

ବ୍ୟାକରଣ ଦର୍ପଣ

ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ ଓ ପ୍ରକାଶନ ସଂସ୍ଥା,
ଭୁବନେଶ୍ୱର

ବ୍ୟାକରଣଦର୍ପଣ

(ଯୁକ୍ତ ଦୁଇ ଶ୍ରେଣୀର ଆଧୁନିକ ଭାରତୀୟ ଭାଷା ଏବଂ
ଇଚ୍ଛାଧୀନ ସଂସ୍କୃତ ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀଙ୍କ ନିମନ୍ତେ ଉଚ୍ଚ ମାଧ୍ୟମିକ
ଶିକ୍ଷା ପରିଷଦଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ୨୦୧୨ ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ
ପରୀକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ସ୍ଵୀକୃତ)

ଲେଖକମଣ୍ଡଳୀ

ପ୍ରଫେସର ଡକ୍ଟର ଗୋପାଳ କୃଷ୍ଣ ଦାଶ - ଅଧ୍ୟକ୍ଷ
ଡକ୍ଟର (ଶ୍ରୀମତୀ) କାଦମ୍ବିନୀ ଦାଶ
ଡକ୍ଟର ନିର୍ମଳ ସୁନ୍ଦର ମିଶ୍ର
ଶ୍ରୀ ଗୋପାଳ ପ୍ରସାଦ ମହାପାତ୍ର

ପ୍ରକାଶକ

ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ସାହିତ୍ୟାକାଦମି ପ୍ରଶାସନ ଓ ପ୍ରକାଶନ
ସଂସ୍ଥା, ପୁସ୍ତକ ଭବନ, ଭୁବନେଶ୍ଵର

VYĀKARANĀDARPAṆA

BOARD OF WRITERS

Prof. Dr Gopal Krishna Dash, **Reviewer and Chairman**
Professor (Retd.) P.G. Deptt. of Sanskrit, Utkal University.

Members

Dr. Smt. Kadambini Dash, Reader in Sanskrit,
S. B. Women's College, Cuttack
Dr. Nirmal Sundar Mishra, Reader in Sanskrit,
S.V.M. Auto. College, Jagatsinghpur
Sri Gopal Prasad Mohapatra, Lecturer in Sanskrit,
Ekamra College, Bhubaneswar

Published by

**Odisha State Bureau of Textbook Preparation and
Production**, Pustak Bhavan, Bhubaneswar, Odisha, India

First Edition : 2008 / 5000 Copies

Revised & Enlarged Edition : 2013 / 5000 Copies

Reprint : 2017/5000 Copies

Publication No : 65

ISBN 81 - 8005 - 192 - 7

© Reserved by **The Odisha State Bureau of Textbook
Preparation and Production, Bhubaneswar.**

No part of this publication may be reproduced in any form without
the prior written permission of the Publisher.

Type Setting & Design by : M/s SAI DTP CENTRE, BBSR

Printed at : Jagannath Process (P) Ltd, Cuttack

Price : Rs. 82.00 (Rupees Eighty two only)

— ମୁଖବନ୍ଧ —

ଭାରତ ଓ ବିଦେଶରେ ସଂସ୍କୃତର ଅଧ୍ୟୟନ, ଅଧ୍ୟାପନା ଓ ଗବେଷଣା ପ୍ରଚଳିତ । ଓଡ଼ିଶାରେ ସଂସ୍କୃତର ଅଧ୍ୟୟନ ପ୍ରତି ବିଶେଷ ଆଦର ରହିଛି । ରାଜ୍ୟର ଉଚ୍ଚମାଧ୍ୟମିକ ସ୍ତରରେ + ୨ ପାଠ୍ୟକ୍ରମରେ ଆଧୁନିକ ଭାରତୀୟ ଭାଷା ତଥା ଐତିହାସିକତା ଭାବେ ସଂସ୍କୃତର ପ୍ରଚଳନ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ, ମାନଙ୍କର ଆବଶ୍ୟକତା ପୂରଣ ନିମିତ୍ତ ଏକ ଉପାଦେୟ ବ୍ୟାକରଣ ପୁସ୍ତକର ଅଭାବ ଅନୁଭୂତ ହେଉଥିଲା । ଉଚ୍ଚମାଧ୍ୟମିକ ଶିକ୍ଷା ପରିଷଦର ଅନୁମୋଦନ କ୍ରମେ ‘ବ୍ୟାକରଣ ଦର୍ପଣ’ ଅଭିଜ୍ଞ ଲେଖକ ଓ ସମ୍ପାଦକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଛି । ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟର ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ବିଭାଗ ଓ ଉଚ୍ଚ ମାଧ୍ୟମିକ ଶିକ୍ଷା ପରିଷଦର ପ୍ରେରଣାରେ ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ପାଠ୍ୟ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ ପ୍ରକାଶନ ସଂସ୍ଥା ଏହି ପୁସ୍ତକ ପ୍ରକାଶନର ଗୁରୁଦାୟିତ୍ୱ ବହନ କରିଛି ।

ଏଥି ନିମିତ୍ତ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ବିଭାଗ ଓ ଉଚ୍ଚମାଧ୍ୟମିକ ଶିକ୍ଷା ପରିଷଦର କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷଙ୍କ ପ୍ରତି କୃତଜ୍ଞତା ଜ୍ଞାପନ କରୁଅଛୁ । ଅଭିଜ୍ଞ ଲେଖକ ଓ ସମ୍ପାଦକ ମଣ୍ଡଳୀଙ୍କର ନିଷ୍ଠାପର ଉଦ୍ୟମ ଫଳରେ ‘ବ୍ୟାକରଣ ଦର୍ପଣ’ର ନବୀନ ସଂସ୍କରଣ ପାଠକମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥାପିତ । ସେଥିପାଇଁ ସେମାନଙ୍କୁ ସାଧୁବାଦ ଜଣାଉଛୁ ।

ଏହି ପୁସ୍ତକର ପ୍ରଚାର ଓ ପ୍ରସାର ହେବ ବୋଲି ଆଶାକରୁ ।

ଶ୍ରୀ ଉମାକାନ୍ତ ତ୍ରିପାଠୀ

ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ

ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ

ଓ ପ୍ରକାଶନ ସଂସ୍ଥା, ପୁସ୍ତକ ଭବନ,

ଭୁବନେଶ୍ୱର

— ପ୍ରସାବନା —

ମୁଖ୍ୟ ବ୍ୟାକରଣ ସୂତ୍ର । ଯେଉଁ ଭାଷା ଓ ବାହ୍ୟ ଯେତିକି ବିଶାଳ ଓ ବିଜ୍ଞାନ ସମ୍ପନ୍ନ, ତାର ପ୍ରବାହ ସେତିକି ନିରନ୍ତର ଓ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ । ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ବିଶ୍ୱରେ ତଥା ଭାରତ ବର୍ଷରେ ପ୍ରଚଳିତ ବହୁ ଭାଷାର ଏକ ବଳିଷ୍ଠ ଉତ୍ସ । ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ତତ୍ତ୍ୱ ଶବ୍ଦରାଶିର ବହୁଳ ପ୍ରୟୋଗ ତଥା ବହୁବିଧ ବିକାର ସଂସ୍କୃତକୁ ବିଶ୍ୱଭାଷାର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଦେଇଛି । ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦରାଶି ନାମ, ଆଖ୍ୟାତ, ନିପାତ ଓ ଉପସର୍ଗ କୁ ନେଇ ନିଜର ପରିଚୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଛି । ସୁବନ୍ଧ ଓ ତିତ୍ତ ତଥା ଉଭୟ ସହ ସଂଯୋଜିତ ନିପାତ, ପ୍ରତ୍ୟୟ, ଆରମ୍ଭ ଓ ବିକରଣ ସୁବ୍ୟବସ୍ଥିତ ଶବ୍ଦରାଶିକୁ ଏକ ସାଧୁରୂପ ପ୍ରଦାନ କରେ । ଭାଷାର ଐତିହାସିକ ଓ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ସମ୍ବନ୍ଧ ବ୍ୟାକରଣ ସହିତ ଓତପ୍ରୋତ । ବ୍ୟାକରଣ ଅଧ୍ୟୟନ ଭାଷା ଅଧ୍ୟୟନର ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ଅଙ୍ଗ । ବ୍ୟାକରଣ ଭାଷା ନିର୍ମାଣ କରେ ନାହିଁ ବରଂ ଭାଷାର ସାଧୁତା ପ୍ରତିପାଦନ କରି ଅପଶବ୍ଦରୁ ଭାଷାକୁ ଦୂରେଇ ରଖି ତା'ର ସଂସ୍କୃତ ରୂପ ଅବିକଳ ରଖୁଥାଏ । ବ୍ୟାକରଣ ଭାଷାର ନିୟାମକ ନହୋଇ ଭାଷାର ସାବଲୀଳ ପ୍ରବାହକୁ ଏକ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଭିତରେ ବାନ୍ଧି ରଖେ ।

ସଂସ୍କୃତର ପ୍ରଭାବ ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ବିଷୟରେ ମହର୍ଷିମାନଙ୍କ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଆଜିର ଗବେଷକମାନେ ପ୍ରଶସ୍ତିଗାନ କରିଛନ୍ତି । ବାକ୍ୟ ରଚନା ପ୍ରଣାଳୀରେ ‘ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଓ ବିଧେୟ’ ଏହି ବନ୍ଧନରୁ ସଂସ୍କୃତ ବହୁ ପରିମାଣରେ ମୁକ୍ତ । ରାମଃ ଗୃହଂ ଗଚ୍ଛତି । ଏହି ପଦମାନଙ୍କ ସ୍ଥିତି ପରିବର୍ତ୍ତନ କଲେ ମଧ୍ୟ ଅର୍ଥର ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ । ସଂସ୍କୃତରେ କର୍ତ୍ତା, କ୍ରିୟା ଓ ବିଧେୟାଂଶ - ଏମାନଙ୍କର ଅର୍ଥଗତ ସମ୍ବନ୍ଧ ବାକ୍ୟରେ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ପ୍ରସଙ୍ଗବଦ୍ଧ ଅନୁୟରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ସଂସ୍କୃତର ଏହି ବୈଜ୍ଞାନିକତା ହିଁ ସଂସ୍କୃତକୁ ଅମର କରି ରଖୁଛି ।

ଆରୋହକ୍ରମ ତଥା ଅବରୋହ କ୍ରମରେ ବହୁ ବ୍ୟାକରଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚିତ ହୋଇଛି । କେଉଁଠାରେ ବାକ୍ୟରେ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ବର୍ଷ ସମାପ୍ତୀକୁ ଚିହ୍ନିବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ହୋଇଛି ତ କେଉଁଠାରେ ବର୍ଷଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ପଦ-ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଦର୍ଶାଯାଇ ବାକ୍ୟ ରଚନାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରାଯାଇଛି । ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟ- ତଥା ପ୍ରକ୍ରିୟାକ୍ରମରେ ବହୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଓ ବିଶାଳ ବ୍ୟାକରଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟାକରଣ ମହୋଦଧିର ମନୁନର ଅମୃତବୋହୁ ଏବେ ବି ଅସମାପ୍ତ । ପରୀକ୍ଷା ଓ ନିରୀକ୍ଷା ମଧ୍ୟରେ ସଂସ୍କୃତକୁ ଲୋକପ୍ରିୟ କରିବାପାଇଁ ବହୁ ମନୀଷୀ ସାଧନା ବଳରେ ଉପାଦେୟ ବ୍ୟାକରଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ଏହି ସବୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ସ୍ବ ସ୍ବ ନବୀନ ବିମର୍ଶଦ୍ବାରା ମହୀୟାନ୍ ।

ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟରେ ଉଚ୍ଚମାଧ୍ୟମିକ + ୨ ସ୍ତରରେ କଳା, ବିଜ୍ଞାନ, ବାଣିଜ୍ୟ ଓ ଧନ୍ଦାମୂଳକ ଶିକ୍ଷା ପଦ୍ଧତିରେ ସଂସ୍କୃତ ଆଧୁନିକ ଭାରତୀୟ ଭାଷା ରୂପେ ସ୍ବାକୃତ । ଭାରତୀୟ ସଂବିଧାନର ଅଂଶ ଅନୁଛେଦ ଅନୁସାରେ ଆଧୁନିକ ଭାରତୀୟ ଭାଷାବର୍ଗରେ ଏହା ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଲାଭ କରିଅଛି । କଳା ଓ ବିଜ୍ଞାନରେ ଐତିହାସିକ ବିଷୟ ରୂପରେ ଏହାର ସ୍ବାକୃତି ଅଭିନନ୍ଦନୀୟ । ଏ ଦିଗରେ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ବିଭାଗ ଓ ଉଚ୍ଚମାଧ୍ୟମିକ ଶିକ୍ଷାପରିଷଦର କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷଙ୍କର ଅନୁକୂଳ ପ୍ରୟାସ ଅବିସ୍ମରଣୀୟ । ଜାତୀୟ ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ପରିକଳ୍ପନା - ୨୦୦୫ ରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ମାର୍ଗ ଦର୍ଶନ ଏକ ଯୁଗାନ୍ତକାରୀ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆଣିଛି । ଭାଷାର ବ୍ୟାବହାରିକତା ଉପରେ ଅଧିକ ଗୁରୁତ୍ବ ଦିଆଯାଇଛି । ବ୍ୟାବହାରିକ ଭାଷାର ଉପାଦେୟତା ଉପଲବ୍ଧି କରାଯାଇ ଅନେକ ନୂତନ ବିଷୟ ଉପରେ ଆଲୋକପାତ କରାଯାଇଛି । ଏହା ପାଠକମାନଙ୍କର ଜିଜ୍ଞାସା ବଢ଼ାଇବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିବ । ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଉପାଦେୟ ଚତୁର୍ଥକୁ ନେଇ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ରଚିତ । ଏହା ଯଥାର୍ଥରେ ଦର୍ପଣ ପରି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବ ବୋଲି ଆଶାକରି ଏହାର ନାମ ‘ବ୍ୟାକରଣଦର୍ପଣ’ ରଖାଯାଇଛି । ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀଙ୍କର ବୟସ, ତାଙ୍କର ଗ୍ରାହିକାଶକ୍ତି ଓ ଶିକ୍ଷଣୀୟତା ବିଷୟକୁ ଧ୍ୟାନରେ ରଖି ବ୍ୟାକରଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚିତ ହୋଇଛି ।

ସୁତ୍ରସହ ତାର ବିବରଣ, ପ୍ରଚଳିତ ଉଦାହରଣ ଓ ଜିଜ୍ଞାସାମୂଳକ ଅନୁଶୀଳନାର ସମାବେଶ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର କଳେବର ମଣ୍ଡନ କରିଛି । ଏହା ସର୍ବଶେଷ ଓ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ କୃତି ବୋଲି କହିବାର ଧୃଷ୍ଟତା ପ୍ରକାଶ କରୁନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହି ପ୍ରୟାସକୁ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପଦ୍ଧତିରେ ଏକ ପୃଥକ୍ ପଦ୍ଧତିକୁ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କଲେ ଶ୍ରମ ସାର୍ଥକ ମଣିବୁ ।

ଏହି ପୁସ୍ତକର ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣରେ ଶ୍ରମଦାନ ପୂର୍ବକ ଯେଉଁ ବିଦ୍ବାନ ବୃନ୍ଦ ଏହାକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିଛନ୍ତି ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଆମେ କୃତଜ୍ଞତା ପ୍ରକଟ କରୁଅଛୁ । ସେମାନେ ହେଲେ ଡକ୍ଟର (ଶ୍ରୀମତୀ) ଶୈଳବାଳା ସେନାପତି, ଡକ୍ଟର ଦୀନବନ୍ଧୁ କର, ଡକ୍ଟର(ଶ୍ରୀମତୀ) କନକଲତା ଦେବୀ, ଡକ୍ଟର କ୍ଷିତୀଶ୍ଵର ଦାଶ, ଡକ୍ଟର କମଳ ଲୋଚନ କର, ଡକ୍ଟର ପତିତ ପାବନ ବାନାର୍ଜୀ ଏବଂ ଡକ୍ଟର (ଶ୍ରୀମତୀ) ମଞ୍ଜୁଶ୍ରୀ ତ୍ରିପାଠୀ ।

ନବୀନସଂସ୍କରଣରେ ଅଶୁଦ୍ଧି ସଂଶୋଧନ କରାଯାଇ ଛାତ୍ରୋପଯୋଗୀ ପ୍ରଶ୍ନାବଳୀ ସମେତ ଅନେକ ସୂଚୀ ଓ ନବୀନ ବିଷୟ ପ୍ରଦତ୍ତ ।

ଏଦିଗରେ ରାଜ୍ୟ ସରକାରଙ୍କର ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ବିଭାଗ, ଉଚ୍ଚମାଧ୍ୟମିକ ଶିକ୍ଷା ପରିଷଦ ଓ ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ପ୍ରକାଶନ ଓ ପ୍ରଣୟନ ସଂସ୍ଥା କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷ ଅନୁକୂଳ ପଦକ୍ଷେପ ନେଇଥିବା ହେତୁ ସେମାନଙ୍କୁ ଧନ୍ୟବାଦ ଜଣାଉଛୁ ।

ସଙ୍କେତ ସୂଚୀ

- ଅଭି. - କାଳିଦାସ ବିରଚିତ ଅଭିଜ୍ଞାନଶାକୁନ୍ତଳମ୍
କୁମାର. - କାଳିଦାସ ବିରଚିତ କୁମାରସମ୍ଭବମ୍
ପା. - ପାଣିନି ବିରଚିତ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ
ମେଘ. - କାଳିଦାସ ବିରଚିତ ମେଘଦୂତମ୍
ରଘୁ. - କାଳିଦାସ ବିରଚିତ ରଘୁବଂଶମ୍
ବା. - କାତ୍ୟାୟନଙ୍କ ରଚିତ ବାର୍ତ୍ତକ
ବିକ୍ର. - କାଳିଦାସ ବିରଚିତ ବିକ୍ରମୋର୍ବଶୀୟମ୍
ଶିଶୁ. - ମାଘ ବିରଚିତ ଶିଶୁପାଳବଧମ୍

— ସୂଚୀପତ୍ର —

କ୍ରମାଙ୍କ	ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା
୧.	ଭୂମିକା	୧-୧୨
୨.	ବର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରକରଣ	୧୩-୨୪
୩.	ସନ୍ଧି ପ୍ରକରଣ	୨୫-୩୦
୪.	ଅବ୍ୟୟ ପ୍ରକରଣ	୩୧-୯୮
	(ଅବ୍ୟୟ, ଉପସର୍ଗ ଓ ନିପାତ)	
୫.	ଷଡ୍‌ବିଧି ଓ ଶତ୍‌ବିଧି	୯୯-୧୦୬
୬.	ବିଶେଷ୍ୟ - ବିଶେଷଣ	୧୦୭-୧୧୨
୭.	ସୁବଚ୍ଚ ପ୍ରକରଣ	୧୧୩-୧୨୮
୮.	ତିତ୍ତ ପ୍ରକରଣ	୧୨୯-୨୬୦
୯.	ଶିଜ୍ଜ ପ୍ରକରଣ	୨୬୧-୨୮୧
୧୦.	ସନତ୍ତ ପ୍ରକରଣ	୨୮୨-୨୯୧
୧୧.	ଯତ୍ତ ପ୍ରକରଣ	୨୯୨-୨୯୬
୧୨.	ଯତ୍‌ଲୁଗତ ଧାତୁ ପ୍ରକରଣ	୨୯୭-୩୦୩
୧୩.	ନାମଧାତୁ ପ୍ରକରଣ	୩୦୪-୩୧୦
୧୪.	ପରସ୍ମୈପଦ ଓ ଆତ୍ମନେପଦ ପ୍ରକ୍ରିୟା	୩୧୧-୩୧୮
୧୫.	କୃଦନ୍ତ ପ୍ରକରଣ	୩୧୯-୩୬୦
୧୬.	କାରକ ଓ ବିଭକ୍ତି ପ୍ରକରଣ	୩୬୧-୪୦୮
୧୭.	ସମାସ ପ୍ରକରଣ	୪୦୯-୪୬୮

କ୍ରମାଙ୍କ	ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା
----------	------	--------

୧୮.	ତଦ୍‌ବିତ ପ୍ରକରଣ	୪୬୯-୪୮୪
୧୯.	ସ୍ତ୍ରୀ-ପ୍ରତ୍ୟୟ ପ୍ରକରଣ	୪୮୫-୫୩୬
୨୦.	ଲିଙ୍ଗାନୁଶାସନ ଓ ବଚନ ପ୍ରକରଣ	୫୩୭-୫୫୪
୨୧.	ବାଚ୍ୟ ପ୍ରକରଣ	୫୫୫-୫୬୬
୨୨.	ସରଳ ଅନୁବାଦ ପ୍ରକ୍ରିୟା	୫୬୭ - ୫୭୨
୨୩.	ବ୍ୟାବହାରିକ ସଂସ୍କୃତ ପ୍ରକରଣ	୫୭୩-୬୦୨
୨୪.	ଚିହ୍ନପ୍ରୟୋଗ ପ୍ରକରଣ	୬୦୩-୬୨୮
୨୫.	ପଦଲିଖନ	୬୨୯-୬୫୩
୨୬.	ଅନୁଛେଦ ସଂକ୍ଷିପ୍ତିକା	୬୫୪-୬୬୦
୨୭.	ରୁଦ୍ଧିପ୍ରୟୋଗ ବା ଲୋକୋକ୍ତି	୬୬୧-୬୭୨
୨୮.	ଛନ୍ଦଃ ପ୍ରକରଣ	୬୭୩-୬୮୬
୨୯.	ଅଳଂକାର ପ୍ରକରଣ	୬୮୭-୭୦୦
୩୦.	ଅର୍ଥଗତ ପାର୍ଥକ୍ୟ	୭୦୧-୭୧୮
୩୧.	ଶୁଦ୍ଧି ଅଶୁଦ୍ଧି ପ୍ରକରଣ	୭୧୯-୭୩୦
୩୨.	ଧାତୁକୋଷ	୭୩୧-୭୫୮

୧- ଭୂମିକା

ଭାରତ ଓ ସଂସ୍କୃତର ସମ୍ବନ୍ଧ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଐତିହାସିକଗଣ ବହୁ ଆୟାସସାଧ ପ୍ରୟାସ କରିଛନ୍ତି । ବିଶ୍ୱର ଭୌଗୋଳିକସ୍ଥିତିରେ ଭାରତବର୍ଷର ଅସ୍ଥିତ୍ୱ ଯେପରି ପ୍ରାଚୀନ ସେପରି ମନୁଷ୍ୟର ‘ବାକ୍’ର ସଂସ୍କୃତ ରୂପରେ ପ୍ରକାଶ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ପ୍ରାଚୀନ । ଦେବଲୋକ, ପିତୃଲୋକ ଓ ନରଲୋକରେ ଏହି ସଂସ୍କୃତ ଏକ ସଂଯୋଗ-ଭାଷା । ସମ୍ + କୃ + ଙ୍ (କର୍ମଣି) = ସଂସ୍କୃତମ୍ । (ସମ୍ପରିଭ୍ୟାଂ କରୋତୌ ଭୂଷଣେ - ପା. ୬. ୧. ୧୩୭) । ସମ୍ ଓ ପରି ପରେ ‘କୃ’ ଧାତୁର ଭୂଷଣ ଅର୍ଥ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ସ୍ତ୍ରୁ (ସ୍ତ୍ର)ର ଆଗମ ହୁଏ ।

ଭାଷା ଦିବ୍ୟ ଓ ଅମୃତ । ଏହାକୁ ମଣିଷ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚାଇବା ପାଇଁ ମୁନିଗଣ ତପସ୍ୟା କରିଛନ୍ତି । ପାଣିନି ପ୍ରଭୃତି ମୁନିଗଣ ଅବିରତ ସାଧନା ବଳରେ ଦିବ୍ୟବାଣୀକୁ ସୁରକ୍ଷିତ କରିବାପାଇଁ ବିଧି ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଛନ୍ତି । ଏଣୁ ଯଥାର୍ଥରେ କୁହାଯାଇଛି -

ସଂସ୍କୃତଂ ନାମ ଦୈବୀ ବାକ୍ ଅନ୍ତାଶ୍ୟାତା ମହର୍ଷିଭିଃ (ଦଣ୍ଡା, କାବ୍ୟାଦର୍ଶ) ।

ପାଣିନି ପ୍ରଭୃତି ଦିବ୍ୟଦର୍ଶନ ବଳରେ ଶବ୍ଦର ପ୍ରକୃତି, ପ୍ରତ୍ୟୟ ଆଦି ବିଭାଗକୁ ନିରୂପଣ କରି ଶିଷ୍ୟ ପରମ୍ପରା ମାଧ୍ୟମରେ ଅଦ୍ୟାବଧି ଏକ ବିଜ୍ଞାନ-ସମ୍ମତ ଧାରାକୁ ଉଦ୍ଭାବିତ ରଖିଛନ୍ତି । ପାଣିନି ସୂତ୍ର ମାଧ୍ୟମରେ ଭାଷା ନିର୍ମାଣ ନ କରି ପ୍ରଚଳିତ ଭାଷାର ପରିମାର୍ଜିତ ରୂପକୁ ସୁରକ୍ଷିତ ରଖିବାରେ ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ପଦ୍ଧତିର ଉଦ୍ଭାବନ କରିଛନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ସଂସ୍କୃତ ସୁରକ୍ଷିତ ରହିବା ସହ ତତ୍ତ୍ୱତ୍ୱ ଭାଷାର ଶବ୍ଦରାଶିକୁ ଅନେକାଂଶରେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି । ବହୁ ଭାରତୀୟ ଭାଷା ଓ ଭାରତୀୟେତର ଭାଷା ସହ ସଂସ୍କୃତର ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱଗତ ସମ୍ବନ୍ଧ ସଂସ୍କୃତକୁ ବିଶ୍ୱାସନର ଆଦ୍ୟ ଧ୍ୱନି ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିଅଛି ।

ସଂସ୍କୃତ ଦୁଇପ୍ରକାର । ବୈଦିକ ଓ ଲୌକିକ । ବେଦରେ ପ୍ରଚଳିତ ସଂସ୍କୃତ ବୈଦିକ ଓ ଲୋକରେ ପ୍ରଚଳିତ ଲୌକିକ । ଯେ କୌଣସି ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଏହିପରି ଦୁଇ ରୂପ ଦେବାରେ ଗୌରବ ଅନୁଭବ କରାଯାଇଥାଏ । ଗୀତାରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ମଧ୍ୟ ସେପରି ମାନ୍ୟତା ଦିଆଯାଇଛି -

ଅତୋଽସ୍ମି ଲୋକେ ବେଦେ ତ ପ୍ରଥତଃ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଃ (ଗୀତା, ପଞ୍ଚଦଶାଧ୍ୟାୟ)

ମନ୍ତ୍ର ସ୍ମରୁପ, ନିତ୍ୟ ଓ ଅପୌରୁଷେୟ ଶବ୍ଦରାଶି ବେଦ । ଲୋକରେ ପ୍ରଚଳିତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦି ମାଧ୍ୟମରେ ବ୍ୟକ୍ତ ଅନିତ୍ୟ ଶବ୍ଦରାଶି ଲୌକିକ । ଏହି ଦ୍ୱିବିଧ ଶବ୍ଦରାଶିକୁ ଅପଶବ୍ଦରୁ ସୁରକ୍ଷିତ କରିବା ପାଇଁ ବ୍ୟାକରଣ ଏକ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ବେଦାଙ୍ଗରୂପେ ଭୂମିକା ନିର୍ବାହ କରିଆସୁଅଛି ।

ବ୍ୟାକରଣ (ବି + ଆ - କୃ + ଲୁପ୍ତ କରଣେ) ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତ୍ୟୟ ପ୍ରକୃତି ବିଭାଗ ମାଧ୍ୟମରେ ଶବ୍ଦର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରେ । ବ୍ୟାକ୍ରମିନ୍ତେ ପ୍ରକୃତିପ୍ରତ୍ୟୟାଦିବିଭାଗେନ ଶବ୍ଦା ଅନେନ ଇତି ବ୍ୟାକରଣମ୍ । ବ୍ୟାକରଣଂ ନାମ ଅର୍ଥବିଶେଷମାଶ୍ରିତ୍ୟ ସ୍ୱରପ୍ରକୃତିପ୍ରତ୍ୟୟାଦାନ ବି - ବିଶେଷେଣ ଆ-ସମନ୍ତାତ୍ ବୈଦିକାନ ଲୌକିକାନ ଚ ଶବ୍ଦାନ ବ୍ୟୁତ୍ପାଦୟତାତି ତଥାଭୂତଃ ପାଣିନ୍ୟାଦିମହର୍ଷିପ୍ରଣୀତୋ ଗ୍ରନ୍ଥସମୂହଃ । ବ୍ୟାକରଣକୁ ଶବ୍ଦାନୁଶାସନ କୁହାଯାଏ । ଏହାର ବିଚାର ପରିସର ମଧ୍ୟରେ ଅସାଧୁ, ସାଧୁ ଓ ଅପଶବ୍ଦ ଆସିଥାଏ । ସାଧନ ଅବସ୍ଥାରେ ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗକରି ଶବ୍ଦବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଦର୍ଶାଯାଇଥାଏ । ତାହା ଆଲୌକିକ ହୋଇଥିବାରୁ ବାକ୍ୟରେ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇପାରେ ନାହିଁ । ସିଦ୍ଧଶବ୍ଦ ପରେ ‘ସୁପ୍’ ‘ତିତ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗ କରାଯାଇ ଯେଉଁ ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପନ୍ନ କରାଯାଏ, ତାହା ସାଧୁ ଓ ଲୌକିକ ଶବ୍ଦ ଏବଂ ଏହା ପଦ ନାମରେ ପରିଚିତ । ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରତିପାଦିତ ଶବ୍ଦରାଶି ଅନ୍ଧକାରରେ ଆଲୋକ ସଦୃଶ । କୁହାଯାଇଛି ଯେ -

ଇଦମନ୍ତମଃ କୃତସ୍ମଂ ଜାୟେତ ଭୁବନଭୂୟମ୍ ।

ଯଦି ଶକ୍ତାୟଂ ଜ୍ୟୋତିରାସଂସାରଂ ନ ଦାପ୍ୟତେ ॥

(ଦଣ୍ଡା, କାବ୍ୟାଦର୍ଶ)

ବ୍ୟାକରଣର ଇତିହାସ ସିଂହାବଲୋକନ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ସକଳଶବ୍ଦର ପୁଞ୍ଜାନୁପୁଞ୍ଜ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଦର୍ଶାଯାଇ ବ୍ୟାକରଣ ବିଚାର କରାଯାଉଥିଲା । ପରେ ଏହାକୁ ସୂତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ବାନ୍ଧି ଏହାର ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପରିସର ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରାଗଲା । ସିନ୍ଧୁ ସଦୃଶ ବ୍ୟାକରଣରୁ ଉପାଦାନ ଗ୍ରହଣ କରି ସୂତ୍ରାତ୍ମକ ବିନ୍ଦୁରେ ପରିଣତ କରିଥିବା ମନାଷୀ ପାଣିନିଙ୍କର ଅବଦାନ ଅବିସ୍ମରଣୀୟ । କଥିତ ଅଛି -

ସମୁଦ୍ରବଦ୍ ବ୍ୟାକରଣଂ ମହେଶ୍ବରେ

ତଦର୍ଦ୍ଧକୁମ୍ଭୋଦରଣଂ ବୃହସ୍ପତୋ ।

ତଦ୍ଭାଗଭାଗାନ୍ତ ଶତଂ ପୁରନ୍ଦରେ

କୁଶାଗ୍ରବିନ୍ଦୁଦ୍‌ପତିତଂ ହି ପାଣିନୋ ॥

ମାହେଶ୍ବର ବ୍ୟାକରଣ ସାଗରତୁଲ୍ୟ । ବୃହସ୍ପତିଙ୍କଠାରେ ବ୍ୟାକରଣ ଅଧ୍ୟାପାଠିଆର ଜଳତୁଲ୍ୟ । ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପାଖରେ ତା'ର ଶହେଭାଗରୁ ଭାଗେ ଥିଲା । କୁଶ ଅଗ୍ରରେ ଜଳବିନ୍ଦୁ ମାତ୍ର ପାଣିନି ବ୍ୟାକରଣ । ଏହି ବ୍ୟାକରଣ ବିଜ୍ଞାନ ସମ୍ମତ । ଏଥିରେ ବହୁପ୍ରାନ୍ତରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦର ସଂଗ୍ରହ ରହିଛି । ଏଥିରୁ ଲୋକ ବ୍ୟବହାର, ଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ପରିଚୟ ମିଳେ । ଏହି ବ୍ୟାକରଣର ଗରିମା ଗାନ କଲାବେଳେ କେହି କେହି ଏହାର କ୍ଳିଷ୍ଟତା ପ୍ରତି ଆକ୍ଷେପ କରନ୍ତି । ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରତି ବିମୁଖତାବ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରନ୍ତି । କାବ୍ୟରସିକଙ୍କ ଭାଷାରେ ଜୀବନକୁ ସରସ ସୁନ୍ଦର କରିବା ପାଇଁ କାବ୍ୟ ହିଁ ଏକମାତ୍ର ସାଧନ । ବ୍ୟାକରଣ ଜୀବନକୁ ଶୁଷ୍କ ଓ ନୀରସ କରିଦିଏ । ତେଣୁ ସେମାନେ ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରତି କଟାକ୍ଷ କରନ୍ତି ।

ପଠନ୍ତୁ କଟିଚିଦ୍‌ଠାରୁ ଖ-ଫ-ଛ-ଠ-ଥେଟି ବର୍ଣ୍ଣାଞ୍ଜଳୀଠା

ଯତୀଃ ପତା ଇତୀତରେ ପଢୁ ରଚନ୍ତୁ ବାକ୍ୟାଟକାର ।

ବୟଂ ବକୁଳମଞ୍ଜରୀଗଳଦମଦମାଧ୍ୱାଝରୀ -

ଭରୀଣପଦରୀତିଭିଜିଶିତିଭିଃ ପ୍ରମୋଦାମହେ ।।

ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଜୀବନରେ ସତ୍ୟର ମାର୍ଗ ଉନ୍ମୋଚନ କରି ଶାବିକଙ୍କର ପ୍ରୟାସ ଜୀବନର ଗତିରେ ନିରର୍ଥକ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

ମୋହମୁଦ୍‌ଗରରେ ସେ ଦେଖାଇଛନ୍ତି ଯେ - ‘ସମ୍ପ୍ରାପ୍ତେ ସନ୍ନିହିତେ କାଳେ ନହି ନହି ରକ୍ଷତି ତୁଳୁଞ୍ଜ କରଣେ’ । ସେପରି ଭକ୍ତ ମଧ୍ୟ ଶାବିକକୁ ଆକ୍ଷେପକରି କହିଛନ୍ତି - ‘ବୈକୁଣ୍ଠସ୍ତବମକ୍ଷମା ରଚୟିତୁଂ ମିଥ୍ୟାଶ୍ରମାଃ ଶାବିକାଃ’ । ଏହିସବୁ ଭକ୍ତିରେ ଜୀବନଦର୍ଶନର ମର୍ମ ବାସ୍ତବ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟାକରଣ ଯେ, ତୁଚ୍ଛ, ନଗଣ୍ୟ ଓ ହେୟ ଏହା ମଧ୍ୟ କହିବା ହାସାସ୍ୱଦ । ଶବ୍ଦଶାସ୍ତ୍ରର ଶକ୍ତ ରତ୍ନ ବିନା ଅରଣ୍ୟରେ ଇଚ୍ଛା ଅନୁସାରେ ବିଚରଣ କରୁଥିବା ଶବ୍ଦହସ୍ତୀକୁ ବାନ୍ଧିବା ଅସମ୍ଭବ ।

ଶବ୍ଦଶାସ୍ତ୍ରମନଧାତ୍ୟ ଯଃ ପୁମାନୁ

ବକ୍ତୁମିଚ୍ଛତି ବଚଃ ସଭାତରେ ।

ବକ୍ତୁମିଚ୍ଛତି ବନେ ମଦୋକ୍ତଂ

ହସ୍ତିନଂ କମଳନାଳତତୁନା ।।

ଛଅଗୋଟି ବେଦାଙ୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ମୁଖ ସଦୃଶ ବ୍ୟାକରଣର ଗୁରୁତ୍ୱ ଉପେକ୍ଷା କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ବାକ୍ୟପଦୀୟରେ ବ୍ୟାକରଣର ପ୍ରଶସ୍ତିଗାନ କରାଯାଇଛି । ଯଥା -

ଆସନ୍ନଂ ବ୍ରହ୍ମଣସ୍ତସ୍ୟ ତପସାମୁରମଂ ତପଃ ।

ପ୍ରଥମଂ ଛନ୍ଦସାମଙ୍ଗଂ ପ୍ରାହୁର୍ବ୍ୟାକରଣଂ ତୁଧାଃ ।।

ଅର୍ଥପ୍ରକୃତିତତ୍ତ୍ୱାନାଂ ଶବ୍ଦ ଏବଂ ନିବନ୍ଧନମ୍ ।
 ତତ୍ତ୍ୱାବବୋଧଃ ଶବ୍ଦାନାଂ ନାସ୍ତି ବ୍ୟାକରଣାଦୃତେ ॥
 ତଦ୍ ଦ୍ୱାରମପବର୍ଗସ୍ୟ ବାତ୍ସଲାନାଂ ଚିକିତ୍ସିତମ୍ ।
 ପବିତ୍ରଂ ସର୍ବବିଦ୍ୟାନାମଧିବିଦ୍ୟଂ ପ୍ରକାଶତେ ॥
 ଯଥାର୍ଥଜାତୟଃ ସର୍ବାଃ ଶବ୍ଦାକୃତିନିବନ୍ଧନାଃ ।
 ତଥୈବ ଲୋକେ ବିଦ୍ୟାନାମେଷା ବିଦ୍ୟା ପରାୟଣମ୍ ॥
 ଜଦମାଦ୍ୟଂ ପଦସ୍ଥାନଂ ସିଦ୍ଧିସୋପାନପର୍ବଣାମ୍ ।
 ଜୟଂ ସା ମୋକ୍ଷମାର୍ଗାଣାମଜିହ୍ଵା ରାଜପଦତିଃ ॥

(ଭର୍ତ୍ତୃହରି, ବାକ୍ୟପଦାୟ, ଆଗମକାଣ୍ଡ)

ବ୍ୟାକରଣର ପ୍ରୟୋଜନ - ପତଞ୍ଜଳି ମହାଭାଷ୍ୟର ପସ୍ତୁଶାସ୍ତ୍ରିକରେ
 ବ୍ୟାକରଣର ପ୍ରୟୋଜନ ବିଷୟରେ ସ୍ମୃତିତିତ ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି ।
 ‘ରକ୍ଷୋହାରମଲମୁସଦେହାଃ ପ୍ରୟୋଜନମ୍’ । (୧) ରକ୍ଷା - ବେଦର ରକ୍ଷା
 କରିବା । ଲୋପ, ଆଗମ ତଥା ବର୍ଣ୍ଣ ବିକାରକୁ ଜାଣିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ବେଦକୁ
 ସୁରକ୍ଷିତ ରଖିପାରିବ । ଭାଷାକ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହା ମଧ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜ୍ୟ । (୨) ଉହ
 - ଯଜ୍ଞରେ ମନ୍ତ୍ରମାନଙ୍କର ବିଭକ୍ତି ସବୁ କର୍ମକାଣ୍ଡର ପ୍ରକ୍ରିୟା ଅନୁସାରେ
 ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିବାର ବିଚାରଶକ୍ତି । ଭାଷାକ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷ
 ଆବଶ୍ୟକତାକୁ ଦେଖି ‘ସୁବକ୍ତ’ ଓ ‘ତିତକ୍ତ’ ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ କରିଥାଏ ।
 (୩) ଆଗମ - ବେଦ ସ୍ୱୟଂ ବ୍ୟାକରଣ ଅଧ୍ୟୟନ ପ୍ରତି ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇଛି ।
 ‘ଚନ୍ଦ୍ରାରି ବାକ୍ ପରିମିତା ପଦାନି’ ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ୟାକରଣଶାସ୍ତ୍ରକୁ ଆଗମର ମର୍ଯ୍ୟାଦା
 ଦେଇଛି । (୪) ଲଘୁ - ଲଘୁ ଉପାୟରେ ବ୍ୟାକରଣ ଦ୍ୱାରା ଶବ୍ଦଜ୍ଞାନ
 ହୋଇଥାଏ । (୫) ଅସଦେହ - ମନ୍ତ୍ରର ଉଚ୍ଚାରଣ ତଥା ଅର୍ଥର ଜ୍ଞାନ ବଳରେ
 ସଦେହର ନିରାକରଣ ହୋଇଥାଏ । ଲୌକିକ ଶବ୍ଦର ରୂପସିଦ୍ଧି ପ୍ରୟୋଗରେ
 ବ୍ୟାକରଣ ବିଶେଷ ସହାୟକ ।

ବ୍ୟାକରଣ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ପରମ୍ପରା - ବ୍ୟାକରଣ ପରମ୍ପରାରେ ବହୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆଠଜଣ ପ୍ରମୁଖ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ ।

ଜନ୍ମକ୍ରମେ କାଶ୍ୟପ, ପିଶଙ୍ଗ, ଶାକଟାୟନ ।

ପାଣିନୀମରଜେନେନ୍ଦ୍ରା ଜୟନ୍ତ୍ୟଷାଦିଶାଢ଼ିକାଃ ।।

ପାଣିନି ବହୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ମତକୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି । କେଉଁଠାରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଥିବାବେଳେ କେଉଁଠାରେ ଦେଶବିଶେଷର ପ୍ରୟୋଗ ପ୍ରତି ସଂକେତ କରିଛନ୍ତି । ଯଥା -

ଆଚାର୍ଯ୍ୟ (ପା.୭.୩.୪୯), ଆପିଶଳି (ପା.୭.୧.୯୨), ଉଦାତ୍ତାମ୍ (ପା. ୩.୪.୧୯), ଏକେଷାମ୍ (ପା.୮.୩.୧୦୪), କାଶ୍ୟପ (ପା. ୧.୨.୨୫), ଗାର୍ଗ୍ୟ (ପା.୭.୩.୯୯), ଶାଲବ (ପା.୭.୩.୬୧), ଚାକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ (ପା.୭.୧.୧୩), ପ୍ରାଚୀମ୍ (ପା. ୩.୪.୧୮), ଭାରଦ୍ୱାଜ (ପା.୭.୨.୬୧), ଶାକଟାୟନ (ପା.୩.୪.୧୧୧), ଶାକଲ୍ୟ (ପା. ୧.୧.୧୬, ପା. ୮.୩.୧୯), ସେନକ (ପା. ୫.୪.୧୧୨), ସ୍ତୋତାୟନ (ପା.୭.୧.୧୨୧), ସର୍ବେଷାମ୍ (ପା.୭.୩.୯୯) । ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ଏହିପରି ଏକ ସମୃଦ୍ଧ ବ୍ୟାକରଣ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ପରମ୍ପରାର ପରିଚୟ ମିଳେ ।

ପାଣିନି - ପାଣିନିଙ୍କର ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ବ୍ୟାକରଣର ଏକ ମୁଖ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏଥିରେ ଆଠୋଟି ଅଧ୍ୟାୟ ରହିଛି । ପ୍ରତି ଅଧ୍ୟାୟରେ ଚାରୋଟି ଲେଖାଏଁ ପାଦ । ସମୁଦାୟ ସୂତ୍ର ସଂଖ୍ୟା ପ୍ରାୟ ୪୦୦୦ । ସାରସ୍ୱତ, ସିଦ୍ଧାନ୍ତଚନ୍ଦ୍ରିକା, ମୁଗ୍ଧବୋଧ, କଳାପ, ହରିନାମାମୃତ, ଚାଙ୍ଗୁକାରିକା, ଜୁମରବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟାକରଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରଚଳିତ । ଏସବୁ ଲୌକିକ ଶବ୍ଦ ତଥା ବିଭିନ୍ନ ସମ୍ପ୍ରଦାୟାନୁକୂଳ ସଂଜ୍ଞାକୁ ନେଇ ରଚିତ । ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଦେଶକାଳ ଆଦି ସାମାନ୍ୟ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ । ଏଥିରେ ଉଭୟ ବୈଦିକ ଓ ଲୌକିକ

ଶବ୍ଦରାଶିର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଓ ପ୍ରୟୋଗ ପ୍ରଦର୍ଶିତ । ପାଣିନିଙ୍କ ପିତାମହଙ୍କ ନାମ ଦେବଳ ଏବଂ ମାତାଙ୍କ ନାମ ଦାକ୍ଷୀ । ସେ ଦାକ୍ଷିପୁତ୍ର ରୂପେ ପରିଚିତ । ସେ ଶାଳାତୁରୀୟ । ଶାଳାତୁରସ୍ଥାନ ବର୍ତ୍ତମାନ ପାକିସ୍ଥାନ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଲାହୋରର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଅଞ୍ଚଳ । ପାଣିନି ଉପବର୍ଷଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ଓ କୌସ୍ଥଙ୍କର ଗୁରୁ । ତାଙ୍କର ସମୟ ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପଞ୍ଚମରୁ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ।

କାତ୍ୟାୟନ - ପାଣିନିଙ୍କ ସୂତ୍ର ଉପରେ କାତ୍ୟାୟନ ବାର୍ତ୍ତକ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ଏହା ସୂତ୍ରର ପରିପୁରକ । ପ୍ରୟୋଜନ ଅନୁସାରେ ସୂତ୍ରରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଓ ପରିବର୍ଦ୍ଧନ ଏଥିରେ କରାଯାଇଛି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପ୍ରାୟ ତୃତୀୟ ଶତକ କାତ୍ୟାୟନଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ କାଳ ।

ପତଞ୍ଜଳି - ପାଣିନି ବ୍ୟାକରଣର ବିଶାଳ ଭାଷ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଣେତା ମହର୍ଷି ପତଞ୍ଜଳି । ପାଣିନିଙ୍କ ସୂତ୍ର ଓ କାତ୍ୟାୟନଙ୍କ ବାର୍ତ୍ତକର ଅସାଧାରଣ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଏହି ମହାଭାଷ୍ୟରେ ଦୃଷ୍ଟି ଗୋଚର ହୁଏ । ସେ ନିଜକୁ ଗୋଣିକା ପୁତ୍ର ଓ ଗୋନର୍ଦ୍ଦୀୟ ନାମରେ ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ସମୟ ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତକ । ପାଣିନି, କାତ୍ୟାୟନ ଓ ପତଞ୍ଜଳି ଏହି ତିନିଜଣଙ୍କୁ ଗୌରବ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇ ପାଣିନୀୟ ବ୍ୟାକରଣ ଶାସ୍ତ୍ରତତ୍ତ୍ୱକୁ ‘ତ୍ରିମୁନିବ୍ୟାକରଣମ୍’ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି ।

ପାରିଭାଷିକ ଶବ୍ଦାବଳୀ

୧. ଉପଧା - ଶବ୍ଦର ସର୍ବଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣର ପୂର୍ବ ବର୍ଣ୍ଣକୁ ଉପଧା କୁହାଯାଏ । (ଅଲୋଫତ୍ୟାର୍ ପୂର୍ବ ଉପଧା - ପା. ୧.୧.୬୪) । ଯଥା - ରାଜନ୍ - ର ‘ନ୍’ ପୂର୍ବର ‘ଅ’ ଉପଧା ଅଟେ ।

୨. କୃତ୍ - ଧାତୁ ପରେ ତିପ୍, ତସ୍ ଇତ୍ୟାଦି ତିତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟକୁ ଛାଡ଼ି ଯେଉଁ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଲାଗେ ତାକୁ କୃତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ କୁହାଯାଏ । ଯଥା - କୃ + କ୍ତ୍ୱା = କୃତ୍ୱା ।

୩. ଗୁଣ - ଅଦେଢ଼ ଗୁଣଃ (ପା. ୧.୧.୨) - ଅ, ଏ, ଓ, ଗୁଣବର୍ଣ୍ଣ । ଋ ଓ ୠ ସ୍ଥାନରେ ଅର୍ ଏବଂ ଌ ସ୍ଥାନରେ ଅଲ୍ ହୁଏ । ଯଥା - ଗ୍ରୀଷ୍ମ+ଋତୁଃ

= ଗ୍ରୀଷ୍ମର୍ତ୍ତଃ । ଉପ + ଇନ୍ଦ୍ରଃ = ଉପେନ୍ଦ୍ରଃ । ଭବ + ଉପଦେଶଃ =
ଭବୋପଦେଶଃ ।

୪. ଘ - ତରପ୍ ଓ ତମପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟକୁ ଘ କୁହାଯାଏ । (ତରପ୍ତମପୌ
ଘଃ - ପା. ୧. ୧. ୨୨) । ଯଥା - ପରୁତର, ପରୁତମ ।

୫. ଘି - 'ସଖି' ଶବ୍ଦକୁ ଛାଡ଼ି ହ୍ରସ୍ୱ ଇକାରାନ୍ତ ଓ ହ୍ରସ୍ୱ ଉକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦକୁ
'ଘି' କୁହାଯାଏ । (ଶେଷୋ ଘ୍ୟସଖି - ପା. ୧. ୪. ୭) । ଯଥା - ମୁନି, ସାଧୁ
ଇତ୍ୟାଦି । କିନ୍ତୁ ପତିଶବ୍ଦ ସମାସରେ ରହିଲେ ହିଁ ତା'ର ଘି ସଂଜ୍ଞା ହୁଏ ।
(ପତିଃ ସମାସ ଏବ - ପା. ୬. ୧. ୧୧୨) ଯଥା - ସଭାପତି ।

୬. ଘୁ - ଦାପ୍ ଓ ଦୈପ୍ ଧାତୁକୁ ଛାଡ଼ି ସବୁ 'ଦାରୁପ୍' ଓ 'ଧାରୁପ୍'
ଧାତୁର 'ଘୁ' ସଂଜ୍ଞା ହୁଏ । (ଦାଧାଦୁଦାପ୍ - ପା. ୧. ୧. ୨୦) । ଉପସର୍ଗପରେ
'ଘୁ'ର ପରେ କି ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ (ଉପସର୍ଗେ ଘୋଃ କିଃ - ପା. ୩. ୩. ୯୨) ।
ଯଥା - ନି - ଧା + କି = ନିଧୁଃ ।

୭. ଟି - କୌଣସି ଶବ୍ଦର ସର୍ବଶେଷ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣରୁ ଆରମ୍ଭକରି ତା'ପରର
ଅଂଶକୁ 'ଟି' କୁହାଯାଏ । (ଅଟୋଃତ୍ୟାଦି ଟି - ପା. ୧. ୧. ୬୪) ।

ଯଥା - ରାଜନ୍ = ର୍ + ଆ + ଈ + ଅ + ନ୍ । ଏଠାରେ ଅନ୍ତିମ ସ୍ୱର
'ଅ' ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶବ୍ଦଭାଗ ଯଥା - 'ଅନ୍' ଟି ଅଟେ ।

୮. ତଦ୍ଧିତ - କ୍ରିୟାବାଚକ ଭିନ୍ନ ମୂଳଶବ୍ଦରୁ ବା ପ୍ରାତିପଦିକ ପରେ
ବିଭକ୍ତି ବ୍ୟତୀତ ଯେଉଁ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ ସେଗୁଡ଼ିକ ତଦ୍ଧିତ ପ୍ରତ୍ୟୟ । ଅପତ୍ୟ
ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ଅର୍ଥରେ ତଦ୍ଧିତ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ଯଥା - ଦଶରଥସ୍ୟ ଅପତ୍ୟଂ
ପୁମାନ - ଦାଶରଥଃ । ସମାସାନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଗୁଡ଼ିକ ତଦ୍ଧିତର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ।

୯. ଧାତୁ - ଭୁବାଦୟୋ ଧାତବଃ (ପା. ୧. ୩. ୧) । କ୍ରିୟାବାଚୀ ଭୂ
ପ୍ରଭୃତି ଧାତୁନାମରେ ପରିଚିତ ।

୧୦. ନଦୀ - ଯେଉଁସବୁ ନିତ୍ୟ ସ୍ଥାଳିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦରେ 'ଇ' ଅଥବା 'ଉ' ଥାଏ

ତାହାର ନଦୀ ସଞ୍ଜା ହୁଏ । (ଯୁଦ୍ଧ୍ୟାଶୋ଼ ନଦୀ - ପା. ୧.୪.୩) । ଯଥା -
ଶ୍ରୀ, ବଧୂ ଇତ୍ୟାଦି ।

୧୧. ନିପାତ - ଚ, ବା, ହ, ବୈ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ଶବ୍ଦକୁ ନିପାତ କୁହାଯାଏ । (ଚାନ୍ଦୋ଼ସତ୍ତ୍ୱେ - ପା. ୧.୪.୫୭) । ଅଦ୍ୱ୍ୟବାଚକ ଚ ପ୍ରଭୃତି ଗଣପାଠରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଶବ୍ଦସବୁ ନିପାତ । ପ୍ରାଗ୍ରାଶ୍ୱରାନିପାତାଃ (ପା. ୧.୪.୫୭) ଠାରୁ ଅଧିରାଶ୍ୱରେ - (ପା. ୧.୪.୯୭) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିପାତର ଅଧିକାର ରହିଛି । ଏହି ନିପାତ ମଧ୍ୟରେ ଉପସର୍ଗ, ଗତି ଓ କର୍ମପ୍ରବଚନାୟ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ।

୧୨. ନିପାତନ - ବ୍ୟାକରଣ ସୂତ୍ର ଅନୁସାରେ ପଦସିଦ୍ଧି ହୋଇ ନପାରିଲେ ତା'କୁ ନିପାତନ ଦ୍ୱାରା ସିଦ୍ଧ କରିବାକୁ ହେବ । ସେହି ପଦମାନଙ୍କୁ ସଂଗ୍ରହ କରି ଏକ 'ଗଣ' ମଧ୍ୟରେ ରଖିବାକୁ ହୁଏ ।

ଧାତୁସାଧନକାଳାନାଂ ପ୍ରାସ୍ତ୍ୟର୍ଥଂ ନିୟମସ୍ୟ ଚ ।

ଅନୁବନ୍ଧବିକାରାଣାଂ ରୂପ୍ୟର୍ଥଂ ଚ ନିପାତନମ୍ ॥

ଯଥା - ମୟୂରବ୍ୟଂସକାଦୟଃ - ପା. ୨.୧.୭୨ । ମୟୂରବ୍ୟଂସକ,
ଉଚ୍ଚାବଚମ୍, ଅକିଞ୍ଚନଃ, ଚିନ୍ମାତ୍ରମ୍ ଆଦି 'ମୟୂରବ୍ୟଂସକାଦି' ଗଣଦ୍ୱାରା
ନିପାତନ ସିଦ୍ଧ । ଏହିସବୁ ସାଧାରଣ ନିୟମରୁ ବହିର୍ଭୂତ ଓ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ସ୍ଥଳ ।

୧୩. ନିଷ୍ଠା - କ୍ର ଓ କ୍ରବତୁ ପ୍ରତ୍ୟୟ କୁ ନିଷ୍ଠା କୁହାଯାଏ । (କ୍ରବତୁ
ନିଷ୍ଠା - ପା. ୧.୧.୨୬) ।

୧୪. ପରିଭାଷା - ଅନିୟମେ ନିୟମକାରିଣା ପରିଭାଷା ।

କେଉଁଠାରେ ସୂତ୍ରର ନିୟମ ଲାଗିବ, ତାକୁ ଯେ ନିୟମିତ କରେ
ତାହା ହିଁ ପରିଭାଷା ।

ଏକଦେଶସ୍ଥିତଃ ଶାସ୍ତ୍ରଭବନେ ଯାତି ଦାପତାମ୍ ।

ପରିତୋ ବ୍ୟାପୃତାଂ ଭାଷାଂ ପରିଭାଷାଂ ପ୍ରଚକ୍ଷତେ ॥

ଏକଦେଶରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ଅନୁସାରେ ଯେଉଁଠାରେ ଆବଶ୍ୟକ ସେଠାରେ ଲାଗିବ । ଏହା ସକଳ ଶାସ୍ତ୍ରକୁ ଦୀପପରି ସମୁଦାସିତ କରେ ।

ସୌତ୍ରପରିଭାଷା, ନ୍ୟାୟସିଦ୍ଧାପରିଭାଷା ଓ ଜ୍ଞାପକସିଦ୍ଧାପରିଭାଷା ଏହିପରି ତିନିପ୍ରକାରର ପରିଭାଷା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ।

୧୫. ପ୍ରକୃତି - ମୂଳ ଶବ୍ଦର ନାମ ପ୍ରକୃତି । ଏହା ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଧାତୁ ଓ ପ୍ରାତିପଦିକ ।

୧୬. ପ୍ରତ୍ୟୟ - ପ୍ରକୃତି ପରେ ସାଧାରଣତଃ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଲାଗେ । ପ୍ରତ୍ୟୟଃ (ପା. ୩. ୧. ୧), ପରସ୍ (ପା. ୩. ୧. ୨) । ଯଥା - ପଠ୍+ଘଞ୍ = ପାଠଃ । କିନ୍ତୁ ବହୁପରୁଷ - ଈଷଦ୍ ଉନ ଅର୍ଥରେ ବହୁର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ; ଏହା ପୂର୍ବରେ ଲାଗେ ।

୧୭. ପ୍ରାତିପଦିକ - ଧାତୁ, ପ୍ରତ୍ୟୟ ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ଅର୍ଥାତ୍ ବିଭକ୍ତି ଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଅର୍ଥଯୁକ୍ତଶବ୍ଦ ସ୍ୱରୂପକୁ ପ୍ରାତିପଦିକ କୁହାଯାଏ । (ଅର୍ଥବଦ୍-ଧାତୁରପ୍ରତ୍ୟୟଃ ପ୍ରାତିପଦିକମ୍ - ପା. ୧. ୨. ୪୫) । କୃଦନ୍ତ, ତଦ୍ଧିତାନ୍ତ ଓ ସମାସ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାତିପଦିକର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ (କୃତଦ୍ଧିତସମାସାଃ - ପା. ୧. ୨. ୪୬) ।

ଯଥା - ରାମ - ପ୍ରାତିପଦିକ, ରାମଃ - ପଦ, ପାତକ - କୃଦନ୍ତ, ଦାଶରଥ - ତଦ୍ଧିତାନ୍ତ, କୃଷ୍ଣ ଶ୍ରୀତଃ = କୃଷ୍ଣଶ୍ରୀତଃ - ସମାସ । ଅନର୍ଥକ ନିପାତର ମଧ୍ୟ ପ୍ରାତିପଦିକ ସଂଜ୍ଞା ହୁଏ (ନିପାତସ୍ୟାନର୍ଥକସ୍ୟ ପ୍ରାତିପଦିକ ସଂଜ୍ଞା ବକ୍ତବ୍ୟା - ବାର୍ତ୍ତକ) ।

୧୮. ବୃଦ୍ଧି - ବୃଦ୍ଧିରାଦୈର୍ - (ପା. ୧. ୧. ୧) - ଆ, ଐ, ଔ ବୃଦ୍ଧିବର୍ଣ୍ଣ । ଅ ସ୍ଥାନରେ ଆ; ଇ, ଈ ଓ ଏ ସ୍ଥାନରେ ଐ; ଏବଂ ଉ, ଊ ଓ ଓ ସ୍ଥାନରେ ଔ ହେଲେ ବୃଦ୍ଧି ହୁଏ । ର ସ୍ଥାନରେ ଆର୍ ଓ ଠ ସ୍ଥାନରେ ଆଲ୍ ହୁଏ । ଯଥା -

କୃଷ + ଏକଦମ୍ = କୃଷୈକଦମ୍ । ଗଙ୍ଗା + ଓଘଃ = ଗଙ୍ଗୌଘଃ ।

ଶୀତ + ରତଃ = ଶୀତାର୍ତଃ ।

୧୯. ଭାଷ୍ୟ - ପୁତ୍ରାର୍ଥେ ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟତେ ଯତ୍ର
ବାକ୍ୟେଃ ପୁତ୍ରାନୁସାରିଭିଃ ।
ସ୍ୱପଦାନି ଚ ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟନ୍ତେ
ଭାଷ୍ୟଂ ଭାଷ୍ୟବିଦୋ ବିଦୁଃ ॥

ପୁତ୍ରର ଅନୁସରଣରେ ଯେଉଁଠାରେ ପୁତ୍ରର ଅର୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣିତ ତଥା ସ୍ୱପଦର ମଧ୍ୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଏ ଉକ୍ତ ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ଭାଷ୍ୟ କୁହାଯାଏ ।

୨୦. ଭାଷିତପୁଂସୁ - ଯେଉଁ ଶବ୍ଦ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଓ ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ ଗୋଟିଏ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରେ, ତାକୁ 'ଭାଷିତପୁଂସୁ' କହନ୍ତି । ଭାଷିତଃ ଉକ୍ତଃ ପୁମାନ୍ ଯେନ ତତ୍ ଭାଷିତପୁଂସୁମ୍ । ଯେଉଁ ଶବ୍ଦ ଗୋଟିଏ ଅର୍ଥରେ ନାନା ଲିଙ୍ଗରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୁଏ, ତାହା ଭାଷିତପୁଂସୁ । ରୂପ + ବତ୍ - ରୂପବାନ୍ (ପୁଂଲିଙ୍ଗ), ରୂପବତୀ (ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ), ରୂପବତ୍ (ନପୁଂସକ) । ଏହା ସାଧାରଣତଃ ବିଶେଷଣ ରୂପେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇ ପୁଂବଦ୍‌ରୂପ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ରୂପବତୀ ଭାର୍ଯ୍ୟା ଯସ୍ୟ ସଃ = ରୂପବଦ୍‌ଭାର୍ଯ୍ୟଃ । (ବହୁବ୍ରାହିସମାସ) । ପାଟିକା ସ୍ତ୍ରୀ = ପାଟକ ସ୍ତ୍ରୀ (କର୍ମଧା.) । ମହତୀ ନବମୀ = ମହାନବମୀ (କର୍ମଧା.) । ପାଟକଜାତୀୟ, ପାଟକଦେଶୀୟା ପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟ ପୁଂବଦ୍‌ଭାବ ହୋଇଛି ।

୨୧. ବାର୍ତ୍ତିକ - ଉକ୍ତ/ନୁକ୍ତଦୁରୁକ୍ତାର୍ଥବ୍ୟକ୍ତିକାରି ତୁ ବାର୍ତ୍ତିକମ୍ ।

ପୁତ୍ରରେ ଯାହା କୁହାହୋଇଛି, ଯାହା କୁହାହୋଇପାରିନାହିଁ, ଯାହା ଦୋଷଯୁକ୍ତ ବା ଦୁର୍ବୋଧ, ତା'ର ପରିଷ୍କରଣ ଯାହାଦ୍ୱାରା ହୁଏ, ତାକୁ ବାର୍ତ୍ତିକ କୁହାଯାଏ ।

୨୨. ସତ୍ - ଶତ୍ରୁ, ଶାନତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟକୁ ସତ୍ କୁହାଯାଏ । (ତୈ ସତ୍ - ପା. ୩. ୨. ୧୨୭) ।

୨୩. ସମ୍ପ୍ରସାରଣ - ଜଗ୍ ଯଶଃ ସମ୍ପ୍ରସାରଣମ୍ (ପା. ୧. ୧. ୪୫) ।

ଯ, ବ, ର, ଲ ସ୍ଥାନରେ ଜ, ଉ, ଋ, ୠ ହେବାକୁ ସମ୍ପ୍ରସାରଣ କୁହାଯାଏ । ଯଥା - ଯଜ୍ - ଜଜ୍ୟତେ ।

୨୪. ସୂତ୍ର - ଅଜ୍ଞାକ୍ଷରମସନ୍ଦିଗ୍ଧଂ ସାରବଦ୍ ବିଶ୍ୱତୋ ମୁଖମ୍ ।

ଅସ୍ତ୍ରୋତମନବଦ୍ୟଂ ଚ ସୂତ୍ରଂ ସୂତ୍ରବିଦୋ ବିଦୁଃ ॥

ଅଜ୍ଞଅକ୍ଷରଯୁକ୍ତ, ସନ୍ଦେହରହିତ, ସାରଯୁକ୍ତ, ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରୟୋଗ ଯୋଗ୍ୟ, ସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ନିୟମକୁ ସୂତ୍ର କୁହାଯାଏ ।

ଏହିପରି ଅନେକ ଉପାଦେୟ ପାରିଭାଷିକ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟାକରଣଶାସ୍ତ୍ରକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିଛି । ପ୍ରଚଳିତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପ୍ରକରଣମାନଙ୍କରେ ପ୍ରକରଣ ଅନ୍ତର୍ଗତ ପାରିଭାଷିକ ଶବ୍ଦ ଓ ସରଳ ବିବରଣ ପରେ ପାଣିନୀୟ ସୂତ୍ର ଦିଆଯାଇଛି । ଏହା ବ୍ୟାକରଣକୁ ବୁଝିବାରେ ସହାୟକ ହେବ ।

ବ୍ୟାକରଣ ବେଦାଙ୍ଗ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମୁଖ୍ୟ । ଏହା ଅବଶ୍ୟ ସ୍ୱାକାର୍ଯ୍ୟ । ଏହାର ଗୁରୁତ୍ୱ ରହିଛି । ଏହାକୁ ଲୋକପ୍ରିୟ କରିବା ଏକ ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ଭାଷା ଓ ବାଚ୍ୟାୟର ବ୍ୟାବହାରିକ ଦିଗପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ଦିଆଯାଇ ପ୍ରସ୍ତୁତ ପୁସ୍ତକରେ ପ୍ରାୟୋଗିକ ବ୍ୟାକରଣ ସହ ସାଧାରଣ ଭାବେ ପ୍ରଚଳିତ ବ୍ୟାକରଣ ବହିର୍ଭୂତ ବିଷୟ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଯାଇଛି । ବ୍ୟାକରଣ ନିୟମସହ ଅନୁବାଦ ପଦ୍ଧତି, ଛନ୍ଦଃ, ଅଳଙ୍କାର, ଅର୍ଥଭେଦ, ରୁଚିପ୍ରୟୋଗ, ପଦଲିଖନ, ବ୍ୟାବହାରିକ ସଂସ୍କୃତ ଆଦି ନବୀନ ବିଷୟରାଜି ସଂଯୋଜିତ ହୋଇଥିବା ହେତୁ ‘ବ୍ୟାକରଣଦର୍ପଣ’ ସ୍ୱ ନାମ ସାର୍ଥକ କରିବ ବୋଲି ଆଶ୍ୱା ରହିଛି ।

୨ - ବର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରକରଣ

ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ ଅର୍ଥବୋଧ ପାଇଁ । ଉଚ୍ଚାରିତ ଶବ୍ଦରେ ଏକ ବା ଅନେକ ଧ୍ବନି ନିର୍ଣ୍ଣିତ କ୍ରମରେ ରହିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଯେଉଁ ଧ୍ବନି ବା ଧ୍ବନିସମଷ୍ଟି ଅର୍ଥପ୍ରକାଶ କରେ ତାହାକୁ ଶବ୍ଦ କହନ୍ତି । ‘କମଳ’ ଶବ୍ଦ ଉଚ୍ଚାରଣ କଲେ - କ+ଅ+ମ+ଅ+ଳ+ଅ-ଏହି ଛଅଟି ଧ୍ବନି ଯଥାକ୍ରମେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ଧ୍ବନିକୁ ଅକ୍ଷର କୁହାଯାଏ । ଏହାକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବା ପାଇଁ ବିଭିନ୍ନ ଚିହ୍ନର କବ୍ଧନା କରାଯାଇଛି । ଉକ୍ତ ଚିହ୍ନକୁ ବର୍ଣ୍ଣ କୁହାଯାଏ । ଅକ୍ଷର ଓ ବର୍ଣ୍ଣ ସମାନାର୍ଥକ ରୂପେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକୃତ । (ଅକ୍ଷରଂ ନ କ୍ଷରଂ ବିଦ୍ୟାତ୍ । ନ କ୍ଷାୟତେ ନ କ୍ଷରତାତି ବାକ୍ଷରମ୍ । ଅଶ୍ଳୋକେର୍ବା ସରୋଃକ୍ଷରମ୍ । ବର୍ଣ୍ଣଂ ବାହୁଃ- ମହାଭାଷ୍ୟ, ଦ୍ୱିତୀୟାଦ୍ୱିକ) । କିନ୍ତୁ ଉଭୟମଧ୍ୟରେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଭେଦ ରହିଛି । କେହି କେହି ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣକୁ ଅକ୍ଷର କହନ୍ତି ।

ଏହି ବର୍ଣ୍ଣରାଶି ତିନିଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ, ଯଥା -

(କ) ସ୍ୱର (ଖ) ବ୍ୟଞ୍ଜନ (ଗ) ଅଯୋଗବାହ ।

(କ) ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ

ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ତିନିପ୍ରକାର । ୧. ହ୍ରସ୍ୱସ୍ୱର, ୨. ଦୀର୍ଘସ୍ୱର, ୩. ପ୍ଳୁତସ୍ୱର ।

(୧) ହ୍ରସ୍ୱସ୍ୱର - ଅ ଇ ଉ ଋ ଌ

(୨) ଦୀର୍ଘସ୍ୱର- ଆ ଈ ଊ ଋ ଏ ଐ ଓ ଔ

ଆଖ୍ୟପଲକ ପଢ଼ିବାକୁ ଯେତିକି ସମୟ ଲାଗେ ତାକୁ ଏକମାତ୍ରା କୁହାଯାଏ (ଚକ୍ଷୁଃସ୍ପନ୍ଦନବେଳାୟାମେକା ମାତ୍ରା ପ୍ରବର୍ତ୍ତତେ) । ହ୍ରସ୍ୱସ୍ୱରର ଉଚ୍ଚାରଣକାଳ ଏକ ମାତ୍ରା । ଦୀର୍ଘସ୍ୱରର ଦୁଇମାତ୍ରା । ପ୍ଳୁତସ୍ୱରର ତିନି ମାତ୍ରା ।

ଏକମାତ୍ରୋ ଭବେହୁସ୍ତୋ ଦ୍ଵିମାତ୍ରୋ ଦୀର୍ଘ ଉଚ୍ୟତେ ।

ତ୍ରିମାତ୍ରସ୍ତୁ ପୁରୋ ଜ୍ଞେୟୋ ବ୍ୟଞ୍ଜନଂ ଚାର୍ଦ୍ଦମାତ୍ରକମ୍ ।।

ପୁରସ୍ଵରର ବର୍ଣ୍ଣକୁ ଆ ଏପରି ଲିପିରେ ଦର୍ଶାଯାଇଥାଏ ।

ସାଧାରଣତଃ ହ୍ରସ୍ଵସ୍ଵର ଓ ଦୀର୍ଘସ୍ଵର ବର୍ଣ୍ଣମାଳାରେ ଉପଲବ୍ଧ ।

ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣମାଳା -(୧୩) ଅ ଆ ଇ ଈ ଉ ଊ ଋ ୠ ଏ ଐ ଓ ଔ ।

ହ୍ରସ୍ଵସ୍ଵର - ଅ, ଇ, ଊ, ଋ, ୠ । ଏମାନଙ୍କର ଉଚ୍ଚାରଣରେ ଏକମାତ୍ରା (କାଳ) ଲାଗେ ।

ଏହି ପାଞ୍ଚୋଟିକୁ ସମାନାକ୍ଷର କୁହାଯାଏ । ଏହା ମୌଳିକ ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ (ଅ ଇ ଉ ଋ ୠ ସମାନାକ୍ଷ) ।

ଦୀର୍ଘସ୍ଵର - ଆ, ଈ, ଊ, ଋ, ଏ, ଐ, ଓ, ଔ ଏମାନଙ୍କ ଉଚ୍ଚାରଣରେ ଦୁଇମାତ୍ରା (କାଳ) ଲାଗେ ।

ସନ୍ଧ୍ୟକ୍ଷର - ଦୀର୍ଘସ୍ଵର ମଧ୍ୟରୁ ଏ, ଐ, ଓ, ଔ, - ଏହି ଚାରୋଟିକୁ ସନ୍ଧ୍ୟକ୍ଷର କୁହାଯାଏ । କାରଣ ଏଥିରେ ସ୍ଵରର ମିଶ୍ରଣ ହୋଇଛି ।

ଯଥା - ଅଆ+ଇ=ଏ, ଅଆ+ଐ=ଐ, ଅଆ+ଉ=ଊ, ଅଆ+ଋ=ଠ ।

ସ୍ଵୟମ୍ ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଉଥିବାରୁ ଏମାନଙ୍କୁ ସ୍ଵର କୁହାଯାଏ । (ସ୍ଵୟଂ ରାଜତେ ତେ ସ୍ଵରାଃ - ମହାଭାଷ୍ୟ, ପଦ୍ମଶାହିକ ।)

(ଖ) ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ

ଶବ୍ଦକୁ ସାର୍ଥକ କରିବାରେ ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ ଆବଶ୍ୟକ । ଉଚ୍ଚାରଣ ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ଏହା ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣଉପରେ ନିର୍ଭରଶୀଳ । ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରକଟାନ୍ କୁର୍ବନ୍ତି ଅର୍ଥାନ୍ ଇତି ବ୍ୟଞ୍ଜନାନି (ଉବ୍ବଟ, ରକ୍ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ)

ବ୍ୟଞ୍ଜନମନ୍ଦୁକ୍ ଅନ୍ଦୁକ୍ନାମ ଅନୁଗଛନ୍ତି ଅଭଗୁଣମ୍ ଇତି । ସ୍ୱୟଂ ରାଜନ୍ତେ
ଉଦାରାଦି ଗୁଣୈଃ ଇତି ସ୍ୱରାଃ ।

ଦୁର୍ବଳସ୍ୟ ଯଥା ରାଷ୍ଟ୍ରଂ ହରତେ ବଳବାନ୍ନୃପଃ ।

ଦୁର୍ବଳଂ ବ୍ୟଞ୍ଜନଂ ତଦ୍ବଦ୍ ହରତେ ବଳବାନ୍ ସ୍ୱରଃ ॥

(ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟଶିକ୍ଷା, ୧୧୧)

କ ଖ ଗ ଘ ଙ

ଯ ର ଲ ବ

ଚ ଛ ଜ ଝ ଞ

ଶ ଷ ସ ହ

ଟ ଠ ଡ ଢ ଣ

ତ ଥ ଦ ଧ ନ

ପ ଫ ବ ଭ ମ

ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣବର୍ଣ୍ଣ - (ବର୍ଗୀୟ ବର୍ଣ୍ଣ)-

‘କ’ ଠାରୁ ‘ମ’ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ୨୫ଟି ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ବର୍ଣ୍ଣ ଅଟନ୍ତି ।

ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣବର୍ଣ୍ଣ ପାଞ୍ଚ ବର୍ଗରେ ବିଭକ୍ତ ଯଥା -

କ - ବର୍ଗ (କ୍ଳ) - କ, ଖ, ଗ, ଘ, ଙ

ଚ - ବର୍ଗ (ଚ୍ଳ) - ଚ, ଛ, ଜ, ଝ, ଞ

ଟ - ବର୍ଗ (ଟ୍ଳ) - ଟ, ଠ, ଡ, ଢ, ଣ

ତ - ବର୍ଗ (ତ୍ଳ) - ତ, ଥ, ଦ, ଧ, ନ

ପ - ବର୍ଗ (ପ୍ଳ) - ପ, ଫ, ବ, ଭ, ମ

ଏହି ବର୍ଗ କ୍ରମଣଃ କ୍ଳ, ଚ୍ଳ, ଟ୍ଳ, ତ୍ଳ, ପ୍ଳ ଭାବେ ପରିଚିତ । ଏହି
ବର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣ ଅବର୍ଗୀୟ ଶ୍ରେଣୀରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ଅବର୍ଗୀୟବର୍ଣ୍ଣ
ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ; ଯଥା - ୧. ଅନ୍ତଃସ୍ଥ ୨. ଉଷ୍ମ ।

ଅନ୍ଧସ୍ଵବର୍ଣ୍ଣ - ଯ, ର, ଲ, ବ - ଏହି ଚାରୋଟିକୁ ଅନ୍ଧସ୍ଵ ବର୍ଣ୍ଣ କୁହାଯାଏ । ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣ ଓ ଉଷ୍ମ ବର୍ଣ୍ଣର ମଝିରେ (ଅନ୍ଧ) ରହୁଥିବାରୁ ଏହାକୁ ଅନ୍ଧସ୍ଵ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । କେହି କେହି ଏହି ବର୍ଣ୍ଣକୁ ଅର୍ଦ୍ଧସ୍ଵର (Semivowel) ବୋଲି କହନ୍ତି । କାରଣ, ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣର ମିଶ୍ରଣରେ ଏହି ବର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥାଏ ।

ଯଥା - ଇ/ଇ+ଅ=ଯ, ଉ/ଉ+ଅ=ବ, ଋ/ଋ+ଅ=ର, ଌ+ଅ=ଲ ।

ବ୍ୟଞ୍ଜନ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି ବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଵରରେ ସମ୍ପ୍ରସାରିତ ହୁଅନ୍ତି (ଇଚ୍ଚ ଯଣଃ ସମ୍ପ୍ରସାରଣମ୍) ।

ଯ —→ ଇ

ବ —→ ଉ

ର —→ ଋ

ଲ —→ ଌ

ଓଡ଼ିଆ ଲିପିରେ ଅନ୍ଧସ୍ଵ ଯ ଦୁଇପ୍ରକାର ଲେଖାଯାଏ ; ଯଥା - ଯ ଏବଂ ଯ । ଦେବନାଗରୀରେ କେବଳ ଯ ଲେଖାଯାଏ । ବେଦରେ ଯ ର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା - ଯ । ଓଡ଼ିଆରେ ଲ ଓ ଲ ଦୁଇଟି ଲିପି ପ୍ରଚଳିତ । ଦେବନାଗରୀରେ ଙ ଓ ଳ ଏହି ଦୁଇଟି ଲିପି ଲେଖାଯାଏ । ପ୍ରଚଳିତ ଓଡ଼ିଆ ଲିପିରେ ବର୍ଣ୍ଣ ବ ଏବଂ ଅନ୍ଧସ୍ଵ ବ ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଏଣୁ ଅନ୍ଧସ୍ଵ ବ କୁ ବ ଏହିପରି ଦର୍ଶାଯାଇଛି । ଦେବନାଗରୀରେ ବର୍ଣ୍ଣ ବ = ବ, ଅନ୍ଧସ୍ଵ ବ = ବ ।

ଉଷ୍ମବର୍ଣ୍ଣ - ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣ ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଲେ ମୁଖ ଗହ୍ଵରରୁ ବାୟୁ (ଉଷ୍ମା) ନିର୍ଗତ ହୁଏ ତାହାକୁ ଉଷ୍ମବର୍ଣ୍ଣ କୁହାଯାଏ (ଉଷ୍ମା ବାୟୁସ୍ତତଃ ପ୍ରଧାନା ବର୍ଣ୍ଣା ଉଷ୍ମାଣ - ଉଚ୍ଚପ୍ରାଚିଶାଖ୍ୟା) ।

ଶ, ଷ, ସ, ହ - ଏହି ଚାରୋଟି ଉଷ୍ମବର୍ଣ୍ଣ ।

(ଗ) ଅଯୋଗବାହ

ଏହି ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ସ୍ଵରୂପ ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜନର୍ଥ ରହିଛି । ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣମାନେ ଅକାରାଦି ବର୍ଣ୍ଣସହ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇ ନିଜର ଏକ ପୃଥକ୍ ସ୍ଵରାକୁ ବହନ କରନ୍ତି ସେମାନଙ୍କୁ ଅଯୋଗବାହ କୁହାଯାଏ (ଅକାରାଦିନା ବର୍ଣ୍ଣସମାମ୍ଭାୟେ ତେ ସଂହିତାଃ ସତଃ ଯେ ବହନ୍ତି ଆତ୍ମଲାଭଂ ତେ ଅଯୋଗବାହାଃ - ଉଦ୍‌ବଟ) । ବିସର୍ଜନୀୟ-ଜିହ୍ଵାମୂଳୀୟୋପଧ୍ଵାନୀୟାନୁସ୍ଵାର ନାସିକ୍ୟୟମାଃ ଅଯୋଗବାହାଃ । ଅବିଦ୍ୟମାନଃ ଯୋଗଃ ପ୍ରତ୍ୟାହାରେଷୁ ଯେଷାଂ ତେ ଅଯୋଗାଃ । ପ୍ରତ୍ୟାହାରସମ୍ବନ୍ଧଶୂନ୍ୟାଃ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ବାହ୍ୟନ୍ତି ନିର୍ବାହନ୍ତି ଶବ୍ଦାଦିପ୍ରୟୋଗମ୍ ଇତି ବାହାଃ । ଅଯୋଗାୟ ତେ ବାହାୟ-ଅଯୋଗବାହାଃ, କର୍ମଧାରୟ । ଅଯୋଗବାହ; ଯଥା -

ଅନୁସ୍ଵାର - °, କଂ

ଅନୁନାସିକ (ଚନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁ) - °, କଂ

ବିସର୍ଗ - ଃ, କଃ

ବିସ୍ଫୁଜ୍ଞି ବିବିଧରୂପାଣି ଓକାରାଦାନି ଇତି ବିସର୍ଗଃ ।

ଜିହ୍ଵାମୂଳୀୟ - × କ, × ଖ, କ ଓ ଖ ପୂର୍ବରୁ ଥିବା ଅର୍ଧବିସର୍ଗ ସଦୃଶ ବର୍ଣ୍ଣ ।

ଉପଧ୍ଵାନୀୟ - × ପ, × ଫ, ପ ଓ ଫ ପୂର୍ବରୁ ଥିବା ଅର୍ଧବିସର୍ଗ ସଦୃଶ ବର୍ଣ୍ଣ ।

ଯମ - ଯମ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଯାଆଁଳା । ବର୍ଗର ପ୍ରଥମ, ଦ୍ଵିତୀୟ, ତୃତୀୟ ଏବଂ ଚତୁର୍ଥବର୍ଣ୍ଣ ପରେ ପଞ୍ଚମ ବର୍ଣ୍ଣ ରହିଲେ ମଝିରେ ପୂର୍ବସଦୃଶ ବର୍ଣ୍ଣର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟେ, ଯାହାକୁ ଯମବର୍ଣ୍ଣ କୁହାଯାଏ; ଯଥା- କ୍‌କ୍‌ନ, ଖ୍‌ଖ୍‌ନ, ଗ୍‌ଗ୍‌ନ, ଘ୍‌ଘ୍‌ନ ।

ସାଧାରଣ ଭାବେ ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ - ୧୩ । ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ - କ ଠାରୁ ହ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ୩୩ + °, ଃ, ° = ୩୬ । ଏହିପରି ୪୯ଟି ବର୍ଣ୍ଣ ସାଧାରଣ ଭାବେ ସ୍ଵୀକୃତ । ଜିହ୍ଵାମୂଳୀୟ, ଉପଧ୍ଵାନୀୟ ଓ ଯମ ବର୍ଣ୍ଣର ବିଶେଷ ପ୍ରଚଳନ ନାହିଁ ।

କେହି କେହି ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣକୁ ୧୬ ମାତୃକାବର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ଯଥା - ଅ, ଆ, ଇ, ଈ, ଉ, ଊ, ଋ, ୠ, (ଢ଼଼ - ଦୀର୍ଘ ଢକାର ତତ୍ତ୍ଵମତରେ ଗୃହୀତ ଅଟେ କିନ୍ତୁ, ପାଣିନୀୟ ବର୍ଣ୍ଣମାଳାରେ ଏହା ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ମତରେ ‘ତସ୍ୟ ଦୀର୍ଘାଭାବାତ୍’) । ଏ, ଐ, ଓ, ଔ, ଅଂ, ଅଃ, ଅଁ ।

ବ୍ୟଞ୍ଜନ କ ଠାରୁ ହ - ଣ୍ୟା; ଏହିପରି ୪୯ଟି ବର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଚଳିତ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଢ ବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରଚଳନ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ।

ପାଣିନୀୟ ବର୍ଣ୍ଣସମାମ୍ବାୟ - ପାଣିନି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଣେତା । ସେ ମହେଶ୍ଵର ପରମ୍ପରାରୁ ବର୍ଣ୍ଣରାଶି ଗ୍ରହଣ କରି ଚଉଦଟି ସୂତ୍ରରେ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ଏହା ମାହେଶ୍ଵରସୂତ୍ର ନାମରେ ପରିଚିତ ।

।୧ । ଅଭଭଶ୍ । ୧୨ । ଋଡ଼କ୍ । ୧୩ । ଏଓଡ଼ । ୧୪ । ଐଔର୍

।୫ । ହଯ(ୟ)ବରଟ୍ । ୧୬ । ଲଶ୍ । ୧୭ । ଞମତଶନମ୍

।୧୮ । ଝଭଞ୍ । ୧୯ । ଘଭଧଞ୍ । ୧୦ । ଜବଗତଦଶ୍

।୧୧ । ଖଘଘଞଞଅଚଟଟଟ୍ । ୧୨ । କପୟ୍ । ୧୩ । ଶଷସର୍

।୧୪ । ହଲ୍

ଏହି ୧୪ଟି ସୂତ୍ର ମଧ୍ୟରୁ ଯେ କୌଣସି ସୂତ୍ରର ଅନ୍ତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟବର୍ଣ୍ଣକୁ ଆଦିବର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ଉକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣସହ ଯେ କୌଣସି ସୂତ୍ରର ଅନ୍ତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣକୁ ନେଇ ଏକ ସଂଜ୍ଞା ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଥାଏ । ବର୍ଣ୍ଣକୁ ସଂକ୍ଷେପରେ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥା ଗୃହୀତ । ଅଭଭଶ୍ ସୂତ୍ରର ଆଦି ଅକ୍ଷର ଅ ଏହାର ଅନ୍ତ୍ୟ ଅକ୍ଷର ଶ୍ ଉଭୟକୁ ମିଶାଇ ଅଶ୍ ସଂଜ୍ଞା ବା ଅଶ୍ ପ୍ରତ୍ୟାହାର । ଏହାଦ୍ଵାରା ଅଭଭ ଏହି ତିନୋଟି ବର୍ଣ୍ଣକୁ ବୁଝାଯିବ । ଏଥିରେ ଅନ୍ତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣକୁ ମିଶାଯାଏ ନାହିଁ । ଏହାକୁ ପ୍ରତ୍ୟାହାର କୁହାଯାଏ । ଏହିଭଳି ସମୁଦାୟ ୪୨ଟି ପ୍ରତ୍ୟାହାର ଗୃହୀତ । ଯଥା -

ଏଡ଼୍ । ଯଞ୍ । ଅଶ୍ । ଛବ୍ । ଅର୍ ।

ଝଷ । ଡଷ । ଅକ୍ । ଜକ୍ । ଉକ୍ । ଅଶ୍ ।
 ଇଶ୍ । ଯଶ୍ । ଅମ୍ । ଯମ୍ । ତମ୍ । ଅର୍ । ଇର୍ ।
 ଏର୍ । ଐର୍ । ଯୟ୍ । ମୟ୍ । ଝୟ୍ । ଖୟ୍ । ଚୟ୍ ।
 ଯର । ଝର । ଖର । ଚର । ଶର । । ଅଶ୍ । ହଶ୍ ।
 ବ(ବ)ଶ୍ । ଝଶ୍ । ଜଶ୍ । ବଶ୍ । ଅଲ୍ । ହଲ୍ । ବ(ବ)ଲ୍ ।
 ରଲ୍ । ଝଲ୍ । ଶଲ୍ ।

ପ୍ରଥମ ଅଶ୍ - ଅଶ୍ ପ୍ରତ୍ୟାହାରରୁ ଅଜଉଶ୍ ର ପ୍ରଥମ ଅ ଏବଂ ଲଶ୍ ର ଶେଷ ଶ୍ ଏହିଭଳି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ସମସ୍ତ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ଯଥା ଅ, ଇ, ଉ, ର, ଡ ଏ ଓ ଐ ଔ (ହ୍ରସ୍ୱ, ଦୀର୍ଘ ଓ ପ୍ଳୁତ) ତଥା ଅର୍ଦ୍ଧସ୍ୱର ଯଥା ହ ଯ ବ ର ଲ ବର୍ଣ୍ଣମାନ ଗୃହୀତ ହୋଇଥାଏ । (ଅଶ୍ୱତ୍ୱିତ୍ ସବର୍ଣ୍ଣସ୍ୟ ଋପ୍ରତ୍ୟୟଃ-ପା. ୧. ୧. ୬୯) । ସୂତ୍ରସ୍ଥଳେ ଏହି ‘ଅଶ୍’ ର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ । ଅନ୍ୟତ୍ର ଏହାର ପ୍ରୟୋଗ ନାହିଁ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଶ୍ - ଅଜଉ । ଏହା ଅନ୍ୟତ୍ର ଗୃହୀତ ହୁଏ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ‘ର’ ପ୍ରତ୍ୟାହାର (ର,ଲ) ବର୍ଣ୍ଣପାଇଁ ଗୃହୀତ । ଷମ୍ ପ୍ରତ୍ୟାହାରକୁ ମଧ୍ୟ କେହି କେହି ମାନନ୍ତି । ଏପରି ଦୁଇଟି ମିଶାଇଲେ ୪୪ ପ୍ରତ୍ୟାହାର ସ୍ୱୀକୃତ ।

ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ଉଚ୍ଚାରଣସ୍ଥାନ

୧. ଅକ୍ଷୁହବିସର୍ଜନୀୟାନାଂ କଣ୍ଠଃ ।	୨. ଇରୁପଶାନାଂ ତାଳୁ ।
୩. ରରୁରଷାଣାଂ ମୂର୍ଦ୍ଧା ।	୪. ଡତୁଲ୍ଲଧାନାଂ ଦନ୍ତଃ ।
୫. ଉପୁପଧ୍ୱାନାୟାନାମୋଷ୍ଠୋ ।	୬. ଏଦୈତୋଃ କଣ୍ଠତାଳୁ ।
୭. ଓଦୈତୋଃ କଣ୍ଠୋଷ୍ଠମ୍ ।	୮. ବ (ବ) କାରସ୍ୟ ଦନ୍ତୋଷ୍ଠମ୍ ।

ସ୍ଥାନ	ସ୍ଵର	ବର୍ଣ୍ଣାୟବ୍ୟଞ୍ଜନ	ଅବର୍ଣ୍ଣାୟବ୍ୟଞ୍ଜନ		ବର୍ଣ୍ଣମାଳାରନାମ
			ଅଞ୍ଜସ୍ତ୍ର	ଉଷ୍ମ	
କଣ୍ଠ	ଅ, ଆ	କଖଗଘଙ୍ଗ		ହ, ଃ	କଣ୍ଠ୍ୟ
ତାଳୁ	ଇ, ଈ	ଚଛଜଝଞ୍ଜ	ଯ/ୟ	ଶ	ତାଳବ୍ୟ
ମୂର୍ଧା	ଉ, ଊ	ଟଠଡ଼ଡ଼ଢ଼	ର/ରୂ	ଷ	ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ
ଦନ୍ତ	ଋ	ତଥଦଧନ	ଲ	ସ	ଦନ୍ତ୍ୟ
ଓଷ୍ଠ	ଭ, ଓ	ପଫବଭମ	-	×ପ, × ଫ	ଓଷ୍ଠ୍ୟ
କଣ୍ଠ-ତାଳୁ	ଏ-ଐ	-	-	-	କଣ୍ଠତାଳବ୍ୟ
କଣ୍ଠ-ଓଷ୍ଠ	ଓଓି	-	-	-	କଣ୍ଠୋଷ୍ଠ୍ୟ
ଦନ୍ତ-ଓଷ୍ଠ		-	ବ(ବ)	-	ଦନ୍ତୋଷ୍ଠ୍ୟ
ନାସିକା	-	ଞଞ୍ଜଞ୍ଜନମ	-	ଅନୁସ୍ଵାର	ନାସିକ୍ୟ
ଜିହ୍ଵାମୂଳ	-	-	-	×କ, × ଖ	ଜିହ୍ଵାମୂଳାୟ

ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ପ୍ରଯତ୍ନ

ବର୍ଣ୍ଣୋଚ୍ଚାରଣର ଚେଷ୍ଟାକୁ ପ୍ରଯତ୍ନ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଏହି ପ୍ରଯତ୍ନ ଦୁଇପ୍ରକାରର; ଯଥା ଆଭ୍ୟନ୍ତର ପ୍ରଯତ୍ନ ଓ ବାହ୍ୟ ପ୍ରଯତ୍ନ । ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ଉଚ୍ଚାରଣ ସମୟରେ ଜିହ୍ଵାର ପ୍ରମୁଖ ଭୂମିକା ରହିଛି । ଗୋଟିଏ ବର୍ଣ୍ଣର ଉଚ୍ଚାରଣ ପାଇଁ ଜିହ୍ଵାର ଯେକୌଣସି ଅଂଶକୁ ମୁଖ ଗହ୍ଵର ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯେକୌଣସି ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରାଇବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ଚେଷ୍ଟାକୁ ଆଭ୍ୟନ୍ତର ପ୍ରଯତ୍ନ କୁହାଯାଏ । ଏହା ପାଞ୍ଚ ପ୍ରକାରର ଅଟେ; ଯଥା - ସ୍ଫୁଷ୍ଟ, ଈଷତ୍ ସ୍ଫୁଷ୍ଟ, ଈଷଦ୍ ବିବୃତ, ବିବୃତ ଓ ସଂକୃତ ।

ଆଭ୍ୟନ୍ତର ପ୍ରଯନ୍ତ

ସ୍ୱଷ୍ଟ	କ, ଖ, ଗ, ଘ, ଙ ଚ, ଛ, ଜ, ଝ, ଞ ଟ, ଠ, ଡ, ଢ,ଣ ତ, ଥ, ଦ, ଧ, ନ ପ, ଫ, ବ, ଭ, ମ	ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ / ବର୍ଣ୍ଣୀୟ ବ୍ୟଞ୍ଜନ
ଇଷତ୍ସ୍ୱଷ୍ଟ	ଯ, ର, ଲ, ବ	ଅନ୍ତଃସ୍ଥ / ଅନ୍ତଃସ୍ଥା
ବିବୃତ	ଅ, ଇ, ଉ, ର, ଙ ଏ, ଐ, ଓ, ଔ	ହ୍ରସ୍ୱ, ଦୀର୍ଘ ଓ ପୂର୍ତ୍ତ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ
	ଶ, ଷ, ସ, ହ	
ସଂବୃତ	ହ୍ରସ୍ୱ 'ଅ'	ଉଚ୍ଚାରଣ କାଳରେ
	ସନ୍ଧିପ୍ରଭୃତିରେ ଏହା ବିବୃତ ।	

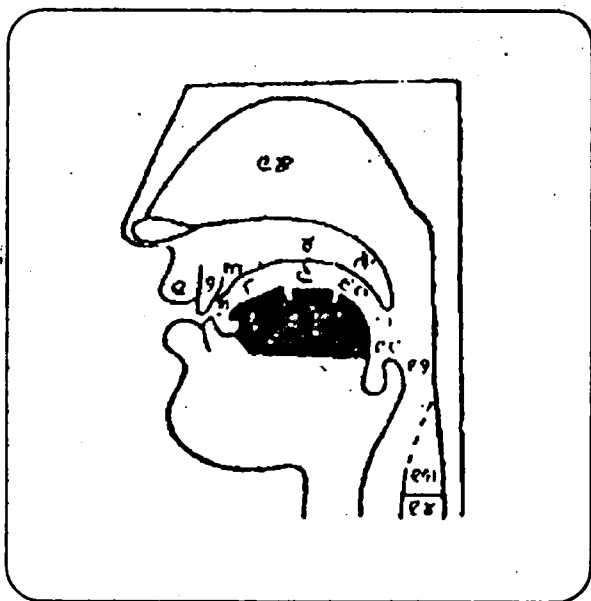
ବାହ୍ୟ ପ୍ରଯନ୍ତ

{ ବିବାର ଶ୍ରୀସ ଅଘୋଷ	କ, ଚ, ଟ, ଠ, ପ	ବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରଥମ ବର୍ଣ୍ଣ
	ଖ, ଛ, ଓ, ଥ, ଫ	ଦ୍ୱିତୀୟ ବର୍ଣ୍ଣ
	ଶ, ଷ, ସ, ଃ (ବିସର୍ଗ)	
	× କ, × ପ	
{ ସଂବାର ନାଦ ଘୋଷ	ହ, ଯ, ବ, ର, ଲ	
	ଝ, ମ, ଢ, ଣ, ନ	
	ଝ, ଭ, ଘ, ଢ, ଧ	
	କ, ବ, ଗ, ଘ, ଦ	
	° (ଅନୁସାର)	

ଅକ୍ଷପ୍ରାଣ	କ, ଚ, ଟ, ଡ, ପ	ବର୍ଗର ପ୍ରଥମବର୍ଣ୍ଣ
	ଗ, ଙ, ଢ, ଦ, ବ	ବର୍ଗର ତୃତୀୟବର୍ଣ୍ଣ
	ତ, ଥ, ଶ, ନ, ମ	ବର୍ଗର ପଞ୍ଚମବର୍ଣ୍ଣ
	ଯ, ର, ଲ	ଅନ୍ତଃସ୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣ
ମହାପ୍ରାଣ	ଖ, ଙ୍ଌ, ଠ, ଡ଼, ଫ	ବର୍ଗର ଦ୍ଵିତୀୟବର୍ଣ୍ଣ
	ଘ, ଙ୍ଂ, ଢ଼, ଡ଼଼, ଭ	ବର୍ଗର ଚତୁର୍ଥବର୍ଣ୍ଣ;
	ଶ, ଷ, ସ, ହ	ଉଷ୍ମବର୍ଣ୍ଣ
	ଅନୁସ୍ଵାର, ବିସର୍ଗ, × କ, × ପ	

ବାଗ୍‌ଯନ୍ତ୍ର ବା ଭାଷଣାବୟବ :

ଧ୍ଵନିର ମୂଳମନ୍ତ୍ର ହେଉଛି ବାୟୁ । ପୁସ୍‌ପୁସ୍ ଭିତରୁ ଯେଉଁ ପ୍ରଶ୍ଵାସ ପବନ ମୁଖରନ୍ତ୍ର ଦେଇ ବାହାରକୁ ଆସେ ସେହି ପବନ ବାଗ୍‌ଯନ୍ତ୍ର ଭିତରେ ନାନା ଭାବରେ ଆଘାତପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଧ୍ଵନିରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ଧ୍ଵନି କେଉଁଠି କିପରି ଭାବରେ ଆଘାତପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ତାହା ଜାଣିବା ପାଇଁ ବାଗ୍‌ଯନ୍ତ୍ରର ବିଭିନ୍ନ ବିଭାଗ ସହିତ ପ୍ରଥମେ ପରିଚିତ ହେବା ଉଚିତ ।

୧. ଓଷ୍ଠ	୯. ଜିହ୍ଵା ମଧ୍ୟ
୨. ଦନ୍ତ	୧୦. ଜିହ୍ଵା ପଶ୍ଚାତ୍
୩. ବସ୍ତ୍ର (ଦନ୍ତମୂଳ)	୧୧. ଉପାଳି ଜିହ୍ଵା ବା ଗଳଗହ୍ଵର
୪. କଠିନ ତାଳୁ	୧୨. ସ୍ଵରଯନ୍ତ୍ରାବରଣ
୫. କୋମଳ (ନିମ୍ନ) ତାଳୁ	୧୩. ସ୍ଵରତନ୍ତ୍ରାର ସ୍ଥାନ
୬. ଅଳିଜିହ୍ଵା ବା ଘଟିକା	୧୪. ଶ୍ଵାସନଳୀ
୭. ଜିହ୍ଵାଗ୍ର	୧୫. ନାସାରନ୍ତ୍ର
୮. ଜିହ୍ଵାଫଳକ	

ଅନୁଶୀଳନୀ

୧. ବର୍ଣ୍ଣ କତିବିଧି ? (ଦ୍ଵିବିଧି, ତ୍ରିବିଧି, ଚତୁର୍ବିଧି)
ଶୁଦ୍ଧମ୍ ଉତ୍ତରଂ ନିରୂପୟତ ।
୨. ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ କତିବିଧି ? (ଦ୍ଵିବିଧି, ତ୍ରିବିଧି, ଚତୁର୍ବିଧି)
ଶୁଦ୍ଧମ୍ ଉତ୍ତରଂ ନିରୂପୟତ ।
୩. ଅ, ଇ, ଏ, ଉ, ଓ, ର - ଏତେଷୁ କେ ହ୍ରସ୍ଵସ୍ଵରାଃ,
କେ ଚ ଦୀର୍ଘସ୍ଵରାଃ ?
୪. ଏ, ଐ, ଓ, ଔ - ଏତେଷାଂ କଃ ପରିଚୟଃ ।
(ଅର୍ଦ୍ଧସ୍ଵରାଃ, ସନ୍ଧ୍ୟକ୍ଷରାଣି, ପୁତ୍ରସ୍ଵରାଃ)
୫. କମଳମ୍ - ଅତ୍ର ଏବଂ ବର୍ଣ୍ଣାଃ ସନ୍ତି ଯଥା - କ୍ ଅ ମ୍ ଅ ଲ୍ ଅ ମ୍
ତଥୈବ ଅଧୋନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟାନାଂ ବର୍ଣ୍ଣବିନ୍ୟାସଂ କୁରୁତ - ବାରିଧିଃ,
ଭୁବନମ୍, କ୍ରିୟା, ବର୍ଣ୍ଣଃ, ବ୍ୟଞ୍ଜନମ୍ ।
୬. କେ ପଞ୍ଚ ମୌଳିକସ୍ଵରାଃ ? ତେଷାଂ କିଂ ନାମାତ୍ତରମ୍ ଅସ୍ତି ?
୭. ବର୍ଣ୍ଣାୟବର୍ଣ୍ଣାଃ କତି ? (୧୬, ୨୦, ୨୫)
୮. 'କୁ' ଇତି ଅନେନ କେ ବର୍ଣ୍ଣାଃ ଗୃହ୍ୟତେ ?

୩ - ସନ୍ଧି ପ୍ରକରଣ

ସନ୍ଧି ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ମିଳନ । ବ୍ୟାକରଣଶାସ୍ତ୍ରରେ ପରସ୍ପର ସନ୍ନିହିତ ଦୁଇଟି ବର୍ଣ୍ଣର ମିଳନକୁ ସନ୍ଧି କୁହାଯାଏ । (ପରଃ ସନ୍ନିକର୍ଷଃ ସଂହିତା-ପା.୧.୪.୧୦୯ । ବର୍ଣ୍ଣାନାମତିଶୟିତଃ ସନ୍ନିଧୁଃ ସଂହିତାସଂଜ୍ଞଃ ସ୍ୟାତ୍) । ସନ୍ଧିର ଅନ୍ୟ ନାମ ସଂହିତା । ସନ୍ଧି କରାଯାଉଥିବା ଦୁଇ ବର୍ଣ୍ଣ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ତୃତୀୟ ବର୍ଣ୍ଣର ଅବସ୍ଥିତି ନ ଥାଏ । ତେଣୁ ସର୍ବଦା ବ୍ୟବଧାନ ରହିତ ଅର୍ଥାତ୍ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସମୀପବର୍ତ୍ତୀ ଦୁଇଟି ବର୍ଣ୍ଣ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ସନ୍ଧି ହୋଇଥାଏ ।

ଉଚ୍ଚାରଣଗତ ସୁବିଧା, ଶୁଦ୍ଧିମଧୁରତାବର ଆନନ୍ଦନ ଏବଂ ବର୍ଣ୍ଣସଂକୋଚନ ହିଁ ସନ୍ଧିର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ଏ କଥା ସତ୍ୟ ଯେ ଭାଷାରେ ସମସ୍ତ ସ୍ଥଳରେ ସନ୍ଧି ବାଧ୍ୟତାମୂଳକ ନୁହେଁ ।

ସଂହିତୈକପଦେ ନିତ୍ୟା ନିତ୍ୟା ଧାତୁପସର୍ଗଯୋଃ ।

ନିତ୍ୟା ସମାସେ ବାକ୍ୟେ ତୁ ସା ବିବକ୍ଷାମପେକ୍ଷତେ ॥

ଏଠାରେ ସଂହିତା ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ସନ୍ଧି ।

ପଦରଚନାରେ ତିନୋଟି ସ୍ଥଳରେ ସନ୍ଧି ବାଧ୍ୟତାମୂଳକ; ଯଥା -

୧. ଏକପଦରେ -

ଗୌ + ଅକଃ = ଗାୟକଃ । ଭୋ + ଅତି = ଭବତି ।

୨. ଧାତୁ ଓ ତାର ପୂର୍ବସ୍ଥିତ ଉପସର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ -

ଅପ + ଈକ୍ଷତେ = ଅପେକ୍ଷତେ । ଅଭି + ଅସ୍ୟତି = ଅଭ୍ୟସ୍ୟତି ।

୩. ସମାସରେ -

କୁଶ + ଆସନମ୍ = କୁଶାସନମ୍ । ଗଣ + ଇଶଃ = ଗଣେଶଃ ।

ମାତ୍ର, ବାକ୍ୟରଚନାରେ ସନ୍ଧି ବକ୍ତାର ଇଚ୍ଛା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ । ବକ୍ତା ଚାହିଁଲେ ସନ୍ଧି କରିପାରେ, ନ କରି ବି ପାରେ । ଯଥା -

(କ) ଅଶୋକୋ ଗଛଟି । ଅଶୋକଃ ଗଛଟି ।

(ଖ) ରାମସ୍ୟ ଆଗମନଂ ପ୍ରଜାନାମ୍ ଆହ୍ନଦଜନକମ୍ ।

ରାମସ୍ୟାଗମନଂ ପ୍ରଜାନାମାହ୍ନଦଜନକମ୍ ।

ସନ୍ଧିର ସମ୍ୟକ୍ ଜ୍ଞାନ ନ ଥିଲେ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଧ୍ୟୟନ କରି ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିବା ସମ୍ଭବପର ହୁଏ ନାହିଁ । ସନ୍ଧିର କେତେକ ପ୍ରଧାନ ନିୟମ ନିଶ୍ଚିତ ରୂପେ ଶିକ୍ଷଣୀୟ ।

ସନ୍ଧି କରିବା ଫଳରେ କେତେବେଳେ ଦୁଇଟି ବର୍ଣ୍ଣର କେବଳ ମିଳନ ହୁଏ, କେତେବେଳେ ପୂର୍ବବର୍ଣ୍ଣର, କେତେବେଳେ ପରବର୍ଣ୍ଣର ବା କେତେବେଳେ ଉଭୟ ବର୍ଣ୍ଣର ପରିବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥାଏ । ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣର କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହାକୁ ପ୍ରକୃତିଭାବ କୁହାଯାଏ । ଯଥା -

ସନ୍ଧିରେ ପୂର୍ବବର୍ଣ୍ଣର ପରିବର୍ତ୍ତନ -

ଆକୃତି + ଆଦି = ଆକୃତ୍ୟାଦି । ଚିତ୍ + ମୟଃ = ଚିନ୍ମୟଃ ।

ସନ୍ଧିରେ ପରବର୍ଣ୍ଣର ପରିବର୍ତ୍ତନ -

ଉତ୍ + ସ୍ଥାନମ୍ = ଉତ୍ଥାନମ୍ । ବନେ + ଅତ୍ର = ବନେତ୍ର ।

ସନ୍ଧିରେ ଉଭୟ ବର୍ଣ୍ଣର ପରିବର୍ତ୍ତନ -

ମହା + ରକ୍ଷିଃ = ମହର୍ଷିଃ

ସନ୍ଧିରେ ପ୍ରକୃତିଭାବ -

କୃଷ୍ଣ! + ଆଗଛ = କୃଷ୍ଣ ଆଗଛ

ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ସନ୍ଧି କରାଯାଉଥିବା ଦୁଇ ବର୍ଣ୍ଣ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ନୂତନ ବର୍ଣ୍ଣର ମଧ୍ୟ ଆଗମ ହୋଇଥାଏ ।

ବୃକ୍ଷ + ଛାୟା = ବୃକ୍ଷଛାୟା (ବ୍ + ଛ = ଛ)

ଏଠାରେ ଏକ ନୂତନ ବର୍ଣ୍ଣ ‘ବ୍’ର ଆଗମନ ହୋଇଅଛି ।

ସନ୍ଧି କେତେ ପ୍ରକାର ?

ସନ୍ଧି ତିନି ପ୍ରକାରର ଅଟେ; ଯଥା - ୧. ସ୍ଵରସନ୍ଧି ୨. ବ୍ୟଞ୍ଜନସନ୍ଧି ୩. ବିସର୍ଗସନ୍ଧି ।

(୧) ସ୍ଵରସନ୍ଧି ବା ଅର୍ଦ୍ଧସନ୍ଧି .

ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ ସହ ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣର ମିଳନକୁ ‘ସ୍ଵରସନ୍ଧି’ କୁହାଯାଏ । ଯେତେବେଳେ ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ ସହିତ ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ ମିଶି ଗୋଟିଏ ବା ଦୁଇଟିଯାକ ସ୍ଵରର ବିକାର ଘଟେ, ସେତେବେଳେ ତାକୁ ‘ସ୍ଵରସନ୍ଧି’ ବା ‘ଅର୍ଦ୍ଧସନ୍ଧି’ କୁହାଯାଏ ।

ନର + ଅଧିପଃ = ନରାଧିପଃ । ମୁନି + ଇନ୍ଦ୍ରଃ = ମୁନୀନ୍ଦ୍ରଃ ।

ତବ + ଇଦମ୍ = ତବେଦମ୍ । ପୋ + ଅନଃ = ପବନଃ ।

ଯଦି + ଅପି = ଯଦ୍ୟପି । ନଦୀ + ଅମ୍ଭୁ = ନଦ୍ୟମ୍ଭୁ ।

ପିତୃ + ଆଳୟଃ = ପିତ୍ରାଳୟଃ ।

ସ୍ଵରସନ୍ଧିର ଭେଦ

ସ୍ଵରସନ୍ଧି ଆଠ ପ୍ରକାରର; ଯଥା - କ) ଦୀର୍ଘସନ୍ଧି ଖ) ଗୁଣିସନ୍ଧି ଗ) ବୃଦ୍ଧିସନ୍ଧି ଘ) ଯଶ୍ଵସନ୍ଧି ଙ) ଅୟାଦିସନ୍ଧି ଚ) ପୂର୍ବରୂପସନ୍ଧି ଛ) ପରରୂପସନ୍ଧି ଜ) ପ୍ରକୃତିଭାବ ।

(କ) ଦୀର୍ଘସନ୍ଧି

ଅ ଇ ଉ ଋ ବର୍ଣ୍ଣ ସହ ସମାନ ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ ସଂଯୁକ୍ତ ହେଲେ ଉଭୟଙ୍କ ମିଳନରେ ଗୋଟିଏ ଦୀର୍ଘସ୍ଵରର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଯେତେବେଳେ ହ୍ରସ୍ଵ ଅଥବା ଦୀର୍ଘ ଅ, ଇ, ଉ, ଋ ସହ ଯଥାକ୍ରମେ ଅ, ଇ, ଉ, ଋ ମିଳିତ ହୁଅନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଦୁଇଟିଯାକ ସ୍ଵର ସ୍ଥାନରେ ଗୋଟିଏ ଦୀର୍ଘ ବର୍ଣ୍ଣର ଉତ୍ପତ୍ତି ଘଟିଥାଏ (ଅକ୍ଷ ସରଣେ ଦୀର୍ଘ-ପା. ୬/୧/୧୦୧) ।

ଅ, ଆ

୧. ଅ + ଅ = ଆ

ଏକ + ଅକ୍ଷରଃ = ଏକାକ୍ଷରଃ । ଦୈତ୍ୟ + ଅରିଃ = ଦୈତ୍ୟାରିଃ ।

ଶଶି + ଅକଃ = ଶଶାକଃ ।

୨. ଅ + ଆ = ଆ

କମଳ + ଆଳୟଃ = କମଳାଳୟଃ । ତବ + ଆଜ୍ଞା = ତବାଜ୍ଞା ।

ରତ୍ନ + ଆକରଃ = ରତ୍ନାକରଃ ।

୩. ଆ + ଅ = ଆ

ତଥା + ଅପି = ତଥାପି । ଦୟା + ଅର୍ଣ୍ଣବଃ = ଦୟାର୍ଣ୍ଣବଃ ।

୪. ଆ + ଆ = ଆ

ଗଦା + ଆଘାତଃ = ଗଦାଘାତଃ ।

ଚିକିତ୍ସା + ଆଳୟଃ = ଚିକିତ୍ସାଳୟଃ ।

ଇ, ଈ

୧. ଇ + ଇ = ଈ

ଅଭି + ଈଷଃ = ଅଭୀଷଃ । କବି + ଈନ୍ଦ୍ରଃ = କବାନ୍ଦ୍ରଃ ।

୨. ଇ + ଈ = ଈ

କପି + ଈଶଃ = କପୀଶଃ । କବି + ଈଶଃ = କବାଶଃ ।

୩. ଈ + ଈ = ଈ

ଦେବୀ + ଈୟମ୍ = ଦେବୀୟମ୍ । ମହତୀ + ଈର୍ହା = ମହତୀର୍ହା ।

୪. ଈ + ଈ = ଈ

ନଦୀ + ଈଶଃ = ନଦୀଶଃ । ମହୀ + ଈଶଃ = ମହୀଶଃ ।

ଉ, ଊ

୧. ଉ + ଉ = ଊ

ଗୁରୁ + ଉପଦେଶଃ = ଗୁରୁପଦେଶଃ ।

ପ୍ରଭୁ + ଉକ୍ତିଃ = ପ୍ରଭୁକ୍ତିଃ । ଭାନୁ + ଉଦୟଃ = ଭାନୁଦୟଃ ।

ଲଘୁ + ଉପଦେଶଃ = ଲଘୁପଦେଶଃ ।

୨. ଉ + ଊ = ଊ

ଚରୁ + ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱମ୍ = ଚରୁର୍ଦ୍ଧ୍ୱମ୍ । ଲଘୁ + ଉର୍ମଃ = ଲଘୁର୍ମଃ ।

୩. ଊ + ଊ = ଊ

ବଧୁ + ଉକ୍ତିଃ = ବଧୁକ୍ତିଃ । ବଧୁ + ଉତ୍ସବଃ = ବଧୁତ୍ସବଃ ।

୪. ଊ + ଊ = ଊ

ଚମ୍ପୁ (ସେନା) + ଉର୍ଜଃ(ଶକ୍ତି) = ଚମ୍ପୁର୍ଜଃ ।

ଭୂ + ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱମ୍ = ଭୂର୍ଦ୍ଧ୍ୱମ୍ ।

ଋ, ୠ

୧. ଋ ବା ୠ + ଋ ବା ୠ = ଋ

ପିତୃ + ଋଣମ୍ = ପିତୃଋଣମ୍ । ମାତୃ + ଋଣମ୍ = ମାତୃଋଣମ୍ ।

୨. ଋ + ୠ = ଋ

ହୋତୃ + ଠକାରଃ = ହୋତୁକାରଃ (ଗଡ଼ବର୍ଣ୍ଣଯୋଗିଥଃ ସାବର୍ଣ୍ଣ୍ୟଂ

ବାଚ୍ୟମ୍ - ବାରିଜମ୍ ।)

ଅପବାଦ ସ୍ଥଳ

ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରୟୋଗରେ ପ୍ରଚଳିତ ବିଧିକୁ ବାଧା ଦେଇ ଯେଉଁ ବିଧିର ଆରମ୍ଭ କରାଯାଏ, ତାହାକୁ ଅପବାଦ କୁହାଯାଏ । (ଅପୋଦ୍ୟତେ ବାଧ୍ୟତେ ଅନେନ ଇତି ଅପବାଦଃ । ଯେନ ନାପ୍ରାପ୍ତେ ଯୋ ବିଧିରାଗଭ୍ୟତେ ସ

ତଥ୍ୟାପବାଦଃ - ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦାର ବାଳମନୋରମା ଟୀକା) । ପ୍ରୟୋଗ
ସିଦ୍ଧିପାଇଁ ଏହି ନୂତନ ନିୟମ ଗୁଡ଼ିକର ଉପାଦେୟତା ସ୍ବାକୃତ । ଯଥା -

କର୍କ + ଅକ୍ଷୁଃ = କର୍କକ୍ଷୁଃ (ଅକ୍ଷୁ=କୂପ) । କୁଳ + ଅଟା = କୁଳଟା ।

ମାର୍ତ + ଅକ୍ଷୁଃ = ମାର୍ତକ୍ଷୁଃ । ଶକ + ଅକ୍ଷୁଃ = ଶକକ୍ଷୁଃ ।

(ଶକକ୍ଷୁଦିଷ୍ଟ ପରରୂପଂ ବାଚ୍ୟମ୍ (ବାରିକମ୍)

ସାର + ଅଙ୍ଗଃ = ସାରଙ୍ଗଃ । ସାମ୍ + ଅଙ୍ଗଃ = ସାମଙ୍ଗଃ ।

(ସାମଙ୍ଗଃ ଜେଶବେଶେ, ସାମାଙ୍ଗୋଽନ୍ୟଃ ।)

ବ୍ୟତିକ୍ରମର ଅନ୍ୟ ଉଦାହରଣ -

ଲାଙ୍ଗଳ + ଈଷା = ଲାଙ୍ଗଳୀଷା ।

ପତତ୍ + ଅଞ୍ଜଳିଃ = ପତଞ୍ଜଳିଃ । ମନସ୍ + ଈଷା = ମନୀଷା ।

(ଖ) ଗୁଣସନ୍ଧି

ଅ, ଏ, ଓ - ଏହି ତିନୋଟି ସ୍ବରବର୍ଣ୍ଣକୁ ଗୁଣ କୁହାଯାଏ (ଅଦେହଗୁଣ-
ପା. ୧. ୧. ୨; ଅଦେହଂ ଚ ଗୁଣସଂଜ୍ଞଃ ସ୍ୟାତ୍) । ଅ କିମ୍ବା ଆ ପରେ ହ୍ରସ୍ବ
କିମ୍ବା ଦୀର୍ଘ ସ୍ବର (ଇ, ଈ, ଊ, ଋ, ୠ, ୡ, ୣ) ଥିଲେ ସନ୍ଧି ହୋଇ ଯଥାକ୍ରମେ
ଏ, ଓ, ଅର, ଅଲ୍ ଆଦେଶ ହୋଇଥାଏ । ଅ, ଏ, ଓ ଗୁଣବର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିବାରୁ
ଏହି ସନ୍ଧିର ନାମ ଗୁଣସନ୍ଧି ଅଟେ ।

୧. ଅ + ଇ = ଏ

(ଆଦ୍ଗୁଣ - ପା. ୬. ୧. ୮୭ ; ଅବର୍ଣ୍ଣାଦନ୍ତି ପରେ
ପୂର୍ବପରଯୋ ରେକୋ ଗୁଣ ଆଦେଶଃ ସ୍ୟାତ୍ ସଂହିତାୟାମ୍) ।

ଉପ + ଇନ୍ଦ୍ରଃ = ଉପେନ୍ଦ୍ରଃ, ଗଜ + ଇନ୍ଦ୍ରଃ = ଗଜେନ୍ଦ୍ରଃ

୨. ଅ + ଈ = ଏ

କୁମୁଦ + ଈଶଃ = କୁମୁଦେଶଃ । ଗଣ + ଈଶଃ = ଗଣେଶଃ ।

୧୦. ଆ + ର = ଅର୍

ବର୍ଷା + ରତ୍ନ = ବର୍ଷର୍ତ୍ତ୍ବ । ମହା + ରବି = ମହର୍ବି ।

ମହା + ରକ୍ଷି = ମହର୍କ୍ଷି । ରାଜା + ରକ୍ଷି = ରାଜର୍କ୍ଷି ।

୧୧. ଅ + ଢ = ଅଲ୍

ତବ + ଢକାର = ତବଲ୍‌କାର ।

ମମ + ଢକାର = ମମଲ୍‌କାର ।

୧୨. ଆ + ଢ = ଅଲ୍

ମାଳା + ଢକାର = ମାଲ୍‌କାର ।

ଶାଳା + ଢକାର = ଶାଲ୍‌କାର ।

ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ‘ଢ’କାରର ପ୍ରୟୋଗ କୃତ୍ରି ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ।

ଅପବାଦ

ଅକ୍ଷ + ଉଦ୍‌ନୀ = ଅକ୍ଷୌଦ୍‌ନୀ ।

(ଅକ୍ଷାଦୁର୍ଦ୍ଦିନ୍ୟାମୁପସଂଖ୍ୟାନମ୍ - ବାର୍ତ୍ତକମ୍ ।)

ଉପ + ରକ୍ଷତି = ଉପାର୍କ୍ଷତି ।

ଦୁଃଖ + ରତଃ = ଦୁଃଖାର୍ତଃ/ଦୁଃଖାର୍ତ୍ତଃ (ତୃତୀୟା ତତ୍ପୁରୁଷଃ)

(ରତେ ଚ ତୃତୀୟାସମାସେ - ବାର୍ତ୍ତକମ୍ ।)

ପିପାସା + ରତଃ = ପିପାସାର୍ତଃ ।

ପ୍ର + ଉଡ଼ଃ = ପ୍ରୌଡ଼ଃ । ପ୍ର + ରକ୍ଷତି = ପ୍ରାର୍କ୍ଷତି ।

ବ୍ରହ୍ମା + ରକ୍ଷି = ବ୍ରହ୍ମର୍କ୍ଷି, ବ୍ରହ୍ମରକ୍ଷି ।

ସୁଖ + ରତଃ = ସୁଖାର୍ତଃ । ସ୍ବ + ଲରଃ = ସ୍ବୈରଃ ।

(ଗ) ବୃଦ୍ଧିସନ୍ଧି

ଅ କିମ୍ବା ଆ ସହ ଏ କିମ୍ବା ଐ ର ସନ୍ଧି ହେଲେ ଦୁଇଟିଯାକ ବର୍ଣ୍ଣ ମିଶି ଐ ହୁଅନ୍ତି । ସେହିଭଳି ଅ କିମ୍ବା ଆ ସହିତ ଓ କିମ୍ବା ଔ ର ସନ୍ଧି ହେଲେ ଦୁଇଟି ଯାକ ବର୍ଣ୍ଣ ମିଳିତ ହୋଇ ଔ ହୋଇଥାନ୍ତି । (ବୃଦ୍ଧିରେଚି - ପା. ୬. ୧. ୮୮; ଆଦେଚି ପରେ ବୃଦ୍ଧିରେକାଦେଶଃ ସ୍ୟାତ୍) । ଆ, ଐ ଏବଂ ଔ ବର୍ଣ୍ଣକୁ ବୃଦ୍ଧି ବୋଲି କୁହାଯାଏ । (ବୃଦ୍ଧିରାଦୈଚ୍ - ପା. ୧. ୧. ୧; ଆଦୈଚ୍ ବୃଦ୍ଧିସଂଜ୍ଞଃ ସ୍ୟାତ୍ ।) ତେଣୁ, ଏହି ସନ୍ଧିକୁ ବୃଦ୍ଧିସନ୍ଧି ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇଅଛି ।

୧. ଅ + ଏ = ଐ

ଅଦ୍ୟ + ଏବ = ଅଦୈବ । ଏକ + ଏକମ୍ = ଏକୈକମ୍ ।

୨. ଆ + ଏ = ଐ

ଅଧୁନା + ଏବ = ଅଧୁନୈବ । ତଥା + ଏତତ୍ = ତଥୈତତ୍ ।

ଯଦା + ଏବ = ଯଦୈବ ।

୩. ଅ + ଐ = ଐ

ଇନ୍ଦ୍ର + ଐରାବତୌ = ଇନ୍ଦ୍ରୈରାବତୌ ।

ଗଣ + ଐକ୍ୟମ୍ = ଗଣୈକ୍ୟମ୍ ।

ତବ + ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟମ୍ = ତବୈଶ୍ବର୍ଯ୍ୟମ୍ ।

ମତ + ଐକ୍ୟମ୍ = ମତୈକ୍ୟମ୍ ।

୪. ଆ + ଐ = ଐ

ତଥା + ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟମ୍ = ତଥୈଶ୍ବର୍ଯ୍ୟମ୍ ।

ଧାରା + ଐକ୍ୟମ୍ = ଧାରୈକ୍ୟମ୍ ।

ମହା + ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟମ୍ = ମହୈଶ୍ବର୍ଯ୍ୟମ୍ ।

ସଦା + ଐକ୍ୟମ୍ = ସଦୈକ୍ୟମ୍ ।

୫. ଅ + ଓ = ଔ

ଜଳ + ଓଘ = ଜଳୋଘ । ଦୁଗ୍ଧ + ଓଦନ = ଦୁଗ୍ଧୋଦନ ।

ଭବ + ଓଷଧଃ = ଭବୋଷଧଃ ।

୬. ଆ + ଓ = ଔ

ମହା + ଓଷଧଃ = ମହୋଷଧଃ । ବିଦ୍ୟା + ଓଜଃ = ବିଦ୍ୟୋଜଃ ।

୭. ଅ + ଔ = ଔ

ଚିତ୍ତ + ଔଦାର୍ଯ୍ୟମ୍ = ଚିତ୍ତୋଦାର୍ଯ୍ୟମ୍ ।

ତବ + ଔସ୍ମକ୍ୟମ୍ = ତବୋସ୍ମକ୍ୟମ୍ ।

ଧନ + ଔସ୍ମକ୍ୟମ୍ = ଧନୋସ୍ମକ୍ୟମ୍ ।

୮. ଆ + ଔ = ଔ

ମହା + ଔଦାର୍ଯ୍ୟମ୍ = ମହୋଦାର୍ଯ୍ୟମ୍ ।

ମହା + ଔଷଧମ୍ = ମହୋଷଧମ୍ ।

୯. ଅ + ର = ଆର୍ (ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସ୍ଥଳ)

ପ୍ର + ରଜ୍ଜତି = ପ୍ରାର୍ଜତି । (ଉପସର୍ଗାଦୃତି ଧାତୋ-ପା. ୬. ୧. ୯୦)

ତୃତୀୟା - ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସ କରାଯାଇଥିବା ଅକାରାନ୍ତପଦ ସହ
ରତ ଶବ୍ଦର ସହି ହେଲେ ଅ ଏବଂ ର ସ୍ଥାନରେ ଆର୍ ହୋଇଯାଏ ।

ଦୁଃଖ + ରତଃ = ଦୁଃଖାର୍ତଃ । ସୁଖ + ରତଃ = ସୁଖାର୍ତଃ ।

ଶୀତ + ରତଃ = ଶୀତାର୍ତଃ ।

ଅପବାଦ

ପ୍ର + ଏଜତେ = ପ୍ରେଜତେ (ପରରୂପମ୍) ।

ଉପ + ଓଷତି = ଉପୋଷତି (ପରରୂପମ୍) ।

(ଏତି ପରରୂପମ୍-ଆ. ୬. ୧. ୯୩)

ଅଧର + ଓଷଃ = ଅଧରୋଷଃ, ଅଧରୌଷଃ ।

ବିମ୍ବ + ଓଷଃ = ବିମ୍ବୋଷଃ, ବିମ୍ବୌଷଃ ।

ସ୍ଥୁଳ + ଓତୁଃ = ସ୍ଥୁଳୋତୁଃ, ସ୍ଥୁଳୌତୁଃ ।

(ଘ) ଯଶସନ୍ଧି

ଇ, ଈ, ଉ, ଊ, ଋ, ୠ, ଌ ସହିତ କୌଣସି ଅସବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱରର ସନ୍ଧି ହେଲେ ଏହି ସ୍ୱରମାନଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ଯଥାକ୍ରମେ ଯ, ବ, ର, ଲ ଆଦେଶ ହୋଇଥାଏ । (ଇକୋ ଯଶଚି - ପା. ୬.୧.୭୭; ଇକଃ ସ୍ଥାନେ ଯଶ ସ୍ୟାଦଚି ସଂହିତାୟାଂ ବିଷୟେ ।)

ଇକ୍ - ଈ, ଉ, ଊ, ଋ, ୠ, ଌ

ଯଶ - ଯ, ବ, ର, ଲ

ଅର୍ - ସମସ୍ତ ସ୍ୱର ବର୍ଣ୍ଣ

ସବର୍ଣ୍ଣବର୍ଣ୍ଣେ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣେ ପରେ ସଚି ଇ ବର୍ଣ୍ଣସ୍ଥାନେ ଯ, ଉ ବର୍ଣ୍ଣସ୍ଥାନେ ବ, ଋ ବର୍ଣ୍ଣସ୍ଥାନେ ର, ଌ ବର୍ଣ୍ଣସ୍ଥାନେ ଲ ଭବତି ।

ପୂର୍ବପଦର ଅନ୍ତ୍ୟ ସ୍ୱର	ଇକ୍ =	ଇ, ଈ	ଉ, ଊ	ଋ, ୠ	ଌ
ପରିବର୍ତ୍ତିତ ବ୍ୟଞ୍ଜନ	ଯଶ୍ =	ଯ	ବ	ର	ଲ

୧. ଇ + ଅସମାନବର୍ଣ୍ଣ (ଇ, ଈ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟସ୍ୱର) = ଯ + ଅସମାନବର୍ଣ୍ଣ

ଅଚି + ଅଧିକମ୍ = ଅତ୍ୟଧିକମ୍

(ଅର୍ + ଇ + ଅଧିକମ୍ = ଅର୍ + ଯ + ଅଧିକମ୍) ।

ଅଚି + ଅତମ୍ = ଅତ୍ୟତମ୍ ।

ଅଭି + ଆଗତଃ = ଅଭ୍ୟାଗତଃ ।

ଅଚି + ଆଚାରଃ = ଅତ୍ୟାଚାରଃ ।

ପ୍ରତି + ଉପକାରଃ = ପ୍ରତ୍ୟୁପକାରଃ ।

(ପ୍ରତ୍ + ଇ + ଉପକାରଃ = ପ୍ରତ୍ + ଯ୍ + ଉପକାରଃ) ।

ଅତି + ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବମ୍ = ଅତ୍ୟୁର୍ଦ୍ଧ୍ବମ୍ ।

ଇତି + ରକ୍ଷିଃ = ଇତ୍ୟୁକ୍ଷିଃ ।

(ଇତ୍ + ଇ + ରକ୍ଷିଃ = ଇତ୍ + ଯ୍ + ରକ୍ଷିଃ) ।

ପ୍ରତି + ଏକମ୍ = ପ୍ରତ୍ୟେକମ୍ ।

(ପ୍ରତ୍ + ଇ + ଏକମ୍ = ପ୍ରତ୍ + ଯ୍ + ଏକମ୍) ।

ଯଦି + ଏବମ୍ = ଯଦ୍ୟେବମ୍ ।

ସନ୍ଧି + ଅକ୍ଷରମ୍ = ସନ୍ଧ୍ୟକ୍ଷରମ୍ ।

ଇତି + ଆକର୍ଷ୍ୟ = ଇତ୍ୟାକର୍ଷ୍ୟ ।

(ଇତ୍ + ଇ + ଆକର୍ଷ୍ୟ = ଇତ୍ + ଯ୍ + ଆକର୍ଷ୍ୟ) ।

ମୁନି + ଐକ୍ୟମ୍ = ମୁନୈକ୍ୟମ୍ ।

(ମୁନ୍ + ଇ + ଐକ୍ୟମ୍ = ମୁନ୍ + ଯ୍ + ଐକ୍ୟମ୍) ।

ଦଧ୍ + ଓଦନମ୍ = ଦଧୋଦନମ୍ ।

(ଦଧ୍ + ଇ + ଓଦନମ୍ = ଦଧ୍ + ଯ୍ + ଓଦନମ୍) ।

ଇତି + ଔଦାର୍ଯ୍ୟମ୍ = ଇତ୍ୟୌଦାର୍ଯ୍ୟମ୍ ।

(ଇତ୍ + ଇ + ଔଦାର୍ଯ୍ୟମ୍ = ଇତ୍ + ଯ୍ + ଔଦାର୍ଯ୍ୟମ୍) ।

ଇ ବର୍ଷ ର ସହ ଯୁକ୍ତ ଥିଲେ ର ରେଫ ହୋଇ ଯକାରର ଶୀର୍ଷକୁ ଜଳତୈଳନ୍ୟାୟରେ ଚାଲିଯାଏ ଏବଂ ବିକଟରେ ଯକାରର ଦ୍ଵିତ୍ଵ ହୋଇଥାଏ ।

ପରି + ଆଲୋଚନା = ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା, ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା ।

ବାରି + ଓଘଃ = ବାର୍ଯ୍ୟୋଘଃ, ବାର୍ଯ୍ୟୋଘଃ ।

୨. ଇ + ଅସମାନବର୍ଷ (ଇ, ଈ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟସ୍ଵର) ଯ୍ + ଅସମାନବର୍ଷ

ନଦୀ + ଅତ୍ର = ନଦ୍ୟତ୍ର ।

(ନଦ୍ + ଇ + ଅତ୍ର = ନଦ୍ + ଯ୍ + ଅତ୍ର) ।

ଜେ + ଅତି = ଜୟତି । ନେ + ଅନମ୍ = ନୟନମ୍ ।

ଶେ + ଅନମ୍ = ଶୟନମ୍ ।

୨. ଓ + କୌଣସି ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ = ଅର୍ + ସେହି ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ

ଭୋ + ଅତି = ଭବତି (ଭ + ଓ + ଅତି = ଭ + ଅର୍ + ଅତି) ।

ଭୋ + ଅନମ୍ = ଭବନମ୍ । ପୋ + ଅନଃ = ପବନଃ ।

ପୋ + ଇତ୍ରମ୍ = ପବିତ୍ରମ୍ । ଗୋ + ଏଷଣା = ଗବେଷଣା ।

୩. ଐ + କୌଣସି ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ = ଆୟ୍ + ସେହି ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ

ଗୈ + ଅକଃ = ଗାୟକଃ ।

ନୈ + ଅକଃ = ନାୟକଃ (ନ୍ + ଐ + ଅକଃ = ନ୍ + ଆୟ୍ + ଅକଃ) ।

ଗ୍ନୈ + ଅତି = ଗ୍ନାୟତି ।

୪. ଔ + କୌଣସି ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ = ଆର୍ + ସେହି ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ

ପୌ + ଅକଃ = ପାବକଃ (ପ୍ + ଔ + ଅକଃ = ପ୍ + ଆର୍ + ଅକଃ) ।

ଭୌ + ଅକଃ = ଭାବକଃ । ଭୌ + ଉକଃ = ଭାବୁକଃ ।

(ଭ୍ + ଔ + ଉକଃ = ଭ୍ + ଆର୍ + ଉକଃ) ।

ନୌ + ଇକଃ = ନାବିକଃ (ନ୍ + ଆର୍ + ଇକଃ) ।

କୌଣସି ପଦର ଅନ୍ତରେ ଯ୍ / ୍ର ଥିଲେ , ଏବଂ ତାର ଠିକ୍ ପୂର୍ବରୁ ଅ / ଆ ଥିଲେ ଏବଂ ପରେ ଅଶ୍ (= ସମସ୍ତ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ, ହ୍, ଯ୍, ର୍, ଲ୍, ୍ର, ବର୍ଗର ଗାୟ, ଧର୍ମ ବା ଧର୍ମ ବର୍ଣ୍ଣ) ଥିଲେ ଯ୍ ଏବଂ ୍ର ବିକଳରେ ଲୋପ ପାଇଯାଏ । ଏହି ଲୋପ ସନ୍ଧିକର୍ତ୍ତାର ଇଚ୍ଛାଧୀନ ଅଟେ ।

ହରେ + ଇହ = ହରୟିହ (ହର୍ + ଅୟ୍ + ଇହ) ।

(ଲୋପଃ ଶାକଳ୍ୟସ୍ୟ - ପା.ଠ.୩.୨୯; ଶାକଳ୍ୟମୁନିକ ମତ ଅନୁସାରେ ଏହି ଲୋପ ହୋଇଥାଏ ।)

ହର + ଅୟ + ଇହ = ହର + ଅ + ଇହ = ହର ଇହ । ହରୟିହ
ଅପେକ୍ଷା 'ହର ଇହ'ର ଭାଷାରେ ଅଧିକ ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ ।

ଖେଳେ + ଇଚ୍ଛା = ଖେଳ ଇଚ୍ଛା / ଖେଳୟିଚ୍ଛା ।

ଅସୈ୍ୟ + ଜମାନି = ଅସ୍ୟା ଜମାନି / ଅସ୍ୟାୟିମାନି ।

ବିଷ୍ଣୋ + ଇହ = ବିଷ୍ଣ ଇହ / ବିଷ୍ଣବିହ ।

ତସୈ୍ୟ + ଅଦଦାତ୍ = ତସ୍ୟା ଅଦଦାତ୍ (ତସ୍ୟ + ଆ + ଅଦଦାତ୍) ।

ତସ୍ୟାୟଦଦାତ୍ (ତସ୍ୟ + ଐ + ଅଦଦାତ୍ = ତସ୍ୟ + ଆୟ + ଅଦଦାତ୍) ।

ଦ୍ଵୌ + ଅପି = ଦ୍ଵା ଅପି / ଦ୍ଵାବପି ।

ତେ + ଆଗଚ୍ଛନ୍ତି = ତ ଆଗଚ୍ଛନ୍ତି / ତୟାଗଚ୍ଛନ୍ତି ।

ଗୁରୋ + ଆୟାହି = ଗୁର ଆୟାହି / ଗୁରବାୟାହି ।

ଆସନେ + ଉପବିଷ୍ଠଃ = ଆସନ ଉପବିଷ୍ଠଃ / ଆସନୟୁପବିଷ୍ଠଃ ।

କ୍ଷଣେ + ଏବ = କ୍ଷଣ ଏବ / କ୍ଷଣୟେବ ।

ଦରିଦ୍ରେ + ଔଦାର୍ଯ୍ୟମ୍ = ଦରିଦ୍ର ଔଦାର୍ଯ୍ୟମ୍ / ଦରିଦ୍ରୟୌଦାର୍ଯ୍ୟମ୍ ।

ଅରଣ୍ୟେ + ଔଷଧମ୍ = ଅରଣ୍ୟ ଔଷଧମ୍ / ଅରଣ୍ୟୟୌଷଧମ୍ ।

ଅପବାଦ

ଯଦି ପୂର୍ବପଦର ଅନ୍ତରେ ଓ / ଔ ଥାଏ ଏବଂ ଉତ୍ତର ପଦରେ ଏଭଳି
ଏକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏ, ଯାହାର ଆଦି ବର୍ଣ୍ଣ ଯ ହୋଇଥାଏ,
ତେବେ ଓ / ଔ ସ୍ଥାନରେ ଯଥାକ୍ରମେ ଅବ୍, ଆବ୍, ଆଦେଶ ଆସିବ ।
(ବାଚୋ ଯି ପ୍ରତ୍ୟୟେ - ପା.୬.୧.୭୯; ଯଜ୍ଞାରାଦୌ ପ୍ରତ୍ୟୟେ ପରେ
ଓଦୌତୋରବ୍ ଆବ୍ ଏତୌ ସଃ ।)

ଗୋ + ଯତ୍ = ଗବ୍ୟମ୍ । ନୌ + ଯତ୍ = ନାବ୍ୟମ୍ ।

ଗୋ + ଯୁତିଃ = ଗବ୍ୟୁତିଃ (ଦୁଇ କୋଶ) ।

ଅଯାଦି ସନ୍ଧିରେ ପୂର୍ବପଦର ଅନ୍ତ୍ୟରେ ଆସୁଥିବା ଏ ସ୍ଥାନରେ ଅୟ ହୁଏ । ମାତ୍ର, ଉକ୍ତ ଏକାରାନ୍ତ ପଦ ଯଦି ଦ୍ବିବଚନ ହୋଇଥିବ, ତେବେ ଏ ସ୍ଥାନରେ ଅୟ ଆଦେଶ ହେବ ନାହିଁ ।

ଫଳେ + ଆନୟତଃ = ଫଳେ ଆନୟତଃ ।

ଏଠାରେ ଦୁଇଟି ଫଳ ବୁଝାଉଥିବାରୁ ପ୍ରକୃତିଭାବ ହୋଇଗଲା ।

(ଚ) ପୂର୍ବରୂପସନ୍ଧି

ପୂର୍ବପଦର ଅନ୍ତରେ ଏ ଅଥବା ଓ ଥାଇ ପରପଦର ଆଦିରେ ଯଦି ହ୍ରସ୍ବ ଅ ଆସେ, ତେବେ ସନ୍ଧିରେ ପୂର୍ବରୂପ ଏ ଅଥବା ଓ ଏକାଦେଶ (ଗୋଟିକର ଆଦେଶ) ହୁଏ । (ଏତଃ ପଦାନ୍ତାଦତି - ପା. ୬.୧.୧୦୯; ପଦାନ୍ତାଦେତୋଽତି ପରେ ପୂର୍ବରୂପମେକାଦେଶଃ ସ୍ୟାତ୍) ।

ଏତ୍ - ଏ, ଓ । ଅତ୍ - ଅ ।

ଏ + ଅ = ଏ । ଓ + ଅ = ଓ ।

ପୂର୍ବରୂପ ସ୍ଥିର ରହେ । ପୂର୍ବରୂପ ହେବା ଫଳରେ ସେହି ଅ ପୂର୍ବପଦର ଅନ୍ତିମ ସ୍ବରରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ନ କରି ମିଶିଯାଏ । ଏହା ଜାଣିବା ପାଇଁ କେବଳ ଖଣ୍ଡ ଅକାର ଃ ରୂପେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୁଏ ।

୧. ଏ + ଅ

କେ + ଅତ୍ = କେଃତ୍ (ଅଯାଦି ସନ୍ଧି ହେଲା ନାହିଁ ।)

ଫଳେ + ଅତ୍ = ଫଳେଃତ୍ ।

୨. ଓ + ଅ

ବିଷ୍ଣୋ + ଅବ = ବିଷ୍ଣୋଃବ । ପ୍ରଭୋ + ଅତ୍ = ପ୍ରଭୋଃତ୍ ।

ଅପବାଦ

୧. ଗୋ ଶବ୍ଦପରେ ଅ ସଂଯୁକ୍ତ ହେଲେ ବିକଳରେ ପୂର୍ବରୂପ ହୋଇଥାଏ । ଯେଉଁଠାରେ ପୂର୍ବରୂପ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେଠାରେ ପ୍ରକୃତିଭାବ ହିଁ

ହେବ । ଅର୍ଥାତ୍ ସେଠାରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେବ ନାହିଁ ଯଥା-

$$\text{ଗୋ} + \text{ଅଗ୍ରମ୍} = \text{ଗୋଃଗ୍ରମ୍} / \text{ଗୋ ଅଗ୍ରମ୍} ।$$

୨. ପ୍ରାଚୀନ ବୈଦ୍ୟାକରଣ ସ୍ତୋତାୟନଙ୍କ ମତ ଅନୁଯାୟୀ ଗୋଶବ୍ଦ ପରେ ଅ ପୂର୍ବପଦ ଥିବା ଶବ୍ଦ ସଂଯୁକ୍ତ ହେଲେ (ଗୋ = ଗ୍ + ଓ) ଓ ସ୍ଥାନରେ ବିକଳରେ ଅବତ୍ (ଅବ) ଆଦେଶ ହୋଇଥାଏ । (ଅବତ୍ ସ୍ତୋତାୟନସ୍ୟ - ପା. ୬.୧.୧୨୩ ; ଅତି ପରେ ପଦାନ୍ତେ ଗୋରବତ୍ ବା ସ୍ୟାତ୍ ।) ଯେଉଁଠାରେ ଅବତ୍ ହେବନାହିଁ ସେଠାରେ ପୂର୍ବରୂପ ବା ପ୍ରକୃତିଭାବ ହିଁ ହେବ ।

$$\text{ଯଥା} - \text{ଗୋ} + \text{ଅଗ୍ରମ୍} = \text{ଗବାଗ୍ରମ୍} / \text{ଗୋଃଗ୍ରମ୍} / \text{ଗୋ ଅଗ୍ରମ୍} ।$$

୩. ‘ଗୋ’ ଶବ୍ଦପରେ ଇନ୍ଦ୍ରଶବ୍ଦ ସଂଯୁକ୍ତ ହେଲେ ସେଠାରେ ନିତ୍ୟ ଅବତ୍ (ଅବ) ଆଦେଶ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା -

$$\text{ଗୋ} + \text{ଇନ୍ଦ୍ରଃ} = \text{ଗବେନ୍ଦ୍ରଃ} ।$$

(ଛ) ପରରୂପସନ୍ଧି

ଅକାରାନ୍ତ ଉପସର୍ଗ ପରେ ଯଦି ଏପରି ଏକ ଧାତୁର ସଂଯୋଗ ଘଟେ ଯାହାର ଆଦି ବର୍ଣ୍ଣ ଏ ଅଥବା ଓ ହୋଇଥାଏ, ତେବେ ଉଭୟ ସ୍ଥାନରେ କ୍ରମାନ୍ୱୟାୟୀ ପରରୂପ ଏ ଏବଂ ଓ ହିଁ ହୁଏ । (ଏତି ପରରୂପମ୍ - ପା. ୬.୧.୯୪ । ଆଦୁପସର୍ଗାଦେତାଦୌ ଧାତୌ ପରେ ପରରୂପମେକାଦେଶଃ ସ୍ୟାତ୍) । (ଏତ୍ = ଏ, ଓ) ଯଥା-

$$\text{ପ୍ର} + \text{ଏଷୟତି} = \text{ପ୍ରେଷୟତି} ।$$

$$\text{ଅବ} + \text{ଓଷତି} = \text{ଅବୋଷତି} ।$$

(ଜ) ପ୍ରକୃତିଭାବ

ଯେଉଁ ସ୍ଥଳରେ ନିୟମାନ୍ୱୟାୟୀ ସନ୍ଧି ହୋଇ ବର୍ଣ୍ଣପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇପାରନ୍ତା, ମାତ୍ର ସେଠାରେ ଯଦି ବର୍ଣ୍ଣପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ, ତାକୁ

ପ୍ରକୃତିଭାବ କୁହାଯାଏ । ପ୍ରକୃତିଭାବର ଅର୍ଥ ପରିବର୍ତ୍ତନ ବିନା ବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱଭାବରେ ରହିବା । ସନ୍ଧିଯୋଗ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣରେ ବର୍ଣ୍ଣ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଅଥବା ବିକୃତି ନ କରି ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରକୃତିଭାବ ଅର୍ଥାତ୍ ଯେପରି ଅବସ୍ଥାରେ ଅଛନ୍ତି ସେହିପରି ସ୍ୱାଭାବିକଭାବେ ରଖିବା ।

୧. ଦ୍ୱିବଚନାନ୍ତ ଈକାରାନ୍ତ ଉକାରାନ୍ତ ବା ଏକାରାନ୍ତ ପଦର ପରବର୍ତ୍ତୀ ବର୍ଣ୍ଣ କୌଣସି ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲେ ସେଠାରେ ବର୍ଣ୍ଣ ପରିବର୍ତ୍ତନ ନ ହୋଇ ପ୍ରକୃତିଭାବ ହୋଇଥାଏ । (ଇଦୃଦେଦ୍ଦ୍ୱିବଚନଂ ପ୍ରତ୍ୟୟମ୍ - ପା. ୧. ୧. ୧୧; ଈଦୃଦେଦନ୍ତଂ ଦ୍ୱିବଚନଂ ପ୍ରତ୍ୟୟଂ ସ୍ୟାତ୍ ।)

ଇତ୍ - ଈ । ଉତ୍ - ଊ । ଏତ୍ - ଏ ।

ଯଥା - ହରୀ + ଆଗତୌ = ହରୀ ଆଗତୌ ।

ଏହି ଉଦାହରଣରେ ଈ + ଆ = ଯଶ୍ ସନ୍ଧି ନ ହୋଇ ଅର୍ଥାତ୍ ହରୀ ଦ୍ୱିବଚନାନ୍ତ ପଦ ହୋଇଥିବାରୁ ବର୍ଣ୍ଣ ପରିବର୍ତ୍ତନ ନ ହୋଇ ପ୍ରକୃତି ଭାବ ହୋଇ ପୂର୍ବଭଳି ହରୀ ଆଗତୌ ରହିଗଲା । ସେହିଭଳି -

ଗଙ୍ଗେ + ଅମ୍ = ଗଙ୍ଗେ ଅମ୍ ।

ଫଳେ + ଅବପତତଃ = ଫଳେ ଅବପତତଃ ।

ଲତେ + ଅସିଞ୍ଚନ୍ = ଲତେ ଅସିଞ୍ଚନ୍ ।

ଧେନ୍ୱ + ଆଗଚ୍ଛତଃ = ଧେନ୍ୱ ଆଗଚ୍ଛତଃ ।

ସାଧୁ + ଆଗଚ୍ଛତାମ୍ = ସାଧୁ ଆଗଚ୍ଛତାମ୍ ।

କବୀ + ଇମୌ = କବୀ ଇମୌ ।

ପଚେତେ + ଇମୌ = ପଚେତେ ଇମୌ ।

ବିଷ୍ଣୁ + ଇମୌ = ବିଷ୍ଣୁ ଇମୌ ।

ଗିରୀ + ଏତୌ = ଗିରୀ ଏତୌ ।

ସେବେତେ + ଏତୌ = ସେବେତେ ଏତୌ ।

ଏହି ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ସନ୍ଧି ହେତୁ ବର୍ଣ୍ଣ ପରିବର୍ତ୍ତନ ନ ହୋଇ ପ୍ରକୃତିଭାବ ହୋଇଗଲା ।

୨. ଅଦସ୍ ଶବ୍ଦର ଅମୀ ଅଥବା ଅମ୍ ରୂପର କୌଣସି ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିବା ପରପଦର ପୂର୍ବବର୍ଣ୍ଣ ସହିତ ସନ୍ଧି କରାଗଲେ ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତିଭାବ ହୋଇଯାଏ । (ଅଦସୋ ମାତ୍ - ପା. ୧.୧.୧୨ ; ଅସ୍ତାତ୍ ପରାବାଦୁଚୌ ପ୍ରଶ୍ନହେୟୌ ଓ) । ଯଥା -

ଅମୀ + ଅଗ୍ନୟଃ = ଅମୀ ଅଗ୍ନୟଃ ।

ଅମୀ + ଅଶ୍ୱାଃ = ଅମୀ ଅଶ୍ୱାଃ ।

ଅମ୍ + ଅଶ୍ୱୌ = ଅମ୍ ଅଶ୍ୱୌ ।

ଅମୀ + ଅତ୍ = ଅମୀ ଅତ୍ ।

୩. ଓକାରାନ୍ତ ଅବ୍ୟୟପଦ ପରେ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ଥିଲେ ତାହା ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତିଭାବ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା -

ଅହୋ + ଈଶାଃ = ଅହୋ ଈଶାଃ ।

ଏଠାରେ ଅୟାଦିସନ୍ଧି ହୋଇଥାନ୍ତା , ମାତ୍ର ତାହା ହେଲା ନାହିଁ ।

୪. ଏକ ସ୍ୱର ବିଶିଷ୍ଟ ଅବ୍ୟୟ (ଇ, ଉ ପ୍ରଭୃତି) ସହିତ ଆ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ୱର ଥିବା ପରପଦର ମଧ୍ୟ ପ୍ରଗୃହ୍ୟ ସଂଜ୍ଞା ହୋଇଥାଏ । ଯଥା -

ଇ + ଇନ୍ଦ୍ରଃ = ଇ ଇନ୍ଦ୍ରଃ । ଉ + ଉମେଶଃ = ଉ ଉମେଶଃ ।

ଆ + ଏବଂ ନୁ ମନ୍ୟସେ = ଆ ଏବଂ ନୁ ମନ୍ୟସେ ।

ଆ + ଏବଂ କିଳ ତତ୍ = ଆ ଏବଂ କିଳ ତତ୍ ।

ଏହି ସବୁ ଉଦାହରଣରେ ବର୍ଣ୍ଣପରିବର୍ତ୍ତନର ଅଭାବ ଘଟିଲା ।

୫. ସମ୍ପୋଧନରେ ଦୂରରୁ ଆହ୍ୱାନ କଲେ ପୁତସ୍ୱର (ତ୍ରିମାତ୍ରିକ)ର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ । ଏଭଳି ପୁତସ୍ୱର ସହ ସନ୍ଧି ହେଲେ ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ

ପ୍ରକୃତିଭାବ ରୂପ ନେଇଥାଏ । ଯଥା -

ଦେବ^ମ + ଆଗଛ = ଦେବ^ମ ଆଗଛ ।

କୃଷ^ମ + ଆୟାହି = କୃଷ^ମ ଆୟାହି ।

ଉଭୟତୁ ଦୀର୍ଘସନ୍ଧି ପାଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସନ୍ଧି କରାଗଲା ନାହିଁ ।
ସେହିଭଳି -

ହରେ^ମ + ଆଗଛ = ହରେ^ମ ଆଗଛ ।

୬. ସମ୍ବୋଧନରେ ଓକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ବିକଳରେ ପ୍ରକୃତିଭାବ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା -

ବିଷ୍ଣୋ + ଇତି = ବିଷ୍ଣୋ ଇତି / ବିଷ୍ଣୁବିତି (ଅବ୍ ଆଦେଶ) / ବିଷ୍ଣୁ
ଇତି ('ବ'କାର ଲୋପ) ।

୭. ମୟ (ମ୍) ପରେ ସନ୍ଧିରେ ଉଚ୍ଚର 'ଉ' ର 'ବ୍' ହୋଇଯାଏ ।
ବିକଳରେ ପରେ ଅବ୍ ରହେ, ଦ୍ୱିତୀୟ ପକ୍ଷରେ ପ୍ରକୃତିଭାବ ହୁଏ; ଯଥା -

କିମ୍ + ଉ + ଉକ୍ତମ୍ = କିମ୍ଭୁକ୍ତମ୍ / କିମ୍ଭୁ ଉକ୍ତମ୍ ।

ସ୍ୱରସନ୍ଧିର ପ୍ରମୁଖ ରୂପ

୧. ଦୀର୍ଘ ସନ୍ଧି ଅ + ଅ = ଆ

ଇ + ଇ = ଈ

ଉ + ଉ = ଊ

ର + ର = ଋ

୨. ଗୁଣସନ୍ଧି ଅ + ଇ = ଏ

ଅ + ଉ = ଓ

୩. ବୃଦ୍ଧିସନ୍ଧି ଅ + ଏ = ଐ

ଅ + ଓ = ଔ

୪. ଯଶସ୍ୟ

ଜ	ଝ	ର	ଢ
ଯ	ବ	ର	ଳ

୫. ଅଯାଦିସ୍ୟ

ଏ	ଓ	ଐ	ଔ
ଅୟ	ଅବ୍	ଆୟ	ଆବ୍

(୨) ବ୍ୟଞ୍ଜନସନ୍ଧି ବା ହଲ୍‌ସନ୍ଧି

ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣର ଯଦି କୌଣସି ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ କିମ୍ବା ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ ସହ ସଂଯୋଗ ଘଟେ ତେବେ ତାକୁ ବ୍ୟଞ୍ଜନସନ୍ଧି ବା ହଲ୍‌ସନ୍ଧି କୁହାଯାଏ । ଏହା ବହୁବିଧ ଅଟେ । ଯଥା -

- କ) ଶୁଦ୍ଧସନ୍ଧି ଖ) ଷୁଦ୍ଧସନ୍ଧି ଗ) ଜଗ୍‌ସନ୍ଧି ଘ) ଅନୁନାସିକସନ୍ଧି
 ଙ) ଲଢ୍‌ସନ୍ଧି ଚ) ଚର୍ଦ୍‌ସନ୍ଧି ଛ) ଛଢ୍‌ସନ୍ଧି ଜ) ଅନୁସ୍ଵାରସନ୍ଧି
 ଝ) ଡମ୍‌ସନ୍ଧି ଞ) ବିଶିଷ୍ଟରୁଦ୍ଧସନ୍ଧି ।

କ) ଶୁଦ୍ଧସନ୍ଧି

ସ କାର ଏବଂ ଚ ବର୍ଣ୍ଣର କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣ ସହ ଯଦି ଶ କାର ଏବଂ ଚ ବର୍ଣ୍ଣର କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣର ସଂଯୋଗ ଘଟେ, ତେବେ ତାହା ଶ କାର ଏବଂ ଚ ବର୍ଣ୍ଣର ବର୍ଣ୍ଣରେ ପରିଣତ ହୋଇଥାଏ । (ସ୍ତୋତ୍ର ଶୁନା ଶୁଣ - ପା. ୮.୪.୪୦; ସକାରଚବର୍ଗିୟୋଃ ଶକାରଚବର୍ଗାଭ୍ୟାଂ ଯୋଗେ ଶକାରଚବର୍ଗୌ ସଃ ।)

ସାଧାରଣ ନିୟମ

ପୂର୍ବପଦର ଅନ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ - ସ୍ ଚ୍ ଥ୍ ଢ୍ ଧ୍ ନ୍ ପରେ
 ପରପଦର ଆଦିବର୍ଣ୍ଣ - ଶ୍ ଚ୍ ଛ୍ ଜ୍ ଝ୍ ଞ୍ ଥ୍ ଲେ
 ପୂର୍ବପଦର ଅନ୍ୟବର୍ଣ୍ଣରେ - ଶ୍ ଚ୍ ଛ୍ ଜ୍ ଝ୍ ଞ୍ ମଧ୍ୟରୁ ସ୍ଥାନ
 ଅନୁସାରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେବ ।

ଉଦାହରଣ -

ରାମସ୍ + ଶେତେ = ରାମଶ୍ଶେତେ ।

ମନସ୍ + ଶାନ୍ତିଃ = ମନଶ୍ଶାନ୍ତିଃ ।

ଉଚ୍ + ଚିନୋତି = ଉଚ୍ଚିନୋତି । ତଚ୍ + ଚିତ୍ରମ୍ = ତଚ୍ଚିତ୍ରମ୍ ।

ତଚ୍ + ଛତ୍ରମ୍ = ତଚ୍ଛତ୍ରମ୍ । ସଚ୍ + ଜନଃ = ସଚ୍ଚଜନଃ ।

ତଦ୍ + ଜାୟତେ = ତଜ୍ଜାୟତେ । ତଦ୍ + ଜାଲମ୍ = ତଜ୍ଜାଲମ୍ ।

କଃ (କସ୍) + ଚିତ୍ = କଚ୍ଚିତ୍ ।

ରାମସ୍ + ଚିନୋତି = ରାମଶ୍ଚିନୋତି ।

ଉଦ୍ + ଜ୍ଞଳଃ = ଉଜ୍ଜ୍ଞଳଃ । ଯଦ୍ + ନଃ = ଯଜ୍ଞଃ ।

ଅପବାଦ

ଶ ପରେ ଯଦି ତବର୍ଗର ବର୍ଣ୍ଣ ଥାଏ ତେବେ ତାର ତ ବର୍ଗ ହୁଏ
 ନାହିଁ (ଶାଚ୍ - ପା. ୮.୪.୪୪) । ଯଥା -

ବିଶ୍ + ନଃ = ବିଶ୍ଵଃ । ପ୍ରଶ୍ + ନଃ = ପ୍ରଶ୍ଵଃ ।

(ଖ) ଷ୍ଟୁତସନ୍ଧି

ପୂର୍ବପଦର ଅନ୍ୟରେ ଯଦି 'ସ୍' ଅଥବା 'ତ'ବର୍ଗର କୌଣସି
 ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ ଥାଏ ଏବଂ ପରପଦର ଆଦିରେ 'ଷ୍' ଅଥବା 'ଟ'ବର୍ଗର
 କୌଣସି ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣ ଥାଏ, ତେବେ ସନ୍ଧି ହେଲେ 'ସ୍' ଏବଂ 'ତ' ବର୍ଗ

ସ୍ଥାନରେ 'ଷ' ଏବଂ 'ଟ'ବର୍ଗ ଆଦେଶ ହୁଏ (ଝୁନା ଝୁଃ (ପା. ୮.୪.୪୧) ଝୋଃ ଝୁନା ଯୋଗେ ଝୁଃ ସ୍ୟାତ୍) ।

ଯଥା -

ରାମସ୍ + ଷଷ୍ଠଃ = ରାମସ୍ଷଷ୍ଠଃ ।

କୃଷସ୍ + ଟୀକତେ = କୃଷଷୀକତେ ।

କୃଷ୍ + ତଃ = କୃଷଃ । ତତ୍ + ଟୀକା = ତଟୀକା ।

ଚକ୍ରିନ୍ + କୌକସେ = ଚକ୍ରିଶ୍ଚକୌକସେ ।

ଇଷ୍ + ତଃ = ଇଷଃ । ଉତ୍ + ତାନଃ = ଉତ୍ତାନଃ ।

ତତ୍ + ତମରୁଃ = ତତ୍ତମରୁଃ । ଷସ୍ + ଥଃ = ଷଷ୍ଠଃ ।

ଅପବାଦ

୧. ପୂର୍ବପଦର ଅନ୍ତିମ ଟ ବର୍ଗ ପରେ 'ନ୍' ବ୍ୟତୀତ ତ-ବର୍ଗର ବର୍ଣ୍ଣ ଅଥବା 'ସ୍' ଯଦି ଥାଏ, ତେବେ ସେ ସ୍ଥଳରେ ଟ-ବର୍ଗ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା -

ଷଟ୍ + ସତଃ = ଷଟ୍ସତଃ । ଷଟ୍ + ତେ = ଷଟ୍ତେ ।

୨. ଯଦି ଟ-ବର୍ଗ ପରେ ନାମ୍, ନବତି, ନଗରୀ ଶବ୍ଦ ଆସେ, ତେବେ ଷ୍ଟୁତ୍ତର ନିଷେଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ଏପରି ସ୍ଥଳେ 'ନ୍'ର 'ଶ୍' ହୋଇଯାଏ । ଯଥା -

ଷଟ୍ + ଶାମ୍ = ଷଷ୍ଟାମ୍ ।

ଏହି ଶବ୍ଦ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ବିକଳରେ ହୋଇଥାଏ ।

ଯଥା -

ଷଟ୍ + ନବତିଃ = ଷଷ୍ଟବତିଃ / ଷଟ୍ଶବତିଃ ।

ଷଟ୍ + ନଗରୀଃ = ଷଷ୍ଟଗରୀଃ / ଷଟ୍ଶଗରୀଃ ।

୩. ପୂର୍ବପଦର ଅନ୍ତ୍ୟରେ ତବର୍ଗ ଥିଲେ ଏବଂ ପରପଦର ଆଦିରେ 'ଷ୍' ଥିଲେ ତବର୍ଗ ସ୍ଥାନରେ ଟ ବର୍ଗ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା -

ସନ୍ + ଷଷ୍ଠଃ = ସନ୍ଷଷ୍ଠଃ ।

(ଗ) ଜଗଦ୍‌ସନ୍ଧି

ପୂର୍ବପଦର ଅନ୍ତରେ ଯଦି ‘ଝଲ୍’ ଅର୍ଥାତ୍ କୌଣସି ବର୍ଗର ପ୍ରଥମ, ଦ୍ୱିତୀୟ, ତୃତୀୟ, ଚତୁର୍ଥ ଏବଂ ଉଷ୍ମ (ଶ, ଷ, ସ, ହ) ବର୍ଣ୍ଣ ଥାଇ ଯେ କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣ ସହ ସନ୍ଧି ହୁଏ, ତେବେ ସେମାନଙ୍କର ‘ଜଗ୍’ ଅର୍ଥାତ୍ ନିଜ ବର୍ଗର ତୃତୀୟ ବର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥାଏ । (ଝଲ୍ ଜଗୋଃତେ - ପା.ଠ.୨.୩୯) ।

‘ଷ’କାର ସ୍ଥାନରେ ସ୍ଥାନସାମ୍ୟ ହେତୁ ‘ଡ’ କାର ହୋଇଯାଏ । ବର୍ଗର ତୃତୀୟ ବର୍ଣ୍ଣ ନିଜ ନିଜ ବର୍ଗର ଅନ୍ତର୍ଗତ ହିଁ ହେବ ।

ଉଦାହରଣ -

ଅର୍ + ଅନ୍ତଃ = ଅଜନ୍ତଃ	ର୍ → ଜ୍
ସୁପ୍ + ଅନ୍ତଃ = ସୁବନ୍ତଃ	ପ୍ → ବ୍
ଦିକ୍ + ଅମ୍ଭରଃ = ଦିଗ୍‌ମ୍ଭରଃ	କ୍ → ଗ୍
ଜମତ୍ + ଈଶଃ = ଜଗଦୀଶଃ	ତ୍ → ଦ୍
ଷର୍ + ଆନନ୍ତଃ = ଷଡାନନ୍ତଃ	ର୍ → ଢ୍
ବୃହତ୍ + ରଥଃ = ବୃହଦ୍‌ରଥଃ	ତ୍ → ଦ୍
ସର୍ + ଆଚାରଃ = ସଦାଚାରଃ	ର୍ → ଦ୍
ଚିତ୍ + ଆନନ୍ଦଃ = ଚିଦାନନ୍ଦଃ	ତ୍ → ଦ୍
ଜଗତ୍ + ବନ୍ଧୁଃ = ଜଗଦ୍‌ବନ୍ଧୁଃ	ତ୍ → ଦ୍
ମହତ୍ + ଧନମ୍ = ମହତ୍‌ଧନମ୍	ତ୍ → ଦ୍
ଚିତ୍ + ରୂପମ୍ = ଚିତ୍ରୂପମ୍	ତ୍ → ଦ୍
ପୃଥକ୍ + ଉଚ୍ୟତେ = ପୃଥଗୁଚ୍ୟତେ	କ୍ → ଗ୍

ଅପବାଦ

୧. ଯଦି ‘ଝଲ୍’ (ବର୍ଗର ପ୍ରଥମ, ଦ୍ଵିତୀୟ, ତୃତୀୟ, ଚତୁର୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣ ତଥା ‘ଶ ଷ ସ ହ’) ପଦର ଅନ୍ତରେ ନ ରହି ପଦ ମଝିରେ ରହେ, ଏବଂ ତା ପରେ ଝର୍ (ବର୍ଗର ତୃତୀୟ ବା ଚତୁର୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣ) ଥାଏ, ତେବେ ସନ୍ଧି ହେଲେ ‘ଝଲ୍’ର ‘ଜର୍’ (ବର୍ଗର ତୃତୀୟ ବର୍ଣ୍ଣ) ହିଁ ଆଦେଶ ହୋଇଥାଏ । କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ‘ଝଲ୍’ ସ୍ଥାନରେ ବର୍ଗର ଚତୁର୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣ ତୃତୀୟ ବର୍ଣ୍ଣରେ ପରିଣତ ହୋଇଯାଏ ।
(ଝଲ୍ ଲଂ ଜର୍ ଝର୍ - ପା.ଠ.୪.୫୩) । ଉଦାହରଣ -

ଲଭ୍ + ଧଃ = ଲଭଃ ଭ୍ → ବ୍

ସିଧ୍ + ଧଃ = ସିଧିଃ ଧ୍ → ଦ୍

ବୃଧ୍ + ଧଃ = ବୃଧିଃ ଧ୍ → ଦ୍

୨. ବର୍ଗର ପ୍ରଥମ ଚାରୋଟି ବର୍ଣ୍ଣ ପରେ ଯଦି ‘ହ୍’ ଆସେ, ତେବେ ‘ହ୍’ର ବିକଳରେ ସେହି ବର୍ଗର ଚତୁର୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣ ଆସିଯାଏ ଏବଂ ପ୍ରଥମ ବର୍ଣ୍ଣ ନିଜ ବର୍ଗର ତୃତୀୟ ବର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଯାଏ । (ଝୟୋ ହୋଽନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍ - ପା.ଠ.୪.୬୨) । ଯଥା -

ବାକ୍ + ହରିଃ = ବାଗ୍‌ହରିଃ (କ୍ → ଗ୍, ହ୍ → ଘ୍) । ବାଗ୍‌ହରିଃ ।

ତତ୍ + ହିତମ୍ = ତଦ୍‌ହିତମ୍ (ତ୍ → ଦ୍, ହ୍ → ଧ୍) । ତଦ୍‌ହିତମ୍ ।

(ଘ) ଅନୁନାସିକସନ୍ଧି

କବର୍ଗ, ଚବର୍ଗ, ଟବର୍ଗ, ତବର୍ଗ, ପବର୍ଗ ଯ, ବ, ଲ ଓ ଶ, ଷ, ସ ପରେ ଯଦି କୌଣସି ଅନୁନାସିକ ବର୍ଣ୍ଣ ଆସେ ତେବେ ତାର ବିକଳରେ ନିଜ ବର୍ଗର ପଞ୍ଚମ ବର୍ଣ୍ଣ ଆସିଥାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ଅନୁନାସିକ ବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନରେ ତୃତୀୟ ତଥା ପଞ୍ଚମ ଏହିଭଳି ଦୁଇଟିଯାକ ବର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥାଏ । (ଯରୋଽନୁନାସିକେଽନୁନାସିକୋ ବା - ପା.ଠ.୪.୪୫) । ଯଥା -

ଦିକ୍ + ନାଗଃ = ଦିକ୍ନାଗଃ / ଦିଗ୍ନାଗଃ ।

ଷଟ୍ + ମାସାଃ = ଷଟ୍ମାସାଃ / ଷଡ୍ମାସାଃ ।

ଜଗତ୍ + ନାଥଃ = ଜଗନ୍ନାଥଃ / ଜଗଦ୍ନାଥଃ ।

ଏତଦ୍ + ମୁରାରିଃ = ଏତନ୍ମୁରାରିଃ / ଏତଦ୍ମୁରାରିଃ ।

ଅପବାଦ

‘ମୟ’ ଏବଂ ‘ମାତ୍ର’ ପରେ ରହିଥିଲେ କେବଳ ପଞ୍ଚମ ବର୍ଣ୍ଣ ନିତ୍ୟ ହୋଇଯାଏ । (ପ୍ରତ୍ୟୟେ ଭାଷାୟାଂ ନିତ୍ୟମ୍) ଯଥା -

ତତ୍ + ମୟମ୍ = ତନ୍ମୟମ୍ (ମୟତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ) ।

ବାକ୍ + ମାତ୍ରମ୍ = ବାଙ୍ମାତ୍ରମ୍ (ମାତ୍ରତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ) ।

(ଡ) ଲଢ଼ସନ୍ଧି

ଯଦି ପୂର୍ବପଦର ଅନ୍ତିମ ବର୍ଣ୍ଣ ତ ବର୍ଗର ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ପରପଦର ଆଦି ବର୍ଣ୍ଣ ‘ଲ’ ହୁଏ ତେବେ ସନ୍ଧିରେ ପୂର୍ବ ତବର୍ଗର ବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ ‘ଲ’ ହୋଇଯାଏ । (ତୋଳି - ପା . ୮. ୪. ୬୦ / ତବର୍ଗସ୍ୟ ଲକାରେ ପରେ ପରସବର୍ଣ୍ଣସ୍ୟ ସ୍ୟାତ୍) । ଯଦି ‘ନ’ ଥାଏ ତେବେ ଅନୁନାସିକ (ଚନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁ) ଏବଂ ‘ଲ’ ର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ -

ବିଦ୍ୟୁତ୍ + ଲତା = ବିଦ୍ୟୁଲ୍ଲତା । ତତ୍ + ଲୟଃ = ତଲ୍ଲୟଃ ।

ତତ୍ + ଲୀନଃ = ତଲ୍ଲୀନଃ । ଉତ୍ + ଲେଖଃ = ଉଲ୍ଲେଖଃ ।

ବିଦ୍ବାନ୍ + ଲିଖତି = ବିଦ୍ବ୍ଲିଖତି । ମହାନ୍ + ଲାଭଃ = ମହ୍ବ୍ଲାଭଃ ।

(ଚ) ଚର୍ଚ୍ଚସନ୍ଧି

୧. ପୂର୍ବପଦର ଅନ୍ତରେ ଝଲ୍ (ଝ, ଭ, ଘ, ଢ, ଧ, ଜ, ବ, ଗ, ଡ, ଦ, ଖ, ଫ, ଛ, ଠ, ଡ, ଚ, ଟ, ଠ, କ, ଣ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରଥମ, ଦ୍ୱିତୀୟ, ତୃତୀୟ, ଚତୁର୍ଥବର୍ଣ୍ଣ ଓ ଶ, ଷ, ସ, ହ) ଥିଲେ ଏବଂ ପରପଦର ଆଦିରେ ଖର

(ଖ, ପ, ଛ, ଠ, ଥ, ଚ, ଟ, ଡ, କ, ପ, ଶ, ଷ, ସ) ବର୍ଣ୍ଣ ଥିଲେ ସନ୍ଧିରେ ଝଲ୍‌ବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନରେ ଚର (ଚ, ଟ, ଡ, କ, ପ, ଶ, ଷ, ସ) ବର୍ଣ୍ଣ ଆସିଯାଏ, ଅର୍ଥାତ୍, ସଂଯୋଗରେ ସେହି ବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରଥମ ଅକ୍ଷର ହିଁ ଆସେ । (ଖରିଚ - ପା. ୮.୪.୫୫; ଖରି ଝଳାଂ ଚରଃ ସୁଃ) ।

ଉଦାହରଣ -

ଉଦ୍ + ସ୍ଥାନମ୍ = ଉଦ୍ଧାନମ୍ । ଉଦ୍ + ସ୍ତମ୍ଭନମ୍ = ଉଦ୍‌ସ୍ତମ୍ଭନମ୍ ।

ସୁହୃଦ୍ + କ୍ରାତୁତି = ସୁହୃତ୍ କ୍ରାତୁତି । ଦିଗ୍ + ପାଳଃ = ଦିକ୍‌ପାଳଃ ।

ଶରଦ୍ + ସୁ = ଶରସୁ । ବିପଦ୍ + ସୁ = ବିପସୁ ।

୨. ହ୍ରସ୍ବ ସ୍ବର ପରେ 'ଛ' ଥିଲେ ଛ ପୂର୍ବରୁ ତୁଳ୍ 'ଡ'ର ଆଗମ ହୋଇ ତାହା 'ର' ହୁଏ । (ଛେଚ - ପା. ୬.୧.୭୩) । ଉଦାହରଣ -

ବୃଷ + ଛାୟା = ବୃଷ + ଡ୍ + ଛାୟା = ବୃଷ + ଡ୍ + ଛାୟା = ବୃଷଛାୟା । ସ୍ବ + ଛନ୍ଦଃ = ସ୍ବଛନ୍ଦଃ ।

୩. ପଦାନ୍ତ ଦୀର୍ଘ ପରେ 'ଛ' ଥିଲେ 'ଛ' ପୂର୍ବରୁ 'ଚ' ବିକଳରେ ଯୋଡ଼ି ଦିଆଯାଏ । (ପଦାନ୍ତାଦ୍ ଚା - ପା. ୬.୧.୭୬ । ଦୀର୍ଘାଦ୍ ପଦାନ୍ତାନ୍ତେ ପରେ ତୁଚ୍ ଚା ସ୍ୟାଦ୍) ।

ଉଦାହରଣ -

ଲତା + ଛାୟା = ଲତାଛାୟା / ଲତାଛାୟା ।

ଲକ୍ଷ୍ମୀ + ଛାୟା = ଲକ୍ଷ୍ମୀଛାୟା / ଲକ୍ଷ୍ମୀଛାୟା ।

(ଛ) ଛଦ୍‌ସନ୍ଧି

ଯଦି ପୂର୍ବପଦର ଅନ୍ତରେ 'ଛୟ' (ବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରଥମ, ଦ୍ବିତୀୟ, ତୃତୀୟ, ଚତୁର୍ଥ) ବର୍ଣ୍ଣ ପରେ 'ଶ୍' ଥାଏ ଏବଂ ତାପରେ 'ଅଚ୍' (ସମସ୍ତ ସ୍ବର ବର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ଯ, ର, ବ, ହ,) ବର୍ଣ୍ଣ ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ବର୍ଣ୍ଣଥାଏ ତେବେ ସେହି 'ଶ୍' ସ୍ଥାନରେ 'ଛ' ହୋଇଯାଏ । (ଶସ୍ତ୍ରୋଚ୍ଚି - ପା.

୮.୪.୬୩ ପଦାନ୍ତରୂପଃ ପରସ୍ୟ ଶସ୍ୟ ଛୋ ବା ସ୍ୟାଦତି) । ଯଥା-

$$ତତ୍ + ଶିବଃ = ତତ୍ତ୍ୱିବଃ ।$$

ଅପବାଦ

ଛଦ୍ଦସନ୍ଧିରେ 'ଶ୍' ପରେ ଅମ୍ (ସମସ୍ତ ସ୍ୱର ବର୍ଣ୍ଣ ଡ, ଣ, ଶ, ନ, ମ, ତଥା ଯ, ର, ଲ, ବ, ହ) ଥିଲେ ବିକଟରେ 'ଶ୍'ର 'ଛ' ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ -

$$ତତ୍ + ଶିବଃ = ତତ୍ତ୍ୱିବଃ / ତତ୍ଶିବଃ ।$$

$$ସତ୍ + ଶାଳଃ = ସତ୍ତ୍ୱାଳଃ / ସତ୍ଶାଳଃ ।$$

$$ଏତତ୍ + ଶ୍ରୁତ୍ୱା = ଏତତ୍ତ୍ୱୁତ୍ୱା / ଏତତ୍ଶ୍ରୁତ୍ୱା ।$$

$$ତଦ୍ + ଶ୍ଲୋକେନ = ତତ୍ତ୍ୱୋକେନ / ତତ୍ଶ୍ଲୋକେନ ।$$

(କ) ଅନୁସ୍ୱାରସନ୍ଧି

୧. ପଦାନ୍ତ 'ନ୍' ପରେ 'ତ୍' କିମ୍ବା 'ଥ୍' ଥିଲେ 'ନ୍' ସ୍ଥାନରେ ଅନୁସ୍ୱାର ସହ 'ସ୍' ହୋଇଯାଏ । ଯଥା -

$$ଅସ୍ମିନ୍ + ତଡ଼ାଗେ = ଅସ୍ମିଂସ୍ତଡ଼ାଗେ ।$$

$$ଭକ୍ତାନ୍ + ତାରୟ = ଭକ୍ତାଂସ୍ତାରୟ ।$$

$$ଚକ୍ରିନ୍ + ତ୍ରାୟସ୍ = ଚକ୍ରିଂସ୍ତ୍ରାୟସ୍ ।$$

୨. ପଦ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା 'ନ୍' ଏବଂ 'ମ୍' ପରେ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ବର୍ଣ୍ଣ ତଥା ଶ୍, ଷ୍, ସ୍, ହ୍, ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣ ଥିଲେ ନ୍ ଏବଂ ମ୍ ଅନୁସ୍ୱାର ହୋଇଯାଏ । (ନିଷାପଦାନ୍ତସ୍ୟ ଙଳି - ପା. ୮.୩.୨୪) । ଯଥା -

$$ଯଶାନ୍ + ସି = ଯଶାଂସି । ମନ୍ + ସ୍ୟତେ = ମଂସ୍ୟତେ ।$$

୩. ପଦାନ୍ତ 'ନ୍' ପରେ 'ଚ୍' ବା 'ଛ' ଥିଲେ 'ନ୍' ସ୍ଥାନରେ ଉଭୟ ଅନୁସ୍ୱାର ଏବଂ 'ଶ୍' ହୁଏ । ଉଦାହରଣ -

କସ୍ମିନ୍ + ଚିତ୍ = କସ୍ମିଂଷିତ୍ । ବାଳକାନ୍ + ଚ = ବାଳକାଂଷ୍ ।

ବିଦ୍ବାନ୍ + ଛାତ୍ରଃ = ବିଦ୍ବାଂଛାତ୍ରଃ ।

୪. ପଦାନ୍ତ 'ନ୍' ପରେ 'ଚ୍' କିମ୍ବା 'ଠ୍' ଥିଲେ ଅନୁସ୍ୱାର ଏବଂ 'ଷ୍' ହୋଇଯାଏ । ଯଥା -

ମହାନ୍ + ଟଂକାରଃ = ମହାଂଷଂକାରଃ ।

ବେଦାନ୍ + ଟାକସ୍ = ବେଦାଂଷାକସ୍ ।

୫. ସମ୍, ପୁମ୍ ଏବଂ କାନ୍ ର ମ୍, ନ୍ ସ୍ଥାନରେ ଅନୁସ୍ୱାର ପରେ 'ସ୍' ହୋଇଯାଏ । ବିକଳରେ ଅନୁସ୍ୱାର ସ୍ଥାନରେ ଚନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁ ଆସେ ।

ଉଦାହରଣ -

ପୁମ୍ + କୋକିଳଃ = ପୁଂସ୍କୋକିଳଃ / ପୁଂସ୍କୋକିଳଃ ।

ସମ୍ + କର୍ତ୍ତା = ସଂସ୍କର୍ତ୍ତା / ସଂସ୍କର୍ତ୍ତା ।

କାନ୍ + କାନ୍ = କାଂସ୍ତାନ୍ / କାଂସ୍ତାନ୍ ।

୬. ପଦାନ୍ତ 'ମ୍' ପରେ କୌଣସି ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣ ଥିଲେ ତାହା ଅନୁସ୍ୱାରରେ ପରିଣତ ହୋଇଯାଏ । (ମୋହନସ୍ୱାରଃ - ପା. ୮.୩.୨୩) ।

ଉଦାହରଣ -

ହରିମ୍ + ବନ୍ଦେ = ହରିଂ ବନ୍ଦେ ।

ମଧୁରମ୍ + ହସତି = ମଧୁରଂ ହସତି ।

ସତ୍ତ୍ୱରମ୍ + ଯାତି = ସତ୍ତ୍ୱରଂ ଯାତି ।

୭. ଅପଦାନ୍ତ ଅନୁସ୍ୱାର ପରେ ଯୟ (ବର୍ଗର ପ୍ରଥମ, ଦ୍ୱିତୀୟ, ତୃତୀୟ, ଚତୁର୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ଯ, ର, ଲ, ବ୍) ବର୍ଣ୍ଣ ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ବର୍ଣ୍ଣ ଥିଲେ ଅନୁସ୍ୱାରର ଆଗରେ ଥିବା ବର୍ଣ୍ଣର ବର୍ଗର ପଞ୍ଚମ ଅକ୍ଷର (ପରସବର୍ଣ୍ଣ) ହୋଇଯାଏ । (ଅନୁସ୍ୱାରସ୍ୟ ଯୟ ପରସବର୍ଣ୍ଣ - ପା. ୮.୪.୫୮) ।

ଉଦାହରଣ -

ଅଂ + କଃ = ଅଙ୍କଃ । ପ୍ରେଂ + ଖଣମ୍ = ପ୍ରେଖଣମ୍ ।

ଅଂ + ଗମ୍ = ଅଙ୍ଗମ୍ ।

ଅପବାଦ

ପଦାନ୍ତ ସ୍ଥାନରେ ହେଉଥିବା ଅନୁସ୍ଵାର ପରେ ଯଦି କୌଣସି ବର୍ଗର କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣ ଆସେ, ତେବେ ତା ଅନୁସାରେ ସେହି ବର୍ଗର ପଞ୍ଚମ ବର୍ଣ୍ଣ ବିକଳରେ ହୋଇଯାଏ । (ବା ପଦାନ୍ତସ୍ୟ - ପା. ୮.୪.୫୯) । ଯଥା -

ଅୟମ୍ + ତ୍ରାୟତେ = ଅୟଂ ତ୍ରାୟତେ / ଅୟତ୍ରାୟତେ ।

ଅୟମ୍ + ପାତି = ଅୟଂ ପାତି / ଅୟମ୍ପାତି ।

ଅୟମ୍ + ବୁଧ୍ୟତେ = ଅୟଂ ବୁଧ୍ୟତେ / ଅୟମ୍ବୁଧ୍ୟତେ ।

ନଦୀମ୍ + ତରତି = ନଦୀଂ ତରତି / ନଦୀତରତି ।

ସମ୍ + ଗଞ୍ଜଧ୍ଵମ୍ = ସଂ ଗଞ୍ଜଧ୍ଵମ୍ / ସଙ୍ଗଞ୍ଜଧ୍ଵମ୍ ।

ପୁଷ୍ପମ୍ + ତିନୋତି = ପୁଷ୍ପଂ ତିନୋତି / ପୁଷ୍ପଞ୍ଜନୋତି ।

ଭୃମ୍ + ଚଳସି = ଭୃଂ ଚଳସି / ଭୃଞ୍ଜଳସି ।

(ଙ) ଡମ୍ବସନ୍ଧି

ପୂର୍ବପଦର ଅନ୍ତରେ ହ୍ରସ୍ଵ ସ୍ଵର ପରେ ଯଦି ଡମ୍ (ଡ, ଶ, ନ୍,) ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣ ଥାଏ, ଏବଂ ପରପଦର ଆଦିରେ କୌଣସି ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ ଥାଏ, ତେବେ ସନ୍ଧି ହେଲେ ଡ, ଶ, ନ୍ ର ଦ୍ଵିତ୍ଵ ହୋଇଯାଏ । (ଡମୋ ହ୍ରସ୍ଵାଦତି ଡମ୍ବଶ୍ଚନିତ୍ୟମ୍ - ପା. ୮.୩.୩୨ । ହ୍ରସ୍ଵାତ୍ ପରୋ ଯୋ ଡମ୍ ତଦନ୍ତଂ ଯତ୍ ପଦଂ ତସ୍ମାତ୍ ପରସ୍ୟାତୋ ନିତ୍ୟଂ ଡମ୍ବତାଗମଃ ସ୍ୟାତ୍) ।

ଉଦାହରଣ -

କୁର୍ବନ୍ + ଅସ୍ତି = କୁର୍ବନ୍ନସ୍ତି । ଖାଦନ୍ + ଅପି = ଖାଦନ୍ନପି ।

କୁର୍ବନ୍ + ଏବ = କୁର୍ବନ୍ନେବ । ତସ୍ମିନ୍ + ଏବ = ତସ୍ମିନ୍ନେବ ।

ଭବାନ୍ + ଅପି = ଭବାନପି । - ଏଠାରେ 'ନ୍' ପୂର୍ବରୁ ହ୍ରସ୍ବ ସ୍ବର ନ ଥିବାରୁ 'ନ୍' ର ଦ୍ଵିତ୍ଵ ହେଲା ନାହିଁ । ସେହିପରି -

ଦେବାନ୍ + ଅପି = ଦେବାନପି ।

ବହ୍ନିମାନ୍ + ଅୟମ୍ = ବହ୍ନିମାନୟମ୍ ।

(ଝ) ବିଶିଷ୍ଟରୂପସନ୍ଧି

ପୂର୍ବପଦର ଅନ୍ତରେ 'ନ୍' ଥିଲେ ଏବଂ ପରପଦର ଆଦିରେ ଛବ୍ (ଛ, ଠ, ଥ, ଡ, ଢ, ଡ଼) ବର୍ଣ୍ଣ ଥିଲେ 'ନ୍' ର ରୁ = ବିସର୍ଗ = ସ୍ ହୋଇଯାଏ । ଏହା ସହିତ 'ନ୍' ର ପୂର୍ବ ବର୍ଣ୍ଣ ଉପରେ ଅନୁସାର ବା ଚନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଥାଏ । ଏହି ନିୟମ 'ପ୍ରଶାନ୍' ଶବ୍ଦ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ନକାରାତ ଶବ୍ଦ ପାଇଁ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ । (ନିଷ୍କାନ୍ୟପ୍ରଶାନ୍ - ପା. ୮.୩.୭ । ଅନ୍ତପରେ ଛବି ନକାରାତସ୍ୟ ପଦସ୍ୟ ରୁଃ ସ୍ୟାତ୍ । ନ ତୁ ପ୍ରଶାନ୍ନଶବ୍ଦସ୍ୟ ।) ଯଥା -

ଚକ୍ରିନ୍ + ତ୍ରାୟସ୍ = ଚକ୍ରିଷ୍ଟ୍ରାୟସ୍ ।

ପତନ୍ + ତରୁଃ = ପତଂସ୍ତରୁଃ ।

କସ୍ମିନ୍ + ଚିତ୍ = କସ୍ମିଂଚିତ୍ ।

(ଗ) ବିସର୍ଗସନ୍ଧି

ବିସର୍ଗ ପରେ ଅର୍ (ସ୍ଵର) ବା ହଲ୍ (ବ୍ୟଞ୍ଜନ) ବର୍ଣ୍ଣ ଥାଇ ସଂଯୋଗ କରାଗଲେ ବିସର୍ଗର ବିକାର ଘଟି ଯେଉଁ ସନ୍ଧି ହୁଏ ତାକୁ ବିସର୍ଗସନ୍ଧି କୁହାଯାଏ । 'ସ୍' ଏବଂ 'ର' ସ୍ଥାନରେ ବିସର୍ଗ ହୁଏ । 'ସ୍' ସ୍ଥାନୀୟ ବିସର୍ଗକୁ 'ସଜାତ' ଏବଂ 'ର' ସ୍ଥାନୀୟ ବିସର୍ଗକୁ 'ରଜାତ' ବିସର୍ଗ କୁହାଯାଏ ।

୧. ସଜାତ - ମନସ୍ = ମନଃ, ରାମଃ, (ରାମ+ସ୍), ହରିଃ, ଗୋବିନ୍ଦଃ, ଗୋପାଳଃ ପ୍ରଭୃତି ।

୨. ରଜାତ - ପ୍ରାତର = ପ୍ରାତଃ, ପୁନର = ପୁନଃ ପ୍ରକୃତି ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଵର ବା ବ୍ୟଞ୍ଜନର ସଂଯୋଗଦ୍ଵାରା ବିସର୍ଗର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଶ୍ଵ, ଷ୍ଵ, ସ୍ଵ, ର୍, ଉ ଅଥବା ଯ ଲୋପ ଦ୍ଵାରା ହୋଇଥାଏ । କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ବିସର୍ଗ ନିଜେ ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ରହେ ।

କ) ବିସର୍ଗର 'ସ'ରୂପ

ବିସର୍ଗ ପରେ ଖର (ପ୍ରତ୍ୟେକ ବର୍ଗର ପ୍ରଥମ, ଦ୍ଵିତୀୟ ଏବଂ ଶ୍ଵ, ଷ୍ଵ, ସ୍ଵ) ବର୍ଷ ରହିଲେ ବିସର୍ଗ 'ସ୍' ହୋଇଯାଏ । (ବିସର୍ଜନୀୟସ୍ୟ ସଃ - ପା. ୮.୩.୩୪ । ଖରି ବିସର୍ଜନୀୟସ୍ୟ ସଃ ସ୍ୟାତ୍) । ପରପଦର ଆଦିବର୍ଷ ଚ୍, ଥ୍, ସ୍ ହୋଇଥିଲେ ବିସର୍ଗ ନିତ୍ୟ 'ସ୍' ହୁଏ; ଚ୍, ଛ୍, ଶ୍ ହୋଇଥିଲେ ସେହି 'ସ୍' ସ୍ଥାନରେ 'ଶ୍' ଏବଂ ଚ୍, ଠ୍, ଷ୍ ହୋଇଥିଲେ 'ସ୍' ସ୍ଥାନରେ 'ଷ୍' ହୁଏ । କ୍, ଖ୍, ପ୍, ଫ୍ ଥିଲେ ବିସର୍ଗ ରହେ । ଯଥା -

କଃ + କରୋତି = କଃ କରୋତି । କ × କରୋତି ।

ବିଷ୍ଠଃ + ତ୍ରାତା = ବିଷ୍ଠସ୍ତ୍ରାତା । ହରିଃ + ଚିନୋତି = ହରିଷ୍ଚିନୋତି ।

ଧନୁସ୍ + ଟକାରଃ = ଧନୁଷ୍ଟକାରଃ ।

ଅପବାଦ

୧. ପୂର୍ବପଦର ଅନ୍ତରେ ଥିବା ବିସର୍ଗ ପରେ ଖର ପ୍ରତ୍ୟାହାରର ବର୍ଷ ଥିଲେ ଓ ସେହି ବର୍ଷ ସହ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଶ୍ଵ, ଷ୍ଵ, ସ୍ଵ ଥିଲେ ବିସର୍ଗ ସ୍ଥାନରେ ସ୍ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା -

କଃ + ସ୍ଵରୁଃ = କଃ ସ୍ଵରୁଃ ।

୨. ବିସର୍ଗ ପରେ ପାଶ, କଞ୍ଚ, କ, କାମ୍ୟ ଶବ୍ଦ ଥିଲେ ବିସର୍ଗର 'ସ୍' ହୁଏ । ଯଥା -

ପୟଃ + ପାଶମ୍ = ପୟସ୍ପାଶମ୍ । ଯଶଃ + କଞ୍ଚମ୍ = ଯଶସ୍କଞ୍ଚମ୍ ।

୩. ଅବ୍ୟୟ ରହିତ ହ୍ରସ୍ବ 'ଅ' ପରେ ସମାସରେ କୃ, କମ, କଂସ, କୁମ୍ଭ, ପାତ୍ର, କୁଶା, କର୍ଣ୍ଣା ଶବ୍ଦ ଥିଲେ ବିସର୍ଗର ନିତ୍ୟ 'ସ୍' ହୁଏ ଯଥା -

ଅୟଃ + କାରଃ = ଅୟସ୍କାରଃ । ଅୟଃ + କାମଃ = ଅୟସ୍କାମଃ ।

୪. ଦୁଇଥର, ତିନିଥର, ଚାରିଥର, ପ୍ରଭୃତି ଅର୍ଥରେ ଦ୍ଵିଃ, ତ୍ରିଃ, ଚତୁଃ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରାଗଲେ ଏହି ଶବ୍ଦପରେ କ, ଖ, ପ, ଫ୍ରେ ଆରମ୍ଭ ହେଉଥିବା କ୍ରିୟା ଥିଲେ ବିସର୍ଗ ସ୍ଥାନରେ ବିକଳରେ ବିସର୍ଗ ବା 'ସ୍' ବା 'ଷ୍' ହୋଇଥାଏ ।

ଉଦାହରଣ -

ଦ୍ଵିଃ + କଥୟତି = ଦ୍ଵିଃ କଥୟତି / ଦ୍ଵିସ୍ଥୟତି / ଦ୍ଵିଷ୍ଟୟତି ।

ତ୍ରିଃ + ଖାଦତି = ତ୍ରିଃ ଖାଦତି / ତ୍ରିସ୍ଥାଦତି / ତ୍ରିଷ୍ଠାଦତି ।

ଚତୁଃ + ପତତି = ଚତୁଃ ପତତି / ଚତୁସ୍ପତତି / ଚତୁଷ୍ପତତି ।

ଚତୁଃ + ଫଳତି = ଚତୁଃ ଫଳତି / ଚତୁସ୍ଫଳତି / ଚତୁଷ୍ଫଳତି ।

୫. ସର୍ପିଃ ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବରୁ କୌଣସି ପଦ ନଥାଇ ସର୍ପିଃ ଶବ୍ଦର କୁଣ୍ଡିକା ଶବ୍ଦ ସହ ସମାସ ହେଲେ ବିସର୍ଗ ର 'ଷ୍' ହୁଏ । ଯଥା -

ସର୍ପିଃ + କୁଣ୍ଡିକା = ସର୍ପିଷ୍କୁଣ୍ଡିକା ।

୬. ଇସ୍ ଏବଂ ଉସ୍ରେ ଥିବା 'ସ୍' ର କବର୍ଗ ବା ପବର୍ଗ ପରପଦରେ ଥାଇ ସନ୍ଧି ହେଲେ ବିକଳରେ ଷ୍ ହୁଏ । 'ଷ୍' ଅଭାବ ପକ୍ଷରେ ବିସର୍ଗ ରହେ । ଯଥା -

ସର୍ପିଃ + କରୋତି = ସର୍ପିଷ୍କରୋତି / ସର୍ପିଃ କରୋତି ।

ଧନୁଃ + ପତତି = ଧନୁସ୍ପତତି / ଧନୁଃ ପତତି ।

୭. ତିରସ୍ ଶବ୍ଦ ପରେ କ, ଖ, ପ, ଫ୍ରେ ଆସିଲେ ବିସର୍ଗର ବିକଳରେ 'ସ୍' ହୁଏ । ଯଥା -

ତିରଃ + କରୋତି = ତିରସ୍କରୋତି / ତିରଃ କରୋତି ।

୮. ବିସର୍ଗରେ ଥିବା ଅକ୍ଷରରେ ‘ଇ’ ବା ‘ଉ’ ର ମାତ୍ରା ଥିଲେ ଏବଂ ପର ପଦର ଆଦିରେ କବର୍ଗ, ପବର୍ଗ ଥିଲେ ବିସର୍ଗର ‘ଷ୍’ ହୁଏ । ମାତ୍ରା, ସେହି ବିସର୍ଗ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଅନ୍ତରେ ନଥିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ଉଦାହରଣ -

ନିଃ + କ୍ରାନ୍ତଃ = ନିଷ୍କ୍ରାନ୍ତଃ । ଆବିଃ + କୃତମ୍ = ଆବିଷ୍କୃତମ୍ ।

ବହିଃ + କାରଃ = ବହିଷ୍କାରଃ । ହବିଃ + ପାତ୍ରମ୍ = ହବିଷ୍କାତ୍ରମ୍ ।

ଦୁଃ + ପଳମ୍ = ଦୁଷ୍ଟଳମ୍ ।

୯. କବର୍ଗ, ପବର୍ଗ ପରେ ଥିଲେ ନମସ୍ ଶବ୍ଦର ବିସର୍ଗ ବିକଳରେ ଏବଂ ପୁରସ୍ ଶବ୍ଦର ନିତ୍ୟ ‘ସ୍’ ହୁଏ । ଯଥା -

ନମଃ + କରୋତି = ନମସ୍କରୋତି / ନମଃ କରୋତି ।

ପୁରଃ + କରୋତି = ପୁରସ୍କରୋତି ।

(ଖ) ବିସର୍ଗର ‘ସ୍’ ‘ଶ୍’ ‘ଷ୍’ ରୂପ

ପୂର୍ବ ପଦରେ ବିସର୍ଗ ଥିଲେ ଏବଂ ପରପଦର ଆଦିରେ ଶର ପ୍ରତ୍ୟାହାର (ଶ, ଷ, ସ,) ଥିଲେ ବିସର୍ଗର ବିକଳରେ ‘ସ୍’ ହୋଇଥାଏ ।

(ବା ଶରି - ପା.୮.୩.୩୭ । ଶରି ପରେ ବିସର୍ଗନାୟସ୍ୟ ବିସର୍ଗନାୟ ଏବ ବା ସ୍ୟାତ୍ ।) ଉକ୍ତ ‘ସ୍’ ସ୍ଥାନ ଭେଦରେ ଶ, ଷ ମଧ୍ୟ ହୁଏ । ଯଥା -

ମୁନିଃ + ଶେତେ = ମୁନିଶ୍ଶେତେ / ମୁନିଃ ଶେତେ ।

ହରିଃ + ଶେତେ = ହରିଶ୍ଶେତେ / ହରିଃ ଶେତେ ।

ମାମକଃ + ସାରମେୟଃ = ମାମକସ୍ସାରମେୟଃ / ମାମକଃ ସାରମେୟଃ ।

ଗ) ବିସର୍ଗର ‘ସ୍’ର ‘ରୁ’ ରୂପ

ପଦର ଅନ୍ତିମ ‘ସ୍’ ର ତଥା ସଜ୍ଜୁଷ୍ ଶବ୍ଦର ‘ଷ୍’ ର ‘ରୁ’ ହୋଇଯାଏ । ଏହି ‘ରୁ’ ର ‘ଉ’ ଲୋପ ପାଇ କେବଳ ‘ର’ ରହେ । ଏହି ‘ର’ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ୱର ବା ବ୍ୟଞ୍ଜନରେ ମିଶିଯାଏ ଯଦି ସେହି ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଷ

ବର୍ଗର ଦ୍ଵିତୀୟ, ତୃତୀୟ ବା ପଞ୍ଚମ ବର୍ଷ ହୋଇଥାଏ । (ସଦାକ୍ଷରୀ ଭୂ - ପା. ୮.୨.୨୨ / ପଦାନ୍ତର ସଦ୍ୟ ସଦ୍ଭାଷଣବ୍ୟୟ ଭୂ ବ୍ୟାକ୍) ।

ଉଦାହରଣ -

ମୁନିଃ + ଅୟମ୍ = ମୁନିରୟମ୍ । ହରିଃ + ଅବଦତ୍ = ହରିରବଦତ୍ ।

ପିତୁଃ + ଗହ୍ନା = ପିତୁରିଗ୍ନା । ଗୌଃ + ଗହ୍ନତି = ଗୌର୍ଗହ୍ନତି ।

ହରେଃ + ବ୍ରହ୍ମାନ୍ = ହରେର୍ବ୍ରହ୍ମାନ୍ ।

(ଘ) 'ରୁ' ର ସ୍ଵର ସହ 'ଉ' ରୂପ

ଯଦି ପରପଦର ଆଦିବର୍ଷ ହ୍ରସ୍ଵ 'ଅ' କାର ଥାଏ, ତେବେ ପୂର୍ବପଦର ଅନ୍ତରେ ଥିବା ହ୍ରସ୍ଵ 'ଅ' ଅକ୍ଷର ପରେ (ବିସର୍ଗ = ସ୍ଵ = ରୁ) 'ରୁ' ର 'ଉ' ହୋଇଯାଏ । ଏହାପରେ 'ଉ' ର ଗୁଣ ହୋଇ 'ଓ' ହୁଏ ଏବଂ 'ଅ'ର ପୂର୍ବରୂପ ହୋଇଯାଏ । (ଅତୋ ଗୋରପୁତ୍ରାଦପୁତ୍ରୋ - ପା. ୬.୧.୧୧୩) ।

ଉଦାହରଣ -

ଅତଃ + ଅହମ୍ = ଅତୋଽହମ୍ ।

ଉଚିତଃ + ଅବସରଃ = ଉଚିତୋଽବସରଃ ।

(ଡ) 'ରୁ'ର ବ୍ୟଞ୍ଜନ ସହ 'ଉ' ରୂପ

ଯଦି ପରପଦର ଆଦିରେ ହର୍ଷ (ବର୍ଗର ଦ୍ଵିତୀୟ, ଚତୁର୍ଥ, ପଞ୍ଚମ ବର୍ଷ ତଥା ହ, ଯ, ବ, ର, ଲ,) ବର୍ଷ ଥାଏ, ତେବେ ପୂର୍ବପଦର ଅନ୍ତରେ ଥିବା ହ୍ରସ୍ଵ 'ଅ' ଅକ୍ଷର ପରେ (ବିସର୍ଗ = ସ୍ଵ = ରୁ) 'ରୁ'ର 'ଉ' ହୋଇଯାଏ । (ହରି ଚ - ପା. ୬.୧.୧୧୪) ।

ଯଦି ପରପଦର ଆଦିରେ 'ଅ' ଥାଏ ବା କୌଣସି ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଷ ଥାଏ, ତେବେ 'ରୁ' ର 'ଉ' ହୁଏ । 'ଉ' ର ଗୁଣ ହୋଇ 'ଓ' ହୋଇଯାଏ ।

ଉଦାହରଣ -

ସୁରେଶଃ + ଗହ୍ନତି = ସୁରେଶୋ ଗହ୍ନତି ।

ମେଘଃ + ଗର୍ଜତି = ମେଘୋ ଗର୍ଜତି ।

ମନଃ + ଜଃ = ମନୋଜଃ । ଯଶଃ + ଦା = ଯଶୋଦା ।

ସୁରାମଃ + ବୟମ୍ = ସୁରାମୋ ବୟମ୍ ।

ଗୋପାଳଃ + ବ୍ରବାତି = ଗୋପାଳୋ ବ୍ରବାତି ।

ମନଃ + ରଥଃ = ମନୋରଥଃ । ମନଃ + ହରମ୍ = ମନୋହରମ୍ ।

(ଚ) 'ରୁ'ର 'ୟ' ରୂପ

ଭୋଃ, ଭଗୋଃ, ଅଯୋଃ ଶବ୍ଦ ଏବଂ 'ଅ' ଅଥବା 'ଆ' ପରେ ବିସର୍ଗ ଥିଲେ ଏବଂ ପରପଦର ଆଦିବର୍ଷ ଅଶ୍ୱ (ସମସ୍ତ ସ୍ୱରବର୍ଷ, ହ, ଯ, ବ, ର, ଲ, ବର୍ଗର ତୃତୀୟ, ଚତୁର୍ଥ ଓ ପଞ୍ଚମ) ବର୍ଷ ଥିଲେ ବିସର୍ଗର ଯଥାକ୍ରମେ ସ୍ୱ = ରୁ = ଯ ହୋଇଯାଏ । ପରପଦରେ ସ୍ୱର ଥିଲେ ଯ ର ବିକଳରେ ଲୋପ । ଶ ୦ (ଭୋଭଗୋ ଅଯୋ ଅପୂର୍ବସ୍ୟ ଯୋଃଶି - ପା. ୮.୩.୧୭ ତଥା ଲୋପଃ ଶାକଲ୍ୟସ୍ୟ - ପା. ୮.୩.୧୯; ଅବର୍ଣ୍ଣପୂର୍ବଯୋଃ ପଦାନ୍ତଯୋର୍ଯବଯୋର୍ବା ଲୋପୋଃଶି ପରେ) । 'ୟ' ଲୋପ ପରେ ପୁଣି ଗୁଣସନ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ । ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଷ ପରପଦରେ ଥିଲେ ନିତ୍ୟ ଲୋପ ହୋଇଥାଏ । (ହଳି ସର୍ବେଷାମ୍ - ପା. ୮.୩.୨୨ । ଭୋଭଗୋଅଯୋ ଅପୂର୍ବସ୍ୟ ଲଘୁଲଘୁଜାରଣସ୍ୟ ଯକାରସ୍ୟ ଲୋପଃ ସ୍ୟାଦଳି ସର୍ବେଷାଂ ମତେନ) । ଉଦାହରଣ -

କୃଷଃ + ଆୟାତି = କୃଷୟ୍ + ଆୟାତି = କୃଷ ଆୟାତି ।

କୁତଃ + ଆଗଛସି = କୁତ ଆଗଛସି ।

ଚନ୍ଦ୍ରଃ + ଉଦେତି = ଚନ୍ଦ୍ର ଉଦେତି ।

ପୁରୁଷଃ + ଇକ୍ଷତେ = ପୁରୁଷ ଇକ୍ଷତେ ।

ବାଳାଃ + ଆଗଛତି = ବାଳା ଆଗଛତି ।

ଜନାଃ + ଅବଦନ୍ = ଜନା ଅବଦନ୍ ।

ନରାଃ + ହସନ୍ତି = ନରା ହସନ୍ତି ।

ଲଳନାଃ + ଲଜନ୍ତେ = ଲଳନା ଲଜନ୍ତେ ।

ଅଶ୍ୱାଃ + ଧାବନ୍ତି = ଅଶ୍ୱା ଧାବନ୍ତି ।

ସଜନାଃ + ବଦନ୍ତି = ସଜନା ବଦନ୍ତି ।

(ଛ) ‘ନ’ ର ‘ର’ ରୂପ

ପରପଦର ଆଦିରେ ସ୍ତୁପ୍ ନଥିଲେ ଅହନ୍ ଶବ୍ଦର ‘ନ’ ର ‘ର’ ହୋଇଯାଏ । (ରୋହସ୍ତପି - ପା. ୮.୨.୨୯ । ଅହୋ ରେପାଦେଶଃ ସ୍ୟାନ୍ନ ତୁ ସୁପି) । ଉଦାହରଣ -

ଅହନ୍ + ଅହଃ = ଅହରହଃ । ଅହନ୍ + ଶଶଃ = ଅହର୍ଶଶଃ ।

ଅହନ୍ + ଭାତି = ଅହର୍ଭାତି । କିନ୍ତୁ ପର ପଦରେ ସ୍ତୁପ୍ ଥିଲେ,

ଅହନ୍ + ସୁ = ଅହଃସୁ । ଅହନ୍ + ଭ୍ୟାମ୍ = ଅହୋଭ୍ୟାମ୍ ଏପରି ହେବ ।

ଅପବାଦ

୧. ଅହର, ଗାର, ଧୂର ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ପରେ ପଦି ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ଥିଲେ ଅହର ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ‘ର’ ର ବିକଳରେ ‘ର’ ହୁଏ । ‘ର’ର ଅଭାବରେ ବିସର୍ଗର ବା ଉପଧ୍ୱାନୀୟର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ । (ଅହରାଦାନାଂ ପତ୍ୟାଦିଷୁ ବା ରେଫଃ) । ଯଥା -

ଅହର + ପତିଃ = ଅହର୍ପତିଃ / ଅହଃପତିଃ / ଅହ × ପତିଃ ।

ଗାର + ପତିଃ = ଗାର୍ପତିଃ / ଗାଃପତିଃ / ଗା × ପତିଃ ।

ଧୂର + ପତିଃ = ଧୂର୍ପତିଃ / ଧୂଃପତିଃ । ଧୂ × ପତିଃ ।

୨. ରୂପ, ରାତ୍ରି, ରଥନ୍ତର ଶବ୍ଦ ଯଦି ପରପଦରେ ରହେ ତେବେ ଅହନ୍ ଶବ୍ଦର ‘ନ’ର ‘ରୁ’ ହୁଏ । ‘ରୁ’ ର ‘ଉ’ ଏବଂ ‘ଉ’ ର ‘ଓ’ ହୁଏ । (ରୂପରାତ୍ରି ରଥନ୍ତରେଷୁ ରୁଢ଼ଂ ବାଚ୍ୟମ୍) । ଯଥା -

ଅହନ୍ + ରୂପମ୍ = ଅହୋରୂପମ୍ ।

ଅହନ୍ + ରାତ୍ରଃ = ଅହୋରାତ୍ରଃ ।

ଅହନ୍ + ରଥଚରମ୍ = ଅହୋରଥଚରମ୍ ।

(କ) ‘ର’ ର ଲୋପ, ପୂର୍ବ ‘ଅଶ୍’ ର ଦୀର୍ଘତ୍ୱ

ଯଦି ପୂର୍ବ ପଦର ଅନ୍ତରେ ‘ଭ’, ‘ର’ ଥାଏ ଏବଂ ପରପଦର ଆଦିରେ ମଧ୍ୟ ‘ଭ’, ‘ର’ ରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିବା ପଦ ଥାଏ, ତେବେ ପ୍ରଥମ ‘ଭ’, ‘ର’ ର ଲୋପ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ‘ଭ’ ଓ ‘ର’ ର ଲୋପ ପରେ ଏହାର ପୂର୍ବ ଅଶ୍ (ଅ, ଇ, ଉ) ଦୀର୍ଘ ହୋଇଯାଏ । (ରୋ ଗି - ପା. ୮.୩.୧୪ । ରେଫସ୍ୟ ରେଫେ ପରେ ଲୋପଃ ସ୍ୟାତ୍ । ହ୍ର ଲୋପେ ପୂର୍ବସ୍ୟ ଦୀର୍ଘୋଽଶଃ - ପା. ୬.୩.୧୧୧ । ତ୍ତରେଫୌ ଲୋପୟତାତି ତଥା, ତସ୍ମିନ୍ ବର୍ଣ୍ଣେଽର୍ଥାଦ୍ଭଜାରରେଫାନ୍ତକେ ପରେ ପୂର୍ବସ୍ୟାଣୋ ଦୀର୍ଘଃ ସ୍ୟାତ୍ ।)

ଉଦାହରଣ - ପୁନର୍ + ରମତେ = ପୁନାରମତେ ।

ହରିର୍ + ରମ୍ୟଃ = ହରୀରମ୍ୟଃ । ନିର୍ + ରବଃ = ନୀରବଃ ।

ଭୋଜନାତେ ପିବେଭକ୍ତଂ ବାସରାତେ ପୟଃ ପିବେତ୍ ।

ନିଶୀତେ ଚ ପିବେଦ୍ବାରୀ ତ୍ରିଜା ରୋଗୋ ନ ଜାୟତେ ॥

(ଝ) ସୁଲୋପ

୧. ଯଦି ପରପଦର ଆଦିରେ କୌଣସି ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ ଥିବ ତେବେ ଏତତ୍ ଏବଂ ତତ୍ ଶବ୍ଦର ପ୍ରଥମା ଏକବଚନରେ ‘ଏଷଃ’ ଏବଂ ‘ସଃ’ ର ବିସର୍ଗ ଲୋପ ହୁଏ । (ଏତଭଦୋଃ ସୁଲୋପୋଽକୋର ନଞ୍ ସମାସେ ହଳି - ପା. ୬.୧.୧୩୨) । ମାତ୍ର, ଏଷକଃ, ସକଃ, ଅସଃ, ଅନେଷଃ ଶବ୍ଦର ବିସର୍ଗର ଲୋପ ହୁଏ ନାହିଁ । ଉଦାହରଣ -

ଏଷଃ + ବିଷ୍ଣୁଃ = ଏଷ ବିଷ୍ଣୁଃ । ସଃ + ଦେବଃ = ସ ଦେବଃ ।

୨. ପରପଦର ଆଦିରେ ଯେ କୌଣସି ସ୍ଵର ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବିସର୍ଗର ଲୋପରେ ଯଦି ପାଦପୂରଣ ହୋଇଥାଏ, ତେବେ ‘ସ୍ଵ’ର ‘ସ୍ଵ’ ଲୋପ ହୋଇଯାଏ । (ତଥା ସୋଝଟି ଲୋପେ ତେଜ ପାଦପୂରଣମ୍ - ପା.୬.୧.୧୩୪) । ଉଦାହରଣ -

ସ୍ଵ + ଏଷଃ = ସ୍ଵ + ଏଷଃ = ସୈଷଃ ।

ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶ୍ଳୋକଟି ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା -

ସୈଷ ଦାଶରଥୀ ରାମଃ ସୈଷ ରାଜା ମୁଧୁଷିରଃ ।

ସୈଷ କର୍ଣ୍ଣୋ ମହାଦାନୀ ସୈଷ ଭୀମୋ ମହାବଳଃ ॥

ଅପବାଦ

ପାଦପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥଳରେ ‘ସଃ’ର ସ୍ଵଲୋପ ବିଧାନ ନିମିତ୍ତ ନିୟମ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥଳେ ସ୍ଥଳେ ଏହା କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା -

ସୋଝହମାଜନୁଷ୍ଠାନାମ୍ (ଉଦୁବଂଶମ୍ - ପ୍ରଥମପର୍ବ)

ଏଠାରେ ବିସର୍ଗର ଲୋପ ନ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ପାଦପୂରଣ ହୋଇଅଛି ।

ଅନୁଶୀଳନ

୧. ସନ୍ଧିବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ -

ପୂର୍ଣ୍ଣସ୍ଵର, ଅର୍ଦ୍ଧଶ୍ଵର, ଦେବୋଽର୍ଦ୍ଧ୍ୟ, ନମସ୍କାରୋତି, ହରିସ୍ଵରତି, ଜାନନୁପି, ତନ୍ତ୍ରରାମ, ଅକ୍ଷ, ଜଗନ୍ନାମ, ସନ୍ନିଧାନମ, ପ୍ରାଗୁକ୍ତମ, ସଜ୍ଜନଃ, ଗବାଗ୍ରମ, ଯଦ୍ୟେବମ, ମଧୁସ୍ଥି, ମୈବମ, ସପ୍ତର୍ଷିଃ, ସ୍ଵଭାବୋକ୍ତିଃ, ପୁକ୍ତମ, କମଳାକରଃ, ଦେବେନ୍ଦ୍ରଃ, ତୃଷ୍ଣେକା, ବିଭକ୍ତ୍ୟର୍ଥାଃ. ଦେବ୍ୟୁବାତ, ରାତ୍ରାବାଗତଃ, ତାବେତୌ, ଗନ୍ଧନୁପତତ, ରାମସାତା, ତୃଣଞ୍ଚରତି, ବିଷ୍ଣୁଶ୍ରେଣେତେ, ତଲ୍ଲୟଃ, ତନ୍ତ୍ରବଃ, ଭବଦୁକ୍ତମ, ବାଗାଶଃ, ଦିଗ୍‌ଗଜଃ, ସର୍ବେପି, ଅତ୍ୟନ୍ତମ, ଇତ୍ୟାଦିଃ, ନୈନମ, ମୈନମ, ହିତୋପଦେଶଃ, ତର୍ବିବ, ତେନୈବ, ସନ୍ଧ୍ୟାକ୍ଷରମ, ଗତାବିମୌ, ଭୂଦିଃ, ଶିବୋଽର୍ଦ୍ଧ୍ୟଃ, କତିଚିତ୍ତନଃ, ଷଷ୍ଠଃ, ଭରରତି, ସୁହୃଦ୍, ଏଷ ମୃଗଃ, ହତା ଗଜଃ, ଲତା ବେପତେ, ତୌରା ହରତି, ଦେବ ଭବାତ, ଅଲୋଚ୍ୟସ୍ୟ, ଗୁରୁର୍ହୁହ୍ନା, ପଦ୍ୟର୍ହୁହ୍ନମ, ଦୁର୍ଗମଃ, ଅଗ୍ନିର୍ଦ୍ଦଳତି, ପୁରୁଷର୍ଷଭ, ସୂର୍ଯ୍ୟୋଽପି, ପ୍ରଭାଞ୍ଜା, ଶୁଦ୍ଧୈତତ, ନଦୀହାୟା, ଶୁଭାସ୍ତେ, ପତଂସ୍ତରୁଃ, ବିଦ୍ୟାନୟଃ ।

୨. ସନ୍ଧିବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ କ୍ରିୟତାମ୍ -

ସାରଥୀନାୟକାମଃ । ଶରୀରମଳକାରେର୍ଭୂଷୟତି । କର୍ଷେୟତାନି ପୁସ୍ତକାନି ? ବିପଦ୍ୟୁକ୍ତେ ସ୍ଥାୟତେ ସଭିଃ । ପକେ ପତିତାଂ ଧେନୁମୁଦ୍ଧରତି । କୋଽତ୍ରାଗତଃ ? ଭୃତ୍ୟଂ କ୍ରୋଧାତ୍ରାମସ୍ତାତ୍ତୟତି । ରାମଃ କପିଭିର୍ଜୟତି ରାବଣମ୍ । ଗୋତ୍ରେଣ କୌଶିକୋଽସ୍ମି । ସିଂହୋ ନକ୍ଷେର୍ଗଜାନ୍ ଦାରୟତି । କବୟଃ ଶ୍ଳୋକୈର୍ନୃପଂ ବର୍ଣ୍ଣୟନ୍ତି । ହରେରୁଦ୍ୟମଃ ଶ୍ଳାଘ୍ୟଃ । ଜ୍ଞାନାସୁଖଂ ଜାୟତେ । ବାରାଣାଂ ନିଧୁରୁଦଧଃ । ଗ୍ରୀଷ୍ମେ ସୂର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରକାଶଶ୍ଚକ୍ଷୋ ଭବତି । କାସାରେ କମଳାନ୍ୟଭବତି । ରାମଃ ସାତଥା ସହ ଗୋଦାବର୍ଯ୍ୟାସ୍ତାରୋରମତ । ସାଧବୋ ମୃତ୍ୟୋର୍ଭୟଂ ନ ଗଣୟତି ।

ପଶୁସ୍ତପି କୃତଜ୍ଞତା ଦୃଶ୍ୟତେ । ଗୋପୋ ଧେନୁ ରକ୍ଷତି । ଲୋଭେନ
ବୁଦ୍ଧିଶୂଳତି । ନଦ୍ୟାସ୍ତ୍ରୀରେ ଚିରଂ ବିହୃତ୍ୟାଚକ୍ଷଂ ନିବୃତ୍ତା ସୀତା ।
ନୃପତେରାଦେଶଃ କ୍ରିୟତେ । ବଶିଷ୍ଠସ୍ୟ ପତ୍ନ୍ୟରୁଦ୍ଧତୀ ।
ଦେବାନାମର୍ଚ୍ଚନମାରତେ । ଆସନେଭ୍ୟ ଉଦ୍ଭିଷତ୍ୟାଚାର୍ଯ୍ୟାଃ । କରେଣାହୁୟଦ୍ରାମଂ
ହରିଃ । ରାମୋ ବର୍ତ୍ତତେ । କା ତବ କାନ୍ତା କଷ୍ଟେ ପୁତ୍ରଃ ସଂସାରୋଽୟମତୀବ
ବିଚିତ୍ରଃ ।

୩. ରେଖାରୂଢାନାଂ ପଦାନାଂ ସନ୍ଧିବିଚ୍ଛେଦଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ -

ଗଣେଶମାଦ୍ୟଂ ପ୍ରଣମାମି ଦେବମ୍ ।

ଦଧୋଦନଂ ଖାଦତି ରାମଚନ୍ଦ୍ରଃ ।

ସଦୈବାଭିମାନଧନା ହି ମାନିନଃ ।

ନୈନଂ ହିନ୍ଦତି ଶସାଣି ନୈନଂ ଦହତି ପାବକଃ ।

ତଥା ଶରୀରାଣି ବିହାୟ ଜୀର୍ଣ୍ଣାନ୍ୟନ୍ୟାନି ସଂଯାତି ନବାନି ଦେହୀ ।

ଅହନ୍ୟହନି ଭୂତାନି ଗଚ୍ଛନ୍ତାହ ଯମାଳୟମ୍ ।

ନାଭିଷେକୋ ନ ସଂସ୍କାରଃ ସିଂହସ୍ୟ କ୍ରିୟତେ ବନେ ।

ହବିଷା କୃଷ୍ଣବର୍ମେବ ଭୂୟ ଏବାଭିବର୍ତ୍ତତେ ।

ବର୍ଷତାବାଞ୍ଚନଂ ନଭଃ ।

ତେଽପି ମାମେବ କୌତେୟ ଯଜନ୍ତି ବିଧିପୂର୍ବକମ୍ ।

ସୁସ୍ବାଗତଂ ବଦତି ସମ୍ପ୍ରତି ସାରିତ୍ରୟମ୍ ।

ନିନ୍ଦନ୍ତୁ ନୀତିନିପୁଣା ଯଦି ବା ସୁବନ୍ତୁ

ଲକ୍ଷ୍ମୀଃ ସମାବିଶନ୍ତୁ ଗଚ୍ଛନ୍ତୁ ବା ଯଥେଷ୍ଟମ୍ ।

ଅଦୈବ ବା ମରଣମସ୍ତୁ ଯୁଗାନ୍ତରେ ବା

ନ୍ୟାୟାତ୍ ପଥଃ ପ୍ରବିଳମ୍ବି ପଦଂ ନ ଧାରାଃ ।।

ଯୋଃତଃ ପ୍ରବିଶ୍ୟ ମମ ବାଚମିମାଂ ପ୍ରସ୍ତୁତାଂ

ସଂଜୀବୟତ୍ୟଞ୍ଜଳଶକ୍ତିଧରଃ ସ୍ଵଧାମ୍ନା ।

ଅନ୍ୟାଂଶୁ ହସ୍ତଚରଣଶ୍ରବଣଦୃଶାଦୀନଂ

ପ୍ରାଣାନୁମୋ ଭଗବତେ ପୁରୁଷାୟ ତୁଭ୍ୟମ୍ ।

ଭପସ୍ୟତେଽସ୍ତ୍ରି ମମ କୋଽପି ସମାନଧର୍ମା ।

ଶାନ୍ତାକାରଂ ଭୁଜଗଶୟନଂ ପଦ୍ମନାଭଂ ସୁରେଶମ୍ ।

ଦେବି ପ୍ରପନ୍ନାର୍ତ୍ତହରେ ପ୍ରସାଦ ପ୍ରସାଦ ମାତର୍ଜ୍ଜଗତୋଽଞ୍ଜଳସ୍ୟ ।

ପ୍ରସାଦ ବିଶ୍ୱେଶ୍ଵରି ପାହି ବିଶ୍ଵଂ ତୁମୀଶ୍ଵରୀ ଦେବି ଚରାଚରସ୍ୟ ॥

୪. ସନ୍ଧିଃ କ୍ରିୟତାମ୍ -

ବାଣୀ + ଈଶଃ,	ବଧୂ + ଉତ୍ସବଃ,	ଦୟା + ଅର୍ଣ୍ଣବଃ,
ମହା + ଉଦଧୂଃ,	ବିଦ୍ୟା + ଅର୍ଥୀ,	ହରିଃ + ଅଚିତ୍ତୟତ୍,
ମନଃ + ରଞ୍ଜନମ୍,	ରାଞ୍ଜଃ + ଇଚ୍ଛା,	ମହା + ଅର୍ଣ୍ଣବଃ,
ତସ୍ମିନ୍ + ଉପବନେ,	ଅଂ + ଚିତଃ,	ତତ୍ + ଲୀନଃ,
ଦିକ୍ + ନାଗଃ,	ଉତ୍ + ଦେଶ୍ୟମ୍,	ଦିକ୍ + ଈଶଃ,
ବିଷ୍ଠ + ନୁଃ,	ତତ୍ + ଜାଲମ୍,	ଗତେ + ଅପି,
ଅନୁ + ଏଷଣମ୍,	ଅନୁ + ଅୟଃ,	ରାମଃ + ଦାଶରଥଃ,
ବୃକ୍ଷଃ + ଛାଦୟତି,	ପିତୃ + ଆଦେଶଃ,	ପତନ୍ + ତରୁଃ,
ଉତ୍ + ଲେଖଃ,	ଧୂକ୍ + ମୂର୍ଖମ୍,	ଦିକ୍ + ଅଜ୍ଞାନା,
ଦିକ୍ + ଅତଃ,	ଗଙ୍ଗା + ଓଘଃ,	ମନସ୍ + ରଥଃ,
ସତ୍ + ଚିତ୍,	ମହତୀ + ଇଚ୍ଛା,	ବର୍ଷା + ରତୁଃ,
ପ୍ରାତଃ + ଏବ,	ମୀନାଃ + ଚରନ୍ତି,	ସଃ + ଅସ୍ତ୍ରି,
ଶଶି + ଅକ୍ଷଃ,	ନରାଃ + ଯାନ୍ତି,	ପୁତ୍ରଃ + ଆଗଛନ୍ତି,

ସନ୍ + ଅତଃ, ପଶ୍ୟନ୍ + ଅପି, ଭବାନ୍ + ଅପି,
 ଷତ୍ + ମୁଖଃ, ଅପ୍ + ଜଃ, ଚିତ୍ + ଆନନ୍ଦଃ,
 ମତ୍ + ଟୀକା, ଉତ୍ + ଚିନୋତି, ପର୍ବତେ + ଅସ୍ଥିନ,
 ଗୋ + ଏଷଣା, ପ୍ରତି + ଏକମ୍, ଅଭି + ଉଦୟଃ,
 ମତି + ଅନୁସାରମ୍, ମଧୁ + ଅସ୍ତି, ମୁହୁଃ + ମୁହୁଃ ।

୫. ବନ୍ଧନାମଧ୍ୟାଦୃପଯୁକ୍ତଂ ପଦଂ ଚିତ୍ତା ରିକ୍ତସ୍ଥାନାନି ପୂରୟତ -

କବି + ଈଶ୍ବରଃ = ----- (କବେଶ୍ବରଃ / କବାଶ୍ବରଃ)
 କପି + ଈଶଃ = ----- (କପେଶଃ / କପାଶଃ)
 ଦେବ + ଇନ୍ଦ୍ରଃ = ----- (ଦେବିନ୍ଦ୍ରଃ / ଦେବେନ୍ଦ୍ରଃ)
 ମହା + ରକ୍ଷିଃ = ----- (ମହର୍କ୍ଷିଃ / ମହାର୍କ୍ଷିଃ)
 ବର୍ଷା + ରତ୍ନଃ = ----- (ବର୍ଷାର୍ତ୍ତଃ / ବର୍ଷର୍ତ୍ତଃ)
 ସୁ + ଆଗତମ୍ = ----- (ସବାଗତମ୍ / ସ୍ବାଗତମ୍)
 କପି + ଈଶ୍ବରଃ = ----- (କପେଶ୍ବରଃ / କପାଶ୍ବରଃ)
 କୃପା + ଆୟାତି = ----- (କୃପୟାୟାତି / କୃପ୍ୟାୟାତି)
 ଚିତ୍ + ଆନନ୍ଦଃ = ----- (ଚିଦାନନ୍ଦଃ / ଚିତାନନ୍ଦଃ)
 ବହିଃ + ଗମନମ୍ = ----- (ବହିଃଗମନମ୍ / ବହିର୍ଗମନମ୍)
 ସୂର୍ଯ୍ୟଃ + ଉଦେତି = ----- (ସୂର୍ଯ୍ୟରୁଦେତି / ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଦେତି)
 ମନଃ + ରଥଃ = ----- (ମନଃରଥଃ / ମନୋରଥଃ)
 ମୟୂରଃ + ନୃତ୍ୟତି = ----- (ମୟୂରନୃତ୍ୟତି/ମୟୂରୋ ନୃତ୍ୟତି)
 ଭବତ୍ + ଚରଣେଷୁ = ----- (ଭବଜରଣେଷୁ / ଭବଚରଣେଷୁ)
 ନିଃ + ସ୍ବଃ = ----- (ନିସ୍ବଃ / ନିଃସ୍ବଃ)

୬. କ) 'ରମା' ଶବ୍ଦେନ ସହ ଅଧୋଦତ୍ତପଦାନାଂ ସଂଯୋଗଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ-

ଯଥା - : ରମା + ଇଶଃ = ରମେଶଃ ।

ଔଦାର୍ଯ୍ୟମ୍, ଓଷଧଃ, ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟମ୍, ଏକଦ୍ବମ୍ ।

ଖ) 'ବଧୂ' ଶବ୍ଦେନ ସହ ଅଧୋଲିଖିତଶବ୍ଦାନାଂ ସନ୍ଧିଃ କ୍ରିୟତାମ୍ -

ଅକଃ, ଔସୁକ୍ୟମ୍, ଏଷା, ଉଦ୍ଭିଃ, ଇଷମ୍, ଆଶା ।

୭. ସଂଶୋଧନଂ କାର୍ଯ୍ୟମ୍ -

ସୋ ବଦତି । ରବିରାଜତେ । ମହାନୁନ୍ଦଃ । ପୁନୋଽପି ।

ବିଦ୍ବାଂତରତି । କୁର୍ବନାସାତ୍ । ବିଦ୍ବଦ୍ବସୁ । ଷଟ୍ବସତି ।

କୁତରାରତଃ ? ବୃହତ୍ଲଳାଟମ୍ । କିମ୍ବକରଃ । ଏଷୋ ଆଗଚ୍ଛତି ।

ତାନୁଦୟଃ । ବାଣୋଜା । ବାହୁୟଃ । ସୋ ଅୟମ୍ । ବିପଦ୍ବଜଲମ୍ ।

୮. ଉଚ୍ଚସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ -

ଯଥା + ----- = ଯଥେଷ୍ଟିତମ୍ । ----- + ଇନ୍ଦୁଃ = ହିତେନ୍ଦୁଃ ।

----- + ----- = ସଦାଚାରଃ । ବାଞ୍ + ଉରମା = ----- ।

ମହତ୍ + ----- = ମହାବନମ୍ । ----- + ଚରିତ୍ରମ୍ = ସଚ୍ଚରିତ୍ରମ୍ ।

ତତ୍ + ----- = ତତ୍ତ୍ବମ୍ । ଶରତ୍ + ଚନ୍ଦ୍ରଃ = ----- ।

ନିର + ----- = ନୀରସମ୍ । ମହା + ଓଜଃ = ----- ।

----- + ଅପି = ବାର୍ଯ୍ୟପି । ବଧୂ + ----- = ବଧୂଞ୍ଜା ।

----- + ରମ୍ୟଃ = ଶମ୍ଭୁରମ୍ୟଃ । ଷଟ୍ + ----- = ଷଡ୍ବେଦୀଃ ।

ବୃହତ୍ + ରଥଃ = ----- । ----- + ବହୁଃ = ଜଗଦ୍ବହୁଃ ।

----- + ରବଃ = ନୀରବଃ । ପାନ + ----- = ପାନୋରୁଃ ।

----- + ରଷିଃ = ମହର୍ଷିଃ । ଉପ + ----- = ଉପେକତେ ।

୯. ଯଥାସମ୍ଭବଂ ସନ୍ଧିଂ କୃତ୍ୱା ସୁରଗିରା ଅନୃଦ୍ୟତାମ୍ -

ତୁମେ ମନଜଛା ଧନ ପାଇଥିଲ । ଏହା ଶୁଣି ସେମାନେ ହସିଲେ ।

ପୁରୀରେ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଉଦୟ ଦର୍ଶନୀୟ । ମୋର ଏହା ମତ ।

ଆଜି ମୋର ଜନ୍ମ ସଫଳ ହେଲା । ସେ ପ୍ରତିଦିନ ସିନେମା

ଦେଖନ୍ତି । ପିତାଙ୍କର ଆଦେଶ ପୁତ୍ରର ଗ୍ରହଣୀୟ । ବଶିଷ୍ଠ ଜଣେ

ମହାନ୍ ରଷି ଥିଲେ । ତୁମେମାନେ କାହିଁକି ଏଣେତେଣେ ବୁଲୁଛ ?

ଆପଣ କ'ଣ ଲେଖୁଛନ୍ତି ? ପୁରୋହିତ କୁଣ ଆସନରେ

ବସିଛନ୍ତି । ବଣର ଔଷଧ ରୋଗୀର ପଥ୍ୟ ଅଟେ । ବିଶ୍ୱାମିତ୍ର ଜଣେ

ରାଜା ଓ ରଷି ଥିଲେ । ଏହି ଛାତ୍ରଟି ନବମ ଶ୍ରେଣୀରେ ପଢୁଥିଲା ।

ସେ ମଧ୍ୟ ଆମର ବନ୍ଧୁ ଅଟନ୍ତି । ଆପଣ କେଉଁଠାରୁ ଆସିଲେ ?

ଗୁରୁ କହିଲେ, “ତୁମର ବୁଦ୍ଧି ନାହିଁ ” । ମାଆଙ୍କର ଅନୁମତି ବିନା

ସେ କେଉଁଆଡ଼େ ଯାଏ ନାହିଁ । ସକାଳୁ ହିଁ ଶଯ୍ୟା ତ୍ୟାଗ କରିବା

ଉଚିତ୍ । ଦିନରାତି ଖୁବ୍ ପରିଶ୍ରମ କର ।

୪- ଅବ୍ୟୟପ୍ରକରଣ

(ଅବ୍ୟୟ, ଉପସର୍ଗ ଓ ନିପାତ)

୪.୧. ଅବ୍ୟୟ

୧. ଅବ୍ୟୟ - ‘ଅବ୍ୟୟ’ ଏକ ପ୍ରକାରର ଶବ୍ଦ, ଯାହାର କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍, ଏହା ସର୍ବଦା ଏକ ରୂପରେ ଯଥା ତଥା ଭାବରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ଅତଏବ ଯେଉଁ ଶବ୍ଦ ରୂପର ତିନି ଲିଙ୍ଗରେ, ସବୁ ବିଭକ୍ତିରେ ଓ ତିନି ବଚନରେ କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ, ତାହାକୁ ଅବ୍ୟୟ ପଦ କୁହାଯାଏ ।

‘ସଦୃଶଂ ତ୍ରିଷ୍ଟୁ ଲିଙ୍ଗେଷୁ ସର୍ବାସୁ ଚ ବିଭକ୍ତିଷୁ ।

ବଚନେଷୁ ଚ ସର୍ବେଷୁ ଯନ୍ତ୍ରବ୍ୟତି ତଦବ୍ୟୟମ୍’ ॥

ଉଦାହରଣ : ଅଦ୍ୟ, ପ୍ରାତଃ, ମିଥ୍ୟା, ଯଥା, ତଥା ଇତ୍ୟାଦି ।

୨. ଅବ୍ୟୟରୁ ବିହିତ ଆପ୍ ଓ ସୁପର ଲୋପ ହୁଏ ।

(ଅବ୍ୟୟାଦାପ୍ ସୁପଃ - ପା. ୨.୪.୮୭) । ଯଥା - ଅଧିହରି, ଯଥାଶକ୍ତି । ଏଠାରେ ଅଧିହରି + ସୁ ହୋଇ ସୁ (ସୁପ)ର ଲୁକ୍ ହୋଇଛି ।

୩. ସ୍ୱରାଦିଗଣୀୟ ଶବ୍ଦ ଓ ନିପାତ ସଂଜ୍ଞକ ଶବ୍ଦ ଅବ୍ୟୟ ସଂଜ୍ଞକ ।

(ସ୍ୱରାଦି ନିପାତମବ୍ୟୟମ୍ - ପା. ୧.୧.୩୭) । ଯଥା -

ସ୍ୱର୍ (ସ୍ୱର୍ଗ) - ଧାର୍ମିକାଃ ସ୍ୱର୍ଗଛନ୍ତି ।

ଅନ୍ତଃ (ମଧ୍ୟରେ) - ସର୍ବେଷାମନ୍ତଃ ଈଶ୍ୱରୋ ବିରାଜତେ ।

ପ୍ରାତଃ (ସକାଳେ) - ପ୍ରାତଃ ଛାତ୍ରାଃ ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଗच्छନ୍ତି ।

ପୁନର, ପୁନଃ (ବାରମ୍ବାର) - ପୁନରପି ଜନନଂ ପୁନରପି ମରଣମ୍ ।

ଉଚ୍ଚୈସ୍, ଉଚ୍ଚୈଃ (ଉଚ୍ଚରେ) - ରମା ଉଚ୍ଚୈଃ ଗାୟତି ।

ନୀଚୈସ୍, ନୀଚୈଃ (ତଳ) - ପାପାଃ ନୀଚୈଃ ଗଛନ୍ତି ।

ଶନୈଃ (ଧାରେ ଧାରେ) - ପ୍ରକୃତିର୍ମୁତ୍ୟତେ ଶନୈଃ ଶନୈଃ ।

ରତେ (ବ୍ୟତୀତ) - ଧର୍ମନ୍ ରତେ କୁତୋ ମୋକ୍ଷଃ ।

ଯୁଗପତ୍ (ଏକସମୟରେ) - ପୂର୍ଣ୍ଣମାୟାଂ ଯୁଗପଦେବ ସୂର୍ଯ୍ୟାଚନ୍ଦ୍ରୋ
ସମୁପସ୍ଥିତୌ ।

ଆରାତ୍ (ଦୂର, ସମାପ) - ଆରାତ୍ ବନାତ୍ ଗ୍ରାମଃ ।

ପୃଥକ୍ (ଭିନ୍ନ) - ମାନବା ଦାନବା ଦେବା ଏତେ ସନ୍ତି - ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ ।

ହ୍ୟଃ (ଗତକାଳ) - ହ୍ୟଃ ସଃ ଭୁବନେଶ୍ୱରମଗଚ୍ଛତ୍ ।

ଶ୍ଵଃ (ଆସନ୍ତକାଳ) - ଶ୍ଵଃ ମମ ବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ୟ ବାର୍ଷିକୋତ୍ସବଃ ।

ଦିବା (ଦିନ) - ଦିବା ମା ସ୍ୱାପ୍ନସଃ । ଦିବା ନ ଶଯାତ ।

ସାୟମ୍ (ସନ୍ଧ୍ୟାକାଳ) - ସାୟଂ ପ୍ରାର୍ଥନା କରଣୀୟା ।

ଚିରମ୍ (ବହୁକାଳ) - କାର୍ତ୍ତିକଃ ଚିରଂ ତିଷ୍ଠତି ।

ବୃଷାମ୍ (ବୃହତ୍ତାପ) - ବୃଷାଂ ଭବ ।

ବହିଃ (ବାହାରେ) - ଗ୍ରାମାତ୍ ବହିଃ ଶସ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରାଣି ସନ୍ତି ।

ନିକଟା (ନିକଟରେ) - ମନ୍ଦିରଂ ନିକଟା ପୁଷ୍ପବୃକ୍ଷାଃ ସନ୍ତି ।

ବୃଥା (ନିରର୍ଥକ) - କଳହଂ ବୃଥା ମା କୁରୁ ।

ନନ୍ତମ୍ (ଗାନ୍ଧି) - ନନ୍ତଂ ଦଧି ମା ପିବ ।

ଅନ୍ତରା (ମଝିରେ) - ଜଗନ୍ନାଥଂ ବଳଭଦ୍ରଂ ଚ ଅନ୍ତରା ସୁଭଦ୍ରା ବିରାଜତେ ।

ଅନ୍ତରେଣ (ବିନା) - ସ୍ୱରମନ୍ତରେଣ ବ୍ୟଞ୍ଜନାଃ ନୋକାର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ ।

ସହସା (ଆକସ୍ମିକ, ହଠାତ୍) - ସହସା ବିଦଧାତ ନ କ୍ରିୟାମ୍ ।

ବିନା, ନାନା (ବ୍ୟତୀତ) - ଶ୍ରୀମଂ ବିନା ନାନା ବା ଫଳଂ ନୋପଲଭ୍ୟତେ ।

ସ୍ୱାହା (ଦେବତାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଦାନ) - ଅଗ୍ନୟେ ସ୍ୱାହା ।

ସ୍ୱଧା (ପିତୃ ପୁରୁଷ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଦାନ) - ପିତୃଭ୍ୟଃ ସ୍ୱଧା ।

୪. କେତେକ ତତ୍ତ୍ୱତାତ୍ତ ଅବ୍ୟୟପଦ

(ଚର୍ଚ୍ଚିତଶ୍ଚ/ସର୍ବବିଭକ୍ତି - ପା. ୧.୧.୩୮) । ଯେଉଁ ତତ୍ତ୍ୱତାତ୍ତରୁ ସବୁ ବିଭକ୍ତି ଲାଗିପାରେ ନାହିଁ ତାକୁ ତତ୍ତ୍ୱତାତ୍ତ ଅବ୍ୟୟ କହନ୍ତି । ଯଥା -

ପରିତଃ (ଚାରିପାଖରେ) - ଦୁର୍ଗଂ ପରିତଃ ପରିଖା ବିଦ୍ୟତେ ।

ଅଭିତଃ (ଆଗରେ) - ଶିକ୍ଷକମ୍ ଅଭିତଃ ଛାତ୍ରଃ ତିଷ୍ଠତି ।

ସର୍ବତଃ (ସବୁଆଡ଼େ) - ଗ୍ରାମଂ ସର୍ବତଃ ବୃକ୍ଷିରଭବତ୍ ।

ଉଭୟତଃ (ଦୁଇପାଖରେ) - ମାର୍ଗମ୍ ଉଭୟତଃ ବୃକ୍ଷାଃ ଶୋଭନ୍ତେ ।

ସର୍ବତ୍ର (ସବୁଆଡ଼େ, ସବୁଠାରେ) - ସାଧବୋ ନହି ସର୍ବତ୍ର ବର୍ତ୍ତନ୍ତେ ।

ଏକତ୍ର (ଏକାଠି) - ଛାତ୍ରା ଏକତ୍ର ପଠନ୍ତି ।

ପରତ୍ର (ପରଲୋକରେ) - ଧର୍ମଂ ବିନା ପରତ୍ରାପି ନ ସୁଖମ୍ ।

ଅମୁତ୍ର (ଇହଲୋକରେ) - ଅମୁତ୍ର ଜନାଃ ଯୋଗସାଧନଂ କୁର୍ବନ୍ତି ।

ଅତ୍ର (ଏହିଠାରେ, ଏହିଠାକୁ) - ଅତ୍ରାଗନ୍ତୁ ।

ଯତ୍ର (ଯେଉଁଠାରେ) - ଯତ୍ର ନାର୍ଯ୍ୟସ୍ତୁ ପୂଜ୍ୟନ୍ତେ ରମନ୍ତେ ତତ୍ର ଦେବତାଃ ।

ତତ୍ର (ସେଠାରେ) - ସଃ (କଟକେ) ତତ୍ର ତିଷ୍ଠତି ।

କୁତ୍ର (କେଉଁଠାରେ) - ଝଂ କୁତ୍ର ଗନ୍ତସି ?

କ୍ୱ, କ୍ୱହ (କେଉଁଠାରେ) - କ୍ୱ ଗନ୍ତୁମୁଦ୍ୟତାଃ ଭବତଃ ?

ଇହ (ଏଠାରେ) - ଇହ ସନ୍ନିନା ଧର୍ମମାଚରନ୍ତି ।

ଅତଃ (ଏଣୁ) - ଯତୋ ବିଦ୍ୱାନ୍ ଅତଃ ପୂଜ୍ୟଃ ।

କୁତଃ (କେଉଁଠାରୁ) - କୁତଃ ସମାଗତଃ ଝମ୍ ?

ତତଃ (ତେଣୁ) - ତତଃ ସୋଽବଦତ୍ ।

ଯତଃ (ଯେହେତୁ) - ଯତସ୍ତୁମାଗତୋଽସି ତଦେବ ମମ ପରଜମ୍ ।

ଇତଃ (ଏହିଠାରୁ) - ଇତଃ ଝଂ କୁତ୍ର ନ ଗନ୍ତୁ ।

ଅନ୍ୟଦା, ଅନ୍ୟହିଁ (ଅନ୍ୟଦିନରେ) - ଦ୍ଵନ୍ ଅନ୍ୟଦା, ଅନ୍ୟହିଁ ଆଗଛ ।

କଦା, କହିଁ (କେତେବେଳେ) - ଦ୍ଵଂ କଦା / କହିଁ ଆଗମିଷ୍ୟସି ?

ଯଦା, ଯହିଁ (ଯେତେବେଳେ) - ଯଦା / ଯହିଁ ଦ୍ଵନ୍ ଆଗମିଷ୍ୟସି, ତଦା / ତହିଁ
ଅହଂ ଗମିଷ୍ୟାମି ।

ତଦା, ତହିଁ, ତଦାନାମ୍ (ସେତେବେଳେ) - ଯଦା ନାଟକଂ ଭବିଷ୍ୟତି,
ତଦା / ତହିଁ / ତଦାନାମ୍ ଅହଂ ଗମିଷ୍ୟାମି ।

ଇଦାନାମ୍ / ଅଧୁନା (ବର୍ତ୍ତମାନ) - ଇଦାନାମ୍ / ଅଧୁନା / ଏତହିଁ ପ୍ରାୟତଃ
ସର୍ବେ ଯୋଗାଭ୍ୟାସଂ କୁର୍ବନ୍ତି ।

ସର୍ବଥା (ସର୍ବତୋଭାବେ) - ରାମଃ ସର୍ବଥା ସୁଶାସକଃ ଆସାତ୍ ।

ଅନ୍ୟଥା (ଏହା ନହେଲେ) - ରାଜକାର୍ଯ୍ୟଂ ସାଧୟ, ଅନ୍ୟଥା ଦଣ୍ଡାଦେଶଂ
ଭବିଷ୍ୟତି ।

ଉଭୟଥା (ଉଭୟ ପ୍ରକାର) - ସଃ ଉଭୟଥା ଗାୟକଃ ବାଦକଃ ।

ଯଥା ତଥା (ଯେପରି, ସେହିପରି)- ଯଥା ବୀଜଂ ତଥାଃକୁରଃ ।

କଥମ୍ (କିପରି, କାହିଁକି) - କଥଂ ସମାଗତା ଏବ ଭବନ୍ତଃ ?

ଇତ୍ୟମ୍ (ଏହିପରି) - ଇତ୍ୟମ୍ କାର୍ଯ୍ୟଂ କୁରୁ, ଯେନ ପ୍ରଶଂସିତଃ
ଭବିଷ୍ୟସି ।

ଏକଧା (ଏକପ୍ରକାରର) - ସଜ୍ଜନସ୍ୟ ବଚନଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ ଚ ଏକଧା ଭବତି ।

ଦ୍ଵିଧା (ଦୁଇପ୍ରକାର) - ଦ୍ଵିଧା ବଚନାତ୍ ସଂଶୟଃ ଭବତି ।

ସହସ୍ରଧା (ହଜାରପ୍ରକାର) - ସହସ୍ରଧା ଭବତି ମେ ମନଃ ।

ପଞ୍ଚକୃତଃ (ପାଞ୍ଚଥର) - ଶିଶୁଃ ରାତ୍ରେଃ ପଞ୍ଚକୃତଃ ଅକ୍ରନ୍ଦତ୍ ।

ସପ୍ତକୃତଃ (ସାତଥର)-ଶିଶୁଃ ଦିବସସ୍ୟ ସପ୍ତକୃତଃ ଦୁଷ୍ଟଂ ପିବତି ।

ଦ୍ଵିଃ (ଦୁଇଥର) -ଦେବଦତ୍ତଃ ବର୍ଷସ୍ୟ ଦ୍ଵିଃ ପୁରୀଂ ଯାତି ।

ତ୍ରିଃ (ତିନିଥର)- ରକ୍ଷୟଃ ଦିବସସ୍ୟ ତ୍ରିଃ ସ୍ଵାଧ୍ୟାୟଂ କୁର୍ବନ୍ତି ।

ଚତୁଃ (ଚାରିଥର) - ସଃ ବିବସସ୍ୟ ଚତୁଃ ଖାଦତି ।

ଅଳମ୍ (ଭୂଷଣ, ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତି, ଶକ୍ତି, ବାରଣ) -

ଭୂଷଣ ଅର୍ଥରେ - ବିଦ୍ୟା ମନୁଷ୍ୟମ୍ ଅଳଙ୍କରୋତି ।

ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତି / ସାମର୍ଥ୍ୟ / ଶକ୍ତି ଅର୍ଥରେ - ମଲ୍ଲେ ମଲ୍ଲୟ ଅଳମ୍ ।

ବାରଣ / ବୃଥା ଅର୍ଥରେ - ବିବାଦେନ ଅଳମ୍ ।

ମିଥ୍ୟା (ମିଛ) - ବ୍ରହ୍ମସତ୍ୟଂ ଜଗନ୍ନିଥ୍ୟା ।

ପୁରା (ପୂର୍ବକାଳରେ) - ଆସୀତ୍ ପୁରା ଦଶରଥୋ ନାମ ରାଜା ।

ଅଭୀକ୍ଷମ୍ (ବାରମ୍ବାର) - ମାତା ପୁତ୍ରମଭୀକ୍ଷଂ ସ୍ମରତି ।

ସହ, ସମମ୍, ସାକମ୍, ସାର୍ଜମ୍ (ସହ) -

କ୍ଷାରେଣ ସହ / ସମମ୍ / ସାକମ୍ / ସାର୍ଜମ୍ କ୍ଷାରଂ ନ ଭକ୍ଷୟେତ୍ ।

ନମସ୍ (ନମସ୍କାର) - ଗୁରବେ ନମଃ ।

ଧୂକ୍ (ନିନ୍ଦା) - ମୂର୍ଖଂ ଧୂକ୍ ।

ମାତ୍, ମା (ନିଷେଧ) - ମା କୁରୁ ଧନଜନଯୌବନଗର୍ବମ୍ ।

୫. ଯାହାର ଲିଙ୍ଗ, ସଂଖ୍ୟା ଓ କାରକ ଥାଏ, ତାହା ଦ୍ରବ୍ୟ ସଂଜ୍ଞକ ।

(ଲିଙ୍ଗ - ସଂଖ୍ୟା - କାରକାନ୍ୱିତଂ ଦ୍ରବ୍ୟମ୍) । ଚାନ୍ଦିଗଣୀୟ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ

ଅଦ୍ରବ୍ୟ ବାଚକ ହୋଇଥିବାରୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ଅବ୍ୟୟ (ନିପାତ) ସଂଜ୍ଞକ ।

(ଚାନ୍ଦିଗୋସ୍ୱତ୍ୱେ - ପା. ୧.୪.୫୭) ।

ଚ (ଓ, ଏବମ୍) - ଗୁରୁଃ ଶିଷ୍ୟଃ ହିମାଳୟଂ ଗଚ୍ଛତଃ ।

ବା (ବିକଳ) - ଅବ୍ୟ ରାମଃ କୃଷ୍ଣୋ ବା ଆଗମିଷ୍ୟତି ।

ଏବ (କେବଳ) - ଶିଷ୍ୟାଣାଂ ଗୁରୁଃ ଏବ ଗତିଃ ।

ଏବମ୍ (ଏହିପରି) - ହୃଷୀକେଶଃ ଏବମୁବାଚ ।

ନୂନମ୍ (ନିଷ୍ଠୟ) - ସଃ ନୂନଂ ତତ୍ତ୍ୱ ଗମିଷ୍ୟତି ।

ଶଶ୍ୱତ୍ (ସର୍ବଦା) - ଆତ୍ମା ତୁ ଶଶ୍ୱତ୍ ନିତ୍ୟଃ ।

ଯାବତ୍ (ଯେତେ) - ଯାବଦଧ୍ୟାତଂ ତାବତ୍ ବିସ୍ମତମ୍ ।

ତାବତ୍ (ତେବେ) - ଇତସ୍ତାବଦାରମ୍ୟତାମ୍ ।

(ସେତେବେଳେ) - ଯାବନ୍ମୁମସ୍ତାବଦଗ୍ନିଃ ।

ଖଲୁ -

(କ) ଖଲୁ (ନିଶ୍ଚୟ) - ମାର୍ଗେ ପଦାନି ଖଲୁ ତେ ବିଷମା ଭବନ୍ତି । (ଅଭିଜ୍ଞାନ.) ।

(ଖ) (ଅନୁନୟ ବିନୟ ଅର୍ଥରେ) - ନ ଖଲୁ ନ ଖଲୁ ବାଣଃ-
ସନ୍ନିପାତ୍ୟୋଽୟମସ୍ମିନ୍ । (ଅଭିଜ୍ଞାନ.) ।

(ଗ) (ପରାରିବା ଅର୍ଥରେ) - ନ ଖଲୁ ତାମଭିକ୍ଳୁବୋ ଗୁରୁଃ । (ବିକ୍ରମୋ.)

ଅଥ - (ମଙ୍ଗଳାନତରାୟମପ୍ରଶ୍ନକାହ୍ନୋଃଶ୍ୱଥ)

(କ) (ମଙ୍ଗଳ ଓ ଆରମ୍ଭ ଅର୍ଥରେ) ଅଥାତୋ ଧର୍ମ-ଜିଜ୍ଞାସା ।

ଅଥ ଯୋଗାନୁଶାସନମ୍ ।

(ଖ) (ପସ୍ତାତ୍ ଅର୍ଥରେ) - ଅଥ ନୃପଃ ପ୍ରଭାତେ ନଗରଂ ପ୍ରତି ପ୍ରସ୍ଥିତଃ ।

(ଗ) (ପ୍ରଶ୍ନପରାରିବା ଅର୍ଥରେ) - ଅଥ ଚତୁରବତୀ କିମାଖ୍ୟୟ
ରାଜର୍ଷେଃ ପତ୍ନୀ ? (ଅଭିଜ୍ଞାନ.) ।

(ଘ) (ଯଦି, ତାହେଲେ) - ଅଥ କୌତୁହଳମାବେଦୟାମି ।

(ଙ) (ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଅର୍ଥରେ) ଅଥ ଧର୍ମଂ ବ୍ୟାଖ୍ୟାସ୍ୟାମଃ ।

(ଚ) (ସନ୍ଦେହ ପ୍ରକାଶ କରିବା ଅର୍ଥରେ) - ଶନ୍ଦୋ ନିତ୍ୟୋଽଥାନିତ୍ୟଃ ।

ଇବ (ପରି) - ଦୁର୍ଜନଃ ସର୍ପଃ ଇବ ଭୟକରଃ ।

କୁତ୍ର (କେଉଁଠାରେ, କେଉଁଠାକୁ) - କୁତ୍ର ନିବାସଃ ଶ୍ରୀମତାମ୍ ?

୬. ପ୍ରାଦିଗଣାୟ (ଅଦ୍ରବ୍ୟବାଚକ) ଶବ୍ଦ ଗୁଡ଼ିକ ଅବ୍ୟୟ (ନିପାତ) ସଂଜ୍ଞକ ।

(କ) (ପ୍ରାଦୟଃ ପା. ୧.୪.୫୮) । ଯଥା - ପ୍ର, ପରା, ଅପ, ସମ୍, ଅନୁ,

ଅବ, ନିସ୍, ନିର, ଦୁସ୍, ଦୁର, ବି, ଆତ୍, ନି, ଅଧ୍, ଅପି, ଅତି, ସ୍ତ, ଉତ୍, ଅଭି, ପ୍ରତି, ପରି, ଉପ ।

(ଖ) କ୍ରିୟାଯୋଗ ହେଲେ ‘ପ୍ର’ ଆଦି ଅବ୍ୟୟ ପଦଗୁଡ଼ିକୁ ଉପସର୍ଗ କୁହାଯାଏ । (ଉପସର୍ଗୀଃ କ୍ରିୟାଯୋଗେ - ପା. ୧.୪.୫୯ । ପ୍ରାଦୀୟଃ କ୍ରିୟାଯୋଗେ ଉପସର୍ଗସଂଜ୍ଞାଃ ଗତିସଂଜ୍ଞାସ୍ତୁ ସ୍ୱାଃ) ।

(ଗ) ଲୌକିକ ସଂସ୍କୃତରେ ଉପସର୍ଗ ଗୁଡ଼ିକ ଧାତୁପୂର୍ବେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଅନ୍ତି (ତେ ପ୍ରାଗଧାତୋଃ - ପା. ୧.୪.୮୦ । ଉପସର୍ଗୀଃ ଧାତୋଃ ପ୍ରାଗ୍ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟାଃ) ।

(ଘ) ଉପସର୍ଗ ଦ୍ୱାରା ଧାତୁର ଅର୍ଥରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟେ । (ଉପସର୍ଗେଣ ଧାତୁର୍ଥୋ ବଳାଦନ୍ୟାନ୍ତ୍ର ନୟତେ । ପ୍ରମାଣମାନସଂଜ୍ଞାଗତିସଂଜ୍ଞାପରିମାନବଦ୍) ।
ଯଥା - ଗମ୍ = ଗଛତି (ଯାଉଛି) ।

ଆତ୍ + ଗମ୍ = ଆଗଛତି (ଆସୁଛି) ।

ନିର + ଗମ୍ = ନିର୍ଗଛତି (ବାହାରିଯାଉଛି) ।

ପ୍ର + ଗମ୍ = ପ୍ରଗଛତି (ମରିଯାଉଛି) ।

ଉପ + ଗମ୍ = ଉପଗଛତି (ନିକଟକୁ ଯାଉଛି) ।

ଅଧ୍ + ଗମ୍ = ଅଧ୍ଗଛତି (ପାଉଛି) ।

ହ୍ = ହରତି (ନେଉଛି) ।

ପ୍ର + ହ୍ = ପ୍ରହରତି (ପ୍ରହାର କରୁଛି) ।

ଆ + ହ୍ = ଆହରତି (ସଂଗ୍ରହ କରୁଛି) ।

ସଂ + ହ୍ = ସଂହରତି (ଧ୍ୱଂସ କରିଦେଉଛି) ।

ବି + ହ୍ = ବିହରତି (ଆନନ୍ଦରେ ବୁଲୁଛି) ।

ପରି + ହ୍ = ପରିହରତି (ତ୍ୟାଗ କରୁଛି) ।

୭. କୃଦନ୍ତ ଅବ୍ୟୟପଦ - ଭ୍ରା, ଲ୍ୟପ, ତୁମୁନ୍ ଓ ଶୁଲ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ ଅବ୍ୟୟ ଅଟେ । (କୃନ୍ମେଜଞ୍ଜ - ପା. ୧.୧.୩୯) । ମ୍ କାରାନ୍ତ, ଏ, ଓ, ଐ, ଓ ଶେଷରେ ଥିବା କୃଦନ୍ତ । (ଭ୍ରାତୋସୁନ୍ କସୁନ୍ - ପା. ୧.୧.୪୦) । ଭ୍ରା, ତୋସୁନ୍ ଏବଂ କସୁନ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଅବ୍ୟୟ ।

ଗତ୍ବା (ଯାଇ) - ଛାତ୍ରାଃ ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଗତ୍ବା ପଠନ୍ତି ।

ବିଲୋକ୍ୟ (ଦେଖି) - ଶିଶୁଃ ଚନ୍ଦ୍ରଂ ବିଲୋକ୍ୟ ହସତି ।

ପଠିତୁମ୍ (ପଢ଼ିବାକୁ) - ଛାତ୍ରାଃ ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ପଠିତୁଂ ଗଚ୍ଛନ୍ତି ।

ସ୍ଵାରଂସ୍ଵାରମ୍ (ମନେପକାଇ)- ସ୍ଵାରଂ ସ୍ଵାରଂ ସ୍ଵଗୃହଚରିତଂ ଦାରୁଭୂତୋ ମୁରାରିଃ ।

୮. ଅବ୍ୟୟୀଭାବେଷୁ - ପା. ୧.୧.୪୧ -

ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ସମାସ ମଧ୍ୟ ଅବ୍ୟୟପଦ ଅଟେ । ଯଥା -

ଉପକୂଳମ୍, ପ୍ରତିଦିନମ୍, ଯଥାଶକ୍ତି, ଦୁର୍ଭିକ୍ଷମ୍, ଅଧ୍ୟାତ୍ମମ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।

୯. କେତେକ ପ୍ରଚଳିତ ଅବ୍ୟୟପଦ -

ଯଦି, ଚେତ୍ (ଯେବେ) - ଯଦ୍ୱେ କୃତେ ଯଦି ନ ସିଦ୍ଧ୍ୟତି କୋଃତ୍ର ଦୋଷଃ ।

ନ ଚେତ୍ ସମାୟାତି ସୁହୃତ୍ ତ୍ଵଂ ସ୍ଵୟମେବ ତଦନ୍ତିକଂ ଯାହି ।

ଅପି (ମଧ୍ୟ, ପ୍ରଶ୍ନ) ରାମେଣ ସହ ସାତା ଅପି ବନମଗଚ୍ଛତ୍ ।

ଅପି ଛାତ୍ରାଃ ବ୍ୟାକରଣଂ ପଠନ୍ତି ?

ତତ୍ର-ତତ୍ର (ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ) - ଗାବଃ ତତ୍ର ତତ୍ର ବିଚରନ୍ତି ।

କଦା (କେତେବେଳେ) - ସଃ କଦା ଆଗମିଷ୍ୟତି ?

ଅଥ କିମ୍, ବାତମ୍ (ହଁ, ସ୍ବାକୃତି) -

ଗୁରୁଃ - ଅପି ବେଦାର୍ଥଂ ବୁଧସେ ?

ଶିଷ୍ୟଃ - ଅଥ କିମ୍ (ବାତମ୍) ।

ପକ୍ଷାତ୍ (ପଛରେ) - ପ୍ରାକ୍ ଜଗନ୍ନାଥଂ ପଶ୍ୟ, ପକ୍ଷାତ୍ ମହାପ୍ରସାଦଂ
ଲପସ୍ୟସେ ।

ଭୋଃ, ହେ (ସଂସ୍ଥାପନ) - ହେ ହରେ ! ତ୍ରାୟସ୍ତ ମାମ୍ ।

ସକୃତ୍ (ଥରେ) - ସକୃତ୍ ଜନ୍ୟା ପ୍ରଦାୟତେ ।

ଅସକୃତ୍ (ବାରଂବାର) - ଅସକୃତ୍ ବିଦ୍ୟା ଅଭ୍ୟସନାୟା ।

ଇତସ୍ତତଃ (ଏଣେତେଣେ) - ଇତସ୍ତତଃ ମା ଭ୍ରମ ।

ମୁହୁସ୍ (ବାରମ୍ବାର) - ମୁହୁର୍ମୁହୁଃ ପଶ୍ୟତି ପୁତ୍ରମୟା ।

ଅଧୁନା, ଇଦାନାମ୍, ସମ୍ପ୍ରତି, ସାମ୍ପ୍ରତମ୍ (ବର୍ତ୍ତମାନ) -

ଅଧୁନା / ଇଦାନାମ୍ / ସମ୍ପ୍ରତି / ସାମ୍ପ୍ରତମ୍ ସର୍ବତ୍ର ଶିକ୍ଷା ପ୍ରସରତି ।

ଏଷମଃ (ଏ-ବର୍ଷ) - ଏଷମଃ ବନ୍ୟା ନ ଅଭବତ୍ ।

ଇତି (କ) (ଅଧିକାରବୋଧ ଅର୍ଥରେ) - ପିତେତି ସ ପୂଜ୍ୟଃ ।

(ଖ) (କଥାଟିକୁ ବୁଝାଇବା ଅର୍ଥରେ) -

କ୍ରମାଦମ୍ ନାରଦ ଇତ୍ୟବୋଧୁ ସଃ । (ଶିଶୁ.)

(ଗ) (କଥାଟିର ସମାପ୍ତି ଅର୍ଥରେ) - ପୃଥ୍ବ୍ୟାପସ୍ତେଜୋବାୟୁରାକାଶଂ -
କାଳୋ-ଦିଗାମ୍-ମନାଂସି ଇତି ଦ୍ରବ୍ୟାଣି ।

(ଘ) (କାରଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅର୍ଥରେ) - ପୁରାଣମିତ୍ୟେବ ନ ସାଧୁ ସର୍ବମ୍ ।
(ମାଳବି.)

(ଙ) (ଏହିପରି ଅର୍ଥରେ) - ଇତ୍ୟୁକ୍ତବତଂ ପରିରତ୍ୟ ଦୋର୍ଭ୍ୟାମ୍ ।
(କିରାତ.)

(ଚ) (ନିମ୍ନଲିଖିତ ଅର୍ଥରେ) - ରାମାଭିଧାନୋ ହରିରିତ୍ୟୁବାଚ । (ରଘୁ.)

(ଛ) (ଉଦାହରଣ ଦେବା ଅର୍ଥରେ) - ଗୌଃ ଶୁକ୍ଳଃ କୌ ଡିଷ୍ଠ ଇତ୍ୟାଦୌ
(କାବ୍ୟପ୍ର.)

କିଳ - (କ) ବାସ୍ତବ ଅର୍ଥରେ) - ଅର୍ହତି କିଳ ଅପରାଧା ତାତନମ୍ ।

(ଖ) (ଖବର ଦେବା ଅର୍ଥରେ) - ବତୁର ଯୋଗା କିଳ କାର୍ତ୍ତବୀର୍ଯ୍ୟଃ ।

(ଗ) (ଆଶାକରିବା ଅର୍ଥରେ) - ପାର୍ଥଃ କିଳ ବିଜେଷ୍ୟତେ ।

(ଘ) (ମିଥ୍ୟା ଅର୍ଥରେ) - ପ୍ରସନ୍ନ ସିଂହଃ କିଳିତଂ ଚକର୍ଷ । (ରଘୁ)

ହି - (କ) (କାରଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅର୍ଥରେ) - ଅଗ୍ନିରିହାସ୍ତି ଧୂମୋ ହି ଦୃଶ୍ୟତେ ।

(ଖ) (ଉଦାହରଣ ରୂପରେ) -

ସହସ୍ରଗୁଣମୁତପ୍ରସ୍ତୁମାଦରେ ହି ରସଂ ରଚିଃ । (ରଘୁ)

(ଗ) (ନିଷ୍ପନ୍ନ ହେବା ଅର୍ଥରେ) - ନ ହି କମଳିନୀଂ ଦୃଷ୍ଠା

ଗ୍ରାହ୍ୟବେକ୍ଷତେ ମତଙ୍ଗଜଃ । (ମାଳବି.)

(ଘ) (କେବଳ ଅର୍ଥରେ) - ମୃତୋ ହି ମଦନେନାୟାସ୍ୟତେ ।

ନନ୍ଦୁ - (କ) (ପ୍ରଶ୍ନ କରିବା ଅର୍ଥରେ) - ନନ୍ଦୁ ସମାପ୍ତକୃତ୍ୟା ଗୌତମଃ ।

(ମାଳବି.)

(ଖ) (କୃପା କରିବା ଅର୍ଥରେ) - ନନ୍ଦୁ ମାଂ ପ୍ରାପୟ ପତ୍ୟୁରତିକମ୍ ।

(ଗ) (ଅବଧାରଣ ଅର୍ଥରେ) - ନନ୍ଦୁ ଭବାନଗ୍ରତୋ ମେ ବର୍ତ୍ତତେ ।

(ଘ) (ସମୋଧନ ଅର୍ଥରେ) - ନନ୍ଦୁ ମୂର୍ଖାଃ ପଠିତମେବ ଯୁକ୍ତାଭିଷ୍ଟକାଣ୍ଡେ ।

ନୂନମ୍ - (ନିଷ୍ପନ୍ନ ଅର୍ଥରେ) - ସ ନୂନଂ ତବ ପାଶାନ୍ ଛେଦସ୍ୟତି ।

ନାମ (କ) - (ନାମ ଅର୍ଥରେ) - ଦଶରଥୋ ନାମ ରାଜା ଆସାତ୍ ।

(ଖ) (ନିଷ୍ପନ୍ନ ଅର୍ଥରେ) - ମୟା ନାମ ଜିତମ୍ । (ବେଣୀ.)

(ଗ) (ଛଦ୍ମବେଶ ଅର୍ଥରେ) - କୃତାନ୍ତକୋ ନାମ ଭୂରା । (ଦଶକୁ.)

(ଘ) (ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଥରେ) - ଅନ୍ଧୋ ନାମ ପର୍ବତମାରୋହତି ।

(ଡ) (ରୋଷ ବା ନିନ୍ଦା ଅର୍ଥରେ) - କିଂ ନାମ ବିସ୍ମୃତ ଶସ୍ତ୍ରାଣି । (ଭଜର.)

(ଚ) (ସମ୍ଭାବନା ଅର୍ଥରେ) - ଦୃଢ଼ା ନାମ ମୁନିର୍ବିମାନଃ । (ଶକୁ.)

ଉତ - (ଅନିଶ୍ଚୟ ଅର୍ଥରେ) - ଦଂ ପୁରାଂ ଗମିଷ୍ୟସି ଉତ ଭୁବନେଶ୍ବରମ୍ ।

ହତ - (କ) (ହର୍ଷ, ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଥରେ) - ହତ ପ୍ରବୃତ୍ତଂ ସଂଗୀତକମ୍ ।

(ଆହା ! ସଙ୍ଗୀତ ଆରମ୍ଭହୋଇଗଲାଣି)

(ଖ) (ବିସ୍ମାଦ ଅର୍ଥରେ) - ହତ ଧୃତ୍ ମାମଧନ୍ୟମ୍ ।

(ଗ) (ବାକ୍ୟର ଆରମ୍ଭରେ) - ହତ ତେ କଥାୟିଷ୍ୟାମି । (ଆହା ! ହେଉ, ତୁମକୁ କହିବି ।)

ଅଦ୍ୟତ୍ରେ (ଆଜିକାଲି) - ଅଦ୍ୟତ୍ରେ ସଂଗଣକଯନ୍ତ୍ରାଣାଂ (Computers) ବହୁପ୍ରଚଳନଂ ଦୃଶ୍ୟତେ ।

ପରଶ୍ଚଃ (ପରଦିନ day after tomorrow)

ପରଶ୍ଚଃ ବୟଂ ତତ୍ର ଗମିଷ୍ୟାମଃ ।

ଅଚିରାତ୍ (ଶୀଘ୍ର) - ନାଳମେଘାଶ୍ରିତା ବିଦ୍ୟୁତ୍ ଅଚିରାତ୍ ଶୋଭତେ ।

ଅଜସ୍ରମ୍ (କୁମାରତରାବରେ) - ଅଜସ୍ରଂ ବୃଷିଃ ଅଭବତ୍ ।

ଅନିଶମ୍ (ଦିନରାତି) - ଛାତ୍ରଃ ଅନିଶଂ ପରିଶ୍ରମଂ କରୋତି ।

ସଂତତମ୍, ସତତମ୍ (ସଦା) - ସର୍ବେ ସଂତତଂ ସତତଂ ବା ସ୍ବକର୍ମବ୍ୟେ ନିରତାଃ ଭବେୟୁଃ ।

ଅନ୍ୟେଦ୍ୟଃ (ଅନ୍ୟଦିନ) - ଅନ୍ୟେଦ୍ୟଃ ତେ ତତ୍ର ଗମିଷ୍ୟାସି ।

ସୁଷୁ (ଭଲଭାବରେ) - ଅୟଂ ବାଳକଃ ସୁଷୁ ପଠତି ।

ଭୂୟଃ (ପୁନର୍ବାର) - ଭୂୟଃ ଭୂୟୋ ନମାମ୍ୟହମ୍ ।

ପ୍ରତ୍ୟୁତ (ବିପରୀତ) - ତବ ମତମ୍ ଅତ୍ର ନ ସାଧକଂ ପ୍ରତ୍ୟୁତ ବାଧକମ୍ ।

ପରମ୍ (ପରକୁ) - ସଃ ମୁଖରଃ ପରଂ ଯଥାର୍ଥଂ ବଦତି ।

ଦିଷ୍ଟ୍ୟା (ସୌଭାଗ୍ୟବଶତଃ) - ଦିଷ୍ଟ୍ୟା ରୋଗାତ୍ ମୁକ୍ତଃ ଭବାନ୍ ।

କୃତଂ (ନିଷେଧ) - କୃତଂ ଦ୍ଵୟା ତପୋବନମ୍ ଉପବନମ୍ ।

ଆବିଷ୍ (ପ୍ରକାଶ୍ୟ ଭାବରେ) - କଳମସ୍ ଆମେରିକାମ୍ ଆବିଷ୍ଟବାନ୍ ।

ତିରସ୍ (ନିନ୍ଦା କରିବା) - ମୂର୍ଖଃ ପଣ୍ଡିତଂ ତିରସ୍କରୋତି ।

(ବକ୍ତୃଭାବରେ) - ସର୍ପଃ ତିରୋଗଛତି ।

(ଅତର୍ଜ୍ଜାନ) - ଇତି ଉକ୍ତା ଜଳଦେବତା ତିରୋହିତା ଅଭବତ୍ ।

ନୁ (ସଂଶୟମିଶ୍ରିତ ପ୍ରଶ୍ନ) - ସ୍ଵପ୍ନୋ ନୁ ମାୟା ନୁ ।

୧୦. କେତେକ ଅବ୍ୟୟର ପରିଚୟ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା -

ଅଦ୍ୟ	-	ଆଜି
ଅହହଃ	-	ଦୁଃଖସୂଚକ
ଅୟି	-	କୋମଳ ସମ୍ବୋଧନ
ଅରେ, ଅୟେ	-	ସମ୍ବୋଧନ
ଅକସ୍ମାତ୍	-	ହଠାତ୍
ଅଗ୍ରେ	-	ଆଗରେ
ଅନୁ	-	ପଛରେ
ଅନନ୍ତରମ୍	-	ପରେ
ଅତଏବ	-	ସେଥିପାଇଁ
ଅଛା	-	ଠିକ୍ - ଠିକ୍
ଅଧଃ	-	ତଳେ
ଅନ୍ତରା / ଅନ୍ତରେଣ	-	ବିନା, ମଧ୍ୟରେ
ଅସ୍ତୁ	-	ହେଉ, ହେଉ
ଅସାମ୍ପ୍ରତମ୍	-	ଅନୁଚିତ

ଅତୀବ, ନିତରାମ୍ -	ଅତ୍ୟନ୍ତ
ଅପି ଚ -	ଆହୁରି ମଧ୍ୟ
ଅନ୍ୟତ୍ର -	ଅନ୍ୟସ୍ଥାନରେ
ଅଙ୍ଗ -	ଶ୍ରୀମାନ
ଅନୁପଦମ୍, ଅନୁକ୍ -	ପଛରେ
ଅହହ -	ଅଭୂତ, ଦୁଃଖ
ଅହୋ -	ବିସ୍ମୟ
ଅବଶ୍ୟମ୍ -	ନିଶ୍ଚୟ
ଆ -	ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ଠାରୁ
ଆମ୍ -	ହଁ
ଆଃ -	ଘୃଣା, ଆନନ୍ଦ, ନିକାପ, ପୀଡ଼ା
ଆଶୁ -	ଶୀଘ୍ର
କଚିକୃତ୍ -	ତେଣୁକରି
କ୍ଷତ୍ -	ଅଳ୍ପ
ଉପରି -	ଉପରେ
ଉତ୍ତରେନ୍ଦ୍ରୀଃ -	ଅନ୍ୟଦିନ
ଉତାହୋ / ଉତ -	ଅଥବା
ରତେ -	ବିନା
ଏତର୍ହି -	ଏହି ସମୟ
ଏକପଦେ -	ଏକାଠି
ଏକୈକଶଃ -	ଗୋଟି ଗୋଟି ହୋଇ
ଏଷମଃ -	ଏହିବର୍ଷ

କହିଚିତ୍	-	କୌଣସି ସମୟ
କଦାଚିତ୍	-	କେଉଁଠି
କଜ୍ଜିତ୍	-	କ'ଣ
କସ୍ୟଚିତ୍	-	କାହାର
କଥଂ କଥମପି	-	କେମିତି କେମିତି / ଅତିକଷରେ
କଥଂନୁ	-	କିପରି
କାମମ୍	-	ମାନିନେବା
କିଞ୍ଚ	-	ଆହୁରି ମଧ୍ୟ

କିମ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ (କଃ, କସ୍ୟ, କ୍, କଦା ଇତ୍ୟାଦି) ସହିତ 'ତନ' ଓ ଚିତ୍ ର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ ।

କୃତ୍ତାତ୍	}	-	କଠିନ ଭାବରେ
କୃଚିତ୍		-	କେଉଁଠି
ଚିରମ୍			
ଚିରେଣ			
ଚିରାୟ	}	-	ବହୁକାଳ

ଚିରାତ୍ }
ଚିରସ୍ୟ }

ତନ

ଚିତ୍	-	ଅନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ
ଜବାତ୍, ଚଭସମ୍	-	ଶୀଘ୍ର
ଜାତୁ	-	ସମ୍ଭବପର
ଜୋଷମ୍	-	ଶାନ୍ତି

ଝଟିତି	-	ଶୀଘ୍ର
ତତଃ	-	ପରେ
ତଥାହି	-	ସେପରି କି
ତଦାନାମ୍	-	ସେହି ସମୟରେ
ତଦାପ୍ରଭୃତି	-	ସେବେଠାରୁ
ତୁ, ପରମ୍, ପରତୁ	-	କିତୁ
ତୁଷ୍ଟାମ୍	-	ତୁମ୍ଭ ରହିବା
ଦୋଷା	-	ରାତିରେ
ଦ୍ରାକ୍ }	-	ଶୀଘ୍ର
ଧୂକ୍ }	-	ଗାଳିଦେବା / ନିନ୍ଦାକରିବା
ନ		
ନୋ	-	ନିଷେଧ
ନନ୍ତମ୍	-	ରାତି
ନାନା	-	ଅନେକ / ବିନା
ନୂନମ୍	-	ନିଶ୍ଚୟ
ନିତାନ୍ତମ୍	-	ସବୁପ୍ରକାରେ
ନୋତେତ୍	-	ନହେଲେ
ପରସ୍ପରମ୍	-	ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ
ପରେଦ୍ୟୁଃ	-	ପରଦିନ
ପରୁର୍	-	ଗତବର୍ଷ
ପରାରି	-	ବିଗତବର୍ଷ (ଗତବର୍ଷର ପୂର୍ବବର୍ଷ)
ପ୍ରକାମାମ୍	-	ବହୁତ

ପ୍ରସନ୍ନ	-	ବଳପୂର୍ବକ
ପ୍ରତି	-	ଆଡ଼କୁ
ପୁରସ୍କାର/ପୁରଃ/ପୁରତଃ	-	ଆଗରେ
ପୃଥକ୍	-	ଭିନ୍ନ
ବଡ଼	-	ସମାନ / ପରି
ବହୁଧା	-	ବହୁପ୍ରକାରରେ
ବା	-	କିମ୍ବା
ବାଡ଼ମ୍	-	ସମ୍ମତି
ଭବତୁ	-	ଆଜ୍ଞା / ହେଉ
ଭୃଶମ୍	-	ଅଧିକ / ବାରଂବାର
ଭୋଃ	-	ସମୋପନ
ମିଥଃ	-	ପରସ୍ପର
ମୁଧା	-	ବ୍ୟର୍ଥ
ମୁହୂର୍ତ୍ତଃ	-	ବାରଂବାର
ମୃଷା	-	ମିଥ୍ୟା
ଯଥାଶକ୍ତି	-	ଶକ୍ତି ଅନୁସାରେ
ଯଦା-କଦା	-	କେବେ କେବେ
ଯଦୈବ	-	ଯେବେଠାରୁ
ଯଦି	-	ଯେବେ
ଯାବତ୍	-	ଯାଯ୍ୟନ୍ତ
ରହସି	-	ଏକାନ୍ତରେ
ଶଶ୍ୱତ୍	-	ସର୍ବଦା

ସପଦି	-	ଶୀଘ୍ର
ସମାଚାନମ୍	-	ଉଚିତ
ସର୍ବଥା	-	ସବୁପ୍ରକାର
ସମ୍ୟକ୍	-	ଭଲ ଭାବରେ
ସର୍ବଦା	-	ସବୁବେଳେ
ସଦ୍ୟଃ	-	ତୁରନ୍ତ
ସତତମ୍ / ସନ୍ତତମ୍ / ସଦା	-	ସବୁବେଳେ
ସଦ୍ୟଃ / ସପଦି	-	ତତ୍କାଳରେ
ସମତାତ୍	-	ଚାରିଆଡ଼େ
ସମୟା	-	ସମାପ୍ତ
ସାକ୍ଷାତ୍	-	ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ତୁଲ୍ୟ
ସାଧୁ	-	ଠିକ୍
ସାଧୁ-ସାଧୁ	-	ବାଃ ବାଃ
ସ୍ବର୍ତ୍ତ୍ତି	-	ମଙ୍ଗଳ
ସ୍ବୟମ୍	-	ନିଜେ
ସ୍ବୈରମ୍	-	ମନଇଚ୍ଛା
ହତ	-	ଆନନ୍ଦ, ଅନୁକମ୍ପା, ଦୁଃଖ
ହି	-	ହେତୁ, ନିଷ୍ପତ୍ତି
କ୍ଷିପ୍ରମ୍	-	ଶୀଘ୍ର

୧୦. ଚ, ବା, ତୁ, ହି, ଏବ, ଇବ, ଖଲ୍, ନାମ, କିଲ, ନୁ ପ୍ରଭୃତି
ଅବ୍ୟୟଶୁଦ୍ଧିକ ବାକ୍ୟର ଆଦ୍ୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ ।

ଅନୁଶୀଳନୀ

୧. ଅଧସ୍ତନମବ୍ୟୟପଦସମୂହ ବାକ୍ୟେଷୁ ବ୍ୟବହରତ ।

ଚେତ, ମୁହୁଃ, ଏବ, ରତେ, ତୁଷ୍ଟୀମ୍, ଅତରା, ଅତରେଣ, ଈଷତ୍, ଅକସ୍ମାତ୍, କ୍ରତୁଚିତ୍, ଖଲୁ, ପ୍ରତ୍ୟୁତ, ସାର୍ବମ୍, ମିଥଃ, ନକ୍ରମ୍, ହ୍ୟଃ ।

୨. ନିମ୍ନଲିଖିତାନାମବ୍ୟୟପଦାନାମ୍ ଅର୍ଥାନ୍ ନିରୂପୟତ ।

ଇତସ୍ତତଃ, ଅଧୁନା, କ୍ୱ, ଉପରି, ତଥାହି, ତୁଷ୍ଟୀମ୍, ବିନା, ଅଳମ୍, ପ୍ରାୟଃ, ସାଧୁ-ସାଧୁ, ସମୟା, ଭୂୟଃ, ଶ୍ଵଃ, ଶଶ୍ଵତ୍, ସାମ୍ବତମ୍, ନନ୍ ।

୩. ନିମ୍ନଲିଖିତାନାମର୍ଥାନାମ୍ ଅବ୍ୟୟପଦାନି ଲିଖତ ।

ବହୁତ, ବର୍ତ୍ତମାନ, ଶୀଘ୍ର, ଆତକ୍ତ, ସକାଳେ, ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ, ଅନେକ, ପ୍ରାୟଃ, ହଁ, ଯେତେବେଳେ, ସେହିପରି, ସାଥରେ, ଚାରିଆଡେ, କାରଣ, ପତିବାକ୍ତ, ଏବର୍ଷ, ବାରମ୍ବାର, ଏହାପରେ, ପରି, ସ୍ଥାନେ-ସ୍ଥାନେ, କେତେବେଳେ ।

୪. ଏକପଦେନ ଅର୍ଥଂ ପ୍ରକାଶୟତ ।

ଏକସ୍ମିନ୍ ସ୍ଥାନେ, ଅସ୍ମିନ୍ ସ୍ଥାନେ, ତସ୍ମାତ୍ ସ୍ଥାନାତ୍, ସର୍ବସ୍ମିନ୍ କାଳେ, କସ୍ମିନ୍ କାଳେ, କସ୍ମାତ୍ ସ୍ଥାନାତ୍, ଏତସ୍ମାତ୍ ହେତୋଃ, ଅନେନ ପ୍ରକାରେଣ, କେନ ପ୍ରକାରେଣ, ଅସ୍ମିନ୍ ବର୍ଷେ, ତ୍ରୀନ୍ ବାରାନ୍, ଷଡ୍‌ବାରାନ୍, ତିସ୍ରଃ ବିଧାଃ ।

୫. ଅବ୍ୟୟପଦସ୍ୟ ସ୍ଵରୂପଂ ନିରୂପୟତ ।

6. $_a$ MūY $_VZ$ ଓ ଓ ଯଦ $_ \backslash$ ଓ ଖା $_C$ $_i$ MōnK ଓ କ a « ଓ

7. C $_i$ ūM $_j$ ଓ ଓ $_eā$ $_dZ$ AZ $_C$ $_j$ e ūY ଓ $_j$ dZ ଓ

8. i ūg $_j$ d -

ମିଥ୍ୟା ନ ବଦ । ବୃଥା କାଳକ୍ଷେପଂ ନ କରୁ ।

ନକ୍ତେ ଦଧି ନ ଭକ୍ଷୟେତ୍ । ପ୍ରାତେ ଭ୍ରମଣଂ ସ୍ଵାସ୍ଥ୍ୟକରମ୍ ।

ସଃ ତୁଷ୍ଟଃ ତିଷ୍ଠତି । ସର୍ବେଭ୍ୟଃ ସ୍ୱସ୍ତି ଭବେତ୍ ।

ଦିବାନ୍ତଃ ଶୟନଂ ମା କୁରୁ ।

୯. ସଂସ୍କୃତଭାଷାୟା ଅନୁଦ୍ୟତାମ୍ -

- (କ) ଗୋବିନ୍ଦ ଓ ଗୋପାଳ କାଲି ଗାଁକୁ ଯିବେ ।
- (ଖ) ଆମ ଗାଁର ନିକଟରେ ଗୋଟିଏ ନଦୀ ଅଛି ।
- (ଗ) ମୁଁ ନିଶ୍ଚୟ ତୁମକୁ ଖଣ୍ଡିଏ ଚହି ଦେବି ।
- (ଘ) ତୁମେ ଯଦି ଏହିପରି ପଢ଼ିବ ତହାହେଲେ ପରୀକ୍ଷାରେ ପାଫ ଡଳା ହେବ ନାହିଁ ।
- (ଙ) ପୂର୍ବ କାଳରେ ଅଯୋଧ୍ୟାରେ ଦଶରଥ ନାମରେ ଜଣେ ରାଜା ଥିଲେ ।
- (ଚ) ତୁମେ କାହିଁକି ପ୍ରତିଦିନ ଡେରିକରି ସ୍କୁଲକୁ ଆସୁଅଛ ?
- (ଛ) ବିରାଡ଼ି ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଯାଇ ମୁଷାଟିକୁ ଧରିପକାଇଲା ।
- (ଜ) ଏହାପରେ ସମସ୍ତେ ଘରକୁ ଗଲେ ।
- (ଝ) ଛାତ୍ରମାନେ ସକାଳେ ଓ ସଞ୍ଜବେଳେ ଈଶ୍ବରଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରିବା ଉଚିତ୍ ।
- (ଞ) କଳି କରି ଲାଭ ନାହିଁ ।

- b p c -

Digitized by srujanika@gmail.com

Digitized by srujanika@gmail.com

୪.୨. ଉପସର୍ଗ

ଉପସର୍ଗ ଏକପ୍ରକାର ଅବ୍ୟୟ ଯାହାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ ନାହିଁ । ଉପସର୍ଗଗୁଡ଼ିକ କୌଣସି ଧାତୁର ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବରେ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଅର୍ଥଗତ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଆଣିଥାନ୍ତି । (ତେ ପ୍ରାଗ୍ ଧାତୋଃ - ପା. ୧.୪.୮୦ ଉପସର୍ଗାଃ ଧାତୋଃ ପ୍ରାକ୍ ପ୍ରଯୋଜ୍ୟାଃ) । କେବଳ ଧାତୁ ପୂର୍ବରୁ ହିଁ ଏଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥାନ୍ତି । କ୍ରିୟାବିନା ଏଗୁଡ଼ିକ ଉପସର୍ଗ ସଂଜ୍ଞା ଲାଭ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । (ଉପସର୍ଗାଃ କ୍ରିୟାଯୋଗେ - ପା. ୧.୪.୫୯) ।

ଉପସର୍ଗର କାର୍ଯ୍ୟ

ଧାତୁର୍ଥଂ ବାଧତେ କର୍ତ୍ତୃକ୍ଷିତମନୁବର୍ତ୍ତତେ ।

ବିଶିନକ୍ଷି ତମେବାର୍ଥମୁପସର୍ଗଗତିଃ । ।

ଉପସର୍ଗ ଧାତୁର ଅର୍ଥକୁ ବାଧା ଦିଅନ୍ତି । ଧାତୁର ଅର୍ଥକୁ ଅନୁକରଣ କରନ୍ତି । ସେହି ଅର୍ଥକୁ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟଯୁକ୍ତ କରନ୍ତି । ଏହିଭଳି ଉପସର୍ଗର ତିନି ପ୍ରକାର ଉପାଦେୟତା ରହିଛି । ଯଥା - ‘ଜି’ ଧାତୁର ଅର୍ଥ ଜୟ କରିବା, କିନ୍ତୁ ପରାଜି = ଥରାଜିତ କରିବା । ସେହିଭଳି ଭୁ = ହେବା ।

ଅଭିଭୁ = ହରାଇବା । କୃଷ୍ଣ = ଟାଣିବା । ପ୍ରକୃଷ୍ଣ = ଜୋରରେ ଟାଣିବା । ଗମ୍ = ଯିବା । ଅନୁଗମ୍ = ପଛେପଛେ ଯିବା ।

ଉପ + ସ୍ୱଜ୍ ର ଅର୍ଥ ସେହି ଶବ୍ଦାଂଶ ଯାହାକି ଶବ୍ଦର ମୂଳ ଅର୍ଥକୁ ଅଳଙ୍କୃତ, ପରିବର୍ତ୍ତିତ ବା ସଂପୃଷ୍ଟ କରେ । ଉପସର୍ଗ = ଉପ + ସ୍ୱଜ୍ + ଘଷ୍

ଉପସର୍ଗେଣ ଧାତୁର୍ଥୋ ବଳାଦନ୍ୟତ୍ର ନାୟତେ ।

ପ୍ରହାରାହାରସଂହାରବିହାରପରିହାରବତ୍ । ।

ପ୍ର + ହୃ = ପ୍ରହାର କରିବା - ସୈନ୍ୟାଃ ଅସିଦିଃ ଶତ୍ରୁନ୍ ପ୍ରହରତି ।

ଆ + ହୃ = ଭୋଜନ କରିବା - ଫଳାନ୍ୟବାହାରସ୍ତପସ୍ମିନାମ୍ ।

ସମ୍ + ହୃ = ମାରିବା - ବନେ ରାମଃ ବହୁନ୍ ରାକ୍ଷସାନ୍ ସମହରତ୍ ।

ବି + ହୃ = ବିହାର କରିବା - ସ କ୍ରୀଡ଼ୋଦ୍ୟାନେ ବିହରତି ।

ପରି + ହୃ = ତ୍ୟାଗ କରିବା - ଅସତ୍ୟଂ ପରିହର ।

ଏ ସବୁ ଉଦାହରଣରେ ଏକମାତ୍ର ଧାତୁ ‘ହୃ’ର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି । ‘ହୃ’ ଧାତୁର ଅର୍ଥ ହରଣ କରିବା । ମାତ୍ର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଉପସର୍ଗର ପ୍ରୟୋଗରେ ମୂଳ ଅର୍ଥ ବଦଳି ଯାଇଅଛି । ଉପସର୍ଗ ପ୍ରୟୋଗଦ୍ୱାରା ଭାଷା ସରଳ, ସରସ ତଥା ଆକର୍ଷଣୀୟ ହୋଇଥାଏ । ଏହାର ପ୍ରୟୋଗଦ୍ୱାରା ମୂଳତଃ ଥିବା ଅକର୍ମକ ଧାତୁ ସକର୍ମକରେ ପରିଣତ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ଅକର୍ମକ ‘ଭୂ ସଭାୟାମ୍’ ଧାତୁ ପୂର୍ବରୁ ‘ଅନ୍’ ଉପସର୍ଗ ଯୋଗହେଲେ ତାହା ସକର୍ମକ ହୋଇଥାଏ । ରାମଃ ସୀତାବିରହଜଂ ଦୁଃଖମନୁଭବତି । ସେହିପରି ବେଳେ ବେଳେ ଉପସର୍ଗହେତୁ ଆତ୍ମନେପଦା ଧାତୁ ପରସ୍ମୈପଦା ଏବଂ ପରସ୍ମୈପଦା ଧାତୁ ଆତ୍ମନେପଦା ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ‘ରମ୍’ ଧାତୁର ମୂଳରୂପ ଆତ୍ମନେପଦା । ମାତ୍ର ‘ବି’ ଉପସର୍ଗଯୋଗରେ ଏହା ପରସ୍ମୈପଦା ହୋଇଥାଏ । ବିରମତି । ଏହିପରି ‘ଜି’ ଧାତୁ ମୂଳତଃ ପରସ୍ମୈପଦା, କିନ୍ତୁ ‘ରି’ ଏବଂ ‘ପରା’ ଉପସର୍ଗ ଯୋଗରେ ଏହା ଆତ୍ମନେପଦା ହୋଇଥାଏ । ବିଜୟତେ । ପରାଜୟତେ ।

ଉପସର୍ଗ ସଂଖ୍ୟା

ଉପସର୍ଗ ସଂଖ୍ୟା ୨୨ । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା - ପ୍ର, ପରା, ଅପ, ସମ୍, ଅନ୍, ଅବ, ନିସ୍, ନିର, ଦୁସ୍, ଦୁର, ଦି, ଆତ୍, ନି, ଅଧ୍, ଅପି, ଅତି, ସ୍ତ, ଉତ୍, ଅଭି, ପ୍ରତି, ପରି, ଉପ ।

ଉପସର୍ଗ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟୟ

ଉପସର୍ଗ ଧାତୁର ପୂର୍ବରେ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଧାତୁ ପଛରେ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଅର୍ଥପରିବର୍ତ୍ତନରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥାନ୍ତି । ଯଥା - ଆ + ଯା + ତି = ଆୟାତି । ଏଠାରେ ‘ଆ’ ଉପସର୍ଗ, ‘ଯା’ ଧାତୁ ଏବଂ ‘ତି’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଅଟେ ।

ସୋପସର୍ଗଧାତୁପ୍ରୟୋଗ

ଉପସର୍ଗ + ଧାତୁ	ଅର୍ଥ	ପ୍ରୟୋଗ
ପ୍ର + ଅର୍ଥ	- ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବା	- ଭକ୍ତ ସ୍ୱର୍ଗତଃ ପ୍ରାର୍ଥୟତେ ।
ପ୍ର + ଚର	- ପ୍ରଚାରିତ ହେବା	- ଭାରତୀ ଗାଥା ଲୋକେଷୁ ପ୍ରଚରିଷ୍ୟତି ।
ପ୍ର + ଭୁ	- ସମର୍ଥ ହେବା	- ଭଗବାନ୍ ସର୍ବ ଜ୍ଞାତୁଃ ପ୍ରଭବତି ।
ପରା + କ୍ରି	- ହାରିଯିବା	- ଶତ୍ରୁନ୍ ପରାଜୟତେ ।
ପରା + ଭୁ	- ପାଡ଼ା ଦେବା	- ଜ୍ଞାନୀ ମୃତୁଃ ପରାଭବତି ।
ଅପ + ଇ	- ଦୂର ହେବା	- ଉଦିତେ ଚନ୍ଦ୍ରମସି ଅନ୍ଧକାରଃ ଅପୈତି ।
ଅପ + କୃ	- ଖରାପ କରିବା	- ଅପକରୋତି ଦୁରାତ୍ମା ।
ଅପ + କ୍ରମ୍	- ଦୂରେଇଯିବା	- ସ ନଗରାଦ୍ ଅପକ୍ରାମତି ।
ଅପ + ହୃ	- ଚୋରାଇନେବା	- ଚୌରଃ ଧନମପହରତି ।
ସମ୍ + ଗମ୍	- ମିଶିବା	- ଦମୟନ୍ତୀ ସଖୀଭିଃ ସଙ୍ଗଞ୍ଚତେ ।
ସମ୍ + ଦିଶ୍	- ସନ୍ଦେଶ ଦେବା	- ସ ସୂଚନାଂ ସନ୍ଦିଶତି ।
ସମ୍ + ଭୁ	- ଜନ୍ମ ନେବା	- ସମ୍ଭବାମି ଯୁଗେ ଯୁଗେ ।
ଅନୁ + ଇ	- ପଛରେ ଯିବା	- ସେବକଃ ସ୍ୱାମିନମନେତି ।
ଅନୁ + ଗମ୍	- ପଛେ ପଛେ ଯିବା	- ଅନୁଗଞ୍ଚ ମାମ୍ ।

ଅନୁ + ନା	- ମନାଇବା	- ଅନୁନୟିତ ସ୍ବତଃ ସ୍ବଃ ରୋଷପୂର୍ଣ୍ଣ ହି ମାତା ।
ଅବ + ଇ	- ଜାଣିବା	- ଅବେହି ମାଁ କିକରମଣ୍ଡମୂର୍ତ୍ତେଃ ।
ଅବ + ଗମ୍	- ବୁଝିବା	- ନ କିଞ୍ଚିଦପ୍ୟବଗଛାମି ।
ଅବ + ଜ୍ଞା	- ଅନାଦର କରିବା	- ଅବଜ୍ଞାନାସି ମାମ୍ ।
ଅବ + ମନ୍	- ଅନାଦର କରିବା	- ନାବମନେତ ନିର୍ଦ୍ଦିନମ୍ ।
ଅବ + ସ୍ଥା	- ରହିବା	- ନାହଂ ତତ୍ରାବସ୍ଥାସ୍ୟେ ।
ନିଷ୍ + କ୍ରମ୍	- ବାହାରିବା	- ସର୍ବେ ନିଷ୍ପ୍ରାନ୍ତଃ ।
ନିଷ୍ + ଚ୍ଚ୍	- ପାରହେବା	- ଦୁଃଖୋଦଧେଃ ନିଷ୍ପ୍ରତି ପୁଣ୍ୟାମ୍ ।
ନିର + ଅସ୍	- ଦୂର କରିବା	- ସଃ ଦୁଷ୍ଠଂ ନିରସ୍ୟତି ।
ନିର + ଗମ୍	- ବାହାରିଯିବା	- ମାଣବକଃ ଗୃହାନ୍ନିର୍ଗତଃ ।
ନିର + ଦିଶ୍	- ବତାଇବା	- ଗୃହ୍ୟଂ ମନ୍ତ୍ରଂ ନ ନିର୍ଦ୍ଦିଶେତ୍ ।
ଦୁଷ୍ + ସହ୍	- କଠିନ	- ବଚସ୍ତେ ଦୁଃସହମେବ ।
ଦୁଷ୍ + ସ୍ଥା	- ଖରାପ ଅବସ୍ଥାହେବା	- ଦୁଃସ୍ଥିତିଂ ଯାନ୍ତି ମୃତ୍ତଃ ।
ଦୁର + ଗମ୍	- କଷ୍ଟରେ ଯିବା ସମ୍ଭବ	- ଦାଶରଥୀ ରାମୋ ଦୁର୍ଗମଂ ବନମଗାତ୍ ।
ବି + ଆପ୍	- ବ୍ୟାପିବା	- ବ୍ୟାପ୍ନୋତି ଗଗନଂ ରଜଃ ।
ବି + ଜି	- ବିଶେଷ ରୂପେ	- ରାମୋ ରାଜମଣିଃ ସଦା ବିଜୟତେ ।
ବି + ଧା	- କରିବା	- ସହସା ବିଦଧାତ ନ କ୍ରିୟାମ୍ ।
ବି + ରମ୍	- ଦୂର ହେବା	- ବିରମତି ଖଲୁ ପାପାତ୍ ପାପଜାରୁଃ ସଦୈବ ।
ବି + ବଦ୍	- କଳହ କରିବା	- ଖଳଃ ପରସ୍ପରଂ ବିବଦନ୍ତେ ।

ଆ + କ୍ରମ୍	- ଗତି କରିବା	- ରବିଃ ଆକାଶମାକ୍ରମତେ ।
ଆ + ଚର୍	- ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଇବା	- ସର୍ବଦା ଧର୍ମମାତରେତ୍ ।
ଆ + ଦିଶ୍	- ଆଦେଶ ଦେବା	- ଗୁରୁଃ ଶିଷ୍ୟମାଦିଶତି ।
ଆ + ପଢ୍	- ଆସି ପଢ଼ିବା	- ଆପତନ୍ତି ହି ଦୁଃଖାନି ଭାଗ୍ୟଦୋଷାକ୍ଦାତନ ।
ଆ + ମନ୍ତ୍ର	- ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରିବା	- ଦ୍ଵାମହମାମନ୍ତ୍ରୟେ ।
ଆ + ସଦ୍	- ଲାଭ କରିବା	- ନଳଃ କନକହଂସମାସସାଦ ।
ନି + ପଢ୍	- ପଢ଼ିବା	- ବୃକ୍ଷାତ୍ ପତ୍ରଂ ନିପତତି ।
ନି + ସଦ୍	- ରହିବା	- ଗୃହେ ସୁଖଂ ନିଷୀଦତି ।
ଅଧ୍ + ଆସ୍	- ବସିବା	- ରୋଗୀ ଖର୍ଦ୍ଦ୍ଵାମଧ୍ୟାସ୍ତେ ।
ଅଧ୍ + କୃ	- ଅଧିକାର କରିବା	- ପଣ୍ଡିତଃ ସ୍ଵଂ ବିଷୟମଧିକରୋତି ।
ଅଧ୍ + ବସ୍	- ବାସକରିବା	- ଅଧିବସତି ସୁରେଶଃ ସ୍ଵର୍ଗଲୋକଂ ସୁଖେନ ।
ଅଧ୍ + ସ୍ଥା	- ବାସ କରିବା	- ପିତା ଗୃହମ୍ ଅଧିତିଷ୍ଠତି ।
ଅପି + ଧା	- ଘୋଡ଼ାଇ ଦେବା	- ସଃ ଦୋଷାନ୍ ଅପିଦଧାତି ।
ଅତି + କ୍ରମ୍	- ବିତାଇ ଦେବା	- ଯୌବନମତିଚକ୍ରାମ ।
ଅତି + ଚର୍	- ବିରୁଦ୍ଧାଚରଣ କରିବା	- ସଃ ଗୁରୁନ୍ ଅତିଚରତି ।
ସୁ + କୃ	- ସହଜ ହେବା	- କାର୍ଯ୍ୟମେତତ୍ ସୁକରମେବ ।
ସୁ + ଚୂର୍ଷ୍	- ଉତ୍ତମରୂପେ ଗୁଣକରିବା	- ବୈଦ୍ୟଃ ଭେଦଜଂ ସୁଚୂର୍ଷୟତି ।
ଉତ୍ + ଈ	- ଉଦୟ ହେବା	- ସବିତା ଉଦେତି ।
ଉତ୍ + ଗମ୍	- ଉପରକୁ ଉଠିବା	- ଭୂମେର୍ବାଜମୁଦଗଚ୍ଛତି ।
ଉତ୍ + ଚର୍	- ଉଚ୍ଚାରଣ କରିବା	- ଧର୍ମବିତ୍ ଧର୍ମମୁଚରତେ ।

ଉତ୍ + ତ୍ୱ	- ପାର ହେବା	- ନଦୀମୁଦତରତ୍ ଗଜଃ ।
ଉତ୍ + ପତ୍	- ଉଡ଼ିବା	- ଖଗାଃ ବିହାୟସମୁଦତତି ।
ଉତ୍ + ସ୍ଥା	- ଉଠିବା	- ଉତ୍ତିଷ୍ଠୋତ୍ତିଷ୍ଠ ଗୋବିନ୍ଦ ! ଉତ୍ତିଷ୍ଠ ଗରୁଡ଼ଧ୍ୱଜ !
ଅଭି + ଅସ୍	- ଘୋଷିବା	- ବାଳକଃ ପାଠମଭ୍ୟସ୍ୟତି ।
ଅଭି + ଇ	- ପାଖକୁ ଯିବା	- ଆତ୍ମାୟମଭ୍ୟତି ସଦୈବ ମିତ୍ରମ୍ ।
ଅଭି + ଗମ୍	- ପାଖକୁ, ଆଡ଼କୁ	- ସ ଉଦ୍ୟାନମଭିଗଚ୍ଛତି ।
ଅଭି + ଧା	- କହିବା	- ସୁକ୍ତିମଭିଦଧାତି ଧାମାନ୍ ।
ପ୍ରତି + ଇ	- ବିଶ୍ୱାସ କରିବା	- ସ ମୟି ନ ପ୍ରତ୍ୟେତି ।
ପ୍ରତି + ଈଷ	- ପ୍ରତୀକ୍ଷା କରିବା	- କ୍ଷଣଂ ପ୍ରତୀକ୍ଷସ୍ୱ ।
ପ୍ରତି + କୃ	- ଉପାୟ କରିବା	- ଆଗତଂ ତୁ ଭୟଂ ବୀକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରତିକୂର୍ଯ୍ୟାଦ୍ ଯଥୋଚିତମ୍ ।
ପ୍ରତି + ଗମ୍	- ଫେରିବା	- ରାବଣଃ ଲଙ୍କାଂ ପ୍ରତିଗଚ୍ଛତି ।
ପ୍ରତି + ପଦ୍	- ପାଳନ କରିବା	- ଶକୁନ୍ତଳେ ! ଆଚାରଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟସ୍ୱ ।
ପ୍ରତି + ବଦ୍	- ଉତ୍ତର ଦେବା	- ଗୁରୁଂ ପ୍ରତ୍ୟବଦତ୍ ଶିଷ୍ୟଃ ।
ପରି + ତର	- ସେବା କରିବା	- ଭୃତ୍ୟଃ ନୃପଂ ପରିଚରନ୍ତି ।
ପରି + ତ୍ୟଜ୍	- ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ	- ଅସତ୍ୟଂ ପରିତ୍ୟଜ ।
ପରି + ନୀ	- ବିବାହ କରିବା	- ନଳଃ ଦମୟନ୍ତୀଂ ପରିଶିନାୟ ।
ଉପ + ଆସ୍	- ପୂଜା କରିବା	- ଶୈବାଃ ଶିବମୁପାସତେ ।
ଉପ + ଇ	- ପ୍ରାପ୍ତହେବା	- ଉଦୟୋଗିନଂ ପୁରୁଷସିଂହମୁପୈତି ଲକ୍ଷ୍ମୀଃ ।
ଉପ + କୃ	- ଉପକାର କରିବା	- ଶିଷ୍ୟଃ ଗୁରୋଃ ଉପାକରୋତ୍ ।

ଉପ + ଚର - ସେବାକରିବା - ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଅହୋରାତ୍ର
ରାମମୁପଚରାର ।

ଉପ + ବିଶ୍ - ବସିବା - ନରେଶ ସିଂହାସନମୁପବିଶତି ।

ଏକ ସଙ୍ଗେ ଏକାଧିକ ଉପସର୍ଗ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇପାରେ ଯଥା - ପ୍ରତ୍ୟାଗଛତି = ପ୍ରତି + ଆ + ଗମ୍, ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନମ୍ = ପରି + ଆ + ଲୁଚ୍, ପ୍ରତ୍ୟବଧାନମ୍ = ପ୍ରତି + ଅବ + ଧା, ବିପ୍ରକୃଷ୍ଟମ୍ = ବି + ପ୍ର + କୃଷ୍, ବ୍ୟବହାରଃ = ବି + ଅବ + ହୃ, ସମାହରତି = ସମ + ଆହ୍ + ହୃ ।

ଅନୁଶୀଳନୀ

୧. ଉପସର୍ଗସ୍ୟ କା ପରିଭାଷା ?

୨. ଉପସର୍ଗାନ୍ ପ୍ରଦର୍ଶୟ -

ସଙ୍ଗଢ଼ତେ, ସମାଗଛତି, ଉଦ୍‌ଞ୍ଚତି, ଅପହରତି, ପ୍ରତ୍ୟାଗଛତି, ଉପକରୋତି, ପ୍ରସ୍ତାତବ୍ୟମ୍, ଆହାରଃ, ବିରମତି, ଦୁଃସହମ୍, ଅପୈତି, ଉପୈତି, ଅନୁଯାହି ।

୩. ଚାକ୍ୟରଚନଂ କାର୍ଯ୍ୟମ୍ -

ଉପ, ନିଷ୍, ଆହ୍, ଅଧ୍, ପ୍ରତି, ଦୁର, ସମ୍ ।

୪.୩. ନିପାତ

ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଅନୁଯାୟୀ ଯାହାର ସୃଷ୍ଟିହୋଇ ନଥାଏ ତାହା ହିଁ ନିପାତ । ନିପାତ ସକାଶେ ବ୍ୟାକରଣର ନିୟମ କାମ କରେ ନାହିଁ, ମାତ୍ର ଏ ଭଳି ଶବ୍ଦ ଭାଷାରେ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଉଥିବାରୁ ବ୍ୟାକରଣ ତାକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଅଛି । ଯଥା - ତ, ଖଲୁ, ବା, ତୁ, ଅହୋ, ଅଥ, ଇବ । ଏଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ଅବ୍ୟୟ ଅଟନ୍ତି । ଅବ୍ୟୟ ମଧ୍ୟରେ ନିପାତ, ଉପସର୍ଗ, ଗତି ଓ କର୍ମପ୍ରବଚନୀୟ ରହିଛି । ନିପାତ ମଧ୍ୟରେ ନିପାତ, ଉପସର୍ଗ, ଗତି ଓ କର୍ମପ୍ରବଚନୀୟ ମଧ୍ୟ ଗୃହୀତ । ନିପାତ ସାର୍ଥକ ବୋଲି ଯାସ୍କଙ୍କର ମତ । ଏହା ଜାତ୍ୟାଦି ଅର୍ଥ ବୁଝାଏ ନାହିଁ । ଏହା ଅଦ୍ରବ୍ୟ ବାଚକ । ଏହାର ଲିଙ୍ଗ, ସଂଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ ନାହିଁ ; କିନ୍ତୁ, ବହୁ ଅର୍ଥର ପ୍ରକାଶରେ ସହାୟତା କରୁଥିବାରୁ ନିପାତ ଗୃହୀତ । (ଉଚ୍ଚାବଚେଷ୍ଟୁ ଅର୍ଥେଷୁ ନିପତତି ଅବ୍ୟୟବିଶେଷାଃ ଏବ ଚାଦୟୋ ନିପାତାଃ) ।

କର୍ମପ୍ରବଚନୀୟ

ଯେଉଁ ଅବ୍ୟୟ ଦେଖିବାକୁ ଉପସର୍ଗ ଭଳି, ମାତ୍ର ଉପସର୍ଗ ପରି ଧାତୁର ପୂର୍ବରେ ବ୍ୟବହୃତ ନହୋଇ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାବେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ଏବଂ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରେ ତାକୁ ‘କର୍ମପ୍ରବଚନୀୟ’ କୁହାଯାଏ । କର୍ମ ପ୍ରୋକ୍ତବତଃ କର୍ମପ୍ରବଚନୀୟାଃ ।

କ୍ରିୟାଯା ଦ୍ୟୋତକୋ ନାୟଂ ସମ୍ବନ୍ଧସ୍ୟ ନ ବାଚକଃ ।

ନାପି କ୍ରିୟାପଦାନ୍ତେନା ସମ୍ବନ୍ଧସ୍ୟ ତୁ ଭେଦକଃ ।। (ବାକ୍ୟପଦାର୍ଥମ୍)

ଏହି କର୍ମପ୍ରବଚନୀୟ ଗୁଡ଼ିକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାନ୍ତି ।

ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ -

ମାନବାଃ ସୁରାନ୍ ଅନୁ ।

ଏଠାରେ ନିକୃଷ୍ଟ ଅର୍ଥରେ ‘ଅନୁ’ କର୍ମପ୍ରବଚନୀୟର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଅଛି । ଏହିପରି ଉପ, ପ୍ରତି, ପରି ପ୍ରଭୃତି କର୍ମପ୍ରବଚନୀୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅର୍ଥରେ ଭାଷାରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାନ୍ତି । କର୍ମପ୍ରବଚନୀୟ ଯୋଗରେ ଦ୍ଵିତୀୟା, ପଞ୍ଚମୀ, ସପ୍ତମୀ ପ୍ରଭୃତି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ ।

ଅନୁଗୀଳନୀ

୧. ବାକ୍ୟେଷୁ ବ୍ୟବହରତ -

ପୁରଃ, ପରିତଃ, ଯୁଗପତ୍, ଅଳମ୍, କୁତ୍, କୁତଃ, କୃତେ, ନକ୍ତମ୍, ସକୃତ୍, ମୃଷା, ଆରାତ୍, ସହସା, ସୁଷ୍ମ, ନୂନମ୍, ପୁନଃ, ଅହୋ, ଅନ୍ୟଥା, ଆମ୍, ନକ୍ତନ୍ଦିବମ୍, ହ୍ୟଃ, ଇତସ୍ତତଃ ।

୫ - ଷଡ଼ବିଧି ଓ ଶଡ଼ବିଧି

ଷଡ଼ବିଧି

ସଂସ୍କୃତଭାଷାରେ କେତେକ ପରିସ୍ଥିତିରେ ଦନ୍ତ୍ୟ 'ସ୍' ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ 'ଷ୍' ରୂପେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥାଏ । ଏହାକୁ 'ଷଡ଼'ବିଧି କୁହାଯାଏ ।

୧. ଅ ଓ ଆ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ତଥା କ-ବର୍ଗ ପରେ 'ସ'ର 'ଷ୍' ହୁଏ । 'ଅ, ଆ' ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟର 'ସ୍' ମଝିରେ ଅନ୍ତଃସ୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣ (ଯ, ର, ଲ) ହୁ ଅଥବା କ-ବର୍ଗ ଆସୁଥିଲେ ବି ପ୍ରତ୍ୟୟର 'ସ'କାରର 'ଷ' ଆଦେଶ ହୁଏ । ଅନୁସାର, ବିସର୍ଗ ଏବଂ ଶ, ଷ, ସ - ର ବ୍ୟବଧାନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ 'ସ'ର 'ଷ୍' ଆଦେଶ ହୁଏ । (ଅପରାଦସ୍ୟ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟଃ-ପା. ୮.୩.୫୫; ଇଶିକୋଃ - ପା. ୮.୩.୫୬; ଆଦେଶ ପ୍ରତ୍ୟୟୋଃ - ପା. ୮.୩.୫୯) । ଯଥା -

ମୁନି + ସୁ = ମୁନିଷୁ । ଧନୁ + ସି = ଧନୁଷି ।

ଚତୁର + ସୁ = ଚତୁର୍ଷୁ । ଆୟୁ + ସ୍ + ସୁ = ଆୟୁଷୁ ।

ବାକ୍ + ସୁ = ବାକ୍ଷୁ । ଅନ୍ୟେ + ସାମ୍ = ଅନ୍ୟେଷାମ୍ ।

ହବାଂଷି, ଆଶାଃଷୁ, ଆୟୁଃଷୁ, ଚକ୍ଷୁଃଷୁ ଇତ୍ୟାଦି ।

୨. କିନ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟୟସ୍ଥ ଦନ୍ତ୍ୟ ସ୍ କାରର ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟାଦେଶ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା- ଅଗ୍ନିସାର, ନଦୀସାର୍ (ସାର୍ପଦାଦେୟଃ - ପା. ୮.୩.୧୧୧) ।

୩. ବର୍ଗର ପୂର୍ବରେ ସ୍ଥିତ ଦନ୍ତ୍ୟସକାରର ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟାଦେଶ ହୁଏ । ଯଥା - କଷମ୍, ଦୃଷିଃ ।

୪. ସ୍, ବି, ନିର୍ ଏବଂ ଦୁର୍ ଉପସର୍ଗ ପରସ୍ଥିତ 'ସମ'ଶବ୍ଦର ଦନ୍ତ୍ୟ 'ସ୍' ର ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟାଦେଶ ହୁଏ । ଯଥା - ସୁଷମଃ, ବିଷମଃ, ନିଷମଃ, ଦୁଷମଃ ।

ଅମ୍ଭ, ଗୋ, ଭୂମି, ଅଙ୍ଗ, ଦିବି, ଦ୍ଵି, ତ୍ରି ଏବଂ ଅଗ୍ନିଶବ୍ଦ ପରସ୍ମିତ ସ୍ଵ
ର ('ସ'ର) ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟାଦେଶ ହୁଏ । ଯଥା -

ଅମ୍ଭଃ, ଗୋଷ୍ଠୀ, ଭୂମିଷଃ, ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠଃ, ଦିବିଷଃ, ଦ୍ଵିଷଃ, ତ୍ରିଷଃ,
ଅଗ୍ନିଷଃ ।

୫. ମାତୃ ଏବଂ ପିତୃ ଶବ୍ଦ ପରସ୍ମିତ ସ୍ଵସ୍ତ ଶବ୍ଦର ପ୍ରଥମ ଦନ୍ତ୍ୟ ସ୍ଵ କାରର
ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟାଦେଶ ହୁଏ । ଯଥା -

ମାତୃଷ୍ଠା, ପିତୃଷ୍ଠା । କିନ୍ତୁ ବିଭକ୍ତି ଯୁକ୍ତ ହେଲେ ବିକଳରେ
ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟାଦେଶ ହୁଏ । ଯଥା -

ମାତୃଷ୍ଠାସ୍ତା / ମାତୃଷ୍ଠାସ୍ତା ପିତୃଷ୍ଠାସ୍ତା / ପିତୃଷ୍ଠାସ୍ତା ।

୬. 'ଯୁଧ୍' ଶବ୍ଦୋତ୍ତର 'ସ୍ଥିର' ଶବ୍ଦର ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟାଦେଶ ହୁଏ, ଯଥା -
ଯୁଧ୍ଵିଷଃ । ସମାସ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅଙ୍ଗୁଳିଶବ୍ଦ ପରସ୍ମିତ ସଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର
ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟାଦେଶ ହୁଏ । ଯଥା - ଅଙ୍ଗୁଳିଷଙ୍ଗା ଯବାଗୁଃ ।

କେତେକ ଶବ୍ଦର ସ୍ଵାଭାବିକ ରୂପେ 'ଷ' ଥାଏ, ଯଥା -

ଇକ୍ଷତ୍ କୋଷ ଇକ୍ଷୁଯୋଷିତ୍ ଭୂଷଣଂ ବିଷମୋଷଧଃ ।

ଉଦ୍‌ଘୋଷଂ ବର୍ଷଣଂ ହର୍ଷଃ କ୍ଷୋଭଃ ଷଣ୍ଢ ଉଷରମ୍ ।।

ଅମର୍ଷୋ ଦୁଷଣଂ ଶ୍ଲେଷୋ ଦୋଷା ଦୈଷଃ କ୍ଷତାନନଃ ।

ପରୁଷଃ ପୁରୁଷଃ ଶ୍ଲେଷ୍ମା ପୁଷ୍ପଂ ଭୀଷ୍ମୋ ବିଭୀଷଣଃ ।।

ବିଷୟୋ ମୁଷିକୋ ମେଷୋ ମହିଷୋ ଘୋଷଣା ବୃଷଃ ।

ବର୍ଷା ବିଶେଷ୍ୟଂ ଭୀଷୋଷ୍ମା ପୌଷ ଆଷାଡ଼ ଔଷଧମ୍ ।।

ପ୍ରଦୋଷଃ ସର୍ଷପଃ ପ୍ରେଷ୍ୟସ୍ତୋଷଣଂ ପୋଷଣଂ ଭିଷକ୍ ।

ଭୀଷଣଂ ଶୋଷଣଂ ଶେଷଃ କଷାୟଃ ନିକଷାଃ ନିଷମ୍ ।।

ଉଷା ତୁଷାରଃ ପାଷାଣଃ କାଷାୟଶ୍ଚ ତତଃ ପରମ୍ ।

ଗଣ୍ଡୁଷଃ କଳ୍ପଷଂ ଶଷ୍ପଂ ସ୍ବତଃ ଷଡ଼ମିମେ ଗତାଃ ।।

୭. 'ଷୋ' ପଦେଶ ଧାତୁମାନଙ୍କର ଦ୍ଵିତ୍ଵ ହେଉଥିଲେ 'ଇ' ଓ 'ଉ' ପରେ ଥିବା ଦ୍ଵିତୀୟ 'ସ୍' ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ 'ଷ୍' ରୂପେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୁଏ । ଯଥା -

ସିଷେତ, ସିଷେଧ, ସୁଷାବ, ସିଷେବେ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଶବ୍ଦବିଧି

ସଂସ୍କୃତଭାଷାରେ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ 'ନ' 'ଶ୍' ରୂପେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୁଏ । ଏହି 'ନ'ର 'ଶ୍' ରୂପେ ପରିବର୍ତ୍ତନକୁ ଶବ୍ଦ ବିଧାନ ବା 'ଶବ୍ଦ' ବିଧି କୁହାଯାଏ ।

୧. ର, ଋ, ୠ, ଷ୍ - ଏହି ଚାରିଗୋଟି ବର୍ଣ୍ଣପରେ ଆସୁଥିବା ଦନ୍ତ୍ୟ 'ନ' ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ 'ଶ୍' ରୂପେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୁଏ । (ରଷାଭ୍ୟାଂ ନୋ ଶଃ ସମାନପଦେ - ପା. ୮.୪.୧ । ରବର୍ଣ୍ଣାଜ୍ଞେତି ବଚ୍ଚବ୍ୟମ୍ - ବାର୍ତ୍ତକମ୍) । ଯଥା -

ର + ନ = ରଣମ୍, ତ୍ତ + ନମ୍ = ତ୍ତଣମ୍ ।

ଋ + ନ = ପିତ୍ତୁ + ନାମ୍ = ପିତ୍ତୁଣାମ୍ ।

ଋ + ନ = ପୂର୍ + ନମ୍ = ପୂର୍ଣ୍ଣମ୍ ।

ଷ୍ + ନ = କୃଷ୍ + ନଃ = କୃଷ୍ଣଃ ।

୨. ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ, କବର୍ଣ୍ଣ, ପବର୍ଣ୍ଣ, ଯ, ବ, ଋ, ହ ଏବଂ ଅନୁସ୍ଵାରର ବ୍ୟବଧାନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଦନ୍ତ୍ୟ 'ନ' ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ 'ଶ୍' ରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୁଏ ।

(ଅର୍କକୁପାତ୍ ନୁମ୍ ବ୍ୟବାୟେପି - ପା. ୮.୪.୨) । ଯଥା -

ମୂର୍ + ଖ + ଏନ = ମୂର୍ଖେଣ ।

ର + ଅ + ଯ + ଏନ = ରୟେଣ ।

ବୃ + ଂ + ହ + ଅ + ନମ୍ = ବୃହଣମ୍ ।

୩. କିନ୍ତୁ ପଦାନ୍ତସ୍ଥିତ 'ନ୍' ର ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ 'ଶ୍'ରୂପେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ । (ପଦାନ୍ତସ୍ୟ- ପା. ୮.୪.୩୭) । ଯଥା -

ନର + ଆ + ନ୍ = ନରାନ୍ ।

ପିତୃ + ନ୍ = ପିତୃନ୍ । ବୃକ୍ଷ + ଆ + ନ୍ = ବୃକ୍ଷାନ୍ ।

୪. ତ, ଥ, ଦ, ଧ, ପ ଏବଂ ଭ ପରେ 'ନ୍' କାର ଆସୁଥିଲେ 'ଶ୍' ରୂପେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା -

କୃତ୍ତନମ୍, ଗ୍ରହନମ୍, କ୍ଷୁଭ୍ରାତି, କ୍ରନ୍ଦନମ୍, ରନ୍ଧନମ୍ ।

୫. ଗୋଟିଏ ପଦରେ ର/ରା/ରାଶ୍ ଥାଇ ଅନ୍ୟପଦରେ 'ନ୍' ଥିଲେ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟାଦେଶ ହୁଏ ନାହିଁ । ତ୍ରିନେତ୍ରଃ, ସର୍ବନାମ, ମୁଦ୍ରାଙ୍କନମ୍, ନରନାଥଃ, ଋରୁନେତ୍ରା, ଭୃଙ୍ଗନାଦଃ । (ପଦବ୍ୟବାୟେ- ପା. ୮.୪.୩୮) ।

କିନ୍ତୁ ପରପଦରେ ଯଦି ସମସ୍ତ ପଦ ପରେ ବିଭକ୍ତି ଜାତ 'ନ୍' ଅଥବା ରେଫ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୁକ୍ତ ନକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦରହେ ତାହାହେଲେ ବିକଳରେ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟାଦେଶ ହୁଏ । ଯଥା -

ପ୍ରଭାବେଶ / ପ୍ରଭାବେନ । ହରିଭାବିଶା / ହରିଭାବିନା ।

୬. ଏକସ୍ୱର ବିଶିଷ୍ଟ ଅଥବା କବର୍ଗଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦ ପରେ ଥିଲେ ନିତ୍ୟ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟାଦେଶ ହୁଏ । ଶ୍ରୀକାମେଶ / ନଗରଗାମିଣୀ ... (ପ୍ରାତିପଦିକାନ୍ତ ନୁମ୍ ବିଭକ୍ତିସ୍ତୁ ଚ- ପା. ୮.୪.୧୧) ।

୭. କିନ୍ତୁ ପକ୍, ଯୁବନ୍ ଓ ଅହନ୍ ଶବ୍ଦକ୍ଷେତ୍ରରେ ହୁଏ ନାହିଁ । (ଯୁବାଦାନାଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧୋ ବଚ୍ଚବ୍ୟଃ - ବା.) । ଯଥା -

ପରିପକ୍ୱେନ, କ୍ଷତ୍ରିୟଯୁନା, ବୀର୍ଣ୍ଣାହ୍ନା ।

୮. ଟ ବର୍ଗର ପୂର୍ବରେ ଥିବା ନ୍ ର ଶ୍ କାର ରୂପେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ।
ଯଥା - କଣ୍ଠକଃ, କଣ୍ଠଃ, ଦଣ୍ଠଃ, ଭୂଷ୍ଠଃ ।

୯. ଦୁଇ କିମ୍ବା ତିନିସ୍ଵର ବିଶିଷ୍ଟ ବୃକ୍ଷବାଚକ ଓ ଓଷଧିବାଚକ ଶବ୍ଦ
ପରସ୍ପିତ ‘ବନ’ ଶବ୍ଦର ବିକଳରେ ଶତ୍ରୁ ବିଧାନ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା -
ଲୋଧ୍ରବନମ୍ / ଲୋଧ୍ରବଣମ୍ । ମନ୍ଦାରବନମ୍ / ମନ୍ଦାରବଣମ୍ ।
ରମ୍ଭାବନମ୍ / ରମ୍ଭାବଣମ୍ ।

୧୦. କିନ୍ତୁ ଅଗ୍ରେ, ଶର, ଇକ୍ଷୁ, ପୁଷ୍ପ, ଆମ୍ର ଏବଂ ଖଦିର ଶବ୍ଦର ପର ସ୍ଥିତ
‘ବନ’ର ନିତ୍ୟ ଶତ୍ରୁବିଧି ହୁଏ । ଯଥା -

ଅଗ୍ରେବଣମ୍, ଶରବଣମ୍, ଇକ୍ଷୁବଣମ୍, ପୁଷ୍ପବଣମ୍, ଆମ୍ରବଣମ୍,
ଖଦିରବଣମ୍ ।

୧୧. ଅନ୍ୟପଦସ୍ଥିତ ର, ର, ର, ଷ୍ କାର ପରସ୍ଥିତ ପାନର ବିକଳରେ
ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟାଦେଶ ହୁଏ । ଯଥା -

କ୍ଷୀରପାଣମ୍ / କ୍ଷୀରପାନମ୍ । ବିଷପାଣମ୍ / ବିଷପାନମ୍ ।

୧୨. ପୂର୍ବପଦର ଅନ୍ତରେ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ ଷ୍ କାର ଥିଲେ ପରବର୍ତ୍ତିପଦର
ଶତ୍ରୁବିଧାନ ହୁଏ ନାହିଁ । (ଷାତ୍ର ପଦାନ୍ତର- ପା. ୮.୪.୩୫) । ଯଥା -

ନିଷ୍ଠାନମ୍, ହବିଷ୍ଠାନମ୍, ନିଷ୍ଠାମେନ, ଆୟୁଷ୍ଠାମେନ ।

୧୩. ପ୍ର, ପୂର୍ବ, ଅପର ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ପରେ ଥିବା ‘ଅହ୍’ର, ପର, ପାର,
ଉତ୍ତର, ରାମ, ଚାନ୍ଦ୍ର, ଓ ନାର ଶବ୍ଦ ପରସ୍ଥିତ ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦର ତଥା ଅଗ୍ର ଏବଂ
ଗ୍ରାମଶବ୍ଦ ପରସ୍ଥିତ ‘ନୀ’ର ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟାଦେଶ ହୁଏ । ଯଥା -

ପ୍ରାହ୍ଵଃ, ଅପରାହ୍ଵଃ, ପୂର୍ବାହ୍ଵଃ, ପରାୟଣମ୍, ପାରାୟଣମ୍,
ଉତ୍ତରାୟଣମ୍, ରାମାୟଣମ୍, ଚାନ୍ଦ୍ରାୟଣମ୍, ନାରାୟଣଃ, ଅଗ୍ରଣାଃ, ଗ୍ରାମଣାଃ ।

୧୪. ବୟୋବାଚୀ ଅର୍ଥରେ ତ୍ରି ଏବଂ ଚତୁର୍ ପରବର୍ତ୍ତା ହାୟନ ଶବ୍ଦର ଶବ୍ଦବିଧି ହୁଏ । ଯଥା -

ତ୍ରିହାୟଣୋ ବୟଃ (ତ୍ରିବିବର୍ଷର ବାଛୁରୀ) । ଚତୁର୍ହାୟଣା ଗୌଃ (ଚାରିବର୍ଷିଆ ଗାଈ) ।

୧୫. ଶୂର୍ପ ଶବ୍ଦର ପରବର୍ତ୍ତା ନଷ ଶବ୍ଦର ତଥା ପ୍ର, ଦୁ, ଖର ଏବଂ ବାଧା ଶବ୍ଦପରବର୍ତ୍ତା 'ନୟ' ଶବ୍ଦର ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟାଦେଶ ହୁଏ । ଯଥା -

ଶୂର୍ପଶା, ପ୍ରଶସ୍ୟ, ଦୁଶସ୍ୟ, ଖରଶସ୍ୟ, ବାଧାଶସ୍ୟ ।

୧୬. ଗିରିନଦୀ ପ୍ରଭୃତି କେତେ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିକଳରେ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟାଦେଶ ହୁଏ । (ଗିରିନଦ୍ୟାଦାନାଂ ବା- ବାରିକ) । ଯଥା -

ଗିରିନଦୀ / ଗିରିଶଦୀ । ସ୍ୱର୍ଷଦୀ / ସ୍ୱର୍ନଦୀ ।

ଗିରିଶିତମଃ / ଗିରିନିତମଃ । ଗିରିଶବ୍ଧମ୍ / ଗିରିନବ୍ଧମ୍ ।

୧୭. ସ୍ୱଭାବତଃ କେତେକ ଶବ୍ଦ 'ଶ୍' ଯୁକ୍ତ ହୋଇଥାଆନ୍ତି । ଯଥା -

କଳଶଂ କିଳିଶା କୋଶଃ କଶିକା କାକିଶା କଶଃ ।

କଲ୍ୟାଣଂ କୁଶପଃ କାଶଃ କଫୋଶିଷ୍ଟିକୁଶଃ କିଶଃ ॥

ନିକ୍ୱାଣୋ ନିକୁଶଃ କ୍ୱାଣୋ ଲାବଣ୍ୟଂ ଗଣିକାଗଣଃ ।

ମତ୍ତକୁଶଃ ଶୋଣିତଂ ଶୋଣଃ ପଣ୍ୟଂ ପୁଣ୍ୟଂ ପଣୋ ମଣିଃ ॥

ବାଣିଜ୍ୟଂ ବିପଣିଃ ଶାଣୋ ବଣିଗାପଣ ଉଲ୍ଲଣଃ ।

ବାଣୋ ବାଣା ଘୁଣୋ ବେଶୁଷୁଣଃ ସ୍ଥାଣୁଃ ଫଣା ଫଣା ॥

ପଣବୋ ଲବଣଂ ଗୋଣୀ ଚଣକୋଃଶୁ ର୍ଣଣଃ କୁଣିଃ

ମାଣିକ୍ୟଂ ପକ୍ୱଣୋ ବେଣା ପାଣିରେଣ ସ୍ତଥୈବ ଚ ।

ଭାଣା ବାଣା ସ୍ୱତୋ ହ୍ୟେତେ ଶବ୍ଦା ଶବ୍ଦଂ ପ୍ରପେଦିରେ ॥

ଅନୁଶୀଳନୀ

୧. ସଂଶୋଧନ କରୁତ ।

କ) ଗୃହସ୍ୟ ପରିସ୍କାର ସଦା କରଣୀୟଃ ।

ଖ) ମୁନିସୁ ନାରଦଃ ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ ଭକ୍ତଃ ।

ଗ) ଶିଷ୍ୟାଃ ସାୟଂ ଯଜ୍ଞକାସ୍ତ୍ରମାନାୟ ଆଶ୍ରମଂ ପ୍ରତି ଆଗତବନ୍ତଃ ।

ଘ) ସନ୍ଦୀପନିଃ ତମ୍ ଅନୁସ୍ୟ ତତ୍ରାଗତଃ ।

ଙ) ସର୍ପଂ ଦୃଶ୍ୱା ସ ଭୀତଃ ।

ଚ) ଧନୁସ୍ତ୍ୱକାରଃ ଭୟାନକୋ ରୋଗଃ ଅସ୍ତି ।

ଛ) ଅର୍ଥସ୍ୟ ପୁରୁଷୋ ଦାସୋ ଦାସସ୍ତଥୌ ନ କଷ୍ୟତିତ୍ ।

ଜ) ବିସମପ୍ୟମୃତଂ କୃତିତ୍ ଭବେଦମୃତଂ ବା ବିଶମୀଶ୍ୱରେଛୟା ।

ଝ) ପିବତ୍ୟେବୋଦକଂ ଗାବୋ ମଣ୍ଡୁକେସୁ ରୁଦତ୍ସପି ।

ଞ) ନାଗ୍ନିଷ୍ଟୁ ପ୍ୟତି କାସ୍ତ୍ରାନ୍ ନାପଗାନ୍ ମହୋଦଧିଃ ।

୨. ସଂଶୋଧନ କରୁତ ।

କ) ଲତାଶାଂ ଶୋଭା ଅଭାବ ମନୋହର ।

ଖ) ଦେଶରକ୍ଷନଂ ଦେଶନିବାସିଣାଂ ପ୍ରଥମଂ କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ ।

ଗ) ଭ୍ରାତୃନାଂ କଳହଃ ନ ସୁଖାବହଃ ।

- ଘ) ଶୂର୍ପନଖା ରାବଣସ୍ୟ ଭଗିନୀ ଆସାତ୍ ।
- ଙ) ଅବହେଳାୟାଃ ପରିନାମଃ ଭୟଙ୍କରଃ ।
୩. ରିକ୍ତସ୍ଥାନପୂର୍ତ୍ତି 'ନ-ଶ୍'ମଧ୍ୟଯୋଃ ସମୀଚୀନବର୍ଣ୍ଣଦ୍ୱାରା କୁରୁତ ।
(କ) ଭାଷ-ମ୍	(ଖ) ସତୋଷେ-
(ଗ) ରାମଚନ୍ଦ୍ରେ-	(ଘ) ବିଶ୍ୱସ- ଯମ୍
(ଙ) ସମୁଦ୍ରେ-	(ଚ) ଗୃହା-
(ଛ) ମହାରାଜେ-	(ଜ) ଦ୍ରବ୍ୟା- ମ୍
(ଝ) ପ୍ରଧା-ମ୍ ।	(ଞ) ପ୍ରଳାପେ- ।

୬ - ବିଶେଷ୍ୟ ଓ ବିଶେଷଣ

ବିଶେଷ୍ୟସ୍ୟ ହି ଯଲ୍ଲିଙ୍ଗଂ ବିଭକ୍ତିବଚନେ ଚ ଯେ ।

ତାନି ସର୍ବାଣି ଯୋଜ୍ୟାନି ବିଶେଷଣପଦେଷୁପି । ।

ଓଡ଼ିଆରେ ବିଶେଷଣ ପଦ ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ଭାବରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ, କେବଳ ସମୟ ସମୟରେ ବିଶେଷ୍ୟାନୁସାରେ ଲିଙ୍ଗ ଗ୍ରହଣ କରିଥାଏ । ଯଥା - ସୁନ୍ଦରୀ ନାରୀ । କିନ୍ତୁ ସଂସ୍କୃତରେ ବିଶେଷ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଲିଙ୍ଗ, ବିଭକ୍ତି ଓ ବଚନ ହୁଏ, ବିଶେଷଣପଦର ମଧ୍ୟ ସେହି ଲିଙ୍ଗ, ବିଭକ୍ତି ଏବଂ ବଚନ ହୁଏ । ବିଶେଷଣ ପଦଟି ସର୍ବଦା ବିଶେଷ୍ୟର ଅଧୀନ । ଯଥା -

(ଲିଙ୍ଗ) ବୁଢ଼ାଲୋକ = ବୃଦ୍ଧଃ ନରଃ । ବୁଢ଼ୀ ସ୍ତ୍ରୀ = ବୃଦ୍ଧା ନାରୀ ।

(ବଚନ) ପ୍ରିୟପୁତ୍ର = ପ୍ରିୟଃ ପୁତ୍ରଃ । ପ୍ରିୟ ପୁତ୍ରମାନେ = ପ୍ରିୟାଃ ପୁତ୍ରାଃ ।

(ବିଭକ୍ତି) ବଳବାନ୍ ଲୋକ = ବଳବାନ୍ ଜନଃ । ବଳବାନ୍ ଲୋକକୁ = ବଳବନ୍ତଂ ଜନମ୍ । ବଳବାନ୍ ଲୋକର = ବଳବତଃ ଜନସ୍ୟ ।

୧. ଦୁଇଟି ଏକବଚନାନ୍ତ ବିଶେଷ୍ୟ ପଦର ବିଶେଷଣ ପଦ ଦ୍ଵିବଚନାନ୍ତ ହୁଏ । ଯଥା -

ରାମ ଓ ହରି ଦୁହେଁଯାକ ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ = ବୁଦ୍ଧିମନ୍ତୌ ରାମୋ ହରିଷ୍ଠ ।

୨. ବହୁବଚନାନ୍ତ ବା ଏକାଧିକ ଦ୍ଵିବଚନ ବିଶେଷ୍ୟ ପଦର ବିଶେଷଣ ବହୁବଚନାନ୍ତ ହୁଏ ଏବଂ ଏକବଚନାନ୍ତ ଅନେକ ବିଶେଷ୍ୟ ପଦର ବିଶେଷଣ ପଦ ମଧ୍ୟ ବହୁବଚନାନ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା -

ତୁମ୍ଭେମାନେ ବଳବାନ୍ = ଯୁୟଂ ବଳବନ୍ତଃ । ତୁମ୍ଭେ ଦୁହେଁ, ଆମ୍ଭେ ଦୁହେଁ ମଧ୍ୟ ବଳବାନ୍ = ଯୁବାଂ ଆବାଂ ଚ ବଳବନ୍ତଃ । ହରି, ରାମ, ଓ ଶ୍ୟାମ ବଳବାନ୍ = ହରିଃ, ରାମଃ ଶ୍ୟାମଶ୍ଚ ବଳବନ୍ତଃ ।

୩. ଗୋଟିଏ ବିଶେଷଣ ପଦ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଲିଙ୍ଗର ବିଶେଷ୍ୟପଦମାନଙ୍କର ବିଶେଷଣ ହେଲେ (ଅର୍ଥାତ୍ ବିଶେଷ୍ୟମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ପୁଂଲିଙ୍ଗ, ଗୋଟିଏ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଏବଂ ଅପରଟି କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ ହେଲେ) ବିଶେଷଣଟି ସର୍ବଦା କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ ହୁଏ । ଯଥା -

ବନେଷୁ ବୃକ୍ଷାଃ, ଲତାଃ, ପତ୍ରାଣି, ପୁଷ୍ପାଣି, ଫଳାନି ଚ ମୟା ମନୋହରାଣି ଦୃଷ୍ଟାନି ।

୪. ବିଶେଷ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗର ପଦ ନଥିଲେ ଅର୍ଥାତ୍ ବିଶେଷ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଯଦି ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଓ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ହୁଅନ୍ତି, ତେବେ ବିଶେଷଣ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ହେବ । ଯଥା -

ମଗଧର ରାଜା ଓ ରାଣୀ ଦୁହେଁଯାକ ବଦାନ୍ୟ ଥିଲେ = ମଗଧାନାଂ ରାଜା ରାଜ୍ଞୀ ଚ ବଦାନ୍ୟୌ ଆସ୍ତାମ୍ । (ଏଠାରେ ବିଶେଷ୍ୟ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ପୁଂଲିଙ୍ଗ, ଅପରଟି ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଥିବାରୁ ବିଶେଷଣ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ହେଲା । ଏକବଚନାନ୍ତ ୨ଟି ବିଶେଷ୍ୟ ପଦର ବିଶେଷଣ ହୋଇଥିବାରୁ ଦ୍ଵିବଚନାନ୍ତ ମଧ୍ୟ ହେଲା) ।

୫. ବିଶେଷ୍ୟ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଲିଙ୍ଗର ହେଲେ ବିଶେଷଣ ସର୍ବଦା ପ୍ରଥମରେ କ୍ଳାବ, ନଚେତ୍ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା -

ସେହିପରି ମୁଁ ଓ ଦେବୀ ମଧ୍ୟ ଏ ଦୁଇ ଜଣଙ୍କର ପକ୍ଷପାତୀ = ପକ୍ଷପାତିନୌ ଅନୟୋରହଂ ଦେବୀ ଚ (ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଦ୍ଵିବଚନ ହେଲା) । ସୁକୋମଳ ଲତା ଓ ପତ୍ରଗୁଡ଼ିଏ ଆଶ = ସୁକୋମଳାନି ଲତାଃ ପତ୍ରାଣି ଚ ଆନୟ । ଏଠାରେ ବିଶେଷ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ ଥିବାରୁ ବିଶେଷଣ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ ବହୁବଚନାନ୍ତ ହେଲା ।

୬. ଅପବାଦ (ସର୍ବତ୍ର ଏହି ନିୟମ ଲାଗେ ନାହିଁ) । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ବିଶେଷଣଟି ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ବିଶେଷ୍ୟର ଲିଙ୍ଗ ଓ ବଚନ ଗ୍ରହଣ କରିଥାଏ । ଯଥା-

ଯଥା ବାୟୋଶ କୃତିନୋ ବୟଂ ଚ ଭୁବନାନି ଚ = ଯାହାଙ୍କ ବାହୁବଳରେ ଆସେମାନେ ଓ ଭୁବନସବୁ ମଧ୍ୟ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହେଉଅଛି । ଏଠାରେ ନିୟମାନୁସାରେ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ ହେବାର କଥା; କିନ୍ତୁ ତାହା ନ ହୋଇ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ବିଶେଷ୍ୟ ଅନୁସାରେ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ହୋଇଅଛି ।

୭. ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ ପରେ ଜନ ବା ଲୋକପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ଥିଲେ ତାହା ପୁଂଲିଙ୍ଗ ହୁଏ, ସ୍ମୃତରାଂ ତାହାର ବିଶେଷଣ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ହୁଏ । ଯଥା -

ସାଧୁ ସ୍ତ୍ରୀଲୋକମାନେ - ସାଧବଃ ନାରୀଜନାଃ ବା ସ୍ତ୍ରୀଲୋକାଃ ।

୮. ଅବ୍ୟୟ ପଦର ବିଶେଷଣ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ ଓ ଏକବଚନାନ୍ତ ହୁଏ । ଯଥା - ସୁନ୍ଦର ପ୍ରାତଃ କାଳ = ଶୋଭନଂ ପ୍ରାତଃ । ମିଛ କହିବ ନାହିଁ = ମିଥ୍ୟା ନ ବକ୍ତବ୍ୟମ୍ ।

୯. ବିଶେଷଣକୁ ପ୍ରଧାନତଃ ଛଅ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ । ଯଥା -

(କ) ଗୁଣବାଚକ ବିଶେଷଣ - ନୀଳ ଆକାଶ = ନୀଳଂ ନଭଃ ।

ରକ୍ତପଦ୍ମ = ରକ୍ତଂ ପଦ୍ମମ୍ ।

ବଡ଼ ଶିମିଳି ଗଛ - ବିଶାଳଃ ଶାଳ୍ମଳୀତରୁଃ ।

(ଖ) ପରିମାଣବାଚକ ବିଶେଷଣ - କମ୍ ପାଣି = ଅଳ୍ପ ଜଳମ୍ ।

ବେଶି ଧନ = ପ୍ରଭୃତଂ ଧନମ୍ । ବେଶି ଦୁଧ = ପ୍ରଚୁରଂ ଦୁଗଧମ୍ ।

ଅନେକ ଗଛ = ବହୁବସ୍ତ୍ରବଃ । ଅନେକ ନଈଗୁଁ = ଅନେକାଭ୍ୟଃ

ନଦୀଭ୍ୟଃ ।

(ଗ) ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ବିଶେଷଣ - ଏହି ବିଶେଷଣଟି ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ

(୧) ସଂଖ୍ୟାବୋଧକ । ଯଥା -

ଗୋଟିଏ ପିଲା = ଏକଃ ବାଳକଃ । ଦୁଇଟି ସ୍ତ୍ରୀଲୋକ = ଦ୍ଵେ ନାର୍ଯ୍ୟୋ । ତିନୋଟି ଆୟ = ତ୍ରୀଣି ଆୟାଣି । ଚାରୋଟି ଗାଈ = ଚତସ୍ରଃ ଧେନବଃ ।

(୨) ପୁରଣବାଚକ ଯଥା -

ପ୍ରଥମ ପିଲା = ପ୍ରଥମଃ ବାଳକଃ । ଦ୍ୱିତୀୟ ବହି = ଦ୍ୱିତୀୟଂ ପୁସ୍ତକମ୍ । ତୃତୀୟଃ, ଚତୁର୍ଥଃ, ପଞ୍ଚମଃ, ଷଷ୍ଠଃ, ସପ୍ତମଃ, ଅଷ୍ଟମଃ, ନବମଃ, ଦଶମଃ ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଘ) ବସ୍ତୁ ବା ବ୍ୟକ୍ତିବୋଧକ ବିଶେଷଣ ଯଥା -

ଏହି ପିଲା = ଅୟଂ ବାଳକଃ । ଏହି ବହିଗୁଡ଼ିକ = ଇମାନି ପୁସ୍ତକାନି । ସେହି ପୋଖରୀରେ - ତସ୍ୟାଂ ପୁଷ୍କରିଣ୍ୟାମ୍ । ସେହି ଫୁଲଗୁଡ଼ିକ = ଅମୂନି ପୁଷ୍ପାଣି ।

(ଙ) ଦୁଇଜଣ ମଧ୍ୟରେ ଏକର ଉତ୍କର୍ଷ ବା ଅପକର୍ଷ ବୁଝାଇଲେ ବିଶେଷଣ ପରେ ‘ତର’ ବା ‘ଇୟସ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ‘ତର’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ ନର, ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ଲତା ଏବଂ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗରେ ଫଳ ଶବ୍ଦ ପରି ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ‘ଇୟସ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ ମହାୟସ୍, ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ନଦୀ ଏବଂ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗରେ ମନସ୍ ଶବ୍ଦ ପରି ହୁଏ । ଯଥା -

ଲଳିତା ବିଶାଖା ମଧ୍ୟରେ ଲଳିତା ବେଶି ପ୍ରିୟ - ଲଳିତାବିଶାଖୟୋଃ ଲଳିତା ପ୍ରିୟତରା ବା ପ୍ରେୟସୀ ।

(ଚ) ଅନେକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏକର ଉତ୍କର୍ଷ ବା ଅପକର୍ଷ ବୁଝାଇଲେ ‘ତମ’ ଓ ‘ଇଷ’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ‘ତମ’ ଓ ‘ଇଷ’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ ନର, ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ଲତା ଏବଂ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗରେ ଫଳ ଶବ୍ଦ ପରି ହୁଏ । ଯଥା -

ତୁମ୍ଭେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ହାଲୁକା- ତ୍ୱଂ ଅସ୍ଥାକଂ ଲଘୁତମଃ ବା ଲଘିଷ୍ଠଃ । ଗୋପାଳ ମଧ୍ୟରେ ରାଧା କୃଷକର ବେଶି ପ୍ରିୟ ଥିଲେ - ଗୋପାସ୍ତୁ ରାଧା କୃଷସ୍ୟ ପ୍ରିୟତମା ବା ପ୍ରେଷା ଆସୀତ୍ । ଇଚ୍ଛାନୁସାରେ ‘ତର’ ବା ‘ଇୟସ୍’, ‘ତମ’ ବା ‘ଇଷ’ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇପାରେ । ତଥାପି ନିମ୍ନୋକ୍ତ ପ୍ରଚଳିତ କେତେକ ‘ଇୟସ୍’ ଓ ‘ଇଷ’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ ମନେ ରଖିବା ଉଚିତ -

ଅନ୍ଧ	କନାୟସ୍, ଅଜ୍ଞାୟସ୍	କନିଷ୍ଠ, ଅଜ୍ଞିଷ୍ଠ
ଉରୁ	ବରାୟସ୍	ବରିଷ୍ଠ
କୃଶ	କ୍ରଶାୟସ୍	କ୍ରଶିଷ୍ଠ
ଗୁରୁ	ଗରାୟସ୍	ଗରିଷ୍ଠ
ଦୀର୍ଘ	ଦ୍ରାଘାୟସ୍	ଦ୍ରାଘିଷ୍ଠ
ଦୂର	ଦବାୟସ୍	ଦବିଷ୍ଠ
ଦୃଢ଼	ଦ୍ରଢ଼ାୟସ୍	ଦ୍ରଢ଼ିଷ୍ଠ
ପରୁ	ପଟାୟସ୍	ପଟିଷ୍ଠ
ପୃଥୁ	ପ୍ରଥାୟସ୍	ପ୍ରଥ୍ଠିଷ୍ଠ
ପ୍ରଶସ୍ୟ	ଶ୍ରେୟସ୍; ଜ୍ୟାୟସ୍	ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ଜ୍ୟେଷ୍ଠ
ପ୍ରିୟ	ପ୍ରେୟସ୍	ପ୍ରେଷ୍ଠ
ମୃଦୁ	ମ୍ରଦାୟସ୍	ମ୍ରଦିଷ୍ଠ
ବୃଦ୍ଧ	ବର୍ଷାୟସ୍, ଜ୍ୟାୟସ୍	ବର୍ଷିଷ୍ଠ, ଜ୍ୟେଷ୍ଠ
ଯୁବନ	ଯବାୟସ୍	ଯବିଷ୍ଠ
ଲଘୁ	ଲଘାୟସ୍	ଲଘିଷ୍ଠ
ବହୁ	ଭୂୟସ୍	ଭୂୟିଷ୍ଠ
ବହୁଳ	ବଂହାୟସ୍	ବଂହିଷ୍ଠ
ସ୍ଥିର	ସ୍ଥେୟସ୍	ସ୍ଥେଷ୍ଠ
ସ୍ଥୂଳ	ସ୍ଥୁବାୟସ୍	ସ୍ଥୁବିଷ୍ଠ
କ୍ଷୁଦ୍ର	କ୍ଷୋଦାୟସ୍	କ୍ଷୋଦିଷ୍ଠ

(ଛ) ବିଶେଷଣ ପରେ ଉତ୍କର୍ଷ ବା ଅପକର୍ଷ ବୁଝାଇଲେ ‘ତର’ ଓ ‘ତମ’ ମଧ୍ୟ ହୁଏ । ଉତ୍କଳ ଭାଷା ପରି ସଂସ୍କୃତରେ ‘ତର’ ଓ ‘ତମ’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଯଥା - ମଧୁରତର, ମଧୁରତମ ।

(କ) ସର୍ବନାମ ଶବ୍ଦ ବିଶେଷଣ ରୂପରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲେ ବିଶେଷଣ ପରି ବିଶେଷ୍ୟାନୁସାରେ ସେମାନଙ୍କର ଲିଙ୍ଗ, ବଚନ ଓ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ, ଯଥା - ସେହି ଲୋକ = ସଃ ନରଃ । ସେହି ସ୍ତ୍ରୀ = ସା ନାରୀ ।

ଅନୁଶୀଳନୀ

୧. ଅନୁବାଦଂ କରୁତ -

ସୁନ୍ଦର ପକ୍ଷୀଗୁଡ଼ିଏ । ସାହସୀ ଲୋକଟାଏ । ତେଜୀ ବାଳକ
ଦ୍ଵାରା । ଗରିବ ବାଳିକାକୁ । ବଶୁଆ ପଶୁଗୁଡ଼ାକ । ଚାରି ବେଦ । ଦୁଇଜଣ
ଦୁର୍ବଳ ଶିଶୁ । ପିଲାଙ୍କ ଭିତରେ ମଧୁ ବେଶୀ ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ । ସୂର୍ଯ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରଠାରୁ
ଖୁବ୍ ବଡ଼ । ତୁମ୍ଭ ଭାଇଟି ମୋ ଭାଇ ଅପେକ୍ଷା ବେଶୀ ଭାରୀ । ରାମ
ଶ୍ୟାମଠାରୁ ସାନ । ସବା ବଡ଼ ଭାଇର ବହି । ବିଶାଖା ଓ ଲଳିତାର ବୁଦ୍ଧି ଅତି
ପ୍ରଖର । ସାତା ଓ ରାମ ଦୁହେଁଯାକ ଭାରୀ ଉଦାର ।

୨. ସଂଶୋଧନଂ କରୁତ -

ଉତ୍କଳ ନକ୍ଷତ୍ରାଣି । ସୁଖୀ ନରାଃ । ସୁଶୀଳା ବାଳିକାଭିଃ । ସୁଶୀଳୋ
ବାଳକୈଃ । ବିଦ୍ଵାନ୍ ରାଜା । ବିଦୁଷୀ ନାର୍ଯ୍ୟା । ମହାନ୍ ଗିରେଃ । ଘନ
ବନୈଃ । ବୃହତ୍ ବୃକ୍ଷାନ୍ । ରାମଃ ଗୋପାଳଃ ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ । ପର୍ବତେଷୁ
ସୁମେରୁଃ ଉନ୍ନତତରଃ । ରାଜା ରାଜା ଚ ପ୍ରସନ୍ନେ । ସୂର୍ଯ୍ୟଃ ଚନ୍ଦ୍ରାତ୍ ବୃହତ୍ ।
ସମାନ୍ତା ହି ଅସ୍ମାକଂ ବୟଃ ବିଦ୍ୟା ବିଭଂ ଚ ।

୩. ପ୍ରଦତ୍ତେଃ ବିଶେଷ୍ୟପଦୈଃ ସହ ବିଶେଷଣପଦାନି ସଂଯୋଜୟତ-

ରାତ୍ରୀ, ଅଶ୍ଵେନ, ତରୁଣମ୍, ସରିତ୍ସୁ, ଅକ୍ଷେନ, ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନାୟ, ବୃକ୍ଷାଃ,
ରାଜାମ୍, ପ୍ରତ୍ୟୁଷେ, ସମ୍ପଦଃ, ନଦୀ, କଳେବରଃ, ଅପାମ୍, ଗୋଷୁ, ବୁଦ୍ଧିଃ,
ମାତୃଷୁ, ଖାତିକା, ନୌଭିଃ, ମଧୁନି, ନାରାମ୍, ପୁଷ୍ପେଭ୍ୟଃ, ଲତାଭିଃ,
ସ୍ରୀଲୋକମ୍, ଆତପେଷୁ, ବର୍ଷାସୁ ।

୭ - ସୁବନ୍ଧ ପ୍ରକରଣ

‘ସୁପ୍’ ଅଛି ଅନ୍ତ ବା ଶେଷରେ ଯାହାର ତାହା ହିଁ ସୁବନ୍ଧ । ମୂଳ ଶବ୍ଦ ପ୍ରକୃତି ବା ପ୍ରାତିପଦିକରୁ ସାତୋଟି ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯଥା - ପ୍ରଥମା, ଦ୍ୱିତୀୟା, ତୃତୀୟା, ଚତୁର୍ଥୀ, ପଞ୍ଚମା, ଷଷ୍ଠୀ ଓ ସପ୍ତମା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଭକ୍ତିର ତିନୋଟି ବଚନ ରହିଛି । ଯଥା - ଏକବଚନ, ଦ୍ୱିବଚନ ଓ ବହୁବଚନ ।

ସମସ୍ତ ବିଭକ୍ତି ଓ ବଚନ ପାଇଁ ମୋଟରେ ଏକୋଇଶଗୋଟି ପ୍ରତ୍ୟୟ ରହିଥାଏ । ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଥମାବିଭକ୍ତିର ଏକ ବଚନପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ‘ସୁ’ରୁ ‘ସୁ’ ଏବଂ ସପ୍ତମାବିଭକ୍ତିର ବହୁବଚନପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ‘ସୁପ୍’ରୁ ‘ପ୍’ ଏହିଭଳି ସମସ୍ତ ବିଭକ୍ତି ଓ ବଚନଗୁଡ଼ିକପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପ୍ରତ୍ୟାହାର (ବା ସଂକେତ)କୁ ‘ସୁପ୍’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ସମସ୍ତ ଶବ୍ଦରୁପର ଶେଷରେ ଏହି ସୁପ୍ ପ୍ରଯୋଗ ହୋଇଥିବାରୁ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସୁବନ୍ଧ ବୋଲି କହନ୍ତି ।

ବିଭକ୍ତି, କାରକ ଏବଂ ତାର ଚିହ୍ନ :

ବିଭକ୍ତି	କାରକ / କାରଣ	ଚିହ୍ନ
ପ୍ରଥମା	କର୍ତ୍ତା	ଟିଏ, ଟି, ଟାଏ, ଗୁଡ଼ିକ, ଗୁଡାକ
ଦ୍ୱିତୀୟା	କର୍ମ	କୁ, କୁ, ମାନକୁ
ତୃତୀୟା	କରଣ	ରେ, ଦ୍ୱାରା, ଦେଇ
ଚତୁର୍ଥୀ	ସମ୍ପ୍ରଦାନ	କୁ ମାନକୁ (ଦାନାର୍ଥେ) ପାଇଁ, ନିମନ୍ତେ, ସକାଶେ
ପଞ୍ଚମା	ଅପାଦାନ	ରୁ, ଠାରୁ, ମାନଙ୍କଠାରୁ
ଷଷ୍ଠୀ	ସମ୍ବନ୍ଧ	ର, କର, ମାନଙ୍କର
ସପ୍ତମା	ଅଧିକରଣ	ରେ, ଠାରେ, ମାନଙ୍କଠାରେ
ସମୋଧାନ/ପ୍ରଥମା	-	ରେ, ଅରେ, ହେ, ଆହେ ।

ଉପଯୁକ୍ତ ଚିହ୍ନଗୁଡ଼ିକ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପ୍ରତ୍ୟୟଗୁଡ଼ିକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଶବ୍ଦର ପରେ ଯୋଗ କରାଯାଇ ସଂସ୍କୃତରେ ଶବ୍ଦରୂପର ରଚନା କରାଯାଇଥାଏ । ଏଗୁଡ଼ିକ ଶବ୍ଦ ସାଙ୍ଗରେ ଲାଗିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଶବ୍ଦର ରୂପ ମଧ୍ୟ ବଦଳିଯାଏ ।

ଶବ୍ଦରୂପ (ସୁବଚ୍ଚ)

ସଂସ୍କୃତରେ କେବଳ ପ୍ରକୃତି ବା କେବଳ ପ୍ରତ୍ୟୟର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ ନାହିଁ । ପ୍ରକୃତି ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗରେ ନିଷ୍ପନ୍ନ ଶବ୍ଦ ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ହେଲେ ତାର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । (ନ କେବଳା ପ୍ରକୃତିଃ ପ୍ରୟୋଗବ୍ୟା ନାପି ପ୍ରତ୍ୟୟଃ । ଅପଦଂ ନ ପ୍ରୟୁଜାତ ମହାଭାଷ୍ୟ) ।

ପଦର ନିଷ୍ପତ୍ତି ପାଇଁ ଶବ୍ଦ-ପ୍ରକୃତିରୁ ସ୍ୱପ୍ (ସ୍ୱ-ଐ-ଜସ୍ ପ୍ରଭୃତି) ଓ ଧାତୁ ପ୍ରକୃତିରୁ ତିଡ଼୍ (ତିପ୍, ତସ୍, ଝି ପ୍ରଭୃତି)ର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । (ସୁପ୍ତିତିଡ଼ଂ ପଦମ୍ - ପା.୧.୪.୧୪) । ସ୍ୱପ୍ ଓ ତିଡ଼୍ ପ୍ରତ୍ୟୟକୁ ବିଭକ୍ତି କୁହାଯାଏ । (ବିଭକ୍ତିଃ - ପା.୧.୪.୧୦୪ । ଡ୍ୟାପ୍ ପ୍ରାତିପଦିକାତ୍ - ପା.୪.୧.୧) । ବିଭକ୍ତି ଓ ବଚନମାନଙ୍କରେ ଶବ୍ଦ-ପ୍ରକୃତିରୁ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବା ସ୍ୱପ୍ ଇତ୍ୟାଦି ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହେଲା ।

ବିଭକ୍ତି ଓ ବଚନର ସ୍ୱରୂପ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ସୁ=ସ୍	ଐ	ଜସ୍ (ଅଃ)
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଅମ୍	ଐର୍ (ଐ)	ଶସ୍ (ଅଃ)
ତୃତୀୟା	ଗା=ଆ	ଭ୍ୟାମ୍	ଭିସ୍=ଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଡେ=ଏ	ଭ୍ୟାମ୍	ଭ୍ୟସ୍
ପଞ୍ଚମା	ଡସି=ଅସ୍	ଭ୍ୟାମ୍	ଭ୍ୟସ୍
ଷଷ୍ଠୀ	ଡସ୍=ଅସ୍ (ସ୍ୟ)	ଓସ୍=ଓଃ (ୟୋଃ)	ଆମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଡି=ଇ (ଏ)	ଓସ୍=ଓଃ (ୟୋଃ)	ସ୍ୱପ୍ (ସ୍ୱ, ସ୍ତ୍ୱ)
ଅଷ୍ଟୋଧନ	ସୁ=ସ୍ (ଠ)	ଐ	ଜସ୍ (ଅଃ)

ଶବ୍ଦରୂପ ଦୁଇପ୍ରକାରର ଯଥା - ୧. ଅଜନ୍ତ / ସ୍ଵରାଜ୍ଞ (ଅର୍ ବା ସ୍ଵର ଅଜ୍ଞ ବା ଶେଷରେ ଯାହାର ଅଛି ସେହି) ୨. ହଳଜ୍ଞ / ବ୍ୟଞ୍ଜନାଜ୍ଞ (ହଲ୍ ବା ବ୍ୟଞ୍ଜନଗୁଡ଼ିକ ଶେଷରେ ଅଛି ଯାହାର ସେହି) ।

ସମୋଧନ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତିର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଏହାର ଏକବଚନ ରୂପ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ରୂପ ଠାରୁ ଟିକିଏ ଭିନ୍ନ ।

ନିମ୍ନରେ ଉଦାହରଣ ସ୍ଵରୂପ ଦେବ ଶବ୍ଦ, ତହିଁରୁ ହେଉଥିବା ବିଭକ୍ତି ସ୍ଵପ୍ନ ପ୍ରତ୍ୟୟ, ଉକ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗରେ ହେଉଥିବା ବିଭିନ୍ନ ଶବ୍ଦରୂପ ଓ ସେମାନଙ୍କ ଅର୍ଥ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା -

ଦେବ (ଦେବତା) - ‘ଅ’ କାରାନ୍ତ (ଯେଉଁ ଶବ୍ଦ ଉଚ୍ଚାରଣ କଲେ ଶେଷରେ ‘ଅ’କାର ଆସେ) ପୁଂଲିଙ୍ଗ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
୧ମା	ଦେବ+ସୁ=ଦେବଃ ଜଣେ ଦେବ	ଦେବ+ଔ=ଦେବୌ ଦୁଇଜଣ ଦେବ	ଦେବ+ଜସ୍ଵ=ଦେବାଃ ଦେବମାନେ
୨ୟା	ଦେବ+ଅମ୍=ଦେବମ୍ ଜଣେ ଦେବଙ୍କୁ	ଦେବ+ଐ=ଦେବୌ ଦୁଇଜଣ ଦେବଙ୍କୁ	ଦେବ+ଶସ୍ଵ=ଦେବାନ୍ ଦେବମାନଙ୍କୁ
୩ୟା	ଦେବ+ଠା=ଦେବେନ ଜଣେ ଦେବଙ୍କଦ୍ଵାରା	ଦେବ+ଭ୍ୟାମ୍=ଦେବାଭ୍ୟାମ୍ ଦୁଇଜଣ ଦେବଙ୍କଦ୍ଵାରା	ଦେବ+ଭିସ୍=ଦେବେଷ୍ଠ ଦେବମାନଙ୍କଦ୍ଵାରା
୪ର୍ଥୀ	ଦେବ+ଡ଼େ=ଦେବାୟ ଜଣେ ଦେବଙ୍କୁ (ଦାନାର୍ଥେ)	ଦେବ+ଭ୍ୟାମ୍=ଦେବାଭ୍ୟାମ୍ ଦୁଇଜଣ ଦେବଙ୍କୁ	ଦେବ+ଭ୍ୟସ୍=ଦେବେଭ୍ୟଃ ଦେବମାନଙ୍କୁ
୫ମା	ଦେବ+ଡ଼ସି=ଦେବାୟ ଜଣେ ଦେବଙ୍କଠାରୁ	ଦେବ+ଭ୍ୟାମ୍=ଦେବାଭ୍ୟାମ୍ ଦୁଇଜଣ ଦେବଙ୍କଠାରୁ	ଦେବ+ଭ୍ୟସ୍=ଦେବେଭ୍ୟଃ ବହୁବଚନଙ୍କଠାରୁ
୬ଷ୍ଠୀ	ଦେବ+ଡ଼ସ୍=ଦେବସ୍ୟ ଜଣେ ଦେବଙ୍କର	ଦେବ+ଓସ୍=ଦେବୋଃ ଦୁଇଜଣ ଦେବଙ୍କର	ଦେବ+ଆମ୍=ଦେବାନାମ୍ ଦେବମାନଙ୍କର

୭ମୀ ଦେବ+ଓ=ଦେବେ ଦେବ+ଓସ୍=ଦେବୟୋଃ ଦେବ+ସୁସ୍=ଦେବେଷୁ
 ଜଣେ ଦେବଙ୍କଠାରେ ଦୁଇଜଣ ଦେବଙ୍କଠାରେ ଦେବମାନଙ୍କଠାରେ
 ସମୋଧାନ ଦେବ+ସୁ=ଦେବ ଦେବ+ଐ=ଦେବୌ ଦେବ+ଜସ୍=ଦେବାଃ
 ହେ ଦେବ ! ହେ ଦେବଦୟା ! ହେ ଦେବକୃପା !

୧. କେତେକ ‘ଅ’କାରାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ - ନର, ଅସୁର, ବାଳ, ବାଳକ, ଛାତ୍ର, ଅଧ୍ୟାପକ, ବିଦ୍ୟାଳୟ, କପୋତ, ଅଶ୍ୱ, ଗଜ, ଜନ, କାକ, ରଜକ, ପାତକ, ନୃପ, ମୁଷିକ, ମାର୍ଜାର, ଭୃତ୍ୟ, ଅନଳ, କୁକୁର, ଶୁକ, ପିକ, ମୟୂର, ବ୍ୟାଧି, କର, ଘଟ, ବକ, ଅନିଳ, ବୁଧ, ସପ, ଭୁଜଙ୍ଗ, ଖଗ, ବିହଗ, ରଜକ, ପାତକ, ସୂଦ (ରୋଷେଇଆ), ତୁରଙ୍ଗ, ହସ୍ତ, ନାପିତ, ପାଦ, ଦର୍ପଣ, କୁପ, ମନୁଷ୍ୟ, ମାନବ, ବୃଷଭ, ଶୃଗାଳ, ମାତୁଳ, ବାୟସ (କାଉ), ଗ୍ରୀଷ୍ମ, ଲୌହକାର, ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣକାର, ଭୂପ, ବିତାଳ, ସାରମେୟ (କୁକୁର), ପୁତ୍ର, ସୁତ, ପର୍ବତ, ମେଘ, ସମୁଦ୍ର, ଗୁଣ, କେଶ, ଦନ୍ତ, କର୍ଣ୍ଣ, ନଖ, ମାସ, ଦିବସ, ରସ, ତରଙ୍ଗ, ପାକ, ମନ୍ତ୍ର, କିରଣ, ଜୟ, ବିନୟ, ଆନନ୍ଦ, ଯନ୍ତ୍ର, ଯଜ୍ଞ, ଭାଗ, ଆକାଶ, ପୁରସ୍କାର, ପ୍ରଶ୍ନ, ମୂର୍ଖ, ସିଂହ, ବୃକ୍ଷ, ଗ୍ରାମ, ରୋଗ, ଧର୍ମ, ରଥ, ମିତ୍ର (ସୂର୍ଯ୍ୟ), ଈଶ୍ୱର, ନର୍ତ୍ତକ, ଗାୟକ, ଦେବର, ପଣ୍ଡିତ, ପବନ, ସନ୍ତାନ, ପୂର୍ବାହଣ, ଅପରାହଣ, ଶୋକ, ମାର୍ଗ, ଯାଗ ଆଦି ଅକାରାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ ଅଟେ । ଏହି ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ରୂପ ‘ଦେବ’ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେବ ।

ଶିକ୍ଷକ, ବୃକ୍ଷ, ମାର୍ଗ, ରୋଗ, ହାର, ଗ୍ରାମ, ରାମ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ତୃତୀୟା ଏକବଚନ ଓ ସ୍ତ୍ରୀ ବହୁବଚନରେ ‘ନ’ ସ୍ଥାନରେ ‘ଶ’ ହୁଏ ।

ଦାର (ପତ୍ର), ପ୍ରାଣ, ଲାଜ, (ଲିଆ) ଓ ଅକ୍ଷତ (ଅରୁଆଗାଢ଼ଳ) ଶବ୍ଦ ନିତ୍ୟ ବହୁବଚନାନ୍ତ । ଯଥା - ଦାରାଃ, ଦାରାନ୍, ଦାରୈଃ, ଦାରେଭ୍ୟଃ, ଦାରେଭ୍ୟଃ, ଦାରାଣାମ୍, ଦାରେଷୁ । ପ୍ରାଣ, ଲାଜ ଓ ଅକ୍ଷତ ଶବ୍ଦର ରୂପ ଏହିପରି ।

‘ଗୃହ’ ଶବ୍ଦ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଓ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ । ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଗୃହଶବ୍ଦ ନିତ୍ୟ ବହୁବଚନାନ୍ତ । ଯଥା - ଗୃହାଃ, ଗୃହାନ, ଗୃହେଃ, ଗୃହେଭ୍ୟଃ, ଗୃହେଭ୍ୟଃ, ଗୃହାଣାମ୍, ଗୃହେଷୁ । (ଗୃହାଃ ପଦ୍ୟାଂ ଚ ବେଶ୍ମନି) ।

କୃଦନ୍ତ, ତଦ୍ଧିତାନ୍ତ ଓ ସମସ୍ତପଦ ଅକାରାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ହୋଇଥିଲେ ଦେବ ଶବ୍ଦ ପରି ରୂପ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ।

୨. ‘ଆ’ କାରାନ୍ତ - ସୋମପା (ସୋମରସପାନକାରୀ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ସୋମପାଃ	ସୋମପୌ	ସୋମପାଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ସୋମପାମ୍	ସୋମପୌ	ସୋମପଃ
ତୃତୀୟା	ସୋମପା	ସୋମପାଭ୍ୟାମ୍	ସୋମପାଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ସୋମପେ	ସୋମପାଭ୍ୟାମ୍	ସୋମପାଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ସୋମପଃ	ସୋମପାଭ୍ୟାମ୍	ସୋମପାଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ସୋମପଃ	ସୋମପୋଃ	ସୋମପାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ସୋମପି	ସୋମପୋଃ	ସୋମପାସୁ
ସମ୍ବୋଧନ	ସୋମପାଃ	ସୋମପୌ	ସୋମପାଃ

ବିଶ୍ୱପା (ବିଶ୍ୱପାଳକ), ମଧୁପା (ମଦ୍ୟପ), ଶଙ୍ଖଧ୍ୱା (ଶଙ୍ଖବଜାଳି) ଓ ଗୋପା (ଗାଈଜଗୁଆଳ) ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ରୂପ ସୋମପା ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ।

୩. ହ୍ରସ୍ୱ ‘ଇ’ କାରାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ

ମୁନି (ମନନଶୀଳ, ବେଦାଦିଶାସ୍ତ୍ରର ଅବଗତା)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ମୁନିଃ	ମୁନୀ	ମୁନୀଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ମୁନିମ୍	ମୁନୀ	ମୁନୀନ
ତୃତୀୟା	ମୁନିନା	ମୁନିଭ୍ୟାମ୍	ମୁନିଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ମୁନିନ୍ଦେ	ମୁନିଭ୍ୟାମ୍	ମୁନିଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ମୁନେଃ	ମୁନିଭ୍ୟାମ୍	ମୁନିଭ୍ୟଃ

ଷଷ୍ଠୀ	ମୁନେଃ	ମୁନେଃ	ମୁନୀନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ମୁନୌ	ମୁନେଃ	ମୁନିଷୁ
ସମୋଧନ	ମୁନେ	ମୁନୀ	ମୁନୟଃ

ନିଧୁ, ଜଳଧୁ, ଜଷ୍ଠଧୁ, ବିଧୁ, ଅଗ୍ନି, କପି, ଗିରି, ରବି, ହରି, କବି, ରଷି ପ୍ରଭୃତି ହ୍ରସ୍ବ ଇକାରାନ୍ତ ମୂଳିକା ଶବ୍ଦର ରୂପ ମୁନିଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେବ । ଦାଶରଥ୍ୟ ଆଦି ତତ୍ତ୍ୱିତାନ୍ତ ଏବଂ ତଥା ସ୍ଥିରବୁଦ୍ଧି ଆଦି ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସ ନିଷ୍ପନ୍ନପଦର ରୂପ ମଧ୍ୟ ମୁନି ଶବ୍ଦର ରୂପପରି ହେବ । ପତି (ପତିଃ ସମାସ ଏବ - ପା. ୧.୪.୮) ଶବ୍ଦ ପରେ ଥାଇ ସମାସ ହେଉଥିଲେ ‘ମୁନି’ ପରି ରୂପ ହେବ । ଯଥା- ସଭାପତି, ମହାପତି, ଶ୍ରୀପତି, ଅଧ୍ୟପତି ଇତ୍ୟାଦି । ଗିରି ଶବ୍ଦର ଷଷ୍ଠୀ ଓ ସପ୍ତମୀ ଦ୍ୱିବଚନରେ ‘ଗିର୍ଯ୍ୟୋଃ’ ହୁଏ ।

ସଂଜ୍ଞା (ବହୁ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ସଖା	ସଖାୟୌ	ସଖାୟଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ସଖାୟମ୍	ସଖାୟୌ	ସଖାନ୍
ତୃତୀୟା	ସଖ୍ୟା	ସଂଜ୍ଞଭ୍ୟାମ୍	ସଂଜ୍ଞିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ସଂଜ୍ଞା	ସଂଜ୍ଞଭ୍ୟାମ୍	ସଂଜ୍ଞୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ସଂଜ୍ଞୁଃ	ସଂଜ୍ଞଭ୍ୟାମ୍	ସଂଜ୍ଞୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ସଂଜ୍ଞୁଃ	ସଂଜ୍ଞୟଃ	ସଂଜ୍ଞାନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ସଂଜ୍ଞା	ସଂଜ୍ଞୟଃ	ସଂଜ୍ଞୁ
ସମୋଧନ	ସଂଜ୍ଞେ	ସଂଜ୍ଞାୟୌ	ସଂଜ୍ଞୟଃ

ପତି (ପ୍ରଭୁ, ସ୍ୱାମୀ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ପତିଃ	ପତୀ	ପତିୟଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ପତିମ୍	ପତୀ	ପତୀନ୍

ତୃତୀୟା	ପତ୍ୟା	ପତିଭ୍ୟାମ୍	ପତିଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ପତ୍ୟେ	ପତିଭ୍ୟାମ୍	ପତିଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ପତ୍ୟୁଃ	ପତିଭ୍ୟାମ୍	ପତିଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ପତ୍ୟୁଃ	ପତ୍ୟୋଃ	ପତୀନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ପତ୍ୟୌ	ପତ୍ୟୋଃ	ପତିଷ୍ଠ
ସମୋଧନ	ପତେ	ପତୀ	ପତୟଃ

‘ପତି’ ଶବ୍ଦର ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦ ସହ ସମାସ ହେଲେ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଭୂପତି’ ‘ମହାପତି’ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ରୂପ ‘ମୁନି’ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେବ ।

କଟି (କେତେ) ଶବ୍ଦ ବହୁତ ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଏ । ଅତଏବ ନିତ୍ୟ ବହୁବଚନାନ୍ତ : ଯଥା - କଟି, କଟି, କଟିଭିଃ, କଟିଭ୍ୟଃ, କଟିଭ୍ୟଃ, କତୀନାମ୍, କତିଷ୍ଠ ଏବଂ ହେ କଟି ! ଯତି ଓ ତତି ଶବ୍ଦର ରୂପ ଏହିପରି ହେବ ।

୪. ଦୀର୍ଘ ‘ଇ’ କାରାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗଶବ୍ଦ

ସୁଧୀ (ସୁବୁଦ୍ଧିମାନ, ପଣ୍ଡିତ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ସୁଧୀଃ	ସୁଧୂୟୌ	ସୁଧୂୟଃ
ଦ୍ଵିତୀୟା	ସୁଧୂୟାମ୍	ସୁଧୂୟୌ	ସୁଧୂୟଃ
ତୃତୀୟା	ସୁଧୂୟା	ସୁଧୀଭ୍ୟାମ୍	ସୁଧୀଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ସୁଧୂୟେ	ସୁଧୀଭ୍ୟାମ୍	ସୁଧୀଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ସୁଧୂୟଃ	ସୁଧୀଭ୍ୟାମ୍	ସୁଧୀଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ସୁଧୂୟଃ	ସୁଧୂୟୋଃ	ସୁଧୂୟାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ସୁଧୂୟି	ସୁଧୂୟୋଃ	ସୁଧୀଷ୍ଠ
ସମୋଧନ	ସୁଧୀଃ	ସୁଧୂୟୌ	ସୁଧୂୟଃ

ସୁଶ୍ରୀ (ସୁନ୍ଦର) ଶବ୍ଦର ରୂପ ସୁଧୀ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହୁଏ ।

ସଖୀ (ମିତ୍ରତା ଇଚ୍ଛାକରୁଥିବା । ସଖାୟମିତ୍ରତାତି)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ସଖା	ସଖାୟୋ	ସଖାୟଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ସଖାୟମ୍	ସଖାୟୋ	ସଖାୟଃ
ତୃତୀୟା	ସଖ୍ୟା	ସଖାଭ୍ୟାମ୍	ସଖାଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ସଖ୍ୟେ	ସଖାଭ୍ୟାମ୍	ସଖାଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ସଖ୍ୟଃ	ସଖାଭ୍ୟାମ୍	ସଖାଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ସଖ୍ୟଃ	ସଖ୍ୟାଃ	ସଖ୍ୟାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ସଖ୍ୟା	ସଖ୍ୟାଃ	ସଖ୍ୟାସୁ
ସନ୍ଦୋଧନ	ସଖା	ସଖାୟୋ	ସଖାୟଃ

ସଖୀ (ଖେଳସହ ଅସ୍ତ୍ରାତି ସଖଃ ସଖମିତ୍ରତାତି)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ସଖୀଃ	ସଖ୍ୟା	ସଖ୍ୟଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ସଖ୍ୟାମ୍	ସଖ୍ୟା	ସଖ୍ୟଃ
ତୃତୀୟା	ସଖ୍ୟା	ସଖାଭ୍ୟାମ୍	ସଖାଭିଃ
ସପ୍ତମୀ	ସଖ୍ୟା	ସଖ୍ୟାଃ	ସଖ୍ୟାସୁ
ସନ୍ଦୋଧନ	ସଖୀ	ସଖ୍ୟା	ସଖ୍ୟଃ

ଅନ୍ୟସମସ୍ତ ବିଭକ୍ତିର ରୂପ ଉପର୍ୟୁକ୍ତ ସଖୀ ଶବ୍ଦପରି ହୋଇଥାଏ ।
ଏହିଭଳି ସୁଖୀ, ସୁତୀ (ପୁତ୍ର ଇଚ୍ଛା କରୁଛି ଯେ) ଇତ୍ୟାଦିଙ୍କର ରୂପ ମଧ୍ୟ ସଖୀ ଶବ୍ଦଭଳି ହୋଇଥାଏ ।

୫. ହ୍ରସ୍ୱ ‘ଉ’କାରାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗଶବ୍ଦ

ସାଧୁ (ସଞ୍ଜନ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ସାଧୁଃ	ସାଧୁ	ସାଧବଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ସାଧୁମ୍	ସାଧୁ	ସାଧୁନ୍

ତୃତୀୟା	ସାଧୁନା	ସାଧୁଭ୍ୟାମ୍	ସାଧୁଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ସାଧବେ	ସାଧୁଭ୍ୟାମ୍	ସାଧୁଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ସାଧୋଃ	ସାଧୁଭ୍ୟାମ୍	ସାଧୁଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ସାଧୋଃ	ସାଧୋଃ	ସାଧୁନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ସାଧୌ	ସାଧୋଃ	ସାଧୁଷୁ
ସମୋଧନ	ସାଧୋ	ସାଧୁ	ସାଧବଃ

ଶମ୍ଭୁ, ବାୟୁ, ହେତୁ, ସେତୁ, ଶତ୍ରୁ, ବିଧୁ, ରତ୍ନ, କ୍ରତୁ (ଯଜ୍ଞ), ଗୁରୁ (ଶିକ୍ଷକ), ଭାନୁ (ସୂର୍ଯ୍ୟ), ଶିଶୁ, ବିଷ୍ଣୁ, ମଧୁ (ବସନ୍ତ) ପ୍ରଭୃତି ହ୍ରସ୍ବ ଉକାରାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ରୂପ ସାଧୁ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେବ ।

ଅସୁ (ପ୍ରାଣ) ଶବ୍ଦ ନିତ୍ୟ ବହୁବଚନାନ୍ତ । ଯଥା - ଅସବଃ, ଅସୁନଃ, ଅସୁଭିଃ, ଅସୁଭ୍ୟଃ, ଅସୁଭ୍ୟାମ୍, ଅସୁଷୁ, ଅସବଃ । ମାତ୍ର ତରୁ, ମେରୁ ଓ ଗୁରୁ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ଷଷ୍ଠୀ ଓ ସପ୍ତମୀ ଦ୍ବିବଚନରେ ତର୍ବୋଃ ପ୍ରଭୃତି ହୁଏ ।

୬. ଦୀର୍ଘ 'ଉ' କାରାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗଶବ୍ଦ

ସ୍ବୟମ୍ଭୁ (ବ୍ରହ୍ମା)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ବିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ସ୍ବୟମ୍ଭୁଃ	ସ୍ବୟମ୍ଭୌ	ସ୍ବୟମ୍ଭବଃ
ଦ୍ବିତୀୟା	ସ୍ବୟମ୍ଭବମ୍	ସ୍ବୟମ୍ଭୌ	ସ୍ବୟମ୍ଭବଃ
ତୃତୀୟା	ସ୍ବୟମ୍ଭବା	ସ୍ବୟମ୍ଭୂଭ୍ୟାମ୍	ସ୍ବୟମ୍ଭୁଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ସ୍ବୟମ୍ଭବେ	ସ୍ବୟମ୍ଭୂଭ୍ୟାମ୍	ସ୍ବୟମ୍ଭୁଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ସ୍ବୟମ୍ଭବଃ	ସ୍ବୟମ୍ଭୂଭ୍ୟାମ୍	ସ୍ବୟମ୍ଭୁଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ସ୍ବୟମ୍ଭବଃ	ସ୍ବୟମ୍ଭୌ	ସ୍ବୟମ୍ଭବାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ସ୍ବୟମ୍ଭବି	ସ୍ବୟମ୍ଭୌ	ସ୍ବୟମ୍ଭୁଷୁ
ସମୋଧନ	ସ୍ବୟମ୍ଭୁଃ	ସ୍ବୟମ୍ଭୌ	ସ୍ବୟମ୍ଭବଃ

ଆତ୍ମଭୁ (ବ୍ରହ୍ମା, ପୁତ୍ର), ମନୋଭୁ (କନ୍ଦର୍ପ), ପ୍ରତିଭୁ (ମଧୁସୁ) ପ୍ରଭୃତି ଏହିପରି ।

୭. 'ର' କାରାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗଶବ୍ଦ ଦାତୃ (ଦାତା)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଦାତା	ଦାତାରୌ	ଦାତାରଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଦାତାରମ୍	ଦାତାରୌ	ଦାତୁନ୍
ତୃତୀୟା	ଦାତ୍ରା	ଦାତୃଭ୍ୟାମ୍	ଦାତୃଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଦାତ୍ରେ	ଦାତୃଭ୍ୟାମ୍	ଦାତୃଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଦାତୁଃ	ଦାତୃଭ୍ୟାମ୍	ଦାତୃଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଦାତୁଃ	ଦାତ୍ରୋଃ	ଦାତୁ ଶାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଦାତରି	ଦାତ୍ରୋଃ	ଦାତୃଷୁ
ଅଷ୍ଟମୀ	ଦାତଃ	ଦାତାରୌ	ଦାତାରଃ

ଧାତୁ, ବିଧାତୁ, କର୍ତ୍ତୃ, କେତୁ, ହତୁ, ଛେତୁ, ଦ୍ରଷ୍ଟୁ, ଶ୍ରୋତୁ, ନିପୁ ଓ ନେତୁ
ପ୍ରସ୍ତୁ, ସବିତୁ, ଭର୍ତୁ, ପ୍ରଣେତୁ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ରୂପ ଦାତୃ ଶବ୍ଦରୂପ ପରି ହେବ ।

ପିତୃ (ପିତା)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ପିତା	ପିତରୌ	ପିତରଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ପିତରମ୍	ପିତରୌ	ପିତୁନ୍
ତୃତୀୟା	ପିତ୍ରା	ପିତୃଭ୍ୟାମ୍	ପିତୃଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ପିତ୍ରେ	ପିତୃଭ୍ୟାମ୍	ପିତୃଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ପିତୁଃ	ପିତୃଭ୍ୟାମ୍	ପିତୃଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ପିତୁଃ	ପିତ୍ରୋଃ	ପିତୁ ଶାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ପିତରି	ପିତ୍ରୋଃ	ପିତୃଷୁ
ଅଷ୍ଟମୀ	ପିତଃ	ପିତରୌ	ପିତରଃ

ଭ୍ରାତୃ, ଜାମାତୃ, ଦେବୃ (ଦିଅର) ଶବ୍ଦର ରୂପ ପିତୃଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହୁଏ ।
ନୃଶବ୍ଦ ପିତୃଶବ୍ଦପରି ରୂପ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ବହୁବଚନରେ ନୃଶାମ୍ ଏବଂ
ନୃ ଶାମ୍ ଏହିପରି ଦୁଇପ୍ରକାର ପ୍ରଚଳନ ଶୁଦ୍ଧ ବୋଲି ଗୃହୀତ ହୁଏ ।

ନୃ (ନର)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ନା	ନରୌ	ନରଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ନରମ୍	ନରୌ	ନୃନ୍
ତୃତୀୟା	ନା	ନୃଭ୍ୟାମ୍	ନୃଭିଃ

ଅନ୍ୟସବୁ ପିତୃ ଶବ୍ଦ ରୂପ ପରି । କିନ୍ତୁ ଷଷ୍ଠୀ ବହୁବଚନରେ -
ନୃଣାମ୍ ଓ ନୃଣାମ୍ ପ୍ରଚଳନ ଶୁଦ୍ଧ ।

୮. 'ଐ' କାରାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗଶବ୍ଦ

ରୈ (ଧନ)ସ୍ତ୍ରୀ ଲିଙ୍ଗରେ ମଧ୍ୟ ଏକାପରି ରୂପ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ରାଃ	ରାୟୌ	ରାୟଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ରାୟମ୍	ରାୟୌ	ରାୟଃ
ତୃତୀୟା	ରାୟା	ରାଭ୍ୟାମ୍	ରାଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ରାୟେ	ରାଭ୍ୟାମ୍	ରାଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ରାୟଃ	ରାଭ୍ୟାମ୍	ରାଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ରାୟଃ	ରାୟୋଃ	ରାୟାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ରାୟି	ରାୟୋଃ	ରାସୁ
ସମ୍ବୋଧନ	ରାଃ	ରାୟୌ	ରାୟଃ

୯. 'ଓ' କାରାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗଶବ୍ଦ

ଗୋ (ବୃଷଭ ବା ବଳଦ, କିରଣ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଇତ୍ୟାଦି)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଗୌଃ	ଗାବୌ	ଗାବଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଗାମ୍	ଗାବୌ	ଗାଃ
ତୃତୀୟା	ଗବା	ଗୋଭ୍ୟାମ୍	ଗୋଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଗବେ	ଗୋଭ୍ୟାମ୍	ଗୋଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଗୋଃ	ଗୋଭ୍ୟାମ୍	ଗୋଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଗୋଃ	ଗବୋଃ	ଗବାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଗବି	ଗବୋଃ	ଗୋସୁ
ସମ୍ବୋଧନ	ଗୌଃ	ଗାବୌ	ଗାବଃ

୧୦. ଅକଟ/ସ୍ୱରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ (ବିଶେଷ୍ୟ ଓ ବିଶେଷଣ) ଶବ୍ଦ

‘ଆ’ କାରାନ୍ତ - ଲତା

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଲତା	ଲତେ	ଲତାଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଲତାମ୍	ଲତେ	ଲତାଃ
ତୃତୀୟା	ଲତୟା	ଲତାଭ୍ୟାମ୍	ଲତାଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଲତାୟୈ	ଲତାଭ୍ୟାମ୍	ଲତାଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଲତାୟାଃ	ଲତାଭ୍ୟାମ୍	ଲତାଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଲତାୟାଃ	ଲତୟୋଃ	ଲତାନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଲତାୟାମ୍	ଲତୟୋଃ	ଲତାସୁ
ସମୋଧନ	ଲତେ	ଲତେ	ଲତାଃ

ବିଦ୍ୟା, ମୁଦ୍ରା, ଦେବତା, ମେଧା, ଚିତ୍ରା, ଲଜ୍ଜା, ଯାଚକ୍ଷା, ଅମ୍ଭା, କଥା, ଶ୍ରଦ୍ଧା, ଜିଗୀକ୍ଷା, ବୁଭୁକ୍ଷା, ଦୁଃଖା, କୃତ୍ରିମା, ପଣ୍ଡିତା, ପବିତ୍ରା, ଗଙ୍ଗା, ନର୍ମଦା, ଦୟା, ମାୟା, ଭାଷା, କବିତା ପ୍ରଭୃତି ଆକାରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ରୂପ ଲତା ଶବ୍ଦ ରୂପ ପରି ।

ଅମ୍ଭା (ମା) ଶବ୍ଦର-ରୂପ ଲତା ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସମୋଧନରେ ଅମ୍ଭେ ନ ହୋଇ ଅମ୍ଭ ହୁଏ । ବର୍ଷା, ସମା (ବର୍ଷ) ଓ ସିକତା (ବାଲି) ଶବ୍ଦ ନିତ୍ୟ ବହୁବଚନାନ୍ତ; ଯଥା - ବର୍ଷାଃ, ବର୍ଷାଃ, ବର୍ଷାଭିଃ, ବର୍ଷାଭ୍ୟଃ, ବର୍ଷାଭ୍ୟଃ, ବର୍ଷାଣାମ୍, ବର୍ଷାସୁ, ବର୍ଷାଃ ।

୧୧. ହ୍ରସ୍ୱ ‘ଇ’ କାରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ

ମତି (ବୁଦ୍ଧି)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ମତିଃ	ମତୀ	ମତୟଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ମତିମ୍	ମତୀ	ମତାଃ
ତୃତୀୟା	ମତ୍ୟା	ମତିଭ୍ୟାମ୍	ମତିଭିଃ

ଚତୁର୍ଥୀ	ମତୈ, ମତୟେ	ମତିଭ୍ୟାମ୍	ମତିଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ମତ୍ୟାଃ, ମତେଃ	ମତିଭ୍ୟାମ୍	ମତିଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ମତ୍ୟାଃ, ମତେଃ	ମତେୟାଃ	ମତାନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ମତ୍ୟାମ୍, ମତୌ	ମତେୟାଃ	ମତିଷୁ
ସମୋଧନ	ମତେ	ମତା	ମତୟଃ

ଗତି, ବୁଦ୍ଧି, ଭୂମି, ସ୍ଥିତି, ଜାତି, ଭୂତି, ହାନି, ରାତ୍ରି, କୀର୍ତ୍ତି, ପ୍ରାପ୍ତି, ଶାନ୍ତି, ପ୍ରୀତି, ନୀତି, ଶ୍ରୁତି, ଭକ୍ତି, ଶକ୍ତି, ଅବନି ପ୍ରଭୃତି ହ୍ରସ୍ବ 'ଇ'କାରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ରୂପ ମତି ଶବ୍ଦ ରୂପ ପରି ହେବ ।

୧୨. ଦୀର୍ଘ 'ଇ'କାରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗଶବ୍ଦ

ନଦୀ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ନଦୀ	ନଦେୟୀ	ନଦ୍ୟଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ନଦୀମ୍	ନଦେୟୀ	ନଦୀଃ
ତୃତୀୟା	ନଦ୍ୟା	ନଦୀଭ୍ୟାମ୍	ନଦୀଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ନଦୈ	ନଦୀଭ୍ୟାମ୍	ନଦୀଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ନଦ୍ୟାଃ	ନଦୀଭ୍ୟାମ୍	ନଦୀଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ନଦ୍ୟାଃ	ନଦେୟାଃ	ନଦୀନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ନଦ୍ୟାମ୍	ନଦେୟାଃ	ନଦୀଷୁ
ସମୋଧନ	ନଦି	ନଦେୟୀ	ନଦ୍ୟଃ

ଦେବୀ, ନାରୀ, ଗୌରୀ, ପତ୍ନୀ, ବାଣୀ, ସତୀ, କୁମାରୀ, ରମଣୀ, ଧରଣୀ, ପାର୍ବତୀ, ଜନନୀ, ଶ୍ରୀମତୀ, ଗୁଣବତୀ, ପ୍ରେୟସୀ, କୃତବତୀ, ଗନ୍ଧତୀ, ପଠତୀ, ଜହ୍ନତୀ, କୁର୍ବତୀ, ଦଦତୀ, ଲଘ୍ୱୀ, ରାଜ୍ଞୀ, ଗୁର୍ବୀ ଓ ଯୁବତୀ, ଶ୍ରେଣୀ, ଅବନୀ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ରୂପ ନଦୀ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେବ ।

ନଦୀ ଶବ୍ଦର ରୂପରେ ଯେଉଁ, ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ‘ଦ୍ୟ’ ହୋଇଛି ସେହି ସେହି ସ୍ଥାନରେ ‘ଗୌରୀ’ ଓ ‘ନାରୀ’ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ରୂପରେ ‘ଦ୍ୟଃ’ ନ ହୋଇ ‘ର୍ଯ୍ୟ’ ହେବ ।

ଇଦୃଶୀ, ତାଦୃଶୀ, ଯାଦୃଶୀ, ମାଦୃଶୀ, ଦ୍ଵାଦୃଶୀ, ଭବାଦୃଶୀ, ଭବତୀ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ରୂପ ମଧ୍ୟ ନଦୀ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେବ ।

ତରୀ (ନୌକା), ତନ୍ତ୍ରୀ (ବାଣୀତାର), ହ୍ରୀ (ଲଜ୍ଜା), ଧୀ (ବୁଦ୍ଧି), ଶ୍ରୀ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଶବ୍ଦର ରୂପ ନଦୀ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ଏକବଚନରେ ‘ସୁ’ର ଲୋପ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା - ତରୀଃ, ତନ୍ତ୍ରୀଃ, ଲକ୍ଷ୍ମୀଃ ।

ଅବୀ-ତନ୍ତ୍ରୀ-ତରୀ-ଲକ୍ଷ୍ମୀ-ହ୍ରୀ-ଧୀ-ଶ୍ରୀଶାମୁଣାଦିଷୁ ।

ସମାନାମପି ଶବ୍ଦାନାଂ ସୁଲୋପୋ ନ କଦାଚନ ॥

ସ୍ତ୍ରୀ (ସ୍ତ୍ରୀ ଲୋକ, ଭାର୍ଯ୍ୟା)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ସ୍ତ୍ରୀ	ସ୍ତ୍ରିୟୌ	ସ୍ତ୍ରିୟଃ
ଦ୍ଵିତୀୟା	ସ୍ତ୍ରିୟା, ସ୍ତ୍ରୀମ୍	ସ୍ତ୍ରିୟୌ	ସ୍ତ୍ରିୟଃ, ସ୍ତ୍ରୀଃ
ତୃତୀୟା	ସ୍ତ୍ରିୟା	ସ୍ତ୍ରୀଭ୍ୟାମ୍	ସ୍ତ୍ରୀଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ସ୍ତ୍ରିୟୌ	ସ୍ତ୍ରୀଭ୍ୟାମ୍	ସ୍ତ୍ରୀଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ସ୍ତ୍ରିୟଃ	ସ୍ତ୍ରୀଭ୍ୟାମ୍	ସ୍ତ୍ରୀଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ସ୍ତ୍ରିୟଃ	ସ୍ତ୍ରିୟୋଃ	ସ୍ତ୍ରୀଣାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ସ୍ତ୍ରିୟାମ୍	ସ୍ତ୍ରିୟୋଃ	ସ୍ତ୍ରୀଷୁ
ସମୋଧନ	ସ୍ତ୍ରି	ସ୍ତ୍ରିୟୌ	ସ୍ତ୍ରିୟଃ

୧୩. ହ୍ରସ୍ବ 'ଉ' କାରାତ ସ୍ଥାଳିଜାଣବ

ଧେନୁ (ଗାଈ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଧେନୁଃ	ଧେନୁ	ଧେନବଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଧେନୁମ୍	ଧେନୁ	ଧେନୁଃ
ତୃତୀୟା	ଧେନା	ଧେନୁଭ୍ୟାମ୍	ଧେନୁଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଧେନୈ, ଧେନବେ	ଧେନୁଭ୍ୟାମ୍	ଧେନୁଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଧେନୁଃ, ଧେନୋଃ	ଧେନୁଭ୍ୟାମ୍	ଧେନୁଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଧେନୁଃ, ଧେନୋଃ	ଧେନୈଃ	ଧେନୁନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଧେନାମ୍, ଧେନୌ	ଧେନୈଃ	ଧେନୁଷୁ
ଅଷ୍ଟାଦଶମୀ	ଧେନୋ	ଧେନୁ	ଧେନବଃ

ତନୁ (ଶରୀର ଅର୍ଥରେ), ରଞ୍ଜୁ (ଦଉଡ଼ି), ଚଞ୍ଚୁ (ଅଣ୍ଟ), ରେଣୁ (ଧୂଳି) ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ରୂପ ଧେନୁ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି । ରେଣୁ ଏବଂ ହନୁ ଶବ୍ଦଦ୍ୱୟର ରୂପ ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ ମଧ୍ୟ ସାଧୁଭଳି ହୁଏ ।

୧୪. ଦୀର୍ଘ 'ଉ' କାରାତ ସ୍ଥାଳିଜାଣବ

ବଧୂ (ବୋହୂ, ସ୍ତ୍ରୀ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ବଧୂଃ	ବଧୌ	ବଧୃଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ବଧୂମ୍	ବଧୌ	ବଧୂଃ
ତୃତୀୟା	ବଧା	ବଧୂଭ୍ୟାମ୍	ବଧୂଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ବଧୌ	ବଧୂଭ୍ୟାମ୍	ବଧୂଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ବଧାଃ	ବଧୂଭ୍ୟାମ୍	ବଧୂଭ୍ୟଃ

ଷଷ୍ଠୀ	ବଧାଃ	ବଧୋଃ	ବଧୁନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ବଧାମ୍	ବଧୋଃ	ବଧୁଷୁ
ସମ୍ବୋଧନ	ବଧୁ	ବଧୌ	ବଧଃ

ଶିଶୁ (ଶାଶୁ), ପ୍ରସୁ (ମାତା), ଚମ୍ବୁ (ସେନା), ଚଞ୍ଚୁ, ଅଳାବୁ (ଲାଉ), ତନ୍ବୁ (ଶରୀର), ଜମ୍ବୁ (ଜାମୁକୋଳି), କର୍କମ୍ବୁ (ବରକୋଳି) ଏବଂ ରଞ୍ଜୁ ପ୍ରଭୃତି ଉକାରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ରୂପ ବଧୁଶବ୍ଦ ରୂପ ପରି ହେବ ।

ଭୂ (ପୃଥିବୀ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଭୂଃ	ଭୂବୌ	ଭୂବଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଭୂବମ୍	ଭୂବୌ	ଭୂବଃ
ତୃତୀୟା	ଭୂବା	ଭୂଭ୍ୟାମ୍	ଭୂଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଭୂବୈ, ଭୂବେ	ଭୂଭ୍ୟାମ୍	ଭୂଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଭୂବାଃ, ଭୂବଃ	ଭୂଭ୍ୟାମ୍	ଭୂଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଭୂବାଃ, ଭୂବଃ	ଭୂବୋଃ	ଭୂନାମ୍, ଭୂବାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଭୂବାମ୍, ଭୂବି	ଭୂବୋଃ	ଭୂଷୁ
ସମ୍ବୋଧନ	ଭୂଃ	ଭୂବୌ	ଭୂବଃ

୧୫. ହ୍ରସ୍ୱ ‘ର’ କାରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗଶବ୍ଦ

ମାତୃ (ମା)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ମାତା	ମାତରୌ	ମାତରଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ମାତରମ୍	ମାତରୌ	ମାତୁଃ
ତୃତୀୟା	ମାତ୍ରା	ମାତୃଭ୍ୟାମ୍	ମାତୃଭିଃ

ଚତୁର୍ଥୀ	ମାତ୍ରେ	ମାତୃଭ୍ୟାମ୍	ମାତୃଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ମାତୁଃ	ମାତୃଭ୍ୟାମ୍	ମାତୃଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ମାତୁଃ	ମାତ୍ରେଃ	ମାତୃ ଶାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ମାତରି	ମାତ୍ରେଃ	ମାତୃଷୁ
ସମୋଧନ	ମାତଃ	ମାତରୌ	ମାତରଃ

ଦୁହିତୃ (ଝିଅ), ଯାତୃ (ଯାଆ) ନନାନ୍ତୃ (ନଣନ୍) ଶବ୍ଦର ରୂପ ମାତୃଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି । ସ୍ୱସ୍ତ (ଭଉଣୀ) ଶବ୍ଦର ରୂପ ଦାତୃ ଶବ୍ଦର ରୂପପରି; କିନ୍ତୁ ଦ୍ୱିତୀୟା ବହୁବଚନରେ ସ୍ୱସ୍ତଃ । ଏହିପରି ମାତୃଷ୍ଟସ୍ତ(ମାଉସୀ) ଓ ପିତୃଷ୍ଟସ୍ତ (ପିଉସୀ) ରୂପ ହୁଏ ।

୧୬. ‘ଓ’କାରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗଶବ୍ଦ ଗୋ (ଗାଈ)

(ଗୋ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଓ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ସମାନ)

୧୭. ‘ଐ’କାରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗଶବ୍ଦ: ନୌ (ନୌକା)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ନୌଃ	ନାବୌ	ନାବଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ନାବମ୍	ନାବୌ	ନାବଃ
ତୃତୀୟା	ନାବା	ନୌଭ୍ୟାମ୍	ନୌଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ନାବେ	ନୌଭ୍ୟାମ୍	ନୌଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ନାବଃ	ନୌଭ୍ୟାମ୍	ନୌଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ନାବଃ	ନାବୋଃ	ନାବାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ନାବି	ନାବୋଃ	ନୌଷୁ
ସମୋଧନ	ନୌଃ	ନାବୌ	ନାବଃ

୧୮. ଅଜନ୍ତ / ସ୍ୱରାନ୍ତ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗଣବ

‘ଅ’କାରାନ୍ତ - ଫଳ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଫଳମ୍	ଫଳେ	ଫଳାନି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଫଳମ୍	ଫଳେ	ଫଳାନି
ତୃତୀୟା	ଫଳେନ	ଫଳାଭ୍ୟାମ୍	ଫଳେଷ୍ଠ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଫଳାୟ	ଫଳାଭ୍ୟାମ୍	ଫଳେଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଫଳାତ୍	ଫଳାଭ୍ୟାମ୍	ଫଳେଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଫଳସ୍ୟ	ଫଳୟୋଃ	ଫଳାନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଫଳେ	ଫଳୟୋଃ	ଫଳେଷୁ
ସମ୍ବୋଧନ	ଫଳ	ଫଳେ	ଫଳାନି

ବଳ, ଧନ, ବନ, ଜ୍ଞାନ, ସୁଖ, ଦୁଃଖ, ମିତ୍ର (ବନ୍ଧୁ), ନକ୍ଷତ୍ର, ପତ୍ର, ପୁଷ୍ପ, କଳତ୍ର (ସ୍ତ୍ରୀ), ଅପତ୍ୟ (ସନ୍ତାନ), ଗମନ, ରୋଦନ, ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ମହତ୍ତ୍ୱ, ଗତ, ସ୍ଥିତ, କର୍ତ୍ତବ୍ୟ, ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ରୂପ ଫଳ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ।

୧୯. ହ୍ରସ୍ୱ ‘ଇ’କାରାନ୍ତ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗଣବ

ବାରି (ଜଳ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ବାରି	ବାରିଣୀ	ବାରୀଣି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ବାରି	ବାରିଣୀ	ବାରୀଣି
ତୃତୀୟା	ବାରିଣୀ	ବାରିଭ୍ୟାମ୍	ବାରିଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ବାରିଣେ	ବାରିଭ୍ୟାମ୍	ବାରିଭ୍ୟଃ

ପଞ୍ଚମୀ	ବାରିଣଃ	ବାରିଭ୍ୟାମ୍	ବାରିଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ବାରିଣଃ	ବାରିଣୋଃ	ବାରାଣାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ବାରିଣି	ବାରିଣୋଃ	ବାରିଷୁ
ସନ୍ଦେଧନ	ବାରେ, ବାରି	ବାରିଣୀ	ବାରାଣି

ଅକ୍ଷି (ଆଖି)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମୀ	ଅକ୍ଷି	ଅକ୍ଷିଣୀ	ଅକ୍ଷୀଣି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଅକ୍ଷି	ଅକ୍ଷିଣୀ	ଅକ୍ଷୀଣି
ତୃତୀୟା	ଅକ୍ଷଣା	ଅକ୍ଷିଭ୍ୟାମ୍	ଅକ୍ଷିଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଅକ୍ଷଣେ	ଅକ୍ଷିଭ୍ୟାମ୍	ଅକ୍ଷିଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଅକ୍ଷଣଃ	ଅକ୍ଷିଭ୍ୟାମ୍	ଅକ୍ଷିଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଅକ୍ଷଣଃ	ଅକ୍ଷଣୋଃ	ଅକ୍ଷଣାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଅକ୍ଷଣି, ଅକ୍ଷଣି	ଅକ୍ଷଣୋଃ	ଅକ୍ଷିଷୁ
ସନ୍ଦେଧନ	ଅକ୍ଷେ, ଅକ୍ଷି	ଅକ୍ଷିଣୀ	ଅକ୍ଷୀଣି

ଅସ୍ଥି (ହାତ), ସକ୍ଥ (ଜଘ), ଦଧି (ଦହି) ଶବ୍ଦର ରୂପ ଅକ୍ଷି ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେବ ।

୨୦. ହ୍ରସ୍ୱ 'ଉ' କାରାତ କ୍ଳାବଳିଜାଶବ୍ଦ

ମଧୁ (ମହୁ, ମଦ୍ୟ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମୀ	ମଧୁ	ମଧୁନୀ	ମଧୁନି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ମଧୁ	ମଧୁନୀ	ମଧୁନି

ତୃତୀୟା	ମଧୁନା	ମଧୁଭ୍ୟାମ୍	ମଧୁଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ମଧୁନେ	ମଧୁଭ୍ୟାମ୍	ମଧୁଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ମଧୁନଃ	ମଧୁଭ୍ୟାମ୍	ମଧୁଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ମଧୁନଃ	ମଧୁନୋଃ	ମଧୁନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ମଧୁନି	ମଧୁନୋଃ	ମଧୁଷୁ
ସମୋଧନ	ମଧୁ, ମଧୋ	ମଧୁନା	ମଧୁନି

ବସୁ, ଜାନୁ, ଅମ୍ଭୁ, ଅଶ୍ବ, ଶୁଶ୍ରୁ (ଦାଡ଼ି), ଜତୁ, ଜତୁ (କାନ୍ଧର ସନ୍ଧି)
 ତନ୍ତୁ, ଗୁରୁ, ଲଘୁ, ଦାରୁ (କାଠ), ତାଳୁ, ସାନୁ (ପର୍ବତ ଶିଖର) ପ୍ରଭୃତି
 ଉକାରାନ୍ତ କ୍ଲବଳିଜାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ରୂପ ମଧୁ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେବ ।

୨୧. 'ର' କାରାନ୍ତ କ୍ଲବଳିଜାଶବ୍ଦ

କର୍ତ୍ତୃ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	କର୍ତ୍ତୃ	କର୍ତ୍ତୃଣା	କର୍ତ୍ତୃଣା
ଦ୍ୱିତୀୟା	କର୍ତ୍ତୃ	କର୍ତ୍ତୃଣା	କର୍ତ୍ତୃଣା
ତୃତୀୟା	କର୍ତ୍ତ୍ର/କର୍ତ୍ତୃଣା	କର୍ତ୍ତୃଭ୍ୟାମ୍	କର୍ତ୍ତୃଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	କର୍ତ୍ତ୍ରେ/କର୍ତ୍ତୃଣେ	କର୍ତ୍ତୃଭ୍ୟାମ୍	କର୍ତ୍ତୃଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	କର୍ତ୍ତୃଃ/କର୍ତ୍ତୃଣଃ	କର୍ତ୍ତୃଭ୍ୟାମ୍	କର୍ତ୍ତୃଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	କର୍ତ୍ତୃଃ/କର୍ତ୍ତୃଣଃ	କର୍ତ୍ତ୍ରେଃ/କର୍ତ୍ତୃଣୋଃ	କର୍ତ୍ତୃଣାମ୍
ସପ୍ତମୀ	କର୍ତ୍ତୃଣି/କର୍ତ୍ତୃରି	କର୍ତ୍ତ୍ରେଃ/କର୍ତ୍ତୃଣୋଃ	କର୍ତ୍ତୃଷୁ
ସମୋଧନ	କର୍ତ୍ତୃ/କର୍ତ୍ତଃ	କର୍ତ୍ତୃଣା	କର୍ତ୍ତୃଣା

ଦାତୃ, ଧାତୃ, ଜ୍ଞାତୃ, ଚାତୃ, ହର୍ତ୍ତ ଓ ପଞ୍ଚ (ପାଚକ) ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତ ଚକାରାନ୍ତ କ୍ଲବଳିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ରୂପ କର୍ତ୍ତୃଶବ୍ଦର ରୂପପରି ହେବ ।

୨୨. ହଳନ୍ତ ପୁଲିଙ୍ଗଶବ୍ଦ - 'ଚ୍'କାରାନ୍ତ

ଜଳମୁଚ୍ (ମେଘ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଜଳମୁକ୍	ଜଳମୁଚୌ	ଜଳମୁଚଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଜଳମୁଚମ୍	ଜଳମୁଚୌ	ଜଳମୁଚଃ
ତୃତୀୟା	ଜଳମୁଚା	ଜଳମୁଚଭ୍ୟାମ୍	ଜଳମୁଚଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଜଳମୁଚେ	ଜଳମୁଚଭ୍ୟାମ୍	ଜଳମୁଚଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଜଳମୁଚଃ	ଜଳମୁଚଭ୍ୟାମ୍	ଜଳମୁଚଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଜଳମୁଚଃ	ଜଳମୁଚୋଃ	ଜଳମୁଚାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଜଳମୁଚି	ଜଳମୁଚୋଃ	ଜଳମୁଚୁ
ସମୋଧନ	ଜଳମୁକ୍	ଜଳମୁଚୌ	ଜଳମୁଚଃ

ପ୍ରାଚ୍, ପ୍ରତ୍ୟଚ୍, ଉଦଚ୍, ଅବାଚ୍ ଓ ତିର୍ଯ୍ୟଚ୍ ପ୍ରଭୃତି ଭିନ୍ନ ସମସ୍ତ ଚକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ରୂପ ଏହିପରି ।

ପ୍ରାଞ୍ଚ / ପ୍ରାଚ୍ - ପୂର୍ବ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ପ୍ରାଚ୍	ପ୍ରାଞ୍ଚୌ	ପ୍ରାଞ୍ଚଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ପ୍ରାଞ୍ଚମ୍	ପ୍ରାଞ୍ଚୌ	ପ୍ରାଚଃ
ସମୋଧନ	ପ୍ରାଚ୍	ପ୍ରାଞ୍ଚୌ	ପ୍ରାଞ୍ଚଃ

ଅନ୍ୟ ବିଭକ୍ତି ମାନକରେ ଜଳମୁଚ୍ ଶବ୍ଦପରି । ଅବାଚ୍ (ଦକ୍ଷିଣ) ଶବ୍ଦର ରୂପ ଏହିପରି ।

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ / ପ୍ରତ୍ୟକ୍ - ପରିମ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ପ୍ରତ୍ୟକ୍	ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୋ	ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମ୍	ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୋ	ପ୍ରତୀଚଃ
ତୃତୀୟା	ପ୍ରତୀଚା	ପ୍ରତ୍ୟଗ୍ଭ୍ୟାମ୍	ପ୍ରତ୍ୟଗ୍ଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ପ୍ରତୀଚେ	ପ୍ରତ୍ୟଗ୍ଭ୍ୟାମ୍	ପ୍ରତ୍ୟଗ୍ଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ପ୍ରତୀଚଃ	ପ୍ରତ୍ୟଗ୍ଭ୍ୟାମ୍	ପ୍ରତ୍ୟଗ୍ଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ପ୍ରତୀଚଃ	ପ୍ରତୀଚୋଃ	ପ୍ରତୀଚାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ପ୍ରତୀଚି	ପ୍ରତୀଚୋଃ	ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୁ
ସମୋଧନ	ପ୍ରତ୍ୟକ୍	ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୋ	ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଃ

ଉଦକ୍ଷ / ଉଦକ୍ - ଉତ୍ତର

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଉଦକ୍	ଉଦକ୍ଷୋ	ଉଦକ୍ଷଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଉଦକ୍ଷମ୍	ଉଦକ୍ଷୋ	ଉଦୀଚଃ
ତୃତୀୟା	ଉଦୀଚା	ଉଦଗ୍ଭ୍ୟାମ୍	ଉଦଗ୍ଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଉଦୀଚେ	ଉଦଗ୍ଭ୍ୟାମ୍	ଉଦଗ୍ଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଉଦୀଚଃ	ଉଦଗ୍ଭ୍ୟାମ୍	ଉଦଗ୍ଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଉଦୀଚଃ	ଉଦୀଚୋଃ	ଉଦୀଚାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଉଦୀଚି	ଉଦୀଚୋଃ	ଉଦକ୍ଷୁ
ସମୋଧନ	ଉଦକ୍	ଉଦକ୍ଷୋ	ଉଦକ୍ଷଃ

ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚ / ତିର୍ଯ୍ୟଚ୍ (ବକ୍ତ୍ର, ପଶୁପକ୍ଷୀ)

ପ୍ରଥମା	ତିର୍ଯ୍ୟଚ୍	ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚୋ	ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚମ୍	ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚୋ	ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚଃ
ତୃତୀୟା	ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚ	ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚତ୍ୱାମ୍	ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚତ୍ୱିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚେ	ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚତ୍ୱାମ୍	ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚତ୍ୱଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚଃ	ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚତ୍ୱାମ୍	ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚତ୍ୱଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚଃ	ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚୋଃ	ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚି	ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚୋଃ	ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚୁ
ସମ୍ବୋଧନ	ତିର୍ଯ୍ୟଚ୍	ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚୋ	ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚଃ

ଅନୁଚ୍ (ଅନୁଗାମୀ) ଓ ସମ୍ୟଚ୍ (ଯଥାର୍ଥ) ଶବ୍ଦର ରୂପ ଏହିପରି;
କେବଳ ଦ୍ୱିତୀୟାର ବହୁବଚନଠାରୁ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣାଦି ବିଭକ୍ତି ପରେ ଯଥାକ୍ରମେ
ଅନୁଚ୍ ଓ ସମ୍ୟଚ୍ ହୁଏ ।

୨୩. ହଳନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗଶବ୍ଦ - ‘ଜ୍’ କାରାନ୍ତ

ବଶିଜ୍ (ବେପାରୀ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ବଶିଜ୍	ବଶିଜ୍ଞୋ	ବଶିଜଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ବଶିଜମ୍	ବଶିଜ୍ଞୋ	ବଶିଜଃ
ତୃତୀୟା	ବଶିଜା	ବଶିଜତ୍ୱାମ୍	ବଶିଜତ୍ୱିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ବଶିଜେ	ବଶିଜତ୍ୱାମ୍	ବଶିଜତ୍ୱଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ବଶିଜଃ	ବଶିଜତ୍ୱାମ୍	ବଶିଜତ୍ୱଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ବଶିଜଃ	ବଶିଜ୍ଞୋଃ	ବଶିଜାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ବଶିଜି	ବଶିଜ୍ଞୋଃ	ବଶିଜୁ
ସମ୍ବୋଧନ	ବଶିଜ୍	ବଶିଜ୍ଞୋ	ବଶିଜଃ

ଭିଷଜ୍ (ବୈଦ୍ୟ), ରଢ଼ିଜ୍ (ଯାଜ୍ଞିକ), ଓ ଭୂଭୁଜ୍ (ରାଜା) ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ରୂପ ବଶିଜ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେବ । ଚଢ଼ିଜ୍ ର ପ୍ରଥମା ଏକବଚନ ଏବଂ ସମ୍ବୋଧନ ଏକବଚନରେ ରଢ଼ିଜ୍ ଏବଂ ରଢ଼ିର୍ ହୋଇଯାରେ ।

ସମ୍ରାଜ୍ (ରାଜା)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ସମ୍ରାଟ୍	ସମ୍ରାଜ୍ଞୌ	ସମ୍ରାଜଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ସମ୍ରାଜମ୍	ସମ୍ରାଜ୍ଞୌ	ସମ୍ରାଜଃ
ତୃତୀୟା	ସମ୍ରାଜା	ସମ୍ରାତ୍ତ୍ୟାମ୍	ସମ୍ରାତ୍ତଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ସମ୍ରାଜେ	ସମ୍ରାତ୍ତ୍ୟାମ୍	ସମ୍ରାତ୍ତ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମା	ସମ୍ରାଜଃ	ସମ୍ରାତ୍ତ୍ୟାମ୍	ସମ୍ରାତ୍ତ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ସମ୍ରାଜଃ	ସମ୍ରାଜୋଃ	ସମ୍ରାଜାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ସମ୍ରାଜି	ସମ୍ରାଜୋଃ	ସମ୍ରାଟ୍ସୁ
ସମ୍ବୋଧନ	ସମ୍ରାଟ୍	ସମ୍ରାଜ୍ଞୌ	ସମ୍ରାଜଃ

ଦେବରାଜ୍ (ଜନ୍ତୁ) ଶବ୍ଦର ରୂପ ସମ୍ରାଜ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେବ ।

୨୪. ହଳନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗଶବ୍ଦ ‘ତ୍’ କାରାନ୍ତ

ଭୃତ୍ (ରାଜା, ପର୍ବତ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଭୃତ୍	ଭୃତୌ	ଭୃତଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଭୃତମ୍	ଭୃତୌ	ଭୃତଃ
ତୃତୀୟା	ଭୃତା	ଭୃତ୍ୟାମ୍	ଭୃତଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଭୃତେ	ଭୃତ୍ୟାମ୍	ଭୃତ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମା	ଭୃତଃ	ଭୃତ୍ୟାମ୍	ଭୃତ୍ୟଃ

ଷଷ୍ଠୀ	ଭୂତୃତଃ	ଭୂତୃତୋଃ	ଭୂତୃତାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଭୂତୃତି	ଭୂତୃତୋଃ	ଭୂତୃସୁ
ସମୋଧନ	ଭୂତୃତ୍	ଭୂତୃତୌ	ଭୂତୃତଃ

ଜାୟଜିତ, କର୍ମକୃତ, ମରୁତ, ମହାଭୃତ, ବୃହତ, ଜହତ, ଦଦତ, ଶାସତ, ଜାଗତ, ବିଭ୍ରତ, ବିଭ୍ୟତ, ବିପଶିତ୍(ପଣ୍ଡିତ), ଗ୍ରହକୃତ୍ ଓ ବିଶ୍ୱଜିତ୍ ପ୍ରଭୃତି ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ରୂପ ଭୂତୃତ୍ ଶବ୍ଦ ପରି ହେବ ।

(ଶତ୍ରୁପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ) ଗଛତ୍ (ଯାଜ ଯାଜ, ଯାଜଥୁବା)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଗଛନ୍	ଗଛତୌ	ଗଛନ୍ତଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଗଛନ୍ତମ୍	ଗଛତୌ	ଗଛନ୍ତଃ
ତୃତୀୟା	ଗଛତା	ଗଛଭ୍ୟାମ୍	ଗଛଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଗଛତେ	ଗଛଭ୍ୟାମ୍	ଗଛଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଗଛତଃ	ଗଛଭ୍ୟାମ୍	ଗଛଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଗଛତଃ	ଗଛତୋଃ	ଗଛତାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଗଛତି	ଗଛତୋଃ	ଗଛସୁ
ସମୋଧନ	ଗଛନ୍	ଗଛତୌ	ଗଛନ୍ତଃ

ଧାବତ, ହସତ, ଗାୟତ, ପଶ୍ୟତ, ରୁଦତ, ପଠିଷ୍ୟତ, କରିଷ୍ୟତ, ଭବିଷ୍ୟତ, ପଠତ, ଚଳତ, କୁର୍ବତ, ଜିହ୍ୱତ, ତିଷ୍ଠତ, ଚିକୀର୍ଷତ, ପୁତ୍ରାୟତ, ଦାସ୍ୟତ୍ ଓ ଜାଗରିଷ୍ୟତ୍ ପ୍ରଭୃତି ଶତ୍ରୁ (ଅତ୍) ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଓ ବୃହତ୍‌ଶବ୍ଦର (ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ) ରୂପ ଗଛତ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେବ ।

ମହତ୍ (ମହାନ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ମହାନ	ମହାନ୍ତୋ	ମହାନ୍ତଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ମହାନ୍ତମ୍	ମହାନ୍ତୋ	ମହତଃ

ଅନ୍ୟ ବିଭକ୍ତିଗୁଡ଼ିକରେ ‘ଗଛତ୍’ ଶବ୍ଦର ରୂପପରି ହେବ ।

ବୁଦ୍ଧିମତ୍ (ବୁଦ୍ଧିମାନ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ବୁଦ୍ଧିମାନ	ବୁଦ୍ଧିମନ୍ତୋ	ବୁଦ୍ଧିମନ୍ତଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ବୁଦ୍ଧିମନ୍ତମ୍	ବୁଦ୍ଧିମନ୍ତୋ	ବୁଦ୍ଧିମନ୍ତଃ

ଅନ୍ୟ ବିଭକ୍ତିଗୁଡ଼ିକରେ ‘ଗଛତ୍’ ଶବ୍ଦ ପରି ରୂପ ହେବ ।

ଶ୍ରୀମତ୍, ହ୍ରୀମତ୍, ଧୀମତ୍, ମତିମତ୍, ଗତିମତ୍, କାର୍ତ୍ତିମତ୍, ହନୁମତ୍, ପ୍ରଭୃତି ମତୁପ୍ (ମତ୍) ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ, ଲକ୍ଷ୍ମୀବତ୍, ଗୁଣବତ୍, କୃତବତ୍, ସତ୍ୟବତ୍, ଭବତ୍, ଭଗବତ୍, ଧନବତ୍ ପ୍ରଭୃତି ବତୁପ୍ (ବତ୍) ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ, ଯାବତ୍, ତାବତ୍, କିୟତ୍, ଇୟତ୍, ଏତାବତ୍ ପ୍ରଭୃତି ବତୁ (ବତ୍) ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ, କୃତବତ୍, ଗତବତ୍, ଭୁକ୍ତବତ୍, ପ୍ରଭୃତି କ୍ତବତୁ (କ୍ତବତ୍) ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପୁଲିଙ୍ଗରେ ‘ବୁଦ୍ଧିମତ୍’ ଶବ୍ଦର ରୂପପରି ହେବ ।

୨୫. ହଳନ୍ତ ପୁଲିଙ୍ଗଶବ୍ଦ ‘ଦ୍’ କାରାନ୍ତ

ସୁହୃଦ୍ (ବନ୍ଧୁ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ସୁହୃଦ୍	ସୁହୃଦୌ	ସୁହୃଦଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ସୁହୃଦମ୍	ସୁହୃଦୌ	ସୁହୃଦଃ
ତୃତୀୟା	ସୁହୃଦା	ସୁହୃଦ୍ୟାମ୍	ସୁହୃଦିଃ

ଚତୁର୍ଥୀ	ସୁହୃଦେ	ସୁହୃଭ୍ୟାମ୍	ସୁହୃଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ସୁହୃଦଃ	ସୁହୃଭ୍ୟାମ୍	ସୁହୃଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ସୁହୃଦଃ	ସୁହୃଦୋଃ	ସୁହୃଦାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ସୁହୃଦି	ସୁହୃଦୋଃ	ସୁହୃସୁ
ସନ୍ଧ୍ୟୋଧନ	ସୁହୃତ୍	ସୁହୃଦୌ	ସୁହୃଦଃ

ଦୁହୃଦ୍ (ଶତ୍ରୁ), ସଭାସଦ୍ (ସଭ୍ୟ), ଦିବିଷଦ୍ (ଦେବତା), ଗୋତ୍ରଭିଦ୍ ଓ ଜ୍ୟୋତିର୍ବିଦ୍ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ରୂପ ‘ସୁହୃଦ୍’ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେବ ।

୨୭. ହଳନ୍ତ ପୁଲିଙ୍ଗଶବ୍ଦ ‘ନ’ କାରାନ୍ତ

ମହିମନ୍ (ମହତ୍ତ୍ୱ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ମହିମା	ମହିମାନୌ	ମହିମାନଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ମହିମାନମ୍	ମହିମାନୌ	ମହିମ୍ନଃ
ତୃତୀୟା	ମହିମ୍ନା	ମହିମଭ୍ୟାମ୍	ମହିମଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ମହିମ୍ନେ	ମହିମଭ୍ୟାମ୍	ମହିମଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ମହିମ୍ନଃ	ମହିମଭ୍ୟାମ୍	ମହିମଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ମହିମ୍ନଃ	ମହିମ୍ନୋଃ	ମହିମ୍ନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ମହିମ୍ନି, ମହିମନି	ମହିମ୍ନୋଃ	ମହିମସୁ
ସନ୍ଧ୍ୟୋଧନ	ମହିମନ୍	ମହିମାନୌ	ମହିମାନଃ

ଲଘିମନ୍, ଗରିମନ୍, ପ୍ରେମନ୍, ଦ୍ରବିମନ୍, ଓ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ‘ନ’ କାରାନ୍ତ ପୁଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ରୂପ ମହିମନ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ।

ଆତ୍ମନ୍ (ଆତ୍ମା)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଆତ୍ମା	ଆତ୍ମାନୌ	ଆତ୍ମାନଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଆତ୍ମାନମ୍	ଆତ୍ମାନୌ	ଆତ୍ମାନଃ
ତୃତୀୟା	ଆତ୍ମନା	ଆତ୍ମଭ୍ୟାମ୍	ଆତ୍ମଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଆତ୍ମନେ	ଆତ୍ମଭ୍ୟାମ୍	ଆତ୍ମଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଆତ୍ମନଃ	ଆତ୍ମଭ୍ୟାମ୍	ଆତ୍ମଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଆତ୍ମନଃ	ଆତ୍ମନୋଃ	ଆତ୍ମନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଆତ୍ମନି	ଆତ୍ମନୋଃ	ଆତ୍ମସୁ
ସମୋଧନ	ଆତ୍ମନ୍	ଆତ୍ମାନୌ	ଆତ୍ମାନଃ

ବ୍ରହ୍ମନ୍, ଅଶ୍ୱନ୍ (ପଥର), ପରମାତ୍ମନ୍, ଧର୍ମାତ୍ମନ୍, ଜୀବାତ୍ମନ୍, ଦ୍ୱିଜନ୍ତୁନ୍, ଯଜ୍ଞନ୍, ପାପୁନ୍, କୃଷ୍ଣବର୍ମନ୍ ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍-ଭାଗାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ରୂପ ଆତ୍ମନ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହୋଇଥାଏ ।

ରାଜନ୍ (ରାଜା)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ରାଜା	ରାଜାନୌ	ରାଜାନଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ରାଜାନମ୍	ରାଜାନୌ	ରାଜଃ
ତୃତୀୟା	ରାଜା	ରାଜଭ୍ୟାମ୍	ରାଜଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ରାଜେ	ରାଜଭ୍ୟାମ୍	ରାଜଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ରାଜଃ	ରାଜଭ୍ୟାମ୍	ରାଜଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ରାଜଃ	ରାଜୋଃ	ରାଜାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ରାଜ୍ଞି, ରାଜନି	ରାଜୋଃ	ରାଜସୁ
ସମୋଧନ	ରାଜନ୍	ରାଜାନୌ	ରାଜାନଃ

ଯୁବନ୍ (ଯୁବକ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଯୁବା	ଯୁବାନୌ	ଯୁବାନଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଯୁବାନମ୍	ଯୁବାନୌ	ଯୁନଃ
ତୃତୀୟା	ଯୁନଃ	ଯୁବଭ୍ୟାମ୍	ଯୁବଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଯୁନେ	ଯୁବଭ୍ୟାମ୍	ଯୁବଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଯୁନଃ	ଯୁବଭ୍ୟାମ୍	ଯୁବଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଯୁନଃ	ଯୁନେଃ	ଯୁନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଯୁନି	ଯୁନେଃ	ଯୁବସୁ
ସମ୍ବୋଧନ	ଯୁବନ୍	ଯୁବାନୌ	ଯୁବାନଃ

ପଥୁନ୍ (ବାଟ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ପଥୁଃ	ପଥୁନୌ	ପଥୁନଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ପଥୁନମ୍	ପଥୁନୌ	ପଥଃ
ତୃତୀୟା	ପଥା	ପଥଭ୍ୟାମ୍	ପଥଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ପଥେ	ପଥଭ୍ୟାମ୍	ପଥଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ପଥଃ	ପଥଭ୍ୟାମ୍	ପଥଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ପଥଃ	ପଥେଃ	ପଥାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ପଥୁ	ପଥେଃ	ପଥସୁ
ସମ୍ବୋଧନ	ପଥୁଃ	ପଥୁନୌ	ପଥୁନଃ

ଶ୍ୱନ୍ (କୁକୁର)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଶ୍ୱା	ଶ୍ୱାନୌ	ଶ୍ୱାନଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଶ୍ୱାନମ୍	ଶ୍ୱାନୌ	ଶ୍ୱାନଃ
ତୃତୀୟା	ଶ୍ୱନା	ଶ୍ୱଭ୍ୟାମ୍	ଶ୍ୱଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଶ୍ୱନେ	ଶ୍ୱଭ୍ୟାମ୍	ଶ୍ୱଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଶ୍ୱନଃ	ଶ୍ୱଭ୍ୟାମ୍	ଶ୍ୱଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଶ୍ୱନଃ	ଶ୍ୱନୋଃ	ଶ୍ୱନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଶ୍ୱନି	ଶ୍ୱନୋଃ	ଶ୍ୱସୁ
ସମୋଧନ	ଶ୍ୱନ୍	ଶ୍ୱାନୌ	ଶ୍ୱାନଃ

ଗୁଣିନ୍ (ଗୁଣବାନ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଗୁଣା	ଗୁଣିନୌ	ଗୁଣିନଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଗୁଣିନମ୍	ଗୁଣିନୌ	ଗୁଣିନଃ
ତୃତୀୟା	ଗୁଣିନା	ଗୁଣିଭ୍ୟାମ୍	ଗୁଣିଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଗୁଣିନେ	ଗୁଣିଭ୍ୟାମ୍	ଗୁଣିଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଗୁଣିନଃ	ଗୁଣିଭ୍ୟାମ୍	ଗୁଣିଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଗୁଣିନଃ	ଗୁଣିନୋଃ	ଗୁଣିନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଗୁଣିନି	ଗୁଣିନୋଃ	ଗୁଣିଷୁ
ସମୋଧନ	ଗୁଣିନ୍	ଗୁଣିନୌ	ଗୁଣିନଃ

ପାପିନ୍, କରିନ୍, କେଶରିନ୍, ହସ୍ତିନ୍, ରୋଗିନ୍, ଧନିନ୍, ତପସ୍ୱିନ୍, ଯଶସ୍ୱିନ୍, ଯୋଗିନ୍, ସତ୍ୟବାଦିନ୍, ଏକାକିନ୍, ମେଧାବିନ୍, ଓ ପ୍ରାଣିନ୍,

ମନ୍ତ୍ରିନ୍, ମନସ୍ବିନ୍, ପ୍ରଭୃତି ‘ଇନ୍’ ଭାଗାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ରୂପ ଗୁଣିନ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ।

୨୭. ହଳନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗଶବ୍ଦ ‘ସ୍’କାରାନ୍ତ

ବିଦ୍‌ସ୍ (ପଞ୍ଚିତ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ବିଦ୍‌ଆନ୍	ବିଦ୍‌ଂସୌ	ବିଦ୍‌ଂସଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ବିଦ୍‌ଂସମ୍	ବିଦ୍‌ଂସୌ	ବିଦ୍‌ଂସଃ
ତୃତୀୟା	ବିଦ୍‌ଂସା	ବିଦ୍‌ଂସାମ୍	ବିଦ୍‌ଂସିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ବିଦ୍‌ଂସେ	ବିଦ୍‌ଂସାମ୍	ବିଦ୍‌ଂସ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ବିଦ୍‌ଂସଃ	ବିଦ୍‌ଂସାମ୍	ବିଦ୍‌ଂସ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ବିଦ୍‌ଂସଃ	ବିଦ୍‌ଂସୋଃ	ବିଦ୍‌ଂସାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ବିଦ୍‌ଂସି	ବିଦ୍‌ଂସୋଃ	ବିଦ୍‌ଂସୁ
ସମ୍ବୋଧନ	ବିଦ୍‌ନ୍	ବିଦ୍‌ଂସୌ	ବିଦ୍‌ଂସଃ

‘ସ୍’କାରାନ୍ତ - ବେଧସ୍ (ବ୍ରହ୍ମା)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ବେଧଃ	ବେଧସୌ	ବେଧସଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ବେଧସମ୍	ବେଧସୌ	ବେଧସଃ
ତୃତୀୟା	ବେଧସା	ବେଧୋଭ୍ୟାମ୍	ବେଧୋଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ବେଧସେ	ବେଧୋଭ୍ୟାମ୍	ବେଧୋଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ବେଧସଃ	ବେଧୋଭ୍ୟାମ୍	ବେଧୋଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ବେଧସଃ	ବେଧସୋଃ	ବେଧସାମ୍

ସପ୍ତମୀ	ବେଧସି	ବେଧସୋଃ	ବେଧଃସୁ
ସମୋଧନ	ବେଧଃ	ବେଧସୌ	ବେଧସଃ

ଚନ୍ଦ୍ରମସ୍, ପୁରୋଧସ୍, (ପୁରୋହିତ), ପ୍ରଚେତସ୍ (ବରୁଣ), ଦୁର୍ଗେଧସ୍, ଦୁଷ୍ମନସ୍, ଦ୍ଵିଶିରସ୍, ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ରୂପ ବେଧସ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେବ ।

ଗରାୟସ୍ (ଅଧିକଭାରୀ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଗରାୟାନ୍	ଗରାୟାଂସୌ	ଗରାୟାଂସଃ
ଦ୍ଵିତୀୟା	ଗରାୟାଂସମ୍	ଗରାୟାଂସୌ	ଗରାୟସଃ
ତୃତୀୟା	ଗରାୟସା	ଗରାୟୋଭ୍ୟାମ୍	ଗରାୟୋଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଗରାୟସେ	ଗରାୟୋଭ୍ୟାମ୍	ଗରାୟୋଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଗରାୟସଃ	ଗରାୟୋଭ୍ୟାମ୍	ଗରିୟୋଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଗରାୟସଃ	ଗରାୟସୋଃ	ଗରାୟସାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଗରାୟସି	ଗରାୟସୋଃ	ଗରାୟଃସୁ
ସମୋଧନ	ଗରାୟନ୍	ଗରାୟାଂସୌ	ଗରାୟାଂସଃ

ଜ୍ୟାୟସ୍, ଶ୍ରେୟସ୍, ପ୍ରେୟସ୍, ଲଘାୟସ୍, କନାୟସ୍, ବର୍ଷାୟସ୍ ଓ ମହାୟସ୍ ପ୍ରଭୃତି ଇୟସୁନ୍ (ଇୟସ୍) ପ୍ରତ୍ୟୟାତ୍ - ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ରୂପ ଗରାୟସ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ।

୨୮. ହଳନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ‘ଶ’କାରାତ୍

ଏତାଦୃଶ - (ଏଭଳି)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଏତାଦୃକ୍, ଏତାଦୃର୍	ଏତାଦୃଶୌ	ଏତାଦୃଶଃ
ଦ୍ଵିତୀୟା	ଏତାଦୃଶମ୍	ଏତାଦୃଶୌ	ଏତାଦୃଶଃ

ତୃତୀୟା	ଏତାଦୃଶା	ଏତାଦୃଶଭ୍ୟାମ୍	ଏତାଦୃଶଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଏତାଦୃଶେ	ଏତାଦୃଶଭ୍ୟାମ୍	ଏତାଦୃଶଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଏତାଦୃଶଃ	ଏତାଦୃଶଭ୍ୟାମ୍	ଏତାଦୃଶଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଏତାଦୃଶଃ	ଏତାଦୃଶୋଃ	ଏତାଦୃଶାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଏତାଦୃଶି	ଏତାଦୃଶୋଃ	ଏତାଦୃଶୁ
ସମୋଧନ	ଏତାଦୃକ୍, ଏତାଦୃଶ୍	ଏତାଦୃଶୌ	ଏତାଦୃଶଃ

ଇଦୃଶ, ଯାଦୃଶ, ମାଦୃଶ, ତାଦୃଶ, ତ୍ବାଦୃଶ, କାଦୃଶ, ଅନ୍ୟାଦୃଶ ଓ ମର୍ମସ୍ପର୍ଶ ପ୍ରଭୃତି ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ରୂପ ଏତାଦୃଶ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେବ ।

୨୯. ହଳନ୍ତ (ବ୍ୟଞ୍ଜନାନ୍ତ) ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ‘ର୍’ କାରାନ୍ତ

ବାଚ୍ (ବାଣୀ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ବାକ୍, ବାଗ୍	ବାଚୌ	ବାଚଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ବାଚମ୍	ବାଚୌ . . .	ବାଚଃ
ତୃତୀୟା	ବାଚା	ବାଗ୍ଭ୍ୟାମ୍	ବାଗ୍ଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ବାଚେ	ବାଗ୍ଭ୍ୟାମ୍	ବାଗ୍ଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ବାଚଃ	ବାଗ୍ଭ୍ୟାମ୍	ବାଗ୍ଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ବାଚଃ	ବାଚୋଃ	ବାଚାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ବାଚି	ବାଚୋଃ	ବାଚୁ
ସମୋଧନ	ବାକ୍, ବାଗ୍	ବାଚୌ	ବାଚଃ

ଭୃର୍ (ଚର୍ମ) ଓ ଭୁର୍ (ଦାସ୍ତ୍ରୀ) ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ରୂପ ବାଚ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ

ପରି ।

୩୦. ବ୍ୟଞ୍ଜନାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ 'ଜ୍' କାରାନ୍ତ

ସ୍ରଜ୍ (ମାଳା) - ସ୍ରଜ୍, ସ୍ରଜ୍ଞୌ, ସ୍ରଜଃ ଜତ୍ୟାଦି । ରୁଜ୍ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଜକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ରୂପ ବଶିଜ୍ ଶବ୍ଦପରି ।

୩୧. ବ୍ୟଞ୍ଜନାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ 'ତ୍' କାରାନ୍ତ

ସରିତ୍ (ନଦୀ), ଯୋଷିତ୍ (ସ୍ତ୍ରୀ) ବିଦ୍ୟୁତ୍, ତତିତ୍, ହରିତ୍ (ଦିଗ), ସମିତ୍ (ଯୁଦ୍ଧ) ପ୍ରଭୃତି 'ତ୍' କାରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ରୂପ ଭୃତ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେବ ।

୩୨. ବ୍ୟଞ୍ଜନାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ 'ଦ୍' କାରାନ୍ତ

ସମ୍ପଦ୍ (ସମ୍ପଦ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ସମ୍ପତ୍	ସମ୍ପଦୌ	ସମ୍ପଦଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ସମ୍ପଦମ୍	ସମ୍ପଦୌ	ସମ୍ପଦଃ
ତୃତୀୟା	ସମ୍ପଦା	ସମ୍ପଦ୍ୟାମ୍	ସମ୍ପଦିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ସମ୍ପଦେ	ସମ୍ପଦ୍ୟାମ୍	ସମ୍ପଦ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ସମ୍ପଦଃ	ସମ୍ପଦ୍ୟାମ୍	ସମ୍ପଦ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ସମ୍ପଦଃ	ସମ୍ପଦୋଃ	ସମ୍ପଦାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ସମ୍ପଦି	ସମ୍ପଦୋଃ	ସମ୍ପଦୁ
ସମ୍ବୋଧନ	ସମ୍ପତ୍	ସମ୍ପଦୌ	ସମ୍ପଦଃ

ବିପଦ୍, ଆପଦ୍, ସଂସଦ୍, ପରିଷଦ୍, ଉପନିଷଦ୍, ସଂବିଦ୍, (ଜ୍ଞାନ) ମୁଦ୍ (ଆନନ୍ଦ), ଶରଦ୍ (ବର୍ଷ ଓ ରତ୍ନବିଶେଷ), ଦୃଷଦ୍ (ପଥର) ପ୍ରତିପଦ୍ ପ୍ରଭୃତି ଦକାରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ରୂପ ସୁହୃଦ୍ ତଥା ସମ୍ପଦ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପପରି ।

୩୩. ବ୍ୟଞ୍ଜନାନ୍ତ ସ୍ଥାଳିଜା ‘ଧ୍ୱ’ କାରାନ୍ତ

ବୀରୁଧ୍ୱ (ଲତା) - ବୀରୁଡ଼, ବୀରୁଧୌ, ବୀରୁଧଃ ଇତ୍ୟାଦି ।
ସେହିଭଳି କ୍ଷୁଧ୍ୱ, ସମିଧ୍ୱ ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତ ଧକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ରୂପ ସୁହୃଦ୍ ଶବ୍ଦପରି ।

୩୪. ବ୍ୟଞ୍ଜନାନ୍ତ ସ୍ଥାଳିଜା ‘ଘ୍’ କାରାନ୍ତ

ଅଘ (ଜଳ) - ବହୁବଚନାନ୍ତ

ପ୍ରଥମା - ଆଘଃ, ଦ୍ୱିତୀୟା - ଅଘଃ, ତୃତୀୟା - ଅଭିଃ, ଚତୁର୍ଥୀ - ଅଭ୍ୟଃ, ପଞ୍ଚମୀ - ଅଭ୍ୟଃ, ଷଷ୍ଠୀ - ଅପାଂ, ସପ୍ତମୀ - ଅପସ୍ତୁ, ସମୋଧନ - ଆଘଃ ।

୩୫. ବ୍ୟଞ୍ଜନାନ୍ତ ସ୍ଥାଳିଜା ‘ଶ୍’ କାରାନ୍ତ

ଦିଶ୍ (ଦିଗ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଦିକ୍, ଦିଗ	ଦିଶୌ	ଦିଶଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଦିଶାମ୍	ଦିଶୌ	ଦିଶଃ
ତୃତୀୟା	ଦିଶା	ଦିଗ୍ଭ୍ୟାମ୍	ଦିଗ୍ଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଦିଶେ	ଦିଗ୍ଭ୍ୟାମ୍	ଦିଗ୍ଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଦିଶଃ	ଦିଗ୍ଭ୍ୟାମ୍	ଦିଗ୍ଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଦିଶଃ	ଦିଶୋଃ	ଦିଶାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଦିଶି	ଦିଶୋଃ	ଦିଶୁ
ସମୋଧନ	ଦିକ୍, ଦିଗ୍	ଦିଶୌ	ଦିଶଃ

ଦୃଶ୍ (ନେତ୍ର, ଦର୍ଶନ ଓ ବୁଦ୍ଧି) ଯାଦୃଶ୍, ତାଦୃଶ୍, ଇଦୃଶ୍, ପ୍ରଭୃତି
‘ଶ୍’କାରାନ୍ତ ସ୍ଥାଳିଜା ଶବ୍ଦର ରୂପ ସ୍ଥାଳିଜା ‘ଦିଶ୍’ ତଥା ପୁଂଲିଙ୍ଗ
‘ଏତାଦୃଶ୍’ ଶବ୍ଦର ରୂପପରି ।

‘ଅସ୍’ଭାଗାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ ଯଥା - ପ୍ରଶସ୍ତମନସ୍, ଉଦାରମନସ୍ ଓ ସୁଚେତସ୍ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ରୂପ ‘ଚନ୍ଦ୍ରମସ୍’ ଶବ୍ଦ ରୂପ ପରି ହେବ । ମାତ୍ର ଅସ୍ (ଜଳ) ସୁମନସ୍ (ପୁଷ୍ପ) ଓ ଜଳୌକସ୍ (ଜୋକ) ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ବହୁବଚନାନ୍ତ । ଅପ୍ସରସ୍ (ସ୍ୱର୍ଗର ନର୍ତ୍ତକୀ) ଶବ୍ଦର ରୂପ ବେଧସ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେବ । କେଉଁଠି କେଉଁଠି ଏହାର ବହୁବଚନାନ୍ତ ପ୍ରୟୋଗ କେବଳ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଅପ୍ସରସ୍ - ‘ସ୍ତ୍ରୀୟାଂ ବହୁଷ୍ପପ୍ସରସଃ’ ଇତି ଅମରକୋଷେ । ମାତ୍ର “ସ୍ତ୍ରୀୟାଂ ବହୁଷ୍ପପ୍ସରସଃ ସ୍ୟାଦେକେତ୍ରେ ଅପ୍ସରାଃ ଅପି” ଇତି ଶବ୍ଦାର୍ଥବେ ଏବଂ, “ମାତା ମେ ମେନକା ନାମ ବ୍ରହ୍ମଯୋନିର୍ବିରାପ୍ସରାଃ ଇତି ମହାଭାରତେ”, ଏଣୁ ଅପ୍ସରସ୍ ଶବ୍ଦ ବିଷୟରେ ବିଭିନ୍ନ ମତ ଓ ପ୍ରୟୋଗ ଥିବାରୁ ଉକ୍ତ ଶବ୍ଦ କେବଳ ବହୁବଚନାନ୍ତ ନୁହେଁ) ।

୩୭. ବ୍ୟଞ୍ଜନାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ‘ସ୍’ କାରାନ୍ତ

ଆଶିସ୍ (ଆଶୀର୍ବାଦ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଆଶୀଃ	ଆଶିଷ୍ଠୋ	ଆଶିଷଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଆଶିଷମ୍	ଆଶିଷ୍ଠୋ	ଆଶିଷଃ
ତୃତୀୟା	ଆଶିଷା	ଆଶୀର୍ତ୍ତ୍ୟାମ୍	ଆଶୀର୍ତ୍ତଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଆଶିଷେ	ଆଶୀର୍ତ୍ତ୍ୟାମ୍	ଆଶୀର୍ତ୍ତ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମା	ଆଶିଷଃ	ଆଶୀର୍ତ୍ତ୍ୟାମ୍	ଆଶୀର୍ତ୍ତ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଆଶିଷଃ	ଆଶିଷୋଃ	ଆଶିଷାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଆଶିଷି	ଆଶିଷୋଃ	ଆଶୀଃଷୁ
ସମୋଧନ	ଆଶୀଃ	ଆଶିଷ୍ଠୋ	ଆଶିଷଃ

ସୁମନସ୍ (ଫୁଲ) ବହୁବଚନାନ୍ତ

ପ୍ରଥମା - ସୁମନସଃ, ଦ୍ୱିତୀୟା - ସୁମନସଃ, ତୃତୀୟା - ସୁମନୋଭିଃ,
ଚତୁର୍ଥୀ - ସୁମନୋଭ୍ୟଃ, ପଞ୍ଚମୀ - ସୁମନୋଭ୍ୟଃ, ଷଷ୍ଠୀ - ସୁମନସାମ୍,
ସପ୍ତମୀ - ସୁମନସ୍ବ, ସମୋଧନ - ସୁମନସଃ ।

୩୭. ହଳନ୍ତ (ବ୍ୟଞ୍ଜନାନ୍ତ) କ୍ଲବଳିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ

ତ୍ କାରାନ୍ତ - ମହତ୍ (ମହାନ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ମହତ୍	ମହତା	ମହାନ୍ତି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ମହତ୍	ମହତା	ମହାନ୍ତି
ତୃତୀୟା	ମହତା	ମହତ୍ୟାମ୍	ମହତ୍ତିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ମହତେ	ମହତ୍ୟାମ୍	ମହତ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ମହତଃ	ମହତ୍ୟାମ୍	ମହତ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ମହତଃ	ମହତୋଃ	ମହତାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ମହତି	ମହତୋଃ	ମହସ୍ବ
ସମୋଧନ	ମହନ୍	ମହତା	ମହାନ୍ତି

ଜଗତ୍

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଜଗତ୍	ଜଗତା	ଜଗନ୍ତି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଜଗତ୍	ଜଗତା	ଜଗନ୍ତି
X	X	X	X
ସମୋଧନ	ଜଗତ୍	ଜଗତା	ଜଗନ୍ତି

‘ଜଗତ୍’ ଶବ୍ଦର ରୂପ ଅନ୍ୟ ବିଭକ୍ତି ଗୁଡ଼ିକରେ (ତୃତୀୟାରୁ ସପ୍ତମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ) ‘ମହତ୍’ ଶବ୍ଦରୂପ ପରି ହୁଏ । ‘ବିୟତ୍’ ଓ ‘ମତୁପ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ରୂପ ଜଗତ୍ ଶବ୍ଦପରି ହୁଏ । ବୃହତ୍, ମହତ୍, ଗୁଣବତ୍, କୃତବତ୍ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ଚକାରାନ୍ତ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ରୂପ ‘ଜଗତ୍’ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହୁଏ ।

ଗଞ୍ଜତ୍

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମୀ	ଗଞ୍ଜତ୍	ଗଞ୍ଜତୀ	ଗଞ୍ଜନ୍ତି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଗଞ୍ଜତ୍	ଗଞ୍ଜତୀ	ଗଞ୍ଜନ୍ତି
X	X	X	X
ସମ୍ବୋଧନ	ଗଞ୍ଜତ୍	ଗଞ୍ଜତୀ	ଗଞ୍ଜନ୍ତି

‘ଗଞ୍ଜତ୍’ ଶବ୍ଦର ରୂପ ଅନ୍ୟ ବିଭକ୍ତି ଗୁଡ଼ିକରେ (ତୃତୀୟାରୁ ସପ୍ତମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ) ପୁଂଲିଙ୍ଗ ‘ଗଞ୍ଜତ୍’ ଶବ୍ଦରୂପ ପରି ହୁଏ । ଭୃଦି ଓ ଦିବାଦିଗଣ ପଠିତ ଧାତୁରୁ ଶିଜନ୍ତ ଓ ସନନ୍ତ ଧାତୁରୁ ଏବଂ ନାମଧାତୁରୁ ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ହୋଇଥିବା ଶତ୍ରୁପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ନିଷ୍ପନ୍ନ ଭବତ୍, ଦୀବ୍ୟତ୍, ତିଷ୍ଠତ୍ ପ୍ରଭୃତି କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ରୂପ ‘ଗଞ୍ଜତ୍’ ଶବ୍ଦ ରୂପ ଭଳି ହେବ ।

ଗ୍ରାମତ୍

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମୀ	ଗ୍ରାମତ୍	ଗ୍ରାମତୀ	ଗ୍ରାମନ୍ତି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଗ୍ରାମତ୍	ଗ୍ରାମତୀ	ଗ୍ରାମନ୍ତି
X	X	X	X
ସମ୍ବୋଧନ	ଗ୍ରାମତ୍	ଗ୍ରାମତୀ	ଗ୍ରାମନ୍ତି

‘ଶ୍ରୀମତ୍’ ଶବ୍ଦର ରୂପ ବିଭକ୍ତି ଗୁଡ଼ିକରେ (ଦୃତୀୟା ବିଭକ୍ତିଠାରୁ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ) ଜଗତ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପପରି ହେବ ।

ଦଦତ୍

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଦଦତ୍	ଦଦତୀ	ଦଦନ୍ତି / ଦଦତି
/ଦ୍ୱିତୀୟା	ଦଦତ୍	ଦଦତୀ	ଦଦନ୍ତି
X	X	X	X
ସମୋଧନ	ଦଦତ୍	ଦଦତୀ	ଦଦନ୍ତି

‘ଦଦତ୍’ ଶବ୍ଦର ରୂପ ଅନ୍ୟ ବିଭକ୍ତି ଗୁଡ଼ିକରେ (ଦୃତୀୟା ରୁ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ) ଜଗତ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପପରି ହେବ । ଦ୍ୱାଦଶଶତୀୟ ଧାତୁରୁ ଓ ଜଷ୍, ଜାଶ୍, ଦରିଦ୍ରା, ଶାସ୍, ଚକାସ୍ ଧାତୁରୁ ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ହୋଇଥିବା ଶତ୍ରୁପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ନିଷ୍ପନ୍ନ କୃ ହ୍ରତ୍ ଓ ଜଷତ୍ (ଖାଉଥିବା) ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ରୂପ ଦଦତ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ।

ଇଛତ୍

ପ୍ରଥମା	ଇଛତ୍	ଇଛତୀ	ଇଛନ୍ତି
--------	------	------	--------

ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ଓ ସମୋଧନରେ ପ୍ରଥମା-ବିଭକ୍ତିର ରୂପ ପରି ଓ ଅନ୍ୟ ବିଭକ୍ତିରେ ଜଗତ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହୁଏ ।

ତୁଦାଦିଗଣୀୟ ଧାତୁରୁ ଦରିଦ୍ରା ଭିନ୍ନ ଅଦାଦିଗଣ ପଠିତ ଆକାରାନ୍ତ ଧାତୁରୁ ବର୍ତ୍ତମାନକାଳରେ ହୋଇଥିବା ଶତ୍ରୁପ୍ରତ୍ୟୟଦ୍ୱାରା ନିଷ୍ପନ୍ନ ଏବଂ ଯେ କୌଣସି ଧାତୁର ଭବିଷ୍ୟତ୍ କାଳରେ ହୋଇଥିବା ଶତ୍ରୁପ୍ରତ୍ୟୟ ଦ୍ୱାରା ନିଷ୍ପନ୍ନ ତୁଦତ୍, ଯାତ୍, ଭବିଷ୍ୟତ୍, ଦରିଦ୍ରାସ୍ୟତ୍, ଦାସ୍ୟତ୍, କରିଷ୍ୟତ୍ ଓ କାରୟିଷ୍ୟତ୍ ପ୍ରଭୃତି କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ରୂପ ଇଛତ୍ ଶବ୍ଦ ରୂପ ପରି ହେବ ।

୩୮. ହଳନ୍ତ (ବ୍ୟଞ୍ଜନାନ୍ତ) କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ'ନ୍'କାରାନ୍ତ ନାମନ୍ (ନାମ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ନାମ	ନାମନୀ, ନାମ୍ନୀ	ନାମାନି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ନାମ	ନାମନୀ, ନାମ୍ନୀ	ନାମାନି
ତୃତୀୟା	ନାମ୍ନୀ	ନାମଭ୍ୟାମ୍	ନାମଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ନାମ୍ନେ	ନାମଭ୍ୟାମ୍	ନାମଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ନାମ୍ନଃ	ନାମଭ୍ୟାମ୍	ନାମଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ନାମ୍ନଃ	ନାମ୍ନୋଃ	ନାମ୍ନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ନାମ୍ନି, ନାମନି	ନାମ୍ନୋଃ	ନାମସୁ
ସମ୍ବୋଧନ	ନାମ, ନାମନ୍	ନାମନୀ, ନାମ୍ନୀ	ନାମାନି

ବ୍ୟୋମନ୍ (ଆକାଶ), ଲୋମନ୍, ଧାମନ୍ (ଗୃହ, ପ୍ରଭା, ଶକ୍ତି) ଓ
ପ୍ରେମନ୍ ଶବ୍ଦର କ୍ଲବଲିଙ୍ଗରେ ନାମନ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ।

କର୍ମନ୍ (କାର୍ଯ୍ୟ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	କର୍ମ	କର୍ମଣୀ	କର୍ମାଣି
ଦ୍ୱିତୀୟା	କର୍ମ	କର୍ମଣୀ	କର୍ମାଣି
ତୃତୀୟା	କର୍ମଣୀ	କର୍ମଭ୍ୟାମ୍	କର୍ମଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	କର୍ମଣେ	କର୍ମଭ୍ୟାମ୍	କର୍ମଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	କର୍ମଣଃ	କର୍ମଭ୍ୟାମ୍	କର୍ମଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	କର୍ମଣଃ	କର୍ମଣୋଃ	କର୍ମଣାମ୍
ସପ୍ତମୀ	କର୍ମାଣି	କର୍ମଣୋଃ	କର୍ମସୁ
ସମ୍ବୋଧନ	କର୍ମ, କର୍ମନ୍	କର୍ମଣୀ	କର୍ମାଣି

ବ୍ରହ୍ମନ୍, ଚର୍ମନ୍, ବେଶ୍ମନ୍ (ଗୃହ), ଜନ୍ମନ୍, ବର୍ମନ୍ (ବାଚ), ମର୍ମନ୍, ବର୍ମନ୍ (ସାଞ୍ଜୁ) ଓ ଭସ୍ମନ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ‘କର୍ମନ୍’ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେବ ।

ଅହନ୍ (ଦିନ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଅହଃ	ଅହ୍ନୀ, ଅହନୀ	ଅହାନି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଅହଃ	ଅହ୍ନୀ, ଅହନୀ	ଅହାନି
ତୃତୀୟା	ଅହ୍ନା	ଅହୋଭ୍ୟାମ୍	ଅହୋଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଅହ୍ନେ	ଅହୋଭ୍ୟାମ୍	ଅହୋଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମା	ଅହଃ	ଅହୋଭ୍ୟାମ୍	ଅହୋଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଅହଃ	ଅହ୍ନୋଃ	ଅହ୍ନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଅହ୍ନି, ଅହନି	ଅହ୍ନୋଃ	ଅହଃସ୍ତୁ ଅହସ୍ତସ୍ତୁ
ସମୋଧନ	ଅହଃ	ଅହ୍ନୀ, ଅହନି	ଅହାନି

୩୯. ହଳନ୍ତ (ବ୍ୟଞ୍ଜନାନ୍ତ) କ୍ଲୀବଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ

‘ସ୍ୱ’କାରାନ୍ତ - ଯଶମ୍ (ଯଶ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଯଶଃ	ଯଶସୀ	ଯଶାଂସି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଯଶଃ	ଯଶସୀ	ଯଶାଂସି
ତୃତୀୟା	ଯଶସୀ	ଯଶୋଭ୍ୟାମ୍	ଯଶୋଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଯଶସେ	ଯଶୋଭ୍ୟାମ୍	ଯଶୋଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମା	ଯଶସଃ	ଯଶୋଭ୍ୟାମ୍	ଯଶୋଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଯଶସଃ	ଯଶସୋଃ	ଯଶସାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଯଶସି	ଯଶସୋଃ	ଯଶଃସ୍ତୁ
ସମୋଧନ	ଯଶଃ	ଯଶସୀ	ଯଶାଂସି

ପୟସ୍, ବୟସ୍, ରଜସ୍, ତମସ୍, ସରସ୍, ତପସ୍, ମନସ୍, ଚେତସ୍, ନଭସ୍ (ଆକାଶ), ସ୍ରୋତସ୍, ବାସସ୍, ଶିରସ୍, ଅମ୍ବସ୍ ଓ ଅର୍ଣ୍ଣସ୍ (ଜଳ) ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ରୂପ ଯଶସ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ।

ହବିସ୍ (ଘୃତ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ହବିଃ	ହବିଷା	ହବୀଂଷି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ହବିଃ	ହବିଷା	ହବୀଂଷି
ତୃତୀୟା	ହବିଷା	ହବିର୍ଭ୍ୟାମ୍	ହବିର୍ଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ହବିଷେ	ହବିର୍ଭ୍ୟାମ୍	ହବିର୍ଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ହବିଷଃ	ହବିର୍ଭ୍ୟାମ୍	ହବିର୍ଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ହବିଷଃ	ହବିଷୋଃ	ହବିଷାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ହବିଷି	ହବିଷୋଃ	ହବିଃଷୁ/ହବିଷ୍ବୁ
ସମୋଧନ	ହବିଃ	ହବିଷା	ହବୀଂଷି

ଜ୍ୟୋତିସ୍ (ତେଜ) ଓ ସର୍ପସ୍ (ଘୃତ) ଶବ୍ଦର ରୂପ ଏହିପରି ।

ଧନୁସ୍ (ଧନୁ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଧନୁଃ	ଧନୁଷା	ଧନୁଂଷି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଧନୁଃ	ଧନୁଷା	ଧନୁଂଷି
ତୃତୀୟା	ଧନୁଷା	ଧନୁର୍ଭ୍ୟାମ୍	ଧନୁର୍ଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଧନୁଷେ	ଧନୁର୍ଭ୍ୟାମ୍	ଧନୁର୍ଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଧନୁଷଃ	ଧନୁର୍ଭ୍ୟାମ୍	ଧନୁର୍ଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଧନୁଷଃ	ଧନୁଷୋଃ	ଧନୁଷାମ୍

ସପ୍ତମୀ	ଧନୁଷି	ଧନୁଷୋଃ	ଧନୁଷୁ
ସନ୍ଦୋଧନ	ଧନୁଃ	ଧନୁଷୀ	ଧନୁଷି

ଚକ୍ଷୁଷ୍, ଆୟୁଷ୍ ଓ ବପୁଷ୍ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ରୂପ ଧନୁଷ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହୋଇଥାଏ ।

୪୦. ସର୍ବନାମ

ସର୍ବ(ସବୁ, ସମସ୍ତ) - ପୁଲିଙ୍ଗ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ସର୍ବଃ	ସର୍ବୌ	ସର୍ବେ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ସର୍ବମ୍	ସର୍ବୌ	ସର୍ବାନ୍
ତୃତୀୟା	ସର୍ବେଶ	ସର୍ବାଭ୍ୟାମ୍	ସର୍ବେଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ସର୍ବସ୍ମୈ	ସର୍ବାଭ୍ୟାମ୍	ସର୍ବେଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ସର୍ବସ୍ମାତ୍	ସର୍ବାଭ୍ୟାମ୍	ସର୍ବେଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ସର୍ବସ୍ୟ	ସର୍ବୟୋଃ	ସର୍ବେଷାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ସର୍ବସ୍ମିନ୍	ସର୍ବୟୋଃ	ସର୍ବେଷୁ
ସନ୍ଦୋଧନ	ସର୍ବ	ସର୍ବୌ	ସର୍ବେ

ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ସର୍ବା	ସର୍ବେ	ସର୍ବାଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ସର୍ବାମ୍	ସର୍ବେ	ସର୍ବାଃ
ତୃତୀୟା	ସର୍ବୟା	ସର୍ବାଭ୍ୟାମ୍	ସର୍ବାଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ସର୍ବସ୍ୟୈ	ସର୍ବାଭ୍ୟାମ୍	ସର୍ବାଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ସର୍ବସ୍ୟାଃ	ସର୍ବାଭ୍ୟାମ୍	ସର୍ବାଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ସର୍ବସ୍ୟାଃ	ସର୍ବୟୋଃ	ସର୍ବାସାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ସର୍ବସ୍ୟାମ୍	ସର୍ବୟୋଃ	ସର୍ବାସୁ
ସନ୍ଦୋଧନ	ସର୍ବେ	ସର୍ବେ	ସର୍ବାଃ

କ୍ଳୀବଲିଙ୍ଗ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ସର୍ବମ୍	ସର୍ବେ	ସର୍ବାଣି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ସର୍ବମ୍	ସର୍ବେ	ସର୍ବାଣି
ସମୋଧନ	ସର୍ବ	ସର୍ବେ	ସର୍ବାଣି

ଅନ୍ୟ ବିଭକ୍ତିମାନଙ୍କରେ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ସର୍ବ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେବ ।

ବିଶ୍ୱ (ସମସ୍ତ), ସ୍ୱ (ଆତ୍ମାୟ), ସମ (ସମସ୍ତ) ଶବ୍ଦର ରୂପ ସର୍ବଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେବ । ଇତର, ଅନ୍ୟ, ଅନ୍ୟତର, କତର, କତମ, ଏକତମ, ଏକତର ଶବ୍ଦର ରୂପ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଓ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ସର୍ବଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି । କିନ୍ତୁ କ୍ଳୀବଲିଙ୍ଗରେ ପ୍ରଥମା, ଦ୍ୱିତୀୟା ଓ ସମୋଧନ ଏକବଚନରେ ଇତରତ୍ୱ, ଅନ୍ୟତ୍ୱ, ଅନ୍ୟତରତ୍ୱ, କତରତ୍ୱ, କତମତ୍ୱ, ଏକତମତ୍ୱ, ହୁଏ । ‘ସର୍ବ’ ଶବ୍ଦର ତିନି ବଚନରେ (ପୁଂ-ପ୍ରଥମା) ବ୍ୟବହାର ଯଥା - (୧) ନହି ସର୍ବଃ ସର୍ବଂ ବେତ୍ତି । (୨) ସର୍ବୌ ବାନର-ରାକ୍ଷସ-ଗଣୌ ହତୌ । (୩) ସର୍ବେ ଛାତ୍ରଃ ପଠନ୍ତି ।

ଉଭ (ଦୁଇ)

ପୁଂଲିଙ୍ଗ - ନିତ୍ୟ ଦ୍ୱିବଚନାନ୍ତ

ପ୍ରଥମା - ଉଭୌ, ଦ୍ୱି-ଉଭୌ, ତୃ-ଉଭାଭ୍ୟାମ୍, ଚ - ଉଭାଭ୍ୟାମ୍, ପ-ଉଭାଭ୍ୟାମ୍, ଷ-ଉଭୟୋଃ, ସ- ଉଭୟୋଃ, ସମୋ- ହେ ଉଭୌ ।

ଉଭ - (ଦୁଇ)

ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ, ନପୁଂସକ ଲିଙ୍ଗ - ସମାନରୂପ ।

ପ୍ର-ଉଭେ, ଦ୍ୱି- ଉଭେ, ତୃ- ଉଭାଭ୍ୟାମ୍, ଚ- ଉଭାଭ୍ୟାମ୍, ପ - ଉଭାଭ୍ୟାମ୍, ଷ- ଉଭୟୋଃ, ସ- ଉଭୟୋଃ, ସମୋ - ହେ ଉଭେ । (ଦେବ ଶବ୍ଦ ପରି ରୂପ) ।

ଉଭୟ - ଫୁଲିଙ୍ଗ (ଦୁଇ ଅବୟବ ବିଶିଷ୍ଟ)

ଅକାରାନ୍ତ - ଏହାର ଦ୍ଵିବଚନ ନାହିଁ ।

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ର -	ଉଭୟଃ	ଉଭୟେ
ଦ୍ଵି -	ଉଭୟମ୍	ଉଭୟାନ୍
ତୃ -	ଉଭୟେନ	ଉଭୟୈଃ
ଚ -	ଉଭୟେଷୁ	ଉଭୟେଭ୍ୟଃ
ପ -	ଉଭୟସ୍ମାତ୍-ଦ୍	ଉଭୟେଭ୍ୟଃ
ଷ -	ଉଭୟସ୍ୟ	ଉଭୟେଷାମ୍
ସ -	ଉଭୟସ୍ମିନ୍	ଉଭୟେଷୁ
ସମୋ	ହେ ଉଭୟ	ହେ ଉଭୟେ

(ସର୍ବ ଶବ୍ଦ ରୂପ ପରି)

ଉଭୟ (ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗ)

ଏହାର ଦ୍ଵିବଚନ ନାହିଁ ।

ପ୍ର -	ଉଭୟମ୍	ଉଭୟାନି
ଦ୍ଵି -	ଉଭୟମ୍	ଉଭୟାନି
ତୃ -	ଉଭୟେନ	ଉଭୟୈଃ
ଚ -	ଉଭୟେଷୁ	ଉଭୟେଭ୍ୟଃ
ପ -	ଉଭୟସ୍ମାତ୍-ଦ୍	ଉଭୟେଭ୍ୟଃ
ଷ -	ଉଭୟସ୍ୟ	ଉଭୟେଷାମ୍
ସ -	ଉଭୟସ୍ମିନ୍	ଉଭୟେଷୁ
ସମୋ -	ହେ ଉଭୟ	ହେ ଉଭୟାନି

ଅନ୍ୟ (କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଅନ୍ୟତ୍ (ଦ୍)	ଅନ୍ୟେ	ଅନ୍ୟାନି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଅନ୍ୟତ୍ (ଦ୍)	ଅନ୍ୟେ	ଅନ୍ୟାନି
ସମୋଧନ	ଅନ୍ୟତ୍ (ଦ୍)	ଅନ୍ୟେ	ଅନ୍ୟାନି

ଅନ୍ୟ ବିଭକ୍ତିରେ ସର୍ବ ଶବ୍ଦର କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ ରୂପପରି ହୁଏ । ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଓ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ଯଥାକ୍ରମେ ସର୍ବ ଶବ୍ଦର ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଓ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ରୂପପରି ହୋଇଥାଏ ।

ଅନ୍ୟତର, ଇତର ଓ ତତର ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଯଥା - କତର, ଯତର, ପ୍ରଭୃତି । ତତମ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଯଥା - କତମ, ଯତମ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ରୂପ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗରେ ଅନ୍ୟତ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ଏବଂ ଏକତର ଶବ୍ଦର ରୂପ ସର୍ବ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେବ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମା ଓ ଦ୍ୱିତୀୟାରେ କତରତ୍, କତରେ, କତରାଣି ଇତ୍ୟାଦି ଏବଂ କତମତ୍, କତମେ, କତମାନି ଇତ୍ୟାଦି ହେବ ।

ପୂର୍ବ (ପୁଂଲିଙ୍ଗ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ପୂର୍ବଃ	ପୂର୍ବୌ	ପୂର୍ବେ, ପୂର୍ବାଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ପୂର୍ବମ୍	ପୂର୍ବୌ	ପୂର୍ବାନ୍
ତୃତୀୟା	ପୂର୍ବେଶ	ପୂର୍ବାଭ୍ୟାମ୍	ପୂର୍ବେଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ପୂର୍ବସ୍ମୈ	ପୂର୍ବାଭ୍ୟାମ୍	ପୂର୍ବେଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ପୂର୍ବସ୍ମାତ୍, ପୂର୍ବାତ୍	ପୂର୍ବାଭ୍ୟାମ୍	ପୂର୍ବେଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ପୂର୍ବସ୍ୟ	ପୂର୍ବଯୋଃ	ପୂର୍ବେଷାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ପୂର୍ବସ୍ମିନ୍, ପୂର୍ବେ	ପୂର୍ବଯୋଃ	ପୂର୍ବେଷୁ
ସମୋଧନ	ପୂର୍ବ	ପୂର୍ବୌ	ପୂର୍ବେ, ପୂର୍ବାଃ

ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ପୂର୍ବା ଶବ୍ଦର ରୂପ ସର୍ବା ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ଓ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗରେ ପୂର୍ବଶବ୍ଦର ରୂପ ୧ମା, ୨ୟା, ଓ ସମୋଧନରେ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ ସର୍ବଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ଓ ଅନ୍ୟ ବିଭକ୍ତିରେ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ପୂର୍ବଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ।

ପର, ଅବର, ଦକ୍ଷିଣ, ଉତ୍ତର, ଅପର, ଆତ୍ମାର୍ଥକ ଓ ଆତ୍ମାୟାର୍ଥକ 'ସ୍ବ' (ସ୍ବ - 'ସ୍ବ' ଶବ୍ଦ ଆତ୍ମା ଓ ଜ୍ଞାତି ଅର୍ଥରେ ପୁଂଲିଙ୍ଗ, ଆତ୍ମାୟ ଅର୍ଥରେ ଚିନିଲିଙ୍ଗ, ଧନ ଅର୍ଥରେ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଓ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ ।) ଏବଂ 'ଅନ୍ତର' [ଅନ୍ତର - 'ଅନ୍ତର' ଶବ୍ଦ ବାହ୍ୟ ଓ ପରିଧାନଯୋଗ୍ୟ ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଏ । ଯଥା - ଅନ୍ତରେ, ଅନ୍ତରାଃ ଚୂଡ଼ାଃ - ବାହ୍ୟାଃ କର୍ତ୍ତୃର୍ଥଃ (ବାହାରଘର) । ଅନ୍ତରେ, ଅନ୍ତରାଃ ଶାଟକାଃ - ପରିଧାନୀୟାଃ କର୍ତ୍ତୃର୍ଥଃ (ପିନ୍ଧିବା ଯୋଗ୍ୟ ବସ୍ତ୍ର ।] ଶବ୍ଦର ରୂପ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଏବଂ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗରେ ପୂର୍ବ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ଓ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ପୂର୍ବାଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ।

ତଦ୍ (ସେ) ପୁଂଲିଙ୍ଗ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ବିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ସଃ	ତୌ	ତେ
ଦ୍ବିତୀୟା	ତମ୍	ତୌ	ତାନ୍
ତୃତୀୟା	ତେନ	ତାଭ୍ୟାମ୍	ତୈଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ତସ୍ମୈ	ତାଭ୍ୟାମ୍	ତେଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ତସ୍ମାତ୍	ତାଭ୍ୟାମ୍	ତେଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ତସ୍ୟ	ତୟୋଃ	ତେଷାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ତସ୍ମିନ୍	ତୟୋଃ	ତେଷୁ

(ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ- ତଦ୍, ଏତଦ୍, କିମ୍, ଯଦ୍, କଦମ୍, ଅଦସ୍, ଯୁଷ୍ମଦ୍ ଓ ଅସ୍ମଦ୍ ଶବ୍ଦର ସମୋଧନ ନାହିଁ ।)

ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ବିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ସା	ତେ	ତାଃ
ଦ୍ବିତୀୟା	ତାମ୍	ତେ	ତାଃ
ତୃତୀୟା	ତୟା	ତାଭ୍ୟାମ୍	ତାଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ତସ୍ୟୈ	ତାଭ୍ୟାମ୍	ତାଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ତସ୍ୟାଃ	ତାଭ୍ୟାମ୍	ତାଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ତସ୍ୟାଃ	ତୟୋଃ	ତାସାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ତସ୍ୟାମ୍	ତୟୋଃ	ତାସୁ

କ୍ଳୀବଲିଙ୍ଗ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ତତ୍	ତେ	ତାନି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ତତ୍	ତେ	ତାନି

(ଅନ୍ୟ ବିଭକ୍ତିମାନଙ୍କରେ ରୂପ ପୁଂଲିଙ୍ଗ 'ତତ୍' ଶବ୍ଦ ଭଳି ହେବ ।)

ଯଦ୍ (ଯେ, ଯାହା)

ପୁଂଲିଙ୍ଗ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଯଃ	ଯୌ	ଯେ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଯମ୍	ଯୌ	ଯାନ୍
ତୃତୀୟା	ଯେନ	ଯାଭ୍ୟାମ୍	ଯୈଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଯସ୍ମୈ	ଯାଭ୍ୟାମ୍	ଯେଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଯସ୍ମାତ୍	ଯାଭ୍ୟାମ୍	ଯେଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଯସ୍ୟ	ଯଯୋଃ	ଯେଷାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଯସ୍ମିନ୍	ଯଯୋଃ	ଯେଷୁ

ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଯା	ଯେ	ଯାଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଯାମ୍	ଯେ	ଯାଃ
ତୃତୀୟା	ଯାୟା	ଯାଭ୍ୟାମ୍	ଯାଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଯସ୍ୟୈ	ଯାଭ୍ୟାମ୍	ଯାଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଯସ୍ୟାଃ	ଯାଭ୍ୟାମ୍	ଯାଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଯସ୍ୟାଃ	ଯଯୋଃ	ଯାସାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଯସ୍ୟାମ୍	ଯଯୋଃ	ଯାସୁ

କୁଳିଙ୍ଗ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଯତ୍	ଯେ	ଯାନି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଯତ୍	ଯେ	ଯାନି

ଅନ୍ୟ ବିଭକ୍ତିମାନଙ୍କରେ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଯତ୍ ଶବ୍ଦପରି ରୂପ ହେବ ।

ଏତଦ୍ (ଏହା)

ପୁଂଲିଙ୍ଗ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଏଷଃ	ଏତୌ	ଏତେ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଏତମ୍, ଏନମ୍	ଏତୌ, ଏନୌ	ଏତାନ, ଏନାନ
ତୃତୀୟା	ଏତେନ, ଏନେନ	ଏତାଭ୍ୟାମ୍	ଏତେଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଏତସ୍ମୈ	ଏତାଭ୍ୟାମ୍	ଏତେଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଏତସ୍ମାତ୍	ଏତାଭ୍ୟାମ୍	ଏତେଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଏତସ୍ୟ	ଏତୟୋଃ, ଏନୟୋଃ	ଏତେଷାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଏତସ୍ମିନ୍	ଏତୟୋଃ, ଏନୟୋଃ	ଏତେଷୁ

ଏନମ୍ - ଏତଦ୍ ଶବ୍ଦର ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ‘ଏନ’ ରୂପ ହେଲା । କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ବିଷୟରେ ପ୍ରଥମଥର ପାଇଁ କହିଲେ ଏହି ରୂପ ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ତା ବିଷୟରେ ପୁଣିଥରେ କହିଲେ ‘ଏନ’ ରୂପ ହୁଏ । ଯଥା - ଏତଂ ଜନଂ ପଶ୍ୟ । ଏଠାରେ ଏନଂ କହିବା ଭୁଲ୍ । କିନ୍ତୁ ଅଥଂ ବଦ୍ଧଃ, ଏନଂ ପଶ୍ୟ କହିଲେ ଠିକ୍ ହେବ ।

ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଏଷା	ଏତେ	ଏତାଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଏତାମ୍, ଏନାମ୍	ଏତେ, ଏନେ	ଏତାଃ, ଏନାଃ
ତୃତୀୟା	ଏତୟା, ଏନୟା	ଏତାଭ୍ୟାମ୍	ଏତାଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଏତସ୍ମୈ	ଏତାଭ୍ୟାମ୍	ଏତାଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଏତସ୍ୟାଃ	ଏତାଭ୍ୟାମ୍	ଏତାଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଏତସ୍ୟାଃ	ଏତୟୋଃ, ଏନୟୋଃ	ଏତାସାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଏତସ୍ୟାମ୍	ଏତୟୋଃ, ଏନୟୋଃ	ଏତାସୁ

କୁଳିଙ୍ଗ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଏତତ୍	ଏତେ	ଏତାନି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଏତତ୍, ଏନତ୍	ଏତେ, ଏନେ	ଏତାନି, ଏନାନି

ଅନ୍ୟ ବିଭକ୍ତିମାନଙ୍କରେ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଏତଦ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେବ ।

କିମ୍ (କିଏ, କଣ)

ପୁଂଲିଙ୍ଗ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	କଃ	କୌ	କେ
ଦ୍ୱିତୀୟା	କମ୍	କୌ	କାନ୍
ତୃତୀୟା	କେନ	କାଭ୍ୟାମ୍	କୈଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	କସ୍ମୈ	କାଭ୍ୟାମ୍	କେଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	କସ୍ମାତ୍	କାଭ୍ୟାମ୍	କେଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	କସ୍ୟ	କୟୋଃ	କେଷାମ୍
ସପ୍ତମୀ	କସ୍ମିନ୍	କୟୋଃ	କେଷୁ

ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	କା	କେ	କାଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	କାମ୍	କେ	କାଃ
ତୃତୀୟା	କୟା	କାଭ୍ୟାମ୍	କାଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	କସୌ	କାଭ୍ୟାମ୍	କାଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	କସ୍ୟାଃ	କାଭ୍ୟାମ୍	କାଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	କସ୍ୟାଃ	କୟୋଃ	କାସାମ୍
ସପ୍ତମୀ	କସ୍ୟାମ୍	କୟୋଃ	କାସୁ

କୁବଳିଜା

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	କିମ୍	କେ	କାନି
ଦ୍ୱିତୀୟା	କିମ୍	କେ	କାନି

ଅନ୍ୟ ବିଭକ୍ତିମାନଙ୍କରେ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ପରି ରୂପ ହେବ ।

ଇଦମ୍ (ଏହି)

ପୁଂଲିଙ୍ଗ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଅୟମ୍	ଇମୌ	ଇମେ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଇମାମ୍, ଏନାମ୍	ଇମୌ, ଏନୌ	ଇମାନ, ଏନାନ
ତୃତୀୟା	ଅନେନ, ଏନେନ	ଆଭ୍ୟାମ୍	ଏଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଅସ୍ମୈ	ଆଭ୍ୟାମ୍	ଏଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଅସ୍ମାତ୍	ଆଭ୍ୟାମ୍	ଏଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଅସ୍ୟ	ଅନୟୋଃ, ଏନୟୋଃ	ଏଷାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଅସ୍ମିନ୍	ଅନୟୋଃ, ଏନୟୋଃ	ଏଷୁ

ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଇୟମ୍	ଇମେ	ଇମାଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଇମାମ୍, ଏନାମ୍	ଇମେ, ଏନେ	ଇମାଃ, ଏନାଃ
ତୃତୀୟା	ଅନୟା, ଏନୟା	ଆଭ୍ୟାମ୍	ଆଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଅସୈ	ଆଭ୍ୟାମ୍	ଆଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଅସ୍ୟାଃ	ଆଭ୍ୟାମ୍	ଆଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଅସ୍ୟାଃ	ଅନୟୋଃ, ଏନୟୋଃ	ଆସାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଅସ୍ୟାମ୍	ଅନୟୋଃ, ଏନୟୋଃ	ଆସୁ

କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଇଦମ୍	ଇମେ	ଇମାନି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଇଦମ୍, ଏନତ୍	ଇମେ, ଏନେ	ଇମାନି, ଏନାନି

ଅନ୍ୟ ବିଭକ୍ତିମାନଙ୍କରେ ରୂପ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଭଳି ହେବ ।

(ଏନମ୍ - ପୁନରୁକ୍ତି ବୁଝାଇଲେ ଇଦମ୍ ଓ ଏତଦ୍ ଶବ୍ଦର ଦ୍ୱିତୀୟା ଓ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତିର ଏକବଚନରେ ଏବଂ ଷଷ୍ଠୀ ଓ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତିର ଦ୍ୱିବଚନରେ ପକ୍ଷେ ‘ଏନ’ ଆଦେଶ ହୁଏ ।

ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ବିଷୟରେ ପ୍ରଥମେ କିଛି କୁହାଯାଇଥାଏ, ଯଦି ତାହା ବିଷୟରେ ପରେ ଅନ୍ୟ କିଛି କହିବାକୁ ହୁଏ ତେବେ ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ ‘ଏନମ୍’, ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ‘ଏନାମ୍’ ଏବଂ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗରେ ‘ଏନତ୍’ ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ ।)

ଅଦସ୍ (ସେ) ପୁଂଲିଙ୍ଗ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଅସୌ	ଅମୁ	ଅମା
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଅମୁମ୍	ଅମୁ	ଅମୁନ୍
ତୃତୀୟା	ଅମୁନା	ଅମୁଭ୍ୟାମ୍	ଅମୀଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଅମୁଷ୍ଠେ	ଅମୁଭ୍ୟାମ୍	ଅମୀଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଅମୁସ୍ମାତ୍	ଅମୁଭ୍ୟାମ୍	ଅମୀଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଅମୁଷ୍ୟ	ଅମୁୟୋଃ	ଅମୀଷାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଅମୁଷ୍ମିନ୍	ଅମୁୟୋଃ	ଅମୀଷୁ

(ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଅସୌ	ଅମୁ	ଅମୁଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଅମୁମ୍	ଅମୁ	ଅମୁଃ
ତୃତୀୟା	ଅମୁୟା	ଅମୁଭ୍ୟାମ୍	ଅମୁଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଅମୁଷ୍ଠ୍ୟ	ଅମୁଭ୍ୟାମ୍	ଅମୁଭ୍ୟଃ

ପଞ୍ଚମୀ	ଅମୁଷ୍ୟାଃ	ଅମୁଭ୍ୟାମ୍	ଅମୁଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଅମୁଷ୍ୟାଃ	ଅମୁୟୋଃ	ଅମୁଷ୍ମାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଅମୁଷ୍ୟାମ୍	ଅମୁୟୋଃ	ଅମୁଷ୍ମୁ

କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଅବଃ	ଅମୁ	ଅମୁନି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଅବଃ	ଅମୁ	ଅମୁନି

(ଅନ୍ୟ ବିଭକ୍ତିମାନଙ୍କରେ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ପରି ରୂପ ହେବ ।)

୪୧. ତିନି ଲିଙ୍ଗରେ ସମାନ ରୂପ ବିଶିଷ୍ଟ ସର୍ବନାମ

ଯୁକ୍ତଃ (ତୁ, ତୁମ୍ଭେ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ତ୍ୱମ୍	ୟୁବାମ୍	ୟୁୟମ୍
ଦ୍ୱିତୀୟା	ତ୍ୱାମ୍, ତ୍ୱା	ୟୁବାମ୍, ବାମ୍	ୟୁଷ୍ମାନ, ବଃ
ତୃତୀୟା	ତ୍ୱୟା	ୟୁବାଭ୍ୟାମ୍	ୟୁଷ୍ମାଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ତୁଭ୍ୟାମ୍, ତେ	ୟୁବାଭ୍ୟାମ୍, ବାମ୍	ୟୁଷ୍ମାଭ୍ୟାମ୍, ବଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ତ୍ୱତ୍	ୟୁବାଭ୍ୟାମ୍	ୟୁଷ୍ମତ୍
ଷଷ୍ଠୀ	ତବ, ତେ	ୟୁବୟୋଃ, ବାମ୍	ୟୁଷ୍ମାକମ୍, ବଃ
ସପ୍ତମୀ	ତ୍ୱୟି	ୟୁବୟୋଃ	ୟୁଷ୍ମାସୁ

ଅସ୍ମଦ୍ (ମୁଁ, ଆମ୍ଭେ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଅହମ୍	ଆବାମ୍	ବୟମ୍
ଦ୍ୱିତୀୟା	ମାମ୍, ମା	ଆବାମ୍, ନୌ	ଅସ୍ମାନ, ନଃ
ତୃତୀୟା	ମୟା	ଆବାଭ୍ୟାମ୍	ଅସ୍ମାଭିଃ

ଚତୁର୍ଥୀ	ମହ୍ୟମ୍, ମେ	ଆବାଭ୍ୟାମ୍, ନୌ	ଅସ୍ତଭ୍ୟାମ୍, ନଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ମତ୍	ଆବାଭ୍ୟାମ୍	ଅସ୍ତତ୍
ଷଷ୍ଠୀ	ମମ, ମେ	ଆବୟୋଃ, ନୌ	ଅସ୍ତାକମ୍, ନଃ
ସପ୍ତମୀ	ମନ୍ତି	ଆବୟୋଃ	ଅସ୍ତାସୁ

ତେ, ମେ, ବାମ୍, ନୌ, ନଃ, ବଃ, ଦ୍ଵା, ଓ ମା - ଏହି ପଦଗୁଡ଼ିକ ବାକ୍ୟର ଆଦ୍ୟରେ; ତ, ବା, ଏବ ଓ ହା, ଏହି ଅବ୍ୟୟ ଯୋଗରେ ଏବଂ ସମୋଧନ ପଦର ଠିକ୍ ପରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଉଦାହରଣ -

୧. ବାକ୍ୟର ଆଦ୍ୟରେ; ଯଥା - ତବ ଗୃହ କୁତ୍ର ବର୍ତ୍ତତେ ? ଏଠାରେ ‘ତବ’ ପରିବର୍ତ୍ତେ ‘ତେ’ ହେବ ନାହିଁ ।

୨. ଶ୍ଳୋକର କୌଣସି ପାଦର ଆଦ୍ୟରେ; ଯଥା - ବିପନ୍ନାନାଂ ହରିଷ୍ଠାତ ମାଂ ରକ୍ଷେନ୍ନାସ୍ତି ସଂଶୟଃ । ଏଠାରେ ‘ମାଂ’ ପରିବର୍ତ୍ତରେ ‘ମା’ ହେବ ନାହିଁ ।

୩. ତ, ବା ଓ ଏବ ସହିତ ଯୋଗ ଥିଲେ, ଯଥା -

(କ) ଗୁରୁ ତବ ମମ ତ ହିତକାରୀ । ଏଠାରେ ‘ତେ’, ‘ମେ’ ହେବ ନାହିଁ ।

(ଖ) ପିତା ଦ୍ଵାଂ ମାଂ ବା ଆଦିଶେତ୍ । ଏଠାରେ ‘ଦ୍ଵା’ ‘ମା’ ହେବ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଅସ୍ମିନ୍ ପୁସ୍ତକେ ମମ ଏବ ଅଧିକାରଃ ଅସ୍ତି, ନ ଅନ୍ୟସ୍ୟ । ଏଠାରେ ‘ମେ’ ହେବ ନାହିଁ ।

୪. ଅଚାକ୍ଷୁଷ ଜ୍ଞାନକୁ ବୁଝାଉଥିବା ଧାତୁ ଯୋଗରେ; ଯଥା - ହେ ଭଗବନ୍ ! ଭକ୍ତଃ ମନସା ତବ ରୂପଂ ପଶ୍ୟତି ଧ୍ୟାୟତି ବା । ଏଠାରେ ପଶ୍ୟତି ଓ ଧ୍ୟାୟତି ଚାକ୍ଷୁଷ ଜ୍ଞାନକୁ ବୁଝାଉ ନାହିଁ । ତେଣୁ ‘ତବ ରୂପଂ’ ଏଠାରେ ‘ତେ ରୂପଂ’ ହେବ ନାହିଁ । ସଃ ଦ୍ଵାଂ ଦ୍ଵା ବା ଚକ୍ଷୁଷା ପଶ୍ୟତି । ଏଠାରେ ‘ପଶ୍ୟତି’ ଚାକ୍ଷୁଷ ଜ୍ଞାନକୁ ବୁଝାଉଥିବାରୁ ‘ଦ୍ଵାମ୍’ ଏବଂ ‘ଦ୍ଵା’ ଉଭୟର ପ୍ରଯୋଗ ହୋଇପାରେ ।

୫. ସମୋଧନର ଠିକ୍ ପରେ; ଯଥା - ପିତଃ ! ଅସ୍ମାନ୍ ବଦ । ଏଠାରେ ‘ନଃ’ ହେବ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ସମୋଧନର ପୂର୍ବରେ ସମୋଧନ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପଦଥିଲେ ହୁଏ, ଯଥା - ସର୍ବଦା ରକ୍ଷ ଦେବ ! ନଃ ।

୬. ସମ୍ବୋଧନ ପୂର୍ବରେ ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ସମ୍ବୋଧନ ଥିଲେ ହୁଏ ନାହିଁ; ଯଥା - ହେ ଶିବ ! ହେ ଶଙ୍କର ! ଅସ୍ଥାନ ପାହି । ଏଠାରେ ‘ନଃ’ ହେବ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ବିଶେଷଣର ପୂର୍ବରେ ତାହାର ବିଶେଷ୍ୟ ଥିଲେ ଏବଂ ଉଭୟ ସମ୍ବୋଧନ ପଦ ହୋଇଥିଲେ ଉକ୍ତ ନିଷେଧ ବଳବତ୍ତର ହୁଏ ନାହିଁ; ଯଥା - ହରେ ଦୟାଳୋ ! ନଃ ପାହି । ଏଠାରେ ‘ଦୟାଳୋ’ ବିଶେଷଣ ପୂର୍ବରେ ‘ହରେ’ ଏହି ବିଶେଷ୍ୟ ଅଛି ଏବଂ ଉଭୟ ସମ୍ବୋଧନ ପଦ ଅଟନ୍ତି ।

ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ବିଶେଷଣ

‘ଅ’କାରାନ୍ତ (ପୁଂଲିଙ୍ଗ)

ଏକ (ନିତ୍ୟ ଏକବଚନାନ୍ତ)

‘ଏକ’ ଶବ୍ଦ ଏକବଚନାନ୍ତ, କିନ୍ତୁ କେହି କେହି ଅର୍ଥରେ ବହୁବଚନାନ୍ତ ହୁଏ; ତିନି ଲିଙ୍ଗରେ ରୂପ ସର୍ବ ଶବ୍ଦପରି । ଏକେ ବଦନ୍ତି - କେହି କହନ୍ତି ।

ଦ୍ଵି (ଦୁଇ)- ଦ୍ଵିବଚନାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ

ଦ୍ଵୌ, ଦ୍ଵୌ, ଦ୍ଵାଭ୍ୟାମ୍, ଦ୍ଵାଭ୍ୟାମ୍, ଦ୍ଵାଭ୍ୟାମ୍, ଦ୍ଵୟୋଃ, ଦ୍ଵୟୋଃ ।

ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଓ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ

ଦ୍ଵେ, ଦ୍ଵେ, ଦ୍ଵାଭ୍ୟାମ୍, ଦ୍ଵାଭ୍ୟାମ୍, ଦ୍ଵାଭ୍ୟାମ୍, ଦ୍ଵୟୋଃ, ଦ୍ଵୟୋଃ ।

ତ୍ରି - ତିନି (ତ୍ରି ଠାରୁ ଅଷ୍ଟାଦଶନ୍ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବହୁବଚନାନ୍ତ)

ପୁଂଲିଙ୍ଗ

ତ୍ରୟଃ, ତ୍ରାନ, ତ୍ରିଭିଃ, ତ୍ରିଭ୍ୟଃ, ତ୍ରିଭ୍ୟଃ, ତ୍ରୟାଶାମ୍, ତ୍ରିଷୁ ।

ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ

ତିସ୍ରଃ, ତିସ୍ରଃ, ତିସ୍ତ୍ରୀଃ, ତିସ୍ତ୍ରୀଃ, ତିସ୍ତ୍ରୀଃ, ତିସ୍ତ୍ରୀଃ, ତିସ୍ତ୍ରୀଃ, ତିସ୍ତ୍ରୀଃ ।

କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ

ତ୍ରାଣି, ତ୍ରାଣି, ତ୍ରିଭିଃ, ତ୍ରିଭ୍ୟଃ, ତ୍ରିଭ୍ୟଃ, ତ୍ରୟାଶାମ୍, ତ୍ରିଷୁ ।

ଚତୁର୍ - (ଚାରି) ପୁଂଲିଙ୍ଗ

ଚତୁରଃ, ଚତୁରଃ, ଚତୁର୍ଭିଃ, ଚତୁର୍ଭ୍ୟଃ, ଚତୁର୍ଭ୍ୟଃ, ଚତୁର୍ଣାମ୍, ଚତୁର୍ଣୁ ।

ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ

ଚତୁସ୍ତ୍ର, ଚତୁସ୍ତ୍ର, ଚତୁସ୍ତୁଭିଃ, ଚତୁସ୍ତୁଭ୍ୟଃ, ଚତୁସ୍ତୁଭ୍ୟଃ, ଚତୁସ୍ତୁଣାମ୍, ଚତୁସ୍ତୁଣୁ ।

କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ

ଚତ୍ୱାରି, ଚତ୍ୱାରି, ଚତୁର୍ଭିଃ, ଚତୁର୍ଭ୍ୟଃ, ଚତୁର୍ଭ୍ୟଃ, ଚତୁର୍ଣାମ୍, ଚତୁର୍ଣୁ ।

ପଞ୍ଚନ୍ - ପାଞ୍ଚ

ପଞ୍ଚନ୍ଠାରୁ ଅଷ୍ଟାଦଶନ୍ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦର ଚିନି ଲିଙ୍ଗରେ

ରୂପ ସମାନ ।

ପଞ୍ଚ, ପଞ୍ଚ, ପଞ୍ଚଭିଃ, ପଞ୍ଚଭ୍ୟଃ, ପଞ୍ଚଭ୍ୟଃ, ପଞ୍ଚାନାମ୍, ପଞ୍ଚସୁ ।

ଷଷ୍ - ଛଅ

ଷଟ୍, ଷଟ୍, ଷଟ୍ଭିଃ, ଷଟ୍ଭ୍ୟଃ, ଷଟ୍ଭ୍ୟଃ, ଷଷ୍ଟାମ୍, ଷଟ୍ସୁ ।

ଅଷ୍ଟନ୍ - ଆଠ

ଅଷ୍ଟୋ / ଅଷ୍ଟ, ଅଷ୍ଟୋ / ଅଷ୍ଟ, ଅଷ୍ଟଭିଃ / ଅଷ୍ଟଭିଃ, ଅଷ୍ଟଭ୍ୟଃ / ଅଷ୍ଟଭ୍ୟଃ, ଅଷ୍ଟଭ୍ୟଃ / ଅଷ୍ଟଭ୍ୟଃ, ଅଷ୍ଟାନାମ୍, ଅଷ୍ଟସୁ / ଅଷ୍ଟସୁ ।

ସପ୍ତନ୍, ନବନ୍, ଦଶନ୍, ଏକାଦଶନ୍, ଦ୍ୱାଦଶନ୍, ତ୍ରୟୋଦଶନ୍, ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶନ୍, ପଞ୍ଚଦଶନ୍, ଷୋଡ଼ଶନ୍, ସପ୍ତଦଶନ୍ ଓ ଅଷ୍ଟାଦଶନ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପଞ୍ଚନ୍ ଶବ୍ଦପରି । ଦ୍ୱିଠାରୁ ଅଷ୍ଟାଦଶନ୍ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦର ସମୋଧନ ରୂପ ପ୍ରଥମା ପରି ।

ଉନବିଂଶତି ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦ ସର୍ବଦା ଏକବଚନାନ୍ତ ; କିନ୍ତୁ ଏମାନଙ୍କର ବିଶେଷ୍ୟ ବହୁବଚନାନ୍ତ ହୁଏ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଇକାରାନ୍ତଗୁଡ଼ିକର ମତି ଶବ୍ଦ ପରି ଓ ତ୍ୱକାରାନ୍ତଗୁଡ଼ିକର ଭୃତ୍ ଶବ୍ଦପରି ଓ ଅକାରାନ୍ତଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରାୟ ଫଳ ଶବ୍ଦପରି ରୂପ ହୁଏ । (ଇକାରାନ୍ତ ଓ ତକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଏବଂ ଅକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ପ୍ରାୟ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ) ଯଥା, ବିଂଶତିଃ ବାଳକାଃ, ତ୍ରିଂଶତ୍ ବାଳିକାଃ, ନବତିଃ ଫଳାନି, ଶତଂ ଲତାଃ ଇତ୍ୟାଦି । କିନ୍ତୁ ଏମାନେ ଦ୍ୱିତ୍ ଓ ବହୁତ୍ ଅର୍ଥରେ ଦ୍ୱିବଚନାନ୍ତ ଓ ବହୁବଚନାନ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଯଥା- ଦ୍ୱେ ବିଂଶତୀ, ତ୍ରୀଣି ଶତାନି ଇତ୍ୟାଦି ।

ଉଦାହରଣ -

ବିଭକ୍ତି	ଜନବିଂଶତି (୧୯)	ତ୍ରିଂଶତ୍ (୩୦) ଶତ (୧୦୦)
ପ୍ରଥମା	ଜନବିଂଶତିଃ	ତ୍ରିଂଶତ୍ ଶତମ୍
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଜନବିଂଶତିମ୍	ତ୍ରିଂଶତମ୍ ଶତମ୍
ତୃତୀୟା	ଜନବିଂଶତ୍ୟା	ତ୍ରିଂଶତା ଶତେନ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଜନବିଂଶତୈଃ ଜନବିଂଶତୟୋ	ତ୍ରିଂଶତେ ଶତାୟା
ପଞ୍ଚମୀ	ଜନବିଂଶତ୍ୟାଃ/ଜନବିଂଶତେଃ	ତ୍ରିଂଶତଃ ଶତାତ୍
ଷଷ୍ଠୀ	ଜନବିଂଶତ୍ୟାଃ/ଜନବିଂଶତେଃ	ତ୍ରିଂଶତଃ ଶତସ୍ୟ
ସପ୍ତମୀ	ଜନବିଂଶତ୍ୟାମ୍/ଜନବିଂଶତୌ	ତ୍ରିଂଶତି ଶତେ
ସମୋଧନ	ଜନବିଂଶତେ	ତ୍ରିଂଶତ୍ ଶତ

ଜନବିଂଶତିଃ / ଏକୋନବିଂଶତିଃ, ବିଂଶତିଃ, ଏକବିଂଶତିଃ, ଦ୍ୱାବିଂଶତିଃ, ତ୍ରୟୋବିଂଶତିଃ, ଚତୁର୍ବିଂଶତିଃ, ପଞ୍ଚବିଂଶତିଃ, ଷଡ୍ବିଂଶତିଃ, ସପ୍ତବିଂଶତିଃ, ଅଷ୍ଟାବିଂଶତିଃ, ନବବିଂଶତିଃ / ଜନତ୍ରିଂଶତ୍, ତ୍ରିଂଶତ୍, ଏକତ୍ରିଂଶତ୍, ଦ୍ୱାତ୍ରିଂଶତ୍, ତ୍ରୟସ୍ତ୍ରିଂଶତ୍, ଚତୁସ୍ତ୍ରିଂଶତ୍, ପଞ୍ଚତ୍ରିଂଶତ୍, ଷଷ୍ଠତ୍ରିଂଶତ୍, ସପ୍ତତ୍ରିଂଶତ୍, ଅଷ୍ଟାତ୍ରିଂଶତ୍, ନବତ୍ରିଂଶତ୍ / ଜନଚତ୍ୱାରିଂଶତ୍, ଚତ୍ୱାରିଂଶତ୍, ଏକଚତ୍ୱାରିଂଶତ୍, ଦ୍ୱାଚତ୍ୱାରିଂଶତ୍ / ଦ୍ୱିଚତ୍ୱାରିଂଶତ୍, ତ୍ରୟସ୍ତ୍ରଚତ୍ୱାରିଂଶତ୍, ଚତୁସ୍ତ୍ରଚତ୍ୱାରିଂଶତ୍, ପଞ୍ଚଚତ୍ୱାରିଂଶତ୍, ଷଷ୍ଠଚତ୍ୱାରିଂଶତ୍, ସପ୍ତଚତ୍ୱାରିଂଶତ୍, ଅଷ୍ଟାଚତ୍ୱାରିଂଶତ୍ / ଅଷ୍ଟଚତ୍ୱାରିଂଶତ୍, ନବଚତ୍ୱାରିଂଶତ୍ / ଜନପଞ୍ଚାଶତ୍, ପଞ୍ଚାଶତ୍, ଏକପଞ୍ଚାଶତ୍, ଦ୍ୱାପଞ୍ଚାଶତ୍ / ଦ୍ୱିପଞ୍ଚାଶତ୍, ତ୍ରୟପଞ୍ଚାଶତ୍ / ତ୍ରୟଃପଞ୍ଚାଶତ୍ / ତ୍ରିପଞ୍ଚାଶତ୍, ଚତୁଃପଞ୍ଚାଶତ୍, ପଞ୍ଚପଞ୍ଚାଶତ୍, ଷଷ୍ଠପଞ୍ଚାଶତ୍, ସପ୍ତପଞ୍ଚାଶତ୍, ଅଷ୍ଟା(ଷ୍ଟ)ପଞ୍ଚାଶତ୍, ନବପଞ୍ଚାଶତ୍ / ଜନଷଷ୍ଠିଃ, ଷଷ୍ଠିଃ, ଏକଷଷ୍ଠିଃ, ଦ୍ୱା(ଦ୍ୱି)ଷଷ୍ଠିଃ, ତ୍ରୟଃ (ତ୍ରି)ଷଷ୍ଠିଃ, ଚତୁଃଷଷ୍ଠିଃ, ପଞ୍ଚଷଷ୍ଠିଃ, ଷଷ୍ଠଷଷ୍ଠିଃ, ସପ୍ତଷଷ୍ଠିଃ, ଅଷ୍ଟା(ଷ୍ଟ)ଷଷ୍ଠିଃ, ନବଷଷ୍ଠିଃ / ଜନସପ୍ତତିଃ, ସପ୍ତତିଃ, ଏକସପ୍ତତିଃ, ଦ୍ୱା(ଦ୍ୱି)ସପ୍ତତିଃ, ତ୍ରୟଃ

(ତ୍ରି)ସପ୍ତତିଃ, ଚତୁଃସପ୍ତତିଃ, ପଞ୍ଚସପ୍ତତିଃ, ଷଷ୍ଠସପ୍ତତିଃ, ସପ୍ତସପ୍ତତିଃ, ଅଷ୍ଟା(ଷ୍ଟ)ସପ୍ତତିଃ, ନବସପ୍ତତିଃ / ଉନାଶୀତିଃ, ଅଶୀତିଃ, ଏକାଶୀତିଃ, ଦ୍ଵ୍ୟଶୀତିଃ, ତ୍ର୍ୟଶୀତିଃ, ଚତୁରଶୀତିଃ, ପଞ୍ଚାଶୀତିଃ, ଷଡ଼ଶୀତିଃ, ସପ୍ତାଶୀତିଃ, ଅଷ୍ଟାଶୀତିଃ, ନବାଶୀତିଃ / ଉନନବତିଃ, ନବତିଃ, ଏକନବତିଃ, ଦ୍ଵା(ଦ୍ଵି)ନବତିଃ, ତ୍ରୟୋ(ତ୍ରି)ନବତିଃ, ଚତୁର୍ନବତିଃ, ପଞ୍ଚନବତିଃ, ଷଷ୍ଠବତିଃ, ସପ୍ତନବତିଃ, ଅଷ୍ଟା(ଷ୍ଟ)ନବତିଃ, ନବନବତିଃ / ଉନଶତମ୍, ଶତମ୍, ଏକାଧିକଂଶତମ୍, ଦ୍ଵ୍ୟଧିକଂଶତମ୍, ଇତ୍ୟାଦି । ସହସ୍ରମ୍, ଅୟୁତମ୍, ଲକ୍ଷମ୍, ନିୟୁତମ୍, କୋଟିଃ, ଅର୍ବୁଦମ୍ / ଅର୍ବୁଦଃ, ବୃନ୍ଦଃ, ଖର୍ବମ୍ / ଖର୍ବଃ, ନିଖର୍ବମ୍ / ନିଖର୍ବଃ, ଶଙ୍ଖଃ, ପଦ୍ମମ୍ / ପଦ୍ମଃ, ସାଗରଃ, ଅନ୍ୟମ୍, ମଧ୍ୟମ୍, ପରାର୍ଦ୍ଧମ୍ ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ :-

୧. ଉକ୍ତ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ବିଶେଷଶଗୁଡ଼ିକ ଏକବଚନାନ୍ତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏମାନଙ୍କ ବିଶେଷଗୁଡ଼ିକ ବହୁବଚନାନ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଯଥା - ବିଂଶତିଃ ବାଳକାଃ, ତ୍ରିଂଶତ୍ ପଳାନି, ଶତମ୍ ଅଶ୍ଵାଃ, ଶତଂ ଗଜାଃ ଓ ପଞ୍ଚାଶତ୍ ବାଳିକାଃ ପ୍ରଭୃତି ।

ଉକ୍ତ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ବିଶେଷଶ ଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ଵିଦ୍ଵ (ଦୁଇଗୁଣ) କିମ୍ବା ବହୁଦ୍ଵ (ବହୁଗୁଣ) ବୁଝାଇଲେ ସେହି ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ଵିବଚନାନ୍ତ ଓ ବହୁବଚନାନ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଯଥା - ଦ୍ଵେ ବିଂଶତୀ (ଦୁଇକୋଡ଼ି), ତିସ୍ରଃ ବିଂଶତୟଃ (ତିନିକୋଡ଼ି), ଦ୍ଵେ ଶତେ (ଦୁଇଶହ), ତ୍ରାଶି ଶତାନି (ତିନିଶହ), ଚତ୍ଵାରି ଶତାନି (ଚାରିଶହ) ସହସ୍ରାଶି (ହଜାର ହଜାର) ଇତ୍ୟାଦି । ଆମ୍ବାଣାଂ ଦ୍ଵେ ବିଂଶତୀ - (ଦୁଇକୋଡ଼ି ଅର୍ଥରେ) ଦ୍ଵେ ଶତେ (ଦୁଇଶହ) ଆମ୍ ଅର୍ଥରେ ।

ଅତଏବ, ଏହି ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ବିଶେଷଶ ଓ ବିଶେଷ୍ୟ ହୋଇ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ନିଜ ନିଜ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଲିଙ୍ଗକୁ ତ୍ୟାଗ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ବିଶେଷଶ ହୋଇ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲେ ନିତ୍ୟ ଏକବଚନାନ୍ତ (ବିଶେଷ୍ୟ ବହୁବଚନାନ୍ତ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ) ଓ ବିଶେଷ୍ୟ ହୋଇ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲେ ଏକବଚନାନ୍ତ, ଦ୍ଵିବଚନାନ୍ତ ଓ ବହୁବଚନାନ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଯଥା -

(କ) ବିଶେଷଣ ରୂପେ - ଏକୋନବିଂଶତିଃ ବାଳକାଃ, ଏକୋନବିଂଶତିଃ ବାଳିକାଃ, ଏକୋନବିଂଶତିଃ ପୁଷ୍ପକାନି । ଚତ୍ୱାରିଂଶତା ବାଳକୈଃ, ଚତ୍ୱାରିଂଶତା ବାଳିକାଭିଃ, ଚତ୍ୱାରିଂଶତା ପୁଷ୍ପକୈଃ । ଶତଂ ହ୍ରଦାଃ, ଶତଂ ନଦୀଃ, ଶତଂ ପୁଷ୍ପାଣି ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଖ) ବିଶେଷ୍ୟରୂପେ - ବୃକ୍ଷାଣାମ୍ ଏକବିଂଶତିଃ, ସୈନ୍ୟାନାଂ ଶତମ୍, ଛାତ୍ରାଣାଂ ଦ୍ୱେ ବିଂଶତୀ, ମୁଦ୍ରାଣାଂ ଦ୍ୱେ ଶତେ, ବୃକ୍ଷାଣାଂ ତିସ୍ରଃ, ବିଂଶତୟଃ, ଲତାନାଂ ତ୍ରୀଣି ଶତାନି ଇତ୍ୟାଦି ।

୨. 'ତ୍ରି' ଓ 'ଚତୁର୍' ଶବ୍ଦର ସ୍ଥାଳିଜା ଷଷ୍ଠୀ ବହୁବଚନରେ 'ର' ହୁଏ ନାହିଁ । (ନ ଚିତ୍ତଚତ୍ରୋର୍ନାମି ଦୀର୍ଘଃ) ।

୩. ତିନିଲିଙ୍ଗରେ ସମାନ ରୂପ ବିଶିଷ୍ଟ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ବିଶେଷଣ-ପଞ୍ଚନ୍ ଠାରୁ ଅଷ୍ଟାଦଶନ୍ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ରୂପ ତିନିଲିଙ୍ଗରେ ସମାନ ଏବଂ ବହୁବଚନାନ୍ତ ।

ବିଭକ୍ତି	ବହୁବଚନ	ବହୁବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ପଞ୍ଚ	ଷଟ୍	ଅଷ୍ଟୌ, ଅଷ୍ଟ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ପଞ୍ଚ	ଷଟ୍	ଅଷ୍ଟୌ, ଅଷ୍ଟ
ତୃତୀୟା	ପଞ୍ଚତିଃ	ଷଡ୍ତିଃ	ଅଷ୍ଟାତିଃ, ଅଷ୍ଟତିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ପଞ୍ଚଭ୍ୟଃ	ଷଡ୍ଭ୍ୟଃ	ଅଷ୍ଟାଭ୍ୟଃ, ଅଷ୍ଟଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ପଞ୍ଚଭ୍ୟଃ	ଷଡ୍ଭ୍ୟଃ	ଅଷ୍ଟାଭ୍ୟଃ, ଅଷ୍ଟଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ପଞ୍ଚାନାମ୍	ଷଣ୍ଣାମ୍	ଅଷ୍ଟାନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ପଞ୍ଚସୁ	ଷଟ୍ସୁ	ଅଷ୍ଟସୁ, ଅଷ୍ଟସୁ
ସମୋଧନ	ପଞ୍ଚ	ଷଟ୍	ଅଷ୍ଟୌ, ଅଷ୍ଟ

୪. 'ନ'କାରାନ୍ତ ସପ୍ତନ୍, ନବନ୍, ଦଶନ୍, ଏକାଦଶନ୍, ଦ୍ୱାଦଶନ୍, ତ୍ରୟୋଦଶନ୍, ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶନ୍, ପଞ୍ଚଦଶନ୍, ଷୋଡ଼ଶନ୍, ସପ୍ତଦଶନ୍, ଓ ଅଷ୍ଟାଦଶନ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପଞ୍ଚନ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ।

୫. ଏକଠାରୁ ଅଷ୍ଟାଦଶନ୍ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ବିଶେଷଣ ହୋଇ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଅନ୍ତି; ଯଥା - ଏକଃ ବାଳକଃ, ଏକା ବାଳିକା, ଏକଂ ପୁଷ୍ପମ୍, ଦ୍ଵୌ ବାଳକୌ, ଦ୍ଵେ ବାଳିକେ, ଦ୍ଵେ ପୁଷ୍ପେ ଇତ୍ୟାଦି ।

୬. ଉନବିଂଶତି (୧୯)ଠାରୁ ପରାର୍ଦ୍ଧ (ଏକରେ ସତରଟି ଶୂନ୍) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦ ଏକବଚନାନ୍ତ । ସେଥିମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ, କେତେକ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଓ କେତେକ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ ।

୭. ତିନିଲିଙ୍ଗରେ ସମାନରୂପବିଶିଷ୍ଟ ପରିମାଣବାଚକ ବିଶେଷଣ-କତି (କେତେ) ଶବ୍ଦ ବହୁବଚନାନ୍ତ । ପ୍ରଥମା ଓ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ବିଭକ୍ତିରେ ମୁନି ଶବ୍ଦର ବହୁବଚନର ରୂପ ପରି ରୂପ କରାଯାଏ । ଯଥା - କତି, କତି, କତିଭିଃ, କତିଭ୍ୟଃ, କତିଭ୍ୟଃ କତାନାମ୍, କତିଷ୍ଠ, କତି ।

୮. କେତେକ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଓ ପୂରଣ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର-

ଦୁଇଜଣ ପୁରୁଷ - ଦ୍ଵୌ ପୁରୁଷୌ । ଦ୍ଵିତୀୟ ପୁରୁଷ - ଦ୍ଵିତୀୟଃ ପୁରୁଷଃ ।

ତିନୋଟି କନ୍ୟା - ତିସ୍ରଃ କନ୍ୟାଃ । ତୃତୀୟ କନ୍ୟା - ତୃତୀୟା କନ୍ୟା ।

ଛଅରତ୍ନ - ଷଟ୍ ରତବଃ । ଷଷ୍ଠ ରତ୍ନ - ଷଷ୍ଠଃ ରତୁଃ ।

ସାତଦିନ - ସପ୍ତଦିନାନ୍ତି । ସପ୍ତମ ଦିନ - ସପ୍ତମଂ ଦିନମ୍ ।

ନବଗ୍ରହ - ନବଗ୍ରହାଃ । ନବଗ୍ରହ - ନବମଃ ଗ୍ରହଃ ।

ଦଶମାସ - ଦଶମାସାଃ । ଦଶମ ମାସ - ଦଶମଃ ମାସଃ ।

୯. ଅନ୍ୟ କେତେକ ଶବ୍ଦର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ -

(କ) ବୃକ୍ଷକୁ ବୁଝାଇଲେ ବୃକ୍ଷବାଚକ ଶବ୍ଦ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଓ ଫଳ କିମ୍ବା ଫୁଲକୁ

ବୁଝାଇଲେ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ ହୁଏ । ଯଥା -

ଗୁବାକଃ (ଗୁଆଗଛ), ଗୁବାକମ୍ (ଗୁଆ) । ପାଟଳଃ (ଗୋଲାପଗଛ),
ପାଟଳମ୍ (ଗୋଲାପଫୁଲ) ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଖ) ସ୍ତ୍ରୀ, ନାରୀ ଓ ରମଣୀ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦଶେଷରେ ଲୋକ କିମ୍ବା ଜନ ଶବ୍ଦ
ଲାଗିଲେ ତାହା ପୁଂଲିଙ୍ଗ ହୁଏ । ଯଥା -

ଏତେ ସ୍ତ୍ରୀଜନଃ । ଏତେ ସ୍ତ୍ରୀଲୋକଃ ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଗ) ଦେଶ ଓ ପ୍ରଦେଶବାଚକ ଶବ୍ଦ ପ୍ରାୟ ବହୁବଚନାନ୍ତ ହୁଏ । ଯଥା -
'ଉତ୍କଳଃ' ଓ 'ବଙ୍ଗଃ' ପ୍ରଭୃତି; କିନ୍ତୁ ଦେଶ ଓ ବିଷୟ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ
ଏହା ଏକବଚନାନ୍ତ ହୁଏ । ଯଥା -

ମଗଧଦେଶେ, କଳିଙ୍ଗବିଷୟେ ଇତ୍ୟାଦି । 'ଦେଶବାଚକଃ ପ୍ରାୟେଣ
ବହୁବାଚକଃ ।'

(ଘ) ଗଣ, ସଂଘ, ସମୂହ ଓ ସମାଜ ପ୍ରଭୃତି ସମୂହବାଚକ ଶବ୍ଦ
ବହୁବଚୋଧକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏକବଚନାନ୍ତ ଓ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ହୁଅନ୍ତି । ଯଥା -

ମାନବଗଣଃ, ଜାତିସଂଘଃ, ଓ ଛାତ୍ରସମାଜଃ ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଙ) ଶରଣ, କାରଣ, ପ୍ରମାଣ, ପାତ୍ର, ଆସ୍ତ୍ରଦ, ସ୍ଥାନ, ପଦ, ଭାଜନ,
ନିଦାନ ଓ ମୂଳ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ସର୍ବଦା କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ ଓ ଏକବଚନାନ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ।
ଏଗୁଡ଼ିକୁ 'ଅଜହଲିଙ୍ଗ' କୁହାଯାଏ । ଯଥା -

ଗୁଣଃ ପୂଜାସ୍ଥାନମ୍ । ମାତା ଭକ୍ତିଭାଜନମ୍ ।

ଭବନ୍ତଃ ପ୍ରମାଣମ୍ । ସମ୍ପଦଃ ପଦମାପଦମ୍ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅନୁଶୀଳନୀ - ୧

୧. ଅଧସ୍ତନଶବ୍ଦାନାଂ ପ୍ରଥମାବହୁବଚନେ ରୂପାଣି ଲିଖତ ।
ରାଜନ୍, ଶ୍ରେୟସ୍, ହସ୍ତିନ୍, ବୁଦ୍ଧିମତ୍, ଗରିମନ୍ ।
୨. ଅଧସ୍ତନଶବ୍ଦାନାଂ ଦ୍ୱିତୀୟା ବହୁବଚନେ ରୂପାଣି ଲିଖତ ।
ଗୁରୁ, ନେତୃ, ଭୂପତି, ଦେବୁ ।
୩. ଅଧସ୍ତନଶବ୍ଦାନାଂ ତୃତୀୟା ଦ୍ୱିବଚନେ ରୂପାଣି ଲିଖତ ।
ଅକ୍ଷତ, ସଖା, ପତି, ଗଣପତି, ସୁଧା, ଦାତୃ ।
୪. ଅଧସ୍ତନଶବ୍ଦାନାଂ ଚତୁର୍ଥ୍ୟେକବଚନେ ରୂପାଣି ଲିଖତ ।
ମାତୃ, ବୁଦ୍ଧି, ଜନନୀ, ବଧୂ, ସ୍ୱପ୍ନ, ଧେନ୍ୱ, ଶ୍ରୀ, ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ବିଦ୍ୟା ।
୫. ଅଧସ୍ତନଶବ୍ଦାନାଂ ପଞ୍ଚମ୍ୟେକବଚନେ ରୂପାଣି ଲିଖତ ।
ରୋଗିନ୍, ଗରାୟସ୍, ପଥୁନ୍, ଅଶ୍ୱନ୍, ସଭାସଦ୍, ଦଦତ୍ ।
୬. ଅଧସ୍ତନଶବ୍ଦାନାଂ ଷଷ୍ଠିବହୁବଚନେ ରୂପାଣି ଲିଖତ ।
ବାରି, ଅସ୍ତ୍ରି, କର୍ତ୍ତୃ, ମିତ୍ର (କ୍ଲବେ), ବସୁ, ପତ୍ର, ଜାନୁ ।
୭. ଅଧସ୍ତନଶବ୍ଦାନାଂ ସପ୍ତମ୍ୟେକବଚନେ ରୂପାଣି ଲିଖତ ।
ତପସ୍, ପ୍ରେମନ୍, ଲୋମନ୍, ଯଶସ୍, କିମ୍, ଜଦମ୍, ତତ୍, ସର୍ବ, ଏତଦ୍, ଯଦ୍, ଯୁଷ୍ମଦ୍ ।
୮. ପ୍ରାତିପଦିକଂ, ବିଭକ୍ତିଂ, ବଚନଂ ଚ ଲିଖତ ।
ଦେବରଃ, ଦେବରଃ; ନରଃ, ନରଃ; ବିଧୌ, ବିଧୌ ।
ଦେବତାୟାଃ, ବୁଦ୍ଧ୍ୟାଃ, ଜନନୀଭିଃ, ଚଞ୍ଚୁନାମ୍, ଶୁଶ୍ରୁ, ସ୍ୱପ୍ନଃ ।

୯. ସଂଶୋଧନଂ କୁରୁତ ।

ଭୂପତ୍ୟାଃ । ଅସ୍ତମ୍ । ପ୍ରାଣେନ । ଗୁରୁନା । ପିତୃନାମ୍ । ଅଗ୍ନିସ୍ୟ ।
 ହରିନା । ଛାତ୍ରାନାମ୍ । ଭ୍ରାତାସ୍ୟ । ହେ ବିଷ୍ଣୁଃ । କୁମାରାନାଂ ଲାଳା ।
 ଅମ୍ଭେ ! ମାଂ ରକ୍ଷ । ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଜଗନ୍ନାଥଂ ସେବତେ । ମମ ସ୍ୱସାରଃ କ୍ରାତନ୍ତି ।
 ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସାଗରସ୍ୟ ଦୁହିତା । କାକଃ ଚଞ୍ଚୁନା ଖାଦତି । ମହାନଦୌ ତରଃ
 ଚଳତି । ବଧୋଃ ଭ୍ରାତା ଆଗଚ୍ଛତି । ହେ ମାତା ! ଅତ୍ର ଆଗଚ୍ଛ । ସରଳୟା
 ନୀତିନା । ଭ୍ରମରୋ ମଧୁଂ ପିବତି । ରାମଃ ଫଳାନ୍ ଆନୟତି । ବାରିଂ
 ବିନା ମୟା ନ ଜୀବନ୍ତି । ଦଧିନଃ ଘୃତମ୍ ଭବନ୍ ଭବତି । ମଧ୍ୱା ସହ ଔଷଧଂ
 ଭକ୍ଷୟ । ସର୍ବଦା ମଧୁରାନ୍ ବଚନାନ୍ ବଦ । ଡେଲଂ ବାତବ୍ୟାଧିନଃ ହର୍ତ୍ତା ।
 ଧନାନାଂ ବିପକ୍ଷିତାନାଂ ଚ ସର୍ବତ୍ର ଆଦରଃ ଭବତି । କ୍ଷୁଧାର୍ତ୍ତାୟ ଅନ୍ନଂ
 ଦଦନ୍ ଅହମ୍ ଆନୟଂ ଲଭେ । ଈଶ୍ୱରସ୍ୟ ମହିମାଂ ଜ୍ଞାତୁଂ ପ୍ରାଣାନଃ ନ
 ସମର୍ଥଃ । ସୁହୃଦାନାଂ ବଚନଂ ହିତକରମ୍ । ଗୁରୁଃ ପଠନ୍ତଃ ଛାତ୍ରାନ୍
 ପ୍ରଶଂସତି । ଜ୍ୟୋତିର୍ବିଦ୍ୟାୟ ସମ୍ମାନଂ ପ୍ରଦର୍ଶୟ । ଶୂନଃ ଦନ୍ତଃ ତାକ୍ଷଣାଃ ।
 ବିଦ୍‌ବସ୍ ନର ସର୍ବସ୍ଥାନେ ପୂଜାଂ ଲଭତେ । ଭୃତ୍ୟଃ ରାଜାଂ ପ୍ରଶମତି ।
 ଗୋବିନ୍ଦଃ କନୀୟସେନ ଭ୍ରାତୃଣା ସହବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଗଚ୍ଛତି । ସମ୍ରାଟଂ ପ୍ରଜଃ
 ବଦନ୍ତି । ପଥେ ବୃକ୍ଷଃ ସନ୍ତି । ବିଦ୍ୱାନାନାଂ ସର୍ବତ୍ର ଆଦରଃ ଭବତି ।
 ଆତ୍ମନ୍ୟାଃ ଉନ୍ନତିଂ କରୁ । ରୋଗିସ୍ୟ ସେବାଂ କୁରୁ । ସମ୍ପଦେ ଗର୍ବଂ ନ କୁରୁ ।
 ଆପଦେଷୁ ଦୁର୍ଗାଂ ସ୍ମର । ସରିତାତ୍ ଯୋଷିଦଃ ଜଳମ୍ ଆନୟନ୍ତି ।
 ଭଗବାନସ୍ୟ ଦୟା ମହାନ୍ । ବର୍ଷାସୁ ସରିତାନାଂ ଜଳମ୍ ଆବିଳମ୍ ।
 ବିପଦାତ୍ ମିତ୍ରଂ ରକ୍ଷ । ଶିଶୁନାଂ ବାକ୍ ମଧୁରମ୍ । କୃପସ୍ୟ ଅପଃ ନିର୍ମଳଃ
 ଭବନ୍ତି । ଅହଂ ପ୍ରତିଦିନଂ ଗର୍ବାଂ ପୟଂ ପିବାମି । କର୍ମାଣାଂ ଫଳମ୍ ଅବଶ୍ୟଂ
 ଭୋକ୍ତବ୍ୟମ୍ । କଦାପି କର୍କଶଃ ବତଃ ନ ବକ୍ତବ୍ୟଃ । ମାଧବସ୍ୟ ଗ୍ରାମେ
 ବହବଃ ସରସଃ ସନ୍ତି । ଯଶଃ ସ୍ଥାୟୀ ଭବତି । ଜୀବନଃ ସ୍ଥାୟୀ ନ ଭବତି ।

ଅମୀ ସାୟଃ ନଦିଂ ଗଚ୍ଛତି । ଅସ୍ୟ ଲତାୟଃ ପୁଷ୍ପମୟମ୍ । ସର୍ବାଃ ବାଳକାଃ
 ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଗଚ୍ଛତି । ଅୟଂ ଇମଂ ବ୍ୟାକରଣଂ ଅପଠତ । ଏତେ ରତ୍ନାନି
 ମୂଲ୍ୟବନ୍ତଃ । ଯୌ ବାଳିକେ ଆଗତେ । ତାଭ୍ୟାଂ ଶିକ୍ଷକଃ ଜ୍ଞାନଂ ଦଦାତି ।
 ଅନ୍ୟଂ ଗୃହଂ ଗଚ୍ଛ । ଅସ୍ମିନ୍ ବିପଦି ମମ ଭଗବାନଃ ସହାୟଃ । ମମ ଦ୍ଵୌ
 ଲେଖନେୟୌ । ପଞ୍ଚାଃ ମୃଗାଃ ଧାବନ୍ତି । ଅଷ୍ଟାନି ପୁଷ୍ପକାନି ଆନୟ । ବିଂଶତୟଃ
 ବାଳକାଃ କ୍ରୀଡ଼ନ୍ତି । ପୃଥ୍ବ୍ୟାଂ ସପ୍ତାଃ ସମୁଦ୍ରାଃ ସନ୍ତି । ଦ୍ଵେ ପୁରୁଷୌ ଗଚ୍ଛତଃ ।
 ତ୍ରିଶି ଫଳାନି ସନ୍ତି । ଚତ୍ଵାରଃ ନଦ୍ୟଃ ପ୍ରବହନ୍ତି । ତ୍ରୟଃ ଲେଖନ୍ୟଃ ଆନୟ ।
 ଚତସ୍ପାଂ ବାଳକନାମ୍ ପୁଷ୍ପକାନି ।

୧୦. ଅଧସ୍ତନପଦାନାଂ ଲିଙ୍ଗଂ ବଚନଂ ବିଭକ୍ତିଂ ଚ ଲିଖ -

ଯୋଷିତାମ୍, ଅଭ୍ୟଃ, ପ୍ରେୟସେ, ଦିଶଃ, ବିପଦ, ଇଦୃଶେ ।

୧୧. ବନ୍ଧନାମଧସ୍ତଶବ୍ଦାନାମ୍ ଉପଯୁକ୍ତ ରୂପଂ କୃତ୍ଵା ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟ -

- (କ) ----- ପ୍ରାନ୍ତରେ କ୍ରୀଡ଼ନ୍ତି । (ମିତ୍ର)
 (ଖ) ମୟାଃ ----- ସନ୍ତରନ୍ତି । (ବାରି)
 (ଗ) ----- ସହ ଔଷଧଂ ଭକ୍ଷୟ । (ମଧୁ)
 (ଘ) ----- ଘୃତଂ ଉପଦ୍ୟତେ । (ଦଧି)
 (ଙ) ଅତ୍ର ----- ତିଷ୍ଠନ୍ତି । (ବିଦ୍ଵାନାଃ, ବିଦ୍ଵାଂସଃ, ବିଦୁଷଃ)
 (ଚ) ----- ଶୋଭା ଅପୂର୍ବା । (ବିଦ୍ୟୁତଃ, ବିଦ୍ୟୁତସ୍ୟ, ବିଦ୍ୟୁତେଃ)
 (ଛ) ଅହଂ ---- ତଂ ଜାନାମି । (ଜନ୍ମାତ, ଜନ୍ମନି, ଜନ୍ମନଃ)
 (ଜ) ----- ରାଜଧାନ୍ୟାଂ ସନ୍ତି । (ମନ୍ତ୍ରିଣଃ, ମନ୍ତ୍ରୀଣଃ, ମନ୍ତ୍ରୟଃ)

(ଝ) ଶିବସ୍ୟା ----- ଚନ୍ଦ୍ର ଶୋଭିତେ । (ଶିରେ, ଶିରସି, ଶିରସେ)

୧୩. ବନ୍ଧନୀମଧ୍ୟାତ୍ ଯୋଗ୍ୟଂ ପଦଂ ନିରୂପ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟ -

(କେ, କମାଃ, ତସ୍ୟାଃ, ଜଦଂ, ଏତସ୍ମାତ୍, ଅସ୍ୟାଂ)

(କ) ----- ନଦ୍ୟାଃ ଜଳମାବିଳମ୍ ।

(ଖ) ----- ଆପଃ ନିର୍ମଳାଃ ।

(ଗ) ----- ଧନୁଃ ପଶ୍ୟ । (ଘ) ----- ଧନିନଃ ଧନମାନୟ ।

(ଙ) ----- ଭ୍ରାତରଃ ଅତ୍ର ପଠନ୍ତି ।

୧୩. ଅଧସ୍ତନପଦାନି ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ବାକ୍ୟାନି ରଚୟତ -

ସମ୍ପତ୍ତୁ, ଉପନିଷଦାମ୍, ସରିଭ୍ୟଃ, ତତିତଃ, ସଂସଦି, ଦିଷ୍ଟୁ, ଶରଦି,
ବିଦୁଷାମ୍, ବିଦ୍ୟୁତା, ତୟା, ଅସ୍ମତ୍, ଯୁଷ୍ମଭ୍ୟାମ୍, କସ୍ୟାଃ, ଏନମ୍,
ବଃ, ନୌ, ଅନ୍ୟସ୍ମିନ୍, ଯଯୋଃ ।

୧୪. ପ୍ରଭେଦଂ ପ୍ରଦର୍ଶୟ -

ଅହ୍ନା - ଅହି । ନାମ୍ନା - ନାମ୍ନି । ନରଃ - ନରାଃ ।

ମିତ୍ରମ୍ - ମିତ୍ରଃ । ମଧୁ - ମଧୁଃ ।

୧୫. ତ୍ରିଷ୍ଟୁ ଲିଙ୍ଗେଷୁ ରୂପାଣି ଲିଖତ ।

ତ୍ରିଶବ୍ଦସ୍ୟ ପ୍ରଥମାଦାମ୍, ତତ୍ତ୍ୱ ଶବ୍ଦସ୍ୟ ଷଷ୍ଠ୍ୟାମ୍,

ଏକଶବ୍ଦସ୍ୟ ଦ୍ୱିତୀୟାଦାମ୍, ଅଷ୍ଟନ, ଦ୍ୱି - ଏତୟୋଃ

ଶବ୍ଦୟୋଃ ପ୍ରଥମାଦାମ୍ ।

୧୭. ସଂସ୍କୃତେନ ଅନୁବଦତ -

- କ) ଆଜି ପାଞ୍ଚଜଣ ଛାତ୍ର ନନ୍ଦନକାନନ ଗଲେ ।
- ଖ) ସେମାନେ ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ତିନି ଦିନ ରହିବେ ।
- ଗ) ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଦୁଇଜଣ ବ୍ୟାକରଣ ପଢ଼ନ୍ତି ।
- ଘ) ଅନ୍ୟ ତିନିଜଣଙ୍କର ସାହିତ୍ୟରେ ଜ୍ଞାନ ଅଛି ।
- ଙ) ଚାରିଜଣ ବାଳିକା ଗୀତ ଗାଉଛନ୍ତି ।
- ଚ) ତୁମେ ତିନୋଟି ଫଳ ଆଣ ।
- ଛ) ଆଜି ତୁମଘରେ ଶହେଜଣ ଅତିଥି ଖାଇବେ ।

୮ - ତିଡ଼ନ୍ତ ପ୍ରକରଣ

ବାକ୍ୟଗଠନରେ କର୍ତ୍ତା, କର୍ମ ଏବଂ ଧାତୁ (କ୍ରିୟାପଦ) ରହିଥାଏ । ସଂସ୍କୃତଭାଷାରେ ଧାତୁ ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ ହେଉଥିବା ପ୍ରତ୍ୟୟକୁ ତିଡ଼୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ମୂଳଧାତୁରେ ତିଡ଼୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗହେବା ପରେ ତାହା କ୍ରିୟାପଦ (ତିଡ଼ନ୍ତ)ରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ଏହି ତିଡ଼୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଗୁଡ଼ିକର ସଂଖ୍ୟା ୧୮ ଅଟେ । ଯଥା -

ଏକବଚନ		ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ତିମ୍	ତସ୍	ଈ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ସିମ୍	ଥସ୍	ଥ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ମିମ୍	ବସ୍	ମସ୍
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ତ	ଆତାମ୍	ଈ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଥାସ୍	ଆଥାମ୍	ଧ୍ୱାମ୍
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଇମ୍	ବହି	ମହିତ୍

ଆରମ୍ଭର ‘ତି’ ଠାରୁ ଅନ୍ତିମ ‘ତ୍’ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ‘ତିଡ଼୍’ ପ୍ରତ୍ୟାହାର ଅଟେ । ମୂଳଧାତୁରେ ‘ତିଡ଼୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗହେଲେ କ୍ରିୟାପଦ ଗଠିତ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ଭୁ+ତିମ୍ = ଭବତି, ପଠ୍+ତିମ୍ = ପଠତି, ଗମ୍+ତିମ୍ = ଗଚ୍ଚତି ।

ଧାତୁମାନଙ୍କର ବିଭାଗ

ସଂସ୍କୃତରେ ଯେତେ ଧାତୁ ଅଛନ୍ତି ସେଗୁଡ଼ିକ ୩ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ।
(୧) ପରସ୍ମୈପଦୀ, (୨) ଆତ୍ମନେପଦୀ, (୩) ଉଭୟପଦୀ ।

୧. ପରସ୍ମେପଦୀ - ପରସ୍ମେପଦୀ ନାମକରଣରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଧାତୁ ବା କ୍ରିୟାର ଫଳ ପରପାଇଁ ବା ଅନ୍ୟପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଯଥା - *ବ୍ରାହ୍ମଣଃ ରାଜେ ଯଜତି* ଅଥବା *ପାଚକଃ ଅନ୍ନଂ ପଚତି* । ଉକ୍ତ ଦୁଇଟି ବାକ୍ୟରେ ଯଜ୍ଞକାର୍ଯ୍ୟ ଓ ପାକ କାର୍ଯ୍ୟ ଅନ୍ୟପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ତେଣୁ ଉଭୟସ୍ଥାନରେ ପରସ୍ମେପଦୀ ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଅଛି । ‘ତିପ୍’ଠାରୁ ‘ମସ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପରସ୍ମେପଦ ପ୍ରତ୍ୟୟ ।

୨. ଆତ୍ମନେପଦୀ - ଯେଉଁଠାରେ କ୍ରିୟାର ଫଳ କର୍ତ୍ତା ନିଜେ ଭୋଗକରେ ସେ ସ୍ଥାନରେ ଧାତୁ ଆତ୍ମନେପଦୀ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - *ସେବକଃ ସେବତେ* । ଏଠାରେ ସେବାକାର୍ଯ୍ୟ ସେବକର ସ୍ୱାର୍ଥନିମିତ୍ତ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଠିକ୍ ସେହିପରି ‘ଫଳଂ ରୋଚତେ’ - ଏଠାରେ ରୁଚିବା କ୍ରିୟା ଫଳଖାଉଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ପ୍ରଯୁକ୍ତ । ‘ତ’ ଠାରୁ ‘ମହିତ୍’ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଆତ୍ମନେପଦ ପ୍ରତ୍ୟୟ । (*ତତ୍ତ୍ୱନାବାତ୍ମନେପଦମ୍ - ପା.୧.୪.୧୦୦*) । ଶାନଚ୍ - ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମନେପଦ ପ୍ରତ୍ୟୟ ।

୩. ଉଭୟପଦୀ - କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଧାତୁ ମଧ୍ୟ ଉଭୟପଦୀ ହୋଇଥାନ୍ତି । କର୍ତ୍ତା ପରପାଇଁ ଏବଂ ନିଜପାଇଁ କାର୍ଯ୍ୟକଲେ କ୍ରିୟା ଉଭୟପଦୀ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ମାତା ଅନ୍ନଂ ପଚତି, ରମା ଅନ୍ନଂ ପଚତେ ।

ଏ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରଥମ ବାକ୍ୟରେ ଥିବା ପଚତି କ୍ରିୟାଟି ଅନ୍ୟପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଥିବା ସ୍ଥଳେ ଦ୍ୱିତୀୟ ବାକ୍ୟରେ ଥିବା ସେହି ପଚ୍ ଧାତୁର ପଚତେ କ୍ରିୟାଟି ନିଜପାଇଁ ହୋଇଥିବା କାରଣରୁ କ୍ରିୟାପଦଟି ପ୍ରଥମବାକ୍ୟରେ ପରସ୍ମେପଦୀ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ବାକ୍ୟରେ ଆତ୍ମନେପଦୀ ହୋଇଅଛି । ତେଣୁ ପଚ୍ ଧାତୁଟି ଉଭୟପଦୀ ଧାତୁ । ଏହିଭଳି କିଛି ଉଭୟପଦୀ ଧାତୁ ମଧ୍ୟ ଅଛନ୍ତି । ପ୍ରକୃତରେ ଆତ୍ମନେପଦୀ, ପରସ୍ମେପଦୀ ଓ ଉଭୟପଦୀ ରୂପେ ଧାତୁର ସଂଗ୍ରହ ଦେଖି ଚିହ୍ନିବାକୁ ହେବ ।

ଗଣ

ସଂସ୍କୃତ ବ୍ୟାକରଣରେ ମୂଳଧାତୁମାନଙ୍କୁ ପ୍ରକାରଭେଦରେ ଦଶଗୋଟି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭାଗକୁ ଗଣ କୁହାଯାଏ । ମହର୍ଷି ପାଣିନି ଧାତୁପାଠରେ ଦଶଗୋଟି ଗଣର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଯଥା -

ଭ୍ରାଦ୍ୟଦାଦୀ ଜୁହୋତ୍ୟାଦିଦିବାଦିଃ ସ୍ୱାଦିରେବ ଚ ।

ତୁଦାଦିଷ୍ଠ ରୁଧାଦିଷ୍ଠ ତନ-କ୍ରାଦି - ରୁରାଦୟଃ ।।

ଭ୍ରାଦି, ଅଦାଦି, ଜୁହୋତ୍ୟାଦି, ଦିବାଦି, ସ୍ୱାଦି, ତୁଦାଦି, ରୁଧାଦି, ତନାଦି, କ୍ରାଦି ଓ ରୁରାଦିଗଣ । ଉକ୍ତ ଗଣଗୁଡ଼ିକର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଉଥିବାବେଳେ ସେଥିରେ ଆଦି ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି । ଯଥା - ଭ୍ରାଦି । ଭ୍ରାଦିର ଅର୍ଥ ହେଲା ଭୁ ଧାତୁପରି ରୂପହେଉଥିବା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧାତୁଗୁଡ଼ିକ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ - ସ୍ଥା, ପା, ଗମ, ବସ, ବ୍ରଜ, ପଠ, ହସ, କ୍ରୀଡ଼ ଆଦି ଧାତୁଗୁଡ଼ିକର ରୂପ ମଧ୍ୟ ଭୁ ଧାତୁପରି ହେବ ।

ଉକ୍ତ ୧୦ଗୋଟି ଗଣରେ ୨୧୧୫ଟି ଧାତୁ ରହିଛନ୍ତି । ଭ୍ରାଦି, ଦିବାଦି, ତୁଦାଦି ଓ ରୁରାଦି, ଏହି ୪ଗୋଟି ଗଣରେ ୧୮୭୬ ଧାତୁ ମାନଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା ସ୍ଥଳେ ଅନ୍ୟ ଛଅଗୋଟି ଗଣରେ (ଅଦାଦି, ଜୁହୋତ୍ୟାଦି, ସ୍ୱାଦି, ରୁଧାଦି, ତନାଦି, କ୍ରାଦି) ମାତ୍ର ୨୩୯ଟି ଧାତୁର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ ।

ଲକାର

ସଂସ୍କୃତ ବ୍ୟାକରଣରେ କ୍ରିୟାର କାଳ ‘ଲକାର’ ନାମରେ ପରିଚିତ । ଏହି ଲକାର (୧୦) ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ଯଥା -

ଲଟ୍ ବର୍ତ୍ତମାନେ, ଲେଟ୍ ବେଦେ, ଭୁଟ୍ ଲୁଟ୍ ଲୂଟ୍ ଲିଟ୍ ସ୍ତଥା ।

ବିଧାଶିଷୋସ୍ତୁ ଲିଟ୍ ଲୋଗୋ ଲୁଟ୍ ଲୁଟ୍ ଲୁଟ୍ ଚ ଭବିଷ୍ୟତଃ ।।

୧ - ଲଟ୍, ୨ - ଲିଟ୍, ୩ - ଲୁଟ୍, ୪ - ଲୁଟ୍, ୫ - ଲେଟ୍, ୬ - ଲୋଟ୍, ୭ - ଲଟ୍, ୮ - ଲିଟ୍, ୯ - ଲୁଟ୍, ୧୦ - ଲୁଟ୍ ।

ଉକ୍ତ ୧୦ଗୋଟି ଲକାର ମଧ୍ୟରୁ ଲୋଟ୍, ଲକାରର ପ୍ରୟୋଗ ବେଦରେ ଦେଖାଯାଏ । କେବଳ ଲିଟ୍, ଲକାର ବିଧି ଏବଂ ଆଶିଷ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ । ଏ ସମସ୍ତର ଆଦିଅକ୍ଷର ଲ ଥିବା କାରଣରୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ଲକାର ନାମରେ ଅଭିହିତ ।

୧. ବର୍ତ୍ତମାନେ ଲଟ୍ - ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ଲଟ୍, ଲକାର - ବାଳକଃ ପଠତି ।
୨. ପରୋକ୍ଷେ ଲିଟ୍ - ପରୋକ୍ଷ ଅତୀତ କାଳରେ ଲିଟ୍, ଲକାର - ରାମଃ ବନଂ ଜଗାମ ।
୩. ଅନଦ୍ୟତନେ ଲୁଟ୍ - ଅନଦ୍ୟତନ ଭବିଷ୍ୟତକାଳ (ଶୁଦ୍ଧନ - ଆସନ୍ତାକାଳି)ରେ ଲୁଟ୍, ଲକାର - ଶୁଃ ନବୀନଃ ପୁରୀମାଗତଃ ।
୪. ଭବିଷ୍ୟତି ଲୁଟ୍ - ସାମାନ୍ୟ ଭବିଷ୍ୟତ କାଳରେ ଲୁଟ୍, ଲକାର - ସଃ ଗ୍ରାମଂ ଗମିଷ୍ୟତି ।
୫. ବିଧ୍ୟାଦୌ ଲୋଟ୍ - ଅନୁଜ୍ଞା ବା ଆଦେଶାର୍ଥେ ଲୋଟ୍, ଲକାର - ସତ୍ୟଂ ବଦ, ଧର୍ମଂ ଚର ଇତ୍ୟାଦି ।
୬. ଅନଦ୍ୟତନେ ଭୂତେ ଲଟ୍ - ସାମାନ୍ୟ ଅତୀତକାଳରେ ଲଟ୍, ଲକାର - ସଃ ଗୃହମଗଚ୍ଛତ୍ ।
୭. ବିଧ୍ୟାଦୌ ଲିଟ୍ - (୧) ବିଧି, ଔଚିତ୍ୟ ବା ସମ୍ଭାବନା, ପ୍ରେରଣା, ନିମନ୍ତ୍ରଣ, ଆମନ୍ତ୍ରଣ, ସକ୍ୱାର ପୂର୍ବକ ବ୍ୟାପାର, ପ୍ରାର୍ଥନା ଅର୍ଥରେ ବିଧିଲିଟ୍, ଲକାର - ଶିଶୁଃ ଜଳଂ ପିବେତ୍ ।
ଆଶିଷି ଲିଟ୍ - (୨) ଆଶୀର୍ବାଦ ଓ ଶୁଭେଚ୍ଛାବଚନ ଅର୍ଥରେ ଆଶୀର୍ଲିଟ୍, ଲକାର - କନ୍ୟା ତେ ସୁଚିରଂ ଜାବ୍ୟାତ୍ ।
୮. ଭୂତେ ଲୁଟ୍ - ନିକଟ ଅତୀତକାଳରେ ଲୁଟ୍, ଲକାର - ସଃ ଚନ୍ଦ୍ରମ୍ ଅଦ୍ରାକ୍ଷାତ୍ ।

୯. ଭବିଷ୍ୟତି କ୍ରିୟାତିପତ୍ତୌ କୃତ୍ - ହେତୁ ହେତୁମଦ୍ଭାବ ଅର୍ଥରେ କୃତ୍ ଲକାର - (ଲିଙ୍ଗ ନିମିତ୍ତେ କୃତ୍ କ୍ରିୟାତିପତ୍ତୌ - ପା. ୩.୩.୧୩୯) । ଦୃଷ୍ଟି ଅଭବିଷ୍ୟତ୍ ଚେତ୍ ବାଜମ୍ ଅବପ୍ରସାମ । ଯଦି ଗୋପାଳଃ ସତରଣମ୍ ଅଜ୍ଞାସ୍ୟତ୍ ତହିଁ ଜଳାତ୍ ନାଭେଷ୍ୟତ୍ ।
୧୦. ଲେଟ୍ ବେଦେ - କେବଳ ବେଦରେ ଏହି ଲକାରର ପ୍ରୟୋଗ ଦୃଶ୍ୟମାନ ।

ସାଧାରଣତଃ ପ୍ରୟୋଗ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ୫ ଗୋଟି ଲକାରର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଯଥା - ଲଟ୍, ଲୋଟ୍, କୃତ୍, ଲିଙ୍ଗ୍ ଓ ବିଧିଲିଙ୍ଗ୍ ଲକାର । ସାଧାରଣ ବାର୍ତ୍ତାଳାପ ବା ଲେଖନ କାର୍ଯ୍ୟ ଜତ୍ୟାଦିରେ ଏହି ପାଞ୍ଚ (୫) ଗୋଟି ଲକାରର ପ୍ରୟୋଗ ହିଁ କରାଯାଇଥାଏ ।

ପୁରୁଷ

ସଂସ୍କୃତ ବ୍ୟାକରଣରେ ପୁରୁଷ ତ୍ରିବିଧ, ଯଥା - ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ, ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ ଓ ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ ।

ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ - ଯୁଷ୍ମଦ୍ (ତୁମେ, ତୁମ୍ଭେମାନେ) ଓ ଅସ୍ମଦ୍ (ମୁଁ, ଆମେ) ଶବ୍ଦ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ଯେ କୌଣସି ଶବ୍ଦ କର୍ତ୍ତାଥିଲେ କ୍ରିୟା ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ ହୋଇଥାଏ ।

ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ - ଯୁଷ୍ମଦ୍ ଶବ୍ଦ (ତୁମେ, ତୁମ୍ଭେମାନେ, ତୁମ୍ଭେମାନେ) କର୍ତ୍ତାଥିଲେ କ୍ରିୟା ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ ହୋଇଥାଏ ।

ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ - ଅସ୍ମଦ୍ ଶବ୍ଦ (ମୁଁ, ଆମ୍ଭେମାନେ, ଆମ୍ଭେମାନେ) କର୍ତ୍ତାଥିଲେ କ୍ରିୟା ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ ହୁଏ ।

ସଂସ୍କୃତ ବ୍ୟାକରଣରେ ଦୃତୀୟ ପୁରୁଷର ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟ ଭାଷାମାନଙ୍କରେ ଯାହାକୁ ଅନାଦର ଭାବେ ଦୃତୀୟ ପୁରୁଷରୂପେ ପରିଚିତ କରାଯାଇଥାଏ ତାହା ସଂସ୍କୃତରେ ପ୍ରଥମପୁରୁଷ ଭାବରେ ସମ୍ମାନିତ ।

ବଚନ

ସଂସ୍କୃତ ବ୍ୟାକରଣରେ କ୍ରିୟାପଦର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପୁରୁଷ - ଏକବଚନ, ଦ୍ଵିବଚନ ଓ ବହୁବଚନ ଏହିଭଳି ତିନିଗୋଟି ବଚନରେ ବିଭକ୍ତ । ଅନ୍ୟ ଭାଷାମାନଙ୍କରେ ଦ୍ଵିବଚନର ପ୍ରୟୋଗ ନ ଥିବାବେଳେ ସଂସ୍କୃତଭାଷାରେ ଦ୍ଵିବଚନର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି ଯାହାକି ତାତ୍ତ୍ଵିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ମଧ୍ୟ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ଯେପରିକି ଏକକୁ ବହୁତ ହେବାପାଇଁ ଦୁଇର ଆବଶ୍ୟକତା ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ।

ଉକ୍ତ ଲକାର ପୁରୁଷ ଓ ବଚନର ଆଧାରରେ ଧାତୁରୂପ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ପୂର୍ବକ ବାକ୍ୟଗଠନ କରାଯାଇଥାଏ । ଉଦାହରଣ ସ୍ଵରୂପ କେବଳ ଲଟ୍ ଲକାରର ପ୍ରୟୋଗ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି ।

ଏକବଚନ

ଦ୍ଵିବଚନ

ବହୁବଚନ

ପ୍ରଥମପୁରୁଷ ବାଳକଃ ସାହିତ୍ୟଂ ପଠତି । ତ୍ଵଂ କଟକଂ ଗଚ୍ଛସି । ଅହଂ ଚନ୍ଦ୍ରଂ ପଶ୍ୟାମି ।

ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ ବାଳକୌ ସାହିତ୍ୟଂ ପଠତଃ । ଯୁବାଂ କଟକଂ ଗଚ୍ଛଥଃ । ଆବାଂ ଚନ୍ଦ୍ରଂ ପଶ୍ୟାବଃ ।

ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ ବାଳକାଃ ସାହିତ୍ୟଂ ପଠନ୍ତି । ଯୁୟଂ କଟକଂ ଗଚ୍ଛଥ । ବୟଂ ଚନ୍ଦ୍ରଂ ପଶ୍ୟାମଃ ।

ଲକାର ଗୁଡ଼ିକର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ରୂପ

ପରସ୍ପେଷଦ

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ତି	ତଃ	ଅନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ସି	ଥଃ	ଥ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ମି	ବଃ	ମଃ

୨. ଲିଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅ	ଅତୁଃ	ତଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	(ଇ)ଅ	ଅଥୁଃ	ଅ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅ	(ଇ)ବ	(ଇ)ମ

୩. ଲୁଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ତା	ତାବୌ	ତାରଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ତାସି	ତାସ୍ୱଥଃ	ତାସ୍ୱଥ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ତାସ୍ମି	ତାସ୍ୱଃ	ତାସ୍ମଃ

୪. ଲୃଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ସ୍ୟତି	ସ୍ୟତଃ	ସ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ସ୍ୟସି	ସ୍ୟଥଃ	ସ୍ୟଥ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ସ୍ୟାମି	ସ୍ୟାବଃ	ସ୍ୟାମଃ

୫. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ତୁ	ତାମ୍	ଅବୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ହି	ତମ୍	ତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଆମି	ଆବ	ଆମ

୬. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ତ୍	ତାମ୍	ଅନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ସ୍ (ଃ)	ତମ୍	ତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅମ୍	ବ	ମ

୭. ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର - ୧

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଜିତ୍	ଜିତାମ୍	ଜିୟୁଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଜିଃ	ଜିତମ୍	ଜିତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଜିୟାମ୍	ଜିବ	ଜିମ

ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର - ୨

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଯାତ୍	ଯାତାମ୍	ୟୁଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଯାଃ	ଯାତମ୍	ଯାତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଯାମ୍	ଯାବ	ଯାମ

୮. ଆଶୀର୍ଲିଙ୍ଗ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ୟାତ୍	ୟାସ୍ତାମ୍	ୟାସୁଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ୟାଃ	ୟାସ୍ତମ୍	ୟାସ୍ତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ୟାସ୍ତମ୍	ୟାସ୍ତ	ୟାସ୍ତ

୯. ଲୁଟ୍ ଲକାର - ୧

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ତ୍	ତାମ୍	ତଃ(ଅନ)
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ସ୍ (ଃ)	ତମ୍	ତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅମ୍	ବ	ମ

ଲୁଟ୍ ଲକାର - ୨

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ସାତ୍	ସ୍ତାମ୍	ସ୍ତଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ସାଃ	ସ୍ତମ୍	ସ୍ତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ସମ୍	ସ୍	ସ୍

ଲୁଟ୍ ଲକାର - ୩

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଜିତ୍	ଜିଷ୍ଟାମ୍	ଜିଷ୍ଟଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଜିଃ	ଜିଷ୍ଟମ୍	ଜିଷ୍ଟ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଜିଷ୍ଟମ୍	ଜିଷ୍ଟ	ଜିଷ୍ଟ

୧୦. ଲୁଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ସ୍ୟାତ୍	ସ୍ୟାତାମ୍	ସ୍ୟାନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ସ୍ୟାଃ	ସ୍ୟାତମ୍	ସ୍ୟାତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ସ୍ୟାମ୍	ସ୍ୟାବ	ସ୍ୟାମ

୫. ଲୋଚ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ତାମ୍	ଜତାମ୍(ଆତାମ୍) ଅତାମ୍ (ଅତାମ୍)	
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ସ୍ୱା	ଜଥାମ୍(ଆଥାମ୍)	ଧ୍ୱାମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଏ	ଆବହି	ଆମହି

୬. ଲଭ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ତ	ଜତାମ୍(ଆତାମ୍)	ଅତ(ଅତ)
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଥାଃ	ଜଥାମ୍(ଆଥାମ୍)	ଧ୍ୱାମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଇ	ବହି	ମହି

୭. ବିଧିଲିଙ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଜିତ	ଜିଯାତାମ୍	ଜିରନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଜିଥାଃ	ଜିଯାଥାମ୍	ଜିଧ୍ୱାମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଜିୟା	ଜିବହି	ଜିମହି

୮. ଆଶୀର୍ଲିଙ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ସୀଷ୍	ସୀୟାସ୍ତାମ୍	ସୀରନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ସୀଷ୍ଠାଃ	ସୀୟାସ୍ତାମ୍	ସୀଧ୍ୱାମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ସୀୟା	ସୀବହି	ସୀମହି

୯. କୁଡ଼୍ ଲକାର - ୧

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅତ	ଏତାମ୍	ଅତ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅଥାଃ	ଏଥାମ୍	ଅଧ୍ୱାମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଏ	ଆବହି	ଆମହି

କୁଡ଼୍ ଲକାର - ୨

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ସ୍ତ	ସାତାମ୍	ସତ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ସ୍ତାଃ	ସାଥାମ୍	ଧ୍ୱାମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ସି	ସ୍ୱହି	ସ୍ୱହି

କୁଡ଼୍ ଲକାର - ୩

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଜଷ୍ଟ	ଜଷାତାମ୍	ଜଷତ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଜଷ୍ଟାଃ	ଜଷାଥାମ୍	ଜଧ୍ୱାମ୍-ଜଜ୍ଞମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଜଷି	ଜଷ୍ଟହି	ଜଷ୍ଟହି

୧୦. କୁଡ଼୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ସ୍ୟତ	ସ୍ୟେତାମ୍	ସ୍ୟତ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ସ୍ୟଥାଃ	ସ୍ୟେଥାମ୍	ସ୍ୟଧ୍ୱାମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ସ୍ୟେ	ସ୍ୟାବହି	ସ୍ୟାମହି

୧. ଭାଦି

୧.୧. ଭାଦିଗଣାୟ ପରସ୍ତେପଦୀ ଧାତୁରୂପ

ଭୂ (ହେବା)

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଭବତି	ଭବତଃ	ଭବନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଭବସି	ଭବଥଃ	ଭବଥ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଭବାମି	ଭବାବଃ	ଭବାମଃ

୨. ଲୁଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଭବିଷ୍ୟତି	ଭବିଷ୍ୟତଃ	ଭବିଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଭବିଷ୍ୟସି	ଭବିଷ୍ୟଥଃ	ଭବିଷ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଭବିଷ୍ୟାମି	ଭବିଷ୍ୟାବଃ	ଭବିଷ୍ୟାମଃ

୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଭବତୁ	ଭବତାମ୍	ଭବତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଭବ	ଭବତମ୍	ଭବତ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଭବାମି	ଭବାବ	ଭବାମ

୪. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅଭବତ୍	ଅଭବତାମ୍	ଅଭବନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅଭବଃ	ଅଭବତମ୍	ଅଭବତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅଭବମ୍	ଅଭବାବ	ଅଭବାମ

୫. ବିଧିଲିଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଭବେତ୍	ଭବେତାମ୍	ଭବେୟୁଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଭବେଃ	ଭବେତମ୍	ଭବେତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଭବେୟମ୍	ଭବେବ	ଭବେମ

ଗମ୍ (ଗମନକରିବା / ଯିବା)

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଗଚ୍ଛତି	ଗଚ୍ଛତଃ	ଗଚ୍ଛନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଗଚ୍ଛସି	ଗଚ୍ଛଥଃ	ଗଚ୍ଛଥ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଗଚ୍ଛାମି	ଗଚ୍ଛାବଃ	ଗଚ୍ଛାମଃ

୨. ଲୁଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଗମିଷ୍ୟତି	ଗମିଷ୍ୟତଃ	ଗମିଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଗମିଷ୍ୟସି	ଗମିଷ୍ୟଥଃ	ଗମିଷ୍ୟଥ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଗମିଷ୍ୟାମି	ଗମିଷ୍ୟାବଃ	ଗମିଷ୍ୟାମଃ

୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଗଛତୁ	ଗଛତାମ୍	ଗଛନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଗଛ	ଗଛତମ୍	ଗଛତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଗଛାନ୍ତି	ଗଛାବ	ଗଛାମ

୪. ଲଡ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅଗଛତ୍	ଅଗଛତାମ୍	ଅଗଛନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅଗଛଃ	ଅଗଛତମ୍	ଅଗଛତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅଗଛମ୍	ଅଗଛାବ	ଅଗଛାମ

୫. ବିଧିଲିଡ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଗଛେତ୍	ଗଛେତାମ୍	ଗଛେୟଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଗଛେଃ	ଗଛେତମ୍	ଗଛେତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଗଛେୟମ୍	ଗଛେବ	ଗଛେମ

ଦୃଶ୍ (ଦେଖିବା)

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପଶ୍ୟତି	ପଶ୍ୟତଃ	ପଶ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପଶ୍ୟସି	ପଶ୍ୟଥଃ	ପଶ୍ୟଥ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ପଶ୍ୟାମି	ପଶ୍ୟାବଃ	ପଶ୍ୟାମଃ

୨. କୃତ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟତି	ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟତଃ	ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟସି	ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟଥଃ	ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟଥ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟାମି	ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟାବଃ	ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟାମଃ

୩. ଲୋଚ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପଶ୍ୟତୁ	ପଶ୍ୟତାମ୍	ପଶ୍ୟନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପଶ୍ୟ	ପଶ୍ୟତମ୍	ପଶ୍ୟତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ପଶ୍ୟାମି	ପଶ୍ୟାବ	ପଶ୍ୟାମ

୪. ଲଭ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅପଶ୍ୟତ୍	ଅପଶ୍ୟତାମ୍	ଅପଶ୍ୟନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅପଶ୍ୟଃ	ଅପଶ୍ୟତମ୍	ଅପଶ୍ୟତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅପଶ୍ୟାମ୍	ଅପଶ୍ୟାବ	ଅପଶ୍ୟାମ

୫. ବିଧିଲିତ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପଶ୍ୟେତ୍	ପଶ୍ୟେତାମ୍	ପଶ୍ୟେୟଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପଶ୍ୟେଃ	ପଶ୍ୟେତମ୍	ପଶ୍ୟେତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ପଶ୍ୟେୟାମ୍	ପଶ୍ୟେବ	ପଶ୍ୟେମ

ପା (ପିଇବା)

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପିବତି	ପିବତଃ	ପିବନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପିବସି	ପିବଥଃ	ପିବଥ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ପିବାମି	ପିବାବଃ	ପିବାମଃ

୨. ଲୁଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପାସ୍ୟତି	ପାସ୍ୟତଃ	ପାସ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପାସ୍ୟସି	ପାସ୍ୟଥଃ	ପାସ୍ୟଥ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ପାସ୍ୟାମି	ପାସ୍ୟାବଃ	ପାସ୍ୟାମଃ

୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପିବତୁ	ପିବତାମ୍	ପିବନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପିବ	ପିବତମ୍	ପିବତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ପିବାମି	ପିବାବ	ପିବାମ

୪. ଲଢ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅପିବତ୍	ଅପିବତାମ୍	ଅପିବନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅପିବଃ	ଅପିବତମ୍	ଅପିବତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅପିବମ୍	ଅପିବାବ	ଅପିବାମ

୫. ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପିବେତ୍	ପିବେତାମ୍	ପିବେୟୁଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପିବେଃ	ପିବେତମ୍	ପିବେତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ପିବେୟମ୍	ପିବେବ	ପିବେମ

ପଠ୍ (ପଢ଼ିବା)

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପଠତି	ପଠତଃ	ପଠନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପଠସି	ପଠଥଃ	ପଠଥ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ପଠାମି	ପଠାବଃ	ପଠାମଃ

୨. ଲୁଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପଠିଷ୍ୟତି	ପଠିଷ୍ୟତଃ	ପଠିଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପଠିଷ୍ୟସି	ପଠିଷ୍ୟଥଃ	ପଠିଷ୍ୟଥ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ପଠିଷ୍ୟାମି	ପଠିଷ୍ୟାବଃ	ପଠିଷ୍ୟାମଃ

୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପଠତୁ	ପଠତାମ୍	ପଠନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପଠ	ପଠତମ୍	ପଠତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ପଠାମି	ପଠାବ	ପଠାମ

୪. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅପଠନ୍	ଅପଠାମ୍	ଅପଠନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅପଠଃ	ଅପଠମ୍	ଅପଠତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅପଠମ୍	ଅପଠାବ	ଅପଠାମ

୫. ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପଠେ	ପଠେମ୍	ପଠେୟଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପଠେ	ପଠେମ୍	ପଠେତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ପଠେୟମ୍	ପଠେବ	ପଠେମ

ଶ୍ରୁ (ଶ୍ରୁଣିବା)

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଶ୍ରୁଣୋତି	ଶ୍ରୁଣୁତଃ	ଶ୍ରୁଣୁତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଶ୍ରୁଣୋଷି	ଶ୍ରୁଣୁଥଃ	ଶ୍ରୁଣୁଥ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଶ୍ରୁଣୋମି	ଶ୍ରୁଣୁବଃ/ଶ୍ରୁଣୁଃ	ଶ୍ରୁଣୁମଃ/ଶ୍ରୁଣୁଃ

୨. ଲୁଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଶ୍ରୋଷ୍ୟତି	ଶ୍ରୋଷ୍ୟତଃ	ଶ୍ରୋଷ୍ୟତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଶ୍ରୋଷ୍ୟସି	ଶ୍ରୋଷ୍ୟଥଃ	ଶ୍ରୋଷ୍ୟଥ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଶ୍ରୋଷ୍ୟାମି	ଶ୍ରୋଷ୍ୟାବଃ	ଶ୍ରୋଷ୍ୟାମଃ

୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଶୃଣୋତୁ	ଶୃଣୁତାମ୍	ଶୃଣୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଶୃଣୁ	ଶୃଣୁତମ୍	ଶୃଣୁତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଶୃଣବାନି	ଶୃଣବାବ	ଶୃଣବାମ

୪. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅଶୃଣୋତୁ	ଅଶୃଣୁତାମ୍	ଅଶୃଣୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅଶୃଣୋଃ	ଅଶୃଣୁତମ୍	ଅଶୃଣୁତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅଶୃଣବାମ୍	ଅଶୃଣୁବା/ଅଶୃଣୁ	ଅଶୃଣୁମ୍/ଅଶୃଣୁ

୫. ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଶୃଣୁୟାତୁ	ଶୃଣୁୟାତାମ୍	ଶୃଣୁୟାଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଶୃଣୁୟାଃ	ଶୃଣୁୟାତମ୍	ଶୃଣୁୟାତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଶୃଣୁୟାମ୍	ଶୃଣୁୟାବ	ଶୃଣୁୟାମ

ଘା (ରହିବା)

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ତିଷ୍ଠତି	ତିଷ୍ଠତଃ	ତିଷ୍ଠନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ତିଷ୍ଠସି	ତିଷ୍ଠଥଃ	ତିଷ୍ଠଥ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ତିଷ୍ଠାମି	ତିଷ୍ଠାବଃ	ତିଷ୍ଠାମଃ

୨. ଲୁଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ସ୍ତ୍ରାସ୍ୟତି	ସ୍ତ୍ରାସ୍ୟତଃ	ସ୍ତ୍ରାସ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ସ୍ତ୍ରାସ୍ୟସି	ସ୍ତ୍ରାସ୍ୟଥଃ	ସ୍ତ୍ରାସ୍ୟଥ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ସ୍ତ୍ରାସ୍ୟାମି	ସ୍ତ୍ରାସ୍ୟାବଃ	ସ୍ତ୍ରାସ୍ୟାମଃ

୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ତିଷ୍ଠତୁ	ତିଷ୍ଠତାମ୍	ତିଷ୍ଠନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ତିଷ୍ଠ	ତିଷ୍ଠତମ୍	ତିଷ୍ଠତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ତିଷ୍ଠାମି	ତିଷ୍ଠାବ	ତିଷ୍ଠାମ

୪. ଲଭ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅତିଷ୍ଠତ୍	ଅତିଷ୍ଠତାମ୍	ଅତିଷ୍ଠନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅତିଷ୍ଠଃ	ଅତିଷ୍ଠତମ୍	ଅତିଷ୍ଠତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅତିଷ୍ଠମ୍	ଅତିଷ୍ଠାବ	ଅତିଷ୍ଠାମ

୫. ବିଧିଲିଭ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ତିଷ୍ଠେତ୍	ତିଷ୍ଠେତାମ୍	ତିଷ୍ଠେୟଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ତିଷ୍ଠେଃ	ତିଷ୍ଠେତମ୍	ତିଷ୍ଠେତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ତିଷ୍ଠେୟମ୍	ତିଷ୍ଠେବ	ତିଷ୍ଠେମ

୧.୨. ଢାଦିଗଣାୟ ଆତ୍ମନେପଦୀ ଧାତୁରୂପ

ଲଭ୍ (ଲାଭ କରିବା)

୧. ଲଭ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଲଭତେ	ଲଭେତେ	ଲଭନ୍ତେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଲଭସେ	ଲଭେଥେ	ଲଭୟେ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଲଭେ	ଲଭାବହେ	ଲଭାମହେ

୨. ଲୁଭ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଲପ୍ସ୍ୟତେ	ଲପ୍ସ୍ୟେତେ	ଲପ୍ସ୍ୟନ୍ତେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଲପ୍ସ୍ୟସେ	ଲପ୍ସ୍ୟେଥେ	ଲପ୍ସ୍ୟୟେ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଲପ୍ସ୍ୟେ	ଲପ୍ସ୍ୟାବହେ	ଲପ୍ସ୍ୟାମହେ

୩. ଲୋଭ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଲଭତାମ୍	ଲଭେତାମ୍	ଲଭନ୍ତାମ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଲଭସ୍ୱା	ଲଭେଥାମ୍	ଲଭୟାମ୍
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଲଭୈ	ଲଭାବହି	ଲଭାମହି

୪. ଲଭ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅଲଭତ	ଅଲଭେତାମ୍	ଅଲଭନ୍ତ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅଲଭଥାଃ	ଅଲଭେଥାମ୍	ଅଲଭୟାମ୍
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଅଲଭେ	ଅଲଭାବହି	ଅଲଭାମହି

୫. ବିଧିଲିଖିତ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଲଭେତ	ଲଭେୟାତାମ୍	ଲଭେରନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଲଭେଥାଃ	ଲଭେୟାଥାମ୍	ଲଭେଧ୍ୱମ୍
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଲଭେୟା	ଲଭେବହି	ଲଭେମହି

୧.୩. ଉଭୟପଦୀ ଧାତୁ

ନୀ (ନେବା, ବିତାଇବା) ପରସ୍ମୈପଦୀ ରୂପ

୧. ଲଭ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ନୟତି	ନୟତଃ	ନୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ନୟସି	ନୟଥଃ	ନୟଥ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ନୟାମି	ନୟାବଃ	ନୟାମଃ

୨. ଲୁଚ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ନେଷ୍ୟତି	ନେଷ୍ୟତଃ	ନେଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ନେଷ୍ୟସି	ନେଷ୍ୟଥଃ	ନେଷ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ନେଷ୍ୟାମି	ନେଷ୍ୟାବଃ	ନେଷ୍ୟାମଃ

୩. ଲୋଚ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ନୟତୁ	ନୟତାମ୍	ନୟନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ନୟ	ନୟତମ୍	ନୟତ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ନୟାମି	ନୟାବ	ନୟାମ

୪. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅନୟତ୍	ଅନୟତାମ୍	ଅନୟନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅନୟଃ	ଅନୟତମ୍	ଅନୟତ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଅନୟାମ୍	ଅନୟାବ	ଅନୟାମ

୫. ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ନୟେତ୍	ନୟେତାମ୍	ନୟେୟଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ନୟେଃ	ନୟେତମ୍	ନୟେତ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ନୟେୟାମ୍	ନୟେବ	ନୟେମ

ଆତ୍ମନେପଦୀ ରୂପ

୬. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ନୟତେ	ନୟେତେ	ନୟତେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ନୟସେ	ନୟେଥେ	ନୟସ୍ୱେ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ନୟେ	ନୟାବହେ	ନୟାମହେ

୭. ଲୁଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ନେଷ୍ୟତେ	ନେଷ୍ୟେତେ	ନେଷ୍ୟନ୍ତେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ନେଷ୍ୟସେ	ନେଷ୍ୟେଥେ	ନେଷ୍ୟସ୍ୱେ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ନେଷ୍ୟେ	ନେଷ୍ୟାବହେ	ନେଷ୍ୟାମହେ

୩. ଲୋଚ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ନୟତାମ୍	ନୟେତାମ୍	ନୟନ୍ତାମ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ନୟସ୍	ନୟେଥାମ୍	ନୟଧ୍ୱାମ୍
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ନୟେ	ନୟାବହି	ନୟାମହି

୪. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅନୟତ	ଅନୟେତାମ୍	ଅନୟନ୍ତ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅନୟଥାଃ	ଅନୟେଥାମ୍	ଅନୟଧ୍ୱାମ୍
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଅନୟେ	ଅନୟାବହି	ଅନୟାମହି

୫. ବିଧିଲିଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ନୟେତ	ନୟେୟାତାମ୍	ନୟେରନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ନୟେଥାଃ	ନୟେୟାଥାମ୍	ନୟେଧ୍ୱାମ୍
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ନୟେୟ	ନୟେବହି	ନୟେମହି

ଧାତୁ	ଲଟ୍ ଲକାର	ଲୃଟ୍ ଲକାର	ଲୋଟ୍ ଲକାର	ଲଠ୍ ଲକାର	ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର
୧୧. ଗର୍ଜ୍ (ଗର୍ଜନକରିବା) -	ଗର୍ଜତି	ଗର୍ଜିଷ୍ୟତି	ଗର୍ଜତୁ	ଅଗର୍ଜତୁ	ଗର୍ଜେତୁ
୧୨. ଗୌ (ଗାଇବା) -	ଗାୟତି	ଗାୟତି	ଗାୟତୁ	ଅଗାୟତୁ	ଗାୟେତୁ
୧୩. ଘ୍ରା (ଆସ୍ତ୍ରାଣ କରିବା) -	ଘ୍ରୀତି	ଘ୍ରୀୟତି	ଘ୍ରୀତୁ	ଅଘ୍ରୀତୁ	ଘ୍ରୀୟେତୁ
୧୪. ଗର (ଚରିବା, ବୁଲିବା) -	ଚରିତି	ଚରିଷ୍ୟତି	ଚରତୁ	ଅଚରତୁ	ଚରେତୁ
୧୫. ଜପ୍ (ଜପକରିବା) -	ଜପତି	ଜପିଷ୍ୟତି	ଜପତୁ	ଅଜପତୁ	ଜପେତୁ
୧୬. ଜି (ଜୟକରିବା) -	ଜୟତି	ଜେଷ୍ୟତି	ଜୟତୁ	ଅଜୟତୁ	ଜୟେତୁ
୧୭. ଜାବ୍ (ବଞ୍ଚିବା) -	ଜୀବତି	ଜୀବିଷ୍ୟତି	ଜୀବତୁ	ଅଜୀବତୁ	ଜୀବେତୁ
୧୮. ଜୁଲ୍ (ଜଳିବା) -	ଜୁଳତି	ଜୁଳିଷ୍ୟତି	ଜୁଳତୁ	ଅଜୁଳତୁ	ଜୁଳେତୁ
୧୯. ତପ୍ (ତାପଦେବା) -	ତପତି	ତପ୍ୟତି	ତପତୁ	ଅତପତୁ	ତପେତୁ
୨୦. ତ୍ୟଜ୍ (ତ୍ୟାଗକରିବା) -	ତ୍ୟଜତି	ତ୍ୟଜ୍ୟତି	ତ୍ୟଜତୁ	ଅତ୍ୟଜତୁ	ତ୍ୟଜେତୁ
୨୧. ଦହ୍ (ଦହନକରିବା) -	ଦହତି	ଧାସ୍ୟତି	ଦହତୁ	ଅଦହତୁ	ଦହେତୁ
୨୨. ଯୌ (ଧାନକରିବା) -	ଧାୟତି	ଧାୟତି	ଧାୟତୁ	ଅଧାୟତୁ	ଧାୟେତୁ

ଧାତୁ	ଲଟ୍, ଲକାର	ଲୁଟ୍, ଲକାର	ଲୋଟ୍, ଲକାର	ଲଟ୍, ଲକାର	ବିଧିଲିଙ୍ଗ, ଲକାର
୨୩. ନମ୍ (ନମସ୍କାରକରିବା) - ନମତି	ନମସ୍ୟାତି	ନମତୁ	ଅନମତ୍	ନମେତ୍	
୨୪. ନିନ୍ (ନିନ୍ଦାକରିବା) - ନିନ୍ଦତି	ନିନ୍ଦିଷ୍ୟାତି	ନିନ୍ଦତୁ	ଅନିନ୍ଦତ୍	ନିନ୍ଦେତ୍	
୨୫. ପଢ୍ (ପଢ଼ିବା) - ପଢତି	ପଢିଷ୍ୟାତି	ପଢତୁ	ଅପଢତ୍	ପଢେତ୍	
୨୬. ପଲ୍ (ପଲିବା) - ପଳତି	ପଳିଷ୍ୟାତି	ପଳତୁ	ଅପଳତ୍	ପଳେତ୍	
୨୭. ଗଣ୍ (ଗଢିବା) - ଗଣତି	ଗଣିଷ୍ୟାତି	ଗଣତୁ	ଅଗଣତ୍	ଗଣେତ୍	
୨୮. ଭ୍ରମ୍ (ଭ୍ରମିବା) - ଭ୍ରମତି	ଭ୍ରମିଷ୍ୟାତି	ଭ୍ରମତୁ	ଅଭ୍ରମତ୍	ଭ୍ରମେତ୍	
୨୯. ଋଷ୍ (ଋଷାକରିବା) - ଋଷତି	ଋଷିଷ୍ୟାତି	ଋଷତୁ	ଅଋଷତ୍	ଋଷେତ୍	
୩୦. ଲପ୍ (ଲପିବା) - ଲପତି	ଲପିଷ୍ୟାତି	ଲପତୁ	ଅଲପତ୍	ଲପେତ୍	
୩୧. ବଦ୍ (ବଦିବା) - ବଦତି	ବଦିଷ୍ୟାତି	ବଦତୁ	ଅବଦତ୍	ବଦେତ୍	
୩୨. ବସ୍ (ବାସକରିବା) - ବସତି	ବସ୍ୟାତି	ବସତୁ	ଅବସତ୍	ବସେତ୍	
୩୩. ହସ୍ (ହସିବା) - ହସତି	ହସିଷ୍ୟାତି	ହସତୁ	ଅହସତ୍	ହସେତ୍	

୧.୫. ଭୂମିଗଣାୟ ଆମ୍ବନେପକୀ ଧାତୁରୂପ

ଧାତୁ	ଲଟ୍ ଲକାର	ଲୁଟ୍ ଲକାର	ଲୋଟ୍ ଲକାର	ଲଞ୍ ଲକାର	କିଧ୍ୱଲିଙ୍ ଲକାର
୩୪. ସେବ୍ (ସେବାକରିବା) -	ସେବତେ	ସେବିଷ୍ୟତେ	ସେବତାମ୍	ଅସେବତ	ସେବେତ
୩୫. ଅୟ୍ (ସିବା) -	ଅୟତେ	ଅୟିଷ୍ୟତେ	ଅୟତାମ୍	ଆୟତ	ଆୟେତ
୩୬. ଶୟ୍ (ଦେଖିବା) -	ଶୟତେ	ଶୟିଷ୍ୟତେ	ଶୟତାମ୍	ଶୈଷତ	ଶୟେତ
୩୭. ଶମ୍ (କ୍ଷମାକରିବା) -	କ୍ଷମତେ	କ୍ଷମିଷ୍ୟତେ/କ୍ଷଂସ୍ୟତେ	କ୍ଷମତାମ୍	ଅକ୍ଷମତ	କ୍ଷମେତ
୩୮. ଗାହ୍ (ଗାଧୋଇବା) -	ଗାହତେ	ଗାହିଷ୍ୟତେ	ଗାହତାମ୍	ଆଗାହତ	ଗାହେତ
୩୯. ଚେଷ୍ (ଚେଷ୍ଟାକରିବା) -	ଚେଷ୍ଟତେ	ଚେଷ୍ଟିଷ୍ୟତେ	ଚେଷ୍ଟତାମ୍	ଅଚେଷ୍ଟତ	ଚେଷ୍ଟେତ
୪୦. ତ୍ରେ (ରକ୍ଷାକରିବା) -	ତ୍ରାୟତେ	ତ୍ରାୟିଷ୍ୟତେ	ତ୍ରାୟତାମ୍	ଅତ୍ରାୟତ	ତ୍ରାୟେତ
୪୧. ଦୟ୍ (ଦୟାକରିବା) -	ଦୟତେ	ଦୟିଷ୍ୟତେ	ଦୟତାମ୍	ଅଦୟତ	ଦୟେତ
୪୨. ବାଧ୍ (ବାଧାଦେବା) -	ବାଧତେ	ବାଧିଷ୍ୟତେ	ବାଧତାମ୍	ଅବାଧତ	ବାଧେତ
୪୩. ଭାଷ୍ (କହିବା) -	ଭାଷତେ	ଭାଷିଷ୍ୟତେ	ଭାଷତାମ୍	ଅଭାଷତ	ଭାଷେତ

ଧାତୁ	ଲଟ୍ ଲକାର	ଲୁଟ୍ ଲକାର	ଲୋଟ୍ ଲକାର	ଲଢ୍ ଲକାର	ବିଧିଲିଙ୍ ଲକାର
୪୪. ଭିଷ୍ (ଭିଷାକରିବା) -	ଭିଷତେ	ଭିଷିଷ୍ୟତେ	ଭିଷତାମ୍	ଅଭିଷତ	ଭିଷେତ
୪୫. ଯତ୍ (ଯତ୍ନକରିବା) -	ଯତେ	ଯତିଷ୍ୟତେ	ଯତତାମ୍	ଅୟତତ	ୟତେତ
୪୬. ରଭ୍ (ଆରମ୍ଭ କରିବା) -	ରଭତେ	ରଦ୍ୟସ୍ୟତେ	ରଭତାମ୍	ଅରଭତ	ରଭେତ
୪୭. ବୃତ୍ (ରହିବା) -	ବର୍ତ୍ତେ	ବର୍ତ୍ତିଷ୍ୟତେ	ବର୍ତ୍ତତାମ୍	ଅବର୍ତ୍ତତ	ବର୍ତ୍ତେତ
୪୮. ବୃଧ୍ (ବଢ଼ିବା) -	ବର୍ଧେ	ବର୍ଧିଷ୍ୟତେ	ବର୍ଧତାମ୍	ଅବର୍ଧତ	ବର୍ଧେତ
୪୯. ଶଙ୍କ୍ (ଆଶଙ୍କାକରିବା) -	ଶଙ୍କତେ	ଶଙ୍କିଷ୍ୟତେ	ଶଙ୍କତାମ୍	ଅଶଙ୍କତ	ଶଙ୍କେତ
୫୦. ଶୁଭ୍ (ଶୋଭାପାଇବା) -	ଶୋଭତେ	ଶୋଭିଷ୍ୟତେ	ଶୋଭତାମ୍	ଅଶୋଭତ	ଶୋଭେତ
୫୧. ସହ୍ (ସହିବା) -	ସହତେ	ସହିଷ୍ୟତେ	ସହତାମ୍	ଅସହତ	ସହେତ

୧.୬. ଭୂବିଶେଷ ଉଦାହରଣ ଧାତୁରୂପ

ଧାତୁ	ଲଟ୍ ଲକାର	କୃତ୍ ଲକାର	ଲୋଟ୍ ଲକାର	ଲଟ୍ ଲକାର	ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର
୫୨. ହୁ (ନେଇଯିବା)-ପର-	ହରତି	ହରିଷ୍ୟତି	ହରତୁ / ହରତାମ୍	ଅହରତ୍	ହରେତ୍
୫୩. ଧୁ (ଧାରଣେ) -ପର -	ଧାମ୍ - ହରତେ	ଧରିଷ୍ୟତେ	ଧରତାମ୍	ଅଧରତ	ଧରେତ
		ଧରତି	ଧରତୁ	ଅଧରତ୍	ଧରେତ୍
୫୪. ଧାବ୍ (ଦୌଡ଼ିବା)-ପର-	ଧାମ୍ - ପରତେ	ଧରିଷ୍ୟତେ	ଧରତାମ୍	ଅଧରତ	ଧରେତ
	ଧାବତି	ଧାବିଷ୍ୟତି	ଧାବତୁ	ଅଧାବତ୍	ଧାବେତ୍
୫୫. ପର୍ (ଗାନ୍ଧିବା) -ପର-	ଆମ୍ - ପାବତେ	ପାବିଷ୍ୟତେ	ପାବତାମ୍	ଅପାବତ	ପାବେତ
	ପରତି	ପସ୍ୟତି	ପରତୁ	ଅପରତ୍	ପରେତ୍
୫୬. ରାକ୍ (ଗୋଟାପାଇବା)-ପର-ରାକତି	ଆମ୍ - ପରତେ	ପସ୍ୟତେ	ପରତାମ୍	ଅପରତ	ପରେତ
		ରାସ୍ୟତି	ରାକତୁ	ଅରାକତ୍	ରାକେତ୍
୫୭. ବହ୍ (ବହନକରିବା)-ପର-ବହତି	ଆମ୍ - ରାକତେ	ରାସ୍ୟତେ	ରାକତାମ୍	ଅରାକତ	ରାକେତ
		ବସ୍ୟତି	ବହତୁ	ଅବହତ୍	ବହେତ୍
୫୮. ବହ୍ (ବହନକରିବା)-ପର-ବହତେ	ଆମ୍ - ବହତେ	ବସ୍ୟତେ	ବହତାମ୍	ଅବହତ	ବହେତ

୨ - ଅଦାଦି

୨.୧. ଅଦାଦିଗଣାୟ ପରସ୍ମୈପଦୀ ଧାତୁରୂପ

ଅସ୍ (ରହିବା)

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅସ୍ମି	ସ୍ତଃ	ସନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅସି	ସ୍ତଃ	ସ୍ତୁ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଅସ୍ମି	ସ୍ତଃ	ସ୍ତଃ

୨. ଲୃଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଭବିଷ୍ୟତି	ଭବିଷ୍ୟତଃ	ଭବିଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଭବିଷ୍ୟସି	ଭବିଷ୍ୟଥଃ	ଭବିଷ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଭବିଷ୍ୟାମି	ଭବିଷ୍ୟାବଃ	ଭବିଷ୍ୟାମଃ

୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅସ୍ମୁ	ସ୍ତାମ୍	ସନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଏସ୍	ସ୍ତମ୍	ସ୍ତୁ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଅସାମି	ଅସାବ	ଅସାମ

୪. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଆସାତ୍	ଆସ୍ତାମ୍	ଆସନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଆସୀଃ	ଆସ୍ତମ୍	ଆସ୍ତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଆସାମ୍	ଆସ୍ଵ	ଆସ୍ଵ

୫. ବିଧିଲିଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ସ୍ୟାତ୍	ସ୍ୟାତାମ୍	ସ୍ୟୁଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ସ୍ୟୀଃ	ସ୍ୟାତମ୍	ସ୍ୟାତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ସ୍ୟାମ୍	ସ୍ୟାବ	ସ୍ୟାମ

ବିଦ୍ (ଜାଣିବା)

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ବେରି	ବିତ୍ତଃ	ବିଦନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ବେସ୍ତି	ବିତ୍ତଃ	ବିଦ୍ଧି
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ବେଦ୍ମି	ବିଦ୍ମଃ	ବିଦ୍ମୁଃ

(ଅଥବା) ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ବେଦ	ବିଦତ୍ତଃ	ବିଦ୍ମୁଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ବେଦ୍ଧି	ବିଦଥ୍ଵଃ	ବିଦ୍ଧି
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ବେଦ୍ମି	ବିଦ୍ମୁଃ	ବିଦ୍ମୁଃ

୨. କ୍ତ୍ୱ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ବେଦିଷ୍ୟତି	ବେଦିଷ୍ୟତଃ	ବେଦିଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ବେଦିଷ୍ୟସି	ବେଦିଷ୍ୟଥଃ	ବେଦିଷ୍ୟଥ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ବେଦିଷ୍ୟାମି	ବେଦିଷ୍ୟାବଃ	ବେଦିଷ୍ୟାମଃ

୩. ଲୋଚ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ବେତୁ	ବିତ୍ତାମ୍	ବିଦନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ବିଦ୍ଧି	ବିତମ୍	ବିତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ବେଦାନି	ବେଦାବ	ବେଦାମ

(ଅଥବା) ଲୋଚ୍ ଲକାର

ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ବିଦାଙ୍କମୋତୁ / ବିଦାଙ୍କୁରୁତାତ୍	ବିଦାଙ୍କୁରୁତାମ୍	ବିଦାଙ୍କୁର୍ବନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ବିଦାଙ୍କୁରୁ/ ବିଦାଙ୍କୁରୁତାତ୍	ବିଦାଙ୍କୁରୁତମ୍	ବିଦାଙ୍କୁରୁତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ବିଦାଙ୍କରବାଣି	ବିଦାଙ୍କରବାବ	ବିଦାଙ୍କରବାମ

୪. ଲଭ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅବେତ୍	ଅବିତ୍ତାମ୍	ଅବିଦୁଃ ଅବିଦନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅବେଷ୍/ଅବେତ୍	ଅବିତମ୍	ଅବିତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅବେଦମ୍	ଅବିଦ୍	ଅବିଦ୍ମ

୫. ବିଧ୍ୱଲିଚ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ବିଦ୍ୟାତ୍	ବିଦ୍ୟାତାମ୍	ବିଦ୍ୟୁଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ବିଦ୍ୟାଃ	ବିଦ୍ୟାତମ୍	ବିଦ୍ୟାତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ବିଦ୍ୟାମ୍	ବିଦ୍ୟାବ	ବିଦ୍ୟାମ

୨.୨. ଅବାଦିଗଣାୟ ଆମ୍ବନେପଦୀ ଧାତୁରୂପ

ଶୀ (ଶୋଇବା)

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଶେତେ	ଶୟାତେ	ଶେରତେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଶେଷେ	ଶୟାଥେ	ଶେଧ୍ଵେ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଶୟେ	ଶେବହେ	ଶେମହେ

୨. ଲୁଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଶୟିଷ୍ୟତେ	ଶୟିଷ୍ୟେତେ	ଶୟିଷ୍ୟନ୍ତେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଶୟିଷ୍ୟସେ	ଶୟିଷ୍ୟଥେ	ଶୟିଷ୍ୟଧ୍ଵେ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଶୟିଷ୍ୟେ	ଶୟିଷ୍ୟାବହେ	ଶୟିଷ୍ୟାମହେ

୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଶେତାମ୍	ଶୟାତାମ୍	ଶେରତାମ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଶେଷ୍ଠ	ଶୟାଥାମ୍	ଶେଧ୍ଵାମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଶୟୈ	ଶୟାବହି	ଶୟାମହି

୪. ଲଭ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅଶେତ	ଅଶେୟାତାମ୍	ଅଶେରତେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅଶେଥାଃ	ଅଶେୟାଥାମ୍	ଅଶେଧ୍ଵାମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅଶେୟି	ଅଶେବହି	ଅଶେମହି

୫. ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଶୟାତ	ଶୟାୟାତାମ୍	ଶୟାୟନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଶୟାଥାଃ	ଶୟାୟାଥାମ୍	ଶୟାୟାମ୍
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଶୟାୟ	ଶୟାୟହି	ଶୟାୟହି

୬. ୩. ଅଦାଦିଗଣାୟ ଉଭୟପଦୀ ଧାତୁରୂପ

ଦୁହ୍ (ଦୁହିଁବା)

୧. ଲଟ୍ ଲକାର (ପରସ୍ମେପଦ)

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଦୋଷ୍ଟି	ଦୁଷ୍ଟଃ	ଦୁଷ୍ଟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଧୋଷି	ଦୁଷ୍ଟଃ	ଦୁଷ୍ଟ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଦୋହି	ଦୁଷ୍ଟଃ	ଦୁଷ୍ଟଃ

୧. ଲଟ୍ ଲକାର (ଆତ୍ମନେପଦ)

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଦୁହେ	ଦୁହାତେ	ଦୁହତେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଧୁଷେ	ଦୁହାଥେ	ଧୁଷେ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଦୁହେ	ଦୁହୁହେ	ଦୁହୁହେ

୨. ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର (ପରାଆତ୍ମ)

ଦୁହ୍ୟାତ, ଦୁହ୍ୟାତାମ୍, ଦୁହ୍ୟଃ; ଦୁହୀତ, ଦୁହୀୟାତାମ୍, ଦୁହୀୟନ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।

୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର (ପରସ୍ମେପଦ)

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଦୋଷ୍ଟୁ	ଦୁଷ୍ଟାମ୍	ଦୁହନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଦୁଷ୍ଟି	ଦୁଷ୍ଟାମ୍	ଦୁଷ୍ଟ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଦୋହାନ୍ତି	ଦୋହାବ	ଦୋହାମ୍

ଲୋଚ୍ ଲକାର (ଆତ୍ମନେପଦ)

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଦୁଃସ୍ତମ୍ଭା	ଦୁଃସ୍ତାତାମ୍	ଦୁଃସ୍ତାମ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଧୁଃ	ଦୁଃସ୍ତାଥାମ୍	ଧୁଃସ୍ତାମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଦେହେ	ଦୋହାବହେ	ଦୋହାମହେ

୪. ଲଟ୍ ଲକାର (ପରସ୍ମେପଦ)

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅଧେକ୍	ଅଦୁଷ୍ଟାମ୍	ଅଦୁହନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅଧେକ୍	ଅଦୁଷ୍ଟାମ୍	ଅଦୁଷ୍ଟ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅଦେହମ୍	ଅଦୁହ୍	ଅଦୁହ୍

ଲଟ୍ ଲକାର (ଆତ୍ମନେପଦ)

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅଦୁହ୍	ଅଦୁହାତାମ୍	ଅଦୁହତ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅଦୁହ୍	ଅଦୁହାଥାମ୍	ଅଧୁହାମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅଦୁହି	ଅଦୁହୁହି	ଅଦୁହୁହି

୫. ଲିଟ୍ (ପରୀଆତ୍ମା)

ଦୁଦେହ, ଦୁଦୁହତ୍, ଦୁଦୁହ୍, ଦୁଦୁହେ, ଦୁଦୁହାତେ, ଦୁଦୁହିରେ ଲଟ୍ୟାଦି ।

୬. ଲୁଟ୍ (ପରୀଆତ୍ମା)

ଅଧୁକ୍ଷତ, ଅଧୁକ୍ଷତାମ୍, ଅଧୁକ୍ଷନ୍, ଅଦୁଶ୍ଚ/ଅଧୁକ୍ଷତ, ଅଧୁକ୍ଷାତାମ୍, ଅଧୁକ୍ଷତ ଲଟ୍ୟାଦି ।

୭. କୃଟ୍ (ପରୀଆତ୍ମା)

ଧୋକ୍ଷତି, ଧୋକ୍ଷତଃ, ଧୋକ୍ଷନ୍ତି, ଧୋକ୍ଷତେ, ଧୋକ୍ଷେତେ, ଧୋକ୍ଷତେ ଲଟ୍ୟାଦି ।

୨.୪. ଅନ୍ୟ ଅବାଦିଗଣାୟ ଧାତୁଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରଥମପୁରୁଷ ଏକବଚନରେ ରୂପ

ପରସ୍ମୈପଦୀ ରୂପ

ଧାତୁ	ଲଟ୍, ଲକାର	ଲୁଟ୍, ଲକାର	ଲୋଟ୍, ଲକାର	ଲଟ୍, ଲକାର	ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର
୧. ଅଦ୍ (ଖାଇବା) -	ଅଭି	ଅସ୍ମତି	ଅଭୁ	ଆଦତ୍	ଅଦ୍ୟାଦ୍
୨. ଭଣ୍ (ସିବା) -	ଏତି	ଏଷ୍ୟତି	ଏତୁ / ଭତାଦ୍	ଏତ୍	ଭୟାଦ୍
୩. ଦା (କାଟିବା) -	ଦାତି	ଦାସ୍ୟତି	ଦାତୁ / ଦାତାଦ୍	ଅଦାଦ୍	ଦାୟାଦ୍
୪. ପା (ରକ୍ଷାକରିବା) -	ପାତି	ପାସ୍ୟତି	ପାତୁ / ପାତାଦ୍	ଅପାଦ୍	ପାୟାଦ୍
୫. ଭା (ଶୋଭାପାଇବା) -	ଭାତି	ଭାସ୍ୟତି	ଭାତୁ / ଭାତାଦ୍	ଅଭାଦ୍	ଭାୟାଦ୍
୬. ଯା (ସିବା) -	ଯାତି	ଯାସ୍ୟତି	ଯାତୁ / ଯାତାଦ୍	ଅୟାଦ୍	ୟାୟାଦ୍
୭. ବୁଦ୍ (ଜାଣିବା) -	ବୋଦିତି	ବୋଦିଷ୍ୟତି	ବୋଦିତୁ	ଅବୋଦତ୍/ଅବୋଦାଦ୍	ବୁଦ୍ୟାଦ୍
୮. ଶାସ୍ (ଶାସନକରିବା) -	ଶାସ୍ତି	ଶାସିଷ୍ୟତି	ଶାସ୍ତୁ	ଅଶାଦ୍	ଶିଷ୍ୟାଦ୍
୯. ଶ୍ଵସ୍ (ନିଶ୍ଵାସନେବା) -	ଶ୍ଵସିତି	ଶ୍ଵସିଷ୍ୟତି	ଶ୍ଵସିତୁ	ଅଶ୍ଵସତ୍ / ଅଶ୍ଵସାଦ୍	ଶ୍ଵସେଦ୍
୧୦. ସ୍ଵା (ସ୍ନାନକରିବା) -	ସ୍ଵାତି	ସ୍ଵାସ୍ୟତି	ସ୍ଵାତୁ / ସ୍ଵାତାଦ୍	ଅସ୍ଵାଦ୍	ସ୍ଵାୟାଦ୍
୧୧. ସ୍ଵପ୍ (ଶୋଇବା) -	ସ୍ଵପିତି	ସ୍ଵପସ୍ୟତି	ସ୍ଵପିତୁ	ଅସ୍ଵପତ୍ / ଅସ୍ଵପାଦ୍	ସ୍ଵପ୍ୟାଦ୍

୩ - ଜୁହୋତ୍ୟାଦି (ହ୍ରାଦି)

୩.୧. ଜୁହୋତ୍ୟାଦିଗଣୀୟ ପରସ୍ମୈପଦୀ ଧାତୁରୂପ

ହୁ(ହୋମ କରିବା)

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଜୁହୋତି	ଜୁହୁତଃ	ଜୁହୁତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଜୁହୋଷି	ଜୁହୁଥଃ	ଜୁହୁଥ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଜୁହୋମି	ଜହୁବଃ	ଜୁହୁମଃ

୨. ଲୃଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ହୋଷ୍ୟତି	ହୋଷ୍ୟତଃ	ହୋଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ହୋଷ୍ୟସି	ହୋଷ୍ୟଥଃ	ହୋଷ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ହୋଷ୍ୟାମି	ହୋଷ୍ୟାବଃ	ହୋଷ୍ୟାମଃ

୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଜୁହୋତୁ	ଜୁହୁତାମ୍	ଜୁହୁତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଜୁହୁଥ୍	ଜୁହୁତାମ୍	ଜୁହୁତ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଜୁହୁବାମି	ଜୁହୁବାବ	ଜୁହୁବାମ

୪. ଲିଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅଜୁହୋତ୍	ଅଜୁହୁତାମ୍	ଅଜୁହୁବୁଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅଜୁହୋଃ	ଅଜୁହୁତାମ୍	ଅଜୁହୁତ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଅଜୁହୁବମ୍	ଅଜୁହୁବ	ଅଜୁହୁମ

୫. ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଜୁହୁଯାତ୍	ଜୁହୁଯାତାମ୍	ଜୁହୁୟଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଜୁହୁୟାଃ	ଜୁହୁଯାତମ୍	ଜୁହୁଯାତ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଜୁହୁଯାମ୍	ଜୁହୁୟାବ	ଜୁହୁଯାମ

ଭୀ (ଭୟକରିବା)

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ବିଭେତି	ବିଭୀ (ଭି)ତଃ	ବିଭୀତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ବିଭେଷି	ବିଭୀ (ଭି)ଥଃ	ବିଭୀ (ଭି)ଥ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ବିଭେମି	ବିଭୀ (ଭି)ବଃ	ବିଭୀ (ଭି)ମଃ

୨. ଲୁଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଭେଷ୍ୟତି	ଭେଷ୍ୟତଃ	ଭେଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଭେଷ୍ୟସି	ଭେଷ୍ୟଥଃ	ଭେଷ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଭେଷ୍ୟାମି	ଭେଷ୍ୟାବଃ	ଭେଷ୍ୟାମଃ

୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ବିଭେତୁ	ବିଭୀ (ଭି)ତାମ୍	ବିଭୀତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ବିଭୀହି	ବିଭୀ (ଭି)ତମ୍	ବିଭୀ (ଭି)ତ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ବିଭୀୟାମି	ବିଭୀୟାବ	ବିଭୀୟାମ

୪. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅବିଭେଦ୍	ଅବିଭା(ଭି)ତାମ୍	ଅବିଭୟଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅବିଭେଃ	ଅବିଭା(ଭି)ତମ୍	ଅବିଭା(ଭି)ତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅବିଭୟମ୍	ଅବିଭା(ଭି)ବ	ଅବିଭା(ଭି)ମ

୫. ବିଧିଲିଙ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ବିଭା(ଭି)ୟାତ୍	ବିଭା(ଭି)ୟାତାମ୍	ବିଭା(ଭି)ୟଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ବିଭା(ଭି)ୟାଃ	ବିଭା(ଭି)ୟାତମ୍	ବିଭା(ଭି)ୟାତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ବିଭା(ଭି)ୟାମ୍	ବିଭା(ଭି)ୟାବ	ବିଭା(ଭି)ୟାମ

୩.୨. କୁହୋତ୍ୟାଦିଗଣୀୟ ଉଭୟପଦୀ ଧାତୁ

ଦା-(ଦାନ କରିବା)

ପରସ୍ମୈପଦୀ ରୂପ

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଦଦାତି	ଦତଃ	ଦଦତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଦଦାସି	ଦତ୍ଥଃ	ଦଦ୍ଧ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଦଦାମି	ଦଦ୍ମଃ	ଦଦ୍ମଃ

୨. ଲୁଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଦାସ୍ୟତି	ଦାସ୍ୟତଃ	ଦାସ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଦାସ୍ୟସି	ଦାସ୍ୟଥଃ	ଦାସ୍ୟଥ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଦାସ୍ୟାମି	ଦାସ୍ୟାବଃ	ଦାସ୍ୟାମଃ

୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଦଦାତୁ ଦତ୍ତାତ୍	ଦତ୍ତାମ୍	ଦଦତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଦେହି ଦତ୍ତାତ୍	ଦତ୍ତମ୍	ଦତ୍ତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଦଦାନି	ଦଦାବ	ଦଦାମ୍

୪. ଲଭ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅଦଦାତ୍	ଅଦତ୍ତାମ୍	ଅଦଦୁଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅଦଦାଃ	ଅଦତ୍ତମ୍	ଅଦତ୍ତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅଦଦାମ୍	ଅଦଦ୍	ଅଦଦୁ

୫. ବିଧିଲିଭ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଦଦ୍ୟାତ୍	ଦଦ୍ୟାତାମ୍	ଦଦ୍ୟୁଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଦଦ୍ୟାଃ	ଦଦ୍ୟାତମ୍	ଦଦ୍ୟାତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଦଦ୍ୟାମ୍	ଦଦ୍ୟାବ	ଦଦ୍ୟାମ୍

ଆମ୍ଭନେପଥୀ ରୂପ

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଦଟେ	ଦଦାଟେ	ଦଦଟେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଦଟ୍ସେ	ଦଦାଟେ	ଦଦଟ୍ସେ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଦଟେ	ଦଦ୍ବଟେ	ଦଦ୍ବଟେ

୨. ଲୁଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଦାସ୍ୟଟେ	ଦାସ୍ୟେଟେ	ଦାସ୍ୟଟେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଦାସ୍ୟସେ	ଦାସ୍ୟେଟେ	ଦାସ୍ୟସ୍ତେ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଦାସ୍ୟ	ଦାସ୍ୟାବଟେ	ଦାସ୍ୟାମଟେ

୩. ଲୋଚ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଦତ୍ତାମ୍	ଦଦାତାମ୍	ଦଦତାମ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଦସ୍ମ୍	ଦଦତ୍ତାମ୍	ଦଦଧ୍ୱମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଦଦୈ	ଦଦାବହୈ	ଦଦାମହୈ

୪. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅଦତ୍	ଅଦଦାତାମ୍	ଅଦଦତ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅଦତ୍ଥାଃ	ଅଦଦାଥାମ୍	ଅଦଦଧ୍ୱମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅଦଦି	ଅଦଦୁହି	ଅଦଦୁହି

୫. ବିଧିଲିଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଦଦାତ୍	ଦଦାୟାତାମ୍	ଦଦାରନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଦଦାଥାଃ	ଦଦାୟାଥାମ୍	ଦଦାଧ୍ୱମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଦଦାୟ	ଦଦାବହି	ଦଦାମହି

ମା.୪. କୁହୋତ୍ୟାଦିଗଣାୟ ପରସ୍ତୈପଦୀ ଧାତୁରୂପ

ଧାତୁ (ପରସ୍ତୈପଦୀରୂପ)ଲଟ୍, ଲକାରକୁଟ୍, ଲକାର	ଲୋଟ୍, ଲକାର	ଲଟ୍, ଲକାର	ବିଧିଭିନ୍ନ ଲକାର
୧. ପୁ. (ପଲ୍ଲବ ଓ ପୁଣ୍ୟ କରଣ) - ପିପର୍ଲ୍ ପରା(ରି)ଷ୍ୟତି	ପିପର୍ଲ୍	ଅପିପଃ	ପିପର୍ଯ୍ୟାତ୍
୨. ହ୍ରା (ଲଜିତହେଦା) - କିହ୍ନୁତି ହ୍ନୁଷ୍ୟତି	କିହ୍ନୁତୁ	ଅକିହ୍ନୁତ୍	କିହ୍ନାତାତ୍

ମା.୫ କୁହୋତ୍ୟାଦିଗଣାୟ (ଉଭୟପଦୀ)ଧାତୁରୂପ

ମା. ୧ା (ଧାରଣକରଣ, ପିପିକା) - ଦଧାତି	ଧାସ୍ୟତି	ଅଦଧାତ୍	ଦଧାତ୍
(ଆତ୍ମନେପଦ) - ଧରେ	ଧାସ୍ୟତେ	ଅଧର	ଦଧାତ
୪. ଭୁ (ଧାରଣ ଓ ପୋଷଣ କରିବା) -	କରିଷ୍ୟତି	କରିଷ୍ଣୁ	ଅକରିଷଃ
(ଆତ୍ମନେପଦ) - ବିଭୃତେ	କରିଷ୍ୟତେ	ଅକରିଷ୍ଣୁତ	କିହ୍ନାତ

୪. ଦିବାଦି

ଦିବ୍ (ଖେଳିବା, ଶୋଭାପାଇବା ପ୍ରଭୃତି)

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଦୀବ୍ୟତି	ଦୀବ୍ୟତଃ	ଦୀବ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଦୀବ୍ୟସି	ଦୀବ୍ୟଥଃ	ଦୀବ୍ୟଥ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଦୀବ୍ୟାମି	ଦୀବ୍ୟାବଃ	ଦୀବ୍ୟାମଃ

୨. ଲୁଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଦେବିଷ୍ୟତି	ଦେବିଷ୍ୟତଃ	ଦେବିଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଦେବିଷ୍ୟସି	ଦେବିଷ୍ୟଥଃ	ଦେବିଷ୍ୟଥ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଦେବିଷ୍ୟାମି	ଦେବିଷ୍ୟାବଃ	ଦେବିଷ୍ୟାମଃ

୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଦୀବ୍ୟତୁ	ଦୀବ୍ୟତାମ୍	ଦୀବ୍ୟନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଦୀବ୍ୟ	ଦୀବ୍ୟତମ୍	ଦୀବ୍ୟତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଦୀବ୍ୟାମି	ଦୀବ୍ୟାବ	ଦୀବ୍ୟାମ

୪. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅଦୀବ୍ୟତ୍	ଅଦୀବ୍ୟତାମ୍	ଅଦୀବ୍ୟନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅଦୀବ୍ୟଃ	ଅଦୀବ୍ୟତମ୍	ଅଦୀବ୍ୟତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅଦୀବ୍ୟାମ୍	ଅଦୀବ୍ୟାବ	ଅଦୀବ୍ୟାମ

୫. ବିଧିଲିଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଦୀବ୍ୟେତ୍	ଦୀବ୍ୟେତାମ୍	ଦୀବ୍ୟେନ୍ତୁଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଦୀବ୍ୟଃ	ଦୀବ୍ୟେତମ୍	ଦୀବ୍ୟେତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଦୀବ୍ୟେୟମ୍	ଦୀବ୍ୟେବ	ଦୀବ୍ୟେମ

୪ - ଦିବାଦିଗଣାୟ ଧାତୁରୂପ

୪.୧. ଦିବାଦିଗଣାୟ ପରସ୍ମୈପଦୀ

ଧାତୁ	ଲଟ୍ ଲକାର	ଲୁଟ୍ ଲକାର	ଲୋଟ୍ ଲକାର	ଲଟ୍ ଲକାର	ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର
୧. ଅସ୍ (ପିଙ୍ଗିବା) -	ଅସ୍ୟତି	ଅସିଷ୍ୟତି	ଅସ୍ୟାତୁ / ଅସ୍ୟତାତ୍	ଆସ୍ୟତ୍	ଅସ୍ୟେତ୍
୨. କୁପ୍ (ରାଗିବା) -	କୁପ୍ୟତି	କୋପିଷ୍ୟତି	କୁପ୍ୟାତୁ / କୁପ୍ୟତାତ୍	ଅକୁପ୍ୟତ୍	କୁପ୍ୟେତ୍
୩. କୃଧ୍ (ରାଗିବା) -	କୃଧ୍ୟତି	କ୍ରୋଧ୍ୟାତି	କୃଧ୍ୟାତୁ / କୃଧ୍ୟତାତ୍	ଅକୃଧ୍ୟତ୍	କୃଧ୍ୟେତ୍
୪. ଶ୍ଳୁ (ସ୍ଥପାତ୍ତଦେବା) -	ଶ୍ଳୁଧ୍ୟତି	ଶୋଭ୍ୟାତି	ଶ୍ଳୁଧ୍ୟାତୁ / ଶ୍ଳୁଧ୍ୟତାତ୍	ଅଶ୍ଳୁଧ୍ୟତ୍	ଶ୍ଳୁଧ୍ୟେତ୍
୫. ଦୁଷ୍ (ସଦୁଷ୍ଟଦେବା) -	ଦୁଷ୍ୟତି	ଦୋଷ୍ୟାତି	ଦୁଷ୍ୟାତୁ / ଦୁଷ୍ୟତାତ୍	ଅଦୁଷ୍ୟତ୍	ଦୁଷ୍ୟେତ୍
୬. ଦୁଷ୍ (ବୋଷୟୁକ୍ତଦେବା) -	ଦୁଷ୍ୟତି	ବୋଷ୍ୟାତି	ଦୁଷ୍ୟାତୁ / ଦୁଷ୍ୟତାତ୍	ଅଦୁଷ୍ୟତ୍	ଦୁଷ୍ୟେତ୍
୭. ଦୁହ୍ (ଦ୍ରୋହକରିବା) -	ଦୁହ୍ୟତି	ଦ୍ରୋହିଷ୍ୟାତି	ଦୁହ୍ୟାତୁ / ଦୁହ୍ୟତାତ୍	ଅଦୁହ୍ୟତ୍	ଦୁହ୍ୟେତ୍
୮. ନଶ୍ (ନଷ୍ଟଦେବା) -	ନଶ୍ୟାତି	ନଶିଷ୍ୟାତି / ନଟକ୍ଷ୍ୟାତି	ନଶ୍ୟାତୁ / ନଶ୍ୟତାତ୍	ଅନଶ୍ୟତ୍	ନଶ୍ୟେତ୍
୯. ନୃତ୍ (ନାଚିବା) -	ନୃତ୍ୟାତି	ନଟିଷ୍ୟାତି / ନର୍ତ୍ତ୍ୟାତି	ନୃତ୍ୟାତୁ / ନୃତ୍ୟତାତ୍	ଅନୃତ୍ୟତ୍	ନୃତ୍ୟେତ୍

ଧାତୁ	ଲଟ୍, ଲଜାର	ଲୁଟ୍, ଲଜାର	ଲୋଟ୍, ଲଜାର	ଲଟ୍, ଲଜାର	ବିଧିଲିଙ୍ଗଲକାର
୧୦. ପୁଷ୍ (ପୁଷ୍‌ହେବା) -	ପୁଷ୍ୟତି	ପୋଷ୍ୟତି	ପୁଷ୍ୟତୁ / ପୁଷ୍ୟତାର୍	ଅପୁଷ୍ୟର୍	ପୁଷ୍ୟେତ୍
୧୧. ସିଧ୍ (ସିଦ୍‌ହେବା) -	ସିଧ୍ୟତି	ସେସ୍ୟତି	ସିଧ୍ୟତୁ / ସିଧ୍ୟତାର୍	ଅସିଧ୍ୟର୍	ସିଧ୍ୟେତ୍
୧୨. ସ୍ଥିହ୍ (ସ୍ଥିହ୍‌କରିବା) -	ସ୍ଥିହ୍ୟତି	ସ୍ଥିହ୍ୟତି	ସ୍ଥିହ୍ୟତୁ / ସ୍ଥିହ୍ୟତାର୍	ଅସ୍ଥିହ୍ୟର୍	ସ୍ଥିହ୍ୟେତ୍

୪.୨. ଦିବାଦିଗଣାୟ ଆତ୍ମନେପଦୀ ଧାତୁ ରୂପ

୧୩. କ୍ଳିଷ୍ (କ୍ଳାଣହେବା) -	କ୍ଳିଷ୍ୟତେ	କ୍ଳେଷ୍ୟତେ	କ୍ଳିଷ୍ୟତାମ୍	ଅକ୍ଳିଷ୍ୟତ	କ୍ଳିଷ୍ୟେତ
୧୪. ଖୁର୍ (ଖୁନ୍‌ହେବା) -	ଖୁବ୍ୟତେ	ଖେସ୍ୟତେ	ଖୁବ୍ୟତାମ୍	ଅଖୁବ୍ୟତ	ଖୁବ୍ୟେତ
୧୫. ଦାପ୍ (ଦେମ୍‌କରିବା) - ଦାପ୍ୟତେ		ଦାପିଷ୍ୟତେ	ଦାପ୍ୟତାମ୍	ଅଦାପ୍ୟତ	ଦାପ୍ୟେତ
୧୬. ଦୁର୍ (ଦୁଃଖାହେବା) -	ଦୁୟତେ	ଦକ୍ଷିଷ୍ୟତେ	ଦୁୟତାମ୍	ଅଦୁୟତ	ଦୁୟେତ
୧୭. ପା (ପିଇବା) -	ପାୟତେ	ପେଷ୍ୟତେ	ପାୟତାମ୍	ଅପାୟତ	ପାୟେତ
୧୮. ବୁଧ୍ (ବୁଝିବା) -	ବୁଧ୍ୟତେ	ବୋଧ୍ୟତେ	ବୁଧ୍ୟତାମ୍	ଅବୁଧ୍ୟତ	ବୁଧ୍ୟେତ

ଧାତୁ	ଲବ୍ ଲକାର	କୃତ୍ ଲକାର	ଲୋଟ୍ ଲକାର	ଲଟ୍ ଲକାର	ବିଧିଲିଙ୍ଗଲକାର
୧୯. ମନ୍ (ମନେକରିବା) - ମନ୍ୟତେ	ମନ୍ୟତେ	ମନ୍ୟତାମ୍	ମନ୍ୟତ	ଅମନ୍ୟତ	ମନ୍ୟତ
୨୦. ଯୁଜ୍ (ସମାଧିଷ୍ଠାୟ ଯୋଗ୍ୟହେବା) - ଯୁଜ୍ୟତେ	ଯୋଜ୍ୟତେ	ଯୁଜ୍ୟତାମ୍	ଯୁଜ୍ୟତ	ଅଯୁଜ୍ୟତ	ଯୁଜ୍ୟତ
୨୧. ଜା (ଜାଣୁ ରହିବା) - ଜାୟତେ/ଜାୟତେ / ଜେଷ୍ୟତେ	ଜାୟତେ/ଜାୟତେ / ଜେଷ୍ୟତେ	ଜାୟତାମ୍	ଜାୟତ	ଅଜାୟତ	ଜାୟତ
୨୨. ବିଦ୍ (ରହିବା) - ବିଦ୍ୟତେ	ବିଦ୍ୟତେ	ବିଦ୍ୟତାମ୍	ବିଦ୍ୟତ	ଅବିଦ୍ୟତ	ବିଦ୍ୟତ

୪.୩. ଦିବାଦିଗଣାୟ ଉଭୟପଦାଧାରୁପ

୨୩. ଦୃଷ୍ (କ୍ଷମାକରିବା) ପରସ୍ମୈ - ଦୃଷ୍ୟତି	ପରସ୍ମୈ - ଦୃଷ୍ୟତି	ଦୃଷ୍ୟତୁ / ଦୃଷ୍ୟତାତ୍	ଅଦୃଷ୍ୟତ୍	ଦୃଷ୍ୟତ୍
ଆତ୍ମନେ - ଦୃଷ୍ୟତେ	ଆତ୍ମନେ - ଦୃଷ୍ୟତେ	ଦୃଷ୍ୟତାମ୍	ଅଦୃଷ୍ୟତ୍	ଦୃଷ୍ୟତ୍
୨୪. ଋଜ୍ (ଗାଗାର୍ଥେ) ପରସ୍ମୈ - ଋଜ୍ୟତି	ପରସ୍ମୈ - ଋଜ୍ୟତି	ଋଜ୍ୟତୁ / ଋଜ୍ୟତାତ୍	ଅଋଜ୍ୟତ୍	ଋଜ୍ୟତ୍
ଆତ୍ମନେ - ଋଜ୍ୟତେ	ଆତ୍ମନେ - ଋଜ୍ୟତେ	ଋଜ୍ୟତାମ୍	ଅଋଜ୍ୟତ୍	ଋଜ୍ୟତ୍

୫ - ସ୍ୱାଦିଗଣୀୟ

ସୁ(ସ୍ଥାନ, ସେତନ ଓ ଯଜ୍ଞ କରିବା) ପରସ୍ତୈପଦ

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ସୁନୋତି	ସୁନୁତଃ	ସୁନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ସୁନୋଷି	ସୁନୁଥଃ	ସୁନୁଥ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ସୁନୋମି	ସୁନୁବଃ/ସୁନ୍ଃ	ସୁନୁମଃ/ସୁନ୍ଃ

୨. ଲୃଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ସୋଷ୍ୟତି	ସୋଷ୍ୟତଃ	ସୋଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ସୋଷ୍ୟସି	ସୋଷ୍ୟଥଃ	ସୋଷ୍ୟଥ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ସୋଷ୍ୟାମି	ସୋଷ୍ୟାବଃ	ସୋଷ୍ୟାମଃ

୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ସୁନୋତୁ	ସୁନୁତାମ୍	ସୁନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ସୁନୁ	ସୁନୁତମ୍	ସୁନୁତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ସୁନବାମି	ସୁନବାବ	ସୁନବାମ

୪. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅସୁନୋତ୍	ଅସୁନୁତାମ୍	ଅସୁନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅସୁନୋଃ	ଅସୁନୁତମ୍	ଅସୁନୁତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅସୁନବମ୍	ଅସୁନୁବ/ଅସୁନ୍	ଅସୁନୁମ/ଅସୁନ୍

୫. ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ସୁନୁୟାତ୍	ସୁନୁୟାତାମ୍	ସୁନୁୟାଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ସୁନୁୟାଃ	ସୁନୁୟାତମ୍	ସୁନୁୟାତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ସୁନୁୟାମ୍	ସୁନୁୟାବ	ସୁନୁୟାମ୍

ସୁ(ସ୍ଵାନ, ସେତନ ଓ ଯଜ୍ଞ କରିବା) ଆମ୍ଭନେପଦ

୬. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ସୁନୁତେ	ସୁନାତେ	ସୁନୁତେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ସୁନୁସେ	ସୁନାଥେ	ସୁନୁଧେ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ସୁନେ	ସୁନୁବହେ/ସୁନୁହେ	ସୁନୁମହେ/ସୁନୁହେ

୭. ଲୁଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ସୋଷ୍ୟତେ	ସୋଷ୍ୟତେ	ସୋଷ୍ୟତେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ସୋଷ୍ୟସେ	ସୋଷ୍ୟଥେ	ସୋଷ୍ୟଧେ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ସୋଷ୍ୟ	ସୋଷ୍ୟାବହେ	ସୋଷ୍ୟାମହେ

୮. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ସୁନୁତାମ୍	ସୁନାତାମ୍	ସୁନୁତାମ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ସୁନୁଷ୍ଠ	ସୁନାଥାମ୍	ସୁନୁଧାମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ସୁନବୈ	ସୁନବାବହୈ	ସୁନବାମହୈ

୪. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅସ୍ମିନ୍	ଅସ୍ମିନ୍ମତାମ୍	ଅସ୍ମନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅସ୍ମିଥାଃ	ଅସ୍ମିନ୍ମଥାମ୍	ଅସ୍ମନ୍ଧମ୍
ତୃତୀୟମ ପୁରୁଷ	ଅସ୍ମିନ୍	ଅସ୍ମିନ୍ମହି/ଅସ୍ମନ୍ମହି	ଅସ୍ମିନ୍ମହି/ଅସ୍ମନ୍ମହି

୫. ବିଧିଲିଙ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ସ୍ମାତ	ସ୍ମାନ୍ମତାମ୍	ସ୍ମାନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ସ୍ମାଥାଃ	ସ୍ମାନ୍ମଥାମ୍	ସ୍ମାନ୍ଧମ୍
ତୃତୀୟମ ପୁରୁଷ	ସ୍ମାନ୍	ସ୍ମାନ୍ମହି	ସ୍ମାନ୍ମହି

୫.୧. ସ୍ଵାଦିଗଣାୟ ପରସ୍ପେଷକୀ ଧାତୁରୂପ

ଧାତୁ	ଲଟ୍ ଲକାର	ଲୁଟ୍ ଲକାର	ଲୋଟ୍ ଲକାର	ଲଠ୍ ଲକାର	ଚିଧ୍ ଲିଠ୍ ଲକାର
୧. ଅପ୍ (ଲାଜକରିବା) -	ଆପୋତି	ଆପସ୍ୟତି	ଆପୋତୁ	ଆପୋର୍	ଆପୁୟାତ୍
୨. ଶକ୍ (ସମର୍ଥହେବା) -	ଶକ୍ନୋତି	ଶକ୍ଷ୍ୟତି	ଶକ୍ନୋତୁ / ଶକ୍ନୁତାତ୍	ଅଶକ୍ନୋର୍	ଶକ୍ନୁୟାତ୍
୩. ସାଧ୍ (ସମ୍ପାଦନକରିବା) -	ସାଧ୍ୟୋତି	ସାଧ୍ୟତି	ସାଧ୍ୟୋତୁ	ଅସାଧ୍ୟୋର୍	ସାଧ୍ୟୁୟାତ୍
୪. ହି (ଗତିପ୍ରସ୍ତରଣାର୍ଥକ) -	ହିନୋତି	ହେଷ୍ୟତି	ହିନୋତୁ	ଅହିନୋର୍	ହିନ୍ଦୁୟାତ୍

୫.୨. ସ୍ଵାଦିଗଣାୟ ଆନୁନେପକୀ ଧାତୁରୂପ

୫. ଅଶ୍ (ପ୍ରାପ୍ତ ଓ ବ୍ୟାପ୍ତହେବା) - ଅଶ୍ନୁ ଯେ ଅଶିଷ୍ୟାତେ / ଅଷ୍ୟାତେ	ଅଶ୍ନୁତାମ୍	ଅଶ୍ନୁତ	ଅଶ୍ନୁବାଚ
---	-----------	--------	----------

୫.୩. ସ୍ୱାଦିଗଣ୍ୟ ଉଦୟପଦା ଧାତୁରୂପ

ଧାତୁ	ଲଟ୍, ଲକାର	ଲୁଟ୍, ଲକାର	ଲୋଟ୍, ଲକାର	ଲଞ୍, ଲକାର	ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର
୧. ଚି (ତୋଳିବା) -	ପରସ୍ମୈ -ଚିନୋତି	ତେଷ୍ୟତି	ଚିନୋତୁ / ଚିନ୍ତୁତାଉ	ଅଚିନୋତ୍	ଚିନ୍ତୁୟାଉ
	ଆତ୍ମନେ-ଚିନ୍ତୁତେ	ତେଷ୍ୟତେ	ଚିନ୍ତୁତାମ୍	ଅଚିନ୍ତୁତ	ଚିନ୍ତାତ
୨. ଧୁ (ହଳାଇବା) -	ପରସ୍ମୈ -ଧୁନୋତି	ଧବିଷ୍ୟତି / ଧୋଷ୍ୟତି	ଧୁନୋତୁ / ଧୁନ୍ତୁତାଉ	ଅଧୁନୋତ୍	ଧୁନ୍ତୁୟାଉ
	ଆତ୍ମନେ -ଧୁନ୍ତୁତେ	ଧବିଷ୍ୟତେ / ଧୋଷ୍ୟତେ	ଧୁନ୍ତୁତାମ୍	ଅଧୁନ୍ତୁତ	ଧୁନ୍ତାତ
୮. ବୁ (ବରଣ କରିବା) -	ପରସ୍ମୈ -ବୁଶୋତି	ବରି(ରା)ଷ୍ୟତି	ବୁଶୋତୁ / ବୁଶୁତାଉ	ଅବୁଶୋତ୍	ବୁଶୁୟାଉ
	ଆତ୍ମନେ -ବୁଶୁତେ	ବରି(ରା)ଷ୍ୟତେ	ବୁଶୁତାମ୍	ଅବୁଶୁତ	ବୁଶାତ

୬. ତୁଦାଦି

ତୁଦାଦିଗଣୀୟ ପରସ୍ପେଷଦୀ ଧାତୁରୂପ: ପ୍ରଜ୍ଞ (ପଚାରିବା)

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପୃଚ୍ଛତି •	ପୃଚ୍ଛତଃ	ପୃଚ୍ଛନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପୃଚ୍ଛସି	ପୃଚ୍ଛଥଃ	ପୃଚ୍ଛଥ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ପୃଚ୍ଛାମି	ପୃଚ୍ଛାବଃ	ପୃଚ୍ଛାମଃ

୨. ଲୁଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପ୍ରକ୍ଷ୍ୟତି	ପ୍ରକ୍ଷ୍ୟତଃ	ପ୍ରକ୍ଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପ୍ରକ୍ଷ୍ୟସି	ପ୍ରକ୍ଷ୍ୟଥଃ	ପ୍ରକ୍ଷ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ପ୍ରକ୍ଷ୍ୟାମି	ପ୍ରକ୍ଷ୍ୟାବଃ	ପ୍ରକ୍ଷ୍ୟାମଃ

୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପୃଚ୍ଛତୁ	ପୃଚ୍ଛତାମ୍	ପୃଚ୍ଛନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପୃଚ୍ଛ	ପୃଚ୍ଛତମ୍	ପୃଚ୍ଛତ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ପୃଚ୍ଛାମି	ପୃଚ୍ଛାବ	ପୃଚ୍ଛାମ

୪. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅପୃଚ୍ଛତ୍	ଅପୃଚ୍ଛତାମ୍	ଅପୃଚ୍ଛନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅପୃଚ୍ଛଃ	ଅପୃଚ୍ଛତମ୍	ଅପୃଚ୍ଛତ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଅପୃଚ୍ଛାମ୍	ଅପୃଚ୍ଛାବ	ଅପୃଚ୍ଛାମ

୫. ବିଧିଲିଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପୃଚ୍ଛେତ୍	ପୃଚ୍ଛେତାମ୍	ପୃଚ୍ଛେୟଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପୃଚ୍ଛେଃ	ପୃଚ୍ଛେତମ୍	ପୃଚ୍ଛେତ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ପୃଚ୍ଛେୟାମ୍	ପୃଚ୍ଛେବ	ପୃଚ୍ଛେମ

୬.୧ ତୁବାଦିଗଣାୟ ପରସ୍ମୈପଦ୍ୟାତୁ (ପ୍ରଥମପୁରୁଷ ଏକବଚନ) ରୂପ

୬.୧. ପରସ୍ମୈପଦ୍ୟାତୁ ରୂପ

ଧାତୁ	ଲଟ୍ ଲକାର	ଲୃଟ୍ ଲକାର	ଲୋଟ୍ ଲକାର	ଲିଟ୍ ଲକାର	ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର
୧. ଇଷ (ଇଷାକରିବା) -	ଇଷତି	ଏଷିଷ୍ୟତି	ଇଷତୁ / ଇଷତାତ୍	ଏଷିତ୍	ଇଷେତ୍
୨. ତୃପ (ତୃପ୍ତହେବା) -	ତୃପତି	ତୃପିଷ୍ୟତି	ତୃପତୁ / ତୃପତାତ୍	ଅତୃପତ୍	ତୃପେତ୍
୩. ଲିଖ (ଲେଖିବା) -	ଲିଖତି	ଲେଖିଷ୍ୟତି	ଲିଖତୁ / ଲିଖତାତ୍	ଅଲିଖତ୍	ଲିଖେତ୍
୪. ବିଶ୍ (ପ୍ରବେଶ କରିବା) -	ବିଶତି	ବେଷ୍ୟତି	ବିଶତୁ / ବିଶତାତ୍	ଅବିଶତ୍	ବିଶେତ୍
୫. ପୂଜ୍ (ପୂଷିକରିବା) -	ପୂଜତି	ପ୍ରୁଷ୍ୟତି	ପୂଜତୁ / ପୂଜତାତ୍	ଅପୂଜତ୍	ପୂଜେତ୍
୬. ସ୍ମୃଶ୍ (ସ୍ମରଣକରିବା) -	ସ୍ମୃଷତି	ସ୍ମୁଷ୍ୟତି / ସ୍ମୁର୍ଷ୍ୟତି	ସ୍ମୁଷତୁ / ସ୍ମୁଷତାତ୍	ଅସ୍ମୁଷତ୍	ସ୍ମୁଷେତ୍

୬.୨. ତୁବାଦିଗଣାୟ ଆମ୍ଭନେପଦ୍ୟାତୁରୂପ

	ପ୍ରିୟତେ	ମରିଷ୍ୟତି	ପ୍ରିୟତାମ୍	ଅପ୍ରିୟତେ
୭. ମୁ - (ମରିବା) -				
୮. କୁଷ୍ଠ (ସେବନକରିବା) ଓ ଆନନ୍ଦିତହେବା)	କୁଷ୍ଠତେ	କୁଷ୍ଠିଷ୍ୟତେ	କୁଷ୍ଠତାମ୍	କୁଷ୍ଠେତେ
୯. ତୁ (ଆଦରକରିବା) -	ତ୍ରିୟତେ	ଦରିଷ୍ୟତେ	ତ୍ରିୟତାମ୍	ତ୍ରିୟେତେ
୧୦. ଲଜ୍ଜ (ଲଜିତ କରିବା) -	ଲଜ୍ଜତେ	ଲଜିଷ୍ୟତେ	ଲଜ୍ଜତାମ୍	ଲଜ୍ଜେତେ

୬.୩. ଦୁର୍ଦ୍ଦାଦିଗଣ୍ୟ ଉଦାହରଣ ଧାତୁରୂପ

ଧାତୁ	ଲଟ୍ ଲକାର	ଲୁଟ୍ ଲକାର	ଲୋଟ୍ ଲକାର	ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର
୧୧. କୃଷ୍ଣ (କର୍ଷଣକରିବା) ପରସ୍ମୈ - କୃଷତି	ଆମ୍ଭେନେ - କୃଷ୍ଣତେ	କର୍ଷ୍ୟାମି / କ୍ରଷତି	କୃଷତୁ / କୃଷତାର୍	ଅକୃଷତ୍ କୃଷେତ୍
୧୨. ଦୁଃ (କଷ୍ଟଦେବା) ପରସ୍ମୈ - ଦୁଃତି	ଆମ୍ଭେନେ - ଦୁଃତେ	ତୋଷ୍ୟାମି	ଦୁଃତୁ / ଦୁଃତାର୍	ଅଦୁଃତ୍ ଦୁଃସେତ୍
୧୩. ମୃ (ଛାଡ଼ିବା) ପରସ୍ମୈ - ମୃଷତି	ଆମ୍ଭେନେ - ମୃଷତେ	ମୋକ୍ଷ୍ୟାମି	ମୃଷତୁ / ମୃଷତାର୍	ଅମୃଷତ୍ ମୃଷେତ୍
୧୪. ବିର୍ (ଛିଣ୍ଡିବା) ପରସ୍ମୈ - ବିଷ୍ଠତି	ଆମ୍ଭେନେ - ବିଷ୍ଠତେ	ବେକ୍ଷ୍ୟାମି	ବିଷ୍ଠତୁ / ବିଷ୍ଠତାର୍	ଅବିଷ୍ଠତ୍ ବିଷ୍ଠେତ୍
୧୫. କ୍ଷିପ୍ (ନିକ୍ଷେପ କରିବା) ପରସ୍ମୈ - କ୍ଷିପତି	ଆମ୍ଭେନେ - କ୍ଷିପତେ	କ୍ଷେପ୍ୟାମି	କ୍ଷିପତୁ / କ୍ଷିପତାର୍	ଅକ୍ଷିପତ୍ କ୍ଷିପେତ୍

୭. ରୂପାଦି

ଭୁଜ୍ (ପାଳନ କରିବା) ପରସ୍ପେଷଦ

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଭୁନକ୍ତି	ଭୁଜ୍ତଃ	ଭୁଞ୍ଜନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଭୁନକ୍ଷି	ଭୁଜ୍ଥଃ	ଭୁଜ୍ଥ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଭୁନକ୍ମି	ଭୁଞ୍ଜାଃ	ଭୁଞ୍ଜାଃ

୨. ଲୃଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଭୋକ୍ଷ୍ୟତି	ଭୋକ୍ଷ୍ୟତଃ	ଭୋକ୍ଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଭୋକ୍ଷ୍ୟସି	ଭୋକ୍ଷ୍ୟଥଃ	ଭୋକ୍ଷ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଭୋକ୍ଷ୍ୟାମି	ଭୋକ୍ଷ୍ୟାଃ	ଭୋକ୍ଷ୍ୟାମଃ

୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଭୁନକ୍ତୁ	ଭୁଜ୍ତାମ୍	ଭୁଞ୍ଜନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଭୁଜ୍ତୁ	ଭୁଜ୍ତାମ୍	ଭୁଜ୍ତ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଭୁନକ୍ତାମି	ଭୁନକ୍ତାଃ	ଭୁନକ୍ତାମ

୪. ଲିଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅଭୁନକ୍	ଅଭୁଜ୍ତାମ୍	ଅଭୁଞ୍ଜନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅଭୁନକ୍	ଅଭୁଜ୍ତାମ୍	ଅଭୁଜ୍ତ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଅଭୁନକ୍ମି	ଅଭୁଞ୍ଜାମ୍	ଅଭୁଞ୍ଜାମ୍

୫. ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଭୁଞ୍ଜିଆର୍	ଭୁଞ୍ଜିଆତାମ୍	ଭୁଞ୍ଜିୟାଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଭୁଞ୍ଜିୟାଃ	ଭୁଞ୍ଜିଆତମ୍	ଭୁଞ୍ଜିଆତ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଭୁଞ୍ଜିଆମ୍	ଭୁଞ୍ଜିଆବ	ଭୁଞ୍ଜିଆମ

ଭୁଜ୍ (ଭୋଗ ଓ ଭୋଜନ କରିବା) ଆମ୍ଭନେପଦ

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଭୁଞ୍ଜତେ	ଭୁଞ୍ଜାତେ	ଭୁଞ୍ଜାତେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଭୁଞ୍ଜସ୍ୱେ	ଭୁଞ୍ଜାଥେ	ଭୁଞ୍ଜାଧ୍ୱେ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଭୁଞ୍ଜେ	ଭୁଞ୍ଜିବହେ	ଭୁଞ୍ଜିମହେ

୨. ଲୁଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଭୋଞ୍ଜ୍ୟତେ	ଭୋଞ୍ଜସ୍ୱେ	ଭୋଞ୍ଜସ୍ୱେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଭୋଞ୍ଜ୍ୟସ୍ୱେ	ଭୋଞ୍ଜ୍ୟାଥେ	ଭୋଞ୍ଜ୍ୟାଧ୍ୱେ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଭୋଞ୍ଜେ	ଭୋଞ୍ଜ୍ୟାବହେ	ଭୋଞ୍ଜ୍ୟାମହେ

୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଭୁଞ୍ଜତାମ୍	ଭୁଞ୍ଜାତାମ୍	ଭୁଞ୍ଜାତାମ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଭୁଞ୍ଜସ୍ୱାମ୍	ଭୁଞ୍ଜାଥାମ୍	ଭୁଞ୍ଜାଧ୍ୱାମ୍
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଭୁଞ୍ଜିତ୍ୱେ	ଭୁଞ୍ଜିତ୍ୱାବହେ	ଭୁଞ୍ଜିତ୍ୱାମହେ

୪. ଲଙ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅଭୁକ୍ତ	ଅଭୁଜାତାମ୍	ଅଭୁଜିତ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅଭୁକ୍ତାଃ	ଅଭୁଜାଥାମ୍	ଅଭୁକ୍ତ୍ୟମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅଭୁଜି	ଅଭୁଜ୍ବହି	ଅଭୁଜ୍ମହି

୫. ବିଧିଲିଙ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଭୁଞ୍ଜୀତ	ଭୁଞ୍ଜୀୟାତାମ୍	ଭୁଞ୍ଜୀରନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଭୁଞ୍ଜୀଥାଃ	ଭୁଞ୍ଜୀୟାଥାମ୍	ଭୁଞ୍ଜୀୟମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଭୁଞ୍ଜୀୟ	ଭୁଞ୍ଜୀବହି	ଭୁଞ୍ଜୀମହି

ରୂପାଦିଗଣାୟ ଧାତୁମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମପୁରୁଷ ଏକବଚନରେ ରୂପ

୧.୧. ପରସ୍ମୈପଦୀ ରୂପ

ଧାତୁ	ଲଟ୍ ଲକାର	ଲୁଟ୍ ଲକାର	ଲୋଟ୍ ଲକାର	ଲଙ୍ ଲକାର	ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର
୧. ଉଈଁ (ଭାଙ୍ଗିବା)	ଭଗନ୍ତି	ଭଞ୍ଜତି	ଭଗ୍ନୁ / ଭଙ୍ଗାଉ	ଅଭଗନ୍	ଭାଙ୍ଗାଉ
୨. ହିଂସ୍ (ହିଂସାକରିବା) -	ହିନସ୍ତି	ହିଂସିଷ୍ୟତି	ହିନସ୍ତୁ / ହିଂସାଉ	ଅହିନତ୍	ହିଂସାଉ

୧.୨. ଆତ୍ମନେପଦୀ ରୂପ

୩. ବିଭ୍ - (ବିଚାର କରିବା) - ବିଷେ	ବେସ୍ପ୍ୟତେ	ବିଗମ୍	ଅବିଷ	ବିଦାତ
--------------------------------	-----------	-------	------	-------

୧.୩. ଉଭୟପଦୀ ରୂପ

୪. ହିଭ୍ (ହେଦନକରିବା) - ପରସ୍ମୈ - ହିନସ୍ତି	ହେସ୍ପ୍ୟତି	ହିନସ୍ତୁ / ହିଗାଉ	ଅହିନତ୍	ହିଦାଉ
ଆତ୍ମନେ - ହିଷେ	ହେସ୍ପ୍ୟତେ	ହିଗମ୍	ଅହିଷ	ହିଦାତ

୫. ଭୁଜ୍ (ଭୋଜନ ଓ ପାଳନ

କରିବା) ପରସ୍ମୈ - ଭୁଜନ୍ତି	ଭୋଜ୍ୟତି	ଭୁଜନ୍ତୁ / ଭୁଜିତାଉ	ଅଭୁଜନ୍	ଭୁଞ୍ଜାଉ
ଆତ୍ମନେ - ଭୁଜନ୍ତେ	ଭୋଜ୍ୟତେ	ଭୁଜିତାମ୍	ଅଭୁଜନ୍ତ	ଭୁଞ୍ଜାତ

୬. ଚିଭ୍ (ଭେଦକରିବା) - ପରସ୍ମୈ - ଚିନସ୍ତି

ଭେସ୍ପ୍ୟତି	ଚିନସ୍ତୁ / ଚିଗାଉ	ଅଚିନତ୍	ଚିଦାଉ
ଆତ୍ମନେ - ଚିଷେ	ଭେସ୍ପ୍ୟତେ	ଅଚିଷ	ଚିଦାତ

୭. ରୁଧ୍ (ଅବରୋଧକରିବା) ପରସ୍ମୈ - ରୁଶନ୍ତି

ରୋସ୍ପ୍ୟତି	ରୁଶନ୍ତୁ / ରୁଶାଉ	ଅରୁଶନ୍	ରୁହାଉ
ଆତ୍ମନେ - ରୁସେ	ରୋସ୍ପ୍ୟତେ	ଅରୁସ	ରୁହାତ

୮. ତନାଦି

କୃ - (କରିବା) (ଉଭୟପଦୀ)

ପରସ୍ପେଷପଦୀ ରୂପ

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	କରୋତି	କରୁତଃ	କୂର୍ବନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	କରୋଷି	କରୁଥଃ	କରୁଥ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	କରୋମି	କୂର୍ବଃ	କୂର୍ମଃ

୨. ଲୁଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	କରିଷ୍ୟତି	କରିଷ୍ୟତଃ	କରିଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	କରିଷ୍ୟସି	କରିଷ୍ୟଥଃ	କରିଷ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	କରିଷ୍ୟାମି	କରିଷ୍ୟାବଃ	କରିଷ୍ୟାମଃ

୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	କରୋତୁ/କରୁତାତ୍	କରୁତାମ୍	କୂର୍ବନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	କରୁ/କରୁତାତ୍	କରୁତମ୍	କରୁତ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	କରବାଣି	କରବାବ	କରବାମ

୪. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅକରୋତ୍	ଅକରୁତାମ୍	ଅକୂର୍ବନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅକରୋଃ	ଅକରୁତମ୍	ଅକରୁତ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଅକରବମ୍	ଅକୂର୍ବ	ଅକୂର୍ମ

୫. ବିଧିଲିଖିତ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	କୃର୍ଯ୍ୟାତ୍	କୃର୍ଯ୍ୟାତାମ୍	କୃର୍ଯ୍ୟାଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	କୃର୍ଯ୍ୟାଃ	କୃର୍ଯ୍ୟାତମ୍	କୃର୍ଯ୍ୟାତ
ତତ୍ତମ ପୁରୁଷ	କୃର୍ଯ୍ୟାମ୍	କୃର୍ଯ୍ୟାବ	କୃର୍ଯ୍ୟାମ

ଆତ୍ମନେପଦୀ ରୂପ

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	କୃରୁତେ	କୃର୍ବାତେ	କୃର୍ବତେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	କୃରୁଷେ	କୃର୍ବାଥେ	କୃରୁଧ୍ୱେ
ତତ୍ତମ ପୁରୁଷ	କୃର୍ବେ	କୃର୍ବହେ	କୃର୍ମହେ

୨. ଲୁଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	କରିଷ୍ୟତେ	କରିଷ୍ୟତେ	କରିଷ୍ୟତେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	କରିଷ୍ୟସେ	କରିଷ୍ୟଥେ	କରିଷ୍ୟଧ୍ୱେ
ତତ୍ତମ ପୁରୁଷ	କରିଷ୍ୟ	କରିଷ୍ୟାବହେ	କରିଷ୍ୟାମହେ

୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	କୃରୁତାମ୍	କୃର୍ବାତାମ୍	କୃର୍ବତାମ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	କୃରୁଷ୍ମ	କୃର୍ବାଥାମ୍	କୃରୁଧ୍ୱାମ୍
ତତ୍ତମ ପୁରୁଷ	କରବେ	କରବାବହେ	କରବାମହେ

୪. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅକୃରୁତ	ଅକୃର୍ବାତାମ୍	ଅକୃର୍ବତ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅକୃରୁଥାଃ	ଅକୃର୍ବାଥାମ୍	ଅକୃରୁଧ୍ୱମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅକୃର୍ବ	ଅକୃର୍ବହି	ଅକୃର୍ମହି

୫. ବିଧିଲିଙ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	କୃର୍ବାତ	କୃର୍ବାୟାତାମ୍	କୃର୍ବୀରନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	କୃର୍ବାଥାଃ	କୃର୍ବାୟାଥାମ୍	କୃର୍ବାଧ୍ୱମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	କୃର୍ବାୟ	କୃର୍ବାବହି	କୃର୍ବାମହି

ଜନାଦି ଗଣୀୟ ଅନ୍ୟ ଧାତୁମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମ ସ୍ୱରୂପ ଏକତନର ରୂପ

୮.୧. ଆମ୍ବନେପଦୀ ରୂପ

ଧାତୁ	ଲଟ୍, ଲକାର	ଲୁଟ୍, ଲକାର	ଲୋଟ୍, ଲକାର	ଲଞ୍, ଲକାର	ବିଧିଲିଙ୍ଗ, ଲକାର
୧. ମନ୍ (ବୁଝିବା) -	ମନ୍ତେ	ମନିଷ୍ୟତେ	ମନ୍ତୁତାମ୍	ଅମନ୍ତୁତ	ମନ୍ତାତ
୨. ବନ୍ (ମାରିବା) -	ବନ୍ତେ	ବନିଷ୍ୟତେ	ବନ୍ତୁତାମ୍	ଅବନ୍ତୁତ	ବନ୍ତାତ

୮.୨. ଉଭୟପଦୀ ରୂପ

ମା. ଚନ୍ (ବିଷ୍ଟାର କରିବା) ପରସ୍ପେ-ତନୋତି	ଚନିଷ୍ୟତି	ଚନୋତୁ / ଚନ୍ତୁତାତ୍	ଅଚନୋତ୍	ଚନ୍ତୁତାତ୍
ଆମ୍ବନେ -ଚନ୍ତେ	ଚନିଷ୍ୟତେ	ଚନ୍ତୁତାମ୍	ଅଚନ୍ତୁତ	ଚନ୍ତାତ

୯ - କ୍ରମାଦି

ଜ୍ଞା - (ଜାଣିବା) ଉଭୟପଦୀ

ପରସ୍ମୈପଦୀ ରୂପ

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଜାନାତି	ଜାନାତଃ	ଜାନନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଜାନାସି	ଜାନାଥଃ	ଜାନାଥ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଜାନାମି	ଜାନାବଃ	ଜାନାମଃ

୨. ଲୁଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଜ୍ଞାସ୍ୟତି	ଜ୍ଞାସ୍ୟତଃ	ଜ୍ଞାସ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଜ୍ଞାସ୍ୟସି	ଜ୍ଞାସ୍ୟଥଃ	ଜ୍ଞାସ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଜ୍ଞାସ୍ୟାମି	ଜ୍ଞାସ୍ୟାବଃ	ଜ୍ଞାସ୍ୟାମଃ

୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଜାନାତୁ	ଜାନାତାମ୍	ଜାନତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଜାନାହି	ଜାନାତମ୍	ଜାନାତ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଜାନାମି	ଜାନାବ	ଜାନାମ

୪. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅଜାନାତ୍	ଅଜାନାତାମ୍	ଅଜାନନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅଜାନାଃ	ଅଜାନାତମ୍	ଅଜାନାତ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଅଜାନାମ୍	ଅଜାନାବ	ଅଜାନାମ

୫. ବିଧିଲିଖିତ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଜାନାୟାତ୍	ଜାନାୟାତାମ୍	ଜାନାୟାଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଜାନାୟାଃ	ଜାନାୟାତମ୍	ଜାନାୟାତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଜାନାୟାମ୍	ଜାନାୟାବ	ଜାନାୟାମ

ଆତ୍ମନେପଦୀ ରୂପ

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଜାନୀତେ	ଜାନୀତେ	ଜାନୀତେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଜାନୀଷେ	ଜାନୀଥେ	ଜାନୀଧ୍ୟେ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଜାନେ	ଜାନୀବହେ	ଜାନୀମହେ

୨. ଲୁଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଜ୍ଞାସ୍ୟତେ	ଜ୍ଞାସ୍ୟତେ	ଜ୍ଞାସ୍ୟତେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଜ୍ଞାସ୍ୟସେ	ଜ୍ଞାସ୍ୟଥେ	ଜ୍ଞାସ୍ୟଧ୍ୟେ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଜ୍ଞାସ୍ୟ	ଜ୍ଞାସ୍ୟାବହେ	ଜ୍ଞାସ୍ୟାମହେ

୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଜାନୀତାମ୍	ଜାନୀତାମ୍	ଜାନୀତାମ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଜାନୀଷ୍ଠ	ଜାନୀଥାମ୍	ଜାନୀଧ୍ଵମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଜାନେ	ଜାନୀବହେ	ଜାନୀମହେ

୪. ଲଢ଼୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅଜାନାତ	ଅଜାନାତାମ୍	ଅଜାନତ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅଜାନାଥାଃ	ଅଜାନାଥାମ୍	ଅଜାନାଧ୍ଵମ୍
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଅଜାନି	ଅଜାନାବହି	ଅଜାନାମହି

୫. ବିଧିଲିତ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଜାନାତ	ଜାନାୟାତାମ୍	ଜାନୀରନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଜାନାଥାଃ	ଜାନାୟାଥାମ୍	ଜାନାଧ୍ଵମ୍
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଜାନାୟା	ଜାନୀବହି	ଜାନୀମହି

ବିଦ୍ୟାବିଗଣ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧାତୁମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ ଏକବଚନରେ ରୂପ

୯.୧. ପରସ୍ମୈପଦ୍ୟ ରୂପ

ଧାତୁ	ଲଟ୍ ଲକାର	ଲୁଟ୍ ଲକାର	ଲୋଟ୍ ଲକାର	ଲଙ୍ ଲକାର	ବିଧିଲିଙ୍ଗଲକାର
୧. ଅଶ୍ (ଖାଇବା)	- ଅଶାତି	ଅଶିଷ୍ୟତି	ଅଶାରୁ	ଆଶାତ୍	ଅଶାୟାତ୍
୨. କ୍ଳିଶ୍ (କଷ୍ଟଦେବା)	- କ୍ଳିଶାତି	କ୍ଳେଶିଷ୍ୟତି / କ୍ଳେଷ୍ୟତି	କ୍ଳିଶାରୁ	ଅକ୍ଳିଶାତ୍	କ୍ଳିଶାୟାତ୍
୩. ପୁଷ୍ (ପୁଷିକରିବା)	- ପୁଷାତି	ପୋଷିଷ୍ୟତି	ପୁଷାରୁ	ଅପୁଷାତ୍	ପୁଷାୟାତ୍
୪. ବଧ୍ (ବାନ୍ଧିବା)	- ବଧାତି	ଭନ୍ଧସ୍ୟତି	ବଧାରୁ	ଅବଧାତ୍	ବଧାୟାତ୍
୫. ମଥ୍ (ମଥୁନକରିବା)	- ମଥାତି	ମତ୍ସିଷ୍ୟତି	ମଥାରୁ	ଅମଥାତ୍	ମଥାୟାତ୍

୯.୨. କ୍ରୀଡ଼ିତଶାସ୍ତ୍ର ପଦ୍ୟପଦ୍ୟ ଧାତୁରୂପ

ଧାତୁ	ଲଟ୍, ଲକାର	ଲୁଟ୍, ଲକାର	ଲୋଟ୍, ଲକାର	ଲଟ୍, ଲକାର	ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର
୧. କ୍ରୀ (କିଶିବା) ପରସ୍ମୈ - କ୍ରୀଣାତି	ଲଟ୍, ଲକାର	ଲୁଟ୍, ଲକାର	ଲୋଟ୍, ଲକାର	ଲଟ୍, ଲକାର	ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର
ଆତ୍ମନେ - କ୍ରୀଣାତେ	କ୍ରୀଣାତି	କ୍ରୀଣାତେ	କ୍ରୀଣାତେ	କ୍ରୀଣାତେ	କ୍ରୀଣାତେ
୨. ଗ୍ରହ (ଗ୍ରହଣକରିବା) ପରସ୍ମୈ - ଗ୍ରହଣାତି	ଗ୍ରହଣାତି	ଗ୍ରହଣାତି	ଗ୍ରହଣାତି	ଗ୍ରହଣାତି	ଗ୍ରହଣାତି
ଆତ୍ମନେ - ଗ୍ରହଣାତେ	ଗ୍ରହଣାତେ	ଗ୍ରହଣାତେ	ଗ୍ରହଣାତେ	ଗ୍ରହଣାତେ	ଗ୍ରହଣାତେ
୮. ପୁଞ୍ଜ (ପରିତ୍ରକରିବା) ପରସ୍ମୈ - ପୁଞ୍ଜାତି	ପୁଞ୍ଜାତି	ପୁଞ୍ଜାତି	ପୁଞ୍ଜାତି	ପୁଞ୍ଜାତି	ପୁଞ୍ଜାତି
ଆତ୍ମନେ - ପୁଞ୍ଜାତେ	ପୁଞ୍ଜାତେ	ପୁଞ୍ଜାତେ	ପୁଞ୍ଜାତେ	ପୁଞ୍ଜାତେ	ପୁଞ୍ଜାତେ
୯. ବୃଷ୍ଟ (ବରଣକରିବା) ପରସ୍ମୈ - ବୃଷ୍ଟାତି	ବୃଷ୍ଟାତି	ବୃଷ୍ଟାତି	ବୃଷ୍ଟାତି	ବୃଷ୍ଟାତି	ବୃଷ୍ଟାତି
ଆତ୍ମନେ - ବୃଷ୍ଟାତେ	ବୃଷ୍ଟାତେ	ବୃଷ୍ଟାତେ	ବୃଷ୍ଟାତେ	ବୃଷ୍ଟାତେ	ବୃଷ୍ଟାତେ

୧୦ - ରୁରାଦି
ପୂଜ୍ - (ପୂଜାକରିବା) (ଉଭୟପଦୀ)
ପରସ୍ତେପଦୀ ରୂପ

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟତି	ପୂଜୟତଃ	ପୂଜୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟସି	ପୂଜୟଥଃ	ପୂଜୟଥ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟାମି	ପୂଜୟାବଃ	ପୂଜୟାମଃ

୨. ଲୁଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟିଷ୍ୟତି	ପୂଜୟିଷ୍ୟତଃ	ପୂଜୟିଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟିଷ୍ୟସି	ପୂଜୟିଷ୍ୟଥଃ	ପୂଜୟିଷ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟିଷ୍ୟାମି	ପୂଜୟିଷ୍ୟାବଃ	ପୂଜୟିଷ୍ୟାମଃ

୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟତୁ	ପୂଜୟତାମ୍	ପୂଜୟନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟ	ପୂଜୟତମ୍	ପୂଜୟତ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟାମି	ପୂଜୟାବ	ପୂଜୟାମ

୪. ଲିଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅପୂଜୟତ୍	ଅପୂଜୟତାମ୍	ଅପୂଜୟନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅପୂଜୟଃ	ଅପୂଜୟତମ୍	ଅପୂଜୟତ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଅପୂଜୟାମ୍	ଅପୂଜୟାବ	ଅପୂଜୟାମ

୫. ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟେତ୍	ପୂଜୟେତାମ୍	ପୂଜୟେୟୁଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟେଃ	ପୂଜୟେତମ୍	ପୂଜୟେତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟେୟମ୍	ପୂଜୟେବ	ପୂଜୟେମ୍

ଆମ୍ଭନେପଥୀ ରୂପ

୧. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟତେ	ପୂଜୟେତେ	ପୂଜୟନ୍ତେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟସେ	ପୂଜୟେଥେ	ପୂଜୟନ୍ତେ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟେ	ପୂଜୟାବହେ	ପୂଜୟାବହେ

୨. ଲୁଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟିଷ୍ୟତେ	ପୂଜୟିଷ୍ୟେତେ	ପୂଜୟିଷ୍ୟନ୍ତେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟିଷ୍ୟସେ	ପୂଜୟିଷ୍ୟେଥେ	ପୂଜୟିଷ୍ୟନ୍ତେ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟିଷ୍ୟେ	ପୂଜୟିଷ୍ୟାବହେ	ପୂଜୟିଷ୍ୟାମହେ

୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟତାମ୍	ପୂଜୟେତାମ୍	ପୂଜୟତାମ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟସ୍ୱ	ପୂଜୟେଥାମ୍	ପୂଜୟସ୍ୱମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟେ	ପୂଜୟାବହେ	ପୂଜୟାମହେ

୪. ଲଟ୍ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅପୂଜୟତ	ଅପୂଜୟେତାମ୍	ଅପୂଜୟତ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅପୂଜୟଥାଃ	ଅପୂଜୟେଥାମ୍	ଅପୂଜୟନ୍ତୁ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅପୂଜୟେ	ଅପୂଜୟାବହି	ଅପୂଜୟାମହି

୫. ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟେତ	ପୂଜୟେୟାତାମ୍	ପୂଜୟେରନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟେଥାଃ	ପୂଜୟେୟାଥାମ୍	ପୂଜୟେନ୍ତୁ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ପୂଜୟେ	ପୂଜୟେବହି	ପୂଜୟେମହି

ତୁର (ଚୋରିକରିବା) ପରସ୍ମେପଦ

୧. ଲଟ୍ ଲକାର - ଚୋରୟତି, ଚୋରୟତଃ, ଚୋରୟନ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି ।
 ୨. ଲୁଟ୍ ଲକାର - ଚୋରୟିଷ୍ୟତି, ଚୋରୟିଷ୍ୟତଃ, ଚୋରୟିଷ୍ୟନ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି ।
 ୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର - ଚୋରୟତୁ, ଚୋରୟତାମ୍, ଚୋରୟନ୍ତୁ ଇତ୍ୟାଦି ।
 ୪. ଲଟ୍ ଲକାର - ଅଚୋରୟତ, ଅଚୋରୟତାମ୍, ଅଚୋରୟନ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।
 ୫. ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର - ଚୋରୟେତ, ଚୋରୟେତାମ୍, ଚୋରୟେନ୍ତୁ ଇତ୍ୟାଦି ।

ତୁର (ଚୋରିକରିବା) ଆତ୍ମନେପଦ

୧. ଲଟ୍ ଲକାର - ଚୋରୟତେ, ଚୋରୟେତେ, ଚୋରୟନ୍ତେ ଇତ୍ୟାଦି ।
 ୨. ଲୁଟ୍ ଲକାର - ଚୋରୟିଷ୍ୟେତେ, ଚୋରୟିଷ୍ୟେତେ, ଚୋରୟିଷ୍ୟନ୍ତେ ଇତ୍ୟାଦି ।
 ୩. ଲୋଟ୍ ଲକାର - ଚୋରୟତାମ୍, ଚୋରୟେତାମ୍, ଚୋରୟନ୍ତାମ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।
 ୪. ଲଟ୍ ଲକାର - ଅଚୋରୟତ, ଅଚୋରୟେତାମ୍, ଅଚୋରୟନ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।
 ୫. ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର - ଚୋରୟେତ, ଚୋରୟେୟାତାମ୍, ଚୋରୟେରନ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଦୁରାଦିଗଣାୟ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧାତୁମାନଙ୍କର ରୂପ

୧୦.୧. ଆତ୍ମନେପଥୀ ରୂପ

ଧାତୁ	ଲଟ୍ ଲକାର	ଲୁଟ୍ ଲକାର	ଲୋଟ୍ ଲକାର	ଲଙ୍ ଲକାର	ବିଧିଲିଙ୍ ଲକାର
୧. ଅର୍ଥ (ମାରିବା)	ଅର୍ଥରେ	ଅର୍ଥକ୍ଷିଷ୍ୟତେ	ଅର୍ଥକ୍ଷତାମ୍	ଆର୍ଥକ୍ଷ	ଅର୍ଥକ୍ଷେତ
୨. ଭର୍ଷ୍ (ଭର୍ଷଣ କରିବା)	ଭର୍ଷ୍ରେ	ଭର୍ଷ୍ଠକ୍ଷିଷ୍ୟତେ	ଭର୍ଷ୍ଠକ୍ଷତାମ୍	ଆଭର୍ଷ୍ଠକ୍ଷ	ଭର୍ଷ୍ଠକ୍ଷେତ
୩. ମନ୍ତ୍ (ମନ୍ତ୍ରଣା କରିବା)	ମନ୍ତ୍ରେ	ମନ୍ତ୍ଠକ୍ଷିଷ୍ୟତେ	ମନ୍ତ୍ଠକ୍ଷତାମ୍	ଆମନ୍ତ୍ଠକ୍ଷ	ମନ୍ତ୍ଠକ୍ଷେତ

୧୦.୨. ତୁରାଦିଗଣାୟ ଉଦୟପଦୀ ଧାତୁରୂପ

ଧାତୁ	ଲଟ୍, ଲକାର	ଲୁଟ୍, ଲକାର	ଲୋଟ୍, ଲକାର	ଲଞ୍, ଲକାର	ବିଧିଲିଙ୍ଗ ଲକାର
୪. ଅର୍ଜ୍ (ଅର୍ଜନା କରିବା) ପରସ୍ମୈ - ଅର୍ଜୟତି	ଆତ୍ମନେ - ଅର୍ଜୟତେ	ଅର୍ଜୟିଷ୍ୟତି	ଅର୍ଜୟତୁ	ଆର୍ଜୟତ୍	ଅର୍ଜୟେତ୍
୫. ଅର୍ଜ୍ (ଅର୍ଜନ କରିବା) ପରସ୍ମୈ - ଅର୍ଜୟତି	ଆତ୍ମନେ - ଅର୍ଜୟତେ	ଅର୍ଜୟିଷ୍ୟତି	ଅର୍ଜୟତୁ	ଆର୍ଜୟତ୍	ଅର୍ଜୟେତ୍
୬ କଥ୍ (କଥା କରିବା) ପରସ୍ମୈ - କଥୟତି	ଆତ୍ମନେ - କଥୟତେ	କଥୟିଷ୍ୟତି	କଥୟତୁ	ଆକଥୟତ୍	କଥୟେତ୍
୭. କ୍ଷାଲ୍ (ଧୋଇବା) ପରସ୍ମୈ - କ୍ଷାଲୟତି	ଆତ୍ମନେ - କ୍ଷାଲୟତେ	କ୍ଷାଲୟିଷ୍ୟତି	କ୍ଷାଲୟତୁ	ଆକ୍ଷାଲୟତ୍	କ୍ଷାଲୟେତ୍
୮. ଗଣ୍ (ଗଣିବା) ପରସ୍ମୈ - ଗଣୟତି	ଆତ୍ମନେ - ଗଣୟତେ	ଗଣୟିଷ୍ୟତି	ଗଣୟତୁ	ଆଗଣୟତ୍	ଗଣୟେତ୍

ଅନୁଶୀଳନୀ

୧. ଅଧୋଲିଖିତରେଖାଙ୍କିତପଦାନାଂ ମୂଳଧାତୁ - ଲକାର - ପୁରୁଷ - ବଚନନିରୂପଣଂ କରୁତ ।

- କ) ଅକ୍ଷଣୋଃ ପ୍ରଭାତମ୍ ଆସୀତ ।
- ଖ) ଲେଖଂ ତସ୍ୟ ହସ୍ତେ ସମର୍ପୟାମି ।
- ଗ) ଅହଂ ପ୍ରାୟୋପବେଶନଂ କରିଷ୍ୟାମି ।
- ଘ) ସଃ ପୁରସ୍କାରମ୍ ଅର୍ହତି ।
- ଙ) ନାତୁ ମୁନିର୍ଦୋଷଂ ଗ୍ରହୀଷ୍ୟତି ।
- ଚ) ଯଦ୍ ଭାବି ତଦ୍ ଭବତୁ ।
- ଛ) ବଳବତୀ ଶିରୋବେଦନା ମାଂ ବାଧତେ ।
- ଜ) ନ ତେ ବଚୋଽଭିନୟାମି ।
- ଝ) ଗୁଣାସ୍ତ୍ରାବଭସ୍ୟ ନ ବିଦ୍ୟନ୍ତେ ।
- ଞ) କଂ ଦୋଷପକ୍ଷେ ସ୍ଥାପୟାମି ?
- ଟ) ରାମଃ କ୍ଷୋଭଶବର୍ଷବୟୋବସ୍ଥାମ୍ ଅସ୍ତୁଶତ ।
- ଠ) ଜାନୁଭ୍ୟାମ୍ ଅବନଂ ଗଢୁ ।
- ଡ) ଅସ୍ୟ ମାତରଂ ନାମତଃ ପୂଜାମି ।
- ଢ) ଭାମା ନଗରଗମନାୟ ମତିଂ ନ କରୋତି ।
- ଣ) ସମସ୍ତା ଏବ ବିଦ୍ୟା ଜିହ୍ବାଗ୍ରେ ବର୍ତ୍ତନ୍ତେ ।
- ତ) ମମ ଦିବା ନିଦ୍ରା ନ ଭବତି ।

- ଥ) ବଣିକ୍ ମିଥ୍ୟା ବଦତି ।
- ଦ) ଏକବିଂଶତିଃ ପୁରୁଷଃ ଶୃହେ ଆସନ୍ ।
- ଧ) ପୁତ୍ରଃ ପିତୁଃ କ୍ରୋଡ଼େ ତିଷ୍ଠତି ।
- ନ) ନଦୀଂ ନିକଷା ବୃକ୍ଷୋ ବର୍ତ୍ତତେ ।
- ପ) ଦଧି ମହ୍ୟଂ ରୋଚତେ ।
- ଫ) କଃ ଗ୍ରାମଂ ଗମିଷ୍ୟତି ?
- ବ) ସୂର୍ଯ୍ୟଃ ଉଦୟତି ।
- ଭ) ସୀତେ ! କୁତ୍ର ଗଚ୍ଛସି ?
- ମ) ଅହମପି ତେନ ସହ ଗମିଷ୍ୟାମି ।
୨. ସଂଶୋଧନଂ କୁରୁତ ।
- କ) ବାଳକଃ ଭୋଜନଂ କରିଷ୍ୟସି ।
- ଖ) ଶିଶୁଃ କଥାଂ ଶୁଣୁତଃ ।
- ଗ) ନରୋ ଗଚ୍ଛନ୍ତି ।
- ଘ) ବୟଂ ଗ୍ରାମଂ ଗଚ୍ଛଥ ।
- ଙ) ଯୁବାଂ ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଗଚ୍ଛତଃ ।
- ଚ) ଶିଶବଃ ଦୁଗ୍ଧଂ ପାସ୍ୟଥ ।
- ଛ) ଅହଂ ପୁସ୍ତକଂ ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟାବଃ ।
- ଜ) ଦ୍ଵଂ ପାଠଂ ପଠାମି ।
- ଝ) ଅହଂ ଶୃହେ ତିଷ୍ଠେବ ।
- ଞ) ଯୁୟଂ ପ୍ରାନ୍ତରେ ଅଖେଳନ୍ ।

- ଟ). ମାଳବିକା ଗୀତଂ ଗାୟାମି ।
 ଠ). ଶକୁନ୍ତଳା ଜଳଂ ନୟସି ।
 ଡ). ପ୍ରାନ୍ତରେ ଗାବଃ ଚରତି ।
 ଢ). ଶ୍ଵଃ ଅତ୍ର ନୃତ୍ୟପ୍ରଦର୍ଶନଂ ଭବିଷ୍ୟତି ।
 ଣ). ଦମ୍ ଅସ୍ମି ।
 ଡ). ଗୁଣା ଗୁଣଂ ବେଦ୍ମି ।
 ଥ). ଯୁୟଂ ସ୍ଵାୟାତ୍ ।
 ଦ). ଭବନ୍ତଃ କଥୟିଷ୍ୟତଃ ।
 ଧ). ଛାତ୍ରଃ ପଠେତମ୍ ।
 ନ). ସା ଅଶ୍ଵେରନ୍ ।
 ପ). ବୟଂ ବ୍ୟାକରଣଂ ପଠିଷ୍ୟତି ।
 ଫ). ତୌ ଯାନେନ କଟକଂ ଗଞ୍ଜାବଃ ।
 ବ). ଆବାଂ କଥାଂ ଶୁଶ୍ରୁତମ୍ ।
 ଭ). ସାଧବଃ ଦେବାଳୟଂ ଗଚ୍ଛେମ୍ ।
 ମ). ଦୁମେବ ମମ ଶରଣଂ ଭବିଷ୍ୟତି ।
 ଯ). ଶିଷ୍ୟଃ ଶୁଶ୍ରୁଷତି ଗୁରୁମ୍ ।
 ର). ଆସନାତ୍ ଉଭିଷ୍ଠତେ ହରିଃ ଗୁରୁଂ ଦୃଷ୍ଠ୍ଵା ।
 ଲ). ଅୟଂ ପଦ୍ମଃ ପୁରାମୁପତିଷ୍ଠତି ।
 ଳ). ମୁଖଂ ବ୍ୟାଦଦାତି ବ୍ୟାଘ୍ରଃ ।
 ବ). ମୟୂରଃ ଭୂମିମ୍ ଅପଞ୍ଚିରତି ।

- ଶ) ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କୁରୁତେ ଛାତ୍ର ।
 ଷ) କଟକଂ ନିକଷା ମହାନଦୀ ପ୍ରବହତେ ।
 ସ) ଶବ୍ଦଂ ନିତ୍ୟ ମାତିଷ୍ଠତି ଶାନ୍ତିକାଃ ।
 ହ) ଗୁରୁବଚନଂ ନୋଜରତି ଛାତ୍ରଃ ।
 ଋ) ତତ୍ତ୍ଵେ ବିବଦନ୍ତି ମୁନୟଃ ।

୩. ବନ୍ଧନାମଧସ୍ତପୁତ୍ରନାନୁସାରେଣ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

- କ) ଜନଃ ଯାନେନ _____ କଟକମ୍ । (ଗମ୍-ଲୁଟ୍‌ଲକାରେ)
 ଖ) ଶିଶୁଃ ଚନ୍ଦ୍ରଂ _____ । (ଦୃଶ୍-ଲଟ୍‌ଲକାରେ)
 ଗ) ମା _____ ଧନଜନଯୌବନଗର୍ବମ୍ । (କୃ-ଲୋଟ୍‌ଲକାରେ)
 ଘ) ତେ ବୃକ୍ଷାତ୍ ପୁଷ୍ପାଣି _____ । (ଚି-ଲଟ୍‌ଲକାରେ)
 ଙ) ବାଳିକାଃ ଉଦ୍ୟାନେ _____ । (ଭ୍ରମ୍-ଲଟ୍‌ଲକାରେ)
 ଚ) ମେଘଦର୍ଶନେ ମୟୂରାଃ _____ । (ଦୃତ୍-ଲଟ୍‌ଲକାରେ)
 ଛ) ଦାନଂ ପ୍ରତି ଦୟାଂ _____ । (କୃ-ଲୋଟ୍‌ଲକାରେ)
 ଜ) ଗୋବିନ୍ଦଃ ଭିକ୍ଷୁକାୟ ଭିକ୍ଷାଂ _____ । (ଦା-ଲଟ୍‌ଲକାରେ)
 ଝ) କ୍ଷୁଧାର୍ତ୍ତଃ ଜନନୀଂ _____ । (ସ୍ଵ-ଲଟ୍‌ଲକାରେ)
 ଞ) ଦଂ ଗ୍ରାମଂ _____ । (ଗମ୍-ବିଧିଲିଙ୍ଗଲକାରେ)
 ଟ) କଥାବାଚକଃ ରାମାୟଣକଥାଂ _____ । (କଥ୍-ଲୁଟ୍‌ଲକାରେ)
 ଠ) ଅହଂ ହଃ ରାତ୍ରୌ ଚନ୍ଦ୍ରଂ _____ । (ଦୃଶ୍-ଲଟ୍‌ଲକାରେ)
 ଡ) ସର୍ବେ ସେବାକାର୍ଯ୍ୟଂ _____ । (କୃ-ଲୋଟ୍‌ଲକାରେ)
 ଢ) ଅସ୍ମାକଂ ଗୃହେ ପୂଜା _____ । (ଭୁ-ଲୁଟ୍‌ଲକାରେ)

- ଶ) ଶିଶୁଃ ସୁଧୟା _____ । (କ୍ରନ୍-ଲଟ୍ଲକାରେ)
- ଚ) ଲତା ଗୃହକାର୍ଯ୍ୟଂ _____ । (କୃ-ବିଧିଲିଙ୍ଗଲକାରେ)
- ଧ) ତୌ ବାଳକୌ ପଠନକାର୍ଯ୍ୟଂ _____ । (କୃ-ଲଟ୍ଲକାରେ)
- ଦ) ମେଘଃ _____ । (ବୃଷ୍-ଲଟ୍ଲକାରେ)
- ଧ) ଛାତ୍ରଃ ପ୍ରାତଃରେ _____ । (କ୍ରାତ୍-ଲଟ୍ଲକାରେ)
- ନ) ଅରଣ୍ୟେ ହିଂସ୍ରଜନ୍ତବଃ _____ । (ସ୍ଥା-ଲଟ୍ଲକାରେ)
- ପ) ରାମଃ ଲଙ୍କେଶଂ ରାବଣଂ _____ । (ହନ୍-ଲଟ୍ଲକାରେ)
- ଫ) ହରିଶଃ ଅରଣ୍ୟେ _____ । (ଚର୍-ଲଟ୍ଲକାରେ)
- ବ) ଶିଶୁଃ ଆନନ୍ଦେନ _____ । (ହସ୍-ଲଟ୍ଲକାରେ)
- ଭ) ପରିବାରେ ଆନନ୍ଦେନ _____ । (ସ୍ଥା-ଲଟ୍ଲକାରେ)
- ମ) ହ୍ୟଃ ବାଳିକାଃ ପ୍ରେକ୍ଷାଳୟଂ _____ । (ଗମ୍-ଲଟ୍ଲକାରେ)
୪. ବନ୍ଧନାମଧାତ୍ ଉପଯୁକ୍ତପଦଂ ନିରୂପ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।
- କ) ଦ୍ଵଂ ପାପାତ୍ _____ । (ବିରମ, ବିରମତି, ବିରମତୁ)
- ଖ) ବ୍ୟାୟାମେନ ଶରୀରଂ ସୁଦୃଢ଼ଂ _____ । (ଭବତି, ଭବସି, ଭବାମି)
- ଗ) ସମ୍ପ୍ରତି ଅହମତୁ କଷ୍ଟମ୍ _____ ।
(ଅନୁଭବତି, ଅନୁଭବତି, ଅନୁଭବାମି)
- ଘ) ରାମଃ ଗ୍ରାମମ୍ _____ । (ଉପବସତି, ନିବସତି, ବସତଃ)
- ଙ) ଗୌଃ ପ୍ରାତଃରେ _____ । (ଚରତି, ଚରସି, ଚରନ୍ତି)
- ଚ) କୃଷକଃ କ୍ଷେତ୍ରଂ ପ୍ରତି _____ ।
(ଗମିଷ୍ୟତି, ଗମିଷ୍ୟାତି, ଅଗଚ୍ଛତାମ)

- ଛ) ବୟଂ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟେ ପାଠଂ _____ ।
(ପଠେୟମ୍, ପଠେମ୍, ପଠିଷ୍ୟତି)
- ଜ) _____ ନିମେଷାତ୍ କାଳଃ ସର୍ବମ୍ । (ହରିତି, ହରିତି, ହରିଷ୍ୟତି)
- ଝ) ଯଦ୍ଗତ୍ବା ନ _____ ତଦ୍ଦାମ ପରମଂ ମମ ।
(ନିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ, ବିନିବର୍ତ୍ତେତ, ବର୍ତ୍ତନ୍ତେ)
- ଞ) ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତ୍ _____ ଦୁଃଖାନ୍ତି ଚ ସୁଖାନ୍ତି ଚ ।
(ପରିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ, ପରିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ, ପରିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ)
- ଟ) ନିନ୍ଦନ୍ତୁ ନୀତିନିପୁଣାଃ ଯଦିବା _____ ।
(ସୁବନ୍ତୁ, ସୁବନ୍ତୁ, ସୁବନ୍ତଃ)
- ଠ) ଭବାନ୍ ଗୁରୁଜନାନ୍ _____ । (ମାନୟ, ମାନୟସି, ମାନୟତୁ)
- ଡ) ଯୁୟଂ ସତ୍ୟଂ _____ । (ବଦ, ବଦତ, ବଦନ୍ତୁ)
- ଢ) _____ ହରିରିହ ସରସବସନ୍ତେ ।
(ପ୍ରହରତି, ବିହରତି, ବିହରତଃ)
- ଣ) _____ ଶତ୍ରୁଂ ମହାବାହୋ ! କାମରୂପଂ ଦୁରାସଦମ୍ ।
(ଜୟତୁ, ଜୟି, ପାହି)
- ତ) ଗୀତା ଗୀତଂ _____ । (ଗାସ୍ୟତି, ଗାସ୍ୟସି, ଗାସ୍ୟାମି)
- ଥ) ରଜାଂସି ଆକାଶଂ _____ । (ବ୍ୟାପ୍ନୋତି, ବ୍ୟାପ୍ନୁବନ୍ତି, ବ୍ୟାପ୍ନୋସି) ।
- ଦ) _____ ସବିତା ତାମ୍ରସ୍ତ୍ରୀମ୍ ଏବାସ୍ତମେତି ଚ ।
(ଉଦେତି, ଉଦେଷ୍ୟତି, ଉଦୈକ୍)
- ଧ) ଯୁବାଂ କୁତ୍ _____ ? (ଗମିଷ୍ୟତଃ, ଗମିଷ୍ୟଥଃ, ଗମିଷ୍ୟାବଃ)

- ନ) _____ ଭାରତମାତରମହାତ୍ମା । (ବନ୍ଦେ, ବନ୍ଦାମହେ, ବନ୍ଦସେ)
- ପ) ସଃ ପ୍ରତିଦିନଂ ଶିବଂ _____ । (ପୂଜୟତି, ପୂଜୟତି, ପୂଜୟାମି)
- ଫ) ପିତାମହା କଥାଂ _____ । (କଥୟତି, କଥୟତି, କଥୟସି)
- ବ) _____ ଅହଂ ମନ୍ଦଭାଗା । (ଜୀବାମି, ଜୀବତି, ଜୀବସି)
- ଭ) ଅସ୍ମିନ୍ ବିଷୟେ ଏତେ ସର୍ବେ _____ ।
(ଜାନତି, ଜାନୀବଃ, ଜ୍ଞାସ୍ୟତଃ)
- ମ) ଛାତ୍ରଃ କାର୍ଯ୍ୟଂ _____ । (କୃର୍ଯ୍ୟାତ, କୃର୍ଯ୍ୟଃ, କୃର୍ଯ୍ୟାମ)

୯ - ଶିକ୍ଷିତ ପ୍ରକରଣ

ଚିତ୍ର (ଚିତ୍ର+ଅନ୍ତ) ପ୍ରତ୍ୟୟ ଧାତୁ (Derivative Verbs) ଚାରିପ୍ରକାର । ଯଥା - (କ) ଶିକ୍ଷିତ (Causals), (ଖ) ସନ୍ନିତ (desideratives), (ଗ) ଯନ୍ତ୍ର (frequentatives), (ଘ) ନାମଧାତୁ (denominatives) ।

ପ୍ରେରଣ ଅର୍ଥରେ ଧାତୁପରେ ଶିର୍ - ପ୍ରତ୍ୟୟ (affix) ଯୋଗକଲେ ଯେଉଁ ଧାତୁ (root) ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ତାହାକୁ (ଶିର୍ + ଅନ୍ତ=) ଶିକ୍ଷିତ ଧାତୁ (Causals) କୁହାଯାଏ ।

ପ୍ରେରଣର ଅର୍ଥ ପ୍ରେରଣା ଦେବା, ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଇବା । ଯଥା - ଶିଶୁ ଭାତ ଖାଉଛି କିନ୍ତୁ ମା-ଶିଶୁକୁ ଭାତ ଖୁଆଉଛନ୍ତି (ଖାଇବା ପାଇଁ ପ୍ରେରଣା ଦେଉଛନ୍ତି) । ଧାତୁରେ ‘ଶିର୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗହେବାପରେ ‘ଶିର୍’ରୁ କେବଳ ‘ଇ’ ରହିଥାଏ । ଯଥା - ‘ଭୁ’ ଧାତୁରେ ‘ଶିର୍’ ଯୋଗକଲେ -

ଭୁ + ଶିର୍ = ଭୁ + ଇ = ଭବ୍ + ଇ = ଭାବ୍ + ଇ = ‘ଭାବି’ ଧାତୁ ହୁଏ ।

‘ଭୁ’-ହେଉଛି କେବଳ ଧାତୁ (root) ଏବଂ ‘ଭାବି’ ହେଉଛି ଶିକ୍ଷିତଧାତୁ (Causalroot) ଭୁ-ଧାତୁ-ଲଞ୍ଜଳକାର-ପ୍ରଥମପୁରୁଷରେ-ଭବତି-ଭବତଃ-ଭବନ୍ତି ରୂପ ହୁଏ । ଭାବି ଧାତୁ-ଲଞ୍ଜଳକାର-ପ୍ରଥମପୁରୁଷରେ-ଭାବୟତି-ଭାବୟତଃ-ଭାବୟନ୍ତି - ରୂପ ହୁଏ ।

୧. କ୍ରିୟାସିଦ୍ଧିରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅଥବା ସ୍ୱାଧୀନ (Independent) ରୂପେ ବିବକ୍ଷିତ କାରକକୁ କର୍ତ୍ତା (subject) ବୋଲି କୁହାଯାଏ । (ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କର୍ତ୍ତା - ପା. ୧.୪.୫୪ । କ୍ରିୟାୟାଂ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟେଣ ବିବକ୍ଷିତୋଽଥା କର୍ତ୍ତା ସ୍ୟାତ - ସି.କୌ.) ।

ଯଥା - ରାମଃ ପଠତି, ଉକ୍ତ ବାକ୍ୟରେ - ‘ପଠତି’ ହେଉଛି କ୍ରିୟାପଦ (Verb) ପଠନ କ୍ରିୟା (କାର୍ଯ୍ୟ) ସମ୍ପାଦନ କରିବାରେ ‘ରାମ’ ସ୍ୱାଧୀନ ରୂପେ ବିବକ୍ଷିତ । ତେଣୁ ଉକ୍ତବାକ୍ୟରେ ‘ରାମ’- କର୍ତ୍ତା ଅଟେ ।

୨. ବାକ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତାର ପ୍ରଯୋଜକ (ପ୍ରେରକ, ପ୍ରେରଣାଦାତା) ମଧ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃସଂଜ୍ଞକ ଏବଂ ହେତୁ ସଂଜ୍ଞକ ଅଟେ ।

ଯଥା - ଶିକ୍ଷକଃ ରାମଂ ପଠନ୍ତଃ ପ୍ରେରୟତି ।

ଏହି ବାକ୍ୟରେ ଦୁଇ ପ୍ରକାର କର୍ତ୍ତା ରହିଛି; ଯଥା - ପ୍ରଯୋଜ୍ୟକର୍ତ୍ତା ଏବଂ ପ୍ରଯୋଜକ କର୍ତ୍ତା । ପଢ଼ିବାପାଇଁ ଶିକ୍ଷକଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରେରଣା ପାଇଥିବାରୁ ‘ରାମ’-ପ୍ରଯୋଜ୍ୟକର୍ତ୍ତା । ପଢ଼ିବାପାଇଁ ରାମକୁ ପ୍ରେରଣା ଦେଉଥିବାହେତୁ ‘ଶିକ୍ଷକ’-ପ୍ରଯୋଜକକର୍ତ୍ତା । ଯେ ପ୍ରେରଣା (Instigation, encouragement)ପାଏ ସେ ପ୍ରଯୋଜ୍ୟ (Impelled), ଯିଏ ପ୍ରେରଣା ଦିଅନ୍ତି ସେ ପ୍ରଯୋଜକ (Impeller) । (ଚତୁର୍ ପ୍ରଯୋଜକୋ ହେତୁଷ୍ଠ - ପା. ୧.୪.୫୫ । କର୍ତ୍ତୁଃ ପ୍ରଯୋଜକୋ ହେତୁସଂଜ୍ଞଃ କର୍ତ୍ତୃସଂଜ୍ଞଃ ସ୍ୟାତ୍ ସି.କୌ.) ।

୩. ପ୍ରେରଣାଦେବା ଅର୍ଥରେ ଧାତୁର “ଶିଚ୍” ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗ କରାଯାଏ । “ଶିଚ୍” ରୁ “ଇ” ଅବଶିଷ୍ଟ ରହେ । ଯଥା - ପଠ୍ + ଶିଚ୍ = ପଠ୍ + ଇ = ପାଠି । ଏହି “ପାଠି” ହେଉଛି ଏକ ଶିକ୍ଷିତ ଧାତୁ । ଏହି ଧାତୁ ଉଚ୍ଚୟପଦୀ (Personal terminations) । ଯଥା - ପଠନ୍ତଃ ପ୍ରେରୟତି = ପାଠୟତି । ପାଠୟତେ । (ହେତୁମତି ଚ - ପା. ୩. ୧. ୨୬ । ପ୍ରଯୋଜକ ବ୍ୟାପାରେ ପ୍ରେରଣାଦୌ ବାଚ୍ୟ ଧାତୋର୍ନିର୍ଦ୍ଦେ ସ୍ୟାତ୍ ଧାତୋଃ- ପ୍ରେରଣେ ଶିଚ୍) ।

ଶିକ୍ଷକ କେତେକ ବିଶେଷବିଧି

୪. ଶିର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପରେ ଥିଲେ ଧାତୁର ଅନ୍ତସ୍ୱର ତଥା ଉପଧା (final vowel / Pen - ultimate) ରେ ଥିବା “ଅ” ର ବୃଦ୍ଧି ହୁଏ । ଅନ୍ତସ୍ୱର ବୃଦ୍ଧି, ଯଥା - ନା + ଶିର୍ = ନୈ + ଇ = ନାୟି, ରୂପ ହେବ ‘ନାୟୟତି’ । ଉପଧା ‘ଅ’ର ବୃଦ୍ଧି, ଯଥା - ପଠ୍ + ଶିର୍ (ଇ) = ପାଠ୍ + ଇ = ପାଠି ।

ଅଟୋଞ୍ଜିଣିତି - ପା. ୭.୨.୧୧୪ । ଐତି ଶିତି ଚ ପରେଃକ୍ରାନ୍ତାସ୍ୟ ବୃଦ୍ଧିଃ ସ୍ୟାତ୍ । ଅତ ଉପଧାୟାଃ - ପା. ୭.୨.୧୧୬ । ଉପଧାୟା ଅଟୋ ବୃଦ୍ଧିଃ ସ୍ୟାତ୍ ଐତି ଶିତି ଚ ପ୍ରତ୍ୟୟେ ପରେ (ସି.କୌ.) ।

ପାଠି - ପ୍ରବୃତ୍ତି ଧାତୁଗୁଡ଼ିକର ରୂପ ରୂପାଦିଗଣାୟ ଧାତୁମାନଙ୍କର ରୂପପରି ହୁଏ । ଯଥା - ପାଠି ଧାତୁ - ପରସ୍ମୈପଦା ।

ସନାଦ୍ୟନ୍ତା ଧାତବଃ - ପା. ୩.୧.୩୨ । ସନାଦୟଃ କମେଶିତନ୍ତାଃ ପ୍ରତ୍ୟୟା ଅତେ ଦେଷାଂ ତେ ଧାତୁସଂଜ୍ଞାଃ ସୁଃ ଧାତୁବିଜ୍ଞାତବୟଃ (ସି.କୌ.) । ଏବେ ଧାତୁ ନାମ ନାହିଁ ?

ପଠ୍+ଶିର୍=ପାଠି-ପରସ୍ମୈପଦା

କ) ଲଟ୍, (Present)

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ପାଠୟତି	ପାଠୟତଃ	ପାଠୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ପାଠୟସି	ପାଠୟଥଃ	ପାଠୟଥ
ଉଚ୍ଚମପୁରୁଷ	ପାଠୟାମି	ପାଠୟାବଃ	ପାଠୟାମଃ

ଖ) ଲଭ୍, (Imperfect, Past)

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଅପାଠୟତ୍	ଅପାଠୟତାମ୍	ଅପାଠୟନ୍
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଅପାଠୟଃ	ଅପାଠୟତମ୍	ଅପାଠୟତ
ଉଚ୍ଚମପୁରୁଷ	ଅପାଠୟମ୍	ଅପାଠୟାବ	ଅପାଠୟାମ

ଗ) ବିଧିଲିଙ୍ଗ (Potential)

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ପାଠକ୍ଷେପ୍	ପାଠକ୍ଷେପାମ୍	ପାଠକ୍ଷେପ୍ସଃ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ପାଠକ୍ଷେଃ	ପାଠକ୍ଷେତମ୍	ପାଠକ୍ଷେତ
ଉଚ୍ଚମପୁରୁଷ	ପାଠକ୍ଷେୟମ୍	ପାଠକ୍ଷେବ	ପାଠକ୍ଷେମ

ଘ) ଲୋଟ୍ (Imperative)

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ପାଠକ୍ଷୁ	ପାଠକ୍ଷତାମ୍	ପାଠକ୍ଷୁ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ପାଠକ୍ଷ	ପାଠକ୍ଷତମ୍	ପାଠକ୍ଷତ
ଉଚ୍ଚମପୁରୁଷ	ପାଠକ୍ଷାନ୍ତି	ପାଠକ୍ଷାବ	ପାଠକ୍ଷାମ

ଙ) ଲୁଟ୍ (Future)

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ପାଠକ୍ଷିଷ୍ୟତି	ପାଠକ୍ଷିଷ୍ୟତଃ	ପାଠକ୍ଷିଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ପାଠକ୍ଷିଷ୍ୟସି	ପାଠକ୍ଷିଷ୍ୟଥଃ	ପାଠକ୍ଷିଷ୍ୟଥ
ଉଚ୍ଚମପୁରୁଷ	ପାଠକ୍ଷିଷ୍ୟାମି	ପାଠକ୍ଷିଷ୍ୟାବଃ	ପାଠକ୍ଷିଷ୍ୟାମଃ

ଭୂ+ଶିଚ୍ = ଭାବି ପରସ୍ମେପଦୀ ପାଠିଧାତୁ ପରି ରୂପହେବ

ଭାବି - ଆତ୍ମନେପଦୀ

କ) ଲଟ୍ -

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଭାବୟତେ	ଭାବୟେତେ	ଭାବୟନ୍ତେ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଭାବୟସେ	ଭାବୟେଥେ	ଭାବୟନ୍ତେ
ଉଚ୍ଚମପୁରୁଷ	ଭାବୟେ	ଭାବୟାବହେ	ଭାବୟାମହେ

ଖ) ଲଟ୍ -

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଅଭାବୟତ	ଅଭାବୟେତାମ୍	ଅଭାବୟତ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଅଭାବୟଥାଃ	ଅଭାବୟେଥାମ୍	ଅଭାବୟଧ୍ୱାମ୍
ଉଚ୍ଚମପୁରୁଷ	ଅଭାବୟେ	ଅଭାବୟାବହି	ଅଭାବୟାମହି

ଗ) ବିଧିଲିଙ୍ଗ -

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଭାବୟେତ	ଭାବୟେତାମ୍	ଭାବୟେରନ୍
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଭାବୟେଥାଃ	ଭାବୟେଥାମ୍	ଭାବୟେଧ୍ୱାମ୍
ଉଚ୍ଚମପୁରୁଷ	ଭାବୟେୟ	ଭାବୟେବହି	ଭାବୟେମହି

ଘ) ଲୋଟ୍ -

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଭାବୟତାମ୍	ଭାବୟେତାମ୍	ଭାବୟତାମ୍
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଭାବୟସ୍	ଭାବୟେଥାମ୍	ଭାବୟଧ୍ୱାମ୍
ଉଚ୍ଚମପୁରୁଷ	ଭାବୟୈ	ଭାବୟାବହି	ଭାବୟାମହି

ଙ) ଲୁଟ୍ -

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଭାବୟିଷ୍ୟତେ	ଭାବୟିଷ୍ୟେତେ	ଭାବୟିଷ୍ୟନ୍ତେ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଭାବୟିଷ୍ୟସେ	ଭାବୟିଷ୍ୟଥେ	ଭାବୟିଷ୍ୟଧ୍ୱେ
ଉଚ୍ଚମପୁରୁଷ	ଭାବୟିଷ୍ୟ	ଭାବୟିଷ୍ୟାବହେ	ଭାବୟିଷ୍ୟାମହେ

ଏହିପରି -ଭୂ-ଭାବି-ଭାବୟତି/ତେ, ନୀ - ନାୟୟତି/ତେ, କୃ-
କାରୟତି/ତେ, ସ୍ୱ-ସ୍ୱାରୟତି/ତେ, ବଦ୍ - ବାଦୟତି/ତେ ଇତ୍ୟାଦି ହୁଏ ।

୫. ବୁଧ, ଯୁଧ, ନଶ୍, ଜନ୍, ପ୍ର, ଦ୍ରୁ, ସ୍ତ୍ର ଧାତୁ ତଥା ଭୋଜନାର୍ଥକ ଓ
ଚଳନାର୍ଥକ ଧାତୁଗୁଡ଼ିକ ଶିଜନ୍ତରେ କେବଳ ପରସ୍ମୈପଦୀ ହୁଅନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅଦ୍
ଧାତୁ ଭୋଜନାର୍ଥକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଉଭୟପଦୀ ହୁଏ, ଯଥା - ଆଦୟତି /
ଆଦୟତେ ।

(ବୁଧ-ଯୁଧ-ନଶ୍-ଜନେତ୍-ପ୍ର-ଦ୍ରୁ-ସ୍ତ୍ରଭ୍ୟାଃ ଶେଷ - ପା. ୧. ୩. ୮ ।
ଏଭ୍ୟାଃ ଶାନ୍ତେଭ୍ୟଃ ପରସ୍ମୈପଦୀ ସ୍ୟାତ୍ । ଶିଚ୍‌ଶ୍ଚେତ୍ୟସ୍ୟାପବାଦଃ - ସି.କୌ.) ।

୬. ଅଶିଜନ୍ତ ବାକ୍ୟରେ ଅକର୍ମକଧାତୁ (Intransitive root)ର
ପ୍ରୟୋଗ ଥାଇ ଯଦି ବାକ୍ୟର କର୍ତ୍ତା ପ୍ରାଣୀ ହୋଇଥାଏ, ତେବେ ଶିଜନ୍ତରେ
ଉକ୍ତଧାତୁ କେବଳ ପରସ୍ମୈପଦୀ ହୁଏ ।

ଅଶିଜନ୍ତ ବାକ୍ୟ = ଅଶିଜନ୍ତଧାତୁ ର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିବା ବାକ୍ୟ ।

ଯଥା - ଅଶିଜନ୍ତ ବାକ୍ୟ - ରାମଃ ହସତି ।

ଶିଜନ୍ତ ବାକ୍ୟ - ଗୋପାଳଃ ରାମଂ ହାସୟତି ।

ହସ୍ ଧାତୁ ଅକର୍ମକ, ବାକ୍ୟର କର୍ତ୍ତା ପ୍ରାଣୀ, ପରସ୍ମୈପଦୀ - ହାସୟତି ।

୭. ଶିଚ୍ ପରେ ଥିଲେ ଜନ୍ ଓ ବଧ୍ ଧାତୁର ଉପଧାର ବୃଦ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଜନିବଧୋଃ-ପା. ୭. ୩. ୩୫ । ଅନୟୋରୁପଧାୟାବୃଦ୍ଧିର୍ନିସ୍ୟାଦିଶିଷି-
କୃଚିତ - ସି.କୌ.) । ଯଥା - ଜନ୍ + ଶିଚ୍ (ଇ) = ଜନି - ଜନୟତି,
ବଧ୍ + ଶିଚ୍ (ଇ) = ବଧ୍ - ବଧୟତି ।

୮. ଅମନ୍ତଧାତୁ, ଘଟ୍, ବ୍ୟଥ୍, ଦୃଃ ପ୍ରଭୃତି ଧାତୁମାନଙ୍କର ଉପଧାସ୍ଥିତ
ଅକାରର ବୃଦ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା -

ଗମ୍ + ଶିଚ୍ (ଇ) = ଗମୟତି, ଶମି - ଶମୟତି, ଘଟି - ଘଟୟତି,
ବ୍ୟଥ୍ - ବ୍ୟଥୟତି, ଦୃଃ - ଦୃଃୟତି, ରଞ୍ - ରଞ୍ଜୟତି (ଶିକାର କରୁଛି) -

ବ୍ୟାଧଃ ମୃଗାନ୍ ରଜୟତି । ରଞ୍ଜୟତି (ରଞ୍ଜିତ କରୁଛି) - ବାଳା ପକ୍ଷିଣଃ
ରଞ୍ଜୟତି, ରାଜା ପ୍ରଜାଃ ରଞ୍ଜୟତି, ରଞ୍ଜୟତି (ରଜାଉଛି) - ରଜକଃ ବସ୍ତ୍ରାଣି
ରଞ୍ଜୟତି ।

(ମିତାଂ ହ୍ରସ୍ବଃ -ପା. ୬.୪.୯୨ । ମିତାମୁପଧାୟା ହ୍ରସ୍ବଃ
ସ୍ୟାଂଶୌପରେ ଘଟାଦୟୋ ମିତଃ । ଜନୀ କୃଷ୍ କୃସୁ - ରଞ୍ଜୋଽମତାଃ ମିତଃ
- ଗଣସୂତ୍ର) ।

ନ କମି - ଅମି ଚମାମ୍ - କମ୍, ଅମ୍, ଚମର ଉପଧା ହ୍ରସ୍ବ ହୁଏନାହିଁ ।

ଶମ୍ - ଶମୟତି, ନି + ଶମ୍ - ନିଶମୟତି (ଶୁଣୁଛି), ନିଶାମୟତି
(ଦେଖୁଛି, ଶୁଣୁଛି), ଜାପ୍ - ଜାପୟତି (ବୋଧନାର୍ଥକ), ଜା-ଜାପ୍-
ଜାପୟତି (ଚାକ୍ଷୁଷଜ୍ଞାନ) । ରୂପଂ ଜାପୟତି-ଦର୍ଶୟତି । କିନ୍ତୁ ବୀରଃ ଅସ୍ତ୍ରଂ
ଜାପୟତି-ଏଠାରେ ବୋଧୟତି, ଦର୍ଶୟତି-ଏପରି ଦ୍ବିବିଧ ଅର୍ଥ ହେବ ।

କମ୍ପନ ଅର୍ଥରେ ଚକ୍ ଧାତୁର ଉପଧାସ୍ଥିତ ଅକାରର ବୃଦ୍ଧି ହୁଏନାହିଁ;
ମାତ୍ର ଶାସନ ପରିଚାଳନା ଅର୍ଥରେ ହୁଏ । ଯଥା -

(କ) ଚକ୍ (କମ୍ପନ) - ଚଳି-ଚଳୟତି - ବାୟୁଃ ଲତାଂ ଚଳୟତି ।

(ଖ) ଚକ୍ (ଶାସନପରିଚାଳନା) - ଚାଳି-ଚାଳୟତି-ନେତା ରାଜ୍ୟଂ ଚାଳୟତି ।

୯. ଶିର୍ପରେ ଥିଲେ ଉପସର୍ଗ (Preposition) ବିହୀନ (ଅନୁପସର୍ଗ)
ଭୁଲ୍, ହୁଲ୍, ନମ୍, ବମ୍, ପ୍ରଭୃତି ଧାତୁମାନଙ୍କର ଉପଧାର ବିକଳରେ
(Optionally) ବୃଦ୍ଧିହୁଏ, ମାତ୍ର ଉପସର୍ଗଯୁକ୍ତ ହେଲେ ବୃଦ୍ଧିହୁଏ ନାହିଁ ।

ଭୁଲ୍ - ହୁଲ୍ - ହୁଲ୍ - ନମାମନୁପସର୍ଗାଦ୍ (ଗଣସୂତ୍ର) ଏଷାଂ ମିଷ୍ଟଂ ବା ।
ଯଥା -

(କ) ଉପସର୍ଗ ବିହୀନ -

ଭୁଲ୍ - ଭୁଳି ଭୁଲୟତି ଅଥବା ଭୁଲ୍ - ଭୁଳି - ଭୁଳୟତି ।

ହୁଲ୍ - ହୁଲୟତି / ହୁଳୟତି ।

ନମି - ନମୟତି / ନାମୟତି ।

ବମି - ବମୟତି / ବାମୟତି ।

(ଖ) ଉପସର୍ଗଯୁକ୍ତ -

ପ୍ର + ଞ୍ଜଲ୍ = ପ୍ରଞ୍ଜଳି - ପ୍ରଞ୍ଜଳୟତି ।

ବି + ଞ୍ଜଲ୍ - ବିଞ୍ଜଳି - ବିଞ୍ଜଳୟତି ।

ପ୍ର + ନମ୍ - ପ୍ରଣମି - ପ୍ରଣମୟତି ।

ଅବ + ନମ୍ - ଅବନମି - ଅବନମୟତି ।

୧୦. ଶିର୍ ପରେ ଥିଲେ ର, ହୀ ପ୍ରଭୃତି ଧାତୁ ପରେ ତଥା ଯା, ସ୍ତା ପ୍ରଭୃତି ଆକାରାନ୍ତ ଧାତୁପରେ ପୁକ୍ (ପ) ଆଗମ (anymment) ହୁଏ ।

(ଅର୍ଚ୍ଚି-ହୀ-କ୍ତା-ରା-ଜୁୟା-ସ୍ତା-ଯ୍ୟାତାଂ ପୁକ୍ ଶୌ - ପା.୭.୩.୩୬ ।

ଏଷାଂ ପୁକ୍ ସ୍ୟାଶୌ - ସି.କୌ.) । ଯଥା -

ର + ଶିର୍ = ଅର + ପୁକ୍ (ପ) + ଶିର୍ (ଇ) = ଅର୍ପି - ଅର୍ପୟତି ।

ହୀ-ହେପି, ସ୍ତା - ସ୍ତାପି, ଦା - ଦାପି ।

୧୧. ଶିର୍ ପରେ ଥିଲେ ପୁଗନ୍ତ ଓ ଲଘୁପଧ ଧାତୁର ଗୁଣହୁଏ ।

(ପୁଗନ୍ତ ଲଘୁପଧସ୍ୟ ଚ - ପା.୭.୩.୮୬ । ପୁଗନ୍ତସ୍ୟ ଲଘୁପଧସ୍ୟ

ଚାନ୍ଦ୍ରାସ୍ୟେକୋ ଗୁଣଃ ସ୍ୟାତ୍ ସାର୍ବଧାତୁକାର୍ତ୍ତଧାତୁକୟୋଃ - ସି.କୌ.) ।

ଯଥା - (କ) ପୁଗନ୍ତ - ର + ଶିର୍ = ଅର + ପୁକ୍ (ପ) + ଶିର୍ (ଇ) =

ଅର୍ପି - ଅର୍ପୟତି, ହୀ - ହେପି - ହେପୟତି ।

(ଖ) ଲଘୁପଧ - ବୁଧ୍ + ଶିର୍ = ବୋଧ୍ - ବୋଧୟତି ।

୧୨. ଶିର୍ ପରେ ଥିଲେ କ୍ରୀ, ଇଡ୍ ଓ ଜି ଧାତୁ ଆକାରାନ୍ତହୁଏ ଓ ପୁକ୍ (ପ) ଆଗମ ହୁଏ । ଯଥା -

(କ୍ରୀଡ଼କାଳାଂ ଶୌ - ପା. ୬.୧.୪୮ । ଏଷାମେତ ଆର୍ତ୍ତୁ

ସ୍ୟାଶୌ) । କ୍ରୀ+ଶିର୍(ଇ)= କ୍ରୀ+ପକ୍(ପ)+ଶିର୍(ଇ)= କାପି- କାପୟତି । ଅଧ୍

+ ଇର୍ + ଶିର୍ (ଇ) = ଅଧାପି - ଅଧାପୟତି । ଜି + ଶିର୍ (ଇ) = ଜାପି - ଜାପୟତି ।

୧୩. ଶିର୍ ପରେ ଥିଲେ ହନ୍ ଧାତୁ ଘଟ୍ ହୁଏ ।

ଯଥା - ହନ୍ + ଶିର୍ (ଇ) = ଘଟ୍ + ଶିର୍ (ଇ) = ଘାତି - ଘାତୟତି ।

(ହୋହତେର୍ଜ୍ଜ୍ଵିନ୍ଦେଷୁ - ପା. ୭.୩.୫୪ । ହନତୋଽତିଶ୍ଵ
ଶଲୋଃ-ପା. ୭.୩.୩୨) ହତେଷ୍ଠକାରୋଽନ୍ତାଦେଶଃ ସ୍ୟାତ୍- ଇତ୍ୟାଦି ।

୧୪. ଶିର୍ ପରେ ଥିଲେ ଗମନାର୍ଥକ ଇଶ୍ (ଇ) ଧାତୁ ଗମ୍ ହୋଇଯାଏ,
କିନ୍ତୁ ଇଶ୍ (ଇ) ଧାତୁ ବୋଧନାର୍ଥକ ହେଲେ ଗମ୍ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଶୌ ଗମିରବୋଧନେ - ପା. ୨.୪.୪୬, ଇଶୋଗମିଃ ସ୍ୟାଶୌ -
ସି.କୌ.) । ଯଥା -

ଇଶ୍ + ଶିର୍ = ଗମ୍ + ଶିର୍ (ଇ) = ଗମି - ଗମୟତି ।

ପ୍ରତି + ଇଶ୍ (ଇ) = ପ୍ରତି + ଆୟି = ପ୍ରତ୍ୟାୟୟତି ।

୧୫. ଶିର୍ ପରେ ଥିଲେ “ରଭ୍” ଓ “ଲଭ୍” ଧାତୁର ଅନ୍ତ୍ୟସ୍ଵର ପରେ ନୁମ୍ (ନ୍) ଆଗମ ହୁଏ । (ରଭେ ରଗବ୍ ଲିଟୋଃ - ପା. ୭.୧.୨୩,
ରଭେନୁମ୍ ସ୍ୟାଦତି ନ ତୁ ଶବ୍ଲିଟୋଃ, ଲଭେଷ୍ - ପା. ୭.୧.୨୪) ।
ଯଥା - -

ରଭ୍ + ଶିର୍ (ଇ) = ରଗୟତି । ଲଭ୍ + ଶିର୍ (ଇ) = ଲଗୟତି ।

୧୬. ଶିର୍ ପରେ ଥିଲେ ପ୍ରୟୋଜ୍ୟକର୍ତ୍ତା ଭୟ ଓ ବିସ୍ମୟର କାରଣ ହେଲେ
“ଭା” ଧାତୁ ଭାଷି ଓ ଭାପି ଏବଂ “ସ୍ମ” ଧାତୁ ସ୍ମାପି ହୁଏ ।

(ଭିୟୋ ହେତୁ ଭୟେ ଷ୍ଟୁଜ୍ - ପା. ୭.୩.୪୦, ଭା ଇ ଭତି
ରକାରଃ ପ୍ରଶ୍ନିଷ୍ୟତେ, ଇକାରାନ୍ତସ୍ୟ ଭିୟଃ ଷ୍ଟୁଜ୍ ସ୍ୟାଶୌ ହେତୁ ଭୟେ ।
ବିଭେତେ ହେତୁଭୟେ - ପା. ୭.୧.୫୬, ବିଭେତେରେଚ ଆଶ୍ଵଂ ବା

ସ୍ୟାତ୍ ପ୍ରଯୋଜକାଭ୍ୟଂଚେତ୍ - ସି.କୌ.) । ଭାସ୍ମ୍ୟାହେତୁଭୟେ - ପା.
୧.୩.୬୮, ଆଭ୍ୟାଂ ଶ୍ୟତାଭ୍ୟାମାନେପଦଂ ସ୍ୟାଦେତୋଽସ୍ତେଦ୍ଭୟସ୍ମୟୌ
ସୁତେ ଭୟଗ୍ରହଣଂ ଧାତୁର୍ଯୋପଲକ୍ଷଣମ୍ - ସି.କୌ.) ।

ଉଦାହରଣ କେବଳ ଆନୁନେପଦୀ ହୁଅନ୍ତି । ଯଥା -

କ) ଭୀ + ଷୁକ୍ (ଷ) + ଶିର୍ (ଜ) = ଭୀଷି = ଭୀଷୟତେ ।

ଭୀ + ପୁକ୍ (ପ) + ଶିର୍ (ଜ) = ଭୀପି = ଭୀପୟତେ ।

ଉଦାହରଣ - ବ୍ୟାଘ୍ରଃ ବାଳକଂ ଭୀଷୟତେ ଅଥବା ଭୀପୟତେ ।

ଖ) ସ୍ଥା + ପୁକ୍ (ପ) + ଶିର୍ (ଜ) = ସ୍ଥାପି = ସ୍ଥାପୟତେ ।

ଉଦାହରଣ - ଐନ୍ଦ୍ରଜାଲିକଃ ବାଳକାନ୍ ବିସ୍ଥାପୟତେ ।

ମାତ୍ର କର୍ତ୍ତା ଭୟ ବା ବିସ୍ମୟର କାରଣ ନ ହୋଇଥିଲେ “ଭୀ” ଧାତୁ
ଭୀୟ ଓ “ସ୍ଥି” ଧାତୁ ସ୍ଥାୟି ହୋଇଥାଏ । ଯଥା -

କ) ଭୀ+ଶିର୍(ଜ) = ଭୈ+ଜ = ଭାୟ+ଜ = ଭାୟି-ଭାୟୟତି ।

ଉଦାହରଣ - ଗୀତା ଦଂଷ୍ଟେନ ଶିଶୁଂ ଭାୟୟତି । କୁଞ୍ଚକୟା ଏନଂ
ବିସ୍ଥାୟୟତି ।

ଖ) ସ୍ଥି+ଶିର୍(ଜ) = ସ୍ଥୈ+ଜ = ସ୍ଥାୟ+ଜ = ସ୍ଥାୟି - ସ୍ଥାୟୟତି ।

ଉଦାହରଣ - କୃଷ୍ଣଃ ବିଶ୍ୱରୂପେଣ ଅର୍ଜୁନଂ ବିସ୍ଥାୟୟତି ।

୧୭. ଶିର୍ ପରେ ଥିଲେ “ରୁହ୍” ଧାତୁର ବିକଳରେ “ପ”କାର ଅନ୍ତାଦେଶ
ହୁଏ । ଯଥା -

(କ) ରୁହ୍ + ଶିର୍ (ଜ) = ରୋହି = ରୋହୟତି (ଆରୋହଣ କରାଉଅଛି) ।

(ଖ) ରୁହ୍ + ଶିର୍ (ଜ) = ରୁପି = ରୋପୟତି (ରୋପଣ କରୁଅଛି) ।

୧୮. ଶିର୍ ପରେ ଥିଲେ ଶା-ଛୋ-ଷୋ-ହେଷ୍-ବେଷ୍ ଏବଂ ପା ଧାତୁର ଯୁକ୍
ଆଗମ ହୁଏ । ଯଥା -

ଶା-ଶିର୍ (ଲ) = ଶା + ଯୁକ୍ + ଶିର୍ (ଲ) = ଶାୟି - ଶାୟୟତି ।

ଛୋ = ଛାୟି = ଛାୟୟତି, ସୋ = ସାୟି-ସାୟୟତି, ହୋ = ହାୟି-ହାୟୟତି, ବ୍ୟା = ବ୍ୟାୟି-ବ୍ୟାୟୟତି, ବୋ = ବାୟି-ବାୟୟତି, ପା(ପାନେ) = ପାୟି-ପାୟୟତି ।

ଉଦାହରଣ - ମାତା ଶିଶୁ ଦୁଷ୍ଟ ପାୟୟତି । (ଶିର୍ ପ୍ରକୋଽପବାଦଃ ଯୁକ୍ତ । ଶା-ଛା-ସା-ହା-ବ୍ୟା-ବୋପାଂ ଯୁକ୍ତ ଶୌ - ପା. ୬.୩.୩୭ । ଶୌ ପରେ ପ୍ରକୋଽପବାଦଃ - ସି.କୌ.) ।

ମାତ୍ର ଶିର୍ ପରେ ଥିଲେ ପାଳନାର୍ଥକ “ପା” ଧାତୁ ପରେ “ଲ”ର ଆଗମ ହୁଏ । ଯଥା - ପା = ପାଳି-ପାଳୟତି ।

୧୯. ଶିର୍ ପରେ ଦୁଷ୍ଟ ଧାତୁର ଉପଧାରେ ଉଚ୍ଚ ହୁଏ ।

ଯଥା - ଦୁଷ୍ଟ + ଶିର୍ (ଲ) = ଦୁଷ୍ଟି-ଦୁଷ୍ଟୟତି ।

ଚିତ୍ତବିକାର ଅର୍ଥରେ ଦୁଷ୍ଟର ଉପଧାର ବିକଳରେ ଉଚ୍ଚ ହୁଏ ।

ଯଥା - ଦୁଷ୍ଟ = ଦୋଷି - ଦୋଷୟତି ।

ଉଦାହରଣ - କାମଃ ଚିତ୍ତଂ ଦୁଷ୍ଟୟତି । ଦୋଷୟତି । (ଦୋଷୋ ଶୌ-ପା. ୬.୪.୯୦ । ଦୁଷ୍ଟ ଚି ସୁବଚନମ୍ । ଦୁଷ୍ଟ୍ୟତେ ରୂପଧାୟା ଉଚ୍ଚ ସ୍ୟାତ୍ । ବା ଚିତ୍ତଚିରାଗେ - ପା. ୬.୪.୯୧ । ଚିରାଗୋଽପ୍ରାତତା) ।

୨୦. ଶିର୍ ପରେ ଥିଲେ ବୈ (ଓବୈ) ଧାତୁର କମ୍ପନ ଅର୍ଥରେ ଛୁକ୍ ଆଗମ ହୁଏ । ଯଥା -

ଓବୈ ଶୋଷଣେ + ଶିର୍ (ଲ) = ବା + ଛୁକ୍ + ଶିର୍ (ଲ) = ବାଜୟତି । ବିଧୂନନ (କମ୍ପନ) ଅର୍ଥ ନ ହେଲେ ଛୁକ୍ ଆଗମ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା - ବୈ-ବା + ଶିର୍ (ଲ) = ବାପୟତି ।

ଉଦାହରଣ - କେଶାନ ବାପୟତି (ସୁଗନ୍ଧାକରଣ ଅଥବା ଛେଦନ କରିବା) । (ବୋ ବିଧୂନନେ ଛୁକ୍ - ପା. ୬.୩.୩୮ । ବାତେଛୁକ୍ ସ୍ୟାଂଶୌ କମ୍ପେଽର୍ଥେ - ସି.କୌ.) ।

୨୧. ଶିର୍ ପରେ ଥାଇ ଇହଲୋକରେ ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ବୋଧକ “ସିଧ୍” ଧାତୁର ଉପଧା “ଇ”ର “ଆ” ହୁଏ । ଯଥା -

ସିଧ୍ + ଶିର୍ (ଇ) = ସାଧ୍ - ସାଧୟତି ।

ଉଦାହରଣ - ଭିକ୍ଷୁ ଅନ୍ନଂ ସାଧୟତି ।

ମାତ୍ର, ପରଲୋକରେ ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ବୁଝାଉଥିଲେ ଉପଧା “ଇ” ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତ ରହେ । ଯଥା -

ସିଧ୍ + ଶିର୍ (ଇ) = ସେଧ୍ - ସେଧୟତି ।

ଉଦାହରଣ - ରକ୍ଷିଃ ତପଃ ସେଧୟତି ।

୨୨. ଶିର୍ ପରେ ଥାଇ “ଗୈ” ଧାତୁର ଐକାର ସ୍ଥାନରେ “ଆ” ଆଦେଶ ହୁଏ ଏବଂ ଧାତୁ ପରେ ଘ-ଆଗମନ ହୁଏ । ଯଥା -

ଗୈ + ଶିର୍ (ଇ) = ଗାପି - ଗାପୟତି ।

୨୩. ଶିର୍ ପରେ ଥାଇ ଆକାରାନ୍ତ ଧାତୁମାନଙ୍କ ପରେ ଘ-ଆଗମ ହୁଏ । ଯଥା -

ଦା+ଶିର୍ (ଇ) = ଦାପି-ଦାପୟତି, ଧା = ଧାପି-ଧାପୟତି, ମା = ମାପି - ମାପୟତି, ଯା = ଯାପି - ଯାପୟତି, ସ୍ଥା = ସ୍ଥାପି - ସ୍ଥାପୟତି ଇତ୍ୟାଦି ।

ମାତ୍ର “ସ୍ନା” ଧାତୁ ଆକାରସ୍ଥାନରେ ବିକଳରେ “ଅ” ଆଦେଶ ହୋଇ “ଘ୍”- ଆଦେଶ ହୁଏ । ଯଥା - ସ୍ନା=ସ୍ନାପି-ସ୍ନାପୟତି, ସ୍ନା=ସ୍ନପି-ସ୍ନପୟତି ।

୨୪. ଶିର୍ ପରେ ଜାଗ୍ ଓ କୃ ଧାତୁର ଅତ୍ୟସ୍ପରର ଗୁଣ ହୁଏ । ଯଥା -

ଜାଗ୍ + ଶିର୍ (ଇ) = ଜାଗରି -ଜାଗରୟତି, କୃ+ଶିର୍(ଇ)

= ଜରି - ଜରୟତି ।

୨୫. ଶିର୍ ପରେ ପ୍ରା ଓ ଧୁ ଧାତୁର ବିକଳରେ “ନ୍” ଆଗମ ହୁଏ । ଯଥା -

ପ୍ରା = ପ୍ରାଣି - ପ୍ରାଣୟତି ଅଥବା ପ୍ରା = ପ୍ରାୟି - ପ୍ରାୟୟତି ।

ଧୁ = ଧୂନି -ଧୂନୟତି ଅଥବା ଧୁ = ଧାବି - ଧାବୟତି ।

୨୬. ସ୍ଵରଧାତୁସ୍ଥିତ ‘ଉ’ର ବିକଳରେ “ଆ” ଆଦେଶ ହୁଏ । ଯଥା -

ସ୍ଵର = ସ୍ଵାରି - ସ୍ଵାରୟତି ଅଥବା ସ୍ଵର = ସ୍ଵୋରି - ସ୍ଵୋରୟତି ।

ନିମ୍ନରେ କେତେକ ଧାତୁର ଶିକ୍ଷଣରେ ଲଟ୍-ଲଟ୍-ବିଧିଲିଙ୍ଗ-ଲୋଟ୍ ଏବଂ ଲୁଟ୍ ଲକାରର
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ ଏକବଚନର ରୂପ ଦିଆଗଲା ।

ଧାତୁ	ଲଟ୍	ଲଟ୍	ବିଧିଲିଙ୍ଗ	ଲୋଟ୍	ଲୁଟ୍
ଅର୍	ଆଦୟତି	ଆଦୟତ୍	ଆଦୟେତ୍	ଆଦୟତୁ	ଆଦୟିଷ୍ୟତି
ଅଧୁ+ଇ	ଅଧାପୟତି	ଅଧାପୟତ୍	ଅଧାପୟେତ୍	ଅଧାପୟତୁ	ଅଧାପୟିଷ୍ୟତି
ଆପ୍	ଆପୟତି	ଆପୟତ୍	ଆପୟେତ୍	ଆପୟତୁ	ଆପୟିଷ୍ୟତି
ଇଶ୍	ଗମୟତି	ଗମୟତ୍	ଗମୟେତ୍	ଗମୟତୁ	ଗମୟିଷ୍ୟତି
ପ୍ରିତି+ଇଶ୍	ପ୍ରତ୍ୟାୟୟତି	ପ୍ରତ୍ୟାୟୟତ୍	ପ୍ରତ୍ୟାୟୟେତ୍	ପ୍ରତ୍ୟାୟୟତୁ	ପ୍ରତ୍ୟାୟୟିଷ୍ୟତି
ପ୍ର+ଇଷ୍	ପ୍ରେଷୟତି	ପ୍ରେଷୟତ୍	ପ୍ରେଷୟେତ୍	ପ୍ରେଷୟତୁ	ପ୍ରେଷୟିଷ୍ୟତି
ର	ଅର୍ପୟତି	ଅର୍ପୟତ୍	ଅର୍ପୟେତ୍	ଅର୍ପୟତୁ	ଅର୍ପୟିଷ୍ୟତି
କୃ	କାରୟତି	କାରୟତ୍	କାରୟେତ୍	କାରୟତୁ	କାରୟିଷ୍ୟତି
କ୍ରମ୍	କ୍ରମୟତି	ଅକ୍ରମୟତ୍	କ୍ରମୟେତ୍	କ୍ରମୟତୁ	କ୍ରମୟିଷ୍ୟତି
କ୍ରୀ	କ୍ରୀପୟତି	ଅକ୍ରୀପୟତ୍	କ୍ରୀପୟେତ୍	କ୍ରୀପୟତୁ	କ୍ରୀପୟିଷ୍ୟତି
ଗମ୍	ଗମୟତି	ଅଗମୟତ୍	ଗମୟେତ୍	ଗମୟତୁ	ଗମୟିଷ୍ୟତି

ଧାତୁ	ଲଟ୍	ଲଟ୍	କଳଟ୍	ବିଧୁଲିଙ୍ଗ	ଲୋଟ୍	କୃଟ୍
ଗଣ୍	ଗଣୟତି	ଅଗଣୟତ୍	ଗଣୟେତ୍	ଗଣୟେତ୍	ଗଣୟତୁ	ଗଣୟିଷ୍ୟତି
ଗୈ	ଗାପୟତି	ଅଗାପୟତ୍	ଗାପୟେତ୍	ଗାପୟେତ୍	ଗାପୟତୁ	ଗାପୟିଷ୍ୟତି
ଗୁହ୍	ଗ୍ରାହୟତି	ଅଗ୍ରାହୟତ୍	ଗ୍ରାହୟେତ୍	ଗ୍ରାହୟେତ୍	ଗ୍ରାହୟତୁ	ଗ୍ରାହୟିଷ୍ୟତି
ଭ୍ରା	ଭ୍ରାପୟତି	ଅଭ୍ରାପୟତ୍	ଭ୍ରାପୟେତ୍	ଭ୍ରାପୟେତ୍	ଭ୍ରାପୟତୁ	ଭ୍ରାପୟିଷ୍ୟତି
ଘଟ୍	ଘଟୟତି	ଅଘଟୟତ୍	ଘଟୟେତ୍	ଘଟୟେତ୍	ଘଟୟତୁ	ଘଟୟିଷ୍ୟତି
ଚଳ୍(କମ୍)	ଚଳୟତି	ଅଚଳୟତ୍	ଚଳୟେତ୍	ଚଳୟେତ୍	ଚଳୟତୁ	ଚଳୟିଷ୍ୟତି
ଚଳ୍(ଶାସନେ)	ଚାଳୟତି	ଅଚାଳୟତ୍	ଚାଳୟେତ୍	ଚାଳୟେତ୍	ଚାଳୟତୁ	ଚାଳୟିଷ୍ୟତି
ଚି	ପେୟତି/ଚାପୟତି	ଅପେୟତ୍	ପେୟେତ୍	ପେୟେତ୍	ପେୟତୁ	ପେୟିଷ୍ୟତି
	ପେୟତୋ/ଚାପୟତେ	ଅପେୟତେ	ପେୟେତେ	ପେୟେତେ	ପେୟତାମ୍	ପେୟିଷ୍ୟତେ
	ଚାୟତି	ଅଚାୟତ୍	ଚାୟେତ୍	ଚାୟେତ୍	ଚାୟତୁ	ଚାୟିଷ୍ୟତି
	ଚାୟତେ	ଅଚାୟତେ	ଚାୟେତେ	ଚାୟେତେ	ଚାୟତାମ୍	ଚାୟିଷ୍ୟତି

ଧାତୁ	ଲଟ୍	ଲଡ୍	ବିଧିଲିଙ୍ଗ	ଲୋଟ୍	ଲୁଟ୍
ଦୁଧ - ବ୍ୟାବସାୟି, (ଅତିବ୍ୟବହାର/ ଅତ୍ୟୁବେଚନା)କରାଯାଏ ।					
କ୍ରିଡ଼	କ୍ରେଦୟତି	ଅକ୍ରେଦୟତ୍	କ୍ରେଦୟେତ୍	କ୍ରେଦୟତୁ	କ୍ରେଦୟିଷ୍ୟତି
ଜନ	ଜନୟତି	ଅଜନୟତ୍	ଜନୟେତ୍	ଜନୟତୁ	ଜନୟିଷ୍ୟତି
ଜାଗ୍ରୁ	ଜାଗରୟତି	ଅଜାଗରୟତ୍	ଜାଗରୟେତ୍	ଜାଗରୟତୁ	ଜାଗରୟିଷ୍ୟତି
ଜି	ଜାପୟତି	ଅଜାପୟତ୍	ଜାପୟେତ୍	ଜାପୟତୁ	ଜାପୟିଷ୍ୟତି
କୃ	କରୟତି	ଅକରୟତ୍	କରୟେତ୍	କରୟତୁ	କରୟିଷ୍ୟତି
କୃଲ୍	କୃଲୟତି	ଅକୃଲୟତ୍	କୃଲୟେତ୍	କୃଲୟତୁ	କୃଲୟିଷ୍ୟତି
	କୃଲୟତି	ଅକୃଲୟତ୍	କୃଲୟେତ୍	କୃଲୟତୁ	କୃଲୟିଷ୍ୟତି
ଜ୍ଞା	ଜ୍ଞପୟତି/ଜ୍ଞାପୟତି	ଅଜ୍ଞାପୟତ୍	ଜ୍ଞାପୟେତ୍	ଜ୍ଞାପୟତୁ	ଜ୍ଞାପୟିଷ୍ୟତି
ତ୍ୟଜ୍	ତ୍ୟାଜୟତି	ଅତ୍ୟାଜୟତ୍	ତ୍ୟାଜୟେତ୍	ତ୍ୟାଜୟତୁ	ତ୍ୟାଜୟିଷ୍ୟତି
ତୁ	ତାରୟତି	ଅତାରୟତ୍	ତାରୟେତ୍	ତାରୟତୁ	ତାରୟିଷ୍ୟତି
ଦା	ଦାପୟତି	ଅଦାପୟତ୍	ଦାପୟେତ୍	ଦାପୟତୁ	ଦାପୟିଷ୍ୟତି
ଦୃଶ୍	ଦର୍ଶୟତି	ଅଦର୍ଶୟତ୍	ଦର୍ଶୟେତ୍	ଦର୍ଶୟତୁ	ଦର୍ଶୟିଷ୍ୟତି

ଧାତୁ	ଲଟ୍	ଲଡ୍	କିଧୁଲିଙ୍ଗ	ଲୋଟ୍	କୃଟ୍
ଧୁ	ଧୁନୁପୟତି	ଅଧୁନୁପୟତ୍	ଧୁନୁପୟେତ୍	ଧୁନୁପୟତୁ	ଧୁନୁପୟିଷ୍ୟତି
ନୀ	ନୀୟତି	ଅନୀୟତ୍	ନୀୟେତ୍	ନୀୟତୁ	ନୀୟିଷ୍ୟତି
ନଶ	ନଶୟତି	ଅନଶୟତ୍	ନଶୟେତ୍	ନଶୟତୁ	ନଶୟିଷ୍ୟତି
ନି+ଶମ(ବର୍ତ୍ତନେ)	ନିଶାମୟତି	ନ୍ୟଶାମୟତ୍	ନିଶାମୟେତ୍	ନିଶାମୟତୁ	ନିଶାମୟିଷ୍ୟତି
(ଶ୍ରବଣେ)	ନିଶମୟତି	ନ୍ୟଶମୟତ୍	ନିଶମୟେତ୍	ନିଶମୟତୁ	ନିଶମୟିଷ୍ୟତି
ନୃ	ନର୍ତ୍ତୟତି	ଅନର୍ତ୍ତୟତ୍	ନର୍ତ୍ତୟେତ୍	ନର୍ତ୍ତୟତୁ	ନର୍ତ୍ତୟିଷ୍ୟତି
ନମ୍	ନମୟତି	ଅନମୟତ୍	ନମୟେତ୍	ନମୟତୁ	ନମୟିଷ୍ୟତି
ନାମ୍	ନାମୟତି	ଅନାମୟତ୍	ନାମୟେତ୍	ନାମୟତୁ	ନାମୟିଷ୍ୟତି
ପଢ୍	ପାଠୟତି	ଅପାଠୟତ୍	ପାଠୟେତ୍	ପାଠୟତୁ	ପାଠୟିଷ୍ୟତି
ପଞ୍	ପାଞ୍ଚୟତି	ଅପାଞ୍ଚୟତ୍	ପାଞ୍ଚୟେତ୍	ପାଞ୍ଚୟତୁ	ପାଞ୍ଚୟିଷ୍ୟତି
ପଞ୍	ପାଞ୍ଚୟତି	ଅପାଞ୍ଚୟତ୍	ପାଞ୍ଚୟେତ୍	ପାଞ୍ଚୟତୁ	ପାଞ୍ଚୟିଷ୍ୟତି
ପା(ପାଳନେ)	ପାଳୟତି	ଅପାଳୟତ୍	ପାଳୟେତ୍	ପାଳୟତୁ	ପାଳୟିଷ୍ୟତି
ପା(ପାନେ)	ପାୟତି	ଅପାୟତ୍	ପାୟେତ୍	ପାୟତୁ	ପାୟିଷ୍ୟତି

ଧାତୁ	ଲଟ୍	ଲଟ୍	ବିଧିଲିଙ୍ଗ	ଲୋଟ୍	ଲୁଟ୍
ପ୍ରଞ୍ଜ	ପ୍ରଞ୍ଜୟତି	ଅପ୍ରଞ୍ଜୟତ୍	ପ୍ରଞ୍ଜୟେତ୍	ପ୍ରଞ୍ଜୟତୁ	ପ୍ରଞ୍ଜୟିଷ୍ୟତି
ପ୍ରାଶି	ପ୍ରାଶୟତି	ପ୍ରାଶୟତ୍	ପ୍ରାଶୟେତ୍	ପ୍ରାଶୟତୁ	ପ୍ରାଶୟିଷ୍ୟତି
ବାହ	ବାହୟତି	ଅବାହୟତ୍	ବାହୟେତ୍	ବାହୟତୁ	ବାହୟିଷ୍ୟତି
ଦ୍ରାବ	ଦ୍ରାବୟତି	ଅଦ୍ରାବୟତ୍	ଦ୍ରାବୟେତ୍	ଦ୍ରାବୟତୁ	ଦ୍ରାବୟିଷ୍ୟତି
ପ୍ରାବ	ପ୍ରାବୟତି	ଅପ୍ରାବୟତ୍	ପ୍ରାବୟେତ୍	ପ୍ରାବୟତୁ	ପ୍ରାବୟିଷ୍ୟତି
ବାଚ	ବାଚୟତି	ଅବାଚୟତ୍	ବାଚୟେତ୍	ବାଚୟତୁ	ବାଚୟିଷ୍ୟତି
ଭାସ	ଭାସୟତି	ଅଭାସୟତ୍	ଭାସୟେତ୍	ଭାସୟତୁ	ଭାସୟିଷ୍ୟତି
ଭାସତେ	ଭାସୟତେ	ଅଭାସୟତ	ଭାସୟେତ	ଭାସୟତାମ୍	ଭାସୟିଷ୍ୟାତେ
ଭାପ	ଭାପୟତି	ଅଭାପୟତ	ଭାପୟେତ	ଭାପୟତାମ୍	ଭାପୟିଷ୍ୟାତେ
ଭେଦ	ଭେଦୟତି	ଅଭେଦୟତ୍	ଭେଦୟେତ୍	ଭେଦୟତୁ	ଭେଦୟିଷ୍ୟତି
ଭୋଜ	ଭୋଜୟତି	ଅଭୋଜୟତ୍	ଭୋଜୟେତ୍	ଭୋଜୟତୁ	ଭୋଜୟିଷ୍ୟତି
ଭାବ	ଭାବୟତି	ଅଭାବୟତ୍	ଭାବୟେତ୍	ଭାବୟତୁ	ଭାବୟିଷ୍ୟତି

ଧାତୁ	ଲଟ୍	ଲଡ୍	ବିଧିଲିଙ୍ଗ	ଲୋଟ୍	ଲୁଟ୍
ଦୃଢ୍	ମାର୍ଜୟତି	ଅମାର୍ଜୟତ୍	ମାର୍ଜୟେତ୍	ମାର୍ଜୟତୁ	ମାର୍ଜୟିଷ୍ୟତି
ସା	ସାପୟତି	ଅସାପୟତ୍	ସାପୟେତ୍	ସାପୟତୁ	ସାପୟିଷ୍ୟତି
ରକ୍ତ(ପୁଷ୍ପା)	ରକ୍ତୟତି	ଅରକ୍ତୟତ୍	ରକ୍ତୟେତ୍	ରକ୍ତୟତୁ	ରକ୍ତୟିଷ୍ୟତି
(ରଞ୍ଜନ)	ରଞ୍ଜୟତି	ଅରଞ୍ଜୟତ୍	ରଞ୍ଜୟେତ୍	ରଞ୍ଜୟତୁ	ରଞ୍ଜୟିଷ୍ୟତି
ରଜ୍	ରମୟତି	ଅରମୟତ୍	ରମୟେତ୍	ରମୟତୁ	ରମୟିଷ୍ୟତି
ରୁଦ୍ଧ	ରୋହୟତି	ଅରୋହୟତ୍	ରୋହୟେତ୍	ରୋହୟତୁ	ରୋହୟିଷ୍ୟତି
	ରୋପୟତି	ଅରୋପୟତ୍	ରୋପୟେତ୍	ରୋପୟତୁ	ରୋପୟିଷ୍ୟତି
ଲଭ	ଲସୟତି	ଅଲସୟତ୍	ଲସୟେତ୍	ଲସୟତୁ	ଲସୟିଷ୍ୟତି
ଲା	ଲାଳୟତି	ଅଲାଳୟତ୍	ଲାଳୟେତ୍	ଲାଳୟତୁ	ଲାଳୟିଷ୍ୟତି
ବି+କପ୍	ବିଳାପୟତି	ବ୍ୟାଳାପୟତ୍	ବିଳାପୟେତ୍	ବିଳାପୟତୁ	ବିଳାପୟିଷ୍ୟତି
ବିଶ୍	ବେଶୟତି	ଅବେଶୟତ୍	ବେଶୟେତ୍	ବେଶୟତୁ	ବେଶୟିଷ୍ୟତି
ଶା	ଶାୟୟତି	ଅଶାୟୟତ୍	ଶାୟୟେତ୍	ଶାୟୟତୁ	ଶାୟୟିଷ୍ୟତି
ଶଦ୍	ଶାତୟତି/ଶାଦୟତି				

ଧାତୁ	ଲଟ୍	ଲଟ୍	ଚିଧୁଲିଙ୍ଗ	ଲୋଟ୍	କୃତ୍
ତି+ସ୍ଥା (କର୍ତ୍ତା ଉପକାରଣ) ବିସ୍ତାପୟତେ (କର୍ତ୍ତା ଉପକାରଣ ନ ହେଲେ) ବିସ୍ତାପୟତି ।					
ଶ୍ରୁ	ଶ୍ରାବୟତି	ଅଶ୍ରାବୟତ୍	ଶ୍ରାବୟେତ୍	ଶ୍ରାବୟତୁ	ଶ୍ରାବୟିଷ୍ୟତି
ସ୍ଥା	ସ୍ଥାପୟତି	ଅସ୍ଥାପୟତ୍	ସ୍ଥାପୟେତ୍	ସ୍ଥାପୟତୁ	ସ୍ଥାପୟିଷ୍ୟତି
ସ୍ଥା	ସ୍ଥାପୟତି/ସ୍ଥାପୟତି	ଅସ୍ଥାପୟତ୍	ସ୍ଥାପୟେତ୍	ସ୍ଥାପୟତୁ	ସ୍ଥାପୟିଷ୍ୟତି
ସ୍ଥା	ସ୍ଥାପୟତି/ସ୍ଥାପୟତି	ଅସ୍ଥାପୟତ୍	ସ୍ଥାପୟେତ୍	ସ୍ଥାପୟତୁ	ସ୍ଥାପୟିଷ୍ୟତି
ସିଧୁ (ଇହଲୋକେ ଫଳ ଲାଭେ) ସାଧୟତି (ସ୍ୱର୍ଗଲୋକେ ଫଳଲାଭେ) ସେଧୟତି					
ସ୍ଥୁର	ସ୍ଥୋରୟତି / ସ୍ଥାପୟତି	ଅସ୍ଥୋରୟତ୍	ସ୍ଥୋରୟେତ୍	ସ୍ଥୋରୟତୁ	ସ୍ଥୋରୟିଷ୍ୟତି
ସ୍ଥୁ =	ସ୍ଥାବୟତି	ଅସ୍ଥାବୟତ୍	ସ୍ଥାବୟେତ୍	ସ୍ଥାବୟତୁ	ସ୍ଥାବୟିଷ୍ୟତି
ହର୍	ହାତୟତି	ଅହାତୟତ୍	ହାତୟେତ୍	ହାତୟତୁ	ହାତୟିଷ୍ୟତି
ହା	ହାପୟତି	ଅହାପୟତ୍	ହାପୟେତ୍	ହାପୟତୁ	ହାପୟିଷ୍ୟତି
ହୁ	ହାରୟତି	ଅହାରୟତ୍	ହାରୟେତ୍	ହାରୟତୁ	ହାରୟିଷ୍ୟତି
ଆ+ହେ	ଆହାୟୟତି	ଆହାୟୟତ୍	ଆହାୟୟେତ୍	ଆହାୟୟତୁ	ଆହାୟୟିଷ୍ୟତି

ଅନୁଶୀଳନୀ

୧. ଉଦାହରଣମାନୁସୃତ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶାନୁସାରା ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନ ପୂରୟତ -

ଉଦାହରଣ -

ଶିଶୁଃ ଚନ୍ଦ୍ରଂ ପଶ୍ୟତି, ମାତା ଶିଶୁଂ ଚନ୍ଦ୍ରଂ -(ଦୃଶ୍+ଶିଚ୍) ଦର୍ଶୟତି ।

(କ) କୃଷ୍ଣଃ ଗ୍ରାମଂ ଗଚ୍ଛତି, ପିତା କୃଷ୍ଣଂ ଗ୍ରାମଂ ----- (ଗମ୍+ଶିଚ୍) ।

(ଖ) ଛାତ୍ରଃ ପୁସ୍ତକଂ ପଠତି, ଗୁରୁଃ ଛାତ୍ରଂ ପୁସ୍ତକଂ----- (ପଠ୍+ଶିଚ୍) ।

(ଗ) ଭୃତ୍ୟଃ ଅର୍ଥଂ ଗୃହ୍ଣାତି, ଗୃହସ୍ବାମୀ ଭୃତ୍ୟମ୍ ଅର୍ଥଂ----(ଗ୍ରହ+ଶିଚ୍) ।

(ଘ) କ୍ଷେତ୍ରେ ବୃକ୍ଷାଃ ଜାୟନ୍ତେ, କ୍ଷେତ୍ରପତିଃ କ୍ଷେତ୍ରେ ବୃକ୍ଷାନ୍ -----
(ଜନ୍+ଶିଚ୍) ।

(ଙ) ଗୋବିନ୍ଦଃ ରଞ୍ଜୁଂ ଛିନତି, ରଞ୍ଜୁଃ ଗୋବିନ୍ଦେନ ରଞ୍ଜୁଂ -----
(ଛିଦ୍+ଶିଚ୍) ।

୨. ଉଦାହରଣାନୁସାରା ସଂଶୋଧୟତ -

ଉଦାହରଣ - ଜନ୍ତୁଃ ମେଘେଃ ବୃଷିଂ କରୟତି ।

ଜନ୍ତୁଃ ମେଘେଃ ବୃଷିଂ କାରୟତି ।

(କ) ମାଧବଃ ଚୌରେଣ ସୁବର୍ଣ୍ଣଂ ହରୟତି ।

(ଖ) ଦେବାଦୁର୍ଗା ସ୍ଵଶକ୍ତିଭିଃ ଦାନବାନ୍ ଅଘାତତ୍ ।

(ଗ) ପୂଜକଃ ଭାଗବତଂ ଶ୍ରବୟିଷ୍ୟତି ।

(ଘ) ମାତା ଶିଶୁଂ ଶଯ୍ୟାୟାଂ ଶୟୟତି ।

(ଙ) ଶିକ୍ଷାବିଭାଗଃ ଛାତ୍ରେଭ୍ୟଃ ପୁସ୍ତକାନି ଦାପୟତି ।

୩. ଅଧୋଲିଖିତାନି ପଦାନି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ବାକ୍ୟାନି ରଚୟତ -

ପ୍ରେଷୟତି, ଅର୍ପୟିଷ୍ୟତି, ଗ୍ରାହୟତୁ, ଅଗଣୟତ, ଲମ୍ଭୟତି ।

୪. ବନ୍ଧନୀମଧାତ୍ ଉପଯୁକ୍ତଂ ପଦଂ ନିରୂପୟତ -

- (କ) ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟ ମତ୍ତଂ ----- (ଜପୟତି, ଜାପୟତି, ଜପତି) ।
- (ଖ) କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଃ ଶତ୍ରୁବକ୍ଷସି ଅସ୍ତ୍ରଂ -----
(ଭିନତି, ଭେଦୟତେ, ଭେଦୟତି) ।
- (ଗ) ଶିକ୍ଷକଃ ଛାତ୍ରଂ ପାଠ୍ୟଂ ----- (ସ୍ମାରୟତ, ଅସ୍ମାରୟତ, ସସ୍ମାର) ।
- (ଘ) ବଶିଜ୍ ବିପ୍ରେଭ୍ୟା ----- (ଭୋଜିଷ୍ୟତି, ଭୋଜିଷ୍ୟତି, ଭୋଜୟିଷ୍ୟତି) ।
- (ଙ) ଆଚାର୍ଯ୍ୟଃ ମାଣବକଂ ଗାୟତ୍ରୀଂ ----- (ବଚତି, ବକ୍ତିୟତି, ବାଚୟତି) ।

୫. ଏକପଦେନ ଅର୍ଥଂ ପ୍ରକାଶୟତ -

- (କ) ଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରେରୟତି ।
- (ଖ) ନିଶ୍ୟନ୍ତଂ ପ୍ରେରୟତ୍ ।
- (ଗ) ପଚନ୍ତଂ ପ୍ରେରୟିଷ୍ୟତି ।
- (ଘ) ଭକ୍ଷୟନ୍ତଂ ପ୍ରେରୟତୁ ।
- (ଙ) ନୃତ୍ୟନ୍ତଂ ପ୍ରେରୟତ୍ ।

(୬) ଅର୍ଥଗତଂ ପାର୍ଥକ୍ୟଂ ପ୍ରଦର୍ଶୟତ -

ରଜୟତି - ରଞ୍ଜୟତି, ଚଳୟତି - ଚାଳୟତି, ବିସ୍ମାୟୟତି -
ବିସ୍ମାପୟତେ, ଯାପୟତି - ଜାପୟତି, ପାୟୟତି - ପାଳୟତି,
ଭାୟୟତି - ଭାଷୟତେ, ନିଶାମୟତି - ନିଶମୟତି ।

୧୦- ସନନ୍ତ ପ୍ରକରଣ

୧. ଇଚ୍ଛାର୍ଥକ ଧାତୁ ଏବଂ ତା'ର କର୍ମସ୍ଥାନୀୟ ଧାତୁର କର୍ତ୍ତା ସମାନ ହୋଇଥିଲେ ଇଚ୍ଛାର୍ଥକ ଧାତୁର କର୍ମସ୍ଥାନୀୟ ଧାତୁରୁ ଇଚ୍ଛାର୍ଥରେ ବିକଳ୍ପରେ ସନ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । (ଧାତୋଃ କର୍ମଣଃ ସମାନକର୍ତ୍ତୃକାଦିଚ୍ଛାୟାଂ ବା-
ପା. ୩.୧. ୭) ।

ଯଥା - ଛାତ୍ରଃ ପଠିତୁମ୍ ଇଚ୍ଛତି । ପିପଠିଷତି (wishes to study) । ଉକ୍ତ ବାକ୍ୟରେ 'ଇଷ୍' ଧାତୁରୁ 'ଇଚ୍ଛତି' ପଦ ଏବଂ 'ପଠ୍' ଧାତୁରୁ 'ପଠିତୁମ୍' ପଦ ନିଷନ୍ନ ହୋଇଛି । 'ଇଷ୍' ହେଉଛି ଇଚ୍ଛାର୍ଥକ ଧାତୁ । ଇଚ୍ଛାର୍ଥକ 'ଇଷ୍' ଧାତୁର କର୍ମସ୍ଥାନୀୟଧାତୁ 'ପଠ୍' ଏହି ଉଭୟ ଧାତୁର ଏକମାତ୍ର କର୍ତ୍ତା ହେଉଛି - 'ଛାତ୍ର' ।

ଏଣୁ ଉଭୟଧାତୁର କର୍ତ୍ତା ସମାନ ହୋଇଥିବା ହେତୁ - 'ପଠିତୁମ୍ ଇଚ୍ଛତି' ସ୍ଥାନରେ ବିକଳ୍ପରେ 'ପଠ୍' ଧାତୁରୁ ସନ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇ 'ପିପଠିଷତି' ହୋଇଅଛି । 'ପଠ୍' ଏକ ଧାତୁ, 'ପିପଠିଷ' (ପଠ୍ + ସନ୍) ମଧ୍ୟ ଏକ ଧାତୁ ଅଟେ । (ସନାଦ୍ୟନ୍ତା ଧାତବଃ - ପା. ୩.୧. ୩୨) ସନନ୍ତ ଧାତୁରୁ ପୁନର୍ବାର ସନ୍ (ସ) ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ ନାହିଁ । (ଇଚ୍ଛାସନ୍ନନ୍ତାତ୍ ପ୍ରତିଷେଧୋ ବକ୍ତବ୍ୟଃ (ବାର୍ତ୍ତିକଃ) ।

୨. 'ପିପଠିଷ', 'ଜିଗମିଷ' ପ୍ରଭୃତି ସନନ୍ତଧାତୁମାନଙ୍କର ରୂପ ଭାଦିଗଣୀୟଧାତୁମାନଙ୍କର ରୂପପରି ହୋଇଥାଏ ।

୩. ଆତ୍ମନେପଦୀ ଧାତୁ ସନନ୍ତ ହେଲେ ସେଥିରୁ ଆତ୍ମନେପଦ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ଯଥା -

ସେର୍ + ସନ୍ (ସ) + ଶମ୍ (ଅ) + ତ୍ (ତେ) = ସିଷେବିଷତେ ।

ପରସ୍ମୈପଦା ଧାତୁ ସନନ୍ତ ହେଲେ ସେଥିରୁ ପରସ୍ମୈପଦ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ ।
(ପୂର୍ବବତ୍ ସନନ୍ତ - ପା. ୧.୩.୬୨) । ଯଥା -

ଗମ୍ + ସନ୍ (ସ) + ଶମ୍ (ଅ) + ତିପ୍ (ତି) = ଜିଗମିଷତି ।

୪. ଉଭୟପଦାଧାତୁ ସନନ୍ତ ହେଲେ ସେଥିରୁ ଆତ୍ମନେପଦ ଏବଂ ପରସ୍ମୈପଦ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା -

କୃ - ଚିକାର୍ଷତେ ଏବଂ ଚିକାର୍ଷତି ।

୫. ଜ୍ଞା-ଶ୍ରୁ-ସ୍-ଦୃଶ୍ ଧାତୁ ଗୁଡିକ ସନନ୍ତ ହେଲେ ସର୍ବଦା ଆତ୍ମନେପଦା ହୁଅନ୍ତି, ଯଥା -

ଜିଜ୍ଞାସତେ, ଶ୍ରୁଶ୍ରୁଷତେ ସୁସ୍ମୃଷତେ ଏବଂ ଦିଦୃଷତେ । (ଜ୍ଞାଶ୍ରୁସ୍ତଦୃଶାଂ
ସନନ୍ତ - ପା. ୧.୩.୫୭) ।

କେତେକ ଧାତୁର ସନନ୍ତରୂପ ପାଇଁ କେତେକ ବିଶେଷନିୟମ ରହିଛି, ଯଥା -

(କ) ସନ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପୂର୍ବରେ ‘ଇ’ ଆଗମ ହେଲେ ଧାତୁର ଉପଧାସ୍ଥିତ ଲଘୁସ୍ବରର ଗୁଣ ହୁଏ । ଯଥା -

ଶିଭ୍ = ଶୁଶୋଭିଷତେ । ମାତ୍ର ‘ଲିଖ୍ - ଧାତୁର ଲିଲିଖ୍ଷତି ଏବଂ ଲିଲୋଖ୍ଷତି ହୁଏ ।

(ଖ) ରୁଦ୍, ବିଦ୍ ଏବଂ ମୁଷ୍ ଧାତୁ ସ୍ଥିତ ଲଘୁସ୍ବରର ଗୁଣ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା -
ରୁଦ୍ = ରୁରୁଦିଷତି, ବିଦ୍ = ବିବିଦିଷତି । ମୁଷ୍ = ମୁମୁଷିଷତି ।

(ଗ) ଗ୍ରହ୍ ଧାତୁ ପରେ ‘ଇ’ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା - ଗ୍ରହ୍ = ଜିଦୃଷତି ।

(ଘ) ପ୍ରଞ୍ ଧାତୁର ପୂର୍ବ ଏବଂ ସ୍ବପ୍ ଧାତୁର ସ୍ବପ୍ ହୁଏ । ଯଥା -

ପ୍ରଞ୍ = ପିପୃଛିଷତି, ସ୍ବପ୍ - ସୁଷ୍ପପସତି ।

(ଡ) ଧାତୁର ଅନ୍ୟସ୍ୱର ଦୀର୍ଘହ୍ରସ୍ୱ । ଯଥା -

ହୁ = ହୁହୁଷତି, ଜି = ଜିଜୀଷତି ।

(ଚ) ଧାତୁର ଅନ୍ତସ୍ଥିତ 'ର' ବର୍ଣ୍ଣସ୍ଥାନରେ 'ଇର' ହ୍ରସ୍ୱ । ଯଥା -

କୃ = ଚିକୀର୍ଷତି, ତୃ = ତିତୀର୍ଷତି, ତିତରୀଷତି ଇତ୍ୟାଦି ।

ପିପଠିଷ୍ - ପରସ୍ମୈପଦୀ ଧାତୁର ରୂପ

ଲଟ୍

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପିପଠିଷତି	ପିପଠିଷତଃ	ପିପଠିଷତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପିପଠିଷସି	ପିପଠିଷଥଃ	ପିପଠିଷଥ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ପିପଠିଷାମି	ପିପଠିଷାବଃ	ପିପଠିଷାମଃ

ଲଠ୍

ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅପିପଠିଷତ୍	ଅପିପଠିଷତାମ୍	ଅପିପଠିଷନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅପିପଠିଷଃ	ଅପିପଠିଷତମ୍	ଅପିପଠିଷତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅପିପଠିଷମ୍	ଅପିପଠିଷାବ	ଅପିପଠିଷାମ

ବିଧୁଲିଟ୍

ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପିପଠିଷେତ୍	ପିପଠିଷେତାମ୍	ପିପଠିଷେୟଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପିପଠିଷେଃ	ପିପଠିଷେତମ୍	ପିପଠିଷେତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ପିପଠିଷେୟାମ୍	ପିପଠିଷେବ	ପିପଠିଷେମ

ଲୋଟ୍

	ପିପଠିଷତୁ-ତାତ୍	ପିପଠିଷତାମ୍	ପିପଠିଷନ୍ତୁ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପିପଠିଷତୁ-ତାତ୍	ପିପଠିଷତାମ୍	ପିପଠିଷନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପିପଠିଷ-ତାତ୍	ପିପଠିଷତମ୍	ପିପଠିଷତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ପିପଠିଷାମି	ପିପଠିଷାବ	ପିପଠିଷାମ

କୃତ୍

ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପିପଠିଷ୍ୟତି	ପିପଠିଷ୍ୟତଃ	ପିପଠିଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପିପଠିଷ୍ୟସି	ପିପଠିଷ୍ୟଥଃ	ପିପଠିଷ୍ୟଥ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ପିପଠିଷ୍ୟାମି	ପିପଠିଷ୍ୟାବଃ	ପିପଠିଷ୍ୟାମଃ

ଜିଜ୍ଞାସ୍ - ଆତ୍ମନେପଦୀ ଧାତୁର ରୂପ

କର୍ତ୍ତ୍

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଜିଜ୍ଞାସତେ	ଜିଜ୍ଞାସେତେ	ଜିଜ୍ଞାସନ୍ତେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଜିଜ୍ଞାସସେ	ଜିଜ୍ଞାସେଥେ	ଜିଜ୍ଞାସୟେ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଜିଜ୍ଞାସେ	ଜିଜ୍ଞାସାବହେ	ଜିଜ୍ଞାସାମହେ

କିତ୍

ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅଜିଜ୍ଞାସତ	ଅଜିଜ୍ଞାସେତାମ୍	ଅଜିଜ୍ଞାସନ୍ତ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅଜିଜ୍ଞାସଥାଃ	ଅଜିଜ୍ଞାସେଥାମ୍	ଅଜିଜ୍ଞାସୟାମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅଜିଜ୍ଞାସେ	ଅଜିଜ୍ଞାସାବହି	ଅଜିଜ୍ଞାସାମହି

ବିଧିକିତ୍

ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଜିଜ୍ଞାସେତ	ଜିଜ୍ଞାସେୟାତାମ୍	ଜିଜ୍ଞାସେରନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଜିଜ୍ଞାସେଥାଃ	ଜିଜ୍ଞାସେୟାଥାମ୍	ଜିଜ୍ଞାସେୟାମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଜିଜ୍ଞାସେୟ	ଜିଜ୍ଞାସେବହି	ଜିଜ୍ଞାସେମହି

ଲୋକ୍

ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଜିଜ୍ଞାସତାମ୍	ଜିଜ୍ଞାସେତାମ୍	ଜିଜ୍ଞାସନ୍ତାମ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଜିଜ୍ଞାସସ୍	ଜିଜ୍ଞାସେଥାମ୍	ଜିଜ୍ଞାସୟାମ୍
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଜିଜ୍ଞାସେ	ଜିଜ୍ଞାସାବହେ	ଜିଜ୍ଞାସାମହେ

କୃତ୍

ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଜିଜ୍ଞାସିଷ୍ୟତେ	ଜିଜ୍ଞାସିଷ୍ୟେତେ	ଜିଜ୍ଞାସିଷ୍ୟନ୍ତେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଜିଜ୍ଞାସିଷ୍ୟସେ	ଜିଜ୍ଞାସିଷ୍ୟେଥେ	ଜିଜ୍ଞାସିଷ୍ୟୟେ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଜିଜ୍ଞାସିଷ୍ୟେ	ଜିଜ୍ଞାସିଷ୍ୟାବହେ	ଜିଜ୍ଞାସିଷ୍ୟାମହେ

ଯେପରିକି ପାତୁମ୍ବ ଇଚ୍ଛା ପିପାସା (ପିଇବାର ଇଚ୍ଛା - (desire for drinking) ଏବଂ ପାତୁମ୍ବ ଇଚ୍ଛୁ ପିପାସୁଃ (ପିଇବାକୁ ଇଚ୍ଛୁକ - (desirous of drinking) ସେହିପରି, ପିପଠିଷା - ପିପଠିଷୁଃ ପ୍ରଭୃତି ରୂପ ହୋଇଥାଏ । କେତେକ ଧାତୁର ଲଙ୍ଘକାର ପ୍ରଥମପୁରୁଷ ଏକବଚନରେ ସମ୍ବତରୂପ-

୧. ଅଦ୍ - ଜିଦ୍‌ସ୍ତତି (ଅଦୁମ୍ବ ଇଚ୍ଛତି)

୨. ଆୟ - ଇସ୍ତତି

୩. ଇ - ଜିଗମିଷତି

୪. ଅଧ୍ + ଇ - ଅଧ୍‌ଜିଗାଂସତେ

୫. ପ୍ରତି + ଇ - ପ୍ରତୀକ୍ଷିଷତି

୬. ଇଷ୍ - ଏକ୍ଷିଷିଷତି

୭. ଇଷ୍ - ଇକ୍ଷିଷିଷତେ

୮. ଉ - ଉକ୍ଷିଷତି

୯. ଉର୍ଣ୍ଣ - ଉର୍ଣ୍ଣିଷତି

୧୦. ର - ଅରିରିଷତି

୧୧. ରଧ୍ - ଇର୍ଷତି

୧୨. କୃ - ଚିକାକ୍ଷତି - ତେ

୧୩. କ୍ରମ୍ - ଚିକ୍ରମିଷତି

୧୪. କୁପ୍ - ତୁକୁପିଷତି/ତୁକୋପିଷତି

୧୫. କୃତ୍ - ଚିକୃସ୍ତତି / ଚିକର୍ତ୍ତିଷତି

୧୬. କୃଷ୍ - ଚିକୃଷିଷତି

୧୭. କ୍ଷିପ୍ - ଚିକ୍ଷିଷତି

୧୮. ଖାଦ୍ - ଚିଖାଦିଷତି

୧୯. ଖନ୍ - ଚିଖନିଷତି

୨୦. ଖ୍ୟା - ଚିଖ୍ୟାସତି

୨୧. ଗମ୍ - ଜିଗମିଷତି

୨୨. ସଂ + ଗମ୍ - ସଂଜିଗାଂସତେ

୨୩. ଗୁ - ଜିଗରିଷତି

୨୪. ଗୈ - ଜିଗାସତି

୨୫. ଗୁପ୍ - ଜୁଗୁସ୍ତତି

୨୬. ଗୁହ୍ - ଜୁଗୁସିଷତି - ତେ

୨୭. ଗଣ୍ - ଜିଗଣିଷତି

୨୮. ଗଦ୍ - ଜିଗଦିଷତି

୨୯. ଗ୍ରହ୍ - ଜିଗ୍ରସିଷତି

୩୦. ଗର୍ଜ୍ - ଜିଗର୍ଜିଷତି

୩୧. ଗର୍ହ୍ - ଜିଗର୍ହିଷତେ

୩୨. ଗୁପ୍ - ଜୁଗୁସ୍ତତି, ଜୁଗୁପିଷତି, ଜୁଗୋପିଷତି, ଜୁଗୋପାୟିଷତି

୩୩. ଗ୍ରହ - ଜିଗ୍ରହାୟିଷତି, ଜିଗ୍ରହାୟିଷତେ
 ୩୪. ଗ୍ଲା - ଜିଗ୍ଲାସତି ୩୫. ଚର - ଚିଚରିଷତି, ଚିଚଳିଷତି
 ୩୬. ଚି - ଚିଚାଷତି / ତେ ଚିକାଷତି / ତେ
 ୩୭. ଛିଦ୍ - ଚିଛିଦ୍‌ସତି / ତେ ୩୮. ଛଦ୍ - ଚିଛାଦୟିଷତି
 ୩୯. ଜନ୍ - ଜିଜନିଷତେ ୪୦. ଜାର୍ - ଜିଜାବିଷତି
 ୪୧. ଜୟ - ଜିଜୟିଷତି ୪୨. ଜଞ୍ - ଜିଜଞ୍‌ସତି
 ୪୩. ଜାଗୁ - ଜିଜାଗରିଷତି ୪୪. ଜି - ଜିଚାଷତି
 ୪୫. ଜୁଲ୍ - ଜିଜୁଲିଷତି ୪୬. ଜ୍ଞୟ - ଜ୍ଞାୟତି
 ୪୭. ଜ୍ଞାୟ - ଜିଜ୍ଞାପୟିଷତି ୪୮. ଜ୍ଞା ଶିର୍ - ଜିଜ୍ଞାପୟିଷତି
 ୪୯. ଜ୍ଞା - ଜିଜ୍ଞାସତି / ତେ ୫୦. ଡା - ଡିଡିୟିଷତେ
 ୫୧. ଡନ୍ - ଡିଡାଂସତି / ତେ ଉଡ୍ + ଡା - ଉଡ୍‌ଡିଡିୟିଷତେ
 ଡିଡଂସତି ତେ, ଡିଡନିଷତି / ତେ
 ୫୨. ଡିଜ୍ - ଡିଡିଷତେ ୫୩. ଦୃ - ଡିଡାୟିଷତି, ଡିଡରିଷତି, ଡିଡରାୟିଷତି
 ୫୪. ଦୃଞ୍ - ଡିଡଞ୍‌ସତି, ଡିଡଞ୍‌ସତି ୫୫. ଡୈ - ଡିଡ୍ରାସତେ
 ୫୬. ଦମ୍ - ଧୂସତି / ଧାସତି, ଦିଦାୟିଷତି ୫୭. ଦଂଶ୍ - ଦିଦଶତି
 ୫୮. ଦହ୍ - ଦିଧାସତି ୫୯. ଦା - ଦିସ୍‌ସତି / ତେ
 ୬୦. ଦୁହ୍ - ଦୁଧୁସତି / ତେ ୬୧. ଦୃଶ୍ - ଦିଦୃଶତେ
 ୬୨. ଦେ - ଦିସ୍‌ତେ ୬୩. ଦୋ - ଦିସ୍‌ତି
 ୬୪. ଦିର୍ - ଦୁଦ୍ୟୁସତି, ଦିଦେବିଷତି ୬୫. ଧା - ଧୂସତି / ତେ
 ୬୬. ଧାର୍ - ଦିଧାବିଷତି / ତେ ୬୭. ଧୁ - ଦିଧାୟିଷତି / ତେ
 ୬୮. ଧେ - ଧୂସତି ୬୯. ଧୈ - ଦିଧାସତି
 ୭୦. ନମ୍ - ନିନାସତି ୭୧. ନଶ୍ - ନିଜ୍‌ସତି, ନିନଶିଷତି

୭୨. ନା - ନିନାଷତି ୭୩. ନିନ୍ - ନିନିଷିଷତି
 ୭୪. ନୃତ୍ - ନିନର୍ତ୍ତସିତି ୭୫. ପତ୍ - ପିପସତି
 ୭୬. ପଠ୍ - ପିପଠିଷତି ୭୭. ପତ୍ - ପିପ୍ତତି , ପିପତିଷତି
 ୭୮. ପତ୍ - ପିପ୍ତତେ ୭୯. ପା - ପିପାସତି
 ୮୦. ପୁ - ପିପବିଷତେ ୮୧. ପୂଜ୍ - ପୁପୂଜୟିଷତି
 ୮୨. ପ୍ରଜ୍ - ପିପୃଜିଷତି ୮୩. ବଧ୍ - ବାଭସୁତେ
 ୮୪. ବୁଧ୍ - ବୁବୁଧିଷତି / ତେ, ବୁବୋଧିଷତି / ତେ
 ୮୫. ବୁଧ୍ - ବୁଭୁସୁତେ ୮୬. ବୁ - ବିବକ୍ଷତି
 ୮୭. ଭକ୍ - ବିଭକ୍ଷୟିଷତି / ତେ ୮୮. ଭଜ୍ - ବିଭକ୍ଷତି
 ୮୯. ଭିତ୍ - ବିଭିସୁତି ୯୦. ଭୁଜ୍ - ବୁଭୁକ୍ଷତି
 ୯୧. ଭୁ - ବୁଭୁକ୍ଷତି / ତେ ୯୨. ଭ୍ରମ୍ - ବିଭ୍ରମିଷତି
 ୯୩. ଭ୍ରସ୍ - ବିଭକ୍ଷତି ବିଭ୍ରକ୍ଷତି, ବିଭର୍ଜିଷତି, ବିଭ୍ରଜିଷତି
 ୯୪. ମସ୍ - ମିମତ୍ସିଷତି, ମିମଜିଷତି ୯୫. ମା - ମିସୁତି
 ୯୬. ମି / ମା - ମିସୁତି ୯୭. ମେ - ମିସୁତେ
 ୯୮. ମାନ୍ - ମାମାସତେ ୯୯. ମୂର୍ - ମୋକ୍ଷତେ, ମୁମୁକ୍ଷତି / ତେ
 ୧୦୦. ମୃ - ମୁମୂର୍ଷତି ୧୦୧. ମୃଜ୍ - ମିମୃକ୍ଷତି, ମିମାର୍ଜିଷତି
 ୧୦୨. ଯଜ୍ - ଯିଜକ୍ଷତି / ତେ ୧୦୩. ଯା - ଯିପାସତି
 ୧୦୪. ଯୁ - ଯୁୟୁକ୍ଷତି, ଯିପବିଷତି
 ୧୦୫. ଯୁଧ୍ - ଯୁୟୁସୁତେ ୧୦୬. ରକ୍ଷ - ରିରକ୍ଷିଷତି
 ୧୦୭. ରତ୍ - ରିରଚୟିଷତି / ତେ ୧୦୮. ରଭ୍ - ରିସତେ
 ୧୦୯. ରାଧ୍ - ରିସୁତି, ରିରାସୁତି ୧୧୦. ରୁଦ୍ - ରୁରୁଦିଷତି
 ୧୧୧. ରୁଧ୍ - ରୁରୁସୁତି / ତେ ୧୧୨. ଲଭ୍ - ଲିସ୍ବତେ

୧୧୩. ଲିଖ - ଲିଲିଖିଷତି	୧୧୪. ବର୍ - ବିବକ୍ଷତି
୧୧୫. ବଦ୍ - ବିବଦିଷତି	୧୧୬. ବୟ - ବିବୟିଷତେ
୧୧୭. ବସ୍ - ବିବସ୍ତି	୧୧୮. ବିଦ୍ - ବିବିଦିଷତି
୧୧୯. ଶକ୍ - ଶିକ୍ଷତି	୧୨୦. ଶାନ୍ - ଶାଶାଂସତି / ତେ
୧୨୧. ଶା - ଶିଶୟିଷତେ	୧୨୨. ଶୁ - ଶୁଶ୍ରୁଷତେ
୧୨୩. ସନ୍ - ସିସନିଷତି, ସିଷାସତି	
୧୨୪. ସିବ୍ - ସୁସ୍ୟିଷତି, ସିଷେବିଷତି	
୧୨୫. ସୃଜ୍ - ସିସୃଷତି	୧୨୬. ସୁ - ତୁଷୁଷତି / ତେ
୧୨୭. ସ୍ - ସୁସ୍ପୂର୍ଷତେ	୧୨୮. ସ୍ଥା - ତିଷ୍ଠାସତି
୧୨୯. ସ୍ପଦ୍ - ସୁସ୍ପଦସତି	୧୩୦. ଘୃଣ୍ - ପିଘୃଷତି
୧୩୧. ସ୍ନିହ୍ - ସିସ୍ନିଷତି, ସିସ୍ନିହିଷତି, ସିସ୍ନିହିଷତି	
୧୩୨. ଶ୍ଵାୟୟ - ଶିଶ୍ଵାୟୟିଷ୍ୟତି, ଶୁଶ୍ଵାବୟିଷତି	
୧୩୩. ସ୍ଵାରୟ-ପୁସ୍ଵାରୟିଷତି / ତେ	୧୩୪. ସ୍ଵାପୟ-ସୁସ୍ଵାପୟିଷତି / ତେ
୧୩୫. ସ୍ଵାଦୟ-ସିସ୍ଵାଦୟିଷତି / ତେ	୧୩୬. ସ୍ଵେଦୟ - ସିସ୍ଵେଦୟିଷତି
୧୩୭. ସାହୟ - ସିସାହୟିଷତି	୧୩୮. ହସ୍ - ଜିହସିଷତି
୧୩୯. ହନ୍ - ଜିହାଂସତି	୧୪୦. ହା - ଜିହାସତି
୧୪୧. ହି - ଜିହାସତି	୧୪୨. ହୃ - ଜିହାସିତି
୧୪୩. ହୃଷ୍ - ଜିହସିଷତି	୧୪୪. ହ୍ଵାୟୟ - ଜୁହାବୟିଷତି

ଆଶଙ୍କା ଅର୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ଧାତୁରୁ ସନ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ଯଥା -

କୂଳଂ ପିପତିଷତି (ଶଙ୍କେ କୂଳଂ ପତିଷ୍ୟତି) ।

ଶ୍ଵା ମୁମୁର୍ଷତି (ଶଙ୍କେ ଶ୍ଵା ମରିଷ୍ୟତି) ।

ଅନୁଶୀଳନୀ

୧. ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ -

- କ) ଅହଂ ବେଦଂ ----- (ସ୍ମରଣଂ ଜଞ୍ଜାମି) ।
 ଖ) ହରିଃ ପୁଷ୍ପକଂ ----- (ନେତୁମ୍ ଐଚ୍ଛତ) ।
 ଗ) ରମା ଗ୍ରାମଂ ----- (ଗତୁମ୍ ଇଚ୍ଛତି) ।
 ଘ) ମାଧବଃ ଜଳଂ ----- (ପାତୁମ୍ ଇଚ୍ଛତୁ) ।
 ଙ) ଗୀତା ମାତରଂ ----- (ଦ୍ରଷ୍ଟୁମ୍ ଇଚ୍ଛତି) ।

୨. ସଂଶୋଧନଂ କରୁତ -

- କ) ଗୋପାଳଃ ଭୃଗୋଳଂ ଜିଜ୍ଞାସତି ।
 ଖ) ଚୌରଃ ଧନଂ ଲିପସନ୍ତି ।
 ଗ) ବନ୍ଧଂ ଗୀତାଂ ପିପଠିଷାମହେ ।
 ଘ) ହରିଃ ନୌକୟା ନଦୀଂ ତିତୀର୍ଷତେ ।
 ଙ) ଦସ୍ୟୁଃ ପଥକଂ ଜିହ୍ଵାସତେ ।

୩. ଅଧୋଲିଖିତପଦାନି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ବାକ୍ୟାନି ରଚୟତ -

ବିବକ୍ଷତି, ନିନୀସନ୍ତି, ଚିକାର୍ଷାମି, ଶିଶୟିଷେତେ, ରୁରୁଦିଷତି,

୪. ଏକପଦେନ ଅର୍ଥଂ ପ୍ରକାଶୟତ -

- କ) ଦାତୁମ୍ ଇଚ୍ଛତି । ଖ) ପଞ୍ଜୁମ୍ ଇଚ୍ଛତି ।
 ଗ) ପାତୁମ୍ ଇଚ୍ଛେତ୍ । ଘ) ତ୍ୟକ୍ତୁମ୍ ଇଚ୍ଛତୁ ।
 ଙ) ସ୍ଥାତୁମ୍ ଐଚ୍ଛତ୍ ।

୫. ଅର୍ଥଗତଂ ପାର୍ଥକ୍ୟଂ ପ୍ରଦର୍ଶୟତ -

ଭୁଗୁସ୍ତତି - ଜିଗ୍ମାସତି; ଦିସ୍ତତି - ଧୂସ୍ତତି; ଦିଦୃଷତେ - ଦୁଧୃଷତେ;
ଜିଜ୍ଞାସତେ - ଜିଜ୍ଞାଂସତି ; ବିଭକ୍ଷତି - ବୁଭୁକ୍ଷତି ।

୬. ବନ୍ଧନାମଧାତୁ ଉପଯୁକ୍ତପଦଂ ନିରୂପୟତ -

କ) ରାନା ସଙ୍ଗାତଂ ---- । (ଜିଗାସତି, ଜିଗାସତେ, ଜିଜ୍ଞାଂସତି)

ଖ) ଧନିକଃ ଦରିଦ୍ରାୟ ବସ୍ତ୍ରଂ ---- । (ଦିସ୍ତତି, ଧୂସ୍ତତି, ଧୂସ୍ତତି)

ଗ) ରଘୁଃ ଅନ୍ନଂ ----- । (ଚିଖିନିଷତେ, ଚିଖିଦିଷତି, ଚିକୃଷତି)

ଘ) ମାଧବିକା ରାମାୟଣଂ ---- ।

(ଅଧିଜିଗମିଷତି, ଅଧିଜିଗାଂସତେ, ଅଧିଜିଜ୍ଞାଂସତି)

ଙ) ଛାତ୍ରଃ ଶିକ୍ଷକଂ ପ୍ରଶ୍ନଂ ---- ।

(ପିପାସତି, ପିପୃକ୍ଷିଷତି, ବାଭସ୍ତତେ)

୧୧ - ଯତନ୍ତ ପ୍ରକରଣ

ପୌନଃପୁନ୍ୟ ଏବଂ ଭୃଗୁାର୍ଥ ଦ୍ୟୋତିତ ହେଲେ ଏକାର୍ ହଳାଦି ଧାତୁରୁ ‘ଯତ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ (ଧାତୋରେକାତୋ ହଳାଦେଃ କ୍ରିୟା ସମଭିହାରେ ଯତ୍ - ପା.୩.୧.୨୨) । ବାରମ୍ବାର ଅଥବା ଅଧିକ (ଆତିଶଯ୍ୟ) କରିବା ଅର୍ଥରେ ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଥାଏ । ଯେଉଁ ଧାତୁରୁ ଯତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହେବ ତାହାର ଆଦିରେ ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ ଥିବ ଏବଂ ସେ ଧାତୁ ଏକସ୍ବର ବର୍ଣ୍ଣ ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇଥିବ । ଯେପରି - ‘ଜିଷ୍’ ଓ ‘ଜଷ୍’ ପ୍ରଭୃତି ଧାତୁ ଏକସ୍ବର ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଆଦିରେ ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ ନଥିବାରୁ ଏବଂ ‘ଜାଗୁ’ ତଥା ‘ଗବେଷ୍’ ପ୍ରଭୃତି ଧାତୁର ଆଦିରେ ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଏକସ୍ବର ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇ ନଥିବାରୁ ସେଥିରୁ ଯତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ‘ଯତ୍’ - ବିକଳରେ ହୁଏ ମାତ୍ର ‘ଶିଚ୍’ ଓ ‘ସନ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପରି ସମସ୍ତ ଧାତୁରୁ ହୁଏ ନାହିଁ । ‘ଯତ୍’ - ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ମଧ୍ୟ ଧାତୁ ହୁଏ ଏବଂ ଏହା ସର୍ବଦା ଆତ୍ମନେପଦା ହୁଏ । ‘ଯତ୍’ ରୁ ‘ଯ’ ମାତ୍ର ଅବଶିଷ୍ଟ ରହେ । ଏଥିରେ ଧାତୁର ଦ୍ବିତ୍ବ ହୁଏ । ଦ୍ବିତ୍ବ ହେଲେ ପୂର୍ବପଦ (ଅଭ୍ୟାସ)ରେ ଅ ର ଆ ; ଈ - ଈ ର ଏ ; ଉ - ଉ ର ଓ ହୁଏ । ଯଥା - ନୀ - ନେନୀୟତେ, ଭୁ - ବୋଭୁୟତେ, ପଠ - ପାପଠ୍ୟତେ ।

ଭୁ - ଧାତୁର ଯତନ୍ତ ରୂପ

ପୁନଃପୁନଃ ଅତିଶୟେନ ଭବତି = ବୋଭୁୟତେ । (ବ=ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ) ।

ଏହାର ରୂପ ଲଟ୍ ପ୍ରଭୃତି ପଞ୍ଚଲକାରରେ ଏଠାରେ ଦ୍ରୁତଶୀତ ।

କଟ୍

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ବୋଭୁୟତେ	ବୋଭୁୟେତେ	ବୋଭୁୟତେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ବୋଭୁୟସେ	ବୋଭୁୟେଥେ	ବୋଭୁୟଧ୍ୱେ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ବୋଭୁୟେ	ବୋଭୁୟାବହେ	ବୋଭୁୟାମହେ

କଟ୍

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅବୋଭୁୟତ	ଅବୋଭୁୟେତାମ୍	ଅବୋଭୁୟତ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅବୋଭୁୟଥା	ଅବୋଭୁୟେଥାମ୍	ଅବୋଭୁୟଧ୍ୱମ୍
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଅବୋଭୁୟେ	ଅବୋଭୁୟାବହି	ଅବୋଭୁୟାମହି

ବିଧିକ୍

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ବୋଭୁୟେତ	ବୋଭୁୟେୟାତାମ୍	ବୋଭୁୟେରନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ବୋଭୁୟେଥାଃ	ବୋଭୁୟେୟାଥାମ୍	ବୋଭୁୟେଧ୍ୱମ୍
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ବୋଭୁୟେୟ	ବୋଭୁୟେବହି	ବୋଭୁୟେମହି

କୋଟ୍

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ବୋଭୁୟତାମ୍	ବୋଭୁୟେତାମ୍	ବୋଭୁୟତାମ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ବୋଭୁୟସ୍	ବୋଭୁୟେଥାମ୍	ବୋଭୁୟଧ୍ୱମ୍
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ବୋଭୁୟେ	ବୋଭୁୟାବହେ	ବୋଭୁୟାମହେ

କୃଟ୍

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ବୋଭୁୟିଷ୍ୟତେ	ବୋଭୁୟିଷ୍ୟେତେ	ବୋଭୁୟିଷ୍ୟନ୍ତେ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ବୋଭୁୟିଷ୍ୟସେ	ବୋଭୁୟିଷ୍ୟେଥେ	ବୋଭୁୟିଷ୍ୟଧ୍ୱେ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ବୋଭୁୟିଷ୍ୟ	ବୋଭୁୟିଷ୍ୟାବହେ	ବୋଭୁୟିଷ୍ୟାମହେ

କେତେକ ଧାତୁର ଯତନ୍ତ - ଲଟ୍ - ପ୍ରଥମପୁରୁଷ -
ଏକବଚନରୂପ

୧. ଅର୍ - ଅଗାଧ୍ୟାତେ - (ମହାଲତାଜିଆଅଗାଧ୍ୟାତେ = କୁଟିଳମ୍ ଅଟେ) ।
 ୨. ଅଶ୍ - ଅଶାଶ୍ୟାତେ ୩. ର - ଅରାୟତେ
 ୪. କୃ - ଚେକ୍ରୀୟତେ ୫. ଗମ୍ - ଜଙ୍ଗମ୍ୟାତେ
 ୬. ଗୌ - ଜେଗୀୟତେ ୭. ଗ୍ରହ୍ - ଜରାଗୃହ୍ୟାତେ
 ୮. ଘ୍ରା - ଜେଘ୍ରୀୟତେ ୯. ଚର୍ - ଚଂଚୂର୍ଯତେ/ଚଞ୍ଚୂର୍ଯତେ
 ୧୦. ଜୟ - ଜଂଜୟାତେ ୧୧. ଜନ୍ - ଜାଜାୟତେ
 ୧୨. ଜ୍ଞଳ - ଜାଜ୍ଞଲ୍ୟାତେ ୧୩. ଜନ୍ - ଜାଜାୟତେ
 ୧୪. ଜି - ଜେଜାୟତେ ୧୫. ଜ୍ଞା - ଜାଜ୍ଞାୟତେ
 ୧୬. ଜୈକ୍ - ଜୋଜୈକ୍ୟାତେ ୧୭. ଚୟ - ଚାତୟାତେ
 ୧୮. ଦଶ୍ - ଦନ୍ଦଶ୍ୟାତେ ୧୯. ଦହ୍ - ଦନ୍ଦହ୍ୟାତେ
 ୨୦. ଦା - ଦେଦୀୟତେ ୨୧. ଦାୟ - ଦେଦୀୟାତେ
 ୨୨. ଦୃଶ୍ - ଦରୀଦୃଶ୍ୟାତେ ୨୩. ଧେ - ଦେଧୀୟତେ
 ୨୪. ଧା - ଦେଧ୍ନୀୟତେ ୨୫. ଧ୍ଵଂସ୍ - ଦନୀଧ୍ଵସ୍ୟାତେ
 ୨୬. ନୀ - ନେନୀୟତେ ୨୭. ନୃତ୍ - ନରୀନୃତ୍ୟାତେ
 ୨୮. ପର୍ - ପାପତ୍ୟାତେ ୨୯. ପର୍ - ପନୀପତ୍ୟାତେ
 ୩୦. ପଦ୍ - ପନୀପଦ୍ୟାତେ ୩୧. ପା - ପେପାୟତେ
 ୩୨. ପୃ - ପୋପୂର୍ଯତେ ୩୩. ପ୍ରଞ୍ - ପରୀପୃଞ୍ଜ୍ୟାତେ
 ୩୪. ଫଲ୍ - ପଞ୍ଜୁଲ୍ୟାତେ ୩୫. ବୃଧ୍ - ବୋବୃଧ୍ୟାତେ

୩୬. ଭୂ - ବୋଭୂୟତେ	୩୭. ଭୂଞ୍ - ବନାଭୂଞ୍ଯତେ
୩୮. ଯମ୍ - ଯଂଯମ୍ୟତେ	୩୯. ରୁଦ୍ - ରୋରୁଦ୍ୟତେ
୪୦. ଲୁପ୍ - ଲୋଲୁପ୍ୟତେ	୪୧. ବଞ୍ - ବନାବଞ୍ଯତେ
୪୨. ବ୍ରଜ୍ - ବାବ୍ରଜ୍ୟତେ	୪୩. ବ୍ୟତ୍ - ବେବିତ୍ୟତେ
୪୪. ବୃତ୍ - ବରୀବୃତ୍ୟତେ	୪୫. ବୃଧ୍ - ବରୀବୃଧ୍ୟତେ
୪୬. ଶା- ଶାଶୟତେ	୪୬. ଶାସ୍ - ଶେଶିଷ୍ୟତେ
୪୮. ସଦ୍ - ସାସଦ୍ୟତେ	୪୯. ସ୍ରାସ୍ - ସନାସ୍ରସ୍ୟତେ
୫୦. ସ୍ୱଦ୍ - କନାସ୍ୱୟତେ	୫୧. ସିର୍ - ସେସିତ୍ୟତେ
୫୨. ହନ୍ - ଜେହ୍ନାୟତେ	

ଅନ୍ୟକେତେକ ନିୟମ

(ନିତ୍ୟଂ କୋଟିଲ୍ୟ ଗତୌ - ପା. ୩. ୧. ୨୩) ଗତ୍ୟର୍ଥକ ଧାତୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କୋଟିଲ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ‘ଯତ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ (ବାରମ୍ବାର ଅଥବା ଅତିଶୟ ଅର୍ଥରେ ନୁହେଁ) - କୁଟିଳଂ ବ୍ରଜତି = ବାବ୍ରଜ୍ୟତେ (ଲୁପ - ସଦ - ଗର୍ହାୟାମ୍ - ପା. ୬. ୧. ୨୪) ଲୁପ - ସଦ - ଚର - ଜପ - ଜଭ - ଦହ - ଦଶ - ଶ୍ଚ ଧାତୁମାନଙ୍କର ଗର୍ହିତ ଅର୍ଥରେ ‘ଯତ୍’ ହୁଏ । ଯଥା - ଗର୍ହିତଂ ଲୁପ୍ତିତି = ଲୋଲୁପ୍ୟତେ ।

ଅନୁଶୀଳନୀ -

୧. ନିର୍ଦ୍ଦେଶାନୁସାରଂ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ -

- କ) ବାଳକଃ ନିଜଗ୍ରାମଂ ----- (ପୁନଃପୁନଃ ଗଚ୍ଛତି) ।
- ଖ) କୃଷଃ ଇତିହାସଂ ----- (ଅତିଶୟେନ ପଠିଷ୍ୟତି) ।
- ଗ) ଅଗ୍ନିଃ ଯଜ୍ଞମଣ୍ଡପେ ----- (ଅତିଶୟେନ ଜ୍ୱଳତି) ।

- ଘ) ପୁରୁଷ ପିତର ଦୁର୍ଦ୍ଦିନବିଷୟେ ----- (ପୁରୁଷପୁରୁଷ ବଦନ୍ତି)
 ଙ) ରୋଗୀ ଜଳଂ ----- (ଅତିଶୟେନ ପିବନ୍ତି) ।

୨. ସଂଶୋଧନ କରୁତ -

- କ) ସର୍ପଃ ଭୂତଲେ ଅଟ୍ୟତି ।
 ଖ) ରାଜା ଶତ୍ରୁନ୍ ଜେଜ୍ଞାୟତେ ।
 ଗ) ବାଳିକା ମଣ୍ଡପେ ନରାନୁତ୍ୟତି ।
 ଘ) ବୃକ୍ଷେ ପୁଷ୍ପାଣି ବରାବୃତ୍ୟତେ ।
 ଙ) ମାର୍ଗେ ପର୍ବତଃ ଦରାବୃତ୍ୟତି ।

୩. ଅଧୋଲିଖିତପଦାନି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ବାକ୍ୟାନି ରଚୟତ -
 ବୋଭୁୟତେ, ଜଂଜୟତେ, ବରାବୃତ୍ୟତେ, ପଦ୍ମଲ୍ୟତେ,
 ପେପାୟତେ ।

୪. ଏକପଦେନ ଅର୍ଥଂ ପ୍ରକାଶୟତ -

- କ) ପୁରୁଷ ପୁରୁଷ ଦାପ୍ୟତେ ।
 ଖ) ଅତିଶୟେନ ସିଞ୍ଚନ୍ତି ।
 ଗ) ପୁରୁଷ ପୁରୁଷ ହନ୍ତି ।
 ଘ) ଅତିଶୟେନ ରୋଦନ୍ତି ।
 ଙ) ପୁରୁଷ ପୁରୁଷ ପତନ୍ତି ।

୫. ଅର୍ଥଗତଂ ପାର୍ଥକ୍ୟଂ ପ୍ରଦର୍ଶୟତ -

ନରାନୁତ୍ୟତେ - ଦରାବୃତ୍ୟତେ ; ଦେଦୀୟତେ - ଦେଦୀପ୍ୟତେ;
 ବରାବୃତ୍ୟତେ - ବରାବୃତ୍ୟତେ ; ଜାଜାୟତେ - ଜାଜ୍ଞାୟତେ ;
 ନେନାୟତେ - ପେପାୟତେ ।

୧୨- ଯତ୍ନଗତ ଧାତୁ ପ୍ରକରଣ

ପାଣିନିଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ଧାତୁ ସଂଜ୍ଞା ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ନିମନ୍ତେ ଦୁଇଟି ସୂତ୍ର ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଛି; ଯଥା- ଭୂବାଦୟୋ ଧାତବଃ- ପା.୧.୩.୧. ଏବଂ ସମ୍ଭାଦ୍ୟନ୍ତା ଧାତବଃ-ପା.୩.୧.୩୨ । ଏହାର ଆଧାରରେ ଧାତୁଗୁଡ଼ିକୁ ଦୁଇ ପ୍ରକାରର ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ; ଯଥା - ଉପଦିଷ୍ଟ ଧାତୁ ଏବଂ ଅତିଦିଷ୍ଟ ଧାତୁ ବା ଧାତୁସାଧୂତ ଧାତୁ । ଯେଉଁ ଧାତୁଗୁଡ଼ିକ ଧାତୁପାଠରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଛନ୍ତି ସେଗୁଡ଼ିକ ଉପଦିଷ୍ଟ ଧାତୁ ଅଟନ୍ତି; ଯଥା- ଭୂ, ଗମ, ପଠ, ଲଭ୍ ଇତ୍ୟାଦି । ଏଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଧାତୁ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଥାଏ । ଏଗୁଡ଼ିକର ରୂପ ଭବତି, ଗଚ୍ଛତି, ପଠତି, ଲଭତେ ଇତ୍ୟାଦି ଭଳି ହୋଇଥାଏ । ଏହି ସବୁ ଧାତୁମାନଙ୍କ ପାଇଁ ପା . ୧.୩.୧ ସୂତ୍ରଟି ପ୍ରଯୋଜ୍ୟ । ପାଣିନିଙ୍କ ଧାତୁପାଠରେ ଏମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ୧୯୪୪ ।

ଅତିଦିଷ୍ଟ ଧାତୁଗୁଡ଼ିକୁ ମୂଳ ଉପଦିଷ୍ଟ ଧାତୁ ଓ ମୂଳ ପ୍ରତିପଦିକ ମାନଙ୍କରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଯୋଗ କରି ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇଥାଏ । ପୁନଶ୍ଚ ଏମାନଙ୍କୁ ଧାତୁ ସାଧୂତ ଧାତୁ (ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଧାତୁ) ଏବଂ ନାମ ସାଧୂତ ଧାତୁ ଭେଦରେ ଦୁଇପ୍ରକାରରେ ଗଣନା କରାଯାଇପାରେ । ମୂଳଧାତୁମାନଙ୍କ ସହ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଯୋଗକରି ଯେଉଁ ଧାତୁଗୁଡ଼ିକ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥାନ୍ତି ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଧାତୁ ସାଧୂତ ଧାତୁ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ପାଣିନିଙ୍କ ୩.୧.୩୨ ସୂତ୍ରଟି ଏହିସବୁ ଧାତୁମାନଙ୍କ ନିମନ୍ତେ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟଗୁଡ଼ିକ ସନ୍, ଶିତ, ଯତ୍, ଯତ୍ନୁକ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏବେ ଯତ୍ଲୁକ୍ କଥା ବିଚାର କରାଯାଉ । ବ୍ୟାକରଣରେ ‘ଲୁକ୍’ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଅବର୍ଣ୍ଣନ । ଅତଏବ ‘ଯତ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ବିଧାନ ହୋଇ ପୁନଃ ଲୁକ୍ (ଲୋପ) ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଧାତୁସହ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲେ ଏହିପରି ଧାତୁକୁ ଯତ୍, ଲୁକ୍ + ଅତ ବା ‘ଯତ୍, ଲୁଗତ’ ଧାତୁ କୁହାଯାଏ । ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ ଯେ ଧାତୁରେ ଯତ୍, ପ୍ରତ୍ୟୟ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ପୁଣି ଲୋପ ହୁଏ କାହିଁକି ? ମୂଳରୁ ସେହି ପ୍ରତ୍ୟୟ ବ୍ୟବହୃତ ନ ହୋଇଥିଲେ କ’ଣ ଅସୁବିଧା ହୋଇଥାନ୍ତା ? ଏ ସମ୍ପର୍କରେ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ, ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପୁଣି ଲୋପ କରାଯାଏ । ସେଥିପାଇଁ ପାଣିନିଙ୍କର ଏକ ସୂତ୍ର ଅଛି । ସୂତ୍ରଟି ହେଲା - ଯତୋଚି ଚ -ପା. ୫.୨.୫୫

- ‘ଅଚ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପରେ ଥିଲେ ‘ଯତ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଲୁକ୍ (ଲୋପ) ହେବ । ‘ଚ’କାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦ୍ଵାରା ‘ଅଚ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ‘ବହୁଳ’ ଏହି ଲୁକ୍ ହୋଇପାରେ । ‘ଅଚ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗେ ଯତ୍ଲୁକ୍ ଯଥା - ଗମ୍ + ଅଚ୍ (ଯତ୍, ଲୁକ୍) = ଜଗମଃ । ଚଳ୍ + ଅଚ୍ (ଯତ୍, ଲୁକ୍) = ଚଞ୍ଚଳଃ । ଯଜ୍ + ଉଚ୍ (ଯତ୍, ଲୁକ୍) = ଯାଜତ୍ସୁଃ । ଦନ୍ ଶ୍ + ଉଚ୍ (ଯତ୍, ଲୁକ୍) = ଦନ୍ଦଶୁଃ । ବଦ୍ + ଉଚ୍ (ଯତ୍, ଲୁକ୍) = ବାବଦୁଃ ଇତ୍ୟାଦି ।

କୃଦନ୍ତ ବ୍ୟତୀତ କୃଚିତ୍ ଅନ୍ୟତ୍ର ମଧ୍ୟ ଯତ୍, ଲୋପ ହୋଇଥାଏ । ଏଇ ‘ଯତ୍’ର ପ୍ରୟୋଗରେ ଧାତୁଟି ପରସ୍ପେଷଦୀ ହୁଏ ଏବଂ ‘ଯତ୍’ଟି ଲୋପହୁଏ (ଯତ୍, ଲୁକ୍) । କେତେକ ବୈଦ୍ୟାକରଣଙ୍କ ମତରେ ‘ଯତ୍, ଲୁକ୍’ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆତ୍ମନେପଦର ବ୍ୟବହାର ମଧ୍ୟ ହୋଇଥାଏ । ‘ଯତ୍,

ଲୁକ୍' କ୍ଷେତ୍ରରେ ଧାତୁର ଯଥାରୀତି ଦ୍ଵିତ୍ଵ ହୁଏ । ଦ୍ଵିତ୍ଵ ହୋଇ ସେହି ଅଂଶର 'ଜ' ଏବଂ 'ଉ'ର ଗୁଣ ହୁଏ ଏବଂ 'ଅ'ର ଦୀର୍ଘ ହୁଏ । ସାଧାରଣତଃ ବୈଦିକ ପ୍ରୟୋଗରେ ଏହାର ଆଧିକ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।
ଯତ୍‌ଲୁଗନ୍ତର କେତୋଟି ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରୟୋଗ ଲକ୍ଷଣୀୟ; ଯଥା -

କୃ - ଚର୍ଚ୍ଚିତ, ଚର୍ଚ୍ଚରୀତି, ଚରିକର୍ତ୍ତ, ଚରିକରୀତି, ଚରାକର୍ତ୍ତ,
ଚରାକରୀତି ।

ଦନ୍ - ଦନ୍‌ଶୀତି, ଦନ୍‌ଶୀତି, ଦନ୍‌ଷି, ଦନ୍‌ଷି ।

ଦା - ଦାଦାତି, ଦାଦେତି ।

ବୃତ୍ - ବର୍ଚ୍ଚିତ, ବରିବର୍ତ୍ତ, ବରାବର୍ତ୍ତ, ବର୍ବୃତାତି, ବରାବୃତାତି ।

ଭୁ - ବୋଭବାତି, ବୋଭୋତି ।

ହା - ଜାହାତି, ଜାହେତି ।

ଲୌକିକ ସଂସ୍କୃତରେ ବାରଂବାର ବା ଅତିଶୟ ବା ପୌନଃପୁନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ପାଣିନିଙ୍କ ସ୍ତୁତ - ଧାତୋରେକାତୋ ହଳାଦେଃ କ୍ରିୟାସମଭିହାରେ ଯତ୍‌ (ପା.୩.୧.୨୨) ଅନୁଯାୟୀ 'ଏକାର୍' ଧାତୁମାନଙ୍କ ପରେ 'ଯତ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ଲାଗେ । ଏଣୁ 'ଭୁ' ଧାତୁରୁ 'ବୋଭୁୟତେ' ଇତ୍ୟାଦି ପଦ ମିଳିଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଯଦି ଅର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପରେ ଥାଏ, ତେବେ 'ଯତ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟର ଲୁକ୍ ହୋଇ ଯତ୍‌ଲୁଗନ୍ତ ପଦ ଯଥା - ବୋଭବାତି ବା ବୋଭୋତି ପଦ ମିଳିଥାଏ ।

ଏହି 'ଯତ୍‌ଲୁଗନ୍ତ' କ୍ଷେତ୍ରରେ କେତେକ କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।

ଯଥା -

୧. 'ତିପ୍' ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦ୍ଵାରା, ୨. 'ଶପ୍' ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦ୍ଵାରା, ୩. 'ଅନୁବନ୍ଧ' ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦ୍ଵାରା, ୪. 'ଗଣ' ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦ୍ଵାରା, ୫. 'ଏକାତ୍' ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦ୍ଵାରା ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟମାନ ବିଧାନ ହୋଇଥାଏ ତାହା ହୁଏ ନାହିଁ । ଏଣୁ କୁହାଯାଇଛି-
ତିପା ଶପାଃନୁବନ୍ଧେନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶଂ ଯଦ୍ ଗଣେନ ଚ ।

ଯତ୍ରେକାଞ୍ ଗ୍ରହଣଂ ଚୈବ ପଞ୍ଚୋତାନି ନ ଯଦ୍‌ଲୁକି ॥

ଭୂ ଧାତୁରୁ ବୋଭୁ ବା ବୋଭବ୍ ଧାତୁ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ଧାତୁର ରୂପ ଏହିପରି ହୁଏ -

ଲଟ୍ (ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳ)

ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
	ବୋଭୋତି,	ବୋଭୁତଃ	ବୋଭୁବତି
	ବୋଭବାତି		
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ବୋଭୋଷି,		
	ବୋଭବାଷି	ବୋଭୁଥଃ	ବୋଭୁଥ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ବୋଭୋମି,		
	ବୋଭବାମି	ବୋଭୁବଃ	ବୋଭୁମଃ

ଲଟ୍ (ଅତୀତ କାଳ)

ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
	ଅବୋଭୋତ,	ଅବୋଭୁତାମ୍	ଅବୋଭୁବୁଃ
	ଅବୋଭବାତ୍		
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅବୋଭୋଃ,		
	ଅବୋଭବାଃ	ଅବୋଭୁତମ୍	ଅବୋଭୁତ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ଅବୋଭବମ୍	ଅବୋଭୁବ	ଅବୋଭୁମ

ଲୋଚ୍ (ଅନୁଜ୍ଞା, ଆଦେଶ)

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ବୋଭୋତୁ, ବୋଭୋବାତୁ	ବୋଭୁତାମ୍	ବୋଭୁବତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ବୋଭୁହି	ବୋଭୁତମ୍	ବୋଭୁତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ବୋଭବାନି	ବୋଭବାବ	ବୋଭବାମ

ଲୁଚ୍ ଲକାର (ଅନଦ୍ୟତନ ଭବିଷ୍ୟତ)

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ବୋଭବିତା	ବୋଭବିତାମ୍	ବୋଭବିତାରଃ- ଇତ୍ୟାଦି

ଲୁଟ୍ ଲକାର (ଅତୀତ ଭବିଷ୍ୟତ /
ସମ୍ଭାବନା ଅର୍ଥରେ)

ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଅବୋଭବିଷ୍ୟତ୍	ଅବୋଭିଷ୍ୟତାମ୍	ଅବୋଭିଷ୍ୟନ୍ - ଇତ୍ୟାଦି ।
------------	-------------	--------------	---------------------------

ଆଶୀର୍ଲଟ୍

ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ବୋଭୁୟାତ୍	ବୋଭୁୟାସ୍ତାମ୍	ବୋଭୁୟାସୁଃ- ଇତ୍ୟାଦି
-------------	----------	--------------	-----------------------

ଆତ୍ମନେପଥରେ ଏହି ଧାତୁଟିର ରୂପ ନିମ୍ନୋକ୍ତ
ପ୍ରକାରର ଅଟେ ।

କାଳ	ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ ଏକବଚନ	କର୍ମବାଚ୍ୟରେ ରୂପ
ଲଟ୍	ବୋଭୁତେ	ବୋଭୁୟତେ
ଲଡ୍	ଅବୋଭୁତ	ଅବୋଭୁୟତ
ଲୋଟ୍	ବୋଭୁତାମ୍	ବୋଭୁୟତାମ୍
ବିଧୁଲିଡ୍	ବୋଭୁବାତ	ବୋଭୁୟେତ
ଲିଟ୍	ବୋଭବାଂଚକ୍ରେ	ବୋଭବାଂଚକ୍ରେ
ଲୁଟ୍	ବୋଭବିତା	ବୋଭବିତା ବା ବୋବିଭାବିତା
ଏଲୁଟ୍	ବୋଭବିଷ୍ୟତେ	ବୋଭବିଷ୍ୟତେ ବା ବୋଭବିଷ୍ୟତେ
ଲୁଡ୍	ଅବୋଭବିଷ୍ୟତ	ଅବୋଭବିଷ୍ୟତ ବା ଅବୋଭାବିଷ୍ୟତ
ଲୁଡ୍	ଅବୋଭବିଷ୍	ଅବୋଭାବି
ଆଶୀଲିଡ୍	ବୋଭବିଷ୍ଠାଷ୍	ବୋଭବିଷ୍ଠାଷ୍ ବା ବୋଭାବିଷ୍ଠାଷ୍

୧୩ - ନାମଧାତୁ ପ୍ରକରଣ

ନାମ ବା ନାମପ୍ରକୃତିକ ସୁବଚ୍ଚ ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ଅର୍ଥରେ କ୍ୟର୍ - କ୍ୟର୍ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗକରି ତାହାକୁ ଧାତୁ କରିଦିଆଯାଏ । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟଗୁଡ଼ିକ ବିକଳରେ ହୁଏ । ଏହି ଧାତୁଗୁଡ଼ିକ ବିଶେଷ ବିଶେଷ ଅର୍ଥ ଦେଖାଦିତ କରନ୍ତି । ଯଥା -

ଆତ୍ମନଃ ପୁତ୍ରମ୍ ଇଚ୍ଛତି = ପୁତ୍ରୀୟତି (ପୁତ୍ର+କ୍ୟର୍ (ଯ) = ପୁତ୍ରୀୟ (ନାମଧାତୁ); ପୁତ୍ରୀୟ+ ଲଟ୍ -ତି = ପୁତ୍ରୀୟତି (କ୍ରିୟାପଦ) ।

ଏହି କ୍ୟର୍ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତ୍ୟୟ ଗୁଡ଼ିକ ବିକଳରେ ହୁଅନ୍ତି । ଉକ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟ ନ ହେବାସ୍ଥଳରେ ବିଗ୍ରହ ବାକ୍ୟର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ପୁତ୍ରରୁ କ୍ୟର୍ = ପୁତ୍ରୀୟତି ଓ କ୍ୟର୍ ନ ହେଲେ - ଆତ୍ମନଃ ପୁତ୍ରମ୍ ଇଚ୍ଛତି - ରହେ ।

ନାମ (ପ୍ରାତିପଦିକ) ଅଥବା ସୁବଚ୍ଚ ଯେଉଁ ଧାତୁର ମୂଳ ତାହାକୁ 'ନାମଧାତୁ' କୁହାଯାଏ । ଯଥା -

ଅସ୍ମିନ୍ ନାଟକେ ରାମଃ କୃଷତି (କୃଷ+କ୍ରିପ୍ +ତି ; କ୍ରିପ୍ - ପ୍ରତ୍ୟୟର ଲୋପ - କୃଷ ଇବ ଆଚରତି - (ବିଗ୍ରହ) = କୃଷତି) ।

୧. କ୍ୟର୍ - (ଯ) - (ସୁପଃ ଆତ୍ମନଃ କ୍ୟର୍ - ପା. ୩ . ୧ . ୮)

(କ) ନିଜ ଇଚ୍ଛା ଅର୍ଥରେ - ଆତ୍ମନଃ ପୁତ୍ରମିଚ୍ଛତି = ପୁତ୍ରୀୟତି ।

- ଆତ୍ମନଃ ବନ୍ଧୁମିଚ୍ଛତି = ବନ୍ଧୁୟତି ।

- ଆତ୍ମନଃ ଅଶନମିଚ୍ଛତି = ଅଶନୀୟତି ।

- ଆତ୍ମନଃ ଧନମିଚ୍ଛତି = ଧନୀୟତି ।

-ଆତ୍ମନଃ ଉଦକମିଚ୍ଛତି = ଉଦକୀୟତି ।

(ଖ) ଖାଇବା ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା ଅର୍ଥରେ-ଅଶନଂଭୋକ୍ତୁମିଚ୍ଛତି = ଅଶନାୟତି ।

(ଗ) ଲୋଭ ଅର୍ଥରେ - ଧନମିଚ୍ଛତି = ଧନାୟତି ।

(ଘ) ବୃଷା ଅର୍ଥରେ - ଉଦକମିଚ୍ଛତି = ଉଦନୟତି ।

(ଙ) କରିବା ଅର୍ଥରେ - ନମଃ କରୋତି = ନମସ୍ୟତି ।

ତପଃ କରୋତି = ତପସ୍ୟତି ।

ବରିବଃ (ସେବାଂ)କରୋତି = ବରିବସ୍ୟତି ।

(ଚ) ଆଚରଣ ଅର୍ଥରେ - ପୁତ୍ରମିବ ଆଚରତି = ପୁତ୍ରୀୟତି ।

(କର୍ମବାଚକ ଉପମାନରୁ ଉତ୍ତର) ସଖାୟମିବ ଆଚରତି = ସଖୀୟତି ।

ରିପୁମିବ ଆଚରତି = ରିପୁୟତି ।

ପିତରମିବ ଆଚରତି = ପିତ୍ରୀୟତି ।

ମାତରମିବ ଆଚରତି = ମାତ୍ରୀୟତି

ଭ୍ରାତରମିବ ଆଚରତି = ଭ୍ରାତ୍ରୀୟତି ।

୨. କାମ୍ୟ - ନିଜର ଇଚ୍ଛା ଅର୍ଥ ବୁଝାଇଲେ -

ଆତ୍ମନଃ ପୁତ୍ରମିଚ୍ଛତି = ପୁତ୍ର କାମ୍ୟତି

ଆତ୍ମନଃ ଧନମିଚ୍ଛତି = ଧନ କାମ୍ୟତି

ଆତ୍ମନଃ ଯଶଃ ଇଚ୍ଛତି = ଯଶସ୍ବାମ୍ୟତି ।

ଆତ୍ମନଃ ପୟଃ ଇଚ୍ଛତି = ପୟସ୍ବାମ୍ୟତି ।

୩. ଶିଚ୍ - (ଇ) କରିବା ଅର୍ଥରେ -

ପବିତ୍ରଂ କରୋତି = ପବିତ୍ରୟତି । ଧବଳଂ କରୋତି = ଧବଳୟତି ।

(ତ) ଉଦ୍‌ଗାର ପୂର୍ବକ ଚର୍ଚ୍ଚଣ ଅର୍ଥରେ -

ରୋମନ୍ତଂ ବର୍ତ୍ତୟତି = ରୋମନ୍ତାୟତେ ।

୭. ଯ (ଯକ) - (କଣ୍ଠାଦିଭ୍ୟା ଯକ - ପା. ୩. ୧. ୨୭)

କଣ୍ଠ - କଣ୍ଠୟତି / ତେ । ଭିଷଜ୍ - ଭିଷଜ୍ୟତି ।

ମନ୍ତୁ - ମନ୍ତୁୟତି / ତେ । ଇଷୁଧି - ଇଷୁଧତି ।

ବଲଗୁ - ବଲଗୁୟତି । ଗଦୁଦ୍ - ଗଦୁଦ୍ୟତି ।

ଅସୁ - ଅସୁୟତି / ତେ । କେଳା - କେଳାୟତି ।

ସପର୍ଯ୍ୟ - ସପର୍ଯ୍ୟତି । ଖେଳା - ଖେଳାୟତି ।

ହୃଣା - ହୃଣାୟତେ । ଲେଳା - ଲେଳାୟତି ।

ଉଷସ୍ - ଉଷସ୍ୟତି । ଅଗଦ - ଅଗଦ୍ୟତି ।

ମେଧା - ମେଧୟତି । ଉରସ୍ - ଉରସ୍ୟତି ।

ସୁଖା - ସୁଖ୍ୟତି । ଦୁଃଖା - ଦୁଃଖ୍ୟତି ।

ରେଖା - ରେଖାୟତି । ପୟସ୍ - ପୟସ୍ୟତି ।

ମହା - ମହାୟତେ । ତିରସ୍ - ତିରସ୍ୟତି ।

ନାମଧାତୁ-ରୂପର ଉଦାହରଣ

ଆତ୍ମନଃ ପୁତ୍ରମିଚ୍ଛତି = ପୁତ୍ର+କ୍ୟର୍ (ଯ) = ପୁତ୍ରାୟ ଧାତୁ

ଲଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପୁତ୍ରାୟତି	ପୁତ୍ରାୟତଃ	ପୁତ୍ରାୟତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପୁତ୍ରାୟସି	ପୁତ୍ରାୟଥଃ	ପୁତ୍ରାୟଥ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ପୁତ୍ରାୟାମି	ପୁତ୍ରାୟାବଃ	ପୁତ୍ରାୟାମଃ

ଲଟ୍

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ଅପୁତ୍ରାୟତ୍	ଅପୁତ୍ରାୟତାମ୍	ଅପୁତ୍ରାୟନ୍
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ଅପୁତ୍ରାୟଃ	ଅପୁତ୍ରାୟତମ୍	ଅପୁତ୍ରାୟତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ଅପୁତ୍ରାୟମ୍	ଅପୁତ୍ରାୟାବ	ଅପୁତ୍ରାୟାମ

ବିଧୁଲିଟ୍

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପୁତ୍ରାୟେତ୍	ପୁତ୍ରାୟେତାମ୍	ପୁତ୍ରାୟେୟଃ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପୁତ୍ରାୟେଃ	ପୁତ୍ରାୟେତମ୍	ପୁତ୍ରାୟେତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ପୁତ୍ରାୟେୟମ୍	ପୁତ୍ରାୟେବ	ପୁତ୍ରାୟେମ

ଲୋଟ୍

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପୁତ୍ରାୟତୁ/ତାତ୍	ପୁତ୍ରାୟତାମ୍	ପୁତ୍ରାୟନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପୁତ୍ରାୟତାତ୍	ପୁତ୍ରାୟତମ୍	ପୁତ୍ରାୟତ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ପୁତ୍ରାୟାନି	ପୁତ୍ରାୟାବ	ପୁତ୍ରାୟାମ

କ୍ଳଟ୍

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ	ପୁତ୍ରାୟିଷ୍ୟତି	ପୁତ୍ରାୟିଷ୍ୟତଃ	ପୁତ୍ରାୟିଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ	ପୁତ୍ରାୟିଷ୍ୟସି	ପୁତ୍ରାୟିଷ୍ୟଥଃ	ପୁତ୍ରାୟିଷ୍ୟଥ
ଉଚ୍ଚମ ପୁରୁଷ	ପୁତ୍ରାୟିଷ୍ୟାମି	ପୁତ୍ରାୟିଷ୍ୟାବଃ	ପୁତ୍ରାୟିଷ୍ୟାମଃ

ଅନୁଶୀଳନୀ

୧. ନିର୍ଦ୍ଦେଶମନୁସୃତ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନ ପୂରୟତ -

- କ) ଦଶରଥଃ ----- । (ଆତ୍ମନଃ ପୁତ୍ରମ୍ ଜଞ୍ଜତି)
- ଖ) ଅମିତାଭଃ ----- । (କୃଷ୍ଣ ଜବ ଆଚରତି)
- ଗ) ଗୋପବନ୍ଧୁଃ ----- । (ଆତ୍ମନଃ ଯଶଃ ଐଚ୍ଛତ)
- ଘ) ଗୟାସୁରଃ ଦେବାନାଂ ସମାପେ ----- । (ରିପୁନିବ ଆଚରତି)
- ଙ) ବଶିଜ୍ ପ୍ରାସାଦେ ----- । (ସୁଖମନୁଭବତି)

୨. ସଂଶୋଧୟତ -

- କ) ଯଦୁଃ ଶଦ୍ଦାୟତି ।
- ଖ) ସୁଗ୍ରୀବଃ ରାମଂ ସଖୀୟତେ ।
- ଗ) ଗୋଲକଃ ଯଶସ୍ଵାମ୍ୟତେ ।
- ଘ) ଶେଫାଳୀ ପ୍ରଭୃତୟଃ ଉଦକାୟତି ।
- ଙ) ପାକଶାଳାଃ ଧୂମାୟନ୍ତି ।

୩. ଅଧୋଲିଖିତପଦାନି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ବାକ୍ୟାନି ରଚୟତ -

ପଣ୍ଡିତାୟତେ, ଚନ୍ଦ୍ରମାୟତେ, ପୁତ୍ରୀୟତି, ନମସ୍ୟତି, ଧନକାମ୍ୟତି ।

୪. ଏକପଦେନ ଅର୍ଥଂ ପ୍ରକାଶୟତ -

- କ) ଆତ୍ମନଃ ବନ୍ଧୁମ୍ ଜଞ୍ଜତି ।
- ଖ) କଳହଂ କରୋତି ।
- ଗ) ଚର୍ବିତଂ ବସ୍ତୁ ଆକୃଷ୍ୟ ପୁନଃ ଚର୍ବତି ।
- ଘ) ବାସ୍ତୁମ୍ ଉଦ୍‌ବମତି ।

ଡ) ଆନୁଷ୍ଠ ସୁଖମ୍ ଇଚ୍ଛତି ।

୫. ଅର୍ଥଗତଂ ପାର୍ଥକ୍ୟଂ ପ୍ରଦର୍ଶୟତ -

ଉଦକୀୟତି - ଉଦନ୍ୟତି; ପୁତ୍ରୀୟତି - ପୁତ୍ରୀୟତେ ;

ଅଶନୀୟତି - ଅଶନୀୟତି; ଧନୀୟତି - ଧନୀୟତି ;

ବୈରୀୟତେ - ମନ୍ଦୀୟତେ ।

୧୪ - ପରସ୍ପୈପଦ ଓ ଆତ୍ମନେପଦ ପ୍ରକ୍ରିୟା

ପରସ୍ପୈପଦ ଓ ଆତ୍ମନେପଦ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଧାତୁମାନଙ୍କ ପରେ ଆସୁଥିବା ପ୍ରତ୍ୟୟମାନଙ୍କୁ ଦୁଇପ୍ରକାରରେ ବିଭାଜିତ କରାଯାଏ । ତିପ୍, ତସ୍, ଝି ମସ୍ ପ୍ରଭୃତି ପରସ୍ପୈପଦ ଏବଂ ତ, ଆତାମ୍, ଝି ମହିତ୍ ପ୍ରଭୃତି ଆତ୍ମନେପଦ ସୂଚକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଅଟନ୍ତି । ପର ପାଇଁ (ପରସ୍ପୈ) ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦିତ ହୁଏ ତାହାକୁ ପରସ୍ପୈପଦୀ ଏବଂ (ଆତ୍ମନେ) ନିଜ ପାଇଁ ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟ କରାଯାଏ ତାହାକୁ ଆତ୍ମନେପଦୀ ଧାତୁ କୁହାଯାଏ । ତେଣୁ ‘ପଚତି’ ଏବଂ ‘ପଚତେ’ କ୍ରିୟାଦ୍ୱୟ ଏକା ପର୍ ଧାତୁରୁ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟପାଇଁ ରାନ୍ଧୁଛି ଏବଂ ନିଜ ପାଇଁ ରାନ୍ଧୁଛି ଏହି ଅର୍ଥଦ୍ୱୟକୁ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି । ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଅବସ୍ଥାରେ କ୍ରିୟା ଫଳ କର୍ତ୍ତୃଗାମୀ ହେଲେ ଆତ୍ମନେପଦୀ ଏବଂ କର୍ତ୍ତୃ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟଗାମୀ ହେଲେ ପରସ୍ପୈପଦୀ ଧାତୁମାନଙ୍କର ବ୍ୟବହାର ହେଉଥିଲା । କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଏହି ଭେଦ ଆଉ ରହିଲା ନାହିଁ । ଫଳରେ କେତେକ ଧାତୁ କେବଳ ପରସ୍ପୈପଦୀରୂପେ ଏବଂ ଆଉ କେତେକ କେବଳ ଆତ୍ମନେପଦୀ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲେ । କେତେକ ଧାତୁ ଉଭୟ ଆତ୍ମନେପଦୀ ଓ ପରସ୍ପୈପଦୀ ରୂପରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହୃତ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ ।

କେତେକ ଧାତୁ କେତେକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅର୍ଥ ବୁଝାଇବାପାଇଁ ଆତ୍ମନେପଦୀ ପରସ୍ପୈପଦୀ ରୂପରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଅନ୍ତି, ଯଥା - କ୍ରମ୍ ଧାତୁର କ୍ରମତେ ଓ କ୍ରାମତି ଦୁଇ ପ୍ରକାରର ରୂପ ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଉତ୍ସାହ, ଅପ୍ରତିବନ୍ଧ ଏବଂ ବୃଦ୍ଧି ଅର୍ଥ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ଏହା କେବଳ ଆତ୍ମନେପଦୀ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।
(ବୃଦ୍ଧିସର୍ଗତାୟନେଷୁ କ୍ରମଃ- ପା. ୧.୩.୩୮) ଯଥା -

(କ) କ୍ଷେତ୍ରକର୍ଷଣାୟ କ୍ରମତେ (ଉତ୍ସାହତେ) - ଜମି ଚାଷ କରିବା ପାଇଁ ଉଚ୍ଛନ୍ନ ହେଉଛି ।

(ଖ) ଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ କ୍ରମରେ ବୁଦ୍ଧିଃ - ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଏହାର ଗଭୀର ଅଭିନିବେଶ ଅଛି ।

(ଗ) ସତ୍ୟ ଶ୍ରୀ କ୍ରମରେ - ସଜନ ମାନଙ୍କର ସୌଭାଗ୍ୟ ବୃଦ୍ଧିପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।

୧. ଗ୍ରହନକ୍ଷତ୍ରାଦି ଜ୍ୟୋତିଷମାନଙ୍କର ଉଦ୍ଦିଗମନ ବୁଝାଇଲେ ଆ ଉପସର୍ଗପୂର୍ବକ କ୍ରମ ଧାତୁ ଆତ୍ମନେପଦୀ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ (ଆତ ଉଦ୍ଦିଗମନେ - ପା. ୧.୩.୪୦) ଯଥା -

ଆକ୍ରମରେ ଭାନ୍ତଃ - ସୂର୍ଯ୍ୟ ଆକାଶରେ ଉଦ୍ଦିଗମନ କରୁଛନ୍ତି ।
(ଜ୍ୟୋତିରୁଦ୍ଦିଗମନେ ଇତି ବାଚ୍ୟମ୍) ।

କିନ୍ତୁ ଜ୍ୟୋତିର୍ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟପଦାର୍ଥର ଉଦ୍ଦିଗମନ ବୁଝାଇଲେ ପରସ୍ପେଷପଦାରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଅନ୍ତି । ଯଥା -

ଆକ୍ରମତି ଧୂମଃ ଗଗନମ୍ - ଧୂଆଁ ଆକାଶକୁ ଉଠୁଛି ।

୨. ଆରମ୍ଭ ଅର୍ଥରେ ପ୍ର ଏବଂ ଉପ ଉପସର୍ଗପୂର୍ବକ । କ୍ରମ ଧାତୁ ସର୍ବଦା ଆତ୍ମନେପଦୀ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ । (ପ୍ରୋପାଭ୍ୟାଂ ସମର୍ଥାଭ୍ୟାମ୍ - ପା. ୧.୩.୪୨) ଯଥା -

ଭୋକ୍ତୁ ପ୍ରକ୍ରମରେ । ଉପକ୍ରମରେ 'ସେ ଖାଇବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରୁଛି ।

୩. ପାଦ ବିଶେଷ ଅର୍ଥରେ ବି ଉପସର୍ଗ ପୂର୍ବକ କ୍ରମଧାତୁ ଆତ୍ମନେପଦୀ ହୁଏ । (ବେଷ ପାଦବିହରଣେ - ପା. ୧.୩.୪୦) ଯଥା -

ସାଧୁ ବିକ୍ରମରେ ବାଜା - ଘୋଡ଼ା ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ପାଦପକାଇ ଚାଲୁଛି । କିନ୍ତୁ ବିକ୍ରମତି ରାଜା । ରାଜା ନିଜର ପରାକ୍ରମ ପ୍ରକାଶ କରୁଛନ୍ତି ।

୪. ଆ, ଅନୁ ଏବଂ ପରି ଉପସର୍ଗପୂର୍ବକ କ୍ରାଡ଼ ଧାତୁ ଆତ୍ମନେପଦୀ ହୁଏ । (କ୍ରାଡ଼ୋଽନୁସଂପରିଭ୍ୟଷ୍ଟ - ପା. ୧.୩.୨୧) ଯଥା -

ଆକ୍ରାତତେ, ଅନୁକ୍ରାତତେ, ପରିକ୍ରାତତେ ବା ମାଣବକଃ - ଛାତୁଟି ଖେଳୁଅଛି ।

୫. ସମ୍ପଦପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୂର୍ବକ କ୍ରୀଡ଼ା ଧାର୍ଯ୍ୟ ଆତ୍ମନେପଥରେ ବ୍ୟବହାର ହୁଏ । (ସମୋଦକୃତନେ - ଗା) । ସଂକ୍ରାନ୍ତରେ ମଣିଷିରମରପ୍ରାପ୍ତିତା ଯତ୍ନ କର୍ମ୍ୟାଃ । କିନ୍ତୁ କେଁ କର ଶବ୍ଦ ବା ଅବ୍ୟକ୍ତଧ୍ବନି ଅର୍ଥରେ ପରସ୍ପେଷ୍ୟ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ । ଯଥା - ସଂକ୍ରାନ୍ତି ରଥଃ । ସଂକ୍ରାନ୍ତି ବିହଗଃ ।

୬. ମିଳନାର୍ଥ ବୁଝାଇଲେ ସମ୍ପଦ ପୂର୍ବକ ଗମ୍ ଧାର୍ଯ୍ୟ ଆତ୍ମନେପଥାରୂପେ ବ୍ୟବହାର ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ (ସମୋଗମ୍ୟାହିତ୍ୟାମ୍ - ପା. ୧.୩.୨୯) । ଏତେ ଉପପଦ୍ୟୋଗ କଳିଦାସକର୍ମ୍ୟାମାକିନେୟୀ ସଂଗ୍ରହରେ । କିନ୍ତୁ ସକର୍ମ୍ୟ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲେ ପରସ୍ପେଷ୍ୟ ହୁଏ । ଯଥା-

ସଂଗ୍ରହେ ମିତ୍ରମ୍ - ବନ୍ଧୁ ସହ ମିଳିତ ହେଉଛି ।

୭. ସମ୍ପଦପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୂର୍ବକ ରଜ୍ଜଧାରୁ (ଇଚ୍ଛା) ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିଲେ ଆତ୍ମନେପଥ ହୁଏ । ଯଥା- ସମୁଦ୍ରରେ ।

୮. ଉତ୍ତପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୂର୍ବକ ଚର ଧାର୍ଯ୍ୟ ସକର୍ମ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ ଆତ୍ମନେପଥ ହୁଏ । ଯଥା - ଗୁରୁବଚନମ୍ ଉଚ୍ଚରେ ଗୁରୁ କଥାକୁ ଉଚ୍ଚରେ କରୁଛି ।

୯. ପାଦେନ ସଞ୍ଚରେ, ରଥେନ ସଞ୍ଚରେ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରୟୋଗ କ୍ଷେତ୍ରରେ ତୃତୀୟାବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ପଦଯୋଗରେ ସମ୍ପଦ ପୂର୍ବକ ଚର ଧାର୍ଯ୍ୟ ଆତ୍ମନେପଥ ରୂପେ ବ୍ୟବହାର ହୋଇଛି ।

୧୦. ବି ଏବଂ ପରା ଉପସର୍ଗ ପୂର୍ବକ ଜିଧାରୁ ଆତ୍ମନେପଥ ହୁଏ । ଯଥା - ବିଜୟତେ / ପରାଜୟତେ ଶତ୍ରୁନ୍ ।

୧୧. ଅକର୍ମ୍ୟ କିମ୍ବା ସ୍ବାକର୍ମ୍ୟ ଚର ଧାର୍ଯ୍ୟ ଉତ୍ତ ଏବଂ ବି ଉପସର୍ଗ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ଆତ୍ମନେପଥ ହୁଏ । ଯଥା -

ଉପପତେ / ବିପତତେ ରବିଃ - ସୂର୍ଯ୍ୟ ଦେବୀପ୍ୟମାନ ହେଉଛନ୍ତି ।
ଉପପତେ ପାଣିମ୍ - ସେ ହାତ ଶେକୁଛି ।

କିନ୍ତୁ ସ୍ବାକର୍ମ୍ୟ କର୍ମ୍ୟ ନହେଲେ ପରସ୍ପେଷ୍ୟ ହୁଏ । ଯଥା -

ବିରପତି ଭୁବଂ ସବିତା - ସୂର୍ଯ୍ୟ ପୃଥିବୀକୁ ବିଶେଷ ଭାବରେ
ଉଦ୍‌ଘୋଷ କରୁଛନ୍ତି ।

୧୨. ଅପନୟନ ଅର୍ଥବୁଝାଇଲେ ‘ବି’ଉପସର୍ଗପୂର୍ବକ ନା ଧାତୁର
ଆତ୍ମନେପଦୀ ହୁଏ । ଯଥା - କ୍ରୋଧଂ ବିନୟତେ - କ୍ରୋଧ ଶମନ କରୁଛି ।

କିନ୍ତୁ କର୍ତ୍ତୃଗତ ଅପନୟନ ନ ହୋଇଥିଲେ ପରସ୍ମୈପଦୀ ହୁଏ । ଯଥା -
ଗୁରୋଃ କ୍ରୋଧଂ ବିନୟତି - ଗୁରୁଙ୍କର କ୍ରୋଧ ଶାନ୍ତି କରୁଛି ।

୧୩. ଆ-ଉପସର୍ଗ ପୂର୍ବକ ଯମ୍ ଧାତୁ ଅକର୍ମକ ହୋଇଥିଲେ ଆତ୍ମନେପଦୀ
ହୋଇଥାଏ । ଯଥା -

ହସ୍ତମ୍ ଆୟତ୍ତତେ-ହାତଲମ୍ଭୁଛି । କିନ୍ତୁ ସକର୍ମକ କ୍ଷେତ୍ରରେ
ଆତ୍ମନେପଦୀ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା - ଆୟତ୍ତତି କୃପାତ୍ ରଞ୍ଜମ୍ - କୃପାରୁ ଦଉଡ଼ି
ଟାଣୁଛି । ସ୍ବାଜ୍ଞ କର୍ମକ ହୋଇଥିଲେ ଆତ୍ମନେପଦୀ ହୁଏ । ଯଥା -

ଆୟତ୍ତତେ ପାଦମାତ୍ମୟମ୍ - ନିଜପାଦ ଲମ୍ଭୁଛି ।

୧୪. ବିବାହ ଅର୍ଥରେ ଉପ+ଯମ୍ ସର୍ବଦା ଆତ୍ମନେପଦୀ ହୁଏ । ଯଥା -
ମେନାଂ ବିଧୁନା ଉପଯେମେ - ବିଧୁ ଅନୁସାରେ ମେନାଙ୍କୁ ବିବାହ
କଲେ । ସୁଲକ୍ଷଣାଂ କନ୍ୟା ମୁପଯତ୍ତତେ - ସୁନ୍ଦର ଲକ୍ଷଣଯୁକ୍ତ କନ୍ୟାକୁ
ବିବାହ କରୁଛି ।

୧୫. ବି, ଆ, ଏବଂ ପରିପୂର୍ବକ ରମ୍ ଧାତୁ ପରସ୍ମୈପଦୀ ହେଲାବେଳେ
ଉପପୂର୍ବକ ରମ୍ ଧାତୁର ବିକଳରେ ପରସ୍ମୈପଦୀ ହୁଏ । ଯଥା -

ବିରମତି ବିଷୟେଭ୍ୟଃ ଯୋଗୀ - ଯୋଗୀ ଉପଭୋଗରୁ ବିରତ
ରୁହେ । ଆରମତି ଉଦ୍ୟାନେ - ଉଦ୍ୟାନରେ କ୍ରୀଡ଼ାଆନନ୍ଦ କରୁଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ
ଉପରମତେ ଚିତ୍ତମ୍ ନାତ୍ର ସୀତା ଇତ୍ୟାଦିଂ ।

୧୬. ମତଭେଦ ବା କଳହାର୍ଥରେ ବିପୂର୍ବକ ବଦ୍ଧଧାତୁ ଆତ୍ମନେପଦୀ
ହୁଏ । ଯଥା - ତତ୍ତ୍ଵେ ବିବଦନ୍ତେ ମୁନୟଃ - ମୁନିମାନେ ତତ୍ତ୍ଵବିଷୟରେ
ଏକମତ ନୁହଁନ୍ତି ।

୧୭. ସମ୍ପଦ ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତି ଉପସର୍ଗପୂର୍ବକ ବଦ୍ଧ ଧାତୁ ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କର ମିଳିତ ସ୍ୱପ୍ନ ଶବ୍ଦୋଚ୍ଚାରଣ ଅର୍ଥରେ ଆତ୍ମନେପଦ ହୁଏ । ଯଥା -

ସମ୍ପଦବଦ୍ଧେ ବିପ୍ରାଃ - ଏକାଠି ହୋଇ ବିପ୍ରମାନେ ମନ୍ତ୍ର ଉଚ୍ଚାରଣ କରୁଛନ୍ତି ।

୧୮. ଅନ୍ତ ଉପସର୍ଗପୂର୍ବକ ବଦ୍ଧ ଧାତୁ ଅକର୍ମକ ହୋଇଥିଲେ ଆତ୍ମନେପଦ ହୁଏ । ଯଥା -

ଗୁରୋରନ୍ତବଦ୍ଧେ ଶିଷ୍ୟଃ - ଶିଷ୍ୟ ଗୁରୁଙ୍କ କଥାକୁ ଉଚ୍ଚାରଣ କରୁଛି ।

୧୯. ନିନ୍ଦା ବା ତିରସ୍କାର ଅର୍ଥରେ ଅପ ଉପସର୍ଗପୂର୍ବକ ବଦ୍ଧ ଧାତୁ ଆତ୍ମନେପଦ ହୁଏ । ଯଥା - ନ୍ୟାୟମପବଦ୍ଧେ - ନିର୍ଦ୍ଦୟକୁ ନିନ୍ଦା କରୁଛି ।

୨୦. ସନ୍ଦେହାସ୍ପଦ ବିଷୟରେ ନିର୍ଦ୍ଦୟ ପାଇଁ ଅନ୍ୟର ପରାମର୍ଶ ନେବା ଅର୍ଥରେ ଉପପୂର୍ବକ ସ୍ଥା ଧାତୁ ଆତ୍ମନେପଦ ହୁଏ । ଯଥା -

ସଂଶୟ କର୍ତ୍ତାଦିଷ୍ଟ ତିଷ୍ଠତେ ଯଃ - କର୍ତ୍ତାଦିଙ୍କର ପରାମର୍ଶକୁ ସୁଯୋଧନ ସନ୍ଦିଗ୍ଧାର୍ଥରେ ନିର୍ଦ୍ଦୟ କରିବା ପାଇଁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ।

୨୧. ଦେବପୂଜା, ମିଳନ, ସଙ୍ଗତିକରଣ ଏବଂ ମାର୍ଗଗମନ ଅର୍ଥରେ ଉପ ପୂର୍ବକ ସ୍ଥା ଧାତୁ ଆତ୍ମନେପଦ ହୁଏ । ଯଥା -

ବିଷ୍ଣୁପୂଜିଷ୍ଠେ - ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ପୂଜା କରୁଛି । ଯମୁନାପୂଜିଷ୍ଠେ ଗଙ୍ଗା - ଗଙ୍ଗା ଯମୁନା ସହ ମିଳିତ ହୋଇଛି । ସାଧୁପୂଜିଷ୍ଠେ ସାଧୁ - ସାଧୁ ସହ ସାଧୁ ବନ୍ଧୁତା ବାନ୍ଧେ । ଅୟଂ ପଦ୍ମଃ କାଶୀପୂଜିଷ୍ଠେ - ଏହି ରାସ୍ତା କାଶୀକୁ ଯାଇଛି ।

୨୨. ପୂଜା ଅର୍ଥରେ ଉପ-ପୂର୍ବକ ସ୍ଥା ଧାତୁର ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମନେପଦ ହୁଏ । ଯଥା -

ଗାୟତ୍ରୀ ସୂର୍ଯ୍ୟପୂଜିଷ୍ଠେ - ଗାୟତ୍ରୀ ମନ୍ତ୍ରଦ୍ୱାରା ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ପୂଜା କରୁଛି ।

୨୩. ଧନଲିସ୍ତାର୍ଥରେ ବିକଳରେ ଉପ ଉପସର୍ଗପୂର୍ବକ ସ୍ଥା ଧାତୁର ଆତ୍ମନେପଦ ହୁଏ । ଯଥା -

ଭିକ୍ଷୁ ଧନିନମୁପତିଷ୍ଠତେ / ଉପତିଷ୍ଠତି ବା - ଭିକ୍ଷୁକ ଧନିକ ଦୁଆରେ
ଧନଲାଭ ଆଶାରେ ବସିରହିଛି ।

୨୪. ଅକର୍ମକ ଅର୍ଥରେ ଉପ ଉପସର୍ଗପୂର୍ବକ ସ୍ତ୍ରୀ ଧାତୁର ଆତ୍ମନେପଦା ହୁଏ ।
ଯଥା - ଭୋଜନବେଳା ଉପତିଷ୍ଠତେ - ଖାଇବା ସମୟ ହେଲା ବା ହୋଇଛି ।

୨୫. ସ୍ପର୍ଶା ବା ଯୁଦ୍ଧ ଅର୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ଆ ଉପସର୍ଗପୂର୍ବକ ହେ ଧାତୁର
ଆତ୍ମନେପଦା ହୁଏ । ଯଥା -

କୃଷ୍ଣ କଂସମାହୁୟତେ - ଯୁଦ୍ଧପାଇଁ କୃଷ୍ଣ କଂସକୁ ଆହ୍ୱାନ କରୁଛନ୍ତି ।

୨୬. ସ୍ୱାଜ୍ଞ କର୍ମ ଅର୍ଥରେ ଆ ଉପସର୍ଗକ ପୂର୍ବକ ହନ୍ ଧାତୁର
ଆତ୍ମନେପଦା ହୁଏ । ଯଥା - ଆହତେ ସ୍ୱଂ ଶିରଃ - ନିଜ ମୁଣ୍ଡକୁ ବାଡ଼ାଉଛି ।

କିନ୍ତୁ ସ୍ୱାଜ୍ଞ କର୍ମ ହୋଇ ନ ଥିଲେ ପରସ୍ପୃେପଦା ହୁଏ । ଯଥା -

ଆହତି ଚୋରମ୍ - ଚୋରକୁ ପିଟୁଛନ୍ତି ।

୨୭. ଚିହ୍ନିବା ଅର୍ଥରେ ସମ୍ ଉପସର୍ଗ ପୂର୍ବକ ବିଦ୍ ଧାତୁ ଆତ୍ମନେପଦା
ହୁଏ । ଯଥା - ପିତରୌ ଅପି ମାଂ ନ ପ୍ରତିସଂବିଦାତେ - ପିତାମାତା ମଧ୍ୟ
ମୋତେ ଚିହ୍ନିପାରୁ ନାହାନ୍ତି ।

୨୮. ଆ ଉପସର୍ଗ ପୂର୍ବକ ଦା ଧାତୁ ଆତ୍ମନେପଦା ହୁଏ । ଯଥା -
ବିଦ୍ୟାମାଦରେ - ବିଦ୍ୟା ଗ୍ରହଣ କରୁଛି । କିନ୍ତୁ ବିଷ୍ଣୁର ଅର୍ଥରେ ଏହା
ପରସ୍ପୃେପଦା ହୁଏ । ଯଥା - ମୁଖଂ ବ୍ୟାଦଦାତି ସିଂହଃ - ସିଂହ ପାଟି
ମେଲାକରୁଛି ।

୨୯. ସମ୍ ଉପସର୍ଗ ପୂର୍ବକ ଶୁ ଧାତୁ ଆତ୍ମନେପଦା ହୁଏ । ଯଥା -

ହିତାନ୍ ଯଃ ସଂଶୁଶୁତେ ସ କିଂ ପ୍ରଭୁଃ - ଯେ ହିତକଥା ନ ଶୁଣେ ସେ
ମନ୍ଦ ପ୍ରଭୁ ।

୩୦. ଆହାର ଅନ୍ୱେଷଣ, ଅଥବା ବିଶ୍ରାମ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ, ଭୂବିଲେଖନ
ଅର୍ଥରେ ଚତୁଷ୍ପଦ ପ୍ରାଣୀ ଅଥବା ପକ୍ଷୀ କର୍ତ୍ତୃକ କୃ ଧାତୁ ଅପ ଉପସର୍ଗପୂର୍ବକ

ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିଲେ ଆତ୍ମନେପଦୀ ହୁଏ । ଯଥା -

ଅପସ୍ମିରତେ ବୃଷଭଃ - ଷଷ୍ଠ ମାତି ଖଳି କରୁଛି । ଅପସ୍ମିରତେ
ସାରମେୟଃ - କୁକୁର ମାତିଖୋଳି ଶୋଇଛି ।

କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ଆତ୍ମନେପଦୀ ନ ହୋଇ ପରସ୍ପେଷ୍ୟ ହୁଏ ।
ଯଥା - ଅପକିରତି କୁସୁମମ୍ - ଫୁଲ ବିଛୁଛି ।

୩୧. ପ୍ରତିଜ୍ଞା ଅର୍ଥରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଧାତୁର ଆତ୍ମନେପଦୀ ହୁଏ ।

ଯଥା - ସଜିରତେ - ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରୁଛି ।

୩୨. ବିଦାୟ ନେବା ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଭୁ ଧାତୁ ଆତ୍ମନେପଦୀ ହୁଏ । ଯଥା -
ଆପୃଚ୍ଛସ୍ ପ୍ରିୟସଖମାମୁମ୍ - ତୁମର ଏହି ପ୍ରିୟବନ୍ଧୁକୁ ବିଦାୟ ଦିଅ ।

୩୩. ପାଳନ ଭିନ୍ନାର୍ଥରେ ଭୁଜ୍ ଆତ୍ମନେପଦୀ ହୁଏ । ଯଥା -

ଓଦନଂ ଭୁଞ୍ଜେ - ସେ ଭାତ ଖାଇଛି । କିନ୍ତୁ

ଭୁନକ୍ତି ସ୍ତୁ ରାଜ୍ୟମ୍ - ନିଜରାଜ୍ୟ ପାଳନ କରୁଛି ।

୩୪. ସ୍ୱରାଦି ଓ ସ୍ୱରାନ୍ତ ଉପସର୍ଗପୂର୍ବକ ଯୁଜ୍ ଧାତୁ ଆତ୍ମନେପଦୀ
ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ଉଦୟୁଞ୍ଜେ, ପ୍ରୟୁଞ୍ଜେ, ନିୟୁଞ୍ଜେ, ଅନୁୟୁଞ୍ଜେ,
ଉପୟୁଞ୍ଜେ । କିନ୍ତୁ ଯଜ୍ଞପାତ୍ର କର୍ମ ହୋଇଥିଲେ ଆତ୍ମନେପଦୀ ହୁଏ ନାହିଁ ।
ଯଥା - ସୁବଂ ପ୍ରୟୁନକ୍ତି - ସୁବର ପ୍ରୟୋଗ କରୁଛି ।

୩୫. ଅପଳାପ ଅର୍ଥରେ ଅପ ପୂର୍ବକ ଜା ଧାତୁର ଆତ୍ମନେପଦୀ ହୁଏ ।
ଯଥା - ଭକ୍ତମପଜାନାତେ - କହିଥିବା କଥାକୁ ମାନୁନାହିଁ ।

୩୬. ଶିକ୍ଷାବସ୍ଥାରେ ପ୍ରାୟଃ ସମସ୍ତ ଧାତୁ ପରସ୍ପେଷ୍ୟ ରୂପେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ
ହୁଅନ୍ତି । ଜା, ଶୁ, ସ୍ତୁ ଏବଂ ଦୃଶ୍ ଧାତୁ ସନନ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ ଆତ୍ମନେପଦୀ
ହୋଇଥାନ୍ତି । ଯଥା -

ଧର୍ମଂ ଜିଜ୍ଞାସତେ - ଧର୍ମ ବିଷୟରେ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଚାହୁଁଛି । ଗୁରୁଂ
ଶୁଶ୍ରୁଷତେ - ଗୁରୁଙ୍କ କଥା ବାରମ୍ବାର ଶୁଣୁଛି । ନଷଂ ସୁସ୍ମୃଷତେ - ହଜିଯାଇଥିବା

ବସୁକୁ ବାରମ୍ବାର ଇଚ୍ଛାକରୁଛି / ମନେପକାଉଛି । ଚନ୍ଦ୍ର ଦିଦୃକ୍ଷତେ - ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ବାରମ୍ବାର ଦେଖୁଛି ।

୩୭. କର୍ମବାଚ୍ୟ ଓ ଭାବବାଚ୍ୟରେ କ୍ରିୟା ସର୍ବଦା ଆତ୍ମନେପଦୀ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା -

ତେଜ ଗ୍ରାମଃ ଗମ୍ୟତେ (କର୍ମବାଚ୍ୟ) । ହରିଣା ଶୟ୍ୟତେ (ଭାବବାଚ୍ୟ) ।

ଅନୁଶୀଳନୀ

୧. ସଂଶୋଧନଂ କରୁତ -

- କ) ଶିଷ୍ୟଃ ଶୁଶ୍ରୁଷତି ଗୁରୁମ୍ ।
- ଖ) ଆସନାତ୍ ଉତ୍ତିଷ୍ଠତେ ହରିଃ ଗୁରୁଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ।
- ଗ) ଅୟଂ ପଦ୍ମଃ ପୁରାମୁଧତିଷ୍ଠତି ।
- ଘ) ମୁଖଂ ବ୍ୟାଦଦାତ୍ ବ୍ୟାଘ୍ରଃ ।
- ଙ) ମୟୂରଃ ଭୂମିମ୍ ଅପସ୍ମିରତି ।
- ଚ) ଶିକ୍ଷକମନୁକରୁତେ ଛାତ୍ରଃ ।
- ଛ) କଟକଂ ନିକଷା ମହାନଦୀ ପ୍ରବହତେ ।
- ଜ) ଶବ୍ଦଂ ନିତ୍ୟମାତିଷ୍ଠତି ଶାଢ଼ିକାଃ ।
- ଝ) ଗୁରୁବଚନଂ ନୋଜରତି ଛାତ୍ରଃ ।
- ଞ) ତତ୍ତ୍ୱେ ବିବଦନ୍ତି ମୁନୟଃ ।

୧୫ - କୃଦନ୍ତ ପ୍ରକରଣ

ଧାତୁର ଉତ୍ତର ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଉଥିବା (ଧାତୋଃ - ପା. ୩.୧.୯୧)
ତିତ୍, ଭିନ୍ନ ପ୍ରତ୍ୟୟକୁ କୃତ୍ କୁହାଯାଏ (କୃଦନ୍ତିଃ - ପା. ୩.୧.୬୩) । କୃତ୍
ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦକୁ କୃଦନ୍ତ ପଦ କୁହାଯାଏ । କୃଦନ୍ତ ପଦ ପ୍ରାତିପଦିକ ସଂଜ୍ଞକ ।
(କୃଦନ୍ତିତସମାସାଃ - ପା. ୧.୨.୪୬) । ଯଥା -

ଗମ୍ + ଲୁପ୍ = ଗମନମ୍ । ଏଠାରେ ଗମ୍ 'ଧାତୁ', ଲୁପ୍ 'କୃତ୍'
ପ୍ରତ୍ୟୟ ଓ ଗମନମ୍ କୃଦନ୍ତ ପଦ ।

ଶମୁଲ୍ (ଅମ୍), ଭ୍ରା (ଭା) ପ୍ରଭୃତି କୃତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗରେ ନିଷ୍ପନ୍ନ
ପଦ ଅବ୍ୟୟ ସଂଜ୍ଞକ । (କୃନ୍ମେଜନ୍ତଃ - ପା. ୧.୧.୩୯) ଯଥା -

ସ୍ମାରଂ ସ୍ମାରମ୍ (ସ୍ମ + ଶମୁଲ୍) । ସ୍ମଭା ସ୍ମଭା (ସ୍ମ + ଭ୍ରା) । ଗହ୍ମମ୍
(ଗମ୍ + ତୁମ୍ଭନ୍) ।

ବିଭିନ୍ନ କାରକ ଓ ଭାବ ଅର୍ଥରେ ଧାତୁରୁ କୃତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଥାଏ ।
ଯଥା -

କର୍ତ୍ତା ଅର୍ଥରେ ଧାତୁରୁ କୃତ୍ - କାରକଃ (କୃ + ଶୂଳ୍ - ଅକ) ।

କର୍ତ୍ତା (କୃ + ତୃତ୍), କରୋତି ଇତି ।

କର୍ମ ଅର୍ଥରେ - କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ (କୃ + ତବ୍ୟ) - କର୍ତ୍ତୁଂ ଯୋଗ୍ୟମ୍ ।

କରଣ ଅର୍ଥରେ - ଶ୍ରବଣମ୍ (ଶ୍ରୁ + ଲୁପ୍ - ଅନ), ଶ୍ରୁୟତେ ଅନେନ ।

ସମ୍ପ୍ରଦାନ ଅର୍ଥରେ - ଦାନୀୟଃ (ଦିପ୍ତଃ) - (ଦା + ଅନୀୟତ୍) -

ଦୀୟତେ ଅର୍ହେ ।

ଅପାଦାନ ଅର୍ଥରେ - ଭୀମଃ (ଭୀ + ମକ - ମ) - ଭୀୟତେ ଯସ୍ମାତ୍ ।

ଅଧିକରଣ ଅର୍ଥରେ ଧାତୁରୁ କୃତ୍ - ଆସନମ୍ (ଆସ୍ + ଲୁଟ୍ - ଅନ) - ଆସ୍ୟତେ ଅସ୍ମିନ୍ ।

ଭାବ ଅର୍ଥରେ ଧାତୁରୁ କୃତ୍ - ପଠନମ୍ (ପଠ୍ + ଲୁଟ୍ - ଅନ) - ପଠ୍ୟତେ ଇତି ।

କୃତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ସାଧାରଣତଃ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ - କୃତ୍ୟ ଓ କୃତ୍ । କୃତ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ ତବ୍ୟ, ଅନୀୟର୍, ଯ (ଶ୍ୟତ୍, ଯତ୍, କ୍ୟପ୍) । ଏତଦ୍ ଭିନ୍ନ ଶତ୍, ଶାନର୍ ପ୍ରଭୃତି ହେଉଛନ୍ତି କୃତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ।

(କ) କୃତ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ

କ.କ. (ତବ୍ୟ, ଅନୀୟର୍ / ଅନୀୟ)

୧. ଧାତୁପରେ ତବ୍ୟ, ଅନୀୟର୍, (ଅନୀୟ) ପ୍ରଭୃତି କୃତ୍ୟ-ସଂଜ୍ଞକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଗୁଡିକ 'କୃତ୍'ର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ ବିଶେଷଣ ଓ ସମାପିକା କ୍ରିୟା ରୂପେ ବାକ୍ୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟ ଭବିଷ୍ୟକାଳ, ଯୋଗ୍ୟତା, ଔଚିତ୍ୟ ଏବଂ ସାମର୍ଥ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏ ।

୨. ସାଧାରଣତଃ ଅକର୍ମକ ଧାତୁରୁ ଭାବରେ ଓ ସକର୍ମକ ଧାତୁରୁ କର୍ମରେ କୃତ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ଯଥା -

ଆସ୍ + ତବ୍ୟ = ଆସିତବ୍ୟମ୍ । ଶୀତ୍ + ତବ୍ୟ = ଶିତିତବ୍ୟମ୍ ।

ଶୀତ୍ + ଅନୀୟର୍ = ଶିୟନୀୟମ୍ । କୃ + ତବ୍ୟ = କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ ।

କୃ + ଅନୀୟର୍ (ଅନୀୟ) = କରଣୀୟମ୍ । ନୀ + ଯତ୍ = ନେୟମ୍ ।

ଶକ୍ + ଯତ୍ = ଶକ୍ୟମ୍ । କୃ + ଶ୍ୟତ୍ = କାର୍ଯ୍ୟମ୍ ।

ସୁ + କ୍ୟପ୍ = ସୁତ୍ୟମ୍ । ବିଦ୍ + କ୍ୟପ୍ + ଚାପ୍ (ସ୍ତ୍ରୀ ଲିଙ୍ଗେ) = ବିଦ୍ୟା ।

୩. କୃତ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଅନ୍ୟ କାରକରେ ମଧ୍ୟ ହୁଏ (କୃତ୍ୟଲୁପ୍ତୋ
ବହୁଳମ୍ - ପା. ୩. ୩. ୧୧୩) । ଯଥା - କରଣ କାରକରେ କୃତ୍ୟ -

କ୍ରୀଡ଼ିତି ଅନେନ ଇତି କ୍ରୀଡ଼ନାୟମ୍ (କ୍ରୀଡ଼ + ଅନାୟର) । ସ୍ମାତି
ଅନେନ ଇତି ସ୍ମାନାୟମ୍ (ସ୍ମା + ଅନାୟର) ।

ସମ୍ପ୍ରଦାନ କାରକରେ - ଦାୟତେ ଅସ୍ମୈ ଇତି ଦାନାୟଃ (ଦା + ଅନାୟର) ।

ଅଧିକରଣ କାରକରେ - ଶେତେ ଅସ୍ମିନ୍ ଇତି ଶୟନାୟମ୍ (ଶୀତ୍ +
ଅନାୟର) । ଶେତେ ଅସ୍ୟାମ୍ ଇତି ଶୟା । (ଶୀ + କ୍ୟପ୍ + ଟାପ୍ (ସା
ଲିଙ୍ଗେ) ।

୪. 'ପାରିବା' ଅର୍ଥରେ ଧାତୁରୁ କୃତ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । (ଶିଳିଳିଡ଼ ଚ -
ପା. ୩. ୩. ୧୭୨) । ଯଥା -

ଭୂୟା ଅୟଂ ଭାରଃ ବୋଡ଼ବ୍ୟଃ, ବହନାୟଃ, ବାହ୍ୟଃ ବା ଭୃମ୍ ଇମଂ
ଭାରଂ ବହେଃ ।

୫. 'ଯୋଗ୍ୟ' ଅର୍ଥରେ ଧାତୁରୁ କୃତ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । (ଅହେକୃତ୍ୟତୁଚ୍ଛ -
ପା. ୩. ୩. ୧୭୯) । ଯଥା -

ଅୟଂ ଭାରଃ ଭୂୟା ବୋଡ଼ବ୍ୟଃ, ବହନାୟଃ, ବାହ୍ୟଃ ବା ଭୃମ୍ ଇମଂ
ଭାରଂ ବହେଃ (ତୁମେ ଏହି ଭାର ବହନ କରିବା ପାଇଁ ଯୋଗ୍ୟ) ବୋହୁଂ
ସମର୍ଥଃ ।

୬. ଅବଶ୍ୟ ଓ ଆଧମର୍ଶ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ଧାତୁରୁ କୃତ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । (କୃତ୍ୟାଞ୍ଜ -
ପା. ୩. ୩. ୧୭୧) । ଯଥା -

ସେବ୍ + ଅନାୟର (ଅନାୟ) = ସେବନାୟ । ସେବ୍ + ଡବ୍ୟ =
ସେବିତବ୍ୟ । ଶିଷ୍ଟ୍ୟଃ ଗୁରୁଃ ଅବଶ୍ୟଂ ସେବିତବ୍ୟଃ / ସେବନାୟଃ /
ସେବନାୟମ୍ ବା । ଭୂୟା ଧନଂ ଦାତବ୍ୟଂ ଦେୟଂ ବା ।

କୃତ୍ୟପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ରୂପ

ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ ‘ବାଳକ’ ଶବ୍ଦପରି, ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ‘ଲତା’ ଶବ୍ଦପରି ଏବଂ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗରେ ‘ଫଳ’ ଶବ୍ଦପରି କୃତ୍ୟପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ରୂପ ହୁଏ ।

ଯଥା - ପଠ୍ + ତବ୍ୟ = ପଠିତବ୍ୟ - ପୁଂ - ପଠିତବ୍ୟଃ, ସ୍ତ୍ରୀ - ପଠିତବ୍ୟା, କ୍ଲବ - ପଠିତବ୍ୟମ୍ । ପଠ୍ + ଅନୀୟ = ପଠନୀୟ - ପୁଂ - ପଠନୀୟଃ, ସ୍ତ୍ରୀ - ପଠନୀୟା, କ୍ଲବ - ପଠନୀୟମ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।

ସମାପିକା କ୍ରିୟାରୂପେ କର୍ମବାଚ୍ୟରେ

କୃତ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତପଦ କର୍ମବାଚ୍ୟରେ ସମାପିକା-କ୍ରିୟାରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲେ, କର୍ତ୍ତାର ତୃତୀୟା ବା ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ଏବଂ କର୍ମର ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଉକ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ କ୍ରିୟାପଦର ଲିଙ୍ଗ, ବଚନ ଓ ବିଭକ୍ତି କର୍ମର ଅଧୀନ ହୁଏ । ଯଥା -

ଦୃଶା / ତବ ଇଶ୍ବରଃ ସ୍ତୋତବ୍ୟଃ / ସ୍ତବନୀୟଃ / ସ୍ମୃତ୍ୟଃ । ମୟା / ମମ ଗ୍ରାମଃ ଗନ୍ତବ୍ୟଃ / ଗମନୀୟଃ / ଗମ୍ୟଃ । ଭକ୍ତିଃ / ଭକ୍ତାନାଂ ପୁରାଣଂ ଶ୍ରୋତବ୍ୟମ୍ / ଶ୍ରାବଣୀୟମ୍ / ଶ୍ରାବ୍ୟମ୍ । ସର୍ବେଃ / ସର୍ବେଷାଂ ଗୀତା ପଠିତବ୍ୟା / ପଠନୀୟା / ପାଠ୍ୟା ।

ବିଶେଷଣ ରୂପେ ବାକ୍ୟରେ ପ୍ରୟୋଗ

କୃତ୍ୟପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦର ବିଶେଷଣ ରୂପେ ବାକ୍ୟରେ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ଅହଂ ପାଠ୍ୟଂ (ପଠନୀୟଂ) ପୁସ୍ତକଂ କ୍ରୀଣାମି । ସଃ ପାନୀୟଂ ଜଳଂ ପିବତି । ବିପ୍ରାୟ ଦାତବ୍ୟଂ ପଦାର୍ଥଂ ଅନ୍ୟସ୍ତୈ କଥଂ ଦଦାସି ?

ଭାବବାଚ୍ୟରେ

କର୍ତ୍ତାର ତୃତୀୟା ବା ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । କୃତ୍ୟ - ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ କ୍ରିୟାପଦ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ ପ୍ରଥମାବିଭକ୍ତି ଏକବଚନାନ୍ତ ହୋଇ ରହେ । ଯଥା -

ଶିଶୁନା / ଶିଶୋଃ ହସିତବ୍ୟମ୍ / ହସନାୟମ୍ / ହାସ୍ୟମ୍ ।
ବାଳକୈଃ / ବାଳକାନାଂ କ୍ରୀଡ଼ିତବ୍ୟମ୍ / କ୍ରୀଡ଼ନାୟମ୍ ।

କ.ଖ. ଶ୍ୟତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ

୧. କେବଳ ରକାରାନ୍ତ ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜନାନ୍ତ ଧାତୁର ପରେ ‘ଶ୍ୟତ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ (ଗହଳୋର୍ଣ୍ଣ୍ୟତ୍ - ପା. ୩.୧.୧୨୪) । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟର ଅବଶିଷ୍ଟ ‘ୟ’ ରହେ । ଯଥା -

କୃ+ଶ୍ୟତ୍ = କାର୍ଯ୍ୟମ୍ । ବୃଷ୍+ଶ୍ୟତ୍ = ବର୍ଷ୍ୟମ୍ (ବୃଷ୍-ସେଚନ)
ଧୃ+ଶ୍ୟତ୍ = ଧାର୍ଯ୍ୟମ୍ ଇତ୍ୟାଦି । ବ୍ୟଞ୍ଜନାନ୍ତ ଧାତୁ ଯଥା - ପଠ् + ଶ୍ୟତ୍ = ପାଠ୍ୟ - ଇଦଂ ମେ ପାଠ୍ୟମ୍ । ସେହିପରି, ଛିଦ୍ + ଶ୍ୟତ୍ = ଛେଦ୍ୟମ୍ । ତ୍ୟଜ୍ + ଶ୍ୟତ୍ = ତ୍ୟାଜ୍ୟମ୍ । ଦହ୍ + ଶ୍ୟତ୍ = ଦାହ୍ୟମ୍ । ପଢ୍ + ଶ୍ୟତ୍ = ପାଠ୍ୟମ୍, ବହ୍ + ଶ୍ୟତ୍ = ବାହ୍ୟମ୍ । ଭିଦ୍ + ଶ୍ୟତ୍ = ଭେଦ୍ୟମ୍ । ଭାଷ୍ + ଶ୍ୟତ୍ = ଭାଷ୍ୟମ୍ । ଭୁଜ୍ + ଶ୍ୟତ୍ = ଭୋଜ୍ୟମ୍ / ଭୋଗ୍ୟମ୍ (ଭୋଜ୍ୟଂ ଭକ୍ଷ୍ୟ - ପା. ୧.୩.୮୯) । ଗ୍ରହ୍ + ଶ୍ୟତ୍ = ଗ୍ରାହ୍ୟମ୍, ଦତ୍ + ଶ୍ୟତ୍ = ଦାତ୍ୟମ୍ ।

୨. ବର୍ ଧାତୁ ଶବ୍ଦ ସଂଜ୍ଞାପରକ ହୋଇନଥିଲେ ‘ଶ୍ୟତ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ବର୍ + ଶ୍ୟତ୍ = ବାଚ୍ୟମ୍ । ଅନ୍ୟଥା ବାକ୍ୟମ୍ ହେବ । (ବଚୋଽଶବ୍ଦସଂଜ୍ଞାୟାମ୍ - ପା. ୧.୩.୨୭) ।

୩. ଶକ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ‘ଶ୍ୟତ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ପ୍ରୟୋକ୍ତଂ ଶକ୍ୟଃ - ପ୍ରୟୋଜ୍ୟଃ । ନିୟୋକ୍ତଂ ଶକ୍ୟୋ - ନିୟୋଜ୍ୟୋ ଭୃତ୍ୟଃ । ପ୍ର - ଯୁଜ୍ + ଶ୍ୟତ୍ = ପ୍ରୟୋଜ୍ୟମ୍ । ନି - ଯୁଜ୍ + ଶ୍ୟତ୍ = ନିୟୋଜ୍ୟମ୍ (ପ୍ରୟୋଜ୍ୟ - ବିନିୟୋଜ୍ୟୌ ଶକ୍ୟାଥୌ - ପା. ୧.୩.୨୮) ।

୪. ଆଡ୍ ପୂର୍ବକ ସ୍ତୁ, ଯୁ, ବପ୍, ରପ୍, ତ୍ତପ୍, ଓ ଚମ୍ ଧାତୁରୁ ‘ଶ୍ୟତ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ (ଆସୁଯୁଚପିରପିତ୍ରପିନୟ - ପା. ୩.୧.୧୨୬) । ଯଥା -

ଆ-ସୁ+ଶ୍ୟତ୍ = ଆସାବ୍ୟମ୍ । ଆ-ବଘ+ ଶ୍ୟତ୍ = ଆବାପ୍ୟମ୍ । ଆ-ଚମ୍
+ ଶ୍ୟତ୍ = ଆଚାମ୍ୟମ୍ ।

୫. ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କଲେ ଉବର୍ଣ୍ଣିତ ଧାତୁରୁ ‘ଶ୍ୟତ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ
ହୋଇଥାଏ (ଓରାବଶ୍ୟକେ - ପା.୩.୧.୧୨୫) । ଯଥା -

ଲୁଞ୍ଜ୍ (ଛେଦନେ) + ଶ୍ୟତ୍ = ଲାବ୍ୟମ୍ । ପୁଞ୍ଜ୍ (ପାବନେ) + ଶ୍ୟତ୍
= ପାବ୍ୟମ୍ ।

କ.ଗ. ଯତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ

୧. ସ୍ବରବର୍ଣ୍ଣିତ ଧାତୁର ପରେ ଯତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । (ଅଗେ ଯତ୍ -
ପା.୩.୩.୯୭) । ଯଥା - ଚି+ଯତ୍ = ଚେୟମ୍, ଜି-ଜେୟମ୍, ନୀ-
ନେୟମ୍, ଶୁ-ଶ୍ରବ୍ୟମ୍ ।

୨. ଯତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପରେ ଥିଲେ ଧାତୁର ଅନ୍ତସ୍ଥିତ ଆକାର ସ୍ଥାନରେ
ଏକାର ହୁଏ (ଜିତ୍ୟତି -ପା. ୬.୪.୬୫) । ଯଥା - ଦା + ଯତ୍ =
ଦେୟମ୍, ପା - ପେୟମ୍, ମା - ମେୟମ୍ । ଗ୍ଲୈ (ଗ୍ଲା) - ଗ୍ଲେୟମ୍, ଧେ (ଧା)
- ଧେୟମ୍ ।

୩. ଉପଧାରେ ଥିବା ‘ଅ’କାର ‘ପ’ବର୍ଗୀତ ଧାତୁରୁ ଯତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ
ହୋଇଥାଏ (ଅଲୋଽପ୍ୟାତ୍ପୂର୍ବ ଉପଧା -ପା.୧.୧.୬୫ ଏବଂ
ପୋରଦୁପଧାତ୍ -ପା.୩.୧.୯୮) । ଯଥା - ଶଘ୍ + ଯତ୍ = ଶଘ୍ୟମ୍,
ଲଭ୍ + ଯତ୍ = ଲଭ୍ୟମ୍ ।

୪. ଶକ୍ ଓ ସହ୍ ଧାତୁର ଯତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । (ଶକି ସହୋଷ୍ -
ପା.୩.୧.୯୯) । ଯଥା - ଶକ୍ + ଯତ୍ = ଶକ୍ୟମ୍, ସହ୍ + ଯତ୍ =
ସହ୍ୟମ୍ ।

୫. ଉପସର୍ଗହୀନ ଗଦ୍, ମଦ୍, ଚର୍, ଓ ଯମ୍ ଧାତୁର ପରେ ଯତ୍ (ଯ) ହୁଏ (ଗଦମଦଚରଯମସ୍ଯାନ୍ତପସର୍ଗେ - ପା.୩.୧.୧୦୦) । ଯଥା -

ଗଦ୍ + ଯତ୍ = ଗଦ୍ୟମ୍, ମଦ୍ - ମଦ୍ୟମ୍, ଚର୍ - ଚର୍ଯ୍ୟମ୍ ।

୬. * ବହ୍ ଧାତୁ (ବହନକରିବା)କରଣ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କଲେ ଯତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଥାଏ (ବହ୍ୟଂ କରଣମ୍ - ପା.୩.୧.୧୦୨) । ଯଥା -

ବହନ୍ତି ଅନେନ ଇତି ବହ୍ୟଂ ଶକଟମ୍ । ବହ୍ + ଯତ୍ = ବହ୍ୟମ୍ ।

କରଣ ଅର୍ଥ ନ ଥିଲେ ଶ୍ୟତ୍ ହୁଏ । ଯଥା -

ବହ୍ + ଶ୍ୟତ୍ = ବାହ୍ୟମ୍ / ବୋଡ଼ବ୍ୟମ୍ ।

କ.ଘ. କ୍ୟପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ

୧. ଇଶ୍, ସ୍ତୁ, ଶାସ୍, ବୃ, ଦୃ, ଭୁଷ୍, ଧାତୁର ପରେ ‘କ୍ୟପ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ (ଏତିହୁଶାସ୍ବୃଦୃଭୁଷ୍ କ୍ୟପ୍ - ପା.୩.୧.୧୦୯ ଏବଂ ହ୍ରସ୍ବସ୍ୟ ପିତି କୃତି ତୁଜ୍ - ପା.୬.୧.୭୧) । ଏମାନଙ୍କ ପରେ ଯତ୍ ବା ଶ୍ୟତ୍ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା -

ଇଶ୍ + କ୍ୟପ୍ = ଇତ୍ୟ, ସ୍ତୁ + କ୍ୟପ୍ = ସ୍ତୂତ୍ୟ, ଶାସ୍ + କ୍ୟପ୍ = ଶିଷ୍ୟ । ବୃଞ୍ + କ୍ୟପ୍ = ବୃତ୍ୟ, ଆ-ଦୃ + କ୍ୟପ୍ = ଆଦୃତ୍ୟ । ଭୁଷ୍ + କ୍ୟପ୍ = ଭୁଷ୍ୟ ।

୨. ଭାବଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କଲେ ବଦ୍ ଧାତୁରୁ ଉତ୍ତର କ୍ୟପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ (ବଦଃ ସୁପି କ୍ୟପ୍ ଚ - ପା.୩.୧.୧୦୬) । ଯଥା - ବ୍ରହ୍ମ - ବଦ୍ + କ୍ୟପ୍ = ବ୍ରହ୍ମୋଦ୍ୟମ୍ (ବ୍ରହ୍ମଣଃ ବଦନମ୍) । କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ପୂର୍ବକ ବଦ୍ ଧାତୁରୁ ଯତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହେଲେ ବ୍ରହ୍ମବଦ୍ୟ ପଦ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ (ବ୍ରହ୍ମ-ବଦ୍+ଯତ୍) । ପୁନଶ୍ଚ ବଦ୍ ଧାତୁ ପୂର୍ବରୁ ଉପସର୍ଗ ରହିଲେ ‘ଶ୍ୟତ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ଅନୁ - ବଦ୍ + ଶ୍ୟତ୍ = ଅନୁବାଦ୍ୟମ୍, ଅପ - ବଦ୍ + ଶ୍ୟତ୍ = ଅପବାଦ୍ୟମ୍ ।

୩. ଖନ୍ ଧାତୁରୁ 'କ୍ୟପ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ଧାତୁର ଅନ୍ତସ୍ଥିତ 'ନ୍' ର 'ଇ' ଆଦେଶ ହୁଏ (ଇ ଚ ଖନଃ - ପା.୩.୧.୧୧୧) । ଯଥା -
 ଖନ୍ + କ୍ୟପ୍ = ଖେୟମ୍ ।

୪. କ୍ଲୃପ୍ ଓ ବୃତ୍ ଧାତୁ ବ୍ୟତୀତ ଯେଉଁ ଧାତୁର ଉପଧା 'ର' ହୋଇଥାଏ ସେଠାରେ କ୍ୟପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ (ଗଦୁପଧାକାକ୍ଲୁ ପିଚ୍ଚତେଷ - ପା.୩.୧.୧୧୦) ।
 ଯଥା - ବୃତ୍ + କ୍ୟପ୍ = ବୃତ୍ୟମ୍ । ବୃଧ୍ + କ୍ୟପ୍ = ବୃଧ୍ୟମ୍ ।

କିନ୍ତୁ କ୍ଲୃପ୍ ଓ ବୃତ୍ ଧାତୁର ଶ୍ୟତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ଯଥା - କ୍ଲୃପ୍ + ଶ୍ୟତ୍ = କଷ୍ୟମ୍, ବୃତ୍ + ଶ୍ୟତ୍ = ବର୍ତ୍ୟମ୍ ।

୫. ଉପସର୍ଗ ହୀନ 'ଭୂ' ଧାତୁରୁ କ୍ୟପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ (ଭୁଚୋ ଭାଚେ - ପା.୩.୧.୧୦୭) । କିନ୍ତୁ ଉପସର୍ଗ ଦ୍ଵାରା ଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ 'ଯତ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ଯଥା -

ବ୍ରହ୍ମ - ଭୂ + କ୍ୟପ୍ = ବ୍ରହ୍ମଭୂୟମ୍ (ବ୍ରହ୍ମଶଃଭାବଃ) କିନ୍ତୁ

ପ୍ର - ଭୂ + ଯତ୍ = ପ୍ରଭବ୍ୟମ୍ ।

୬. ଦୁହ୍ ଓ ଗୁହ୍ ଧାତୁରୁ ବିକଳରେ କ୍ୟପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ଯଥା -

ଦୁହ୍ + କ୍ୟପ୍ = ଦୁହ୍ୟମ୍ । ଗୁହ୍ + କ୍ୟପ୍ = ଗୁହ୍ୟମ୍ । କିନ୍ତୁ

ଦୁହ୍ + ଶ୍ୟତ୍ = ଦୋହ୍ୟମ୍ । ଗୁହ୍ + ଶ୍ୟତ୍ = ଗୋହ୍ୟମ୍ ।

କତିପୟ କୃତ୍ୟ (ତବ୍ୟ ଓ ଅନୀୟ) ପ୍ରତ୍ୟାୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ :-

ଅସ୍ - ଭବିତବ୍ୟ, ଭବନୀୟ । କୃ - କର୍ତ୍ତବ୍ୟ, କରଣୀୟ ।

କ୍ରୀ - କ୍ରେତବ୍ୟ, କ୍ରୟଣୀୟ । କ୍ରୀଡ୍ - କ୍ରୀଡ଼ିତବ୍ୟ, କ୍ରୀଡ଼ନୀୟ ।

ଗମ୍ - ଗତବ୍ୟ, ଗମନୀୟ । ଗ୍ରହ୍ - ଗ୍ରହୀତବ୍ୟ, ଗ୍ରହଣୀୟ ।

ଚି - ଚେତବ୍ୟ, ଚୟନୀୟ । ଚିନ୍ତ୍ - ଚିନ୍ତୟିତବ୍ୟ, ଚିନ୍ତନୀୟ ।

ଜି - ଜେତବ୍ୟ, ଜୟନୀୟ । ତ୍ୟଜ୍ - ତ୍ୟକ୍ତବ୍ୟ, ତ୍ୟଜନୀୟ ।
 ଦହ୍ - ଦଗ୍ଧବ୍ୟ, ଦହନୀୟ । ଦୃଶ୍ - ଦୃଷ୍ଟବ୍ୟ, ଦର୍ଶନୀୟ ।
 ଦା - ଦାତବ୍ୟ, ଦାନୀୟ । ନୀ - ନେତବ୍ୟ, ନୟନୀୟ ।
 ପର୍ - ପକ୍ତବ୍ୟ, ପଚନୀୟ । ପଠ୍ - ପଠିତବ୍ୟ, ପଠନୀୟ ।
 ପ୍ରହ୍ - ପ୍ରହ୍ତବ୍ୟ, ପ୍ରହ୍ନନୀୟ । ପା - ପାତବ୍ୟ, ପାନୀୟ ।
 ପୂଜ୍ - ପୂଜୟିତବ୍ୟ, ପୂଜନୀୟ । ବୁଧ୍ - ବୋଧବ୍ୟ, ବୋଧନୀୟ ।
 ବୁ/ ବର୍ - ବକ୍ତବ୍ୟ, ବଚନୀୟ । ଭକ୍ଷ୍ - ଭକ୍ଷୟିତବ୍ୟ, ଭକ୍ଷଣୀୟ ।
 ଭିଦ୍ - ଭେଦବ୍ୟ, ଭେଦନୀୟ । ଭୂ - ଭବିତବ୍ୟ, ଭବନୀୟ ।
 ଭୁଜ୍ - ଭୋକ୍ତବ୍ୟ, ଭୋଜନୀୟ । ଭୀ - ଭେତବ୍ୟ, ଭୟନୀୟ ।
 ମୂର୍ - ମୋକ୍ତବ୍ୟ, ମୋଚନୀୟ । ଯାଚ୍ - ଯାଚିତବ୍ୟ, ଯାଚନୀୟ ।
 ରକ୍ଷ୍ - ରକ୍ଷିତବ୍ୟ, ରକ୍ଷଣୀୟ । ଲଭ୍ - ଲବ୍ଧବ୍ୟ, ଲଭନୀୟ ।
 ଶୁଧ୍ - ଶୋଧବ୍ୟ, ଶୋଧନୀୟ । ଶୀ - ଶୟିତବ୍ୟ, ଶୟନୀୟ ।
 ସହ୍ - ସହିତବ୍ୟ, (ସୋତବ୍ୟ), ସହନୀୟ ।
 ସ୍ଥା - ସ୍ଥାତବ୍ୟ, ସ୍ଥାନୀୟ । ସ୍ଵ - ସ୍ଵର୍ତ୍ତବ୍ୟ, ସ୍ଵରଣୀୟ ।
 ହନ୍ - ହନ୍ତବ୍ୟ, ହନନୀୟ । ହୃ - ହର୍ତ୍ତବ୍ୟ, ହରଣୀୟ ।
 କ୍ଷମ୍ - କ୍ଷତବ୍ୟ, କ୍ଷମଣୀୟ ।

ଶ୍ୟତ୍ (ଯ) ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ -

କୃ - କାର୍ଯ୍ୟ । ପର୍ - ପାଚ୍ୟ । ପଠ୍ - ପାଠ୍ୟ । ବର୍ - ବାଚ୍ୟ ।
 ଭୁଜ୍ - ଭୋଜ୍ୟ / ଭୋଗ୍ୟ । ଭୁଜ୍ - ରୋଗ୍ୟ । ଯୁଜ୍ - ଯୋଗ୍ୟ ।

ଯତ୍ (ଯ) ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ -

ଗମ୍ - ଗମ୍ୟ । ଗୈ - ଗେୟ । ଜି - ଜେୟ । ଦା - ଦେୟ ।

ପା - ପେୟ । ଶକ୍ - ଶକ୍ୟ । ସହ୍ - ସହ୍ୟ । ଜ୍ଞା - ଜ୍ଞେୟ ।

କ୍ୟପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ -

କୃ - କୃତ୍ୟ । ଭୃ - ଭୃତ୍ୟ । ସ୍ତୁ - ସ୍ତୁତ୍ୟ । ଶାସ୍ - ଶିଷ୍ୟ ।

କୃତ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗେ ଏକପଦୀକରଣ -

ପାତୁଂ ଯୋଗ୍ୟମ୍ - ପାତବ୍ୟମ୍, ପାନୀୟମ୍ ।

ପଠିତୁଂ ଯୋଗ୍ୟଃ - ପଠିତବ୍ୟଃ, ପଠନୀୟଃ ।

ଶ୍ରୋତୁଂ ଯୋଗ୍ୟା - ଶ୍ରୋତବ୍ୟା, ଶ୍ରବଣୀୟା ।

ଗତୁମ୍ ଉଚିତଃ - ଗତବ୍ୟଃ, ଗମନୀୟଃ ।

କର୍ତ୍ତୁମ୍ ଉଚିତମ୍ - କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍, କରଣୀୟମ୍ ।

ପ୍ରୟୋକ୍ତୁଂ ଶକ୍ୟଃ - ପ୍ରୟୋଜ୍ୟଃ ।

ଭକ୍ଷିତୁଂ ଯୋଗ୍ୟମ୍ - ଭୋଜ୍ୟମ୍ ।

ବ୍ରହ୍ମଣଃ ଭାବଃ - ବ୍ରହ୍ମଭୂୟମ୍ ।

(ଖ) ନିଷ୍ପା

ଖ.କ. (ତ) ଋବତୁ (ତବତ)

୧. ଋ (ତ) ଋବତୁ (ତବତ)

ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟ ଦୁଇଟିକୁ ‘ନିଷ୍ପା’ ପ୍ରତ୍ୟୟ କହନ୍ତି (ଋ ଋବତୁ ନିଷ୍ପା - ପା.୧.୧.୨୬ ଏବଂ ନିଷ୍ପା - ପା.୩.୨.୧୦୨) । ଅତୀତକାଳ ଅର୍ଥରେ ଧାତୁପରେ ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟ ଦୁଇଟିର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ । ବାକ୍ୟରେ ‘ଋ’ (ତ) ଓ ‘ଋବତୁ’ (ତବତ) ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ ବିଶେଷଣ ଓ କ୍ରିୟାପଦରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।

୨. 'କ୍ର' (ତ) ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ରୂପ

'କ୍ର' (ତ) ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପୁଲିଙ୍ଗରେ 'ବାଳକ' ଶବ୍ଦପରି, ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ 'ଲତା' ଶବ୍ଦପରି ଏବଂ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗରେ 'ଫଳ' ଶବ୍ଦପରି ରୂପ ହୁଏ । ଯଥା - ଗମ୍ଭ+କ୍ର=ଗତ; ପୁଂ - ଗତଃ, ସ୍ତ୍ରୀ - ଗତା, କ୍ଲ - ଗତମ୍ । ଦୃଶ୍ + କ୍ର = ଦୃଷ୍ଟ; ପୁଂ - ଦୃଷ୍ଟଃ, ସ୍ତ୍ରୀ - ଦୃଷ୍ଟା, କ୍ଲ - ଦୃଷ୍ଟମ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।

୩. କ୍ର (ତ) ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର

କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ - ଗତ୍ୟର୍ଥ, ଅକର୍ମକ, ଶ୍ଳିଷ୍ଟ, ଶୀତ, (ଶୀ) ସ୍ଥା, ଆସ, ବସ, ଜନ, ରୁହ, ଏବଂ କୃ ଧାତୁ ପରେ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ 'କ୍ର' ପ୍ରତ୍ୟୟର ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ । (ଗତ୍ୟର୍ଥାକର୍ମକଶ୍ଳିଷ୍ଟଶୀତସ୍ଥା - ସବସଜନରୁହକାର୍ଯ୍ୟତିଭ୍ୟଃ - ପା.୩.୪.୭୭) । ଯଥା -

ସଃ ଗ୍ରାମଂ ଗତଃ । ଲତା ବୃକ୍ଷମ୍ ଆଶ୍ରିଷ୍ଟା । ଶିଶୁଃ ଶଯ୍ୟାୟାଂ ଶଯିତଃ । ରାମୋ ବନେ ସ୍ଥିତଃ । ସ ଆସନେ ଆସ୍ତଃ । ସୀତା ବାଲ୍ମୀକେଃ ଆଶ୍ରମେ ଉଷିତା । ବାନରଃ ବୃକ୍ଷମ୍ ଆରୁଡ଼ଃ । ଅହଂ ଧନଂ ପ୍ରାପ୍ତଃ ।

କର୍ମବାଚ୍ୟରେ - ସମସ୍ତ ସକର୍ମକ ଧାତୁପରେ 'କ୍ର' ପ୍ରତ୍ୟୟର ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ । ଏହି କର୍ମବାଚ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତାର ତୃତୀୟାବିଭକ୍ତି ଏବଂ କର୍ମର ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । କର୍ମପଦର ଲିଙ୍ଗ, ବିଭକ୍ତି ଓ ବଚନ ଅନୁଯାୟୀ 'କ୍ର' ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ କ୍ରିୟାପଦର ଲିଙ୍ଗ, ବିଭକ୍ତି ଓ ବଚନ ହୁଏ । ଯଥା -

ମୟା ଗ୍ରାମଃ ଗତଃ । ରାମେଣ ସୀତା ପୃଷ୍ଠା । ଛାତ୍ରେଃ ଉତ୍ତରାଣି ଲିଖ୍ମତାନି ।

ଭାବବାଚ୍ୟରେ - ସମସ୍ତ ଅକର୍ମକ ଧାତୁପରେ ଭାବବାଚ୍ୟରେ 'କ୍ର' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଥାଏ । ଭାବବାଚ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତାର ତୃତୀୟାବିଭକ୍ତି ହୁଏ । 'କ୍ର' ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ କ୍ରିୟାପଦ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ଏକବଚନାନ୍ତ ହୁଏ ।

ଯଥା - ବାଳକୈଃ ପ୍ରାତଃ କ୍ରୀଡ଼ିତମ୍ । ଶିଶୁନା ଶଯ୍ୟାୟାଂ
ଶୟିତମ୍ । ରାମେଣ ହସିତମ୍ । ବଳୀବର୍ଦ୍ଧନ ନର୍ଦ୍ଦିତମ୍ ।

୪. ବିଶେଷଣରୂପେ ‘କ୍ର’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦର ବ୍ୟବହାର -
ଆଗତେଭ୍ୟଃ ବ୍ରାହ୍ମଣେଭ୍ୟଃ ଭୋଜନଂ ଦେହି । ପଠିତଂ ବିଷୟଂ ପୁନଃ ପଠ ।
ବୃକ୍ଷାତ୍ ପତିତାନି ଫଳାନି ନ ମଧୁରାଣି । ଦ୍ଵୟା କ୍ରୀତଂ ପୁସ୍ତକମ୍ ଅତ୍ରାସ୍ତି ।
ତେନ ରୋପିତା ଲତା ବର୍ଦ୍ଧିତେ । ରାମେଣ ଦତ୍ତଂ ବସ୍ତ୍ରଂ ଭିକ୍ଷୁକଃ ନୟତି ।

୫. ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ‘କ୍ର’ (ତ) ପ୍ରତ୍ୟୟ - କେତେକ କ୍ରିୟାର
ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ‘କ୍ର’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । କର୍ତ୍ତାଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ ହୁଏ ଓ ‘କ୍ର’
ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତପଦ କର୍ମର ଅଧୀନ ହୁଏ (ଭବ୍ୟତ ବର୍ତ୍ତମାନେ-ପା. ୨.୩.୬୭) ।

ଯଥା - ଏତତ୍ ସର୍ବେଷାଂ ମତମ୍ । ଗୁରୁଃ ମମ ପୂଜିତଃ । ତବ ଜଦମ୍
ଅଭୀଷମ୍ ।

ଇଚ୍ଛାର୍ଥକ, ଜ୍ଞାନାର୍ଥକ ଓ ପୂଜାର୍ଥକ ଧାତୁ ପରେ ବର୍ତ୍ତମାନ - କାଳରେ
‘କ୍ର’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ (ମତିବୁଦ୍ଧିପୂଜାର୍ଥେଭ୍ୟଃ - ପା. ୩.୨.୧୮୮) ।
ଏହି ‘କ୍ର’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦର ପ୍ରୟୋଗରେ କର୍ତ୍ତାର ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ଏବଂ
କର୍ମର ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । କର୍ମ ନ ଥିଲେ ‘କ୍ର’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ କ୍ଳାବଳିଜ୍ଞ
ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ଏକବଚନାନ୍ତ ହୁଏ । ଯଥା -

ଇଚ୍ଛାର୍ଥକ - ଜଦଂ ସର୍ବେଷାଂ ମତମ୍ (ମନ୍+କ୍ର) ।

ଜ୍ଞାନାର୍ଥକ - ମନ୍ତ୍ରିଣଃ ପ୍ରଜାଦୁଃଖଂ ବୁଦ୍ଧମ୍ (ବୁଧ+କ୍ର) ।

ପୂଜାର୍ଥକ - ବିଦ୍ଵାନ୍ ସର୍ବେଷାଂ ପୂଜିତଃ (ପୂଜ+କ୍ର) ।

୬. ‘କ୍ରବତୁ’ (ତବତ) ପ୍ରତ୍ୟୟ

କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ ଅତୀତକାଳରେ ସମସ୍ତ ଧାତୁ ପରେ ‘କ୍ରବତୁ’
(ତବତ) ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ‘କ୍ରବତୁ’ ର ତବତ୍ ରହେ ।

୭. 'କ୍ରବତୁ' ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତଶବ୍ଦର ରୂପ

ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ 'ଭବତ୍' ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ 'ନଦୀ' ଏବଂ କ୍ଲୀଲିଙ୍ଗରେ 'ଶ୍ରୀମତ୍' ଶବ୍ଦପରି ରୂପ ହୁଏ । ଯଥା - ଗମ୍ + କ୍ରବତୁ = ଗତବତ୍ ।

ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ - ଗତବାନ୍, ଗତବତ୍ତୋ, ଗତବତଃ ଇତ୍ୟାଦି ।

ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ - ଗତବତୀ, ଗତବତ୍ୟୌ, ଗତବତ୍ୟଃ ।

କ୍ଲୀଲିଙ୍ଗରେ - ଗତବତ୍, ଗତବତୀ, ଗତବତ୍ତି ।

ସେହିପରି, ଶୁ + କ୍ରବତୁ = ଶୁତବତ୍, ପା + କ୍ରବତୁ = ପାତବତ୍ ।

ନୀ + କ୍ରବତୁ = ନୀତବତ୍, ହନ୍ + କ୍ରବତୁ = ହତବତ୍ ।

କୃ + କ୍ରବତୁ = କୃତବତ୍ ର ରୂପ ହୋଇଥାଏ ।

୮. 'କ୍ରବତୁ' ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ ସମାପିକା କ୍ରିୟାରୂପେ ଏବଂ କର୍ତ୍ତାର ବିଶେଷଣ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ । ସୁତରାଂ କର୍ତ୍ତା ଅନୁସାରେ କ୍ରବତୁ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ଲିଙ୍ଗ, ବଚନ ଓ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ଯଥା -

ରାମଃ ରାବଣଂ ହତବାନ୍ । ଦୁର୍ଗା ରାକ୍ଷସାନ୍ ହତବତୀ । ମିତ୍ରଂ ମୃଗଂ ହତବତ୍ । ମାତା ଦୁହିତରମ୍ ଉକ୍ରବତୀ । ପିତବତଃ ଛାତ୍ରଃ ପୁରସ୍କାରଂ ପ୍ରାପ୍ତବତଃ । ଧନଂ ଲକ୍ଷ୍ମବତଃ ଦରିଦ୍ରଃ ସୁଖେନ କାଳଂ ନୟତି । ମିତ୍ରଂ ଗ୍ରାମଂ ଗତବତ୍ । କୁନ୍ଦିତବତ୍ୟେ ବାଳିକାୟୈ କ୍ରାନ୍ତନକଂ ଦେହି ।

୯. ଅତୀତକାଳରେ ଧାତୁରୂପ ମନେ ନଥିଲେ 'କ୍ରବତୁ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ଦ୍ଵାରା ଅନୁବାଦ କରିବା ସୁବିଧାଜନକ ହୁଏ । ଯଥା-

ମୃଗଃ ବନେ ଅଶେତ ଅଥବା ମୃଗଃ ବନେ ଶୟିତବାନ୍ ।

ତେ ଧନମ୍ ଅଦଦୁଃ ଅଥବା ତେ ଧନଂ ଦତ୍ତବତଃ ।

୧୦. ‘କ୍ତ’ ଓ ‘କ୍ତବତୁ’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯଥାକ୍ରମେ କର୍ମ ଓ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ ହେଉଥିବାରୁ ଦୁଇ ପ୍ରତ୍ୟୟର ପରସ୍ପର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦ୍ଵାରା ବାଚ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇଥାଏ । କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ ‘କ୍ତବତୁ’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଥିଲେ ତାହା ସହଜରେ ‘କ୍ତ’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଦ୍ଵାରା କର୍ମ ଓ ଭାବବାଚ୍ୟରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ‘କ୍ତ’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ମଧ୍ୟ ‘କ୍ତବତୁ’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଦ୍ଵାରା କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ ପରିଣତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ, କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ପ୍ରଥମା ଏବଂ କର୍ମଠାରେ ଦ୍ଵିତୀୟା ହୁଏ ଏବଂ କର୍ମବାଚ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ତୃତୀୟା ଓ କର୍ମଠାରେ ପ୍ରଥମା ହୁଏ ଯଥା -

କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ

କର୍ମବାଚ୍ୟ

ଅହଂ ଚନ୍ଦ୍ରଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ଵାନ-

ମୟା ଚନ୍ଦ୍ରୋ ଦୃଷ୍ଟଃ ।

କୁମ୍ଭକାରଃ ଘଟଂ କୃତ୍ଵାନ-

କୁମ୍ଭକାରେଣ ଘଟଃ କୃତଃ ।

୧୧. ‘କ୍ତ’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ‘କ୍ତବତୁ’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଦ୍ଵାରା କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ ପରିଣତ-ଯଥା - ରାମେଣ ପ୍ରବାସେ ତବ କଥା ସ୍ମୃତା - ରାମଃ ପ୍ରବାସେ ତବ କଥାଂ ସ୍ମୃତ୍ଵାନ ।

୧୨. ସାଧାରଣ ‘କ୍ତ’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦରେ ବର୍ତ୍ତୁ ଲଗାଇଲେ ‘କ୍ତବତୁ’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ହୁଏ । ଏକପଦୀକରଣ - ଗମନଂ କୃତଃ = ଗତଃ, ଗମନଂ କୃତମ୍ = ଗତମ୍ । ଗମନଂ କୃତା = ଗତା । ଗମନଂ କୃତ୍ଵାନ = ଗତ୍ଵାନ । ଗମନଂ କୃତବତୀ = ଗତବତୀ ।

କେତେକ ‘କ୍ତ’ ଓ ‘କ୍ତବତୁ’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ -

‘କ୍ତ’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ

‘କ୍ତବତୁ’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ

ଅର୍ଜ୍ଜ + କ୍ତ = ଅର୍ଜିତ । ଅର୍ଜ୍ଜ + କ୍ତବତୁ = ଅର୍ଜିତବତ୍ ।

ସେହିପରି ଅର୍ଜ୍ଜି = ଅର୍ଜିତ - ଅର୍ଜିତବତ୍ ।

ଅଢ଼ = ଜଗଧ - ଜଗଧବତ୍ । ଅର୍ପି = ଅର୍ପିତ - ଅର୍ପିତବତ୍ ।
 ଗୁହ = ଗୁହ - ଗୁହବତ୍ । ଗ୍ରହ = ଗ୍ରହତ - ଗ୍ରହତବତ୍ ।
 ଗୌ = ଗୀତ - ଗୀତବତ୍ । କ୍ରୀ = କ୍ରୀତ - କ୍ରୀତବତ୍ ।
 କୃ = କୃତ - କୃତବତ୍ । କ୍ରୀଡ଼ = କ୍ରୀଡ଼ିତ - କ୍ରୀଡ଼ିତବତ୍ ।
 କ୍ରନ୍ଦ = କ୍ରନ୍ଦିତ - କ୍ରନ୍ଦିତବତ୍ । କୁପ୍ତ = କୁପିତ - କୁପିତବତ୍ ।
 କୁଧ୍ଵ = କୁଧ୍ଵ - କୁଧ୍ଵବତ୍ । ଚି = ଚିତ - ଚିତବତ୍ ।
 ଜନ୍ = ଜାତ - ଜାତବତ୍ । ଜ୍ଞା = ଜ୍ଞାତ - ଜ୍ଞାତବତ୍ ।
 ଛିଦ୍ଵ = ଛିଦ୍ଵ - ଛିଦ୍ଵବତ୍ । ଚିତ୍ତ = ଚିତ୍ତିତ - ଚିତ୍ତିତବତ୍ ।
 ତୃ = ତୀର୍ଣ୍ଣ - ତୀର୍ଣ୍ଣବତ୍ । ଦହ୍ଵ = ଦହ୍ଵ - ଦହ୍ଵବତ୍ ।
 ଦୃଶ୍ଵ = ଦୃଶ୍ଵ - ଦୃଶ୍ଵବତ୍ । ଦା = ଦତ୍ତ - ଦତ୍ତବତ୍ ।
 ଲକ୍ଷ = ଲକ୍ଷିତ - ଲକ୍ଷିତବତ୍ । ଗ୍ରହ୍ଵ = ଗ୍ରହୀତ - ଗ୍ରହୀତବତ୍ ।
 କମ୍ପ = କମ୍ପିତ - କମ୍ପିତବତ୍ । କଥ୍ଵ = କଥ୍ଵ - କଥ୍ଵବତ୍ ।
 ଚେଷ୍ଠ = ଚେଷ୍ଠିତ - ଚେଷ୍ଠିତବତ୍ ।
 ତ୍ୟକ୍ତ = ତ୍ୟକ୍ତ - ତ୍ୟକ୍ତବତ୍ । ଧା = ହିତ - ହିତବତ୍ ।
 ନଶ୍ଵ = ନଶ୍ଵ - ନଶ୍ଵବତ୍ । ନୀ = ନୀତ - ନୀତବତ୍ ।
 ପଠ୍ଵ = ପଠିତ - ପଠିତବତ୍ । ପା = ପାତ - ପାତବତ୍ ।
 ବଦ୍ଵ = ବଦିତ - ବଦିତବତ୍ । ବସ୍ଵ = ବସିତ - ବସିତବତ୍ ।
 ବପ୍ତ = ବପ୍ତ - ବପ୍ତବତ୍ । ବହ୍ଵ = ବହ୍ଵ - ବହ୍ଵବତ୍ ।
 ବୁଧ୍ଵ = ବୁଧ୍ଵ - ବୁଧ୍ଵବତ୍ । ବୃଧ୍ଵ = ବୃଧ୍ଵ - ବୃଧ୍ଵବତ୍ ।
 ବୁ / ବର୍ = ବୁଦ୍ଧ - ବୁଦ୍ଧବତ୍ । ବ୍ୟଧ୍ଵ = ବିଦ୍ଧ - ବିଦ୍ଧବତ୍ ।
 ନଶ୍ଵ = ନଶ୍ଵ - ନଶ୍ଵବତ୍ । ଦନ୍ତଶ୍ଵ = ଦନ୍ତଶ୍ଵ - ଦନ୍ତଶ୍ଵବତ୍ ।

ଦୀପ୍ତ = ଦୀପ୍ତ - ଦୀପ୍ତବତ୍ । ଭିନ୍ନ = ଭିନ୍ନ - ଭିନ୍ନବତ୍ ।

(ରଦାଉଁସଂ ନିଷାତୋ ନଃ ପୂର୍ବସ୍ୟ ଚ ଦଃ-ପା. ୮. ୨. ୪୨)

ଭୂ/ଅସ୍ = ଭୂତ - ଭୂତବତ୍ । ଦୃଃ = ଦୀର୍ଘ - ଦୀର୍ଘବତ୍ ।

ଭଞ୍ଜ = ଭଞ୍ଜ - ଭଞ୍ଜବତ୍ । ଭ୍ରମ୍ = ଭ୍ରାନ୍ତ - ଭ୍ରାନ୍ତବତ୍ ।

ଭ୍ର^pgr = ଭ୍ରଷ୍ଟ - ଭ୍ରଷ୍ଟବତ୍ । ବନ୍ଧ୍ = ବନ୍ଧ - ବନ୍ଧବତ୍ ।

ଭୁଞ୍ଜ = ଭୁଞ୍ଜ - ଭୁଞ୍ଜବତ୍ (ପାଳନେ) ।

(ଓଡ଼ିତଃ - ପା. ୮. ୨. ୪୫) ।

ଭୁଞ୍ଜ = ଭୁଞ୍ଜ - ଭୁଞ୍ଜବତ୍ । ପତ୍ = ପକ୍ - ପକ୍ବତ୍ ।

(ପଟୋ ବଃ - ପା. ୮. ୨. ୫୨) ।

ମସ୍ତ = ମଗ୍ନ - ମଗ୍ନବତ୍ । ମା = ମିତ - ମିତବତ୍ ।

ଯାତ୍ = ଯାଚିତ - ଯାଚିତବତ୍ । ଯୁଞ୍ଜ = ଯୁକ୍ତ - ଯୁକ୍ତବତ୍ ।

ରନ୍ଧ୍ = ରନ୍ଧ - ରନ୍ଧବତ୍ । ନମ୍ = ନତ - ନତବତ୍ ।

ଶକ୍ = ଶକ୍ତ - ଶକ୍ତବତ୍ । ଶମ୍ = ଶାନ୍ତ - ଶାନ୍ତବତ୍ ।

ଶ୍ରମ୍ = ଶ୍ରାନ୍ତ - ଶ୍ରାନ୍ତବତ୍ । ଶ୍ରୁ = ଶ୍ରୁତ - ଶ୍ରୁତବତ୍ ।

ଶୁଭ୍ = ଶୋଭିତ - ଶୋଭିତବତ୍ । ଶୁଷ୍ = ଶୁଷ୍କ - ଶୁଷ୍କବତ୍ ।

(ଶୁଷ୍କ କଃ - ପା. ୮. ୨. ୫୧) ।

ଶାସ୍ = ଶିଷ୍ଟ - ଶିଷ୍ଟବତ୍ । ଧୂଞ୍ଜ୍ = (କମ୍ପନେ) - ଧୂନ - ଧୂନବତ୍ ।

ସହ୍ = ସୋଡ଼ - ସୋଡ଼ବତ୍ । ସିଧ୍ = ସିଦ୍ଧ - ସିଦ୍ଧବତ୍ ।

ସ୍ପପ୍ = ସ୍ପୁପ୍ତ - ସ୍ପୁପ୍ତବତ୍ । ସ୍ପଞ୍ଜ୍ = ସ୍ପଞ୍ଜ - ସ୍ପଞ୍ଜବତ୍ ।

ମୁହ୍ = ମୁଗ୍ଧ / ମୁତ୍ - ମୁଗ୍ଧବତ୍ / ମୁତ୍ବବତ୍ ।

ଲିଖ୍ = ଲିଖିତ - ଲିଖିତବତ୍ । ଲିହ୍ = ଲୀଡ଼ - ଲୀଡ଼ବତ୍ ।

ଲୀ = ଲୀନ - ଲୀନବତ୍ । ଲୁଞ୍ଜ୍ = ଲୁନ - ଲୁନବତ୍ ।

(ଲୁଚିତ୍ୟାଃ - ପା. ୮. ୨. ୪୪) ।

ହା = ହୀନ - ହୀନବତ୍ । ହ୍ଵ = ହୃତ - ହୃତବତ୍ ।

ସିର୍ = ସିକ୍ତ - ସିକ୍ତବତ୍ । ସ୍ତା = ସ୍ଥିତ - ସ୍ଥିତବତ୍ ।

ଜ୍ଞା = ଜ୍ଞାତ - ଜ୍ଞାତବତ୍ । କ୍ଷା = କ୍ଷାତ - କ୍ଷାତବତ୍ ।

କ୍ଷିପ୍ = କ୍ଷିପ୍ତ - କ୍ଷିପ୍ତବତ୍ ।

(ଗ) ଶତ୍ରୁ (ଅତ୍) ଓ ଶାନର୍ (ଆନ, ମାନ ବା ଇନ)

ଶତ୍ରୁ, ଶାନର୍ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତ୍ୟୟ ହେଉଛନ୍ତି କୃତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ, ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ପରସ୍ପେଷ୍ୟ ଧାତୁରୁ ଶତ୍ରୁ (ଅତ୍) ଓ ଆତ୍ମନେପଥ୍ୟ ଧାତୁର ଉତ୍ତର ଶାନର୍ (ଆନ) ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଉତ୍ତରପଥ୍ୟ ଧାତୁରୁ ଶତ୍ରୁ ଓ ଶାନର୍ ଉତ୍ତର ହୁଏ । ଯଥା - ଗମ୍ + ଶତ୍ରୁ = ଗଚ୍ଛତ୍ । ବୃତ୍ + ଶାନର୍ = ବର୍ତ୍ତମାନ । କୃ + ଶତ୍ରୁ = କୁର୍ବତ୍ । କୃ + ଶାନର୍ = କୁର୍ବାଣ ।

ଶତ୍ରୁ ଓ ଶାନର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଉପସ୍ୟୁତ କାଳରେ କୃତ୍‌ଲକାର ସ୍ଥାନରେ ବିକଳରେ ହୁଏ । ଗମ୍ - ଗମିଷ୍ୟନ୍ । ଲଭ୍ - ଲଭ୍ୟମାନଃ ।

୧. ପ୍ରଥମା ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ହେଲେ ଲଟ୍‌ର ଶତ୍ରୁ ଓ ଶାନର୍ ହୁଏ । ଯଥା - ପଚନ୍ତି (ପଚ୍ + ଶତ୍ରୁ) ଦେବଦତ୍ତଂ ପଶ୍ୟ । ପଚମାନଂ (ପଚ୍ + ଶାନର୍) ଦେବଦତ୍ତଂ ପଶ୍ୟ । ସେହିପରି, ପଚନ୍ / ପଚମାନଃ ଦେବଦତ୍ତଃ ପଶ୍ୟତି (ଲଟଃ ଶତ୍ରୁଶାନଚାବପ୍ରଥମାସମାନାଧିକରଣେ - ପା. ୩. ୨. ୧୨୪) । ଲଟ୍ ଥିଲାବେଳେ ପୁନଃ ଲଟ୍ ଗ୍ରହଣ ହେତୁ ପ୍ରଥମା ସାମାନ୍ୟାଧିକରଣ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଶତ୍ରୁ, ଶାନର୍ ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ ।

୨. ଜ୍ଞାନାର୍ଥକ ବିଦ୍ ଧାତୁର ଶତ୍ରୁସ୍ଥାନରେ ବିକଳରେ ବସୁ (ବସ୍) ହୁଏ ।
ଯଥା- ବିଦ୍ + ଶତ୍ରୁ (ଅତ୍) = ବିଦତ୍, ବିଦସ୍ (ବିଦେଃ ଶତ୍ରୁର୍ବସୁଃ -ପା.
୭.୧.୩୭) ।

୩. ଯେଉଁ ପରସ୍ମୈପଦ୍ୟ ଧାତୁମାନଙ୍କର ‘ଲଟ୍’ ଲକାର ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ ବହୁବଚନରେ ‘ଅନ୍ତି’ ବା ‘ଅତି’ ରୂପ ହୁଏ ; ସେହି ‘ଅନ୍ତି’ ବା ‘ଅତି’ ସ୍ଥାନରେ ‘ଅତ୍’ କଲେ ଶତ୍ରୁ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ଗଠିତ ହୁଏ । ଯଥା -

ପଠ୍ - ପଠନ୍ତି - ପଠତ୍ । ଗମ୍ - ଗଚ୍ଛନ୍ତି - ଗଚ୍ଛତ୍ ।

ଦା - ଦଦତି - ଦଦତ୍ । ଦୃଶ୍ - ପଶ୍ୟନ୍ତି - ପଶ୍ୟତ୍ ।

ସ୍ଥା - ତିଷ୍ଠନ୍ତି - ତିଷ୍ଠତ୍ । ଭୀ - ବିଭୀତି - ବିଭୀତ୍ ।

୪. ପରସ୍ମୈପଦ୍ୟ ଧାତୁର ଲଟ୍ଲକାର ପ୍ରଥମପୁରୁଷ ବହୁବଚନରେ ଯେଉଁ ପଦ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ତହିଁରୁ ‘ନ’ ଏବଂ ‘ଇ’ ଛାଡିଦେଲେ ଅବଶିଷ୍ଟ ପଦଟି ଶତ୍ରୁପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ହୁଏ । ଯଥା -

ଦୃଶ୍ - ପଶ୍ୟନ୍ତି - ପଶ୍ୟତ୍ । ସେହିପରି, ଗମ୍ - ଗଚ୍ଛନ୍ତି - ଗଚ୍ଛତ୍ ।

ଶ୍ରୁ - ଶୁଶ୍ରୁନ୍ତି - ଶୁଶ୍ରୁତ୍ । ଜ୍ଞା - ଜାନନ୍ତି - ଜାନତ୍ ।

୫. ଶତ୍ରୁ ଶାନତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ ସର୍ବଦା କର୍ତ୍ତାର ବିଶେଷଣ ହୁଏ ।

ଶତ୍ରୁପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ରୂପ - ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ ଗଚ୍ଛତ୍ ଓ ଭୁଞ୍ଜତ୍ ଶବ୍ଦପରି, ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ନଦୀ ଶବ୍ଦପରି ଏବଂ କ୍ଲୀବଲିଙ୍ଗରେ ଗଚ୍ଛତ୍ ଓ ଦଦତ୍ ଶବ୍ଦପରି ଶତ୍ରୁପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ରୂପ ହୁଏ ।

୬. ଯେଉଁ ପରସ୍ମୈପଦ୍ୟ ଧାତୁମାନଙ୍କର ଲଟ୍ଲକାର ପ୍ରଥମପୁରୁଷ-ବହୁବଚନରେ ‘ଅନ୍ତି’ ରୂପ ହୁଏ । ଶତ୍ରୁ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପରେ ସେମାନଙ୍କର ଗଚ୍ଛତ୍ ଶବ୍ଦପରି ଏବଂ ଯେଉଁ ମାନଙ୍କର ‘ଅତି’ ରୂପ ହୁଏ, ସେମାନଙ୍କର ଭୁଞ୍ଜତ୍ ଓ ଦଦତ୍ ଶବ୍ଦପରି ରୂପ ହୁଏ ।

୭. ଯେଉଁ ପରସ୍ପେଷ୍ୟଦା ଧାତୁମାନଙ୍କର ଲଟ୍‌ଲକାର ପ୍ରଥମପୁରୁଷ ଏକବଚନରେ ‘ଅତି’ ରୂପ ନ ହୋଇ ଭିନ୍ନ ରୂପ ହୁଏ ସେମାନଙ୍କର ଶତ୍ରୁ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପରେ ସ୍ଥାଳିଙ୍ଗରେ ‘ତୀୟ’ (ଇ) ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗରେ ‘ତୀ’ ହୁଏ ।
ଯଥା - ଗମ୍ (ଗଚ୍ଛତି) ଗଚ୍ଛନ୍ - ଗଚ୍ଛତୀ, ଦା (ଦଦାତି) ଦଦତ୍ - ଦଦତୀ ।
ସେହିପରି ଭୀ - ବିଭ୍ୟତ୍ - ବିଭ୍ୟତୀ, ଶାସ୍ - ଶାସତ୍ - ଶାସତୀ, କୃ - କୂର୍ବନ୍ - କୂର୍ବତୀ, ଶୁ - ଶୃଣ୍ଢନ୍ - ଶୃଣ୍ଢତୀ ଇତ୍ୟାଦି ।

୮. କେତେକ ପରସ୍ପେଷ୍ୟଦା ଧାତୁ ନିଷ୍ପନ୍ନ ଶତ୍ରୁ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ସ୍ତ୍ରୀ ଲିଙ୍ଗରେ ଗୋଟିଏ ‘ନ୍’ ର ଆଗମ ହୁଏ (ଶତ୍ରୁଶ୍ୟାନୋର୍ନିତ୍ୟମ୍-
ପା.୭.୧.୮୧) । ଯଥା -

ପଶ୍ୟତ୍ - ପଶ୍ୟତୀ, ଦାବ୍ୟତ୍ - ଦାବ୍ୟତୀ, ନଶ୍ୟତ୍ - ନଶ୍ୟତୀ ।

କତିପୟ ଶତ୍ରୁପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ -

କୁଧ୍ - କୁଧତ୍ । ଅସ୍ - ସତ୍ । ଇଷ୍ - ଇଚ୍ଛତ୍ ।
ଗମ୍ - ଗଚ୍ଛତ୍ । ଜି - ଜୟତ୍ । ନଶ୍ - ନଶ୍ୟତ୍ ।
ଗୌ - ଗାୟତ୍ । କୃ - କୀର୍ଯ୍ୟତ୍ । ପା - ପିବତ୍ ।
ଘା - ଜିଘ୍ରତ୍ । ଜାଗ୍ - ଜାଗ୍ରତ୍ । ପ୍ରଚ୍ଛ - ପୃଚ୍ଛତ୍ ।
ଚି - ଚିନ୍ତତ୍ । ଦନ୍ଶ୍ - ଦଶତ୍ । ବ୍ୟଧ୍ - ବିଧତ୍ ।
ଛିଦ୍ - ଛିନ୍ଦତ୍ । ଦୃଶ୍ - ପଶ୍ୟତ୍ । ଭୀ - ବିଭ୍ୟତ୍ ।
ଦିବ୍ - ଦାବ୍ୟତ୍ । ଭୁ - ଭବତ୍ । ମୁଚ୍ - ମୁଞ୍ଚତ୍ ।
ରୁଦ୍ - ରୁଦତ୍ । ରୁଧ୍ - ରୁନ୍ଧତ୍ । ଶମ୍ - ଶାମ୍ୟତ୍ ।
ଶୁ - ଶୃଣ୍ଢତ୍ । ଶ୍ଵଶ୍ - ଶ୍ଵଶତ୍ । ହନ୍ - ହତ୍ ।
ହୁ - ହୁଞ୍ଚତ୍ । ସ୍ଥା - ତିଷ୍ଠତ୍ ।

ଶାନର୍ (ଆନ) ପ୍ରତ୍ୟୟ -

ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ଆତ୍ମନେପଦୀ ଧାତୁରୁ ଉତ୍ତର ଶାନର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ କଲେ ବିଶେଷଣପଦ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଯଥା -

କ୍ରୀ + ଶାନର୍ (ଆନ) = ପୁଂ : କ୍ରୀଶାନଃ, ସ୍ତ୍ରୀ : କ୍ରୀଶାନା,
କ୍ଳୀ : କ୍ରୀଶାନମ୍ ।

ଲଭ୍ + ଶାନର୍ (ମାନ) = ପୁଂ : ଲଭମାନଃ, ସ୍ତ୍ରୀ : ଲଭମାନା,
କ୍ଳୀ : ଲଭମାନମ୍ ।

ଅସ୍ + ଶାନର୍ (ଜନ) = ପୁଂ : ଆସୀନଃ, ସ୍ତ୍ରୀ : ଆସୀନା,
କ୍ଳୀ : ଆସୀନମ୍ ।

୧. ଭୃଦି, ତୁଦାଦି ଓ ଦିବାଦିଗଣାୟ ଆତ୍ମନେପଦୀ ଧାତୁରେ ପରସ୍ମିତ ଶାନର୍ ସ୍ଥାନରେ 'ମାନ' ହୁଏ, ଲଟ୍-ଲକାର ପ୍ରଥମପୁରୁଷ ଏକବଚନରେ ଯେଉଁ ରୂପ ହୁଏ, ସେଥିରୁ 'ତେ' ପରିବର୍ତ୍ତନରେ 'ମାନ' ଲଗାଇଲେ 'ଶାନର୍' ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଯଥା -

ବୃତ୍ - ବର୍ତ୍ତତେ - ବର୍ତ୍ତମାନ, ବୃଧ୍ - ବର୍ଦ୍ଧତେ - ବର୍ଦ୍ଧମାନ, ଦୀପ୍ - ଦୀପ୍ୟତେ - ଦୀପ୍ୟମାନ ଇତ୍ୟାଦି ।

୨. ଏତଦ୍ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟାନ୍ୟଗଣାୟ ଧାତୁର କେବଳ ଲଟ୍ ଲକାର ପ୍ରଥମପୁରୁଷ ଦ୍ଵିବଚନରେ 'ତେ' ପରିବର୍ତ୍ତନରେ 'ନ' ଲଗାଇଲେ ଶାନର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଯଥା -

କୃ - କୁର୍ବାତେ - କୁର୍ବାଣ । ଗ୍ରହ୍ - ଗୃହ୍ଣାତେ - ଗୃହ୍ଣାନ । ଶୀତ୍ (ଶୀ) - ଶୀୟାତେ - ଶୀୟାନ । ଦା - ଦଦାତେ - ଦଦାନ । କ୍ରୀ - କ୍ରୀଣାତେ - କ୍ରୀଣାନ ।

୩. ଯେଉଁ ଆତ୍ମନେପଦୀ ଧାତୁମାନଙ୍କର 'ଲଟ୍' ଲକାର ପ୍ରଥମପୁରୁଷ ଦ୍ଵିବଚନରେ 'ଏତେ' ରୂପ ହୁଏ, ସେହି 'ଏତେ' ସ୍ଥାନରେ 'ମାନ' କଲେ 'ଶାନର୍' ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ଗଠିତ ହୁଏ । ଯଥା -

ଲଭ-ଲଭେତେ-ଲଭମାନ । ବୃତ୍-ବର୍ତ୍ତେତେ-ବର୍ତ୍ତମାନ ।

ସେବ-ସେବେତେ-ସେବମାନ । ଶୁଭ-ଶୋଭେତେ-ଶୋଭମାନ ।

ବାଧ-ବାଧେତେ-ବାଧମାନ । କମ୍ପ-କମ୍ପେତେ-କମ୍ପମାନ ।

ବେପ-ବେପେତେ-ବେପମାନ । ବ୍ୟଥ-ବ୍ୟଥେତେ-ବ୍ୟଥମାନ ।

୪. କର୍ମବାଚ୍ୟରେ ସମସ୍ତ ଧାତୁରୁ ଉତ୍ତର ଶାନଚ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ ଏବଂ ସେହି ‘ଶାନଚ୍’ ସର୍ବଦା ‘ମାନ’ରେ ପରିଣତ ହୁଏ ଓ ସମସ୍ତ ଧାତୁରୁ ଉତ୍ତର ଗୋଟିଏ ‘ୟ’ର ଆଗମ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା -

ଦୃଶ - ଦୃଶ୍ୟମାନ, ନୀ - ନୀୟମାନ, କୃ - କ୍ରିୟମାଣ,

କ୍ରୀଡ଼ - କ୍ରୀଡ଼୍ୟମାନ, ହସ୍ - ହସ୍ୟମାନ ଇତ୍ୟାଦି ।

୫. ଶାନଚ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ରୂପ - ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ ‘ବାଳକ’ ଶବ୍ଦପରି, ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ‘ଟାପ୍’ (ଆ) ଯୋଗକରି ‘ଲତା’ ଶବ୍ଦପରି ଏବଂ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗରେ ‘ଫଳ’ ଶବ୍ଦପରି ‘ଶାନଚ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ରୂପ ହୁଏ ।

ଶତ୍ରୁ ଓ ଶାନଚ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟଯୋଗେ ଏକପଦୀକରଣ

ଗମନ୍ କୁର୍ବନ୍ = ଗଚ୍ଛନ୍ । ପଠନ୍ କୁର୍ବତୀ = ପଠତୀ ।

ଗାନ୍ କୁର୍ବତୀ = ଗାୟତୀ । ଭ୍ରମଣ କୁର୍ବତଃ = ଭ୍ରମତଃ ।

ନୃତ୍ୟ କୁର୍ବତଃ = ନୃତ୍ୟତଃ । ଲାଭ କୁର୍ବନ୍/କୁର୍ବାଣଃ=ଲଭମାନଃ ।

ସେବା କୁର୍ବସୁ/କୁର୍ବାଣେଷୁ = ସେବମାନେଷୁ ।

ହସ୍ତ କୁର୍ବନ୍ = ଘ୍ନନ୍ । ସେବା କୁର୍ବତୀ/କୁର୍ବାଣା = ସେବମାନା ।

ଚେତୁ କୁର୍ବତୀ = ଚିନ୍ତତୀ ।

କେତେକ ‘ଶାନଚ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ

କମ୍ପ - କମ୍ପମାନ । ତ୍ରେ - ତ୍ରାୟମାଣ । ବୃଧ୍ - ବର୍ଦ୍ଧମାନ ।

କ୍ଷୟ - କ୍ଷୟମାନ । ଦୟ - ଦୟମାନ । ମନ୍ - ମନ୍ୟମାନ ।

ଜନ୍ - ଜାୟମାନ । ବ୍ୟଥ - ବ୍ୟଥମାନ । ମୃ - ମ୍ରିୟମାଣ ।

ଭୃ - ଭୃମାନ । ବୃତ୍ - ବର୍ତ୍ତମାନ । ସ୍ପର୍ଷ - ସ୍ପର୍ଷମାନ ।
ଯୁଧ୍ - ଯୁଧମାନ ।

ଉଭୟପଦୀ ଧାତୁରୁ ଶତ୍ରୁ (ଅତ୍ର) ଓ ଶାନତ୍ (ମାନ, ଆନ) ପ୍ରତ୍ୟୟ-

କ୍ରୀ- କ୍ରୀଣତ, କ୍ରୀଣାନ । ଧା - ଦଧତ, ଦଧାନ ।
କୃ - କୃର୍ଷତ, କୃର୍ଷାନ । ନୀ - ନୟତ, ନୟମାନ ।
ଗ୍ରହ - ଗ୍ରହଣତ, ଗ୍ରହଣାନ । ପତ୍ - ପତତ, ପତମାନ ।
ଚି - ଚିନ୍ତତ, ଚିନ୍ତାନ । ଧାବ୍ - ଧାବତ, ଧାବମାନ ।
ଛିଦ୍ - ଛିଦତ, ଛିଦାନ । ବୁ - ବୁବତ, ବୁବାଣ ।
ତନ୍ - ତନ୍ତତ, ତନ୍ତାନ । ଜା - ଜାନତ, ଜାନାନ ।
ଦା - ଦଦତ, ଦଦାନ । ଦୁହ୍ - ଦୁହତ, ଦୁହାନ ।

(ଘ) ଞ୍ଜା (ଦ୍ଵା) ଓ ଲ୍ୟପ୍ (ଯ) ପ୍ରତ୍ୟୟ

ଉଭୟ କ୍ରିୟାର କର୍ତ୍ତା ସମାନ (ଏକ) ହେଲେ ପ୍ରଥମେ ସମ୍ପନ୍ନ
ହେଉଥିବା କ୍ରିୟାର ଧାତୁରୁ ‘ଞ୍ଜା’ (ଦ୍ଵା) ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ (ସମାନକର୍ତ୍ତୃକଯୋଃ
ପୂର୍ବକାଳେ - ପା. ୩.୪.୨୧) । ଯଥା -

ସ୍ନାଦ୍ଵା (ସ୍ନା+ଞ୍ଜା) । ପାଦ୍ଵା (ପା+ଞ୍ଜା), ଦତ୍ତ୍ଵା (ଦା+ଞ୍ଜା) । ବାଳିକା
ସ୍ନାଦ୍ଵା ଗଚ୍ଛତି । ଛାତ୍ରଃ ଖାଦିଦ୍ଵା ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଯାତି ।

୧. ଗୋଟିଏ କାର୍ଯ୍ୟ ସମାପ୍ତିର ଅବ୍ୟବହିତ ପରେ ଅନ୍ୟକ୍ରିୟାର
ବ୍ୟବହାର ହେଲେ ସଂସ୍କୃତରେ ‘ଞ୍ଜା’ ଓ ‘ଲ୍ୟପ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ସର୍ବଦା
ସମାପିକା ଓ ଅସମାପିକା କ୍ରିୟାର କର୍ତ୍ତା ଏକ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ, ‘ଞ୍ଜା’
ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ଅସମାପିକା କ୍ରିୟାରୁପେ ପରିଗଣିତ ହୁଏ । ଯଥା - ଅହଂ
ଖାଦିଦ୍ଵା ଅତ୍ର ଉପବିଷଃ । ସ ଏବମୁଞ୍ଜା ଗତଃ ।

୨. ନଞ୍ଜ ଭିନ୍ନ ପ୍ର, ପରା ପ୍ରଭୃତି (ଉପସର୍ଗ) କିମ୍ବା ଉପପଦ (ନମସ୍, ପୁରସ୍.....) ଧାତୁ ପୂର୍ବରୁ ଥିଲେ ଛା (ଦ୍ଵା) ସ୍ଥାନରେ ଲ୍ୟପ୍ (ୟ) ହୁଏ । ମୂଳ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଛା କିନ୍ତୁ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଛା ସ୍ଥାନରେ ଲ୍ୟପ୍ ହୁଏ । (ସମାସେନଞ୍ଜପୂର୍ବେ ଛୋ ଲ୍ୟପ୍ - ପା.୭.୧.୩୭) । ଯଥା - ବିଦ୍ୟାମ୍ ଅଭ୍ୟସ୍ୟ(ଅଭି-ଅସ୍+ଲ୍ୟପ୍), ପିତରୌ ପ୍ରଣମ୍ୟ (ପ୍ର-ନମ୍+ଲ୍ୟପ୍) । (ବା ଲ୍ୟପି - ପା.୬.୪.୩୮) ।

ଉଦାହରଣ - ଗତ୍ଵା (ଗମ୍+ଛା) - ଆ-ଗମ୍+ଲ୍ୟପ୍ (ଆଗମ୍ୟ / ଆଗତ୍ୟ) । ଜିତ୍ଵା (ଜି+ଛା), ପରାଜିତ୍ୟ (ପରା-ଜି+ଲ୍ୟପ୍) । ନୀତ୍ଵା (ନୀ+ଛା), ଅନୁନୀୟ (ଅନୁ-ନୀ+ଲ୍ୟପ୍) ।

୩. ସାଧାରଣତଃ ‘ଛା’ ଓ ‘ଲ୍ୟପ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦଗୁଡ଼ିକ ଅବ୍ୟୟ । ‘ଛ’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦରେ ‘ବା’(ବ) ଲଗାଇଲେ ‘ଛା’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ଗତ - ଗତ୍ଵା, ହୃତ - ହୃତ୍ଵା, ଜାତ - ଜାତ୍ଵା ।

୪. ଲ୍ୟପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟରେ ଧାତୁର ‘ର’ ସ୍ଥାନରେ କର ଏବଂ ‘ଗୁ’ ପ୍ରଭୃତି ଧାତୁର ‘ଞ୍ଜ’ ସ୍ଥାନରେ ଞ୍ଜ ହୁଏ । ଯଥା - ବି-ତ୍+ଲ୍ୟପ୍ = ବିତୀର୍ଯ୍ୟ । ବି-କୃ+ଲ୍ୟପ୍ = ବିକୀର୍ଯ୍ୟ, ପ୍ର-ପ୍ତ+ଲ୍ୟପ୍ = ପ୍ରପ୍ତୀର୍ଯ୍ୟ ।

୫. ଲ୍ୟପ୍ (ୟ) ପରେ ଥିଲେ ନମ୍, ଗମ୍, ରମ୍ ପ୍ରଭୃତି ମକାରାନ୍ତ ଧାତୁର ବିକଳରେ ‘ତ୍’ ହୁଏ । ଯଥା - ପ୍ର - ନମ୍ + ଲ୍ୟପ୍ = ପ୍ରଣମ୍ୟ, ପ୍ରଣତ୍ୟ । ଆ - ଗମ୍ + ଲ୍ୟପ୍ = ଆଗମ୍ୟ, ଆଗତ୍ୟ । ବି - ରମ୍ + ଲ୍ୟପ୍ = ବିରମ୍ୟ, ବିରତ୍ୟ । ସମ୍ - ଯମ୍ + ଲ୍ୟପ୍ = ସଂଯମ୍ୟ, ସଂଯତ୍ୟ ।

କିନ୍ତୁ ହନ୍, ତନ୍ ପ୍ରଭୃତି ନକାରାନ୍ତ ଧାତୁର ‘ନ୍’ ସ୍ଥାନରେ ନିତ୍ୟରେ ‘ତ୍’ ହୁଏ । ଯଥା - ପ୍ର - ହନ୍ + ଲ୍ୟପ୍ = ପ୍ରହତ୍ୟ । ବି - ତନ୍ + ଲ୍ୟପ୍ = ବିତତ୍ୟ, ନି - ହନ୍ + ଲ୍ୟପ୍ = ନିହତ୍ୟ ।

୬. 'ଲ୍ୟପ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟରେ ବର୍, ବଦ୍, ବସ୍, ବହ୍, ଓ ସ୍ବପ୍ ଧାତୁର 'ବ' ସ୍ଥାନରେ 'ଉ' ହୁଏ ଏବଂ ଗ୍ରହ ଓ ପ୍ରଛ୍ ଧାତୁର ଗ୍ରହ ଓ ପୃଛ୍ ହୁଏ ।

ଯଥା - ପ୍ର - ବର୍+ଲ୍ୟପ୍ = ପ୍ରୋବ୍ୟ । ଅନୁ - ବଦ୍+ଲ୍ୟପ୍ = ଅନୁଦ୍ୟ, ସମ୍ - ଗ୍ରହ+ଲ୍ୟପ୍ = ସଂଗ୍ରହ୍ୟ ।

୭. ନିଷେଧାର୍ଥକ ଅଳମ୍ ଓ ଖଲୁ ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ ଧାତୁରୁ ଉତ୍ତର 'କ୍ଷା' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ (ଅଳଂ ଖଲୋଃ ପ୍ରତିଷେଧଯୋଃ ପ୍ରାଚୀନକ୍ଷା - ପା.୩.୪.୧୮) । ଯଥା - ଅଳଂ ଭୁକ୍ଷା (ଖାଅନାହିଁ) । ଖଲୁ କୃତ୍ସା (କରନାହିଁ) ।

୮. ଧାତୁର ପୂର୍ବରେ ନଷ୍ଟ ଥିଲେ 'କ୍ଷା' ହୁଏ, କିନ୍ତୁ 'ଲ୍ୟପ୍' ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା - ଅକୃତ୍ସା, ଅଜ୍ଞାତ୍ସା ।

'କ୍ଷା' ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗେ ଏକପଦୀକରଣ

ପଠନାତ୍ ଅନନ୍ତରମ୍	}	ପଠିତ୍ସା ।	ଗମନାତ୍ ଅନନ୍ତରମ୍	}	ଗତ୍ସା ।
ପଠନାତ୍ ପରମ୍			ଗମନାତ୍ ପରମ୍		
ପଠନ୍ କୃତ୍ସା			ଗମନ୍ କୃତ୍ସା		
ପଠନ୍ ସମାପ୍ୟ			ଗମନ୍ ସମାପ୍ୟ		

'କ୍ଷା' ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ

ଯେପରି ଅଦ୍ + କ୍ଷା = ଜଗ୍ଧ୍ବା, ସେହିପରି -

ଦା - ଦତ୍ତ୍ସା	ମନ୍ - ମତ୍ସା
ଜଷ୍ - ଏଷିତ୍ସା, ଜଷ୍ଟ୍ସା	ଧୃ - ଧୃତ୍ସା
କୃ - କୃତ୍ସା	ଧା - ହିତ୍ସା
	ମଥ୍ - ମଥ୍ସା

କ୍ରୀ - କ୍ରୀଡ଼ା	ଧୈ - ଧାଡ଼ା	ଯତ୍ - ଇଷ୍ଟା
କୁପ - କୁପିତା	ସ୍ତ୍ରୀ - ସ୍ତ୍ରୀତା	ଯାତ୍ - ଯାଚିତା
କଥ - କଥୟିତା	ପତ୍ - ପତ୍ନୀ	ରୁଧ - ରୁଦ୍ଧା
କୃଷ - କୃଷ୍ଣା	ପଠ - ପଠିତା	ରୁଦ୍ - ରୁଦିତା
କ୍ରୀଡ଼ - କ୍ରୀଡ଼ିତା	ପତ୍ - ପତିତା	ଭୁଜ୍ - ଭୁଜ୍ଜା
କ୍ରମ - କ୍ରମିତା	ପୁ - ପୁତ୍ରା / ପବିତ୍ରା	ଶମ୍ - ଶମିତା, ଶାନ୍ତା
ଖନ - ଖନିତା	ନମ୍ - ନୟା	ଶୀ - ଶୟିତା
ଗମ୍ - ଗତା	ନୃତ୍ - ନର୍ତ୍ତକା	ସିତ୍ - ସିଦ୍ଧା
ଗୁହ - ଗୁହିତା, ଗୁହିତା, ଗୁଡ଼ା ।		
ଗୁପ୍ - ଗୋପୟିତା, ଗୋପିତା, ଗୁପ୍ତା, ଗୁପ୍ତା ।		
ଗ୍ରହ - ଗୃହୀତା	ନୀ - ନୀତା	ସୃଜ୍ - ସୃଷ୍ଟା
ଗ୍ରହ - ଗ୍ରହଣ	ପୂଜ୍ - ପୂଜୟିତା	ସୃଶ୍ - ସୃଷ୍ଟା
ଗୈ - ଗୀତା	ପୂର୍ - ପୂରୟିତା	କ୍ଲିଶ୍ - କ୍ଲିଶିତା / କ୍ଲିଷ୍ଟା
ଘ୍ରା - ଘ୍ରାତା	ପ୍ରଜ୍ - ପ୍ରଜ୍ଞା	ମିଲ୍ - ମିଳିତା, ମେଳିତା
ଚି - ଚିତା	ପା - ପାତା	ହା - ହିତା
ଚିନ୍ତ - ଚିନ୍ତୟିତା	ବୁ / ବତ୍ - ଭକ୍ତା	ହନ୍ - ହତା
ଚୁର - ଚୋରୟିତା	ବଦ୍ - ଭବିତା	ହୁ - ହୃଦା
ଜି - ଜିତା	ବସ୍ - ଭସିତା	ଲିଖ୍ - ଲିଖିତା
ଦହ - ଦହାୟା	ବହ - ଭଦ୍ରା	ସହ - ସୋଦା
ଦନ୍ତ - ଦନ୍ତା	ବ୍ୟଧ୍ - ବିଦା	ଲିହ୍ - ଲୀଡ଼ା

ଦିଷ୍ - ଦିଷ୍ଟା	ମୁର - ମୁରୁ	କ୍ଷମ-କ୍ଷମିତା / କ୍ଷାନ୍ତା
ବସ୍ - ବସିତା	କ୍ଷିପ୍ - କ୍ଷିପ୍ତା	ଭଜ - ଭଜିତା
ଭିଦ୍ - ଭିଦ୍ମା	ଶାସ୍ - ଶାସିତା	

ଲ୍ୟପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗେ ଏକପଦୀକରଣ

ସଂଗ୍ରହଣାତ୍ ଅନତରମ୍	$\left. \begin{array}{l} \text{ସଂଗ୍ରହଣାତ୍ ପରମ୍} \\ \text{ସଂଗ୍ରହଂ କୃତ୍} \end{array} \right\} \begin{array}{l} \text{ସଂଗ୍ରହ୍ୟ ।} \\ (\text{ସମ+ହ୍ର+ଲ୍ୟପ୍}) \end{array}$	ପ୍ରବେଶାତ୍ ଅନତରମ୍	$\left. \begin{array}{l} \text{ପ୍ରବେଶାତ୍ ପରମ୍} \\ \text{ପ୍ରବେଶଂ କୃତ୍} \end{array} \right\} \begin{array}{l} \text{ପ୍ରବିଶ୍ୟ ।} \\ (\text{ପ୍ର+ବିଶ୍+ଲ୍ୟପ୍}) \end{array}$

‘ଲ୍ୟପ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟାତ ଶବ୍ଦ

ଅନୁ - ନୀ+ଲ୍ୟପ୍ = ଅନୁନୀୟ	ପ୍ର - ଦା = ପ୍ରଦାୟ
ଅନୁ - ଭୁ = ଅନୁଭୂୟ	ପ୍ର - ବସ୍ = ପ୍ରୋଷ୍ୟ (ବାସକରି)
ଅନୁ - ବଦ୍ = ଅନୁଦ୍ୟ	ପ୍ର - ମୁର = ପ୍ରମୁତ୍ୟ
ଅଧ୍ - ଶୀ = ଅଧିଶ୍ୟ	ପ୍ର - ବସ୍ = ପ୍ରବସ୍ୟ
ଅଧ୍ - ବସ୍ = ଅଧିଷ୍ୟ	ପ୍ର - ମରୁ = ପ୍ରମଥ୍ୟ
ଅନୁ - ଜ୍ଞା = ଅନୁଜ୍ଞାୟ	ପ୍ର - ଶଂସ୍ = ପ୍ରଶସ୍ୟ
ଅନୁ - କଷ୍ = ଅନିଷ୍ୟ	ପ୍ରତି - ଜ୍ଞା = ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟ
ଅଧ୍ - ଈ = ଅଧୀତ୍ୟ	ବି - ଚିତ୍ = ବିଚିତ୍ୟ
ଅଧ୍ - ସ୍ତା = ଅଧିଷ୍ଠାୟ	ବି - ଜି = ବିଜିତ୍ୟ
ଅତି - କ୍ରମ୍ = ଅତିକ୍ରମ୍ୟ	ବି - ଜ୍ଞା = ବିଜ୍ଞାୟ
ଅପ - ସ୍ତ = ଅପସ୍ତତ୍ୟ	ବି - କ୍ରୀ = ବିକ୍ରୀୟ
ଅଭି - ଧା = ଅଭିଧାୟ	ବି - ତନ୍ = ବିତତ୍ୟ

ଅପ - କୃ = ଅପକୃତ୍ୟ	ବି - ଲୟ+ଲ୍ୟପ୍ = ବିଳପ୍ୟ
ଆ - ଗମ୍ = ଆଗମ୍ୟ/ଆଗତ୍ୟ	ବି - ସ୍ତୁ = ବିଷ୍ଟୀର୍ଯ୍ୟ
ଆ - ଘ୍ରା = ଆଘ୍ରାୟ	ବି - ହା = ବିହାୟ
ଆ - ଦା = ଆଦାୟ	ବି - ଧା = ବିଧାୟ
ଆ - କୃଷ୍ = ଆକୃଷ୍ୟ	ବି - ରମ୍ = ବିରମ୍ୟ / ବିରତ୍ୟ
ଆ - ଦୃ = ଆଦୃତ୍ୟ	ବି - ଲୋକ୍ = ବିଲୋକ୍ୟ
ଆ - ନୀ = ଆନୀୟ	ବି - ସୃଜ୍ = ବିସୃଜ୍ୟ
ଆ - ପଞ୍ଚ = ଆପଞ୍ଚ୍ୟ	ବି - ମୃଶ୍ = ବିମୃଶ୍ୟ
ଆ - ରୁହ୍ = ଆରୁହ୍ୟ	ପରା - ଭୁ = ପରାଭୁୟ
ଆ - ରଭ୍ = ଆରଭ୍ୟ	ପରା- ଜି = ପରାଜିତ୍ୟ
ଆ - ଲିଖ୍ = ଆଲିଖ୍ୟ	ପରି - ଧା = ପରିଧାୟ
ଆ - ଶ୍ରି = ଆଶ୍ରିତ୍ୟ	ସମ୍ - ଗ୍ରହ୍ = ସଂଗ୍ରହ୍ୟ
ଆ - ହନ୍ = ଆହତ୍ୟ	
ଆ - ହେ = ଆହୂୟ	ସମ୍ - ତ୍ୟଜ୍ = ସତ୍ୟଜ୍ୟ
ଆ - କ୍ରମ୍ = ଆକ୍ରମ୍ୟ	ସମ୍ - ଭୁ = ସଂଭୂୟ
ନି - ଶମ୍+ଲ୍ୟପ୍ = ନିଶମ୍ୟ	ସମ୍ - ରକ୍ଷ୍ = ସଂରକ୍ଷ୍ୟ
ନି - ଗ୍ରହ୍ = ନିଗ୍ରହ୍ୟ	ସମ୍ - ଷ୍ଟୁ = ସଂଷ୍ଟୁତ୍ୟ
ନି - ରୁଧ୍ = ନିରୁଧ୍ୟ	ସମ୍ - ଯମ୍ = ସଂଯମ୍ୟ, ସଂଯତ୍ୟ
ନି - ଶ୍ଵସ୍ = ନିଶ୍ଵସ୍ୟ	ସମ୍ - ଧା = ସନ୍ଧାୟ
ପ୍ର - ଶମ୍ = ପ୍ରଶମ୍ୟ/ପ୍ରଶତ୍ୟ	ସମ୍ - ଆପ୍ = ସମାପ୍ୟ
ପ୍ର - ଆପ୍ = ପ୍ରାପ୍ୟ	ସମ୍ - ପୂଜ୍ = ସମ୍ପୂଜ୍ୟ

ପ୍ର - ନି-ପତ୍ = ପ୍ରଣିପତ୍ୟ	ସମ୍ - ଉପ + ଇ = ସମୁପେତ୍ୟ
ପ୍ର - ହନ୍ = ପ୍ରହତ୍ୟ	ସମ୍ - ଚି = ସଞ୍ଚତ୍ୟ
ପ୍ର - ବିଶ୍ = ପ୍ରବିଶ୍ୟ	ସମ୍ - ଚିତ୍ = ସଞ୍ଚିତ୍ୟ
ପ୍ର - ସ୍ତୁ = ପ୍ରସ୍ତୁତ୍ୟ	ନିର୍ - ଈଷ୍ = ନିରୀକ୍ଷ୍ୟ
ପ୍ର - ସ୍ଥା = ପ୍ରସ୍ଥାୟ	ଉତ୍ - ହୃ = ଉତ୍ତୃତ୍ୟ
ପ୍ର - ହୃ = ପ୍ରହୃତ୍ୟ	ପ୍ର - ଜି = ପ୍ରଜିତ୍ୟ
ପ୍ର - ଗ୍ରହ୍ = ପ୍ରଗ୍ରହ୍ୟ	

୯. ଲ୍ୟପ୍ (ଯ) ପରେ ଥିଲେ ହ୍ରସ୍ବସ୍ବର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶିର୍ (ଇ) ର ‘ଅୟ’ ହୁଏ (ଲ୍ୟପିଲପ୍ପୁର୍ବୀର୍ - ପା. ୬.୪.୫) । ଯଥା -

ବି - ଗଣ + ଶିର୍ + ଲ୍ୟପ୍ (ଯ) = ବି - ଗଣ + ଅୟ + ଯ = ବିଗଣୟା । ସେହିପରି ପ୍ର - ନମ୍ = ପ୍ରଣମୟା । ବି - ରମ୍ = ବିରମୟା, ବି - ରତ୍ = ବିରତୟା ।

(ଡ) ତୁମ୍ଭନ୍ (ତୁମ୍ଭ) ପ୍ରତ୍ୟୟ

ଉଭୟ କ୍ରିୟାର କର୍ତ୍ତା ଏକ ହେଲେ ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ନିମିତ୍ତାର୍ଥବୋଧକ ଧାତୁରୁ ତୁମ୍ଭନ୍ (ତୁମ୍ଭ) ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । (ସମାଜକର୍ତ୍ତୃକେଷୁ ତୁମ୍ଭନ୍ - ପା. ୩. ୩.୧୫୮) । ଯଥା -

ଛାତ୍ରଃ ପଠିତୁ (ପଠ୍ + ତୁମ୍ଭନ୍) ଗଚ୍ଛିତି । ସ ବ୍ରହ୍ମଂ (ବୃଶ୍ + ତୁମ୍ଭନ୍) ଯାତି ।

୧. ସମାପିକା କ୍ରିୟା ଏବଂ ତୁମ୍ଭାନ୍ତକ କ୍ରିୟାର କର୍ତ୍ତା ଏକ ହେଲେ ‘ତୁମ୍ଭ’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ତାହା ନହେଲେ ‘ତୁମ୍ଭ’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଉଦାହରଣ -

ସ ଗୁହଂ ଗହୁଂ (ଗମ୍+ତୁମ୍ଭନ୍) କଥୟତି । ଏଠାରେ ‘ଗହୁଂ’ ଓ ‘କଥୟତି’ କ୍ରିୟାଦ୍ୱୟରେ କର୍ତ୍ତା ଏକ ।

୨. ତୁମ୍ଭ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ ଅବ୍ୟୟ । ତାହାର କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ ।

୩. ସାଧାରଣତଃ ‘ତ’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ଶେଷରେ ‘ଭମ୍’ ଲଗାଇଲେ ତୁମ୍ଭ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ।

ଯଥା - ଯା + ତୁମ୍ଭ = ଯାତୁମ୍ଭ । ପା + ତୁମ୍ଭ = ପାତୁମ୍ଭ ।

୪. ଅଳମ୍ ପ୍ରଭୃତି ସମନାମିକ ଶବ୍ଦଯୋଗରେ ମଧ୍ୟ ‘ତୁମ୍ଭ’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ସ ପୃଥ୍ବୀଂ ଶାସିତୁମ୍ଭ ଅଳମ୍ ।

୫. ସ୍ୱରାନ୍ତଧାତୁର ଏବଂ ଯେଉଁ ଧାତୁର ଉପଧାରେ ହ୍ରସ୍ୱ ସ୍ୱର ଥାଏ, ତୁମ୍ଭନ୍ (ତୁମ୍ଭ) ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗେ ସେହି ସ୍ୱରର ଗୁଣ ହୁଏ । ଯଥା -

ଜି+ତୁମ୍ଭ = ଜେତୁମ୍ଭ, କୃ+ତୁମ୍ଭ = କର୍ତ୍ତୁମ୍ଭ, କ୍ଷିପ୍+ତୁମ୍ଭ = କ୍ଷେପୁମ୍ଭ,

ଶୁଚ୍+ତୁମ୍ଭ = ଶୋଚିତୁମ୍ଭ, ନା+ତୁମ୍ଭ = ନେତୁମ୍ଭ ।

୬. ‘ମ’ଭାଗାନ୍ତ ଧାତୁର ‘ତୁମ୍ଭ’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପରେ ‘ମ’ର ଲୋପ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଯଥା - ଗମ୍ + ଋ = ଗତ; କିନ୍ତୁ, ଗମ୍ + ତୁମ୍ଭନ୍ = ଗହୁମ୍ଭ, ରମ୍ + ଋ = ରତ; କିନ୍ତୁ, ରମ୍ + ତୁମ୍ଭନ୍ = ରହୁମ୍ଭ ।

୭. କାମ, ମନସ୍ ଶବ୍ଦ ପରେ ଥିଲେ ‘ତୁମ୍ଭନ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ସମ୍ଭବ ‘ମ’ର ଲୋପ ହୁଏ । ଯଥା -

ଗହୁକାମଃ, ଅଧେତୁମନଃ ଏଠାରେ ‘ଗହୁମ୍ଭ’ର ‘ମ୍’ ର ଲୋପ ହୋଇଅଛି । ସେହିପରି ‘ଅଧେତୁ’ର ଅନୁସ୍ୱାର ଲୋପହୋଇଛି । (ତୁଂ କାମ ମନସୋରପି)

୮. ଇଚ୍ଛାର୍ଥକ ପଦ ଉପପଦ ହେଲେ ଧାତୁର ପରେ ତୁମ୍ଭନ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ଯଥା -

ଜୀବିତୁମ୍ ଇଚ୍ଛତି, ଗତୁଂ କାମୟତେ, ଅଧେତୁଂ ବାଞ୍ଛତି ।

୯. କାଳବାଚକ ଶବ୍ଦ ଉପପଦ ହେଲେ ଶକ୍ତ୍ୟର୍ଥକ ଶବ୍ଦଯୋଗରେ ଏବଂ
ଜ୍ଞା ଓ ଆ - ରତ୍ନ ପ୍ରଭୃତି ଧାତୁଯୋଗରେ ତୁମୁନ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ (କାଳ
ସମୟ ବେଳାସ୍ତୁ ତୁମୁନ୍ - ପା.ମା.ମ. ୧୬୭) । ଯଥା -

ଗତୁମ୍ ଅବସରଃ, ଜେତୁମ୍ ସମର୍ଥଃ, ଆରତ୍ତେ ପଠିତୁମ୍, ଅର୍ହତି
ଗତୁମ୍, ଗତୁଂ କାଳଃ ସମୟୋ ବେଳା ବା ।

ତୁମୁନ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟଯୋଗେ ଏକପଦୀକରଣ

ପଠନ୍ କର୍ତ୍ତୁମ୍ = ପଠିତୁମ୍, ଶ୍ରବଣଂ କର୍ତ୍ତୁମ୍ = ଶ୍ରୋତୁମ୍

ଗମନଂ କର୍ତ୍ତୁମ୍ - ଗତୁମ୍, ଭ୍ରମଣଂ କର୍ତ୍ତୁମ୍ - ଭ୍ରମିତୁମ୍

ଭୋଜନଂ କର୍ତ୍ତୁମ୍ - ଭୋକ୍ତୁମ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।

କେତେକ ତୁମୁନ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ

ଅଦ୍+ତୁମୁନ୍ = ଅତୁମ୍	ଇ - ଏତୁମ୍	ଇଷ - ଇଷିତୁମ୍
କଥ - କଥୟିତୁମ୍	କୁପ୍ - କୋପିତୁମ୍	କୃଷ - କ୍ରଷୁମ୍
କ୍ରାତ୍ - କ୍ରାଡ଼ିତୁମ୍	କ୍ରୀ - କ୍ରେତୁମ୍	ଖନ୍ - ଖନିତୁମ୍
ଗୁପ୍ - ଗୋପୁମ୍	ଗୈ - ଗାତୁମ୍	ଗ୍ରହ - ଗ୍ରହୀତୁମ୍
ଚି - ଚେତୁମ୍	ଛିଦ୍ - ଛେତୁମ୍	ଜୀବ୍ - ଜୀବିତୁମ୍
ଜି - ଜେତୁମ୍	ତ୍ୟଜ୍ - ତ୍ୟକ୍ତୁମ୍	ତ୍ରେ - ତ୍ରାତୁମ୍
ଦା - ଦାତୁମ୍	ସୈ - ଧାତୁମ୍	ନୀ - ନେତୁମ୍
ନିଦ୍ - ନିଦିତୁମ୍	ପତ୍ - ପତିତୁମ୍	ପ୍ରଞ୍ଜ - ପ୍ରଞ୍ଜୁମ୍
ପତ୍ - ପକ୍ତୁମ୍	ବତ୍ / ତୁ - ବକ୍ତୁମ୍	ବଦ୍ - ବଦିତୁମ୍
ବସ୍ - ବସୁମ୍	ଭଷ୍ - ଭଷୟିତୁମ୍	ଭିଦ୍ - ଭେତୁମ୍

ଭୁଞ୍ଜ - ଭୋକ୍ତୁମ୍	ବୁଧ - ବୋକ୍ତୁମ୍	ଭୂ - ଭବିତୁମ୍
ମିଳ - ମେଳିତୁମ୍	ମୁଚ୍ - ମୋକ୍ତୁମ୍	ମୃ - ମର୍ତ୍ତୁମ୍
ଯଜ୍ - ଯଷ୍ଟୁମ୍	ଯା - ଯାତୁମ୍	ସ୍ଥା - ସ୍ଥାତୁମ୍
ଦନ୍ - ଦଂଷ୍ଟୁମ୍	ସୃଜ୍ - ସୃଷ୍ଟୁମ୍	ଜ୍ଞା - ଜ୍ଞାତୁମ୍
ଯୁଜ୍ - ଯୋକ୍ତୁମ୍	ତୃ - ତରିତୁମ୍ / ତରାତୁମ୍	ରକ୍ଷ - ରକ୍ଷିତୁମ୍
ସୃଶ୍ - ସୃଷ୍ଟୁମ୍	ସପ୍ - ସପ୍ତୁମ୍	ସୁ - ସୋତୁମ୍
ହନ୍ - ହତୁମ୍	ହା - ହାତୁମ୍	ହେ - ହାତୁମ୍
ସିଚ୍ - ସେକ୍ତୁମ୍	ଲଭ - ଲବ୍ଧୁମ୍	ଲିଖ - ଲେଖିତୁମ୍
ରମ୍ - ରତୁମ୍	ରୁଦ୍ - ରୋଦିତୁମ୍	ନଶ୍ - ନଷ୍ଟୁମ୍
ସ୍ଵ - ସ୍ଵର୍ତ୍ତୁମ୍	ଅସ୍ - ଭବିତୁମ୍	ପରା-ଅୟ-ପଳାୟିତୁମ୍ ।

(ଚ) କ୍ରିନ୍ (ତି) ପ୍ରତ୍ୟୟ

କର୍ତ୍ତୃଭିନ୍ନ କାରକରେ ଓ ଭାବଅର୍ଥରେ ଧାତୁରୁ କ୍ରିନ୍ (ତି) ହୁଏ ।
 ଉକ୍ତ କ୍ରିନ୍ (ତି) ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ (ସ୍ତ୍ରୀୟାଂ କ୍ରିନ୍ -ପା.
 ୩.୩.୯୪) । ଉକ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟ କଲେ ବିଶେଷ୍ୟ ପଦ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଯଥା -
 କୃ+କ୍ରିନ୍= କୃତି, ମନ୍ - ମତି, ନୀ - ନୀତି, ମୁଚ୍ - ମୁକ୍ତି,
 ସୁ - ସୁତି, ଶମ୍ - ଶାନ୍ତି, ଯଜ୍ - ଇଷ୍ଟି, ଚି - ଚିତି,
 ଆପ୍ - ଆପ୍ତି, ଦାପ୍ - ଦାପ୍ତି, ବଚ୍ - ଭକ୍ତି ।

କେତେକ କ୍ରିନ୍ (ତି) ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ

କୃତ୍ - କୀର୍ତ୍ତି, କ୍ଳମ୍ - କ୍ଳାନ୍ତି, ଗମ୍ - ଗତି, ଗୌ - ଗୀତି ।
 ଖ୍ୟା - ଖ୍ୟାତି, ଭଜ୍ - ଭକ୍ତି, ଭିଦ୍ - ଭିତ୍ତି, ଭ୍ରମ୍ - ଭ୍ରାନ୍ତି ।

ବୁଧ - ବୁଦ୍ଧି, ବୃଷ - ବୃଷି, ଦୃଶ - ଦୃଷି, ଦୃଫ - ଦୃଫ୍ତି ।
 ପୁଷ - ପୁଷି, ପ୍ରୀ - ପ୍ରୀତି, ରମ୍ - ରତି, କ୍ଷମ୍ - କ୍ଷତି ।
 ଗ୍ନୌ - ଗ୍ନାନି, ହା - ହାନି, ସ୍ଥା - ସ୍ଥିତି, ଶକ୍ - ଶକ୍ତି ।
 ସିଧ - ସିଦ୍ଧି, ସ୍ଵ - ସ୍ଵତି, ଉପ - ସ୍ଥା - ଉପସ୍ଥିତି ।
 ସମ୍ - ପଦ୍ - ସମ୍ପତ୍ତି, ଶୁ - ଶୁତି, ଶୁଧ - ଶୁଦ୍ଧି ।
 ଯୁକ୍ - ଯୁକ୍ତି, ଭୀ - ଭୀତି, ମୈ - ମୂଳି, ଜ୍ୟା - ଜ୍ୟାନି ।
 ବି - ପଦ୍ - ବିପତ୍ତି, ପ୍ରତି - ପଦ୍ - ପ୍ରତିପତ୍ତି, ଲଭ୍ - ଲବ୍ଧି ।

(ଛ) ଲୁପ୍ (ଅନ) ପ୍ରତ୍ୟୟ

ଭାବଅର୍ଥରେ ଧାତୁରୁ ଲୁପ୍ (ଅନ) ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ (ଲୁପ୍ ଚ -
 ପା.ମ.ମ. ୧୧୫) । ଯଥା - ହସ୍ + ଲୁପ୍ = ହସନମ୍, ଗମ୍ - ଗମନମ୍ ।
 ପ୍ର - ପ୍ରା - ପ୍ରସ୍ଥାନମ୍ । ଭାବଅର୍ଥରେ ଲୁପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ କ୍ଲାବଲିଙ୍ଗ ।

କରଣ ଓ ଅଧିକରଣ କାରକରେ ଧାତୁରୁ ଲୁପ୍ (ଅନ) ହୁଏ ।

(କରଣାଧିକରଣଯୋଗ୍ୟ - ପା.ମ.ମ. ୧୧୭ । ହଳଷ୍ - ପା.ମ.ମ. ୧୨୧) ।

ଯଥା - ଯାୟତେ ଅନେନ = ଯାନମ୍, ନୀୟତେ ଅନେନ = ନୟନମ୍ ।
 ସେହିପରି, ଅଧିକରଣରେ ଶଯ୍ୟତେ ଅସ୍ଥିନ୍ = ଶୟନମ୍, ସ୍ଥାୟତେ ଅସ୍ଥିନ୍ =
 ସ୍ଥାନମ୍ ।

ଲୁପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ

ଅଜ୍ - ଅଜନମ୍, ଈଷ୍ - ଈଷଣମ୍, ଅଧ୍ - ଈ - ଅଧୟନମ୍,

କୃ - କରଣମ୍, ଖଣ୍ଡ୍ - ଖଣ୍ଡନମ୍, ଗମ୍ - ଗମନମ୍,

ଗୌ - ଗାନମ୍, ଚକ୍ - ଚଳନମ୍, ଚି - ଚୟନମ୍,

ଛିଦ୍ - ଛେଦନମ୍, ଦା - ଦାନମ୍, ପା - ପାନମ୍,

ଜ୍ଞା - ଜ୍ଞାନମ୍, ତୃପ୍ - ତର୍ପଣମ୍, ବି - ଧା - ବିଧାନମ୍,

ନୃତ୍ - ନର୍ତ୍ତନମ୍, ପତ୍ - ପତନମ୍, ମନ୍ - ମନନମ୍,
ମଦ୍ - ମଦନମ୍, ରକ୍ଷ - ରକ୍ଷଣମ୍, ଭକ୍ଷ - ଭକ୍ଷଣମ୍,
ଭୁଜ୍ - ଭୋଜନମ୍, ଶୀ - ଶୟନମ୍, ସ୍ନା - ସ୍ନାନମ୍,
ସ୍ଵ - ସ୍ଵରଣମ୍, ଆ-ହ୍ମ-ଆହ୍ଵାନମ୍, ରୁଦ୍ - ରୋଦନମ୍,
ସାଧ୍ - ସାଧନମ୍, ଭୂଷ୍ - ଭୂଷଣମ୍, ହ୍ - ହରଣମ୍,
ନୀ - ନୟନମ୍, ଶ୍ରୀ - ଶ୍ରବଣମ୍, ଚର୍ - ଚରଣମ୍ ।

(କ) ଘଷ୍ (ଅ) ପ୍ରତ୍ୟୟ

ଭାବବାଚ୍ୟରେ ଧାତୁରୁ ଉତ୍ତର ଘଷ୍ (ଅ) ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ଉକ୍ତ
ପ୍ରତ୍ୟୟାତ ଶବ୍ଦ ବିଶେଷ୍ୟ ଓ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ବାଚକ ।

ଯଥା - ପଠ୍+ଘଷ୍=ପାଠଃ, ରୁଜ୍ = ରୋଗଃ ।

କରଣ ଓ ଅଧିକରଣ କାରକରେ ଧାତୁରୁ ଘଷ୍ (ଅ) ହୁଏ ।

ଯଥା - ବିଦ୍+ଘଷ୍ = ବେଦଃ, ବନ୍ଧ୍+ଘଷ୍ = ବନ୍ଧଃ, ମୃଗ୍ = ମାର୍ଗଃ ।
ଅଧ୍ୟାୟ ଆଦି କୃତ୍ତ ପଦ ଘଷ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାତ ।

ଯଥା - ଅଧ୍ + ଈ + ଘଷ୍ = ଅଧ୍ୟାୟଃ, ନୀ + ଈ + ଘଷ୍ =
ନିଧ୍ୟାୟଃ, ସମ୍ + ହ୍ + ଘଷ୍ = ସଂହାରଃ, ଆ + ଧ୍ + ଘଷ୍ = ଆଧାରଃ ।

ଭାବ (କ୍ରିୟା) ଅର୍ଥରେ ଧାତୁରୁ ଘଷ୍ (ଅ) ହୁଏ (ଇ/ବେ -ପା.
୩.୩.୧୮) ।

ଯଥା - ପଚ୍ + ଘଷ୍ = ପାଚଃ, ତ୍ୟଜ୍ + ଘଷ୍ = ତ୍ୟାଗଃ,

ରକ୍ + ଘଷ୍ = ରାଗଃ ।

କଟିପୟ ଘଷ୍ଟ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ

ଯୁଜ୍ - ଯୋଗ । ତପ୍ - ତାପ । ହନ୍ - ଘାତ ।
 ତ୍ୟଜ୍ - ତ୍ୟାଗ । ଯଜ୍ - ଯାଗ । ଦହ୍ - ଦାହ ।
 ଲଭ୍ - ଲାଭ । ନଶ୍ - ନାଶ । ସନ୍ - ସଙ୍ଗ ।
 ଭୁଜ୍ - ଭୋଗ । ଶୁଚ୍ - ଶୋକ । ଲିଖ୍ - ଲେଖ ।
 ବସ୍ - ବାସ । ପ୍ର + ଷ୍ଟ - ପ୍ରସ୍ତାବ । ବି-ଷ୍ଟ - ବିସ୍ତାର ।
 ଅବ - ତ୍ - ଅବତାର । ଉପ + ଅଧ୍ + ଈ - ଉପାଧ୍ୟାୟ ।

(୯) ଅର୍ (ଅ) ପ୍ରତ୍ୟୟ

ଇଣ୍ଡ୍ରାତୁରୁ ତଥା ଇକାରାନ୍ତ ଧାତୁରୁ ଭାବ ଅର୍ଥରେ ଓ କର୍ତ୍ତୃଭିନ୍ନ
 କାରକରେ ଅର୍ (ଅ) ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ (ଏରର୍ - ପା. ୩. ୩. ୫୭) ।

ଯଥା - ଈ + ଅର୍ = ଅୟଃ, ଜି + ଅର୍ = ଜୟଃ,

ଚି - ଚୟଃ, ଭୀ - ଭୟମ୍ ।

(୧୦) ଅୟ (ଅ) ପ୍ରତ୍ୟୟ

୧. ରକାରାନ୍ତ ଓ ଉକାରାନ୍ତ ଧାତୁରୁ ଅୟ (ଅ) ହୁଏ । (ରଦୋରୟ -
 ପା. ୩. ୩. ୫୭) । ଯଥା - କୁ + ଅୟ (ଅ) = କରଃ (କିରତି ଅନେନ
 କତି) ଶୁ - ଶରଃ । ସୁ - ସ୍ତବଃ ।

୨. ଗ୍ରହ ଆଦି ଧାତୁରୁ ମଧ୍ୟ ଅୟ (ଅ) ପ୍ରତ୍ୟୟର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ ।
 (ଗ୍ରହବୃଦ୍ଧିନିଷ୍ପତ୍ତି - ପା. ୩. ୩. ୫୮) । ଗ୍ରହ + ଅୟ = ଗ୍ରହଃ, ବୃଷ୍ -
 ବରଃ । ଦୃଷ୍ - ଦରଃ ।

୩. ଉପସର୍ଗ ରହିତ ସ୍ବନ୍ ଓ ହସ୍ ଧାତୁରୁ ବିକଳରେ ଅୟ ଓ ଘଷ୍ଟ

ହୁଏ (ସ୍ବନହସୋର୍ତ୍ତା - ପା.୩.୩.୬୭) । ଯଥା -

ସ୍ବନ୍ - ସ୍ବନଃ (ଅପ୍) । ସ୍ବାନଃ (ଘଷ୍) । ହସ୍ - ହସଃ (ଅପ୍) ।
ହାସଃ (ଘଷ୍) ।

୪. ସମ୍, ଉପ୍, ନି ଏବଂ ବି ଉପସର୍ଗ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯମ୍ ଧାତୁରୁ ବିକଳରେ ଅପ୍
(ଅ) ଓ ଘଷ୍ (ଅ) ହୁଏ (ଯମଃ ସମୁପନିବିଷ୍ଟୁ ଚ - ପା.୩.୩.୬୩) । ଯଥା -
ସମ୍ + ଯମ୍ + ଅପ୍ = ସଂଯମଃ । ସମ୍ + ଯମ୍ + ଘଷ୍ = ସଂଯାମଃ ।
ଉପ୍ + ଯମ୍ + ଅପ୍ = ଉପଯମଃ । ଉପ୍ + ଯମ୍ + ଘଷ୍ = ଉପଯାମଃ ।
ନି + ଯମ୍ + ଅପ୍ = ନିୟମଃ । ନି + ଯମ୍ + ଘଷ୍ = ନିୟାମଃ ।

(ଚ) କ (ଅ) ପ୍ରତ୍ୟୟ

୧. ଇକାର ଉପଧାରେ ଥିଲେ ଜ୍ଞା, ପ୍ରା ଓ କୃ ଧାତୁରୁ ଉତ୍ତର କ (ଅ)
ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ (ଇଗୁପଧଜ୍ଞାପ୍ରାକିରଃ କଃ - ପା.୩.୧.୧୩୫) । ଯଥା -

ବୁଧ୍ + କ = ବୁଧ, ଜ୍ଞା + କ = ଜ୍ଞ, ପ୍ରା + କ = ପ୍ରିୟ,
କୃଶ୍ + କ = କୃଶ, କ୍ଷିପ୍ + କ = କ୍ଷିପ ।

୨. ଉପସର୍ଗ ପୂର୍ବରେ ଥିଲେ ଆକାରାନ୍ତ ଧାତୁରୁ ଉତ୍ତର 'କ' ପ୍ରତ୍ୟୟ
ହୁଏ (ଆଚକ୍ଷୋପସର୍ଗେ - ପା.୨.୧.୧୩୬) । ଯଥା -

ପ୍ର + ଜ୍ଞା + କ = ପ୍ରଜ୍ଞଃ (ପ୍ରକର୍ଷେଣ ଜ୍ଞାନାତି)

ସୁ + ଗ୍ଲା + କ = ସୁଗ୍ଲଃ (ସୁଷ୍ଟୁ ଗ୍ଲାୟତି)

୩. ଉପସର୍ଗ ପୂର୍ବରେ ନ ଥିଲେ ଓ କର୍ମ ଉପପଦ ହୋଇଥିଲେ,
ଆକାରାନ୍ତ ଧାତୁରୁ ଉତ୍ତର ଅଶ୍ ନ ହୋଇ 'କ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ
(ଆଚୋଽନୁପସର୍ଗେ କଃ - ପା.୩.୨.୩) । ଯଥା -

ଗୋ + ଦା + କ = ଗୋଦ, ଯର୍ଚ୍ + ଜ୍ଞା + କ = ଯର୍ଚ୍ଜ,

ନୃ + ପା + କ = ନୃପ, ମଧୁ + ପା + କ = ମଧୁପ ।

୪. କର୍ମଭିନ୍ନ ସୁବଚ୍ଚ ଉପପଦ ଥିଲେ ସ୍ଥା ଧାତୁ ଓ ଅନ୍ୟ ଆକାରାନ୍ତ ଧାତୁ ପରେ 'କ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । (ସୁପି ସ୍ମ-ପା. ୩.୨.୪) । ଯଥା -

ଦ୍ଵି+ପା+କ = ଦ୍ଵିପଃ (ଦ୍ଵାଭ୍ୟାଂ ପିବତି) ।

ସମ+ସ୍ଥା+କ = ସମସ୍ଥଃ (ସମେ ତିଷ୍ଠତି ଇତି) ।

ବିଷମ+ସ୍ଥା+କ = ବିଷମସ୍ଥଃ (ବିଷମେ ତିଷ୍ଠତି ଇତି) ।

(୦) ଅଶ୍ (ଅ) ପ୍ରତ୍ୟୟ

କର୍ମ ଉପପଦ ହୋଇଥିଲେ ଧାତୁର ଉତ୍ତର ଅଶ୍ (ଅ) ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ (କର୍ମଶ୍ୟଶ୍ -ପା. ୩.୨.୧) । ଯଥା -

କୃମ୍+କୃ+ଅଶ୍ = କୃମକାରଃ (କୃମଂ କରୋତି ଇତି) ।

ତନ୍ମୁ+ବେ+ଅଶ୍ = ତନ୍ମୁବାୟଃ (ତନ୍ମୁଂ ବୟତି ଇତି) ।

(ତ) ଟ (ଅ) ପ୍ରତ୍ୟୟ

କର୍ମ ବା ଅଧିକରଣ ଉପପଦ ହୋଇଥିଲେ ଟ (ଅ) ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଥାଏ (ଚରେଷ୍ଠ -ପା. ୩.୨.୧୬, ଭିକ୍ଷାସେନାଦାୟେଷୁ ଟ - ପା. ୩.୨.୧୭) । (ପୁରୋଽଗ୍ରତୋଽଗ୍ରେଷୁ ସର୍ତ୍ତେଷ୍ଠ - ପା. ୩.୨.୧୮) । ଯଥା -

କୃରୁ+ଚର+ଟ = କୃରୁଚରଃ (କୃରୁଷୁ ଚରତି ଇତି) ।

ବନେ+ଚର+ଟ = ବନେଚରଃ (ବନେ ଚରତି ଇତି) ।

ଦିବା+କୃ+ଟ = ଦିବାକରଃ । ଭାସ୍+କୃ+ଟ = ଭାସ୍କରଃ,

ଯଶସ୍+କୃ+ଟ = ଯଶସ୍କରଃ ।

ଭିକ୍ଷା+ଚର+ଟ = ଭିକ୍ଷାଚରଃ (ଭିକ୍ଷାଂ ଚରତି ଇତି) ।

ସେନା+ଚର୍+ଟ = ସେନାଚରଃ (ସେନାଂ ଚରତି ଇତି) ।

ସେନାଂ ପ୍ରବିଶତୀତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ପୁରଃ+ସ୍ତ+ଟ = ପୁରଃସରଃ (ପୁରଃ ସରତି ଇତି) ।

ଅଗ୍ରତଃ+ସ୍ତ+ଟ = ଅଗ୍ରତଃସରଃ (ଅଗ୍ରତଃ ସରତି ଇତି) ।

ଅଗ୍ରେ+ସ୍ତ+ଟ = ଅଗ୍ରେସରଃ (ଅଗ୍ରମ୍, ଅଗ୍ରେଣ, ଅଗ୍ରେ ବା ସରତି ଇତି) ।

(ଜ) ଟକ୍ (ଅ) ପ୍ରତ୍ୟୟ

କର୍ମ ଉପପଦ ହୋଇଥିଲେ ‘ଗୈ’ ଓ ‘ପା’ ଧାତୁରୁ ଉତ୍ତର ଟକ୍ (ଅ) ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ (ଗାପୋଷଜ୍ - ପା. ୩. ୨. ୮) । ଯଥା -

ସାମନ୍+ଗୈ+ଟକ୍ = ସାମଗଃ (ସାମଂ ଗାୟତି ଇତି) ।

ସୁରା+ପା+ଟକ୍ = ସୁରାପଃ (ସୁରାଂ ପିବତି ଇତି) ।

(ଶ) ଖର୍ (ଅ) ପ୍ରତ୍ୟୟ

୧. ବଦ୍ ଧାତୁ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରିୟ ଓ ବଶ ଥିଲେ ତହିଁରୁ ଉତ୍ତର ଖର୍ (ଅ) ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ (ପ୍ରିୟବଶେବଦଃ ଖର୍ - ପା. ୩. ୨. ୩୮) । ଯଥା -

ପ୍ରିୟ+ବଦ୍+ଖର୍ = ପ୍ରିୟଂବଦଃ ।

ବଶ+ବଦ୍+ଖର୍ = ବଶଂବଦଃ ।

ଏତଦ୍ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟତ୍ର ‘ଖର୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । (ଦ୍ଵିଷତ୍ପରଯୋତ୍ରାପେଃ - ପା. ୩. ୨. ୩୯) । ଯଥା -

ଦ୍ଵିଷତ୍+ତାପି+ଖର୍ = ଦ୍ଵିଷତପଃ ।

ପରଂ+ତାପି+ଖର୍ = ପରତପଃ ।

(ବାଚଂଯମପୁରନ୍ଦରୌଚ - ପା. ୬. ୩. ୬୯) ।

ବାଚ + ଯମ୍ + ଖର୍ = ବାଚଂଯମଃ ।

ପୁରଂ+ଦାରି+ଖର୍ = ପୁରନ୍ଦରଃ ।

(ବିଧୁରୁଷୋଦ୍ଭବଃ - ପା. ୩. ୨. ୩୫) ।

ବିଧୁ+ତୁଦ୍+ଖର୍ = ବିଧୁନ୍ତୁଦଃ ।

ଅରୁମ୍+ତୁଦ୍+ଖର୍ = ଅରୁନ୍ତୁଦଃ ।

(ତ) 'ଡ' (ଅ) ପ୍ରତ୍ୟୟ

ଅନ୍ତ+ଗମ୍+ଡ଼ = ଅନ୍ତଗଃ । ଅଧୁନ୍+ଗମ୍+ଡ଼ = ଅଧୁଗଃ ।

ପାର+ଗମ୍+ଡ଼ = ପାରଗଃ । ସର୍ବ+ଗମ୍+ଡ଼ = ସର୍ବଗଃ ।

ଦୁର୍+ଗମ୍+ଡ଼ = ଦୁର୍ଗଃ ।

(ଅଜାତ୍ୟଜାଧୁଦୂରପାରସର୍ବାନତେଷୁ ଡଃ - ପା. ୩. ୨. ୪୮) ।

ଉରସ୍+ଗମ୍+ଡ଼ = ଉରଗଃ (ଉରସା ଗଚ୍ଛତି ଇତି),

ଉରଙ୍ଗଃ (ଡ-ଖର୍) ଉରଙ୍ଗମଃ (ଖର୍) ।

ବିହାୟସ୍+ଗମ୍+ଡ଼ = ବିହଗଃ (ବିହାୟସା ଗଚ୍ଛତି ଇତି),

ବିହଙ୍ଗ (ଡ-ଖର୍) ବିହଙ୍ଗମଃ (ଖର୍) ।

ପତେନ ପକ୍ଷେଣ ଗଚ୍ଛତି - ପତଗଃ (ଡ), ପତଙ୍ଗଃ (ଡ-ଖର୍) ପତଙ୍ଗମଃ (ଖର୍) । ଭୁକ୍ ବକ୍ତ୍ର ଗଚ୍ଛତି - ଭୁଜଗଃ (ଡ), ଭୁଜଙ୍ଗଃ (ଡ-ଖର୍) । ଭୁଜଙ୍ଗମଃ (ଖର୍), ଦୂରୟା ଗଚ୍ଛତି ଦୂରଗଃ (ଡ), ଦୂରଙ୍ଗଃ (ଡ-ଖର୍), ଦୂରଙ୍ଗମଃ (ଖର୍) । ସପ୍ତମୀ ବା ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ପଦ, ଉପସର୍ଗ ପୂର୍ବରେ ରହିଲେ ଜନ୍ ଧାତୁରୁ ଡ଼ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ଅନ୍ୟ କେତେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଜନ୍ ରୁ ଡ଼ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ ।

ସରସ୍+ଜନ୍+ଡ଼ = ସରୋଜମ୍ (ସରସି ଜାୟତେ ଇତି) ବା ସରସିଜମ୍ ।

ଅଶ୍ବ+ଜନ୍+ଡ଼ = ଅଶ୍ବଜଃ, ସ୍ବେଦ+ଜନ୍+ଡ଼ = ସ୍ବେଦଜଃ ।

ନଞ୍ଜ+ଜନ୍+ଡ଼ = ଅଜଃ, ଅନୁ+ଜନ୍+ଡ଼ = ଅନୁଜଃ ।

ଦ୍ଵି+ଜନ୍+ଡ଼ = ଦ୍ଵିଜଃ । ସେହିପରି ଅଜାଜ, ପକଜ, ମନୋଜ,
ମନସିଜ ।

(ଥ) କ୍ଵିପ୍ର ପ୍ରତ୍ୟୟ

କର୍ମନ୍+କ୍ଵ+କ୍ଵିପ୍ର = କର୍ମକୃତ୍, ପାପ+କ୍ଵ+କ୍ଵିପ୍ର = ପାପକୃତ୍ ।
ପୁଣ୍ୟ+କ୍ଵ+କ୍ଵିପ୍ର = ପୁଣ୍ୟକୃତ୍, ବ୍ରହ୍ମନ୍+ହନ୍+କ୍ଵିପ୍ର = ବ୍ରହ୍ମହନ୍ ।
ବୃତ୍+ହନ୍+କ୍ଵିପ୍ର = ବୃତ୍ତହନ୍, ଇନ୍ଦ୍ର+ଜି+କ୍ଵିପ୍ର = ଇନ୍ଦ୍ରଜିତ୍ ।
ଉଷା+ସ୍ତ୍ର+କ୍ଵିପ୍ର = ଉଷାସ୍ତ୍ରତ୍ (କ୍ଵିପ୍ର ଚ - ପା. ୩. ୨. ୭୭) ।

(ଦ) ଶୁଲ୍ (ଅକ), ତୃଚ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ

କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ ବର୍ତ୍ତମାନକାଳରେ ଶୁଲ୍ (ଅକ) ଓ ତୃଚ୍ (ତୃ)
ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ (ଶୁଲ୍‌ତୃଚୋ - ପା. ୩. ୧. ୧୩୩) । ଯଥା -

କୃ+ଶୁଲ୍ = କାରକଃ । ପଚ୍ = ପାଚକଃ । କ୍ଷିପ୍ = କ୍ଷେପକଃ ।
ନୀ = ନାୟକଃ । ଦୀ = ଦାୟକଃ । ଗୌ = ଗାୟକଃ ।
ପାଳି = ପାଳକଃ । ସେହିପରି,
ଦା+ତୃଚ୍ = ଦାତୃ । ନୀ+ତୃଚ୍ = ନେତୃ । ଗମ୍ = ଗତୃ ।
ହନ୍ = ହତୃ । ଭୁ = ଭବିତୃ । ଜନି = ଜନୟିତୃ ।
ବିଦ୍ = ବେଦିତୃ । ଶୁ = ଶ୍ରୋତୃ । ସୁ = ସ୍ତୋତୃ ।

(ଧ) 'ଭୂ' ପ୍ରତ୍ୟୟ

ବି+ଭୂ = ବିଭୂଃ । ପ୍ର+ଭୂ = ପ୍ରଭୂଃ । ଶମ୍+ଭୂ = ଶମ୍ଭୁଃ ।

(ନ) ଶିନି ପ୍ରତ୍ୟୟ

କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ ଧାତୁରୁ ଉତ୍ତର 'ଶିନି' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ଯଥା -
ମନ୍ତ୍ର+ଶିନି(ଜନ) = ମନ୍ତ୍ରୀ । ସ୍ତ୍ରୀ = ସ୍ତ୍ରୀୟା ।
ଦ୍ରୁ = ଦ୍ରୋହୀ । ଅଧ୍+କ୍ଵ = ଅଧିକାରୀ ।

ସମ୍+ସ୍ = ସଂସାରୀ । ଅପ+ରାଧ୍ = ଅପରାଧୀ ।

ପ୍ର+ବସ୍ = ପ୍ରବାସୀ । ପ୍ରତି+ବଦ୍ = ପ୍ରତିବାଦୀ ।

ହନ୍ ଧାତୁରୁ ଅତୀତକାଳରେ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ ‘ଶିନି’ ହୁଏ । ଯଥା -

ପିତରଂ ଜଘାନ = ପିତୃଘାତୀ (ପିତୃ+ହନ୍+ଶିନି), କୁମାରଂ ଜଘାନ
= କୁମାରଘାତୀ - (କୁମାରଶୀର୍ଷଯୋଶିନିଃ - ପା.ମ. ୨.୫୧) ।

ଭବିଷ୍ୟତକାଳ ଅର୍ଥରେ ଭୂ, ସ୍ଥା, ଗମ୍, ପ୍ରଭୃତି ଧାତୁରୁ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ
‘ଶିନି’ ହୁଏ । ଯଥା - ଭୂ+ଶିନି = ଭାବୀ । ସ୍ଥା = ସ୍ଥାୟୀ । ଗମ୍ = ଗାମୀ ।

(ପ) ଉ ପ୍ରତ୍ୟୟ

ସନତ, ଆଶଂସ, ଭିକ୍ଷ୍ ଧାତୁରୁ ‘ଉ’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । (ସନାଶଂସଭିକ୍ଷ ଉଃ
- ପା-ମ. ୨.୧୭୮) । ଯଥା - ଙା - ସନ୍ + ଉ - ଙିଙାସୁ । ସେହିପରି
ପିପାସୁ, ବୁଭୁକ୍ଷୁ, ଚିକାକ୍ଷୁ, ବିବକ୍ଷୁ, ତିତୀକ୍ଷୁ, ଦିସ୍, ଜିଗାସୁ, ଆଶଂସୁ, ଭିକ୍ଷୁ ।

(ଫ) କି ପ୍ରତ୍ୟୟ

ଉପସର୍ଗ ଓ ଅନ୍ତର ଶବ୍ଦପରେ ଦାରୂପ ଓ ଧାରୂପ ଧାତୁରୁ କି ପ୍ରତ୍ୟୟ
ହୁଏ । ଯଥା - ଆ - ଦା+କି = ଆଦିଃ । ବି - ଧା + କି - ବିଧିଃ ।
ସେହିପରି ନିଧିଃ, ଆଧିଃ, ଉପାଧିଃ, ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧିଃ । କି ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପୁଲିଙ୍ଗ ଅଟେ
(ଉପସର୍ଗେ ଘୋଃ କିଃ-ପା.ମ. ୩.୩.୯୨) ।

(ବ) ଖଲ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ

ସ୍ତୁ, ଦୂର, ଈଷତ୍ ପରବର୍ତ୍ତୀ ‘ଆ’ କାରାନ୍ତ ଧାତୁରୁ କର୍ମବାଚ୍ୟରେ
ଅନ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ଶାସ୍, ଯୁଧ୍, ଦୃଶ୍, ଧୃଷ୍, ମୃଷ୍ ଧାତୁପରେ ଖଲ୍ ଓ ଅନ
ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । (ଆତୋଯୁଚ୍-ପା.ମ. ୩.୩.୧୨୮), ଈଷଦ୍ ଦୃଃ ସୁଷ୍ଟୁ କୃଷ୍ଟା
ଃକୃଷ୍ଟାଥେଷ୍ଟୁ ଖଲ୍ - ପା.ମ. ୩.୩.୧୨୬ ।

ଯଥା - ଦୁଷ୍ଟାନଃ, ସୁଶାସଃ, ସୁଶାସନଃ, ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧଃ, ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଃ,
ଅନ୍ୟାନ୍ୟ - ସୁକର ଓ ଦୁଷ୍ଟର ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଭ) ଲୁପ୍ତ, ଶିନି, ଅର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ

‘ନନ୍ଦ’ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିରୁ ଲୁପ୍ତ (ଅନ), ‘ଗ୍ରହ’ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିରୁ ଶିନି, ‘ପର୍’ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିରୁ ଅର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଲାଗେ । (ନନ୍ଦିଗ୍ରହପରାଦିଭ୍ୟୋଲୁପ୍ତଶିନ୍ୟତଃ - ପା. ୩.୧.୧୩୪) । ଯଥା -

ନନ୍ଦନତାତି - ନନ୍ଦ + ଲୁପ୍ତ (ଅନ) = ନନ୍ଦନଃ

ଜନମ୍ ଅର୍ଦ୍ଧୟତି ଇତି - ଜନ - ଅର୍ଦ୍ଧ + ଲୁପ୍ତ = ଜନାର୍ଦ୍ଧନଃ

ସେହିପରି- ମଧୁସୂଦନଃ, ବିଭୀଷଣଃ, ଲବଣଃ ।

ଗ୍ରହ + ଶିନି - ଗ୍ରାହୀ । ସ୍ଥା + ଶିନି - ସ୍ଥାୟୀ ।

ମନ୍ତ୍ର + ଶିନି - ମନ୍ତ୍ରୀ । ବିଶ୍ଵ + ଶିନି - ବିଶ୍ଵୟୀ ।

ବିଷ୍ଠ + ଶିନି - ବିଷ୍ଠୟୀ । ସେହିଭଳି- ପରିଭାବୀ, ପରିଭବୀ ।

ପର୍ + ଅର୍ - ପତଃ ।

ଶିନି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ -

ଅଜାତ୍ୟର୍ଥରେ ସୁବଚ୍ଚ ଉପପଦରେ ଥିଲେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ (ତତ୍-ଶୀଳ - ତତ୍ତ୍ଵୀଳ, ତତ୍ତ୍ଵୀଳର ଭାବ, ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ) ଦ୍ୟୋତିତ ହେଲେ ଧାତୁରୁ ଶିନି ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ଯଥା -

ଉଷ୍ଣଭୋଜୀ, ଶୀତଭୋଜୀ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅନୁଶୀଳନୀ

୧. ଏକପଦେନ ଅର୍ଥଂ ପ୍ରକାଶୟତ -

ଆଚରିତୁଂ ଯୋଗ୍ୟଃ, ଗତୁଂ ଯୋଗ୍ୟା, କର୍ତ୍ତୁମ୍ ଉଚିତମ୍, ବୋଦୁଂ ସମର୍ଥଃ, ପାତୁମ୍ ଉଚିତମ୍, ବ୍ରହ୍ମଣଃ ବଦନମ୍, ବ୍ରହ୍ମଣଃ ହନନମ୍, ପଠିତୁଂ ଯୋଗ୍ୟମ୍ । ଶୟନଂ କୃତ୍ୱା, ଆଗମନଂ କୃତମ୍, ଗାନଂ କୃତବତୀ, ଭୋଜନଂ କୃତମ୍, ଶ୍ରବଣଂ କୃତବାନ୍, ଗମନଂ କୃତବନ୍ତଃ, ପଠନଂ କୃତ୍ୱା । ପ୍ରଦର୍ଶନାତ୍ ପରମ୍, ଆଗମନଂ କୃତ୍ୱା, ସଞ୍ଚୟାତ୍ ଅନନ୍ତରମ୍, ଅବଲୋକନାତ୍ ପରମ୍, ପ୍ରବାସାତ୍ ପରମ୍, ବିଜୟଂ କୃତ୍ୱା, ପ୍ରଦାନାତ୍ ଅନନ୍ତରମ୍, ଆରୋହଣାତ୍ ପରମ୍, ଅଭ୍ୟାସ୍ୟାତ୍ ଅନନ୍ତରମ୍, ପରୀକ୍ଷଣାତ୍ ପରମ୍, ସଂଯମନଂ କୃତ୍ୱା, ଅନୁକରଣଂ ସମାପ୍ୟ । ଭୋଜନଂ କର୍ତ୍ତୁମ୍, ତ୍ୟାଗଂ କର୍ତ୍ତୁମ୍, ଗ୍ରହଣଂ କର୍ତ୍ତୁମ୍, କ୍ରୀଡ଼ନଂ କର୍ତ୍ତୁମ୍, ଆଦାନଂ କର୍ତ୍ତୁମ୍, ସ୍ମରଣଂ କର୍ତ୍ତୁମ୍, ପଳାୟନଂ କର୍ତ୍ତୁମ୍ ।

୨. ପ୍ରକୃତିଂ ପ୍ରତ୍ୟୟଃ ଦର୍ଶୟତ -

ପ୍ରଷବ୍ୟମ୍, ସୋତବ୍ୟଃ, ସ୍ଥାନୀୟମ୍, ଭୃତ୍ୟଃ, ମଦ୍ୟମ୍, ଅନୁବାଦ୍ୟମ୍, ଶୟନୀୟଃ, ବକ୍ରବ୍ୟମ୍, - ଗ୍ରହୀତବ୍ୟା, ଭେତବ୍ୟମ୍, ଭକ୍ଷୟିତବ୍ୟଃ, ଯୋଗ୍ୟଃ । ପ୍ରତ୍ୟାଗତଃ, ପ୍ରାପ୍ତଃ, ଅଭିହିତଃ, ଆସନ୍ନଃ, ଉତଃ, ଉଷିତଃ, ଉଦିତଃ, ଉପ୍ତଃ, ହିତବତ୍, ଜଗଧବତ୍, ଉକ୍ରବତ୍, ତୀର୍ଣ୍ଣଃ, ନଷ୍ଟବତ୍, ପ୍ରହୃଷ୍ଟଃ, ଗୀତବନ୍ତଃ, ପ୍ରାପ୍ତବନ୍ତଃ, କଥୃତବତୀ, ବିଷଣ୍ଣଃ, ଝୁନ୍ନମ୍, ଶୁଷ୍କମ୍ । ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ୟ, ଅଧୁଷ୍ୟ, ପ୍ରୋଷ୍ୟ, ଅଧାତ୍ୟ, ନିଷ୍ଠିତ୍ୟ, ଉଦ୍ବୃତ୍ୟ, ପ୍ରଶତ୍ୟ, ଉପେତ୍ୟ, ବିଳପ୍ୟ, ବିକୀର୍ଣ୍ୟ, ପ୍ରହତ୍ୟ, ବିମୃଶ୍ୟ, ପରାଭୂୟ । ଭବିତୁମ୍, ବକ୍ତୁମ୍, ସ୍ମର୍ତୁମ୍, ଦ୍ରଷ୍ଟୁମ୍, ପଳାୟିତୁମ୍, ଅଭୁମ୍, ଇଡିତୁମ୍, ଏତୁମ୍, ତରାତୁମ୍, ସ୍ରଷୁମ୍, ହାତୁମ୍, ବୋକ୍ତୁମ୍, କ୍ରଷୁମ୍, ଧାତୁମ୍, ମର୍ତ୍ତୁମ୍ ।

୩. ଅର୍ଥଗତପ୍ରଭେଦଂ ଦର୍ଶୟତ -

ପ୍ରଦାୟ - ଆଦାୟ, ପରିଧାୟ - ଅଭିଧାୟ, ସଞ୍ଚତ୍ୟ - ସଞ୍ଚତ୍ୟ,
ନିଶମ୍ୟ - ନିଶାମ୍ୟ, ପ୍ରୋଷ୍ୟ - ପ୍ରବସ୍ୟ ।

୧୬ - କାରକ-ବିଭକ୍ତି ପ୍ରକରଣ

କାରକ - ବାକ୍ୟମଧ୍ୟରେ ଥିବା କ୍ରିୟାପଦ ସହ ଯେଉଁ ପଦମାନଙ୍କ ସାକ୍ଷାତ୍ ସମ୍ବନ୍ଧ ବା ଅନ୍ୱୟ ଥାଏ ସେମାନଙ୍କୁ କାରକ କହନ୍ତି (*କ୍ରିୟାନ୍ୱୟିତ୍ୱଂ କାରକତ୍ୱମ୍ ॥*) । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ - ଦଶରଥସ୍ୟ ପୁତ୍ରଃ ରାମଃ ଶରେଣ ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରେ ରାବଣଂ ହତବାନ୍ । ଏହି ବାକ୍ୟରେ ‘ହତବାନ୍’ କ୍ରିୟାପଦ ସହ କର୍ତ୍ତା ‘ରାମ’ ପଦର ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିବା ହେତୁ ଏହା କାରକ ଅଟେ । ସେହିପରି ଶର ଦ୍ୱାରା ରାବଣ ବଧ ହୋଇଥିବା ହେତୁ ଶର ମଧ୍ୟ କାରକ ଅଟେ । ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରରେ ରାବଣ ବଧ ଘଟିଥିବା ହେତୁ ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ର ମଧ୍ୟ କାରକ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ‘ଦଶରଥସ୍ୟ’ ପଦ ହତବାନ୍ କ୍ରିୟାସହ ସାକ୍ଷାତ ରୂପରେ ସମ୍ପର୍କ ନଥିବା ହେତୁ ଏହା କାରକ ନୁହେଁ । ‘ଦଶରଥସ୍ୟ’ ପଦକୁ ସମ୍ବନ୍ଧ ପଦ କୁହାଯାଏ । କାରଣ ଏହାର ସମ୍ପର୍କ ‘ହତବାନ୍’ କ୍ରିୟାପଦ ସହ ନ ହୋଇ ‘ପୁତ୍ର’ ପଦ ସହ ରହିଅଛି । ଯାହା କ୍ରିୟା ସମ୍ପାଦନ କରେ ତାହାକୁ କାରକ କୁହାଯାଏ । *କରୋତି କ୍ରିୟାଂ ନିର୍ବର୍ତ୍ତୟତି ସମ୍ପାଦୟତି ଇତି କାରକମ୍* । କାରକ ଛଅ ପ୍ରକାରର- କର୍ତ୍ତା, କର୍ମ, କରଣ, ସମ୍ପ୍ରଦାନ, ଅପାଦାନ ଓ ଅଧିକରଣ କାରକ ।

କର୍ତ୍ତା କର୍ମ ଚ କରଣଂ ସମ୍ପ୍ରଦାନଂ ତଥୈବ ଚ ।

ଅପାଦାନାଧିକରଣେ ଇତ୍ୟାହୁଃ କାରକାଣି ଷଟ୍ ॥

କାରକ ପଦଗୁଡ଼ିକ କ୍ରିୟା ବା କାର୍ଯ୍ୟ ନିଷ୍ପତ୍ତିରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଭୂମିକା ତୁଲାଇ ଥାଆନ୍ତି । ଯେଉଁ କାରକ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ କାରକଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରେ କିନ୍ତୁ ନିଜେ ଅନ୍ୟକାହା ଦ୍ୱାରା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହୁଏ ନାହିଁ ତାହାକୁ

କର୍ତ୍ତୃକାରକ କହନ୍ତି । କର୍ତ୍ତୃକାରକର କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଥାଏ, ତେଣୁ “ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କର୍ତ୍ତା” ବୋଲି କୁହାଯାଏ । କ୍ରିୟା ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ କାରକ କର୍ତ୍ତାର ଅତିଶୟ ଈର୍ଷିତ ତାହାକୁ କର୍ମ କାରକ କହନ୍ତି । କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନରେ ଯାହା ଅତିଶୟ ଉପକାରକ ତାହାକୁ କରଣ କାରକ କହନ୍ତି । ଯାହାପାଇଁ ବା ଯାହା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରାଯାଏ ସେହି କାରକକୁ ସମ୍ପ୍ରଦାନ କାରକ କହନ୍ତି । ଯେଉଁ ଅବଧି ବା ସ୍ଥାନରୁ ବିରୁଦ୍ଧି ବା ବିଚ୍ଛେଦ ଘଟେ ତାହାକୁ ଅପାଦାନ କାରକ ଏବଂ ଯେଉଁ ଅଧାରରେ କାର୍ଯ୍ୟ ସଂଘଟିତ ହୁଏ ତାହାକୁ ଅଧିକରଣ କାରକ କହନ୍ତି ।

ବିଭକ୍ତି - ବିଭକ୍ତି ଏହି କାରକ ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ । (ସଂଖ୍ୟାକାରକବୋଧଯିତ୍ରୀ ବିଭକ୍ତିଃ ।) ବିଭକ୍ତିର ସଂଜ୍ଞା କରିବାକୁ ଯାଇ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଏହା ପଦମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ଅର୍ଥାତ୍ ପରିମାଣ ଏବଂ କାରକ ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ବୁଝାଏ । ବିଭକ୍ତି ସାତ ପ୍ରକାରର । ଏମାନେ ହେଲେ- ପ୍ରଥମା, ଦ୍ୱିତୀୟା, ତୃତୀୟା, ଚତୁର୍ଥୀ, ପଞ୍ଚମୀ, ଷଷ୍ଠୀ ଓ ସପ୍ତମୀ । କାରକତତ୍ତ୍ୱ ବିଭକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ତେଣୁ କାରକ ଓ ବିଭକ୍ତି ଉଭୟ ଅଙ୍ଗାଙ୍ଗୀ ଭାବେ ଜଡ଼ିତ ।

ପାଣିନୀୟ ବ୍ୟାକରଣରେ କାରକ ବିଭକ୍ତି ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କ୍ରିୟାପଦ ଉପରେ ନିର୍ଭରଶୀଳ । କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ଯଦି କାରକ ଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକାଶିତ ବା ଅଭିହିତ ହେଉ ଥାଆନ୍ତି, ତାହେଲେ ସେମାନଙ୍କଠାରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ । ଏହାକୁ ଅଭିହିତେ ପ୍ରଥମା ବୋଲି କୁହାଯାଏ । କିନ୍ତୁ କ୍ରିୟା ପଦ ଦ୍ୱାରା କାରକ ଉକ୍ତ ବା ଅଭିହିତ ନ ହେଲେ ସେମାନଙ୍କଠାରେ ଦ୍ୱିତୀୟା ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସପ୍ତମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଏହି ବାକ୍ୟ ଦୁଇଟିକୁ ଦେଖାଯାଉ -

୧. ରାମଃ ଗ୍ରାମଂ ଗଚ୍ଛତି - କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ ।

୨. ରାମେଣ ଗ୍ରାମଃ ଗମ୍ୟତେ - କର୍ମବାଚ୍ୟ ।

ପ୍ରଥମ ବାକ୍ୟରେ ‘ଗଚ୍ଛତି’ କ୍ରିୟାପଦଦ୍ୱାରା କର୍ତ୍ତା ଉକ୍ତ ହେବା ହେତୁ ‘ଗଚ୍ଛତି’ କ୍ରିୟାର କର୍ତ୍ତା ‘ରାମ’ ଠାରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ଦ୍ୱିତୀୟ ବାକ୍ୟରେ ‘ଗମ୍ୟତେ’ କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା କର୍ମପଦ ଉକ୍ତ ହେବା ହେତୁ କର୍ମ ‘ଗ୍ରାମ’ ଠାରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହେଲା । କର୍ତ୍ତା ପଦ ରାମ ସ୍ଥାନରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଅଛି । ଗୋଟିଏ ପଦର ସବୁ ବିଭକ୍ତିରେ ଉଦାହରଣ ଯଥା -

ଶ୍ରୀରାମଃ ଶରଣଂ ସମସ୍ତଜଗତାଂ ରାମଂ ବିନା କା ଗତିଃ

ରାମେଣ ପ୍ରତିହନ୍ୟତେ କଳିମଳଂ ରାମାୟ ତୁଭ୍ୟଂ ନମଃ ।

ରାମାତ୍ ପ୍ରସ୍ୟତି କାଳଭୀମଭୁଞ୍ଜଗଃ ରାମସ୍ୟ ସର୍ବଂ ବଶେ

ରାମେ ଭକ୍ତିରଖଣ୍ଡିତା ଭବତୁ ମେ ରାମ ଦମେବାଶ୍ରୟଃ ॥

ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି

ବାକ୍ୟରେ ଯିଏ କ୍ରିୟାସମ୍ପାଦନ ବା କାର୍ଯ୍ୟନିର୍ବାହ କରେ ତାହାକୁ କର୍ତ୍ତା କହନ୍ତି । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାରକମାନଙ୍କର କ୍ରିୟା ବା କାର୍ଯ୍ୟ ନିଷ୍ପତ୍ତିରେ ବିଭିନ୍ନ ଭୂମିକା ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେମାନେ କର୍ତ୍ତାର ଅଧୀନ ଅଟନ୍ତି । ତୁଳ୍ଲା, ହାଣ୍ଡି, ତଣ୍ଡୁଳ, କାଷ୍ଠ ଓ ଅଗ୍ନି ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ପାଚକର କାର୍ଯ୍ୟ ବିନା ରନ୍ଧନ କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଏଣୁ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାରେ ଯିଏ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ତାହାକୁ କର୍ତ୍ତୃକାରକ କୁହାଯାଏ । (ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କର୍ତ୍ତା - ପା. ୧.୪.୫୪) ।

୧. ଯେକୌଣସି କାରକ ଅଭିହିତ (ଅଭିଧାନଶ୍ରାୟେଣ ଚିତ୍ତକୃତବିତସମାସୈଃ । କୃଚିନ୍ଦ୍ରିପାଟେନାଭିଧାନମ୍ ।) ହୋଇଥିଲେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ । ରାମଃ ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଗଚ୍ଛତି - ଏହି ବାକ୍ୟରେ

ଗଛଟି କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା କର୍ତ୍ତୃପଦ ଉକ୍ତ ବା ଅଭିହିତ ହୋଇଥିବା ହେତୁ କର୍ତ୍ତା ରାମ ପ୍ଳାନରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହେଲା । ସେହିପରି *ପିତା ପୁତ୍ର ବେଦ ପାଠପଢ଼ି*, ଏହି ବାକ୍ୟରେ ପ୍ରୟୋଜକ କର୍ତ୍ତା ପିତାଠାରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ଏବଂ ପ୍ରୟୋଜ୍ୟ କର୍ତ୍ତା ପୁତ୍ରଠାରେ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଛି ।

୨. ପ୍ରାତିପଦିକ ବା ମୂଳ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ । ଦ୍ୱିତୀୟାଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସପ୍ତମା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଭକ୍ତି ଗୁଡିକ ପ୍ରାତିପଦିକଅର୍ଥ ସହ ସଂଖ୍ୟା, କାରକଦ୍ୱାଦି ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରିଥାନ୍ତି । ଯଥା - ଗୌଃ, କାକଃ ଏହାକୁ ପ୍ରାତିପଦିକାର୍ଥମାତ୍ରେ (*ପ୍ରାତିପଦିକାର୍ଥଲିଙ୍ଗପରିମାଣବଚନମାତ୍ରେ ପ୍ରଥମା - ପା. ୨. ୩. ୪୭*) ବା ଅଭିଧେୟମାତ୍ରେ ପ୍ରଥମା ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଯେଉଁ ଅର୍ଥ ଅଭିହିତ ହୁଏ ତାହାକୁ ପ୍ରାତିପଦିକାର୍ଥ କୁହାଯାଏ । ଯାହାର ଲିଙ୍ଗ ନାହିଁ ଅର୍ଥାତ୍ ଅବ୍ୟୟ ବା ଯାହାର ଲିଙ୍ଗ ନିଶ୍ଚିତ ତାହାକୁ ପ୍ରାତିପଦିକାର୍ଥ କୁହାଯାଏ । *ଅଲିଙ୍ଗା ନିୟତଲିଙ୍ଗାସ୍ତୁ ପ୍ରାତିପଦିକାର୍ଥମାତ୍ରେ ଇତ୍ୟସ୍ୟୋଦାହରଣମ୍* । ଯଥା - ଅବ୍ୟୟ ପଦ - ଉଜ୍ଜୈଃ, ନୀଚୈଃ । ଯାହାର ଲିଙ୍ଗରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ; ଯଥା - କୃଷ୍ଣଃ, ଶ୍ରୀଃ, ଜ୍ଞାନମ୍ ।

୩. ସମୋଧନ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ ପାଇଲେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ, ଯଥା - ହେ ରାମ ! ଅତ୍ରାଗଛ । ରାମ ଏଠାକୁ ଆସ । ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ରାମର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରି ଏଠାକୁ ଆସିବାକୁ କୁହାଯାଉଥିବାରୁ ରାମ ସମୋଧନ ପଦ, ଏଣୁ ସେଠାରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହେଲା । (*ସମୋଧନେ ଚ - ପା. ୨. ୩. ୪୭*) ।

୪. କର୍ମବାଚ୍ୟରେ କର୍ମ କ୍ରିୟାପଦ ଦ୍ୱାରା ଅଭିହିତ ହେଉଥିବା ହେତୁ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ ପରି କର୍ମଠାରେ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗର ଅବସର ନ ଥାଏ । ଏଣୁ ଏପରି କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ । (*ଅଭିହିତେ*

ବା ଉକ୍ତେ କର୍ମଣି ପ୍ରଥମା ।) ଯଥା - ହରିଣା ବିଦ୍ୟାଳୟୋ ଗମ୍ୟତେ । ଏହି ବାକ୍ୟରେ ହରି କର୍ତ୍ତା ଓ ବିଦ୍ୟାଳୟ କର୍ମ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ 'ଗମ୍ୟତେ', କ୍ରିୟାପଦ ଦ୍ଵାରା କର୍ମ ଉକ୍ତ ହୋଇଥିବା ହେତୁ ବିଦ୍ୟାଳୟ ସ୍ଥାନରେ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ନହୋଇ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ହେଲା । ଏହିପରି କୃଦନ୍ତ, ତଦ୍‌ବିତାନ୍ତ ଓ ସମାସ ଦ୍ଵାରା ମଧ୍ୟ ଅଭିଧାନ ହୋଇଥାଏ ।

କୃଦନ୍ତ - ଅନଭିହିତ କର୍ମ - ରାମଃ ବାଳିନଃ ହତବାନ୍ ।

ଉକ୍ତ ବା ଅଭିହିତ କର୍ମ - ରାମେଣ ବାଳା ହତଃ ।

ତଦ୍‌ବିତ - ଶତେନ କ୍ରୀତଃ - ଶତ୍ୟଃ - 'ଶତ' ରୁ ଯତ୍ ତଦ୍‌ବିତ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଛି । କ୍ରୀତାର କରଣପୂର୍ବାର୍ଥ - (ପା.୪.୧.୫୦) ସୂତ୍ରଦ୍ଵାରା ତଦ୍‌ବିତ 'ଯତ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ । ଏହାଦ୍ଵାରା କର୍ମ ଉକ୍ତ ହୋଇଛି ।

ସମାସ - ଅଭିହିତ କର୍ମ - ପ୍ରାପ୍ତଃ ଆନନ୍ଦଃ ଯଂ ସଃ = ପ୍ରାପ୍ତାନନ୍ଦଃ ।

୫. କେତେକ ନିପାତ ବା ଅବ୍ୟୟପଦ (ଇତି, ଏବ, ନାମ, ଅପି ପ୍ରଭୃତି) ଯୋଗରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ ।

ଯଥା - ବିଷକୃଷ୍ଣୋଽପି ସଂବର୍ଜ୍ୟ ସ୍ଵୟଂଛେତୁମସାମ୍ପ୍ରତମ୍ ।

(ନିଜେ ବଢ଼ାଇଥିବା ବିଷକୃଷ୍ଣକୁ ଛେଦନ କରିବା ଅନୁଚିତ ।)

ଏଠାରେ ଛେତୁମ୍ କ୍ରିୟାପଦର କର୍ମ ବିଷକୃଷ୍ଣ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେଠାରେ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ନ ହୋଇ ଅସାମ୍ପ୍ରତମ୍ ଅବ୍ୟୟପଦ ଯୋଗୁଁ କର୍ମ ଅଭିହିତ ହେବାରୁ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ କରାଗଲା ।

ବଦନ୍ତ୍ୟପର୍ବେତି ତ ତାଂ ପୁରାବିଦଃ - ତାଙ୍କୁ ପୁରାଣତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞମାନେ ଅପର୍ଣ୍ଣା ବୋଲି କହିଲେ । ରାମ ଇତି ବାଳକଂ ପଶ୍ୟ - ରାମ ବୋଲି ଥିବା ପିଲାକୁ ଦେଖ । କୋ ନାମ ଜାନତି - କିଏ ଜାଣେ ? କ୍ରମାଦମ୍ ନାରଦ ଇତ୍ୟବୋଧଂ ସଃ - କ୍ରମଶଃ ଏହାଙ୍କୁ ସେ ନାରଦ ବୋଲି ଜାଣିଲେ । ଏପରି ପ୍ରୟୋଗକୁ ଅବ୍ୟୟ ଯୋଗେ ପ୍ରଥମା କୁହାଯାଏ ।

ଅନୁଶୀଳନୀ - (ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି)

୧. ସଂଶୋଧନ କରୁତ -

(କ) ହେ ରାମଃ ଅତୁ ଆଗଛ ।

(ଖ) ଦଶରଥସ୍ୟ ରାମାନ୍ ଇତି ପୁତ୍ରଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ସର୍ବେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟାଃ ଅଭବନ୍ ।

(ଗ) ରାମ ସୀତୟା ସହ ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଗଚ୍ଛତି ।

(ଘ) ସୀତା ଲତାମାହୁୟ ବୃତେ, ହେ ଲତା ପୁଷ୍ପକଂ ମମ ଆନୟ ।

(ଙ) ଗୁରୁଃ ଶିଷ୍ୟଃ ଜ୍ଞାନ-ମତି-ଲାଭ-ସେବା-ଶ୍ରଦ୍ଧାନ୍ ପାଠ୍ୟାମାସ ।

୨. ବନ୍ଧନାମଧ୍ୟସ୍ତପଦେଭ୍ୟଃ ଉପଯୁକ୍ତପଦଂ ନିରୂପ୍ୟ ଚିତ୍ରସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

(କ) ଗୀତା ରମାଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ହେ ----- ସଦ୍‌ବିଚାରମାତ୍ମନଃସଂସାରମୁକ୍ତିଃ ।

(ରମେ, ରମା, ରମାମ୍)

(ଖ) ମାତା ପୁତ୍ରାୟ କଥୟତି, ହେ ----- ବିଳମ୍ବଂ ମା କୁରୁ ।

(ପୁତ୍ରଃ, ପୁତ୍ରମ୍, ପୁତ୍ର)

(ଗ) ଅୟଂ ନିଜଃ ----- ବେତି (ପରଃ, ପର, ପରାମ୍) ଗଣନା ଲଘୁଚେତସାମ୍ । ଉଦାରଚରିତାନ୍ ତୁ ବସୁଧୈବ ----- ।

(କୁରୁମ୍‌କାୟ, କୁରୁମ୍‌କମ୍, କୁରୁମ୍‌କେନ)

(ଘ) ଦୈବଂ ବିନା ନ ----- ଅପି ସହାୟକଃ ।

(କଃ, କମ୍, କୟା)

(ଙ) ଶାରଦାଂ ଗୁରୁଃ ପୃଚ୍ଛତି ହେ ----- କପୋତାଃ କୁତ୍ର ସନ୍ତି ?

(ଶାରଦେ, ଶାରଦାୟାମ୍, ଶାରଦୟା)

୩. ରେଖାଙ୍କିତାନାଂ ପଦାନାଂ ସକାରଣଂ ବିଭକ୍ତିନିରୂପଣଂ କରୁତ ।

(କ) ଉର୍ବଶୀ ସୁକୁମାରଂ ପ୍ରହରଣଂ ମହେନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ।

(ଖ) ବିଦ୍ୟା ଭ୍ରଷ୍ଟାଣଂ ସର୍ବସ୍ୟ ।

(ଗ) ଫେନୋପମଂ ଯୌବନମ୍ ।

(ଘ) ସର୍ବେଃ ସତ୍‌କର୍ମ କରଣାୟମ୍ ।

(ଙ) ହେ ସୀତେ ରମାମ୍ ଆହୁୟ ।

ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତି

୧. କ୍ରିୟା ଦ୍ୱାରା କର୍ତ୍ତା ଯାହା ପାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛାକରେ ତାହା କର୍ମ ଅଟେ (କର୍ତ୍ତୃରାସ୍ଥିତତମଂ କର୍ମ - ପା. ୧.୪.୪୯) ଏବଂ ଏପରି କର୍ମ କ୍ରିୟାସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲେ ତାହାକୁ କର୍ମକାରକ କୁହାଯାଏ । କର୍ମକାରକରେ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ଯଥା - ଗୋପାଳଃ ଅନ୍ନଂ ଖାଦତି - ଗୋପାଳ ଭାତ ଖାଉଛି ।

ଏହି ବାକ୍ୟରେ ଖାଇବା କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ଅନ୍ନ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବା ଈପ୍ସସିତ ହେଉଥିବା ହେତୁ ତାହା କର୍ମକାରକ ଏବଂ ସେଠାରେ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଛି । (କର୍ମଣି ଦ୍ୱିତୀୟା - ପା. ୨.୩.୨) ।

୨. କୌଣସି କ୍ରିୟା ବା କାର୍ଯ୍ୟ କରାଯାଉଥିଲାବେଳେ କେତେକ ଅନିଚ୍ଛାକୃତ ବା ଅନାସ୍ଥିତ, ହେୟ ବା ଦୈଷ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ବାକ୍ୟରେ କ୍ରିୟାସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ରଖୁଥିବା ହେତୁ ଏଗୁଡ଼ିକ କର୍ମକାରକ ରୂପେ ପରିଗଣିତ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ଏମାନଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ (ତଥାୟୁତଂ ଚାନାସ୍ଥିତମ୍ - ପା. ୧.୪.୫୦) ଯଥା -

ଗ୍ରାମଂ ଗଚ୍ଛନ୍ ଡ଼େଶଂ ଖଣ୍ଡତି- ଗାଆଁକୁ ଗଲାବେଳେ ସେ ଘାସ ଛୁଉଛି । ଗ୍ରାମକୁ ଯିବାବେଳେ ଉଦାସୀନ ଭାବେ ଯେଉଁ ଡ଼େଶସ୍ପର୍ଶ ହେଉଛି ତାହା ଅନାସ୍ଥିତ ବା ଅନଭିଳକ୍ଷିତ କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିବା ହେତୁ କର୍ତ୍ତାର ଈସ୍ଥିତତମ ନୁହେଁ । ଏପରି ସ୍ଥଳେ ଦ୍ୱିତୀୟାବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗଗତ ସାଧୁତା ପାଇଁ ପାଣିନି ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଛନ୍ତି ।

ଓଦନଂ ଭୁଞ୍ଜାନଃ ବିଷଂ ଭୁଞ୍ଜେ - ଭାତ ଖାଇଲାବେଳେ ସେ ବିଷ ଖାଉଛି । ଏଠାରେ ବିଷ ପ୍ରାଣହାରକ ପଦାର୍ଥ ହେତୁ ଦୈଷ୍ୟ ବା ପରିତ୍ୟାଜ୍ୟ ଅଟେ । 'ଓଦନମ୍' ଅଭିଳକ୍ଷିତ ପଦାର୍ଥ । ତେଣୁ 'ବିଷ' ଅନାସ୍ଥିତ ହେଲେ

ସୁଦ୍ଧା ଭକ୍ଷଣ କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ସମରୂପେ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ହେବା ହେତୁ ସେଠାରେ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହେଲା ।

୩. ଦେଶବାଚୀ, କାଳବାଚୀ ଏବଂ ଗନ୍ତବ୍ୟ ଅଧି(ମାର୍ଗ)ବାଚୀ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ଯୋଗରେ ଅକର୍ମକ ଧାତୁ ମଧ୍ୟ ସକର୍ମକ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହେବା ଦେଖାଯାଏ (ଅକର୍ମକଧାତୁଭିର୍ଯୋଗେ ଦେଶଃ କାଳୋ ଭାବୋ ଗନ୍ତବ୍ୟାଂୟା ଚ କର୍ମସଂଜ୍ଞକ ଇତି ବାଚ୍ୟମ୍ - ବାର୍ତ୍ତକ) । ଯଥା -

ଦେଶ - କୋଶଳାନୁ ସ୍ୱପିତି (କୋଶଳଦେଶରେ ଶୟନ କରିଛି/ରହିଛି) ।

କାଳ - ବର୍ଷଂ ତିଷ୍ଠତି (ବର୍ଷେହେଲା ରହିଛି) ।

ଭାବ - ଗୋଦୋହଂ ତିଷ୍ଠତି (ଗାଈଦୁହିଁବା ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହେ) ।

ମାର୍ଗ - କ୍ରୋଶଂ ବର୍ତ୍ତତେ ଗିରିଃ (କୋଶେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପର୍ବତ ବିସ୍ତୃତ ହୋଇଅଛି) ।

ଏହି ଉଦାହରଣମାନଙ୍କରେ କୋଶଳ - ଦେଶବାଚୀ ଶବ୍ଦ, ବର୍ଷମ୍ - କାଳ ବା ସମୟବାଚୀ, ଗୋଦୋହ - ଭାବବାଚୀ, ଏବଂ କ୍ରୋଶ - ମାର୍ଗବାଚୀ ପଦ ହୋଇଥିବାହେତୁ ସ୍ୱପ୍ନ, ସ୍ଥା ଓ ବୃତ୍ ଧାତୁ ଅକର୍ମକ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସକର୍ମକ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏଣୁ କୋଶଳାନୁ, ବର୍ଷମ୍ ଗୋଦୋହମ୍, କ୍ରୋଶମ୍‌ର କର୍ମସଂଜ୍ଞା ହୋଇଛି ।

୪. ଅଭି ଓ ନି ଉପସର୍ଗ ପୂର୍ବକ ବିଶ୍ ଧାତୁର ଏବଂ ଉପ, ଅନୁ, ଅଧି, ଆତ୍ ଉପସର୍ଗ ପୂର୍ବକ ବସ୍ ଧାତୁର ଆଧାର ସ୍ଥାନରେ କର୍ମ ସଂଜ୍ଞା ହେବାର ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । (ଅଭିନିବିଶିଷ୍ଟ - ପା. ୧.୪.୪୭ । ଉପାନୁଧାତୁବ୍ୟୟ - ପା. ୧.୪.୪୮) ।

ଯଥା - ଗୋବିନ୍ଦଃ ସନ୍ନାଗମ୍ ଅଭିନିବିଶିଷ୍ଟେ (ଗୋବିନ୍ଦ ଭଲବାଚରେ ଯାଉଛି) ।

ବିଷ୍ଣୁଃ ବୈକୁଣ୍ଠମ୍ ଉପ/ ଅନୁ/ ଅଧି/ ଆ-ବସତି (ବିଷ୍ଣୁ ବୈକୁଣ୍ଠରେ ଅଛନ୍ତି) ।

ଏହି ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ସନ୍ନାଗମ୍ ଏବଂ ବୈକୁଣ୍ଠ ଶବ୍ଦ କ୍ରିୟାର

ଆଧାର ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ କର୍ମରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ କ ଖାଇବା ଅର୍ଥରେ 'ଉପ' ଉପସର୍ଗପୂର୍ବକ ବସ୍ ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେ ଆଧାରର କର୍ମସଂଜ୍ଞା ହୁଏ ନାହିଁ । (ଅଭିଜ୍ଞାର୍ଥସ୍ୟ ନ - ବାର୍ତ୍ତକ ପା. ୧.୪.୪୮) ।

ଯଥା - ଭିକ୍ଷୁକଃ ଗୃହେ ଉପବସତି । ଭିକାରୀଟି ଘରେ ଉପବାସରେ ଅଛି, ଏଠାରେ ଖାଦ୍ୟାଭାବ ଜନିତ ଉପବାସ ଅର୍ଥ ପ୍ରତୀତ ହେଉଥିବାହେତୁ ଗୃହ ସ୍ଥାନରେ କର୍ମସଂଜ୍ଞା ହେଲାନାହିଁ ।

୫. ଅଧି ପୂର୍ବରେ ଥାଇ ଶାଢ଼, ସ୍ତ୍ରୀ, ଆସ୍ - ଧାତୁମାନଙ୍କର ଆଧାର କର୍ମ ହେବ (ଅଧିଶାଢ଼ସ୍ତ୍ରୀସାଂ କର୍ମ - ପା. ୧.୪.୪୭) । ଅଧିଶେତେ / ଅଧିତିଷ୍ଠତି / ଅଧ୍ୟାସ୍ତେ ହରିଃ ବୈକୁଣ୍ଠମ୍ - ହରି ବୈକୁଣ୍ଠରେ ଅଛନ୍ତି ।

୬. ଗତ୍ୟର୍ଥକ, ବୁଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥକ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟବସାନାର୍ଥକ (ଭୋଜନାର୍ଥକ), ଶବ୍ଦକର୍ମକ ଏବଂ ଅକର୍ମକ ଧାତୁ ମାନଙ୍କର ପ୍ରେରଣାର୍ଥରେ ପ୍ରୟୋଗ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅଣିଜନ୍ତ ଅବସ୍ଥାର କର୍ତ୍ତା (ପ୍ରକୃତ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି / ବସ୍ତୁ / ପଦାର୍ଥ) ଶିଜନ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ କର୍ମସଂଜ୍ଞା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । (ଗତିବୁଦ୍ଧିପ୍ରତ୍ୟବସାନାର୍ଥ ଶବ୍ଦକର୍ମକର୍ମକାଶାମଣି କର୍ତ୍ତା ସ ଶୌ- ପା. ୧. ୪. ୫୭) । ଯଥା - (କ) ହରିଃ ବ୍ୟାକରଣଂ ପଠତି, ଗୁରୁଃ ହରିଂ ବ୍ୟାକରଣଂ ପାଠୟତି । ପ୍ରକୃତ ବ୍ୟାକରଣ ପଠନ କାର୍ଯ୍ୟ ହରି କରୁଥିବାରୁ ଦ୍ଵିତୀୟବାକ୍ୟରେ ତାହାର କର୍ମସଂଜ୍ଞା ହୋଇ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହେଲା । ଗତି, ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରଭୃତି ଧାତୁର ଅଣିଜନ୍ତର କର୍ତ୍ତା ଶିଜନ୍ତରେ କର୍ମ ହୁଏ । ଯଥା-

ରାମଃ ଗୃହଂ ଗଚ୍ଛତି - ପିତା ରାମଂ ଗୃହଂ ଗମୟତି ।

ରାମଃ ବ୍ୟାକରଣଂ ଜାନାତି - ଗୁରୁଃ ରାମଂ ବ୍ୟାକରଣଂ ଜ୍ଞାପୟତି ।

ରାମଃ ଅନ୍ନଂ ଭୁଞ୍ଜେ - ମାତା ରାମମ୍ ଅନ୍ନଂ ଭୋଜୟତି ।

ରାମଃ ପୁସ୍ତକଂ ପଠତି - ଶିକ୍ଷକଃ ରାମଂ ପୁସ୍ତକଂ ପାଠୟତି ।

କଳସଃ ଗୃହେ ଅସ୍ତି - ମାତା କଳସଂ ଗୃହେ ଆସୟତି ।

ଅଶିକ୍ତକର୍ତ୍ତା -	ଶିକ୍ତକର୍ତ୍ତା -
(ଗତ୍ୟର୍ଥକ) - ଶତ୍ରୁବଃ ସ୍ୱର୍ଗମ୍ ଅଗଚ୍ଛନ୍ ।	ଶତ୍ରୁନ୍ ଅଗମୟତ୍ ସ୍ୱର୍ଗମ୍ ।
(ବୁଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥକ) - ସ୍ୱେ ବେଦାର୍ଥମ୍ ଅବିଦୁଃ ।	ସ୍ୱାନ୍ ବେଦାର୍ଥମ୍ ଅବେଦୟତ୍ ।
(ପ୍ରତ୍ୟବସାନ - ଭୋଜନ ଅର୍ଥକ) -	
ଦେବାଃ ଅମୃତମ୍ ଆଶ୍ନନ୍ ।	ଦେବାନ୍ ଅମୃତମ୍ ଆଶୟତ୍ ।
(ଅଧ୍ୟୟନ ଅର୍ଥକ) - ବିଧୁଃ ବେଦମ୍ ଅଧ୍ୟେତ ।	ବିଧୁଂ ବେଦମ୍ ଅଧ୍ୟାପୟତ୍ ।
ଅକର୍ମକ - ପୃଥ୍ୱୀ ସଲିଳେ ଆସ୍ତ ।	ପୃଥ୍ୱୀଂ ସଲିଳେ ଆସୟତ୍ ।

ଶତ୍ରୁନଗମୟତ୍ ସ୍ୱର୍ଗଂ ବେଦାର୍ଥଂ ସ୍ୱାନବେଦୟତ୍ ।

ଆଶୟତ୍ତାମୃତଂ ଦେବାନ୍ ବେଦମଧ୍ୟାପୟତ୍ ବିଧୁମ୍ ।

ଆସୟତ୍ ସଲିଳେ ପୃଥ୍ୱୀଂ ଯଃ ସ ମେ ଶ୍ରୀହରିଗତିଃ ॥

ଯିଏ ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ପଠାଇଥିଲେ, ସ୍ୱପକ୍ଷରେ ଥିବା ରକ୍ଷିଗଣଙ୍କୁ ବେଦର ଅର୍ଥ ବୁଝାଇଥିଲେ, ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ଅମୃତ ଖୁଆଇଥିଲେ, ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ବେଦର ତତ୍ତ୍ୱ ବୁଝାଇଥିଲେ ଏବଂ ଜଳ ଉପରେ ପୃଥିବୀକୁ ସ୍ଥାପନ କରାଇଥିଲେ ସେହି ଶ୍ରୀହରି ମୋର ଶରଣ ଅଟନ୍ତି । ଏହି ଉଦାହରଣଗୁଡ଼ିକରେ ଶତ୍ରୁବଃ, ସ୍ୱେ, ଦେବାଃ, ବିଧୁଃ ଏବଂ ପୃଥ୍ୱୀ ଅଶିକ୍ତ ଅବସ୍ଥାର କର୍ତ୍ତା ଶିକ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ କର୍ମରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ଅକର୍ମକକ୍ରିୟା - ନିମ୍ନଲିଖିତ ଧାତୁ ଅକର୍ମକ ଅଟନ୍ତି -

ଲଜାସଭାସ୍ଥିତିଜାଗରଣଂ ବୃଦ୍ଧିକ୍ଷୟଭୟକାଚିତ ମରଣମ୍ ।

ମଜ୍ଜନନିଦ୍ରାରୋଦନବାସାଃ ସ୍ୱର୍ଦ୍ଧାକମ୍ପନଭୋଜନହାସାଃ ।

ଶୟନକ୍ରୀଡ଼ାରୁଚିଦାପ୍ତ୍ୟର୍ଥା ଧାତବ ଏତେ କର୍ମଣି ନୋକ୍ତାଃ ।

(ଧାତୋରର୍ଥାନ୍ତରେ ବୃଦ୍ଧେ ଧାତୁର୍ଥେନୋପସଂଗ୍ରହାତ୍ ।

ପ୍ରତିକ୍ଷେପବିବକ୍ଷାତଃ କର୍ମଣୋଽକର୍ମକା କ୍ରିୟା ।)

ଧାତୁମାନଙ୍କର ଅର୍ଥରେ ପରିବର୍ତ୍ତନହେଲେ, ଧାତୁର ଅର୍ଥ ମଧ୍ୟରେ କର୍ମ ସମାପିଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ଧାତୁର କର୍ମ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ ତଥା କର୍ମର ପରିପ୍ରକାଶ ଅଭାଷ ହୋଇ ନ ଥିଲେ କ୍ରିୟା ଅକର୍ମକ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା -

ନଦୀ ବହତି - 'ବହ' ର ଅର୍ଥ ପ୍ରାପଣ ବା ବହନ କରିବା ।

କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଏହା 'ଚଳନ' ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ।

ଜୀବତି - ଜୀବନଂ ଜୀବତି - ଏଠାରେ କ୍ରିୟା ମଧ୍ୟରେ କର୍ମର

ସଂଗ୍ରହ ହୋଇ କେବଳ 'ଜୀବତି' ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି ।

ମେଘୋ ବର୍ଷତି - ଏହି କର୍ମର ପ୍ରସିଦ୍ଧି ହେତୁ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇନାହିଁ ।

ହିତାନ୍ ନ ଯଃ ସଂଶୁଷ୍ଟେ - କର୍ମର ଅବିବକ୍ଷା ହୋଇ ଅକର୍ମକ କ୍ରିୟା ହୋଇଛି ।

୭. କାଳ ବା ସମୟବାଚୀ ତଥା ଅଧିକ୍ ବା ମାର୍ଗବାଚୀ ଶବ୍ଦରୁ ଅତ୍ୟନ୍ତସଂଯୋଗ ବା ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନାର୍ଥ ପ୍ରକାଶ ପାଇଲେ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । (କାଳାଧିନୋରତ୍ୟନ୍ତସଂଯୋଗେ - ପା . ୨. ୩. ୫) । ଯଥା - ରମେଶଃ ପଞ୍ଚ ବର୍ଷାଣି ଅସ୍ମିନ୍ ବିଦ୍ୟାଳୟେ ଅପଠତ୍ । ରମେଶ ପଞ୍ଚବର୍ଷ ଏହି ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ପଢ଼ିଥିଲା ।

ସପ୍ତକ୍ରୋଶାନ୍ କୁଟିଳା ମହାନଦୀ ସପ୍ତକ୍ରୋଶ୍ୟାମ୍ । ସାତକୋଶିଆ-ଠାରେ ମହାନଦୀ ସାତକୋଶଯାଏଁ କୁଟିଳ ବା ସର୍ପିଳ ଗତିରେ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଛି ।

୮. ତସ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୁକ୍ତ ଉଭ ଏବଂ ସର୍ବ, ଧିକ୍, ଦ୍ଵିରୁକ୍ତ ଉପରି, ଅଧ୍ ଏବଂ ଅଧଃ ଶବ୍ଦର, ଅନ୍ତରା ଏବଂ ଅନ୍ତରେଣ ଯୋଗରେ ଯାହାର ସମ୍ବନ୍ଧିତତା ପ୍ରକାଶପାଏ ତାହାଠାରେ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

(କ) ଉଭୟର୍ଚିତସୋଃ କାର୍ଯ୍ୟା ଧ୍ବଜପର୍ଯ୍ୟାଦିଷୁ ତ୍ରିଷୁ । ଦ୍ଵିତୀୟାମ୍ବେତିତା-
ତେଷୁ ତତୋଽନ୍ୟତ୍ରାପି ଦୃଶ୍ୟତେ । ଯଥା -

ଉଭୟତଃ - ମାର୍ଗମୁଭୟତଃ ବୃକ୍ଷାଃ ସନ୍ତି (ରାସ୍ତାର ଉଭୟ ପାର୍ଶ୍ଵରେ
ଗଛଗୁଡ଼ିକ ଅଛି) ।

ସର୍ବତଃ - କୃଷ୍ଣଂ ସର୍ବତଃ ଜନାଃ (କୃଷ୍ଣଙ୍କର ସବୁଆଡ଼େ
ଲୋକେ ଘେରି ରହିଛନ୍ତି) ।

ଧ୍ବଜ - ଧ୍ବଜ ମିଥ୍ୟାବାଦିନମ୍ (ମିଛକହୁଥିବା ଲୋକକୁ ଧ୍ବଜକାର) ।

(ଖ) ଉପର୍ଯ୍ୟପରି ସାମାପ୍ୟେ - ପା. ୮.୧.୭ -

ସାମାପ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ଉପରି, ଅଧି ଏବଂ ଅଧିକ ଆମ୍ବେତିତ ବା ଦ୍ଵିରୁକ୍ତ
ହୋଇଥାଏ । ସାମାପ୍ୟ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ ନ ପାଇଲେ ଦ୍ଵିତୀୟା ନହୋଇ ଷଷ୍ଠୀ
ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଉପର୍ଯ୍ୟପରି ସର୍ବେଷାମ୍ ଆଦିତ୍ୟ ଜବ ତେଜସା (ପ୍ରତାପରେ
ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପରି ସମସ୍ତଙ୍କ ଉପରେ) ।

ଉପର୍ଯ୍ୟପରି - ହିମାଳୟସ୍ୟ ପାଦଦେଶମ୍ ଉପର୍ଯ୍ୟପରି ଗୃହାଣି ଦୃଶ୍ୟତେ ।
(ହିମାଳୟ ପାଦଦେଶରେ ଉପରକୁ ଉପର ଘର ଦେଖାଯାଏ) ।

ଅଧୋଽଧଃ - ଅଧୋଽଧଃ ଲୋକଂ ପାତାଳଃ (ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୋକର ତଳକୁତଳ ପାତାଳ) ।

ଅଧିଧି - ବୃକ୍ଷମ୍ ଅଧିଧି ବାନରାଃ (ଗଛ ଉପରେ ମାଙ୍କଡ଼) ।

ଅନ୍ୟତ୍ର - ରତେ ଯୋଗେ ଦ୍ଵିତୀୟା ଯଥା - ଶ୍ରମମ୍ ରତେ ବିଦ୍ୟା ନ ଭବତି ।
(ଶ୍ରମ ବିନା ବିଦ୍ୟା ହୁଏ ନାହିଁ) ।

(ଗ) ଅତ୍ରା ଓ ଅତ୍ରରେଣ ଯୋଗେ ଦ୍ଵିତୀୟା -

ଅତ୍ରା - ଗଙ୍ଗାଂ ଯମୁନାଃ ଅତ୍ରା ପ୍ରୟାଗଃ ବର୍ତ୍ତତେ ।

(ପ୍ରୟାଗ (ସହର) ଗଙ୍ଗା ଓ ଯମୁନା ମଧ୍ୟରେ ଅଛି) ।

ଅତ୍ରରେଣ - ଶ୍ରମମ୍ ଅତ୍ରରେଣ ଫଳଂ ନ ଲଭ୍ୟତେ ।

(ଶ୍ରମ ବ୍ୟତୀତ ଫଳ ମିଳେ ନାହିଁ) ।

(ଘ) ଅଭିତଃ ପରିତଃ ସମୟା ନିକଷା ହା ପ୍ରତି ଯୋଗେଷି -

ଅଭିତଃ, ପରିତଃ, ସମୟା, ନିକଷା, ହା ଏବଂ ପ୍ରତି ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ ମଧ୍ୟ ଦ୍ଵିତୀୟା ହୁଏ ।

ଅଭିତଃ- ପରିବାରଃ ପିତରମ୍ ଅଭିତଃ ତିଷ୍ଠତି ।

(ପରିବାର ପିତାଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ରହିଛି) ।

ପରିତଃ -ଚନ୍ଦ୍ରଂ ପରିତଃ ତାରକାଃ ଶୋଭନ୍ତେ ।

(ଚନ୍ଦ୍ର ଚାରିପାଖରେ ତାରାଗୁଡ଼ିକ ଶୋଭା ପାଉଛନ୍ତି) ।

ସମୟା / ନିକଷା - ଗ୍ରାମଂ ସମୟା / ନିକଷା ନଦୀ ବହତି (ଗାଁପାଖରେ ନଈ ବହୁଛି) ।

ହା - ହା ହା ତଂ ପୁତ୍ରଂ ଯଃ ସ୍ଵପିତରଂ ନ ମାନୟତି ।

(ହାୟରେ ସେହି ପୁଅ ଯିଏକି ବାପାଙ୍କୁ ମାନେ ନାହିଁ) ।

ପ୍ରତି - ସନ୍ତାନଂ ପ୍ରତି ଜନନ୍ୟାଃ ସ୍ନେହଦୃଷ୍ଟିଃ ଅସ୍ତି ।

(ପିଲାଙ୍କ ପାଇଁ ମା'ର ସ୍ନେହ ଦୃଷ୍ଟି ଅଛି) ।

(ଙ) ଧୂକ୍ ପଦ ପ୍ରଯୋଗରେ ପ୍ରଥମା ଏବଂ ସମ୍ବୋଧନର ପ୍ରଯୋଗ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ଯଥା - ଧୂରଂ ଜୟଂ ଦରିଦ୍ରତା, ଧୂରଂ ଅର୍ଥାଃ କଷ୍ଟସଂଶ୍ରୟାଃ, ଧୂର୍ ମୃତୁ ।

ହା ରାବଣଂ ଯଃ ପିତରୌ ଅବମନ୍ୟତେ ।

(ପିତାମାତାଙ୍କୁ ଅବମାନନା କରୁଥିବା ରାବଣକୁ ଧୂକ) ।

୯. ଏନପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ ଯାହାର ନିକଟତ୍ଵ ପ୍ରକାଶ ପାଏ ତାହାଠାରେ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଯଥା - ନଗରଂ ନଗରସ୍ୟ ବା ଦକ୍ଷିଣେନ ରେଳପଥଃ ବିଦ୍ୟତେ ।

(ସହରର ଦକ୍ଷିଣରେ ରେଳପଥ ଯାଇଛି) ।

ତତ୍ରାଗାରଂ ଧନପତିଗୃହାନ୍ ଉତ୍ତରେଣାସ୍ମଦାୟମ୍ (ମେଘଦୂତମ୍) ।

(ସେଠାରେ ଧନପତି କୁବେରଙ୍କ ମହଲର ଉତ୍ତରରେ ମୋଘର)

୧୦.(କ). ଅକଥୁତଞ୍ଚ - ପା. ୧. ୪. ୫୧- ଦ୍ଵିକର୍ମକ ଧାତୁମାନଙ୍କ ପ୍ରୟୋଗ ସ୍ଥଳରେ ଅପାଦାନାଦି କାରକର ଅବିବକ୍ଷା ହେଲେ ଗୌଣ କର୍ମଠାରେ କର୍ମ ସଂଜ୍ଞା ହୋଇଥାଏ ।

ଦୁହଂଯାନ୍-ପଦ୍-ଦଞ୍ଚ-ରୁଧୁ-ପୁଞ୍ଚି-ତି-ଦୁ-ଶାସୁ-ଜି-ମଥ-ମୁଷାମ୍ ।
କର୍ମାୟୁକ୍ ସ୍ୟାଦକଥୁତଂ ତଥା ସ୍ୟାନ୍ନୀହୁକୃଷ୍ଟହାମ୍ ॥

ଯଥା - ଗୋପଃ ଗାଂ ପୟଃ ଦୋଷ୍ଠି (ଗଉଡ଼ ଗାଈ ଦୁହୁଁଛି) । ଏଠାରେ ଗୋଃ ଠାରେ ଆପାଦାନ କାରକର ଅବିବକ୍ଷା ହେତୁ ଗାମ୍ ହେଲା ।

ଭିକ୍ଷୁକଃ ଗୃହିଣୀମ୍ ଅନ୍ନଂ ଯାତତେ / ଭିକ୍ଷତେ / ପ୍ରାର୍ଥୟତେ ।

(ଭିକାରୀତି ଗୃହିଣୀକୁ ଭାତ ମାଗୁଛି ।)

ତଶ୍ଚୂଳାନ୍ ଓଦନଂ ପଚତି । (ତାଉଳକୁ ଭାତ ରାନ୍ଧୁଛି)

ବିଚାରପତିଃ ଚୌରଂ ଶତଂ ଦଞ୍ଚୟତି ।

(ବିଚାରପତି ଚୋରକୁ ଶହେଟଙ୍କା ଜୋରିମାନା କରୁଛନ୍ତି)

ବ୍ରଜମବରୁଣାଦି ଗାମ୍ । (ଗାଈମାନଙ୍କୁ ବ୍ରଜରେ ଭର୍ତ୍ତି କରୁଛି ।)

ରାମଂ ମାର୍ଗଂ ପୃଛତି । (ରାମକୁ ରାସ୍ତା ପଚାରୁଛି ।)

ଲତାଂ ଚିନୋତି ପୁଷ୍ପମ୍ । (ଲତାରୁ ଫୁଲ ଚୋଲୁଛି ।)

ବୃତେ ଶିଷ୍ୟଂ ଗୁରୁଃ ତତ୍ତ୍ଵମ୍ (ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟକୁ ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାନ କରୁଛନ୍ତି ।)

ଆଚାର୍ଯ୍ୟଃ ମାଣବକଂ ଧର୍ମଂ ଶାସ୍ତି ।

(ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶିଷ୍ୟକୁ ଧର୍ମ ବିଷୟରେ ବତାଉଛନ୍ତି ।)

ଶତ୍ରୁଂ ଶତଂ ଜୟତି । (ଶତ୍ରୁଠାରୁ ଶହେ ଜିଣୁଛି)

କ୍ଷୀରସାଗରମମୃତଂ ମଥାତି ।

(ଅମୃତ ପାଇଁ କ୍ଷୀର ସାଗରକୁ ମନ୍ଥନ କରୁଛନ୍ତି ।)

ସଃ ଗ୍ରାମମଜାଂ ନୟତି / ବହତି ବା ।

(ସେ ଗାଆଁକୁ ଛେଲିଟିକୁ ଚୋରୁଛି ।)

ଚୌରଃ ଧନିକଂ ଧନମହରତ୍ ।

(ଚୌର ଧନିକଘରୁ ଧନ ଚୋରାଇନେଲା ।)

ଭୂତଭବିଦଃ ରତ୍ନଂ ଧରାଂ କୃଷନ୍ତି ।

(ଭୂତଭବିଦମାନେ ରତ୍ନ ପାଇଁ ମାଟି ଖୋଳନ୍ତି ।)

୧୧. କର୍ମପ୍ରବଚନାୟାୟୁକ୍ତେ ଦ୍ଵିତୀୟା - ପୂର୍ବକାଳୀନ କ୍ରିୟାପଦ ବ୍ୟବହୃତ ନହୋଇ ତତ୍ସଂଲଗ୍ନ ନିପାତର ବ୍ୟବହାର ଦ୍ଵାରା ଯଦି ପରକାଳୀନ କାର୍ଯ୍ୟ ସୂଚିତ ହୁଏ ଏପରି ଅବ୍ୟୟପଦକୁ କର୍ମପ୍ରବଚନାୟ ପଦ କୁହାଯାଏ ଏବଂ ଏମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗରେ ପୂର୍ବକାଳୀନ ଅପ୍ରଯୁକ୍ତ କ୍ରିୟାପଦର କର୍ମଠାରେ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ ।

ଯଥା - ଜପମନୁ ପ୍ରାବର୍ଷତ୍ । ଜପାନୁଷ୍ଠାନ ଶେଷ ହେବାପରେ ବର୍ଷାହେଲା । ଜପମନୁ ନିଶମ୍ୟ ପ୍ରାବର୍ଷତ୍ । ଏହି ବାକ୍ୟରେ ଅନୁ ନିଶମନ କ୍ରିୟାସହ ସଂପୃକ୍ତ ଏବଂ ଜପ ଏହାର କର୍ମ । ନିଶମ୍ୟ କ୍ରିୟା ଲୋପ ହୋଇ କେବଳ ଅନୁପଦ ରହିଛି । ଏଣୁ ଏହି କର୍ମ ପ୍ରବଚନାୟ ପଦ ‘ଅନୁ’ ଯୋଗରେ କର୍ମ ଜପଠାରେ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହେଲା ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଉଦାହରଣରେ ଜପ-କାରଣ, ବୃଷ୍ଟି-କାର୍ଯ୍ୟ । ଅନୁ-କର୍ମପ୍ରବଚନାୟ ଉଭୟ ମଧ୍ୟରେ କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣ ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ଦେଖାଦିତ କରୁଛି । ଏହିପରି ଅବ୍ୟୟ (ନିପାତ) ମଧ୍ୟରେ ଗୃହୀତ କର୍ମପ୍ରବଚନାୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥାଏ ।

୧୨. କ୍ରିୟାବିଶେଷଣେ ଦ୍ଵିତୀୟା - କ୍ରିୟା ବିଶେଷଣ ପଦ ସ୍ଥାନରେ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ଏବଂ ଏପରି ପଦଗୁଡ଼ିକ କ୍ଲବଳିଙ୍ଗ ଏକବଚନରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ । ଯଥା -

ଶୀଘ୍ରମାଗଛ । ମୃଗଃ ଦୃତଂ ଧାବତି । ମନ୍ଦଂ ମନ୍ଦଂ ନୁଦତି
ପବନଶ୍ଵାନୁକୁଳୋ ଯଥା ଦ୍ଵାମ୍ (ମେଘଦୂତମ୍) ।

ଅନୁଶୀଳନୀ (ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି)

୧. ଅଧୋରେଖାଙ୍କିତପଦାନାଂ ସକାରଣଂ ବିଭକ୍ତିଂ ନିରୂପୟତ -

- (କ) ହସ୍ତୋ ପ୍ରକ୍ଷାଳ୍ୟ ଭୋଜନଂ କୁରୁତ ।
- (ଖ) ଶିଶୁଃ ମାତରମ୍ ଅନୁ ଧାବତି ।
- (ଗ) ସରଶିମ୍ ଉଭୟତଃ ବୃକ୍ଷାଃ ସନ୍ତି ।
- (ଘ) ଧୂକ୍ ତାନ୍ ଦର୍ଶକାନୁ, ନ କୋଽପି ପତିତଂ ଜନମୁଦ୍ରାପୟତି ।
- (ଙ) ପ୍ରାକ୍ତରଂ ପରିତଃ ବାଳକାଃ ଖେଳନ୍ତି ।
- (ଚ) ବିଦ୍ୟାଂ ବିନା ଧନଂ ନ ଲଭ୍ୟତେ ।

୨. ସଂଶୋଧନଂ କୁରୁତ -

- (କ) ମାର୍ଗସ୍ୟ ଉଭୟତଃ ବୃକ୍ଷରୋପଣଂ କୁରୁତ ।
- (ଖ) ଶିକ୍ଷକଃ ଛାତ୍ରଃ ପ୍ରଶ୍ନଂ ପୂଛତି ।
- (ଗ) ସଦ୍ଭିଃ କୁର୍ବାତ ସଂଜ୍ଞତିଃ ।
- (ଘ) ଶିବଃ କୈଳାସେ ଅଧାସ୍ତେ, କ୍ଷୀରସମୁଦ୍ରେ ତୁ ବିଷ୍ଣୁଃ ।
- (ଙ) ସଦା ସନ୍ନାଗେ ଅଭିନିବିଶେତ ।

୩. ବନ୍ଧନୀମଧସ୍ତଶବ୍ଦସ୍ୟ ସମୀଚୀନଂ ବିଭକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗଂ କୃତ୍ଵା ରିଚ୍ଛସ୍ମାନ୍ ପୂର୍ତ୍ତଂ କୁରୁତ -

- (କ) ସାବଧାନତୟା ----- ଲଢ଼ଘୟେତ୍ । (ମାର୍ଗ)
- (ଖ) ଧୂକ୍ ତଂ ----- । (କୁଚାଳକ)
- (ଗ) କଚକନଗରାମ୍ ----- ନଦେଘୌ ସ୍ତଃ । (ଉଭୟ)
- (ଘ) ତବ ----- ପ୍ରତି ମାର୍ଗଂ ଦର୍ଶୟ । (ଗୃହ)
- (ଙ) ----- ଅଧୋଽଧଃ ଫଳାନି ଶୋଭନ୍ତେ । (ବୃକ୍ଷ)
- (ଝ) ଅଧସ୍ତନପଦାନାଂ ବାକ୍ୟେଷୁ ବ୍ୟବହାରଂ କୁରୁତ ।

ନିକଷା, ହା, ଅଧଧୂ, ସଂତଃ, ପରିତଃ, ଅଭିତଃ, ସମୟା,
ଅନ୍ତରେଣ, ବିନା ।

ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି

୧. **ସାଧକଚମ୍ପ କରଣମ୍ - ପା. ୧.୪.୪୭** - କାର୍ଯ୍ୟସିଦ୍ଧିରେ ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ସହାୟକ କାରକକୁ କରଣ କାରକ କୁହାଯାଏ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାରକ ମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ ସାଧନ ପ୍ରତି ଭୂମିକା ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଯେଉଁ କାରକର ବ୍ୟାପାର ପରେ ଅଭିଳାଷିତ କାର୍ଯ୍ୟ ସିଦ୍ଧି ହୋଇଥାଏ ତାହାକୁ କରଣ କହିବା ସମୀଚୀନ । **କ୍ରିୟତେ ଅନେନ ଇତି କରଣମ୍ ।**

୨. **କର୍ତ୍ତୃକରଣଯୋସ୍ତୃତୀୟା - ପା. ୨.୩.୧୮** - କର୍ତ୍ତା ଓ କରଣକାରକ ଅଭିହିତ ହେଉ ନଥିଲେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତିରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।

ଯଥା - **ଗୋବିନ୍ଦଃ ଜଳେନ ମୁଖଂ ପ୍ରକ୍ଷାଳୟତି** (ଗୋବିନ୍ଦ ପାଣିରେ ମୁହଁ ଧୋଉଛି) ଏଠାରେ ଜଳ ପ୍ରକ୍ଷାଳନ କ୍ରିୟାର ପ୍ରକୃଷ୍ଟୋପକାରକ ହୋଇଥିବା ହେତୁ କରଣକାରକ ଅଟେ । ଏଣୁ ତୃତୀୟାବିଭକ୍ତିରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଛି ।

ମୟା ବିଦ୍ୟାଳୟୋ ଗମ୍ୟତେ । ଶିଶୁନା ହସ୍ୟତେ । ଏଠାରେ ଯଥାକ୍ରମେ କର୍ମ ଓ ଭାବବାଚ୍ୟରେ ଅନୁକ୍ରମ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ତୃତୀୟାବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଅଛି ।

୩. **ଇନ୍ଦ୍ରିୟତଳକ୍ଷଣେ - ପା. ୨.୩.୨୧** - ଯେଉଁ ଲକ୍ଷଣ ବା ଚିହ୍ନଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତି, ବସ୍ତୁ ବା ପଦାର୍ଥର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ ସେହି ଲକ୍ଷଣବାଚୀ ଶବ୍ଦର ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତିରେ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ ।

ଯଥା - **ଜଟାଭିଃ ତାପସୋଽୟମ୍ ।** (ଏ ଲୋକଟି ତପସ୍ୱୀ କାରଣ ତା'ମୁଣ୍ଡରେ ଜଟା ଅଛି । **ସୂ୍ୟତେନ ଛାତ୍ରଃ** । (ବ୍ୟାଗଧରିଥିବାରୁ ଏ ଛାତ୍ର ଅଚକ୍ତି । ହୋଇଥିବେ । **ସ୍ବରେଣ ରାମମନୁହଚତି** । (ସ୍ବରରେ ରାମର ସମାନ ଅଟେ)

୪. **ଯେନାଙ୍ଗବିକାରଃ - ପା. ୨. ୩. ୨୦** - ଶରୀରର କୌଣସି ଅଙ୍ଗର ବିକୃତି ଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁ । ବ୍ୟକ୍ତି ବା ପଦାର୍ଥର ଅଙ୍ଗବିକାର ବୁଝାଇଲେ ସେହି ଅଙ୍ଗବାଚକ ପଦର ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତିରେ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ ।

ଯଥା - ଚକ୍ଷୁଷା କାଶଃ - ଆଖିରେ କାଶ ।
 ପାଦେନ ଶଞ୍ଜଃ - ପାଦରେ ଛୋଟା ।
 ଶ୍ରୋତ୍ରାଭ୍ୟାଂ ବଧୂରଃ - କାନଦୁଇଟିରେ ବଧୂର ।
 ଶିରସା ଖଲ୍ଲାଟଃ - ମୁଣ୍ଡରେ ଚନ୍ଦା ।

୫. ହେତୌ - ପା. ୨.୩.୨୩ - କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟର ହେତୁ ବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟବୋଧକ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେ ସେଠାରେ ତୃତୀୟାବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯଥା - ଅଧ୍ୟୟନେନ ସଃ କଟକେ ତିଷ୍ଠତି (ପଢ଼ିବାପାଇଁ ସେ କଟକରେ ରହିଛି) । କଟକ ବାସ ର ହେତୁ ବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହେଉଛି ଅଧ୍ୟୟନ, ଏଣୁ ଅଧ୍ୟୟନ ତୃତୀୟାତ୍ ହୋଇ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଛି, ସେହିପରି ବିଦ୍ୟାୟା ଯଶଃ ପ୍ରାପ୍ୟତେ (ବିଦ୍ୟାହେତୁ ଯଶ ମିଳେ) । ବାକ୍‌ପାଠୁଷ୍ଠେୟଶ କଳହୋ ଭବତି । (କଡ଼ା କଥାଯୋଗୁଁ କଳି ଲାଗେ) ।

ହେତୁ ବା କାରଣ ବୋଧକ ଶବ୍ଦଠାରେ ତୃତୀୟା ହୁଏ । ଯଥା -
 ପୁଣ୍ୟେନ ଦୃଷ୍ଟୋ ହରିଃ । ଶ୍ରୀମେଶ ଧନଂ ଭବତି ।
 ବିଦ୍ୟାୟା ବର୍ଦ୍ଧତେ ବୁଦ୍ଧିଃ । ବୁଦ୍ଧଃ ଶୀତେନ କମ୍ପତେ ।

୬. ପ୍ରକୃତ୍ୟାଦିଭ୍ୟ ଉପସଂଖ୍ୟାନମ୍ (ବାରିକ)- ପା. ୨.୩.୧୮ -
 ପ୍ରକୃତି (ସ୍ୱଭାବ) ପ୍ରାୟ,ଗୋତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ତୃତୀୟାତ୍ ହୋଇ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ । ଯଥା -

ପ୍ରକୃତ୍ୟା ଗବାଂ ପୟଃ ମଧୁରମ୍ । (ସ୍ୱଭାବତଃ ଗାଈନ୍ୟାର ମିଠା) ।
 ସମୁଦ୍ରଜଳଂ ପ୍ରକୃତ୍ୟା ଲବଣାକ୍ତଂ ଭବତି (ସ୍ୱଭାବରେ ସମୁଦ୍ରପାଣି ଲୁଣିଆ ଅଟେ) ।
 ଗୋତ୍ରେଣ ଭାରଦ୍ୱାଜଃ (ଗୋତ୍ରରେ ସେ ଭାରଦ୍ୱାଜବଂଶୀୟ) ।
 ସମେନ ଏତି / ବିଷମେଣ ଏତି (ସମଭାବରେ ଯାଉଛି / ବିଷମଭାବରେ ଯାଉଛି) ।
 ପ୍ରକୃତି, ପ୍ରାୟ, ଗୋତ୍ର, ସମ, ବିଷମ, ଦ୍ୱିତ୍ରୋଣ, ପଞ୍ଚକ, ସାହସ୍ର -
 ପ୍ରକୃତ୍ୟାଦିଗଣରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ।

୭. (କ). ସହଯୁକ୍ତେଃପ୍ରଧାନେ-ପା. ୨.୩. ୧୯ - ସହ, ସାକମ୍, ସାର୍ବମ୍, ସମମ୍, ପରି ସମାର୍ଥକ ନିପାତ । ଅବ୍ୟୟମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେ ତତ୍ ସହ ସଂପୃକ୍ତ ପଦମାନଙ୍କର ତୃତୀୟାବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ପିତ୍ରା ସମଂ ସାର୍ବଂ / ସହ / ସାକଂ ପୁତ୍ରଃ ଯାତି (ପିତାଙ୍କ ସହ ପୁଅ ଯାଉଛି) ।

(ଖ). ଏହି ପଦମାନଙ୍କର ସାକ୍ଷାତ୍ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସହାର୍ଥ ପ୍ରକାଶ ପାଉଥିଲେ, ସଂପୃକ୍ତ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କଠାରେ ପୂର୍ବପରି ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । (ବିନାଃପିତୃଯୋଗମ୍) - ସହ ନଥାଇ ସହାର୍ଥ ବୁଝାଇଲେ ମଧ୍ୟ ତୃତୀୟା ହୁଏ । ଯଥା - ମାତ୍ରା ଗଛତି ଶିଶୁଃ ।

ପିତ୍ରା ଗଛତି ପୁତ୍ରଃ । (ପୁଅ ବାପାଙ୍କ (ସହ) ଯାଉଛି ।)

୮. ପୃଥଗ୍ ବିନାନାନାଭିସ୍ତୃତାୟାଃନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍-ପା. ୨.୩. ୩୨ -

ପୃଥଗ୍, ବିନା, ନାନା ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେ ତତ୍ ସଂପୃକ୍ତ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ଦ୍ୱିତୀୟା, ତୃତୀୟା, ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା -

ଜଳଂ / ଜଳେନ / ଜଳାତ୍ ପୃଥକ୍ / ବିନା / ନାନା ମୟାଃ ନ ଜୀବନ୍ତି (ଜଳରୁ ଅଲଗାହୋଇ ମାଛ ମାନେ ବଞ୍ଚନ୍ତି ନାହିଁ) ।

୯. ଉନବାଚଶପ୍ରୟୋଜନାର୍ଥେଷ୍ଠ - ଉନ ଏବଂ ଉନାର୍ଥକ ହୀନ, ରହିତ, ଶୂନ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ ତୃତୀୟାବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା -

ରାମଃ ଗୋବିନ୍ଦାତ୍ ବିଦ୍ୟୟା ଉନଃ ଭବତି ।

(ରାମ ଗୋବିନ୍ଦଠାରୁ ପାଠରେ ଉଣା) ।

ଶିଶୁନା ରହିତଂ / ହୀନଂ / ଶୂନ୍ୟଂ / ଟୁହଂ ନ ସୁଖକରମ୍ । (ପିଲା ନଥିବା ଘର ଭଲ ଲାଗେ ନାହିଁ) । ନାସ୍ତି ମେ ଧନେନ ପ୍ରୟୋଜନମ୍ (ମୋର ଧନରେ ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ) । ଚୌର୍ଯ୍ୟେଣ ଅଳମ୍ (ଚୋରି କରନାହିଁ) ।

ବିଦ୍ୟା ବିନା ଜୀବନେନ କିମ୍ ? (ବିଦ୍ୟା ନ ଥିଲେ ଜୀବନ ଥାଇ କି ଲାଭ) ?

୧୦. ଅପବର୍ଗେ ତୃତୀୟା-ପା. ୨. ୩. ୬ - ଅପବର୍ଗ = ଫଳପ୍ରାପ୍ତି । ଅପବର୍ଗରେ ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ବୁଝାଏ । କାର୍ଯ୍ୟସିଦ୍ଧି ବୁଝାଉଥିଲେ ତୃତୀୟାବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ । ଯଥା - ମାସେନ ବ୍ୟାକରଣଂ ପଠିତବାନ୍ (ସେ ମାସକରେ ବ୍ୟାକରଣ ପାଠ ସାରିଦେଲା) ।

୧୧. କାଳ ଓ ମାର୍ଗ ବାଚକରେ ତୃତୀୟା ହୁଏ ।

ଯଥା - ସପ୍ତଭିଃ ଦିବସୈଃ ନୀରୋଗଃ ଜାତଃ । କୁଟିଳେନ ମାର୍ଗେଣ ମା ଗଞ୍ଜ । ଅନେନ ମାର୍ଗେଣ ଗଞ୍ଜ ।

ଅନୁଶୀଳନୀ

୧. ଅଧୋଲିଖିତାନାଂ ରେଖାଙ୍କିତପଦାନାଂ ସକାରଣଂ ବିଭକ୍ତିଂ ନିରୂପୟତ ।

(କ) ଅନ୍ଧସ୍ୟ ଦର୍ପଣେନ କିମ୍ ?

(ଖ) ରାମେଣ ବାଣେନ ହତୋ ବାଳୀ ।

(ଗ) ଗୀତା ଦ୍ଵିତକ୍ତିକାୟାନେନ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଯାତି ।

(ଘ) ସଦ୍‌ଭିଃ ସହ ସଙ୍ଗତିଂ କୁରୁ, ନାସଦ୍‌ଭିଃ ସମମ୍ ।

(ଙ) ଶୁଷ୍ଟୈସ୍ତୁଷ୍ଟୈଃ ବନଗଜା ବଳିନୋ ଭବନ୍ତି ।

(ଚ) ଧନେନ ହୀନଃ କୁତ୍ରାପି ଆଦରସ୍ୟ ପାତ୍ରଂ ନ ଭବତି ।

୨. ବନ୍ଧନୀଦଉଶଙ୍ଗାନାଂ ସମୀଚୀନଂ ବିଭକ୍ତିପ୍ରୟୋଗଂ କୃତ୍ଵା ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

(କ) ଶୁକାଃ (ଶୁକ).....ସହ, କାକାଃ (କାକ) ସହ, ବକାଃ

(ବକ) ସମଂ ହଂସାଃ ସହାବସ୍ଥାନଂ କାମୟନ୍ତେ ।

- (ଖ) ପ୍ରଭୁଶାଂ (ଭୃତ୍ୟ) ପ୍ରୟୋଜନମ୍, (ସଦ୍‌ଗ୍ରନ୍ଥ) ପଣ୍ଡିତାନାମ୍ ଚ ।
- (ଗ) (ବନ୍ୟଫଳ) ମୁନିବରାଃ ଯାପୟତି କାଳମ୍ ।
- (ଘ) ଦ୍ଵଂ କେନ (ମାର୍ଗ) ଆଗତୋଽସି ?
- (ଙ) ଗବାଂ ପୟଃ (ପ୍ରକୃତି) ମଧୁରମ୍ ।
- (ଚ) (ବେଶ) ଜ୍ଞାୟତେ ରକ୍ଷା ।

୩. ସଂଶୋଧନଂ କୁରୁତ ।

- (କ) ଚକ୍ଷୁଷି କାଶଃ ଭିକ୍ଷାଂ ଯାଚତେ ।
- (ଖ) ଲଗ୍ନୁତେଷୁ ପ୍ରହୃତ୍ୟ ବ୍ୟାଘ୍ରଃ ମାରିତଃ ଗ୍ରାମବାସିଭିଃ ।
- (ଗ) ଧନଂ ବିନା କିଂ ଜୀବନମ୍ ?
- (ଘ) ଅୟଂ ବିଦ୍ୟାଳୟଃ, ଅଳଂ କୋଳାହଳମ୍ ।
- (ଙ) ରାମଃ ଦାତ୍ରସ୍ୟ ଛିନତି ପତ୍ରମ୍ ।
- (ଚ) ପଞ୍ଚମୁଦ୍ରାୟା ଲେଖନୀଂ କ୍ରୀତବାନ୍ ରାମଃ ।

ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି

୧.(କ) କର୍ମଣା ଯମଭିପ୍ରେତି ସ ସମ୍ପ୍ରଦାନମ୍ - ପା. ୧.୪.୩୨ । ଚତୁର୍ଥୀ ସମ୍ପ୍ରଦାନେ - ପା. ୨.୩.୧୩ - ଦାନକ୍ରିୟା ଦ୍ଵାରା କର୍ତ୍ତା ଯାହାକୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବାକୁ ଚାହେଁ ଅର୍ଥାତ୍ କର୍ତ୍ତାର ଯେ ଅଭିପ୍ରେତ ତାହାର ସମ୍ପ୍ରଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୁଏ ଏବଂ ସମ୍ପ୍ରଦାନକାରକ ଅନୁକ୍ରମ ହୋଇଥିଲେ ଚତୁର୍ଥୀବିଭକ୍ତିରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ସମ୍ପ୍ରଦାୟତେ ଅସ୍ତେ ଇତି ସମ୍ପ୍ରଦାନମ୍ ।

ଯଥା - ବିପ୍ରାୟ ଗାଂ ଦଦାତି, ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ଗୋଦାନ ଦେଉଛି ।

ଏଠାରେ ଦାନକ୍ରିୟାଦ୍ଵାରା ବିପ୍ରର ସନ୍ତୋଷବିଧାନ କରାଯାଉଥିବା ହେତୁ ତାହାର ସମ୍ପ୍ରଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହେଲା । ଅନେକସମୟରେ ଦାନ ଗ୍ରହଣକାରୀ ସନ୍ତୋଷ ହେଉନଥିଲେ ମଧ୍ୟ କ୍ରିୟାର ଫଳ ତଦ୍‌ଗାମି ହେବା ହେତୁ ସମ୍ପ୍ରଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ଖଣ୍ଡିକୋପାଧ୍ୟାୟଃ ଶିଷ୍ୟାୟ ଚପେଟଂ ଦଦାତି, (ରାଗୀ ଉପାଧ୍ୟାୟ ଶିଷ୍ୟକୁ ଚାପୁଡ଼ା ଦେଲେ) ।

କିନ୍ତୁ ଦା ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଯଦି ସ୍ଵସ୍ଵଦ୍ ନିବୃତ୍ତି ପୂର୍ବକ ପରସ୍ପରାଧିକାର ଆରୋପିତ ହେଉ ନ ଥାଏ ତାହାହେଲେ ଚତୁର୍ଥୀ ନ ହୋଇ ଷଷ୍ଠୀବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ । ଯଥା - ରଜକସ୍ୟ ବସ୍ତ୍ରଂ ଦଦାତି (ଧୋବାକୁ (ସଫାକରିବା ପାଇଁ) ଲୁଗା ଦେଉଛି) ।

(ଖ) କ୍ରିୟା ଯମଭିପ୍ରେତି ସୋଽପି ସମ୍ପ୍ରଦାନମ୍ - ପା. ୧.୪.୩୨ - (ବାର୍ତ୍ତକ) ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ଦାନର ପ୍ରସଙ୍ଗ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଯଦି କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତି / ବସ୍ତୁ ବା ପଦାର୍ଥ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସାଧିତ ହେଉଥାଏ ତାହାହେଲେ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି / ବସ୍ତୁ / ପଦାର୍ଥର ସମ୍ପ୍ରଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୁଏ । ଯଥା - ପତ୍ୟେ ଶେତେ (ପତିଙ୍କୁ ଅପେକ୍ଷାକରି ଶୋଇଛି) । ଅକର୍ମକ କ୍ରିୟାର ପ୍ରୟୋଗରେ ଏପରି ସମ୍ପ୍ରଦାନ କାରକ ହୁଏ ।

୨. **ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଚତୁର୍ଥୀ ବାଚ୍ୟା** - (ବାର୍ତ୍ତକ) - ଯେଉଁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସାଧନ ପାଇଁ କାର୍ଯ୍ୟ କରାଯାଏ ସେହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟବାଚୀ ଶବ୍ଦରୁ ଚତୁର୍ଥୀବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯଥା - ମୁକ୍ତସେ ହରିଂ ଉଚ୍ଚତି (ମୁକ୍ତି ପାଇବା ପାଇଁ ହରିଙ୍କୁ ଉଚ୍ଚୁଛି) । ସେହିପରି ବାଳକଃ ନୃତନକନ୍ୟାକାୟ ଜୟତି (ନୂଆପେଶୁ ପାଇଁ ପିଲାଟି କାନ୍ଦୁଛି) । ଆଭୂଷଣାୟ ସୁବର୍ଣ୍ଣମ୍ (ଅଳଙ୍କାର ପାଇଁ ସୁନା) । ଏଠାରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଆଭୂଷଣପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ, ଏଣୁ ଚତୁର୍ଥୀ ହେଲା, କାରଣ ସୁବର୍ଣ୍ଣର ବିକାର ଆଭୂଷଣ ।

୩. (କ) **ଉତ୍ପାତେନ ଜ୍ଞାପିତେ ଚ** - (ବାର୍ତ୍ତକ) - କୌଣସି ଉତ୍ପାତ ଅଗୁଭସଙ୍କେତ ବା ଘଟଣାର ସୂଚକ ହୋଇଥିଲେ ଉତ୍ପାତବାଚୀ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାପିତ ଶବ୍ଦଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯଥା - ବାତାୟ କପିଳା ବିଦ୍ୟୁତ୍ ଆତପାୟ ଅତିଲୋହିନୀ ।

(କପିଳ ବର୍ଷର ବିଜୁଳି ଝଞ୍ଜା ବାତର ସୂଚନା ଦିଏ ଏବଂ ଅତିଶୟ ରକ୍ତ ବର୍ଷର ବିଜୁଳି ପ୍ରଚଣ୍ଡ ସୂର୍ଯ୍ୟତାପର ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରିଥାଏ ।)

(ଖ) **ହିତଯୋଗେ ଚ** - ହିତପଦ ଯୋଗରେ ଯାହାର ହିତ ହୁଏ ତାହା ସ୍ଥାନରେ ଚତୁର୍ଥୀ ହୁଏ । ଯଥା - ବାଳକାୟ ସୁଖଂ / ହିତଂ ଭବେତ୍, (ବାଳକର ମଙ୍ଗଳ ହେଉ) ।

(ଗ) **ଜୁପି ସମ୍ପଦ୍ୟମାନେ ଚ** - (ବାର୍ତ୍ତକ) - ଭକ୍ତିଜ୍ଞାନାୟ କଷ୍ଟତେ, ସମ୍ପଦ୍ୟତେ, ଜାୟତେ ବା ।

୪. **ରୁଚ୍ୟର୍ଥୀନାଂ ପ୍ରାୟମାଣଃ-ପା.୧.୪.୩୩** - ରୁଚ୍ୟର୍ଥକ ଧାତୁ ମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗରେ ପ୍ରସନ୍ନ ହେଉଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି / ବସ୍ତୁ / ପଦାର୍ଥର ସମ୍ପ୍ରଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୁଏ । ଯଥା - ଶିଶବେ ମୋଦକଂ ଗୋଚତେ (ପିଲାଟିକୁ ମିଠେଇ ଭଲଲାଗେ) । ଶିଶୁର ପ୍ରସନ୍ନତା ସାଧନ କରୁଥିବା ହେତୁ ମୋଦକର ସମ୍ପ୍ରଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହେଲା ।

୫. **ହେରାସିତ-ପା. ୧.୪.୩୬** - ସ୍ୱହ ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେ ଇନ୍ଦ୍ରିତ ଅର୍ଥର ସମ୍ପ୍ରଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୋଇ ଚତୁର୍ଥୀବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।
ଯଥା - ବାଳିକା ପୁଷ୍ପେଭ୍ୟଃ ସ୍ତୁୟତୀ । (ବାଳିକା ପୁଲ୍ଲପାଇଁ ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କରୁଛି) ।

୬. କଥନାର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିବା କଥ, ଶଂସ, ଚକ୍ଷୁ, ଖ୍ୟା ପ୍ରଭୃତି ଧାତୁ ମାନଙ୍କର ଅକଥିତ କାରକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ତଥା ନିବେଦନାର୍ଥକ 'ନି' ଉପସର୍ଗ ପୂର୍ବକ ବିଦ୍ ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଜ୍ୟ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ସମ୍ପ୍ରଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୋଇଥାଏ ।

ଯଥା - ଯସ୍ମୈ ବ୍ରହ୍ମପାରାୟଣଂ ଜଗୌ (ଯାହାକୁ ବେଦ ପଢ଼ାଇଲେ) । ଆର୍ଯ୍ୟେ! କଥୟାମି ତେ ଭୂତାର୍ଥମ୍ (ଦେବି! ତୁମକୁ ସତ କହୁଛି) । ଏତଦ୍ ଗୁରବେ ନିବେଦୟାମି (ଏହା ଗୁରୁଙ୍କୁ ଜଣାଇଦେବି) ।

୭. **ଧାରେରୁଜମର୍ଷ-ପା. ୧.୪.୩୫** - ପ୍ରେରଣାର୍ଥକ ଧୃଷ୍ଠ ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗ ଉଧାର ବା କରଜ ନେବା ଅର୍ଥରେ ହୋଇଥିଲେ ରଣ ପ୍ରଦାନକାରୀ ବା କରଜ ଦେଉଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିର ସମ୍ପ୍ରଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୋଇ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।
ଯଥା - ରାମାୟ ଗୋବିନ୍ଦଃ ଶତଂ ଧାରୟତି (ଗୋବିନ୍ଦ ରାମଠାରୁ ଶହେଟଙ୍କା ଧାର ନେଇଛି) ।

୮. ମନ୍ୟକର୍ମଣ୍ୟନାଦରେ ବିଭାଷାଃପ୍ରାଣିଷୁ-ପା. ୨.୩.୧୭- ଅନାଦର ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଥିଲେ ମନ୍ ଧାତୁର କର୍ମ ଯଦି ଅପ୍ରାଣିବାଚକ ପଦ ହୋଇଥାଏ ତାହାହେଲେ ବିକଷରେ ଚତୁର୍ଥୀବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯଥା - ଧନବନ୍ତଂ ତୃଣଂ ତୃଣାୟ ବା ମନ୍ୟତେ ବିରିକ୍ତଃ (ସଂସାରତ୍ୟାଗୀ ଧନିଲୋକକୁ ଖାତିରି କରେ ନାହିଁ) ।

୯. (କ) **କୁଧତୁହେର୍ଷ୍ୟାୟୁଯାର୍ଥାନାଂ ଯଂ ପ୍ରତି କୋପଃ - ପା. ୧.୪.୩୭**
-କୁଧ, ଦୁହ, ଇର୍ଷ୍ୟ, ଅୟୁୟ ଧାତୁମାନଙ୍କର ତଥା ଏମାନଙ୍କର ସମାର୍ଥକ ଧାତୁମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗରେ ଯାହା ଉପରେ କୋପ / କ୍ରୋଧ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଏ

ତାହାଠାରେ ସମ୍ପ୍ରଦାନକାରକ ହୋଇ ଚତୁର୍ଥୀ ହୁଏ । ଯଥା -

ଶିକ୍ଷକଃ ଛାତ୍ରାୟ କୁଧତି (ଶିକ୍ଷକ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ଉପରେ ରାଗୁଛନ୍ତି) ।
ଦୁଷ୍ଟଃ ଶିଷ୍ୟେଭ୍ୟା ଦୁହ୍ୟତି (ଦୁଷ୍ଟଲୋକ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଦ୍ରୋହ କରୁଛନ୍ତି) ।
କର୍ଣ୍ଣଃ ଅର୍ଜୁନାୟ ଈର୍ଷ୍ୟତି ସ୍ତ୍ର (କର୍ଣ୍ଣ ଅର୍ଜୁନକୁ ଈର୍ଷ୍ୟା କରୁଥିଲେ) ।
କସ୍ତ୍ୱେ ଅପି ମା ଅସ୍ମୁୟ (କାହାକୁ ଅସ୍ମୟା (ଗୁଣରୁ ଦୋଷ ବାହାର କରିବା) କରନାହିଁ) ।

(ଖ) କୁଧଦୁହୋରୁପସୃଷୟୋଃ କର୍ମ - ପା. ୧.୪.୩୮ - କୁଧ ଏବଂ ଦୁହ୍ ଧାତୁ ପୂର୍ବରେ ଉପସର୍ଗ ଥିଲେ ଯାହା ପ୍ରତି କ୍ରୋଧ ବା ଦ୍ରୋହ କରାଯାଏ ତାହାର କର୍ମସଂଜ୍ଞା ହୁଏ ।

ଯଥା - ପିତା କୁପଥଗାମିନଂ ପୁତ୍ରଂ କୁଧତି (କୁମାରୀରେ ଯାଉଥିବା ପୁଅ ଉପରେ ବାପା ରାଗୁଛନ୍ତି) । ସାଧୁଃ କୁରମଭିକୁଧତି / ସଂଦୁହ୍ୟତି (ସାଧୁ କୁରବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରତି କ୍ରୋଧାନ୍ୱିତ (ଦ୍ରୋହଯୁକ୍ତ) ହେଉଛନ୍ତି) ।

୧୦. ପରିକ୍ରୟଣେ ସମ୍ପ୍ରଦାନମନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍ - ପା. ୧.୪.୪୪ - ଭୃତ୍ୟା ନିୟତକାଳାବଧିସ୍ୱୀକରଣଂ ପରିକ୍ରୟଣମ୍ । ପରିକ୍ରୟଣ ଅର୍ଥରେ ଯାହା କରଣକାରକ ହୋଇଥାଏ ତାହାର ବିକଳରେ ସମ୍ପ୍ରଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୁଏ । ଯଥା - ଶତେନ / ଶତାୟ ବା ପରିକ୍ରୀତଃ (ଶହେ ଟଙ୍କା ନେଇ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ ଗୋଟି /ବେତନରେ ବନ୍ଧାପଡ଼ିଛି) ।

୧୧.(କ) ତୁମର୍ଥାତ୍ ଭାବବାଚନାତ୍ - ପା. ୨.୩.୧୫ - ତୁମୁନ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗରେ ଧାତୁର ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରିବାପାଇଁ ଯେଉଁ ଭାବବାଚକ ସଂଜ୍ଞାପଦର ବ୍ୟବହାର ହୋଇଥାଏ ସେଥିରେ ଚତୁର୍ଥୀବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଯଥା - ଦାନାୟ (ଦାତୁମ୍) ଧନମର୍ଜୟ (ଦାନକରିବାପାଇଁ ଧନ ଅର୍ଜନ କର) । ସ୍ଥାନାୟ (ସ୍ଥାତୁମ୍) ମହାନଦୀତଟଂ ଯାତି (ଗାଧୋଇବା ପାଇଁ ମହାନଦୀ କୂଳକୁ ଯାଉଛି) ।

(ଖ) କ୍ରିୟାର୍ଥୋପଦେୟ ଚ କର୍ମଣି ସ୍ଥାନିନଃ ପା. ୨.୩.୧୪ - ଯଦି ତୁମ୍ଭେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପଦର ସାକ୍ଷାତ୍ ପ୍ରୟୋଗ ନ ହୋଇ ଏହା ଉଦ୍ୟ ରହେ, ତେବେ ଏହାର କର୍ମ ଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯଥା - ଫଳେଭ୍ୟଃ ଯାତି (ଫଳାନି ଆହର୍ତ୍ତୁଂ ଯାତି) । ଶୂନ୍ୟାୟ (ଶୂନ୍ୟଂ ଶବ୍ଦଂ) ପ୍ରସ୍ଥିତଃ (ଘର ଯିବା ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ଥାନ କଲେ) । ଗଣପତୟେ ନମସ୍କୃତ୍ୟ (ଗଣପତିଂ ପ୍ରୀଣୟିତୁଂ ନମସ୍କୃତ୍ୟ) ଗଣପତିଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ନମସ୍କାର କରି) ।

୧୨. ନମଃ ସ୍ୱସ୍ତି ସ୍ୱାହାସ୍ୱଧାୟକଂ ବକ୍ଷତ୍ତୟୋଗାତ ପା. ୨.୩.୧୬ - ନମଃ, ସ୍ୱସ୍ତି, ସ୍ୱାହା, ସ୍ୱଧା, ଅଳମ୍, ବକ୍ଷତ୍ ଶବ୍ଦଯୋଗରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯଥା - ଗୁରବେ ନମଃ । ପ୍ରଜାଭ୍ୟଃ ସ୍ୱସ୍ତି । ଅଗ୍ନୟେ ସ୍ୱାହା । ପିତୃଭ୍ୟଃ ସ୍ୱଧା । ଜନ୍ତ୍ରାୟ ବକ୍ଷତ୍ । ମଲ୍ଲେ ମଲ୍ଲାୟ ଅଳମ୍ । (ମଲ୍ଲ ମଲ୍ଲ ପାଇଁ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ) ଏଣୁ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ୍ୟର୍ଥରେ ପ୍ରୟୋଗ ହେଉଥିବା ପ୍ରଭୁଃ, ସମର୍ଥଃ । ଶକ୍ତଃ ପ୍ରଭୃତି ପଦଯୋଗରେ ମଧ୍ୟ ଚତୁର୍ଥୀ ହୋଇଥାଏ ।

ଦୈତ୍ୟେଭ୍ୟା ବିଷ୍ଣୁଃ ପ୍ରଭୁଃ । (ସମର୍ଥଃ = ଶକ୍ତଃ) ।

(ରାକ୍ଷସ ମାନଙ୍କପାଇଁ ବିଷ୍ଣୁ ଉପଯୁକ୍ତ) ।

ବିଧୂରପି ଯେଭ୍ୟଃ ନ ପ୍ରଭବତି ।

(ବିଧାତା ମଧ୍ୟ ଯେଉଁମାନଙ୍କର କିଛି କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ) ।

(ଖ) ଉପପଦବିଭକ୍ତେ କାରକବିଭକ୍ତିର୍ବିଳାୟସୀ - ନମଃ ପଦ ଯୋଗରେ ଚତୁର୍ଥୀ ହେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ନମସ୍କାରୋତି ପରି କ୍ରିୟାପଦର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯଥା- ଲକ୍ଷ୍ମୀଂ ନମସ୍କାରୋତି । ବ୍ରହ୍ମାଣଂ ନମସ୍କର୍ମଃ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଣିପତ, ପ୍ରଣମ୍ ପ୍ରଭୃତି ଧାତୁଯୋଗରେ ଉଭୟର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା - ପ୍ରଣମ୍ୟ ତ୍ରିଲୋଚନାୟ । ଧାତାରଂ ପ୍ରଣିପତ୍ୟ । ତସ୍ମୈ ପ୍ରଣିପତ୍ୟ ନମଃ । ଗୁରବେ ପ୍ରଣାମମ୍ ଅଜରବମ୍ ।

ଅନୁଶୀଳନୀ

୧. ରେଖାକିତପଦାନାଂ ସକାରଣଂ ବିଭକ୍ତିନିରୂପଣଂ କୁରୁତ ।

- (କ) ସାଧୋଃ ଶିକ୍ଷା ଗୁଣାୟ ସମ୍ପଦ୍ୟତେ ନାସାଧୋଃ ।
- (ଖ) ଉପଦେଶୋ ହି ମୂର୍ଖାଣାଂ ପ୍ରକୋପାୟ ନ ଶାନ୍ତୟେ ।
- (ଗ) ଦୁଦୋହ ଗାଂ ସ ଯଜ୍ଞାୟ ।
- (ଘ) ବଳଭଦ୍ର ସୁଭଦ୍ରାଭ୍ୟାଂ ଜଗନ୍ନାଥାୟ ତେ ନମଃ ।
- (ଙ) ନମସ୍ତେ ସତେ ତେ ଜଗତକାରଣାୟ ।

୨. ବନ୍ଧନୀଦଉଶବାନାଂ ସମୀଚୀନଂ ବିଭକ୍ତିପ୍ରୟୋଗଂ କୃତ୍ୱା .
ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

- (କ) ଦାନଂ (ପୁଣ୍ୟ) କଷ୍ଟତେ ।
- (ଖ) ଦାରୁ (ଶକଟ.....) ବର୍ତ୍ତତେ ।
- (ଗ) ପ୍ରାତଃଭ୍ରମଣଂ (ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ) ହିତକରମ୍ ।
- (ଘ) ପିତୃଣାଂ (ଶିଶୁ) ସ୍ମୃୟତଃ ।
- (ଙ) ଶ୍ୱା (ମାର୍ଜାର.....) ଦୁହ୍ୟତି ।

୩. ସଂଶୋଧନଂ କୁରୁତ ।

- (କ) ଦ୍ୱଂ ଗୁରୁଂ ସମର୍ପୟ ଆତ୍ମାନମ୍ ।
- (ଖ) ଜ୍ଞାନିନଂ ନମଃ ।
- (ଗ) ସର୍ବେ ଧନଂ ସ୍ମୃୟତଃ ।
- (ଘ) ଦରିଦ୍ରେଷୁ ଧନଂ ଦେହି ।
- (ଙ) ଯଦ୍ ଭବନ୍ତି ରୋଗତେ ତଦେବ କରୁ ।
- (ଚ) ଗଣପତୟେ ନମସ୍କରୋତି ।

ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି

୧. ପୁରମପାଞ୍ଚେପାଦାନମ୍ - ଅପାଦାନେପଞ୍ଚମୀ -

ପା. ୨.୩.୨୮, ପା. ୧.୪.୨୪ ।

କୌଣସି ଧ୍ରୁବ ବା ବିଚ୍ଛେଦର ଅବଧୂ ହୋଇଥିବା ବସ୍ତୁଠାରୁ କୌଣସି ପଦାର୍ଥ ପୃଥକ୍ ହେଲେ ବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ ବିଶ୍ଳେଷ୍ୟର ଅବଧୂକୁ ଅପାଦାନ କୁହାଯାଏ । ଏବଂ ଅପାଦାନ କାରକରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯଥା - ବୃକ୍ଷାତ୍ ପଳାନି ପତନ୍ତି (ଗଛରୁ ପଳ ଝଟୁଛି) । କୃଷ୍ଣଃ ଗ୍ରାମାତ୍ ଆୟାତି (କୃଷ୍ଣ ଗାଁରୁ ଆସୁଅଛି) । ପତନ କ୍ରିୟାର କର୍ତ୍ତା 'ପଳାନି' ଏବଂ ଆଗମନ କ୍ରିୟାର କର୍ତ୍ତା 'କୃଷ୍ଣ' ଯଥାକ୍ରମେ 'ବୃକ୍ଷ' ଏବଂ 'ଗ୍ରାମ' ଠାରୁ ଅଲଗା ହେଉଥିବା ହେତୁ ଅପାଦାନକାରକ ଅଟନ୍ତି । 'ବୃକ୍ଷ' ଏବଂ 'ଗ୍ରାମ' ଧ୍ରୁବ ଅର୍ଥାତ୍ ବିଶ୍ଳେଷର ଅବଧୂରୂପ ପଦାର୍ଥ ହୋଇଥିବା ହେତୁ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତିରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଅପାଦାନତେ ବିଶ୍ଳେଷ୍ୟତେ ଅସ୍ଥାତ୍ ଇତି ଅପାଦାନମ୍ ।

୨. ଭୀତ୍ତାର୍ଥୀନାଂ ଭୟହେତୁଃ - ପା. ୧.୪.୨୫ ।

ଭୟାର୍ଥକ ଏବଂ ଭୀତ୍ତାର୍ଥକ ଧାତୁମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେ ଭୟ ଏବଂ ଭୀତି ହେତୁ ବା ମୂଳ କାରଣ ଠାରେ ଅପାଦାନ ହୋଇ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।

ଯଥା - ଅସଜନାତ୍ କସ୍ୟ ଭୟଂ ନ ଜାୟତେ (ଅସାଧୁ ଲୋକକୁ କିଏ ବା ନ ତରେ) । ସିଂହାତ୍ ସର୍ବେ ବିଭୀତି (ସିଂହକୁ ସମସ୍ତେ ଭୟେଇ) ।

୩. ଜୁଗୁସ୍ତାବିରାମ ପ୍ରମଦାର୍ଥନାୟପଞ୍ଚମୀନମ୍ - ପା. ୧.୪.୨୪ (ବାର୍ତ୍ତିକ)

ଯତୋ ଜୁଗୁସ୍ତା ତଦର୍ଥୀନାଂ, ବିରାମାର୍ଥୀନାଂ ଯତୋ ବିରତିଃ -

ଜୁଗୁସ୍ତା ବା ଘୃଣା, ବିରାମ, ପ୍ରମାଦ (ଅସାବଧାନତା) ଏବଂ ତତ୍ ସମ୍ପର୍କିତ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗରେ ଅପାଦାନ ହୋଇପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଯଥା - ପାପାତ୍ ଜୁଗୁସ୍ତତେ ସାଧୁଃ (ସାଧୁ ପାପକୁ ଘୃଣାକରେ) । ପଠନାତ୍

ବିରମତି ବାଳଃ (ପିଲାଟି ପଡ଼ିବାରୁ ବିରତ ହେଉଛି) । ଆଫଲୋଦୟାତ୍ କର୍ମଣଃ ନ ବିରତିଃ (ଫଳ ନ ମିଳିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାମ ବନ୍ଦ କରିବା ଅନୁଚିତ) । ଧର୍ମାତ୍ ନ ପ୍ରମଦିତବ୍ୟମ୍ (ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟରେ ଅବାଧଧାନତା ସ୍ବହସ୍ୟାୟ ନୁହେଁ) ।

୪. ବାରଣାର୍ଥାନାମାସ୍ତିତଃ - ପା. ୧.୪.୨୭ ।

ଅଭିଳଷିତ ବସ୍ତୁ, ବ୍ୟକ୍ତି ବା ପଦାର୍ଥ ଠାରୁ ଯାହାକୁ ବାରଣ କରାଯାଏ, ସେହି ବସ୍ତୁ / ପଦାର୍ଥ / ବ୍ୟକ୍ତିଠାରେ ଅପାଦାନ ହୋଇ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ, ଯଥା - ଧ୍ୟାନ୍ୟତେୟା ଗାଂ ବାରୟତି (ଧାନ ଖାଇବାରୁ ଗାଈକୁ ଚଡ଼ିଦେଉଛି) । ଚଳଚ୍ଚିତ୍ରଦର୍ଶନାତ୍ ପୁତ୍ରଂ ବାରୟତି ପିତା (ସିନେମା ଦେଖିବାକୁ ପୁଅକୁ ବାପା ମନା କରୁଛନ୍ତି) ।

୫. ଆଶ୍ୟାତୋମୟୋଽଂ - ପା. ୧.୪.୨୮ । ଯାହାଠାରୁ ନିୟମପୂର୍ବକ ବିଦ୍ୟାଧ୍ୟୟନ କରାଯାଏ ଏପରି ଗୁରୁଙ୍କ ଠାରେ ଅପାଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୁଏ, ଯଥା - ଉପାଧ୍ୟାୟାତ୍ ଅଧୀତେ (ଉପାଧ୍ୟାୟଙ୍କ ଠାରୁ ପଢୁଅଛି) । କିନ୍ତୁ ନିୟମିତ ହୋଇ ନ ଥିଲେ ଅପାଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୁଏନାହିଁ, ଯଥା - ନଟ୍ୟ୍ୟ ଗାଥାଂ ଶୁଣୋତି (ଅଭିନେତାଙ୍କର କଥା ଶୁଣୁଛି) ।

୬. ପରାଜେରସୋଢ଼ଃ - ପା. ୧.୪.୨୯ ।

ପରା ଉପସର୍ଗପୂର୍ବକ ଜି ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେ ଯାହାକୁ ସହ୍ୟ କରି ହୁଏନାହିଁ ସେଠାରେ ଅପାଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ଅଧ୍ୟୟନାତ୍ ପରାଜୟତେ (ପଢ଼ିବାରେ ହେଳା କରୁଛି) । କିନ୍ତୁ ପରା-ଜି ହରାଇବା ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ଯିଏ ପରାଜିତ ହୁଏ, ସେଠାରେ କର୍ମ ସଂଜ୍ଞା ହୁଏ । ଯଥା - ଶତ୍ରୁନ୍ ପରାଜୟତେ ସେନା (ସୈନ୍ୟବାହିନୀ ଶତ୍ରୁକୁ ପରାସ୍ତ କରୁଛନ୍ତି) ।

୭. ଅତର୍ଜ୍ଜୋଯେନାଦର୍ଶନମିଚ୍ଛତି - ପା. ୧.୪.୨୮ ।

ଯାହାର ଦର୍ଶନରୁ ନିଜକୁ ଲୁଚାଇବାର ପ୍ରୟାସ କରାଯାଏ ତାହାର ଅପାଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୁଏ, ଯଥା - ପିତୁର୍ନିଲାୟତେ ରାମଃ (ରାମ ବାପାଙ୍କୁ ଲୁଚୁଛି) ।

୮.(କ) ଜନିକର୍ତ୍ତୃ ପ୍ରକୃତିଃ - ପା. ୧.୪.୩୦ ।

ଜନ୍ ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେ ଉତ୍ପତ୍ତି ବା ଆବିର୍ଭାବର ମୂଳକାରଣଠାରେ ଅପାଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୁଏ ଯଥା - କାମାତ୍ କ୍ରୋଧୋଽଭିଜାୟତେ (ଅଭିଳାଷରୁ କ୍ରୋଧ ଜାତ ହୁଏ) । ଗୋମୟାତ୍ ବୃଷିକାଃ ପ୍ରଜାୟନ୍ତେ (ଗୋବରରୁ କୃମି ଜାତ ହୁଏ) ।

(ଖ) ଭୁବଃ ପ୍ରଭବଃ - ପା. ୧.୪.୩୧ ।

ପ୍ରଭବ ବା ପ୍ରଥମ ଆବିର୍ଭାବ ସ୍ଥଳରେ ଭୂ ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅପାଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୁଏ । ଯଥା - ହିମାଳୟାତ୍ ଗଙ୍ଗା ପ୍ରଭବତି, ଅମରକଣ୍ଠକାତ୍ ଚ ମହାନଦୀ । ହିମାଳୟରୁ ଗଙ୍ଗା ଏବଂ ଅମରକଣ୍ଠକ ପର୍ବତରୁ ମହାନଦୀ ବାହାରିଅଛି ।

୯. ଲ୍ୟବ୍‌ଲୋପେ କର୍ମଣ୍ୟଧିକରଣେ ଚ - (ବାରିକ) ।

ଲ୍ୟପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦର ପ୍ରୟୋଗ ଉଦ୍ଧୃ ଥିଲେ କର୍ମ ଏବଂ ଅଧିକରଣଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯଥା - ବଧୂଃ ଶ୍ୱଶୁରାତ୍ (ଶ୍ୱଶୁରଂ ବାନ୍ଧ୍ୟ) ଜିହ୍ରେତି (ବୋହୁ ଶ୍ୱଶୁରଙ୍କୁ ଲାଜ କରୁଛି) । ଆସନାତ୍ (ଆସନେ ଉପବିଶ୍ୟ) ପ୍ରେକ୍ଷତେ ।

ପ୍ରଥମ ବାକ୍ୟରେ ‘ବାନ୍ଧ୍ୟ’ ଲ୍ୟପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦଲୋପ ହୋଇଥିବା ହେତୁ ଏହାର କର୍ମ ‘ଶ୍ୱଶୁର’ଠାରେ ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟ ବାକ୍ୟରେ ‘ଉପବିଶ୍ୟ’ ଲ୍ୟପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦର ଲୋପହେତୁ ତାହାର ଆଧାର ‘ଆସନ’ଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ହେଲା ।

୧୦. ଯତଃସ୍ତୃଜାଳନିମାନଂ ତତ୍ର ପଞ୍ଚମୀ, ତଦ୍‌ସ୍ମୃତ୍ତାଦଧୁନଃ ପ୍ରଥମାସପ୍ତମେଽଽପି, କାଳାତ୍ ସପ୍ତମୀ ଚ ବକ୍ତବ୍ୟା ।

ଯେଉଁ ସ୍ଥାନ ବା ସମୟବାଚୀ ଶବ୍ଦଠାରୁ ଅନ୍ୟସ୍ଥାନ ବା ସମୟର ଦୂରତ୍ୱ ଦେଖାଯାଏ ସେହି ସ୍ଥାନ ବା କାଳବାଚୀ ଶବ୍ଦର ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତିରେ

ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ । ସ୍ଥାନବାଚୀ ଶବ୍ଦଠାରେ ପ୍ରଥମା ଏବଂ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତିର ବ୍ୟବହାର ମଧ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ, ଏବଂ କାଳବାଚୀ ପଦଠାରେ କେବଳ ସପ୍ତମୀ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ ।

ଯଥା - କାର୍ତ୍ତିକ୍ୟାଃ ଆଗ୍ରହାୟଣା ମାସେ ।

କଟକାତ୍ ଭୁବନେଶ୍ୱରଂ ଦ୍ୱାଦଶକ୍ରୋଶାଃ / ଦ୍ୱାଦଶକ୍ରୋଶେଷୁ ।

୧୧. ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତେ - ପା. ୨.୩.୪୭ ।

ଯାହାଠାରୁ ବିଭକ୍ତି ବା ଭେଦ ଦେଖାଯାଏ ସେଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ହୁଏ, ଯଥା - ଧନାତ୍ ଜ୍ଞାନଂ ବିଶିଷ୍ୟତେ (ଧନଠାରୁ ଜ୍ଞାନ ଶ୍ରେଷ୍ଠ) ।

ଗୋବିନ୍ଦାତ୍ ଗୋପାଳଃ ପରୁତରଃ / ପଟୀୟାନ୍ (ଗୋବିନ୍ଦ ଠାରୁ ଗୋପାଳ ଦକ୍ଷ ଅଟେ) । ଶ୍ରେୟାନ୍ ସ୍ୱଧର୍ମୋ ବିଗୁଣଃ ପରଧର୍ମାତ୍ ସ୍ୱନୁଷ୍ଠିତାତ୍ (ଅନ୍ୟର ଧର୍ମଠାରୁ ଯେତେ ଖରାପ ମନେ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ନିଜଧର୍ମ ଶ୍ରେୟସ୍କର) ।

୧୨.(କ) ପଞ୍ଚମ୍ୟପାତ୍-ପରିଭିଃ - ପା. ୨.୩.୧୦, ଆତ୍ ମର୍ଯ୍ୟାଦାବଚନେ - ପା. ୧.୪.୮୯ ।

(ମର୍ଯ୍ୟାଦା = ତେଜ ବିନା । ଅଭିବିଧି = ତେଜ ସହ ।) ଅପ, ଆତ୍, ଏବଂ ପରି ଯୋଗେ ପଞ୍ଚମୀ ହୁଏ । ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଓ ଅଭିବିଧି ଅର୍ଥରେ ଆତ୍ ଯୋଗରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ମର୍ଯ୍ୟାଦା - ଆ ମୁକ୍ତେଃ ସଂସାରଃ । (ମୁକ୍ତିକୁ ଛାଡ଼ି ସଂସାର) ।

ଅଭିବିଧି - ଆ ମୂଳାତ୍ ସର୍ବଂ ବୃତ୍ତାନ୍ତଂ କଥୟ ।

(ମୂଳରୁ ଆରମ୍ଭକରି ସବୁକଥା କୁହ) ।

ଆକୈଳାସାତ୍ ଗତୁକାମୋଽହମ୍ ।

(କୈଳାସପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯିବାକୁ ଇଚ୍ଛାକରେ) ।

(ଖ) ଅପପରୀ ବର୍ଜନେ - ପା.୧.୪.୮୮ । ଅପ ତଥା ପରି ବର୍ଜନ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଅପ, ପରି ବା ବିଷୋଃ ସଂସାରଃ (ଭଗବାନଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟତ୍ର ସଂସାର) ।

ପରି ବନାତ୍ (ବନଂ ବର୍ଜୟିତ୍ବା ଜତ୍ୟର୍ଥଃ) ବର୍ଷତି ମେଘଃ (ବନ ବ୍ୟତୀତ ସବୁଆଡ଼େ ମେଘ ବର୍ଷୁଛି) ।

୧୩. ପ୍ରତିନିଧିପ୍ରତିଦାନେ ଚ ଯସ୍ମାତ୍ - ପା.୨.୩.୧୧

ପ୍ରତିନିଧି ଏବଂ ପ୍ରତିଦାନ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବା ପ୍ରତି ଯୋଗରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - କୃଷ୍ଣଃ ଛାତ୍ରେଭ୍ୟଃ ପ୍ରତି (କୃଷ୍ଣ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ପ୍ରତିନିଧି) । ତିଳେଭ୍ୟଃ ପ୍ରତିଯଚ୍ଛତି ମାଷାନ୍ (ରାଶି ବଦଳରେ ବିରି ଦେଉଛି) ।

୧୪. ବିଭାଷା ଗୁଣୋଽସ୍ତିଯାମ୍ - ପା.୨.୩.୨୫

କାରଣ ବା ହେତୁ ବୁଝାଉଥିବା ସ୍ଥାଳିଙ୍ଗ ଭିନ୍ନ ଗୁଣବାଚକ ଶବ୍ଦର ତୃତୀୟା କିମ୍ବା ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତିରେ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହେଉଥିଲାବେଳେ, ସ୍ଥାଳିଙ୍ଗ ବାଚୀ ଶବ୍ଦର ଚୈତ୍ଯ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତିରେ ବ୍ୟବହାର ହୋଇଥାଏ ।

ଯଥା - ଜାତ୍ୟନ / ଜାତ୍ୟାତ୍ ବା ବନ୍ଧଃ (ମୁଣ୍ଡତାଯୋଗୁଁ ସେ ବନ୍ଧନରେ ପଡ଼ିଲା) ।

ବୁଦ୍ଧ୍ୟା ମୁଚ୍ଛଃ (ବୁଦ୍ଧି ଯୋଗୁଁ ସେ ମୁଚ୍ଛି ଲାଭ କଲା) ।

ଗୁଣବାଚକ ପଦ ନ ହୋଇଥିଲେ କେବଳ ତୃତୀୟାରେ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ । ଯଥା - ଧନେନ କୁଳମ୍ । ବିଦ୍ୟାୟା ଯଶଃ ଜତ୍ୟାଦି ।

୧୫. ଅନ୍ୟାରାଦିତରତଦିକ୍ଷନ୍ଦାଞ୍ଚିତରପଦାଜସିଦ୍ଧୁତ -

ପା. ୨.୩.୨୯ ।

ଅନ୍ୟ, ଆରାତ୍, ଜତର, ରତେ, ଅଞ୍ଚ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ - ପ୍ରତ୍ୟାତ୍, ଉଦର୍ ଉଦାତ୍, ପ୍ରତ୍, ଅବାର୍ ଶବ୍ଦଯୋଗେ, ଆର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ - ଦକ୍ଷିଣା, ଉତ୍ତରା ଆଦି ଶବ୍ଦଯୋଗେ, ତଥା ଆହି ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ - ଦକ୍ଷିଣାହି, ଉତ୍ତରାହି ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦଯୋଗେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।

ଯଥା - ରାମାତ୍ ଅନ୍ୟଃ / ଇତରଃ/ ଭିନ୍ନଃ କଃ ରାବଣଂ ହନ୍ତୁଂ ସମର୍ଥଃ ।
ଆରାଦ୍ ବନାଦ୍ (ବଣ ପାଖରେ) । ଜ୍ଞାନାତ୍ ରତେ ନ ସୁଖମ୍ (ଜ୍ଞାନ ବିନା
ସୁଖ ନାହିଁ) । ନଗରାତ୍ ପ୍ରାକ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ବା ପୂର୍ବତଃ (ନଗର ପୂର୍ବରୁ ପର୍ବତ
ଅଛି) । ଭାଦ୍ରପୂର୍ବାତ୍ ପୂର୍ବଃ ଶ୍ରାବଣଃ (ଶ୍ରାବଣ ମାସ ପରେ ଭାଦ୍ରବ ମାସ) ।
ଦକ୍ଷିଣା ନଗରାତ୍ ନଦୀ (ନଗରର ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରେ ନଦୀ ଅଛି) । ଗ୍ରାମାତ୍
ଦକ୍ଷିଣାହି ଦେବାଳୟଃ (ଗାଁର ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରେ ମନ୍ଦିର ଅଛି) ।

ସେହିପରି - ପ୍ରଭୃତି, ବହିଃ ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦଯୋଗେ ମଧ୍ୟ ପଞ୍ଚମୀ
ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ଶୈଶବାତ୍ ପ୍ରଭୃତି / ଆରତ୍ୟ ବା ସ୍ମରଣୀୟଃ ସଦା
ହରିଃ (ପିଲାଦିନରୁ ହରିଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରିବା ଉଚିତ) । ନଗରାତ୍ ବହିଃ ନଦୀ
ବହତି । ଅସ୍ତ୍ରାଦନନ୍ତରଂ କିଂ କରୋଷି (ଏହା ପରେ କ'ଣ କରିବ) ?
ମୁହୂର୍ତ୍ତାତ୍ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱଂ ତିଷ୍ଠ (କ୍ଷଣକପାଇଁ ଉପରେ ରୁହ) ।

୧୭. ପୃଥଗ୍ବିନାନାନାଭିସ୍ତୃତୀୟାନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍ - ପା. ୨.୩.୩୭ ।

ପୃଥକ୍, ବିନା, ନାନା ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦଯୋଗେ ପଞ୍ଚମୀ, ତୃତୀୟା ଏବଂ
ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ ।

ଶ୍ରମାତ୍ / ଶ୍ରମଂ / ଶ୍ରମେଣ ବା ବିନା ବିଦ୍ୟା ନ ସୁଲଭା (ପରିଶ୍ରମ
ବିନା ବିଦ୍ୟା ସୁଲଭ ନୁହେଁ) ।

୧୭. ଦୂରାତିକାର୍ଥେଭ୍ୟୋ ଦ୍ୱିତୀୟା ତ - ପା. ୨.୩.୩୫,

ଦୂରାତିକାର୍ଥେଃ ଷଷ୍ଠ୍ୟନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍ - ପା. ୨.୩.୩୫ ।

ଦୂର ଏବଂ ଅନ୍ତିକାର୍ଥକ ଶବ୍ଦରୁ ଦ୍ୱିତୀୟା, ତୃତୀୟା, ପଞ୍ଚମୀ ଓ ସପ୍ତମୀ
ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ ।

ଦୂର ଓ ଅନ୍ତିକାର୍ଥକ ଶବ୍ଦଯୋଗେ ପଞ୍ଚମୀ ବା ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଯଥା- ନଗରାତ୍ ନଗରସ୍ୟ ବା ଦୂରଂ, ଦୂରେଣ, ଦୂରାତ୍, ଦୂରେ
ବା ପର୍ବତଃ ବର୍ତ୍ତତେ (ସହରଠାରୁ ଦୂରରେ ପର୍ବତ ଅଛି) ।

ଗ୍ରାମସ୍ୟ ଗ୍ରାମାଦ୍ ବା ଅନ୍ତିକମ୍, ଅନ୍ତିକେନ, ଅନ୍ତିକାତ୍, ଅନ୍ତିକେ
ବା ନଦୀ ବହତି (ଗାଆଁ ନିକଟରେ ନଦୀ ବହି ଯାଉଛି) ।

ଅନୁଶୀଳନୀ

୧. ଅଧୋରେଖାକିତପଦାନାଂ ସକାରଣଂ ବିଭକ୍ତିଂ ନିରୂପୟତ ।

- (କ) ସଙ୍ଗାତ ସଞ୍ଜାୟତେ କାମଃ ।
- (ଖ) ସର୍ବଦ୍ରବ୍ୟସ୍ତୁ ବିଦ୍ୟେବ ଦ୍ରବ୍ୟମାହୁରନୁଭମମ୍ ।
ଅହାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାଦନର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାଦକ୍ଷୟଦ୍ୱାଜ ସର୍ବଦା ।।
- (ଗ) ମତୁ ଗୋପାଳଃ ଧାବନେ ପଟୀୟାନ୍ ।
- (ଘ) ପର୍ବତେଭ୍ୟଃ ନିର୍ଝରାଃ ସ୍ରବନ୍ତି ।
- (ଙ) ସର୍ପଃ ନକୁଳାତ ବିଭେତି ।

୨. ବନ୍ଧନୀମଧ୍ୟେ ଲିଖିତଶବ୍ଦାନାଂ ସମୀଚୀନଂ ବିଭକ୍ତିପ୍ରୟୋଗଂ କୃତ୍ୱା ରିଚ୍ଛସ୍ଥାନାନି ପୂରୟତ ।

- (କ) ମମ ପିତା (କଟକ) ଆଗତବାନ୍ ।
- (ଖ) ବାଳିକା ଦଶବାଦନକାଳେ ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ପ୍ରତି (ଗୃହ).... ପ୍ରସ୍ଥିତା ।
- (ଗ) (ପ୍ରକୋଷ୍ଠ) ବହିଃ ଅବକରଂ ଦୂରେ କ୍ଷିପ ।
- (ଘ) (ଦୃଢ଼) ରତେ କୋଟପି ନ ମମ ସହାୟକଃ ।
- (ଙ) (ଧର୍ମେନ୍ଦ୍ର) ବିନା ଇଦଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ କେନାପି କୃତଂ ନ ସ୍ୟାତ୍ ।
- (ଚ) ଶିଷ୍ୟଃ (ଗୁରୁ) ଗଣିତବିଦ୍ୟାଂ ପଠତି ।
- (ଛ) (ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟ) ମା ପ୍ରମଦିତବ୍ୟମ୍ ।

୩. ସଂଶୋଧନଂ କରୁତ ।

- (କ) ଜ୍ୟେଷ୍ଠଃ ବୈଶାଖସ୍ୟ ପରଃ ମାସଃ ।
- (ଖ) ସର୍ପଃ ନକୁଳଂ ବିଭେତି ।
- (ଗ) ନଦୀଂ ଦକ୍ଷିଣା ପର୍ବତଃ ବିଦ୍ୟତେ ।
- (ଘ) ନଗରଂ ବହିଃ ଜଳପ୍ରପାତଃ ବିଦ୍ୟତେ ।
- (ଙ) ବିନୟସ୍ୟ ଯାତି ପାତ୍ରତାମ୍ ।
- (ଚ) ଭୋଜନଂ ପୂର୍ବଂ ମୁଖଂ ପ୍ରକ୍ଷାଳୟ ।

ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି

୧. ଷଷ୍ଠୀ ଶେଷେ - ପା. ୨.୩.୫୦ ।

ଉକ୍ତାଦ୍ୟଃ ଶେଷଃ । କ୍ରିୟା ନିରୂପିତ କର୍ତ୍ତା, କର୍ମ ଆଦି ଅଭିହିତ ଓ ଅନଭିହିତ କାରକ କଥା କୁହାଯାଇଛି । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ସ୍ୱସ୍ୱାମିଭାବାଦି ସମ୍ବନ୍ଧ କଥା କୁହାଯାଇ ନାହିଁ । ଏହିପରି ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ଶେଷ କୁହାଯାଏ ଏବଂ ଏହି ଅର୍ଥରେ ଷଷ୍ଠୀବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ସମ୍ବନ୍ଧ ପଦମାନଙ୍କର ବାକ୍ୟରେ ଥିବା କ୍ରିୟାପଦ ସହ ସାକ୍ଷାତ୍ ସମ୍ବନ୍ଧ ନଥାଏ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ - ସ୍ଥଳନଂ ମନୁଷ୍ୟାଣାଂ ଧର୍ମଃ । ଯସ୍ୟ ନାସ୍ତି ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରଜ୍ଞା ଶାସ୍ତ୍ରଂ ତସ୍ୟ କରୋତି କିମ୍ ? ପ୍ରଥମ ବାକ୍ୟରେ ‘ସ୍ଥଳନଂ’ ପଦର ସମ୍ବନ୍ଧ ‘ମନୁଷ୍ୟାଣାଂ’ ପଦ ସହ ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟବାକ୍ୟରେ ‘ଯସ୍ୟ’ ପଦର ‘ପ୍ରଜ୍ଞା’ ପଦ ସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିଅଛି, ଏଣୁ ଏମାନଙ୍କର ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା । ସ୍ୱସ୍ୱାମି ସମ୍ବନ୍ଧ - ରାଜଃ ପୁରୁଷଃ ।

ଜନ୍ୟଜନକସମ୍ବନ୍ଧ - ପିତୁଃ ପୁତ୍ରଃ ।

ଅବୟବାବୟବିସମ୍ବନ୍ଧ - ରାମସ୍ୟ କରଃ ।

ସ୍ଥାନ୍ୟାଦେଶସମ୍ବନ୍ଧ - ଅସ୍ତେଭ୍ୟଃ ।

ଏହିପରି ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ଶେଷ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

୨. ଷଷ୍ଠୀ ହେତୁ ପ୍ରୟୋଗେ - ପା. ୨.୩.୨୬ ।

ବାକ୍ୟରେ ହେତୁ ପଦର ପ୍ରୟୋଗ ସାକ୍ଷାତ୍ ରୂପେ ହୋଇ ହେତୁ ବା କାରଣ ରୂପୀ ଅର୍ଥ ପ୍ରତୀତ ହେଉଥିଲେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯଥା - ଅଧ୍ୟୟନସ୍ୟ ହେତୋଃ ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ରାମଃ ତିଷ୍ଠତି (ପଢ଼ିବା କାରଣରୁ ରାମ ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ଅଛି) । ଏଠାରେ ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ରହିବାର କାରଣ ଅଧ୍ୟୟନ ହୋଇଥିବା ହେତୁ ଷଷ୍ଠୀବିଭକ୍ତି ହେଲା ।

୩. ସର୍ବନାମସ୍ତୃତୀୟା ତ - ପା. ୨.୩.୨୭ ।

ହେତୁ ଶବ୍ଦସହ ଯଦି ସର୍ବନାମ ପଦମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ ତେବେ ଉଭୟ ହେତୁବାଚୀ ଶବ୍ଦ ଏବଂ ସର୍ବନାମବାଚୀ ଶବ୍ଦରୁ ତୃତୀୟା, ଏବଂ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯଥା - କେନ ହେତୁନା / ହେତୋଃ / କସ୍ୟ କଟକମ୍ ଆଗତୋଽସି (କାହିଁକି ଅଥବା କେଉଁ କାରଣ ପାଇଁ କଟକ ଆସିଛୁ) ?

୪. ନିମିତ୍ତପର୍ଯ୍ୟାୟପ୍ରୟୋଗେ ସର୍ବାସାଂ ପ୍ରାୟଦର୍ଶନମ୍ (ବାର୍ତ୍ତକ)-

ନିମିତ୍ତ ବା କାରଣ ଏବଂ ତଦର୍ଥବାଚୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ ସର୍ବନାମ ଏବଂ ନିମିତ୍ତବାଚକ ଶବ୍ଦଠାରେ ପ୍ରାୟଶଃ ପ୍ରଥମାଠାରୁ ସପ୍ତମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା - କୋ ହେତୁଃ / କଂ ହେତୁମ୍ / କେନ ହେତୁନା / କସ୍ମୈ ହେତବେ / କସ୍ମାତ୍ ହେତୋଃ / କସ୍ୟ ହେତୋଃ / କସ୍ମିନ୍ ହେତୌ ।

୫. ଷଷ୍ଠ୍ୟତସର୍ଥପ୍ରତ୍ୟୟେନ - ପା. ୨.୩.୩୦ ।

ଅତସ୍ତୁର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ଯଥା - ଉତ୍ତରତଃ, ଦକ୍ଷିଣତଃ, ପୂର୍ବତଃ ପଶ୍ଚିମତଃ ଆଦି ତଥା ଉପରି, ଅଧଃ, ଅଗ୍ରେ, ଆଦୌ, ପୁରଃ ପ୍ରଭୃତି ପଦ ପ୍ରୟୋଗରେ ଯାହାର ସାମାନ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ପାଏ ତାହାଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯଥା - ଗ୍ରାମସ୍ୟ ଦକ୍ଷିଣତଃ / ଉତ୍ତରତଃ ଶସ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରାଣି ସନ୍ତି । ବୃକ୍ଷସ୍ୟ ଉପରି / ଅଗ୍ରେ ବାନରଃ । ଗୃହସ୍ୟ ଉପରି / ଅଗ୍ରେ / ପୁରଃ / ପଶ୍ଚାତ୍ ବା ନାରିକେଳବୃକ୍ଷଃ ବର୍ତ୍ତନ୍ତେ । ଅପାଂଶୁଳାନାଂ ଧୂରି କାର୍ତ୍ତନୀୟା । (ରଘୁବଂଶ) ତସ୍ୟ ସ୍ଥିତ୍ୱା କଥମପି ପୁରଃ କୌତୁକାଧାନହେତୋଃ । (ମେଘଦୂତ)

୬. ଅଧୀଗର୍ଥଦକ୍ଷେଣାଂ କର୍ମଣି - ପା. ୨.୩.୫୨ ।

ଅଧି ଉପସର୍ଗପୂର୍ବକ ସ୍ମରଣାର୍ଥକ ଇକ୍ ଧାତୁ, ଦୟ ଧାତୁ ଏବଂ ଈଶ୍ ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେ କର୍ମଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ମାତୁଃ ସ୍ମରତି ଶିଶୁଃ (ପିଲାଟି ମାଆକୁ ମନେପକାଉଛି) । ଘୃତସ୍ୟ ଦୟନମ୍-

ଘିଅର ଦାନ । ଘୃତସ୍ୟ ଜଗନମ୍ - ଘିଅର ଉପଭୋଗ । ଗାତ୍ରାଣାମ୍
ଅନୀଶୋଃହମ୍ (ମୋର ଶରୀର ଆଉ ମୋ ବଶରେ ନାହିଁ) ।

୭. କର୍ତ୍ତୃକର୍ମଣୋଃ କୃତି - ପା. ୨.୩.୬୫ ।

କୃଦନ୍ତଶବ୍ଦଯୋଗେ କର୍ତ୍ତା ବା କର୍ମଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ, ଯଥା-
କାଳସ୍ୟ କୁଟିଳା ଗତିଃ, ଶିଶୁନାଂ କ୍ରନ୍ଦନମ୍, ସାଫଲ୍ୟସ୍ୟ ଅବାପ୍ତିଃ,
ରାକ୍ଷସାନାଂ ବଧଃ, ପଶୁନ୍ୟାଂ ଚତ୍ୟା, କଳଙ୍କସ୍ୟ ଆରୋପଃ ।

୮. ଉଭୟପ୍ରାପ୍ତୌ କର୍ମଣି - ପା. ୨.୩.୬୬ ।

କର୍ତ୍ତା ଓ କର୍ମ ଦୁହିଁଙ୍କଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତିର ସମ୍ଭାବନା ହେଲେ
କେବଳ କର୍ମଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । କର୍ତ୍ତାଠାରେ ଅନୁକ୍ରେ କର୍ତ୍ତ୍ରି
ତୃତୀୟା ହୁଏ । ଯଥା- ରାଜା ଧନସ୍ୟ ଦାନମ୍ । ଗୋପେନ ଗ୍ରାବାଂ ଦୋହଃ ।

୯. ଶେଷେ ବିଭାଷା (ବାର୍ତ୍ତକ) -

କୌଣସି କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ବିକଳ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।
ଯଥା - କୁମ୍ଭକାରେଣ କୁମ୍ଭକାରସ୍ୟ ବା ଘୃତସ୍ୟ କୃତିଃ । ଶିଶୁନା ଶିଶୋର୍ବା
ଚନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ଦିବୁକ୍ଷା । ଶବ୍ଦାନାମନୁଶାସନମ୍ ଆଚାର୍ଯ୍ୟେଣ ଆଚାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ବା ।

୧୦. ନ ଲୋକାବ୍ୟୟନିଷ୍ପାଖଲର୍ଥତୃନାମ୍ - ପା. ୨.୩.୬୯ ।

ଲ+ଉ+ଉକ+ଅବ୍ୟୟ+ନିଷ୍ପା+ଖଲର୍ଥ+ତୃନାମ୍ । ଲ - ଶତ୍ରୁପ୍ରଭୃତି
ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯଥା - ନ ଶତ୍ରାଦେଃ - ଶତ୍ରୁ, ଶାନଚ୍, କୁସ୍ତୁ, କାନଚ୍, ସ୍ୟତ୍ ଓ ସ୍ୟମାନ
ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ ଯୋଗରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏନାହିଁ । ଯଥା - ଶତ୍ରୁ - ଜଳଂ ପିବନ୍,
ଶାନଚ୍ - ଧନଂ ଲଭମାନଃ, କୁସ୍ତୁ - ବନଂ ଜଗ୍ଘିବାନ୍, କାନଚ୍ - ଗୁରୁଃ
ବବନ୍ଧାନଃ, ସ୍ୟତ୍ - ଗୃହଂ ଗମିଷ୍ୟନ୍, ସ୍ୟମାନ - ଧନଂ ଦାସ୍ୟମାନଃ ।

ଉ - ହରିଂ ଦିବୁକ୍ଷୁ, ଅଳଂକରିଷୁର୍ବା । ଉକ - ଦୈତ୍ୟାନ୍ ଘାତୁକୋ
ହରିଃ । କମେରନିଷେଧଃ - ଲକ୍ଷ୍ମୀଃ କାମୁକୋ ହରିଃ । ଅବ୍ୟୟ - କୃଦବ୍ୟୟ-ଜଗତ୍
ସୃଷ୍ଟା, ସୁଖଂ କର୍ତ୍ତୁମ୍ । ନିଷ୍ପା - ବିଷୁନା ହତା ଦୈତ୍ୟଃ । ଦୈତ୍ୟାନ୍ ହତବାନ୍
ବିଷୁଃ । ଖଲର୍ଥ - ଈଷତ୍‌କରଃ ପ୍ରପଞ୍ଚୋ ହରିଣା । ତୃନ୍ - କର୍ତ୍ତା ଲୋକାନ୍ ।

ତୃତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଯୋଗେ ସ୍ତ୍ରୀ ହୁଏ । ଯଥା - ଜଗତଃ କର୍ତ୍ତା ହରିଃ ।

୧୧. ଯତଃ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣମ୍ - ପା.୨.୩.୪୧ ।

ଜାତି ଗୁଣକ୍ରିୟାସଂଜ୍ଞାଭିଃ ସମୁଦାୟାତ୍ ଏକଦେଶସ୍ୟ ପୃଥକ୍
କରଣଂ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣମ୍ (ବୃତ୍ତିଃ) ।

ସମୁଦାୟ ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି, ବସ୍ତୁ ବା ପଦାର୍ଥର ଉତ୍କର୍ଷ
ଦେଖାଇ ଅଲଗା କରାଯିବାକୁ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କୁହାଯାଏ ଏବଂ ଏହି ଅର୍ଥରେ ସ୍ତ୍ରୀ
ଓ ସପ୍ତମୀର ପ୍ରୟୋଗ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ।

ଯଥା - କବୀନାଂ କବିଷ୍ଠ ବା କାଳିଦାସଃ ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ (କବିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ
କାଳିଦାସ ଶ୍ରେଷ୍ଠ) । ଉତ୍କଳୀୟନଦୀଷୁ ଉତ୍କଳୀୟନଦୀନାମ୍ ବା ମହାନଦୀ
ଦୀର୍ଘତମା (ଓଡ଼ିଶାର ନଦୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମହାନଦୀ ସବୁଠାରୁ ବଡ଼) ।
ଗଛତାଂ / ଗଛସୁ ବା ଧାବନ୍ ଦ୍ରୁତତମଃ । (ଚାଲୁଥିବା ଲୋକମାନଙ୍କ ଠାରୁ
ଦଉଡ଼ିବା ଲୋକ ଦ୍ରୁତଗତିରେ ଯାଏ) ।

୧୨. ସ୍ତ୍ରୀ ଚାନାଦରେ - ପା.୨.୩.୩୮ ।

ଯାହାକୁ ଅବଜ୍ଞା ବା ଅନାଦର କରି କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ କରାଯାଏ
ତାହାଠାରେ ସ୍ତ୍ରୀ କିମ୍ବା ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯଥା - ନିବାରୟତୋଽପି-
ପିତୁଃ / ନିବାରୟତ୍ୟପି ପିତରି ରମେଶଃ ପଠନ୍ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ ଗତବାନ୍,
(ବାପା ମନା କରୁଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ରମେଶ ପାଠ ପଢ଼ା ଛାଡ଼ି ପଳାଇଲା) ।

୧୩. ତୁଲ୍ୟାଞ୍ଚେରତୁଲୋଽମାଭ୍ୟାଂ ତୃତୀୟାନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍ -

ପା.୨.୩.୭୨ ।

ତୁଳା ଏବଂ ଉପମା ପଦ-ବର୍ଜିତ ତୁଲ୍ୟାର୍ଥକ ତୁଲ୍ୟ, ସଦୃଶ, ସମ,
ସକାଶ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦଯୋଗରେ ତୃତୀୟା କିମ୍ବା ସ୍ତ୍ରୀର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ ।
ଯଥା - କୃଷସ୍ୟ କୃଷେନ ବା ସମଃ, ତୁଲ୍ୟଃ ସଦୃଶଃ ଦେବୋ ନାସ୍ତି (କୃଷକ

ପରି ଦେବ ନାହାଁନ୍ତି) । ଯୋଗ୍ୟ, ଉଚିତ, ଅନୁରୂପ, ଉପଯୁକ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ଅର୍ଥପ୍ରକାଶ କରୁଥିବା ବିଶେଷଣ ପଦ ସହ ପ୍ରାୟଃ ସ୍ପଷ୍ଟାର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ । ସଖେ ପୁଣ୍ୟରାଜ ନୈତଦନୁରୂପଂ ଭବତଃ (ବନ୍ଧୁ ପୁଣ୍ୟରାଜ ଏହା ତୁମପାଇଁ ଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ) । ଅନୁକରଣ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ଅନୁ ଉପସର୍ଗପୂର୍ବକ କୃ ଧାତୁର କର୍ମରେ ସ୍ପଷ୍ଟା ହେବା ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା - ତତୋଽନୁକୁର୍ଯ୍ୟାତ୍ ତସ୍ୟାଃ ସ୍ଥିତସ୍ୟ (ତାହାର ସ୍ଥିତ ହାସକୁ ଅନୁକରଣ କରିବା ସମ୍ଭବ ହୁଅନ୍ତା କି) ।

୧୪. ଭସ୍ୟ ଚ ବର୍ତ୍ତମାନେ - ପା. ୨. ୩. ୬୭ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳଅର୍ଥରେ କ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେ ସ୍ପଷ୍ଟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ମନ୍ତ୍ରିଣଃ ମତଃ ରାମଃ (ରାମକୁ ମନ୍ତ୍ରୀ ମାନନ୍ତି) । ରାଜ୍ଞାଂ ମତଃ / ବୁଦ୍ଧଃ / ପୂଜିତଃ ପୁରୋଧାଃ (ରାଜା ପୁରୋହିତଙ୍କୁ ପୂଜା କରନ୍ତି) ।

(ଅଧିକରଣବାଚିନିଷ୍ଠ - ପା. ୨. ୩. ୬୮) । ଅଧିକରଣରେ ହୋଇଥିବା କ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଯୋଗେ ସ୍ପଷ୍ଟା ହୁଏ । ଇଦମ୍ ଏଷାମ୍ ଆସିତଂ, ଶଯିତଂ, ଗତଂ, ଭୁକ୍ତଂ ବା ।

୧୫. କୃତ୍ୟାନାଂ କର୍ତ୍ତରି ବା - ପା. ୨. ୩. ୭୧ ।

କୃତ୍ୟପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ (ତବ୍ୟ, ଅନାୟ, ଯତ, ଶ୍ୟତ, ଘ୍ୟଶ, କ୍ୟପ) ଶବ୍ଦଯୋଗରେ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ତୃତୀୟା କିମ୍ବା ସ୍ପଷ୍ଟା ହୁଏ । ଯଥା - ପିତା ମମ / ମୟା ବା ପୂଜ୍ୟଃ (ପିତା ମୋର ପୂଜ୍ୟ ଅଟନ୍ତି) । ନ ବଞ୍ଚନାୟାଃ ପ୍ରଭବୋଽନୁଜୀବିଭିଃ (ସେବକମାନେ ପ୍ରଭୁମାନଙ୍କୁ ଠକିବା ଅନୁଚିତ) । ମମ ଇଦଂ କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ । ତବ ଚନ୍ଦ୍ରୋ ଦର୍ଶନାୟଃ । ରାଜଃ ଧନଂ ଦେୟମ୍ । ପକ୍ଷେ ତୃତୀୟା ।

୧୬. କୃତ୍ତୋଽର୍ଥପ୍ରୟୋଗେ କାଳେଽଧିକରଣେ -

କରସତ ଓ ସର ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଥିବା ଦ୍ଵିଃ, ତ୍ରିଃ, ପଞ୍ଚକୃତ୍ଵଃ ଏବଂ

ଅଷ୍ଟକୃତଃ ଆଦି ଶବ୍ଦମାନଙ୍କ ଯୋଗରେ ସମୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ ଅଧିକରଣ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରୟୋଗ ହେଉଥିଲେ ଷଷ୍ଠୀବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯଥା - ଦ୍ଵିରହ୍ନୋ ରମେଶଃ ଭୁଞ୍ଜେ (ଦିନରେ ରମେଶ ଦୁଇଥର ଖାଏ) । ଶତକୃତସ୍ତବୈକସ୍ୟ ସ୍ଵରତ୍ୟହ୍ନୋ ରଘୁରମଃ (ରଘୁଶ୍ରେଷ୍ଠ ଶ୍ରୀରାମ ଏକାକୀ ତୁମକୁ ଦିନରେ ଶହେଥର ମନେ ପକାନ୍ତି) ।

୧୭. ଜାସିନିପ୍ରହଣନାଟକ୍ରାଥପିଷାଂ ହିଂସାୟାମ୍ - ପା.୨.୩.୫୭ ।

ହିଂସାର୍ଥକ ଜସ୍ (ଶିକତ୍ତ) ନି ଏବଂ ପ୍ର ଉପସର୍ଗ ପୂର୍ବକ ହନ୍ ଧାତୁ, କ୍ରଥ୍ (ଶିକତ୍ତ), ନଟ୍ (ଶିକତ୍ତ) ତଥା ପିଷ୍ ଧାତୁ ମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେମାନଙ୍କ କର୍ମସ୍ଥଳରେ ଷଷ୍ଠୀ ହୁଏ ।

ଯଥା - ନିଜୈକସୋଜ୍ଞାସୟିତୁଂ ଜଗଦ୍‌ଦୁହାମ୍ (ମାଘ) । (ନିଜ ଶକ୍ତି ବଳରେ ଜଗତର ଅମଙ୍ଗଳ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କୁ ସମୂଳୋପାଟନ କରିବା ପାଇଁ) । ଅପରାଧୁନଃ ନିହନ୍ତୁଂ / ପ୍ରହନ୍ତୁଂ / ପ୍ରଶିହନ୍ତୁଂ ବା (ଅପରାଧମାନଙ୍କୁ ମାରିବା ପାଇଁ) । କ୍ରମେଣ ପେଷୁଂ ଭୁବନଦ୍ଵିଷାମପି (ଜଗତର ଦ୍ରୋହାଚରଣ କରୁଥିବା ଲୋକମାନଙ୍କୁ ନାଶ କରିବା ପାଇଁ) ।

୧୮. ବା ସ୍ଵରଣାର୍ଥଦୟେଶାଂ କର୍ମଣି -

ସ୍ଵରଣାର୍ଥ, ଦୟା ଓ ଈଶ୍ ଧାତୁର କର୍ମଠାରେ ବିକଳରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯଥା - ପୁତ୍ରଃ ମାତୁଃ ମାତରଂ ବା ସ୍ଵରତି । ଦାତା ଦରିଦ୍ରସ୍ୟ ଦରିଦ୍ରଂ ବା ଦୟତେ । ପିତା ପୁତ୍ରସ୍ୟ ପୁତ୍ରଂ ବା ଈଷେ ।

୧୯. ବ୍ୟବହୃତଶୋଃ ସମର୍ଥୟୋଃ - ପା.୨.୩.୫୭ ।

ବ୍ୟବହୃ ଏବଂ ପଶ ଧାତୁଦ୍ଵୟ ବାଜି ଲଗାଇବା ବା ଜୁଆ ଖେଳରେ ପଶ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲେ ସେମାନଙ୍କ କର୍ମରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯଥା - ଶତସ୍ୟ ବ୍ୟବହରଣଂ ପଶନଂ ବା (ଶହେଟଙ୍କା ବାଜି ଲାଗିଛି) ।

ପ୍ରାଣାନାମପଶିଷ୍ୟାସୌ (ସେ ଜୀବନକୁ ପଶ / ବାଜିରେ ଲଗାଇଛି) ।

୨୦. ଦିବସ୍ତଦର୍ଥସ୍ୟ - ପା.୨.୩.୫୮ ।

ଦିବ୍ ଧାତୁ ଉପଯୁକ୍ତ ବାଜି ବା ଜୁଆଖେଳରେ ପଣ ଲାଗିବା ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିଲେ ତାହାର କର୍ମରେ ଷଷ୍ଠୀ ହୁଏ ।

ଶତସ୍ୟ ଦୀବ୍ୟତି (ଶହେ ଟଙ୍କା ବାଜି ଲଗାଇ ଖେଳୁଛି) ।

୨୧. ପ୍ରିୟ, ବଲ୍ଲଭ ତଥା ତଦର୍ଥକ ଶବ୍ଦଯୋଗରେ ଷଷ୍ଠୀ ହୁଏ । ଯଥା - କାୟଃ କସ୍ୟ ନ ବଲ୍ଲଭଃ (ଶରୀର କାହାର ପ୍ରିୟ ନୁହେଁ) । ପ୍ରାଣୋଦ୍ୟୋଽପି ପ୍ରିୟା ସୀତା ରାମସ୍ୟାସୀନ୍ ସଂଶୟଃ (ରାମଙ୍କ ଜୀବନଠାରୁ ବଳି ସୀତା ପ୍ରିୟ ଥିଲେ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ) ।

୨୨. ବିଶେଷ ଓ ଅନ୍ତରାଦି ଶବ୍ଦଯୋଗରେ ମଧ୍ୟ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା - ତବ ମମ ଚ ସମୁଦ୍ରପଲ୍ଲବଯୋରିବାନ୍ତରମ୍ (ତୁମ ମୋ ମଧ୍ୟରେ ସମୁଦ୍ର ଓ ଗଡିଆ ପରି ପାର୍ଥକ୍ୟ) ।

୨୩. ତୃପ୍ତ୍ୟର୍ଥାନାଂ ବିଭାଷା କରଣେ -

ତୃପ୍ତ୍ୟର୍ଥ ପଦ ଯୋଗରେ କରଣ କାରକରେ ଷଷ୍ଠୀବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ପକ୍ଷେ ତୃତୀୟା । ଯଥା - ଅଗ୍ନିଃ କାଷ୍ଠାନାଂ କାଷ୍ଠେଃ ବା ନ ତୃପ୍ୟତି । ଅପାଂ ହି ତୃପ୍ତାୟ ନ ବାରିଧାରା । ସ୍ବାଦୁଃ ସୁଗନ୍ଧିଃ ସ୍ବଦତେ ତୁଷାରା ।

ଅନୁଶୀଳନୀ

୧. ରେଖାକିତପଦାନାଂ ସକାରଣଂ ବିଭକ୍ତିଂ ନିରୂପୟତ ।

(କ) ଶରୀରସ୍ୟ ଗୁଣାନାଞ୍ଚ ଦୂରମତ୍ୟନ୍ତମନ୍ତରମ୍ ।

(ଖ) କଳିଦ୍ ଭର୍ତ୍ତୁଃ ସ୍ମରସି ସୁଭଗେ ଦ୍ଵଂ ହି ତସ୍ୟ ପ୍ରିୟେତି ।

(ଗ) କୋଽତି ଭାରଃ ସମର୍ଥାନାଂ କିଂ ଦୂରଂ ବ୍ୟବସାୟିନାମ୍ ।

(ଘ) ଖାଦତଃ ଶିଶୋଃ ପିଷ୍ଠକଖଣ୍ଡଂ କାକଃ ଅପାହରତ୍ ।

(ଙ) ପୁରୁଷ୍ୟ ସମଃ କଃ ପ୍ରିୟଃ ?

୨. ବନ୍ଧନୀମଧସ୍ତାନାଂ ଶଙ୍ଖାନାଂ ସମୀତୀନଂ ବିଭକ୍ତିପ୍ରୟୋଗଂ କୃତ୍ଵା
ରିଚ୍ଛସ୍ତାନଂ ପୂରୟତ ।

(କ) (ଶିଶୁ) ସ୍ମୃତଂ ହାସ୍ୟଂ ପିତ୍ତୋଃ ଆନନ୍ଦକରମ୍ ।

(ଖ) (ଶତ) ବ୍ୟବହରଣେନ ସହସ୍ରସ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତିଃ ସ୍ୟାଦିତି
ଦୃଢ଼କାଃ କଥୟନ୍ତି ।

(ଗ) ବିପଦି (ମାତୃ) ସ୍ମରଣଂ ଆପଦ୍ ହରତି ।

(ଘ) (ଅଧ୍ୟୟନ) ହେତୋଃ ସ ବାରାଣସୀଂ ଗତବାନ୍ ।

(ଙ) (ଗୌଃ) କୃଷା ବହୁକ୍ଷାରା ।

(ଚ) (ମାତୃ) ସ୍ମରତି ବାଳଃ ମୁହୁର୍ମୁହୁଃ ।

୩. ସଂଶୋଧନଂ କୁରୁତ ।

(କ) ବ୍ୟଜନମ୍ ଅଧଃ ବାଳଃ ଶେତେ ।

(ଖ) ଶୂନଂ ବିତାଳଃ ବିଭେତି ।

(ଗ) ଗୀତାଂ ଶ୍ରବଣେନ ପୁଣ୍ୟଂ ଭବତି ।

(ଘ) ବ୍ୟାକରଣଂ ପଠନଂ କଷ୍ଟକରଂ ନ ଭବତି ।

(ଙ) ଗ୍ରାମମ୍ ଅନ୍ତିକମ୍ ଉପବନଂ ବିଦ୍ୟତେ ।

ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି

୧. ଆଧାରୋପକରଣମ୍ - ପା.୧.୪.୪୫, ସପ୍ତମୀପ୍ରକରଣେ
ଚ - ପା.୨.୩.୩୭ ।

କ୍ରିୟାର ଆଧାରକୁ ଅଧିକରଣ କୁହାଯାଏ । ଅଧିକରଣ କାରକରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ଔପଶ୍ରେଷିକ, ବୈଷୟିକ ଏବଂ ଅଭିବ୍ୟାପକ ଭେଦରେ ଆଧାର ତିନି ପ୍ରକାରର ।

ଆଧେୟ ସହ ଭୌତିକ ସଂଶ୍ଳେଷ ଥିଲେ ତାହା ଔପଶ୍ରେଷିକ ଆଧାର । ଯଥା - କଟେ ଆସ୍ତେ (ମସିଣା ଉପରେ ବସିଛି) । ଏଠାରେ ଉପବେଶନକାରୀ କଟ (ମସିଣା) କୁ ସ୍ପର୍ଶ କରୁଅଛି ଏଣୁ ଭୌତିକ ସଂଶ୍ଳେଷଣ (Physical Contact) ସ୍ପଷ୍ଟ ।

ଆଧାର ସହ ଆଧେୟର ବ୍ୟାପ୍ୟ-ବ୍ୟାପକ ସଂଶ୍ଳେଷ ଥିଲେ ତାହା ବୈଷୟିକ ଆଧାର । ଯଥା - ମୋକ୍ଷେ ଇଚ୍ଛା ଅସ୍ତି । ଏଠାରେ ଇଚ୍ଛାର ମୋକ୍ଷରେ ବିଳୀନ ହେବା କଥା ବୁଝାଏ ।

ଯଦି ଆଧେୟ ଆଧାରର ସର୍ବତ୍ର ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ୟାପ୍ୟ ବ୍ୟାପକ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥାଏ, ତାହାକୁ ଅଭିବ୍ୟାପକ ଆଧାର କୁହାଯାଏ । ତିଳେଷୁ ତୈଳମ୍ । ତୈଳ (ଆଧେୟ) ତିଳର ସର୍ବତ୍ର ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇଥିବା ହେତୁ ଏହା ଅଭିବ୍ୟାପକ ଶ୍ରେଣୀୟ ଅଟେ । ଏହି ତ୍ରିବିଧ ଆଧାରକୁ ବୁଝାଉଥିବା ଅଧିକରଣ କାରକରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଅଧିକ୍ରିୟତେ ଅସ୍ମିନ୍ ଇତି ଅଧିକରଣମ୍ ।

୨. ଇଷ୍ୟେନ୍ ବିଷୟସ୍ୟ କର୍ମଣ୍ୟୁପସଂଖ୍ୟାନମ୍ - (ବାର୍ତ୍ତକ)

କ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାତ୍ ଶବ୍ଦ ଇନ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟଯୁକ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ଏହାର କର୍ମଠାରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ଅଧୀତୀ ବ୍ୟାକରଣେ (ବ୍ୟାକରଣ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଅଛି) ।

୩. ସାଧୁସାଧୁପ୍ରୟୋଗେ ଚ - (ବାରିକ)

ସାଧୁ ଏବଂ ଅସାଧୁ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗରେ ସପ୍ତମା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯଥା - ମାତରି ସାଧୁଃ କୃଷଃ, ମାତୁଲେ ଚାସାଧୁଃ । (କୃଷ ମାତାଙ୍କ ପ୍ରତି ସଦବ୍ୟବହାର ଏବଂ ମାତୁଲ ପ୍ରତି ଅସଦବ୍ୟବହାର କରିଥିଲେ) ।

୪. ନିମିତ୍ତାତ୍ କର୍ମଯୋଗେ - (ବାରିକ)

ଯେଉଁ ଫଳ ପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ କରାଯାଏ ଯଦି ଉକ୍ତ ଫଳ ଉକ୍ତ କର୍ମସହ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇଥାଏ, ତାହାହେଲେ ସେଠାରେ ସପ୍ତମା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯଥା - *ଚର୍ମଣି ଦ୍ଵିପିନଂ ହନ୍ତି, ଦନ୍ତଯୋର୍ହନ୍ତି କୁଞ୍ଜରମ୍ ।*

କେଶେଷୁ ଚମରାଂ ହନ୍ତି, ସାମ୍ନି ପୁଷ୍ପଲକୋ ହତଃ ॥

(ଚମଡ଼ା ପାଇଁ ବାଘ, ଦାନ୍ତ ପାଇଁ ହାତୀ, ବାଳ ପାଇଁ ଚମରା ଗାଈ ଏବଂ ମୃଗନାଭି ପାଇଁ କଷ୍ଟୁରୀ ମୃଗ ମରାଯାଏ) । ସାମା - ଅଶ୍ଵକୋଷ ।

୫. ଯସ୍ୟ ଚ ଭାବେନ ଭାବଲକ୍ଷଣମ୍ - ପା. ୨.୩.୩୭ ।

ଯେଉଁ ଭାବ ବା କ୍ରିୟା ଦ୍ଵାରା ପରବର୍ତ୍ତି କାର୍ଯ୍ୟର ସୂଚନା ମିଳେ ସେହି ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଭାବବାଚୀ ଶବ୍ଦଠାରେ ସପ୍ତମା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ସୂର୍ଯ୍ୟେ ଉଦିତେ କମଳଂ ପ୍ରସ୍ଫୁଟତି (ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଦୟରେ ପଦ୍ମ ଫୁଟେ) । ବସନ୍ତେ ସମୁପସ୍ଥିତେ ପିକାଃ କୁଞ୍ଜତି (ବସନ୍ତ ଆସିଲେ କୋଇଲି ରାବେ) । ଏଠାରେ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟ ଦ୍ଵାରା ପଦ୍ମର ପ୍ରସ୍ଫୁଟନ ଏବଂ ବସନ୍ତର ସମୁପସ୍ଥାନ ଯୋଗୁଁ ପିକାର କୁଞ୍ଜନ ସୂଚିତ ହେଲା । ଏଣୁ ଉଭୟତ୍ର ସପ୍ତମା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଛି ।

ସେହିପରି- ଗୋଷ୍ଠ ଦୁହ୍ୟମାନାସୁ ଗତଃ, ଦୁଗ୍ଧାସୁ ଆଗତଃ (ଗାଈ ଦୁହାଁ ହେଉଥିବା ବେଳେ ଗଲା ଏବଂ ଦୁହାଁ ଶେଷ ହେଲାବେଳେ ଫେରି ଆସିଲା) ।

୬. ସପ୍ତମାପଞ୍ଚମେଽପି କାରକମଧ୍ୟେ - ପା. ୨.୩.୭ ।

ସମୟ ଏବଂ ମାର୍ଗର ଅନ୍ତର ବୁଝାଉଥିବା ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ପଞ୍ଚମା ଓ ସପ୍ତମା ବିଭକ୍ତିରେ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ, ଯଥା - ଅଦ୍ୟ ଭୁକ୍ତଃ ରାମଃ ତ୍ର୍ୟହେ ତ୍ର୍ୟହାଦ୍ ବା ଭୋକ୍ତା (ଆଜି ଖାଇ ତିନିଦିନ ପରେ ରାମ ଖାଇବ) । ଅୟଂ

କ୍ରୋଶେ କ୍ରୋଶାଦ୍ ବା ଲକ୍ଷ୍ୟସ୍ୟ ବିଧେର୍ (ଏକ କୋଶ ଦୂତରେଥ୍‌ବା ଲକ୍ଷ୍ୟ ସ୍ଥଳକୁ ଇନ୍ଦେ ବିଦ୍ଧ କରିପାରେ) ।

୭. ଆୟୁତ୍କୁଶଳାଭ୍ୟାଂ ତାସେବାୟାମ୍ - ପା.୨.୩.୪୦,

ସାଧୁନିପୁଣାଭ୍ୟାମର୍ତ୍ତାୟାଂ ସପ୍ତମ୍ୟପ୍ରତେଃ - ପା.୨.୩.୪୩ ।

ସଂଲଗ୍ନାର୍ଥକ ଯୁକ୍ତ, ବ୍ୟାପୃତ ତତ୍ପର ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ତଥା ତତୁରାର୍ଥକ ସାଧୁ କୁଶଳ, ନିପୁଣ, ଦକ୍ଷ, ପଟୁ, ପ୍ରବୀଣ, ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । କାର୍ଯ୍ୟେ ବ୍ୟାପୃତଃ / ଲଗ୍ନଃ / ତତ୍ପରଃ । ଶାସ୍ତ୍ରେ ନିପୁଣଃ / ଦକ୍ଷଃ / ପ୍ରବୀଣଃ / ପଟୁଃ ।

୮. ସ୍ନିହ, ଅଭିଳଷ୍ଟ, ଅନୁରଞ୍ଜି ପ୍ରଭୃତି ସ୍ନେହାସକ୍ତି ଅନୁରାଗାଦି ଅର୍ଥବୋଧକ ଶବ୍ଦଯୋଗରେ ସପ୍ତମୀ ହୁଏ । ଯଥା - ଶିଶୌ ଅସ୍ନିନ୍ ସ୍ନିହ୍ୟତି ମେ ମନଃ (ଏ ପିଲାଟି ପ୍ରତି ଶୁଦ୍ଧା ବା ସ୍ନେହ) । ନ ତାପସକନ୍ୟାୟାଂ ଶକୁନ୍ତଳାୟାଂ ମେ ଅଭିଳାଷଃ (ଶକୁନ୍ତଳା) । ଦେବେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତେ ଦୃତମନୁରକ୍ତାଃ ପ୍ରକୃତୟଃ (ମୁଦ୍ରାରାକ୍ଷସ) । ମାତା ପୁତ୍ରେ ବିଶ୍ୱସିତି । ଗୁରୌ ମମ ଶୁଦ୍ଧା ଅସ୍ତି । ଇଶ୍ୱରେ ମେ ପରାଭକ୍ତିଃ । ପରାନୁରକ୍ତିରୀଶ୍ୱରେ ।

୯. ଯୁଦ୍ଧ ଧାତୁ ଯୋଗରେ ସପ୍ତମୀ ହୋଇଯାଏ । ନୈତତ୍ ଦୃଢ଼ି ଯୁଦ୍ଧ୍ୟତେ । ସମ୍ଭାବ୍ୟତେ ତ୍ରିଲୋକସ୍ୟାପି ପ୍ରଭୁର୍ ଦୃଢ଼ି ଯୁଦ୍ଧ୍ୟତେ ।

୧୦. କାର୍ଯ୍ୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ କାରଣବାଚକ ଶବ୍ଦଠାରେ ସପ୍ତମୀ ହୁଏ । ଶୁକନାସନାମ୍ନି ମନ୍ତ୍ରିଣି ରାଜ୍ୟଭାରମାରୋପ୍ୟ ସ ଯୌବନସୁଖ ମନୁବଭୁବ । ଯୋଗ୍ୟସଚିବେ ନ୍ୟସ୍ତଃ ସମସ୍ତଭାରଃ.... ଇତ୍ୟାଦି ।

୧୧. ଫିଜିବା ବା ଆକ୍ରମଣ କରିବା ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଉଥିବା କ୍ଷିପ୍, ମୃତ୍, ଅସ୍ ପ୍ରଭୃତି ଧାତୁ ଯୋଗରେ ଯାହା ଉପରେ ପିଙ୍ଗା ବା ଆକ୍ରମଣ କରାଯାଏ ତାହାର ସପ୍ତମୀ ହୁଏ । ଯଥା - ମୃଗେଷୁ ଶରାନ୍ ମୁମୁକ୍ଷୋଃ । ନ ଖଲୁ ନ ଖଲୁ ବାଣଃ ସନ୍ନିପାତ୍ୟୋଽୟମସ୍ମିନ୍ ।

୧୨. ସପ୍ତମୀ ଅବଚ୍ଛେଦେ - ଅବଚ୍ଛେଦ (ଅର୍ଥାତ୍ ଶରୀରର କୌଣସି ଅଙ୍ଗକୁ ପୃଥକ୍ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିବା) ବୁଝାଇଲେ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ନ ହୋଇ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯଥା - ଗୃହାତ ଇବ କେଶେଷୁ ମୃତ୍ୟୁନା ଧର୍ମମାତରେତ୍ । ନାପିତଃ କ୍ଷପଣକାନ୍ ଶିରସି ଅତାଡ଼ୟତ୍ ।

ମିଶ୍ର ବିଭକ୍ତି

୧. ପୃଥକ, ନାନା ଓ ବିନାଯୋଗରେ ୨ୟା, ୩ୟା ଓ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ରତେ ଯୋଗରେ ୨ୟା ଓ ୫ମୀ ହୁଏ ।
୨. ଦକ୍ଷିଣେନ ଓ ଉତ୍ତରେଣ ପ୍ରଭୃତି ଏନପ୍-ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦଯୋଗରେ ୨ୟା ଓ ୬ଷ୍ଠୀ ହୁଏ ।
୩. ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ନ ବୁଝାଇଲେ କାଳ ଓ ମାର୍ଗବାଚକ ଶବ୍ଦଠାରେ ବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟର୍ଥେ ୨ୟା ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ବୁଝାଇଲେ ଅପବର୍ଗେ ୩ୟା ହୁଏ ।
୪. ସାଧାରଣତଃ ପ୍ରତି ଯୋଗରେ ୨ୟା ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରତିନିଧି ଓ ପ୍ରତିଦାନ ବାଚକ ପ୍ରତି ଯୋଗରେ ୫ମୀ ହୁଏ ।
୫. ବାରଣାର୍ଥକ ଅଳମ୍ ଯୋଗରେ ୩ୟା ଓ ସମର୍ଥାର୍ଥକ ଅଳମ୍ ଯୋଗରେ ୪ର୍ଥୀ ହୁଏ ।
୬. ଗମନାର୍ଥକ ଓ କଥନାର୍ଥକ ଧାତୁ ପ୍ରଯୋଗରେ ପ୍ରାୟ ୨ୟା ଓ ୪ର୍ଥୀ ହୁଏ ।
୭. ତୁଲ୍ୟାର୍ଥକ ଓ ତୃପ୍ତ୍ୟର୍ଥକ ପଦଯୋଗରେ ୩ୟା ଓ ୬ଷ୍ଠୀ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ତୁଳା ଓ ଉପମା ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ କେବଳ ୬ଷ୍ଠୀ ହୁଏ ।
୮. ପ୍ରସିତ ଓ ଉତ୍ସୁକ ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ ୩ୟା ଓ ୭ମୀ ହୁଏ ।
୯. ହେତୁର୍ଥରେ ୩ୟା ଓ ୫ମୀ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ସ୍ଥାଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦଠାରେ କେବଳ ୩ୟା ହୁଏ । ହେତୁବାଚକ ଶବ୍ଦ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଥିଲେ ସାଧାରଣ ଶବ୍ଦଠାରେ ୬ଷ୍ଠୀ ଓ ସର୍ବନାମ ଶବ୍ଦଠାରେ ୩ୟା ଓ ୬ଷ୍ଠୀ ହୁଏ ।
୧୦. ତବ୍ୟ, ଅନାୟ ପ୍ରଭୃତି କୃତ୍ୟପ୍ରତ୍ୟୟ ପଦ ଯୋଗରେ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ୩ୟା ଓ ୬ଷ୍ଠୀ ହୁଏ ।
୧୧. ସ୍ମରଣାର୍ଥ, ଦୟା ଓ ଈଶ୍ ଧାତୁ ଯୋଗରେ ୨ୟା ଓ ୬ଷ୍ଠୀ ହୁଏ ।
୧୨. ଆଶୀର୍ବାଦାର୍ଥକ ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ ୪ର୍ଥୀ ଓ ୬ଷ୍ଠୀ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ସ୍ୱପ୍ନି ଯୋଗରେ କେବଳ ଚତୁର୍ଥୀ ହୁଏ ।

୧୩. ନିମିତ୍ତାର୍ଥରେ ୪ର୍ଥୀ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ କର୍ମ ସହିତ ଅବୟବାଦି ସମ୍ବନ୍ଧ
ଥିଲେ ୭ମୀ ହୁଏ ।
୧୪. କ୍ରିୟା ଓ ଦୁଇ ଧାତୁ ଯୋଗରେ ୪ର୍ଥୀ ହୁଏ ; କିନ୍ତୁ ତାହା ପୂର୍ବରେ
ଉପସର୍ଗ ଥିଲେ ୨ୟା ହୁଏ ।
୧୫. ଦୂରାର୍ଥ ଓ ନିକଟାର୍ଥ ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ ୫ମୀ ଓ ୬ଷ୍ଠୀ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ
ସମୟା ଓ ନିକଟା ଯୋଗରେ ୨ୟା ଓ ଆରାତ୍ ଯୋଗରେ କେବଳ
୫ମୀ ହୁଏ । ଦୂର ଏବଂ ଅନ୍ତିକାର୍ଥକ ଶବ୍ଦରୁ ୨ୟା, ୩ୟା ଓ ପଞ୍ଚମୀ
ହୁଏ । ଉଦାହରଣ ଗ୍ରାମସ୍ୟ / ଗ୍ରାମାଦ୍ ବା ଦୂରଂ / ଦୂରେଣ / ଦୂରାତ୍
ବା ଦେବାଳୟଃ ଅସ୍ତି ।
୧୬. ନିର୍ଦ୍ଧାରଣାର୍ଥରେ, ଅନାଦରାର୍ଥରେ ଏବଂ ସ୍ବାମିନ୍, ସାକ୍ଷିନ୍ ପ୍ରଭୃତି
ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ ୬ଷ୍ଠୀ ଓ ୭ମୀ ହୁଏ ।
୧୭. ନିମିତ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଯୋଗରେ ପ୍ରାୟ ସବୁ ବିଭକ୍ତିରେ ପ୍ରଯୋଗ ହୁଏ ।
ଯଥା - କିଂ ନିମିତ୍ତମ୍, କେନ ନିମିତ୍ତେନ, କସ୍ମିନ୍ ନିମିତ୍ତାୟ, କସ୍ମାତ୍,
ନିମିତ୍ତାତ୍, କସ୍ୟ ନିମିତ୍ତସ୍ୟ, କସ୍ମିନ୍ ନିମିତ୍ତେ ।
୧୮. ଦିବ୍ ଧାତୁ ଯୋଗେ ଦ୍ବିତୀୟା ତୃତୀୟା ହୁଏ । ଅକ୍ଷେଃ ଅକ୍ଷାନ୍ ବା
ଦାବ୍ୟତି । କିନ୍ତୁ ଦିବ୍ ଧାତୁ ଉପସର୍ଗଯୁକ୍ତ ହେଲେ ଦ୍ବିତୀୟା ଓ ୫ଷ୍ଠୀ
ହୁଏ । ଶତସ୍ୟ ଶତଂ ବା ପ୍ରତିଦାବ୍ୟତି ।
୧୯. ଅନାଦରଭାବ ବୁଝାଇଲେ ମନ୍ୟଧାତୁର ପ୍ରଯୋଗରେ ଦ୍ବିତୀୟା ଓ
ଚତୁର୍ଥୀ ହୁଏ । ନ ଦ୍ଵଂ ତୃଣଂ ତୃଣାୟ ବା ମନ୍ୟେ ।
୨୦. ହ୍ ଓ କୃ ଧାତୁର ଶିକ୍ତପ୍ରଯୋଗରେ ଦ୍ବିତୀୟା ଓ ତୃତୀୟା ହୁଏ,
ହାରୟତି କାରୟତି ବା ଭୃତ୍ୟଂ ଭୃତ୍ୟେନ ବା କଟମ୍ ।

ଅନୁଶୀଳନୀ

୧. ରେଖାଙ୍କିତପଦାନାଂ ସକାରଣଂ ବିଭକ୍ତିଂ ନିରୂପୟତ ।

- (କ) କୁରେ ନ କୋଽପି ଅନୁରକ୍ୟତେ ।
 (ଖ) କ୍ଷମା ଶତ୍ରୌ ତ ମିତ୍ରେ ତ ଯତୀନାମେବ ଭୁଷଣମ୍ ।
 (ଗ) ଉପକାରିଷୁ ଯଃ ସାଧୁଃ ସାଧୁତ୍ୱେ ତସ୍ୟ କୋ ଗୁଣଃ ।
 (ଘ) ବୁଦ୍ଧିମସ୍ତୁ ନରାଃ ଶ୍ରେଷ୍ଠା ନରେଷୁ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନିନଃ ।
 (ଙ) ଲତାୟାଂ ସୁପୁଷ୍ପିତାୟାଂ ଭ୍ରମରାଣାଂ ସମାରମଃ ।
 (ଚ) ବ୍ୟାକରଣେ ଅଧୀତା ରାମଃ ପୁର୍ୟ୍ୟାଂ ତିଷ୍ଠତି ।

୨. ବନ୍ଧନ୍ୟନ୍ତର୍ଗତଶବ୍ଦାନାଂ ସମୀଚୀନଂ ବିଭକ୍ତିପ୍ରୟୋଗଂ କୃତ୍ୱା
 ରିଚ୍ଛସ୍ତାନଂ ପୂରୟତ ।

- (କ) ଦକ୍ଷା (ରନ୍ଧନ) ସାତା ।
 (ଖ) ଗୋବିନ୍ଦଃ (ରାମ) ଭ୍ରାତୃବତ୍ ସ୍ନିହ୍ୟତି ।
 (ଗ) ମମ ମନଃ (ଗଣିତ) ନ ରମତେ ।
 (ଘ) (କେଶ) ଗୃହୀତ୍ୱା ଜନଃ ଚୌରଂ ତାଡ଼ିତବତଃ ।
 (ଙ) (ଆପତକାଳ)..... ତୁ ସମ୍ରାପ୍ତେ ଯନ୍ନିତୁଂ ମିତ୍ରମେବ ତତ୍ ।
 (ଚ) ଆତ୍ମବତ୍ (ସର୍ବଭୂତ) ଯଃ ପଶ୍ୟତି ସଃ ପଶ୍ଵିତଃ ।

୩. ସଂଶୋଧୟତ ।

- (କ) ସୈନିକଃ ଚୌରଂ କଣ୍ଠଂ ଧୃତ୍ୱା ଅନୟତ୍ ।
 (ଖ) ଉଦରଂ ନ ତାତୟିତବ୍ୟମ୍ ।
 (ଗ) ହସ୍ତଂ ଧୃତ୍ୱା କ୍ଷମାଂ ଯାଚିତବାନ୍ ।
 (ଘ) ଭାମଃ ରାକ୍ଷସଂ ହସ୍ତାଭ୍ୟାଂ ଶିରଃ ତାଡ଼ିତବାନ୍ ।
 (ଙ) ରାମଃ ବାହନଚାଳନଂ କୁଶଳଃ ।
 (ଚ) ଧନିକଂ ଜନାନାମନୁରାଗଃ ନାସ୍ତି ।
 (ଛ) ବାୟୁଯାନାରୋହଣଂ ରାମସ୍ୟ ବଳବତୀ ଇଚ୍ଛା ।
 (ଜ) ଶତ୍ରୁଂ ପରାଜିତଂ ସୈନିକଃ ପ୍ରତ୍ୟାଗତବତଃ ।

୧୭ - ସମାସ ପ୍ରକରଣ

ସମାସ - ସମ୍+ଅସ୍+ଘଞ୍ = ସମାସ, ସଂକ୍ଷେପ । ସମସନ୍ନମ୍
 ଏକପଦାଭବନମ୍ ସମାସଃ । ସମସ୍ୟତେ ଅନେକପଦମ୍ ଇତି ସମାସଃ ।
 ସମାସରେ ପଦମାନଙ୍କର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଦୁଇପ୍ରକାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । (୧)
 ଅନେକ ପଦକୁ ଏକ ପଦରେ ପ୍ରକାଶ କରିବା । ଏକପଦକୁ ଅନେକ ପଦ
 ମିଳିତ୍ ହୋଇ ପ୍ରକାଶ କରିବା । (୨) ଅନେକ ପଦ ମିଳିତ ହୋଇ ଏକ
 ପଦରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲେ ସେହି ପଦମାନଙ୍କୁ ପୃଥକ୍ କରି ବାକ୍ୟରେ
 ଦର୍ଶାଇବା । ଯଥା - ଦେଶସ୍ୟ ସେବକଃ - ଦେଶସେବକଃ, ରାଜଃ ପୁରୁଷଃ
 - ରାଜପୁରୁଷଃ । ଦେଶସେବକଃ, ରାଜପୁରୁଷଃ - ଏଠାରେ ଅନେକ ପଦ
 ମିଳିତ ହୋଇ ଏକ ପଦରେ ପରିଣତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଦେଶସ୍ୟ ସେବକଃ,
 ରାଜଃ ପୁରୁଷଃ, ଏଠାରେ ମିଳିତପଦକୁ ପୃଥକ୍ କରି ବାକ୍ୟରେ ଦର୍ଶାଯାଇଛି ।
 ବାକ୍ୟରେ ଦର୍ଶାଇଲେ ଉକ୍ତ ବାକ୍ୟକୁ ବିଗ୍ରହ କୁହନ୍ତି । ଏହାକୁ ବ୍ୟାସବାକ୍ୟ
 ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ବିଗ୍ରହ କାହାକୁ କୁହନ୍ତି ? ବୃତ୍ତ୍ୟର୍ଥାବଚୋଧକଂ ବାକ୍ୟଂ
 ବିଗ୍ରହଃ । ବୃତ୍ତିର ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ଯେଉଁ ବାକ୍ୟ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୁଏ, ତାକୁ
 ବିଗ୍ରହ କୁହନ୍ତି । ଦେଶସେବକଃ - ବୃତ୍ତି ବା ସମାସ । ଏଠାରେ ଦେଶ ଓ
 ସେବକ ଉଭୟର ସ୍ୱ ଅର୍ଥ ପୃଥକ୍ । ଉଭୟ ମିଳିତ ହୋଇ ଏକ ପଦରେ
 ମିଳିତାର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି ।

ବୃତ୍ତି କାହାକୁ କୁହନ୍ତି ? ପରାର୍ଥାଭିଧାନଂ ବୃତ୍ତିଃ । ସ୍ୱାର୍ଥଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ
 ଅର୍ଥକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ବୃତ୍ତି କୁହାଯାଏ । ବୃତ୍ତି କେତେ ପ୍ରକାର ? ପାଞ୍ଚ
 ପ୍ରକାର । କୃତ୍ରିୟତା - ସମାସୈକଶେଷସନାଦ୍ୟତ୍ୟାଭୁରୁପାଃ ପଞ୍ଚ ବୃତ୍ତିୟଃ ।

୧. କୃତ୍ - କୁମ୍ଭକାରଃ - କୁମ୍ଭଂ କରୋତି ଏହି ଅର୍ଥରେ କୁମ୍ଭସ୍ୟ କାର (କୃ + ଅଣ) ଏହି ବିଗ୍ରହ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । କୁମ୍ଭ ଓ କାର ଦୁଇଟି ପଦ ମିଳିତ ହୋଇ କୁମ୍ଭକାର ହୁଏ । ଏହାର ଅର୍ଥ କୁମ୍ଭାର । ଏହା କୁମ୍ଭ ଓ କାର ଏହି ଦୁଇ ପଦର ଅର୍ଥଠାରୁ ଭିନ୍ନ । କୁମ୍ଭକାରଃ - ବୃତ୍ତି । କୁମ୍ଭସ୍ୟ କାରଃ (କୁମ୍ଭ ଡବ୍ କାର) - ବିଗ୍ରହ ।

୨. ତଦ୍ଭିତ - ଦଶରଥସ୍ୟ ଅପତ୍ୟଂ ପୁମାନ, ଦଶରଥ + ଅପତ୍ୟାର୍ଥେ ଇଷ୍ଟ = ଦାଶରଥଃ । ଦାଶରଥଃ- ବୃତ୍ତି । ଦଶରଥସ୍ୟ ଅପତ୍ୟଂ ପୁମାନ - ବିଗ୍ରହ ।

୩. ସମାସ - ବ୍ୟାସ ବା ବିଗ୍ରହ - ଦେଶସ୍ୟ ସେବକଃ, ସମାସ ବା ବୃତ୍ତି - ଦେଶସେବକଃ ।

୪. ଏକଶେଷ - ଯେଉଁଠାରେ ଦୁଇଟି ସୁବଚ୍ଚ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଅବଶିଷ୍ଟ ରୁହେ ତାହାକୁ ଏକଶେଷ କୁହନ୍ତି । ବିଗ୍ରହ - ମାତା ଚ୍ ଯିତା ଚ୍, ବୃତ୍ତି - ପିତରୋ ।

୫. ସନାଦ୍ୟନ୍ତଧାତୁ - 'ସନ୍'ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି 'କମେଶିତ୍' ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଅନ୍ତରେ ଥାଇ ଯାହା ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ତାହାକୁ ସନାଦ୍ୟନ୍ତ ଧାତୁ କୁହାଯାଏ । ଏଥିରେ ସନ୍, ଆୟ, ଯତ୍, କାମ୍ୟାଚ୍ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତ୍ୟୟ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ବିଗ୍ରହ - ଗନ୍ତୁମ୍ ଇଚ୍ଛତି, ବୃତ୍ତି - ଜିଗମିଷତି, ବିଗ୍ରହ - ପୁନଃ ପୁନଃ ପଠତି, ବୃତ୍ତି - ପାପଠ୍ୟତେ, ବିଗ୍ରହ - ଆତ୍ମନଃ ପୁତ୍ରମ୍ ଇଚ୍ଛତି, ବୃତ୍ତି - ପୁତ୍ରକାମ୍ୟତି ।

କେତେକ ସ୍ମରଣୀୟ ବିଷୟ

୧. ଏଠାରେ ମନେ ରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ, ଏକଶେଷରେ ସମାସ ପରି କାର୍ଯ୍ୟ ହେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ସମାସ ଅନ୍ତର୍ଗତ ନୁହେଁ । ଏହା ପୃଥକ୍ ବୃତ୍ତି । କେହି କେହି ଏହାକୁ ପରେ ଦ୍ୱୟ ସମାସ ମଧ୍ୟରେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । (ଲଘୁସିଦ୍ଧାନ୍ତାକୌମୁଦୀ) ।

୨. ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପାଞ୍ଚଟି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକପଦରେ ପ୍ରକାଶ କରିବା ବିଧିକୁ ବୃତ୍ତି

କୁହାଯାଏ । କେବଳ ସମାସରେ ଏକ ପଦରେ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ବୃତ୍ତି ବା ସମାସ ବା ସମସ୍ତପଦ କୁହାଯାଇ ପାରେ ।

୩. ବିଗ୍ରହ ଓ ବ୍ୟାସବାକ୍ୟ ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଇଁ ପ୍ରୟୋଜ୍ୟ ନୁହେଁ । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପାଞ୍ଚଟି ପାଇଁ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ବାକ୍ୟକୁ ବିଗ୍ରହ କୁହାଯାଏ । ସମସ୍ତପଦର ବିଶ୍ଳେଷଣାତ୍ମକ ବାକ୍ୟକୁ ବ୍ୟାସବାକ୍ୟ ବା ବିଗ୍ରହ କୁହାଯାଏ ।

୪. ସମାସ ଓ ବ୍ୟାସବାକ୍ୟ କେବଳ ସମାସ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରଚଳିତ ବୃତ୍ତି ଓ ବିଗ୍ରହର ନାମାନ୍ତର ମାତ୍ର ।

୫. ନିତ୍ୟ ସମାସ - ଯେଉଁଠାରେ ବିଗ୍ରହ ନଥାଏ ବା ସ୍ୱପଦରେ ବିଗ୍ରହ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, ତାହାକୁ ନିତ୍ୟ ସମାସ କୁହାଯାଏ । ଅବିଗ୍ରହଃ ଅସ୍ୱପଦବିଗ୍ରହଃ ବା ନିତ୍ୟସମାସଃ ।

ଅବିଗ୍ରହ ନିତ୍ୟସମାସ - କୃଷ୍ଣସର୍ପଃ - ଏଠାରେ ବିଗ୍ରହ ବାକ୍ୟ ନାହିଁ । ବିଗ୍ରହ ଗ୍ରହଣ କଲେ ଅର୍ଥ ଭିନ୍ନ ହୋଇଯିବ । ଅସ୍ୱପଦବିଗ୍ରହ ନିତ୍ୟ ସମାସ - ଯେଉଁଠାରେ ସମାସ ବା ବୃତ୍ତି ଭିନ୍ନ ଓ ତାର ବିଗ୍ରହରେ ଥିବା ସମସ୍ୟମାନ ପଦ ଭିନ୍ନ ସେଠାରେ ଅସ୍ୱପଦବିଗ୍ରହ ନିତ୍ୟସମାସ ହୁଏ ।

ଯଥା - ବିଗ୍ରହଃ - ଅନ୍ୟଃ ଗ୍ରାମଃ ।

ବୃତ୍ତି - ଗ୍ରାମାନ୍ତରମ୍ ।

ବିଗ୍ରହଃ - ଦେବାୟ ଇଦମ୍ (ନୈବେଦ୍ୟମ୍) ।

ବୃତ୍ତି - ଦେବାର୍ଥମ୍ ।

କିନ୍ତୁ ସ୍ୱପଦ ବିଗ୍ରହଃ - କୃଷ୍ଣଂ ଶ୍ରିତଃ । ବୃତ୍ତି - କୃଷ୍ଣଶ୍ରିତଃ ।

ବ୍ୟାଘ୍ରାତ୍ ଭୟମ୍ - ବ୍ୟାଘ୍ରଭୟମ୍ ।

ସମାସ ଭେଦ

ସମାସ ଦୁଇ ପ୍ରକାର (୧) କେବଳ ସମାସ (ସାମାନ୍ୟ ସମାସ)
(୨) ବିଶେଷ ସମାସ ।

୧. କେବଳ ସମାସ - ଯେତେବେଳେ ସମାସର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସଂଜ୍ଞା (ତତ୍ ପୁରୁଷ ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ପ୍ରଭୃତି) ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରି ହୁଏନି ଅଥଚ ସମାସ ହୋଇଥାଏ, ସେତେବେଳେ ଉକ୍ତ ସମାସକୁ କେବଳ ସମାସ ବା ସୁପ୍ ସୁପା ସମାସ କୁହାଯାଏ । ଯଥା - ପୂର୍ବ ଭୂତଃ - ଭୂତପୂର୍ବଃ ।

ଏହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ବିରଳ । ଟୀକା ବା ବ୍ୟାଖ୍ୟା ବଳରେ ଉକ୍ତ ସମାସ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ କରାଯାଏ ।

୨. ବିଶେଷ ସମାସ - ଏହା ଚାରି ପ୍ରକାର ।

(କ) ଅବ୍ୟୟୀ ଭାବ (ଖ) ତତ୍ ପୁରୁଷ (ଗ) ଦ୍ଵନ୍ଦ୍ଵ (ଘ) ବହୁବ୍ରାହି ।

ସମାସ ସାଧାରଣତଃ ଦୁଇଟି ସୁବନ୍ତ ପଦ ମଧ୍ୟରେ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରଥମ ପଦକୁ ପୂର୍ବପଦ, ଦ୍ଵିତୀୟ ପଦକୁ ଉତ୍ତର ପଦ କୁହାଯାଏ । ଏଣୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପଦାର୍ଥର ଗୁରୁତ୍ଵ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସମାସକୁ ଚାରି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଛି ।

୨.୧ ପ୍ରାୟ ପୂର୍ବ ପଦାର୍ଥ ପ୍ରଧାନ ଅବ୍ୟୟୀଭାବ - ପୂର୍ବ ପଦର ଅର୍ଥ ପ୍ରଧାନ ଥିଲେ ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ହୁଏ । ଯଥା - ଉପକୁଳମ୍ - କୁଳସ୍ୟ ସମାପମ୍ (ବିଗ୍ରହ) । ଏଠାରେ ‘ଉପ’ ଏହି ପୂର୍ବପଦର ସାମାନ୍ୟାର୍ଥ ପ୍ରଧାନ । ଏହା ଏକ ଅବ୍ୟୟ ପଦ । ଏଥିରେ ସମାସଟି ମଧ୍ୟ ଅବ୍ୟୟ ହୋଇଥାଏ । ‘ପ୍ରାୟ’ କହିବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଯେ, ଏଥିରେ କିଛି ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ସୁପପ୍ରତି, ଉନ୍ନତଗଙ୍ଗମ୍ - ପ୍ରଭୃତି ଉଦାହରଣରେ ପୂର୍ବପଦାର୍ଥ ପ୍ରଧାନ ନୁହେଁ ।

୨.୨ ପ୍ରାୟ ଉତ୍ତରପଦାର୍ଥପ୍ରଧାନ ତତ୍ ପୁରୁଷ - ଉତ୍ତର (ଶେଷ) ପଦାର୍ଥ ପ୍ରଧାନ ହୋଇଥିଲେ ତତ୍ ପୁରୁଷ ହୁଏ । କୃଷ୍ଣଶ୍ରୀତଃ - କୃଷ୍ଣଶ୍ରୀତଃ - ଉତ୍ତର ପଦ ‘ଶ୍ରୀତଃ’ ଏଠାରେ ପ୍ରଧାନ ।

ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ସମାସ

୧.୧ ଅବ୍ୟୟ ପୂର୍ବପଦ ସମାସ - ପ୍ରାୟେଶ ପୂର୍ବପଦାର୍ଥ-
ପ୍ରଧାନୋଽବ୍ୟୟୀଭାବଃ । ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ସମାସରେ ପ୍ରାୟ ପୂର୍ବ ପଦାର୍ଥ
ପ୍ରଧାନ । ଯଥା - କୃଷ୍ୟ ସମାପମ୍ - ଉପକୃଷ୍ଟମ୍ - ଏହିପଦରେ ସମାପାର୍ଥକ
ଅବ୍ୟୟ ‘ଉପ’ ପ୍ରଧାନ । ଅବ୍ୟୟୀ ଭାବ ସମାସରେ ପ୍ରାୟ ପୂର୍ବପଦରେ
ଅବ୍ୟୟ ରହେ । ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ସମାସରେ ସମସ୍ତପଦ ଅବ୍ୟୟ ହୁଏ ।
(ଅବ୍ୟୟଂ ବିଭକ୍ତି - ସମାପ - ସମୃଦ୍ଧି - ବୃଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥାଭାବାତ୍ୟୟାଃ ସମ୍ପ୍ରତି
- ଶବ୍ଦପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ - ପଞ୍ଚାଦ-ଯଥାଽନୁପୂର୍ବ୍ୟ-ଯୌଗପଦ୍ୟ - ସାଦୃଶ୍ୟ -
ସମ୍ପତ୍ତି - ସାକଲ୍ୟାଽନ୍ତରଚ୍ଚନେଷୁ - ପାଞ୍ଚ.୧.୬.) ।

୧.୧.୧ ବିଭକ୍ତି ଅର୍ଥରେ ଅବ୍ୟୟର ସମାସ ହୁଏ । ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତ୍ୟର୍ଥରେ
‘ଅଧି’ ଅବ୍ୟୟର ସମାସ ହୁଏ । ଯଥା -

ହରୌଜତି - ଅଧିହରି, ଗୃହେ ଜତି ଅଧିଗୃହମ୍, ଆତ୍ମନି ଜତି
ଅଧାତ୍ମମ୍ ।

୧.୧.୨ ସମାପ ଅର୍ଥରେ ‘ଉପ’ ଅବ୍ୟୟର ସମାସ -

କୂଳସ୍ୟ ସମାପମ୍ - ଉପକୂଳମ୍ । କୃଷ୍ୟ ସମାପମ୍ -
ଉପକୃଷ୍ଟମ୍ । ଗଙ୍ଗାୟାଃ ସମାପମ୍ - ଉପଗଙ୍ଗମ୍ । ମୁନେଃ ସମାପମ୍ -
ଉପମୁନି । ଗୋଃ ସମାପମ୍ - ଉପଗୁ । ଗିରେଃ ସମାପମ୍ - ଉପଗିରି,
ଉପଗିରମ୍ । ନଦ୍ୟାଃ ସମାପମ୍ - ଉପନଦି, ଉପନଦମ୍ ।

ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ସମାସ ଶେଷରେ ଗିରି ପଦ ଥିଲେ ତାର ଦୁଇ ପ୍ରକାର
ରୂପ ହୁଏ । ସେହିପରି ନଦୀ ଶବ୍ଦ ପରେ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଦୁଇପ୍ରକାର ରୂପହୁଏ ।

୧.୧.୩ ସମୃଦ୍ଧି ଅର୍ଥରେ ସୁ / ସମ୍ -

ମଦ୍ରାଶାଂ ସମୃଦ୍ଧିଃ - ସୁମଦ୍ରମ୍, ସମ୍ମଦ୍ରମ୍ । ଉତ୍କଳାନାଂ ସମୃଦ୍ଧିଃ -
ସୁକଳମ୍ । କଳିଙ୍ଗାନାଂ ସମୃଦ୍ଧିଃ - ସୁକଳିଙ୍ଗମ୍ । ଭାରତାନାଂ ସମୃଦ୍ଧିଃ -
ସୁଭାରତମ୍ ।

୧.୧.୪ ବ୍ୟଞ୍ଜି (ବି+ରଞ୍ଜି, ବିଗତା ରଞ୍ଜି) ଅର୍ଥରେ ଦୁର୍ -

ଯବନାନାଂ ବ୍ୟଞ୍ଜିଃ - ଦୁର୍ଯ୍ୟବନମ୍ । ହୁଣାନାଂ ବ୍ୟଞ୍ଜିଃ - ଦୁର୍ହୁଣମ୍ ।
ଭାଗ୍ୟାନାଂ ବ୍ୟଞ୍ଜିଃ - ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟମ୍ ।

୧.୧.୫ ଅଭାବ (ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅଭାବ) ଅର୍ଥରେ ନିର୍ / ଦୁର୍ -

ମକ୍ଷିକାଶାମ୍ ଅଭାବଃ - ନିର୍ମକ୍ଷିକମ୍ । ଜନାନାମ୍ ଅଭାବଃ -
ନିର୍ଜନମ୍ । ଜଳସ୍ୟ ଅଭାବଃ - ନିର୍ଜଳମ୍ । ସନ୍ଦେହସ୍ୟ ଅଭାବଃ -
ନିଃସନ୍ଦେହମ୍ । ଭିକ୍ଷାୟାଃ ଅଭାବଃ - ଦୁର୍ଭିକ୍ଷମ୍ ।

୧.୧.୬ ଅତ୍ୟୟ (ଧ୍ୱଂସ) ଅର୍ଥରେ ଅତି -

ହିମସ୍ୟ ଅତ୍ୟୟଃ - ଅତିହିମମ୍ । ଯୌବନସ୍ୟ ଅତ୍ୟୟଃ -
ଅତିଯୌବନମ୍ । ଗ୍ରୀଷ୍ମସ୍ୟ ଅତ୍ୟୟଃ - ଅତିଗ୍ରୀଷ୍ମମ୍ ।

୧.୧.୭ ଅସମ୍ପ୍ରତି (ଅଯୌଜ୍ଜିକ / ଅନୁଚିତ) ଅର୍ଥରେ ଅତି -

ନିଦ୍ରା ସମ୍ପ୍ରତି ନ ଯୁଜ୍ୟତେ - ଅତିନିଦ୍ରମ୍ । ସେହିପରି -
ଅତିପଳାୟନମ୍, ଅତିଶୟନମ୍ ।

୧.୧.୮ ଶବ୍ଦପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ (ଶବ୍ଦର ପ୍ରକାଶ) ଅର୍ଥରେ ଇତି -

ହରିଶବ୍ଦସ୍ୟ ପ୍ରକାଶଃ - ଇତିହରି । ସେହିପରି- ଇତିରାମମ୍,
ଇତିବିଷ୍ଣୁ ।

୧.୧.୯ ପଶ୍ଚାତ୍ ଅର୍ଥରେ 'ଅନୁ'-

ବିଷ୍ଣୋଃ ପଶ୍ଚାତ୍ - ଅନୁବିଷ୍ଣୁ । ରଥସ୍ୟ ପଶ୍ଚାତ୍ - ଅନୁରଥମ୍ ।
ସେହିପରି- ଅନୁଶକଟମ୍, ଅନୁଜନକମ୍ ।

୧.୧.୧୦ 'ଯଥା' ଅର୍ଥରେ ଅବ୍ୟୟାଭାବ -

ଯଥା ର ଅର୍ଥ ଚାରିପ୍ରକାର - ଯୋଗ୍ୟତା, ବାପ୍ସା, ପଦାର୍ଥାନତିବୃତ୍ତି,
ସାଦୃଶ୍ୟ ।

ଯୋଗ୍ୟତା ଅର୍ଥରେ -

ରୂପସ୍ୟ ଯୋଗ୍ୟମ୍ - ଅନୁରୂପମ୍, ଗୁଣସ୍ୟ ଯୋଗ୍ୟମ୍ - ଅନୁଗୁଣମ୍ ।

‘ବାସ୍ତା’ ଅର୍ଥରେ - (ବି-ଆପ୍+ସନ୍+ଟାପ)-

କାର୍ତ୍ତ୍ବ୍ୟନ ବ୍ୟାପ୍ତମିତ୍ତା - ବାପସା, ବ୍ୟାପ୍ତ ଅର୍ଥରେ । ଦିନଂ ଦିନଂ (ପ୍ରତି) - ପ୍ରତିଦିନମ୍, ସେହିପରି ପ୍ରତିଗୃହମ୍, ପ୍ରତିଗ୍ରାମମ୍, ପ୍ରତିବର୍ଷମ୍, ପ୍ରତ୍ୟେକମ୍, ପ୍ରତିଦ୍ବାରମ୍, ପ୍ରତ୍ୟହମ୍ ।

‘ସଦାଆନତିବୃତ୍ତି’ ଅର୍ଥରେ -

ପଦାର୍ଥର ଅନତିକ୍ରମ, ବା ଅନୁଲୁପ୍ତନ ଅର୍ଥରେ । ଶକ୍ତିମ୍ ଅନତିକ୍ରମ୍ୟ - ଯଥାଶକ୍ତି । ସେହିପରି ଯଥାରୁଚି, ଯଥାକାଳମ୍, ଯଥାକ୍ରମମ୍, ଯଥାନିୟମମ୍, ଯଥାଶାସ୍ତ୍ରମ୍, ଯଥେଷ୍ଟମ୍, ଯଥାବିଧି ।

‘ସାଦୃଶ୍ୟ’ ଅର୍ଥରେ -

ହରେଃ ସାଦୃଶ୍ୟମ୍ - ସହରି, ସାଦୃଶ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ‘ସହ’ର ସମାସ ହୁଏ । ‘ସହ’ର ‘ସ’ ଆଦେଶ ହୁଏ । (ଅବ୍ୟୟୀଭାବେ ଚାନ୍ଦକାଳେ-ପା.୬.୩.୮) । ଏଠାରେ ମୁଖ୍ୟ ସାଦୃଶ୍ୟରେ ସମାସ ହୁଏ ।

୧.୧.୧୧ ଆନୁପୂର୍ବ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ‘ଅନୁ’ର ସମାସ ।

ଆନୁପୂର୍ବ୍ୟ-କ୍ରମ । ଜ୍ୟେଷ୍ଠସ୍ୟ ଆନୁପୂର୍ବ୍ୟେଣ - ଅନୁଜ୍ୟେଷ୍ଠମ୍ ।

୧.୧.୧୨ ‘ଯୌଗପଦ୍ୟ’ ଅର୍ଥରେ ‘ସହ’ (ସ)ର ସମାସ ।

ଯୌଗପଦ୍ୟ - ଏକ ସମୟରେ ଘଟିବା ଅର୍ଥରେ ଯଥା - ଚକ୍ରେଣ ଯୁଗପତ୍ - ସଚକ୍ରମ୍ । ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ସମାସରେ ‘ସହ’ ର ‘ସ’ ଆଦେଶ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ, କାଳବାର୍ତ୍ତକ ଶବ୍ଦ ସହ ସମାସ ହେଲେ ‘ସହ’ର ‘ସ’ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା - ପୂର୍ବାହ୍ନେନ ଯୁଗପତ୍ - ସହପୂର୍ବାହ୍ନମ୍ ।

୧.୧.୧୩ ସାଦୃଶ୍ୟ (ଗୌଣସାଦୃଶ୍ୟ) ଅର୍ଥରେ ‘ସହ’ର ସମାସ ।

ଯଥା - ସଖ୍ୟା ସଦୃଶଃ = ସସଖ୍ ।

୧.୧.୧୪ ସମ୍ପତ୍ତି (ଆତ୍ମଭାବ) ଅର୍ଥରେ ‘ସହ’ -

ଯଥା - କ୍ଷତ୍ରାଣାଂ ସମ୍ପତ୍ତିଃ - ସକ୍ଷତ୍ରମ୍ । ସମ୍ପତ୍ତି - ଧନସମ୍ପତ୍ତିକୁ ବୁଝାଏ ନାହିଁ । ଏହା ସ୍ବଭାବ ଅର୍ଥରେ ଗୃହୀତ ।

୧.୧.୧୫ ସାକଲ୍ୟ (ସକଳର ଭାବ) ଅର୍ଥରେ ସହ (ସ)-

ତୃଣମ୍ ଅପି ଅପରିତ୍ୟକ୍ୟ ଅଭି -ସତୃଣମ୍ । ଏହା ଏକ ରୂତି ପ୍ରୟୋଗ । ପତ୍ରରେ ଯାହା ପରିବେଷଣ କରାଗଲା, ସେ ସବୁ ଖାଇଲା । ଏହି ଅର୍ଥ ଏଠାରେ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ।

୧.୧.୧୬ ଅନ୍ତ (ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ) ଅର୍ଥରେ ‘ସହ’ ଅବ୍ୟୟର ସମାସ ।

ଅଗ୍ନି (ଗ୍ରହ) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତମ୍ ଅଧାତେ - ସାଗ୍ନି ।

୧.୧.୧୭ ଅବଧାରଣ (ଏତିକି ପରିମାଣର ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହେବା) ଅର୍ଥରେ ଯାବତ୍ତର ସମାସ ହୁଏ ।

ଯାବନ୍ତଃ ଶ୍ଲୋକଃ -(ତାବନ୍ତଃ ଅରୂପତ ପ୍ରଣାମଃ) ଯାବଲ୍ଲୋକମ୍, ଯାବନ୍ତି ନାମାନି (ତାବନ୍ତଃ ହରି ପ୍ରଣାମଃ) ଯାବନ୍ମାନମ୍ ।
(ଯାବଦବଧାରଣେ - ପା. ୨.୧.୧୮) ।

୧.୧.୧୮ ମର୍ଯ୍ୟାଦା (ତେଜ ବିନା), ଅଭିବିଧି (ତେଜ ସହ) ଅର୍ଥରେ ‘ଆତ୍’ର ସମାସ ବିକଳରେ ହୁଏ ।

ମର୍ଯ୍ୟାଦା - ଆ ମୁକ୍ତେଃ - ଆମୁକ୍ତି (ସଂସାରଃ) । ଅଭିବିଧି - ଆ ବାଳେଭ୍ୟଃ - ଆବାଳମ୍ (ହରିଭକ୍ତିଃ) । ଏଠାରେ ସମାସ ହୁଏ । ପକ୍ଷେ ସମାସ ନ ହୋଇ ବାକ୍ୟ ରହେ । ଯଥା - ବାକ୍ୟ - ଆ ମୁକ୍ତେଃ, ସମାସ - ଆମୁକ୍ତି । ବାକ୍ୟ - ଆ ବାଳେଭ୍ୟଃ ; ସମାସ - ଆବାଳମ୍ । (ଆତ୍ ମର୍ଯ୍ୟାଦାଭିବିଧୋଃ - ପା. ୨.୧.୧୩) ।

୧.୧.୧୯ ଆଭିମୁଖ୍ୟ ଦେ୍ୟାତକ ‘ଅଭି’ ଓ ‘ପ୍ରତି’ର ଲକ୍ଷଣ ଅର୍ଥାତ୍ ଚିହ୍ନବାଚୀ ପଦସହ ସମାସ ହୁଏ । ଏହା ମଧ୍ୟ ବିକଳରେ ହୁଏ । ପକ୍ଷେ ସମାସ । ପକ୍ଷେ ବାକ୍ୟ । ଯଥା - ବାକ୍ୟ - ଅଗ୍ନିମ୍ ଅଭି, (ସମାସ-) ଅଥବା ଅଭ୍ୟଗ୍ନି ଶଲଭଃ ପତନ୍ତି । ଅଗ୍ନିଂ ପ୍ରତି ଅଥବା ପ୍ରତ୍ୟଗ୍ନି ଶଲଭଃ ପତନ୍ତି ।
(ଲକ୍ଷଣେନାଭିପ୍ରତୀ ଆଭିମୁଖ୍ୟେ) ।

୧.୧.୨୦ ପଞ୍ଚମ୍ୟନ୍ତ ସହ - ଅପ, ପରି , ବହିଷ୍ ଏହି ତିନୋଟିର ଓ ଅଞ୍ଚ ଅନ୍ତର ବିକଳରେ ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ହୁଏ ।

ଅପବିଷ୍ଟ ସଂସାରଃ, ଅପବିଷ୍ଟୋଃ, ପରିବିଷ୍ଟ, ପରିବିଷ୍ଟୋଃ, ପ୍ରାଗ୍ବନମ୍- ପ୍ରାଗ୍ବନାତ୍, ବହିର୍ବନମ୍ - ବହିର୍ବନାତ୍ ।

୧.୨ ଅବ୍ୟୟୋତ୍ତରପଦ ସମାସ - ମାତ୍ରାଥେ ଅର୍ଥାତ୍ ଲେଖ ପରିମାଣ ଅର୍ଥରେ 'ପ୍ରତି' ଅବ୍ୟୟର ସମାସ ।

ଶାକସ୍ୟ ଲେଖଃ - ଶାକପ୍ରତି (ସୁପ ପ୍ରତିନା ମାତ୍ରାଥେ - ପା. ୨.୧.୯) ।

୧.୩ ଅବ୍ୟୟ ପଦ ରହିତ ଅବ୍ୟୟୀଭାବ

୧.୩.୧ ତିଷ୍ଠଦ୍ବନ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତି - ଏହି ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ନିପାତନସିଦ୍ଧ ।

ତିଷ୍ଠତି ଗାବଃ ଯସ୍ମିନ୍ କାଳେ - ତିଷ୍ଠଦ୍ବନ୍ତ୍ର (ଗାଈ ଦୁହାଁ ହେବା ସମୟ) ଆୟତ୍ୟଃ ଗାବଃ ଯସ୍ମିନ୍ କାଳେ - ଆୟତୀଗବମ୍ (ଗାଈ ଫେରିବା ଅର୍ଥାତ୍ ଗୋଧୂଳି (ସନ୍ଧ୍ୟା) ସମୟ) । (ତିଷ୍ଠଦ୍ବନ୍ତ୍ରପ୍ରଭୃତାନି ଚ - ପା. ୨.୧.୧୭) ।

୧.୩.୨ 'ପାରେ' 'ମଧେ' ଯୋଗରେ ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ସମାସ ।

ପାର ଓ ମଧ୍ୟ ଶବ୍ଦର ସମାସ ହେଲେ ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ସମାସରେ ଉଭୟ ଯଥାକ୍ରମେ 'ପାରେ' ଓ ମଧ୍ୟେ ହୁଅନ୍ତି । ଗଙ୍ଗାୟାଃ ପାରମ୍ - ପାରେଗଙ୍ଗମ୍, ଗଙ୍ଗାୟାଃ ମଧ୍ୟମ୍ - ମଧ୍ୟେଗଙ୍ଗମ୍, ଏଠାରେ ବିକଳରେ ଷଷ୍ଠୀ ତତ୍ ପୁରୁଷ ମଧ୍ୟ ହୁଏ । ଯଥା - ଗଙ୍ଗାପାରମ୍, ଗଙ୍ଗା ମଧ୍ୟମ୍ ।

ଅନ୍ୟ ଏକ ବିକଳରେ ସମାସ ନ ହୋଇ ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟ ହୁଏ । ଯଥା - ଗଙ୍ଗାୟାଃ ପାରମ୍, ଗଙ୍ଗାୟାଃ ମଧ୍ୟମ୍ ।

୧.୪ ଅବ୍ୟୟାଭାବର ବିଶେଷ ନିୟମ

ନିୟମ	ପ୍ରତ୍ୟୟ	ଉଦାହରଣ
୧. ଅବ୍ୟୟାଭାବ ଅନ୍ତରେ		କୂଳସ୍ୟ ସମାପମ୍ - ଉପକୂଳମ୍
କ). ଅକାରାନ୍ତ ବା ଆକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ଅକାରାନ୍ତ ନପୁଂସକ ଏକବଚନ ହୁଏ । ଶେଷରେ 'ଅମ୍' ହୁଏ ।		ଶାଳାୟାଃ ସମାପମ୍ - ଉପଶାଳମ୍
ଖ). ଇକାରାନ୍ତ ବା ଈ କାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ବାରିଶବ୍ଦ ପରି ନପୁଂସକ ଏକ ବଚନ ।		ଶକ୍ତିମ୍ ଅନତିକ୍ରମ୍ୟ - ଯଥାଶକ୍ତି ଆ କନ୍ୟାକୁମାରୀୟାଃ - ଆକନ୍ୟାକୁମାରି
ଗ). ଉକାରାନ୍ତ ବା ଊ କାରାନ୍ତ ଓକାରାନ୍ତ ବା ଔକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ମଧୁଶବ୍ଦପରି ନପୁଂସକ ଏକବଚନ ହେବ ।		ବସ୍ତୁନାମ୍ ଅଭାବଃ - ନିବସ୍ତୁ ବଧୂଂବଧୂଂ ପ୍ରତି - ପ୍ରତିବଧୁ ଗୋଃ ସମାପମ୍ - ଉପଗୁ ନାବଃ ସମାପେ - ଉପନୁ କର୍ତ୍ତାରଂ କର୍ତ୍ତାରଂ ପ୍ରତି - ପ୍ରତିକର୍ତ୍ତୁ ।
ଘ). ଋକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ଋକାରାନ୍ତ ନପୁଂସକ ଏକବଚନ ପରି ରୂପହୁଏ ।		
ସୂତ୍ର - ହ୍ରସ୍ୱେ ନପୁଂସକେ ପ୍ରତିପଦିକସ୍ୟ - ପା. ୧.୨.୪୭, ଗୋଷ୍ଠିଯୋରୂପସର୍ଜନସ୍ୟ - ପା. ୧.୨.୪୮ ।		

ନିୟମ	ପ୍ରତ୍ୟୟ	ଉଦାହରଣ
୨. ଅବ୍ୟୟୀଭାବରେ ‘ଅନ୍’ ଅନ୍ତରେ ଥିଲେ ସମାସାନ୍ତ ଟର୍ (ଅ) ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଓ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ନିତ୍ୟ ଟର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ନପୁଂସକ ଲିଙ୍ଗରେ ବିକଳରେ ଟର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ସୂତ୍ର - ଅନୁ- ପା. ୫.୪.୧୦୮ ନସ୍ତଦ୍ଭିତେ-ପା. ୬.୪.୧୪୪ ନପୁଂସକାଦନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍ - ପା. ୫.୪.୧୦୯ । ‘ଅନ୍’ ଲୋପହୋଇ ‘ଟର୍’ର ଅ ଯୋଗ କରାଯାଏ । ତା ପରେ ଅକାରାନ୍ତ ନପୁଂସକ ଏକବଚନ ହୋଇ ‘ଅମ୍’ ଲାଗେ ।	ଟର୍ (ଅ)	ରାଜ୍ଞଃ ସମାପମ୍-ଉପରାଜମ୍ ଉପ+ରାଜନ୍+ଟର୍(ଅ) ଉପ + ରାଜ୍ (ଅନ୍)+ଅ ଉପ+ରାଜ୍+ଅ ଉପରାଜ + ଅମ୍ = ଉପରାଜମ୍ । ସେହିପରି : ସାମ୍ନଃ ସମାପେ = ଉପସାମମ୍ । ଚର୍ମଣଃ ସମାପେ = ଉପଚର୍ମମ୍ ଅଥବା ଉପଚର୍ମ ।

୩. ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ସମାସର ଅନ୍ତରେ ଝୟ ପ୍ରତ୍ୟାହାରର ବର୍ଣ୍ଣ ଥିଲେ ବିକଳରେ ସମାସାନ୍ତ 'ଟର୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ ।	ଟର୍ (ଅ)	ସମିଧଃ ସମାପନ ଉପ - ସମିଧ୍ + ଟର୍ (ଅ) ଉପସମିଧମ୍, ଟର୍ ନ ଲାଗିଲେ ଉପସମିତ୍ ।
୪. ଅବ୍ୟୟୀ ଭାବରେ ସମାସ ଅନ୍ତରେ ଶରତ୍ ପ୍ରଭୃତି ଥିଲେ ସମାସାନ୍ତ 'ଟର୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ଲାଗେ । ଶରଦ୍, ବିପାଶ୍, ଅନସ୍, ମନସ୍, ଉପାନହ୍, ଅନତୁହ୍, ଦିବ୍, ହିମବତ୍, ଦିଶ୍, ଦୃଶ୍, ବିଶ୍, ଚେତସ୍, ଚତୁର, ତଦ୍, ଯଦ୍, ନିୟତ୍ ।	ଟର୍ (ଅ)	ଶରଦଃ ସମାପନ - ଉପଶରଦମ୍ । ସେହିପରି ଅଧିମନସମ୍, ଉପଦିଶମ୍ ।
ସୁ - ଅବ୍ୟୟୀଭାବେ ଶରତ୍ ପ୍ରଭୃତିଭ୍ୟଃ ପା. ୫.୪.୧୦୭ । ଜରାୟା ଜରସ୍ ଟ (ବାଚ୍ଚିକମ୍) ।	ଟର୍ (ଅ)	ଜରାୟଃ ସମାପନ - ଉପ+ଜରା ଉ ପ + ଜ ର ସ୍ + ଅ , ଉ ପ ଜ ର ସ୍ + ଅ , ଉ ପ ଜ ର ସ + ଅ ମ୍ , ଉପଜରସମ୍ ।

୫. ନଦୀ, ପୌର୍ଣ୍ଣମାସୀ, ଆଗ୍ରହାୟଣୀ ପଦ ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ଅନ୍ତରେ ଥିଲେ ବିକଳରେ ସମାସାନ୍ତ 'ଟର୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ଲାଗେ । ସୁ. ନଦୀପୌର୍ଣ୍ଣମାସୀଆଗ୍ରହାୟଣୀଭାବ-୫.୪.୧୧୦	ବିକଳରେ ଟର୍ (ଅ)	ନଦୀଃସମାପନ୍, ଟର୍ ନହେଲେ = ଉପନଦି, ଟର୍ ଲାଗିଲେ ଉପନଦମ୍ । ଉପ+ପୌର୍ଣ୍ଣମାସୀ = ଉପପୌର୍ଣ୍ଣମାସି, ଉପପୌର୍ଣ୍ଣମାସମ୍ ଉପ+ଆଗ୍ରହାୟଣୀ - ଉପାଗ୍ରହାୟଣି, ଉପାଗ୍ରହାୟଣମ୍ ।
୬. ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ଅନ୍ତରେ 'ଗିରି' ଥିଲେ ବିକଳରେ 'ଟର୍' ହୁଏ । ସୁ. ଗିରିରେଷ୍ଠସେନକବ୍ୟ ୫.୪.୧୧୨	ବିକଳରେ ଟର୍	ଉପ+ଗିରି=ଉପଗିରି, ଉପଗିରିମ୍ ।
୭. ପ୍ରତି, ପର, ସମ୍ ଓ ଅନ୍ତ ପରେ ଅକ୍ଷି ଶବ୍ଦ ଥିଲେ ସମାସାନ୍ତ ଟର୍ (ପ୍ରତିପରସମୋଽନ୍ତଭ୍ୟୋଽକ୍ଷ୍ମଃ)	ଟର୍	ଅକ୍ଷିପ୍ରତି - ପ୍ରତି+ଅକ୍ଷି+ଅ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମ୍ । ଅକ୍ଷୋଃ ପରମ୍ - ପର+ଅକ୍ଷି+ଅ ପରୋକ୍ଷମ୍ ('ର'ର ଓକାର ନିପାତନସିଦ୍ଧ) ଅକ୍ଷୋଃ ସମାପମ୍, ସମ୍- ଅକ୍ଷି+ଅ = ସମକ୍ଷମ୍ ।

୨. ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସ

ପ୍ରାୟେଶ ଉତ୍ତରପଦାର୍ଥପ୍ରଧାନଃ ତତ୍ପୁରୁଷଃ । ଏହାର ପ୍ରଥମପଦ ବିଶେଷଣ ହୁଏ । ଉତ୍ତର ପଦ ବିଶେଷ୍ୟ ହୁଏ । ବିଶେଷ୍ୟ (ଉତ୍ତର ପଦ) ଏହି ସମାସରେ ପ୍ରଧାନ ।

ତତ୍ ପୁରୁଷ ଚାରିପ୍ରକାର :

୨.୧. ସାମାନ୍ୟ ତତ୍ପୁରୁଷ - (ବ୍ୟାଧିକରଣ ତତ୍ପୁରୁଷ)

୨.୨. କର୍ମଧାରୟ - ସମାନାଧିକରଣ ତତ୍ପୁରୁଷ

୨.୩. ଦ୍ଵିଗୁ

୨.୪. ନିଷ୍ପ୍ରଭୃତି

୨.୧ ସାମାନ୍ୟ ତତ୍ପୁରୁଷ (ବ୍ୟାଧିକରଣ ତତ୍ ପୁରୁଷ)

ନାମ	ବିଗ୍ରହ	ସମାସ
୧. ଦ୍ଵିତୀୟା ତତ୍ ପୁରୁଷ	ଗୃହଂ ଗତଃ	ଗୃହଗତଃ
୨. ତୃତୀୟା ତତ୍ ପୁରୁଷ	ନଖୈଃ ଭିନ୍ନଃ	ନଖଭିନ୍ନଃ
୩. ଚତୁର୍ଥୀ ତତ୍ ପୁରୁଷ	ଗୋଭ୍ୟଃ ହିତମ୍	ଗୋହିତମ୍
୪. ପଞ୍ଚମୀ ତତ୍ ପୁରୁଷ	ବ୍ୟାଘ୍ରାତ୍ ଭୟମ୍	ବ୍ୟାଘ୍ରଭୟମ୍
୫. ଷଷ୍ଠୀ ତତ୍ ପୁରୁଷ ,	ଦେଶସ୍ୟ ସେବକଃ	ଦେଶସେବକଃ
୬. ସପ୍ତମୀ ତତ୍ ପୁରୁଷ	କାର୍ଯ୍ୟେ କୁଶଳଃ	କାର୍ଯ୍ୟକୁଶଳଃ
୭. ପ୍ରଥମା (ପୂର୍ବପଦ) ତତ୍ ପୁରୁଷ -	ପୂର୍ବଂ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ	ପୂର୍ବକାର୍ଯ୍ୟ
ଏକଦେଶୀ ସମାସ (ଭିନ୍ନ ବିଭକ୍ତି କିନ୍ତୁ ଏକପ୍ରବ୍ୟାବର୍ତ୍ତତ)		

ସାମାନ୍ୟ ତତ୍ ପୁରୁଷ - ଯେଉଁ ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସରେ ଦୁଇପଦର ବିଭକ୍ତି ଭିନ୍ନଥୁବ - ଏବଂ ଉଭୟ ଭିନ୍ନଦ୍ରବ୍ୟବାଚକ ହୋଇଥିବେ ସେଠାରେ ବ୍ୟଧିକରଣ ତତ୍ପୁରୁଷ ହୁଏ । ଭିନ୍ନବିଭକ୍ତିକିନ୍ତୁ ତ ଭିନ୍ନଦ୍ରବ୍ୟବାଚିକିନ୍ତୁ ତ ବ୍ୟଧିକରଣକିନ୍ତୁ - ବି-ଭିନ୍ନ, ଅଧିକରଣ-ଆଧାର, ଦ୍ରବ୍ୟ ।

୨.୧.୧. ଦ୍ଵିତୀୟା ତତ୍ପୁରୁଷ

(କ) ଶ୍ରୀତ, ଅତୀତ, ପତିତ, ଗତ, ଅତ୍ୟସ୍ତ, ପ୍ରାପ୍ତ, ଆପନ୍ନ ଶବ୍ଦ ସହ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତର ସମାସ ହେଲେ ଦ୍ଵିତୀୟାତତ୍ ପୁରୁଷ ହୁଏ । (ଦ୍ଵିତୀୟା ଶ୍ରୀତାତୀତ ପତିତ ଗତାତ୍ୟସ୍ତ ପ୍ରାପ୍ତାପନ୍ନୈଃ - ପା. ୨.୧.୨୪) । ଗମ୍ୟାଦାନାମୁପସଂଖ୍ୟାନମ୍ (ବା) ।

କୃଷ୍ଣଂ ଶ୍ରୀତଃ - କୃଷ୍ଣଶ୍ରୀତଃ । ଶାଳାଂ ପ୍ରାପ୍ତଃ - ଶାଳାପ୍ରାପ୍ତଃ ।

ଦୁଃଖମ୍ ଅତୀତଃ - ଦୁଃଖାତୀତଃ । କଷ୍ଟମ୍ ଆପନ୍ନଃ - କଷ୍ଟାପନ୍ନଃ ।

କୂପଂ ପତିତଃ - କୂପପତିତଃ । ଗ୍ରାମଂ ଗମା - ଗ୍ରାମଗମା ।

ଗ୍ରାମଂ ଗତଃ - ଗ୍ରାମଗତଃ । ଅନ୍ନଂ ବୁଭୁକ୍ଷୁଃ - ଅନ୍ନବୁଭୁକ୍ଷୁଃ ।

(ଖ) ପ୍ରାପ୍ତ ଓ ଆପନ୍ନର ଦ୍ଵିତୀୟା ସହ ସମାସ ହେଲେ ଉଭୟର ପ୍ରଥମସ୍ଥାନରେ ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ଯଥା ଜୀବନଂ ପ୍ରାପ୍ତଃ - ପ୍ରାପ୍ତଜୀବନଃ, କଷ୍ଟମ୍ ଆପନ୍ନଃ - ଆପନ୍ନକଷ୍ଟଃ । (ପ୍ରାପ୍ତାପନ୍ନେ ଦ୍ଵିତୀୟା-ପା. ୨.୨.୪) । କାଳ ବାଚକ ଦ୍ଵିତୀୟାନ୍ତର 'କ୍ତ' ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ସହ ସମାସ ହୁଏ । (କାଳାଃ - ପା. ୨.୧.୨୮) । ଯଥା - ମାସଂ ପ୍ରମିତଃ ।

(ଗ) ଅତ୍ୟନ୍ତ ସଂଯୋଗରେ କାଳ ବାଚୀ ଦ୍ଵିତୀୟାନ୍ତର ସୁବଚ୍ଚସହ ସମାସହୁଏ । ଯଥା-ମୁହୂର୍ତ୍ତଂ ସୁଖମ୍ - ମୁହୂର୍ତ୍ତସୁଖମ୍ । (ଅତ୍ୟନ୍ତ ସଂଯୋଗେ ଚ - ପା. ୨.୧.୨୯) ।

୨.୧.୨. ତୃତୀୟା ତତ୍ପରୁଷ

କ) ତୃତୀୟା କର୍ତ୍ତ୍ରି ବା ତୃତୀୟାନ୍ତ କରଣକାରକର କୃଦନ୍ତ ସହ ସମାସ ହୁଏ ।
(କର୍ତ୍ତ୍ରିକରଣେ କୃତା ବହୁଳମ୍ - ପା. ୨.୧.୩୨) ।

କର୍ତ୍ତ୍ରି ତୃତୀୟା + କୃଦନ୍ତ -

ହରିଣା ଦ୍ରାତଃ - ହରିଦ୍ରାତଃ, ବିଶ୍ୱନାଥେନ ରଚିତମ୍ -

ବିଶ୍ୱନାଥରଚିତମ୍ ।

କରଣେ ତୃତୀୟା + କୃଦନ୍ତ -

ନଘୋଃ ଭିନ୍ନଃ - ନଘଭିନ୍ନଃ, ପରଶୁନା ଛିନ୍ନଃ - ପରଶୁଛିନ୍ନଃ ।

ଖ) ତୃତୀୟାନ୍ତପଦର ପୂର୍ବ-ସଦୃଶ-ସମ-ଭନାର୍ଥ - କଳହ - ନିପୁଣ-
ମିଶ୍ର(ସଂମିଶ୍ର) - ଶ୍ଳକ୍ଷଣ-ଅବର ଶବ୍ଦ ସହ ସମାସ ହୁଏ (ପୂର୍ବସଦୃଶ-
ସମୋନାର୍ଥକଳହନିପୁଣମିଶ୍ରଶ୍ଳକ୍ଷଣୌଃ - ପା. ୨.୧.୩୧, ବା -
ଅବରସ୍ୟୋପସଂଖ୍ୟାନମ୍) ।

ମାସେନ ପୂର୍ବଃ - ମାସପୂର୍ବଃ ।

ମାତ୍ରା ସଦୃଶଃ - ମାତୃସଦୃଶଃ ।

ପିତ୍ରା ସମଃ - ପିତୃସମଃ ।

ଧାନେ୍ୟନ ଜନମ୍ - ଧାନେ୍ୟାନମ୍ ।

ଧାନେ୍ୟନ ବିକଳମ୍ - ଧାନ୍ୟବିକଳମ୍ । ବାତା କଳହଃ - ବାକ୍‌କଳହଃ ।

ଆଚାରେଣ ନିପୁଣଃ-ଆଚାରନିପୁଣଃ । ଆଚାରେଣ କୁଶଳଃ - ଆଚାରକୁଶଳଃ ।

ଗୁଡେନ ମିଶ୍ରଃ - ଗୁଡ଼ମିଶ୍ରଃ ।

ଗୁଡେନ ସଂମିଶ୍ରଃ - ଗୁଡ଼ସଂମିଶ୍ରଃ ।

ଆଚାରେଣ ଶ୍ଳକ୍ଷଣଃ - ଆଚାରଶ୍ଳକ୍ଷଣଃ । ମାସେନ ଅବରଃ - ମାସାବରଃ ।

ଗ) ସଂସ୍କାରଦ୍ରବ୍ୟ ଦଧିପ୍ରଭୃତିର ଅନ୍ନ ସହ, ମିଶ୍ରୀକରଣର ଗୁଡ଼ାଦିର
ଢ଼ଢ଼ାବାଚକ ସହ ସମାସ ହୁଏ । (ଅନ୍ନେନ ବ୍ୟଞ୍ଜନମ୍ - ପା. ୨.୧.୩୪;

ଇକ୍ଷେପା ମିଶ୍ରାକରଣମ୍ - ପା. ୨. ୧. ୩୫) । ଯଥା -

ଦଧ୍ନା ଓଦନଃ - ଦଧୋଦନଃ, ଗୁଡ଼େନ ଧାନଃ - ଗୁଡ଼ଧାନଃ
(ଧାନା-ସ୍ତାଲିଙ୍ଗ-ଭୃଷ୍ମଦବ) ।

୨. ୧. ୩. ଚତୁର୍ଥୀ ତତ୍ପୁରୁଷ

ଚତୁର୍ଥୀନ୍ତ ପଦର ତଦର୍ଥ, ଅର୍ଥ, ବଳି, ହିତ, ସୁଖ ଓ ରକ୍ଷିତ ସହିତ
ସମାସ ହେଲେ ଚତୁର୍ଥୀ ତତ୍ ପୁରୁଷ ହୁଏ । (ଚତୁର୍ଥୀ ତଦର୍ଥାର୍ଥ-ବଳି-ହିତ-
ସୁଖ-ରକ୍ଷିତୈଃ-ପା. ୨. ୧. ୩୩) ।

(କ) ଚତୁର୍ଥୀ-ତଦର୍ଥ (ଚତୁର୍ଥୀନ୍ତ ପଦରେ ଥିବା ପଦାର୍ଥ ପାଇଁ ଯାହା ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ।
ଯୁପାୟ ଦାରୁ - ଯୁପଦାରୁ । ଯୁପ-ଚତୁର୍ଥୀନ୍ତ । ଦାରୁରୁ ଯୁପ (ବଳିକାଠ)
ତିଆରି ହୁଏ । ଚତୁର୍ଥୀନ୍ତ ବିକୃତି, ଦାରୁ-ପ୍ରକୃତି । ଯେଉଁଠାରେ ଏହିପରି
ପ୍ରକୃତି ବିକୃତି ଭାବ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିବ ସେଠାରେ ସେଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ତତ୍ପୁରୁଷ
ହୁଏ । ସେହିପରି କୁଣ୍ଡଳାୟ ସୁବର୍ଣ୍ଣମ୍ - କୁଣ୍ଡଳ ସୁବର୍ଣ୍ଣମ୍ । (ସୁବର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରକୃତି,
କୁଣ୍ଡଳ ବିକୃତି) । ଅନ୍ୟତ୍ର ଯଦି କେବଳ ତଦର୍ଥ (ତାହାପାଇଁ) ଏହିପରି ଭାବ
ଥାଏ ସେଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ତତ୍ ପୁରୁଷ ହେବନାହିଁ । ଯଥା ଅଶ୍ୱପାଇଁ ଘାସ -
ଏଠାରେ ‘ଅଶ୍ୱାୟ ଘାସଃ’ ନହୋଇ ‘ଅଶ୍ୱସ୍ୟ ଘାସଃ’ - ଅଶ୍ୱଘାସଃ - ଷଷ୍ଠୀ
ତତ୍ ପୁରୁଷ ହେବ । ସେହିପରି, ଗୁରୋଃ ଦକ୍ଷିଣା - ଗୁରୁଦକ୍ଷିଣା ।

(ଖ) ଚତୁର୍ଥୀନ୍ତ+ଅର୍ଥ-ଅର୍ଥଶବ୍ଦ ସହ ଚତୁର୍ଥୀନ୍ତର ନିତ୍ୟସମାସ ହୁଏ, ଏହା
ବିଶେଷ୍ୟର ଲିଙ୍ଗ ଗ୍ରହଣ କରିଥାଏ । (ବା - ଅର୍ଥେନ ନିତ୍ୟସମାସୋ
ବିଶେଷ୍ୟଲିଙ୍ଗତା ଚେତି ବକ୍ତବ୍ୟମ୍) ।

ବାଳକାୟ ଅୟମ୍ - ବାଳକାର୍ଥଃ (ସୁପଃ) ।

ଦେବାୟ ଇୟମ୍ - ଦେବାର୍ଥା (ମାଳା) ।

ବାଳକାୟ ଇଦମ୍ - ବାଳକାର୍ଥମ୍ (ପୟଃ) ।

(ଗ) ବଳି ପ୍ରଭୃତି ଯୋଗେ ଚତୁର୍ଥୀ ତତ୍ ପୁରୁଷ ।

ଭୂତେଭ୍ୟଃ ବଳିଃ - ଭୂତିବଳିଃ । ଗୋଭ୍ୟଃ ହିତମ୍ - ଗୋହିତମ୍ ।

ଗୋଭ୍ୟଃ ସୁଖମ୍ - ଗୋସୁଖମ୍ । ଗୋଭ୍ୟଃ ରକ୍ଷିତମ୍ - ଗୋରକ୍ଷିତମ୍ ।

୨.୧.୪. ପଞ୍ଚମୀ ତତ୍ପୁରୁଷ

(କ) ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ପଦର ଭୟ, ଭୀତ, ଭୀତି, ଭୀ ଏହି ପଦମାନଙ୍କ ସହ ସମାସ ହେଲେ ପଞ୍ଚମୀ ତତ୍ ପୁରୁଷ ହୁଏ । (ପଞ୍ଚମୀ ଭୟେନ - ପା. ୨.୧.୩୭ ବା - ଭୟ-ଭୀତି-ଭୀତିରିତି ବାଚ୍ୟମ୍) ।

ଚୋରାଦ୍ ଭୟମ୍ - ଚୋରଭୟମ୍ । ବ୍ୟାଘ୍ରାଦ୍ ଭୀତଃ - ବ୍ୟାଘ୍ରଭୀତଃ ।

ବୃକାଦ୍ ଭୀତିଃ - ବୃକଭୀତିଃ । ସର୍ପାଦ୍ ଭୀଃ - ସର୍ପଭୀଃ ।

ଏହି ପଦମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯେ କୌଣସି ପଦ ସହ ସମାସ ହୁଏ ।

କିନ୍ତୁ ଚୋରାଦ୍ ରକ୍ଷିତଃ = ଚୋରରକ୍ଷିତଃ, ବ୍ୟାଘ୍ରାଦ୍ ଭୀତଃ - ବ୍ୟାଘ୍ରଭୀତଃ - ଏପରି ସମାସ ହେବ ନାହିଁ । ଗ୍ରାମାଦ୍ ନିର୍ଗତଃ - ଗ୍ରାମନିର୍ଗତଃ, ଅଧର୍ମାଦ୍ କୁଗୁସ୍ତୁଃ - ଅଧର୍ମକୁଗୁସ୍ତୁଃ - ଏପରି ସ୍ଥଳରେ ସମାସ ହୋଇପାରେ ବୋଲି ଭାଷ୍ୟକାରଙ୍କ ମତ ।

(ଖ) ପଞ୍ଚମ୍ୟନ୍ତପରେ କେତେକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟପଦ ଯଥା - ଅପେତ, ଅପୋତ୍, ମୁକ୍ତ, ପତିତ, ଅପତ୍ରସ୍ତ ପଦମାନଙ୍କ ସହ ସମାସ ହୁଏ । (ଅପେତାପୋତ୍-ମୁକ୍ତ-ପତିତାପତ୍ରସ୍ତୈରଙ୍ଗଣ-ପା. ୨.୧.୩୮) । ଏହି ପ୍ରୟୋଗ ଗୁଡ଼ିକ ରୁଚି ପ୍ରୟୋଗ ।

ସୁଖାଦ୍ ଅପେତଃ - ସୁଖାପେତଃ । ସ୍ୱର୍ଗାଦ୍ ପତିତଃ - ସ୍ୱର୍ଗପତିତଃ ।

କଞ୍ଚନାୟା ଅପୋତଃ - କଞ୍ଚନାପୋତଃ । ତରଙ୍ଗାଦ୍ ଅପତ୍ରସ୍ତଃ - ତରଙ୍ଗାପତ୍ରସ୍ତଃ । ବକ୍ତାଦ୍ ମୁକ୍ତଃ - ବକ୍ତମୁକ୍ତଃ ।

* ସବୁ ସ୍ଥଳରେ ଏପରି ସମାସ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା -

ପ୍ରାସାଦାତ୍ ପତିତଃ - ପ୍ରାସାଦପତିତଃ । ଏଥିରେ ବାସ୍ତବ ପତନ
କ୍ଷେତ୍ରରେ ସମାସ ହୁଏନାହିଁ ।

(ଗ) ପଞ୍ଚମ୍ୟନ୍ତ ଷୋକ, ଅତିକ, ଦୁରାର୍ଥକ, କୃଷ୍ଣ ପଦମାନଙ୍କର ‘କ୍ତ’
ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତସହ ସମାସ ହୁଏ । ଏଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତିର ଅଲୁକ୍ ହୁଏ ।
(*ଷୋକାନ୍ତିକଦୁରାର୍ଥକୃଷ୍ଣାଣି ଜେନ - ପା. ୨.୧.୩୯, ପଞ୍ଚମ୍ୟାଃ*
ଷୋକାଦିଭ୍ୟଃ - ପା. ୬.୩.୨) ।

ଷୋକାତ୍ ମୁକ୍ତଃ - ଷୋକାନମୁକ୍ତଃ । ଅତିକାତ୍ ଆଗତଃ - ଅତିକାଦାଗତଃ ।

ଦୁରାତ୍ ଆଗତଃ - ଦୁରାଦାଗତଃ । କର୍ତ୍ତୃଆଗତଃ - କୃତ୍ୱାଦାଗତଃ ।

(ଘ) ପଞ୍ଚମ୍ୟନ୍ତ ଶତଶବ୍ଦ ଓ ସହସ୍ର ଶବ୍ଦର ‘ପର’ ସହ ସମାସ ହୁଏ ।
(*ବା-ଶତସହସ୍ରୌ ପରେଶେତି ବଚ୍ଚବ୍ୟମ୍*) । ଯଥା -

ଶତାତ୍ ପରେ - ପରଶଶତଃ । ସହସ୍ରାତ୍ ପରେ - ପରସ୍ସହସ୍ରଃ ।

* ରାଜଦନ୍ତାଦିଗଣରେ ‘ଶତ’, ‘ସହସ୍ର’ ଶବ୍ଦ ଦୁଇଟି ଗ୍ରହଣ ହେତୁ
ସେମାନଙ୍କର ପରନିପାତ ହୁଏ ଓ ସ୍ୱର୍ ଆଗମ ହୁଏ ।

୨.୧.୫. ଷଷ୍ଠୀ ତତ୍ପୁରୁଷ

(କ) ଷଷ୍ଠ୍ୟନ୍ତ ପଦର ସୁବନ୍ତ ସହ ସମାସ ହୁଏ । (*ଷଷ୍ଠୀ- ପା. ୨.୨.୮*)
ଯଥା - ଦେଶସ୍ୟ ସେବକଃ - ଦେଶସେବକଃ । ରାଜଃ ପୁରୁଷଃ -
ରାଜପୁରୁଷଃ ।

(ଖ) ଯାଜକାଦି ସହ ଷଷ୍ଠୀର ସମାସ ହୁଏ । (*ଯାଜକାଦିଭିଷ - ପା.*
୨.୨.୯) ।

ଯାଜକ, ପୂଜକ, ପରିଚାରକ, ପରିବେଷକ, ସ୍ନାତକ, ଅଧ୍ୟାପକ,
ଉପାଦକ, ହୋତୃ, ପୋତୃ, ଭର୍ତୃ(ପତି), ରଥଗଣକ ଓ ପରିଗଣକ -
ଯାଜକାଦି ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ।

ଉଦାହରଣ : ବ୍ରାହ୍ମଣସ୍ୟ ଯାଜକଃ - ବ୍ରାହ୍ମଣଯାଜକଃ, ଦେବପୂଜକଃ, ରାଜପରିଚାରକଃ ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଗ) କୃଦନ୍ତ ଯୋଗେ ଷଷ୍ଠୀର ସମାସ ହୁଏ । (ବା-କୃଦ୍‌ଯୋଗା ଚ ଷଷ୍ଠୀ ସମସ୍ୟତେ) - ଦେବସ୍ୟ ପୂଜନମ୍ - ଦେବପୂଜନମ୍ ।

(ଘ) ନିର୍ଧାରଣରେ ଷଷ୍ଠୀର ସମାସ ହୁଏ ନାହିଁ । (ନ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣେ -ପା. ୨.୨.୧୦) ।

ଉଦାହରଣ : ନୃଣାଂ ବ୍ରାହ୍ମଣଃ ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ । କିନ୍ତୁ 'ତର' ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଗୁଣବାଚୀ ଶବ୍ଦ ସହ ଷଷ୍ଠୀର ସମାସ ହୁଏ ଓ 'ତର' ଲୋପ ହୁଏ । (ବା - ଗୁଣାଭରେଣ ତରଲୋପଞ୍ଚେତି ବଚ୍ଚବ୍ୟମ୍) ।

ଉଦାହରଣ : ସର୍ବେଷାଂ ଶ୍ୱେତତରଃ - ସର୍ବଶ୍ୱେତଃ, ସର୍ବେଷାଂ ମହତରଃ - ସର୍ବମହାନ୍ ।

(ଡ) ପ୍ରତିପଦବିଧାନରେ ହୋଇଥିବା ଷଷ୍ଠୀର ସମାସ ହୁଏ ନାହିଁ । (ପ୍ରତିପଦବିଧାନା ଷଷ୍ଠୀ ନ ସମସ୍ୟତେ ଜତି ବାଚ୍ୟମ୍) - ସର୍ପିଷୋ ଜ୍ଞାନମ୍ ।

(ତ) ପୁରୁଣାର୍ଥକ ପ୍ରତ୍ୟୟଯୋଗେ ନିଷ୍ପନ୍ନ ଶବ୍ଦ, ଗୁଣବାଚକ ଶବ୍ଦ, ସୁହିତ (ତୃଷ୍ଠି ଅର୍ଥ ଥିବା ଶବ୍ଦ,) ଶତ୍ରୁ ଓ ଶାନତ୍ (ସତ୍) ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ, କୃଦନ୍ତ ଅବ୍ୟୟ, ଓ ତବ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ସମାନାଧିକରଣ ଶବ୍ଦ ସହ ଷଷ୍ଠୀର ସମାସ ହୁଏ ନାହିଁ । (ପୁରଣଗୁଣ-ସୁହିତାର୍ଥ-ସଦବ୍ୟୟ-ତବ୍ୟ-ସମାନାଧିକରଣେନ -ପା. ୨.୨.୧୧) । ଉଦାହରଣ -

୧. ପୁରୁଣାର୍ଥକ - ସତାଂ ଷଷ୍ଠଃ ।

୨. ଗୁଣବାଚକ - କାକସ୍ୟ କାର୍ଷ୍ୟମ୍ ।

୩. ସୁହିତାର୍ଥକ (ତୃପ୍ତ୍ୟର୍ଥକ) - ଫଳାନାଂ ସୁହିତଃ, ଫଳାନାଂ ତୃପ୍ତଃ । କିନ୍ତୁ ତୃତୀୟା ସମାସ ହେବ । ଯଥା - ଫଳେଃ ତୃପ୍ତଃ - ଫଳ ତୃପ୍ତଃ ।

୪. ଶତ୍ରୁ, ଶାନତ୍ (ସତ) - ଦ୍ଵିଜସ୍ୟ କୁର୍ବନ୍, ଦ୍ଵିଜସ୍ୟ କୁର୍ବାଣଃ (କିଙ୍କର) ।

୫. କୃଦନ୍ତ ଅବ୍ୟୟ - ବ୍ରାହ୍ମଣସ୍ୟ କୃତ୍ଵା ।

୬. ବ୍ରାହ୍ମଣସ୍ୟ କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ । କିନ୍ତୁ ଯଦି ସମାସ ହୋଇଥାଏ ତେବେ ତାହାକୁ 'ତବ୍ୟତ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ବୋଲି ଧରିବାକୁ ହେବ । ଯଥା - ସ୍ଵସ୍ୟ କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ -ସ୍ଵକର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ ।

୭. ସମାନାଧିକରଣ - ତକ୍ଷକସ୍ୟ ସର୍ପସ୍ୟ ।

(ଛ) ପୂଜାର୍ଥକ 'କ୍ତ' ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ସହ ଷଷ୍ଠୀବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତର ସମାସ ହୁଏ ନାହିଁ । (ଭେନ ଚ ପୂଜାୟାମ୍ -ପା. ୨.୨.୧୨) । ମତିବୁଦ୍ଧି-ପୂଜାର୍ଥେଭ୍ୟଷ୍ - ପା. ୩.୨.୧୮୮) । ଉଦାହରଣ -

ରାଜ୍ଞାଂ ମତଃ, ବୁଦ୍ଧଃ, ପୂଜିତଃ ବା ।

(ଜ) ଅଧିକରଣ ବାଚକ କ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ସହ ଷଷ୍ଠ୍ୟନ୍ତର ସମାସ ହୁଏ ନାହିଁ । (ଅଧିକରଣବାଚିନା ଚ - ପା. ୨.୨.୧୩) । ଉଦାହରଣ -

ଜଦମ୍ ଏଷାମ୍ ଆସିତଂ, ଗତଂ, ଭୁକ୍ତଂ ବା ।

(ଝ) ଉଭୟପ୍ରାପ୍ତୌ କର୍ମଣି - ପା. ୨.୩.୬୬ ସୂତ୍ର ଅନୁସାରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥିଲେ ତାର ସମାସ ହେବନାହିଁ । କର୍ମଣି ଚ -ପା. ୨.୨.୧୪) । ଉଦାହରଣ-

ଆଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟୋ ଗର୍ବାଂ ଦୋହଃ ଅଗୋପେନ ।

(ଞ) କର୍ତ୍ତରି 'ତୃତ୍' 'ଅକ' ପ୍ରତ୍ୟୟଯୋଗେ ହୋଇଥିବା ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତର ସମାସ ହେବନାହିଁ । (ତୃଜକାଭ୍ୟାଂ କର୍ତ୍ତରି -ପା. ୨.୨.୧୫) ।

୧. କର୍ତ୍ତରି ତୃତ୍ - ଅପାଂ ସ୍ରଷ୍ଟା, ବଜ୍ରସ୍ୟ ଭର୍ତ୍ତା । ପତ୍ୟର୍ଥକ ଭର୍ତ୍ତୁ ଶବ୍ଦର ଯାଜ୍ଞକାଦିଗଣରେ ସମାସ ହୁଏ । ଭୁବଃ ଭର୍ତ୍ତା-ଭୂଭର୍ତ୍ତା । ତ୍ରିଭୁବନସ୍ୟ ବିଧାତା - ତ୍ରିଭୁବନବିଧାତା । ଏହା ଶେଷ ଷଷ୍ଠୀରେ ସମାସ ।

୨. ଅକ - ଓଦନସ୍ୟ ପାଚକଃ ।

(ଟ) ଷଷ୍ଠୀ ତତ୍ ପୁରୁଷର କେତେକ ବିଶେଷ ନିୟମ / ବ୍ୟତିକ୍ରମ

ନିୟମ	ପ୍ରତ୍ୟୟ	ଉଦାହରଣ
୧) ଗୁଣାର୍ଥ ସହ ଷଷ୍ଠୀ ନିଷେଧ ସବୁସ୍ଥଳରେ ଲାଗେ ନାହିଁ । (ବ୍ୟତିକ୍ରମ) ବସ୍ତୁତଃ ଏହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଗୁଣବାଚକ ଶବ୍ଦ ନୁହନ୍ତି ଏଗୁଡ଼ି ଭାବ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ।		ଅର୍ଥସ୍ୟ ଗୌରବମ୍ - ଅର୍ଥଗୌରବମ୍ ବୁଦ୍ଧେଃ ମାନ୍ୟମ୍ - ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ୟମ୍
୨) କୃଦନ୍ତ ଅବ୍ୟୟ ସହ ଷଷ୍ଠୀ ସମାସ ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଅବ୍ୟୟର ଷଷ୍ଠୀ ସମାସ ହୁଏ ।		ବୃକ୍ଷସ୍ୟ ଉପରି - ବୃକ୍ଷୋପରି
୩) ରାଜନ, ଅହନ, ସଖ ଶବ୍ଦ ଅନ୍ତରେ ଥିଲେ ତତ୍‌ପୁରୁଷରେ ସମାସାନ୍ତ ଟଚ୍ (ଅ) ପ୍ରତ୍ୟୟ ଲାଗେ । (ରାଜାହଃ ସର୍ବଭ୍ୟ- ଷ୍ଟଚ୍-ପା. ୫.୪.୯୧)	ଟଚ୍ (ଅ)	କଳିଙ୍ଗାନାଂ ରାଜା - କଳିଙ୍ଗରାଜଃ କୃଷ୍ଣସ୍ୟ ସଖା - କୃଷ୍ଣସଖଃ

ନିୟମ	ପ୍ରତ୍ୟୟ	ଉଦାହରଣ
ରକ୍, ପୁର, ଅପ,ଧୁର, ପଥୁନ୍ ଏହିସବୁ ଅନ୍ତରେ ଥିଲେ ସମାସାନ୍ତ 'ଅ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ଅନ୍ଧରେ ଥିବା 'ଧୁର'ରୁ ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟ ଲାଗେନାହିଁ । (ସୁ-ରକ୍ପୁରବଧୁର- ପଥାମାନକ୍ଷେ- ପା.୫.୪.୭୪) ।	ଅ	ବିଷୋଃ ପୁଃ - ବିଷ୍ଣୁପୁରମ୍ ସଖ୍ୟଃ ପଦ୍ମଃ - ସଖ୍ୟପଥଃ ରାଜଃ ଧୁଃ - ରାଜଧୁରା କିନ୍ତୁ ଅକ୍ଷଧୁଃ - ଏଠାରେ 'ଅ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ଲାଗିନାହିଁ ।

୨.୧.୭. ସପ୍ତମୀ ତତ୍ପରୁଷ

(କ) ଶୌଣ୍ଡ (ଚତୁର), ଧୂର୍ଜ, କିତବ (ଶଠ), ପ୍ରବୀଣ, ସଂବାତ (ଭୂଷିତ),
ଅନ୍ତର, ଅଧି, ପରୁ, ପଣ୍ଡିତ, କୁଶଳ, ଚପଳ, ନିପୁଣ - ଏହି ଶବ୍ଦ ମାନଙ୍କ
ମଧ୍ୟରୁ ଯେକୌଣସି ଶବ୍ଦ ସହ ସପ୍ତମ୍ୟନ୍ତର ସମାସ ହୁଏ । (ସପ୍ତମୀ
ଶୌଣ୍ଡେ - ପା. ୨.୧.୪୦) । ଉଦାହରଣ -

ଅକ୍ଷେଷୁ ଶୌଣ୍ଡଃ - ଅକ୍ଷଶୌଣ୍ଡଃ । ଅକ୍ଷେଷୁ ଧୂର୍ଜଃ - ଅକ୍ଷଧୂର୍ଜଃ ।
ଦ୍ୟୁତେ କିତବଃ - ଦ୍ୟୁତକିତବଃ । ଶାସ୍ତ୍ରେ ପ୍ରବୀଣଃ - ଶାସ୍ତ୍ରପ୍ରବୀଣଃ ।
ବେଦେ ପଣ୍ଡିତଃ - ବେଦପଣ୍ଡିତଃ । କାବ୍ୟେ କୁଶଳଃ - କାବ୍ୟକୁଶଳଃ ।
କାର୍ଯ୍ୟେ ଚପଳଃ - କାର୍ଯ୍ୟଚପଳଃ ।

(ଖ) ସପ୍ତମ୍ୟନ୍ତ ଶବ୍ଦର ସିଦ୍ଧି, ଶୁଷ୍କ, ପକ୍ୱ ଓ ବନ୍ଧ ଏହି ଶବ୍ଦ ମାନଙ୍କ ସହ
ସମାସ ହୁଏ । (ସିଦ୍ଧି-ଶୁଷ୍କ-ପକ୍ୱ-ବନ୍ଧେଷ୍ଠ - ପା. ୨.୧.୪୧) ।
ଉଦାହରଣ -

ଚଢ଼େ ବନ୍ଧିଃ - ଚକ୍ରବନ୍ଧିଃ ।

ତୀର୍ଥେ କାକଃ - ତୀର୍ଥକାକଃ (ଲୋଲୁପ, ୦କ) ।

ପୂର୍ବଂ କାୟସ୍ୟ - ପୂର୍ବକାୟଃ । ଅପରଂ କାୟସ୍ୟ - ଅପରକାୟଃ ।

(ଗ) ସକଳ ଏକ ଦେଶର ‘ଅହନ୍’ ସହ ସମାସ ହୁଏ । ଯଥା -
ମଧ୍ୟ ଅହଃ - ମଧ୍ୟାହ୍ନଃ । ପୂର୍ବ ଅହଃ - ପୂର୍ବାହ୍ନଃ ।
ଅପରାହ୍ନ ଅହଃ - ଅପରାହ୍ନଃ । ସାୟଃ ଅହଃ - ସାୟାହ୍ନଃ ।

(ଘ) ସବୁ ଏକଦେଶର କାଳ ସହ ସମାସ ହୁଏ । ଯଥା -
ମଧ୍ୟ ରାତ୍ରେ - ମଧ୍ୟରାତଃ ।

୨.୨. କର୍ମଧାରୟ (ସମାନାଧିକରଣ ତତ୍ପୁରୁଷ)

ତତ୍ପୁରୁଷସମାସରେ ପଦ ଦୁଇଟି ସମାନ ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ (ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ) ଓ ଏକ ଦ୍ରବ୍ୟବାଚକ ହେଲେ ଉକ୍ତ ତତ୍ ପୁରୁଷକୁ କର୍ମଧାରୟ କୁହାଯାଏ । (ତତ୍ ପୁରୁଷଃ ସମାନାଧିକରଣଃ କର୍ମଧାରୟଃ - ପା.୧.୨.୪୨) ।

ପ୍ରକାର / ଭେଦ	ବିଗ୍ରହ	ସମାସ
୧. ବିଶେଷଣପୂର୍ବପଦ	ନୀଳମ୍ ଉତ୍ତଳମ୍	ନୀଳୋତ୍ତଳମ୍
୨. ବିଶେଷଣୋତ୍ତରପଦ	ବୈଦ୍ୟାକରଣଃ ଖସୁଚିଃ	ବୈଦ୍ୟାକରଣଖସୁଚିଃ
୩. ବିଶେଷଣୋତ୍ତମପଦ	ଭୀମଃ କାନ୍ତଃ	ଭୀମକାନ୍ତଃ
୪. ବିଶେଷ୍ୟୋତ୍ତମପଦ	ରାମଃ କୃଷ୍ଣଃ	ରାମକୃଷ୍ଣଃ
୫. ଉପମାନପୂର୍ବପଦ	ଘନଃ ଇବ ଶ୍ୟାମଃ	ଘନଶ୍ୟାମଃ
୬. ଉପମାନୋତ୍ତରପଦ	ପୁରୁଷଃବ୍ୟାଘ୍ର ଇବ	ପୁରୁଷବ୍ୟାଘ୍ରଃ
୭. ଅବଧାରଣାପୂର୍ବପଦ	ବିଦ୍ୟା ଏବ ସାଗରଃ	ବିଦ୍ୟାସାଗରଃ
୮. ସମ୍ଭାବନାପୂର୍ବପଦ	ବଚଃ ଇତି ବୃକ୍ଷଃ	ବଚ ବୃକ୍ଷଃ
୯. ଉତ୍ତର ପଦଲୋପ	ଶାକପ୍ରିୟଃ ପାର୍ଥବଃ	ଶାକପାର୍ଥବଃ
୧୦. ମୟୂର ବ୍ୟଂସକାଦି ନିପାତନସିଦ୍ଧ	ଅନ୍ୟଃ ଗ୍ରାମଃ	ଗ୍ରାମାନ୍ତରମ୍

୨.୨.୧. ବିଶେଷଣପୂର୍ବପଦ

ବିଶେଷଣବାଚକ ସୁବନ୍ତର ବିଶେଷ୍ୟବାଚକ ସୁବନ୍ତ ସହ ବହୁଲଭାବରେ ସମାସ ହୁଏ । ଭେଦ୍ୟଂ ବିଶେଷ୍ୟମ୍, ଭେଦକଂ ବିଶେଷଣମ୍ । (ବିଶେଷଣଂ ବିଶେଷ୍ୟେଣ ବହୁଲମ୍ - ପା. ୨.୧.୫୭) ।

ଏହା ଚାରିପ୍ରକାର ହୋଇପାରେ -

<u>ପୂର୍ବପଦ</u>	<u>ଉତ୍ତରପଦ</u>
ବିଶେଷଣ	ବିଶେଷ୍ୟ
ବିଶେଷ୍ୟ	ବିଶେଷଣ
ବିଶେଷଣ	ବିଶେଷଣ
ବିଶେଷ୍ୟ	ବିଶେଷ୍ୟ

ବିଶେଷଣ-ପୂର୍ବ-ପଦର ଉଦାହରଣ - ନୀଳମ୍ ଉତ୍ପଳମ୍ - ନୀଳୋତ୍ପଳମ୍ ।

ନିୟମ	ବିଗ୍ରହ	ସମାସ
୧. ପୂର୍ବକାଳ, ଏକ, ସର୍ବ, ଜରତ, ପୁରାଣ, ନବ, କେବଳ - ଏହି ସୁବନ୍ଧପଦ ମାନଙ୍କର ସମାନାଧିକରଣ ସୁବନ୍ଧ ସହ ସମାସ ହୁଏ । (ପୂର୍ବ କାଳେକ - ସର୍ବ - ଜରତ - ପୁରାଣ - ନବ - କେବଳ) ସମାନାଧିକରଣେନ - ପା. ୨. ୧. ୪୯) ।	ପୂର୍ବଂ ସ୍ମାତଃ ପଶ୍ୟାତ୍ ଅନୁଲିପ୍ତଃ ଏକଃ ପୁରୁଷଃ ସର୍ବେ ଦେବାଃ ଜରତଃ ନୈୟାୟିକାଃ ପୁରାଣଃ ମାମାଂସକାଃ ନବଃ ପାଠକଃ କେବଳଃ ବୈଦ୍ୟାକରଣଃ	ସ୍ମାତାନୁଲିପ୍ତଃ ଏକପୁରୁଷଃ ସର୍ବଦେବାଃ ଜରନୈୟାୟିକାଃ ପୁରାଣମାମାଂସକଃ ନବପାଠକଃ କେବଳବୈଦ୍ୟାକରଣଃ
୨. ପୂର୍ବ, ଅପର, ପ୍ରଥମ, ଚରମ, ଜଘନ୍ୟ, ସମାନ, ମଧ୍ୟ, ମଧ୍ୟମ, ବୀର - ଏହି ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ସମାନାଧିକରଣ ସହ ସମାସ ହୁଏ । (ପୂର୍ବ-ଅପର-ପ୍ରଥମ-ଚରମ-ଜଘନ୍ୟ-ସମାନ-ମଧ୍ୟ-ମଧ୍ୟମ-ବୀରାଜ - ପା. ୨. ୧. ୪୮) । ଅପର-ଅର୍ଥ - ଅପର ସ୍ଥାନରେ 'ପଶ୍ଚ' ହୁଏ । (ଅପରସ୍ୟାଧ୍ୟେ ପଶ୍ଚାତାବୋ ବକ୍ତବ୍ୟଃ - ବା)	ଅପରଃ ଅଧ୍ୟାପକଃ ଅପରଃ ଅର୍ଥଃ ପ୍ରଥମଃ ପୁରୁଷଃ ଚରମଃ ଅବୟବଃ ଜଘନ୍ୟଃ ଶ୍ଳୋକଃ	ଅପରାଧ୍ୟାପକଃ ପଶ୍ଚାର୍ଥଃ ପ୍ରଥମପୁରୁଷଃ ଚରମାବୟବଃ ଜଘନ୍ୟଶ୍ଳୋକଃ

ନିୟମ	ବିଗ୍ରହ	ସମାସ
୩. ସନ୍, ମହତ୍, ପରମ, ଉତ୍ତମ, ଉକୃଷ୍ଟ- ଏମାନଙ୍କର 'ପୂଜ୍ୟମାନ' ସହ ସମାସ ହୁଏ । (ସନ୍-ମହତ୍-ପରମୋକୃଷ୍ଟ/ପୂଜ୍ୟମାନେ-ପା. ୨.୧.୬୧) ।	ସମାନଃ ମନ୍ତ୍ରଃ ମଧଂ ଗୃହମ୍ ମଧ୍ୟମଃ ମାର୍ଗଃ ବୀରଃ ପୁରୁଷଃ ସନ୍ ବୈଦ୍ୟଃ ମହାନ୍ ପୁରୁଷଃ ପରମଃ ପୁରୁଷଃ ଉତ୍ତମଃ ପୁରୁଷଃ ଉକୃଷ୍ଟଃ ବୈଦ୍ୟଃ	ସମାନମନ୍ତ୍ରଃ ମଧ୍ୟଗୃହମ୍ ମଧ୍ୟମମାର୍ଗଃ ବୀରପୁରୁଷଃ ସଦ୍‌ବୈଦ୍ୟଃ ମହାପୁରୁଷଃ ପରମପୁରୁଷଃ ଉତ୍ତମପୁରୁଷଃ ଉକୃଷ୍ଟବୈଦ୍ୟଃ
୪. ଦିକ୍ ଓ ସଂଖ୍ୟାର ସମାନାଧିକରଣ ସହ ସମାସ ହୁଏ । ଏହା କେବଳ ସଂଜ୍ଞା ଅର୍ଥ ପାଇଁ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ।	ପୂର୍ବା ଇଷ୍ଟକାମଗମୀ ସପ୍ତ ରଷୟଃ	ପୂର୍ବେଷ୍ଟକାମଗମୀ ସପ୍ତର୍ଷୟଃ
୫. ବ୍ୟତିକ୍ରମ - ସଂଜ୍ଞା ଅର୍ଥ ନ ବୁଝାଇଲେ ମଧ୍ୟ ସଂଖ୍ୟାର ସମାସ ହୁଏ । ଉକ୍ତ ସ୍ଥଳରେ ଶାକଦାର୍ଥବାଦି ସମାସରେ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ । ଯଥା- ନବରସରୁଚିରାମ୍, ତ୍ରିଲୋକନାଥେନ, ଷୋଡ଼ଶପଦାର୍ଥାନାମ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।	ନବସଂଖ୍ୟାକଃ ରସାଃ ତ୍ର୍ୟବୟବଃ ଲୋକଃ ଷୋଡ଼ଶ ସଂଖ୍ୟାକଃ ପଦାର୍ଥାଃ	ନବରସାଃ ତ୍ରିଲୋକଃ ଷୋଡ଼ଶପଦାର୍ଥାଃ

ନ ୨.୨.୨. ବିଶେଷଣୋତ୍ତରପଦ

ନିୟମ	ବିଗ୍ରହ	ସମାସ
୧. କୁସ୍ତିତାନି କୁସ୍ତନୈଃ, ପା. ୨.୧.୫୩ । କୁସ୍ତ୍ୟମାନାନି କୁସ୍ତନୈଃ ସମସ୍ୟତେ ।	ବୈଯାକରଣ ଖସୁଚିଃ ମାମାଂସକଃ ଦୁର୍ଦ୍ଦରୁଚଃ	ବୈଯାକରଣ ଖସୁଚିଃ ମାମାଂସକଦୁର୍ଦ୍ଦରୁଚଃ
୨. ପ୍ରଶଂସାବଚନୈଃ - ପା. ୨.୧.୬୬ । ପ୍ରଶଂସା ବଚନୈଃ ଜାତିଃ ସମସ୍ୟତେ ।	ପୁରୁଷଃ ପ୍ରଶସ୍ତଃ ପତ୍ନୀତଃ ପ୍ରଶସ୍ତଃ ଗୌଃ ପ୍ରଶସ୍ତା ବିଦ୍ବାନ୍ ପ୍ରଶସ୍ତଃ	ପୁରୁଷମଚର୍ଚ୍ଚିକା ପତ୍ନୀପ୍ରକାଶ୍ମମ୍ ଗୋମତଲ୍ଲିକା ବିଦ୍ବତଲ୍ଲଞ୍ଜଃ

୨.୨.୩ ବିଶେଷଣୋତ୍ତରପଦ

ନିୟମ	ବିଗ୍ରହ	ସମାସ
୧. ଜ୍ଞେନ ନଞ୍ଜବିଶିଷ୍ଟେନ/ ନଞ୍ଜ - ପା. ୨.୧.୬୦ । ଅନଞ୍ଜକ୍ରାନ୍ତଂ ନଞ୍ଜବିଶିଷ୍ଟେନ କ୍ରାନ୍ତେନ ସମସ୍ୟତେ ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ବିଶେଷଣ + ବିଶେଷଣ	କୃତମ୍ ଅକୃତମ୍ ଭୁକ୍ତମ୍ ଅଭୁକ୍ତମ୍ ପାତମ୍ ଅପାତମ୍ ଉଦିତମ୍ ଅନୁଦିତମ୍ ଘନଃ ଅଘନଃ କୃତମ୍ ଅପକୃତମ୍ ଗତଂ ପ୍ରତ୍ୟାଗତମ୍ ଯାତମ୍ ଅନୁଯାତମ୍ ଭୀମଃ କାତଃ	କୃତାକୃତମ୍ ଭୁକ୍ତାଭୁକ୍ତମ୍ ପାତାପାତମ୍ ଉଦିତାନୁଦିତମ୍ ଘନାଘନଃ କୃତାପକୃତମ୍ ଗତପ୍ରତ୍ୟାଗତମ୍ ଯାତାନୁଯାତମ୍ ଭୀମକାତଃ

୨.୨.୪. ବିଶେଷ୍ୟାଭ୍ୟୟଦ

ଉଦାହରଣ - ରାମଶାସ୍ତ୍ରୀ କୃଷ୍ଣଶେତି-ରାମକୃଷ୍ଣ ।

୨.୨.୫. ଉପମାନପୂର୍ବପଦ

ନିୟମ	ବିଗ୍ରହ	ସମାସ
୧. ଉପମାନାନ୍ତି ସାମାନ୍ୟବଚନେଃ ପା. ୨.୧.୫୫ । ଉପମାନବାଚି ସୁବନ୍ତଂ ସମାନ୍ୟ ବଚନେଃ ସମସ୍ୟତେ, ମନ- ଉପମାନ; ସାଧାରଣଧର୍ମ- ଶ୍ୟାମ; ଇବ- ବାଚକଶବ୍ଦ; ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପଦାର୍ଥ - ଉପମାନ; ତୁଳନାୟ ପଦାର୍ଥ - ଉପମେୟ; ଉପମାୟତେ ଅନେନ କ୍ତି ଉପମାନମ୍ ।	ଘନ ଇବ ଶ୍ୟାମଃ ବହୁମ୍ ଇବ କଠୋରମ୍ କୁସୁମମିବ କୋମଳମ୍	ଘନଶ୍ୟାମଃ ବହୁକଠୋରମ୍ କୁସୁମକୋମଳମ୍

୨.୨.୭. ଉପମାନୋରରପଦ

ନିୟମ	ବିଗ୍ରହ	ସମାସ
୧. ଉପମିତଂ ବ୍ୟାଘ୍ରାଦିଜିଃ ସାମାନ୍ୟପ୍ରୟୋଗେ-ପା. ୨.୧.୫୬ । ବ୍ୟାଘ୍ର, ସିଂହ, ରକ୍ଷ, ରକ୍ଷଭ, ହସ୍ତୀ, ପୁଷ୍ପରାଜ, ବଳାହକ, ଲତ୍ୟାଦି ବ୍ୟାଘ୍ରାଦି ଗଣ । ଏଠାରେ ବ୍ୟାଘ୍ରାଦିଗଣରେ ଥିବା ପଦସହ ଉପମେୟର ସମାସ ହୁଏ । ସାଧାରଣ ଧର୍ମର ପ୍ରୟୋଗହୁଏନାହିଁ । ପୁରୁଷବ୍ୟାଘ୍ର ଶୂରଃ - ଏପରି ପ୍ରୟୋଗ ହେବନାହିଁ ।	ପୁରୁଷଃ ବ୍ୟାଘ୍ରଃ ଲବ ପୁରୁଷଃ ସିଂହଃ ଲବ ପତ୍ନିତଃ ପୁଷ୍ପରାଜଃ ଲବ ମୁଖଂ ପଦ୍ମମ୍ ଲବ	ପୁରୁଷବ୍ୟାଘ୍ରଃ ପୁରୁଷସିଂହଃ ପତ୍ନିତପୁଷ୍ପରାଜଃ ମୁଖପଦ୍ମମ୍
ବୃନ୍ଦାବନ ନାଗକୁଞ୍ଜରେ- ପୂଜ୍ୟମାନମ୍-ପା. ୨.୧.୬୭ । ସାମାନ୍ୟ ଧର୍ମ ପ୍ରୟୋଗ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି ତିନୋଟି ସହ ସମାସ ହେବ । ଯଥା- ବଳବାନ, କପିକୁଞ୍ଜରଃ ।	ଗୌଃ ବୃନ୍ଦାବନଃ ଲବ ପୁରୁଷଃ ନାଗଃ ଲବ କପିଃ କୁଞ୍ଜରଃ ଲବ	ଗୋବୃନ୍ଦାବନଃ ପୁରୁଷନାଗଃ କପିକୁଞ୍ଜରଃ

୨.୨.୭. ଅବଧାରଣାପୂର୍ବପଦ

ନିୟମ	ବିଗ୍ରହ	ସମାସ
୧. ବିଶେଷଣ° ବିଶେଷ୍ୟେଶ ବହୁଲମ୍-ପା. ୨.୧.୫୭ । ଅବଧାରଣା ସୂଚାଇବା ପାଇଁ ବିଶେଷଣ ପରେ ‘ଏବ’ ଦିଆଯାଇଥାଏ କିନ୍ତୁ, ଏହାର ସମାସ ହୁଏ ନାହିଁ ।	ବିଦ୍ୟା ଏବ ସାଗରଃ ଗୁରୁ ଏବ ଦେବଃ ତପଃଏବ ଧନମ୍	ବିଦ୍ୟାସାଗରଃ ଗୁରୁଦେବଃ ତପୋଧନମ୍

୨.୨.୮. ସମ୍ଭାବନାପୂର୍ବପଦ

ନିୟମ	ବିଗ୍ରହ	ସମାସ
୧. ବିଶେଷଣ° ବିଶେଷ୍ୟେଶ ବହୁଲମ୍-ପା. ୨.୧.୫୭ । ସଂଜ୍ଞାଶବ୍ଦ ବିଶେଷଣ । ବିଗ୍ରହ ବାକ୍ୟରେ ବିଶେଷଣ ପରେ ‘ଇତି’ ପଦ ଲଗାଯାଇଥାଏ । ଏହାକୁ ଶାକପାର୍ଥୀବାଦି ସମାସ ମଧ୍ୟରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ ।	ବଚଃ ଇତି ବୃକ୍ଷଃ ଅଯୋଧ୍ୟା ଇତି ନଗରୀ ଆମ୍ରଃ ଇତି ବୃକ୍ଷଃ ହିମାଳୟଃ ଇତି ପର୍ବତଃ	ବଚବୃକ୍ଷଃ ଅଯୋଧ୍ୟାନଗରୀ ଆମ୍ରବୃକ୍ଷଃ ହିମାଳୟପର୍ବତଃ

୨.୨.୯ ଉତ୍ତରପଦ ଲୋପ

ଶାକପାର୍ଥବାଦୀନାଂସିଦ୍ଧିମେ ଉତ୍ତରପଦଲୋପସ୍ୟୋପସଂଖ୍ୟାନମ୍
(ବାରିକ) । ସମାସ ଦୁଇପଦ ମଧ୍ୟରେ ହୁଏ । ଯଦି ପୂର୍ବ ସମସ୍ତ ପଦରେ
ଦୁଇଟି ପଦ ଥାଏ ସେଥିରେ ଦ୍ଵିତୀୟ ପଦକୁ ଉତ୍ତର ପଦ କୁହାଯାଏ । ଯଥା-
ଶାକପ୍ରିୟଃ ପାର୍ଥବଃ ।

ପ୍ରଥମ ପଦରେ - ‘ଶାକପ୍ରିୟଃ’ ରେ ‘ପ୍ରିୟଃ’ ଉତ୍ତର ପଦ ।

ଏହି ଉତ୍ତର ପଦର ଲୋପହୋଇ ଶାକପ୍ରିୟଃ ପାର୍ଥବଃ =
ଶାକପାର୍ଥବଃ ହୁଏ । କେହି କେହି ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ‘ପ୍ରିୟ’ ପଦର ଲୋପ ହେତୁ
ଏହାକୁ ମଧ୍ୟମ ପଦ ଲୋପ ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି ।

ଦେବପୂଜକଃ ବ୍ରାହ୍ମଣଃ - ଦେବବ୍ରାହ୍ମଣଃ ।

ଦ୍ୟୁଧିକା ବିଂଶତିଃ - ଦ୍ଵାବିଂଶତିଃ ।

ଷୋଡ଼ଶସଂଖ୍ୟାକାଃ ପଦାର୍ଥାଃ - ଷୋଡ଼ଶପଦାର୍ଥାଃ ।

ତ୍ର୍ୟବୟବଃ ଲୋକଃ - ତ୍ରିଲୋକଃ ।

(ତ୍ରିଲୋକନାଥଃ ପିତୃସଦ୍ଗୁଣୋତ୍ତରଃ- କୁମାରସମ୍ଭବମ୍) ।

ଦ୍ଵିଗୁଣିତଂ ଶତମ୍ - ଦ୍ଵିଶତମ୍ (୨୦୦) ।

ଏପରି ସ୍ଥଳେ ଶତଦ୍ଵୟମ୍ / ଦ୍ଵିଶତୀ ଅଧିକ ପ୍ରଚଳିତ ।

ଦ୍ୟୁଧିକଂ ଶତମ୍ - ଦ୍ଵିଶତମ୍ (୧୦୨) ।

ଦ୍ୟୁଧିକାଃ ଦଶ - ଦ୍ଵାଦଶ ।

୨.୨.୧୦ ମୟୂରବ୍ୟଂସକାଦି

ଏହା ନିପାତନସିଦ୍ଧ ସମାସ । ସମାସ ସୂତ୍ରରେ ସିଦ୍ଧ ନହେଲେ
ମୟୂରବ୍ୟଂସକାଦି ଗଣରେ ତା’ର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ । (ମୟୂରବ୍ୟଂସକାଦୟଃ -
ପା. ୨.୧.୭୨) ଅବିହିତଲକ୍ଷଣଃ ତତ୍ପୁରୁଷଃ ମୟୂରବ୍ୟଂସକାଦିଷୁ
ଦୃଷ୍ୟଃ । (କାଶିକା) । ଯଥା -

ମୟୂର ବ୍ୟଂସକ (ଧୂର୍ତ୍ତ) - ମୟୂରବ୍ୟଂସକ । କିନ୍ତୁ ବ୍ୟଂସକ-
ମୟୂର ହେବ ନାହିଁ । ଏପରି ବ୍ୟତିକ୍ରମ ହେତୁ ଏହାକୁ ନିପାତନସିଦ୍ଧ ବୋଲି
ନିଆଯାଇଅଛି । ମୟୂରବ୍ୟଂସକାଦିଗଣର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉଦାହରଣ -

ଉଦକ୍ ତ ଅବାକ୍ ତ - ଉଚ୍ଚାବଚମ୍ (ଉଚ୍ଚନୀତ) । ନିଶ୍ଚିତ୍ ତ
ପ୍ରଚିତ୍ ତ - ନିଶ୍ଚପ୍ରଚମ୍ । ନାସ୍ତି କିଞ୍ଚନ ଯସ୍ୟ - ଅକିଞ୍ଚନଃ । ନାସ୍ତି କୃତଃ
ଭୟଂ ଯସ୍ୟ - ଅକୃତୋଭୟଃ । ଅନ୍ୟଃ ରାଜା - ରାଜାନ୍ତରମ୍ । ଚିତ୍ ଏବ -
ଚିନ୍ମାତ୍ରମ୍ । ଯା ଜଞ୍ଜା - ଯଦୃଞ୍ଜା । କାମୋଜମୁଣ୍ଡଃ, ଶାର୍ଙ୍ଗରବମିଶ୍ରଃ,
ପ୍ରାତର୍ଦୋହଃ, ପ୍ରାତରାଶଃ, ହସ୍ତେଶୁହ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦି । ଅଶ୍ମୀତ ପିବତ ଇତ୍ୟେବଂ
ସତତଂ ଯତ୍ର ଅଭିଧାୟତେ ସା ଅଶ୍ମୀତପିବତା (ଆଖ୍ୟାତମାଖ୍ୟାତେନ
କ୍ରିୟାସାତତେ-ଗଣସୂତ୍ର) । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ -

ପଚତ ଭୃଞ୍ଜତ ଇତ୍ୟେବଂ ସତତଂ ଯତ୍ରାଭିଧାୟତେ ସା-
ପଚତଭୃଞ୍ଜତା । ଖାଦତ ମୋଦତ ଇତ୍ୟେବଂ ସତତଂ ଯତ୍ରାଭିଧାୟତେ ସା
ଖାଦତମୋଦତା । ଏହି ଇଡ଼ ଇତି ଯସ୍ମିନ୍ କର୍ମଣି ତତ୍ ଏହାତମ୍
(ଏହାତ୍ତାଦୟୋଽନ୍ୟପଦାର୍ଥେ) ଜହି ଜୋଡ଼ଂ ଜହି ଜୋଡ଼ମ୍ ଇତି ଆତୀକ୍ଷେପନ
ୟ ଆହ ସ ଜହିଜୋଡ଼ଃ, ସେହିପରି ଜହିସ୍ତୟଃ ।

୨.୩. ଦ୍ଵିଗୁ ସମାସ

ସଂଖ୍ୟା ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବରେ ରହିଲେ ଦ୍ଵିଗୁ ସମାସ ହୁଏ । (ସଂଖ୍ୟାପୁରୋ
ଦ୍ଵିଗୁ-ପା. ୨.୧.୪୨) ସଂଖ୍ୟା ବାଚକ ପରେ ସୁବଚ୍ଚ ସହ ସମାସ ହୁଏ ।
ଏହି ସମାସ ତିନି ପ୍ରକାର ହୋଇଥାଏ । ୧. ତଦ୍ଵିତାର୍ଥବିଷୟେ ୨. ଉତ୍ତର
ପଦେ ପରତଃ, ୩. ସମାହାରେ ବାଚ୍ୟେ । (ସୂତ୍ର - ତଦ୍ଵିତାର୍ଥୋତ୍ତରପଦ
ସମାହାରେ ତ-ପା. ୨.୧.୪୧) । ଦ୍ଵିଗୁ ସମାସ ତିନି ପ୍ରକାରର ।

୨.୩.୧- ତଦ୍ବିତୀୟ ଦ୍ବିଗୁ

୨.୩.୨- ଉତ୍ତର ପଦ ଦ୍ବିଗୁ

୨.୩.୩- ସମାହାର ଦ୍ବିଗୁ

‘ଦ୍ବିଗୁ’ ଶବ୍ଦ ସୁଚାଉଛି ଯେ, ଯେଉଁ ସମାସର ପୂର୍ବପଦ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ତାହା ଦ୍ବିଗୁସମାସ । କିନ୍ତୁ ଏହାର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ମଧ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଯଥା- ପଞ୍ଚ ଗାବଃ ଯସ୍ୟ ସ- ପଞ୍ଚଗୁଃ = ବହୁବ୍ରୀହି । ଦ୍ବୌ ଚ ଦଶ ଚ ଦ୍ବାଦଶ = ଦ୍ବୟଃ, ଦ୍ବୌ ବା ତ୍ରୟୋ ବା ଦ୍ବିତ୍ରାଃ = ବହୁବ୍ରୀହି । ଅଷ୍ଟାଧିକା ବିଂଶତିଃ - ଅଷ୍ଟାବିଂଶତିଃ = କର୍ମଧାରୟ । ସଂଖ୍ୟା ପୂର୍ବପଦ କର୍ମଧାରୟ କେବଳ ସଂଜ୍ଞାକୁ ହିଁ ବୁଝାଏ । ଯଥା ସପ୍ତ ରଷୟଃ - ସପ୍ତର୍ଷୟଃ । ଏହା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସପ୍ତରଷିଙ୍କୁ ବୁଝାଏ । ଯେ କୌଣସି ସପ୍ତରଷିଙ୍କ ପାଇଁ ଏହାର ପ୍ରୟୋଗ ହେବ ନାହିଁ ।

୨.୩.୧. ତଦ୍ବିତୀୟ ଦ୍ବିଗୁ

ଷଣ୍ଢାଂ ମାତୁ ଶାମ୍ ଅପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍ - ଷାଣ୍ଡାତୁରଃ ।

ଦ୍ବୟୋଃ ମାତ୍ରୋଃ ଅପତ୍ୟମ୍ ପୁମାନ୍ - ଦ୍ବୈମାତୁରଃ ।

ପଞ୍ଚସୁ କପାଳେଷୁ ସଂସ୍କୃତଃ - ପଞ୍ଚକପାଳଃ (ପୁରୋଡାଶଃ) ।
ଷାଣ୍ଡାତୁର ତଦ୍ବିତୀୟ ଶବ୍ଦପାଇଁ ପୂର୍ବରୁ ଷଟ୍ ଓ ମାତୃର ଦ୍ବିଗୁ ସମାସ ହୋଇ ତହିଁରୁ ‘ଅଶ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଲାଗି ଷାଣ୍ଡାତୁର ସିଦ୍ଧ ହୋଇଛି ।

୨.୩.୨. ଉତ୍ତରପଦ ଦ୍ବିଗୁ

ପଞ୍ଚଗାବଃ ଧନଂ ଯସ୍ୟ ସଃ - ପଞ୍ଚଗବଧନଃ ।

ଦ୍ବେ ଅହନୀ ପ୍ରିୟେ ଯସ୍ୟ ସଃ - ଦ୍ବ୍ୟହପ୍ରିୟଃ ।

ପଞ୍ଚ ସଖାୟଃ ପ୍ରିୟାଃ ଯସ୍ୟ - ପଞ୍ଚସଖପ୍ରିୟଃ ।

(ଗୋରତଦ୍ବିତଲୁକି- ପା. ୫.୪.୯୨, ଟେ) ।

୨.୩.୩. ସମାହାର ଦ୍ଵିଗୁ

ପଞ୍ଚାନାଂ ବଚାନାଂ ସମାହାରଃ - ପଞ୍ଚବଚୀ ।

ତ୍ରୟାଶୀଂ ଲୋକାନାଂ ସମାହାରଃ - ତ୍ରିଲୋକୀ ।

ପଞ୍ଚାନାଂ ପାତ୍ରାଣାଂ ସମାହାରଃ - ପଞ୍ଚପାତ୍ରମ୍ । ପଞ୍ଚପାତ୍ରା ହେବ ନାହିଁ ।

ତ୍ରୟାଶୀଂ ଭୁବନାନାଂ ସମାହାରଃ - ତ୍ରିଭୁବନମ୍ ।

ଚତୁର୍ଣ୍ଣାଂ ମୁଗାନାଂ ସମାହାରଃ - ଚତୁର୍ଯୁଗମ୍ ।

ସପ୍ତାନାମ୍ ଅହ୍ନଂ ସମାହାରଃ - ସପ୍ତାହଃ ।

ଦ୍ଵୟୋଃ ଅହ୍ନୋଃ ସମାହାରଃ - ଦ୍ଵ୍ୟାହଃ ।

ତିସୃଣାଂ ରାତ୍ରୀଣାଂ ସମାହାରଃ - ତ୍ରିରାତ୍ରମ୍ ।

ସମାହାର ଦ୍ଵିଗୁରେ ସ୍ଵରଣୀୟ ବିଷୟ

(କ) ସମାହାର ଦ୍ଵିଗୁ ଏକ ବଚନ ହୁଏ । (ଦ୍ଵିଗୁରେକବଚନମ୍ - ପା. ୨.୪.୧) ।

(ଖ) ସମାହାର ଦ୍ଵିଗୁ ତଥା ଦ୍ଵୟର ନୟନଂ ସକଳିଜ ହୁଏ । (ସ ନୟନଂ ସକମ୍ - ପା. ୨.୪.୧୭) । ଯଥା-ପଞ୍ଚବଚମ୍, ଦତ୍ତୋଷମ୍ ।

(ଗ) ଦ୍ଵିଗୁରେ 'ଅହଃ' ଶବ୍ଦ ପୁଲିଜ ହୁଏ । (ରାତ୍ରାହ୍ନାହାଃ ପୁଂସି - ପା. ୨.୪.୨୧) । ଯଥା-ସପ୍ତାହଃ, ଦ୍ଵ୍ୟାହଃ । କିନ୍ତୁ ପୁଣ୍ୟ ଓ ସୁଦିନ ପରେ ଥିବା ଅହନ୍ ଶବ୍ଦର କ୍ଳାବଲିଜ ହେବ । ପୁଣ୍ୟାହମ୍, ସୁଦିନାହମ୍ ।

(ଘ) କିନ୍ତୁ ଅକାରାତ୍ତ ଦ୍ଵିଗୁର ପ୍ରାୟ ଇକାରାତ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଜ ହୁଏ । (ଦ୍ଵିଗୋଃ - ପା. ୪.୧.୨୧, ଡାମ୍) । ଯଥା-ପଞ୍ଚବଚୀ, ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ, ସପ୍ତଶତୀ, ଷଟ୍ପଦୀ ଇତ୍ୟାଦି । ଅକାର ଶବ୍ଦାତ୍ତ ଦ୍ଵିଗୁ ସ୍ତ୍ରୀ ଲିଜ ହୁଏ ।

ଅକାରାତ୍ତୋତ୍ତରପଦୋ ଦ୍ଵିଗୁଃ ସ୍ତ୍ରୀମିଷଃ । (ବାର୍ତ୍ତକ) ବାହ-

ବନ୍ଧ ଶ୍ରଦ୍ଧାମିତ୍ତଃ । ଯଥା - ପଞ୍ଚମୂଳୀ, ପଞ୍ଚଖରୀ, ପଞ୍ଚଖରମ୍ ।

ତ୍ରୟାଶୀଂ ଫଳାନାଂ ସମାହାରଃ - ତ୍ରିଫଳା (ଅଜାତ୍ୟତଷ୍ଟାପ୍ - ପା.

୪.୧.୪ । ‘ଅଜା’ ଆଦିରେ ପଠିତ ହୋଇଥିବାରୁ ତ୍ରିଫଳା ଆକାରାନ୍ତ ।

(ଡ) ପାତ୍ରାଦିଗଣରେ ଥିବା ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ଦ୍ଵିଗୁ ସମାସରେ ନୟୁଂସକ ଲିଙ୍ଗ ହୁଏ ।

ଯଥା- ପଞ୍ଚପାତ୍ରମ୍, ତ୍ରିଭୁବନମ୍, ଚତୁର୍ଯୁଗମ୍ । ପାତ୍ରାତ୍ୟତସ୍ୟ ନ (ବାରିକ) ।

(ଚ) ରାତ୍ରିଶବ୍ଦ ଦ୍ଵିଗୁସମାସରେ ଅକାରାନ୍ତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଏହା ନୟୁଂସକ ଲିଙ୍ଗ ହୁଏ ।

ଯଥା - ପଞ୍ଚରାତ୍ରମ୍ - ସଂଖ୍ୟାପୂର୍ବଂ ରାତ୍ରଂ କ୍ଳାବମ୍ (ଗଣସୂତ୍ର) ।

୨.୪. ନଷ୍ ପ୍ରଭୃତି

୨.୪.୧. ନଷ୍ ସମାସ

ନଷ୍ (ନ)ର ସୁବନ୍ଧ ସହ ସମାସ ହୁଏ ।

ନ ବିନ୍ଦୁଃ - ଅବିନ୍ଦୁଃ । ନ ସନ୍ଦେହଃ - ଅସନ୍ଦେହଃ ।

ନ ଅଶ୍ଵଃ - ଅନଶ୍ଵଃ । ନ ପଦ୍ମଃ - ଅପଦ୍ମଃ / ଅପଥମ୍ ।

(କ) ପଥୋ ବିଭାଷା - ପା. ୫.୪.୭୭ । ‘ପଥନ୍’ ରୁ ବିକଳରେ ସମାସାନ୍ତ ହୁଏ । ସମାସାନ୍ତ ‘ଅ’ ପ୍ରତ୍ୟୟହୋଇ ଅପଥଂ ନୟୁଂସକମ୍ ‘ନଷ୍’ର ସମାସ ହେଲେ ‘ନ୍ + ଅ’ ରୁ ‘ନ’ ଲୋପ ହୁଏ । ‘ଅ’ ରୁହେ । ‘ନ’ ପରେ ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ ଥିଲେ ପ୍ରଥମେ (ନ ଲୋପୋ ନଷ୍ଟଃ) ଦ୍ଵାରା ନ ଲୋପ । ତାପରେ ନୁର୍ ଆଗମ ହୁଏ ।

(ଖ) ତସ୍ମାନ୍ନୁତ୍ତତି - ପା. ୬.୩.୭୪ । ଯଥା -

ନ+ଅଶ୍ଵଃ / ଅ+ଅଶ୍ଵଃ / ଅ-ନ୍+ଅଶ୍ଵଃ = ଅନଶ୍ଵଃ । ସେହିପରି ଅନିଚ୍ଛା । ନ+ଏକଧା - ନୈକଧା - ଏଠାରେ ନଷ୍ ସମାସ ହୋଇନାହିଁ । ଏଠାରେ ‘ନ’ର ସମାସ ହୋଇଛି । ‘ନଷ୍’ ଓ ‘ନ’ ଦୁଇଟି ଅବ୍ୟୟ । ନଷ୍ ର ସମାସ ହେଲେ ‘ନଷ୍ ସମାସ’ । ‘ନ’ର ସମାସ ହେଲେ ସୁପ୍ ସୁପା ସମାସ ।

୨.୪.୨. କୁଗତିପ୍ରାଦୟଃ ପା.୨.୨.୧୮

୨.୪.୨.୧. କୁସମାପ

କୁସ୍ତିତଃ ପୁରୁଷ - କୁପୁରୁଷଃ । କାପୁରୁଷଃ । (ବିଭାଷା ପୁରୁଷେ-
ପା.୨.୩.୧୦) । କୁସ୍ତିତମ୍ ଅନୁମ୍-କଦନୁମ୍, କୁସ୍ତିତଃ ଅଶ୍ଵଃ - କଦଶ୍ଵଃ ।
ଏହା ନିତ୍ୟ ସମାପ । (କୋଷକଉତ୍ପୁରୁଷେଽତି - ପା.୨. ୩.୧୨୧) ।

୨.୪.୨.୨. ଗତି ସମାପ

ଗତି ସଂଜ୍ଞକ ପଦର ସମର୍ଥପଦ ସହ ସମାପ ହୁଏ । (ଗତିଷ୍ଠ - ପା.
୧.୪.୬୦) ବଳରେ କେତେକ ଅବ୍ୟୟ ପଦ (ନିପାତ)କୁ ଗତି
ସଂଜ୍ଞାମଧ୍ୟରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । ଏହା ଅସ୍ଵପଦବିଗ୍ରହ ନିତ୍ୟ ସମାପ ।
ଉରାକୃତ୍ୟ, ଉରରାକୃତ୍ୟ, ଶୁକ୍ଳାକୃତ୍ୟ, ପଟପଟାକୃତ୍ୟ, ଖାଟ୍‌କୃତ୍ୟ,
ସତ୍‌କୃତ୍ୟ, ଅସତ୍‌କୃତ୍ୟ, ଅଳ୍‌କୃତ୍ୟ, ପୁରସ୍କୃତ୍ୟ, ଅସ୍ତଂଗତ୍ୟ, ତିରୋଭୂୟ,
ହସ୍ତେକୃତ୍ୟ . (ପରିଣାୟ), ପାଣୌକୃତ୍ୟ (ପରିଣାୟ), ତିରସ୍କୃତ୍ୟ,
ଉପାଜ୍ଞେକୃତ୍ୟ (ଦୁର୍ବଳସ୍ୟ ବଳମ୍ ଆଧାୟ), ସାକ୍ଷାତ୍‌କୃତ୍ୟ, ଉରସିକୃତ୍ୟ,
ମନସିକୃତ୍ୟ (ନିଷ୍ଠିତ୍ୟ), ଜାବିକାକୃତ୍ୟ, ଉପନିଷତ୍‌କୃତ୍ୟ ।

୨.୪.୨.୩. - ପ୍ରାଦି ସମାପ

ଶୋଭନଃ ପୁରୁଷଃ - ସୁପୁରୁଷଃ । ପ୍ରଗତଃ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଃ - ପ୍ରାଚାର୍ଯ୍ୟଃ ।
(ପ୍ରାଦୟୋ ଗତାଦ୍ୟର୍ଥେ ପ୍ରଥମୟା) ଅତିକ୍ରାନ୍ତଃ ମାଳାମ୍ - ଅତିମାଳଃ,
(ଅତ୍ୟାଦୟଃ କ୍ରାନ୍ତାଦ୍ୟର୍ଥେ ଦ୍ଵିତୀୟୟା) ଅବକୁଷ୍ଠଃ କୋକିଳୟା -
ଅବକୋକିଳଃ (ଅବାଦୟଃ କୁଷ୍ଠାଦ୍ୟର୍ଥେ ତୃତୀୟୟା) ।

ପରିଗ୍ଘାନଃ ଅଧୟନାୟ - ପର୍ଯ୍ୟୟନଃ (ପର୍ଯ୍ୟାଦୟଃ ଶ୍ଵାନାଦ୍ୟର୍ଥେ
ଚତୁର୍ଥୀ) । ନିସ୍ତ୍ରାନ୍ତଃ କୌଶାମ୍ୟାଃ - ନିଷ୍ଠୌଶାମିଃ (ନିରାଦୟଃ କ୍ରାନ୍ତାଦ୍ୟର୍ଥେ
ପଞ୍ଚମୀ) । ଅତିକ୍ରାନ୍ତା ଶ୍ଵାନମ୍ - ଅତିଶ୍ଵା । (ଅତେଃ ଶୂନଃ - ପା.
୫.୮.୮୦) । ସମାସାନ୍ତ ଚର, ସ୍ତ୍ରୀପ୍ରତ୍ୟୟେ ତୀର୍ଥ (ଚିତ୍ତାର୍ତ୍ତ) ।

୨.୪.୩. ଉପପଦ ସମାସ

ଉପପଦର ସମର୍ଥପଦସହ ସମାସ ହୁଏ । ଉପପଦ ସମାସରେ ପୂର୍ବପଦକୁ ଉପପଦ କୁହାଯାଏ । ଏହା ନିତ୍ୟ ସମାସ । ଏହା ତିତ୍ତ ସମାସ ନୁହେଁ । (ଉପପଦମତିତ୍ - ପା. ୨.୨.୧୭) । (ଚତ୍ରୋପପଦଂ ସସ୍ତମାସୁମ୍ - ପା. ୩.୧.୯୨) ।

କୁମ୍ଭଂ କରୋତି - କୁମ୍ଭକାରଃ । କୁମ୍ଭ (କର୍ମ) - କୃ+ଅଣ୍ - (କର୍ମଣ୍ୟଣ୍ - ପା. ୩.୨.୧) ।

କର୍ମ ଉପପଦରେ ଥିଲେ ଧାତୁରୁ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ ଅଣ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । କୁମ୍ଭଂ କରୋତି - ଏଠାରେ ‘କୁମ୍ଭ’ କର୍ମ । ତଦ୍‌ବାଚକ ଦ୍ଵିତୀୟାନ୍ତ ‘କୁମ୍ଭମ୍’ ଉପପଦ । ଏହିପରି ଉପପଦ ପୂର୍ବପଦରେ ରହି ସମାସହେଲେ ଉପପଦ ସମାସ ହୁଏ ।

କୁମ୍ଭଂ କରୋତି - କୁମ୍ଭକାରଃ । ନିଶାଂ କରୋତି - ନିଶାକରଃ ।

ତୁମ୍ଭଂ ପରିମାର୍ଷି - ତୁମ୍ଭପରିମୃଜଃ । ବଶଂ ବଦତି - ବଶଂବଦଃ ।

ଶଯ୍ୟାୟାଃ ଉତ୍ଥାୟମ୍ - ଶଯ୍ୟୋତ୍ଥାୟମ୍ ।

୩. ଦ୍ଵୟ ସମାସ

ଅନେକ ସୁବନ୍ତ ‘ଚ’ ଅର୍ଥରେ ରହି ସମାସ ହେଲେ ଦ୍ଵୟ ସମାସ ହୁଏ । (ଚାର୍ଥେ ଦ୍ଵୟଃ - ପା. ୨.୨.୨୯) । ‘ଚ’ର ଚାରୋଟି ଅର୍ଥ ।

(କ) ସମୁଚ୍ଚୟ (ଖ) ଅନୁଚୟ (ଗ) ଇତରେତରଯୋଗ (ଘ) ସମାହାର ।

(କ) ସମୁଚ୍ଚୟ - ପରସ୍ପର ନିରପେକ୍ଷ ଅନେକର ଏକ କ୍ରିୟା ସହ ଅନୁୟ । ଈଶ୍ଵରଂ ଭଜସ୍ଵ । ଗୁରୁଂ ଭଜସ୍ଵ । ଈଶ୍ଵରଂ ଗୁରୁଂ ଚ ଭଜସ୍ଵ । ‘ଭଜସ୍ଵ’ କ୍ରିୟା ଏକ । ତାହା ସହ ‘ଈଶ୍ଵର’ ଓ ‘ଗୁରୁ’ଙ୍କର ସମ୍ବନ୍ଧ । ଏଠାରେ ଉଭୟ ନିରପେକ୍ଷ ।

(ଖ) ଅନ୍ୟତମ - ଯେଉଁଠି ଗୋଟିକର ଅନ୍ୟ ସହ ଆନୁଷ୍ଠାନିକ ଭାବେ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ ସେଠାରେ ଅନ୍ୟତମ ହୁଏ । ଭିକ୍ଷାମାଟ ଗାଁ ଚାନ୍ଦୟ । ଭିକ୍ଷା କର ଓ ତା ମଧ୍ୟରେ ଗାଈକୁ ଆଣ । ଗାଈ ଆଣିବା କାର୍ଯ୍ୟ ଭିକ୍ଷା କରିବା ସହ ଆନୁଷ୍ଠାନିକଭାବେ ଅନୃତ । ଏହି ଦୁଇଟି କ୍ଷେତ୍ରରେ ସମାସ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଇତରେତରଯୋଗ - ପରସ୍ପର ସାପେକ୍ଷ ପଦମାନଙ୍କର ମିଳିତ ଭାବେ ସମ୍ବନ୍ଧ । ଧବଙ୍ଗଦିରୌ ଛିନ୍ନି । ଏଠାରେ ଏକଦା ଧବ ଓ ଖଦିରର ଛେଦନ ହେଉଥିବାରୁ ପରସ୍ପର ଯୋଗ ରହିଲା । ନିରପେକ୍ଷତ୍ବ ରହିଲା ନାହିଁ । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସମାସ ହେବ ।

(ଘ) ସମାହାର - ସମୂହ ସମାହାର - ଯଥା ସଂଜ୍ଞାପରିଭାଷମ୍ ।

୩.୧. ଇତରେତର ଦୃଷ୍ଟି

ହରିଷ୍ଟ ହରଷ୍ଟ - ହରିହରୌ । ହ୍ରସ୍ବ ଇକାରାନ୍ତ ବା ହ୍ରସ୍ବ ଉକାରାନ୍ତର ଉପସର୍ଜନ ସଂଜ୍ଞା ହୁଏ ଓ ପୂର୍ବନିପାତ ହୁଏ । (ଦୃଢ଼େଢ଼ି - ପା. ୨.୨.୩୨) ।

ହରିଷ୍ଟ ହରଷ୍ଟ ଗୁରୁଷ୍ଟ - ହରିହରଗୁରବଃ ।

ହରିଗୁରୁହରାଃ - ଅନେକପ୍ରାଣୋ ଏକତ୍ର ନିୟମୋନିୟମାଃ ଶେଷେ (ବାରିକ) ।

ଈଶଶ୍ଚ କୃଷ୍ଣଶ୍ଚ - ଈଶକୃଷ୍ଣୌ । ଅଦନ୍ତ ମଧ୍ୟରେ ସମାସ ହେଲେ ‘ଅଜାଦି’ର ପୂର୍ବନିପାତ ହୁଏ । (ଅଜାଦ୍ୟଦନ୍ତମ୍ - ପା. ୨.୨.୩୩) ।

ବହୁ ଅଦନ୍ତର ସମାସ ହେଲେ ଏ ନିୟମ ଲାଗିବ ନାହିଁ । (ବହୁଷ୍ଟନିୟମାଃ - ବା.) । ଅଶ୍ବଶ୍ଚ ରଥଶ୍ଚ ଇନ୍ଦ୍ରଶ୍ଚ - ଅଶ୍ବରଥେନ୍ଦ୍ରାଃ । ଇନ୍ଦ୍ରାଶ୍ବରଥାଃ । ଇନ୍ଦ୍ରଶ୍ଚ ଅଶ୍ବଶ୍ଚ - ଇନ୍ଦ୍ରାଶ୍ବା । ଦୃଢ଼େଢ଼ି ଓ ‘ଅଜାଦ୍ୟଦନ୍ତମ୍’ ସୂତ୍ର ଏକାଠି ପାଠଲେ ‘ଅଜାଦ୍ୟଦନ୍ତ’ ଲାଗିବ । (ଯାଦ୍ରାଦଜାଦ୍ୟଦନ୍ତଂ ବିପ୍ରତିଷେଧେନ - ବା.) । ଶିବଶ୍ଚ କେଶବଶ୍ଚ ଶିବକେଶବୌ - ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁଥିରେ ଅଳ୍ପ ସ୍ବରବର୍ଣ୍ଣ ଥିବ; ତା’ର ପୂର୍ବନିପାତ ହେବ ।

(ଅଜ୍ଞାତରମ୍ଭ - ପା. ୨.୨.୩୪) । ଯଥା -

ଧବଂ ଖଦିରଂ - ଧବଖଦିରୋ ।

ହେମନ୍ତଂ ଶିଶିରଂ ବସନ୍ତଂ - ହେମନ୍ତଶିଶିରବସନ୍ତଃ ।

କୃତ୍ତିକା ଚ ରୋହିଣୀ ଚ - କୃତ୍ତିକାରୋହିଣ୍ୟୋ ।

ରତ୍ନ, ନକ୍ଷତ୍ରମାନେ ସମାନାକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ ଥିଲେ କ୍ରମାନ୍ୱୟରେ ରହିବେ ।
(ରତ୍ନ ନକ୍ଷତ୍ରାଣାଂ ସମାକ୍ଷରାଣାମାନ୍ୱୟବ୍ୟୟୋ - ବାର୍ତ୍ତିକ) ।

ମାତା ଚ ପିତା ଚ - ମାତାପିତରୋ । ଯୁଧିଷ୍ଠିରଂ ଅର୍ଜୁନଂ -
ଯୁଧିଷ୍ଠିରାର୍ଜୁନୋ । ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରୁ ଯେ ଅଭ୍ୟର୍ହତ, ତା'ର ପୂର୍ବନିପାତ ହୁଏ ।
(ଅଭ୍ୟର୍ହତଞ୍ଚ - ବାର୍ତ୍ତିକ) ।

୩.୨. - ସମାହାର ଦ୍ୱୟ

ସଂଜ୍ଞାଂ ପରିଭାଷାଂ ଏତାସାଂ ସମାହାରଃ - ସଂଜ୍ଞାପରିଭାଷମ୍,
ଘଟଂ ପଟଂ ଅନୟୋଃ ସମାହାରଃ - ଘଟପଟମ୍ । ସମାହାର ଦ୍ୱୟ ନିତ୍ୟ
ଏକବଚନାନ୍ତ ହୁଏ । ଏହା ମଧ୍ୟ ନପୁଂସକ ହୁଏ । ସମାହାର ନ ବୁଝାଇଲେ
ଇତରେତର ଯୋଗେ ସମାସ ହେଲେ (ପରବଲ୍ଲିଙ୍ଗଂ ଦ୍ୱୟ ଚତୁର୍ଥରୂପଯୋଃ -
ପା. ୨.୩.୨୬) ଦ୍ୱାରା ଲିଙ୍ଗ ପରଶଦ୍ଧି ପରି ହେବ । ବଚନ ମଧ୍ୟ ଆବଶ୍ୟକତା
ଅନୁସାରେ ହେବ ।

୩.୩. - ନିତ୍ୟ ସମାହାର ଦ୍ୱୟ

ପାଣୀ ଚ ପାଦୌ ଚ ଏତେଷାଂ ସମାହାରଃ - ପାଣିପାଦମ୍ ।
ମାର୍ଦ୍ଦଳିକାଂ ପାଣବିକାଂ ଏତେଷାଂ ସମାହାରଃ - ମାର୍ଦ୍ଦଳିକାପାଣବିକମ୍ ।
ରଥକାଂ ଅଶ୍ୱାରୋହାଂ - ରଥକାଶ୍ୱାରୋହମ୍ । ପ୍ରାଣ୍ୟଙ୍ଗ, ତୂର୍ଯ୍ୟଙ୍ଗ ଓ
ସେନାଙ୍ଗର ଦ୍ୱୟ ସମାସ ହେଲେ ନିତ୍ୟ ଏକବଚନାନ୍ତ ହୁଏ । (ଦ୍ୱୟଂ
ପ୍ରାଣିତୂର୍ଯସେନାଙ୍ଗାନାମ୍ - ପା. ୨.୪.୨) ।

ଧାନାଂ ଶଶ୍ତ୍ରୁକାଂ ଏତାସାଂ ସମାହାରଃ - ଧାନାଶଶ୍ତ୍ରୁଳି । ପ୍ରାଣୀ
ବ୍ୟତୀତ ଦ୍ରବ୍ୟ ଜାତିର ସମାସ ହେଲେ ନିତ୍ୟ ଏକବଚନାନ୍ତ ହୁଏ ।

(ଜାତିରପ୍ରାଣିନାମ - ପା. ୨.୪.୬) ।

ଯୁକାଣ୍ଡ ଲିକ୍ଷାଣ୍ଡ ଏତାସାଂ ସମାହାରଃ - ଯୁକାଲିକ୍ଷମ୍, ଷ୍ଟୁଦ୍ରଜନ୍ତୁକର
ସମାହାର ଦ୍ଵୟରେ ଏକବଚନ ହୁଏ । (ଷ୍ଟୁଦ୍ରଜନ୍ତୁକର - ପା. ୨.୪.୮) ।

ଅହିଂସ ନକୁଳଂ ଅନୟୋଃ ସମାହାରଃ - ଅହିନକୁଳମ୍ । କାକଂ
ଉଲୁକଂ ଅନୟୋଃ ସମାହାରଃ - କାକୋଲୁକମ୍ । ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଶାଶ୍ଵତ
ବିରୋଧ ଅଛି ସେମାନଙ୍କର ସମାହାର ଦ୍ଵୟରେ ଏକ ବଚନ ହୁଏ ।
(ଯେଷାଂ ଚ ବିରୋଧଃ ଶାଶ୍ଵତିକଃ - ପା. ୨.୪.୯) ।

ଗାବଂ ଅଶ୍ଵାଂ ଏତେଷାଂ ସମାହାରଃ - ଗବାଶ୍ଵମ୍ । ପୁତ୍ରଂ
ପୌତ୍ରଂ ଅନୟୋଃ ସମାହାରଃ-ପୁତ୍ରପୌତ୍ରମ୍ । ଦାସୀ ଚ ଦାସଂ ଅନୟୋଃ
ସମାହାରଃ - ଦାସୀଦାସମ୍ । (ଗବାଶ୍ଵପୁତ୍ରପୌତ୍ରାନ୍ ଚ - ପା. ୨.୪.୧୧) ।

(ରାଜଦନ୍ତାଦିଷ୍ଠ ପରମ୍ପରା ପା. ୨.୨.୩୧) । ଦନ୍ତାନାମ୍ ରାଜା
- ରାଜଦନ୍ତଃ । ଧର୍ମାଦିଷ୍ଠନିୟମଃ - ଅର୍ଥଧର୍ମୋ, ଧର୍ମାର୍ଥୋ । ଜାୟା ଚ ପତିଃ
- ଦମ୍ପତୀ, ଜମ୍ପତୀ, ଜାୟାପତୀ । ମାତା ଚ ପିତା ଚ - ମାତା ପିତରୌ
(ଆନନ୍ଦଗୋପାଳ - ପା. ୨.୩.୨୫) । ମିତ୍ରଂ ବରୁଣଂ - ମିତ୍ରା
ବରୁଣୌ (ଆନନ୍ଦ, ଦେବତା ଦ୍ଵୟେ ଚ - ପା. ୨.୩.୨୬) ।

୩.୪ ଏକଶେଷ ସମାସ

ଏହାକୁ ପୃଥକ୍ ସମାସ ରୂପେ ଦର୍ଶାଯାଇଥାଏ । କେହି ଏହାକୁ ଦ୍ଵୟ ସମାସରେ
ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରିଥାନ୍ତି । (ଲଘୁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କୌମୁଦୀ) । ଦୁଇଟି ପଦର ସମାସ
ହେଲେ ଗୋଟିଏ ଅବଶିଷ୍ଟ ରହେ । ଏହା ଏକ ବୈଜଞ୍ଚିକ ବିଧି ।

ପିତା ମାତ୍ରା - (ପା ୧.୨.୭୦) -ମାତ୍ରା ସହୋକ୍ତୋ ପିତା ବା ଶିଷ୍ୟତେ ।
ମାତା ଚ ପିତା ଚ ପିତରୌ, ମାତାପିତରୌ ବା ।

ପୁମାନ୍ ସ୍ତ୍ରୀୟା (ପା ୧.୨.୭୭) ହଂସା ଚ ହଂସଃ - ହଂସୋ ।

ଶ୍ଵଶୁରଃ ଶ୍ଵଶ୍ରୀ (୧.୨.୭୧) - ଶ୍ଵଶୁରଃ ଶ୍ଵଶୁରଃ - ଶ୍ଵଶୁରୌ, ଶ୍ଵଶ୍ରୁଶ୍ଵଶୁରୌ ।

୪. ବହୁବ୍ରୀହି

ପ୍ରାୟ ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ପ୍ରଧାନ ବହୁବ୍ରୀହି । ଅନେକ ପ୍ରଥମାନ୍ତ ପଦ ସମାସ ହୋଇ ଅନ୍ୟ (ସମସ୍ୟମାନ ପଦ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ) ପଦାର୍ଥକୁ ବୁଝାଇଲେ ବହୁବ୍ରୀହି ହୁଏ । (ଶେଷୋ ବହୁବ୍ରୀହିଃ - ପଂ. ୨.୨.୨୩) । ଦ୍ଵିତୀୟାଠାରୁ ସପ୍ତମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମାସ ହେବା କଥା ତତ୍ପରୁଷରେ କୁହାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମାନ୍ତର ସମାସ କଥା କୁହାଯାଇ ନଥିବାରୁ ତାହା ବଳିପଡ଼ିଲା ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଶେଷ’ ଅଟେ । ଅନେକ ପ୍ରଥମାନ୍ତର ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥରେ ସମାସହେଲେ ବହୁବ୍ରୀହି ହୁଏ । (ଅନେକମନ୍ୟପଦାର୍ଥେ- ପା. ୨.୨.୨୪) ।

ବହୁବ୍ରୀହିର ଭେଦକୁ ନିମ୍ନପ୍ରକାରେ ଦେଖାଯାଇପାରେ -

୧. ସମାନାଧିକରଣ ବହୁବ୍ରୀହି	୨. ବ୍ୟାଧିକରଣ ବହୁବ୍ରୀହି
୩. ସଂଖ୍ୟୋତ୍ତର ପଦ	୪. ସଂଖ୍ୟୋତ୍ତରପଦ
୫. ସହପୂର୍ବପଦ	୬. ବ୍ୟତିହାର ଲକ୍ଷଣ
୭. ଦିଗନ୍ତରାଳ ଲକ୍ଷଣ	୮. ନଷ୍ଟ ବହୁବ୍ରୀହି
୯. ପ୍ରାଦି ବହୁବ୍ରୀହି	୧୦. ଉପମାନ ପୂର୍ବପଦ

୪.୧. - ସମାନାଧିକରଣ ବହୁବ୍ରୀହି

ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ଉଦକଂ ଯଂ ସଃ - ପ୍ରାପ୍ତୋଦକଃ (ଗ୍ରାମଃ) ।

ଉଦଃ ରଥଃ ଯେନ ସଃ - ଉଦରଥଃ (ଅନନ୍ତବାନ୍) ।

ଉପହୃତଃ ପଶୁଃ ଯଦ୍ଵୈ ସଃ - ଉପହୃତପଶୁଃ (ରୁଦ୍ରଃ) ।

ଉଦ୍ଧୃତମ୍ ଓଦନଂ ଯସ୍ୟାଃ ସା - ଉଦ୍ଧୃତୌଦନା (ସ୍ତ୍ରୀଳୀ) ।

ପାତମ୍ ଅମରଂ ଯସ୍ୟ ସଃ - ପାତାମରଃ (ହରିଃ) ।

ବୀରଃ ପୁରୁଷଃ ଯସ୍ମିନ୍ ସଃ - ବୀରପୁରୁଷକଃ (ଗ୍ରାମଃ) ।

ପ୍ରପତିତାନି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତି ଯସ୍ୟ ସଂ - ପ୍ରପତିତପର୍ଯ୍ୟଃ / ପ୍ରପର୍ଯ୍ୟଃ (ବୃକ୍ଷଃ) ।

(ପ୍ରାଦିଭ୍ୟୋ ଧାତୁଜସ୍ୟ ବାଚ୍ୟୋ ବା ଚୋଭରପଦଲୋପଃ) ।

ଅବିଦ୍ୟମାନଃ ପୁତ୍ରଃ ଯସ୍ୟ ସଃ - ଅବିଦ୍ୟମାନପୁତ୍ରଃ / ଅପୁତ୍ରଃ ।

(ନଷ୍ଟୋଃସ୍ତ୍ୟର୍ଥୀନାଂ ବାଚ୍ୟୋ ବା ଚୋଭରପଦଲୋପଃ) ।

ଦୁଇଟି ସ୍ତ୍ରୀବାଚକ ପଦକୁ ନେଇ ବହୁବ୍ରାହି ସମାସ ହେଲେ କେଳେକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସ୍ଥଳରେ ପୂର୍ବରେ ଥିବା ସ୍ତ୍ରୀବାଚକ ଶବ୍ଦର ପୁଂବଦ୍ଭାବ ହୁଏ ।

ଏଥିରେ କେତେକ ମନେରଖିବା କଥା -

୧. ପୂର୍ବରେ ଥିବା ସ୍ତ୍ରୀବାଚକ ଶବ୍ଦ ଭାଷିତପୁଂସ୍ କହୋଇଥିବ । ଭାଷିତଃ ପୁମାନ୍ ଯସ୍ମିନ୍ ଅର୍ଥେ ସ ଭାଷିତପୁଂସ୍ । ଯେଉଁ ଶବ୍ଦ ନିତ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ନୁହେଁ, ତାହାର ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ ରୂପ ଯଦି ଥାଏ, ତେବେ ତାକୁ ‘ଭାଷିତପୁଂସ୍’ କୁହାଯିବ । ଯଥା - ଚିତ୍ରା, ଏହାର ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ ଚିତ୍ରଃ । ରୂପବତୀ - ପୁଂଲିଙ୍ଗ ରୂପବତ୍ । ଚିତ୍ରା ଗାବଃ ଯସ୍ୟ ସଃ - ଚିତ୍ରଗୁଃ । ରୂପବତୀ ଭାର୍ଯ୍ୟା ଯସ୍ୟ ସଃ - ରୂପବଦ୍ଭାର୍ଯ୍ୟଃ ।

୨. ପୂର୍ବ ଭାଷିତପୁଂସ୍ ସ୍ତ୍ରୀବାଚକ ଶବ୍ଦ ଉକାରାନ୍ତ ହୋଇ ନଥିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଯଥା - ‘ଉକାରାନ୍ତ’ ହୋଇଥିଲେ ପୁଂବଦ୍ଭାବ ହେବ ନାହିଁ ।

ବାମୋରୁ ଭାର୍ଯ୍ୟା ଯସ୍ୟ ସଃ - ବାମୋରୁଭାର୍ଯ୍ୟଃ ।

୩. ଉଭର ପଦରେ ଥିବା ସ୍ତ୍ରୀବାଚକ ଶବ୍ଦ ସମାନାଧିକରଣ ହୋଇଥିବ ।

୪. ଉଭର ପଦର ସ୍ତ୍ରୀବାଚକ ଶବ୍ଦ ପୂରଣାପ୍ରିୟାଦିଗଣରେ ଥିଲେ ପୂର୍ବ ସ୍ତ୍ରୀବାଚକ ଶବ୍ଦର ପୁଂବଦ୍ଭାବ ହେବ ନାହିଁ ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ସୂତ୍ର - ଶ୍ରିଯାଃ ପୁଂବଦ୍ଭାଷିତ ପୁଂସ୍ବାଦନୁଜ୍ଞ

ସମାନାଧିକରଣେ ଶ୍ରିୟାମପୂରଣାପ୍ରିୟାଦିଷୁ - ପା. ୬. ୩. ୩୪ ।

ଉଦାହରଣ ଯଥା -

ଚିତ୍ରା ଗାବଃ ଯସ୍ୟ ସଃ - ଚିତ୍ରଗୁଃ । ‘ଚିତ୍ର’ ଭାଷିତପୁଂସ୍ମ ଏଣୁ ପୁଂବଦ୍ଭାବ ହେଲା । ‘ଗୋ’ର ହ୍ରସ୍ବ । (ଗୋଷ୍ଠିଯୋରୁପସର୍ଜନସ୍ୟ) ।

ଗଙ୍ଗା ଭାର୍ଯ୍ୟା ଯସ୍ୟ ସଃ - ଗଙ୍ଗାଭାର୍ଯ୍ୟଃ । ‘ଗଙ୍ଗା’ ଭାଷିତ ପୁଂସ୍ମ ହୋଇ ନଥିବାରୁ ପୁଂବଦ୍ଭାବ ହୋଇନାହିଁ । ପାଚିକା ଭାର୍ଯ୍ୟା ଯସ୍ୟ ସଃ - ପାଚିକାଭାର୍ଯ୍ୟଃ । ‘କ’ ଉପଧାରେ ଥିବା ସ୍ବାବାଚକ ଶବ୍ଦର ପୁଂବଦ୍ଭାବ ହେବ ନାହିଁ । (ନ କୋପଧାୟାଃ - ପା. ୭.୩.୩୭) ।

ସୁକେଶା ଭାର୍ଯ୍ୟା ଯସ୍ୟ ସଃ - ସୁକେଶାଭାର୍ଯ୍ୟଃ । ସ୍ବାଜାତ୍ ଯ ଈକାରଃ ତଦନ୍ତା ସ୍ତ୍ରୀ ନ ପୁଂବତ୍ । (ସ୍ବାଜାଜେତଃ - ପା. ୬.୩.୪୦) ।

୫. ପୂରଣାପ୍ରିୟାଦିଗଣ ସ୍ବାବାଚକ ଶବ୍ଦ ପରେ ଥିଲେ ପୁଂବଦ୍ଭାବ ହେବନାହିଁ । ଯଥା - କଲ୍ୟାଣୀ ପ୍ରିୟା ଯସ୍ୟ ସଃ - କଲ୍ୟାଣୀପ୍ରିୟଃ ।

ଦୃଢ଼ା ଭକ୍ତିଃ ଯସ୍ୟ ସଃ - ଦୃଢ଼ାଭକ୍ତିଃ । (ଭକ୍ତି ଶବ୍ଦ ପ୍ରିୟାଦିଗଣରେ ଥିବାରୁ ପୂର୍ବରେ ‘ଦୃଢ଼ା’ର ପୁଂବଦ୍ଭାବ ହେବନାହିଁ ।

ଦୃଢ଼ଭକ୍ତିଃ - ଏଠାରେ ଦୃଢ଼ଂ ଭକ୍ତିଃ ଯସ୍ୟ ସଃ, ଏହିପରି ବିଗ୍ରହ କରିବାକୁ ହେବ ।

ପୂରଣା - କଲ୍ୟାଣୀ ପଞ୍ଚମୀ ଯାସାଂ ରାତ୍ରୀଣାଂ ତଃ - କଲ୍ୟାଣୀପଞ୍ଚମାଃ (ରାତ୍ରୟଃ) । ପଞ୍ଚମୀ ଶବ୍ଦରୁ ଅପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଛି । ସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରମାଣୀ ଯସ୍ୟ ସଃ - ସ୍ତ୍ରୀପ୍ରମାଣୀ, ପ୍ରମାଣୀ + ଅପ୍ । (ସୂତ୍ର - ଅପ୍ପୂରଣା ପ୍ରମାଣୋଽସ୍ୟ - ପା. ୫.୪.୧୧୭) ।

୬. ବହୁରୂପି ସମାସରେ ସ୍ବାଜାବାଚକ ସକ୍ଥ ଓ ଅକ୍ଷି ଶବ୍ଦ ଶେଷରେ ଥିଲେ ଷର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହେବ । ଷିର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଥିବାରୁ ସ୍ବାଳିଙ୍ଗରେ ‘ଜାଷ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହେବ ।

(ସୂତ୍ର - ବହୁବ୍ରାହ୍ମଣୀ ସକଥ୍ୟଶ୍ଳୋକ ସ୍ଵାକାର ଷଡ଼ - ପା. ୫.୪.୧୧୩ ।
ଷିଦ୍ ଗୌରାଦିଭ୍ୟଃ - ପା. ୪.୧.୪୧ । ଡାଷ୍ଠ)

ଉଦାହରଣ - ଦୀର୍ଘ ସକଥ୍ୟନା ଯସ୍ୟ ସଃ - ଦୀର୍ଘସକଥ୍ୟ ।

ଜଳଜେ ଭବ ଅକ୍ଷିଣା ଯସ୍ୟାଃ ସା- ଜଳଜାୟା ।

ସ୍ଵାକାବାଚକ ନ ହେଲେ ଷଡ଼ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହେବ ନାହିଁ ।

ଯଥା - ଦୀର୍ଘସକଥ୍ୟ ଶକଚମ୍ । ସ୍ତ୍ରୀକାୟା ବେଶୁଯଶିଃ ।

(ଅଶ୍ଳୋକଶିଳ୍ପନାତ୍ - ପା. ୫.୪.୭୭ । ଅଟ୍) ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ -

(କ) ଦ୍ଵି ଓ ତ୍ରି ପରେ ବହୁବ୍ରାହ୍ମଣୀ ସମାସରେ ମୂର୍ଧନ୍ ଶବ୍ଦ ରହିଲେ 'ଷ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । (ଦ୍ଵିତ୍ରିଭ୍ୟାଂ ଷଃ ମୂର୍ଧଃ - ପା. ୫.୪.୧୧୫) । ଯଥା - ଦ୍ଵିମୂର୍ଧଃ । ତ୍ରିମୂର୍ଧଃ ।

(ଖ) ଅତ୍ତର ଓ ବହିର୍ ପରେ ଲୋମ ଶବ୍ଦ ଥିଲେ 'ଅପ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ଲାଗେ । (ଅତ୍ତର୍ବହିର୍ଭ୍ୟାଂ ଚ ଲୋମଃ - ପା. ୫.୪.୧୧୭) । ଅତ୍ତର୍ଲୋମଃ । ବହିର୍ଲୋମଃ ।

(ଗ) ହସ୍ତା ପ୍ରଭୃତି ପଦକୁ ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟ ଉପମାନ ପଦ ପୂର୍ବରେ ଥିଲେ ବହୁବ୍ରାହ୍ମଣୀ ସମାସରେ 'ପାଦ'ର ଅନ୍ତ୍ୟବର୍ଷ ଲୋପହେବ । ବ୍ୟାଘ୍ରସ୍ୟ ଇବ ପାଦୌ ଯସ୍ୟ - ବ୍ୟାଘ୍ରପାଦ୍ । ହସ୍ତା ପ୍ରଭୃତି ପୂର୍ବରେ ଥିଲେ ଲୋପ ହେବନାହିଁ । ଯଥା - ହସ୍ତିପାଦଃ, କୁସୁଲପାଦଃ । (ପାଦସ୍ୟଲୋପୋହସ୍ତ୍ୟାଦିଭ୍ୟଃ - ପା. ୫. ୪.୧୩୮) ।

(ଘ) ସଂଖ୍ୟା ଓ ସୁ ପୂର୍ବରେ ଥିଲେ 'ପାଦ'ର ଲୋପ ହେବ । (ସଂଖ୍ୟାସୁପୂର୍ବସ୍ୟ-ପା. ୫.୪.୧୪୦) । ଯଥା - ଦ୍ଵିପାଦ୍ । ସୁପାଦ୍ ।

(ଙ) ଉଦ୍, ବି ପରେ କାକୁଦର ଲୋପ ହେବ । (ଉଦ୍‌ବିଭ୍ୟାଂ କାକୁଦସ୍ୟ - ପା. ୫.୪.୧୪୮) । ଉଦ୍‌କାକୁଦ୍, ବିକାକୁଦ୍ ।

ଶତସ୍ୟ ସମାପେ ଯେ ସନ୍ତି ତେ - ଉପଶତଃ ।

ପଞ୍ଚବିଂଶତେଃ ଆସନ୍ନଃ - ଆସନ୍ନପଞ୍ଚବିଂଶଃ ।

ତ୍ରିଂଶତଃ ଅଦୂରଃ - ଅଦୂରତ୍ରିଂଶଃ ।

ପଞ୍ଚାଶତଃ ଅଧିକଃ - ଅଧିକପଞ୍ଚାଶଃ ।

୪.୪. ସଂଖ୍ୟାଭୟପଦ ବହୁବ୍ରୀହି

ଦ୍ଵୌ ବା ତ୍ରୟୋ ବା - ଦ୍ଵିତ୍ରାଃ ।

ତ୍ରୟଃ ବା ଚତ୍ଵାରଃ ବା - ତ୍ରିଚତୁରାଃ ।

ପଞ୍ଚ ବା ଷଡ୍ ବା - ପଞ୍ଚଷାଃ ।

୪.୫. ସହପୂର୍ବପଦଃ

ତୃତୀୟାନ୍ତ ସହ ‘ସହ’ର ସମାସ ହୁଏ । ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସରେ ‘ସହ’ ର ବିକଳରେ ‘ସ’ ହୁଏ । (ତେନ ସହେତି ତୁଲ୍ୟଯୋଗେ - ପା. ୨.୨.୨୮, ବୋପସର୍ଜନସ୍ୟ - ପା. ୬.୩.୭୨) । ପୁତ୍ରେଣ ସହ ବର୍ତ୍ତମାନଃ ସହପୁତ୍ରଃ / ସପୁତ୍ରଃ । ପରିବାରେଣ ସହ ବର୍ତ୍ତମାନଃ - ସହପରିବାରଃ / ସପରିବାରଃ । କର୍ମଣା ସହ ବର୍ତ୍ତମାନଃ - ସକର୍ମକଃ ।

୪.୬. ବ୍ୟତିହାର ଲକ୍ଷଣ ବହୁବ୍ରୀହି

ଗ୍ରହଣ ବିଷୟରେ ସରୂପ ସପ୍ତମ୍ୟନ୍ତ ପଦର ତଥା ପ୍ରହରଣ ବିଷୟରେ ସରୂପ ତୃତୀୟାନ୍ତପଦର କର୍ମ ବ୍ୟତିହାର ଅର୍ଥରେ ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସ ହୁଏ । କର୍ମବ୍ୟତିହାର = ବିନିମୟ ।

ବ୍ୟତିହାର ଲକ୍ଷଣ ସମାସ ହେଲେ ସବୁ ଉଦାହରଣ ଅବ୍ୟୟ ପଦ ହୁଏ ।

କେଶେଷୁ କେଶେଷୁ ଗୃହୀତ୍ଵା ଇଦଂ ଯୁଦ୍ଧଂ ପ୍ରକୃତମ୍ - କେଶାକେଶି ।

ବାହୌ ବାହୌ ଗୃହୀତ୍ଵା ଇଦଂ ଯୁଦ୍ଧଂ ପ୍ରକୃତମ୍ - ବାହୁବାହବି ।

ଦଣ୍ଡେଃ ଦଣ୍ଡେଃ ପ୍ରହୃତ୍ୟ ଇଦଂ ଯୁଦ୍ଧଂ ପ୍ରକୃତମ୍ - ଦଣ୍ଡାଦଣ୍ଡି ।

ସେହିପରି ହସ୍ତାହସ୍ତି ।

ମୁଷିଭିଃ ମୁଷିଭିଃ ପ୍ରହୃତ୍ୟ ଇଦଂ ଯୁକ୍ତଂ ପ୍ରବୃତ୍ତମ୍ - ମୁଷୀମୁଷି ।

ଅନ୍ୟେଷାମପିଦୃଶ୍ୟତେ - ଦ୍ୱାରା ଦୀର୍ଘ ।

(ଇଉକର୍ମବ୍ୟତିହାରେ - ପା. ୫.୪.୧୨୭) । ଇଉ ।

୪.୭. ଦିଗନ୍ତରାଳ ଲକ୍ଷଣ

ଦିଗମାନଙ୍କର ନାମ ର ଅନ୍ତରାଳ ବୁଝାଇଲେ ସମାସ ହୁଏ ।
(ଦିଗ୍‌ନାମାନ୍ୟନ୍ତରାଳେ - ପା. ୨.୨.୨୭) । ଦକ୍ଷିଣସ୍ୟାଃ ପୂର୍ବସ୍ୟାଃ
ଦିଶୋ ଯଦନ୍ତରାଳମ୍ - ଦକ୍ଷିଣପୂର୍ବା । ପୂର୍ବସ୍ୟାଃ ଉତ୍ତରସ୍ୟାଃ ଚ ଦିଶୋ
ଯଦନ୍ତରାଳମ୍ - ପୂର୍ବୋତ୍ତରା । (ଆଗ୍ନେୟା ଦିକ୍) ଐଶାନୀ । ଉତ୍ତରସ୍ୟାଃ
ପଶ୍ଚିମାୟାଃ ଚ ଦିଶୋ ଯଦନ୍ତରାଳମ୍ - ଉତ୍ତରପଶ୍ଚିମା (ବାୟବୀ) ।
ପଶ୍ଚିମାୟାଃ ଦକ୍ଷିଣସ୍ୟାଃ ଚ ଦିଶୋ ଯଦନ୍ତରାଳମ୍ - ପଶ୍ଚିମ
ଦକ୍ଷିଣା(ନୈର୍ଋତୀ) ।

୪.୮. ନଞ୍ଜ ବହୁବ୍ରୀହି

ନଞ୍ଜୋଽସ୍ତ୍ୟର୍ଥୀନାଂ ବାଚ୍ୟୋ ବା ଚୋଭରପଦଲୋପଃ ।

ଅବିଦ୍ୟମାନଃ ପୁତ୍ରଃ ଯସ୍ୟ ସଃ - ଅପୁତ୍ରଃ । ଅବିଦ୍ୟମାନପୁତ୍ରଃ ।

ଅବିଦ୍ୟମାନମ୍ ଅପତ୍ୟଂ ଯସ୍ୟ ସଃ - ଅନପତ୍ୟଃ ।

ଅବିଦ୍ୟମାନା ପ୍ରଜା ଯସ୍ୟ ସଃ - ଅପ୍ରଜାଃ (ଅସିର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ) ।

ଅବିଦ୍ୟମାନା ମେଧା ଯସ୍ୟ ସଃ - ଅମେଧାଃ (ଅସିର୍) ।

(ନିତ୍ୟମସିର୍ ପ୍ରଜାମେଧୟୋଃ - ପା. ୫.୪.୧୨୭) ।

୪.୯. ପ୍ରାଦି ବହୁବ୍ରୀହି

ପ୍ରାଦିଭ୍ୟୋ ଧାତୁଜସ୍ୟ ବାଚ୍ୟୋ ବା ଚୋଭରପଦଲୋପଃ ।

ନିର୍ଗତା ଦୟା ଯସ୍ମାତ୍ - ନିର୍ଦୟଃ । ଉଦ୍‌ଗତଃ ଗନ୍ଧଃ ଯସ୍ୟ ସଃ -
ଉଦ୍‌ଗନ୍ଧିଃ । ଗନ୍ଧ+ଇତ୍ । (ଗନ୍ଧସ୍ୟୋଦୁତ୍ ପୂର୍ତ୍ତି ସୁସ୍ମରଭିଭ୍ୟଃ -
ପା. ୫.୪.୧୩୫) ।

ଶୋଭନଃ ଗନ୍ଧଃ ଯସ୍ୟ ସଃ - ସୁଗନ୍ଧିଃ ।

ଶୋଭନୌ ପାଦୌ ଯସ୍ୟ ସଃ - ସୁପାଦ୍ ।

(ସଂଖ୍ୟା ସୁ ପୂର୍ବସ୍ୟ - ପା. ୫.୪.୧୪୦) ।

ଶୋଭନଃ ଦନ୍ତଃ ଯସ୍ୟାଃ ସା - ସୁଦନ୍ତା ।

(ବୟସି ଦନ୍ତସ୍ୟ ଦନ୍ତ - ପା. ୫.୪.୧୪୧) । ସଂଖ୍ୟାସୁପୂର୍ବସ୍ୟ ଦନ୍ତସ୍ୟ

ଦନ୍ତ (ଦନ୍ତ) ଇତ୍ୟାଦେଶଃ ଭବତି ବୟସି ଗମ୍ୟମାନେ ।

ଶୋଭନଃ ଦନ୍ତଃ ଯସ୍ୟ ସ - ସୁଦନ୍ ।

ଉନ୍ନତା ନାସିକା ଯସ୍ୟ ସଃ - ଉନ୍ନସଃ ।

(ଉପସର୍ଗାତ - ପା. ୫.୪.୧୧୯) । ପ୍ରାଦେର୍ଯ୍ୟୋ ନାସିକାଗନ୍ଧଃ

ତଦନ୍ତାତ୍ ବହୁବ୍ରାହେଃ ଅତଃ, ନାସିକାୟାଃ ନସାଦେଶଶ୍ଚ ।

୪.୧୦. ଉପମାନପୂର୍ବପଦ

ସପ୍ତମ୍ୟନ୍ତ ସହିତ ଓ ଉପମାନସହିତ ସମସ୍ତ ପଦର ଅନ୍ୟପଦସହ ସମାସ ହୁଏ । ବିଗ୍ରହ ଅବସ୍ଥାରେ ପୂର୍ବପଦ ସମସ୍ତ ଥାଏ ।

ଏହି ସମସ୍ତ ପୂର୍ବ ପଦରେ ଉତ୍ତର ପଦର ଲୋପ ହୁଏ ।

ସସ୍ତମ୍ୟୁପମାନ ପୂର୍ବ ପଦସ୍ୟୋତ୍ତରପଦଲୋପଃ (ବା) ।

କଣ୍ଠେ କାଳଃ ଯସ୍ୟ ସଃ - କଣ୍ଠେକାଳଃ ।

ଗଜାନନମ୍ ଇବ ଆନନଂ ଯସ୍ୟ ସଃ - ଗଜାନନଃ ।

ଉଷ୍ଣମୁଖମ୍ ଇବ ମୁଖଂ ଯସ୍ୟ ସଃ - ଉଷ୍ଣମୁଖଃ ।

ପୁଷ୍କରୀକେ ଇବ ଅକ୍ଷିଣୀ ଯସ୍ୟ ସଃ - ପୁଷ୍କରୀକାକ୍ଷଃ ।

କୁଣ୍ଡମ୍ ଇବ ଉଧଃ ଯସ୍ୟାଃ ସା - କୁଣ୍ଡୋଧ୍ୱା (ଗୌଃ) ।

ଘଟଃ ଇବ ଉଧଃ ଯସ୍ୟାଃ ସା - ଘଟୋଧ୍ୱା (ଗୌଃ) ।

(ଉଧସୋଽନତ୍ - ପା. ୫.୪.୧୩୧), ବହୁବ୍ରାହେରୂପସୋ

ତୀକ୍ଷ୍ଣ - ପା. ୪.୧.୨୫) ଦ୍ୱାରା ତୀକ୍ଷ୍ଣ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ ।

ବହୁବ୍ରୀହି ପ୍ରତ୍ୟୟ ନିୟମ

ଶବ୍ଦ	ନିୟମ	ପ୍ରତ୍ୟୟ	ବିଗ୍ରହ-ସମାସ
୧. ଧର୍ମ	ଧର୍ମାଦନ୍ତିର୍ କେବଳାତ ପା. ୫.୪. ୧୨୪	ଅନ୍ତିର୍ (ଅନ)	ଦୃଷ୍ଟ ଧର୍ମଃ ଯେନ ସଃ ଦୃଷ୍ଟଧର୍ମା
୨. ବ୍ୟତିହାରଲକ୍ଷଣ	ଇଚ୍ଚର୍କର୍ମବ୍ୟତିହାରେ ପା. ୫.୪. ୧୨୭	ଇଚ୍ (ଇ)	କେଶାକେଶି ଦଣ୍ଡାଦଣ୍ଡି
୩. ଧାନ୍ତୁଶବ୍ଦ	ଧାନ୍ତୁଷ୍ଟ ପା. ୫.୪. ୧୩୨	ଅନଟ୍ (ଅନ)	ଗାଣ୍ଡାବଂ ଧାନ୍ତୁ ଯସ୍ୟ ସଃ-ଗାଣ୍ଡାବଧନା ଶାର୍ଙ୍ଗଧନା
୪. ଜାୟାଶବ୍ଦ	ଜାୟାୟା ନିଟ୍ ପା. ୫.୪. ୧୩୪	ନିଟ୍ (ନି)	ଯୁବତିଃ ଜାୟା ଯସ୍ୟ ସଃ, ଯୁବଜାନିଃ
୫. ଗନ୍ଧ	ଗନ୍ଧସ୍ୟଦୁର୍ ପୂତିସୁସୁରଭିଭ୍ୟଃ ପା. ୫.୪. ୧୩୫	ଇଚ୍ (ଇ)	ସୁଗନ୍ଧିଃ, ସୁରଭିଗନ୍ଧିଃ
	ଅଜ୍ଞାଖ୍ୟାୟାମ୍ ପା. ୫.୪. ୧୩୬	ଇଚ୍ (ଇ)	ଦୃତସ୍ୟ ଗନ୍ଧଃ (ଲେଶଃ) ଯସ୍ମିନ୍ତତ୍ - ଦୃତଗନ୍ଧି
	ଉପମାନାଜ ପା. ୫.୪. ୧୩୭	ଇଚ୍ (ଇ)	ମସ୍ତ୍ୟଗନ୍ଧ ଇବ ଗନ୍ଧଃ ଯସ୍ୟାଃ ସା ମସ୍ତ୍ୟଗନ୍ଧିଃ

ଶବ୍ଦ	ନିୟମ	ପ୍ରତ୍ୟୟ	ବିଗ୍ରହ-ସମାସ
୬. ପାଦ	ପାଦସ୍ୟ ଲୋପୋଽ- ହସ୍ତ୍ୟାଦିଭ୍ୟଃ ପା. ୫.୪. ୧୩୮ ସଂଖ୍ୟାସୁପୂର୍ବସ୍ୟ ପା. ୫.୪. ୧୪୦	ଲୋପ	ବ୍ୟାଘ୍ରପାତ୍ ଦ୍ୱିପାତ୍, ସୁପାତ୍
୭. ଈକାରାନ୍ତ, ଉକାରାନ୍ତ, ରକାରାନ୍ତ	ନଦ୍ୟତଶ୍ଚ ପା. ୫.୪. ୧୫୩	କପ୍ (କ)	ନଦୀମାତା ଯସ୍ୟ ସଃ ନଦୀମାତୃକଃ ତୀର୍ଥଦେବୀକଃ,
୮. ଅବଶିଷ୍ଟ ଶବ୍ଦ	ଶେଷାଦ୍ ବିଭାଷା ମହାଯଶଃ ପା. ୫.୪. ୧୫୪	କପ୍ (କ)	ଦୃଷ୍ଟବିଧିକଃ ମହାଯଶସ୍ତଃ
୯. ଆକାରାନ୍ତ	ଆପୋଽନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍ ପା. ୬.୪. ୧୫	କପ୍ ହସ୍ତ	ବହୁମାଳାକଃ ବହୁମାଳକଃ କପ୍ ଅଭାବରେ ବହୁମାଳଃ ।

କେତେକ ନିପାତନସିଦ୍ଧ ସମାସର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ଯଥା - ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ-ସ୍ତ୍ରୀପୁଂସୌ । ଧେନୁନତୁହୌ ।
ରକ୍ତସାମେ । ବାତ୍ସନସେ । ଅକ୍ଷିଣା ଚ ଭୂବୌ ଚ ଅକ୍ଷିଭୂବମ୍ । ଦାରାଶ୍ଚ ଗାବଶ୍ଚ
ଦାରଗବମ୍ । ନକ୍ତଂ ଚ ଦିବା ଚ ନକ୍ତଦିବମ୍ । ରାତ୍ରେ ଚ ଦିବା ଚ ରାତ୍ରିଦିବମ୍ । ଅହନି
ଚ ଦିବା ଚ ଅହର୍ଦିବମ୍ । ତତ୍ପୁରୁଷ- ନିଶିତଂ ଶ୍ରେୟଃ ନିଃଶ୍ରେୟସମ୍ । ପୁରୁଷସ୍ୟାୟୁଃ
-ପୁରୁଷାୟୁଷମ୍ । ଦ୍ୱିଗୁ - ଦ୍ୟାୟୁଷମ୍, ତ୍ର୍ୟାୟୁଷମ୍ ।

ଅନୁଶୀଳନୀ

୧. ସମସ୍ତପଦାନି ପ୍ରଦର୍ଶୟତ -

ଦୁଃଖମ୍ ଅତୀତଃ । ମୁକ୍ତୟେ ଇଦମ୍ । ଅଜ୍ଞାନଂ ରାଜା । ମହତୀ
 ନବମୀ । ଅନ୍ୟଃ ବାରଃ । ବୃକ୍ଷାଣାଂ ହେଦକଃ । ରାଜଃ ସଭା । ରକ୍ଷସାଂ
 ସଭା । ନ ଅଶ୍ୱଃ । ବନସ୍ୟ ଅଗ୍ରେ । ରାଜଃ ପରିଚାରକଃ । ଦଶଭିଃ ଗୋଭିଃ
 କ୍ରୀତଃ । ପ୍ରିୟଃ ସଖା ତେନ । ଶାକପ୍ରିୟଃ ପାର୍ଥିବଃ । ତ୍ର୍ୟଧିକା ଅଶୀତିଃ ।
 ହସ୍ତିନଶ୍ଚ ଅଶ୍ୱାଶ୍ଚ । ରଥକଶ୍ଚ ଅଶ୍ୱାରୋହଶ୍ଚ । ଇକ୍ଷୁଣାଂ ଛାୟା । ନାସ୍ତି ମେଧା
 ଯେଷାଂ ତେ । ପଞ୍ଚ ବା ଷଟ୍ ବା । ରୂପବତୀ ଭାର୍ଯ୍ୟା ଯସ୍ୟ ତସ୍ମୈ ।
 ଉଦ୍ୟାନାତ୍ ପ୍ରାକ୍ । ଅଧିକ୍ୟଂ ଧନୁଃ ଯସ୍ୟ ତମ୍ । ନରଃ ସିଂହ ଇବ । କୁସ୍ତିତଃ
 ସଖା । ହରେଃ ସାଦୃଶ୍ୟମ୍ । ମେଖଳାପର୍ଯ୍ୟନ୍ତମ୍ । ସହସ୍ରାତ୍ ପରେ ।
 ଗଙ୍ଗାୟାଃ ମଧ୍ୟମ୍ । ତମସା ଆଛନ୍ନା । ପାତା ସୁରା ଯେନ ତମ୍ । ଜାୟା ତ
 ପତିଶ୍ଚ । ମାତା ତ ପିତା ତ । ଯୁବତିଃ ଜାୟା ଯସ୍ୟ ତସ୍ମିନ୍ । ନିର୍ମଳା ନଦୀ
 ଯସ୍ମିନ୍ ସଃ । ଅଗ୍ନିଶ୍ଚ ବରୁଣଶ୍ଚ । ଆତ୍ମାନମ୍ ଅଧିକୃତ୍ୟ ।

୨. ସବିଗ୍ରହଂ ସମାସନାମାନି ଲିଖତ -

ବର୍ଷଭୋଗ୍ୟଃ । ଗୋହିତମ୍ । ମାତୃସଦୃଶୀ । ଶୟିତୋତ୍ଥତଃ ।
 ପୟଃପାନମ୍ । କବିଶ୍ରେଷ୍ଠଃ । ଶୈଳୋନ୍ମତଃ । କୁଣ୍ଡଳହିରଣ୍ୟମ୍ ।
 ତନ୍ନାତ୍ରମ୍ । ଦ୍ୟୁହଃ । ମଧ୍ୟରାତ୍ରଃ । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନମ୍ । ମହଭୁଜଃ ।
 ସ୍ଥାନାତରମ୍ । ଯଥାଜ୍ଞାନମ୍ । ସପତ୍ନୀ । ସତୃଣମ୍ । ଦୃଷ୍ଟଗଙ୍ଗଃ ।
 ପୂର୍ବୋରରା । ଲକ୍ଷ୍ମୀଜାନିଃ । ଦତ୍ତୋଷ୍ଠମ୍ । ତିଷ୍ଠଦଗ୍ଧୁ । ଶ୍ୱାପଦଃ । ଅପର୍ଣ୍ଣା ।
 ଚତୁଷ୍ପଥମ୍ । କଦୁଷ୍ଠଃ । ଦେବବ୍ରାହ୍ମଣଃ । ନିଃଶ୍ରେୟସମ୍ । ଜଗତ୍କର୍ତ୍ତା ।
 ଅହଂପୂର୍ବିକା । ଭେରାପଟହମ୍ । କୃତବିଦ୍ୟଃ । ବ୍ରାହ୍ମିଯବମ୍ । ପଞ୍ଚବଟୀ ।
 ପାତପ୍ରତିବନ୍ଧଃ । ଦ୍ୱିତ୍ରାଃ । ଗଙ୍ଗାଗୋଶମ୍ । ଯଦୁଛା ।

୩. ଉପଯୁକ୍ତାନି ବାରଣାନି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ୟ ସମାସସ୍ତୁଲେଷୁ ସଂଶୋଧନଂ କୁରୁତ-

କଣ୍ଠରୋ ତ୍ରିଭୁବନାନାଂ ପାଳକଃ । ଅସ୍ୟାଂ ପିଣାତସଭାୟାଂ କଃ
ସ୍ତ୍ୱାସ୍ୟତି ? ରାଜସଖାୟଂ ରାଜାନମିବ ଅପଶ୍ୟତ୍ । ଚତୁର୍ଭାସ୍କୁଶାନାମନ୍ତୟିତ୍ୱା
ଭୋଜୟ । ଦେବରାଜାନଂ ପୁରସ୍କୃତ୍ୟ ଦେବା ବ୍ରହ୍ମାଣମୁପଗତାଃ । ପ୍ରିୟସଖା
ମେ କୁତ୍ତ ଗତଃ ? କୋକିଳ କାକୟୋଃ ବର୍ଣ୍ଣେ ପ୍ରଭେଦୋ ନାସ୍ତି । ତବ
ସାହାୟ୍ୟଂ କର୍ତ୍ତୁଂ ଯଥାଶକ୍ତିନା ଚେଷ୍ଟିଷ୍ୟେ । ରାଜପଥ କୋଳାହଳଃ ଶୂନ୍ୟତେ ।
ମମ ଜାମାତାପୁତ୍ର ଏକସ୍ମିନ୍ନେବ ବିଦ୍ୟାଳୟେ ପଠତି । ମନ୍ଦମେଧାଃ ଜନାଃ ନ
କିମପି କର୍ତ୍ତୁଂ ସମର୍ଥା ଭବନ୍ତି । ସୂର୍ଯ୍ୟଚନ୍ଦ୍ରମସୋରପି ଗ୍ରହପାତନଂ ଭବତି ।

୪. ଭେଦାନ୍ ଦର୍ଶୟତ -

ଉନ୍ନତମନାଃ - ଉନ୍ନତମନଃ । ମହାଶ୍ରୟଃ - ମହଦାଶ୍ରୟଃ । ଦ୍ୟୁହଃ -
ଦ୍ୟୁହଃ । ସୁନ୍ଦରାବୁଦ୍ଧିଃ - ସୁନ୍ଦରବୁଦ୍ଧିଃ । ବାୟୁସଖଃ - ବାୟୁସଖା । ପୂର୍ବରାତ୍ରିଃ
- ପୂର୍ବରାତ୍ରଃ । ସୁଗନ୍ଧିଃ - ସୁଗନ୍ଧଃ । ଦ୍ୱିଦନ୍ - ଦ୍ୱିଦନ୍ତଃ । ଦେବାନାମ୍ନିୟଃ -
ଦେବପ୍ରିୟଃ ।

୫. ଅଧୋଲିଖିତେଷୁ ବାକ୍ୟେଷୁ ରେଖାଙ୍କିତପଦାନାଂ ସମାସମ୍
ଅଥବା ବିଗ୍ରହଂ ପ୍ରଦର୍ଶୟତ -

୧. ମାନବଜୀବନମ୍ ଚତୁର୍ଥୁ ଆଶ୍ରମେଷୁ ବିଭକ୍ତମ୍ ।

୨. ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଶ୍ରମେ ଶିକ୍ଷାୟାଃ ଗ୍ରହଣେ ସ୍ତ୍ରୀପୁରୁଷାଣାଂ ସମାନଃ ଅଧିକାରଃ
ଆସୀତ୍ ।

୩. ଗୃହସ୍ଥାଶ୍ରମେ ଜନାଃ ଯଥାଶକ୍ତି ଧନମ୍ ଅନ୍ନମ୍ ଚ ଦତ୍ତ୍ୱା ଅନ୍ୟେଷାମ୍
ଆଶ୍ରମବାସିନାଂ ପୋଷଣଂ କୁର୍ବନ୍ତି ସ୍ମ ।

୪. କୋଃପି ଜନଃ ତତ୍ ଅଶିଷ୍ଟିତଃ ନ ଆସୀତ୍ ।

୫. ବିଦ୍ୟାଳୟେ ଅଧ୍ୟାପକଃ ଛାତ୍ରାନ୍ ପାଠୟତି ।

୬. ଶିକ୍ଷକଃ ପ୍ରତିଦିନମ୍ ଅଭ୍ୟାସାର୍ଥଂ ଗୃହପାଠଂ ଦଦାତି ।
୭. ଗୁରୁଃ ପାପଂ ଚ ପୁଣ୍ୟଂ ଚ ବୋଧୟତି ।
୮. ତ୍ୟାଗା ଜନଃ ନୂନଂ ମହାତ୍ମା ଅସ୍ତି ।
୯. ସାମ୍ପ୍ରତିକେ କାଳେ ପ୍ରତିନଗରଂ ରାମଲୀଳାୟାଃ ଆୟୋଜନଂ ଭବତି ।
୧୦. ତତ୍ର ରାମଚରିତଂ ରଙ୍ଗମଞ୍ଚେ ପ୍ରଦର୍ଶ୍ୟତେ ।
୧୧. ମୁଖ୍ୟୋପବିତଃ ବିଜୟାଦଶମ୍ୟାଂ ତିଥୌ ଭବତି । ଯତଃ ରାମଃ
ଦଶାନନଂ ତଦ୍ଦିବସେ ଜୟତି ସ୍ମ ।
୧୨. ମମ ଗୃହସ୍ୟ ସମୀପମ୍ ଆମ୍ରକୃଷ୍ଣଃ ଅସ୍ତି ।
୧୩. ବାଳା ଚ ବୁଦ୍ଧାଃ ଚ ତସ୍ୟ ଛାୟାୟାମ୍ ଉପବିଶନ୍ତି ।
୧୪. ତେ ବୃକ୍ଷତ୍ୟୁତାନି ଫଳାନି ସ୍ବସ୍ତ ଗୃହଂ ନୟନ୍ତି ।
୧୫. ପଦ୍ମାମ୍ବାଶି ସର୍ବେଭ୍ୟଃ ରୋଚନ୍ତେ ।
୧୬. ଏତତ୍ ନିର୍ଜନଂ ବନମ୍ ଅସ୍ତି ।
୧୭. ଅସ୍ମିନ୍ ଆଶ୍ରମେ ମୁନୟଃ ସମାଧୌ ରତାଃ ସନ୍ତି ।
୧୮. ସମନ୍ତାତ୍ ହରିଦବୃକ୍ଷାଃ ଶୋଭନ୍ତେ ।
୧୯. ଅତ୍ରେବ ପୀତାମ୍ବରସ୍ୟ ଦେବାଳୟଃ ଅସ୍ତି ।
୨୦. ଯମୁନାୟାଃ ସମୀପଂ ଦିଲ୍ଲୀନଗରୀ ବିରାଜତେ ।
୨୧. ସିଂହଭୀତଃ ବାଳଃ କମ୍ପତେ ।
୨୨. ମୁନିଃ ଉପଗ୍ରାମମ୍ ବସତି ।
୨୩. ଦୈବରକ୍ଷିତଃ ନ ନଶ୍ୟତି ।
୨୪. ସରୋବରେ ନୀଳୋତ୍ପଳମ୍ ବିକସିତମ୍ ।
୨୫. ବିଦ୍ୟାହୀନାଃ ପଶୁଭିଃ ସମାନାଃ ।

୨୬. ଏକ୍ଷ ରାଜପୁତ୍ର ଆଗଚ୍ଛତି ।
 ୨୭. ବୃକ୍ଷେ ତପଳାଃ ବାନରାଃ କୁର୍ଦ୍ଧତି ।
 ୨୮. ସଃ ଭାସବିରଚିତଂ ନାଟକଂ ପଠତି ।
 ୨୯. ଇଦଂ ଦୃଶ୍ୟ ଚକ୍ଷୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମ୍ ।
 ୩୦. କୃଷ୍ଣାନୁ ମେଘାନୁ ଦୃଷ୍ଟା ମୟୂରାଃ ନୃତ୍ୟନ୍ତି ।
 ୩୧. ସଃ ପ୍ରାତଃ ସୂର୍ଯ୍ୟଦର୍ଶନମ୍ କରୋତି ।
 ୩୨. ଅହମ୍ ମାତାପିତରୌ ବନ୍ଧେ ।
 ୩୩. ହରିଦ୍ବାରଂ ଗଙ୍ଗାୟାଃ ସମାପମ୍ ଅସ୍ତି ।
 ୩୪. ବ୍ୟାୟାମେନ ଜନଃ ଦୀର୍ଘାୟୁଃ ଭବତି ।
 ୩୫. ଦତ୍ତବିରଃ ଜନଃ ଯଶସ୍ବା ଭବତି ।
 ୩୬. ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଅର୍ଜ୍ଜନେନ ମନସି ଶାନ୍ତିଃ ଅନୁଭୂୟତେ ।
 ୩୭. ମହତାମ୍ ଜନାନାମ୍ ସଂଗତିଃ ଉପକାରିକା ଭବତି ।
 ୩୮. କୃଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣା କୋକିଳା କୁଜତି ।
 ୩୯. ସଂସାରେ ସର୍ବେ ଏବ ମର୍ତ୍ତ୍ୟସୁଭାବଃ ସନ୍ତି ।
 ୪୦. ଗାବଃ ପତିତପତ୍ରାଣି ଖାଦନ୍ତି ।
 ୪୧. କୁମ୍ଭକାରଃ କୁମ୍ଭଂ ନିର୍ମାତି ।
 ୪୨. ରାମଃ ଅନୁମୁଗମ୍ ଅଧାବତ୍ ।
 ୪୩. ମୟୂରଃ ପକ୍ଷିଣାଂରାଜା ବର୍ତ୍ତତେ ।
 ୪୪. ମଞ୍ଚେ ଏକା ଲଘୁନାଟିକା ଭବତି ।
 ୪୫. କୃତବିବରଃ ମୂଷିକଃ ବିଲେ ନିବସତି ।
 ୪୬. ମହାବାହୁଃ ଅର୍ଜୁନଃ ଅଦ୍ବିତୀୟଃ ବୀରଃ ।

୪୬. ହରିଣା ରକ୍ଷିତଃ ଜନଃ ମୁକ୍ତିଂ ଲଭତେ ।

୪୭. କାଳସ୍ୟ କୁଟିଳାଗତିଃ ଭବତି ।

୪୮. ନାଟକଂ ସୁଖାନ୍ତଂ ଭବତି ।

୪୯. ଶ୍ରମେଣ ଶିଶୋଃ କରତରଣଂ ନ ପ୍ରସରତି ।

୫୦. କୁମାରସମ୍ଭବମ୍ କାଳିଦାସବିରଚିତମ୍ ଅସ୍ତି ।

୫୧. ଆକାଶେ ସହସ୍ରାଂଶୁଃ ବର୍ତ୍ତତେ ।

୫୨. ଭକ୍ତଃ ଗୃହାତକୁସୁମଃ ମନ୍ଦିରଂ ଗଚ୍ଛତି ।

୫୩. ଜନ୍ତୁଶାଳାୟାମ୍ ପଶବଃ ପକ୍ଷିଣଃ ଚ ସନ୍ତି ।

୫୪. ଈଶ୍ବରଭକ୍ତୋ ବିଫଳକାମଃ ନ ଭବତି ।

୫. ଭବିତେନ ସମସ୍ତପଦେନ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟ -

୧. _____ ଧନଂ ଯଚ୍ଛତି । (ନିର୍ଧନାୟ, ନିର୍ଧନମ୍)

୨. ବିଦ୍ୟାଳୟଂ _____ ଆଗଚ୍ଛ । (ଯଥାସମୟମ୍, ଯଥାସମୟେନ)

୩. _____ ବୃକ୍ଷଃ କଦାପି ନ ଛେଦୟଃ । (ଶୀତଳଛାୟା, ଶୀତଳଛାୟଃ)

୪. _____ ଆଗଚ୍ଛତଃ । (ରାମଲକ୍ଷ୍ମଣ, ରାମଲକ୍ଷ୍ମଣୌ)

୫. _____ ରକ୍ଷା କର୍ତ୍ତବ୍ୟା । (ଶରଣାଗତସ୍ୟ, ଶରଣାଗତମ୍)

୬. ଯତ୍ର ତ୍ରୟଃ ପଦ୍ମାନଃ ମିଳନ୍ତି, ତତ୍ _____ କଥ୍ୟତେ ।

(ତ୍ରିପଥଃ, ତ୍ରିପଥମ୍)

୭. ଅସ୍ତ୍ରାଭିଃ _____ କାର୍ଯ୍ୟଂ କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ । (ଯଥାଶକ୍ତି, ଯଥାଶକ୍ତିମ୍)

୮. ଗଣେଶବନ୍ଦନାୟଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ _____ ଭବତି । (ନିର୍ବିଘ୍ନମ୍, ନିର୍ବିଘ୍ନଃ)

୯. ଆନନ୍ଦେନ ସା ରମଣୀ _____ ଅଭବତ୍ ।

(ବିକସିତବନ୍ଦନା, ବିକସିତବନ୍ଦନା)

୧୦. ଦେବେନ୍ଦ୍ରଃ _____ ଶିବାଳୟଂ ଗଚ୍ଛତି ।

(ପ୍ରତିସୋମବାସରମ୍, ପ୍ରତିସୋମବାସରେ)

୧୧. ନୀଳଃ କଣ୍ଠଃ ଯସ୍ୟ ସଃ _____ କଥ୍ୟତେ । (ନୀଳକଣ୍ଠମ୍, ନୀଳକଣ୍ଠଃ)

୧୨. _____ କ୍ଷାଳୟିତ୍ବା ଭୋଜନଂ କରୁ । (ପାଣିପାଦମ୍, ପାଣିପାଦୌ)

୧୩. ଅସ୍ତ୍ରାକଂ ବିଦ୍ୟାଳୟେ _____ ଅଭବତ୍ ।

(ମହୋତ୍ସବଃ, ମହାନୁତ୍ସବଃ)

୧୪. ନଦୀ ସବିଧେ ଏକଃ _____ ଗ୍ରାମଃ ଶୋଭତେ ।

(ବହୁଜନଃ, ବହୁଜନାଃ)

୧୫. ପକ୍ଷିଣାଂ _____ ଶୁଭ୍ରା ମନଃ ପ୍ରସାଦତି ।

(ମଧୁରରବେଶ, ମଧୁରରବମ୍)

୧୬. ସନ୍ଧ୍ୟାସୀ ଜନଃ _____ ଅସ୍ତି । (ତପୋଧନଃ, ତପୋଧନମ୍)

୧୭. ସପ୍ତାନାମ୍ ଅହ୍ନଂ ସମାହାରଃ _____ କଥ୍ୟତେ ।

(ସପ୍ତାହଃ, ସପ୍ତାହମ୍)

୧୮. ଶରୀରମ୍ ପ୍ରଥମଂ _____ । (ଧର୍ମସାଧନମ୍, ଧର୍ମସାଧନଃ)

୧୯. _____ ଦଣ୍ଡମ୍ ଅର୍ହତି । (କୃତପାପଃ, କୃତପାପମ୍)

୨୦. ଏତାଦୃଶଃ ମହାପୁରୁଷଃ _____ ନାସ୍ତି । (ତ୍ରିଭୁବନେ, ତ୍ରିଭୁବନେଷୁ)

୨୧. _____ ବେଦାନ୍ତସ୍ୟ ପ୍ରଚାରଃ କୃତଃ । (ଜଗଦ୍ଗୁରୁଃ, ଜଗଦ୍ଗୁରୁଣା)

୨୨. ଅୟଂ _____ ବୃକ୍ଷଃ ଅସ୍ତି । (ପତିତପର୍ଣ୍ଣଃ, ପତିତପର୍ଣ୍ଣମ୍)

୨୩. ରାମଃ _____ ଅଧାବତ୍ । (ଅନୁମୃଗଃ, ଅନୁମୃଗମ୍)

୨୪. ମହିଳାଃ _____ ସନ୍ତି । (ମଣ୍ଡନପ୍ରିୟାଃ, ପ୍ରିୟମଣ୍ଡନାଃ)

୨୫. ଅସ୍ମିନ୍ ବିଦ୍ୟାଳୟେ ଛାତ୍ରାଃ _____ ସନ୍ତି । (କୃତଶ୍ରମାଃ, କୃତଶ୍ରମାନଃ)

୨୬. ସୁଭଦ୍ରା _____ ଅସ୍ତି । (କମଳନୟନୀ, କମଳନୟନା)

୨୭. ଶିଷ୍ୟ _____ ପଠତି । (ଅଷାଧାୟାମ୍, ଅଷାଧାୟାମ୍)

୨୮. _____ ରାଜ୍ୟ ଦାନଶାଳତାଂ ପରୀକ୍ଷିତୁଂ ସମାଗତଃ ।

(ଦେବାଧିପତିଃ, ଦେବାଧିପତିନା)

୨୯. ଗୁରୁଃ ଶିଷ୍ୟାୟ _____ ଯଜ୍ଞତି । (ବିଦ୍ୟାଧନମ୍, ବିଦ୍ୟାଧନଃ)

୩୦. ଶିବସ୍ୟ ଅପରଂ ନାମ _____ ବର୍ତ୍ତତେ । (ପିନାକପାଣିଃ, ପିନାକପାଣିମ୍)

୧. ସ୍ତମ୍ଭମେଳନଂ କୁରୁତ ।

କ

ଖ

ପାଣୀ ଚ ପାଦୌ ଚ

ତ୍ରିଫଳା

ରାଧିକୟା ସହ ଇତି

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମ୍

ନିର୍ଗତଂ ଧନଂ ଯସ୍ମାତ୍ ସଃ

ଅନୃତମ୍

ଅକ୍ଷିଣୀ ଅକ୍ଷିଣୀ ପ୍ରତି

ବାକ୍ସଲହଃ

ନ ରତମ୍

ଉପନଦମ୍

ନଦ୍ୟାଃ ସମାପମ୍

କାପୁରୁଷଃ

କୁସ୍ମିତଃ ପୁରୁଷଃ

କୁଣ୍ଡଳସୁବର୍ଣ୍ଣମ୍

ବାଚା କଳହଃ

ନିର୍ଧନଃ

କୁଣ୍ଡଳାୟ ସୁବର୍ଣ୍ଣମ୍

ସରାଧିକଃ

ତ୍ରୟାଶୀଂ ଫଳାନାଂ ସମାହାରଃ

ପାଣିପାଦମ୍

୧୮ - ତଦ୍ଦିତ ପ୍ରକରଣ

ଧାତୁ ସହ ସଂଯୁକ୍ତ ହେଉଥିବା ପ୍ରତ୍ୟୟକୁ କୃତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଏବଂ ପ୍ରାତିପଦିକ ସହ ସଂଯୁକ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟକୁ ତଦ୍ଦିତ ପ୍ରତ୍ୟୟ କୁହାଯାଏ । ତେଣୁଃ ହିତାଃ = ତଦ୍ଦିତାଃ । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟ ଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରୟୋଗ ବିଧିରେ ହିତକାରକ ଅଟନ୍ତି । କୃତ୍‌ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକୁ ‘କୃଦନ୍ତ’ ଏବଂ ତଦ୍ଦିତପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକୁ ‘ତଦ୍ଦିତାନ୍ତ’ କୁହାଯାଏ । ତଦ୍ଦିତ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଗୁଡ଼ିକ ସଂଜ୍ଞା, ସର୍ବନାମ ଏବଂ ବିଶେଷଣ ଶବ୍ଦସହ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇ ବିଶେଷଣର କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥାନ୍ତି । ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥରେ ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାତିପଦିକରେ ଯୁକ୍ତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତ ବ୍ୟାକରଣରେ ବହୁସଂଖ୍ୟକ ତଦ୍ଦିତ ପ୍ରତ୍ୟୟର ବର୍ଣ୍ଣନା ତଥା ପ୍ରୟୋଗ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ।

ଏଠାରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଉପଯୋଗୀ କେତେକ ତଦ୍ଦିତ ପ୍ରତ୍ୟୟ ବିଷୟରେ ଧାରଣା ଦିଆଗଲା ।

ଅପତ୍ୟାଥେ ଅଣ୍ = ଅ

ପୁତ୍ରସ୍ୟ ଅପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍ = ପୁତ୍ର + ଅଣ୍ = ପୌତ୍ରଃ

ପୃଥାୟାଃ ଅପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍ = ପୃଥା + ଅଣ୍ = ପାର୍ଥଃ

ରଘୋରପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍ = ରଘୁ + ଅଣ୍ = ରାଘବଃ

ମନୋଗୋତ୍ରାପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍ = ମନୁ + ଅଣ୍ = ମାନବଃ

ବସିଷ୍ଠସ୍ୟ ଗୋତ୍ରାପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍ = ବସିଷ୍ଠ + ଅଣ୍ = ବାସିଷ୍ଠଃ

କାଳାଥେ ଅଣ୍ = ଅ

ପୁଷ୍ୟେଣ ଯୁକ୍ତମ୍ ଅହଃ = ପୁଷ୍ୟ + ଅଣ୍ = ପୌଷମ୍

ଚିତ୍ରୟା ଯୁକ୍ତଃ ମାସଃ = ଚିତ୍ରା + ଅଣ୍ = ଚୈତ୍ରଃ

ବିକାରାର୍ଥେ ଅଣ = ଅ

ସୁବର୍ଣ୍ଣସ୍ୟ ବିକାରଃ = ସୁବର୍ଣ୍ଣ + ଅଣ = ସୌବର୍ଣ୍ଣମ୍

ରଜତସ୍ୟ ବିକାରଃ = ରଜତ + ଅଣ = ରାଜତମ୍

ରକ୍ତାର୍ଥେ ଅଣ = ଅ

କଷାୟେଣ ରକ୍ତଂ ବସ୍ତମ୍ = କଷାୟ + ଅଣ = କାଷାୟମ୍

ମଞ୍ଜିଷ୍ଠା ରକ୍ତଂ ବସ୍ତମ୍ = ମଞ୍ଜିଷ୍ଠା + ଅଣ = ମାଞ୍ଜିଷ୍ଠମ୍

ସମୂହାର୍ଥେ ଅଣ = ଅ

(ତସ୍ୟ ସମୂହଃ - ପା. ୪.୨.୩୭)

କାକାନାଂ ସମୂହଃ = କାକ + ଅଣ = କାକମ୍

ବକାନାଂ ସମୂହଃ = ବକ + ଅଣ = ବାକମ୍

ସନ୍ତନ୍ତାର୍ଥେ ଅଣ = ଅ

ଦେବସ୍ୟ ଅୟମ୍ = ଦେବ + ଅଣ = ଦୈବଃ

ନିଶାୟାଃ ଇଦମ୍ = ନିଶା + ଅଣ = ନୈଶମ୍

ଇନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ଅୟମ୍ = ଇନ୍ଦ୍ର + ଅଣ = ଐନ୍ଦ୍ରଃ

ଅବୟବାର୍ଥେ ଅଣ = ଅ

ମୟୂରସ୍ୟ ଅବୟବଃ = ମୟୂର + ଅଣ = ମାୟୂରଃ

ପିପ୍ପଳସ୍ୟ ଅବୟବଃ = ପିପ୍ପଳ + ଅଣ = ପୈପ୍ପଳଃ

ଶୈଷିକ ଅଣ = ଅ

ଶ୍ରବଣେନ ଶ୍ରୂୟତେ = ଶ୍ରବଣ + ଅଣ = ଶ୍ରାବଣଃ

ଚକ୍ଷୁଷା ଶୃଣ୍ଠ୍ୟତେ = ଚକ୍ଷୁଷ୍ + ଅଣ = ଚାକ୍ଷୁଷମ୍

ଅପତ୍ୟାର୍ଥେ ଇଞ୍ଜ = ଇ

ଇଞ୍ଜ ର 'ଞ୍ଜ'ର ଲୋପ ହୋଇ କେବଳ 'ଇ' ରହେ । (ଅତ ଇଞ୍ଜ - ପା. ୪.୧.୯୫ । ଅଦନ୍ତଂ ଯତ୍ ପ୍ରାତିପଦିକଂ ତତ୍ପ୍ରକୃତିକାତ୍ ଷଷ୍ୟତାତ୍ ଇଞ୍ଜ ସ୍ୟାଦପତ୍ୟୋଽର୍ଥେ) ।

ଦଶରଥସ୍ୟ ଅପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍ = ଦଶରଥ + ଇଷ୍ = ଦାଶରଥଃ

ଦକ୍ଷସ୍ୟ ଅପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍ = ଦକ୍ଷ + ଇଷ୍ = ଦାକ୍ଷିଃ

ଉତୁଲୋମ୍ନଃ ଅପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍ = ଉତୁଲୋମନ୍ + ଇଷ୍ = ଔତୁଲୋମିଃ

(ବାହୁଦିଭ୍ୟସ୍ - ପା. ୪. ୧. ୯୭) ।

ଦ୍ରୋଣସ୍ୟ ଅପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍ = ଦ୍ରୋଣ + ଇଷ୍ = ଦ୍ରୋଣିଃ

ସୁମିତ୍ରାୟାଃ ଅପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍ = ସୁମିତ୍ରା + ଇଷ୍ = ସୌମିତ୍ରିଃ

ସଞ୍ଜାତାର୍ଥେ ଇତର୍ = ଇତ୍

ତାରକାଃ ସଞ୍ଜାତାଃ ଅସ୍ୟ = ତାରକା + ଇତର୍ = ତାରକିତମ୍

ପୁଷ୍ପାଣି ସଞ୍ଜାତାନି ଅସ୍ୟ = ପୁଷ୍ପ + ଇତର୍ = ପୁଷ୍ପିତଃ

ଦୁଃଖଂ ସଞ୍ଜାତମ୍ ଅସ୍ମିନ୍ = ଦୁଃଖ + ଇତର୍ = ଦୁଃଖିତଃ

ଅସ୍ୟାସ୍ତ୍ୟର୍ଥେ ଜନି = ଜନ୍

ଦଣ୍ଡଃ ଅସ୍ୟ ଅସ୍ତ୍ରି = ଦଣ୍ଡ + ଜନି = ଦଣ୍ଡିନ୍

ଧନମ୍ ଅସ୍ୟ ଅସ୍ତ୍ରି = ଧନ + ଜନି = ଧନିନ୍

ସୁଖମ୍ ଅସ୍ୟ ଅସ୍ତ୍ରି = ସୁଖ + ଜନି = ସୁଖିନ୍

ଯୋଗଃ ଅସ୍ୟ ଅସ୍ତ୍ରି = ଯୋଗ + ଜନି = ଯୋଗିନ୍

ରୋଗଃ ଅସ୍ୟ ଅସ୍ତ୍ରି = ରୋଗ + ଜନି = ରୋଗିନ୍

ଜ୍ଞାନମ୍ ଅସ୍ୟ ଅସ୍ତ୍ରି = ଜ୍ଞାନ + ଜନି = ଜ୍ଞାନିନ୍

ଭାବେ ଜମନିର୍ = ଜମନ୍

ପୃଥୋଃ ଭାବଃ = ପୃଥୁ + ଜମନିର୍ = ପ୍ରଥମା

ମୃଦୋଃ ଭାବଃ = ମୃଦୁ + ଜମନିର୍ = ମୃଦିମା

ଶୁକ୍ଳସ୍ୟ ଭାବଃ = ଶୁକ୍ଳ + ଜମନିର୍ = ଶୁକ୍ଳିମା

ସମ୍ବନ୍ଧାର୍ଥେ ଖଞ୍ଜ = ଜନ

ଗ୍ରାମ + ଖଞ୍ଜ = ଗ୍ରାମୀଣଃ

ନବ + ଖଞ୍ଜ = ନବୀନଃ

କୁଳ + ଖଞ୍ଜ = କୁଳୀନଃ

ଜାତାର୍ଥେ ଘ = ଇୟ

ରାଷ୍ଟ୍ର + ଘ = ରାଷ୍ଟ୍ରିୟଃ

ଅଭୂତତତ୍ତ୍ୱାବେ ଦ୍ୱି = ଈ

କୃ, ଭୂ ଏବଂ ଅସ୍ ଧାତୁ ପୂର୍ବରୁ 'ଦ୍ୱି' ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗ କରାଯାଏ ।

ଅଶୁକ୍ଳଃ ଶୁକ୍ଳଃ ଭୂତଃ - ଶୁକ୍ଳାଭୂତଃ

ଅପୁତ୍ରଃ ପୁତ୍ରଃ ସମ୍ପଦ୍ୟତେ, ତଂ ତଥା କରୋତି = ପୁତ୍ରାକରୋତି

କୃଷ + ଦ୍ୱି + କ୍ରିୟତେ = କୃଷୀକ୍ରିୟତେ

ହିତାର୍ଥେ ଯତ୍ = ଯ, ଛ = ଇୟ

ହବିଷେ ହିତମ୍ = ହବିଷ୍ + ଯତ୍ = ହବିଷ୍ୟମ୍

ଗୋଭ୍ୟଃ ହିତମ୍ = ଗୋ + ଯତ୍ = ଗବ୍ୟମ୍

ବସ୍ତେଭ୍ୟଃ ହିତମ୍ = ବସ୍ତ + ଛ = ବସ୍ତାୟମ୍

ସମ୍ବନ୍ଧାର୍ଥେ ଛ = ଇୟ

(ବୃଦ୍ଧାଞ୍ଜଳି - ପା. ୪.୨.୧୧୪) ।

ଏତତ୍ + ଛ = ଏତଦାୟଃ । ଯୁଷ୍ମତ୍ + ଛ = ଯୁଷ୍ମଦାୟଃ ।

ଭବତ୍ + ଛ = ଭବଦାୟଃ । ଅସ୍ମତ୍ + ଛ = ଅସ୍ମଦାୟଃ ।

ଯତ୍ + ଛ = ଯଦାୟଃ । ତତ୍ + ଛ = ତଦାୟଃ ।

ଭବାର୍ଥେ ଠକ୍ / ଠଞ୍ = ଇକ

ମାସେ ଭବଃ = ମାସ + ଠକ୍ / ଠଞ୍ = ମାସିକଃ

ବର୍ଷେ ଭବଃ = ବର୍ଷ + ଠକ୍ = ବାର୍ଷିକଃ

ଅସ୍ୟାସ୍ତ୍ୟର୍ଥେ ଠନ୍ = ଇକ

ଦଣ୍ଡଃ ଅସ୍ୟ ଅସ୍ତି = ଦଣ୍ଡ + ଠନ୍ = ଦଣ୍ଡିକଃ

ଧନମ୍ ଅସ୍ୟ ଅସ୍ତି = ଧନ + ଠନ୍ = ଧନିକଃ

ମାୟା ଅସ୍ୟ ଅସ୍ତି = ମାୟା + ଠନ୍ = ମାୟିକଃ

ବ୍ରାହ୍ମି ଅସ୍ୟ ଅସ୍ତି = ବ୍ରାହ୍ମି + ଠନ୍ = ବ୍ରାହ୍ମିକଃ

ଅପତ୍ୟାର୍ଥେ ଢକ୍ = ଏୟ

ଅତ୍ରେଃ ଅପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍ = ଅତ୍ରି + ଢକ୍ = ଆତ୍ରେୟଃ

କୁତ୍ସାଃ ଅପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍ = କୁତ୍ସୀ + ଢକ୍ = କୌତ୍ସେୟଃ

ବିନତାୟାଃ ଅପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍ = ବିନତା + ଢକ୍ = ବୈନତେୟଃ

କନ୍ୟା କ୍ଷେତ୍ରରେ ବ୍ୟତିକ୍ରମ -

କନ୍ୟାରୁ ଅର୍ ଗ୍ରତ୍ୟୟ, କନ୍ୟାର କନୀନ ଆଦେଶ ।

କନ୍ୟାୟାଃ ଅପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍ = କାନୀନଃ (ବ୍ୟାସ ଓ କର୍ଣ୍ଣ)

ଅପତ୍ୟାର୍ଥେ ଶ୍ୟତ୍ = ଯ

ଗର୍ଗସ୍ୟ ଗୋତ୍ରାପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍ = ଗର୍ଗ + ଶ୍ୟତ୍ = ଗାର୍ଗ୍ୟଃ

ଚଣକସ୍ୟ ଅପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍ = ଚଣକ + ଶ୍ୟତ୍ = ଚାଣକ୍ୟଃ

ଦିତେଃ ଅପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍ = ଦିତି + ଶ୍ୟତ୍ = ଦୈତ୍ୟଃ

ଅଦିତେଃ ଅପତ୍ୟ ପୁମାନ୍ = ଅଦିତି + ଶ୍ୟତ୍ = ଆଦିତ୍ୟଃ

ଭବାର୍ଥକ ଚ୍ୟୁ = ତନ, ଖ = ଇନ

ପୁରା ଭବମ୍ = ପୁରା + ଚ୍ୟୁ = ପୁରାତନମ୍

ଅଦ୍ୟ ଭବମ୍ = ଅଦ୍ୟ + ଚ୍ୟୁ = ଅଦ୍ୟତନମ୍

ସାୟଂ ଭବମ୍ = ସାୟମ୍ + ଚ୍ୟୁ = ସାୟନ୍ତନମ୍

ଚିରଂ ଭବମ୍ = ଚିରମ୍ + ଚ୍ୟୁ = ଚିରନ୍ତନମ୍

ପ୍ରାକ୍ ଭବମ୍ = ପ୍ରାଚ୍ + ଖ = ପ୍ରାଚୀନମ୍

ଭବାର୍ଥକ ତଲ୍ = ତା

ଗୁରୋଃ ଭାବଃ = ଗୁରୁ + ତଲ୍ = ଗୁରୁତା

ଲଘୋଃ ଭାବଃ = ଲଘୁ + ତଲ୍ = ଲଘୁତା

ବିଦୁଷଃ ଭାବଃ = ବିଦ୍ + ତଲ୍ = ବିଦ୍ଭା

ମୂର୍ଖସ୍ୟ ଭାବଃ = ମୂର୍ଖ + ତଲ୍ = ମୂର୍ଖତା

ସମୂହାର୍ଥେ ତଲ୍ = ତା, ଅଶ୍ (ଅ)

ସମୂହ ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରାମ, ଜନ ଶବ୍ଦରେ ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।

ଗ୍ରାମାଣାଂ ସମୂହଃ = ଗ୍ରାମ + ତଲ୍ = ଗ୍ରାମତା

ଜନାନାଂ ସମୂହଃ = ଜନ + ତଲ୍ = ଜନତା

ଭିକ୍ଷାଣାଂ ସମୂହଃ = ଭିକ୍ଷା + ଅଶ୍ = ଭୈକ୍ଷମ୍

ପଞ୍ଚମୀବିଭକ୍ତ୍ୟର୍ଥେ ତସିଲ୍ = ତଃ

ଉଭୟ + ତସିଲ୍ = ଉଭୟତଃ । ଅସ୍ମାତ୍ + ତସିଲ୍ = ଅସ୍ମତଃ

କସ୍ମାତ୍ ଇତି = କିମ୍ + ତସିଲ୍ = କୁତଃ

ଯସ୍ମାତ୍ ଇତି = ଯଦ୍ + ତସିଲ୍ = ଯତଃ

ତସ୍ମାତ୍ ଇତି = ତଦ୍ + ତସିଲ୍ = ତତଃ

ଏତଦ୍ + ତସିଲ୍ = ଅତଃ । ଇଦମ୍ + ତସିଲ୍ = ଇତଃ

ଆଦି + ତସିଲ୍ = ଆଦିତଃ । ପରି + ତସିଲ୍ = ପରିତଃ

ସର୍ବ + ତସିଲ୍ = ସର୍ବତଃ ।

ଭବାଥେ ତ୍ୟକ୍ = ତ୍ୟ

ପଶାତ୍ ଭବଃ = ପଶାତ୍ + ତ୍ୟକ୍ = ପାଶାତ୍ୟଃ

ଦକ୍ଷିଣ + ତ୍ୟକ୍ = ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟଃ

ପୁରସ୍ + ତ୍ୟକ୍ = ପୌରସ୍ୟଃ

ସପ୍ତମୀବିଭକ୍ତ୍ୟଥେ ତ୍ରଲ୍ = ତ୍ର

ସମସ୍ତ ତ୍ରଲ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ ଅବ୍ୟୟ ଅଟନ୍ତି, ଏଗୁଡ଼ିକ ସପ୍ତମୀ-
ବିଭକ୍ତିଦେୟାତକ ଅଟନ୍ତି ।

ସର୍ବ + ତ୍ରଲ୍ = ସର୍ବତ୍ର । କିମ୍ + ତ୍ରଲ୍ = କୁତ୍ର

ଇଦମ୍ + ତ୍ରଲ୍ = ଅତ୍ର । ଯଦ୍ + ତ୍ରଲ୍ = ଯତ୍ର

ବହୁ + ତ୍ରଲ୍ = ବହୁତ୍ର

ଭବାଥେ ଡ୍

ଲଘୋଃ ଭାବଃ = ଲଘୁ + ଡ୍ = ଲଘୁଡ୍‌ମ୍

ଗୁରୋଃ ଭାବଃ = ଗୁରୁ + ଡ୍ = ଗୁରୁଡ୍‌ମ୍

ଶିଶୋଃ ଭାବଃ = ଶିଶୁ + ଡ୍ = ଶିଶୁଡ୍‌ମ୍

ମହତଃ ଭାବଃ = ମହତ୍ + ଡ୍ = ମହତ୍‌ମ୍

ଦେବସ୍ୟ ଭାବଃ = ଦେବ + ଡ୍ = ଦେବଡ୍‌ମ୍

ପ୍ରକାରାଥେ ଥାଲ୍ = ଥା

ସର୍ବେଃ ପ୍ରକାରୋଃ ଇତି = ସର୍ବ + ଥାଲ୍ = ସର୍ବଥା

ଯେନ ପ୍ରକାରୋଃ ଇତି = ଯଦ୍ + ଥାଲ୍ = ଯଥା

ତେନ ପ୍ରକାରୋଃ ଇତି = ତଦ୍ + ଥାଲ୍ = ତଥା

ଅନ୍ୟେନ ପ୍ରକାରୋଃ ଇତି = ଅନ୍ୟ + ଥାଲ୍ = ଅନ୍ୟଥା

କାଳାଥେ ଦା / ଦାନୀମ୍

ସର୍ବ + ଦା = ସର୍ବଦା । ଏକ + ଦା = ଏକଦା

ଅନ୍ୟ + ଦା = ଅନ୍ୟଦା । କିମ୍ + ଦାନୀମ୍ = କିଦାନୀମ୍

ଯଦ୍ + ଦାନୀମ୍ = ଯଦାନୀମ୍ । ତଦ୍ + ଦାନୀମ୍ = ତଦାନୀମ୍

ଇଦମ୍ + ଦାନୀମ୍ = ଇଦାନୀମ୍ ।

ଇଷଦସମାସ୍ତ୍ୟଥେ ଦେଶ୍ୟ / ଦେଶୀୟର୍ / କଷ୍ଟୟ (କ୍ଷ୍ଟ)

ଇଷତ୍ ଉନଃ ବିଦ୍ବାନ୍ = ବିଦ୍ + ଦେଶ୍ୟ = ବିଦ୍ଦେଶ୍ୟଃ

ଇଷତ୍ ଉନଃ ବିଦ୍ବାନ୍ = ବିଦ୍ + ଦେଶୀୟର୍ = ବିଦ୍ଦେଶୀୟଃ

ଇଷଦ୍ ଉନଃ ବିଦ୍ବାନ୍ = ବିଦ୍ + କଷ୍ଟୟ = ବିଦ୍ଦକ୍ଷ୍ଟଃ

ପ୍ରକାରାଥେ ଧା

କତି ପ୍ରକାରଃ = କତି + ଧା = କତିଧା

ବହୁ + ଧା = ବହୁଧା । ଦ୍ଵି + ଧା = ଦ୍ଵିଧା

ତ୍ରି + ଧା = ତ୍ରିଧା । ଶତ + ଧା = ଶତଧା

ଅସ୍ୟ ଅସ୍ମିନ୍ ବା ଅସ୍ତି ଅର୍ଥରେ ମତୁୟ୍ = ମତ୍

ଗାବଃ ଅସ୍ୟ ସନ୍ତି = ଗୋ + ମତୁୟ୍ = ଗୋମାନ୍

ବୁଦ୍ଧିଃ ଅସ୍ୟ ଅସ୍ମିନ୍ ବା ଅସ୍ତି = ବୁଦ୍ଧି + ମତୁୟ୍ = ବୁଦ୍ଧିମାନ୍

ଶ୍ରୀଃ ଅସ୍ୟ ଅସ୍ମିନ୍ ବା ଅସ୍ତି = ଶ୍ରୀ + ମତୁୟ୍ = ଶ୍ରୀମାନ୍

କାର୍ତ୍ତିଃ ଅସ୍ୟ ଅସ୍ତି = କାର୍ତ୍ତି + ମତୁୟ୍ = କାର୍ତ୍ତିମାନ୍

ଧୀଃ ଅସ୍ୟ ଅସ୍ତି = ଧୀ + ମତୁୟ୍ = ଧୀମାନ୍

ଆୟୁଃ ଅସ୍ୟ ଅସ୍ତି = ଆୟୁୟ୍ + ମତୁୟ୍ = ଆୟୁଷ୍ମାନ୍

ବିକାରାଥେ ମୟର୍ = ମୟ

କାଷ୍ଠସ୍ୟ ବିକାରଃ = କାଷ୍ଠ + ମୟର୍ = କାଷ୍ଠମୟମ୍

ମୃଦୋଃ ବିକାରଃ = ମୃତ୍ + ମୟର୍ = ମୃଶ୍ମୟମ୍, ମୃନ୍ମୟମ୍

ଲୌହସ୍ୟ ବିକାରଃ = ଲୌହ + ମୟର୍ = ଲୌହମୟମ୍

ହିରଣ୍ୟସ୍ୟ ବିକାରଃ = ହିରଣ୍ୟ + ମୟର୍ = ହିରଣ୍ମୟମ୍

ପ୍ରାତୁର୍ଯ୍ୟାଥେ ମୟର୍ = ମୟ

ଜଳେନ ବ୍ୟାପ୍ତମ୍ = ଜଳ + ମୟର୍ = ଜଳମୟମ୍

ଅନ୍ନଂ ପ୍ରତୁରଂ ଯସ୍ମିନ୍ = ଅନ୍ନ + ମୟର୍ = ଅନ୍ନମୟମ୍

ପରିମାଣାଥେ ମାତ୍ରର୍ = ମାତ୍ର

ହସ୍ତଃ ପ୍ରମାଣମ୍ (ପରିମାଣମ୍) ଅସ୍ୟ = ହସ୍ତ + ମାତ୍ରର୍ = ହସ୍ତମାତ୍ରମ୍

ତାଳଃ ପ୍ରମାଣମ୍ ଅସ୍ୟ = ତାଳ + ମାତ୍ରର୍ = ତାଳମାତ୍ରମ୍

ମୁଷ୍ଟିଃ ପ୍ରମାଣମ୍ ଅସ୍ୟ = ମୁଷ୍ଟି + ମାତ୍ରର୍ = ମୁଷ୍ଟିମାତ୍ରମ୍

ଯୋଗ୍ୟାଥେ ଯତ୍ = ଯ

ବଧମ୍ ଅର୍ହତି ଜତି = ବଧ୍ + ଯତ୍ = ବଧଃ

ଅର୍ଘମ୍ ଅର୍ହତି ଜତି = ଅର୍ଘ୍ + ଯତ୍ = ଅର୍ଘ୍ୟଃ

ଦଣ୍ଡମ୍ ଅର୍ହତି ଜତି = ଦଣ୍ଡ୍ + ଯତ୍ = ଦଣ୍ଡ୍ୟଃ

ଭେଦମ୍ ଅର୍ହତି ଜତି = ଭେଦ୍ + ଯତ୍ = ଭେଦ୍ୟଃ

ବତୁପ୍ = ବତ୍

ଏତତ୍ ପରିମାଣମ୍ ଅସ୍ୟ = ଏତତ୍ + ବତୁପ୍ = ଏତାବତ୍

ତତ୍ ପରିମାଣମ୍ ଅସ୍ୟ (ପୁମାନ୍) = ତତ୍ + ବତୁପ୍ = ତାବାନ୍

ଯତ୍ ପରିମାଣମ୍ ଅସ୍ୟ = ଯତ୍ + ବତୁପ୍ = ଯାବାନ୍

ଅସ୍ତ୍ୟାଥେ ମତୁପ୍, ବତୁପ୍

ଧନମ୍ ଅସ୍ୟ ଅସ୍ତି = ଧନ + ବତୁପ୍ = ଧନବାନ୍

ଲକ୍ଷ୍ମୀଃ ଅସ୍ୟ ଅସ୍ତି = ଲକ୍ଷ୍ମୀ + ବତୁପ୍ = ଲକ୍ଷ୍ମୀବାନ୍

ବିଦ୍ୟା ଅସ୍ୟ ଅସ୍ମିନ୍ ବା ଅସ୍ତି = ବିଦ୍ୟା + ବତୁପ୍ = ବିଦ୍ୟାବାନ୍
 ଜ୍ଞାନମସ୍ତି ଅସ୍ୟାଃ ଇତି ଜ୍ଞାନବତୀ, ଜ୍ଞାନମସ୍ତି ଯସ୍ୟ ତତ୍ ଜ୍ଞାନବତ୍ ।

ବଳମସ୍ତି ଅସ୍ୟ = ବଳ + ବତୁପ୍ = ବଳବାନ୍

ଅସ୍ୟାସ୍ତ୍ୟର୍ଥେ ବିନ୍ = ଇନ୍

ମେଧା ଅସ୍ୟ ଅସ୍ତି = ମେଧା + ବିନ୍ = ମେଧାବା

ମାୟା ଅସ୍ୟ ଅସ୍ତି = ମାୟା + ବିନ୍ = ମାୟାବା

‘ତତ୍ ଉବଃ’ ଅର୍ଥରେ ବୁଞ୍ = ଅକ

ଧୂମେ ଉବଃ = ଧୂମ + ବୁଞ୍ = ଧୌମକଃ

ତୀର୍ଥେ ଉବଃ = ତୀର୍ଥ + ବୁଞ୍ = ତୈର୍ଥକଃ

ଭାବାର୍ଥେ ଷ୍ୟଞ୍ = ଯ

ଶୁକ୍ଳସ୍ୟ ଭାବଃ = ଶୁକ୍ଳ + ଷ୍ୟଞ୍ = ଶୌକ୍ଲ୍ୟମ୍

ମଧୁରସ୍ୟ ଭାବଃ = ମଧୁର + ଷ୍ୟଞ୍ = ମାଧୁର୍ଯ୍ୟମ୍

ଦୃଢ଼ସ୍ୟ ଭାବଃ = ଦୃଢ଼ + ଷ୍ୟଞ୍ = ଦାଢ଼୍ୟମ୍

ଜଡ଼ସ୍ୟ ଭାବଃ = ଜଡ଼ + ଷ୍ୟଞ୍ = ଜାଡ଼୍ୟମ୍

ସ୍ଵରୂପପରିବର୍ତ୍ତନାର୍ଥେ ସାତି = ସାତ୍

କୌଣସି ବସ୍ତୁର ସ୍ଵରୂପ ପରିବର୍ତ୍ତନ ବୁଝାଇବାକୁ ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ ।

ସର୍ବଂ ଜ୍ଞାନମ୍ ଆତ୍ମା ସମ୍ପଦ୍ୟତେ = ଆତ୍ମସାତ୍ ଉବତି

କୃତସ୍ମିନ୍ ଶସ୍ତ୍ରମ୍ ଅଗ୍ନିଃ ସମ୍ପଦ୍ୟତେ = ଅଗ୍ନିସାତ୍ ଉବତି

କାଳାର୍ଥେ ହିଲ୍ = ହି

ଏତସ୍ମିନ୍ କାଳେ = ଇଦମ୍ + ହିଲ୍ = ଏତହି

ତସ୍ମିନ୍ କାଳେ = ତତ୍ + ହିଲ୍ = ତହି

କସ୍ମିନ୍ କାଳେ = କିମ୍ + ହିଲ୍ = କହି

ଯସ୍ମିନ୍ କାଳେ = ଯତ୍ + ହିଲ୍ = ଯହିଁ

ତାରତମ୍ୟବୋଧକ ତହିତପ୍ରତ୍ୟୟ ତରପ୍, ତମପ୍, ଇୟସୁନ୍ ଏବଂ ଇଷନ୍

ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରେ ଯଦି ଗୋଟିକର ଗୁଣ ଅନ୍ୟଠାରୁ ନ୍ୟୁନ ଅଥବା ଅଧିକ ଧାଏ, ତେବେ ତୁଳନାତ୍ମକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ । ଦୁଇରୁ ଅଧିକ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିକର ସର୍ବାଧିକ ବା ସର୍ବନ୍ୟୁନ ଗୁଣ ଥିଲେ ସେ ସ୍ଥାନରେ ଅତିଶୟବାଚକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ ।

ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରେ ତରପ୍ -

ଅୟମ୍ ଅନୟୋଃ ଅତିଶୟେନ୍ ପରୁଃ = ପରୁ + ତରପ୍ = ପରୁତରଃ

ରାମଃ ଗୋପାଳାତ୍ ପରୁତରଃ । ଅନୟୋଃ ଅଶ୍ବୟୋଃ ଅୟଂ କୃଷ୍ଣତରଃ;

ଦ୍ରୁତତରଃ = ଦ୍ରୁତ + ତରପ୍ = ଦ୍ରୁତତରଃ ।

ଦୁଇରୁ ଅଧିକ - ତମପ୍ -

ଅୟମ୍ ଏଷାମ୍ / ଏଷୁ ଅତିଶୟେନ ଲଘୁଃ = ଲଘୁ + ତମପ୍ = ଲଘୁତମଃ । ସର୍ବେ ଏବଂ ଇମେ ବୃକ୍ଷାଃ ଲଘବଃ, ପରମ୍ ଅୟଂ ବୃକ୍ଷଃ ସର୍ବେଷୁ ଲଘୁତମଃ । ଗଜଃ ସର୍ବେଷୁ ପଶୁଷୁ ସ୍ଥୂଳତମଃ । ଏହିଭଳି -

ପାଚକତରଃ, ପାଚକତମଃ, କୁମାରତରଃ, କୁମାରତମଃ ପ୍ରଭୃତି ।

ତରପ୍ ଓ ତମପ୍ ସ୍ଥାନରେ ଯଥାକ୍ରମେ ଇୟସୁନ୍ ଏବଂ ଇଷନ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ । ଇୟସୁନ୍ ରୁ ଇୟସ୍ ଏବଂ ଇଷନ୍ ରୁ ଇଷ ରହେ । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାଣୀ ହେଉ ବା ପଦାର୍ଥ ହେଉ, ତାହାର ଉତ୍କର୍ଷ ବା ଅପକର୍ଷ ବୁଝାଇଥାନ୍ତି ।

ଅଜ୍ଞ - ଅଜ୍ଞାୟସ୍ - ଅଜ୍ଞିଷ । କ୍ଷୁଦ୍ର - କ୍ଷୋଦାୟସ୍ - କ୍ଷୋଦିଷ ।

କ୍ଷିପ୍ର - କ୍ଷେପାୟସ୍ - କ୍ଷେପିଷ । ବହୁଳ - ବଂହାୟସ୍ - ବଂହିଷ ।

ଦୃଢ଼ - ଦୃଢ଼ାୟସ୍ - ଦୃଢ଼ିଷ । ବହୁ - ଭୂୟସ୍ - ଭୂୟିଷ ।

ଦୀର୍ଘ - ଦ୍ରାଘାୟସ୍ - ଦ୍ରାଘିଷ । ସ୍ଥିର - ସ୍ଥେୟସ୍ - ସ୍ଥେଷ ।

ପ୍ରିୟ - ପ୍ରେୟସ୍ - ପ୍ରେଷ । ମହତ୍ - ମହାୟସ୍ - ମହିଷ ।
 ବୃକ୍ - ଜ୍ୟାୟସ୍ - ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଅଥବା ବର୍ଷାୟସ୍ - ବର୍ଷିଷ୍ଠ ।
 ଯୁବନ୍ - ଯବାୟସ୍ - ଯବିଷ୍ଠ ଅଥବା କନାୟସ୍ - କନିଷ୍ଠ ।
 ଗୁରୁ - ଗରାୟସ୍ - ଗରିଷ୍ଠ । ସୁଲ୍ - ସୁବାୟସ୍ - ସୁବିଷ୍ଠ ।
 ଈୟସ୍ ଅନ୍ତର୍ଥବା ପଦଟି ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ଇକାରାନ୍ତ ରୂପ ହୁଏ ।
 ଯଥା - ଗରାୟସୀ, ନୟସକଳିଙ୍ଗରେ ଗରାୟଃ ହୋଇଥାଏ ।
 ଜନନୀ ଜନ୍ମଭୂମିଷ୍ଠ ସ୍ୱର୍ଗାଦପି ଗରାୟସୀ ।

ତଦଧୀତେ ତଦ୍‌ବେଦ -

ଅଣ, ଠକ୍, ବୁନ୍

ବ୍ୟାକରଣାନ୍ ଅଧୀତେ ବେଦ = ବ୍ୟାକରଣ + ଅଣ = ବୈଦ୍ୟାକରଣଃ

ନ୍ୟାୟାନ୍ ଅଧୀତେ ବେଦ = ନ୍ୟାୟ + ଠକ୍ = ନୈୟାୟିକଃ

ମାମାଂସାନ୍ ଅଧୀତେ ବେଦ = ମାମାଂସା + ବୁନ୍ = ମାମାଂସକଃ

ପିତୃବ୍ୟ, ମାତୁଲ, ମାତାମହ, ପିତାମହ = ଏମାନେ ନିପାତନସିଦ୍ଧ ।

ପିତୁଃ ଭ୍ରାତା = ପିତୃବ୍ୟଃ । ମାତୁଃ ଭ୍ରାତା = ମାତୁଲଃ ।

ମାତୁଃ ପିତା = ମାତାମହଃ । ପିତୁଃ ପିତା = ପିତାମହଃ ।

ସାଂସ୍ୟ ଦେବତା - ଅଣ, ଶ୍ୟ

ଇନ୍ଦ୍ରଃ ଦେବତା ଅସ୍ୟ - ଇନ୍ଦ୍ର + ଅଣ = ଐନ୍ଦ୍ରାନ୍ (ହବିଃ)

ପଶୁପତିଃ ଦେବତା ଅସ୍ୟ = ପଶୁପତି + ଅଣ = ପାଶୁପତାନ୍ (ଅସ୍ତ୍ରମ୍)

ବୃହସ୍ପତିଃ ଦେବତା ଅସ୍ୟ = ବୃହସ୍ପତି + ଶ୍ୟ = ବାହ୍‌ସ୍ପତ୍ୟାନ୍ ।

ବାୟୁ + ଯତ୍ = ବାୟବ୍ୟାନ୍ ।

ବେତନେନ ଜୀବତି = ବେତନ + ଠକ୍ = ବୈତନିକଃ ।

ଅନୁଶୀଳନୀ

୧. ଅଧୋଦତ୍ତପଦାନାଂ ମୂଳଶବ୍ଦଂ ତହିତପ୍ରତ୍ୟୟଞ୍ଚ ଲିଖତ -

ପ୍ରାଚୀନଃ, ଯଶସୀ, ଦାଶରଥଃ, ଦୈତ୍ୟଃ, ପାଣ୍ଡବଃ, କକୁଦ୍ଭାନ,
ଶିଖାବାନ, ଗୁରୁକୃଷ୍ଣଃ, ଦୈବମ୍, ଶାରୀରମ୍, ମାହିଷମ୍, ଉକୁଳାୟଃ,
ଜ୍ୟେଷ୍ଠଃ, କୌରବ୍ୟଃ, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟମ୍, ଭସ୍ମସାତ, ଗରୀୟସୀ, ତପସ୍ବିନ,
ଜ୍ଞାନବତୀ, ରାଗବତୀ, ଭେଦ୍ୟଃ, ଗ୍ରାମୀଣଃ, ମୁଷିମାତ୍ରମ୍, ଅନ୍ନମୟଃ,
ବୁଦ୍ଧିମାନ, ତ୍ରିଧା, ତଦାନାମ୍, ଯଥା, ପ୍ରଭୁଭ୍, ଅମୁତ୍ର, ପାଣ୍ଡାତ୍ୟଃ, ଇତଃ,
ଜନତା, ସାୟନ୍ତନମ୍, ବାର୍ଷିକଃ, ତଦାୟଃ, ମାରୁତିଃ, ଅଶିମା, ହସ୍ତୀ,
ମୁହିତମ୍, ଚାକ୍ଷୁଷମ୍, ମେଧାବୀ ।

୨. ତହିତପ୍ରତ୍ୟୟଂ ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ଏକପଦାକୁରୁତ -

ରଘୋଃ ଅପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍ । କୁମାରସ୍ୟ ଭାବଃ । ମାସେ ଭବଃ ।
ବେତନେନ ଜୀବତି । ପର୍ବତସ୍ୟ ଅପତ୍ୟଂ ସ୍ତ୍ରୀ । ଶର୍କରାୟାଃ ବିକାରଃ ।
ଯଦୋଃ ଅପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍ । ଘୃତଂ ପ୍ରଚୁରଂ ଯସ୍ମିନ୍ ତତ୍ । ମହତଃ ଭାବଃ । ଧନମ୍
ଅସ୍ୟ ଅସ୍ତି । ଚିତ୍ରଂ ଯୁକ୍ତଂ ମାୟଃ । କଷାୟେଣ ରକ୍ତଂ ବସ୍ତମ୍ । ଦକ୍ଷଃ ଅସ୍ୟ ଅସ୍ତି ।
ଗୋଭ୍ୟଃ ହିତମ୍ । ତେନ ପ୍ରକାରେଣ ଜତି । ଯଶଃ ଅସ୍ୟ ଅସ୍ତି । ଭେଦମ୍ ଅହିତି ।

୩. ବଞ୍ଚନାମଧାତୁ ଉପଯୁକ୍ତଂ ପ୍ରତ୍ୟୟଂ ଚିହ୍ନା ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ -

ଧନ + ----- = ଧନିକଃ (ଧା, ମାତ୍ର, ଠନ, ଭ)

ବସିଷ + ----- = ବାସିଷଃ (ଇ, ତ୍ରଲ, ମତ୍ର, ଅଶ)

ନିଶା + ----- = ନୈଶମ୍ (ଯତ, ବିନ, ଶ୍ୟତ, ଅଶ)

ଅର୍ଥ + ----- = ଅର୍ଥୀନ୍ (ଇଷନ୍, ତରପ, ଜନି, ଅଶ)

- ଗୋ + ----- = ଗବ୍ୟମ୍ (ଛ, ତଳ, ଯତ, ତରପ)
- ପ୍ରଭୁ + ----- = ପ୍ରଭୃତା (ଠନ, ଅଣ, ତଳ, ଛ)
- କିମ୍ + ----- = କୃତଃ (ତସିଲ, ବତୁପ, ମତୁପ, ମୟଟ)
- ସର୍ବ + ----- = ସର୍ବତ୍ର (ତ୍ରଲ, ତଳ, ଛ, ଜନି)
- ପରୁ + ----- = ପରୁଦ୍‌ମ୍ (ଇଷନ୍, ଦ୍, ତ୍ୟପ, ଶ୍ୟତ)
- କିମ୍ + ----- = କଦାନାମ୍ (ଧା, ଦାନାମ୍, ଜନି, ଇଷନ୍)
- ଦ୍ଵି + ----- = ଦ୍ଵିଧା (ଦ୍, ଯତ, ଧା, ମତୁପ)
- ପିତୃ + ----- = ପିତୃମତ୍ (ମତୁପ, ତସିଲ, ଛ, ଅଣ)
- ଦ୍ଵୃତ + ----- = ଦ୍ଵୃତମୟଃ (ମାତ୍ରତ, ମତୁପ, ମୟଟ, ଅଣ)
- ହସ୍ତ + ----- = ହସ୍ତମାତ୍ରମ୍ (ଧା, ବିନ, ତରପ, ମାତ୍ରତ)
- ରାଜନ୍ + ----- = ରାଜନ୍ୟଃ (ଯତ, ତ୍ରଲ, ତଳ, ଛ, ଅଣ)
- ଲକ୍ଷ୍ମୀ + ----- = ଲକ୍ଷ୍ମୀବାନ୍ (ଧା, ବତୁପ, ବିନ, ଦ୍)
- ମାୟା + ----- = ମାୟାବୀ (ବତୁପ, ବିନ, ଠନ, ଅଣ,)
- ଆଦିତି + ----- = ଆଦିତ୍ୟଃ (ତସିଲ, ତରପ, ତଳ, ଶ୍ୟତ)
- ମଧୁର + ----- = ମାଧୁର୍ଯ୍ୟମ୍ (ଷ୍ୟଜ୍ଞ, ଯତ, ବିନ, ବତୁପ)
- ପ୍ରିୟ + ----- = ପ୍ରେଷଃ (ଜନି, ଛ, ଇଷନ୍, ତରପ,)
- କ୍ଷୁଦ୍ର + ----- = କ୍ଷୋଦାୟଃ (ଇୟସୁନ୍, ଯତ, ଦ୍, ଛ,)
- ଲଘୁ + ----- = ଲଘୁତରଃ (ବତୁପ, ମତୁପ, ତରପ, ଠନ)
- ସୁଖ + ----- = ସୁଖୀ (ଜନି, ଦ୍, ବିନ, ଇଷନ୍)
- ଧର୍ମ + ----- = ଧାର୍ମିକଃ (ମୟଟ, ତ୍ରଲ, ଛ, ଠକ)

୪. ସଂଶୋଧନଂ କ୍ରିୟତାମ୍ -

ସର୍ବେଷୁ ବାଳକେଷୁ ନରହରିଃ କନୀୟାନ୍ । ଉଦ୍‌ଯୋଗିନଃ ସର୍ବଦା
ଲକ୍ଷ୍ମୀମତଃ । ରାମଃ ବଳରାମାତ୍ ବଳବତମଃ । ବିଷ୍ଣୁପର୍ବତଃ ହିମାଳୟାତ୍
ନୀତତମଃ । କୁତ୍ର ଗଚ୍ଛସି ?

୫. ରିଚ୍ଛସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ -

ବସିଷ୍ଠ + ----- = ବାସିଷ୍ଠଃ । ----- + ଇନ୍ = ପାପିନ୍ ।
ମୃଦୁ + ଇମନିଚ୍ = ----- । ଦ୍ରୋଣ + ----- = ଦ୍ରୌଣିଃ ।
କବି + ----- = କବିକବଃ । ----- + ----- = ରାଷ୍ଟ୍ରିୟଃ ।
ଯୁଷ୍ମତ୍ + ----- = ଯୁଷ୍ମଦୀୟଃ । ଅତ୍ରି + ----- = ଆତ୍ରେୟଃ ।
ଚଣକ + ଶ୍ୟତ୍ = ----- । ଲଘୁ + ----- = ଲଘୁତା ।
----- + ତସିଲ୍ = ଉଭୟତଃ । ପୁରସ୍ + ----- = ପୌରସ୍ତ୍ୟଃ ।
----- + ଘତ୍ = ଅର୍ଘ୍ୟଃ । ମେଧା + ----- = ମେଧାବୀ ।
----- + ଷ୍ୟଜ୍ = ଜାତ୍ୟମ୍ । ----- + ଧା = ପଞ୍ଚଧା ।
ପଞ୍ଚ + ----- = ପଞ୍ଚମାତ୍ରମ୍ । ରସ + ----- = ରସବାନ୍ ।
ବିଦୁର୍ + ଦେଶୀୟର୍ = ----- । ସର୍ବ + ଥା = ----- ।
ଶିଶୁ + ----- = ଶିଶୁର୍ଦମ୍ । ସର୍ବ + ----- = ସର୍ବତ୍ର ।

୬. ଅର୍ଥଗତପାର୍ଥକ୍ୟଂ ଦର୍ଶୟ -

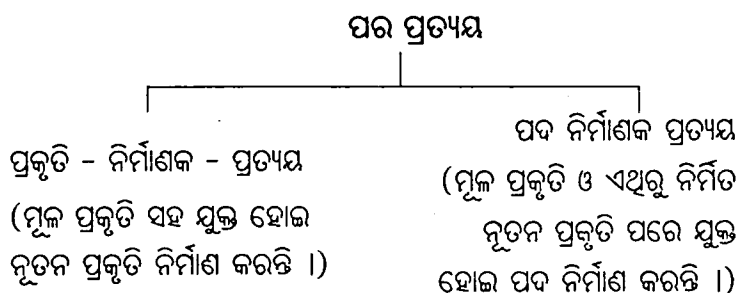
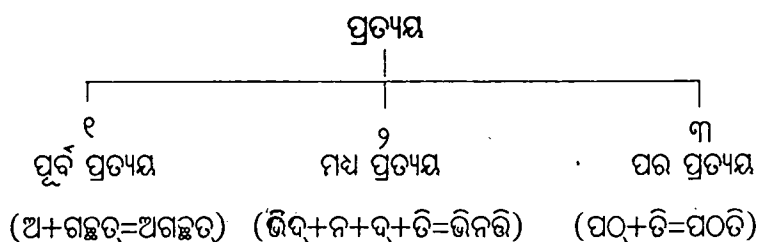
ଅର୍ଥା, ଅର୍ଥବାନ୍ । ହସ୍ତୀ, ହସ୍ତବାନ୍ । ଜ୍ୟାୟାନ୍, ଜ୍ୟେଷ୍ଠଃ ।
ଦୁଃଖୀ, ଦୁଃଖବାନ୍ । ଗ୍ରାମଦମ୍, ଗ୍ରାମତା । ସର୍ବତଃ, ସର୍ବଥା । ଅତ୍ର ,
ଅତଃ । ଭୂୟସ୍ , ଭୂୟିଷମ୍ ।

୭. ଯଥାସମ୍ଭବଂ ତଦ୍ଦିତାନ୍ତପଦଂ ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ସୁରଗିରା ଅନୁଦ୍ୟତାମ୍ -

ରାମ ବାଳକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବୁଝିଥା । ଜ୍ଞାନଥିବା ଲୋକ ସବୁଠାରେ ପୂଜା ପାଇଥାଏ । ଧନଥିବା ଲୋକକୁ ସମସ୍ତେ ଈର୍ଷ୍ୟା କରିଥାନ୍ତି । ଆଜି ରାତିରେ ଆକାଶ ତାରାରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ଅଟେ । ଏହି ପାପୀ ଦଣ୍ଡର ଯୋଗ୍ୟ ଅଟେ । ଧନରେ ଯୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ସୁଖ ଅନୁଭବ କରିଥାଏ । ସୁମିତ୍ରାଙ୍କ ପୁଅ ରାମଙ୍କଠାରୁ ସାନ । ବସୁଦେବଙ୍କ ପୁତ୍ର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପୃଥାଙ୍କ ପୁତ୍ରଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ଶିବଙ୍କୁ ସ୍ବାମୀ ରୂପେ ପାଇବା ପାଇଁ ପର୍ବତର କନ୍ୟା ତପସ୍ୟା କରିଥିଲେ । ଦଶରଥଙ୍କ ପୁତ୍ର ଏବଂ ଅଦିତିଙ୍କ ପୁତ୍ର କଳହ କରୁଥିଲେ । ନାରାୟଣ ଅଂଶୁମାନୁ ଅପେକ୍ଷା ବୟସରେ ବଡ଼ । ଜନକକନ୍ୟାଙ୍କର ବନବାସ ଯୋଗ ଥିଲା । ନନ୍ଦିନୀ ଝିଅମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଧିକ ସୁନ୍ଦରୀ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିଷ୍ଣୁ ହିଁ ବୁଝିମାନୁ ଅଟେ । ସୁନୀତି ସୁରୁଚିଙ୍କଠାରୁ ଅଧିକ ଗୁଣସମ୍ପନ୍ନ ଥିଲେ । ପୁଅ କଟକରୁ ଚିଠି ଲେଖିଛି । ସେ ତୁମ ବାପ ଭଳି ଅଟନ୍ତି ।

୧୯ - ସ୍ତ୍ରୀ-ପ୍ରତ୍ୟୟ ପ୍ରକରଣ

୧. ପ୍ରତ୍ୟୟ - ‘ପ୍ରତ୍ୟାୟମତୀ ପ୍ରତ୍ୟୟଃ’ ଏବଂ ‘ପ୍ରତାୟତେ ବିଧାୟତ ଇତି ପ୍ରତ୍ୟୟଃ’ । ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହା ବୋଧ କରାଏ ଏବଂ ଯାହା ବିଧାନ ବା ନିର୍ମାଣ କରାଏ ତାହା ପ୍ରତ୍ୟୟ ଅଟେ । ଧାତୁ ଏବଂ ତତ୍ତ୍ୱନିତ ଶବ୍ଦ ଅଥବା ପ୍ରାତିପଦିକ ପରେ ପଦନିର୍ମାଣ ନିମନ୍ତେ ଯୋଗ କରାଯାଉଥିବା ବିଭକ୍ତି ବା ଚିହ୍ନକୁ ପ୍ରତ୍ୟୟ କୁହାଯାଏ । ଏଗୁଡ଼ିକ ସାଧାରଣତଃ ମୂଳ ପ୍ରକୃତି (ଧାତୁ ବା ପ୍ରାତିପଦିକ)ର ପରେ ହିଁ ଯୁକ୍ତ ହୋଇଥାନ୍ତି; (ପ୍ରତ୍ୟୟ-ପା. ୩.୧.୧ । ପରସ୍-ପା. ୩.୧.୨ ।) ଯଥା - ରାମ + ଜସ୍ = ରାମାଃ, ପଠ୍ + ତିପ୍ = ପଠତି ଇତ୍ୟାଦି । ଏଠାରେ ‘ରାମ’ ଏବଂ ‘ଗମ୍’କୁ ପ୍ରକୃତି ଭାବରେ ଓ ‘ଜସ୍’ ଏବଂ ‘ତିପ୍’କୁ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ପ୍ରତ୍ୟୟମାନଙ୍କର ପ୍ରକାରଭେଦ ନିମ୍ନ ସାରଣୀରୁ ଜାଣିହୁଏ ।

ପ୍ରକୃତି ନିର୍ମାଣକ ପ୍ରତ୍ୟୟ

କୃତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ

(ମୂଳ ଧାତୁ ସହ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ

ପ୍ରକୃତି ନିର୍ମାଣ କରୁଥିବା ପ୍ରତ୍ୟୟ ।)

ତତ୍ତ୍ୱିତ ପ୍ରତ୍ୟୟ

(ମୂଳ ପ୍ରାତିପଦିକ ସହ ଯୁକ୍ତହୋଇ

ପ୍ରକୃତି ନିର୍ମାଣ କରୁଥିବା ପ୍ରତ୍ୟୟ ।)

ପଦ ନିର୍ମାଣକ ପ୍ରତ୍ୟୟ

ସୁପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ

(ମୂଳ ପ୍ରାତିପଦିକ ଓ ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ

ପ୍ରାତିପଦିକମାନଙ୍କ ସହ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ

ପଦ ନିର୍ମାଣ କରୁଥିବା ପ୍ରତ୍ୟୟ ।)

ତିତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ

(ମୂଳଧାତୁ ଓ ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ

ଧାତୁମାନଙ୍କ ସହ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ

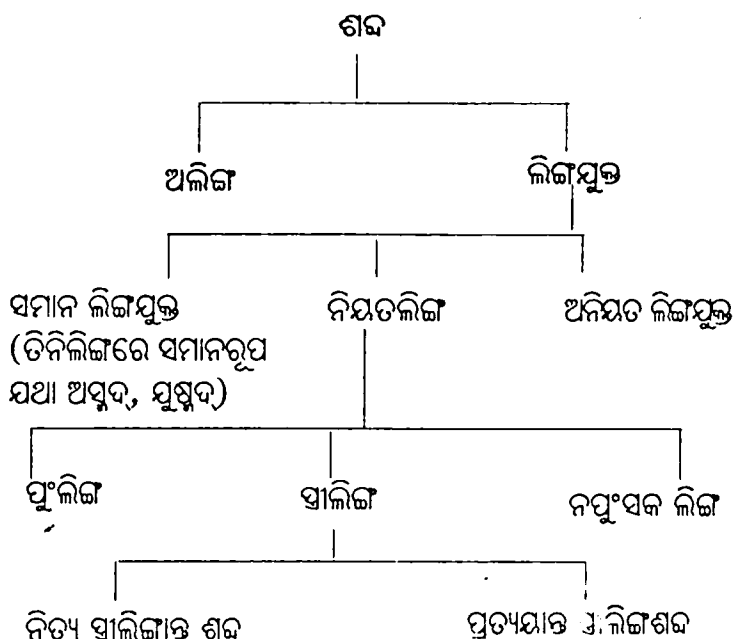
ପଦ ନିର୍ମାଣ କରୁଥିବା ପ୍ରତ୍ୟୟ ।)

ଉପରୋକ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟଗୁଡ଼ିକ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟଏକ ପ୍ରକାରର ପ୍ରତ୍ୟୟ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ନିର୍ମାଣ କରିଥା'ନ୍ତି, ସେଗୁଡ଼ିକ ସ୍ତ୍ରୀ-ପ୍ରତ୍ୟୟ ଭାବରେ ପରିଚିତ । ଅତଏବ ସମୁଦାୟ ପାଞ୍ଚ - ପ୍ରକାରର ପ୍ରତ୍ୟୟ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି : ଯଥା - (କ) ସୁପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ, (ଖ) ତିତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ, (ଗ) କୃତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ, (ଘ) ତତ୍ତ୍ୱିତ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଏବଂ (ଙ) ସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରତ୍ୟୟ ।

୨. ସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଆବଶ୍ୟକତା କ'ଣ ?

ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ଲିଙ୍ଗ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ଯଥା - (କ) ଅଲିଙ୍ଗ ଓ (ଖ) ଲିଙ୍ଗଯୁକ୍ତ । କେତେକ ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ସମାସ ନିଷ୍ପନ୍ନ ପଦକୁ ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଅବ୍ୟୟ ଅଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ ଅଟନ୍ତି । ତଦ୍ୱତ୍ତିନ୍ ଅନ୍ୟଶବ୍ଦମାନ ଲିଙ୍ଗଯୁକ୍ତ ଅଟନ୍ତି । ଲିଙ୍ଗଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦମାନ ପୁନଃ ନିୟତ ଲିଙ୍ଗଯୁକ୍ତ ଏବଂ ଅନିୟତ ଲିଙ୍ଗ ଯୁକ୍ତ (ଯଥା - ସୁନ୍ଦର ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରାୟତଃ

ବିଶେଷଣ ଶବ୍ଦ) ଏହିଭଳି ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ପୁନଃ, ନିୟତ ଲିଙ୍ଗଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦମାନେ ପୁଂଲିଙ୍ଗ, ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଏବଂ ନପୁଂସକ ଲିଙ୍ଗ ଭେଦରେ ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ବାଚୀ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ଶବ୍ଦ ମୂଳରୁ ବା ନିତ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀ-ଲିଙ୍ଗ ଅଟନ୍ତି । ଯଥା - ଲତା, ମାତୃ, ଧେନୁ ଇତ୍ୟାଦି । କିନ୍ତୁ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗାନ୍ତ ଅନେକ ଶବ୍ଦ ମୂଳତଃ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗାନ୍ତ ନୁହଁନ୍ତି । ଶାରୀରିକ ଭେଦର ଆଧାରରେ ଭାଷାରେ ଲିଙ୍ଗ ବ୍ୟବସ୍ଥା ସବୁବେଳେ ସମ୍ଭବ ହୋଇ ନଥିବାରୁ ଭାଷାର ଏହି ଅଭାବକୁ ପୂରଣ କରିବାକୁ ଶବ୍ଦରେ ସ୍ତ୍ରୀ-ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗକରାଯାଇ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗବାଚୀ ଶବ୍ଦ ନିର୍ମାଣ କରାଯାଏ । (ତ୍ୟାପ୍ ପ୍ରାତିପଦିକାତ୍ - ପା.୪.୧.୧ । ଭିକ୍ଷାମ୍ - ପା.୪.୧.୩) ।

୩. ସ୍ରୀ-ପ୍ରତ୍ୟୟ - ସ୍ରୀ-ପ୍ରତ୍ୟୟ ଗୁଡ଼ିକ ଗଣପଠିତ ଶବ୍ଦ, କେତେକ ବିଶେଷ ଶବ୍ଦ, ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ‘ଇତ୍’ ଥିବା ପ୍ରାତିପଦିକ, କୌଣସି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅର୍ଥର ବାଚକ ଏବଂ କୌଣସି ଶବ୍ଦର ଶେଷରେ ଥିବା ବିଶେଷ ଶବ୍ଦରୁ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟଗୁଡ଼ିକର ଏକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ହେଉଛି ଯେ, ଏମାନଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଆଗମନ ନିତ୍ୟ ଓ ବିକଳ ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ହୋଇଥାଏ । ସ୍ରୀ-ପ୍ରତ୍ୟୟଗୁଡ଼ିକ, ଯଥା- ଟାପ୍, ତାପ୍, ଚାପ୍, ଡାପ୍, ଡାଷ୍, ଡାନ୍ ଓ ଉତ୍ ଅଟନ୍ତି ।

(କ) ଟାପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ (=ଆ)- (ଟ୍ ଇତ୍, ପ୍ ଇତ୍)

୧. ଅଜାଦ୍ୟତଷାପ୍ - ପା.୪.୧.୪ ।

ଅଜାଦି (ଅଜ ଆଦି ପ୍ରାତିପାଦିକ ଏବଂ ଅକାରାନ୍ତ ପ୍ରାତିପଦିକର ପରେ ସ୍ରୀ ଲିଙ୍ଗରେ ଟାପ୍ (ଟ୍-ଏବଂ ପ୍ ଇତ୍ (ଲୋପ) ହୋଇ ଆ ରହେ ।) ହୁଏ । ଯଥା = ଅଜ - ଅଜା, କୋକିଳ - କୋକିଳା, ଜ୍ୟେଷ୍ଠ - ଜ୍ୟେଷ୍ଠା, ମଧ୍ୟମ - ମଧ୍ୟମା, କୃଶ - କୃଶା, ଏଡ଼କ (ମେଷ) - ଏଡ଼କା, ଅଶ୍ୱ - ଅଶ୍ୱା, ଚଟକ - ଚଟକା, ମୁଷିକ - ମୁଷିକା ଇତ୍ୟାଦି । ଏହି ଶବ୍ଦ ସବୁ ଜାତିବାଚକ ହୋଇଥିବାରୁ ଜାତେରସ୍ରୀ ବିଷୟାଦୟୋପଧାର - ପା.୪.୧.୬୩ ଦ୍ୱାରା ଡାଷ୍ ହୋଇଥାଆନ୍ତା । ଗଣପାଠରେ ଅଜା ଆଦି ଟାପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ରୂପେ ପାଠ କରାଯାଇ ଥିବାରୁ ଅଜାଦି ଗଣରୁ ଟାପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ବିଧାନ କରାଗଲା ।

୨. ସମସ୍ତାଜିନଶଶପିଣ୍ଡେଭ୍ୟଃ ଫଳାତ୍ (ପ୍ରତିଷେଧଃ)- (ବାର୍ଜକ) -

ସମ୍, ଭସ୍, ଅଜିନ, ଶଶ ଏବଂ ପିଣ୍ଡ ଶବ୍ଦର ପରେ ଫଳ ଶବ୍ଦ ଥିଲେ ଉତ୍ତରରେ ଟାପ୍ ହେବ । (ପାକକର୍ଷପର୍ଷପୁଷ୍ପଫଳମୂଳବାଲୋଭରପଦାତ୍-ପା.୪.୧.୬୪) ଇତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା ଆସୁଥିବା ‘ଡାଷ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ନ ହୋଇ ‘ଟାପ୍’ ହେବ । ଯଥା - ସମ୍ପଳା, ଭସ୍ମଫଳା (ତ୍ୟାପୋଃ ସଂଜ୍ଞା ଛନ୍ଦସୋର୍ବହୁଳମ୍ - ପା.୬.୩.୬୭ ଦ୍ୱାରା ଭସ୍ମାର ହୁସ୍), ଅଜିନଫଳା, ଶଶଫଳା ଏବଂ ପିଣ୍ଡଫଳା ।

୩. ସଦରକାଣ୍ଡ ପ୍ରାନ୍ତଶତେକେଭ୍ୟଃ ପୁଷ୍ପାତ୍ (ପ୍ରତିଷେଧଃ) (ବାର୍ତ୍ତିକ)-

‘ସତ୍, ଅତ୍ (ନ-କାର ଲୋପ ହୋଇଛି ଯାହାର) ଅର୍ଥାତ୍ ଅଞ୍-ପ୍ରାତ୍, ପ୍ରତ୍ୟତ୍), କାଣ୍ଡ, ପ୍ରାନ୍ତ, ଶତ ଏବଂ ଏକ ଶବ୍ଦର ପରେ ପୁଷ୍ପ ଶବ୍ଦ ଥିଲେ ‘ଟାପ୍’ ହେବ । ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ପାକ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ.... ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରଯୁକ୍ତ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ବାଧାଦେଇ ‘ଟାପ୍’ ହୋଇଛି, ଅତଏବ, ସତ୍ପୁଷ୍ପା (ସନ୍ତି ପୁଷ୍ପାଣି ଯସ୍ୟାଃ) ପ୍ରାକ୍ପୁଷ୍ପା (ପ୍ରାଞ୍ଚ ପୁଷ୍ପାଣି ଯସ୍ୟାଃ), ଶ୍ରୁତ୍ୟକ୍ପୁଷ୍ପା, କାଣ୍ଡପୁଷ୍ପା, ପ୍ରାପ୍ତପୁଷ୍ପା, ଶତପୁଷ୍ପା, ଏକପୁଷ୍ପା ଇତ୍ୟାଦି ସିଦ୍ଧ ହେଉଛି ।

୪. ଶୂଦ୍ରା ତାମହତ୍ପୂର୍ବା ଜାତିଃ (ବାର୍ତ୍ତିକ) -

ମହତ୍ ଶବ୍ଦ ଆଗରେ (ପୂର୍ବରେ) ନଥାଇ ଜାତିବାଚକ ଶୂଦ୍ର ଶବ୍ଦର ‘ଟାପ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଥାଏ । ଶୂଦ୍ର - ଶୂଦ୍ରା (ଶୂଦ୍ର ଜାତିର ସ୍ତ୍ରୀ) କିନ୍ତୁ ଶୂଦ୍ରର ସ୍ତ୍ରୀ - ଶୂଦ୍ରୀ ଏବଂ ମହାଶୂଦ୍ରରୁ ମହାଶୂଦ୍ରୀ ।

୫. ମୂଳାନୁଷଃ (ବାର୍ତ୍ତିକ)-

ନିଷେଧାର୍ଥକ ନଷ ଶବ୍ଦ ‘ମୂଳ’ ଶବ୍ଦର ପୂର୍ବରେ ଥିଲେ ‘ଟାପ୍’ ହୁଏ; ଯଥା - ଅମୂଳ - ଅମୂଳା ।

୬. ଟାବୁଟି - (ପା. ୪.୧.୯)

ରତ୍ (କ୍) ବାଚ୍ୟ ହେଉଥିଲେ ‘ପାଦ’ ଶବ୍ଦରୁ ‘ଟାପ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ଦ୍ଵିପଦା ରକ୍ । ଏକପଦା ରକ୍ ।

୭. ପ୍ରତ୍ୟୟସ୍ଥାତ୍ କାତ୍ ପୂର୍ବସ୍ୟାତ ଇଦାପ୍ୟସୁପଃ- (ପା. ୭.୩.୪୪)

ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ‘ଆପ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପରେ ଥିଲେ ଏବଂ ସେହି ‘ଆପ୍’ ‘ସୁପ୍’ର ପରବର୍ତ୍ତୀ ନ ହୋଇଥିଲେ ‘କ’ କାରର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଅ-କାର ସ୍ଥାନରେ କ-କାର ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ସର୍ବିକା, କାରିକା ଇତ୍ୟାଦି । କିନ୍ତୁ ସର୍ବ-ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତରରେ ‘ଟାପ୍’ ହୁଏ; ଯଥା - ସର୍ବ-ସର୍ବୀ । ଏହାପରେ ଅବ୍ୟୟ ସର୍ବନାମ୍ନାମକର୍ ପ୍ରାକ୍ ଟୋଃ - ପା. ୫.୩.୭୧ ଇତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ରରେ

ସର୍ବା+ଅକର୍ = ସର୍ବକ (ଅଚୋଽକ୍ୟାଦି ଚି - ପା. ୧. ୧. ୬୪ ବଳରେ ଏହା ସିଦ୍ଧ ହୋଇଛି) । ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ କ-କାରର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଅକାରର ‘କ’ ହୋଇ ସର୍ବକା ଶବ୍ଦ ଆସୁଅଛି । ଏହିଭଳି କୃ+ଶୁଳ୍ -ଏକାଦେଶି (ଅଚୋଞ୍ଜଶିଚି - ପା. ୭. ୨. ୧୧୪ ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା) ର କାରର ବୃଦ୍ଧି, ରପରତ୍ତ୍ୱ = କାରକ । କାରକ+ଟାପ୍ = କାରକା ; କିନ୍ତୁ ‘ର’ ର ‘ଅ’ ସ୍ଥାନରେ ‘କ’ କରି ବର୍ତ୍ତମାନ ସୂତ୍ର ଅନୁସାରେ- କାରିକା । ଅନ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ, ପାତକ - ପାତିକା, ସେବକ - ସେବିକା, ଶିକ୍ଷକ - ଶିକ୍ଷିକା ଇତ୍ୟାଦି ।

୮. ମାମକନରକଯୋରୁପସଂଖ୍ୟାନମ୍ (ବାଉଁଜ) -

ମାମକ ଏବଂ ନରକ ଏହି ଦୁଇ ଶବ୍ଦ ‘କ’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଜାତ ନୁହେଁ । ଏହାକୁ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ଟାପ୍ ଲାଗି ମାମିକା, ନରିକା(ନରାନ୍ କାରୟତି ଇତି = ନରିକା) -ସ୍ତ୍ରୀପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହେବ ।

୯. ତ୍ୟକ୍ତ୍ୟପୋଷ୍ଠ (ବାଉଁଜ) -

ତ୍ୟକ୍ ଏବଂ ତ୍ୟପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗରେ ‘ପ୍ରତ୍ୟୟସ୍ଥାତ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା କ-ଦ୍ୱ-ହୁଏ; ଅର୍ଥାତ୍ ଅ-ସ୍ଥାନରେ କ-ହେବ ; ଯଥା - ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟିକା, ଇହତ୍ୟିକା ।

୧୦. ନ ଯାସଯୋଃ (ପା. ୭. ୩. ୪୫) -

ଯଦ୍ ଏବଂ ତଦ୍ ଶବ୍ଦର ପରେ “ପ୍ରତ୍ୟୟସ୍ଥାତ୍-----” ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ଅ-ସ୍ଥାନରେ କ-ହେବ ନାହିଁ ; ଯଥା-ଯକା, ସକା, ଯକାମ୍, ତକାମ୍ ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ‘ଯା’ ଏବଂ ‘ସା’ ଏଇ ଦୁଇଟିର ଷଷ୍ଠୀ ଦ୍ୱିବଚନରେ ‘ଯାସଯୋଃ’ । ଏହା ପରିବର୍ତ୍ତେ ‘ଯତ୍ତଦୋଃ’ କହିବା ଉଚିତ ଥିଲା । ନାତ୍ କୃତଗାୟୋଃ ପ୍ରଥମାନ୍ତଯୋର୍ନିର୍ଦ୍ଦେଶଃ ଯତ୍ତଦୋରିତ୍ୟେବ ବିବକ୍ଷିତମିତି ଭାଷ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟମ୍ (ବାଳମନୋରମା) ।

୧୧. ତ୍ୟକନଃ ନିଷେଧଃ (ବାର୍ତ୍ତିକ) -

ତ୍ୟକନ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ କିନ୍ତୁ “ପ୍ରତ୍ୟୟସ୍ଥାର୍” ଇତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ଇ-କାର ହେବନାହିଁ ; ଯଥା - ଅଧ୍ୟତ୍ୟକା, ଉପତ୍ୟକା ଇତ୍ୟାଦି ।

୧୨. ଆଶିଷି ବୁନଃ ନ (ବାର୍ତ୍ତିକ) -

ଆଶୀର୍ବାଦ ଅର୍ଥରେ ‘ବୁନ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଯେଉଁ ଅକାଦେଶ ହୁଏ, ସେହି ଅକାରର “ପ୍ରତ୍ୟୟସ୍ଥାର୍ -----” ଇତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ଇ-କାର ହେବନାହିଁ ; ଯଥା = ଜୀବକ-ଜୀବକା, ଭବକ-ଭବକା ଇତ୍ୟାଦି ।

୧୩. ଉତ୍ତରପଦଲୋପେ ନ (ବାର୍ତ୍ତିକ) -

ଉତ୍ତରପଦ ଲୋପ ହେଲେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଇ-କାର ହେବନାହିଁ ; ଯଥା - ଦେବଦତ୍ତିକା କିନ୍ତୁ (ଦେବଦତ୍ତର ଉତ୍ତର ପଦ ‘ଦତ୍ତ’ ଲୋପହେଲେ ଇ-କାର ନହୋଇ) ‘ଦେବକା’ ହେବ ।

୧୪. କ୍ଷିପକାଦୀନାଂ ଚ ନ (ବାର୍ତ୍ତିକ) -

କ୍ଷିପକା ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦରେ “ପ୍ରତ୍ୟୟସ୍ଥାର୍” ଇତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ବିହିତ ଇ-କାର ହେବନାହିଁ ; ଯଥା - କ୍ଷିପକା, ଧ୍ରୁବକା, କନ୍ୟକା, ଚଟକା, ଚରକା, ସେବକା, କରକା, ଅବକା, ଲହକା, ଅଳକା, ଏଡ଼କା ଇତ୍ୟାଦି । କ୍ଷିପକାଦି ଗଣ ଆକୃତିଗଣ ଅଟେ ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ଗଣପାଠରେ କ୍ଷିପକା, ଧ୍ରୁବକା ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ରୂପରେ ହିଁ ପାଠ କରାଯାଇଛି ।

୧୫. ତାରକା ଜ୍ୟୋତିଷି (ବାର୍ତ୍ତିକ) -

ତାରକ ଶବ୍ଦ ନକ୍ଷତ୍ରଶାସ୍ତ୍ର ଅର୍ଥରେ ତାରକା ହୋଇଥାଏ ; ଅନ୍ୟଥା ଇ-କାର ଆଗମହୋଇ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଅର୍ଥରେ ତାରିକା ହୁଏ । ତାରକା = ନକ୍ଷତ୍ର, ତାରିକା = ରକ୍ଷାକର୍ତ୍ତ୍ରୀ ।

୧୬. ବର୍ଣ୍ଣକା ତାତ୍ତ୍ୱେ (ବାର୍ତ୍ତିକ) -

ବର୍ଣ୍ଣକ ଶବ୍ଦ ‘ତନ୍ତ୍ରବିକାର’ ଅର୍ଥରେ ବର୍ଣ୍ଣକା ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟାର୍ଥରେ ବର୍ଣ୍ଣକା (ରଜା ତୁଳିକା) ହୋଇଥାଏ ।

୧୭. ବର୍ତ୍ତକା ଶକୁନୌ ପ୍ରାଚୀମ୍ (ବାର୍ତ୍ତିକ) -

ପକ୍ଷୀ ଅର୍ଥରେ ବର୍ତ୍ତକ ଶବ୍ଦର ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳରେ ବର୍ତ୍ତକା (ମାଛ ବତକ) ପ୍ରୟୋଗ ହେଉଥିବାବେଳେ ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳରେ ବର୍ତ୍ତକା ବୋଲି ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୁଏ ।

୧୮. ଅଷ୍ଟକା ପିତୃଦେବତେୟ (ବାର୍ତ୍ତିକ) -

‘ପିତୃ ଏବଂ ଦେବତାଙ୍କ ପାଇଁ’ ଏହି ଅର୍ଥରେ ଅଷ୍ଟକା । ଅନ୍ୟାର୍ଥରେ ଅଷ୍ଟକା ବୋଲି ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ ।

୧୯. ସୂତକାପୁତ୍ରିକାବୃନ୍ଦାରକାଶାଂ ବେତି ବନ୍ଧବ୍ୟମ୍ (ବାର୍ତ୍ତିକ) -

ବେତି ଅର୍ଥାତ୍ ବା + ଅ + ଇତି (ବାର୍ତ୍ତିକ) । ଅତଏବ ଏଗୁଡ଼ିକର ବିକଳ ରୂପ ମିଳେ, ଯଥା - ସୂତକ - ସୂତକା ଏବଂ ସୁତିକା । ପୁତ୍ରକ - ପୁତ୍ରକା ଏବଂ ପୁତ୍ରିକା, ବୃନ୍ଦାରକ (ଦେବ) - ବୃନ୍ଦାରକା ଏବଂ ବୃନ୍ଦାରିକା ହୁଏ ।

୨୦. ଉଦୀଚାମାତଃ ସ୍ଥାନେ ଯକପୂର୍ବାୟାଃ (ପା. ୭.୩.୪୬)-

(ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳବାସୀଙ୍କ ମତରେ) ଯ ଏବଂ କ ଯାହାର ପୂର୍ବରେ ଥାଏ ଏପରି ସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରତ୍ୟୟରେ ଆ-କାର ସ୍ଥାନରେ ଥିବା ଅ-କାରର ବିକଳରେ ଇ-କାର ହୁଏ ଯଦି ପରେ କ ଏବଂ ଆତ୍ମ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଏବଂ ‘କ’ ଥାଏ ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ଏଠାରେ ‘ଉଦୀଚାମ୍’ ପଦଟି କେବଳ ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳ ଦେଶୀୟ ପରିବର୍ତ୍ତେ ‘ବିକଳରେ’ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ ।

ଉଦାହରଣ - ଆର୍ଯ୍ୟା + କ = ଆର୍ଯ୍ୟକ, ଆର୍ଯ୍ୟକ + ଟାପ୍ = ଆର୍ଯ୍ୟକା ଏବଂ ଆର୍ଯ୍ୟକା । ଚଟକା + କ = ଚଟକକ, ଚଟକକ + ଟାପ୍ = ଚଟକକା ଏବଂ ଚଟକିକା ।

“ଆର୍ଯ୍ୟାଶବ୍ଦାତ୍ ସ୍ଵାର୍ଥକେ କ-ପ୍ରତ୍ୟୟେ ଯକାରସ୍ୟ ‘କେଶଃ’ ଇତି ହ୍ରସ୍ଵଃ । ପୁନଶ୍ଚାପି ଆର୍ଯ୍ୟକା । ଅତ୍ର ଯକାରା-ଦକାରସ୍ୟ ଆକାର ସ୍ଥାନିକଦ୍ଵାଦିଦ୍ଵ ବିକଳଃ । ‘ପ୍ରତ୍ୟୟସ୍ତ୍ରାତ୍’ ଇତି ନିତ୍ୟସ୍ୟ ଇଦୃସ୍ୟାପବାଦଃ ।”

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ଧାତୁ ଶେଷରେ ଥିବା ଯ ଏବଂ କ ସ୍ଥାନରେ କିନ୍ତୁ ନିତ୍ୟ (ସବୁବେଳେ) ଇ-କାର ହୁଏ । (ଧାତୁତତ୍ତ୍ଵକୋଷ୍ଠ ନିତ୍ୟମ୍ (ବାଉଁଜ)) ।

ଯଥା - ସୁନୟିକା, ସୁପାଟିକା ଇତ୍ୟାଦି ।

୨୧. ଭସ୍ତ୍ରେଷାଜାଜ୍ଞାଦ୍ଵାସ୍ତା ନଷ୍ଟପୂର୍ବାଣାମପି (ପା. ୭.୩.୪୭)-

ଭସ୍ତା (କମାରଭାତିପାଇଁ ପବନଦିଆ), ଏଷା, ଅଜା, ଜ୍ଞା, ଦ୍ଵା, ସ୍ଵା - ଏ ସବୁ କ-ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ହେଲେ, ଏ ସବୁରେ ଥିବା ଆ-କାର ସ୍ଥାନରେ ଜାତ ଅ-କାରର ବିକଳରେ ଇ-କାର ହେବ, ଯଥା -

ଭସ୍ତା + କା + ଟାମ୍ = ଭସ୍ତକା / ଭସ୍ତିକା ; ଏଷା = ଏଷକା / ଏଷିକା ; ଜ୍ଞା = ଜ୍ଞକା / ଜ୍ଞିକା ; ଦ୍ଵେ = ଦ୍ଵକେ / ଦ୍ଵିକେ ; ନିଃସ୍ଵା = ନିଃସ୍ଵକା / ନିଃସ୍ଵିକା ଇତ୍ୟାଦି ।

ନଷ୍ଟ ପୂର୍ବରେ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ କାର୍ଯ୍ୟ ହେବ ; ଯଥା - ଅଭସ୍ତକା, ଅଭସ୍ତିକା । .

୨୨. ଅଭାଷିତପୁଂସ୍ଵାଜ (ପା. ୭.୩.୪୮) -

ଅଭାଷିତପୁଂସ୍ଵ ଶବ୍ଦରେ ଆ-କାର ସ୍ଥାନରେ ଜାତ ଅ-କାରର ବିକଳରେ ଇ-କାର ହେବ । ଯଥା = ଗଙ୍ଗକା - ଗଙ୍ଗିକା ।

ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସରେ ଭାଷିତପୁଂସ୍ଵ ହେଲେ ସେଥିରୁ ନିତ୍ୟରେ ‘ଇ’ ହେବ । ଯଥା = ଅଖଦ୍ଵା - ଅଖଦ୍ଵିକା । ବହୁବ୍ରୀହେଭାଷିତପୁଂସ୍ଵଦ୍ଵାରା ତତୋ ବିହିତସ୍ୟ ନିତ୍ୟମ୍ । ଉକ୍ତ ପୁଂସ୍ଵରୁ କ ପୂର୍ବରୁ ନିତ୍ୟ ଇଦ୍ଵ । ଶୁଭ୍ର - ଶୁଭ୍ରା / ଶୁଭ୍ରିକା ।

(ଖ) ଡୀଫ ପ୍ରତ୍ୟୟ

୧. ରନ୍ନେଭେୟା ଡୀଫ (ପା. ୪.୧.୫)-

ର-କାରାତ ଏବଂ ନ୍-କାରାତ ଶବ୍ଦର ପରେ ଡୀଫ ହୁଏ । ଯଥା -
 (ର-କାରାତ) = କର୍ତ୍ତୁ - କର୍ତ୍ତ୍ରୀ, ଦାତୁ - ଦାତ୍ରୀ, ଜନୟିତୁ -
 ଜନୟିତ୍ରୀ, କ୍ରୋଷ୍ଟୁ - କ୍ରୋଷ୍ଟ୍ରୀ ଇତ୍ୟାଦି ।

(ନ୍-କାରାତ) = ମନ୍ଦବନ୍ - ମନ୍ଦୋନୀ, ମନ୍ଦବତ୍ - ମନ୍ଦବତୀ,
 ଦଣ୍ଡିନ୍ - ଦଣ୍ଡିନୀ, ଗୁଣିନ୍ - ଗୁଣିନୀ, ରାଜନ୍ - ରାଜ୍ଞୀ, ଶୂନ୍ - ଶୂନୀ ।

କିନ୍ତୁ ଯୁବନ୍ ଶବ୍ଦର ଯୁବତି ହୁଏ । (ଯୁବତିଃ - ପା. ୪.୧.୭୭
 ସୂତ୍ରବଳରେ) । ପାଣିନୀୟ ବ୍ୟାକରଣ ଅନୁସାରେ ଏହା ତଦ୍ଭିତ ପ୍ରତ୍ୟୟ
 ଅଟେ । କିନ୍ତୁ 'ଯୁ' ଧାତୁରୁ ଶତ୍ରୁ ପ୍ରତ୍ୟୟ କଲେ ଯୁବତ୍, ଯୁବତ୍ + ଡୀଫ =
 ଯୁବତୀ ହୁଏ ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ଅନୁପସର୍ଜନ (ସମାସରେ ପ୍ରୟୋଗ ନହୋଇ ମୁଖ୍ୟ)
 ଯୁବନ୍ ଶବ୍ଦ ଠାରେ ଏହା ପ୍ରୟୋଜ୍ୟ, ଉପସର୍ଜନ (ସମାସରେ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇ
 ଗୌଣ ହେବା) ଠାରେ ବହବଃ ଯୁବାନଃ ଯସ୍ୟାଂ ସା = 'ବହୁଯୁବା' ହୁଏ ।

୨. ଉଗିତଷ୍ଟ (ପା. ୪.୧.୬) -

'ଉକ୍' (ଉ, ର ଏବଂ ଲୁ) ଯେଉଁ ଶବ୍ଦର ଶେଷରେ 'ଇତ୍' (ଲୋପ)
 ହେଉଥିବ, ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟାତ୍ତ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତରରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ଡୀଫ ହୁଏ ।

ଯଥା - ବିଦ୍ୟ୍ (କୃଷ୍ଣ) - ବିଦୁଷୀ, ଭବତ୍ (ଶତ୍ରୁ) - ଭବତ୍ରୀ, ଭବତ୍
 (ଭା+ତ୍ରବତୁ) - ଭବତୀ, ପଚତ୍ (ଶତ୍ରୁ) ପଚତ୍ରୀ, ସତ୍ - ସତୀ, ଶ୍ରେୟସ୍
 (ଇୟସୁନ୍) - ଶ୍ରେୟସୀ, ବର୍ଷାୟସ୍ - ବର୍ଷାୟସୀ, ବଳବତ୍ (ମତୁପ୍) -
 ବଳବତୀ, ଶ୍ରୀମତ୍ - ଶ୍ରୀମତୀ, ଯାବତ୍ (ବତୁପ୍) - ଯାବତୀ, ତାବତ୍
 (ବତୁପ୍) - ତାବତୀ, ଇୟତ୍ (ବତୁପ୍) - ଇୟତୀ, ଗତବତ୍ (କ୍ରବତୁ)
 ଗତବତୀ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ଧାତୋଷ୍ଠଦୁଗ୍ଧିର୍ କାର୍ଯ୍ୟଂ ତତ୍ତ୍ୱ୍ୟସ୍ତତେରେବ - ଅସ୍ତୁ
ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଧାତୁର ଉ-କାର ଇତ୍ (ଲୋପ) ହେଲେ ତୀର୍ଥ ହେବନି ।

ଯଥା - ଉଷାସ୍ତତ୍ = (ଉଷା = କୁଣ୍ଡା) ଉଷାୟାଃ ସ୍ତଂସତେ ଇତି ।

ଧାତୁ - ସ୍ତଂସୁ ; ଉଷା + ସ୍ତଂସୁ + କ୍ତିପ୍ । ଅସ୍ତୁଧାତୁ ହେଲେ ତୀର୍ଥ
ହେବ । ଯଥା - ପ୍ରାଚୀ, ପ୍ରତୀଚୀ । ପ୍ର + ଅସ୍ତୁ + କ୍ତିନ୍ (ରଦ୍ଧିର)
'ଅନିଦିତାମ୍.....' - ଇତି ନ-ଲୋପଃ, ତତଃ ତୀର୍ଥ, ତତଃ 'ଅତଃ' ଇତି
ଅ-କାର ଲୋପଃ, 'ଚୌ - ପା. ୬.୩.୧୩୮' ଇତି ଦୀର୍ଘଃ = ପ୍ରାଚୀ ।

(କ) ଶପ୍ତଶ୍ୟନ୍ନୋର୍ଜିତ୍ୟମ୍ (ପା. ୭.୧.୮୧) -

ଭ୍ରାଦି ଏବଂ ଦିବାଦି ଧାତୁର ଶତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର ନିତ୍ୟ
(ସବୁବେଳେ) ନ-କାର ଆଗମ ହୁଏ । ଯଥା = ଗଞ୍ଜତ୍ - ଗଞ୍ଜତୀ, ଦୀବ୍ୟତ୍
- ଦୀବ୍ୟତୀ । ତୁରାଦି, ଶିଞ୍ଜତ୍, ସନତ୍, ଏବଂ ନାମ-ଧାତୁର ରୂପ
ଭ୍ରାଦିଗଣାୟ ଧାତୁଭଳି ହୋଇଥାଏ । ଅତଏବ ସେହିକ୍ଷେତ୍ରରେ ନ-କାର
ଆଗମ ହେବ । ଚିନ୍ତୟତ୍ - ଚିନ୍ତୟତୀ, ପୁତ୍ରୀୟତ୍ - ପୁତ୍ରୀୟତୀ, ଚିକୀର୍ଷତ୍ -
ଚିକୀର୍ଷତୀ ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଖ) ଆଜ୍ଞାନଦ୍ୟୋର୍ନୁମ୍ (ପା. ୭.୧.୮୦) -

(ସ୍ତୁତ୍ରର ପଦ - ଆତ୍, ଶୀ, ନଦ୍ୟୋଃ, ନୁମ୍ ।)

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - (ନପୁଂସକାନ୍ତ - ପା. ୭.୧.୧୯) କ୍ଲୀବଲିଙ୍ଗ
ପ୍ରଥମାର ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟାର ଦ୍ୱିବଚନ ଓ (ଓ = ଓସ୍ ବିଭକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟୟ ବିଭକ୍ତି
ସ୍ଥାନରେ ଆଗତ) । କ୍ଲୀବଲିଙ୍ଗ ଓ ବିଭକ୍ତିରେ ଏବଂ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଇ-ପ୍ରତ୍ୟୟରେ
ଅ-ବର୍ଣ୍ଣାନ୍ତ (ଯେଉଁ ଶବ୍ଦର ଶେଷରେ ଅବର୍ଣ୍ଣ ଥିବ) ଶବ୍ଦ ପରେ ଶତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ
ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର ବିକଳରେ ନ-କାର ଆଗମ ହୁଏ । ଯଥା = ତୁଦତ୍ - ତୁଦତୀ
/ ତୁଦତୀ, ଇଚ୍ଛତ୍ - ଇଚ୍ଛତୀ / ଇଚ୍ଛତୀ, ଯାତ୍ - ଯାତୀ / ଯାତୀ ଇତ୍ୟାଦି ।

୩. ବନୋ ର ତ (ପା. ୪.୧.୭) -

ବନ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପରେ ଥିଲେ, ତା'ର ଉତ୍ତର ସ୍ଥାଳିଙ୍ଗ ଡୀପ୍ ହେବ ଏବଂ ବନ୍-ର 'ନ୍' ସ୍ଥାନରେ 'ର' ହେବ । (ବନ୍ = ବନିପ୍, କ୍ବନିନ୍, ବନିପ୍ - ଏହି ତିନି ଗୋଟି ।) ଯଥା = ପାରଦୃଶ୍ବନ୍ - ପାରଦୃଶ୍ବରୀ, ବହୁଦୃଶ୍ବନ୍ - ବହୁଦୃଶ୍ବରୀ, ଶର୍ବନ୍ - ଶର୍ବରୀ, (ସୁଦାନମତିକ୍ରାନ୍ତ) ଅତିସୁଦରୀ, ସେହିଭଳି ଅତିଧୀବରୀ ।

(କ) ବନୋ ନ ହଶ ଇତି ବକ୍ତବ୍ୟମ୍ (ବାର୍ତ୍ତକ) -

ହଶନ୍ତ ଧାତୁର ଉତ୍ତର ବିହିତ ବନ୍-ର ସ୍ଥାନରେ କିନ୍ତୁ ଡୀପ୍ କିମ୍ବା ବ-ସ୍ଥାନରେ ର ହେବନାହିଁ । ଅବାବା । 'ଉଶ୍ ଅପନୟନେ' ବନିପ୍ ; 'ବିଭ୍ବନୋଃ -' ଇତ୍ୟାବୁମ୍ । ଯଥା = ରାଜଯୁଧା (ରାଜାନଂ ଯୋଧୂତବତୀ; କ୍ବନିପ୍ ।

(ଖ) ବହୁକ୍ରୀହୌ ବା (ବାର୍ତ୍ତକ) -

ବହୁକ୍ରୀହି ସମାସ ହେଲେ ବିକଳରେ ହେବ । ଯଥା - ବହୁଧୀବରୀ / ବହୁଧୀବା (ବହବଃ ଧୀବାନଃ ଯସ୍ୟାଃ) ।

୪. ପାଦୋଽନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍ (ପା. ୪.୧.୮) -

କୃତସମାସାନ୍ତ ପାଦ୍ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର ସ୍ଥାଳିଙ୍ଗରେ ବିକଳରେ ଡୀପ୍ ଓ ଟୀପ୍ ହେବ । ଯଥା = ଦ୍ବିପାଦ୍ / ଡ୍ - ଦ୍ବିପଦୀ, ତ୍ରିପାଦ୍ / ଡ୍ - ତ୍ରିପଦୀ, ଚତୁଷ୍ପାଦ୍ / ଡ୍ - ଚତୁଷ୍ପଦୀ ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ଡୀପ୍ ହେଲେ ପାଦ୍ ଶବ୍ଦର ପର୍ ଆଦେଶ ହୁଏ - ପାଦଃ ପଡ୍ - ପା. ୬.୪.୧୩୦ ଅନୁସାରେ ଦ୍ବିପଦୀ ।

(କ) ଟାବୁତି (ପା. ୪.୧.୯) -

ରକ୍ ମନ୍ତ୍ରର ପାଦକୁ ବୁଝାଇଲେ ସବୁବେଳେ (ନିତ୍ୟ) ଟୀପ୍ ହୁଏ । ଦ୍ବିପଦୀ ରକ୍ । ଏକପଦୀ ।

୫. ମନଃ (ପା. ୪.୧.୧୧) -

ମନ୍ ଭାଗାନ୍ତ (ଯେଉଁ ଶବ୍ଦର ଶେଷଭାଗ ବା ଅଂଶରେ ମନ୍ ଥିବ) ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ତୀୟ ହେବ ନାହିଁ ।

୬. ଅନୋ ବହୁବ୍ରୀହେଃ (ପା. ୪.୧.୧୨) -

ଅନ୍ଭାଗାନ୍ତ ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସ ନିଷ୍ପନ୍ନ ଶବ୍ଦରୁ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ତୀୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା - ବହୁଯଜ୍ଞ ।

୭. ତାବୁଭାଭ୍ୟାମନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍ (ପା. ୪.୧.୧୩) -

ମନଃ ଏବଂ ଅନୋ ବହୁବ୍ରୀହେଃ - ଏହି ଦୁଇଟି ସ୍ତୁତ୍ରେ ଯାହାକୁହାଯାଇଛି, ସେହି ଉଭୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିକଳରେ ତାୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହେବ । ଯଥା - ସାମା (ସାମନ୍ ଶବ୍ଦରୁ : ମନ୍ ଭାଗାନ୍ତ) - ସାମାନୌ, ସାମାନଃ । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ସାମା, ସାମେ, ସାମାଃ । ବହୁଯଜ୍ଞ (ଅନ୍ଭାଗାନ୍ତ ବହୁବ୍ରୀହି) । ଆଉମଧ୍ୟ - ଅତିମହିମା, ସୁପର୍ବା (ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ - ସୁପର୍ବନ୍), ମହାଧର୍ମା (ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ - ମହାଧର୍ମନ୍) ।

୮. ଅନ-ଉପଧାଲୋପିନୋଽନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍ (ପା. ୪.୧.୨୮) -

ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସ ନିଷ୍ପନ୍ନ ଅନ୍ଭାଗାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ପରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ବିକଳରେ ତୀୟ ହେବ । ପକ୍ଷେ ବେଳେ ବେଳେ ତାୟ - ନିଷେଧ, ବେଳେ ବେଳେ ତୀୟ - ନିଷେଧ । ଯଥା = ବହୁରାଜ୍ଞୀ, ବହୁରାଜା (ତୀୟ ନିଷେଧ) । ବହୁରାଜ୍ଞ୍ୟୌ (ତୀୟ ପକ୍ଷେ) ବହୁରାଜେ (ତାୟ ପକ୍ଷେ), ବହୁରାଜାନୌ (ତୀୟ ନିଷେଧ)

୯. ଯଷ୍ଟି (ପା. ୪.୧.୧୬) -

ଅପତ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ଯଷ୍ଟି ପ୍ରତ୍ୟୟଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତରରେ ସ୍ତ୍ରୀ ବିବକ୍ଷା ହେଲେ ତୀୟ ହୁଏ । ଯଥା = ଗାର୍ଗ୍ୟ - ଗାର୍ଗୀ, ବାସ୍ତ୍ୟ - ବାସ୍ତୀ ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ହଳସ୍ତବ୍ଧିତସ୍ୟ - ପା. ୬.୪.୧୫୦ ସ୍ମୃତରେ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ପରେ ଉପାଧାତୁତ ତଦ୍ଧିତ ଯକାରର ଲୋପ ହୁଏ । ସେହି କାରଣରୁ ଗାର୍ଗୀ-ରେ ଯ-କାର ନାହିଁ । “ଗୋତ୍ରଂ ଚ ଚରଣୈଃ ସହ ଇତି ଜାତିଦ୍ୱେଷ୍ୟି ଜାତେରସ୍ରାବିଷୟାଦୟୋପଧାତ୍ - ପା. ୪.୧.୬୩ । ଇତି ନ ତୀଷ୍ଠ ଯୋପଧାତ୍ ।” (ବାଳମନୋରମା) । ‘ଯ’ ଉପଧାରେ ଥିବାରୁ ତୀଷ୍ଠ ଲାଗିବ ନାହିଁ ।

୧୦. ବୟସି ପ୍ରଥମେ (ପା. ୪.୧.୨୦) -

ବୃଦ୍ଧଃ ଭିନ୍ନ ବୟସବାଚକ ଅକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ପରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ତୀୟ ହୁଏ । ଯଥା - କୁମାର - କୁମାରୀ, କିଶୋର - କିଶୋରୀ, ବଧୂତ - ବଧୂତୀ, ଚିରଃ - ଚିରଣୀ । (ବଧୂତଚିରଃଶବ୍ଦୋ ଯୌବନବାଚିନୌ) ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ବୟସ୍ୟଚରମ ଇତି ବାଚ୍ୟମ୍ (ବାଚିକ) -

ବୟସର ଚରମାବସ୍ଥା ଅର୍ଥାତ୍ ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟ । ଯଦ୍ୟପି କୌମାର ଯୌବନ ଏବଂ ଜରା ବୋଲି ତିନୋଟି ଅବସ୍ଥା ସ୍ୱୀକୃତ ତଥାପି -

ଆଦ୍ୟେ ବୟସି ନାଧାତଂ ଦ୍ୱିତୀୟେ ନାର୍ଜିତଂ ଧନମ୍ ।

ତୃତୀୟେ ନ ତପସ୍ତପ୍ତଂ ଚତୁର୍ଥେ କିଂ କରିଷ୍ୟତି ॥

ଉକ୍ତ ଶ୍ଳୋକ ଅନୁସାରେ ଶେଷ ଅବସ୍ଥାକୁ ଚତୁର୍ଥ ଅବସ୍ଥା ବା ଚରମାବସ୍ଥା କୁହାଯାଏ । ଏହି ଅବସ୍ଥା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟଠାରେ ତୀୟ ହେବ ।

ପୁଣି ‘ଅକାରାନ୍ତପରେ’ ଏହିଭଳି କୁହାଯିବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହେଲା ଏହି ନିୟମ ଶିଶୁ (ଉ-କାରାନ୍ତ), କନ୍ୟା (ଆ-କାରାନ୍ତ) ଇତ୍ୟାଦିରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେବନାହିଁ ।

୧୧. ଦ୍ୱିଗୋଃ (ପା. ୪.୧.୨୧) -

ଏହି ସ୍ମୃତରେ ସ୍ତ୍ରୀୟାମ୍ ଅତଃ ଏବଂ ତୀୟ - ଏସବୁର ଅନୁକୃତି ହୋଇଛି । ଅ-କାରାନ୍ତ ଦ୍ୱିଗୁ ସମାସର ପରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ତୀୟ ହୁଏ । ଯଥା

- ପଞ୍ଚବତୀ, ତ୍ରିଲୋକୀ, ତ୍ରିପଦୀ, ଦଶକୁମାରୀ, ଶତମୂଳୀ, ପଞ୍ଚମୂଳୀ, ସପ୍ତଶତୀ, ଦ୍ଵିପୁରୁଷା ଇତ୍ୟାଦି ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ତ୍ରିଫଳା ଶବ୍ଦ ଅଜାଦିଗଣରେ ପଠିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଦ୍ଵିଗୁଣେ ତ୍ରିଫଳୀ ହେବନାହିଁ । ତ୍ରୟାଶୀଂ ଫଳାନାଂ ସମାହାରଃ = ତ୍ରିଫଳା । ତେବେ ତ୍ରାଣି ଫଳାନି ଯସ୍ୟାଃ ସା (ବହୁବ୍ରାହି) ସ୍ଥାନରେ ତ୍ରିଫଳୀ ହୋଇପାରିବ । ‘ପାପକର୍ଷ୍ଣ (ପା.୪.୧.୬୪) ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଵତୁରେ ତୀଷ୍ଠ । ସେହିଭଳି ତ୍ର୍ୟନାକା (ତ୍ରୟାଶୀମ୍ ଅନୀକାନାଂ ସମାହାରଃ) - ଅଜାଦିଗଣରେ ପଠିତ ହୋଇଥିବାରୁ ତୀୟ ହେବନି ।

କିନ୍ତୁ ଦ୍ଵିଗୁ ସମାସରେ *ଦ୍ଵିଗୋଃ-ପା.୪.୧.୨୧* ସୁତ୍ରାନୁସାରେ ତୀୟ ହୁଏ । ଯଥା - ପଞ୍ଚାନାମ୍ ଅଜାନାଂ ସମାହାରଃ = ପଞ୍ଚାଜା । କିନ୍ତୁ ତ୍ରୟାଶୀଂ ଫଳାନାଂ ସମାହାରଃ = ତ୍ରିଫଳା ମାତ୍ର ‘ଫଳ’ ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ ଦ୍ଵିଗୁଣେ ତୀୟ ହୋଇ ତ୍ରିଫଳା ହୁଏ । ଏହା ଅଜାଦି ଗଣରେ ଥିବାରୁ ‘ତ୍ରିଫଳୀ’ ହେବ ନାହିଁ ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ତ୍ରିଫଳୀ ଶବ୍ଦ ତିନୋଟି ସନ୍ତାନ ଜନ୍ମ କରିଥିବା ସ୍ତ୍ରୀଲୋକକୁ ମଧ୍ୟ ବୁଝାଏ । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ‘ତ୍ରାଣି ଫଳାନି ଯସ୍ୟାଃ ସା’ ହୋଇ ବହୁବ୍ରାହି ସମାସ ହେବ ।

(କ) ପୁରୁଷାତ୍ ପ୍ରମାଣେନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍ (ପା. ୪.୧.୨୪) -

ପରିମାଣାର୍ଥକ (ଏକ, ଦୁଇ, ତିନି ଇତ୍ୟାଦି) ପୁରୁଷ ଶବ୍ଦର ପରେ ତଦ୍ବିତାର୍ଥ ଦ୍ଵିଗୁ ସମାସରେ ବିକଳରେ ତୀୟ ଏବଂ ତୀୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହେବ । ଯଥା= ଦ୍ଵୌପୁରୁଷୌ ପ୍ରମାଣମ୍ ଅସ୍ୟାଃ = ଦ୍ଵିପୁରୁଷା / ଦ୍ଵିପୁରୁଷା ବା ପରିଖା ।

୧୨. ଦାମହାୟନାନ୍ତାତ୍ (ପା. ୪.୧.୨୭) -

ବହୁବ୍ରାହି ସମାସରେ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବରୁ ଥାଇ ଦାମନ୍ ଓ ହାୟନ ଶବ୍ଦର ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ତୀୟ ହୁଏ । ଯଥା - ଦ୍ଵିଦାମ୍ନୀ (ଦ୍ଵେ ଦାମନୀ ଅସ୍ୟାଃ) ଦ୍ଵିହାୟନୀ (ଦ୍ଵୌ ହାୟନୌ ଅସ୍ୟାଃ) ।

ଦ୍ରଷ୍ୟ - ବୟସ ନ ବୁଝାଇଲେ ତୀର୍ଥ ହେବ ନାହିଁ । ଯଥା - ଦ୍ଵିହାୟନା
ଶାଳା । ତ୍ରିହାୟନା ଶାଳା ।

୧୩. ଚିତ୍-ଜାଣି-ଦ୍ଵୟସର୍-ଦଧି-ମାତ୍ର-ତୟ-ଠକ୍-ଠକ୍-
କଞ୍-କୃପଃ (ପା. ୪.୧.୧୫) -

ଚ୍ ଇତ୍ (ଲୋପହେଉଥିବା) ଶବ୍ଦ ବା ପ୍ରତ୍ୟୟ ବା ଧାତୁ, ଢ, ଅଣ୍, ଅଞ୍, ଦ୍ଵୟସର୍, ଦଧି, ମାତ୍ର, ତୟ, ଠକ୍, ଠକ୍, କଞ୍, ଏବଂ କୃପ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର ସ୍ଵାଲିଙ୍ଗରେ ତୀର୍ଥ ହେବ ।

ଚ୍ ଇତ୍ ଶବ୍ଦ ; ଯଥା - ନଦ (ମୂଳଶବ୍ଦ ନଦ) ରୁ ନଦୀ, (ପରାଦି ଗଣରେ ନଦର୍ ବୋଲି ପାଠ ଅଛି) । ସେହିଭଳି ଦେବର୍ = ଦେବ - ଦେବୀ ।

ଚ୍ ଇତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ; ଯଥା - ଭୟଙ୍କର - ଭୟଙ୍କରୀ, ନିଶାଚର - ନିଶାଚରୀ ।

ଚ୍ ଇତ୍ ଧାତୁ ; ଯଥା - ସ୍ତନନ୍ତି ।

ଢ ପ୍ରତ୍ୟୟ ; ଯଥା - ବୈନତେୟ - ବୈନତେୟୀ, ରାଧେୟ - ରାଧେୟୀ, ଗାଙ୍ଗେୟ - ଗାଙ୍ଗେୟୀ, ଆତିଥେୟ - ଆତିଥେୟୀ ।

ଅଣ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ; ଯଥା - କୁମ୍ଭକାର - କୁମ୍ଭକାରୀ, ଉପଗବ - ଉପଗବୀ, ତାପସ - ତାପସୀ ।

ଅଞ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ; ଯଥା - ଉସ୍ - ଉସୀ (ଉସ୍, ପ୍ରସ୍ରବଣ, ବାରି - ଅମରକୋଶ । ଜଣେ ରକ୍ଷିଙ୍କର ନାମ ମଧ୍ୟ । ଉସ୍ ସ୍ୟ ଜୟମ୍ - ଏହିଭଳି ବିଗ୍ରହ ବାକ୍ୟରେ ଉସ୍ ଦିଭ୍ୟାଃ) ।

ଦ୍ଵୟସର୍ ; ଉରୁ-ଦ୍ଵୟସୀ ବାପୀ । (ଛାତିଏ ପାଣିଥିବା ବାମ୍ଫି) ।

ଦଧି - ଉରୁଦଧୀ ।

ମାତ୍ର - ଉରୁମାତ୍ରୀ ।

ତୟ - ତ୍ରିତୟୀ, ଦ୍ଵିତୟୀ, ଚତୁଷ୍ଟୟୀ, ପଞ୍ଚତୟୀ, ଉଭୟୀ ।

ଠକ୍ - ଆକ୍ଷିକ - ଆକ୍ଷିକୀ ।

ଠଞ୍ - ଲାବଣିକ - ଲାବଣିକୀ, ବୈୟାସିକ - ବୈୟାସିକୀ ।

କଞ୍ - ଯାଦୃଶ - ଯାଦୃଶୀ, ତାଦୃଶ - ତାଦୃଶୀ ।

କୃପ୍ - ନଶ୍ବର - ନଶ୍ବରୀ, ଜିହ୍ବର - ଜିହ୍ବରୀ ।

୧୪. ନଷ୍ଟସ୍ତ୍ରୀ-କକ୍-ଶୂ୍ୟ-ତରୁଣ-ତଲୁନାନାମୁପସଂଖ୍ୟାନମ୍ (ବାର୍ତ୍ତକ) -

ନଷ୍ଟ, ସ୍ତ୍ରୀ, ଛକକ, ଶୂ୍ୟନ, ତରୁଣ, ତଲୁନ - ଏମାନଙ୍କର ପରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ତୀୟ ହେବ । ନଷ୍ଟାଦି ପ୍ରଥମ ଚାରୋଟି ପ୍ରତ୍ୟୟ । ଅତଏବ, ଏହିସବୁ ପ୍ରତ୍ୟୟଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦରେ ତୀୟ ହେବ । ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦ; ଯଥା = ସ୍ତ୍ରୈଣୀ (ନଷ୍ଟ), ପୌଂସ୍ତ୍ରୀ (ସ୍ତ୍ରୀ), ଶାକ୍ତୀକୀ (ଛକକ), ଆତ୍ୟଙ୍କରଣୀ (ଶୂ୍ୟନ), ତରୁଣୀ, ତଲୁନୀ ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ତରୁଣୀ ଏବଂ ତଲୁନୀ ଶବ୍ଦ ଦୁଇଟିରେ 'ବୟସି ପ୍ରଥମେ' ସୂତ୍ରଦ୍ବାରା ତୀୟ ସିଦ୍ଧ ହେବ ।

୧୫. ତାତ୍ତ୍ୱାଲିକେ ଶେଫି (ପରି) -

ଶୀଳ (ସ୍ୱଭାବ) ଅର୍ଥରେ ଶ-ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୁକ୍ତ ହେଲେ ତା'ପରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ତୀୟ ହେବ । ଯଥା = ଚୌର - ଚୌରୀ ।

୧୬. କିଂ ଯତ୍ ବହୁଷୁ କୃଷୋଃକ୍ବିଧାନମ୍ (ବାର୍ତ୍ତକ) -

କିମ୍, ଯତ୍, ତତ୍ ଏବଂ ବହୁ ଶବ୍ଦର ପର କୃ-ଧାତୁଯୁକ୍ତ ହେଲେ ଅର୍ଥ ହେବ । ଏଥିପାଇଁ ଏମାନଙ୍କ ପରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ତୀୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ଟୀକା ହୁଏ । ଯଥା - କିଙ୍କରୀ, ଯତ୍‌କରୀ, ତତ୍‌କରୀ, ବହୁକରୀ । ତେବେ 'କିଙ୍କର' ର ସ୍ତ୍ରୀ ଅର୍ଥରେ ତୀୟ ହେବ । କିଙ୍କରସ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀ = କିଙ୍କରୀ ।

୧୭. ଅନ୍ତର୍ବତ୍ - ପତିବତୋନ୍ତୁକ୍ (ପା. ୪.୧.୩୨) -

ଅନ୍ତର୍ବତ୍ ଏବଂ ପତିବତ୍ ଶବ୍ଦର ପରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ (ରନ୍ଧ୍ରେଭ୍ୟା) ତୀୟ ସୂତ୍ରଦ୍ବାରା) ତୀୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୁକ୍ତ ହେଲେ 'ନ୍ତୁକ୍' ଆଗମ ହେବ । ଯଥା - ଅନ୍ତର୍ବତ୍ତୀ, ପତିବତ୍ତୀ ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ଗର୍ଭଣୀ ଏବଂ ଜୀବଭର୍ତ୍ତା (ଯାହାର ସ୍ୱାମୀ ଜୀବିତ) ଅର୍ଥରେ ‘ନୁକ୍’ ଆଗମ ହୋଇଥାଏ । ଅନ୍ତର୍ବର୍ତ୍ତ - ଶବ୍ଦରେ ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ‘ମରୁପ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହେଉ ନଥିବାରୁ ଅନ୍ତର୍ବର୍ତୀ ରୂପ ହୁଏନାହିଁ । ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଅନ୍ତରସ୍ଥି ଅସ୍ୟାଂ ଶାଳାୟାଂ ଘଟେ’ ଯଦି ଏହିଭଳି ବାକ୍ୟ ଥାଏ । କିନ୍ତୁ ପତିମତ୍ ସେତ୍ରରେ ଜୀବଭର୍ତ୍ତା ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟାର୍ଥରେ ‘ପତିମତୀ ବସୁନ୍ଧରା’ ଏହିଭଳି ବାକ୍ୟହେବ ।

୧୮. ପତ୍ନ୍ୟର୍ଚ୍ଚୋ ଯଜ୍ଞସଂଯୋଗେ (ପା. ୪.୧.୩୩) -

ଯଜ୍ଞଫଳଭାଗିନୀ ଅର୍ଥରେ (ଯଜ୍ଞର ପୁଣ୍ୟ ଫଳରେ ଯାହାର ଭାଗଥାଏ) ପତି ଶବ୍ଦର ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ତୀର୍ଥ ହୋଇ ଇ-କାର ସ୍ଥାନରେ ନ୍ ହେବ; ଯଥା - ପତ୍ନୀ ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ଯଦି କେହି ବୃଷଳର ପତ୍ନୀ ବୋଲି କହେ ତେବେ ବୃଷଳର ଯଜ୍ଞକାର୍ଯ୍ୟ ନ ଥିବାରୁ ସେଠାରେ ବୃଷଳର ପତ୍ନୀ ବୋଲି କୁହାଯିବ କିପରି ? ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ, ପତ୍ନୀ ଇବ ପତ୍ନୀ = ପତ୍ନୀ, ଅଥବା, ପତ୍ନୀ ଇବ ଆଚରତି ଇତି ପତ୍ନୀ + (ଆଚାର କ୍ରିବନ୍ତାତ) କ୍ରିପ୍ = ପତ୍ନୀ । (ଏହିଭଳି ବ୍ୟବହାରରେ ଆସୁଥିବା ପତ୍ନୀ ଶବ୍ଦର ରୂପ - ପତ୍ନୀ-ପତ୍ନ୍ୟା - ପତ୍ନ୍ୟଃ ଇତ୍ୟାଦି ହେବ) ।

୧୯. ବିଭାଷା ସପୂର୍ବସ୍ୟ (ପା. ୪.୧.୩୪) ।

ସମାସରେ ପତିଶବ୍ଦ ଯଦି ଉତ୍ତର (ପରେ) ହୁଏ, ତେବେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ବିକଳରେ ‘ତୀର୍ଥ’ ହୁଏ ଏବଂ ଇ-କାର ସ୍ଥାନରେ ‘ନ୍’ ହୁଏ ; ଯଥା - ବୃକ୍ଷପତିଃ ଏବଂ ବୃକ୍ଷପତ୍ନୀ (ଏ ଦୁଇଟିଯାକ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ ଅଟେ), ଗୃହପତିଃ ଏବଂ ଗୃହପତ୍ନୀ (ଉଭୟ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ) ଓ ସେହିଭଳି ବୃଷଳପତ୍ନୀ ଏବଂ ବୃଷଳପତିଃ (ଉଭୟ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ) ।

(କ) ନିତ୍ୟଂ ସପତ୍ନ୍ୟାଦିଷୁ (ପା. ୪.୧.୩୫) -

ସପତ୍ନୀ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦସେତ୍ରରେ ସବୁବେଳେ (ନିତ୍ୟ) ତୀର୍ଥ ଏବଂ

‘ନ’ ହୁଏ । ସପତ୍ନୀ (ସପାତନଃ ମନ୍ଦିଃ ସପାତନଃ ସା), ଏକପତ୍ନୀ, ବୀରପତ୍ନୀ, ଭ୍ରାତୃପତ୍ନୀ (ଭ୍ରାତୃଷ୍ଠ ପତ୍ନୀ) ଏବଂ ପୁତ୍ରପତ୍ନୀ (ପୁତ୍ରସ୍ୟ ପତ୍ନୀ) ଇତ୍ୟାଦି ।

୨୦. ପୁତ୍ରକୃତୋରେ ଚ (ପା. ୪.୧.୩୬) -

ଭାର୍ଯ୍ୟା ଅର୍ଥରେ ପୁତ୍ରକୃତୁ ଶବ୍ଦରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ତୀର୍ଥ ହୋଇ ଉ-କାର ସ୍ଥାନରେ ଐ-କାର ହୁଏ । ପୁତ୍ରକୃତୋଃ (ଇନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ) ଭାର୍ଯ୍ୟା = ପୁତ୍ରକୃତାୟା ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ଏହି ସ୍ମୃତିଟି ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟି ସ୍ମୃତିରେ (ଯଥା - ପା. ୪.୧.୩୭ ଏବଂ ୪.୧.୩୮) ପୁଂ ଯୋଗରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପୁରୁଷର ସ୍ତ୍ରୀ = ଭାର୍ଯ୍ୟା ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେବ । ଅତଏବ, ପୁତ୍ରଃ କୃତୁଃ ଯୟା ସା = ପୁତ୍ରକୃତୁଃ (ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ) - ଏହି ଭାବରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଗଲେ, ପୁତ୍ରକୃତାୟା ହେବନାହିଁ ।

ଇୟଂ ତ୍ରିସୂତ୍ରୀ ପୁଂଯୋଗ ଏବେଷ୍ୟତେ (ବାର୍ତ୍ତିକ) ।

୨୧. ବୃଷାକପ୍ୟଗ୍ନିକୁସିତକୁସିଦାନାମୁଦାରଃ (ପା. ୪.୧.୩୭) -

ବୃଷାକପି, ଅଗ୍ନି, କୁସିତ ଏବଂ କୁସିଦ ଶବ୍ଦର ଉଚ୍ଚର ଉଦାର ଐ ଆଦେଶ ହୋଇ ‘ତୀର୍ଥ’ ହେବ । ଯଥା - ବୃଷାକପେଃ ଭାର୍ଯ୍ୟା ବୃଷାକପାୟା, (ବୃଷାକପି ଅର୍ଥାତ୍ ବିଷ୍ଣୁ ବା ଶିବ) । ଅଗ୍ନେଃ ଭାର୍ଯ୍ୟା ଅଗ୍ନାୟା । କୁସିତସ୍ୟ ଭାର୍ଯ୍ୟା କୁସିତାୟା । କୁସିଦସ୍ୟ ଭାର୍ଯ୍ୟା କୁସିଦାୟା ।

୨୨. ମନୋରୌ ବା (ପା. ୪.୧.୩୮) -

ଭାର୍ଯ୍ୟା ଅର୍ଥରେ ମନୁଶବ୍ଦର ଉଚ୍ଚର ବିକଳରେ ‘ତୀର୍ଥ’ ହୋଇ ଉ ସ୍ଥାନରେ ଐ ଅଥବା ଐ ହୁଏ । ମନୋଃ ଭାର୍ଯ୍ୟା = ମନାୟା, ମନାବୀ । ବିକଳରେ ତୀର୍ଥ ନ ହୋଇ ହୁଏ ମନୁଃ (ସ୍ତ୍ରୀ) ।

୨୩. ବର୍ଣ୍ଣଦନ୍ତଦାରୋପଧାରୋ ନଃ (ପା. ୪.୧.୩୯) -

ବର୍ଣ୍ଣବାଚକ ଅନୁଦାର ତକାରୋପଧ (ଯାହାର ଉପଧାରେ ତ-କାର

ଥାଏ) ଅନୁପସର୍ଜନ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର ସ୍ଥାଳିଙ୍ଗରେ ବିକଳରେ ଡ଼ାୟ ହୋଇ ‘ଡ’ ସ୍ଥାନରେ ‘ନ୍’ ହୁଏ । ଯଥା = ହରିତ - ହରିତା ଏବଂ ହରିଣୀ ; ରୋହିତ / ଲୋହିତ - ରୋହିଣୀ ଏବଂ ରୋହିତା ତଥା ଲୋହିନୀ ଏବଂ ଲୋହିତା ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ‘ବର୍ଣ୍ଣାନାଂ ତ-ନ-ତି-ଶି-ତାତାନାମ୍’ ଏହି ‘ପିଟ୍’ ସୂତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଉଦାହରଣରେ ଆଦି-ଉଦାତ୍ତ । ଅତଏବ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକ ଅନୁଦାତ୍ ଅଟନ୍ତି । ସୂତ୍ରରେ କୁହାଯାଇଥିବା ଅନୁଦାତ୍, ଯଥା - ଶ୍ୱେତା (ଏଠାରେ ଡ଼ାୟ ନୁହେଁ) ‘ତ’ ସ୍ଥାନରେ ନ-କାର ମଧ୍ୟ ହୋଇନାହିଁ । କାରଣ, ‘ଘୃତାଦାନାଂ ତ’ ସୂତ୍ରରେ ଶ୍ୱେତ ଶବ୍ଦ ଅନ୍ତୋଦାତ୍ ।

(କ) ପିଶଙ୍ଗାଦୁପସଂଖ୍ୟାନମ୍ (ବାର୍ତ୍ତିକ) - ‘ପିଶଙ୍ଗ’ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର ସ୍ଥାଳିଙ୍ଗରେ ବିକଳରେ ଡ଼ାୟ ହୁଏ । ଏହି ଶବ୍ଦଟି ବର୍ଣ୍ଣ ବାଚକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଉପଧାରେ ତ ନାହିଁ ଅତଏବ ‘ତୋପଧ’ ନୁହେଁ, ଅନୁଦାତ୍ତ ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ସେଥିପାଇଁ ଏହି ବାର୍ତ୍ତିକ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅନୁସାରେ - ପିଶଙ୍ଗା ଏବଂ ପିଶଙ୍ଗା । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅନ୍ୟତୋ ଡ଼ାୟ - ପା. ୪.୧.୪୦ ସୂତ୍ର ବାଧାପାଇଲା ।

(ଖ) ଅସିତ-ପଳିତଯୋନି (ବାର୍ତ୍ତିକ) - ଅସିତ ଏବଂ ପଳିତ ଶବ୍ଦଦ୍ୱୟରେ “ବର୍ଣ୍ଣାଦନୁଦାତ୍ତାତ୍ ----” ଇତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ର ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେବନାହିଁ । ଅତଏବ ସ୍ଥାଳିଙ୍ଗରେ ଅସିତା, ପଳିତା ହେବ ।

(ଗ) ଛନ୍ଦସି କୁମେକେ (ବାର୍ତ୍ତିକ) - ଛନ୍ଦସ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ବେଦ । ବେଦରେ ‘ଡ଼ାୟ’ ଏବଂ ‘କୁ’ - ଆଦେଶ ହୁଏ । ଅତଏବ, ଅସିତ ଏବଂ ପଳିତ ଶବ୍ଦଦ୍ୱୟର ବୈଦିକରୀତିରେ ସ୍ଥାଳିଙ୍ଗରେ ଅସିକ୍ତା ଏବଂ ପଳିକ୍ତା ହୁଏ ।

(ଘ) ଅବଦାତ ଶବ୍ଦ ଶୁଦ୍ଧତାବାଚୀ ତଥା ବର୍ଣ୍ଣବାଚୀ ନୁହେଁ । ଏଣୁ ‘ଡ଼ାୟ’ ନ ହୋଇ ସ୍ଥାଳିଙ୍ଗରେ ହେବ ଅବଦାତା ।

୨୪. କେବଳ-ମାମଳ-ଭାଗଧେୟ-ପାପାପର-ସମାନାର୍ଥ୍ୟକୃତ -
ସୁମଙ୍ଗଳ - ଭେଷଜାଳ (ପା. ୪.୧.୩୦) -

ସଂଜ୍ଞା ବୁଝାଇଲେ କିମ୍ବା ବେଦରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଲେ କେବଳ -
ମାମକ - ଭାଗଧେୟ - ପାପ - ଅପର - ସମାନ - ଆର୍ଯ୍ୟକୃତ - ସୁମଙ୍ଗଳ
- ଭେଷଜ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ “ତୀପ୍” ହେବ । ଯଥା - କେବଳା
(ଅଥୋ ତ ଇନ୍ଦ୍ରଃ କେବଳାବିଶଃ), ମାମକୀ (ମାମକୀ ତନ୍ମୁଃ), ଭାଗଧେୟୀ,
ପାପୀ, ଅପରୀ, ସମାନୀ, ଆର୍ଯ୍ୟକୃତୀ, ସୁମଙ୍ଗଳୀ, ଭେଷଜୀ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟତ୍ର
- କେବଳା ଇତ୍ୟାଦି ହୁଏ ।

ନିୟମାର୍ଥ ହେତୁ ସୂତ୍ରରେ ‘ମାମକ’ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି ।

(ଅନୁତ୍ରତ୍ତ୍ୱାଦେବ ସିଦ୍ଧେଃ) ତେନ ଲୋକେ ସଂଜ୍ଞାୟାଂ ମାମିକା ।

୨୫. ଦିକ୍ ପୂର୍ବପଦାନ୍ ତୀପ୍ (ପା. ୪.୧.୬୦) -

ଦିକ୍ବାଚକ ପଦର ପରେ ପ୍ରାଣ୍ୟଙ୍ଗବାଚକ ଶବ୍ଦ (ଯଥା - ମୁଖ
ଇତ୍ୟାଦି) ରୁ ଉତ୍ତର ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ତୀପ୍ ହେବ । ଯଥା - ପ୍ରାଞ୍ମୁଖୀ, ତୀକ୍ଷ୍ଣ
ସ୍ଥାନରେ ତୀପ୍ କରାହୋଇଛି । କାରଣ - ଆଦି ସ୍ୱରର ଉଦାତ୍ତତା ।

ତୀକ୍ଷ୍ଣ ପ୍ରତ୍ୟୟ

୧. ବହୁବ୍ରୀହେରୂପସୋ ତୀକ୍ଷ୍ଣ (ପା. ୪.୧.୨୫) -

ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସରେ ଉପସ୍ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ହୁଏ ।
ଉପସୋଽନନ୍ତ - ପା. ୪.୧.୩୧ ସୂତ୍ରରେ ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସରେ ଉପସ୍
ଶବ୍ଦ ପରେ ଥିଲେ ‘ଅନନ୍ତ ଆଦେଶ’ ହୁଏ (ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ) । ଯଥା -
କୁଣ୍ଡୋଧ୍ୱା- କୁଣ୍ଡମିବ ଉଧଃ (ସ୍ତନଃ) ଯସ୍ୟାଃ ସା । ସେହିଭଳି = ଘଟୋଧ୍ୱା,
ପାନୋଧ୍ୱା ଇତ୍ୟାଦି ।

କିନ୍ତୁ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ନ ହେଲେ ଅନନ୍ତ ହେବ ନାହିଁ । ଯଥା - କୁଣ୍ଡୋଧୋ
ଧୈନୁକମ୍ (ଧେନୁନାଂ ସମୂହଃ) । ଧୈନୁକମ୍ ଶବ୍ଦ ନପୁଂସକ ଶବ୍ଦ ଅଟେ ।

(ଖ) ଅମତ୍ର (ପାତ୍ର) ଅର୍ଥରେ କୁଣ୍ଡ ଶବ୍ଦର ପରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ‘ତୀଷ୍’ ହୁଏ ;
ଯଥା - କୁଣ୍ଡା । ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ କୁଣ୍ଡା ।

(ଗ) ଗୋଶଶବ୍ଦରେ ଅବପନ ଅର୍ଥରେ (ଉପ୍ୟତେ ନିଷ୍ପିପ୍ୟତେ ଅସ୍ମିନ୍)
ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ତୀଷ୍ ହେବ ; ଯଥା - ଗୋଶୀ । ଏତଦ୍ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟାର୍ଥରେ ଗୋଶୀ
(କୌଶସି ଏକ ସ୍ତ୍ରୀର ନାମ) ।

(ଘ) ସ୍ତୁଳ (ପ୍ରାକୃତିକ ଭୂମି)ଠାରେ ତୀଷ୍ ହୋଇ ‘ସ୍ତୁଳୀ’ ହେବ ।
ଅନ୍ୟଠାରେ ସ୍ତୁଳା ।

(ଙ) ଭାଜ ଶବ୍ଦରୁ ଶ୍ରୀଣ (ପଦ୍ମ) ଅର୍ଥରେ ଭାଜୀ । ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ଭାଜା ।

(ଚ) ନାଗ ଶବ୍ଦରୁ ସ୍ତୁଳ (ମୋଟା ଯଥା ହାତୀ) ଅର୍ଥରେ ତୀଷ୍ ହୋଇ ନାଗୀ
ହେବ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟାର୍ଥରେ (ଯଥା-ସାପ) ନାଗା ହେବ ।

(ଛ) କାଳ ଶବ୍ଦରୁ ବର୍ଷ (ରୂପ) ଅର୍ଥରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ତୀଷ୍ ହୋଇ ହେବ
କାଳୀ । ଅନ୍ୟତ୍ର କାଳା ।

(ଜ) ନୀଳ ଶବ୍ଦରୁ ଅନାଛାଦନ ଅର୍ଥରେ ନୀଳୀ ହେବ, ଅନ୍ୟତ୍ର ଶାଢୀ
ଇତ୍ୟାଦି ଅର୍ଥରେ ନୀଳା ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - କେବଳ ଅନାଛାଦନ (ବସ୍ତ୍ରଭିନ୍ନ) ଅର୍ଥରେ ଯେ ସବୁବେଳେ ତୀଷ୍
ହୋଇ ନୀଳୀ ହେବ ତାହା ନୁହେଁ, ଓଷଧି ଏବଂ ପ୍ରାଣୀ ଅର୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ହୁଏ ।
(‘ନୀଳାଦୋଷଧୌ’ ଏବଂ ‘ପ୍ରାଣିନି ଚ’ ଏହି ଦୁଇଟି ବାର୍ତ୍ତିକ ସୂତ୍ର ଏଠାରେ
ଉଲ୍ଲେଖ ଯୋଗ୍ୟ) ।

(ଝ) ଅଯୋବିକାର ଅର୍ଥରେ କୁଣ୍ଡ ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ତୀଷ୍ ହୁଏ ;
ଯଥା - କୁଣ୍ଡୀ । ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ କୁଣ୍ଡା ।

(ଞ) ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷ ସଙ୍ଗଲାଭର ଇଚ୍ଛା ଯୋଗରେ କାମୁକ ରୁ କାମୁକୀ (ତୀଷ୍
ହୋଇ) ହୁଏ ; କିନ୍ତୁ ଧନ ଇତ୍ୟାଦିର କାମନାରୁ କାମୁକ ସ୍ଥାନରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ
କାମୁକା ହୁଏ ।

(ଟ) କବର (କେଶବିନ୍ୟାସ ଅର୍ଥରେ) ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ଡାଷ୍ଟ ହୋଇ କବରୀ ହୁଏ । ଅନ୍ୟଠାରେ କବରା (ଚିତ୍ରା) ।

୪. ଶୋଶାତ୍ ପ୍ରାଚୀମ୍ (ପା. ୪.୧.୪୩) -

ଶୋଶ ଶବ୍ଦର ବିକଳରେ ଡାଷ୍ଟ ହୁଏ । (ଏହା ପୂର୍ବଦେଶୀୟ ବୈଦ୍ୟାକରଣ ମାନଙ୍କ ମତ ।) ଯଥା - ଶୋଶା ଏବଂ ଶୋଶା । ଶୋଶ ଶବ୍ଦ ବର୍ଣ୍ଣବାଚୀ, ଆଦି - ଉଦାର ଏବଂ ଅନ୍ତ - ଅନୁଦାର ଅଟେ । (ବର୍ଣ୍ଣାନାଂ ଚଣିନି -----ଇତ୍ୟାଦି । 'ଅନ୍ୟତୋ ଡାଷ୍ଟ' ଇତି ନିତ୍ୟଂ ଡାଷ୍ଟି ପ୍ରାପ୍ତେ ବିକଳାର୍ଥମିଦଂ ସୁଚମ୍ ।)

୫. ବୋତୋ ଗୁଣବଚନାତ୍ (ପା. ୪.୧.୪୪) -

ଉ-କାରାନ୍ତ ଗୁଣବାଚକ ଶବ୍ଦର ପରେ ବିକଳରେ ଡାଷ୍ଟ ହେବ । ଯଥା - ପଢୁ - ପଢ଼ୀ, ପଢୁଃ ; ମୃଦୁ - ମୃଦ଼ୀ, ମୃଦୁଃ ; ଲଘୁ - ଲଘ଼ୀ, ଲଘୁଃ ; ତନ୍ମୁ - ତନ୍ମ଼ୀ, ତନ୍ମୁଃ ; ସାଧୁ - ସାଧ଼ୀ, ସାଧୁଃ ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ସୁତ୍ରରେ 'ଉତଃ' କାହିଁକି ଲେଖାହୋଇଛି ? ଯେପରିକି ଶୁଚିଃ । ଏଠାରେ ଏହା ହ୍ରସ୍ୱ ଉକାରାନ୍ତ ହୋଇ ନଥିବାରୁ ଶୁଚ଼ୀ ହେଉନାହିଁ । ସେହିପରି, ଆଖୁଃ । ଏଠାରେ ହ୍ରସ୍ୱ ଉକାରାନ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଗୁଣବାଚକ ନ ହୋଇଥିବାରୁ 'ଆଖ଼ୀ' ହେଲା ନାହିଁ ।

୬. ବହ୍ନାଦିଭ୍ୟଷ୍ଟ (ପା. ୪.୧.୪୫) -

ବହୁ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପିଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ବିକଳରେ ଡାଷ୍ଟ ହେବ ; ଯଥା - ବହୁ - ବହ଼ୀ, ବହୁଃ ; କପି - କପୀ, କପିଃ ; ଶକ୍ତି - ଶକ୍ତୀ, ଶକ୍ତିଃ ; ଗତି - ଗତୀ, ଗତିଃ ; ଅହି - ଅହୀ, ଅହିଃ ; ମୁନି - ମୁନୀ, ମୁନିଃ ; ପଞ୍ଚତି - ପଞ୍ଚତୀ, ପଞ୍ଚତିଃ ; ଯଷି - ଯଷୀ, ଯଷିଃ ; ଚଣ୍ଡ - ଚଣ୍ଡୀ, ଚଣ୍ଡା ; ଅରାଳ - ଅରାଳୀ, ଅରାଳା ; କୃପଣ - କୃପଣୀ, କୃପଣା ; ବିକଟ - ବିକଟୀ, ବିକଟା ; କଲ୍ୟାଣ - କଲ୍ୟାଣୀ, କଲ୍ୟାଣା ; ପୁରାଣ - ପୁରାଣୀ, ପୁରାଣା ; ବିଶାଳ - ବିଶାଳୀ, ବିଶାଳା ; ଉଦାର - ଉଦାରୀ, ଉଦାରା ଇତ୍ୟାଦି ।

(କ) କୃଦିକାରାଦନ୍ତନଃ (ବାର୍ତ୍ତକ) -

କ୍ରିନ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ କୃତ୍ - ପ୍ରତ୍ୟୟର ଇ-କାରର ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ବିକଳରେ 'ଡାଷ୍' ହୁଏ । ଯଥା - ରାତ୍ରି = ରା (ଧାତୁ) + ତ୍ରିପ୍ = ରାତ୍ରୀ, ରାତ୍ରିଃ ; ଧରଣି - ଧରଣୀ, ଧରଣିଃ ; ଭୂମି - ଭୂମୀ, ଭୂମିଃ ; ଅଟବି - ଅଟବୀ, ଅଟବିଃ ; ମଣି - ମଣୀ, ମଣିଃ ; ସୂଚି - ସୂଚୀ, ସୂଚିଃ ; ରଜନି - ରଜନୀ, ରଜନିଃ ; ଶ୍ରେଣି - ଶ୍ରେଣୀ, ଶ୍ରେଣିଃ ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଖ) ସର୍ବତୋଃକ୍ରିନ୍ଥୀଦିତ୍ୟେକେ (ଗଣସୂତ୍ର) -

ଅନେକଙ୍କ ମତରେ କ୍ରିନ୍ - ପ୍ରତ୍ୟୟର ଅର୍ଥ ବ୍ୟତୀତ ସମସ୍ତ ଇକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦରୁ ପରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ବିକଳରେ ଡାଷ୍ ହୁଏ । ଯଥା - ଶକତି - ଶକତୀ, ଶକତିଃ ; କିନ୍ତୁ କ୍ରିନ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ଯଥା - ମୁକ୍ତି, ଶକ୍ତି ଇତ୍ୟାଦିରେ 'ଡାଷ୍' ହେବ ନାହିଁ । କାରଣ ଏ ଗୁଡ଼ିକ କ୍ରିନ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ।

(ଗ) ନିତ୍ୟଂ ଛନ୍ଦସି (ପା. ୪.୧.୪୭) -

ଯଦି ବହୁ ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ବେଦବିଷୟକ ହୋଇଥାଏ, ତେବେ ଏହା ନିତ୍ୟ (ସାର୍ବକାଳିକ) 'ଡାଷ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ଦ୍ଵାରା ସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।

୭. ଭୁବଃ (ପା. ୪.୧.୪୭) -

ବେଦ ବିଷୟକ ପ୍ରୟୋଗରେ ଭୁ ଶବ୍ଦରୁ ମଧ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ନିତ୍ୟ 'ଡାଷ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ଯଥା = ବିଭୀ, ପ୍ରଭୀ, ସୁଭୀ ।

୮. ପୁଂଯୋଗାଦାଖ୍ୟାୟାମ୍ (ପା. ୪.୧.୪୮) -

ପୁରୁଷ ସହ ସମ୍ବନ୍ଧ (ପୁଂଯୋଗ) ଥିବାରୁ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେବାକୁ ଥିବା ପୁରୁଷ - ବିଶେଷ - ବାଚନ ପ୍ରାତିପଦିକରୁ ସ୍ତ୍ରୀ-ତ୍ଵ ବିବକ୍ଷା ହେଲେ 'ଡାଷ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ଯଥା - ଗୋପସ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀ - ଗୋପୀ । ସେହିଭଳି ବ୍ରାହ୍ମଣୀ, ସୂରୀ, ଗଣକୀ, ନାପିତୀ, କ୍ଷତ୍ରିୟୀ, ରାଜ୍ଞୀ, ବୈଶ୍ୟା ଇତ୍ୟାଦି ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ସ୍ତ୍ରୀ (ଭାର୍ଯ୍ୟା) ଅର୍ଥରେ ନ ହେଲେ ‘ତୀଷ୍ଠ’ ହେବନାହିଁ ।
ଯଥା - ଶୁଦ୍ରା (ଶୁଦ୍ରଜାତୀୟା ସ୍ତ୍ରୀ), ଗୋପା (ଯିଏ ନିଜେ ଗାଈ ପାଳେ ବା
ରଖେ) ଯା ତୁ ସ୍ବୟମେବ ଗାଈ ପାତି, ନ ତୁ ଗୋପସ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀ ।

ସୂର୍ଯ୍ୟାଦଦେବତାୟାଂ ଚାବ୍ ବାଚ୍ୟଃ (ବାରିକ) - ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର
ଦେବତା ସ୍ତ୍ରୀ ଅର୍ଥରେ ‘ଚାବ୍’ ହୁଏ ; ଯଥା - ସୂର୍ଯ୍ୟା = ଛାୟା । (ମାନବୀ
ସ୍ତ୍ରୀ ଅର୍ଥରେ ସୁରୀ = କୁନ୍ତୀ) ।

ପାଳକାନ୍ତାନୁ (ବାରିକ) -

ଗୋପାଳକସ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀ - ଗୋପାଳିକା । ସେହିଭଳି ଅଶ୍ବପାଳିକା ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ‘ପୁଂଯୋଗାଦାଖ୍ୟାୟାମ୍’ ସ୍ବତନ୍ତ୍ରରେ ‘ପୁଂ ଯୋଗ’
ଶବ୍ଦଦ୍ବାରା ସ୍ତ୍ରୀ (ଭାର୍ଯ୍ୟା) ବୁଝାଏ । ଅନ୍ୟତ୍ର ହୁଏନାହିଁ । ଯଥା - କେକୟସ୍ୟ
ଦୁହିତା - କେକୟୀ । ସେହିଭଳି - ଦେବକୀ ।

କେହି କେହି ଦୁହିତା ଅର୍ଥରେ ଗୌରାଦିଗଣରେ ଏହାକୁ ଗ୍ରହଣ କରି
ତୀଷ୍ଠ ପ୍ରତ୍ୟୟର ପ୍ରୟୋଗ କରନ୍ତି ।

୯. ଇନ୍ଦ୍ର-ବରୁଣ-ଭବ-ଶର୍ବ-ରୁଦ୍ର-ମୃତ୍ୟୁ-ହିମାରଣ୍ୟ-ଯବ-ଯବନ-
ମାତୃଜାତାର୍ଯ୍ୟାଣାମାନୁଜ୍ (ପା. ୪.୧.୪୯) -

ଇନ୍ଦ୍ର, ବରୁଣ, ଭବ, ଶର୍ବ, ରୁଦ୍ର, ମୃତ୍ୟୁ, ହିମ, ଅରଣ୍ୟ, ଯବ,
ଯବନ, ମାତୃଜ ଏବଂ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ଉତ୍ତର ସ୍ଥାଳିଙ୍କରେ ‘ଆନୁଜ୍’
ଆଗମ ହୋଇ ‘ତୀଷ୍ଠ’ ହୁଏ । ଯଥା- ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ, ବରୁଣାଣୀ, ଭବାଣୀ,
ମୃତ୍ୟୁଣୀ ଏବଂ ରୁଦ୍ରାଣୀ ।

(କ) ହିମ ଏବଂ ଅରଣ୍ୟ ଶବ୍ଦରେ ମହର୍ ଅର୍ଥରେ ଆନୁଜ୍ ହୁଏ । ଯଥା -
ମହର୍ ହିମମ୍ = ହିମାଣୀ ; ମହର୍ ଅରଣ୍ୟମ୍ = ଅରଣ୍ୟାଣୀ ।

(ଖ) ଯବାଦୋଷେ (ବାର୍ତ୍ତକ) -

ଦୋଷ ଅର୍ଥରେ ଯବଶବ୍ଦରେ ଆନୁକ୍ ଆଗମ ହୁଏ ।

ଯଥା - ଦୁଷ୍ଟୋ ଯବଃ = ଯବାନୀ ।

(ଗ) ଯବନାଲ୍ଲିପ୍ୟାମ୍ (ବାର୍ତ୍ତକ) -

ଲିପି ଅର୍ଥରେ ଯବନ ଶବ୍ଦରେ ଆନୁକ୍ ଏବଂ ଡାଷ୍ ହୁଏ ।

ଯଥା - ଯବନାନୀ ।

(ଘ) ଉପାଧ୍ୟାୟମାତୁଳାଭ୍ୟାଂ ବା (ବାର୍ତ୍ତକ) -

ଉପାଧ୍ୟାୟ ଏବଂ ମାତୁଳ ଶବ୍ଦରେ ସ୍ତ୍ରୀ ଅର୍ଥରେ ବିକଳରେ ଆନୁକ୍ ହୁଏ । ଯଥା - ମାତୁଳୀ ଏବଂ ମାତୁଳାନୀ ; ଉପାଧ୍ୟାୟୀ ଏବଂ ଉପାଧ୍ୟାୟାନୀ ।

(ଙ) ଆଚାର୍ଯ୍ୟାଦଶବ୍ଦଂ ଚ (ବାର୍ତ୍ତକ) -

ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର 'ଆନୁକ୍' ଆଗମ ହେଲେ 'ଶବ୍ଦ' ହୁଏ ନାହିଁ, ତେଣୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟାଣୀ ନହୋଇ ହେବ ଆଚାର୍ଯ୍ୟାନୀ ।

(ଚ) ଅର୍ଯ୍ୟକ୍ଷତ୍ରିୟାଭ୍ୟାଂ ବା ସ୍ଵାର୍ଥେ (ବାର୍ତ୍ତକ) -

ଅର୍ଯ୍ୟ (ବୈଶ୍ୟ) ଏବଂ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଶବ୍ଦର ପରେ 'ଆନୁକ୍' ଏବଂ 'ଡାଷ୍' ବିକଳରେ ହୁଏ ଯଦି ସ୍ଵାଲିଙ୍ଗ ପ୍ରୟୋଗ କେବଳ ଭାର୍ଯ୍ୟା ଅର୍ଥରେ ନ ହେଉଥାଏ ; ଯଥା - ଅର୍ଯ୍ୟାଣୀ, ଅର୍ଯ୍ୟା (ଚାପ୍)ସ୍ଵାମିନୀ ବୈଶ୍ୟା ; କ୍ଷତ୍ରିୟାଣୀ, କ୍ଷତ୍ରିୟା । କିନ୍ତୁ କେବଳ ଭାର୍ଯ୍ୟା ଅର୍ଥରେ ସବୁବେଳେ 'ଡାଷ୍' ହୁଏ ; ଯଥା - ଅର୍ଯ୍ୟା, କ୍ଷତ୍ରିୟା ।

(ଛ) ମୁଦ୍‌ଗଳାଞ୍ଜୟସି ଲିଙ୍ଗ (ବାର୍ତ୍ତକ) -

ବେଦରେ ମୁଦ୍‌ଗଳ ଶବ୍ଦ ପରେ 'ଡାଷ୍' ଏବଂ 'ଆନୁକ୍' ହେବ ଏବଂ ଏଠାରେ ତାହାକୁ 'ଲିଙ୍ଗ' (ଲ ଇତ୍ ଯାହାର) ବୋଲି ଧରାଯିବ ଯଥା - ମୁଦ୍‌ଗଳାନୀ ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ବ୍ରହ୍ମାଣା = ବ୍ରହ୍ମଣଃ ସ୍ତ୍ରୀ, ଏପରି ସିଦ୍ଧିପାଇଁ କୌଣସି ସୂତ୍ରର ପ୍ରୟୋଗ ନାହିଁ, ଅତଏବ ବ୍ରହ୍ମାଣାମ୍ ଆନୟତି (ଜୀବୟତି) ଇତି ବ୍ରହ୍ମାଣଃ = ବ୍ରହ୍ମନ୍ + ଅନ୍ (ଶିଚ୍) + ଅଣ୍ (କର୍ମଣ୍ୟଣ୍) । ବ୍ରହ୍ମାଣ + ଡୀପ୍ = ବ୍ରହ୍ମାଣା । ଆଉ ମଧ୍ୟ ମହେନ୍ଦ୍ରାଣା ପଦଟି ମହତୀ ଇନ୍ଦ୍ରାଣା - ଏହିପରି ସିଦ୍ଧ ହେବ ।

୧୦. କ୍ରୀତାତ୍ କରଣପୂର୍ବୀତ୍ (ପା. ୪.୧.୫୦) -

କରଣକାରକ ପୂର୍ବରେ ଥିଲେ ଅ-କାରାନ୍ତ କ୍ରୀତ ଶବ୍ଦର ପରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ 'ଡୀଷ୍' ହୁଏ । ଯଥା - ବସକ୍ରୀତଃ (ବସେଣ କ୍ରୀତଃ - ଲୁଗାଦେଇ ଯିଏ କିଣାଯାଇଥାଏ) - ବସକ୍ରୀତୀ । ସେହିଭଳି ଯବକ୍ରୀତ - ଯବକ୍ରୀତୀ ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ଧନକ୍ରୀତରୁ ଧନକ୍ରୀତା ହେବ । କାରଣ ବସକ୍ରୀତୀ ସ୍ଥାନରେ ବସକ୍ରୀତ + ଡୀଷ୍ ହେଉଛି ; କିନ୍ତୁ ଧନକ୍ରୀତା କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରଥମେ ଟାବନ୍ତ ପ୍ରକୃତିକ ସୁବନ୍ତ ସହ ସମାସ ହୁଏ । ଧନେନ କ୍ରୀତା । ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ, ପୂର୍ବରୁ କରଣକାରକ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ 'ଡୀଷ୍' ହେବନାହିଁ ; ଯଥା - ସୁକ୍ରୀତା ।

୧୧. ଭାଦକ୍ଷାଖ୍ୟାୟାମ୍ (ପା. ୪.୧.୫୧) -

ସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ଯଦି ଅସ୍ତତା ପ୍ରତିପାଦକ ହୁଏ, ପୂର୍ବରେ କରଣ କାରକ ଥାଇ କ୍ତ-ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦାନ୍ତ ପ୍ରାତିପଦିକରୁ ସ୍ତ୍ରୀ ବିବକ୍ଷା ହେଲେ 'ଡୀଷ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ଯଥା - ଅଭ୍ରଲିପ୍ତା ଦେଘୀଃ (ଅସ୍ତେନ ଅଭ୍ରେଣ ଲିପ୍ତା = ଅସ୍ତମେଘାଈନ୍ ଆକାଶ) ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ସୂତ୍ରରେ ଅସ୍ତତ୍ ଶବ୍ଦ ଲେଖିବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହେଲା ଅସ୍ତତ୍ ନ ବୁଝାଇଲେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ 'ଡୀଷ୍' ହେବନାହିଁ ; ଯଥା - ଚନ୍ଦନଲିପ୍ତା ଅଙ୍ଗନା, ଜଳପୂର୍ଣ୍ଣା ଘଟୀ ଇତ୍ୟାଦି (ଅସ୍ତତ୍ କରଣଗତଂ କ୍ରିୟାଗତଂ ଚା - ବାଳମନୋରମା ଟୀକା ।)

୧୨. ବହୁବ୍ରାହେଷାନ୍ତୋଦାତ୍ (ପା. ୪.୧.୫୨) -

ବହୁବ୍ରାହି ସମାସ ନିଷ୍ପନ୍ନ ପଦଟି ଅନ୍ତୋଦାତ୍ (ଅନ୍ତସ୍ତର ଉଦାତ୍

ଯାହାର) ହେଲେ, ଅ-କାରାନ୍ତ ଛାନ୍ତ (କ୍ର ପ୍ରତ୍ୟୟ ଶେଷରେ ବିଧାନ ହୋଇଛି ଯାହାର) ପ୍ରାତିପଦିକ ହେଲେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ଡ଼ାଷ୍ଟ ହେବ ।

(କ) ଜାତିପୂର୍ବାଦିତି ବଚ୍ଚବ୍ୟମ୍ (ବାର୍ତ୍ତିକ)-

ପୂର୍ବପଦଟି ଜାତି ବାଚକ ହେଲେ ହିଁ ଏହି ନିୟମଟି ଗ୍ରହଣ ଯୋଗ୍ୟ ଅଟେ । ଯଥା- ଉରୁଭିନ୍ନୀ = ଉରୁ ଭିନ୍ନୋ (ଅସଂଯୁକ୍ତୋ) ଯସ୍ୟା ଇତି ବିଗ୍ରହଃ । ଜାତିବାଚକ ନ ହେଲେ ଡ଼ାଷ୍ଟ ହେବନାହିଁ ଯେପରିକି - ବହୁକ୍ରୀଡ଼ା ।

(ଖ) ଜାତାନ୍ତାନୁ (ବାର୍ତ୍ତିକ) -

‘ଜାତ’ ଶବ୍ଦ ଶେଷରେ ଥିଲେ ଡ଼ାଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ ; ଯଥା - ଦନ୍ତଜାତା ।

(ଗ) ପାଣିଗୃହୀତା ଭାର୍ଯ୍ୟାୟାମ୍ (ବାର୍ତ୍ତିକ) -

ଭାର୍ଯ୍ୟାକୁ ବୁଝାଇଲେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ‘ଡ଼ାଷ୍ଟ’ ହୋଇ ପାଣିଗୃହୀତା ହେବ । ଯଦି ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥ ବୁଝାଏ ପାଣିଗୃହୀତା (ଯେ କୌଣସି ସ୍ତ୍ରୀଲୋକକୁ ପୁରୁଷ ରଖିଥାଏ ତେବେ ସିଏ ପାଣିଗୃହୀତା = ରକ୍ଷିତା ।)

୧୩. ଅସ୍ତ୍ରାଙ୍ଗପୂର୍ବପଦାଦ୍ବା (ପା. ୪.୧.୫୩) -

ବହୁବ୍ରାହି ସମାସରେ ସ୍ତ୍ରୀବାଚକ (ନିଜର ଅଙ୍ଗ, ଯଥା - ମୁଖ ଇତ୍ୟାଦି) ପୂର୍ବରୁ ନଥିଲେ ଅ-କାରାନ୍ତ ଛାନ୍ତ ଅନ୍ତୋଦାତ୍ତ ପଦର ପରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ଡ଼ାଷ୍ଟ ହେବ । (ପୂର୍ବ ସୂତ୍ରରେ ‘ଡ଼ାଷ୍ଟ’ ନିତ୍ୟ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ତାହାର ବିକଳ ଦିଆଗଲା ।) ଯଥା - ସୁରାପାତୀ, ସୁରାପାତା ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ସୂତ୍ରରେ ‘ଅସ୍ତ୍ରାଙ୍ଗ’ ଲେଖାଅଛି । ସ୍ତ୍ରୀବାଚକ କ’ଣ ତାହା ଦେଖାଯାଉ । ଏହା ତିନି ପ୍ରକାରର -

(କ) ଅଦ୍ରବ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତିମତ୍ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍ଗ ପ୍ରାଣିସୁମବିକାରଜମ୍ - ଯାହା (ଜଳୀୟ) ଦ୍ରବ୍ୟ ନୁହେଁ, ମୂର୍ତ୍ତିଯୁକ୍ତ, ରୋଗାଦି ବିକାରଜାତ ନୁହେଁ ।

ପ୍ରାଣୀଠାରେ ଥାଏ । ଯେପରିକି ମୁଖ, ଚକ୍ଷୁ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଯଥା - ଚନ୍ଦ୍ରମୁଖୀ, ଚନ୍ଦ୍ରମୁଖା ; ଅତିକେଶୀ, ଅତିକେଶା ଇତ୍ୟାଦି ।

ସୁସ୍ୱେଦା - ଦ୍ରବ ହୋଇଥିବାରୁ,

ସୁଜ୍ଞାନା - ଅମୂର୍ତ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ,

ସୁମୁଖାଶାଳା - ଅପ୍ରାଣିସ୍ଥ ହୋଇଥିବାରୁ,

ସୁଶୋଫା - ବିକାରଜ ହୋଇଥିବାରୁ - ତୀକ୍ଷ୍ଣ ହୋଇନାହିଁ ।

(ଖ) ଅତତ୍ତ୍ୱଂ ତତ୍ର ଦୃଷ୍ଠଂ ଚ - ଯାହା ସାଧାରଣତଃ ପ୍ରାଣୀଠାରେ ଦେଖାଯାଏ
ଯଦି ପ୍ରାଣିଭିନ୍ନ ପଦାର୍ଥଠାରେ ତା'ର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । (ଅପ୍ରାଣିସ୍ଥମ୍ୟାପି ପ୍ରାଣିନି
ଦୃଷ୍ଟଃ) । ଯଥା - ବୟୋବୃଦ୍ଧି ସହ କୁଚ-କଚାଦି ।

ଉଦାହରଣ - ସୁକେଶୀ, ସୁକେଶା ବା ରଥ୍ୟା ।

(ଗ) ତେନ ଚେତ୍ତତ୍ତା ଯୁତମ୍ - ଅପ୍ରାଣିଠାରେ ହେଉ ବା ପ୍ରାଣୀଠାରେ
ହେଉ, ଆକୃତି ବିଶିଷ୍ଟ ଅବୟବଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣୀଭଳି ସମ୍ବନ୍ଧ ରଖୁଥିବା -

ଯଥା - ମୃତ୍ତିକା ନିର୍ମିତ ପ୍ରତିମାର କେଶ ସ୍ଥନାଦି ।

ପ୍ରାଣିସଦୃଶଠାରେ ପ୍ରାଣିପରି ଅଙ୍ଗ ଥିବାରୁ ବିକଳ ହେଲା ।

ଉଦାହରଣ - ସୁସ୍ତନୀ, ସୁସ୍ତନା ବା ପ୍ରତିମା ।

୧୪. ସ୍ୱାଙ୍ଗାଙ୍ଗୋପସ୍ୱର୍ଜନାଦସଂଯୋଗୋପଧାତ୍ (ପା.୪.୧.୫୪) -

ଉପଧା (ଶେଷର ପୂର୍ବବର୍ଣ୍ଣ) ରେ ଯୁକ୍ତାକ୍ଷର ନ ଥିଲେ ଉପସ୍ୱର୍ଜନ
ପ୍ରାଣୀର ଅଙ୍ଗବାଚକ ଅକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ପରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ବିକଳରେ ତୀକ୍ଷ୍ଣ
ହୁଏ । ଯଥା - ଚନ୍ଦ୍ରମୁଖୀ, ଚନ୍ଦ୍ରମୁଖା; ସୁକେଶୀ, ସୁକେଶା; ସୁସ୍ତନୀ,
ସୁସ୍ତନା ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ସୂକ୍ତରେ ଅଧିକାର ଭାବରେ ବହୁବ୍ରାହି ଆସିଲେ ମଧ୍ୟ
ଉପସ୍ୱର୍ଜନ କହିବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ, ବହୁବ୍ରାହି ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ସମାସ ସ୍ଥଳରେ

ମଧ୍ୟ ଏହି ବିଧାନ ହୋଇପାରେ ; ଯଥା - ଅତିକେଶୀ ଶବ୍ଦଟି ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସରେ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ‘ତୀକ୍ଷ୍ଣ’ ହେବ । (ଅତିକ୍ରାନ୍ତା କେଶମ୍ (ପ୍ରାଦିଗଣରେ ଆସୁଥିବାରୁ) ଅତ୍ୟାଦୟଃ କ୍ରାନ୍ତାଦ୍ୟର୍ଥେ ଦ୍ଵିତୀୟା)

(କ) ନାସିକୋଦରୌଷ-ଜଡ଼୍ୟା - ଦନ୍ତ - କର୍ଣ୍ଣ - ଶୃଙ୍ଗାଳ (ପା. ୪.୧.୫୫)

ଉପସର୍ଜନଭୂତ ନାସିକା ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ପରେ ସ୍ଵାଲିଙ୍ଗରେ ବିକଷରେ ‘ତୀକ୍ଷ୍ଣ’ ହୁଏ । ଯଥା - ତୁଙ୍ଗନାସିକା, ତୁଙ୍ଗନାସିକା ; କୃଶୋଦରୀ, କୃଶୋଦରୀ ; ସହୋଦରୀ, ସହୋଦରୀ ; ବିମୋଷୀ, ବିମୋଷୀ ; ସୁଜଡ଼୍ୟା, ସୁଜଡ଼୍ୟା ; ଶୁଭ୍ରଦନ୍ତୀ, ଶୁଭ୍ରଦନ୍ତୀ ; ସୁକର୍ଣ୍ଣୀ, ସୁକର୍ଣ୍ଣୀ ; ସୁଶୃଙ୍ଗା, ସୁଶୃଙ୍ଗା ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଖ) ଅଙ୍ଗଗାତ୍ରକଣ୍ଠେଭ୍ୟା ବକ୍ତବ୍ୟମ୍ (ବାର୍ତ୍ତିକ)-

ଉପସର୍ଜନଭୂତ ଅଙ୍ଗ, ଗାତ୍ର ଏବଂ କଣ୍ଠ ଶବ୍ଦର ପରେ ସ୍ଵାଲିଙ୍ଗରେ ବିକଷରେ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ହୁଏ । ଯଥା - ତନ୍ଦୁଳୀ, ତନ୍ଦୁଳୀ ; ଚାର୍ବଙ୍ଗୀ, ଚାର୍ବଙ୍ଗୀ ; ସୁଗାତ୍ରୀ, ସୁଗାତ୍ରୀ ; ସୁକଣ୍ଠୀ, ସୁକଣ୍ଠୀ ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଗ) ପୁଞ୍ଚାଳ (ବାର୍ତ୍ତିକ) -

ଉପସର୍ଜନଭୂତ ପୁଞ୍ଚ (ଲାଙ୍ଗୁଡ଼) ଶବ୍ଦର ପରେ ସ୍ଵାଲିଙ୍ଗରେ ବିକଷରେ ‘ତୀକ୍ଷ୍ଣ’ ହୁଏ । ଯଥା - ସୁପୁଞ୍ଚୀ, ସୁପୁଞ୍ଚୀ ।

(ଘ) କବରମଣିବିଷଣରେଭ୍ୟା ନିତ୍ୟମ୍ (ବାର୍ତ୍ତିକ) -

କବର (ଚିତ୍ରବିଚିତ୍ର), ମଣି, ବିଷ ଏବଂ ଶର ଶବ୍ଦର ପରେ ଆସୁଥିବା ପୁଞ୍ଚ ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତରରେ ସ୍ଵାଲିଙ୍ଗରେ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ନିତ୍ୟ ଅଟେ ।

ଯଥା - କବରପୁଞ୍ଚୀ, ମଣିପୁଞ୍ଚୀ, ବିଷପୁଞ୍ଚୀ, ଶରପୁଞ୍ଚୀ ।

(ଙ) ଉପମାନାତ୍ ପକ୍ଷାଳ ପୁଞ୍ଚାଳ (ବାର୍ତ୍ତିକ) -

ଉପମାନ ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ ପଦାର୍ଥକୁ ବାହାରୁ ଅଶାୟାଳ ନିକଟସ୍ଥ

ପଦାର୍ଥ ସହ ତୁଳନା କରାଯାଏ ଯଥା - ନିକଟରେ ଥିବା ମୁଖ ଉପମେୟ ସହ ବାହାରୁ ଅଶାଯାଇଥିବା ଚନ୍ଦ୍ର (ଉପମାନ) ।

ଉପମାନ ପରେ ପକ୍ଷ ଏବଂ ପୁଞ୍ଜ ଶବ୍ଦର ପରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ନିତ୍ୟ ଅଟେ । ଯଥା - ଉଲ୍ଲୁକପକ୍ଷୀ ଶାଳା, ଉଲ୍ଲୁକପୁଞ୍ଜୀ ସେନା ।

(ଚ) ନ କ୍ରୋଡ଼ାଦିବହୁତଃ (ପା. ୪.୧.୫୬) -

ଉପସର୍ଜନଭୂତ କ୍ରୋଡ଼ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ପରେ ଏବଂ ବହୁସ୍ୱର ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ୱାଜବାଚକ ଶବ୍ଦର ପରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ‘ତୀକ୍ଷ୍ଣ’ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଯଥା - କଲ୍ୟାଣକ୍ରୋଡ଼ା । କ୍ରୋଡ଼ା - ଅଶ୍ୱାନାମ୍ ଉଚ୍ଚ । ସୁଜଘନା - ବହୁସ୍ୱର ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇଥିବାରୁ ‘ତୀକ୍ଷ୍ଣ’ ହୋଇନାହିଁ । ନାସିକା ଏବଂ ଉଦର ଶବ୍ଦକ୍ଷେତ୍ରରେ ‘ନାସିକୋଦର ----’ ଇତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ‘ତୀକ୍ଷ୍ଣ’ ପାଇଁ ବାଧା ନାହିଁ ।

(ଛ) ସହ-ନଷ୍-ବିଦ୍ୟମାନପୂର୍ବାକ (ପା. ୪.୧.୫୭) -

ସହ, ନଷ୍ ଏବଂ ବିଦ୍ୟମାନ ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବରେ ଥିଲେ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ହେବନାହିଁ । ଯଥା - ସହକେଶା, ଅନାସିକା, ବିଦ୍ୟମାନକେଶା ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଜ) ନଖମୁଖାର୍ ସଂଜ୍ଞାୟାମ୍ (ପା. ୪.୧.୫୮) -

ସଂଜ୍ଞା ବୁଝାଇଲେ ନଖ ଓ ମୁଖ ଶବ୍ଦର ପରେ ‘ତୀକ୍ଷ୍ଣ’ ହେବନାହିଁ । ଯଥା - ଶୂର୍ପଶଖା, ଗୌରମୁଖା । କିନ୍ତୁ ସଂଜ୍ଞା ନ ବୁଝାଇଲେ ‘ତୀକ୍ଷ୍ଣ’ ହେବ । ଯଥା - ତାମ୍ରମୁଖୀ କନ୍ୟା ।

୧୫. ବାହଃ (ପା. ୪.୧.୬୧) -

ଶେଷରେ ‘ବାହଃ’ ଥିବା ପ୍ରାତିପଦିକର ପରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ହେବ । ଯଥା - ଦିତ୍ୟୌହୀ । (ଗୋରୁ ମାନଙ୍କର ପ୍ରତି ଛଅମାସରେ ଗୋଟିଏ ବୟସ ବୋଲି ଧରାଯାଏ । ଏହିପରି ତୃତୀୟ ବୟସକୁ ‘ଦିତ୍ୟ’ ବୋଲି

କୁହାଯାଏ । ଦିତ୍ୟଂ ବହତୀତି । ଏହିଠାରୁ ଗୋରୁ ଭାର ବୋହିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥାଏ ।)

* ଦିତ୍ୟ + ବହ + ଶ୍ଚି = ଦିତ୍ୟବାହ୍ + ତୀଷ୍ଠ (ସମ୍ପ୍ରସାରଣ ଏବଂ ବୃଦ୍ଧି) = ଦିତ୍ୟୌହୀ । (ଏହି ପ୍ରକ୍ରିୟା ବୈଦିକ ଅଟେ ।) ଲୌକିକ ସଂସ୍କୃତରେ - ଦିତ୍ୟ + ବାହ୍ + କ୍ତିପ୍ + ତୀଷ୍ଠ = ଦିତ୍ୟୌହୀ ।

୧୬. ସଖ୍ୟଶିଶ୍ଵୀତି ଭାଷାୟାମ୍ (ପା. ୪.୧.୬୭) -

ଲୌକିକ ସଂସ୍କୃତରେ ସଖ୍ ଏବଂ ଅଶିଶ୍ଵ ଶବ୍ଦର ପରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ 'ତୀଷ୍ଠ' ହେବ । ଯଥା - ସଖୀ (ସଖ୍ + ତୀଷ୍ଠ) । ଅଶିଶ୍ଵୀ (ଅବିଦ୍ୟମାନଃ ଶିଶୁଃ ଯସ୍ୟାଃ ସା, ପିଲା ନଥିବା ସ୍ତ୍ରୀଲୋକ) । ବେଦରେ ଯଥା - ସଖୀ ସପ୍ତପଦା ଭବ । ବୈଦିକ ସଂସ୍କୃତରେ କଦାଚିତ୍ ତୀଷ୍ଠ ହୁଏ । ଲୌକିକରେ କିନ୍ତୁ ସବୁବେଳେ । ଯଥା - (ବୈଦିକ) - ଆ ଧେନବୋ ଧନୁଃସତ୍ତାମଶିଶ୍ଵୀଃ ।

୧୭. ଜାନ୍ତେରସାବିଷୟାଦୟୋପଧାତ୍ (ପା. ୪.୯.୬୩) -

ଆକାରାନ୍ତ ଜାତିବାଚକ ଶବ୍ଦ ଯଦି ନିତ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ନ ହୁଏ ଏବଂ ଯଦି ଉପଧାରେ ଯ ନ ଥାଏ, ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ତୀଷ୍ଠ ହୁଏ ।

ଜାତି କ'ଣ ?

ଆକୃତିଗ୍ରହଣାଜାତିଃ ଲିଙ୍ଗାନାଂ ତ ନ ସର୍ବଭାକ୍ ।

ସକୃଦାଖ୍ୟାତନିର୍ଗ୍ରାହ୍ୟା ଗୋତ୍ରସ୍ତ ଚରଣୈଃ ସହ ।।

(କ) ଆକୃତି ଗ୍ରହଣାତ୍ ଜାତିଃ - ଅବୟବ ସଂସ୍ଥାନ ବିଶେଷ ବା ଏକ ପ୍ରକାରର ଆକାର ଦେଖି ଗୋଡ଼, ମନୁଷ୍ୟତ୍ଵ ପ୍ରଭୃତି ଜାଣିବା । ଏହି ଜାତି ଅନୁଗତ ସଂସ୍ଥାନ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟା । ଜାତିରୁ ସ୍ତ୍ରୀ ଲିଙ୍ଗରେ ତୀଷ୍ଠ ଯଥା - ମୃଗ - ମୃଗା ।

(ଖ) ଲିଙ୍ଗାନାଂ ଚ ନ ସର୍ବଭାବ, ସକୃଦାଖ୍ୟାତନିର୍ଗ୍ରାହ୍ୟା -

ଏହିପରି କିଛି ଶବ୍ଦ ଅଛି ଯାହା ସବୁଲିଙ୍ଗରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇପାରେନା ଅଥଚ ସେହିଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗରେ ଗୋଟିଏ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଜାଣିଲେ ତତ୍ତ୍ୱାତ୍ମାନ୍ୟ ଅନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି ବିଷୟରେ ଜାଣିହୁଏ ତାହା ‘ଜାତି’ । ଅସର୍ବଲିଙ୍ଗଦ୍ୱେ ସତି ଏକସ୍ୟାଂ ବ୍ୟକ୍ତୌ କଥନାତ୍ ବ୍ୟକ୍ତ୍ୟନ୍ତରେ କଥନଂ ବିନାପି ସୁଗ୍ରହା ଜାତିଃ । ଯଥା - ବୃଷଳ । ଏହି ଶବ୍ଦ ସବୁ ଲିଙ୍ଗରେ ବ୍ୟବହାର ନାହିଁ । ବିଶେଷତଃ ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗରେ ନାହିଁ । ଏହି ଶବ୍ଦର ଉଚ୍ଚାରଣରେ ବୃଷଳ ଏବଂ ତା’ର ଭାଇ, ପୁଅ ଇତ୍ୟାଦିକୁ ବୁଝାଏ (ସକୃତ୍ ଆଖ୍ୟାତ - ନିର୍ଗ୍ରାହ୍ୟ) । ସୁତରାଂ ବୃଷଳରୁ ଉତ୍ତର ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ବୃଷଳୀ (ତୀକ୍ଷ୍ଣ ହୋଇ) ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଦେବଦତ୍ତ ନାମଧାରୀ ବ୍ୟକ୍ତିଠାରେ ଏପରି ଅର୍ଥ କରାଯାଇପାରିବନି ; ଅତଏବ ସେଠାରେ ହେବନାହିଁ । ଦେବଦତ୍ତରୁ ହେବ ଦେବଦତ୍ତା । ସେହିପରି ଶୁକ୍ଳ ତିନୋଟି ଲିଙ୍ଗରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଉଥିବାରୁ ସେଥିରୁ ହେବ ଶୁକ୍ଳା ।

(ଗ) ଗୋତ୍ରଂ ଚ ଚରଣୈଃ ସହ - ଅପତ୍ୟପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ଏବଂ ବେଦର କୌଣସି ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଶାଖାର ପାଠକ (ଗୋତ୍ର) - ଏହି ଅର୍ଥକୁ ପ୍ରକଟ କରୁଥିବା ଶବ୍ଦ ହିଁ ଜାତିଶବ୍ଦ । ଯଥା = କଠ - କଠୀ । (କଠ ଅର୍ଥ-ଯଜୁର୍ବେଦର କଠ ଶାଖାର ପୁରୁଷ) । କଠୀ ଅର୍ଥ -କଠମୁନିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଯାହା ଅଧ୍ୟାପନ କରାଯାଇଛି ତାକୁ ଯେଉଁ ସ୍ତ୍ରୀଲୋକ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଛି ।) ସେହିପରି, କଳାପ - କଳାପୀ, ବହ୍ନୁଚ - ବହ୍ନୁଚୀ (ଅନେକ ରତା ଯେଉଁ ସ୍ତ୍ରୀଲୋକ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଛି-ବହ୍ନୁଚଃ ରଚଃ ଅଧ୍ୟେୟା ଯସ୍ୟାଃ ସା) । ପୁରାୟଣେ ତୁ ନାରୀଣାଂ ମୌଞ୍ଜୀବନ୍ଧନମିଷ୍ୟତେ (ବାଳମନୋରମା) ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ଏହି ନ୍ୟାୟରେ କିନ୍ତୁ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ଶବ୍ଦର ସିଦ୍ଧି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ଯଥା - ବ୍ରହ୍ମଣଃ ଅପତ୍ୟଂ (ପୁମାନ) ଇତି ଅଣ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣଃ । ସ୍ତ୍ରୀୟାଂ ଶାଞ୍ଜିରବାଦି ପାଠାତ୍ ତୀନ୍ । ବ୍ରାହ୍ମଣ + ତୀନ୍ = ବ୍ରାହ୍ମଣୀ । ଜାତେରସ୍ତାତ୍ୟାଦି ସୁତରା

ଅନ୍ୟ ଉଦାହରଣ ଯଥା - କାକ - କାକୀ, ବିହଗ - ବିହଗୀ, ଅସୁର - ଅସୁରୀ, ଶୂକର - ଶୂକରୀ, ନଟ - ନଟୀ, ଅମର - ଅମରୀ ଏବଂ ଯକ୍ଷ - ଯକ୍ଷୀ ଇତ୍ୟାଦି ।

ବିଶେଷ ନିୟମ

ଯୋପଧପ୍ରତିଷେଧେ ହୟ - ଗବୟ - ମୁକୟ - ମନୁଷ୍ୟ - ମତ୍ସ୍ୟାନାମପ୍ରତିଷେଧଃ (ବାର୍ତ୍ତକ) -

ଉପଧାରେ ଯ ଥିଲେ, ହୟ, ଗବୟ (ଗୟଳ), ମୁକୟ, ମନୁଷ୍ୟ ଏବଂ ମତ୍ସ୍ୟ ଶବ୍ଦରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ହୁଏ ; ଯଥା - ହୟୀ, ଗବୟୀ, ମୁକୟୀ (ଚାରିଗୋଡ଼ିଆ ଜୀବ) ଏବଂ ମନୁଷୀ ('ହଳନ୍ତପ୍ରକୃତିବ୍ୟ' - ସ୍ତୁତ ଅନୁସାରେ ଯ-କାର ଲୋପ ଏବଂ ଯସ୍ୟେତି ଚ' - ସ୍ତୁତ ଅନୁସାରେ ଅ-କାରଲୋପ । ସେହିଭଳି ମତ୍ସ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ 'ମତ୍ସ୍ୟସ୍ୟ ତ୍ୟାମ୍' ସ୍ତୁତାନୁସାରେ ଯକାର ଲୋପହୋଇ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ବଳରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ହୁଏ ମତ୍ସୀ) ।

୧୮. ପାକ-କର୍ଣ୍ଣ-ପର୍ଣ୍ଣ - ପୁଷ୍ପ - ଫଳ - ମୂଳ - ବାଲୋତ୍ତରପଦାକ (ପା. ୪.୧.୬୪) -

ପାକ, କର୍ଣ୍ଣ, ପର୍ଣ୍ଣ, ପୁଷ୍ପ, ଫଳ, ମୂଳ ଏବଂ ବାଳ ଶବ୍ଦ ଉତ୍ତରପଦରେ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଜାତିବାଚକ ଶବ୍ଦର ପରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ହୁଏ । ଯଥା - ଓଦନପାକୀ, ଶଙ୍କୁକର୍ଣ୍ଣୀ, ଶାଳପର୍ଣ୍ଣୀ, ଶଙ୍ଖପୁଷ୍ପୀ, ଦାସୀଫଳୀ, ଦର୍ଜମୂଳୀ, ବଗାବାଳୀ । ଏ ସବୁ ଓଷଧି ବିଶେଷର ନାମ । ଜାତି ନ ବୁଝାଇଲେ ଏପରି ହେବ; ଯଥା - ଅପର୍ଣ୍ଣା (ଦୁର୍ଗା), ନିର୍ମୂଳା (ଜନଶ୍ରୁତି) ।

୧୯. ଇତୋ ମନୁଷ୍ୟଜାତେଃ - ପା. ୪.୧.୬୮) -

ଇ-କାରାନ୍ତ ମନୁଷ୍ୟବାଚୀ ଶବ୍ଦର ପରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ହୁଏ । ଯଥା - ଦାକ୍ଷି - ଦାକ୍ଷୀ ; କୁନ୍ତି - କୁନ୍ତୀ । ଏହି ତୀକ୍ଷ୍ଣ ବିଧାୟ ଯୋପଧଶବ୍ଦର କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରଯୋଜ୍ୟ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପେ ସ୍ତ୍ରୀ = ଉଦାହରଣୀ ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ସୁତ୍ରରେ ‘ମନୁଷ୍ୟ’ କହିବାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଲା ଯେ ପକ୍ଷିଜାତି ଯଥା ‘ତିରିରିଃ’ ପକ୍ଷୀ ହୋଇଥିବାରୁ ସେଠାରେ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ହେଲାନାହିଁ ।

ଉତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ

୧. ଉତୁତଃ (ପା. ୪.୧.୬୬) - ଉତ୍ + ଉତଃ ।

ମନୁଷ୍ୟ ଜାତିବାଚକ ଯେଉଁ ଉ-କାରାନ୍ତ ପ୍ରାତିପଦିକ ଶବ୍ଦର ଉପଧା ଯ-କାର ନ ହୋଇଥିବ, ସେହି ଶବ୍ଦପରେ ସ୍ତ୍ରୀ ବିବକ୍ଷାରେ ଉତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - କୁରୁ-କୁରୁଃ । (ଏଠାରେ କୁରୁକ୍ଷେତ୍ରସ୍ୟ ରାଜା କୁରୁଃ । ତସ୍ୟ ଅପତ୍ୟଂ ସ୍ତ୍ରୀ = କୁରୁଃ । ଗୋତ୍ରଂ ଚ ଚରଣୈଃ ସହ - ଏହି ସୂତ୍ରାନୁସାରେ ଜାତିତ୍ବ ବୁଝାଉଛି ।) ଅନ୍ୟକେତୋଟି ଉଦାହରଣ ; ଯଥା = ଭାରୁ-ଭାରୁଃ, ସୁଭୁ - ସୁଭୁଃ, ବନ୍ଧୁ - ବନ୍ଧୁଃ ।

ଉପଧାରେ ଯ-କାର ଥିଲେ ଉତ୍ ହେବନାହିଁ; ଯଥା - ଅଧ୍ୟୟିଃ । ମନୁଷ୍ୟବାଚକ ଶବ୍ଦ ନହେଲେ ଉତ୍ ହେବନାହିଁ । ଯଥା - ଆଶୁଃ (ମୂଷା), ଧେନୁଃ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ଉ - କାର ସ୍ଥାନରେ ସୁତ୍ରରେ ଉ-କାର ଲେଖିଥିଲେ କ’ଣ ଅସୁବିଧା ହୋଇଥା’ନ୍ତା ? ଏ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ, ଶ୍ୱଶ୍ୱର ଶବ୍ଦରୁ ଶ୍ୱଶ୍ୱ କଳାବେଳେ ଅସୁବିଧା ହୋଇଥା’ନ୍ତା ।

୨. ଅପ୍ରାଣିକାତେଷାରଜ୍ଞାଦୀନାମୁପସଂଖ୍ୟାନମ୍ (ବାର୍ତ୍ତକ) -

ଅଚେତନ ଜାତିବାଚକ ଶବ୍ଦର ପରେ ସ୍ତ୍ରୀ ଲିଙ୍ଗରେ ‘ଉତ୍’ ହେବ ; କିନ୍ତୁ ରଜ୍ଞ ପ୍ରତ୍ଯୁତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ହେବନାହିଁ । ଯଥା - ଅଲାବୁ-ଅଲାବୁଃ । କର୍କଶୁ - କର୍କଶୁଃ । କିନ୍ତୁ ରଜ୍ଞ - ରଜ୍ଞଃ ; ହନୁ - ହନୁଃ ଇତ୍ୟାଦି ।

୩. ବାହୁକ୍ତାତ୍ ସଂଜ୍ଞାୟାମ୍ (ପା. ୪.୧.୬୭) -

ବାହୁଶବ୍ଦ ଯଦି ସଂଜ୍ଞା ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ, ସେଥିରୁ ଉତ୍ତର ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ‘ଉତ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ଯଥା - ବ୍ରହ୍ମବାହୁଃ ।

ସଂଜ୍ଞା ନ ବୁଝାଇଲେ ‘ଉ’ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା - ବୃତ୍ତବାହୁଃ ।

୪. ପଞ୍ଜୋଷ (ପା. ୪.୧.୬୮) -

ପଞ୍ଜୁ ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ‘ଉତ୍’ ହୁଏ ; ଯଥା - ପଞ୍ଜୁ - ପଞ୍ଜୁଃ ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - “ ଉତ୍ତପାଦଦ୍ଵଂ ପଞ୍ଜୁଦ୍ଵଂ ନ ଜାତିଃ-----” । ଅତଏବ “ ଜାତେରସ୍ୟା----” ଇତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ରଦ୍ଵାରା ଏହା ସାଧୁତ ହେଉନାହିଁ । ଏଥିପାଇଁ ଅନ୍ୟ ଏକ ସୂତ୍ରର ଆବଶ୍ୟକତା ଦେଖାଦେଲା ।

୫. ଶ୍ଵଶୁରସ୍ୟୋକାରାକାରଲୋପଃ (ବାର୍ତ୍ତକ) -

ଶ୍ଵଶୁର ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ‘ଉତ୍’ ହୁଏ ଏବଂ ଉ-କାର ତଥା ଅ-କାରର ଲୋପହୁଏ । ଶ୍ଵଶୁର - ଶ୍ଵଶୁଃ ।

- ପୁଂଯୋଗଲକ୍ଷଣସ୍ୟ ତୀଷୋଽପବାଦଃ (ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କୌମୁଦୀ) -

ଶ୍ଵଶୁଶବ୍ଦରେ ସୁପ୍ ବିଭକ୍ତି ଯୋଗହେବାପାଇଁ କେତେଗୋଟି ସର୍ତ୍ତ; ଯଥା - “ ତ୍ୟାପ ପ୍ରାତିପଦିକାର୍” - ସୂତ୍ରାନୁସାରେ ତ୍ୟାବନ୍ତ ହେଲେ ‘ସୁପ୍’ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ‘ଉତ୍’ ଅତଏବ, ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କୌମୁଦୀର ଲକ୍ଷ୍ୟାନୁସାରେ (ଲିଙ୍ଗବିଶିଷ୍ଟପରିଭାଷୟା ସ୍ଵାଦୟଃ) ଏହା ହୋଇପାରେ । ଶବ୍ଦେନ୍ଦୁଶେଖରରେ ଶ୍ଵଶୁ ଅବ୍ୟୟନ୍ ପ୍ରାତିପଦିକ ଭାବରେ ସ୍ଵୀକୃତ ।

୬. ଉତ୍ତରପଦାଦୌପମ୍ୟେ (ପା. ୪-୧-୬୯) -

ପୂର୍ବପଦ ଉପମାନବାଚୀ ଏବଂ ଉତ୍ତର ପଦ ‘ଉତ୍ତୁ’ ହେଲେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ‘ଉତ୍’ ହୁଏ । ଯଥା - ରମେ (ଦୁଇଟି କଦଳୀପତ୍ର) ଇବ ଉତ୍ତୁ ଯସ୍ୟାଃ ସା = ରମୋରୁଃ । କରତୌ ଇବ ଉତ୍ତୁ ଯସ୍ୟାଃ ସା = କରତୋରୁଃ ଇତ୍ୟାଦି ।

୭. ସଂହିତଶତଲକ୍ଷଣବାମାଦେଃ (ପା. ୪.୧.୭୦) -

ସଂହିତ, ଶତ, ଲକ୍ଷଣ ଏବଂ ବାମ - ଏଇ କେତୋଟି ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବପଦରେ ଥିଲେ ଏବଂ ‘ଉତ୍ତୁ’ ଉତ୍ତରପଦରେ ଥିଲେ ଔପମ୍ୟ ନ

ବୁଝାଇଲେ ମଧ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ‘ଉଡ୍’ ହୁଏ । ଯଥା - ସଂହିତୋରୁ, ଶଯ୍ୟୋରୁ, ଲକ୍ଷଣୋରୁ, ବାମୋରୁ ଇତ୍ୟାଦି ।

(କ) ସହିତ ସହାୟାଂ ଚେତି ବଚ୍ଚବ୍ୟମ୍ (ବାରିକ) -

ସହିତ ଓ ସହ ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବପଦ ହୋଇ ଉତ୍ତରପଦ ‘ଉରୁ’ ଥିଲେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ‘ଉଡ୍’ ହୁଏ ; ଯଥା - ସହିତୋରୁ, ସହୋରୁ ।

୮. ସଂଜ୍ଞାୟାମ୍ (ପା. ୪.୧.୭୭) -

ସଂଜ୍ଞା ବୁଝାଇଲେ କହୁ (ନାଗମାତା) ଏବଂ କମଣ୍ଡଲୁ (କୌଣସି ଏକ ପ୍ରାଣୀର ନାମ) ଶବ୍ଦର ପରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ‘ଉଡ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । କହୁ, କମଣ୍ଡଲୁ ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ସଂଜ୍ଞା ଲେଖାଯିବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହେଲା ଯେ ଅନ୍ୟାର୍ଥରେ ‘ଉଡ୍’ ହେବନାହିଁ । ଯଥା - କମଣ୍ଡଲୁ ଯଦି ରକ୍ଷିମାନେ ଧାରଣ କରୁଥିବା ପାତ୍ର ବିଶେଷକୁ ବୁଝାଏ । କିନ୍ତୁ ବେଦରେ ସଂଜ୍ଞା ନ ବୁଝାଇଲେ ମଧ୍ୟ ‘ଉଡ୍’ ହେବ ।

ତୀନ ପ୍ରତ୍ୟୟ

୧. ଶାର୍ଦ୍ଦରବାଦ୍ୟଞ୍ଜୋ ତୀନ (ପା. ୪.୧.୭୩) -

ଜାତିବାଚକ ଶାର୍ଦ୍ଦରବାଦିଗଣପଠିତ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କ ପରେ ଏବଂ ଅଷ୍ଟ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଅ-କାର ଯେଉଁ ଶବ୍ଦର ଶେଷରେ ଥିବ, ସେପରି ପ୍ରାତିପଦିକରୁ ତୀନ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ଶାର୍ଦ୍ଦରବା, ଦୈବା (ଅଷ୍ଟ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ), ବ୍ରାହ୍ମଣ - ବ୍ରାହ୍ମଣୀ, ଗୌତମ - ଗୌତମୀ, ପୌତ୍ର - ପୌତ୍ରୀ ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ପୁଂଯୋଗେ ଅର୍ଥାତ୍ ଶାର୍ଦ୍ଦରବର ଭାର୍ଯ୍ୟା ଶାର୍ଦ୍ଦରବା (ଜାତିକୁ ନବୁଝାଇ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବୁଝାଇଲେ) ସେଠାରେ ‘ତୀଷ୍’ ହେବ । ଯଦ୍ୟପି ଶବ୍ଦ ରୂପରେ ଭେଦ ନାହିଁ କିନ୍ତୁ ସ୍ଵରରେ ଭେଦ ଅଛି ।

୨. ନୃନରଯୋର୍ବୁଦ୍ଧିଷ୍ଠ (ଗଣସୂତ୍ର) -

ନୃ ଏବଂ ନର ଶବ୍ଦର ପରେ ସ୍ତ୍ରୀ-ଲିଙ୍ଗରେ ‘ତୀନ୍’ ହୁଏ ଏବଂ ଆଦିବୁଦ୍ଧି ହୁଏ । ଯଥା - ନୃ - ନାରୀ ; ନର - ନାରୀ ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ଋନ୍ନେତ୍ୟେଽଽ ତୀୟ - ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ନୃ-ଶବ୍ଦର ସ୍ତ୍ରୀ-ଲିଙ୍ଗରେ ତୀୟ ହେଉଥିଲା । “କାତେରସୀ-----” ଇତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ନର ଶବ୍ଦର (ଜାତିବାଚକ ବୁଝାଉଥିଲେ) ‘ତୀଷ୍’ ହେଉଥିଲା । ତା’ ନ ହୋଇ ଆଲୋଚ୍ୟ ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ‘ନୃ’ ଓ ‘ନର’ ରୁ ‘ତୀନ୍’ ହେବ ।

ଚାପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ

୧. ଯତ୍ଷାପ୍ (ପା. ୪.୧.୭୪) -

‘ଯତ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ପରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ‘ଚାପ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଥାଏ । (ଯତ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଅଧ୍ୟତ୍ତ୍ୟତୋଃ’ର ସାମାନ୍ୟ ଗ୍ରହଣ) ।

ଉଦାହରଣ, ଯଥା - ଆୟତ୍ତ୍ୟା, କାରୀଷଗନ୍ଧ୍ୟା ଇତ୍ୟାଦି ।

୨. ସାଦ୍ୟଞ୍ଜିଷ୍ଟାବ୍ବାଚ୍ୟଃ (ବାର୍ତ୍ତକ) -

ଷ-କାର ପରେ ଥିବା ଯଞ୍ଜିଷ୍ଟୁ ଉତ୍ତର ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ଚାପ୍ ହେବ ।

ଯଥା - ଶାର୍ଦ୍ଦରାକ୍ଷ୍ୟା, ପୌତିମାକ୍ଷ୍ୟା ।

୩. ଆବଚ୍ୟାଜ (ପା. ୪.୧.୭୫) -

ଆବଚ୍ୟ ଶବ୍ଦର ପରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ‘ଚାପ୍’ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ଆବଚ୍ୟା (ଅବଚବଂଶୀୟା ସ୍ତ୍ରୀ) ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ପ୍ରାଚୀଂ ଶ୍ଚଃ ତଦ୍ବିତଃ - (ପା. ୪.୧.୧୭)
ସୂତ୍ରାନୁସାରେ ପୂର୍ବଦେଶୀୟ ବୈଦ୍ୟାକରଣଙ୍କ ଅନୁଯାୟୀ ଆବଚ୍ୟାୟନା ହେବ ।

ସ୍ରୀ - ଲିଙ୍ଗରେ ଅର୍ଥଭେଦ

୧. ଅର୍ଯ୍ୟ(ବୈଶ୍ୟ)-ଅର୍ଯ୍ୟାଣୀ, ଅର୍ଯ୍ୟା (ବୈଶ୍ୟଜାତୀୟା ନାରୀ)

ଅର୍ଯ୍ୟୀ (ବୈଶ୍ୟ ସ୍ରୀ)

୨. ଅରଣ୍ୟମ୍ - ଅରଣ୍ୟାନୀ (ମହତ୍ ଅରଣ୍ୟମ୍)

ଆରଣ୍ୟକା (ଅରଣ୍ୟରେ ରହୁଥିବା ସ୍ରୀ, ଅରଣ୍ୟସମ୍ଭୂତା ।)

୩. ଅଷ୍ଟକ - ଅଷ୍ଟକା (ପିତୃ ଏବଂ ଦେବତା ନିମନ୍ତେ)

(ଅଶ୍ୱତ୍ଥି ପିତରଃ ଅସ୍ୟାଂ ତିଥୌ କର୍ତ୍ତି) ।

ଅଷ୍ଟିକା (ତଦ୍ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥରେ; ଯଥା - ଚଉଷଠି ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ ଏକ ଛନ୍ଦ । ପଶାକାଠି) ।

୪. ଆଚାର୍ଯ୍ୟ - ଆଚାର୍ଯ୍ୟାନୀ (ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପତ୍ନୀ)

ଆଚାର୍ଯ୍ୟା (ଯେଉଁ ସ୍ରୀ ସ୍ୱୟଂ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ)

୫. ଉପାଧାୟ - ଉପାଧାୟାନୀ, ଉପାଧାୟୀ (ଉପାଧାୟଙ୍କ ସ୍ରୀ)

ଉପାଧାୟା, ଉପାଧାୟୀ (ମହିଳା ଉପାଧାୟ)

୬. କବର - କବରୀ (କେଶର ଖୋସା)

କବରା (ବିଚିତ୍ର, ଚିତ୍ରିତ)

୭. କାମୁକ - କାମୁକୀ (କାମ-ବାସନାଯୁକ୍ତା ନାରୀ)

କାମୁକା (ଧନାଦି କାମନାଯୁକ୍ତା ନାରୀ)

୮. କାଳ - କାଳୀ (କଳାରଙ୍ଗର ନାରୀ, କାଳ ବା ଶିବଙ୍କର ପତ୍ନୀ)

କାଳା (ପ୍ରବଞ୍ଚକା ନାରୀ)

୯. କିଙ୍କର - କିଙ୍କରୀ (ଚାକରର ସ୍ରୀ)

କିଙ୍କରା (ସ୍ରୀ-ଚାକର ବା ଚାକରାଣୀ)

୧୦. କୁଣ୍ଡ - କୁଣ୍ଡୀ - (ଅଗ୍ନିକୁଣ୍ଡ, ଛୋଟିଆ କୁଣ୍ଡ)
କୁଣ୍ଡା - (ଜାରଜ କନ୍ୟା)
୧୧. କୁଶ - କୁଶୀ - (ଲୁହାରୁ ତିଆରି)
କୁଶା - (ରଞ୍ଜୁ ବା ଦଉଡ଼ି)
୧୨. କ୍ଷତ୍ରିୟ - କ୍ଷତ୍ରିୟା, କ୍ଷତ୍ରିୟାଣୀ - (କ୍ଷତ୍ରିୟଜାତୀୟା ସ୍ତ୍ରୀ)
କ୍ଷତ୍ରିୟୀ, କ୍ଷତ୍ରିୟାଣୀ - (କ୍ଷତ୍ରିୟର ସ୍ତ୍ରୀ)
୧୩. ଗୋଶ - ଗୋଶୀ - (ମାପପାତ୍ର ଜାତୀୟ ଜିନିଷ ଯଥା ଗୌଣୀ)
ଗୋଶା - (ଗୋଟିଏ ଝିଅର ନାମ)
୧୪. ଗୋପ - ଗୋପୀ - (ଗୋପର ସ୍ତ୍ରୀ)
ଗୋପୀ - (ଗୋପକନ୍ୟା)
୧୫. ଜୀବକ - ଜୀବକା - (ଦୀର୍ଘାୟୁ ବିଶିଷ୍ଟା ନାରୀ)
ଜୀବିକା - (ଜୀବନ ଧାରଣର ଉପାୟ)
୧୬. ତାରକ - ତାରକା - (ଆକାଶର ତାରା)
ତାରିକା - (ରକ୍ଷାକାରିଣୀ)
୧୭. ତ୍ରିଫଳ - ତ୍ରିଫଳା - (ତିନିଗୋଟି ଫଳର ସମାହାର)
ତ୍ରିଫଳୀ - (ତିନୋଟି ସନ୍ତାନର ଜନନୀ)
୧୮. ତ୍ରିହାୟନ - ତ୍ରିହାୟନୀ - (ତିନି ବର୍ଷର ଝିଅ)
ତ୍ରିହାୟନୀ - (ଅପ୍ରାଣୀ ବାଚକ ତିନି ବର୍ଷିଆ ଯେ କୌଣସି
ଜିନିଷ, ଯଥା - ଶାଳା)
୧୯. ଦ୍ଵିପଦ୍ - ଦ୍ଵିପଦୀ - (ଯାହାର ଦୁଇଟି ପାଦ)
ଦ୍ଵିପଦା - (ଦୁଇଟି ଚରଣ ବିଶିଷ୍ଟ ରକ୍ତ)

୨୦. ନାଗ - ନାଗୀ - (ସୁଳା, ମୋଟୀ, ହସ୍ତିନୀ)
ନାଗା - (ଦୀର୍ଘା)
୨୧. ନୀଳ - ନୀଳୀ - (ନୀଳରଙ୍ଗ, ଓଷଧି)
ନୀଳା - (ନୀଳରଙ୍ଗର ଶାଢ଼ୀ ଇତ୍ୟାଦି)
୨୨. ପତିମତ୍ - ପତିମତୀ - (ପ୍ରଭୁବିଶିଷ୍ଟା)
ପତିବନ୍ଧୁ - (ଯେଉଁ ସ୍ତ୍ରୀର ପତି ଜୀବିତ)
୨୩. ପାଣିଗୃହୀତ - ପାଣିଗୃହୀତୀ - (ବିବାହିତା ସ୍ତ୍ରୀ)
ପାଣିଗୃହୀତା - (ଯେଉଁ ସ୍ତ୍ରୀର ହାତ ଧରାହୋଇଛି, ରନ୍ଧିତା)
୨୪. ପୂତକୃତୁ - ପୂତକୃତାୟୀ - (ଜନ୍ମର ସ୍ତ୍ରୀ)
ପୂତକୃତୁଃ - (ଯଜ୍ଞକୁ ପବିତ୍ର କରିଥିବା ସ୍ତ୍ରୀ)
୨୫. ଭାଜ - ଭାଜୀ - (ରନ୍ଧାଖାଦ୍ୟ ଯଥା - ଭଜା)
ଭାଜା - (ରନ୍ଧା ନ ଯାଇଥିବା ଦ୍ରବ୍ୟ)
୨୬. ମହାରାଜ - ମହାରାଜୀ - (ମହାରାଜାଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀ)
ମହାରାଜ୍ଞୀ - (ମହତୀ (ଶ୍ରେଷ୍ଠା) ରାଜ୍ଞୀ)
୨୭. ଯବନ - ଯବନୀ - (ଯବନର ସ୍ତ୍ରୀ)
ଯବନାନୀ - (ଯବନଙ୍କ ଲିପି)
୨୮. ଯୁବନ୍ - ଯୁବତିଃ - (ଯୁବନୀ) - ଯୁବତୀ ମହିଳା
ଯୁବତ୍ / ଯୁବତୀ - ପତିକୁ ଆନନ୍ଦିତ କରୁଥିବା ସ୍ତ୍ରୀ
(ପ୍ରିୟ ସହ ମିଶିପାରୁଥିବା ସ୍ତ୍ରୀ)
୨୯. ବର୍ଣ୍ଣକ - ବର୍ଣ୍ଣକା - (ପ୍ରାବରଣ)
ବର୍ଣ୍ଣକା - (ନାଟବାଳାଙ୍କର ଅଙ୍ଗରାଗ, ରଙ୍ଗତୁଳି)

୩୦. ଶୁଦ୍ର - ଶୁଦ୍ରା - (ଶୁଦ୍ରାଜାତୀୟା ସ୍ତ୍ରୀ)
 ଶୁଦ୍ରୀ - (ଶୁଦ୍ରର ସ୍ତ୍ରୀ)
୩୧. ଶୂର୍ପନଖ - ଶୂର୍ପଣଖା - (ସଂଜ୍ଞା ବା ନାମ)
 ଶୂର୍ପନଖୀ - (ଶୂର୍ପ (କୁଳା) ଭଳି ନଖ ଯେଉଁ ନାରୀର)
୩୨. ସମ୍ରାଜ୍ - ସମ୍ରାଜୀ - (ସମ୍ୟକ୍ ରାଜା = ସମ୍ରାଟ୍ ; ତତ୍ସ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀ)
 ସମ୍ରାଜ୍ଞୀ - (ରାଜ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀ = ରାଜ୍ଞୀ । ସମ୍ୟକ୍ ରାଜ୍ଞୀ)
୩୩. ସୁଦନ୍ତ - ସୁଦନ୍ତୀ, ସୁଦନ୍ତା - (ସୁନ୍ଦର ଦନ୍ତଯୁକ୍ତା ନାରୀ)
 ସୁଦନ୍ତୀ - ସୁନ୍ଦର ଦାନ୍ତଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ସ୍ତ୍ରୀର ବୟସ ଜଣାଯାଏ ।
୩୪. ସୂର୍ଯ୍ୟ - ସୂର୍ଯ୍ୟା - ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଦେବତା ସ୍ତ୍ରୀ = (ଛାୟା)
 ସୂରୀ - ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ମାନବୀ ସ୍ତ୍ରୀ = (କୁନ୍ତୀ)
୩୫. ସୁଳ - ସୁଳୀ - ପ୍ରାକୃତିକ ଭୂମି
 ସୁଳା - କୃତ୍ରିମ ଭୂମି

କେତେଗୋଟି ସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ

ଅଗ୍ନି - ଅଗ୍ନୀୟା (ଅଗ୍ନିପତ୍ନୀ, ସ୍ବାହା)

ଅତିକେଶ - ଅତିକେଶୀ, ଅତିକେଶା (କେଶାନ୍ ଅତିକ୍ରାନ୍ତା-
ପ୍ରାଦି ସମାସ)

ଅନତୁହ୍ (ବୃଷଭ) - ଅନତୁହୀ, ଅନତୁହୀ (ଗାଈ)

ଅନ୍ତର୍ବତ୍ - ଅନ୍ତର୍ବତ୍ନୀ (ଗର୍ଭବତୀ)

ଅଜ (ପୁରୁଷ ଛାତ୍ର) - ଅଜା (ମାଈ ଛେଳି)

ଅରଣ୍ୟ - ଅରଣ୍ୟାନୀ (ମହତ୍ ଅରଣ୍ୟମ୍)

ଅବନି - ଅବନିଃ, ଅବନୀ

ଅବାର୍ - ଅବୀଚୀ

ଅଶିଶୁ - ଅଶିଶୁ (ଶିଶୁହୀନା)

ଅଶ୍ବ - ଅଶ୍ବା (ଘୋଷକୀ)

ଇନ୍ଦ୍ର - ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ

ଉଦତ୍ - ଉଦତୀ (ଉଦରାଭିମୁଖୀ, ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବମୁଖୀ)

ଉପକାରିନ୍ - ଉପକାରିଣୀ

ଉନ୍ନତଶୃଙ୍ଗ - ଉନ୍ନତଶୃଙ୍ଗୀ, ଉନ୍ନତଶୃଙ୍ଗା (ବଡ଼ଶିଙ୍ଗଥିବା ଗାଈ
କତ୍ୟାଦି)

ଐତିହାସିକ - ଐତିହାସିକୀ

ଓଜସ୍ବିନ୍ - ଓଜସ୍ବିନୀ

କଥୟତ୍ - କଥୟତୀ

କନିଷ୍ଠ - କନିଷ୍ଠା

କମ୍ବୁକଣ୍ଠ - କମ୍ବୁକଣ୍ଠୀ, କମ୍ବୁକଣ୍ଠା (ଶଙ୍ଖା ଭଳି କଣ୍ଠ ଯାହାର)

କର୍ତ୍ତୁ - କର୍ତ୍ତ୍ରୀ

କରିଷ୍ୟତ୍ - କରିଷ୍ୟତୀ, କରିଷ୍ୟତୀ

କବି - କବିଃ, କବୀ

କୁକ୍କୁଟ - କୁକ୍କୁଟୀ

କୁଣ୍ଡ - କୁଣ୍ଡୀ (ପାତ୍ର ବିଶେଷ)

କୁର୍ବତ୍ - କୁର୍ବତୀ

କୁମ୍ଭକାର - କୁମ୍ଭକାରୀ

କୃପଣ - କୃପଣା, କୃପଣୀ

କୃଶୋଦର - କୃଶୋଦରୀ, କୃଶୋଦରା

କୋକିଳ - କୋକିଳା

କୁର - କୁରୀ

ଖାଦୟତ୍ - ଖାଦୟତୀ

ଗତ୍ବର - ଗତ୍ବରୀ (ଗତିଶୀଳା)

ଗାୟକ - ଗାୟିକା

ଗୁଣିନ୍ - ଗୁଣିନୀ

ଗୁରୁ - ଗୁରୁଃ, ଗୁରୀ

ଗୃହଣତ୍ - ଗୃହଣତୀ, ଗୃହଣତୀ

ଗୃହପତି - ଗୃହପତ୍ନୀ, ଗୃହପତିଃ (ଯଦି ସ୍ତ୍ରୀଲୋକ ଘରର
ମାଲିକାଣୀ ହୋଇଥାନ୍ତି)

ଗୌର - ଗୌରୀ

ଚତୁର - ଚତୁରୀ

ଚତୁଷ୍ପଦ - ଚତୁଷ୍ପଦୀ

ଚଣ୍ଡ - ଚଣ୍ଡୀ, ଚଣ୍ଡା

ଚନ୍ଦ୍ରମୁଖ - ଚନ୍ଦ୍ରମୁଖୀ, ଚନ୍ଦ୍ରମୁଖା

ଚନ୍ଦ୍ରାନନ - ଚନ୍ଦ୍ରାନନୀ

ଚାରୁଦନ୍ତ - ଚାରୁଦନ୍ତୀ, ଚାରୁଦନ୍ତା

ଚାରୁଦଶନ - ଚାରୁଦଶନୀ

ଚାରୁବକ୍ତ୍ର - ଚାରୁବକ୍ତ୍ରୀ

ଚିତ୍ରକର - ଚିତ୍ରକରୀ

ଚିନ୍ମୟ - ଚିନ୍ମୟୀ

ଚିନ୍ତା - ଚିନ୍ତା

ଛାତ୍ର - ଛାତ୍ରୀ

ଜନଯିତୁ - ଜନଯିତ୍ରୀ

ଜିଗମିଷତ୍ - ଜିଗମିଷନ୍ତୀ

ଜିହ୍ଵର - ଜିହ୍ଵରୀ

ଜ୍ୟେଷ୍ଠ - ଜ୍ୟେଷ୍ଠା

ତନ୍ମୁବାୟ - ତନ୍ମୁବାୟୀ

ତପସ୍ବିନ୍ - ତପସ୍ବିନୀ

ତାଦୃଶ୍ - ତାଦୃଶୀ

ତୈଳକର - ତୈଳକରୀ

ତ୍ରିତୟ - ତ୍ରିତୟୀ

ଦଦତ୍ - ଦଦତୀ

ଦରିଦ୍ରତ୍ - ଦରିଦ୍ରତୀ

ଦର୍ଶକ - ଦର୍ଶକୀ

ଦାତୃ - ଦାତ୍ରୀ

ଦାସ୍ୟତ୍ - ଦାସ୍ୟତୀ, ଦାସ୍ୟତ୍ରୀ

ଦୃଶ୍ - ଦୃଶୀ

ଦେବ - ଦେବୀ

ଦୈନିକ - ଦୈନିକୀ

ଦ୍ବିତୟ - ଦ୍ବିତୟୀ

ଦ୍ବିତୀୟ - ଦ୍ବିତୀୟା

ଧନବତ୍ - ଧନବତୀ

ଧନିକ - ଧନିକୀ

ଧନିନ୍ - ଧନିନୀ

ଧରଣି - ଧରଣିଃ, ଧରଣୀ

ଧାର୍ମିକ - ଧାର୍ମିକୀ

ନଟ - ନଟୀ

- ନଦ - ନଦୀ
 ନୟନ - ନୟନୀ
 ନର - ନରୀ (ଜାତି ଅର୍ଥରେ)
 ନର/ନୃ - ନାରୀ
 ନସ୍ତ - ନସ୍ତୀ
 ନର୍ତ୍ତକ - ନର୍ତ୍ତକୀ
 ନର୍ତ୍ତର - ନର୍ତ୍ତରୀ
 ନାୟକ - ନାୟିକା
 ନିଶାଚର - ନିଶାଚରୀ
 ନୃତ୍ୟକ୍ - ନୃତ୍ୟକ୍ତା
 ପଞ୍ଚମ - ପଞ୍ଚମୀ
 ପତି - ପତ୍ନୀ
 ପତିବତ୍ - ପତିବତ୍ନୀ (ସଧବା)
 ପଥକ - ପଥକୀ
 ପଠକ୍ - ପଠକ୍ତା
 ପାତକ - ପାତକୀ
 ପାଳକ - ପାଳିକା
 ପାଣିଗୃହୀତ - ପାଣିଗୃହୀତୀ (ଭାର୍ଯ୍ୟା)
 ପାଣିଗୃହୀତା (ରକ୍ଷିତା)
 ପିତାମହ - ପିତାମହୀ
 ପୁତ୍ରୀୟକ୍ - ପୁତ୍ରୀୟକ୍ତା
 ପୃଥୁଳଜଞ୍ଵ - ପୃଥୁଳଜଞ୍ଵୀ, ପୃଥୁଳଜଞ୍ଵୀ
 ପୌରାଣିକ - ପୌରାଣିକୀ
 ପ୍ରତ୍ୟକ୍ - ପ୍ରତୀତୀ
 ପ୍ରାଚ୍ - ପ୍ରାଚୀ
 ପ୍ରାଥମିକ - ପ୍ରାଥମିକୀ
 ବହୁ - ବହୁୀ

- ପୌତ୍ର - ପୌତ୍ରୀ
 ପ୍ରତ୍ୟର୍ - ପ୍ରତୀଚୀ
 ବାଳକ - ବାଳିକା
 ବିୟୋଷ୍ଟ - ବିୟୋଷ୍ଟୀ, ବିୟୋଷ୍ଟା
 ବୁଦ୍ଧିମତ୍ - ବୁଦ୍ଧିମତୀ
 ଭୟଙ୍କର - ଭୟଙ୍କରୀ
 ଭବ - ଭବୀନୀ
 ଭାତ୍ - ଭାତୀ, ଭାନ୍ତି
 ଭାରବାହ - ଭାରବାହୀ
 ମଘବତ୍ - ମଘବତୀ
 ମଘବନ୍ - ମଘୋନୀ
 ମସ୍ତୁ - ମସ୍ତୁୀ
 ମଧ୍ୟମ - ମଧ୍ୟମା
 ମନୁ - ମନୁଃ, ମନାୟୀ, ମନାବୀ
 ମନୁଷ୍ୟ - ମନୁଷୀ
 ମହାପତି - ମହାପତ୍ନୀ, ମହିପତିଃ (ଯଦି ସ୍ତ୍ରୀଲୋକ ରାଜା
 ହୋଇଥାଏ)
 ମାତାମହ - ମାତାମହୀ
 ମାତୁଳ - ମାତୁଳୀ, ମାତୁଳାନୀ
 ମାତୃଶ - ମାତୃଶୀ
 ମାସିକ - ମାସିକୀ
 ମୁନି - ମୁନିଃ, ମୁନୀ
 ମୃଗ - ମୃଗୀ
 ମୃଗନୟନ - ମୃଗନୟନୀ
 ମୃଗନେତ୍ର - ମୃଗନେତ୍ରୀ
 ମୃତ - ମୃତାନୀ

ମୃଦୁ - ମୃଦୁଃ, ମୃଦୁ
 ମୃଶ୍ମୟ - ମୃଶ୍ମୟୀ
 ମେଧାବିନ୍ - ମେଧାବିନୀ
 ଯବ - ଯବାନୀ (ଦୁଷ୍ଟଯବଃ)
 ଯବନ - ଯବନୀ (ଯବନସ୍ୟ ଭାର୍ଯ୍ୟା)
 ଯବନାନାଂ, ଲିପିଃ - ଯବନାନୀ
 ଯଶସ୍କର - ଯଶସ୍କରୀ
 ଯଷି - ଯଷିଃ, ଯଷୀ
 ଯାଦୃଶ - ଯାଦୃଶୀ
 ରଜକ - ରଜକୀ
 ରାଜନ୍ - ରାଜ୍ଜୀ
 ରାତ୍ରି - ରାତ୍ରିଃ, ରାତ୍ରୀ
 ରାଧେୟ - ରାଧେୟୀ
 ରୁଦ୍ର - ରୁଦ୍ରାଣୀ
 ରୁନ୍ଧତ୍ - ରୁନ୍ଧତୀ
 ଲଘୁ - ଲଘୁଃ, ଲଘୁ
 ବରୁଣ - ବରୁଣାନୀ
 ବାର୍ଷିକ - ବାର୍ଷିକୀ
 ବାସନ୍ତିକ - ବାସନ୍ତିକୀ
 ବିଦ୍‌ସ୍ - ବିଦୁଷୀ
 ବିଦ୍ୟାବତ୍ - ବିଦ୍ୟାବତୀ
 ବୃଦ୍ଧ - ବୃଦ୍ଧା
 ବୈନତେୟ - ବୈନତେୟୀ
 ବ୍ୟାଘ୍ର - ବ୍ୟାଘ୍ରୀ
 ଶର୍ବ - ଶର୍ବାଣୀ

ଶିକ୍ଷକ - ଶିକ୍ଷିକା

ଶିକ୍ଷୟିତ୍ର - ଶିକ୍ଷୟିତ୍ରୀ

ଶ୍ରୀମତ୍ - ଶ୍ରୀମତୀ

ଶ୍ରେଣୀ - ଶ୍ରେଣୀଃ, ଶ୍ରେଣୀ

ଶୂନ୍ - ଶୂନୀ

ଶ୍ୱଶୁର - ଶ୍ୱଶୁରଃ

ସଖା - ସଖୀ

ସପତି - ସପତ୍ନୀ (ସଉତୁଣୀ)

ସପ୍ତଶତ - ସପ୍ତଶତୀ

ସଭାପତି - ସଭାପତିଃ, ସଭାପତ୍ନୀ

ସର୍ବ - ସର୍ବୀ

ସାଧୁ - ସାଧୁଃ, ସାଧ୍ୱୀ

ସାମନ୍ - ସାମନୀ

ସୁକର୍ଷ - ସୁକର୍ଷୀ, ସୁକର୍ଷୀ

ସୁକେଶ - ସୁକେଶୀ, ସୁକେଶୀ

ସୁଗାତ୍ର - ସୁଗାତ୍ରୀ, ସୁଗାତ୍ରୀ

ସୁନାସିକ - ସୁନାସିକୀ, ସୁନାସିକୀ

ସୁପୁଞ୍ଜ - ସୁପୁଞ୍ଜୀ, ସୁପୁଞ୍ଜୀ (ମୟୂରୀ)

ସ୍ଥିର - ସ୍ଥିରୀ

ସ୍ଥଳଜିହ୍ୱ - ସ୍ଥଳଜିହ୍ୱୀ

ସ୍ଥଳାଙ୍ଗ - ସ୍ଥଳାଙ୍ଗୀ, ସ୍ଥଳାଙ୍ଗୀ

ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣକାର - ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣକାରୀ

ହୟ - ହୟୀ

ହର୍ତ୍ତ - ହର୍ତ୍ତ୍ରୀ

ଅନୁଶୀଳନୀ

୧. ସ୍ତ୍ରୀ-ପ୍ରତ୍ୟୟେ ରୂପାଣି ଲିଖତ -

ଅଶ୍ୱ, ଘୋଷକ, ଚଟକ, ଅଗ୍ନି, ପଠକ, ପୃଷ୍ଠକ, ଆୟାତ, ତୁଳକ, କରିଷ୍ୟତ, ସୁକଶ୍ୱ, ତ୍ରିନେତ୍ର, ମାତୁଳ, ଚତୁର, କ୍ଷତ୍ରିୟ, ମନୁଷ୍ୟ, ତିର୍ଯ୍ୟକ, ଯୁବନ, ହୟ, ମୃଗଲୋଚନ, ବୃଦ୍ଧ, ମତ୍ସ୍ୟ, ମଘବନ, ଶୁଦ୍ର, ପାଚକ, ବିଦ୍ୱସ୍, ରାଜନ, ସାଧୁ, ପତି, ଉପାଧ୍ୟାୟ ।

୨. ନିମ୍ନୋକ୍ତାନାଂ ପଦାନାମର୍ଥଗତପାର୍ଥକ୍ୟଂ ନିର୍ଦ୍ଦିଶତ -

କ୍ଷତ୍ରିୟାଣୀ-କ୍ଷତ୍ରିୟୀ, ଶୁଦ୍ରା - ଶୁଦ୍ରୀ, ଉପାଧ୍ୟାୟା - ଉପାଧ୍ୟାୟାନୀ, ତାରକା - ତାରିକା, ଅଷ୍ଟକା - ଅଷ୍ଟିକା, ସୁରୀ - ସୂର୍ଯ୍ୟା, ପାଣିଗୃହୀତା - ପାଣିଗୃହୀତୀ ।

୩. ଏକପଦେନ ପ୍ରକାଶୟତ -

ଯବନସ୍ୟ ଜାୟା, ଯବନାନାଂ ଲିପିଃ, ମହତ୍ ଅରଣ୍ୟମ୍, ରୁଦ୍ରସ୍ୟ ଜାୟା, ରମ୍ୟାବତ୍ ଉରୁ ଅସ୍ୟାଃ, ଖନତି ଯା, ଏକଃ ପତିରସ୍ୟାଃ, ପତିରସ୍ତ୍ରୀ ଅସ୍ୟାଃ, ଦୁଷ୍ଟୋ ଯବଃ, ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଜାୟା, ବରୁଣସ୍ୟ ପତ୍ନୀ ।

୪. ସଂଶୋଧନଂ କୁରୁତ-

ସୁବଦନୀ ରମଣୀ ଆଗଚ୍ଛତି । ଇୟଂ ନାରୀ ସୁକେଶିନୀ । ବିଦ୍ୱାନ୍ ବାଳିକା ପଠତି । ଗୃହସ୍ୟ ଶାଳା ସୁମୁଖୀ ଭବତି ।

୨୦ - ଲିଙ୍ଗାନୁଶାସନ ଓ ବଚନ ପ୍ରକରଣ

ଲିଙ୍ଗ ପ୍ରକରଣ

ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗରେ ଲିଙ୍ଗର ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ । ଏହା ଚିହ୍ନ ବିଶେଷ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏ । ଅତଏବ ଏହା ପ୍ରୟୋଗାଶ୍ରୟୀ । କେତେକ ଶବ୍ଦର ଲିଙ୍ଗ ନିୟତ ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ଥିରୀକୃତ । କେତେକ ଶବ୍ଦର ଲିଙ୍ଗ ପ୍ରୟୋଗାନୁସାରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ହୋଇଥାଏ । ଲିଙ୍ଗ ତିନି ପ୍ରକାରର ଯଥା -

୧. ପୁଂଲିଙ୍ଗ ୨. ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ୩. କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ ବା ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗ । ସାଧାରଣତଃ ପୁରୁଷବାଚକ ଶବ୍ଦ ‘ପୁଂଲିଙ୍ଗ’, ସ୍ତ୍ରୀବାଚକ ଶବ୍ଦ ‘ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ’ ଏବଂ ଯେଉଁଶବ୍ଦ ପୁରୁଷ ବା ସ୍ତ୍ରୀ ଏପରି ବୁଝାଏ ନାହିଁ ତାହା ନପୁଂସକ ଲିଙ୍ଗ ବା କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ (ନପୁଂସକମ୍ - ‘ନ ସ୍ତ୍ରୀ ପୁମାନ୍ ବା’) ।

ଲିଙ୍ଗର ସାମାନ୍ୟ ପରିଚୟ

ସାଧାରଣତଃ ଯେଉଁ ଶବ୍ଦର ଶେଷରେ ‘ଅ’ ଆସେ ତାହା ପୁଂଲିଙ୍ଗ ହୋଇଥାଏ । ଯେପରି ରାମଃ, କୃଷ୍ଣଃ ।

ସେହିପରି (ଆକାରାନ୍ତ, ଇକାରାନ୍ତ, ଈକାରାନ୍ତ ଏବଂ ଉକାରାନ୍ତ) ଆ, ଇ, ଈ, ଊ ସ୍ବର ଯାହାର ଅନ୍ତରେ ଆସେ ସେହି ଶବ୍ଦ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ରମା, ଲତା, ସୃଷ୍ଟି, ପ୍ରକୃତି, ଶ୍ରୀ, ଧୀ, ବଧୂ ପ୍ରଭୃତି । ସ୍ତ୍ରୀପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଇକାରାନ୍ତ ମଧ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ହୁଏ । ଯଥା- ମତି, ଗତି ପ୍ରଭୃତି ।

ଯାହାର ଶେଷରେ ଭୃ, ଲ୍ୟୁଟ୍, ଷ୍ୟଞ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଲାଗେ ସେହି ଶବ୍ଦ ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗ ହୋଇଥାଏ । ଏହା ଛଡ଼ା କ୍ରିୟାବିଶେଷଣ ଶବ୍ଦ ବି ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ସଃ ମଧୁରଂ ବଦତି (ସେ ମଧୁର କହିଥାଏ) । ଡଂ ଯଥାଶକ୍ତି ଧାବସି (ତୁମେ ନିଜଶକ୍ତି ଅନୁସାରେ ଦୌଡ଼ୁଛ) ।

ଲିଙ୍ଗ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଜ୍ଞାନ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଶ୍ଳୋକରୁ ଜଣାପଡ଼େ -

ରାମୋ ହରିଃ କରା ଭୃତ୍ୱଦ୍ ଭାନୁଃ କର୍ତ୍ତା ଚ ଚନ୍ଦ୍ରମାଃ

ତସ୍ମିନ୍ନାନ୍ ଭଗବାନ୍ ଆମା ଦଶୈତେ ପୁଂସି ନାୟକାଃ ॥

ଅର୍ଥାତ୍ - ଏହି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ହୋଇଥାଏ ।

ରମା ଭୂତଃ ନଦୀ ଧେନୁର୍ବାଗ୍ ଧାଃ ସରିଦନନ୍ତରମ୍ ।

ଶୁଭ୍ର ପ୍ରାକୃତ୍ ଶରଜୈବ୍ ଦଶୈତା ସ୍ରାଷୁ ନାୟକାଃ ॥

ଅର୍ଥାତ୍ - ଏହି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ହୋଇଥାଏ ।

ଜ୍ଞାନଂ ଦଧୁ ପୟୋ ବର୍ମ ଧନୁର୍ବୀରିଜଗରଥା ।

ମଧୁ ନାମ ମନୋହାରି ଦଶୈତାନି ନପୁଂସକେ ॥

ଅର୍ଥାତ୍ - ଏ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥାଏ ।

୧. ପୁଂଲିଙ୍ଗ

ନିମ୍ନଲିଖିତ ଶବ୍ଦ ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ ହୋଇଥାଏ -

୧. ଯେଉଁ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ଅନ୍ତରେ ଘଷ୍ଟ, ଅପ୍, ଘ, ଅର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଥାଏ ଯଥା

- ପାକଃ, ତ୍ୟାଗଃ, ରାମଃ (ଘଷ୍ଟ) କରଃ, ଗରଃ, (ଅପ୍), ବିସ୍ତାରଃ, ଗୋଚରଃ (ଘ) ଚୟଃ, ଜୟଃ (ଅର୍) ।

୨. ଯେଉଁ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ଅନ୍ତରେ ନଷ୍ଟ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଥାଏ -

ଯଥା - ଯନ୍ତଃ, ପ୍ରଶ୍ନଃ, ଯଜ୍ଞଃ ।

୩. ଯେଉଁ ଶବ୍ଦ ଗୁଡ଼ିକର ଅନ୍ତରେ କି, ଜମନ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଥାଏ ।

ଯଥା - ବିଧୁଃ, ନିଧୁଃ, (କି), ମହିମା, ଗରିମା, ଅଶିମା ଆଦି ।

୪. ଦେବ, ଅସୁର, ଆତ୍ମା, ସ୍ୱର୍ଗ, ଗିରି, ସମୁଦ୍ର, ନଖ, କେଶ (ବାଳ) ଦନ୍ତ, ସ୍ତନ, ଭୁଜ, କଣ୍ଠ, ଖଡ୍ଗ, ଶର, ପଙ୍କ ଆଦି ଶବ୍ଦ ଏବଂ ଏହାର ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ହୋଇଥାଏ ।
୫. ଯାହାର ଶେଷରେ ନ୍ ଥାଏ ଯେପରି - ରାଜା (ରାଜନ) ତକ୍ଷା (ତକ୍ଷନ୍) (ବଜେଇ), ଯୁବା (ଯୁବନ୍) ।
୬. ଯେଉଁ ଶବ୍ଦର ଅନ୍ତରେ କ, ଷ, ଶ, ଭ, ମ, ର ଆସିଥାଏ ଯଥା- ଲୋକଃ, ବୃକ୍ଷଃ, ଗୁଣଃ, କୁମ୍ଭଃ, ଧୂମଃ, ଶଙ୍କରଃ ।
୭. ଯାହାର ଅନ୍ତରେ ପ, ଥ, ଯ, ସ, ଟ ଥାଏ । ଯଥା - କୂପଃ, ନିଶୀଥଃ, ମୃତ୍ୟୁଃ, ବାୟସଃ, ବରୁଃ ।
୮. ରତ୍ନ, ପୁରୁଷ, କପୋଳ, ଗୁଳ୍ଫ, ମେଘ - ଏହି ଶବ୍ଦ ତଥା ଏହାର ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ରତ୍ନଃ, ଅଧିରଃ, ପୁରୁଷଃ, ନରଃ, କପୋଳଃ, ଗଣ୍ଡଃ, ଗୁଳ୍ଫଃ, ମେଘଃ, ନୀରବଃ ।
୯. 'ଉ' ଯେଉଁ ଶବ୍ଦର ଅନ୍ତରେ ଆସିଥାଏ । ଯଥା - ପ୍ରଭୁଃ, ଜକ୍ଷୁଃ ।
୧୦. ରୁ ଏବଂ ତୁ ଯେଉଁ ଶବ୍ଦର ଅନ୍ତରେ ଆସିଥାଏ ।
ଯଥା - ମେରୁଃ, ଗୁରୁଃ, କେତୁଃ, ସେତୁଃ ।
୧୧. ରଶ୍ମି, ଦିବସ ଶବ୍ଦ ଏବଂ ଏହାର ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ ହୋଇଥାଏ ଯେପରି ରଶ୍ମିଃ - ମୟୂଖଃ, ଦିବସଃ, ଘସ୍ରଃ ।
୧୨. ଦାର, ଅକ୍ଷତ, ଅସ୍ତ୍ର, ଲାଜ, ପ୍ରାଣ - ଏହି ଶବ୍ଦ ସର୍ବଦା ପୁଂଲିଙ୍ଗ ବହୁବଚନରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥାଆନ୍ତି ।

୨. ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ

ନିମ୍ନଲିଖିତ ଶବ୍ଦ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ହୋଇଥାଏ -

୧. 'ର' କାରାନ୍ତ; ଯଥା - ମାତୃ, ଦୁହିତୃ, ସ୍ୱସ୍ତୃ, ଯାତୃ, ନାନାନ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ।
୨. ଯାହାର ଅନ୍ତରେ କ୍ରିନ୍, ତଲ, ତାପ, ଉଡ଼, ଟାପ ପ୍ରତ୍ୟୟ ରହିଥାଏ; ଯେପରି - କୃତିଃ, ଭୂତିଃ, (କ୍ରିନ୍), ଦେବତା, ମାନବତା, ସହାୟତା (ତଲ) କୁମାରୀ, ତରୁଣୀ, ନଦୀ, (ତାପ) ଦାକ୍ଷୀ, ତଟୀ, ବୃଷଳୀ, (ତାପ) କୁରୁଃ, ଚମ୍ପୁଃ, ତନ୍ମୁଃ, ବଧୂଃ (ଉଡ଼), ରମା (ଟାପ) ।
୩. ବିଦ୍ୟୁତ୍, ଭୂମି, ସରିତ୍, ଲତା, ବନିତା, ନିଶା, ବଲ୍ଲୀ, ବାଣୀ, ଦିଶ, ହ୍ରୀ, ବାଣୀ ଆଦି ଶବ୍ଦ ତଥା ଏଗୁଡ଼ିକର ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ ଯେପରି - ତଡ଼ିତ୍, ସୌଦାମିନୀ, ଯାମିନୀ, (ରାତ୍ରି) କ୍ଷଣଦା, ବାରୁଧ୍, ଦିଶା, କକୁଭ, ଭୂମି, ଭୂ, ରସା, ଅଚଳା, ପୃଥ୍ୱୀ, ଗୋତ୍ରା, ଧରିତ୍ରୀ, ନଦୀ, ତଟିନୀ, ସ୍ନାଦିନୀ, ହ୍ରୀ, ବ୍ରହ୍ମା, ବ୍ରୀଡା ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦ ।
୪. ଯାହାର ଅନ୍ତରେ ଜନୀ, କ୍ୟପ୍, ଟାପ୍, ଈ, ମି, ନି ଆଦି ପ୍ରତ୍ୟୟ ଥାଏ । ଯେପରି-
 ଜନୀ - ପଦ୍ମିନୀ, ଫଳିନୀ । କ୍ୟପ୍ - ବିଦ୍ୟା, ଶଯ୍ୟା, ହତ୍ୟା ।
 ଟାପ୍ - ଶିବା, ପରାକ୍ଷା, ପ୍ରଶଂସା । ଈ - ଲକ୍ଷ୍ମୀଃ ।
 ମି - ଭୂମିଃ । ନିଃ - ଗ୍ଲାନିଃ । ତନ୍ତ୍ରୀଃ, ତରୀଃ, ଅବୀଃ ।
୫. ବିଂଶତିଃ, ତ୍ରିଂଶତ୍, ଚତୁର୍ବିଂଶତ୍, ପଞ୍ଚାଶତ୍, ଷଷ୍ଠିଃ, ସପ୍ତତିଃ, ଅଶୀତିଃ, ନବତିଃ ଇତ୍ୟାଦି ସଂଖ୍ୟାବାଚୀ ଶବ୍ଦ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ହୋଇଥାଏ ।

୬. ସମ୍ପଦାଦି ଗଣରେ ଥିବା ଶବ୍ଦର ଅନ୍ତରେ ‘କ୍ରିପ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଆସିଥାଏ ।
ଯଥା - ସମ୍ପଦ୍, ଆପଦ୍, ଶରଦ୍ ।
୭. ଗ୍ରୀବା, ହନୁଃ, କରେଶୁଃ (ହାତୀ) ଧେନୁଃ, ରଞ୍ଜୁଃ, କୁହୁଃ, ତନୁଃ, ରେଶୁଃ, ପ୍ରିୟଙ୍ଗୁଃ, ଦୀଧୃତିଃ ଆଦି ଶବ୍ଦ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ହୋଇଥାଏ ।
୮. ଅପସରସ୍, ବର୍ଷା, ସିକତା, ସମା, ସୁମନସ୍ ଆଦି ଶବ୍ଦ ଗୁଡ଼ିକର ରୂପ ସର୍ବଦା ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ବହୁବଚନାନ୍ତ ହୋଇଥାଏ ।

୩. ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗ

୧. ଯେଉଁଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ଅନ୍ତରେ ଭାବବାଚୀ ଲୁପ୍ତ, ଭାବେ ଛ ପ୍ରତ୍ୟୟ, ଶ୍ୟତ୍, ତଦ୍ଧିତର ଢ୍, ଷ୍ୟଞ୍, ଅଶ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଆସିଥାଏ ସେଗୁଡ଼ିକର ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗ ହୁଏ । ଯେପରି - ହସନମ୍, ଗମନମ୍ (ଲୁପ୍ତ), ଶଯିତମ୍, କୃତମ୍ (ଛ), ଲଘୁତ୍ତମ୍, ଗୁରୁତ୍ତମ୍ (ଢ୍), ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟମ୍ (ଷ୍ୟଞ୍), ଲାଘବମ୍, (ଅଶ୍) କାର୍ଯ୍ୟମ୍, ହାର୍ଯ୍ୟମ୍, ଭୋଜ୍ୟମ୍, ତ୍ୟାଜ୍ୟମ୍ (ଶ୍ୟତ୍) ।

୨. ଯେଉଁ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ଅନ୍ତରେ ଭାବ ଏବଂ କର୍ମବାଚ୍ୟରେ ଯତ୍, ଯ, ଜକ୍, ଯକ୍, ଉଞ୍, ଅଶ୍, ବୁଞ୍, ଛ ପ୍ରତ୍ୟୟ ରହିଥାଏ । ଯେପରି - ସ୍ତେୟମ୍, ଗେୟମ୍ (ଯତ୍), ସଂଖ୍ୟମ୍, କାପେୟମ୍, ବୈନତେୟମ୍ (ଜକ୍), ଆଧିପତ୍ୟମ୍ (ଯକ୍), ଔଷ୍ଣ୍ୟମ୍ (ଅଶ୍), ପୁଷ୍ପକୀୟମ୍, କିରୀତାର୍ଜୁନୀୟମ୍, (ଛ), ପିତାପୁତ୍ରକମ୍, ରାଜକମ୍ (ବୁଞ୍) ।

୩. ଅବ୍ୟୟାଭାବ ସମାସରେ ଶବ୍ଦ ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗରେ ରହିଥାଏ । ଯେପରି - ଉପକୁମ୍ଭମ୍, ଉପନଗରମ୍ ଆଦି ।

୪. ସେହିଭଳି ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସ, ଯାହାର ପ୍ରଥମ ପଦରେ ରାଜାର ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ, ରାକ୍ଷସର ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ ରହିଥାଏ ତଥା ଉତ୍ତର ପଦରେ ‘ସଭା’ ଶବ୍ଦ ରହିଥାଏ ତେବେ ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗ ହୁଏ ଯଥା -

ଇନ୍ଦ୍ରସଭା, ପିଶାଚସଭା । ରାଜା ଓ ମନୁଷ୍ୟ ପୂର୍ବପଦରେ ଥିଲେ ନପୁଂସକ
ଲିଙ୍ଗ ହୁଏ ନାହିଁ; ଯଥା -

ରାଜ + ସଭା = ରାଜସଭା, ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ + ସଭା = ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତସଭା ।

୫. ସଂଖ୍ୟାବାଚୀ ଶବ୍ଦ ଯାହାର ଅନ୍ତରେ ରାତ୍ର ଶବ୍ଦ ଆସେ; ଯଥା -
ଦ୍ଵିରାତ୍ରୀ, ପଞ୍ଚରାତ୍ରୀ ।

୬. ଯେଉଁ ଶବ୍ଦର ଅନ୍ତରେ ଅସ୍, ଇସ୍, ଉସ୍, ଅନ୍ ଆଦି ଆସିଥାଏ,
ସେଗୁଡ଼ିକ ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗରେ ରହିଥାନ୍ତି; ଯଥା -

ଯଶଃ, ପୟଃ, (ଅସ୍), ହରିଃ, (ଇସ୍), ବସୁଃ, ଧନୁଃ, (ଉସ୍),
ଅହଃ, ଚର୍ମ (ଅନ୍) ।

୭. ଯେଉଁ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ଅନ୍ତରେ 'ଲ' ଥାଏ; ଯଥା -

କୁଳମ୍ (ତଟ), କୁଳମ୍, ସ୍ଥଳମ୍ ।

୮. ଶତ, ସହସ୍ର ଆଦି ଶବ୍ଦ ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗରେ ହୋଇଥାଏ; ଯଥା -
ଶତମ୍, ସହସ୍ରମ୍ ।

୯. ଯେଉଁ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ଅନ୍ତରେ 'ତ୍ର' ଅକ୍ଷର ଥାଏ; ଯଥା -
ପତ୍ରମ୍, ଛତ୍ରମ୍ ।

୧୦. ଫଳ ଜାତିବାଚକ ଶବ୍ଦ ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗରେ ହୋଇଥାଏ; ଯଥା -
ଆମ୍ବମ୍, ଆମଳକମ୍ ।

୧୧. ମୁଖମ୍, ନୟନମ୍, ଲୋହମ୍, ବନମ୍, ରୁଧିରମ୍, ମାଂସମ୍, କାର୍ମୁକମ୍
(ଧନୁଷ୍ଟ), ବିବରମ୍, ଜଳମ୍, ହଳମ୍, ଧନମ୍, ଅନ୍ନମ୍ ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦ ଏବଂ
ଏହାର ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗ ହୁଏ; ଯଥା -

ମୁଖମ୍ - ଆନନମ୍, ନୟନମ୍ - ଲୋଚନମ୍, ଲୋହମ୍ - କାଳମ୍,

ବନମ୍ - ଗହନମ୍, ମାଂସମ୍ - ଆମିଷମ୍, ରୁଧିରମ୍ - ରକ୍ତମ୍,
କାର୍ମୁକମ୍ - ଶରାସନମ୍, ବିବରମ୍ - ବିଳମ୍, ଜଳମ୍ - ବାରି,
ହଳମ୍ - ଲାଙ୍ଗଳମ୍, ଧନମ୍ - ଦ୍ରବିଣମ୍, ଅନ୍ନମ୍ - ଅଶନମ୍ ।

୧୨. ବଳ, କୁସୁମ, ଶୁକ୍ଳ, (ମାପର୍ଯ୍ୟିତା), ପତନ (ନଗର), ରଣ ଏବଂ
ଏହାର ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗରେ ହୋଇଥାଏ ଯେପରି - ବଳମ୍,
ବୀର୍ଯ୍ୟମ୍, କୁସୁମମ୍, ପୁଷ୍ପମ୍, ଶୁକ୍ଳମ୍, ତାମ୍ରମ୍, ପତନମ୍, ନଗରମ୍, ରଣମ୍,
ଯୁଦ୍ଧମ୍ ।

୧୩. ଏହା ବ୍ୟତୀତ ବାଣ, କାଷ୍ଠ, ଅକ୍ଷ, ଶୁଶ୍ରୁ, ଜାନୁ, ବସୁ, ସ୍ବାଦୁ, ଅଶ୍ରୁ,
ଜତୁ (ଲାଖ), ତ୍ରପୁ, ତାଳୁ, ଚିବୁକ, ଶାଳୁକ, ଅଂଶୁକ, ଉଲୁକ, ଦାରୁ,
କସେରୁ, ବସ୍ତୁ, ମସ୍ତୁ, କିରୀଟ, ମୁକୁଟ, ଲଳାଟ, ବଟ, ଶୃଙ୍ଗ, ଅଟକ,
ଲୋଷ୍ଠ, ରଣ, ଲବଣ, ପର୍ଣ୍ଣ, ତୋରଣ, ଉଷ, କାଷ୍ଠ, ପୃଷ୍ଠ, ସିକଥ, ଉକଥ,
ଜୟନ, ଅଜିନ, ତୁହିନ, କାନନ, ବନ, ବୃଜିନ, ବେତନ, ଶାସନ,
ସୋପାନ, ମିଶ୍ର, ଶୁଶାନ, ମିଥୁନ, ରକ୍ତ, ନିମ୍ନ, ଚିହ୍ନ, ପାପ, ରୂପ, ଉତ୍ତୁପ,
ତନ୍ତ୍ର, ଶିଳ୍ପ, ପୁଣ୍ୟ, ଶଷ୍ପ, ସମାପ, ରୁକ୍ମ, ସିଧ୍ନ, ଯୁଧ୍ନ, ଇଧ୍ନ, ଗୁଳ୍ମ, ଅଧାମ୍,
କୁଞ୍ଜମ୍, କିସଳୟ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ହୃଦୟ, ଉତ୍ତରାୟ, ଶିରୀଷ, ଅମ୍ବରୀଷ, ପୀୟୂଷ,
ପୁରୀଷ, କିଳିଷ, କଳ୍ପଷ, ବିସ, ବୁସ, ସାହସ, ଦିନ, ଅହନ, ତୀର, ଦୂର,
କେୟୂର, କେଦାର, ଉଦର, ଅଜସ୍ର, ଶରୀର, କନ୍ଦର, ମନ୍ଦାର, ପଞ୍ଜର,
ଅଜର, ଜଠର, ଅଜିର, ବୈର, ତାମର, ପୁଷ୍କର, ଗହର, କୁହର, କୁଟୀର,
କୁଳୀର, ଚନ୍ଦ୍ରର, କଶ୍ମୀର, ନୀର, ଅମ୍ବର, ରଜତ, କୁଳିଶ, ଦୈବ, କୁଣ୍ଡ,
ପୀଠ, ଅଙ୍କ, ଅଙ୍ଗ, ଦଧି, ସକ୍ଥ, ଅକ୍ଷି, ଆସ୍ବଦ, ବାଜ, ଦୃଢ଼, ଦୁଃଖ,
କୁଟୁମ୍ବ, କବଚ, ବର, ଶର, ବୃନ୍ଦାରକ, ଅକ୍ଷ, ଶ୍ରୀକ୍ଷ, ଜଗତ୍ ଜତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦ
ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗରେ ହୋଇଥାଏ ।

ସଂସ୍କୃତଭାଷାରେ କେତେକ ଶବ୍ଦ (୧) ତ୍ରିଲିଙ୍ଗ, କେତେକଶବ୍ଦ (୨) ଦ୍ଵିଲିଙ୍ଗ ଏବଂ କେତେକ ଶବ୍ଦ (୩) ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଲିଙ୍ଗ ହୋଇ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।

(୧) ତ୍ରିଲିଙ୍ଗରେ ବ୍ୟବହୃତ କେତେକ ଶବ୍ଦ ଯଥା -

ଶବ୍ଦ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ
ବିଭୀତକ	ବିଭୀତକଃ	ବିଭୀତକୀ	ବିଭୀତକମ୍
(ବାହାଡ଼ାଗଛ)			
କଳଶ	କଳଶଃ	କଳଶୀ	କଳଶମ୍
ତଟ	ତଟଃ	ତଟୀ	ତଟମ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।

(୨) ଦ୍ଵିଲିଙ୍ଗରେ ବ୍ୟବହୃତ କେତେକ ଶବ୍ଦ ଯଥା -

ଶବ୍ଦ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ
ଘଟ	ଘଟଃ	ଘଟୀ	-
ମଣି	ମଣିଃ	ମଣିଃ	-
କନ୍ଦର	କନ୍ଦରଃ	କନ୍ଦରା	-
ଅଙ୍କୁଶ	ଅଙ୍କୁଶଃ	-	ଅଙ୍କୁଶମ୍
ଶକଟ	ଶକଟଃ	-	ଶକଟମ୍
ବଲ୍ଲକଳ	ବଲ୍ଲକଳଃ	-	ବଲ୍ଲକଳମ୍
ପଲ୍ଲବ	ପଲ୍ଲବଃ	-	ପଲ୍ଲବମ୍
ସୌଧ	ସୌଧଃ	-	ସୌଧମ୍
ଦେହ	ଦେହଃ	-	ଦେହମ୍
ଅର୍ଚ୍ଚିତ୍ସ (କିରଣ)	-	ଅର୍ଚ୍ଚିତ୍ସ	ଅର୍ଚ୍ଚିତ୍ସ
ଉର୍ଷା (ମେଷପ୍ରଭୃତିକଲୋମ)-		ଉର୍ଷା	ଉର୍ଷମ୍

୩. ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଲିଙ୍ଗରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବା ଶବ୍ଦ -

ପୁଂଲିଙ୍ଗ - ଦେବ, ନର, ପଶୁ, ଗିରି, ସ୍ୱର୍ଗ, କେଶ, ଦନ୍ତ, ଭୁଜ, ରଥ,
ସମୁଦ୍ର, ଅସୁର, ମୟୂର, ପାଷାଣ, ସମୟ ଇତ୍ୟାଦି ।

ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ - ଲତା, ବିଦ୍ୟା, ଭୂମି, ଗ୍ଳାନି, ମତି, ଶ୍ରୀ, ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ଧେନୁ, ଭୂ, ମାତୃ,
(ମାଆ) ସ୍ୱପ୍ନ, ଦୁହିତୃ, ବିଦ୍ୟୁତ, ସରିତ, ସମ୍ପଦ, ବିପଦ ଇତ୍ୟାଦି ।

କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ - ଫଳ, ପତ୍ର, ପୁଷ୍ପ, ବନ, ଜ୍ଞାନ, ଜଳ, ଧନ, ଅନ୍ନ, ବାରି,
ବସ୍ତ୍ର, ଯଶସ୍, ପୟସ୍, ଆୟୁସ୍, କର୍ମନ୍, ଚର୍ମନ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।

ସଂସ୍କୃତରେ ଏହି ନିୟମର କେତେକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଏକ ଶବ୍ଦର ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ଲିଙ୍ଗ ହୁଏ । ସେହିଭଳି ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ଶବ୍ଦର ଗୋଟିଏ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରୟୋଗ ହେଉଥିବା ବେଳେ ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ଲିଙ୍ଗର ପ୍ରୟୋଗ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

୪. ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ଲିଙ୍ଗରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥାତ୍ମକଶବ୍ଦ -

ଶବ୍ଦ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ
ମିତ୍ର	ମିତ୍ରଃ (ସୂର୍ଯ୍ୟ)	-	ମିତ୍ରମ୍ (ବନ୍ଧୁ)
ଗୋ	ଗୌଃ (ବଳଦ), କିରଣ, ଜହ୍ନିୟ)	ଗୌଃ(ଗାଈ)	-
ଲୋହିତ	ଲୋହିତଃ (ମଙ୍ଗଳଗ୍ରହ)	-	ଲୋହିତମ୍ (କୁକୁମ୍ଭ, ରକ୍ତଚନ୍ଦନ, ରୁଧିର)
ଚେତନା	ଚେତନଃ (ପ୍ରାଣୀ)	ଚେତନା	-

୫. ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ଲିଙ୍ଗରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଏକାର୍ଥୀୟକ ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ଶବ୍ଦ

ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	କୁବଳିଙ୍ଗ	ଏକ ଅର୍ଥ
କାୟଃ, ଦେହଃ	ତନ୍ମଃ	ଶରୀରମ୍	ଶରୀର
ସ୍ତବଃ	ସ୍ତୁତିଃ	ସ୍ତୋତ୍ରମ୍	ସ୍ତୁତି
ଉଭବଃ	ଉଦ୍ଭୂତିଃ	ଜନ୍ମ	ଜନ୍ମ
ବିଧିଃ	ନିୟତିଃ	ଭାଗ୍ୟମ୍	ଭାଗ୍ୟ
ସ୍ବାପଃ	ନିଦ୍ରା	ଶୟନମ୍	ନିଦ୍ରା
ପାଂଶୁଃ	ଧୂଳିଃ	ରଜଃ	ଧୂଳି
ଦାରାଃ	ପତ୍ନୀ	କଳତ୍ରମ୍	ପତ୍ନୀ
ମେଘଃ	-	ଅଭ୍ରମ୍	ମେଘ
-	ବୃକ୍ଷଃ	ବର୍ଷଣମ୍	ବୃକ୍ଷ
-	ସୁଧା	ଅମୃତମ୍	ଅମୃତ
ଦିବସଃ	-	ଦିନମ୍	ଦିନ
ଦେବଃ	ଦେବତା	ଦୈବତମ୍	ଦେବ

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ଏହିପରି ଆହୁରି ଅନେକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ଯଥା -

(କ) ବହୁବାଚକ ‘ସଖା’ ଶବ୍ଦ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଓ ‘ମିତ୍ର’ ଶବ୍ଦ ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗ ।

କିନ୍ତୁ ଅମିତ୍ର, ସୁମିତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ।

(ଖ) ଗୋ, ସିନ୍ଧୁ, ପଦ୍ମ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ଏକାଧିକ ଲିଙ୍ଗରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।

(ଗ) କେତେକ ଶବ୍ଦ ଗୋଟିଏ ଅର୍ଥରେ ତିନିଲିଙ୍ଗରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ,

ଯଥା - ତଟଃ, ତଟୀ, ତଟମ୍ । ଏଗୁଡ଼ିକୁ ‘ଅନିୟତଲିଙ୍ଗ’ କୁହାଯାଏ ।

(ଘ) ସ୍ତ୍ରୀ ବା ନାରୀ ଶବ୍ଦପରେ ଜନ ବା ଲୋକ ଶବ୍ଦ ରହିଲେ ତାହା ପୁଂଲିଙ୍ଗ ହୁଏ । ଯଥା - ଏଷଃ ସ୍ତ୍ରୀଜନଃ ଗଚ୍ଛତି ।

(ଙ) ‘ସ୍’କାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ଯଥା - ପୟସ୍, ଯଶସ୍, ତେଜସ୍, ମନସ୍ ଓ ଚେତସ୍ ପ୍ରଭୃତି ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗ କିନ୍ତୁ ବେଧସ୍ ଶବ୍ଦ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ।

(ଚ) ‘ମନ୍’ ଶେଷରେ ଥିବା ଶବ୍ଦ କର୍ମନ୍, ଚର୍ମନ୍, ବର୍ମନ୍, ବର୍ମନ୍ ଓ ଜନ୍ମନ୍ ପ୍ରଭୃତି କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ ମାତ୍ର ‘ବ୍ରହ୍ମନ୍’ ଶବ୍ଦ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଓ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ ଏବଂ ଆତ୍ମନ୍ ଶବ୍ଦ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ।

(ଛ) ଅଜହଲ୍ଲିଙ୍ଗ - ପ୍ରମାଣ, ପଦ, ମୂଳ, ସ୍ଥାନ, ଭାଜନ, ପାତ୍ର, ଆସ୍ତ୍ରଦ, ପ୍ରଭୃତିର ଲିଙ୍ଗ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା - ଦେବଃ ପ୍ରମାଣମ୍, କନ୍ୟା ସ୍ନେହାସ୍ତ୍ରଦମ୍, ପିତା ଶ୍ରଦ୍ଧାସ୍ତ୍ରଦମ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।

୬. ବିଭିନ୍ନ ଲିଙ୍ଗାବ୍ୟାଧିକ ଏକାଧିକ ବିଶେଷ୍ୟର ବିଶେଷଣ ପାଇଁ ଲିଙ୍ଗ ନିର୍ଣ୍ଣୟ -

(କ) ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଓ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଉଭୟ ବିଶେଷ୍ୟର ଏକ ବିଶେଷଣ ହେଲେ ବିଶେଷଣ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ହୁଏ । ଯଥା - ପୁତ୍ରଃ କନ୍ୟା ଚ ସୁନ୍ଦରୌ (ପୁତ୍ର ଏବଂ କନ୍ୟା ଉଭୟ ସୁନ୍ଦର) ।

(ଖ) ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଓ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ ଉଭୟ ବିଶେଷ୍ୟର ଏକ ବିଶେଷଣ ହେଲେ ବିଶେଷଣ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ ହୁଏ । ଯଥା - ପିତା ମିତ୍ରଂ ଚ ପାଡ଼ିତେ (ପିତା ଏବଂ ମିତ୍ର ଉଭୟ ପାଡ଼ିତ) ।

(ଗ) ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଓ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ ଉଭୟ ବିଶେଷ୍ୟ ର ଏକ ବିଶେଷଣ ହେଲେ ବିଶେଷଣ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ ହୁଏ । ଯଥା - ଲତାଃ ପତ୍ରାଣି ଚ କୋମଳାନି (ଲତା ଏବଂ ପତ୍ର ଉଭୟ କୋମଳ) ।

(ଘ) ପୁଲିଙ୍ଗ, ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ, ଓ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ ବିଶେଷ୍ୟର ଏକ ବିଶେଷଣ ହେଲେ ବିଶେଷଣ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ ହୁଏ । ଯଥା - ରାମଃ ସାତା ମିତ୍ରଂ ଚ ପୂଜନୀୟାନି (ରାମ, ସାତା ଏବଂ ମିତ୍ର ପୂଜନୀୟ ଅଟନ୍ତି) ।

୭. ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ପଦର ଲିଙ୍ଗ - ଏକ, ଦ୍ଵି, ତ୍ରି, ଚତୁର୍ ବିଶେଷ୍ୟ ଅନୁସାରେ ତିନିଲିଙ୍ଗରେ । ପଞ୍ଚ ଠାରୁ ଅଷ୍ଟାଦଶ - ସବୁଲିଙ୍ଗରେ ସମାନ । ଉନବିଂଶତି ଠାରୁ ନବ ନବତି - ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ । ଶତ ଠାରୁ ସହସ୍ର, ଅୟୁତ, ଲକ୍ଷ ନିୟୁତ, ନୟୁଂସକଲିଙ୍ଗ । କୋଟି - ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ।

ବଚନ ପ୍ରକରଣ

ମୃଗଃ ଧାବତି । ମୃଗୌ ଧାବତଃ । ମୃଗାଃ ଧାବନ୍ତି ।

ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବାକ୍ୟରେ ‘ମୃଗ’ ଶବ୍ଦ ଯଥାକ୍ରମେ ‘ମୃଗଃ’ (ମୃଗ + ସ୍ଵ = ମୃଗଃ) ଗୋଟିଏ ମୃଗ, ‘ମୃଗୌ’ (ମୃଗ + ଔ = ମୃଗୌ) ଦୁଇଟି ମୃଗ ଓ ‘ମୃଗାଃ’ (ମୃଗ + ଈ = ମୃଗାଃ) ବହୁତ ସଂଖ୍ୟକ ମୃଗ ବୁଝାଉଅଛି ।

ଅତଏବ ମୃଗ ଶବ୍ଦ ପରେ ଥିବା ସ୍ଵ, ଔ, ଈ ରୁ ଯଥାକ୍ରମେ ଏକଟି, ଦ୍ଵିତ୍ଵ ଓ ବହୁତ୍ଵ ସଂଖ୍ୟା ବୁଝାଯାଉଛି । ସେହିପରି ‘ଧାବ’ ଧାତୁରୁ ହୋଇଥିବା ‘ତି’, ‘ତସ୍’ ଏବଂ ‘ଅନ୍ତି’ ର ପ୍ରୟୋଗରେ ଯେଉଁ ଧାବତି, ଧାବତଃ ଏବଂ ଧାବନ୍ତି ରୂପ ହୁଏ, ସେଥିରୁ ମଧ୍ୟ ଯଥାକ୍ରମେ ଏକଟି, ଦ୍ଵିତ୍ଵ ଓ ବହୁତ୍ଵ ସଂଖ୍ୟା ବୁଝାଯାଉଅଛି ।

ତେବେ ସଂଖ୍ୟାବୋଧକ ବିଭକ୍ତି (ସୁପ୍ ଓ ତିତ୍)କୁ ବଚନ (Number) କହନ୍ତି । ଏହି ବଚନ ତିନି ପ୍ରକାରର । ଯଥା - ଏକବଚନ, ଦ୍ଵିବଚନ ଏବଂ ବହୁବଚନ । କିନ୍ତୁ, ବେଳେ ବେଳେ ପ୍ରୟୋଗ କାଳରେ ଏହାର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦେଖାଯାଏ ।

୧. ଏକ ବଚନ -

(କ) ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ ପାଇଁ ଏକବଚନ ସ୍ଥଳରେ ବହୁବଚନର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ ।

ଯଥା - ଉତ୍କଳପ୍ରଦେଶସ୍ୟ ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରିଣଃ ଅଦ୍ୟ ଦିଲ୍ଲୀ ଶମିଷ୍ୟନ୍ତି ।
(ଉତ୍କଳ ପ୍ରଦେଶର ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରୀ ଆଜି ଦିଲ୍ଲୀ ଯିବେ) । ଏଠାରେ ସମ୍ମାନାର୍ଥେ ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରିଣଃ - ବହୁବଚନାନ୍ତ ହୋଇଛି । ମମ ପିତରଃ ଜମାଂ କଥାମ୍ ଅଜଥୟନ୍ । (ମୋର ପିତା ଏହି କଥା କହିଥିଲେ) । ଏଠାରେ ‘ପିତରଃ’ ସମ୍ମାନ-ପ୍ରଦର୍ଶନାର୍ଥେ ବହୁବଚନାନ୍ତ ହୋଇଛି ।

(ଖ) ଜାତିବାଚକ ଅର୍ଥରେ ଏକବଚନର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ ।
(ଜାତ୍ୟାଖ୍ୟାୟାମେକସ୍ମିନ୍ବହୁବଚନମନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍-ପା.୧.୨.୫୮) ଯଥା ଅଶ୍ୱଃ ଏକଃ ପଶୁଃ । ପରନ୍ତୁ ବେଳେ ବେଳେ ବହୁବଚନ ଶବ୍ଦ ମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ । ଯେପରି - ଶିଷ୍ୟାଃ ବେଦାଧ୍ୟୟନ୍ କୁର୍ଯ୍ୟୁଃ । ଏଠାରେ ଜାତିବାଚକ ଶବ୍ଦ ‘ଶିଷ୍ୟ’ ଠାରେ ବହୁବଚନ ହୋଇଛି ।

(ଗ) ଯଦ୍ୟପି ଦ୍ୱୟ, ଯୁଗ, ଯୁଗ୍ମ, ଯୁଗଳ, ଦ୍ୱିତୟ ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱିବଚନର ବୋଧ କରାଇଥାଏ, ତଥାପି ସେଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରୟୋଗ ଅଧିକାଂଶତଃ ଏକବଚନରେ ହିଁ ହୋଇଥାଏ । ଯେପରି - ନେତ୍ରଦ୍ୱୟମ୍, ଗୋୟୁଗମ୍, ପୁରୁଷଯୁଗଳମ୍, ଚରଣଯୁଗ୍ମମ୍, ଗ୍ରନ୍ଥଦ୍ୱିତୟମ୍ ।

(ଘ) ଯେଉଁ ଶବ୍ଦ ଏକଶେଷରେ ହୋଇଥାଏ, ଦୁଇଟି ପାଇଁ ହୋଇଥିଲେ ବି ଉଭୟ ପୁରୁଷ ବା ସ୍ତ୍ରୀ ର ବୋଧ କରାଇଥାଏ । ଯଥା - ପିତରୌ (ମାତା-ପିତା) ଶ୍ୱଶୁରୌ (ଶ୍ୱଶୁର - ଶ୍ୱଶୁ) ।

(ଙ) ଯଦ୍ୟପି ବର୍ଷ, ସଂଘ, ଗଣ, ନିକର, ସମୂହ, ସମାଜ (ମନୁଷ୍ୟସଂଘ) ସମୁଦାୟ (ପଶୁସମୁଦାୟ), ତ୍ରୟ, ଚତୁଷ୍ଟୟ ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦ ବହୁବଚନ ବୋଧକ

ଅଟେ, ସେଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରୟୋଗ ଏକବଚନରେହିଁ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା -
ଛାତ୍ରଗଣ, କୃଷକବର୍ଗ, ଶିକ୍ଷକସଂଘ, ଛାତ୍ରସମାଜ, ସ୍ତ୍ରୀସମୂହ,
ବାଳସମୁଦାୟ, ଗୁଣତ୍ରୟ, ସାଧନ-ଚତୁଷ୍ଟୟ ।

କିନ୍ତୁ ଉପଯୁକ୍ତ ସମୂହବାଚକ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ଯେତେବେଳେ ଦୁଇ ବା
ବହୁସମୂହର ବୋଧକ ହେବେ ସେତେବେଳେ ଯଥାକ୍ରମେ ଦ୍ଵିବଚନାନ୍ତ ଓ
ବହୁବଚନାନ୍ତ ହେବେ । ଯଥା - ବାଳକାନାଂ ବାଳିକାନାଃ ସମୂହୌ
(ବାଳକମାନଙ୍କର ଏବଂ ବାଳିକାମାନଙ୍କର ସମୂହ । ସେହିଭଳି- କବୀନାମ୍,
ଶିଳ୍ପିନାଂ, ସଙ୍ଗୀତଜ୍ଞାନାଃ ସମୂହାଃ । (କବିମାନଙ୍କର, ଶିଳ୍ପୀମାନଙ୍କର,
ସଙ୍ଗୀତଜ୍ଞମାନଙ୍କର ସମୂହ) ।

(ଚ) ଭାବବାଚ୍ୟରେ କ୍ତ ଏବଂ କୃତ୍ୟପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ ଓ
ଏକବଚନାନ୍ତ । ଯଥା - କ୍ରାନ୍ତିତମ୍, ହସିତମ୍, ଭବିତବ୍ୟମ୍, ସ୍ଥାନୀୟମ୍ ଓ
ହାସ୍ୟମ୍ ପ୍ରଭୃତି ।

(ଛ) ଅବ୍ୟୟାତ୍ଵାବ ଓ ସମାହାର ଦ୍ଵୟ ସମାସ ନିଷ୍ପନ୍ନପଦ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ ଓ
ଏକବଚନାନ୍ତ । ଯଥା- ପ୍ରତିକ୍ଷଣମ୍, ଯଥାଶକ୍ତି, କରଚରଣମ୍ ଓ ଶଙ୍ଖଦୁନ୍ଦୁଭି
ପ୍ରଭୃତି ।

(ଜ) ସମାହାର ଦ୍ଵିଗୁ ସମାସନିଷ୍ପନ୍ନ ପଦମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଓ
ଏକବଚନାନ୍ତ ଏବଂ କେତେକ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ ଓ ଏକବଚନାନ୍ତ । ଯଥା -
ଦଶଗ୍ରାମୀ, ପଞ୍ଚବଟୀ, ଚତୁର୍ଯୁଗମ୍ ଓ ପଞ୍ଚପାତ୍ରମ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।

୨. ଦ୍ଵି ବଚନ -

(କ) ଶରୀରର ଅଙ୍ଗ-ହସ୍ତ, ପାଦ, ନେତ୍ର, ଅକ୍ଷି, ଶ୍ରେତ୍ରବାଚକ
ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗ ସର୍ବଦା ଦ୍ଵିବଚନରେ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ସଃ ହସ୍ତୌ
ପାଦୌ ଚ ପ୍ରକାଶୟତି । (ସେ ହାତ-ପାଦ ଧୋଉଅଛି) । ଶ୍ରେତ୍ରଭ୍ୟାଂ

ସତ୍ୟମେବ ଶ୍ରୋତବ୍ୟମ୍ । (କାନ ଦୁଇଟିରେ ସତ୍ୟ ହିଁ ଶୁଣ) । ମାନବଃ ନେତ୍ରେ ଅକ୍ଷିଣୀ ବା ଉନ୍ମାଲ୍ୟ ଚଳତି । (ମନୁଷ୍ୟ ଆଖିକୁ ଖୋଲିକରି ହିଁ ଚାଲିଥାଏ) ।

(ଖ) ଦ୍ଵି ଏବଂ ଉଭ (ଉଭୟ) ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ନିଜ ବିଶେଷ୍ୟର ଲିଙ୍ଗ ଏବଂ ବଚନ ଅନୁସାରେ ସର୍ବଦା ଦ୍ଵିବଚନରେ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ଦ୍ଵୌ ମାନବୌ, ଉଭୌ ରାମକୃଷ୍ଣୌ । ଉଭୟ ଶବ୍ଦର ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଓ ନପୁଂସକ ଲିଙ୍ଗରେ ଦ୍ଵିବଚନ ରୂପ ନାହିଁ । ପୁଂଲିଙ୍ଗ-ଉଭୟଃ, ଉଭୟାଃ । ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗ - ଉଭୟମ୍, ଉଭୟାନି ।

(ଗ) ଦମ୍ପତୀ (ସ୍ତ୍ରୀ ଏବଂ ପତି) ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ସର୍ବଦା ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଦ୍ଵିବଚନ ଯେପରି - ଦମ୍ପତୀ ଗଛତଃ (ପତି - ପତ୍ନୀ ଯାଉଛନ୍ତି ।)

୩. ବହୁ ବଚନ -

(କ) କତି (କେତେ), ଯତି (ଯେତେ), ତତି (ସେତେ) ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗ ସର୍ବଦା ବହୁବଚନରେ ହୋଇଥାଏ । ଯେପରି - ଯୁଷ୍ମାକଂ ବିଦ୍ୟାଳୟେ ଯତି ଛାତ୍ରଃ ତତି ଏବ ମମ ବିଦ୍ୟାଳୟେଽପି ସନ୍ତି । କତି ପୁରୁଷଃ କ୍ଷେତ୍ରେ ସନ୍ତି ? ବିଶେଷଣ ରୂପେ କିୟତ୍ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ ; କିୟତଃ ବାଳକଃ । କିୟତ୍ୟଃ ବାଳିକଃ । କିୟତ୍ ଫଳମ୍ ।

(ଖ) ଆଦର ପ୍ରକଟ କରିବା ପାଇଁ ବହୁବଚନର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ । ଯେପରି - ଅସ୍ମଦ୍ ଗୁରୁଚରଣା ମହାନ୍ତୋ ବିଦ୍ଵାଂସଃ ସନ୍ତି । ଗୁରବଃ ପୂଜ୍ୟାଃ ।

(ଗ) କେତେକ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ସର୍ବଦା ପୁଂଲିଙ୍ଗ ବହୁବଚନରେ ହିଁ ହୋଇଥାଏ । ଯେପରି - ଦାରଃ (ସ୍ତ୍ରୀ), ଅକ୍ଷତଃ (ଚାଉଳ), ଲାଜଃ (ଖଇ), ପ୍ରାଣଃ, ଅସବଃ (ପ୍ରାଣ) ।

(ଘ) କେତେକ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ସର୍ବଦା (ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ) ବହୁବଚନରେ ହିଁ ହୋଇଥାଏ; ଯଥା - ସିକତଃ (ବାଲି), ସମାଃ (ବର୍ଷ), ବର୍ଷାଃ, ଦଶାଃ

(ବତୀ), ସୁମନସଃ, ଅପ୍ସରସଃ ।

(ଡ) ବକ୍ରା ନିଜ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କହିବାବେଳେ ଅହଂ (ଏକବଚନ) ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ନକରି ଅନେକ ସମୟରେ ବୟଂ (ବହୁବଚନ)ର ପ୍ରୟୋଗ କରିଥାନ୍ତି । ଯେପରି - ବୟମପି କଷାୟାଂ ପ୍ରତିଦିନଂ ଗଚ୍ଛାମଃ । ବୟମିହ ପରିତୁଷ୍ଟା ବଲ୍ଲକଲୈଷ୍ଠଂ ଦୁକ୍ତଲୈଃ ।

(ତ) ଦେଶବାଚକ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗରେ ପ୍ରାୟଃ ବହୁବଚନ ହୋଇଥାଏ, ଯେପରି - ଅହଂ କଳିଙ୍ଗାନ୍ ଅଗଚ୍ଛମ୍, ବଙ୍ଗେଷୁ କାଚିଦ୍ ନଦୀ ବିଦ୍ୟତେ, ଉତ୍କଳେଷୁ ନୌବାଣିଜ୍ୟମ୍ ଆସୀତ୍ ।

କିନ୍ତୁ ଦେଶବାଚକ ପଦ ସହିତ ପ୍ରଦେଶ, ଦେଶ, ଜନପଦ ଓ ବିଷୟ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ସମାସ ହୋଇଥିଲେ ବହୁବଚନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା - ବଙ୍ଗପ୍ରଦେଶାତ୍ (ବଙ୍ଗପ୍ରଦେଶରୁ), ବିହାରଦେଶେ (ବିହାରଦେଶରେ), ଉତ୍କଳଜନପଦେ (ଉତ୍କଳଜନପଦରେ) ଇତ୍ୟାଦି ହୋଇଥାଏ ।

(ଛ) ଯେତେବେଳେ ‘ଏକ’ ଜଣକୁ ବା ଗୋଟିକୁ ନ ବୁଝାଇ କିଛି ଲୋକଙ୍କୁ ବୁଝାଏ ସେତେବେଳେ ତାର ପ୍ରୟୋଗ ବହୁବଚନରେ ହୋଇଥାଏ । ଯେପରି - ଏକେ ଏବଂ କଥୟନ୍ତି । ସବୁଠାରେ ଏକ-ଏକବଚନ, ଦ୍ଵି-ଦ୍ଵିବଚନ । ବିଶେଷ୍ୟ ଅନୁସାରେ ଲିଙ୍ଗ ହୁଏ ।

(ଜ) ତ୍ରି ଶବ୍ଦରୁ ନେଇ ଅଷ୍ଟାଦଶନ୍ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସବୁ ଶବ୍ଦ ବହୁବଚନରେ ହୋଇଥାଏ । ତ୍ରି ଓ ଚତୁର୍ ସଂଖ୍ୟାବାଚୀ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ଲିଙ୍ଗ ବିଶେଷ୍ୟ ଅନୁସାରେ ହିଁ ହୋଇଥାଏ । ସେହିପରି ଏକୋନବିଂଶତିଃ (୧୯) ଶବ୍ଦରୁ ନବନବତିଃ (୯୯) ଶବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏବଂ ଶତ, ସହସ୍ର ଆଦି ଶବ୍ଦ ଯେତେବେଳେ ବିଶେଷଣବାଚୀ ହୋଇଥାଏ ସେତେବେଳେ ସର୍ବଦା ଏକବଚନରେ ହିଁ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥାଏ ।

ପରନ୍ତୁ ଏମାନଙ୍କର ବିଶେଷ୍ୟର ସବୁ ଲିଙ୍ଗ ଓ ବହୁବଚନରେ

ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଥାଏ । (ବିଶେଷଣରୂପରେ) ବିଂଶତି ବାଳିକାଃ, ସପ୍ତତିଃ ବାଳକାଃ, ଅଶୀତିଃ ଫଳାନି, ଶତଂ ରୂପ୍ୟକାଣି । (ବିଶେଷ୍ୟ ରୂପରେ)- ବାଳିକାନାମ୍ ଅଶୀତିଃ, ସହସ୍ରାଣି ଫଳାନାମ୍ ।

୪. ବିଭିନ୍ନ ବଚନରେ ଥିବା ଏକାଧିକ ବିଶେଷ୍ୟର ବିଶେଷଣ ନିର୍ଣ୍ଣୟରେ ବଚନ ଜ୍ଞାନ -

(କ) ଦୁଇଟି ଏକବଚନାନ୍ତ ବିଶେଷ୍ୟର ବିଶେଷଣ ଦ୍ଵିବଚନ ହୁଏ । ଯଥା - ଗୋପାଳଃ ଶ୍ୟାମଃ ଚ ଆନଦିତୌ (ଗୋପାଳ ଏବଂ ଶ୍ୟାମ ଆନଦିତ) । ଏଠାରେ ବିଶେଷଣ ଦ୍ଵିବଚନ ହୋଇଛି ।

(ଖ) ଦୁଇରୁ ଅଧିକ ଏକବଚନାନ୍ତ ବିଶେଷ୍ୟର ବିଶେଷଣ ବହୁବଚନାନ୍ତ ହୁଏ । ଯଥା - ପତ୍ରଂ ଯୁଷ୍ମଂ ଫଳଂ ଚ କୋମଳାନି (ପତ୍ର, ପୁଷ୍ପ ଓ ଫଳ କୋମଳ ଅଟେ) । ଏଠାରେ ବିଶେଷଣ ବହୁବଚନାନ୍ତ ହୋଇଛି ।

(ଗ) ଦୁଇଟି ଦ୍ଵିବଚନାନ୍ତ ବିଶେଷ୍ୟର ବିଶେଷଣ ବହୁବଚନାନ୍ତ ହୁଏ । ଯଥା :- ଛାତ୍ରୌ ପୁତ୍ରୌ ଚ କ୍ରୀଡ଼ନ୍ତି (ଛାତ୍ରଦୁହେଁ ଓ ପୁତ୍ରଦୁହେଁ ଖେଳୁଛନ୍ତି) । ଏଠାରେ ବିଶେଷଣ ବହୁବଚନାନ୍ତ ହୋଇଛି ।

(ଘ) ଦୁଇରୁ ଅଧିକ ଦ୍ଵିବଚନାନ୍ତ ବିଶେଷ୍ୟର ବିଶେଷଣ ବହୁବଚନାନ୍ତ ହୁଏ । ଯଥା - ମୃଗୌ ଅଶ୍ଵୌ ଗଜୌ ଚ ଆଗତାଃ (ମୃଗ ଦୁଇଟି, ଅଶ୍ଵ ଦୁଇଟି ଓ ଗଜ ଦୁଇଟି ଆସିଛନ୍ତି) । ଏଠାରେ ବିଶେଷଣର ବହୁବଚନ ହୋଇଛି ।

ଲିଙ୍ଗାନୁଶାସନ ଓ ବଚନ ପ୍ରକରଣ

୧. ବିଶେଷ୍ୟ ଅନୁସାରେ ବିଶେଷଣର ଲିଙ୍ଗ ଓ ବଚନ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା -

(କ) ସୁଶୀଳଃ ବାଳକଃ । (ଖ) ସୁଶୀଳା ବାଳିକା । (ଗ) ସୁଶୀଳଂ ମିତ୍ରମ୍ ।

(ସ) କୋମଳୌ ପଦାର୍ଥୌ । (ଶ) କୋମଳେ ଲତେ । (ଷ) କୋମଳେ ଫଳେ ।

(ଚ) ଶୁକ୍ଳଃ ହଂସଃ । (ଛ) ସୁଶାଳଃ ବାଲିକାଃ । (ଜ) ପକ୍ୱାନି ଫଳାନି ।

୨. ବିଶେଷ୍ୟ ଅନୁସାରେ ସର୍ବନାମର ଲିଙ୍ଗ ଓ ବଚନ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା -

(କ) ଏଷଃ ମାନବଃ । (ଖ) ଏଷା ରମଣୀ । (ଗ) ଏତତ୍ ପୁଷ୍ପମ୍ ।

(ସ) ତୌ ଅଶ୍ୱୌ । (ଶ) ତେ ନଦୈଃ । (ଷ) ତେ ଫଳେ ।

(ଚ) ଜମେ ପଶ୍ଚିତଃ । (ଛ) ଜମାଃ ମାତରଃ । (ଜ) ଜମାନି ଦ୍ରବ୍ୟାଣି ।

ସୂତ୍ର: ସାଧାରଣତଃ ବିଶେଷ୍ୟ ର ଯେଉଁ ଲିଙ୍ଗ ଓ ବଚନ ହୋଇଥାଏ, ବିଶେଷଣଏବଂ ସର୍ବନାମର ସେହି ଲିଙ୍ଗ ଓ ବଚନ ହୁଏ ।

୩. ଅବ୍ୟୟ ଓ କ୍ରିୟାବିଶେଷଣର ଲିଙ୍ଗ ଓ ବଚନ :

ଅବ୍ୟୟ ଓ କ୍ରିୟାର ବିଶେଷଣ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ ଏବଂ ଏକବଚନାନ୍ତ ହୁଏ । ଯଥା - ରମଣୀୟଂ ପ୍ରାତଃ (ସୁନ୍ଦର ପ୍ରଭାତ) । ସୁଦୀର୍ଘଂ ଦିବା (ଦୀର୍ଘ ଦିବସ) । ପକ୍ଷୀ ମଧୁରଂ କୁଜତି (ପକ୍ଷୀ ମଧୁର ସ୍ୱରରେ କୁଜନ କରୁଛି) । ସ ଧୀରଂ ବଦତି (ସେ ଧୀରେ କହୁଛି) ।

ଉପଯୁକ୍ତ ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ଉଦାହରଣରେ ‘ପ୍ରାତଃ’ ଓ ‘ଦିବା’ ଅବ୍ୟୟ ପଦ ଯାହାର ବିଶେଷଣ ଗୁଡିକ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ ଏବଂ ଏକବଚନାନ୍ତ ହୋଇଛି । ପୁନଃ ତୃତୀୟ ଓ ଚତୁର୍ଥ ଉଦାହରଣରେ ‘ମଧୁରଂ’ ଏବଂ ‘ଧୀରଂ’ କ୍ରିୟାଗୁଡିକର ଯଥାକ୍ରମେ ବିଶେଷଣ ରୂପେ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ ଏବଂ ଏକବଚନାନ୍ତ ହୋଇଛି ।

୨୧. ବାଚ୍ୟ ପ୍ରକରଣ

ବର୍ ଧାତୁରୁ ଶ୍ୟତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗରେ ବାଚ୍ୟ ପଦ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି । ଏହା କଥନ ଭଙ୍ଗୀ ବା ପ୍ରକାଶ ରୀତିକୁ ବୁଝାଏ । ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ବାଚ୍ୟ ପ୍ରାୟ ତିନି ପ୍ରକାରର । ଯଥା (କ) କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ (ଖ) କର୍ମବାଚ୍ୟ ଏବଂ (ଗ) ଭାବବାଚ୍ୟ । ପ୍ରାୟ ବୋଲି କହିବାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଲା କର୍ମକର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ ନାମରେ ଆଉ ଏକ ପ୍ରକାରର ବାଚ୍ୟ ମଧ୍ୟ ମିଳେ ।

(କ) କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ -

ଲକ୍ଷଣଂ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟସ୍ୟ କର୍ତ୍ତାରି ପ୍ରଥମା ଭବେତ୍ ।

ଦ୍ଵିତୀୟାତଃ ଭବେତ୍ କର୍ମ କର୍ତ୍ତୃଧାନ୍ କ୍ରିୟାପଦମ୍ ॥

କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ରହେ । କ୍ରିୟାପଦ କର୍ତ୍ତା ଅନୁଯାୟୀ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହୁଏ । ଯଥା - ଅହଂ ସାହିତ୍ୟଂ ପଠାମି, ଛାତ୍ରଃ ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଗଚ୍ଛତି । ତ୍ଵଂ କିଂ କରୋଷି ? ଏହି ଉଦାହରଣଗୁଡ଼ିକରେ କର୍ତ୍ତୃପଦ ଅହମ୍, ଛାତ୍ରଃ ଏବଂ ତ୍ଵମ୍ - ଯଥାକ୍ରମେ ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ ଏକବଚନ, ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ ବହୁବଚନ ଏବଂ ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ ଏକବଚନରେ ଥିବା ହେତୁ କ୍ରିୟାପଦ ଗୁଡ଼ିକ ତଦନୁଯାୟୀ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି ।

କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି, କର୍ମପଦରେ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ଏବଂ କ୍ରିୟାପଦ କର୍ତ୍ତୃପଦାନୁଯାୟୀ ହୋଇଥାଏ । ଫଳରେ କ୍ରିୟାପଦ ଆତ୍ମନେପଦୀ ଏବଂ ପରସ୍ମିେପଦୀ ତଥା ଉଭୟପଦୀ ହୋଇପାରେ ।

ଉଦାହରଣ - ହରିଃ ଗ୍ରାମଂ ଗତବାନ୍ । ଆବାଂ ଚନ୍ଦ୍ରଂ ପଶ୍ୟାବଃ । ଯୁୟଂ ଚନ୍ଦ୍ରଂ ପଶ୍ୟଥ । ଗୀତା ସୀତା ଚ ଗ୍ରାମଂ ଗତବତେଽପି ଜତ୍ୟାଦି । ଏହି ବାଚ୍ୟରେ ସକର୍ମକ ଓ ଅକର୍ମକ ଉଭୟଧାତୁ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।

(ଖ) କର୍ମବାଚ୍ୟ -

କର୍ମବାଚ୍ୟପ୍ରୟୋଗେ ସ୍ୟାତ୍ ତୃତୀୟା କର୍ତ୍ତୃକାରକେ ।

ପ୍ରଥମାତ୍ ଉଚ୍ଚେତ୍ କର୍ମ କର୍ମାଧୀନଂ କ୍ରିୟାପଦମ୍ ॥

କର୍ମବାଚ୍ୟରେ କର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଧରୁଥିବା ହେତୁ କ୍ରିୟା କର୍ମପଦାନୁଯାୟିନୀ ହୁଏ । କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା କର୍ମ ଉକ୍ତ ହେଉଥିବା ହେତୁ କର୍ମଠାରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି । କର୍ତ୍ତୃପଦ କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ଅଭିହିତ ହେଉନଥିବା ହେତୁ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତିରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୁଏ ଏବଂ କର୍ମବାଚ୍ୟରେ କ୍ରିୟାପଦ ସର୍ବଦା ଆତ୍ମନେପଦୀ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ - ମୟା ଗୀତା ପଠ୍ୟତେ । ଗୋବିନ୍ଦେନ ରସଗୋଳଳଂ ଖାଦ୍ୟତେ । ଦୟା ପୁଷ୍ପାଣି ଗଣେଶାୟ ଅର୍ପ୍ୟତେ । ମୟା ପିତରୌ ବନ୍ଦ୍ୟତେ ।

(ଗ) ଭାବବାଚ୍ୟ -

ଭାବବାଚ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତୃପଦ ଏବଂ କର୍ମପଦର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ନ ରହି ଭାବ ବା କ୍ରିୟାପଦର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ରହେ । ଅକର୍ମକ ଧାତୁମାନଙ୍କ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଭାବବାଚ୍ୟର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ ।

ଭାବବାଚ୍ୟେ କର୍ମାଭାବଃ ତୃତୀୟା କର୍ତ୍ତୃକାରକେ ।

ପ୍ରଥମପୁରୁଷସୌକବଚନାତ୍ କ୍ରିୟାପଦମ୍ ॥

କର୍ତ୍ତୃପଦଠାରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । କର୍ମପଦ ନଥିବା ହେତୁ କର୍ମର ବିଭକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗର ପ୍ରସଙ୍ଗ ନ ଥାଏ । କ୍ରିୟାପଦ ସର୍ବଦା ପ୍ରଥମପୁରୁଷର ଏକବଚନରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୁଏ । କର୍ତ୍ତୃପଦର ଲିଙ୍ଗ ବଚନକୁ କ୍ରିୟାପଦ ଅନୁସରଣ କରେନାହିଁ ଏବଂ ଭାବବାଚ୍ୟରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତିପଦର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ -

ଦୟା ସୁପ୍ୟତେ, ତେନ ହସିତମ୍, ଶିଶୁନା କୁନ୍ଦିତମ୍, ତେନ ଅତ୍ର ସ୍ଥିତମ୍ ।

ପ୍ରୟୁଜ୍ୟତେ ଭାବବାଚ୍ୟେ କୃଦନ୍ତଂ ଯତ୍ କ୍ରିୟାପଦମ୍ ।

କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ-ପ୍ରଥମୈକବଚନାନ୍ତଃ ତଦ୍ ଭବେତ୍ ॥

(ଭାବବାଚ୍ୟରେ ଇ, ତବ୍ୟ, ଅନାୟ ଓ ଯତ୍ ପ୍ରଭୃତି କୃତ୍-ପ୍ରତ୍ୟୟ ନିଷ୍ପନ୍ନ କ୍ରିୟାପଦ ସର୍ବଦା କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗର ପ୍ରଥମା ଏକବଚନ ହୋଇ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏ) । ଉଦାହରଣ - ମୟା ସ୍ଥିତମ୍ । ମୁଷ୍ଟାଭିଃ ହସିତମ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏହି ବାଚ୍ୟରେ କେବଳ ଅକର୍ମକ ଧାତୁ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାନ୍ତି ।

ଭାବେ କର୍ମଣି ବାଚ୍ୟେ ତ ସଦା ସ୍ୟାଦାତ୍ମନେପଦମ୍ ।

ଲଢାଦିଷ୍ଟ ଚତୁର୍ଥେବ ଯକାରସ୍ୟାଗମୋ ଭବେତ୍ ॥

(କର୍ମବାଚ୍ୟ ଏବଂ ଭାବବାଚ୍ୟରେ କ୍ରିୟା - ସବୁ ଲକାରରେ ଆତ୍ମନେପଦା (ସେବ୍ ଧାତୁପରି) ହୁଏ ଏବଂ ଲଟ୍, ବିଧୁଲିଙ୍ଗ, ଲୋଟ୍ ଓ ଲଜ୍ ଏହି ଚାରିପ୍ରକାରର ଲକାରରେ ଧାତୁ ପରେ 'ଯ'ର ଆଗମ ହୁଏ) ।

ଉଦାହରଣ -

କର୍ମବାଚ୍ୟ - ରାମେଣ ଚନ୍ଦ୍ରଃ ଦୃଶ୍ୟତେ । ଅସ୍ତ୍ରାଭିଃ ଦ୍ଵଂ ଦୃଶ୍ୟସେ ।

ଭାବବାଚ୍ୟ - ମୟା ରୁଦ୍ୟତେ । ହରିଣା ହସ୍ୟତେ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - 'ଯ' ପରେ ଥିଲେ ଧାତୁମାନଙ୍କର ପରିବର୍ତ୍ତନ :

୧. ଦା, ଧା, ସ୍ଥା, ମା, ଗୈ, (ଗା), ହା ଓ ପା (ପାନାର୍ଥ) ଧାତୁର 'ଅ' କାର ସ୍ଥାନରେ 'ଇ' କାର ହୁଏ; ଯଥା -

ଦୀୟତେ, ଧୀୟତେ, ସ୍ଥୀୟତେ, ମୀୟତେ, ଗୀୟତେ, ହୀୟତେ ଏବଂ ପୀୟତେ ।

୨. ଧାତୁର ଅନ୍ତସ୍ଥିତ ହ୍ରସ୍ଵସ୍ଵର ଦୀର୍ଘ ହୁଏ ; ଯଥା -

ଜି- ଜାୟତେ, ଶୁ - ଶୁୟତେ, ଚି - ଚାୟତେ, ସୁ - ସୁୟତେ
ଇତ୍ୟାଦି ।

୩. ଧାତୁର ଅନ୍ତସ୍ଥିତ 'ର' ସ୍ଥାନରେ 'ରି' ହୁଏ; ଯଥା -

କୃ - କ୍ରିୟତେ, ହୃ - ହ୍ରିୟତେ, ଯୁ - ଯିୟତେ, ସୁ - ସ୍ଥିୟତେ
ଇତ୍ୟାଦି । କିନ୍ତୁ କେତେକ ଧାତୁରେ ର ସ୍ଥାନରେ 'ଅର୍' ହୁଏ; ଯଥା -
ସୁ - ସୂର୍ଯ୍ୟତେ, ର - ଅର୍ଯ୍ୟତେ, ସୁ - ସୂର୍ଯ୍ୟତେ ଏବଂ ଜାଗ୍ର-ଜାଗର୍ଯ୍ୟତେ
ଇତ୍ୟାଦି ।

୪. ଧାତୁର ଅନ୍ତସ୍ଥିତ 'ର' ସ୍ଥାନରେ 'ଇର୍' ହୁଏ; ଯଥା -

ଚୁ - ଚାରିୟତେ, କୁ - କାରିୟତେ ଇତ୍ୟାଦି । କିନ୍ତୁ, ପୃ - ପୂର୍ଯ୍ୟତେ
ହୋଇଥାଏ ।

୫. ଧାତୁର ଉପଧାସ୍ଥିତ 'ନ' କାରର ଲୋପ ହୁଏ; ଯଥା -

ବନ୍ଧ - ବଧତେ, ମନ୍ତ୍ର - ମଥ୍ୟତେ, ଦନ୍ତ - ଦନ୍ତ୍ୟତେ, ଭନ୍ତ -
ଭଜ୍ୟତେ, ଭ୍ରନ୍ତ - ଭ୍ରନ୍ତ୍ୟତେ ଇତ୍ୟାଦି ।

୬. ବଚ, ବଦ, ବହ, ବପ, ଓ ସ୍ବପ ଧାତୁର 'ଅ' କାର ସହିତ 'ବ'
ସ୍ଥାନରେ 'ଭ' ହୁଏ; ଯଥା -

ବଚ୍ ଏବଂ ବୁ - ଭଚ୍ୟତେ, ବଦ୍-ଭଦ୍ୟତେ, ବସ୍-ଭଷ୍ୟତେ, ବହ୍
- ଭହ୍ୟତେ, ସ୍ବପ୍ - ସୁପ୍ୟତେ ଇତ୍ୟାଦି ।

୭. ଶିଜନ୍ତ ଧାତୁର ଅନ୍ତସ୍ଥିତ 'ଜ' କାରର ଲୋପ ହୁଏ; ଯଥା -

ସ୍ଥାପି - ସ୍ଥାପ୍ୟତେ, କାରି - କାରିୟତେ ଇତ୍ୟାଦି ।

୮. ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଶୀ-ଶିୟତେ, ଗ୍ରହ - ଗୃହ୍ୟତେ, ପ୍ରହ୍ନ - ପୃହ୍ୟତେ,
ବ୍ୟଧ୍ - ବିଧ୍ୟତେ, ଯଜ୍ - ଇଜ୍ୟତେ, ହ୍ମେ - ହ୍ମୟତେ, ଶାସ୍ - ଶିଷ୍ୟତେ,
ଜନ୍ - ଜାୟତେ ଏବଂ ଜନ୍ୟତେ ତଥା ଖନ୍ - ଖାୟତେ ଏବଂ ଖନ୍ୟତେ
ଇତ୍ୟାଦି ହୋଇଥାଏ ।

୯. କେତୋଟି ଧାତୁ ବ୍ୟତୀତ ଲଟ୍, ଲଟ୍, ବିଧିଲିଙ୍ଗ, ଲୁଟ୍ ଏବଂ ଲୁଟ୍ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ଲକାର ମାନଙ୍କରେ ପ୍ରାୟ ସାଧାରଣ ଆତ୍ମନେପଦୀ ଧାତୁରୂପ ପରି ରୂପ ହୁଏ ।

୧୦. ଲୁଟ୍, ଲୁଟ୍, ଲୁଟ୍ ଓ ଆଶୀର୍ଲିଙ୍ଗ୍ ଏହି ଚାରିଗୋଟି ଲକାରରେ ସ୍ୱରାନ୍ତ, ହନ୍, ଗ୍ରହ ଓ ଦୃଶ୍ୟ ଧାତୁର ପରେ ବିକଳରେ ‘ଇ’ ହୁଏ । ଏହି ‘ଇ’ ପରେ ଧାତୁର ଅନ୍ତସ୍ୱର ଓ ଉପଧା ‘ଅ’ କାରର ବୃଦ୍ଧିହୁଏ । ଯଥା -

ଶୁ - (ଲିଟ୍) ଶୁଶ୍ରୁବେ, (ଲୁଟ୍) - ଶ୍ରୋତା ଏବଂ ଶ୍ରାବିତା, (ଲୁଟ୍) ଶ୍ରୋଷ୍ୟତେ ଏବଂ ଶ୍ରାବିଷ୍ୟତେ, (ଲୁଟ୍) - ଅଶ୍ରୋଷ୍ୟତ ଏବଂ ଅଶ୍ରାବିଷ୍ୟତ, (ଆଶୀର୍ଲିଙ୍ଗ୍) ଶ୍ରୋଷାଷ୍ ଏବଂ ଶ୍ରାବିଷାଷ୍ ।

୧୧. ‘ଇଟ୍’ ଆଗମ ହୋଇଥିଲେ ହନ୍ ଧାତୁର ‘ହ’ ସ୍ଥାନରେ ବିକଳରେ ‘ଘ’ ହୁଏ । ଯଥା - ହତ୍ତା-ଘାନିତା, ହନିଷ୍ୟତେ - ଘାନିଷ୍ୟତେ, ଅହନିଷ୍ୟତ - ଅଘାନିଷ୍ୟତ, ବଧୁଷାଷ୍ - ଘାନିଷାଷ୍ । ଜଗ୍ମେ - ଇଟ୍ ଆଗମ ହୋଇ ନ ଥିବାରୁ କେବଳ ‘ଘ’ ହେଲା ।

ଗ୍ରହ - ଜଗ୍ମହେ; ଗ୍ରହୀତା - ଗ୍ରାହିତା, ଗ୍ରହାଷ୍ୟତେ - ଗ୍ରାହିଷ୍ୟତେ, ଅଗ୍ରହାଷ୍ୟତ - ଅଗ୍ରାହିଷ୍ୟତ, ଗ୍ରହୀଷାଷ୍ - ଗ୍ରାହିଷାଷ୍ ।

୧୨. ‘ଇ’ ପରେ ଉପଧା ଲଗ୍ନସ୍ୱରର ଗୁଣ ହୁଏ । ଯଥା - ଦୃଶ୍ - ଦଦୃଶେ, ଦ୍ରଷ୍ଟା - ଦର୍ଶିତା, ଦ୍ରଷ୍ୟତେ - ଦର୍ଶିଷ୍ୟତେ, ଅଦ୍ରଷ୍ୟତ - ଅଦର୍ଶିଷ୍ୟତ, ଦ୍ରଷାଷ୍ - ଦର୍ଶିଷାଷ୍ ।

୧୩. ‘ଇ’ ପରେ ‘ଆ’ କାରାନ୍ତ ଧାତୁର ପରେ ‘ୟ’ ହୁଏ । ଯଥା - ଦା (ଲିଟ୍) - ଦଦେ, (ଲୁଟ୍) - ଦାତା - ଦାୟିତା, ଲୁଟ୍ - ଦାସ୍ୟତେ - ଦାୟିଷ୍ୟତେ, ଲୁଟ୍ - ଅଦାସ୍ୟତ - ଅଦାୟିଷ୍ୟତ, (ଆଶୀର୍ଲିଙ୍ଗ୍) - ଦାସାଷ୍ - ଦାୟିଷାଷ୍ ।

୧୪. କର୍ମବାଚ୍ୟ ଓ ଭାବବାଚ୍ୟରେ ଲୁଟ୍‌ର ‘ତ’ ସ୍ଥାନରେ ‘ଇ’ ହୁଏ । ଏହି ‘ଇ’ ପରେ ଅନ୍ତସ୍ୱର ଓ ଉପଧା ଅକାରର ବୃଦ୍ଧି ହୁଏ ଏବଂ ଉପଧା

ଲଘୁସ୍ଵରର ଗୁଣ ହୁଏ । ଯଥା - ଭୁ - ଅଭାବି, ବଦ୍ - ଅବାଦି, ଶୁର୍ (ଶୋକ କରିବା) - ଅଶୋଚି ଇତ୍ୟାଦି ।

୧୫. ସ୍ଵରାତ, ହନ, ଗ୍ରହ, ଓ ଦୃଶ୍ ଧାତୁର ଲୁଟ୍‌ର 'ତ' ଭିନ୍ନ ବିଭକ୍ତିରେ ଲୁଟ୍ ପ୍ରଭୃତି ପରି କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ । ଯଥା - ଶୁ - ଅଶ୍ରାବି, ଅଶ୍ରାବିଷ୍ଠାତାମ୍, ଅଶ୍ରୋଷ୍ଠାତାମ୍, ଅଶ୍ରାବିଷତ, ଅଶ୍ରୋଷତ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଲଜ୍ଜାସତ୍ତାସ୍ଥିତିଜାଗରଣଂ ବୃଦ୍ଧିକ୍ଷୟଭୟଜୀବିତ ମରଣମ୍ ।

କୌଟିଲ୍ୟୌସ୍ତୁ କ୍ୟଭ୍ରମୟତ୍ତଗ୍ଲାନିଜରାସାମର୍ଥ୍ୟକ୍ଷରଣମ୍ ॥

ଶାନ୍ତି ଧ୍ଵନି ମଜ୍ଜନବୈକୁଣ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନଶରମ୍ଭଶରୋଦନହସନମ୍ ।

ଶୟନକ୍ରୀଡ଼ାରୁଚିଦୀପ୍ତ୍ୟର୍ଥଂ ଧାତୁଗଣଂ ତମକର୍ମକମାହୁଃ ॥

(ଏହିସବୁ ଧାତୁ ଅକର୍ମକ) ।

ସାଧାରଣତଃ ଲଜ୍ଜା, ସତ୍ତା, ସ୍ଥିତି, ଜାଗରଣ, ବୃଦ୍ଧି, କ୍ଷୟ, ଭୟ, ଜୀବିତ, ମରଣ, କୌଟିଲ୍ୟ, ଔସୁକ୍ୟ, ଭ୍ରମ, ଯତ୍ନ, ଗ୍ଲାନି, ଜରା, ସାମର୍ଥ୍ୟ, କ୍ଷରଣ, ଶାନ୍ତି, ଧ୍ଵନି, ମଜ୍ଜନ, ବୈକୁଣ୍ୟ, ଜ୍ଞାନ, ରମ୍ଭଣ, ରୋଦନ, ହସନ, ଶୟନ, କ୍ରୀଡ଼ା, ରୁଚି, ଦୀପ୍ତ୍ୟର୍ଥକ ଅକର୍ମକ ଧାତୁମାନଙ୍କ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଭାବବାଚ୍ୟର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ ।

(ଘ) କର୍ମକର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ -

ଏହି ତିନିପ୍ରକାରର ବାଚ୍ୟ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ଏକପ୍ରକାରର ବାଚ୍ୟ କର୍ମକର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟର ପ୍ରୟୋଗ ମଧ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । କାର୍ଯ୍ୟ ହେଉଥିବା ସମୟରେ ଯଦି କର୍ମ କର୍ତ୍ତା ରୂପରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ତାହାକୁ କର୍ମକର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ କୁହାଯାଏ ।

କ୍ରିୟମାଣନ୍ତୁ ଯତ୍ କର୍ମ ସ୍ଵୟମେବ ପ୍ରସିଦ୍ଧତି ।

ସୁକରୋଃ ସୈର୍ଗୁଣୋଃ କର୍ତ୍ତୃଃ କର୍ମକର୍ତ୍ତେତି ତଦ୍‌ବିଦୁଃ ॥

ଯେଉଁଠାରେ କର୍ମ, କର୍ତ୍ତାର ଯନ୍ ବ୍ୟତିରେକ ନିଜେ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ,

ସେହିଠାରେ କର୍ମକର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ । ଏହି ବାଚ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟର କର୍ତ୍ତା (ପ୍ରଥମା) ଓ କର୍ମବାଚ୍ୟରେ କ୍ରିୟା (କ୍ରିୟା, କର୍ମବାଚ୍ୟର କ୍ରିୟା - ଆକାରରେ ଥାଇ) କର୍ତ୍ତାର ଅନୁସାରିଣୀ ହୁଏ ଯଥା -

ବୃକ୍ଷ ଛିଦ୍ୟତେ । କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ - ହରିଃ ବୃକ୍ଷ ଛିନତି ।

କର୍ମକର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ ‘ବୃକ୍ଷ’ (କର୍ମ) ‘ବୃକ୍ଷ’ ହୋଇ ଛିଦ୍ୟତେ କ୍ରିୟାର କର୍ତ୍ତା ହେଲା ।

ଏଠାରେ ଛେଦନ କ୍ରିୟାର ଜଣେ ଛେଦକରୂପୀ କର୍ତ୍ତା ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଅବିବକ୍ଷିତ ହୋଇ ରହିଗଲା, ତେଣୁ ଜଣାଗଲା ସତେ ଯେପରି ବୃକ୍ଷ ନିଜେ ଛିନ୍ନ ହେଉଅଛି । ତେଣୁ ଏଠାରେ କର୍ମ କର୍ତ୍ତା ଭଳି ପ୍ରତୀତ ହେଲା । ସେହିପରି ଅନ୍ୟ ପଦ୍ୟରେ । କାଷ୍ଠ ଭିଦ୍ୟତେ । ଦୈବମ୍ ଅତ୍ର ଅତିରିକ୍ତ୍ୟତେ ଇତ୍ୟାଦି ।

ସାଧାରଣତଃ ସୌକର୍ଯ୍ୟାତିଶୟ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ଏପରି ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ଯଥା - କାଷ୍ଠ ଭିଦ୍ୟତେ ସ୍ୱୟମେବ- କାଠ ଛାଆଁକୁ ଛାଆଁ ଚିରାହୋଇ ଯାଉଛି, ଅର୍ଥାତ୍ ଅନାୟାସରେ କାଠଚିରା କାମ ହେଉଛି । କର୍ମକର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ କ୍ରିୟାପଦ ଭାବବାଚ୍ୟରେ ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ସୌକର୍ଯ୍ୟାତିଶୟ ଅର୍ଥରେ ଏପରି ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା - ସ୍ଥାଳୀ ପଚତି- ହାଣ୍ଡି ରାନ୍ଧୁଛି ।

ବାଚ୍ୟାନ୍ତର

କର୍ତ୍ତୃକର୍ମକ୍ରିୟାଣୈବ କର୍ତ୍ତୃକର୍ମବିଶେଷଣମ୍ ।

ବାଚ୍ୟାନ୍ତରଂ କର୍ତ୍ତୃମିତ୍ତରେତାନି ପରିବର୍ତ୍ତୟେତ୍ ॥

ବାଚ୍ୟାନ୍ତର ସମୟରେ କର୍ତ୍ତା, କର୍ମ, କ୍ରିୟା ଏବଂ କର୍ତ୍ତା ଓ କର୍ମର ବିଶେଷଣ - ଏହି ପାଞ୍ଚଟିର ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ । ବାକ୍ୟସ୍ଥ କ୍ରିୟା ସକର୍ମକ ହୋଇଥିଲେ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟକୁ କର୍ମବାଚ୍ୟରେ ଏବଂ ବାକ୍ୟସ୍ଥ କ୍ରିୟା ଅକର୍ମକ ହୋଇଥିଲେ ତାହା ଭାବବାଚ୍ୟରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରାଯାଇପାରେ । କର୍ମବାଚ୍ୟ

ଓ ଭାବବାଚ୍ୟର ସମସ୍ତ ବାକ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇପାରନ୍ତି ।
ଯଥା : - ରାମଃ ଗ୍ରାମଃ ଗଚ୍ଛତି (ସକର୍ମକ କ୍ରିୟା) - କର୍ମବାଚ୍ୟ ।

ରାମେଣ ଗ୍ରାମଃ ଗମ୍ୟତେ (କର୍ମନୁସାରିଣୀ କ୍ରିୟା) - କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ ।

ହରିଃ ତିଷ୍ଠତି (ଅକର୍ମକ କ୍ରିୟା) - କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ ।

ହରିଣା ସ୍ଥାୟତେ (କର୍ମ ନାହିଁ ଏବଂ କର୍ତ୍ତା ଅନୁକ୍ର) - ଭାବବାଚ୍ୟ ।

ବାଚ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ପ୍ରକ୍ରିୟା

୧. କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟକୁ କର୍ମ ଓ ଭାବବାଚ୍ୟରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିବାପାଇଁ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ପଦଗୁଡ଼ିକରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରାଯାଇଥାଏ ଯଥା -

(କ) କ୍ତବତୁ-ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ବାକ୍ୟକୁ କ୍ତ-ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦଦ୍ୱାରା -

ରାମଃ ରାବଣଂ ହତବାନ୍ (କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ) = ରାମେଣ ରାବଣଃ ହତଃ
(କର୍ମବାଚ୍ୟ) ।

(ଖ) କର୍ମ ଓ ଭାବବାଚ୍ୟ ବିହିତ କ୍ତ-ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ବାକ୍ୟକୁ କ୍ତବତୁ -
ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦଦ୍ୱାରା -

ମଧୁନା ଗ୍ରାମଃ ଗତଃ (କର୍ମବାଚ୍ୟ) = ମଧୁଃ ଗ୍ରାମଂ ଗତଃ / ଗତବାନ୍
(କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ) ।

ଯଦୁନା ତତ୍ର ସ୍ଥିତମ୍ (ଭାବବାଚ୍ୟ) = ଯଦୁଃ ତତ୍ର ସ୍ଥିତଃ / ସ୍ଥିତବାନ୍
(କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ) ।

(ଗ) କର୍ମ ଓ ଭାବବାଚ୍ୟରେ କ୍ତ-ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ବିହିତ ବାକ୍ୟକୁ
କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରାଯାଇପାରେ -

ତେନ ଚନ୍ଦ୍ରଃ ଦୃଷ୍ଟଃ (କର୍ମବାଚ୍ୟ) = ସ ଚନ୍ଦ୍ରଂ ଦୃଷ୍ଟବାନ୍ (କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ) ।

ବାଳକେନ ହସିତମ୍ (ଭାବବାଚ୍ୟ) = ବାଳକଃ ହସିତବାନ୍ (କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ) ।

୨. ତବ୍ୟ, ଅନାୟ ଓ ଯତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ବାକ୍ୟକୁ ଅର୍ଥ ଅନୁସାରେ
ବିଧୂଳିତ୍ ଓ ଲୁଟ୍ ଲକାରର କ୍ରିୟା ସାହାଯ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ
କରାଯାଏ । ଯଥା -

ତବ୍ୟ - ରାଜା ପ୍ରଜାଃ ପାଳୟିତବ୍ୟାଃ (କର୍ମବାଚ୍ୟ) = ରାଜା ପ୍ରଜାଃ ପାଳୟେତ୍ ପାଳୟିଷ୍ୟତି ବା (କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ) ।

ଅନୀୟ - ବାଳକେନ ଗ୍ରାମଃ ଗମନୀୟଃ (କର୍ମବାଚ୍ୟ) = ବାଳକଃ ଗ୍ରାମଂ ଗଚ୍ଛେତ୍ ଗମିଷ୍ୟତି ବା (କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ) ।

ଯତ୍ - ଶ୍ରୋତ୍ରିୟେଣ ବ୍ରାହ୍ମଣେନ ବେଦଃ ପାଠ୍ୟଃ (କର୍ମବାଚ୍ୟ)
= ଶ୍ରୋତ୍ରିୟଃ ବ୍ରାହ୍ମଣଃ ବେଦଂ ପଠେତ୍ ପଠିଷ୍ୟତି ବା (କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ) ।

୩. ଦ୍ଵିକର୍ମକ ଧାତୁର ବାଚ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ପାଇଁ କେତୋଟି କଥା ପ୍ରତି ସାବଧାନ ହେବାକୁ ହେବ । ଯଥା -

(କ) ଦ୍ଵିକର୍ମକ ଧାତୁମାନେ କିଏ ?

ଦୁହ୍-ଯାଚ୍-ପଚ୍-ଦଷ୍-ରୁଧ୍-ପ୍ରଜ୍ଞ-ଚି-ହୁ-ଶାସ୍-କ୍ତି-ମଥ୍-ମୁଷାମ୍ ।

କର୍ମଯୁକ୍ତ ସ୍ୟାଦକଥିତଂ ତଥା ସ୍ୟାନ୍ନା-ହୁ-କୃଷ୍-ବହାମ୍ ।।

(ଖ) ଦ୍ଵିକର୍ମକ ଧାତୁର ଦୁଇଟି କର୍ମ ମଧ୍ୟରୁ ମୁଖ୍ୟ କିଏ ଏବଂ ଗୌଣ କିଏ ? ଉଭୟ କର୍ମ ମଧ୍ୟରୁ ଯାହାଠାରେ ଅନ୍ୟକୌଣସି କାରକର ସମ୍ଭାବନା ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବକ୍ତା କର୍ମ କାରକ ପ୍ରୟୋଗ କରିଥାଏ ତାହା ଗୌଣକର୍ମ ବା ଅପ୍ରଧାନ କର୍ମ ଅଟେ ।

ଯଥା - ବୃଷଂ ପୁଷ୍ପଂ ଚିନୋତି । ଏଠାରେ ବୃକ୍ଷାତ୍ ପୁଷ୍ପଂ ଚିନୋତି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇପାରିଥା'ନ୍ତା । ଅତଏବ, ବୃକ୍ଷ ହିଁ ଗୌଣ ବା ଅପ୍ରଧାନ କର୍ମ ଏବଂ ପୁଷ୍ପ ମୁଖ୍ୟକର୍ମ ଅଟେ । ସେହିପରି, ଗାଂ ଦୁର୍ୟ୍ୟଂ ଦୋଗଧ୍ୱଂ ଏଠାରେ ଗାଂ ଗୌଣ ଏବଂ ଦୁର୍ୟ୍ୟଂ ମୁଖ୍ୟକର୍ମ ଅଟେ । ସଃ ମାମ୍ ଅର୍ଥଂ ଯାବତେ; ଏଠାରେ ମାମ୍ ଗୌଣଏବଂ ଅର୍ଥମ୍ ମୁଖ୍ୟକର୍ମ ଅଟେ ।

ଏହି ଦ୍ଵିକର୍ମକ ଧାତୁ ବିଶିଷ୍ଟ ବାକ୍ୟର ବାଚ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ବେଳେ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଶ୍ଳୋକଟି ମନେରଖିବାକୁ ହେବ -

ଗୌଣେ କର୍ମଣି ଦୁହ୍ୟାଦେଃ ପ୍ରଧାନେ ନାହୁକୃଷ୍ଟବହାମ୍ ।

ବିଭକ୍ତିଃ ପ୍ରଥମା ଜ୍ଞେୟା ଦ୍ଵିତୀୟା ସ୍ୟାତଦନ୍ୟତଃ ।।

ଅର୍ଥାତ୍, କେବଳ ନୀ, ହୁ, କୃଷ୍ଣ ଓ ବହୁ - ଏହି ଚାରୋଟି ଧାତୁର କର୍ମବାଚ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ କର୍ମରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଦୁହାଦି ଦ୍ଵିକର୍ମକ ଧାତୁମାନଙ୍କର ଗୌଣ ବା ଅପ୍ରଧାନ କର୍ମରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୋଇ କ୍ରିୟା ତଦନୁସାରିଣୀ ହୁଏ । ଯଥା - :

ଶିକ୍ଷକଃ ଛାତ୍ରଂ ପ୍ରଶ୍ନଂ ପୂଚ୍ଛତି = ଶିକ୍ଷକେଣ ଛାତ୍ରଃ ପ୍ରଶ୍ନଂ ପୂଚ୍ଛ୍ୟତେ ।

ସଃ ଗାଂ ଦୁର୍ଗଧଂ ଦୋଗଧିଂ = ତେନ ଗୌଃ ଦୁର୍ଗଧଂ ଦୁହ୍ୟତେ ।

ରାଜା ଶତ୍ରୁଂ ଶତଂ ଜୟତି - ରାଜାଃ ଶତ୍ରୁଃ ଶତଂ ଜାୟତେ ।

ବିପ୍ରଃ ଛାଗଂ ଗ୍ରାମଂ ନୟତି = ବିପ୍ରେଣ ଛାଗଃ ଗ୍ରାମଂ ନାୟତେ ।

୪. ଶିକ୍ଷକ ଦ୍ଵିକର୍ମକ ଧାତୁ ମଧ୍ୟରୁ ଜ୍ଞାନାର୍ଥ, ଭୋଜନାର୍ଥ ଓ ଶିଦ୍ଧକର୍ମକ ଧାତୁମାନଙ୍କର ଯେକୌଣସି କର୍ମଠାରେ ପ୍ରଥମା ହୁଏ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଧାତୁମାନଙ୍କର କେବଳ ପ୍ରୟୋଜ୍ୟ କର୍ମଠାରେ ପ୍ରଥମା ହୁଏ ।

ଦୁର୍ଦ୍ଦି-ଭକ୍ଷାର୍ଥଯୋଃ ଶିଦ୍ଧକର୍ମକାଣାଂ ନିଜେଛୟା ।

ପ୍ରୟୋଜ୍ୟ-କର୍ମଣ୍ୟନ୍ୟେଷାଂ ଶ୍ୟତ୍ତାନାଂ ଲାଦୟୋ ମତଃ ।।

ଯଥା - ଗୁରୁଃ ଛାତ୍ରଂ ବେଦଂ ପାଠୟତି (କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ) = ଗୁରୁଣା ଛାତ୍ରଃ ବେଦଂ ପାଠ୍ୟତେ (କର୍ମବାଚ୍ୟ) । ଅଥବା, ଗୁରୁଣା ଛାତ୍ରଂ ବେଦଃ ପାଠ୍ୟତେ ।

କିନ୍ତୁ ପିତା ପୁତ୍ରଂ ଗ୍ରାମଂ ଗମୟତି (କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ) = ପିତ୍ରା ପୁତ୍ରଃ ଗ୍ରାମଂ ଗମ୍ୟତେ (କର୍ମବାଚ୍ୟ) ।

୫. କର୍ମକର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟର ବାକ୍ୟ ଭାବବାଚ୍ୟର ବାକ୍ୟପରି ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୁଏ । ଯଥା - ବୃକ୍ଷଃ ଛିଦ୍ୟତେ = ବୃକ୍ଷେଣ ଛିଦ୍ୟତେ । ବୃକ୍ଷାଃ ଛିଦ୍ୟନ୍ତେ = ବୃକ୍ଷେଃ ଛିଦ୍ୟତେ ଇତ୍ୟାଦି ।

ବାଚ୍ୟାନ୍ତରର କେତେଗୋଟି ଉଦାହରଣ : -

କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ	କର୍ମବାଚ୍ୟ	ଭାବବାଚ୍ୟ
ଦୁଃଖିତଃ ରାମଃ ଗ୍ରାମଂ ଗଚ୍ଛତି ଶିଶୁଃ ବାଦ୍ୟଂ ଶୁଭ୍ରା ନୃତ୍ୟତି	ଦୁଃଖିତେନ ରାମେଣା ଗ୍ରାମଃ ଗମ୍ୟତେ -----	----- ଶିଶୁନା ବାଦ୍ୟଂ ଶୁଭ୍ରା ନୃତ୍ୟତେ
ଦ୍ଵଂ ପୂର୍ଣ୍ଣଂ ଚନ୍ଦ୍ରଂ ପଶ୍ୟ ଅହଂ ଗୃହେ ସୁଖେନ ତିଷ୍ଠାମି	ଦ୍ଵୟା ପୂର୍ଣ୍ଣଃ ଚନ୍ଦ୍ରଃ ଦୃଶ୍ୟତାମ୍ -----	----- ମୟା ଗୃହେ ସୁଖେନ ସ୍ଥାୟତେ
କମପ୍ୟୁପାୟଂ କୁରୁ ପ୍ରଭୁଃ ଭୃତ୍ୟଂ ଗ୍ରାମଂ ପ୍ରେଷୟତି	କୋଽପ୍ୟୁପାୟଃ କ୍ରିୟତାମ୍ ପ୍ରଭୁଶା ଭୃତ୍ୟଃ ଗ୍ରାମଂ ପ୍ରେଷ୍ୟତେ	----- -----
ଦରିଦ୍ରଃ ଧନିକଂ ଧନଂ ଯାଚତେ	ଦରିଦ୍ରୋଽଧନିକଃ ଧନଂ ଯାଚ୍ୟତେ	-----
ଭୃତ୍ୟଃ ଭାରଂ ଗୃହଂ ନୟତି	ଭୃତ୍ୟେନ ଭାରୋ ଗୃହଂ ନୀୟତେ	-----
ସର୍ବେ ବିଦ୍ଵାଂସଂ ପୂଜୟନ୍ତି	ବିଦ୍ଵାନ୍ ସର୍ବେଃ ପୂଜ୍ୟତେ	-----

କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ

କର୍ମବାଚ୍ୟ

- ରାମଃ ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଗଚ୍ଛତି - ରାମେଣା ବିଦ୍ୟାଳୟଃ ଗମ୍ୟତେ ।
 ଦମତ୍ର ବିଶ୍ରାମଂ କୁରୁ - ଦ୍ଵୟା ଅତ୍ର ବିଶ୍ରାମଃ କ୍ରିୟତାମ୍ ।
 ସଃ ଶ୍ଵଃ ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ନ ଗମିଷ୍ୟତି - ତେନ ଶ୍ଵଃ ବିଦ୍ୟାଳୟୋ ନ ଗଂସ୍ୟତେ ।
 ଭବାନ୍ ଗଚ୍ଛେତ୍ କଟକଂ କିମ୍ ? - ଭବତା କଟକଂ ଗମ୍ୟତାଂ କିମ୍ ?
 ସଃ ବ୍ୟାଘ୍ରମ୍ ଅପଶ୍ୟତ୍ - ତେନ ବ୍ୟାଘ୍ରଃ ଅଦୃଶ୍ୟତ ।
 ସୀତା ଅଯୋଧ୍ୟାଂ ଦୃଷ୍ଠବତୀ - ସୀତୟା ଅଯୋଧ୍ୟା ଦୃଷ୍ଟା ।
 ସଃ ଗ୍ରାମଂ ଗତବାନ୍ - ତେନ ଗ୍ରାମଃ ଗତଃ ।
 ଲତା ବୃକ୍ଷଂ ପୁଷ୍ପଂ ଚିନୋତି - ଲତୟା ବୃକ୍ଷଂ ପୁଷ୍ପଂ ଚୀୟତେ ।
 ଭୃତ୍ୟଃ ଛାଗଂ ଗ୍ରାମଂ ନୟତି - ଭୃତ୍ୟେନ ଗ୍ରାମଂ ଛାଗଃ ନୀୟତେ ।

କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ

ଭାବବାଚ୍ୟ

ଶିଶୁଃ ଶଯ୍ୟାୟାଂ ଶେତେ -	ଶିଶୁନା ଶଯ୍ୟାୟାଂ ଶଯ୍ୟତେ ।
ମାର୍ଜାରଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ବାଳକଃ ରୋଦିତି -	ମାର୍ଜାରଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ବାଳକେନ ରୁଦ୍ୟତେ ।
ସଃ ହସିତବାନ୍ -	ତେନ ହସିତମ୍ ।
ଦମ୍ ଆସନେ ତିଷ୍ଠି -	ଦ୍ୱୟା ଆସନେ ସ୍ଥାୟତେ ।

ଅନୁଶୀଳନୀ

୧. ଅଧୋଦତ୍ତାନାଂ ବାଚ୍ୟପରିବର୍ତ୍ତନଂ କୁରୁ ।

ସର୍ପାଃ ବିଲେ ତିଷ୍ଠନ୍ତି । ଉଦ୍ୟମେନ ହି ସିଦ୍ଧ୍ୟନ୍ତି କାର୍ଯ୍ୟାଣି ନ ମନୋରଥୈଃ । ଶିଶୁଃ ଶଯ୍ୟାୟାଂ ସୁଖଂ ଶେତେ । ବିଦ୍ୟା ଦଦାତି ବିନୟମ୍ । ଜନାଃ ପ୍ରଦର୍ଶନାଂ ଦ୍ରଷ୍ଟୁଂ ଭୁବନେଶ୍ୱରଂ ଗଚ୍ଛନ୍ତି । ମିତ୍ରୈଃ ସହ ରାମଃ ଚଳଚ୍ଛିତ୍ରଂ ଦ୍ରଷ୍ଟୁଂ ଗତବାନ୍ । ଗଣରାଜ୍ୟଦିବସେ ରାଷ୍ଟ୍ରପତିଃ ରାଷ୍ଟ୍ରଂ ସମୋଧୟତି । ଲୋଭଃ ପରିତ୍ୟାଜ୍ୟଃ । ସଃ ଶୁଃ ଗ୍ରାମଂ ଗମିଷ୍ୟତି । ଭବାନ୍ ରସଗୋଲକଂ ଖାଦତୁ । ରାଜା ମୃଗଂ ପଶ୍ୟତି । ରାମୋ ମାଂ ପଶ୍ୟତି । ରାମସ୍ତ୍ୱାଂ ପଶ୍ୟତି । ହରିମୂର୍ଗୌ ପଶ୍ୟତି । ମଧୁମୂଗାନ୍ ପଶ୍ୟତି । ଦ୍ୱାମହଂ ପଶ୍ୟାମି । ଗୋବିନ୍ଦୋ ଯୁଷ୍ମାନ୍ ପଶ୍ୟତି । ପୁତ୍ରାଃ ପିତରଂ ନମେୟୁଃ । ତେ ଅସ୍ମାନ୍ ପଶ୍ୟନ୍ତି । ଗୋପୋ ଗାଂ ଦୁଷ୍ଟଂ ଦୋଷ୍ଠି । ଦରିଦ୍ରୋ ରାଜାନଂ ଧନଂ ଯାତତେ । ବିପ୍ରଃ ଛାଗଂ ଗ୍ରାମଂ ନୟତି । ପିତା ପୁତ୍ରଂ ଗ୍ରାମଂ ଗମୟତି । ଗୁରୁଃ ଶିଷ୍ୟାନ୍ ବେଦଂ ପାଠୟତି । ମାତା କନ୍ୟାମନ୍ତଂ ଭୋଜୟତୁ । ଦ୍ୱୟା ଗୁରୁଃ ପୂଜନୀୟଃ । ଅସ୍ମାଭିର୍ଜଳଂ ପେୟମ୍ ।

୨. ସଂଶୋଧନଂ କୁରୁତ -

- (କ) ବାଳକେନ ପୁସ୍ତକଂ ପଠତି ।
- (ଖ) ଭୃତ୍ୟଃ ଗ୍ରାମଂ ଭାରଃ ନୀୟତେ ।
- (ଗ) ସଙ୍ଗୀତଂ ଦ୍ୱୟା ଶୁଣୁ ।
- (ଘ) ଶିଳ୍ପକ୍ଷେତ୍ରେ ଭାରତଂ ବିକସିତଂ ପଶ୍ୟତି ।
- (ଙ) ଆକାଶମାର୍ଗେ ବ୍ୟୋମଯାନଂ ଗମ୍ୟତେ ।
- (ଚ) ଅସ୍ମାଭିଃ ସତ୍ୟଂ ବଦିଷ୍ୟାମଃ ।

୨୨ - ସରଳ ଅନୁବାଦ ପ୍ରକ୍ରିୟା

ଯେକୌଣସି ଭାଷାକୁ ସଂସ୍କୃତରେ ଅନୁବାଦ କଲାବେଳେ ନିମ୍ନଲିଖିତ କେତେଗୋଟି ବିଷୟ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ଦେଲେ ଅନୁବାଦ ନିର୍ଭୁଲ ଓ ସରଳ ହୋଇଥାଏ । ସେଗୁଡ଼ିକ ଯଥା -

୧. ପିତୃ, ଭ୍ରାତୃ ଏବଂ ମାତୃ ଶବ୍ଦର ରୂପ ଯଦି ସହଜରେ ମନେ ନପଡେ ସେହି ସ୍ଥାନରେ ଜନକ, ସହୋଦର, ଅଗ୍ରଜ, ଅନୁଜ, ଯମଜ (ଯାଆଳା ଭାଇ) ଇତ୍ୟାଦି ଅକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ଏବଂ ଜନନୀ (ଜିଜାରାନ୍ତ) ଇତ୍ୟାଦିର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇପାରେ ।

୨. ଦ୍ଵିବଚନ ସ୍ଥାନରେ ମୂଳଶବ୍ଦ ସହ ‘ଦ୍ଵୟମ୍’ ଲଗାଇ ତାହାକୁ ନପୁଂସକ ଏକବଚନ ଭାବରେ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇପାରେ । ଯଥା - ଦେ ବାଲିକେ ଗଚ୍ଛତଃ = ବାଲିକାଦ୍ଵୟଂ ଗଚ୍ଛତି । ବାଳକଦ୍ଵୟଂ କ୍ରୀଡ଼ତି । ଏହିପରି ତ୍ରୟଂ, ଚତୁଷ୍ଟୟଂ, ପଞ୍ଚକଂ, ଷଟ୍ଠକଂ, ସପ୍ତକଂ, ଅଷ୍ଟକଂ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇପାରେ । ଯଥା - ଫଳତ୍ରୟଂ ମୟା ପ୍ରାପ୍ତମ୍ । ମାସଚତୁଷ୍ଟୟଂ ସଃ ପଠତି । ବର୍ଷପଞ୍ଚକଂ ଯାବତ୍ ସଃ ଧ୍ୟାନସ୍ଥଃ । ନଦୀଷଟ୍ଠକଂ ମାର୍ଗେ ମୟା ଅତିକ୍ରାନ୍ତମ୍ । ପଶୁସପ୍ତକଂ ପ୍ରାନ୍ତରେ ଚରତି । ଜଗନ୍ନାଥାଷ୍ଟକଂ ଶିଖରିଣୀତି ଛନ୍ଦସ୍ୟ ଲିଖିତମ୍ ।

୩. ଦ୍ଵିବଚନାନ୍ତ ଈ, ଉ, ଏ ଏବଂ ଅମୀ (ଅଦସ୍ତର ବହୁବଚନ)ର ସନ୍ଧିରେ କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା - ଅମୀ ଅଶ୍ଵାଃ ।

୪. ହ୍ରସ୍ଵ ‘ଜ’କାରାନ୍ତ (କବି) ଓ ‘ଉ’କାରାନ୍ତ (ସାଧୁ) ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦର ଶେଷସ୍ଵର ପ୍ରଥମା ଓ ଦ୍ଵିତୀୟା ଦ୍ଵିବଚନରେ ଦୀର୍ଘ ହୁଏ । ଯଥା - କବୀ, ମତୀ, ସାଧୁ, ଧେନୁ ଇତ୍ୟାଦି ।

୫. ‘ଅ’ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ କିମ୍ବା ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ ପରେ ସଃ ଓ ଏଷଃ ପଦର ବିସର୍ଗର ଲୋପ ହୁଏ ଏବଂ ତାହାପରେ ସନ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା - ସ

ଆଗଛତି । କିଏ ଅ ପରେ ଥିଲେ ଓ ହୁଏ । ଯଥା - ସଃ + ଅହମ୍ = ସୋଃହମ୍ ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ଖ, ପ, ଫ, ଶ, ଷ ଓ ସ ପରେ ବିସର୍ଗରେ ଉକାର ବା ରେଫ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା - କଃ ପଠତି । ରାମଃ ଶେତେ..... ଇତ୍ୟାଦି ।

୬. ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ୨ ନଦୀ, ସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରଭୃତି ଈପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଏବଂ ଲତା ପ୍ରଭୃତି ଆପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଇପରେ ୧ମା ଏକବଚନରେ ଃ (ବିସର୍ଗ) ରହେ ନାହିଁ । ଯଥା - ନଦୀ, ସ୍ତ୍ରୀ, ଲତା, ଗଙ୍ଗା ଇତ୍ୟାଦି । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ କେତେକ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗବାଚୀ ଶବ୍ଦର ପ୍ରଥମା ଏକବଚନରେ ବିସର୍ଗ ହୁଏ, ଯଥା - ଶ୍ରୀଃ, ତରୀଃ, ଲକ୍ଷ୍ମୀଃ, ଧୀଃ ଇତ୍ୟାଦି ।

୭. ଦୁଇଟି ଏକବଚନାନ୍ତ ବିଶେଷ୍ୟ ପଦର ବିଶେଷଣ ପଦ ଓ କ୍ରିୟାପଦ ଦ୍ୱିବଚନାନ୍ତ ହୁଏ । ଯଥା - ରାମଃ ହରିଃ ଚ ବୁଦ୍ଧିମତୌ । ସୀତା ଗୀତା ଚ ଗଚ୍ଛତଃ ।

୮. ଏକବଚନାନ୍ତ ଅନେକ ବିଶେଷ୍ୟପଦ, ଦ୍ୱିବଚନାନ୍ତ ଏକାଧିକ ବିଶେଷ୍ୟ ପଦ ଏବଂ ବହୁବଚନାନ୍ତ ବିଶେଷ୍ୟ ପଦ ମାନଙ୍କର ବିଶେଷଣ ବହୁବଚନାନ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା - ଯୁୟଂ ବଳବନ୍ତଃ, ଯୁବାମ୍ ଆବାଂ ଚ ବଳବନ୍ତଃ, ଗୁପ୍ତଃ, ମିଶ୍ରଃ ବର୍ମା ଚ ବଳବନ୍ତଃ ।

୯. ବିଶେଷ୍ୟ ଶବ୍ଦ ଗୁଡ଼ିକ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଲିଙ୍ଗର ହୋଇଥିଲେ ବିଶେଷଣ ଶବ୍ଦ ନପୁଂସକ ହୁଏ; ନପୁଂସକବାଚୀ ବିଶେଷ୍ୟ ନଥିଲେ ବିଶେଷଣ ପୁଂଲିଙ୍ଗବାଚୀ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା -

ବନେଷୁ ମୟା ବୃକ୍ଷାଃ, ଲତାଃ ଫଳାନି ଚ ପ୍ରାପ୍ତାନି । ସରୋବରେ ମୟା ମନ୍ଥାଃ, ପଦ୍ମପୁଷ୍ପାଣି ଚ ଦୃଷ୍ଟାନି । ସରସ୍ଥାରେ ସ୍ନାତଃ ପୁରୁଷଃ, ସ୍ନାତା ସ୍ତ୍ରୀ ଚ ମୟା ଦୃଷ୍ଟୌ । ମାର୍ଗେଣ ରଥଃ, ବାଲିକା ଚ ଗତବନ୍ତୌ । ଉତ୍କଳାନାଂ ରାଜା ରାଜ୍ଞୀ ଚ ବଦାନ୍ତ୍ୟା ଆସ୍ତମ୍ । ସୁକୋମଳାନି ଲତାଃ, ପତ୍ରାଣି ଚ ଆନୟ ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ - ବେଳେବେଳେ ବିଶେଷଣଟି ସମାପବର୍ତ୍ତୀ ବିଶେଷ୍ୟର ଲିଙ୍ଗକୁ ଅନୁକରଣ କରେ । ଯଥା - ‘ଯସ୍ୟ ବୀର୍ଯ୍ୟେଣ କୃତିନୋ ବୟଂ ତ ଭୁବନାନ୍ତି ତ ।

୧୦. ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗବାଚୀ ଶବ୍ଦକୁ ଏତାଇ ଯିବାପାଇଁ ମୂଳଶବ୍ଦରେ ଜନଶବ୍ଦ ଲଗାଇଦେଲେ ତାହା ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଯାଏ । (ଓଡ଼ିଆରେ ଯେପରି ସ୍ରୀଲୋକ) । ଯଥା - ଏକଃ ସ୍ରୀଜନଃ ମୟା ଦୃଷ୍ଟଃ । ଏତେ ନାରୀଜନଃ ସାଧବଃ ଭବନ୍ତି । ଅବଳାଜନସ୍ୟ ରୋଦନଂ ହି ବଳମ୍ । ମାର୍ଗେଣ ଏକଃ ସୁନ୍ଦରଃ ଜନ୍ୟାଜନଃ ଗଚ୍ଛତି ।

୧୧. ପତି ଶବ୍ଦର ଯଦି ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦ ସହ ସମାସ ହୁଏ, ତେବେ ତା’ର ରୂପ ମୁନି ଶବ୍ଦଭଳି ହେବ (ପତିଃ ସମାସେ ମୁନିବତ୍) । ଯଥା - ପତିର ଷଷ୍ଠୀ ଏକବଚନରେ ପତ୍ୟୁଃ କିନ୍ତୁ ସମାସ ହେଲେ - ନରପତେଃ (ମୁନେଃ ଭଳି), ଶ୍ରୀପତେଃ, ଭୂପତେଃ ଇତ୍ୟାଦି ହୁଏ ।

୧୨. ଦୀର୍ଘ ‘ଇ’କାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ରୂପ (ଯଥା - ଶ୍ରୀ, ସ୍ରୀ ଇତ୍ୟାଦି) କରିବାବେଳେ, ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ‘ୟ’ ଆସେ, ତା’ର ପୂର୍ବ ଦୀର୍ଘ ‘ଇ’ ହ୍ରସ୍ବ ଇ ରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୁଏ । ଯଥା - ସୁଶ୍ରୀଃ, ସୁଶ୍ରୀୟୌ, ସୁଶ୍ରୀୟଃ, ସୁଶ୍ରୀୟା, ଧାଭ୍ୟାମ୍ କିନ୍ତୁ ଧୂୟାମ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।

୧୩. ସେହିପରି ଭୂ ଏବଂ ଭୂ ଶବ୍ଦର ରୂପବେଳେ ଯେଉଁଠାରେ ‘ବ’ ଆସେ, ତା’ ପୂର୍ବସ୍ଥ ଦୀର୍ଘ ‘ଉ’କାର, ହ୍ରସ୍ବ ‘ଉ’କାର ହୁଏ । ଯଥା - ଭୂଃ, ଭୂବୌ, ଭୂବଃ, ଭୂବା, ଭୂବନେଶ୍ବର ଇତ୍ୟାଦି ।

୧୪. ଗୁଣିନ୍, ଧନିନ୍, ପକ୍ଷିନ୍ ଇତ୍ୟାଦି ଜନ୍ ଭାଗାନ୍ତଶବ୍ଦର ରୂପବେଳେ କେବଳ ପ୍ରଥମା ଏକବଚନରେ ଗୁଣୀ, ଧନୀ, ପକ୍ଷୀ ଇତ୍ୟାଦି ଦୀର୍ଘ ‘ଇ’କାର ହୁଏ । ଅନ୍ୟତ୍ର ସବୁ ସ୍ଥାନରେ ହ୍ରସ୍ବ ‘ଇ’କାର ହୁଏ । ଯଥା - ଗୁଣିନୌ, ଗୁଣିନଃ, ଗୁଣିନାମ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।

୧୫. ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗବାଚୀ ଶବ୍ଦର ରୂପରେ ଦ୍ଵିତୀୟା ବହୁବଚନରେ ସ୍ବରଟି ଦୀର୍ଘ ଓ ବିସର୍ଗ ଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ଯଥା - ମତୀଃ, ଧେନୂଃ, ଲତୀଃ, ମାତୃଃ ଇତ୍ୟାଦି ।

୧୬. ଦ୍ଵିତୀୟା ବହୁବଚନ ଏବଂ ଷଷ୍ଠୀ ବହୁବଚନରେ ସମସ୍ତ ସ୍ଵରାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ଶେଷସ୍ଵର ଦୀର୍ଘ ହୁଏ । ଯଥା - ବାଳକାନ, ବାଳକାନାମ୍, ମୁନୀନ, ମୁନୀନାମ୍, ସାଧୁନ୍, ସାଧୁନାମ୍, ପିତୃନ୍, ପିତୃଣାମ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।

କିନ୍ତୁ ଏହି ନିୟମଟି ଏ, ଐ, ଓ ଏବଂ ଔ କାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ଶେଷସ୍ଵର ପାଇଁ ଲାଗୁ ହୁଏନାହିଁ । ଯଥା - ଗାଃ, ଗବାମ୍, ନାବଃ, ନାବାମ୍ ।

୧୭. ଅବ୍ୟୟମାନଙ୍କର ବିଶେଷଣ ନପୁଂସକ ଏକବଚନ ହୁଏ । ଯଥା - ଶୋଭନଂ ପ୍ରାତଃ । ମିଥ୍ୟା ନ ବକ୍ତବ୍ୟମ୍ ଇତ୍ୟାଦି । (ସାମାନ୍ୟ ନପୁଂସକମ୍) । ଅବ୍ୟୟ ପଦର ରୂପାନ୍ତର ହୁଏ ନାହିଁ ।

୧୮. ପଞ୍ଚମ୍ ଠାରୁ ଅଷ୍ଟାଦଶମ୍ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦ ଏବଂ କଟି, ଯତି, ତଟି, ଯୁଷ୍ମଦ୍, ଅସ୍ମଦ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ତିନିଲିଙ୍ଗରେ ସମାନ ହୋଇଥାଏ ।

୧୯. ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗରେ ପ୍ରଥମା ଓ ଦ୍ଵିତୀୟା ଦ୍ଵିବଚନରେ ସ୍ଵରାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ଶେଷସ୍ଵର ଦୀର୍ଘ ହୁଏ; ଯଥା - ବାରିଣା, ମଧୁନୀ, ଦାତୃଣା ଇତ୍ୟାଦି । କିନ୍ତୁ ବହୁବଚନରେ ପ୍ରଥମା ଓ ଦ୍ଵିତୀୟାର ପ୍ରଥମ ‘ଇ’ ବା ‘ଉ’ ସ୍ଥାନରେ ଦୀର୍ଘହେବ । ଯଥା - ବାରାଣି, ମଧୁନି, ଦାତୃଣି ଇତ୍ୟାଦି ।

୨୦. ବାକ୍ୟର ଆରମ୍ଭରେ ଚ, ବା, ହି, ତୁ ପ୍ରଭୃତି ଅବ୍ୟୟ ଏବଂ ଅସ୍ମଦ୍ ଏବଂ ଯୁଷ୍ମଦ୍ ଶବ୍ଦର ଦ୍ଵିତୀୟ ରୂପ (ଯଥା - ତ୍ଵାଂ, ତ୍ଵା, ମଧରୁ ତ୍ଵା, ମାଂ, ମା ମଧରୁ ମା ଇତ୍ୟାଦି) ତ୍ଵା, ମା, ତେ (ତବ ର ଦ୍ଵିତୀୟ ରୂପ) ନୌ, ବଃ, ନଃ, ମେ ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏନାହିଁ ।

୨୧. ଦିଗର ନାମଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ କେବଳ ପଶ୍ଚିମ ଶବ୍ଦଟି ବାଳକ (ଅକାରାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ) ପରି ରୂପ ହେବ ଅଥବା ସ୍ତ୍ରୀ ଲିଙ୍ଗରେ ପଶ୍ଚିମା, ଲତାପରି ରୂପ ହେବ; ଯଥା - ପଶ୍ଚିମେ ଦିଗ୍ଘାଗେ, ପଶ୍ଚିମାୟା ଦିଶି କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବ ଦକ୍ଷିଣ ଏବଂ ଉତ୍ତର ଶବ୍ଦର ରୂପ ସର୍ବ ଶବ୍ଦପରି ରୂପ ହେବ; ଯଥା - ପୂର୍ବସ୍ଥିନ, ପୂର୍ବସ୍ୟାମ୍, ଉତ୍ତରସ୍ୟାମ୍, ଦକ୍ଷିଣସ୍ଥିନ୍ ।

୨୨. ସଂଖ୍ୟାବାଚକ, ‘ଏକ’ ର ଏକବଚନରେ ଓ ତିନିଲିଙ୍ଗରେ ଭିନ୍ନରୂପ ହୁଏ । ‘ଦ୍ଵି’ ର ଦ୍ଵିବଚନ ଓ ତିନିଲିଙ୍ଗରେ ଭିନ୍ନରୂପ ହୁଏ । ଏକ - ଏକଃ, ଏକା, ଏକମ୍ - (‘ସର୍ବ’ ଶବ୍ଦର ତିନିଲିଙ୍ଗରେ ରୂପପରି ହେବ ।) ଦ୍ଵି - ପୁଂଲିଙ୍ଗ - ଦ୍ଵୌ, ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଓ ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗ - ଦ୍ଵେ । ତ୍ରି - ବହୁବଚନ ତିନିଲିଙ୍ଗରେ ଭିନ୍ନରୂପ; ଯଥା - ପୁଂଲିଙ୍ଗ - ତ୍ରୟଃ (ମୁନିପରି), ସ୍ତ୍ରୀ ଲିଙ୍ଗ - ତ୍ରିସ୍ରଃ, ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗ - ତ୍ରାଣି । ଚତୁର୍ ବହୁବଚନ ଓ ତିନିଲିଙ୍ଗରେ ଭିନ୍ନ ରୂପ ଯଥା - ପୁଂଲିଙ୍ଗ - ଚତ୍ଵାରଃ, ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ - ଚତସ୍ରଃ, ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗ - ଚତ୍ଵାରି । ପଞ୍ଚମ୍ ଠାରୁ ଅଷ୍ଟାଦଶମ୍ - ବହୁବଚନ ଓ ତିନିଲିଙ୍ଗରେ ସମାନ ରୂପ । ପଞ୍ଚ ବାଳକାଃ, ତ୍ରୟୋଦଶ ବାଳିକାଃ, ଅଷ୍ଟାଦଶ ପୁରାଣାନି । ଉନବିଂଶତିଃ ବା ଏକୋନବିଂଶତିଃ ବା ଏକାନ୍ନବିଂଶତିଃ ଓ ବିଂଶତିଃ - ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ, ବହୁବଚନ ସବୁଲିଙ୍ଗରେ ସମାନରୂପ । ଏକୋନବିଂଶତିଠାରୁ ପରାର୍ଦ୍ଧ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ-ପ୍ରୟୋଗ ଏକବଚନରେ ହୁଏ କିନ୍ତୁ ଅର୍ଥ ବହୁବଚନ ।

ବିଂଶତିଃ ବାଳକାଃ, ଶତଂ ବାଳିକାଃ, ସହସ୍ରଂ ଫଳାନି, କୋଟିଃ ଜନାଃ । ଦୁଇକୋଡ଼ି, ତିନିକୋଡ଼ି ଇତ୍ୟାଦି ବୁଝାଇଲେ ‘ବିଂଶତି’ ଆଦି ପୂର୍ବରୁ ‘ଦ୍ଵି’ ‘ତ୍ରି’ ଆଦି ବିଶେଷଣ ଲାଗିଲେ ସେହି ପଦମାନଙ୍କର ବଚନ ଲାଗିବ । ଯଥା- ଦ୍ଵେ ଶତେ, ତ୍ରାଣି ଶତାନି । ଏକବିଂଶତିଃ, ବିଂଶତିଃ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ମତି ପରି ରୂପ ହେବ । ତ୍ରିଂଶତ, ଚତ୍ଵାରିଂଶତ, ପଞ୍ଚାଶତ୍ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ - ଭୂତୃତ୍ ପରି ଏକବଚନରେ କିନ୍ତୁ ଅର୍ଥ ବହୁବଚନ । ଷଷ୍ଠି ଠାରୁ ନବମବଚି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଏକବଚନ, ଅର୍ଥ ବହୁବଚନ । ଶତ, ସହସ୍ର, ଅୟୁତ, ଲକ୍ଷ- ନପୁଂସକ ଲିଙ୍ଗ ଏକବଚନ । କୋଟି - ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ, (ମତି ପରି), ଅର୍ବୁଦ ଏବଂ ଅବ୍ଜ (ଫଳ ପରି) ଖର୍ବ ଓ ନିଖର୍ବ (ବାଳକ ଏବଂ ଫଳ ପରି), ଶଙ୍ଖ ଏବଂ ଜଳଧି (ପୁଂଲିଙ୍ଗ) ଅନ୍ୟ, ମଧ୍ୟ ଏବଂ ପରାର୍ଦ୍ଧ (ଫଳ ପରି) ରୂପ ହେବ ।

୨୩. ତିନି ପୁରୁଷର କର୍ତ୍ତା ଥିଲେ କ୍ରିୟା ଉତ୍ତମପୁରୁଷ ଅନୁଯାୟୀ ହେବ । ଯଥା - ଅହଂ, ଦ୍ଵଂ, ସଃ ଚ ଗଛାମଃ ।

୨୪. ପ୍ରଥମ ଏବଂ ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ କର୍ତ୍ତା ଥିଲେ କ୍ରିୟା ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ ଅନୁଯାୟୀ ହୁଏ । ଯଥା - ସଃ, ଦ୍ଵଂ ଚ ଗଚ୍ଛଥଃ ଇତ୍ୟାଦି । ପ୍ରଥମ, ମଧ୍ୟମ, ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ ଥିଲେ କ୍ରିୟା ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ ହେବ ।

୨୫. 'ଇନ୍' ଭାଗାନ୍ତ ଶବ୍ଦ (ଯେଉଁ ଶବ୍ଦର ଉଚ୍ଚାରଣରେ ଶେଷ ଭାଗରେ 'ଇନ୍' ଆସେ; ଯଥା - ଗୁଣିନ୍, ହସ୍ତିନ୍, ଧନିନ୍) ମାନଙ୍କର ରୂପ 'ଗୁଣିନ୍' ଶବ୍ଦର ରୂପପରି ହୁଏ ।

୨୬. କର୍ମ, ଚର୍ମ, ବର୍ମ, ଭସ୍ମ, ଜନ୍ମ ଇତ୍ୟାଦିର ରୂପ 'କର୍ମନ୍' (ଅନ୍ ଭାଗାନ୍ତ) ଶବ୍ଦର ରୂପପରି ହୁଏ ।

୨୭. ଆପଦ୍, ବିପଦ୍, ସମ୍ପଦ୍, ପରିଷଦ୍ ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ତ୍ରୀ ଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ରୂପ ପୁଂଲିଙ୍ଗ 'ସୁହୃଦ୍' ପରି ରୂପ ହୁଏ ।

୨୮. ଯଶଃ, ତେଜଃ, ବୟଃ, ବାସଃ, ରହଃ ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ରୂପ ନପୁଂସକ 'ମନସ୍' ପରି ରୂପ ହୁଏ ।

୨୩ - ବ୍ୟାବହାରିକ ସଂସ୍କୃତ ପ୍ରକରଣ

ଭାଷାକୁ ଶୁଦ୍ଧ ଓ ପରିମାର୍ଜିତ କରିବା ପାଇଁ ବ୍ୟାକରଣ ଜ୍ଞାନ ଆବଶ୍ୟକ । ତେଣୁ ପ୍ରଥମେ ଭାଷା ଶିକ୍ଷା ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ବ୍ୟାକରଣ ଶିକ୍ଷା, ଶିକ୍ଷଣପଦ୍ଧତିର ସ୍ୱାଭାବିକ କ୍ରମ ଅଟେ । ମନୁଷ୍ୟ ଶିଶୁ ପ୍ରଥମେ ଧ୍ୱନିକାକ୍ଷର ଶବ୍ଦ, ପରେ ଦୁଇଟି ଅକ୍ଷର ଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦ ଓ ଏହି କ୍ରମରେ ଛୋଟ ଛୋଟ ବାକ୍ୟରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଦୀର୍ଘ ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟ କହିଥାଏ । ଏହାହିଁ ଭାଷା ଶିକ୍ଷାର ସ୍ୱାଭାବିକ ସୋପାନ । ତେଣୁ ଯେକୌଣସି ଭାଷାର ଶିକ୍ଷା ପାଇଁ ସମ୍ଭାଷଣାତ୍ମକ ପଦ୍ଧତି ହିଁ ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ପଦ୍ଧତି । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ, ଶିଶୁ ସହ ଆମେ ଯେଉଁ ବାର୍ତ୍ତାଳାପ କରୁ ତାହାକୁ ସେ କାନରେ ଶୁଣିକରି ତଥା ଆମର ଅଙ୍ଗଭଙ୍ଗୀ ଓ ଉଚ୍ଚାରଣ ପ୍ରକ୍ରିୟାକୁ ଆଖିରେ ଦେଖିକରି କାଳକ୍ରମେ ସେ ଭାଷାଶିକ୍ଷା କରିଥାଏ । ତେଣୁ ଯେକୌଣସି ଭାଷାରେ ଶିକ୍ଷଣ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏତାଦୃଶ ସମ୍ଭାଷଣ ପଦ୍ଧତିର ପ୍ରୟୋଗ ଏକାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ । ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ପ୍ରଶିକ୍ଷଣ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଉକ୍ତ ପଦ୍ଧତି ଅବଲମ୍ବନୀୟ ।

ପ୍ରଶିକ୍ଷାର୍ଥୀ ପାଇଁ ସମ୍ଭାଷଣ ସୁବୋଧ ଓ ସହଜ ହେଲେ ହିଁ ତା ମନରେ ଭାଷା ଶିକ୍ଷାପାଇଁ ଆଗ୍ରହ ସୃଷ୍ଟି ହେବ । ସେଥିପାଇଁ ପରିଚିତ ଶିକ୍ଷାବଳୀ ଓ ନିତ୍ୟ ଦିନଚର୍ଯ୍ୟାର ଆଧାରରେ ସମ୍ଭାଷଣକୁ ସହଜ କରାଇବାର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ କିଛି ବ୍ୟାବହାରିକ ଶବ୍ଦ ଓ ବାକ୍ୟ ନିମ୍ନରେ ଦିଆଯାଉଅଛି । ଏଥିପ୍ରତି ଧ୍ୟାନଦେବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ଶିକ୍ଷାତାର ପ୍ରୟୋଗ

ଗୁରୁ ଓ ଗୁରୁଜନମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ କରିବା ସମୟରେ - ଗୁରୁବର୍ଯ୍ୟ /
ଗୁରୁଦେବ ! ଅଭିବାଦୟେ / ଚରଣୟୋଃ ଅଭିବନ୍ଦେ / ସାଦରଂ ପ୍ରଣାମାଃ /
ସାଦରଂ ନମୋନମଃ ।

ପିତୃଚରଣଯୋଃ / ମାତୃଚରଣଯୋଃ ସାଦରମ୍ ଅଭିବନ୍ଦେ / ସାଦରଂ
ନମୋନମଃ ।

ସାଧାରଣତଃ ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୂରବାଣୀ (ଫୋନ୍)ର ବ୍ୟବହାର
ସମୟରେ ବା ଅପରିଚିତ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ସମ୍ବୋଧନ କରିବା ସମୟରେ ‘ହ୍ୟାଲୋ’,
‘ଗୁଡ୍ ମର୍ଣିଂ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର କରାଯାଉଛି । ଏ ସମସ୍ତ ସ୍ଥଳରେ
ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇପାରିବ ।

ଓମ୍ / ହରିଃ ଓମ୍ - ହ୍ୟାଲୋ

ସୁ-ପ୍ରଭାତମ୍ - ସୁପ୍ରଭାତ (Good morning)

ନମସ୍ତେ / ନମସ୍କାରଃ / ନମୋନମଃ - ନମସ୍କାର

ଶୁଭରାତ୍ରିଃ - ଶୁଭରାତ୍ରି (Good night)

ଧନ୍ୟବାଦଃ - ଧନ୍ୟବାଦ

ସ୍ବାଗତମ୍ - ସ୍ବାଗତ

ଶ୍ରୀମନ୍ - ଶ୍ରୀମାନ୍ (Sir)

ମାନ୍ୟେ ! ଆର୍ଯ୍ୟେ - ଶ୍ରୀମତି (Madam)

ଆଗଛତୁ - ଆସନ୍ତୁ

ଉପବିଶତୁ - ବସନ୍ତୁ

କ୍ଷମ୍ୟତାମ୍ - କ୍ଷମାକରନ୍ତୁ

ଚିନ୍ତା ମାସୁ - ଚିନ୍ତାକରିବା ଅନାବଶ୍ୟକ

କୃପୟା - କୃପାକରି / ଦୟାକରି

ପୁନଃ ମିଳାମଃ - ପୁଣିଥରେ ଦେଖାହେବ

ଅସୁ - ହଉ / ଠିକ୍ ଅଛି

ବହୁ ସମୀଚୀନମ୍ - ବହୁତ ଭଲ / ଅତି ଉତ୍ତମ

ନିତ୍ୟକର୍ମ

ସକାଳୁ ଉଠିବା ପରେ ମୁହଁଧୋଇବା ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଥମେ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ମନ୍ତ୍ର ପଢ଼ି, ନିଜର ହାତରେ ଭଗବାନଙ୍କର ଦର୍ଶନ କରି ପ୍ରଣାମ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

କରାଗ୍ରେ ବସତେ ଲକ୍ଷ୍ମୀଃ କରମଧ୍ୟେ ସରସ୍ବତୀ ।

କରମୂଳେ ତୁ ଗୋବିନ୍ଦଃ ପ୍ରଭାତେ କରଦର୍ଶନମ୍ ॥

ଏହାପରେ ଶଯ୍ୟାରୁ ଉଠି ଭୂମିରେ ପାଦଦେବା ପୂର୍ବରୁ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ମନ୍ତ୍ର ପଢ଼ି ଭୂମି ବନ୍ଦନ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ସମୁଦ୍ରବସନେ ଦେବି ପର୍ବତସ୍ତନମଶ୍ବଳେ ।

ବିଷ୍ଣୁପତ୍ନି ନମସ୍କୃତ୍ୟଂ ପାଦସ୍ପର୍ଶଂ କ୍ଷମସ୍ବ ମେ ॥

ନିତ୍ୟକର୍ମ ନିମନ୍ତେ ଶବ୍ଦାବଳୀ -

୧. ମୁଖପ୍ରକ୍ଷାଳନମ୍ - ମୁହଁଧୋଇବା
୨. ଦନ୍ତଧାବନମ୍ - ଦାନ୍ତଧୋଇବା
୩. ଶୌଚାଦିକ୍ରିୟା - ଶୌଚାଦିକାର୍ଯ୍ୟ
୪. ସ୍ନାନମ୍ - ଗାଧୋଇବା
୫. ଦେବପୂଜନମ୍ - ଠାକୁରପୂଜା
୬. ଉପାହାରଃ / ଅନ୍ନାହାରଃ - ଜଳଖିଆ
୭. ଭୋଜନମ୍ - ଭୋଜନ
୮. ଶୟନମ୍ - ଶୟନ
୯. ପଠନମ୍ - ପଢ଼ିବା

ନିତ୍ୟବ୍ୟବହାରିୟ ସାମଗ୍ରୀ

୧. ଦନ୍ତକୂର୍ଚ୍ଚ - ଦାନ୍ତଘଷାବ୍ରସ୍
୨. ଦନ୍ତଫେନମ୍ - ଦାନ୍ତଘଷାପେଷ୍ଟ
୩. ଦନ୍ତଚୂର୍ଣ୍ଣମ୍ - ଦାନ୍ତଘଷାପାଉତର
୪. ଜିହ୍ଵାମାର୍ଜନୀ - ଜିଭଛେଲା
୫. ଡେଲମ୍ - ଡେଲ
୬. ସୁବାସଡେଲମ୍ - ସୁବାସିତ ଡେଲ
୭. ନାରିକେଳଡେଲମ୍ - ନଡିଆଡେଲ
୮. ସର୍ଷପଡେଲମ୍ - ସୋରିଷ ଡେଲ
୯. ତିଳଡେଲମ୍ - ରାଶିଡେଲ
୧୦. ବସ୍ତ୍ରଫେନକମ୍ - ଲୁଗାଧୁଆ ସାବୁନ
୧୧. ସୁଫେନକମ୍ - ଦେହଲଗା ସାବୁନ
୧୨. ସୁଗନ୍ଧି - ଅତର (Scent)
୧୩. ଦର୍ପଣ - ଦର୍ପଣ
୧୪. କଙ୍କଡମ୍ - ପାନିଆଁ
୧୫. ନଖକୃତ୍ତନମ୍ - ନଖକଟାଯନ୍ତ୍ର (Nailcutter)
୧୬. ଶୁର - ରେଜର୍ (Razor)
୧୭. ଫେନକପେଟିକା - ସାବୁନଖୋଳ
୧୮. ଅଞ୍ଜନମ୍ - କଞ୍ଜଳ
୧୯. ହୈମିକା - ସ୍ନୋ
୨୦. ଓଷରାଗ - ଲିପ୍ଷିକ୍
୨୧. ସୁବାସକମ୍ - ପାଉତର

ପୋଷାକ

୧.	ଧୌତମ୍	-	ଧୋତି	୨.	ଉରୁକମ୍	-	ପ୍ୟାଞ୍ଜ
୩.	ଯୁତକମ୍	-	ସାର୍ତ୍ତ	୪.	ଅନ୍ତର୍ଯୁତକମ୍	-	ଗଞ୍ଜି
୫.	ଅନ୍ତର୍ବସ୍ତ୍ରମ୍	-	ଅଣ୍ଟରଢ଼ିୟର, ଚଢ଼ି				
୬.	ଶାଟୀ	-	ଶାଢ଼ୀ				
୭.	ଚୋଳଃ	-	ବ୍ଲୁଉୟ୍ / ସେମିଜ୍				
୮.	କୁଡ଼ମଳଃ	-	ବୋତାମ୍				
୯.	ଚାନାଂଶୁକମ୍	-	ରେଶମାବସ୍ତ୍ର				
୧୦.	ବସନମ୍	-	ପରିଧାନ (Garment)				
୧୧.	ଅଧୋରୁକମ୍	-	ପ୍ରଜ୍				
୧୨.	ବେଷ୍ଟିଃ	-	ଲୁଙ୍ଗି				
୧୩.	ଅନ୍ତର୍ନିଚୋଳଃ	-	ଘାଘରା				
୧୪.	କୋଶଃ	-	ପକେଟ୍				
୧୫.	ପ୍ରୈଞ୍ଚବସ୍ତ୍ରମ୍	-	ତଉଲିଆ				
୧୬.	କରବସ୍ତ୍ରମ୍	-	ରୁଫାଲ				
୧୭.	ବସ୍ତ୍ରଖଣ୍ଡଃ	-	ଛୋଟ ତଉଲିଆ (Napkin)				
୧୮.	ପାଦାଂଶୁକମ୍	-	ପାଇଜାମା				
୧୯.	ଉତ୍ତରୀୟମ୍	-	ଓନି				
୨୦.	ଅନ୍ତଃଶାଟୀକମ୍	-	ପେଟିକୋଟ୍ (Petticoat)				
୨୧.	ସ୍ବେଦକମ୍	-	ସ୍ବେଟର୍				
୨୨.	ଉର୍ଷିକା	-	ମଫଲର				

୨୩.	ଗଳପଟ୍ଟ	-	ଟାଇ (Necktie)
୨୪.	ପରିଚ୍ଛଦ	-	ପୋଷାକ
୨୫.	କଟିବସ୍ତ୍ରମ୍	-	ଗ୍ରାଉଜର
୨୬.	କଟିପଟମ୍	-	ବେଲ୍ଟ
୨୭.	ପାଦୁକା / ପାଦତ୍ରାଣମ୍	-	ଜୋଡା
୨୮.	ପଦଯୁତକମ୍	-	ମୋଜା
୨୯.	ପ୍ରାବାରକ	-	ଶାଲ୍ (ଚାଦର)
୩୦.	କରସ୍ଥୂତ	-	ହାତରମୋଜା
୩୧.	ପାଦରକ୍ଷାସୂତ୍ରମ୍	-	ଜୋଡାର ଫିଡା
୩୨.	ପାଦରକ୍ଷା	-	ଚପଲ
୩୩.	ପରିଷ୍କାରକମ୍	-	ଜୋଡାର ପଲିସ୍
୩୪.	ଗାତ୍ରପ୍ରୋଞ୍ଚମ୍	-	ଗାମୁଛା

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଆଭୂଷଣ ଓ ଅଳଙ୍କାର

୧.	ଘଟାପତ୍ରମ୍	-	ହାତଘଣ୍ଟା	୨.	ଉପନେତ୍ରମ୍	-	ଚଷମା
୩.	ହାର	-	ଚେନ୍	୪.	ଶିରସ୍ତମ୍	-	ଟୋପି
୫.	ମୁଦ୍ରିକା	-	ମୁଦି	୬.	କଙ୍କଶମ୍	-	କଙ୍କଶ
୭.	କଟକମ୍	-	ଚୁଡ଼ି	୮.	କୁଣ୍ଡଳମ୍	-	କାନପୁଲ୍
୯.	ମେଖିଲା	-	ଅଣାସୂତା	୧୦.	ନୁପୁରମ୍	-	ପାଉଁଜି
୧୧.	କାଚକଟମ୍	-	କାଚରଚୁଡ଼ି	୧୨.	ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମ୍	-	ସୁନା
୧୩.	ରୌପ୍ୟମ୍	-	ରୂପା				
୧୪.	ସଂଦଂଶିକା / କେଶସୂତା	-	ମୁଣ୍ଡକଣ୍ଠା				
୧୫.	କଣ୍ଠହାର	-	ନେକ୍‌ଲେସ୍	୧୬.	ତରଳ	-	ଲକେଟ୍

ଖାଦ୍ୟ ପଦାର୍ଥ

୧. ଚାୟମ୍	- ଚା	୨. କର୍ପି	- କର୍ପି
୩. ଜଡ଼ଲିଃ	- ଜଟିଳି	୪. ଉପମା	- ଉପମା
୫. କୃଥିତମ୍	- ସାମ୍ବର	୬. ସ୍ନିଗ୍ଧପିଷ୍ଟକମ୍	- ପକୃତି
୭. ରସଃ	- ସୁପ୍	୮. ପ୍ରପାଣକମ୍	- ସରବତ / ପଣା
୯. ଚିପିଟକମ୍	- ରୁଡା	୧୦. ବିସ୍ମିଟଃ	- ବିସ୍ମୁଟ
୧୧. ମଣ୍ଡପିଷ୍ଟକମ୍	- ସାଣ୍ଡିର୍	୧୨. ମିଷ୍ଟାନ୍ନମ୍	- ମିଠେଇ
୧୩. ରସଗୋଲକମ୍	- ରସଗୋଲା	୧୪. ଲଢୁକମ୍	- ଲଢୁ
୧୫. ମୋମକମ୍	- ପେଡା	୧୬. ଲାଙ୍ଗାଃ	- ଖଇ
୧୭. ଭର୍ଜିତଶୁଳଃ	- ମୁଡି	୧୮. ପିଷ୍ଟକମ୍	- ପିଠା
୧୯. ଦୋସା	- ଦୋସା	୨୦. ଉପସେଚନମ୍	- ଚଟଣି
୨୧. ପୁରିକା	- ପୁରି	୨୨. ବଡ଼ା	- ବରା
୨୩. ପାନୀୟ ଜଳମ୍	- ପିଇବା ପାଣି		
୨୪. ଗୁଡ଼ଃ	- ଗୁଡ଼	୨୫. ସ୍ତବକମ୍	- ମିଶ୍ରି
୨୬. ଶର୍କରା	- ଚିନି	୨୭. ଦୁଗ୍ଧମ୍	- କ୍ଷୀର
୨୮. ଦଧି	- ଦହି	୨୯. ତକ୍ରମ୍	- ଘୋଳଦହି
୩୦. ଆମାକ୍ଷା / ଛିନ୍ନକମ୍	- ଛେନା	୩୧. ଚାକଲେଟଃ	- ଚକୋଲେଟ୍
୩୨. ଚର୍ବଣକମ୍	- ଚୁଇଙ୍ଗମ୍	୩୩. ପର୍ପଟମ୍	- ପାମ୍ପଡ
୩୪. ମଧୁ	- ମହୁ	୩୫. ଉପଦଂଶଃ	- ଆଚାର
୩୬. ଲବଣମ୍	- ଲୁଣ		
୩୭. ଭଜ୍ଜମ୍ / ଓଦନମ୍ / ଅନ୍ନମ୍	- ଭାତ		

୩୮. ପଳାନୁମ୍-ପଳାଉ ୩୯. ଖେଚରୀ / ଚିତ୍ରାନୁମ୍ - ଖେଚେତି
 ୪୦. ପର୍ଯ୍ୟୁଷିତାନୁମ୍ / କ୍ଷାଳିତାନୁମ୍ - ପଖାଳଭାତ
 ୪୧. ଦ୍ଵିଦଳମ୍ / ସୁପଃ - ଡାଲି
 ୪୨. ବ୍ୟଞ୍ଜନମ୍ / ତେମନମ୍ - ତରକାରୀ / ତିଅଣ
 ୪୩. ଭର୍ଜମ୍ - ଭଜା ୪୪. ଅମ୍ଳମ୍ - ଖଟା
 ୪୫. ରୋଟିକା / ଚପାତିଃ - ରୁଟି ୪୬. ପ୍ରରୋଟିକା - ପରଟା
 ୪୭. ଚରୁଃ - ସୁଜି ୪୮. ପାୟସମ୍ - ଖୁରି
 ୪୯. ମସୂଃ - ମାଛ ୫୦. ମାଂସମ୍ - ମାଂସ
 ୫୧. ଫଳରସଃ - ଫଳରସ ୫୨. ମିଶ୍ରକମ୍ - ମିଶ୍ରକର
 ୫୩. ଲିମ୍ବୁକଂ - ଲେମ୍ବୁ ୫୪. ମରିଚମ୍ - ଲଙ୍କା
 ୫୫. ତାମ୍ବୁଳମ୍ - ପାନ

ବିବିଧ ଶବ୍ଦ

୧. ତଣ୍ଡୁଳଃ - ଚାଉଳ, ୨. ଗୋଧୂମଃ - ଗହମ, ୩. ଧାନ୍ୟମ୍ - ଧାନ,
 ୪. ମାଷଃ, ବ୍ରାହିଃ - ବିରି, ୫. ରାଜମାଷଃ - ରାଜମା,
 ୬. ଭୃତଶକମ୍ - ବାଦାମ, ୭. ମୁଦଗଃ - ମୁଗ, ୮. ତିଳମ୍ - ରାଶି,
 ୯. କୁଳୁତଥଃ - କୋଳଥ, ୧୦. ମସୁରଃ - ମସୁର,
 ୧୧. ସର୍ଷପଃ - ସୋରିଷ, ୧୨. ଦାଲଃ - ଡାଲି, ୧୩. ବର୍ଜରୀ - ବାଜରା,
 ୧୪. ଚଣକମ୍ - ଚଣା

ବିବିଧ ପରିବା

୧. ବାର୍ତ୍ତାକମ୍ / ବୃତ୍ତାକଃ - ବାଜଗଣ, ୨. କର୍କାରୁଃ - କଖାରୁ,
 ୩. ଗୋରାଣୀ - ଗୁଆଁର, ୪. ବନ୍ଧକେମ୍ବୁକମ୍ - ବନ୍ଧାକୋବି,
 ୫. ପୁଷ୍ପକେମ୍ବୁକମ୍ - ପୁଲକୋବି, ୬. ଧାନ୍ୟକପତ୍ରମ୍ - ଧନିଆଁପତ୍ର,
 ୭. ଗର୍ଜରଃ - ଗାଜର, ୮. ରସୁନଃ / ଲଶୁନଃ - ରଶୁଣ,

୯. ପଳାଶୁଃ - ପିଆଜ, ୧୦. ଆଳୁଃ/ଆଳୁକମ୍ - ଆଳୁ,
 ୧୧. ପଟୋଳଃ - ପୋଟଳ, ୧୨. ଆଦ୍ରକମ୍ - ଅଦା,
 ୧୩. ଭେଣ୍ଡାକମ୍ / ଭେଣ୍ଡିକା - ଭେଣ୍ଡି, ୧୪. ମୂଳକମ୍ - ମୂଳା,
 ୧୫. ଘୋଷକମ୍ - ଛହି, ୧୬. ରକ୍ତଫଳମ୍ / ସୁବାର୍ତ୍ତାକୀ - ବିଳାତିବାଇଗଣ,
 ୧୭. ସ୍ତମ୍ଭାଳୁକମ୍ - ଖମ୍ବଆଳୁ, ୧୮. ପୂତିକା - ପୋଇ,
 ୧୯. କାରବେଲ୍ଲଃ - କଲରା, ୨୦. ଶାକଃ - ପରିବା,
 ୨୧. କନ୍ଦମୂଳମ୍ - କନ୍ଦମୂଳ, ୨୨. ଅଲାବୁଃ / ତୁମ୍ବଃ - ଲାଉ

ଫଳ

୧. ପାରାବତମ୍ - ସେଓ ୨. ଜମ୍ବୁଫଳମ୍ - ଜାମୁକୋଳି
 ୩. ବଦରାଫଳମ୍ - ବରକୋଳି ୪. କଦଳୀ ଫଳମ୍ - କଦଳୀ
 ୫. ନାରିକେଳଫଳମ୍ - ନଡ଼ିଆ ୬. କର୍କଟୀ - କାକୁଡ଼ି
 ୭. କାକୁତକମ୍ - କାକୁଫଳ ୮. ପୟଃପେଟୀ - ପଇଡ଼
 ୯. ବାଜପୁରମ୍ - ପିଢୁଳି ୧୦. କାକୁବାଜମ୍ - କାକୁ
 ୧୧. ସୀତାଫଳମ୍ - ଆତ / ବଡ଼ିଆଳ
 ୧୨. ଦ୍ରାକ୍ଷା - ଅଜୁର ୧୩. ପନସଫଳମ୍ - ପଣସ
 ୧୪. ଆମ୍ବଫଳମ୍ - ଆମ୍ବ ୧୫. ନାରଙ୍ଗଫଳମ୍ - କମଳା
 ୧୬. ତରମୁଜଫଳମ୍ - ତରଭୁଜ ୧୭. ତାଳମ୍ - ତାଳ
 ୧୮. ଦାଡିମ ଫଳମ୍ - ଡାଲିମ୍ବ ୧୯. ଶୁଷ୍କଦ୍ରାକ୍ଷା - କିଶମିଶ
 ୨୦. କପିଥମ୍ - କଇଥ ୨୧. ବିଲ୍ବମ୍ - ବେଲ

ଫୁଲ

୧. ତରରପୁଷ୍ପମ୍ - ଟରରଫୁଲ ୨. କର୍ଣ୍ଣକାରଃ - କନିଅରଫୁଲ
 ୩. କମଳମ୍ - ପଦ୍ମଫୁଲ ୪. କୁମୁଦମ୍ - କଇଁଫୁଲ

୫. ମନ୍ଦାରପୁଷ୍ପମ୍ - ମନ୍ଦାରଫୁଲ ୬. ଗେଣ୍ଡୁକମ୍ - ଗେଣ୍ଡୁଫୁଲ
 ୭. ସ୍ଥୂଳପଦ୍ମଗମ୍ - ଗୋଲାପଫୁଲ ୮. ସୂର୍ଯ୍ୟପୁଷ୍ପମ୍ - ସୂର୍ଯ୍ୟମୁଖୀଫୁଲ
 ୯. ଶେଫାଳିପୁଷ୍ପମ୍ - ଗଙ୍ଗାଶିଉଳିଫୁଲ

୧୦. ରଜନୀଗନ୍ଧା - ରଜନୀଗନ୍ଧା ୧୧. ଚମ୍ପକମ୍ - ଚମ୍ପାଫୁଲ

ଗୃହୋପକରଣ

୧. ପର୍ଯ୍ୟଙ୍କଃ - ପଲଙ୍କ ୨. ଶଯ୍ୟା - ଶେଜ
 ୩. ଆସ୍ତରଶମ୍ - ବିଛଣାଚାଦର ୪. ଖଡ୍ଗା / ଖଟଃ - ଖଟ
 ୫. ଉପଧାନମ୍ - ଡକିଆ ୬. ମଶକାରିଃ / ମଶାରିଃ - ମଶାରି
 ୭. କନ୍ଦଳମ୍ - କନ୍ଦଳ ୮. ଆସନ୍ଦଃ - ଚଉକି
 ୯. ସୁଖାସନମ୍ - ସୋଫା ୧୦. ଆରାମାସନ୍ଦଃ - ଆରାମଚଉକି
 ୧୧. ସମୁଦ୍‌ଗକମ୍ / ମଞ୍ଜୁଷା - ସିନ୍ଦୂକ ୧୨. ପେଟିକା - ବାକ୍ସ
 ୧୩. ସୂତ୍ରକଟମ୍ - ଶତରଞ୍ଜି ୧୪. ପାଠପଟଃ - ଦରି
 ୧୫. କାଷ୍ଠମୃତା - ଆଲମାରୀ ୧୬. ଭିତ୍ତିପେଟିକା-କାନ୍ଥଆଲମାରୀ
 ୧୭. ପାଦଶୋଧକମ୍ - ପାପୋଛ ୧୮. ଉତ୍‌ପୀଠିକା - ଟେବୁଲ୍
 ୧୯. ସମ୍ମାଜ୍ଜନୀ - ଝାଡୁ ୨୦. ସ୍ୱ୍ୟତମ୍ - ବ୍ୟାଗ୍
 ୨୧. ଚକ୍ରଃ - ପାଣିପିଇବା ଗିଲାସ
 ୨୨. ଛୁରିକା - ଛୁରୀ ୨୩. ବ୍ୟଞ୍ଜନମ୍ - ପଞ୍ଜୀ
 ୨୪. ଅନିଳକୋଶଃ - ଗ୍ୟାସ୍‌ସିଲିଣ୍ଡର
 ୨୫. ଭୋଜନପୀଠମ୍ - (Dining table)
 ୨୬. ଉଦ୍‌ବନ୍ଧକମ୍ - (Hanger)
 ୨୭. ପେଷକମ୍ - (Grinder)

୨୮. କୁଞ୍ଚିକା	-	ଚାବି	୨୯. ତାଳଃ	-	ତାଳା
୩୦. ଅଗ୍ନିପେଟିକା	-	ଦିଆସିଲି	୩୧. ସ୍ଥାଳୀ / ସ୍ଥାଳଃ	-	ଥାଳି
୩୨. ଚମସଃ / ଚାମଟଃ	-	ଚାମଟ	୩୩. ଯବନିକା	-	ପରଦା
୩୪. ଆତପତ୍ରମ୍	-	ଛତା	୩୪. ଚାୟଫଳକମ୍	-	ଟିପୟ
୩୬. କରଦାପଃ	-	ଚର୍ଚ୍ଚିଲାଇଟ୍	୩୭. ଭିତ୍ତିଘଟୀୟସ୍ତମ୍	-	କାନ୍ଥଘଣ୍ଟା
୩୮. ଅନିଳଚୁଲ୍ଲା	-	ଗ୍ୟାସଚୁଲ୍ଲା	୩୯. ଦ୍ରୋଣୀ	-	ଜାଳ / ମଟା

ବିଭିନ୍ନ ଅନୁଷ୍ଠାନ

ବିଦ୍ୟାଳୟଃ	-	ବିଦ୍ୟାଳୟ	ମହାବିଦ୍ୟାଳୟଃ	-	ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ
କାର୍ଯ୍ୟାଳୟଃ	-	(Office)	ଚିକିତ୍ସାଳୟଃ	-	ଡାକ୍ତରଖାନା
ବିତ୍ତକୋଷଃ	-	ବ୍ୟାଙ୍କ୍	ବିପଣିଃ	-	ବଜାର
ଆପଣଃ	-	ଦୋକାନ	କୋଷାଗାରଃ	-	ଗ୍ରେଜେରୀ

ଲିଖନ ଓ ପଠନ ସାମଗ୍ରୀ

୧. ଲେଖନୀ	-	ପେନ୍	୨. ଅଙ୍କନୀ	-	ପେନ୍‌ସିଲ
୩. ପୁସ୍ତକମ୍	-	ବହି	୪. ଅଭ୍ୟାସପୁସ୍ତିକା	-	ଖାତା
୫. କୃଷ୍ଣପତ୍ରମ୍	-	କାର୍ବନକାଗଜ	୬. କର୍ଗଜମ୍	-	କାଗଜ
୭. ସଞ୍ଚିକା	-	ଫାଇଲ୍	୮. ପତ୍ରଭାରଃ	-	ପେପରଝେଟ୍
୯. ରତ୍ନିକା	-	ପଞ୍ଜି (କଣାକରିବାଯନ୍ତ୍ର)			
୧୦. ପୁନଃ ପୁରଣୀ	-	ରିଫିଲ୍	୧୧. ଚଳତ୍କୋଷଃ	-	ଡୟାରୀ
୧୨. ନିର୍ଯ୍ୟାସଃ	-	ଅଠା	୧୩. ସୁଚିକା	-	ପିନ୍
୧୪. ଧାରଣୀ	-	ର୍ୟାକ୍	୧୫. ଲେଖପୀଠମ୍	-	ଡେସ୍କ
୧୬. ସମାଚାରପତ୍ରମ୍ / ବୃତ୍ତପତ୍ରମ୍	-	ଖବରକାଗଜ			

ଶରୀରର ଅଙ୍ଗ

୧. ମୁଖମ୍ - ମୁହଁ	୨. ମସ୍ତକମ୍ - ମୁଣ୍ଡ
୩. ନାସିକା - ନାକ	୪. କର୍ଣ୍ଣଃ - କାନ
୫. ନେତ୍ରମ୍ - ଆଖି	୬. ଜିହ୍ଵା - ଜିଭ
୭. ଦନ୍ତଃ - ଦାନ୍ତ	୮. ହସ୍ତଃ - ହାତ
୯. ପାଦଃ - ଗୋଡ଼	୧୦. ଉଦରମ୍ - ପେଟ
୧୧. ଅସ୍ଥି - ହାଡ଼	୧୨. ରକ୍ତମ୍ - ରକ୍ତ
୧୩. ଗଲ୍ଘ୍ଵ - ଗାଲ	୧୪. ଭୃଜଃ - ବାହୁ
୧୫. ମଳଦ୍ଵାରମ୍ - ମଳଦ୍ଵାର	୧୬. ମୂତ୍ରାଶୟଃ - ମୂତ୍ରାଶୟ
୧୭. ବକ୍ଷଃ - ଛାତି	୧୮. ପୃଷ୍ଠଃ - ପିଠି
୧୯. କେଶଃ - ବାଳ	୨୦. ଓଷ୍ଠଃ - ଓଠ
୨୧. ଅଗ୍ନି - ଲୁହ	୨୨. ଶ୍ଵେତ - ଦାଢ଼ି / ନିଶ
୨୩. ଗ୍ରୀବା - ବେକ	
୨୪. କଣ୍ଠଃ - ଗଳା	୨୫. ଅଙ୍ଗୁଳି - ଆଙ୍ଗୁଠି
୨୬. ନାଭିଃ - ନାଭି	୨୬. ହୃଦପିଣ୍ଡମ୍ - ହୃଦୟ
୨୮. କଟିଃ - ଅଣ୍ଟା	୨୯. କଫୋଶିଃ - କହୁଣୀ
୩୦. ମଣିବନ୍ଧଃ - ମଣିବନ୍ଧ	୩୧. ଜାନ୍ତୁ - ଆଣ୍ଟୁ
୩୨. ଚର୍ମ - ଚମ	୩୩. ସ୍ଵେଦଃ - ଝାଳ

ପଦବୀ ଓ ବ୍ୟବସାୟ

୧. ଚିକିତ୍ସକଃ / ବୈଦ୍ୟଃ - ଡାକ୍ତର
 ୨. ଚିକିତ୍ସିକା : ବୈଦ୍ୟା - ମହିଳା ଡାକ୍ତର

୩. ସୂଚକ - ଦର୍ଜ	୪. ବୈତନିକ - ମଜୁରିଆ
୫. ଲେପକ - ରାଜମିସ୍ତ୍ରୀ	୬. ତୈଳିକ - ତେଲି
୭. ଦ୍ଵାରରକ୍ଷକ - ଦରଘାନ / ଜଗୁଆଳି	
୮. ଚର୍ମକାର - ମୋଚି	୯. ଭିକ୍ଷୁକ - ଭିକାରୀ
୧୦. କର୍ମକାର - କମାର	୧୧. ସାଧକ - ସାଧକ
୧୨. ଅତିଥି - ଅତିଥି	୧୩. ଭେଷଜିକ - ଔଷଧବିକ୍ରେତା
୧୪. ଆପଣିକ - ଦୋକାନୀ	୧୫. କଂସ୍ୟକାର - କଂସାରି
୧୬. ତ୍ରୁପୁସ୍କର - ଟିଣକାରିଗର	୧୬. ଧାବର - କେଉଟ
୧୭. ବ୍ୟାଧ - ଶିକାରୀ	୧୯. ନାଗରିକ - ନାଗରିକ
୨୦. ଲେଖକ - ଲେଖକ	୨୨. ଗାୟକ - ଗାୟକ
୨୨. ବାଦକ - ବାଦକ	୨୩. ଉତ୍ତମର୍ଷ - ରଣଦେବାବାଲା
୨୪. ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣକାର - ବଣିଆ	୨୪. ଲିପିକ - କୁର୍ଜ
୨୬. କୃଷକ - କୃଷକ	୨୬. ଶିକ୍ଷକ - ଶିକ୍ଷକ
୨୭. ବୈଜ୍ଞାନିକ - ବୈଜ୍ଞାନିକ	୨୯. ଚାଳକ - ଗାଡ଼ିଚାଳକ
୩୦. ସେନାଧ୍ୟକ୍ଷ - ସେନାପତି	୩୧. ନ୍ୟାୟବାଦୀ - ଓକିଲ
୩୨. ନ୍ୟାୟାଧୀଶ - ବିଚାରକ	୩୩. ରଜକ - ଧୋବା
୩୪. ବୈଦେଶିକ - ବିଦେଶୀ	୩୫. ସଂମାର୍ଜକ - ଝାଡୁକରିବାବାଲା
୩୬. ତକ୍ଷକ - ବଢ଼େଇ	୩୬. ଅଧର୍ମର୍ଷ - ଯିଏ ରଣନେଇଥିବ
୩୭. ଭୃତ୍ୟ - ଚାକର	୩୯. କାଷ୍ଠଜ୍ଞେୟକ - କାଠହାଣିବାବାଲା
୪୦. କରଗ୍ରାହକ - (Collector)	୪୧. କୁମ୍ଭକାର - କୁମ୍ଭାର

୪୨. ପ୍ରତିବେଶୀ - ପଡ଼ୋଶୀ ୪୩. ମାଂସିକଃ - କଂସେଇ
 ୪୪. ସୁଲିପିକଃ - ପେଶକାର ୪୫. ଅଧିକାରୀ - ଅଧିସର
 ୪୬. ଅଭିଯତ୍ତା - ଇଞ୍ଜିନିୟର ୪୭. ଉଚ୍ଚଙ୍କକଃ - (Typist)
 ୪୮. ବିକ୍ରୟିକଃ - (Salesman)

ଯାନବାହନ

୧. ଦ୍ବିଚକ୍ରଯାନମ୍ - ସାଇକେଲ । ୨. ତ୍ରିଚକ୍ରଯାନମ୍ - ରିକ୍ସା ।
 ୩. ଚତୁଚକ୍ରଯାନମ୍ - ଅଟୋରିକ୍ସା । ୪. ସ୍କୁଟର, କାର, ବସ୍ ଇତ୍ୟାଦି ପାଇଁ
 ଯାନମ୍ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଥାଏ । ଯଥା - ସ୍କୁଟର ଯାନମ୍, ବସ୍ ଯାନମ୍,
 କାର ଯାନମ୍, ମୁଉରଯାନମ୍, ଟ୍ରକ ଯାନମ୍, ୫. ଶକଟମ୍ - ଶଗଡ଼ଗାଡ଼ି, ୬.
 ବ୍ୟୋମଯାନମ୍ - ଉଡ଼ାଯାହାଜ, ୭. ଧୂମଶକଟମ୍ / ରେଳଯାନମ୍ -
 ରେଳଗାଡ଼ି, ୮. ବିଦ୍ୟୁତ୍ତ୍ବକଟମ୍ - ବିଦ୍ୟୁତଚାଳିତ ଟ୍ରେନ, ୯. ବସ୍ କୁ
 ଲୋକଯାନମ୍ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ ।
 ୧୦. ଅଗ୍ନିତୈଳମ୍ - ପେଟ୍ରୋଲ, ୧୧. ନେମି - (Ream tyre),
 ୧୨. ଅନ୍ତର୍ନେମି - (Tube), ୧୩. ସ୍ଥାନମ୍ - (Seat), ୧୪. ରୋଧନୀ
 - ବ୍ରେକ୍, ୧୫. ସମାକରଣମ୍ - ମରାମତି ।

ପରିବାର

୧. ପିତା / ଜନକଃ - ବାପା
 ୨. ମାତା / ଜନନୀ - ମାଆ
 ୩. ପିତୃଭିଃ - ବାପା ଓ ମାଆ
 ୪. ଜ୍ୟେଷ୍ଠପିତା / ଜ୍ୟେଷ୍ଠପିତୃବ୍ୟଃ - ବଡ଼ବାପା / ଦଦେଇ
 ୫. ଜ୍ୟେଷ୍ଠମାତା / ଜ୍ୟେଷ୍ଠପିତୃବ୍ୟା - ବଡ଼ ମା / ଦେଠେଇ
 ୬. ପିତୃବ୍ୟଃ - କକା / ସାନବାପା, ୭. ପିତୃବ୍ୟା - ଖୁଡ଼ି / ସାନ ମା

୮. ଭ୍ରାତା / ସହୋଦରଃ - ଭାଇ, ୯. ଭଗିନୀ / ସହୋଦରୀ - ଭଉଣୀ
 ୧୦. ପିତାମହଃ - ଜେଜେବାପା, ୧୧. ପିତାମହୀ - ଜେଜେମା
 ୧୨. ମାତାମହଃ - ଅଜା ୧୩. ମାତାମହୀ - ଆଜି
 ୧୪. ପ୍ରପିତାମହଃ - ଗୋସେଇଁ ଜେଜେବାପା
 ୧୫. ପ୍ରପିତାମହୀ - ଗୋସେଇଁ ଜେଜେମା
 ୧୬. ପ୍ରମାତାମହଃ - ଗୋସେଇଁ ଅଜା
 ୧୭. ପ୍ରମାତାମହୀ - ଗୋସେଇଁ ଆଜି
 ୧୮. ଅଗ୍ରଜଃ / ଜ୍ୟେଷ୍ଠଭ୍ରାତା - ବଡ଼ଭାଇ
 ୧୯. ଅଗ୍ରଜା / ଜ୍ୟେଷ୍ଠଭଗିନୀ - ବଡ଼ଭଉଣୀ
 ୨୦. ଅନୁଜଃ / କନିଷ୍ଠଭ୍ରାତା - ସାନଭାଇ
 ୨୧. ଅନୁଜା / କନିଷ୍ଠଭଗିନୀ - ସାନ ଭଉଣୀ
 ୨୨. ପୁତ୍ରଃ - ପୁଅ ୨୩. ପୁତ୍ରୀ / କନ୍ୟା - ଝିଅ
 ୨୪. ଭ୍ରାତ୍ରୀୟଃ / ଭ୍ରାତୃଷ୍ଠୁତ୍ରଃ - ପୁତୁରା (ଭାଇର ପୁଅ)
 ୨୫. ଭ୍ରାତ୍ରୀୟା - ଝିଆରୀ (ଭାଇର ଝିଅ)
 ୨୬. ପୌତ୍ରଃ - ନାତି (ପୁଅର ନାତି)
 ୨୭. ପୌତ୍ରୀ - ନାତୁଣୀ (ପୁଅର ଝିଅ)
 ୨୮. ଦୌହିତ୍ରଃ - ନାତି (ଝିଅର ପୁଅ)
 ୨୯. ଦୌହିତ୍ରୀ - ନାତୁଣୀ (ଝିଅର ଝିଅ)
 ୩୦. ପ୍ରପୌତ୍ରଃ - ଅଣନାତି ୩୧. ପ୍ରପୌତ୍ରୀ - ଅଣନାତୁଣୀ
 ୩୨. ଯମଜଃ - ଯାଆଁଳା ଭାଇ ୩୩. ଯମଜା - ଯାଆଁଳାଭଉଣୀ
 ୩୪. ଜାମାତା - ଭାଇଁ ୩୫. ନନନ୍ଦା / ନନାନ୍ଦା - ନଣନ୍ଦ

୩୬. ନନାତ୍ପତିଃ - ନଣନ୍ଦେଇ	୩୭. ବଧୂଃ - ବୋହୁ
୩୮. ଯାତା / ଦେବୃଜାୟା - ଯାଆ	୩୯. ଭ୍ରାତୃଜାୟା - ଭାଉଜ
୪୦. ଦେବରଃ - ଦିଅର	୪୧. ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଦେବରଃ-ଦେଉଶୁର
୪୨. ଶ୍ୱଶୁରଃ - ଶ୍ୱଶୁର	୪୩. ଶ୍ୱଶୁଃ - ଶାଶୁ
୪୪. ଆବୁରଃ / ଭଗିନୀପତିଃ-ଭିଶୋଇ	୪୫. ମାତୁଳଃ - ମାମୁଁ
୪୬. ମାତୁଳୀ - ମାଳଁ	୪୭. ମାତୁଳେୟଃ-ମାମୁଁ ପୁଅ ଭାଇ
୪୮. ମାତୁଳେୟୀ - ମାମୁଁଝିଅ ଭଉଣୀ	୪୯. ଭାଗିନେୟଃ - ଭଣଜା
୫୦. ଭାଗିନେୟୀ - ଭାଣଜୀ	୫୧. ପିତୃଷ୍ଠା - ପିଉସୀ
୫୨. ମାତୃଷ୍ଠା - ମାଉସୀ	୫୩. ପିତୃଷ୍ଠପତିଃ - ପିଉସା
୫୪. ମାତୃଷ୍ଠପତିଃ - ମଉସା	୫୪. ପିତୃଷ୍ଠାୟଃ-ପିଉସୀପୁଅ ଭାଇ
୫୬. ପିତୃଷ୍ଠାୟୀ - ପିଉସାଝିଅ ଭଉଣୀ	
୫୭. ମାତୃଷ୍ଠାୟଃ - ମାଉସୀପୁଅ ଭାଇ	
୫୮. ମାତୃଷ୍ଠାୟୀ - ମାଉସୀଝିଅ ଭଉଣୀ	
୫୯. ଶାଳକଃ - ଶଳା	
୬୦. ଶାଳୀ / ଶାଳିକା - ଶାଳୀ	
୬୧. ସୋଡ଼ / ଶାଳୀପତିଃ - ସଡ଼ୁ	

ସମୟ

୫.୦୦	-	ପଞ୍ଚବାଦନମ୍
୫.୦୫	-	ପଞ୍ଚାଧିକପଞ୍ଚବାଦନମ୍
୫.୧୦	-	ଦଶାଧିକପଞ୍ଚବାଦନମ୍
୫.୧୫	-	ସପାଦପଞ୍ଚବାଦନମ୍

୫.୨୦	-	ବିଂଶତ୍ୟଧିକପଞ୍ଚବାଦନମ୍
୫.୨୫	-	ପଞ୍ଚବିଂଶତ୍ୟଧିକପଞ୍ଚବାଦନମ୍
୫.୩୦	-	ସାର୍ଦ୍ଧପଞ୍ଚବାଦନମ୍
୫.୩୫	-	ପଞ୍ଚତ୍ରିଂଶଦଧିକପଞ୍ଚବାଦନମ୍ ପଞ୍ଚବିଂଶତିନ୍ୟୁନଷଡ୍‌ବାଦନମ୍
୫.୪୦	-	ଚତ୍ୱାରିଂଶଦଧିକପଞ୍ଚବାଦନମ୍ ବିଂଶତିନ୍ୟୁନଷଡ୍‌ବାଦନମ୍
୫.୪୫	-	ପାଦୋନଷଡ୍‌ବାଦନମ୍
୫.୫୦	-	ଦଶନ୍ୟୁନଷଡ୍‌ବାଦନମ୍
୫.୫୫	-	ପଞ୍ଚନ୍ୟୁନଷଡ୍‌ବାଦନମ୍
୬.୦୦	-	ଷଡ୍‌ବାଦନମ୍

ସପ୍ତାହର ବାର ଗୁଡ଼ିକ

୧. ରବି - ଅର୍ଜବାସରଃ	୨. ସୋମ - ଚନ୍ଦ୍ରବାସରଃ
୩. ମଙ୍ଗଳ - ଭୌମବାସରଃ	୪. ବୁଧ - ପଞ୍ଚିତବାସରଃ
୫. ଗୁରୁ - ବୃହସ୍ପତିବାସରଃ	୬. ଶୁକ୍ର - ଭୃଗୁବାସରଃ
୭. ଶନି - ସୌରିବାସରଃ ।	

ପରିଚୟ

୧. ଭବତଃ ନାମ କିମ୍ ? (ପୁଂ) - ଆପଣଙ୍କ ନାମ କଣ ? ମମ ନାମ ମହେଶଃ	- ମୋର ନାମ ମହେଶ ।
୨. ଭବତ୍ୟାଃ ନାମ କିମ୍ ? (ସ୍ତ୍ରୀ) - ଆପଣଙ୍କ ନାମ କଣ ? ମମ ନାମ ସୁରେଖା	- ମୋର ନାମ ସୁରେଖା ।

୩. ଭବତଃ/ଭବତ୍ୟାଃ ପୁତ୍ରସ୍ୟ ନାମ କିମ୍ ? - ଆପଣଙ୍କ ପୁଅର ନାମ କଣ ?

ମମ ପୁତ୍ରସ୍ୟ ନାମ ପ୍ରିୟବ୍ରତଃ - ମୋର ପୁତ୍ରର ନାମ ପ୍ରିୟବ୍ରତ ।

୪. ଅସ୍ୟ ନାମ କିମ୍ ? (ପୁଂ) - ଏହାର ନାଁ କଣ ?

ଅସ୍ୟ ନାମ ସମୀରଃ - ଏହାର ନାମ ସମୀର ।

୫. ଅସ୍ୟାଃ ନାମ କିମ୍ ? (ସ୍ତ୍ରୀ) - ଏହାର ନାଁ କଣ ?

ଅସ୍ୟାଃ ନାମ ମନୋରମା - ଏହାର ନାମ ମନୋରମା ।

୬. ଭବାନ୍ କଃ ? (ପୁଂ) - ଆପଣ କିଏ ?

ଅହଂ ଛାତ୍ରଃ - ମୁଁ ଛାତ୍ର ।

୭. ଭବତୀ କା ? (ସ୍ତ୍ରୀ) - ଆପଣ କିଏ ?

ଅହଂ ଛାତ୍ରୀ - ମୁଁ ଛାତ୍ରୀ ।

୮. ଅହଂ କଃ ? (ସ୍ତ୍ରୀ) - ମୁଁ କିଏ ?

ଭବାନ୍ ଅଧ୍ୟାପକଃ - ଆପଣ ଅଧ୍ୟାପକ ।

୯. ଅହଂ କା ? (ସ୍ତ୍ରୀ) - ମୁଁ କିଏ ?

ଅହଂ ଗାୟିକା - ମୁଁ ଗାୟିକା ।

୧୦. ଏଷଃ କଃ ? (ପୁଂ) - ଇଏ କିଏ ?

ଏଷଃ ସରୋଜଃ - ଇଏ ସରୋଜ ।

୧୧. ଏଷା କା ? (ସ୍ତ୍ରୀ) - ଇଏ କିଏ ?

ଏଷା ସୁଖଲତା - ଇଏ ସୁଖଲତା ।

୧୨. ସଃ କଃ ? (ପୁଂ) - ସେ କିଏ ?

ସଃ ଶିକ୍ଷକଃ - ସେ ଶିକ୍ଷକ ।

୧୩. ସା କା ? (ସ୍ତ୍ରୀ) - ସେ କିଏ ?

ସା ମମ ଭଗିନୀ - ସେ ମୋର ଭଉଣୀ ।

୧୪. ତତ୍ କିମ୍ ? - ତାହା କଣ ? ତତ୍ ବସ୍ତୁ - ତାହା ବସ୍ତୁ ଅଟେ ।

୧୫. ଏତତ୍ କିମ୍ ? - ଏହା କଣ ? ଏତତ୍ ଘଟାଯନ୍ତମ୍ - ଏହା ହାତଘଣ୍ଟା ।

ପାରସ୍ପରିକ ମିଳନରେ ପରିଚୟାତ୍ମକ ବାର୍ତ୍ତାଲାପ

ଭବତଃ ନାମ କିମ୍ (ପୁଂ) ? - ଆପଣଙ୍କର ନାମ କଣ ? (ପୁରୁଷ)

ମମ ନାମ ରମେଶଃ - ମୋର ନାମ ରମେଶ ।

ଭବତ୍ୟାଃ ନାମ କିମ୍ (ସ୍ତ୍ରୀ) ? - ଆପଣଙ୍କର ନାମ କଣ ? (ସ୍ତ୍ରୀ)

ମମ ନାମ ରଶ୍ମିରେଖା - ମୋର ନାମ ରଶ୍ମିରେଖା ।

ଭବାନ୍/ଭବତୀ କୁତ୍ର ତିଷ୍ଠତି ? ଆପଣ କେଉଁଠାରେ ରହୁଛନ୍ତି ?

ମହାବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ୟ ଛାତ୍ରାବାସେ - ମହାବିଦ୍ୟାଳୟର ଛାତ୍ରାବାସରେ/

ଛାତ୍ରୀ ନିବାସରେ ।

ଭବାନ୍/ଭବତୀ କମ୍ ଉଦ୍ୟୋଗଂ କରୋତି ? - ଆପଣ କେଉଁକାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି ?

ଅହଂ ଅଧ୍ୟାପକଃ/ଅଧ୍ୟାପିକା ଅସ୍ମି - ମୁଁ ଅଧ୍ୟାପକ / ଅଧ୍ୟାପିକା ଅଛି ।

ସମ୍ପ୍ରତି ଭବାନ୍/ଭବତୀ କୁତ୍ର ଗଚ୍ଛତି ? - ବର୍ତ୍ତମାନ ଆପଣ କେଉଁଆଡ଼େ ଯାଉଛନ୍ତି ।

ସମ୍ପ୍ରତି ଅହଂ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଗଚ୍ଛାମି - ବର୍ତ୍ତମାନ ମୁଁ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟକୁ ଯାଉଛି ।

ଅସ୍ତୁ ପୁନର୍ମିଳାମଃ - ହଉ ପୁଣି ଦେଖାହେବା ।

ଦୁଇଜଣ ମିତ୍ରଙ୍କର ପାରସ୍ପରିକ ମିଳନ

ରମେଶଃ - ନମୋନମଃ - ନମସ୍କାର ।

ସୁରେଶଃ - ନମୋନମଃ, କିଂଭୋ ଦର୍ଶନମେବ ନାସ୍ତି - ନମସ୍କାର, କଣ ହେ ତୁମର ଦେଖା ନାହିଁ ।

ରମେଶଃ - ବହୁ କାର୍ଯ୍ୟାଣି ସନ୍ଧି, ଅତଃ ସମୟଃ ନାସ୍ତି - ବହୁତ କାମଥିବାରୁ ସମୟ ମିଳୁନାହିଁ ।

ସୁରେଶଃ - ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟଂ ସମାଚୀନମ୍ ବା ? - ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟ ଠିକ୍ ଅଛି ତ ?

ରମେଶ - କଦା ଗୃହମ୍ ଆଗଚ୍ଛତୁ - କେତେବେଳେ ଘରଆଡ଼େ ଆସ ।

ସୁରେଶ - ଅବସରେ ଆଗମିଷ୍ୟାମି, ସମ୍ପ୍ରତି ଗଛାମି - ଛୁଟିରେ ଆସିବି,
ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାଉଛି ।

ରମେଶ - ଗଛତୁ, ପୁନଃ ଦର୍ଶନଂ ଭବିଷ୍ୟତି-ହଉଯାଅ, ପୁଣି ଦେଖାହେବା ।
ଏହିଭଳି ଛୋଟ ଛୋଟ ବାକ୍ୟର ପ୍ରୟୋଗ କରି ସମ୍ଭାଷଣର ଅଭ୍ୟାସ କରିବା
ଆବଶ୍ୟକ ।

ସଭା ସମ୍ଭାଷଣ

ସମ୍ବୋଧନ - ମାନ୍ୟାଃ ସଭାପତିୟଃ, ମହାସାନାଃ ବରେଣ୍ୟାଃ ମୁଖ୍ୟାତିଥୟଃ
ମାନ୍ୟାଃ ମୁଖ୍ୟବକ୍ତାରଃ, ମହାସାନାଃ ଅନୁଷ୍ଠାନସ୍ୟ କର୍ମ୍ୟକର୍ତ୍ତାରଃ !
ସମୁପସ୍ଥିତାଃ ବିଦ୍ଵାଂସଃ ବିଦୁଷ୍ୟଃ ଚ । ଭବନ୍ତଃ ଅତ୍ର ଅତିଥିରୂପେଣ ନିମନ୍ତ୍ରଣଂ
କୃତ୍ୱା କିଞ୍ଚିତ୍ ବକ୍ତୁମ୍ ମମକୃତେ ଅବସରଂ । ସୁଯୋଗଂ ଦତ୍ତବନ୍ତଃ, ଇତି
ହେତୋଃ ଅହଂ କୃତଜ୍ଞତାଂ ଜ୍ଞାପୟାମି ।

(ଏପରି ସମ୍ବୋଧନ କରିବାପରେ ବିଷୟ ବସ୍ତୁର ଉପସ୍ଥାପନା କରିବେ
ଓ ଶେଷରେ ଉପସଂହାର କରିବେ ।

ଉପସଂହାର - ଅସ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠାନସ୍ୟ / ମହାବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ୟ / ସଂସ୍ଥାନସ୍ୟ / ଅସ୍ୟାଃ
ସମିତେଃ ଉତ୍ତରୋତ୍ତରୋନ୍ନତିଃ ଭବତୁ ଇତି କାମନାଂ କୃତ୍ୱା ବିରମାମି ।

ଜୟତୁ ସଂସ୍କୃତମ୍

ଜୟତୁ ଭାରତମ୍

ସାକ୍ଷାତ୍‌କାରଃ -

ପ୍ରାର୍ଥୀ - କିଂ ପ୍ରବେଶାର୍ଥମ୍ ଅନୁମତୋଽସ୍ମି ।

ଚୟନସମିତିତଃ - ଆମ୍ ଅନ୍ତଃ ପ୍ରବିଶତୁ ଭବାନ୍ ।

ପ୍ରାର୍ଥୀ - ଭୋ ଅଭିବାଦୟେ । ଏଷ ମେ ପ୍ରଣାମପର୍ଯ୍ୟାୟଃ ।

କାର୍ଯ୍ୟହେତୁ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୁଏ ।

କ) ଦୁଇଟି ପୂର୍ଣ୍ଣବାକ୍ୟକୁ ‘କାରଣ’ ‘ଯେହେତୁ’ ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ଵାରା ଯେତେବେଳେ ଗୋଟିଏ ବାକ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଏ ସେତେବେଳେ ଏହି ଦ୍ଵିତୀୟଛେଦ ଚିହ୍ନ (;) ଦିଆଯାଇଥାଏ; ଯଥା:- ଯଦା ନରସିଂହରାଓମହୋଦୟାଃ ପ୍ରଧନମନ୍ତ୍ରିଣଃ ଆସନ୍ ଅସ୍ମାକଂ ଦେଶସ୍ୟ ହିତାର୍ଥମ୍ ଜାତିସଂଘଂ ପ୍ରତି ଅଟଳ-ବିହାରୀ-ବାଜପେୟି-ମହୋଦୟାନ୍ ପ୍ରେଷିତବନ୍ତଃ; ଯଦ୍ୟପି, ବାଜପେୟିମହୋଦୟାଃ ବିରୋଧୁଦଳସ୍ୟ ନେତାରଃ ଆସନ୍ ।

ଖ) ଯଦି ଗୋଟିଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଶ୍ଳୋକା ଓ ବକ୍ତା ଏକ ଏକ ସଂଖ୍ୟା ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇଥାନ୍ତି ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଖଣ୍ଡବାକ୍ୟ ଯେ କୌଣସି ପୂର୍ଣ୍ଣବାକ୍ୟ ସଦୃଶ ନିଜସ୍ଵ ଗୁରୁତ୍ଵ ବହନ କରେ ଅଥଚ ବାକ୍ୟାନ୍ତରକୁ ସ୍ଵୀକାର କରେନାହିଁ ସେଠାରେ ଏହି ଦ୍ଵିତୀୟଛେଦ ପ୍ରୟୋଗର ଆବଶ୍ୟକତା ଦେଖାଦିଏ; ଯଥା:- କାମଂ ଭବାନ୍ ପ୍ରକୃତୈସ୍ବ ଧାରଃ, ପିତ୍ରା ଚ ସମାରୋପିତସଂସ୍କାରଃ, ତରଳହୃଦୟମପ୍ରତିଭୁକଂ ଚ ମଦୟନ୍ତି ଧନାନି; ତଥାପି, ଭବଦ୍ଗୁଣସନ୍ତୋଷ ମାମେବଂ ମୁଖରାକୃତବାନ୍ ।

୧.୪. ତୃତୀୟ ଛେଦ (Colon) =:

ଉଦାହରଣ, ଯଥା, ଯେପରିକି ଏହିଭଳି ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ପରେ ଏକ ସଂଯୋଜକ ଚିହ୍ନ (-) ସହ ଏହି ବିରାମ ଚିହ୍ନକୁ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ ।
ଉଦାହରଣ:- ସାଂଖ୍ୟଦର୍ଶନରେ ପ୍ରମାଣ ତିନିପ୍ରକାରର; ଯଥା:- ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ଅନୁମାନ ଓ ଆପ୍ତ (ଶାବ୍ଦ) ।

୧.୫. ପୂର୍ଣ୍ଣଛେଦ (Full Stop) = ।

ବକ୍ତାର ଇଚ୍ଛା ପୂରଣ କରୁଥିବା ଗୋଟିଏ ପୂର୍ଣ୍ଣବାକ୍ୟ ଶେଷରେ ହିଁ ପୂର୍ଣ୍ଣଛେଦ (।) ଦିଆଯାଇଥାଏ ।

ଚ.ସ. - ଉପବିଶତୁ / ଆସ୍ୟତାମ୍ ।

ପ୍ରାର୍ଥା - (ଉପବିଶ୍ୟ) ଧନ୍ୟବାଦାଃ ।

ଚ.ସ. - (ସାକ୍ଷାତ୍‌କାରାନ୍ତେ)

ଚ.ସ. - ଅସ୍ତୁ ଅଳମ୍ ।

ପ୍ରାର୍ଥା - ବିନୟେନ ଧନ୍ୟବାଦାନ୍ ନିବେଦ୍ୟ ବହିର୍ନିଃସରେତ୍ ।

ସରଳ ସମ୍ବାଷଣର କିଛି ନିୟମ

* ପ୍ରୟୋଗ ସମୟରେ ସରଳତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ନକରି ସେ ସ୍ଥଳରେ ଭବତ୍ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କଲେ ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ କ୍ରିୟାର ପ୍ରୟୋଗ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । କିନ୍ତୁ ଭବତ୍ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କଲେ ପ୍ରଥମପୁରୁଷରେ କ୍ରିୟାର ପ୍ରୟୋଗ କରିବା ସହ ସମ୍ମାନ ସୂଚକ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରିବ ।

* ସେହିଭଳି ଦ୍ଵିବଚନରେ ପ୍ରୟୋଗ ଯଥା - (ବାଳକୌ ଗଚ୍ଛତଃ) ସ୍ଥାନରେ ସରଳ ପ୍ରୟୋଗ ଏକବଚନରେ କରାଯାଇପାରିବ । ଯଥା - ବାଳକଦ୍ଵୟଂ ଗଚ୍ଛତି ।

* ନିମିତ୍ତାର୍ଥେ ଚତୁର୍ଥୀ ପ୍ରୟୋଗ ସ୍ଥଳରେ ତୁମ୍ଭନ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ମଧ୍ୟ କରାଯାଇପାରିବ । ଯଥା - ଗୋବିନ୍ଦଃ ଭୋଜନାୟ ଗଚ୍ଛତି, ଏହା ବଦଳରେ ଗୋବିନ୍ଦଃ ଭୋକ୍ତୁଂ ଗଚ୍ଛତି, ‘ଅଥବା’ ଗୋବିନ୍ଦଃ ଭୋଜନାର୍ଥଂ ଗଚ୍ଛତି, ଏପରି ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରିବ ।

* କୌଣସି ଶବ୍ଦର ୫ମୀ ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ କରିବାବେଳେ ସେହି ଶବ୍ଦର ୫ମୀ ବିଭକ୍ତି ସ୍ଥାନରେ ‘ତଃ’ ର ପ୍ରୟୋଗ କରିଦେଲେ ତାହା ସରଳ ହୋଇଯାଏ । ଯଥା - ‘ରାମାତ୍’ ସ୍ଥାନରେ ‘ରାମତଃ’, ‘ଗ୍ରାମାତ୍’ ସ୍ଥାନରେ ‘ଗ୍ରାମତଃ’ ‘ଲତାୟାଃ’ ସ୍ଥାନରେ ‘ଲତାତଃ’ ଆଦି ପ୍ରୟୋଗ ମଧ୍ୟ କରାଯାଇପାରିବ ।

* ସରଳ ସଂସ୍କୃତରେ ବାର୍ତ୍ତାଳାପ କରିବା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏଭଳି ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇପାରିବ । ନିକଟରେ ଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ପାଇଁ ‘ଏଷଃ’/ ‘ଏଷା’ ଓ ଦୂରରେ ଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ପାଇଁ ‘ସଃ - ସା’ ର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଥାଏ ।

ଯଥା- ଏଷଃ ମମ ମିତ୍ରମ୍. ସଃ ରାଜେଶଃ ।

* ନିକଟରେ ଥିବା ବସ୍ତୁ ପାଇଁ ‘ଏତଦ୍’ ଓ ଦୂରରେ ଥିବା ବସ୍ତୁପାଇଁ ‘ତଦ୍’ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଥାଏ ।

* ଅତୀତ କାଳର ପ୍ରୟୋଗ ସମୟରେ କ୍ରିବତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ସରଳ ଓ ସହଜ ହୋଇଥାଏ ।

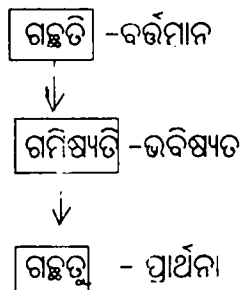
ଯଥା - ମନୋଜଃ ଗୃହମ୍ ଅଗଚ୍ଛତ୍ - ମନୋଜ ଘରକୁ ଗଲା ।

ଏ ସ୍ଥାନରେ - “ମନୋଜଃ ଗୃହଂ ଗତବାନ୍” - ଏହି କ୍ରିବତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ସବୁ ପୁରୁଷରେ କରାଯାଇ ପାରିବ । ଯଥା - ଅହଂ ଗତବାନ୍, ସଃ ଗତବାନ୍, ତ୍ଵଂ ଗତବାନ୍ - ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇପାରିବ ।

ସରଳସମାସଣ କୋଷକ

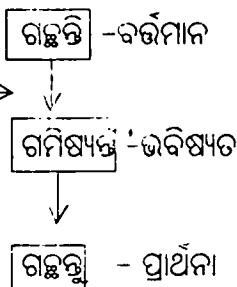
(୧) ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ ଏକବଚନ

ପୁଂ	ବାଳକଃ / ସଃ / ଏଷଃ / କଃ / ଭବାନ୍
ସ୍ତ୍ରୀ	ବାଳିକା / ସା / ଏଷା / କା / ଭବତୀ
ନପୁଂ	ବାହନମ୍ / ତତ୍ / ଏତତ୍ / କିମ୍

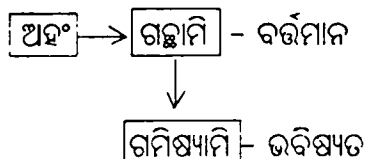
(୨) ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ ବହୁବଚନ

ପୁଂ	ବାଳକାଃ / ତେ / ଏତେ / କେ / ଭବନ୍ତଃ
ସ୍ତ୍ରୀ	ବାଳିକାଃ / ତାଃ / ଏତାଃ / କାଃ / ଭବତ୍ୟଃ
ନପୁଂ	ବାହନାନି / ତାନି / ଏତାନି / କାନି

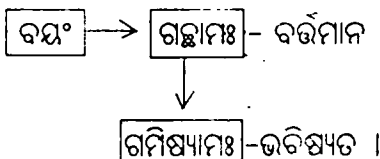

ସୂଚନା - ଉକ୍ତ ଦୁଇଟିଯାକ ପ୍ରୟୋଗରେ କର୍ତ୍ତା ସ୍ଥିର ରଖି କ୍ରିୟା ପରିବର୍ତ୍ତନ କ୍ରିୟା ସ୍ଥିର ରଖି କର୍ତ୍ତାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦ୍ୱାରା ଅସଂଖ୍ୟ ବାକ୍ୟ ରଚନା କରାଯାଇପାରିବ ।

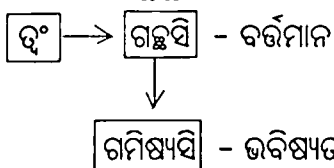
(୩) ଉଚ୍ଚମପୁରୁଷ ଏକବଚନ

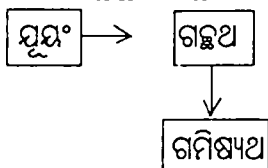
(୪) ଉଚ୍ଚମପୁରୁଷ ବହୁବଚନ

(୫) ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ ଏକବଚନ

(୬) ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ ବହୁବଚନ

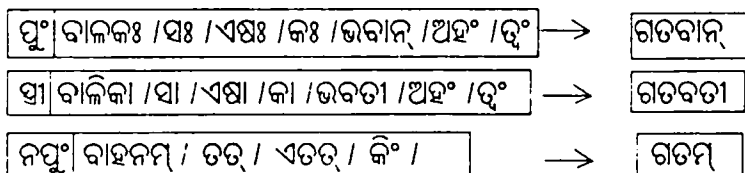

ସୂଚନା - ୧. ଉକ୍ତ ପ୍ରୟୋଗ ଦୁଇଟିରେ କର୍ତ୍ତା ସ୍ଥିର ରଖି କ୍ରିୟା ପରିବର୍ତ୍ତନ କରାଯାଇ ବହୁବାକ୍ୟ ରଚନା କରାଯାଇପାରିବ ।

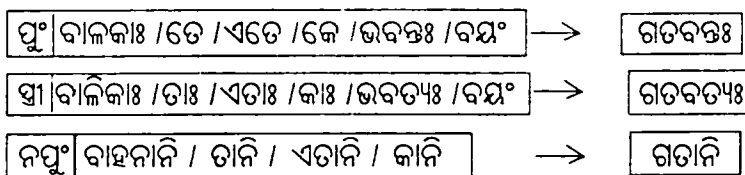
ସୂଚନା - ୨. ଦ୍ଵମ୍ ଶବ୍ଦ ସ୍ଥାନରେ ଭବାନ୍ / ଭବତୀ ଓ ଯୁୟଂ ଶବ୍ଦ ସ୍ଥାନରେ ଭବନ୍ତଃ / ଭବତ୍ୟଃ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ସହଜ ତଥା ଉଚିତ ଅଟେ ।

ଅତୀତକାଳ ପାଇଁ ସରଳ ସମ୍ଭାଷଣର ମାର୍ଗ -

(୧) ପ୍ରଥମପୁରୁଷ ଏକବଚନ

(୨) ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ ବହୁବଚନ

ସୂଚନା - ଉକ୍ତ ଦୁଇଟିଯାକ ପ୍ରୟୋଗରେ ମଧ୍ୟ କର୍ତ୍ତା ସ୍ଥିର ରଖି କ୍ରିୟାର ପରିବର୍ତ୍ତନ କ୍ରିୟା ସ୍ଥିର ରଖି କର୍ତ୍ତାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦ୍ଵାରା ବହୁବାକ୍ୟର ରଚନା ସହଜସାଧ୍ୟ ଅଟେ ।

ବି:ଦ୍ର: - ସରଳସମ୍ଭାଷଣର ଅଭ୍ୟାସ କରିବା ପାଇଁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ କ୍ରିୟାର ରୂପ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଉଛି । ଏଗୁଡ଼ିକର ସହାୟତାରେ ବାକ୍ୟରଚନାର ଅଭ୍ୟାସ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

	ବର୍ତ୍ତମାନ	ଭବିଷ୍ୟତ	ପ୍ରାର୍ଥନା	ଅତୀତ
୧.	ଗଚ୍ଛତି	ଗମିଷ୍ୟତି	ଗଚ୍ଛତୁ	ଗତବାନ୍
୨.	ପଠତି	ପଠିଷ୍ୟତି	ପଠତୁ	ପଠିତବାନ୍
୩.	ପଢ଼ତି	ପଢ଼ିଷ୍ୟତି	ପଢ଼ତୁ	ପଢ଼ିତବାନ୍
୪.	କ୍ରୀଡ଼ତି	କ୍ରୀଡ଼ିଷ୍ୟତି	କ୍ରୀଡ଼ତୁ	କ୍ରୀଡ଼ିତବାନ୍
୫.	ବଦତି	ବଦିଷ୍ୟତି	ବଦତୁ	ଉକ୍ତବାନ୍
୬.	ପିବତି	ପାସ୍ୟତି	ପିବତୁ	ପୀତବାନ୍
୭.	ଲିଖତି	ଲେଖିଷ୍ୟତି	ଲିଖତୁ	ଲିଖିତବାନ୍
୮.	ନୟତି	ନେଷ୍ୟତି	ନୟତୁ	ନୀତବାନ୍
୯.	ପଶ୍ୟତି	ଦ୍ରଷ୍ଟି	ପଶ୍ୟତୁ	ଦୃଷ୍ଟବାନ୍
୧୦.	ପୃଚ୍ଛତି	ପ୍ରସ୍ଥତି	ପୃଚ୍ଛତୁ	ପୃଷ୍ଟବାନ୍
୧୧.	ଭବତି	ଭବିଷ୍ୟତି	ଭବତୁ	ଅଭବତ୍
୧୨.	ମିଳତି	ମେଳିଷ୍ୟତି	ମିଳତୁ	ମିଳିତବାନ୍

୧୩. ତ୍ୟଜତି	ତ୍ୟଜତି	ତ୍ୟଜତୁ	ତ୍ୟଜ୍ଜିତବାନ୍
୧୪. ଖାଦତି	ଖାଦିଷ୍ୟତି	ଖାଦତୁ	ଖାଦିତବାନ୍
୧୫. ଜାନାତି	ଜାସ୍ୟତି	ଜାନାତୁ	ଜାତବାନ୍
୧୬. କରୋତି	କରିଷ୍ୟତି	କରୋତୁ	କୃତବାନ୍
୧୭. ଶୃଣୋତି	ଶ୍ରୋଷ୍ୟତି	ଶୃଣୋତୁ	ଶ୍ରୁତବାନ୍
୧୮. ଦଦାତି	ଦାସ୍ୟତି	ଦଦାତୁ	ଦତ୍ତବାନ୍
୧୯. ପ୍ରେଷୟତି	ପ୍ରେଷୟିଷ୍ୟତି	ପ୍ରେଷୟତୁ	ପ୍ରେଷିତବାନ୍
୨୦. ପ୍ରକ୍ଷାଳୟତି	ପ୍ରକ୍ଷାଳୟିଷ୍ୟତି	ପ୍ରକ୍ଷାଳୟତୁ	ପ୍ରକ୍ଷାଳିତବାନ୍
୨୧. ପ୍ଳାପୟତି	ପ୍ଳାପୟିଷ୍ୟତି	ପ୍ଳାପୟତୁ	ପ୍ଳାପିତବାନ୍
୨୨. ସ୍ମରତି	ସ୍ମରିଷ୍ୟତି	ସ୍ମରତୁ	ସ୍ମୃତବାନ୍
୨୩. ତିଷ୍ଠତି	ସ୍ଥାସ୍ୟତି	ତିଷ୍ଠତୁ	ସ୍ଥିତବାନ୍
୨୪. ହସତି	ହସିଷ୍ୟତି	ହସତୁ	ହସିତବାନ୍
୨୫. ଗାୟତି	ଗାସ୍ୟତି	ଗାୟତୁ	ଗୀତବାନ୍
୨୬. କଥୟତି	କଥୟିଷ୍ୟତି	କଥୟତୁ	କଥିତବାନ୍
୨୭. ବାଦୟତି	ବାଦୟିଷ୍ୟତି	ବାଦୟତୁ	ବାଦିତବାନ୍
୨୮. କ୍ରନ୍ଦତି	କ୍ରନ୍ଦିଷ୍ୟତି	କ୍ରନ୍ଦତୁ	କ୍ରନ୍ଦିତବାନ୍
୨୯. ଉଦ୍‌ଘିଷ୍ଠତି	ଉଦ୍‌ଘାସ୍ୟତି	ଉଦ୍‌ଘିଷ୍ଠତୁ	ଉଦ୍‌ଘୃତବାନ୍

୩୦. ଉପବିଶତି ଉପବେକ୍ଷତି ଉପବିଶତୁ ଉପବିଷ୍ଠାନ୍

ସୂଚନା - କରୋତି ପଦର ଉପଯୋଗରେ ମଧ୍ୟ ବହୁବାକ୍ୟର ରଚନା କରାଯାଇପାରେ । ଯଥା - ପଠନ୍ କରୋତି, ଶ୍ରବଣଂ କରୋତି, ଅଧ୍ୟୟନଂ କରୋତି, ଦର୍ଶନଂ କରୋତି ଇତ୍ୟାଦି ।

ପାରସ୍ପରିକ ସାକ୍ଷାତ ଓ ଦିନଚର୍ଯ୍ୟାସମ୍ପର୍କୀୟ ବାର୍ତ୍ତାଳାପର ନମୁନା

ଦୟାନନ୍ଦ - ମିତ୍ରବର ! ନମୋନମଃ ।

ତପନ - ନମୋ ନମଃ, ନମୋ ନମଃ, କ୍ଷମ୍ୟତାମ୍ । ଭବତଃ ନ ସ୍ମରାମି ଭବତଃ ନାମ କିମ୍ ?

ଦୟାନନ୍ଦ - ମମ ନାମ ଦୟାନନ୍ଦଃ / ଅହଂ ଭବତଃ ମିତ୍ରମ୍ / ମାଂ ବିସ୍ମତବାନ୍ ?

ତପନ - ଦୟାନନ୍ଦ ! କ୍ଷମ୍ୟତାମ୍ / ବିସ୍ମତବାନ୍ ଅହମ୍ / ବହୁଦିନତଃ ଭବତଃ ଦର୍ଶନଂ ନାସ୍ତି ।

ଦୟାନନ୍ଦ - ବହୁକାର୍ଯ୍ୟ-ରତଃ ଅସ୍ମି / ଅତଃ ଦର୍ଶନଂ ନ ଭବତି ।

ତପନ - ଭବତଃ ସର୍ବଂ କୁଶଳମ୍ ?

ଦୟାନନ୍ଦ - ଆମ୍ ! ସର୍ବଂ କୁଶଳମ୍ ।

ତପନ - ଭବତଃ ଦିନଚର୍ଯ୍ୟା କା ?

ଦୟାନନ୍ଦ - ଅହଂ ପ୍ରାତଃ ପଞ୍ଚବାଦନେ ଶଯ୍ୟାତ୍ୟାଗଂ କରୋମି ।

ତପନ - ତତଃ ପରଂ କିଂ କରୋତି ?

ଦୟାନନ୍ଦ - ତତଃ ପରଂ ମୁଖଂ ପ୍ରକ୍ଷାଳୟାମି, ଶୌଚାଳୟଂ ଗଚ୍ଛାମି ।

ତପନଃ - ଭବାନ୍ ଦନ୍ତଧାବନ୍ ନ କରୋତି ?

ଦୟାନନ୍ଦଃ - ଆମ୍ଭ, ଦନ୍ତକୁର୍ଚ୍ଚେନ ଦନ୍ତଫେନକେନ ଚ ଦନ୍ତଧାବନ୍ କରୋମି, କଦା କଦା ଦନ୍ତରୁର୍ଦ୍ଧ୍ବେନ ଦନ୍ତକାଷ୍ଠେନ ବା ଦନ୍ତମାର୍ଜନେନ କରୋମି, ତତଃ ପରଂ ଜିହ୍ଵାମାର୍ଜନେନ କରୋମି ।

ତପନଃ - ତତଃ ପରଂ ଭବାନ୍ କିଂ କରୋତି ?

ଦୟାନନ୍ଦଃ - ତତଃ ପରଂ ସ୍ନାନଂ କରୋମି ?

ତପନଃ - ଭବାନ୍ କୁତ୍ର ସ୍ନାନଂ କରୋତି ? ସ୍ନାନାଗାରେ କୂପସମାପେ ନଦୀତଳେ ବା ?

ଦୟାନନ୍ଦଃ - ଅହଂ ସ୍ନାନାଗାରେ ସ୍ନାନଂ କରୋମି, କଦା କଦା କୂପସମାପେ, କଦା କଦା ନଦୀତଳେ ଚ ସ୍ନାନଂ କରୋମି ।

ତପନଃ - ସ୍ନାନକାଳେ ଭବତଃ କିଂ କିମ୍ ଆବଶ୍ୟକଂ ଭବତି ।

ଦୟାନନ୍ଦଃ - ସ୍ନାନକାଳେ ମମ ତୈଳଂ, ସୁଫେନକଂ, ଦ୍ରୋଣୀ, ଗାତ୍ର - ମାର୍ଜନୀ ଚ ଆବଶ୍ୟକାଃ ଭବନ୍ତି ।

ତପନଃ - ତତଃ ପରଂ ଭବାନ୍ କିଂ କରୋତି ?

ଦୟାନନ୍ଦଃ - ତତଃ ପରମ୍ ଅହଂ ଦେବପୂଜନଂ କରୋମି, ପୂଜନାନନ୍ତରଂ ସ୍ଵହାହାରଂ ଚ କରୋମି ।

ତପନଃ - ଭବାନ୍ କିଂ କିଂ ସ୍ଵହାହାରଂ କରୋତି ?

ଦୟାନନ୍ଦଃ - ଅହଂ ରୋଚିକାଂ, ଭର୍ଜିଂ, ଚିପିଟକଂ, କ୍ଷାଳିତାନ୍ନଂ, ସଞ୍ଜୁଂ ଚ ଯତ୍

କିମପି ସୁଲଭଂ ଭବତି ତଦେବ ସ୍ୱଚ୍ଛାହାରଂ କରୋମି ତତଃ ପରମ୍ ଅଧ୍ୟୟନଂ କରୋମି ।

ତପନଃ - ଭବାନ୍ କିୟତ୍ କାଳଂ ଯାବତ୍ ଅଧ୍ୟୟନଂ କରୋତି ?

ଦୟାନନ୍ଦଃ - ଅହଂ ନବବାଦନଂ ଯାବତ୍ ଅଧ୍ୟୟନଂ କରୋମି । ସାର୍ବଜନବବାଦନେ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଗଚ୍ଛାମି ।

ତପନଃ - ଭବାନ୍ କେନ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଗଚ୍ଛତି ?

ଦୟାନନ୍ଦଃ - ଅହଂ ଦ୍ୱିତକ୍ରମାନ୍ତେନ କଦା ସ୍ମୃତେୟାନ୍ତେନ ଚ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଗଚ୍ଛାମି ।

ତପନଃ - କିୟତ୍ କାଳଂ ଯାବତ୍ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟେ ପଠତି ?

ଦୟାନନ୍ଦଃ - ଅହଂ ପ୍ରାୟତଃ ଦ୍ୱିବାଦନଂ ଯାବତ୍ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟେ ତିଷ୍ଠାମି । ତତଃ ପରଂ ଗୃହମାଗଚ୍ଛାମି । ଭୋଜନଂ ଚ କରୋମି ।

ତପନଃ - ଭବାନ୍ କିଂ କିଂ ଭୋଜନଂ କରୋତି ?

ଦୟାନନ୍ଦଃ - ଅହମ୍ ଅନ୍ନଂ, ଦାଳଂ, ବ୍ୟଞ୍ଜନଂ, ଭର୍ଜିମ୍, ଅମ୍ଳଂ, ଶାକଂ ଚ ଭୋଜନଂ କରୋମି । କଦା କଦା ଦଧି, ପର୍ପଟଂ, ଲିମ୍ବୁକଂ, ମରିଚଂ ଚ

ସ୍ୱୀକରୋମି, ତତଃ ପରଂ ବିଶ୍ରାମଂ କରୋମି ।

ତପନଃ - ଭବାନ୍ ଅପରାହ୍ଣେ ଭ୍ରମଣାୟ ନ ଗଚ୍ଛତି କିମ୍ ?

ଦୟାନନ୍ଦଃ - ଆମ୍, ଅହମ୍ ଅପରାହ୍ଣେ ଚତୁର୍ବାଦନେ ନଦୀତୀରେ ଭ୍ରମଣଂ କରୋମି, ସାୟଂ ସତ୍ବାଦନେ ଗୃହମାଗତ୍ୟ ସନ୍ଧ୍ୟାବନ୍ଦନଂ କରୋମି, ତତଃ

ପରମ୍ ଅଧ୍ୟୟନ କରୋମି ।

ତପନଃ - ଭବାନ୍ କିୟତ୍ ସମୟଂ ଯାବତ୍ ଅଧ୍ୟୟନ କରୋତି ?

ଦୟାନନ୍ଦଃ - ଅହଂ ସାର୍ବଦଶବାଦନଂ ଯାବତ୍ ପଠାମି, ତତଃ ପରଂ ରାତ୍ରିଭୋଜନଂ କରୋମି ।

ତପନଃ - ଭବାନ୍ ରାତ୍ରିଭୋଜନେ କିଂ ଖାଦତି ?

ଦୟାନନ୍ଦଃ - ଅହଂ ରାତ୍ରିଭୋଜନେ ରୋଟିକାଂ, ବ୍ୟଞ୍ଜନଂ, ଦୁଗ୍ଧଂ ଚ ଖାଦାମି । ଏକାଦଶବାଦନେ ଶୟନଂ କରୋମି, ଏଷା ମମ ଦିନଚର୍ଯ୍ୟା ।

ତପନଃ - ଧନ୍ୟବାଦଃ, ବହୁଶୋଭନମ୍, ସମ୍ପ୍ରତି ଅହମାଗଚ୍ଛାମି ।
ପୁନର୍ମିଳାମଃ ।

ଦୟାନନ୍ଦଃ - ଶିବାସ୍ତେ ସବୁ ପଦ୍ମାନଃ ।

ଦୂର ସନ୍ଦେଶ (S M S, E-mail, Telegram) ପ୍ରୟୋଗ

୧. ନବବର୍ଷସ୍ୟ ଶୁଭାଶୟାଃ/ଶୁଭାଶଂସାଃ- ନବବର୍ଷର ଶୁଭକାମନା
୨. ନବବର୍ଷଂ ନବଚୈତନ୍ୟଂ ଦଦାତୁ - ନବବର୍ଷ ନୂତନ ଉତ୍ସାହ ପ୍ରଦାନ କରୁ ।
୩. ବିଷୁବସଂକ୍ରାନ୍ତେଃ / ମକରସଂକ୍ରମଣସ୍ୟ ହାର୍ଦ୍ଦିକଶୁଭାଶୟାଃ/ଶୁଭାଶଂସାଃ -
ବିଷୁବ ସଂକ୍ରାନ୍ତି / ମକର ସଂକ୍ରାନ୍ତି ର ହାର୍ଦ୍ଦିକ ଶୁଭକାମନା ।
୪. ଦୀପାବଳୀଶୁଭାଶୟାଃ - ଦୀପାବଳୀର ଶୁଭକାମନା ।
୫. ଦୁର୍ଗାପୂଜାଶୁଭାଶୟାଃ - ଦୁର୍ଗାପୂଜାର ଶୁଭକାମନା ।

୬. ରକ୍ଷାବନ୍ଧନଂ ହୃଦୟସ୍ୟ ବନ୍ଧନମ୍ - ରକ୍ଷାବନ୍ଧନ ହୃଦୟର ବନ୍ଧନ ।
୭. ସ୍ଵାଧୀନତାଦିବସସ୍ୟ / ସାଧାରଣତନ୍ତ୍ରଦିବସସ୍ୟ ଶୁଭାଭିନନ୍ଦନମ୍ -
ସ୍ଵାଧୀନତାଦିବସ / ସାଧାରଣତନ୍ତ୍ର ଦିବସର ଶୁଭକାମନା ।
୮. ପରୀକ୍ଷାୟାଂ ସଫଳତାୟୈ ଅଭିନନ୍ଦନମ୍ - ପରୀକ୍ଷାର ସଫଳତା ପାଇଁ
ଅଭିନନ୍ଦନ ।
୯. ଜନ୍ମଦିନସ୍ୟ ଶୁଭାଶୟାଃ - ଜନ୍ମଦିନର ଶୁଭେଚ୍ଛା ।
୧୦. ଶତଂ ଜୀବ ଶରଦୋ ବର୍ଷମାନଃ - ଶତାୟୁ ହୁଅ ।
୧୧. ନବଦମ୍ପତ୍ୟୋଃ ବୈବାହିକ ଜୀବନଂ ସୁମଧୁରଂ ଭୂୟାତ୍ -
ନବଦମ୍ପତିଙ୍କର ଜୀବନ ସୁଖୀ ତଥା ସୁମଧୁର ହେଉ ।
୧୨. ଶିବାସ୍ତେ ସନ୍ତୁ ପଦ୍ମାନଃ - ଆପଣଙ୍କର ଯାତ୍ରା ମଙ୍ଗଳମୟ ହେଉ ।

୨୪. ଚିହ୍ନ-ପ୍ରୟୋଗ-ପ୍ରକରଣ

ବିଶୁଦ୍ଧ ବାକ୍ୟଟିଏ ରଚନା କରିବାକୁ ହେଲେ ଏବଂ ତା'ର ବାସ୍ତବ ଅର୍ଥକୁ ପାଠକ ନିକଟରେ ପରିବେଷଣ କରିବାକୁ ହେଲେ, ଆବଶ୍ୟକ ସ୍ଥଳରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଚିହ୍ନର ପ୍ରୟୋଗ କରିବାକୁ ହୁଏ । ମୂଳ ପ୍ରକୃତିରେ (ଶବ୍ଦ ବା ଧାତୁରେ) ଯଥାକ୍ରମେ ସୁପ୍ (ସୁ) ଏବଂ ଡିଝ୍ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତ୍ୟୟଗତ ଚିହ୍ନର ପ୍ରୟୋଗ କରି ପ୍ରଥମେ ପଦ ସାଧନ କରିବାକୁ ହୁଏ ବୋଲି ପୂର୍ବରୁ ଆଲୋଚନା ହୋଇସାରିଛି । ଯଥା:- ସୂତ୍ର- ସୁପ୍-ଡିଝ୍ ଇତ୍ୟାଦି (ପା. ୧.୪.୧୪) । ସଂସ୍କୃତରେ ପ୍ରକୃତି ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗରେ ନିଷ୍ପନ୍ନ ପଦ ବିଭକ୍ତ ହେଲେ ହିଁ ତାର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ ବୋଲି ମହାଭାଷ୍ୟକାର କହିଛନ୍ତି । ଯଥା:- ନ କେବଳା ପ୍ରକୃତିଃ ପ୍ରଯୋକ୍ତବ୍ୟା ନାପି ପ୍ରତ୍ୟୟଃ । ...ଅପଦଂ ନ ପ୍ରଯୁଜୀତ ।

ପଦ ସମୂହ ଦ୍ଵାରା ବାକ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ; କିନ୍ତୁ, ସେ' ସବୁ ପଦାବଳୀର ଯୋଗ୍ୟତା, ଆକାଂକ୍ଷା ଏବଂ ଆସନ୍ତି ଥିବା ଆବଶ୍ୟକ । ବାକ୍ୟ ସ୍ୟାଦ୍ୟୋଗ୍ୟତାକାଂକ୍ଷାସନ୍ତିଯୁକ୍ତଃ ପଦୋଚ୍ଚୟଃ । ଅର୍ଥାତ୍, ପଦମାନଙ୍କର ପାରସ୍ପରିକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନୁକୂଳତା, ପଦଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରସଙ୍ଗାନୁସାରେ ପ୍ରୟୋଗ ଯୋଗ୍ୟତା ଏବଂ ପଦ ଗୁଡ଼ିକର ବିନ୍ୟାସ ତଥା ଉଚ୍ଚାରଣରେ କ୍ରମର ବିନ୍ୟସ୍ତତା ହିଁ ସେମାନଙ୍କୁ ଏକ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବାକ୍ୟରେ ପରିଣତ କରାଏ । କିନ୍ତୁ ଏହା ସହିତ ଅବ୍ୟୟ ଏବଂ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ସଂକେତର ପ୍ରୟୋଗ ଦ୍ଵାରା ଅର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦନ ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିନିଷ୍ପ ତଥା ଭାବବୋଧକ ହୋଇଥାଏ । ସଂସ୍କୃତ ପଠନ ନିମନ୍ତେ ଆବଶ୍ୟକ ହେଉଥିବା ଚିହ୍ନମାନଙ୍କୁ ତିନିଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ ଯଥା:- ୧. ବିରାମାଦି ଚିହ୍ନ (Punctuations) ୨. ମୁଦ୍ରଣ ସଂଶୋଧନ ଚିହ୍ନ (Symbol for reading the proof) ଏବଂ

୩. ଲିପ୍ୟନ୍ତରୀକରଣ ଚିହ୍ନ (Symbols for Transliteration) ।
କ୍ରମାନ୍ୱୟରେ ସେ ସବୁର ଆଲୋଚନା ପ୍ରଦତ୍ତ ।

(୧) ବିରାମାଦି ଚିହ୍ନ (Punctuations):-

୧.୧. ଅବ୍ୟୟଦ୍ୱାରା - ବଦନ୍ତ୍ୟପର୍ବେତି ତ ତାଂ ପୁରାବିଦଃ (ଏବଂ ପୁରାଣବିଦଗଣ ତାହାଙ୍କୁ ଅପର୍ଷା ବୋଲି କହିଲେ ।) ‘ଏବଂ’(ତ) ସଙ୍କେତରୁ ଦିଆଯାଇଥିବା ବାକ୍ୟଟି ଏକ ଖଣ୍ଡିତ ବାକ୍ୟ ବୋଲି ସୂଚନା ମିଳିଲା ‘ତଥା’ (ଇତି)ବୋଲି ପ୍ରୟୋଗରୁ ଅପର୍ଷା ପଦଟିରେ ଉଚ୍ଚୁଟି ଚିହ୍ନ (‘-’)ନ ରହିଲେ ମଧ୍ୟ ଅର୍ଥ ଠିକ୍ ଭାବରେ ବୁଝିହେଲା । ପୂର୍ବରୁ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଲିଖନ ପଦ୍ଧତିରେ କେବଳ ପୂର୍ଣ୍ଣଛେଦ ବ୍ୟତୀତ ପ୍ରାୟ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସଂକେତ ବାକ୍ୟର ଖଣ୍ଡିତ ଅଂଶକୁ ପୃଥକ୍ କରିବା ନିମନ୍ତେ ନଥିଲା; ଯେପରିକି :- ପ୍ରଥମ ଛେଦ(,), ଦ୍ୱିତୀୟ ଛେଦ(;), ଇତ୍ୟାଦି । କିନ୍ତୁ ଏହାର ଆବଶ୍ୟକତା ପୁରଣପାଇଁ ଇତି, ଏବଂ, ତ, ଅପି ତ, ପୁନଶ୍ଚ, ହି, ବା, ଅଥବା, କିଂବା, ନାମ, ତଥା ହି, ତୁ, ନ, ନୋ, ନୁନମ୍, ପ୍ରତି, କୃଚିତ୍, କଥଂନୁ, ଅତଏବ, ଅସ୍ତୁ, ଅସ୍ତୁ ନାମ, ତତଃ, ଅତଃ, ଯଦା, କଦା ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ । କେବଳ ବାକ୍ୟର ଆରମ୍ଭରେ - ତ, ବା, ତୁ, ହି, ଏବ, ଇବ, ଖଲୁ, ନାମ, କିଲ, ନୁ ଇତ୍ୟାଦି ଅବ୍ୟୟ ଗୁଡ଼ିକ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇପାରନ୍ତି ନାହିଁ ।

ଏହିପରି ବ୍ୟବହାରର ଏକ ଉଦାହରଣ ନିଆଯାଉ - ମହାପିତୃଯଜ୍ଞେ ଚୋଦକପ୍ରାପ୍ତଂ ବରଣଂ ପ୍ରତି ଶ୍ରୁୟତେ । ନ ଆର୍ଷେୟଂ ବୃଣାତେ ନ ହୋତାରମ୍ ଇତି । ତଥା ଅନାରଭ୍ୟବାଦଃ ଶ୍ରୁୟତେ । ଆ ଶ୍ରାବୟ ଇତି ଚତୁରକ୍ଷରମ୍ । ଅସ୍ତୁ ଶ୍ରୌଷତ୍ ଇତି ଚତୁରକ୍ଷରମ୍ । ଯଜ ଇତି ଦ୍ୟୁକ୍ଷରମ୍ । ଯେ ଯଜାମହେ ଇତି ପଞ୍ଚାକ୍ଷରମ୍ । ଦ୍ୟୁକ୍ଷରୋ ବଷଟ୍କାରଃ । ଏଷ ତେ ସପ୍ତଦଶଃ ପ୍ରଜାପତିର୍ଯଜ୍ଞମଦାୟତଃ ଇତି । ତତ୍ରୋକ୍ତମ୍ ନାନୁଯାଜେଷୁ ଯେଯଜାମହଂ ଇତି । ... ଇତି ପ୍ରାପ୍ତେ ବ୍ରୂମଃ ଅଷ୍ଟଦୋଷଗ୍ରସ୍ତଦ୍ୱାର ନ ନ୍ୟାୟଃ । ନନୁ ପରସ୍ପରଚିରୁଦ୍ଧଯୋ ... ଇତ୍ୟାଦି(ଜୈମିନୀୟନ୍ୟାୟମାଳାବିଷୟ, ପୃ-୨୦୦)

ଉପର୍ୟୁକ୍ତ ଅନୁଛେଦରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ପୂର୍ଣ୍ଣଛେଦ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରକାର ବିରାମ ଚିହ୍ନ ସଂସ୍କୃତରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏନାହିଁ । ଏପରିକି ବହୁ ପ୍ରଚଳିତ ପ୍ରଶ୍ନବାଚକ ଚିହ୍ନ (?) ମଧ୍ୟ ସଂସ୍କୃତରେ ନ ଥିଲା । ‘ଅପି’ ଅବ୍ୟୟଟି ଯଦି ବାକ୍ୟର ଆରମ୍ଭରେ ରହେ ତେବେ ତାହା ପ୍ରଶ୍ନବାଚକ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ଯେପରିକି :-

କ) ଅପି ପ୍ରସନ୍ନଂ ହରିଶେଷୁ ତେ ମନଃ (ତୁମର ମନ ହରିଶମାନଙ୍କଠାରେ ପ୍ରସନ୍ନ ଅଛି ତ ?)

ଖ) ଅପି କୁଶଳା ସ ରାଜା(ସେଇ ରାଜା କୁଶଳରେ ଅଛନ୍ତି ତ ?)...ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏହା ବ୍ୟତୀତ କିମ୍ (ଏତଦ୍ କିମ୍, ଭବାନ୍ କଃ ଇତ୍ୟାଦି), କୁତ୍ (କୁତ୍ ଗଚ୍ଛତି ଭବାନ୍ ଇତ୍ୟାଦି), କଦା (କଦା ସଃ କଟକମ୍ ଆଗଚ୍ଛତ), କତି (ସଭାୟାଂ କତି ସଦସ୍ୟାଃ ସନ୍ତି), କଥଂ (କଥଂ ତ୍ଵଂ ଗନ୍ତୁମିଚ୍ଛସି । କଥମ୍ ଅସ୍ତି ଚିତ୍ରମ୍), କୁତଃ (କୁତଃ ସମାୟାତଃ ଭବାନ୍), କିମର୍ଥମ୍ (ଅଧୁନା କିମର୍ଥମ୍ ଗଚ୍ଛତି) ଏହି ସବୁ ପଦଦ୍ଵାରା ମଧ୍ୟ ପ୍ରଶ୍ନବାଚକ ବାକ୍ୟ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଏପରିକି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣଛେଦକୁ ବାଦ୍ ଦେଲେ ପୂର୍ବରୁ କୌଣସି ବିରାମ ଚିହ୍ନ ବା ପ୍ରଶ୍ନବାଚକ ଚିହ୍ନ ନ ଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ବୈଦେଶିକ ଭାଷାମାନଙ୍କର ଆଗମନ ସହ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର ବିରାମ ଚିହ୍ନମାନ ଆମ ଦେଶୀୟ ଭାଷା ଲିଖନ ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଆଧୁନିକ ଲେଖକମାନେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିବା ବିରାମ ଚିହ୍ନଗୁଡ଼ିକ ଯାହାକି ସଂସ୍କୃତର ଲେଖକମାନେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହାର କଲେଣି ସେ ସବୁ ଏହିପରି :-

୧.୨. ପ୍ରଥମ ଛେଦ (Comma) =,

କ) ବିନା କୌଣସି ସଂଯୋଜକ ଅବ୍ୟୟ ଯଥା:- ‘ଓ’ ‘ଏବଂ’ ଇତ୍ୟାଦିର ବାରମ୍ବାର ବ୍ୟବହାର ପରିବର୍ତ୍ତେ ବାକ୍ୟର ଅଂଶମଧ୍ୟରେ ସ୍ଵତ୍ତ୍ଵବିରତି ସୂଚକ ବା କମା (,) ଚିହ୍ନଟି ବାକ୍ୟମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଏକାଧିକ ବା ତତୋଧିକ ଏକ ଜାତୀୟ ପଦକୁ ପରସ୍ପରଠାରୁ ଭିନ୍ନଭାବରେ ଦେଖାଇ ପାରେ ।

ଉଦାହରଣ :- ରାମଃ, ଶ୍ୟାମଃ, ଗୋପାଳଃ ଅତ୍ରାଗଚ୍ଛନ୍ତି ।

ଖ) ଖଣ୍ଡବାକ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଭେଦ ଦର୍ଶାଇବାକୁ ମଧ୍ୟ ଏହି (,) ଚିହ୍ନଟି ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇପାରେ । ଉଦାହରଣ :- ମିଥ୍ୟାମାହାତ୍ମ୍ୟଗର୍ବନିର୍ଭରାଣ୍ଡ ନ ପ୍ରଣମନ୍ତି ଦେବତାଭ୍ୟଃ, ନ ପୂଜୟନ୍ତି ଦ୍ଵିଜାତୀନ୍, ନ ମାନୟନ୍ତି ମାନସୀନ୍, ନ ଅର୍ଚ୍ଚୟନ୍ତି ଚର୍ଚ୍ଚନୀୟାନ୍, ନ ଅଭିବାଦୟନ୍ତି ବାଦନାର୍ହୀନ୍, ନ ଅଭ୍ୟୁତିଷ୍ଠନ୍ତି ଗୁରୁନ୍ ... ଇତ୍ୟାଦି ।

ଗ) ସମବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ପଦମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଭେଦ ଦର୍ଶାଇବାକୁ ପ୍ରଥମଛେଦ (,) ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏ; ଯଥା:- ଆସୀତ୍ ସୀତା ଜନକସ୍ୟ ନୟିନୀ, ଦଶରଥସ୍ୟ ପୁତ୍ରବଧୂଃ, ରାମଚନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ଚ ଧର୍ମପତ୍ନୀ ।

ଘ) ବିଭିନ୍ନ ସରଳ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କର କର୍ତ୍ତା ଯଦି ଏକ ହୋଇ ଥା'ନ୍ତି, ତେବେ ସେମାନଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ଯୌଗିକ ବାକ୍ୟରେ ପରସ୍ପରରୂପେ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଏହି ପ୍ରଥମଛେଦ (,)ର ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇପାରେ ; ଯଥା:- ସଃ ସ୍ଵଗୃହଂ ପ୍ରତି ଅଗଚ୍ଛତ, ମାତରଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ଵା ପ୍ରଣିପତିବାନ୍, ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରଂ ପ୍ରତି ମାତୁଃ ଆଶୀରାଶିଂ ଲବ୍ଧ୍ଵା ଗତବାନ୍ ଚ ।

ଙ) ଗୋଟିଏ ଇତିଲ ବାକ୍ୟରେ ଦୁଇଟି ବାକ୍ୟ ଥାଏ ; ଯଥା ମୁଖ୍ୟ ଏବଂ ଗୌଣ । ଏ ଦୁଇଟିକୁ ଅଲଗା କରିବା ପାଇଁ ଏହି ପ୍ରଥମଛେଦକୁ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇପାରେ । ସଂସ୍କୃତରେ ଏହା ବିକଳରେ ନ ଦେଲେ ମଧ୍ୟ ଚଳିବ, ଯଦି ଏହି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଭାବେ ସପ୍ତମୀ ବା ସତି ସପ୍ତମୀରେ ଥାଏ । ଯଥା:- ସୂର୍ଯ୍ୟେ ଅସ୍ତଂ ଗତେ, ଶ୍ଵାପଦାଃ ଗୃହତଃ ନିଷ୍ତାନ୍ତଃ । ଭାବେ ସପ୍ତମୀରେ ନଥିଲେ- ଏତାଦୃଶଃ ଭୟଙ୍କରଃ ଅସୌ, ନାହମଜାନମ୍ ।

ଚ) କୌଣସି ଅଂଶ ଯଦି ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଏ, ତେବେ ଉକ୍ତି ଚିହ୍ନମଧ୍ୟସ୍ଥ ପାଠର ଠିକ୍ ପୂର୍ବରୁ ଏହି ପ୍ରଥମଛେଦ (,) ଚିହ୍ନ ଦିଆଯାଇ ପାରେ । ଯଥା - ନ ଚ, 'ପଦେ କୁହାତି' ଇତିବିଶେଷଣାସ୍ତେଷା, 'ଆହବନାୟେ କୁହାତି'

ଇତି ଶାସ୍ତ୍ରସେବ, ‘ନାନୁଯାଜେଷୁ’ ଇତ୍ୟନେନ ‘ଯଜତିଷୁ ଯେଯଜାମହ’
..... ଇତ୍ୟସ୍ୟ ବାଧଃ ସ୍ୟାଦିତି ବାଚ୍ୟମ୍ ।

ଛ) ବାର୍ତ୍ତାଳାପ ଜନିତ ବାକ୍ୟରେ କଥନାଂଶ ଉଚ୍ଚୁତି ଚିହ୍ନ ମଧ୍ୟରେ ରହେ । ଏଣୁ
ଠିକ୍ ତା’ ପୂର୍ବରୁ ଏବଂ ଯଦି ଉଚ୍ଚୁତାଂଶ ପରେ ବାକ୍ୟ ଅଗ୍ରସର ହୁଏ, ତେବେ
ଠିକ୍ ତା’ ପରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରଥମଛେଦ ଚିହ୍ନ(,) ଦିଆଯାଇପାରେ । ଯଥା-
ସୋଃବଦତ, “ନାଃହଂ କରିଷ୍ୟେ”, କିନ୍ତୁ କୃତବାନ୍ ଏବ ।

ଜ) ବାକ୍ୟରେ ଯଦି ଏକାଧିକ ବିପରୀତାର୍ଥବୋଧକ ଶବ୍ଦଯୁଗଳ ବ୍ୟବହୃତ
ହୋଇଥାଏ, ତେବେ ଏହି ଯୁଗଳଶବ୍ଦ ମାନଙ୍କର ପରସ୍ପର ଠାରୁ ପାର୍ଥକ୍ୟ
ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ପରି(,) ଚିହ୍ନର ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇପାରେ । ଯଥା -
ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ-ଧନାତ୍ମକ, ସୁଖନଃ-ଦୁଃଖନଃ, ବୃଦ୍ଧଃ-ଯୁବାନଃ ଇତି ସର୍ବେଽପି
କାଳେ ପ୍ରାପ୍ତେ ମରଣଂ ଭଜନ୍ତେ ।

ଝ) ଶବ୍ଦ ଉପରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇ ବାକ୍ୟର ମହତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବାପାଇଁ
ଯଦି ‘ତହିଁ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବରୁ ତଥା ‘ଅସ୍ତୁ’, ‘ଅସ୍ତୁନାମ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦ
ବାକ୍ୟରମ୍ଭରେ ଥାଏ, ସେହି ଧରୁ ଶବ୍ଦ ପରେ ଏହି ପ୍ରଥମଛେଦ (,) ର
ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଥାଏ - ଯଥା:-ଅସ୍ତୁନାମ, ଯଦି ଭବତାମ୍ ଏତାଦୃଶୀ
ଆକାଂକ୍ଷା, ତହିଁ ବୟମପି ଅସ୍ମଦ୍ବଚନସ୍ୟ ସାଧୁତ୍ୱଂ ପ୍ରକଟୟାମଃ ।

ଞ) ଯଦି ଖଣ୍ଡ ବାକ୍ୟ ସମୁଦାୟ ଗୋଟିଏ ବିଶେଷ୍ୟ ପଦନିମନ୍ତେ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଥାଏ
ତେବେ ତା’ ପୂର୍ବରୁ ଏବଂ ପରେ ଏହି ପ୍ରଥମ ଛେଦ ଦିଆଯାଇଥାଏ; ଯଥା:-
ହିମାଳୟଃ, ଯଃ ଉତ୍ତରସ୍ୟାଂ ହି ଦିଶି ଅସ୍ମାକମ୍ ଦେଶସ୍ୟ ରକ୍ଷାପ୍ରାଚାରସଦୃଶଃ
ବିରାଜତେ, ଅଧୁନା ଅନୁଦିନଂ ଶ୍ରୀହୀନତାଂ ଭଜନ୍ତେ ।

୧.୩. ଦ୍ୱିତୀୟ ଛେଦ (Semicolon)=;

ପ୍ରଥମ ଛେଦ ଅପେକ୍ଷା ଦ୍ୱିତୀୟ ଛେଦ (;) (ସେମିକଲୋନ୍ ଅର୍ଥାତ୍
ଅର୍ଦ୍ଧବିରାମ ଚିହ୍ନ) ଅଧିକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଅଟେ । ଏହା ବାକ୍ୟମଧ୍ୟରେ ନିମ୍ନ ଲିଖିତ

କାର୍ଯ୍ୟହେତୁ ପ୍ରୟୁକ୍ତ ହୁଏ ।

କ) ଦୁଇଟି ପୂର୍ଣ୍ଣବାକ୍ୟକୁ ‘କାରଣ’ ‘ଯେହେତୁ’ ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ଵାରା ଯେତେବେଳେ ଗୋଟିଏ ବାକ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଏ ସେତେବେଳେ ଏହି ଦ୍ଵିତୀୟଛେଦ ଚିହ୍ନ (;) ଦିଆଯାଇଥାଏ; ଯଥା:- ଯଦା ନରସିଂହରାଓମହୋଦୟାଃ ପ୍ରଧନମନ୍ତ୍ରିଣଃ ଆସନ୍ ଅସ୍ମାକଂ ଦେଶସ୍ୟ ହିତାର୍ଥମ୍ ଜାତିସଂଘଂ ପ୍ରତି ଅଟଳ-ବିହାରୀ-ବାଜପେୟି-ମହୋଦୟାନ୍ ପ୍ରେଷିତବନ୍ତଃ; ଯଦ୍ୟପି, ବାଜପେୟିମହୋଦୟାଃ ବିରୋଧୁଦଳସ୍ୟ ନେତାରଃ ଆସନ୍ ।

ଖ) ଯଦି ଗୋଟିଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଶ୍ରୋତା ଓ ବକ୍ତା ଏକ ଏକ ସଂଖ୍ୟା ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇଥାନ୍ତି ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଖଣ୍ଡବାକ୍ୟ ଯେ କୌଣସି ପୂର୍ଣ୍ଣବାକ୍ୟ ସଦୃଶ ନିଜସ୍ଵ ଗୁରୁତ୍ଵ ବହନ କରେ ଅଥଚ ବାକ୍ୟାନ୍ତରକୁ ସ୍ଵୀକାର କରେନାହିଁ ସେଠାରେ ଏହି ଦ୍ଵିତୀୟଛେଦ ପ୍ରୟୋଗର ଆବଶ୍ୟକତା ଦେଖାଦିଏ; ଯଥା:- କାମଂ ଭବାନ୍ ପ୍ରକୃତୈବ ଧାରଃ, ପିତ୍ରା ଚ ସମାରୋପିତସଂସ୍କାରଃ, ତରଳହୃଦୟମପ୍ରତିବୁଦ୍ଧଂ ଚ ମଦୟନ୍ତି ଧନାନି; ତଥାପି, ଭବଦ୍ଗୁଣସନ୍ତୋଷ ମାମେବଂ ମୁଖରାକୃତବାନ୍ ।

୧.୪. ଦ୍ଵିତୀୟ ଛେଦ (Colon) =:

ଉଦାହରଣ, ଯଥା, ଯେପରିକି ଏହିଭଳି ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ପରେ ଏକ ସଂଯୋଜକ ଚିହ୍ନ (-) ସହ ଏହି ବିରାମ ଚିହ୍ନକୁ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ ।
ଉଦାହରଣ:- ସାଂଖ୍ୟଦର୍ଶନରେ ପ୍ରମାଣ ତିନିପ୍ରକାରର; ଯଥା:- ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ଅନୁମାନ ଓ ଆପ୍ତ (ଶାବ୍ଦ) ।

୧.୫. ପୂର୍ଣ୍ଣଛେଦ (Full Stop) = ।

ବକ୍ତାର ଇଚ୍ଛା ପୂରଣ କରୁଥିବା ଗୋଟିଏ ପୂର୍ଣ୍ଣବାକ୍ୟ ଶେଷରେ ହିଁ ପୂର୍ଣ୍ଣଛେଦ (।) ଦିଆଯାଇଥାଏ ।

୧.୬. ବିସ୍ମୟସୂଚକ ସଙ୍କେତ (Exclamation) = !

ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ବିସ୍ମୟ ସୂଚକ ଅର୍ଥରେ କୁତ୍ରାପି ଏହାର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସମ୍ବୋଧନ ଚିହ୍ନ ଭାବରେ ଏହି ସଙ୍କେତ (!)କୁ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଥାଏ । ଯଥା:- (କ)-ତାତ,ଚନ୍ଦ୍ରାପାତ ! ବିଦିତ ବେଦିତବ୍ୟସ୍ୟ ଅଧୀତସର୍ବଶାସ୍ତ୍ରସ୍ୟ ତେ ନାଜ୍ଞମପ୍ୟୁପଦେଷ୍ଟବ୍ୟମସ୍ତି । (ଖ) - ପ୍ରିୟମିତ୍ର ! ଭବତଃ ପତ୍ରଂ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ । (ଗ) ଅସି ମାନ୍ୟଃ ! ସାବରଂ ବନ୍ଦନାମି । ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏହା ବ୍ୟତୀତ, ଖେଦୋକ୍ତିରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଚିହ୍ନ ବେଳେବେଳେ ଆଜିକାଲି ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଛି; ଯଥା:- ଅହୋ ! ଅସ୍ଥାନେ ବିଧିନା ରୂପସଂଯୋଗଃ ।

୧.୭. ସଂଯୋଜକ ସଙ୍କେତ (Hyphen) = -

କ) ‘ସମାସ ଚିହ୍ନ’ ଭାବରେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଗୃହୀତ । ଦୀର୍ଘ ସମସ୍ତପଦର ସୁବୋଧନ ନିମନ୍ତେ ଏହାର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇପାରେ; ଯଥା:- ମଦ-ଜଳ-ଦୁର୍ଦ୍ଦିନାନ୍ଧକାର-ଗଜ-ଘଟିତ-ଘନ-ଘଟା-ପରିପାଳିତାପି ପ୍ରପଳାୟତେ ।

ଖ) ଏହାକୁ ‘ଯୋଜକ-ଚିହ୍ନ’ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ । କାରଣ, ଏକ ଦୀର୍ଘଶବ୍ଦ ଲେଖିଲା ବେଳେ ଯଦି କିଛି ଅକ୍ଷର ଲେଖାଯାଉଥିବା ଧାଡ଼ିରୁ ବଳିପଡ଼େ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଧାଡ଼ିରେ ଲେଖିବା ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ ତେବେ ଶବ୍ଦର ସେହି ଖଣ୍ଡିତାଂଶକୁ ଚିହ୍ନିକରି ପାଇଁ ଏହି (-) ଚିହ୍ନର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଥାଏ । ଯଥା:- (କାଦମ୍ବରୀକାବ୍ୟର)ମଦଜଳଦୁର୍ଦ୍ଦିନାନ୍ଧକାରଗଜଘଟିତଘନ-ଘଟାପରିପାଳିତାପି ପ୍ରପଳାୟତେ ।

୧.୮. ବ୍ୟବହେଦକ ସଙ୍କେତ (Dash) = --

କ) ସଂଯୋଜକ ଚିହ୍ନଠାରୁ ଏହା ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଦୀର୍ଘ । ନାଟକକାବ୍ୟ ଲିଖନ କାଳରେ ପାତ୍ର ଏବଂ ସଂଳାପ ମଧ୍ୟରେ ଭେଦ ଦର୍ଶାଇବାକୁ ଏହି (-)ଚିହ୍ନ

ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଥାଏ । ଉଦାହରଣ:-

ରାମଃ- ଭବାନ୍ ଆଗମିଷ୍ୟତି କିମ୍ବୁ ?

ଦଶରଥଃ - ଅବଶ୍ୟମ୍ । ଦ୍ଵୟା ସହ ଅହମପି ଗଚ୍ଛାମି ।

ଖ) ଯଦି କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନର ଆବଶ୍ୟକତା ଥାଏ, ଏହି ସଙ୍କେତ ଦିଆଯାଏ ।

ଉଦାହରଣ : ସଃ ହ୍ୟଃ - ପ୍ରତି ଅଗଚ୍ଛତ୍ । (ବିଦ୍ୟାଳୟଂ, ନିଜାଳୟଂ)

୧.୯. କାକପଦ / ହଂସପଦ = ୮

ଏହି ସଙ୍କେତଟି ବହୁ ପୁରାତନ । କୁଆର ବା ହଂସର ପାଦରେ ଥିବା ଉପର ଆଙ୍ଗୁଳିଭଳି ଏହାର ଆକୃତି ହୋଇଥିବାରୁ ଏହାର ନାମ କାକପଦ ବା ହଂସପଦ ଏହା ସର୍ଗ ବା ଅଧ୍ୟାୟ ଶେଷରେ ଦିଆଯାଏ ।

୧.୧୦. ଉଦ୍ଭୂତି ଚିହ୍ନ (Inverted Commas 'OR' Quotation Marks) = “ ”

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଉକ୍ତିରେ ‘ବ୍ୟକ୍ରାଂଶ’କୁ ଏହି (“ ”)ଚିହ୍ନ ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଏ । ଯଥା:-

କ) ରାମଃ ଅବଦତ, “ଏକାଦଶ-ବାଦନ-ବେଳାୟାଂ ଭୂମ୍ ଆଗଚ୍ଛ” ।

ଖ) ଯତ୍ତୁ “ଇଦଂ ହବିଃ” ଇତ୍ୟାଦିକମବଶିଷ୍ଠଂ ପଦଜାତଂ ... ।

ବ୍ୟତିକ୍ରମ - ବେଳେବେଳେ ଏହି ଚିହ୍ନ (‘ ’) ଏହିଭଳି ମଧ୍ୟ ଦିଆଯାଇଥାଏ ।

ଇଂରାଜୀରେ ଏହାକୁ (Single Inverted Commas) ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

ଗୋଟିଏ ବକ୍ତବ୍ୟାଂଶ, ଯାହାକି ଉଦ୍ଭୂତି ଚିହ୍ନ ମଧ୍ୟରେ ରହିଥାଏ, ଯଦି ତା’ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ରୁଚ୍ଛି ଇତ୍ୟାଦିର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଥାଏ ତାହାକୁ ଏହି ଏକ-ପ୍ରଥମଛେଦୋଦ୍ଭୂତି (Single Inverted Commas) ମଧ୍ୟରେ ରଖିବାକୁ ହୁଏ; ଯଥା:-

ରାମକୃଷ୍ଣଃ ଅକଥୟତ, “ଅଦ୍ୟ ଗୁରବଃ ଜୟକୃଷ୍ଣଂ ପ୍ରତି ‘ଅନ୍ଧବିଦ୍ୟାଭୟକରା’ଇତି ଆକ୍ଷେପଂ କୃତବତଃ ।”

୧.୧୧. ଯୋଗ କରିବା ଚିହ୍ନ (Insert) = $\wedge$

ପଦ ବା ବାକ୍ୟ ମଝିରେ କିଛି ଯୋଗ କରିବାକୁ ହେଲେ ଏହି ଚିହ୍ନ ଦିଆଯାଏ ।

୧.୧୨. ଗୁରୁ = S

ସଂସ୍କୃତରେ ଯେଉଁ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକ ଆ'ନ୍ତି ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବର୍ଣ୍ଣର ଗୁରୁ ଲଘୁ ବା ଦୀର୍ଘ ଓ ହ୍ରସ୍ବ ଇତ୍ୟାଦିର ପ୍ରଦର୍ଶନ ନିମନ୍ତେ କିଛି ଚିହ୍ନର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ (S) ଏହି ଚିହ୍ନଟିକୁ ଦ୍ଵି ମାତ୍ରା ବିଶିଷ୍ଟ ଗୁରୁ ବର୍ଣ୍ଣର ଚିହ୍ନ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ।

୧.୧୩. ଲଘୁ = ।

ଉପର୍ୟୁକ୍ତ ପଦ୍ଧତିରେ ଏକମାତ୍ରା ବିଶିଷ୍ଟ ଲଘୁ ବର୍ଣ୍ଣକୁ (।) ଏହି ଚିହ୍ନରେ ଚିହ୍ନିତ କରାଯାଇଥାଏ ।

ଉପର୍ୟୁକ୍ତ ଚିହ୍ନଦ୍ଵୟର ପ୍ରୟୋଗ ନିମ୍ନରେ ଦର୍ଶନୀୟ ; ଯଥା:-

ଜଗନ୍ନାଥଃ ସ୍ଵାମୀ ନୟନପଥଗାମୀ ଭବତୁ ମେ ।

। S S S S S । । । । । S S । । । S

(୨) ମୁଦ୍ରଣ - ସଂଶୋଧନ - ଚିହ୍ନ (Proof Reading Symbols)

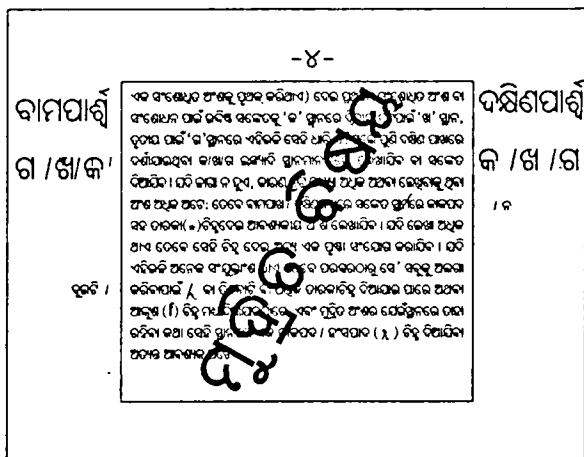
ହସ୍ତଲିଖିତ ବିଷୟବସ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ମୁଦ୍ରଣ ନିମନ୍ତେ ଦିଆଯାଏ, ଅନେକ ସମୟରେ ଲିପିକର ବା ଟଙ୍କଣକାରୀ (Typist) ନିଜର ଅସାବଧାନତା କିମ୍ବା ହସ୍ତଲିଖିତ ଅଂଶର ବିକୃତି ହେତୁ ସୁପାଠ୍ୟ ନହେବା ଇତ୍ୟାଦି କାରଣ ପାଇଁ ସେଥିରେ କିଛି ପ୍ରମାଦ କରିଥା'ନ୍ତି । ଲେଖକ ନିକଟକୁ ତାହା ଆସିଲେ, ସେ ସେହି ଅଂଶକୁ ଦେଖି ଭୁଲଗୁଡ଼ିକ ସୁଧାରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ କେବଳ ଲେଖାରେ ଥିବା ପ୍ରମାଦର ସଂଶୋଧନ କରିଦେଲେ ଏହା ଟଙ୍କଣକାରୀର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଆସିପାରେ ନାହିଁ ଏବଂ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ସଂଶୋଧନ

କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ସଂଶୋଧନକର୍ତ୍ତା ଲେଖାର ଯେଉଁ ଅଂଶକୁ ତ୍ରୁଟିଶୂନ୍ୟ କରିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି, ସେହି ଅଂଶରେ ଚିହ୍ନ ଦେଇ, ଅଥବା ସେହି ଅଂଶକୁ ବର୍ତ୍ତୁଳ ମଧ୍ୟରେ ଚିହ୍ନିତ କରି ପୃଷ୍ଠାର ବାମ ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣ ପାର୍ଶ୍ବରେ ଥିବା ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନରେ ଲେଖନ୍ତି ଅଥବା କିଛି ସଙ୍କେତ ପ୍ରୟୋଗ କରନ୍ତି ସେହି ସବୁ ସଙ୍କେତମାନଙ୍କୁ ଦେଖି ଟଙ୍କଣକର୍ତ୍ତା ତଦନୁଯାୟୀ ମୁଦ୍ରିତ ଲେଖାର ସଂଶୋଧନ କରେ । ତେଣୁ ଏହାକୁ ମୁଦ୍ରଣ ସଂଶୋଧନ (Proof correction) ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଲେଖା ସଂଶୋଧନ-କାରୀଙ୍କୁ କୁହାଯାଏ ଲେଖ (ମୁଦ୍ରଣ) ସଂଶୋଧକ (Proof reader) । ମୁଦ୍ରଣ-ସଂଶୋଧକଙ୍କର ପାଠ୍ୟବିଷୟରେ ପ୍ରବେଶ ଯୋଗ୍ୟତା, ସାବଧାନତା ଓ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଗୁଣସବୁ ରହିଥିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ । ସର୍ବୋପରି ସଂଶୋଧନ ନିମନ୍ତେ ଆବଶ୍ୟକୀୟ ଚିହ୍ନ ବା ସଙ୍କେତ ସମ୍ପର୍କରେ ସେ ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଭାବରେ ଅବଗାହୀ ହୋଇଥିବା ଆବଶ୍ୟକ । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ କାକପଦ ବା ହଂସପଦ, ଅଥବା ‘ବିନ୍ଦୁ’ ସଙ୍କେତ, ଅଥବା ଦଣ୍ଡ(I)(II)(III) ସଙ୍କେତ ଅଥବା ସ୍ୱସ୍ତିକ ଚିହ୍ନ (卐), ଅଥବା ଗୁଣନ ଚିହ୍ନ (x) ଦ୍ୱାରା ଲେଖ ସଂଶୋଧନ ଏବଂ ପରିତ୍ୟକ୍ତ କିମ୍ବା ପରେ ଚିତ୍ତା କରାଯାଇଥିବା ଲେଖର ପୁନଃ ସଂଯୋଜନ କରାଯାଉଥିଲା । ଏହିସବୁ ଚିହ୍ନ ବା ସଙ୍କେତକୁ କୁହାଯାଉଥିଲା ଅବଗ୍ରହ । (Katre,S.M; Introduction to Indian Textual Criticism, DCPRI, Poona, 1981, p.11 - The use of the so-called *avagraha* sign, indicating the elision of the vowel ‘a’ (अ) has been traced first on the Boroda copper-plate of the Rāṣṭrakūṭa king Dhruva dated A.D. 834-35. A *kunḍala* or ring and a *svastika* were utilised to mark illegible passages) । ଲିଖନକଳା, ଲିଖନ ସାମଗ୍ରୀ ଏବଂ ଲିଖନ ପ୍ରକାରର ପରିବର୍ତ୍ତନ ସହ ଏବେ ସଂଗଣକ (Computer) ମାଧ୍ୟମରେ ଲିଖନ ବା ମୁଦ୍ରଣ ବହୁଳ ଭାବରେ ପ୍ରଚଳିତ ।

ସଂସ୍କୃତଭାଷା ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରଶାଳାରେ ଏବେ ମୁଦ୍ରିତ ହେଉଛି । ଏଣୁ ମୁଦ୍ରିତାଂଶରେ ରହିଯାଇଥିବା ତ୍ରୁଟିକୁ ପରିମାର୍ଜିତ କରିବାପାଇଁ ‘ଲେଖା (ମୁଦ୍ରଣ) ସଂଶୋଧନ ବିଦ୍ୟା’ ଆବଶ୍ୟକ ଅଟେ । ନିମ୍ନରେ ଏହାର ବିଚାର କରାଯାଇଅଛି -

୨.୧- ସଂଶୋଧନକାର୍ଯ୍ୟ କେଉଁଠି ଓ କିପରି ?

ଏହା ଜାଣିବାପାଇଁ ନିମ୍ନ ଚିତ୍ରକୁ ଅନୁଧ୍ୟାନ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ଉପରେ ଦର୍ଶାଯାଇଥିବା ଚିତ୍ରଟି ଏକ ମୁଦ୍ରିତ ପୁସ୍ତକର ଚତୁର୍ଥ ପୃଷ୍ଠା । ପୃଷ୍ଠାଟିର ଉପରେ, ତଳେ, ବାମପାଖରେ ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣପାଖରେ ଖାଲିଯାଗା ଅଛି । ମଝି ଅଂଶଟିରେ ମୁଦ୍ରିତ ଅଂଶ ରହିଛି । ସଂଶୋଧନ କର୍ତ୍ତା ପୃଷ୍ଠାଟିର ବାମପାର୍ଶ୍ବକୁ ପ୍ରଥମେ ବ୍ୟବହାର କରିବେ । ଗୋଟିଏ ଡ୍ରଟି ପାଇଁ ମୁଦ୍ରିତ ଅଂଶର ଡ୍ରଟିଯୁକ୍ତ ସ୍ଥାନରେ ତାହାକୁ କାଟି ଗୋଲ ବୁଲାଇବେ ଅଥବା ଖାଲି କାଟିଦେବେ । ଯେଉଁ ରଙ୍ଗର ସ୍ୟାହିରେ ମୁଦ୍ରଣ ହୋଇଥିବ ସେଥିରୁ ଭିନ୍ନ ଏକ ରଙ୍ଗର ସ୍ୟାହି ଥିବା ଲେଖନୀ ସଂଶୋଧନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲେ ଭଲ ।

ଯଦି ତୁଟି ଗୋଟିଏ ଥାଏ ତେବେ ତେରଞ୍ଜା ଗାରଟିଏ (ଏହା ମୁଦ୍ରିତ ଅଂଶରୁ ସଂଶୋଧିତ ଅଂଶକୁ ଏବଂ ସଂଶୋଧିତ ଅଂଶରୁ ଅନ୍ୟ ଏକ ସଂଶୋଧିତ ଅଂଶକୁ ପୃଥକ୍ କରିଥାଏ) ଦେଇ ପ୍ରଥମେ ସଂଶୋଧିତ ଅଂଶ ବା ସଂଶୋଧନ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସଙ୍କେତକୁ ‘କ’ ସ୍ଥାନରେ ଦ୍ଵିତୀୟ ତୁଟିପାଇଁ ‘ଖ’ ସ୍ଥାନ, ତୃତୀୟ ପାଇଁ ‘ଗ’ ସ୍ଥାନରେ ଏହିଭଳି ସେହି ଧାଡ଼ି ସରିଗଲେ ପୁଣି ଦକ୍ଷିଣ ପାଖରେ ଦର୍ଶାଯାଇଥିବା କ/ଖ/ଗ ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ଲେଖାଯିବ ବା ସଙ୍କେତ ଦିଆଯିବ । ଯଦି ଜାଗା ନ ହୁଏ, କାରଣ ତୁଟି ସଂଖ୍ୟା ଅଧିକ ଅଥବା ଲେଖିବାକୁ ଥିବା ଅଂଶ ଅଧିକ ଅଟେ; ତେବେ ବାମପାଖ / ଦକ୍ଷିଣପାଖରେ ସଙ୍କେତ ସ୍ଥାନରେ କାକପଦ ସହ ତାରକା(*) ଚିହ୍ନଦେଇ ଆବଶ୍ୟକୀୟ ଅଂଶ ଲେଖାଯିବ । ଯଦି ଲେଖା ଅଧିକ ଥାଏ ତେବେ ସେହି ଚିହ୍ନ ଦେଇ ଅନ୍ୟ ଏକ ପୃଷ୍ଠା ସଂଯୋଗ କରାଯିବ । ଯଦି ଏହିଭଳି ଅନେକ ସଂଯୁକ୍ତାଂଶ ଥାଏ ତେବେ ପରସ୍ପରଠାରୁ ସେ’ ସବୁକୁ ଅଲଗା କରିବାପାଇଁ ଦୁଇଟି ବା ତିନୋଟି ବା ଅଧିକ ତାରକାଚିହ୍ନ ଦିଆଯାଇ ପାରେ ଅଥବା ଆଙ୍କୁଣ (f) ଚିହ୍ନ ମଧ୍ୟ ଦିଆଯାଇପାରେ ଏବଂ ମୁଦ୍ରିତ ଅଂଶର ଯେଉଁସ୍ଥାନରେ ତାହା ରହିବା କଥା ସେହି ସ୍ଥାନରେ ଏକ କାକପଦ / ହଂସପାଦ (୩) ଚିହ୍ନ ଦିଆଯିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ ଅଟେ ।

ଏଠାରେ ମନେ ରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ, ଯଦି ଅଧିକ ଛାଡ଼ିହୋଇଯାଇଥିବା ଅଂଶ ମୂଳ ପାଣ୍ଡୁଲିପି (ହସ୍ତଲିଖିତ ଲେଖା / ଗ୍ରନ୍ଥ)ରେ ଥାଏ ତେବେ ସେଠାରେ ଉପରୋକ୍ତ ପ୍ରଣାଳୀରେ କାକପଦ ଦିଆଯାଇ Insert MSP-xx/ Insert MSP x x PG x ବୋଲି ଲେଖାଯିବ । (MS = Manuscript . P .xx= Page Mark.) ଯଦି ଲେଖାଥାଏ MSP-xx PG(paragraph)x ଅର୍ଥ ଅନୁଛେଦ ବା ପାରା ସଂଖ୍ୟା ପ୍ରଥମ / ଦ୍ଵିତୀୟ ଇତ୍ୟାଦି) ।

୨- ସଂଶୋଧନ ନିମନ୍ତେ ସଙ୍କେତ - ନିମ୍ନୋକ୍ତ ସାରଣୀରୁ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ବୁଝାଯାଇ ପାରିବ ।

କ୍ରମିକ ସଙ୍କେତ ସଙ୍କେତାର୍ଥ ସଂଖ୍ୟା	ସଂଶୋଧନ ପୂର୍ବରୁ	ସଂଶୋଧନ ପରେ
1. / ଅକ୍ଷରଟି ତ୍ରୁଟି ସୂଚକ ।	ଟି / ସଂଶୋଧନର ସଂକେତ ।	ସଂଶୋଧନ ପରେ
2. d ଲୋପ କରିଦିଆଯାଇ	d / ଲୋପ ହୋଇଛି ।	ସଂଶୋଧନ ପରେ
3. (ସଂସ୍କୃତ କରାଯାଇ	(ଲୋପ ହୋଇଛି ।	ସଂଶୋଧନ ପରେ
4. ଲୋପକରି ଯୋଡ଼ି ଦିଆଯାଇ	x / ଲୋପ ହୋଇଛି ।	ସଂଶୋଧନ ପରେ
5. ନୂଆ ଅକ୍ଷର/ଶବ୍ଦ ବସାଇ	y / ନୂଆ ଅକ୍ଷର ବସାଇଛି ।	ସଂଶୋଧନ ପରେ
6. # ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଯାଇ	# / ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଯାଇଛି ।	ସଂଶୋଧନ ପରେ

- 7 eq# ବ୍ୟବଧାନ ସମାନ କର eq# - ସର୍ବଜାଣ ୮ ପରିଚାୟା କୃତେ
ବିଦ୍ରୁ:- ମୁଦ୍ରିତାଂଶରେ ବିଭିନ୍ନାଃ ବ୍ୟବସ୍ଥାଃ ପ୍ରତିବର୍ଷଃ
କାଳପଦ ଚିହ୍ନ ରହିବ କରୋତି ।
8. NP/ ଚତୁ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଭବତି ଏତାଦୃଶା ।
Para/ ଗ୍ରାସ୍ତୁକାଳେ ତୁ ଅସ୍ୟ ରାଜଧାନୀ
Par/ ଶ୍ରୀମନ୍ତରଂ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ ପୁନଃ
ବିଦ୍ରୁ:- ମୁଦ୍ରିତାଂଶରେ NP/ କାଶ୍ମୀରଂ ପ୍ରତି ଗଚ୍ଛତି ଧ୍ରୁବରାଜ୍ୟ
ଧ୍ରୁବରାଜ୍ୟେ ପ୍ରବେଶେ ଏତାଦୃଶା କସ୍ମିନ୍ନପି ପ୍ରବେଶେ
ଅଥବା ॥ ॥ ଭାରତସ୍ୟ କସ୍ମିନ୍ନପି ପ୍ରବେଶେ
.....
.....
ବାସପରିବର୍ତ୍ତନବ୍ୟବସ୍ଥା
ତତ୍ତୁ ଗ୍ରାସ୍ତୁକେ କେଷୁ କେଷୁ
ରାଜ୍ୟେଷୁ ଭବତି । ମନ୍ତ୍ରିମଣ୍ଡଳସ୍ୟ
ଅନ୍ୟେ ସଦସ୍ୟାଃ ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରିଣଃ ଚ
ରାଜ୍ୟପାଳମୋହବେନ ସହ ନ
ଗଚ୍ଛନ୍ତି ତତ୍ତୁ ।
9. No NP/ ପରା ବଦନ୍ତିବ ନାହିଁ । No NP/ ରାଜ୍ୟପାଳ ମହୋଦୟା ନାଁ କୃତେ
No Para/ ବିଦ୍ରୁ:- ମୁଦ୍ରିତାଂଶରେ ଗ୍ରାସ୍ତୁକେ କେଷୁ କେଷୁ
No Par/ ଏହିଭଳି ଚିହ୍ନ ମୁଖ୍ୟ ମନ୍ତ୍ରୀ ଓ ରାଜ୍ୟପାଳମହୋ-
No π ବିଧିଯିବ । ଦୟେନ ସହ ନ ଗଚ୍ଛନ୍ତି ତତ୍ତୁ ।

- 13 Δ ଚିହ୍ନିତ ସ୍ଥାନରେ ବର୍ଣ୍ଣର ନିମ୍ନଭାଗରେ Δ/φ ସ୍ତରରେ Δ କଟକ Δ ମୟୂରଭଞ୍ଜ-
ପ୍ରଥମରେ ଚିହ୍ନିତ ହୋଇଛି । ଗରିପଦାନଗର Δ କେନ୍ଦୁଝର ପ୍ରତି Δ ସ୍ଥିତ ଗରିପଦାନଗର
କେନ୍ଦୁଝର ପ୍ରତି ଚ ଗତବାନ ।
- 14 $\vee$ କିମ୍ବା ଚିହ୍ନିତ ସ୍ଥାନରେ ବର୍ଣ୍ଣର ଉପରି $\vee//$ ଅଙ୍ଗାର ଶତପୋତେନ ‘ଅଙ୍ଗାର ଶତପୋତେନ
ଭାଗରେ ଏହି ପ୍ରଥମରେ $\vee//$ ମଳିନୀ ନ ମୁଞ୍ଚିତ କି-କାମର ମଳିନ ଚାନ୍ ମୁଞ୍ଚିତ’ କି
ଚିହ୍ନିତ ଦିଆଯିବ । $//\varphi$ ତଥ୍ୟ ସ୍ଥିତି 8/① କାମର ତଥ୍ୟ ସ୍ଥିତି ।
- 15 ∇ ଚିହ୍ନିତ ସ୍ଥାନରେ ବର୍ଣ୍ଣର ଉପରି $\nabla//$ ସଂ ଅକଥର, Δ ନାହିଁ ଗମିଷ୍ୟାମି Δ ସଂ ଅକଥର, “ନାହିଁ
ଭାଗରେ ଏହି ଉତ୍ତର ଚିହ୍ନିତ ହେବ । ଗମିଷ୍ୟାମି ।”
- 16 ; ଦ୍ଵିତୀୟରେ ଚିହ୍ନିତ ଉତ୍ତର ସଂ ପକ୍ଷାଦିତବାନ । -----
ସ୍ଥାନରେ ହେବ । ତଥ୍ୟ ସ୍ଥାନେ କଂ ଗମିଷ୍ୟାମି, ସମସ୍ୟା ପ୍ରକାରେ ସମାପ୍ତି ।
କେନ ପ୍ରକାରେ ସମାପ୍ତି ସାଧ୍ୟତା Δ ; ସାଧ୍ୟତା; ଅତ୍ତ ଅହମପି
ଅତ୍ତ ଅହମପି ଚିତ୍ତାବ୍ୟାକୃତିର ଆସନ । ଚିତ୍ତାବ୍ୟାକୃତିର ଆସନ ।
- 17 - - - ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅନୁସାରେ ଚିହ୍ନିତ ସ୍ଥାନରେ Δ କି ଶମ । Δ -----
ଆଗକୁ ଗଲ/ ଦିଆଯିବ । କି ଶମ ।
- 18 xxxx/ ଚିହ୍ନିତ ସ୍ଥାନରେ ଚାଲେ ଚିହ୍ନ / xxxx/ Δ ନାହିଁ କାନେ । କିହ୍ନ Δ xxxନାହିଁ କାନେ । କିହ୍ନ ..
...../ ଅଥବା ବିଦ ଗତିକ ଦିଆଯିବ

- 19 *Italics/* ଚିହ୍ନିତ ସ୍ଥାନରେ ଥିବା ଅଂଶ ପଶ୍ଚିତୋପି ଦରିତୁଃ ଅସୌ ପଶ୍ଚିତୋପି ଦରିତୁଃ ଅସୌ
Italic ତେରଞ୍ଜା ଅକ୍ଷରରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଅକ୍ଷର । ଯତଃ କଥାସେ ‘ଦାରିତ୍ୟ-Italics ଦୁଷ୍ଟ ଅକ୍ଷର । ଯତଃ
 ହେବ । ଦୋଷୋ ଗୁଣଗଣିନୀଶୀ । କଥାସେ, ‘ଦାରିତ୍ୟଦୋଷୋ
 ଗୁଣଗଣିନୀଶୀ ।
- 20 Caps ଚିହ୍ନିତ ଅକ୍ଷରଟି ଇଂରାଜୀ ବଡ଼ I went to Mayurbhanja /cap I went to Mayurbhanja
 ଅକ୍ଷର ହେବ । yesterday, to visit a historical yesterday to visit
 Caps/ temple at Khiching a historical
 temple at
 KHICHING at
- 21 ଶବ୍ଦ ଦୁଇଟିର ଇଂରାଜୀ ବଡ଼ଲିଚି ରାମଃ ଚଂକ୍ୟାମଃ ଗତବତ୍ତେ ।
 trans. ଚେ ହି ନୋ ଦିବସାଃ ଗତାଃ । ଚେ ହି ନୋ ଦିବସାଃ ଗତାଃ ।
- 22 LC.2pt/ ରେଖାଙ୍କିତ ଅକ୍ଷରର ଧାରା LC.2pt/ ଚେ ହି ନୋ ଦିବସାଃ ଗତାଃ ।
 LC.4pt/ ଦୁଇ ପଏଣ୍ଟ / ଚାରି ପଏଣ୍ଟ
 କ୍ରିତ ।
 LC.=Lower case
- 23 2pt.H.C/ ରେଖାଙ୍କିତ ଅଂଶର ଧାରା ① ଚେ ହି ନୋ ଦିବସାଃ ଗତାଃ ।
 4pt.H.C/ ଦୁଇ ପଏଣ୍ଟ ଚାରି ପଏଣ୍ଟ ବଡ଼ିତ
 H.C=Higher case

- 24 **≡** ଚିହ୍ନ ରେଖାଙ୍କିତ ଅଂଶ ଗାଡ଼ ଏବଂ
bold&caps ବଡ଼ (ଙ୍ଗରାଜୀ) ଅକ୍ଷରରେ
ଲେଖାଯିବ ।
- 25 **bold** ରେଖାଙ୍କିତ ଅଂଶଟି/
bold— ବର୍ତ୍ତୁଳାଂଶଟି ଗାଡ଼ ଅକ୍ଷରରେ
ଲେଖାଯିବ ।
- 26 **boldface ବର୍ତ୍ତୁଳାଂଶଟି** ରେଖାଙ୍କିତ ହେବ ।
bf.
- 27 **S/stet Let it stand**
ଯେପରି ଅଛି ସେହିପରି ରହିବ । stet/
ଚିତ୍ର:- ଯଦି ପରିବର୍ତ୍ତନ ପାଇଁ
ଭୁଲରେ କଟିଯାଏ ବା ଗୋଲେଇ
ବୁଲେଇ ଦିଆଯାଏ ତେବେ ଏହି
ସଙ୍କେତ ଦିଆଗଲେ ତାହା
ପୂର୍ବପରି ରହିବ ।
- Man proposes
GOD disposes.
- Man proposes god
disposes. /≡
- ଅନ୍ତ ରାମ୍ଭ ଇତି ବଳରାମ୍ଭ ।
ତନ୍ତ ରାମ୍ଭ ପର୍ତ୍ତରାମ୍ଭ ।
- ଅନ୍ତ ରାମ୍ଭ ଇତି ବଳରାମ୍ଭ ।
ତନ୍ତ ରାମ୍ଭ ପର୍ତ୍ତରାମ୍ଭ ।
- ଅନ୍ତ ରାମ୍ଭ ଇତି ଶ୍ରୀରାମ୍ଭ ।
- ଅନ୍ତ ରାମ୍ଭ ଇତି ଶ୍ରୀରାମ୍ଭ ।
- ବତୋଃଶବ୍ଦସଂଜ୍ଞାୟାମ୍ -
ପା.୭.୩.୨୭ ।
- ବତୋଃଶବ୍ଦସଂଜ୍ଞାୟାମ୍
ପା.୭.୩.୨୭
- ①

28 Rom ଲେଖି ଲିପିକୁ

ଯଦି ରୋମାନ୍ ଲିପିରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ
କରିବାକୁ ଥାଏ ତେବେ ଏହି
ସଂଜ୍ଞାଟି ଦିଆଯାଏ ।

ଆଡ଼ିଭିଲ-ଭାଷାଯାମ୍ ବିଶେଷ୍ୟ /Rom ଆଡ଼ିଭିଲ ଭାଷାଯାମ୍
ଭବତି (ନାମ) ଭବତି /Rom ବିଶେଷ୍ୟ ଭବତି Noun
ବିଶେଷଣ ଦୁଆଡ଼ିଭିଲଭବତି ଭବତି ବିଶେଷଣ ଦୁ
Adjective.

29 || set the
lines

ଧାଡ଼ିଗୁଡ଼ିକ ଯେପରି
ରହିବାକଥା ରହିବ ।

set the
lines

ତଥା ସମସ୍ତ ଦହତା ମନୋଭବ ତଥା ସମସ୍ତ ଦହତା ମନୋଭବ
ପିନାକିନା ଭଗ୍ନମନୋଭାସା ସତି । ପିନାକିନା ଭଗ୍ନମନୋଭାସା ସତି ।
ନିନିଦ ବୁଝୁ ହୃଦୟେନ ପାର୍ବତୀ ନିନିଦ ବୁଝୁ ହୃଦୟେନ ପାର୍ବତୀ
ପ୍ରିୟେଷୁ ସୌଭାଗ୍ୟପାଳା ହି ଚାନ୍ତୁତା । ପ୍ରିୟେଷୁ ସୌଭାଗ୍ୟପାଳା ହି ଚାନ୍ତୁତା ॥

30 ctr./cent. ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଂଶଟିକୁ ପୃଷ୍ଠା
ମଝିରେ ରଖାଯିବ ।

bold/
Ctr.

ସାରଣୀ-୩

ପ୍ରମାଣ

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅନୁମାନ ଶାବ୍ଦ

ସାରଣୀ-୩

ପ୍ରମାଣ

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅନୁମାନ ଶାବ୍ଦ

- 31 Arr.fn. Arrange foot Note
ରେଖାଙ୍କିତ ଅଂଶଟିକୁ
ପାଦଚିହ୍ନଭାବେ ଦର୍ଶାଯିବ । Arr.fn/
ଶବ୍ଦର ସର୍ବଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣର ପୂର୍ବବର୍ଣ୍ଣକୁ
ଉପାଧା କ୍ରହାଯାଏ । ଯଥା:-ଅଲୋକ୍ୟତ୍ୱ
ପୂର୍ବ ଉପାଧା ପା.୧.୨.୬୫ ଯଥା
ରାଜନ୍ ର 'ଲ' ପୂର୍ବର 'ଅ'
ଉପାଧା ଅଟେ ।
ଶବ୍ଦର ସର୍ବଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣର ପୂର୍ବବର୍ଣ୍ଣକୁ
ଉପାଧା କ୍ରହାଯାଏ । ଯଥା:-
ରାଜନ୍ ର 'ଲ' ପୂର୍ବର 'ଅ'
ଉପାଧା ଅଟେ ।
୧-ଅଲୋକ୍ୟତ୍ୱର ପୂର୍ବ
ଉପାଧା - ପା.୧.୧.୬୫ ।
- 32 Tab/Box ଚିହ୍ନିତ ଅଂଶକୁ ଏକ ଟେବୁଲ୍/
କଠୋରୀ ମଧ୍ୟରେ ରଖାଯିବ । Box
ତିପ୍ପ ଚଷ୍ଟ ଝିପ୍ପ ଅଷ୍ଟ ଅ
ମିପ୍ପ ବଷ୍ଟ ମଷ୍ଟ
ଯଦା ଯଦା ହି ଧର୍ମସ୍ୟ ଗ୍ଲାନିଭବତି
ଭାରତ । ଅଭ୍ୟୁଥାନମଧର୍ମସ୍ୟ
ତଦାମ୍ଭାନଂ ସୂକାମ୍ୟହମ୍ ।
- 33 Verse/ ଧାଡ଼ିରେ ଲେଖାଯାଇଥିବା
Poetry ବସ୍ତୁକୁ ଶ୍ଳୋକାକାରରେ
ଲେଖାଯିବ / ଗୀତ ଆକାରରେ
ଲେଖାଯିବ Verse
ଯଦା ଯଦା ହି ଧର୍ମସ୍ୟ ଗ୍ଲାନିଭବତି
ଭାରତ । ଅଭ୍ୟୁଥାନମଧର୍ମସ୍ୟ
ତଦାମ୍ଭାନଂ ସୂକାମ୍ୟହମ୍ ॥
ଯଦା ଯଦା ହି ଧର୍ମସ୍ୟ
ଗ୍ଲାନିଭବତି ଭାରତ ।
ଅଭ୍ୟୁଥାନମଧର୍ମସ୍ୟ
ତଦାମ୍ଭାନଂ ସୂକାମ୍ୟହମ୍ ॥
ଯଦା ଯଦା ହି ଧର୍ମସ୍ୟ
ଗ୍ଲାନିଭବତି ଭାରତ ।
ଅଭ୍ୟୁଥାନମଧର୍ମସ୍ୟ
ତଦାମ୍ଭାନଂ ସୂକାମ୍ୟହମ୍ ॥
- 34 ☐ ଚିହ୍ନିତ ଅଂଶଠାରୁ ଏକ ନୂତନ
ଅନୁସ୍ଥେପନ ଆରମ୍ଭହେବ । ☐/ଦୁଇଟି ଏକଚରନାନ୍ତ ବିଶେଷ୍ୟ
ପଦର ବିଶେଷଣ ପଦ
ଦ୍ୱିଚରନାନ୍ତ ହୁଏ ।
ଦୁଇଟି ଏକଚରନାନ୍ତ
ବିଶେଷ୍ୟ ପଦର ବିଶେଷଣ
ମନ ଚିନ୍ତନାତ୍ମକ ଚିହ୍ନ ।

35 '।।।।' ଅକ୍ଷରକୁ ଅକ୍ଷର ଛାଡ଼ି ଛାଡ଼ି ।।।।' ତଥା ସମକ୍ଷଂ ଦ ହ ତା
ଏବଂ ଶବ୍ଦକୁ ଶବ୍ଦ ମନେଭବଂ
ଛାଡ଼ି ଲେଖାଯିବ

36 tr/∕/ ଅକ୍ଷରସ୍ଥାନ ପରିବର୍ତ୍ତନ ବିଚରତି

ଏହିସବୁ ବ୍ୟତୀତ, ଯେତେବେଳେ ସିଦ୍ଧା ତିଆରି ଅକ୍ଷରର ଛାପାଖାନା ଥିଲା, ସେତେବେଳେ ବକ୍ତା ଅକ୍ଷର ପାଇଁ, ଖଲି ଅକ୍ଷର ପାଇଁ ଧାଡ଼ି ଛାଡ଼ି ଲେଖିବା ପାଇଁ ଦୁଇଧାଡ଼ି ମଝିରେ ବାଉଁଶପାତିଆ ଅଥବା ଲୁହାର ପାତିଆ ପାଇଁ, ଯଦି ଅକ୍ଷର ଦବି ଯାଇଥାଏ କି ଭୁଟିଯାଇଥାଏ ଧାଡ଼ି ବଳିଯାଇଥାଏ ତତ୍ୟାଦି ନିମନ୍ତେ ମଧ୍ୟ କିଛି ଚିହ୍ନର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଉଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ସଂଗଣକ ମାଧ୍ୟମରେ ଛାପା ନିମନ୍ତେ ସେ ସବୁର ଆବଶ୍ୟକତା ନ ଥିବାରୁ ସେ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇ ନାହିଁ ।

(୩) ଲିପ୍ୟନ୍ତରୀକରଣ-ଚିହ୍ନ - DIACRITICAL MARKS

Symbols for TRANSLITERATION (NĀGARĪ TO ROMAN)

ବ୍ରହ୍ମା, ଖରୋଷ୍ଟୀ, ଶାରଦା, ନାଗରୀ ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ, ବଙ୍ଗଳା ତଥା ତାମିଲ ଇତ୍ୟାଦି ଲିପି ମାଧ୍ୟମରେ ସଂସ୍କୃତ ବହୁ ଭାବରେ ଲେଖାଯାଇଛି । ଏ ସବୁ ଲେଖାର ଉପାଦେୟତା ନିମନ୍ତେ ବୈଦେଶିକମାନେ ଯେତେବେଳେ ଏଥି ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରି ଏହାର ଅଧ୍ୟୟନ କରିବାକୁ ଚାହିଁଲେ ସେମାନଙ୍କର ସୂଚିଧା ଦୃଷ୍ଟିରୁ କିଭଳି ଭୋମାନ ବର୍ଣ୍ଣମାଳା (ଯେଉଁଥିରେ ଙଂରାଜୀ ଭାଷା ଲେଖାଯାଏ)ଦ୍ୱାରା ଏହା ଲେଖାଯାଇ ପାରିବ ସେ କଥା ଚିନ୍ତାକଲେ । ସେମାନଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣମାଳାରେ ମାତ୍ର ଛବିଶଗୋଟି ବର୍ଣ୍ଣ ଥିବାବେଳେ ସଂସ୍କୃତରେ ତାହା ବହୁ ଅନେକ । ତେବେ ସର୍ବସମ୍ମତ ଭାବରେ ସ୍ୱାକାର କରାଯାଇଥିବା ଉନପଞ୍ଚାଶର (ଅଶ୍ୱତୀଶ) ବର୍ଣ୍ଣକୁ ଭୋମାନ ଲିପିରେ ଲେଖିବାପାଇଁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଚିହ୍ନର ଆବଶ୍ୟକତା ଦେଖା ଦେଲା । କାରଣ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଶବ୍ଦର ବିଚାର କଲେ, ଛଣପଡ଼ିଯିବ ଯେ ଗାନ୍ଧୀକୁ ବାଡ଼ିଦେବାରେ ଭୋମାନ ଲିପି ଆମ ଦୃଶ୍ୟରେ କେତେ ସୀମିତ । ବିଚାର୍ଯ୍ୟ ଶବ୍ଦଟି Rama ଏହାକୁ ଆମେ କ'ଣ ବୋଲି ପଢ଼ିବା ? ରାମ, ରମା, ରାମା ଅଥବା ଧମ । ଏହିଭଳି ଚାରିଗୋଟି ପଦ ଆମେ ଯଦି ପାଇ ତେବେ ଆମ ବୁଦ୍ଧିରେ କି ଅସୁବିଧା ତାହା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । କିନ୍ତୁ ଚିହ୍ନ ପ୍ରୟୋଗ କରି ଏହାକୁ କିପରି ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ପଢ଼ାଯାଇପାରିବ ତାହା ଦେଖାଯାଉ । Rama = ରମ, Rāma = ରାମ, Ramā = ରମା, ଏବଂ Rāmā = ରାମା । ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ସମସ୍ତ ଚିହ୍ନର ସୂଚନା ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଅଛି :-

ଉଚ୍ଚାରଣ	ଅ	ଆ	ଇ	ଈ	ଉ	ଊ	ଋ	ୠ	ଏ	ଐ	ଓ	ଔ
ନାଗରୀ	अ	आ	इ	ई	उ	ऊ	ऋ	ॠ	ए	ऐ	ओ	औ
ରୋମାନ	a	ā	i	ī	u	ū	r	r̄	e	ai	o	au

ଉଚ୍ଚାରଣ	କ	ଖ	ଗ	ଘ	ଙ	ଚ	ଛ	ଜ	ଝ	ଞ	ଟ	ଠ
ନାଗରୀ	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ	ट	ठ
ରୋମାନ	ka	kha	ga	gha	ṅ	ca	cha	ja	jha	ñ	ṭ	ṭha

ଉଚ୍ଚାରଣ	ଡ	ଢ	ତ	ଥ	ଦ	ଧ	ନ
ନାଗରୀ	ड	ढ	त	थ	द	ध	न
ରୋମାନ	ḍa	ḍha	ta	tha	da	dha	na

ଉଚ୍ଚାରଣ	ପ	ଫ	ବ	ଭ	ମ	ଯ	ର	ଲ	ୱ
ନାଗରୀ	प	फ	ब	भ	म	य	र	ल	व
ରୋମାନ	pa	pha	ba	bha	ma	ya	ra	la	va

ଉଚ୍ଚଳ	ଶ	ଷ	ସ	ହ	ଷ	ଃ	ଂ	ଂ	।	॥
ନାଗରୀ	श	ष	स	ह	क्ष	:	o		।	॥
ରୋମାନ୍	śa	ṣa	sa	ha	kṣa	ḥ	m̐		/	//

ମାତ୍ରା, ପଞ୍ଜା ଇତ୍ୟାଦିର ସଂସ୍କୃତରୂପ - ('କ')

ଉଚ୍ଚଳ	କା	କି	କୀ	କୁ	କୂ	କେ	କୈ	କୌ	କୃ	କ୍	କ୍ତା	କ୍ତ
ନାଗରୀ	का	कि	की	कु	कू	के	कै	कौ	कृ	क्	क्ता	क्त्
ରୋମାନ୍	kā	ki	kī	ku	kū	ke	kai	kau	kr̥	kka	kta	kr̥

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ- ଏଠାରେ ସ୍ୱରଶଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ଲିପ୍ୟନ୍ତରାକରଣ ସମୟରେ ରୋମାନ ଲିପିର ଦୁଇ ପ୍ରକାରର ଅକ୍ଷରରୁ କେବଳ
 ... (small letters) ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ । ପୂର୍ଣ୍ଣଛେଦ ପାଇଁ Full stop ନ ଦେଇ slash (ଡେରହାଗାର) ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ, ସନ୍ଧିଥିବା ସ୍ଥାନରେ ସନ୍ଧିବିଞ୍ଚେଦ ନ କରି କେବଳ ଶବ୍ଦ ଗୁଡ଼ିକୁ ଅଲଗା ଅଲଗା ଲେଖିବାର ପ୍ରୟାସ କରାଯାଏ । ଯାହାଫଳରେ କି ସେଠାରେ ସନ୍ଧିଥିବାର ଜଣାପଡେ ମାତ୍ର । ବିଶେଷତଃ ଶ୍ଳୋକର ଲିପ୍ୟନ୍ତରାକରଣରେ ଏହା କରାଯାଇଥାଏ । ଲିପ୍ୟନ୍ତରାକରଣର କେତେଗୋଟି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ।

୧- ଗଢ୍ୟ

ମନୁ: ମତ୍ସ୍ୟସ୍ୟ ବଚନମ୍ ଅନୁସृत୍ୟ ତସ୍ୟ ପାଳନं କୃତବାନ୍ ।

Manuḥ matsyasya vacanam anusṛtya tasya pālanam kṛtavān /

ଯଥାକାଳं ତं ସମୁଦ୍ରं ପ୍ରାବେଶୟତ୍ । - yathākālam tam samudraṁ prāveśayat /

୨- ଗଢ୍ୟ

(କ)

ଚିନ୍ତନୀୟା ହି ବିପଦାମାଦାବେବ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା

ନ କୃପଃସ୍ତନନं ଯୁକ୍ତମ୍ ପ୍ରଦୀପ୍ତେ ବହିନା ଗୃହେ ॥

(ka)

cintaniyā hi vipadaṁ mādaṁ veva pratikriyā /

na kṛpakhananam yuktam pradīpte vahiniṁ gr̥he //

(ଖ)

ନାଭିଷେକୋ ନ ସଂସ୍କାର: ସିଂହସ୍ୟ କ୍ରିୟତେ ବନେ ।

ବିକ୍ରମାର୍ଜିତସତ୍ତ୍ୱସ୍ୟ ସ୍ୱୟମେବ ମୃଗେନ୍ଦ୍ରତା ॥

(kha)

nā bhiseko na saṁskāraḥ siṁhasya kriyate vane /

vikṛmaṁ r̥jitasattvasya svayam eva mṛgendratā //

(ଗ) ମରଣଂ ପ୍ରକୃତିଃ ଶରୀରିଣାଂ ବିକୃତିର୍ଜୀବିତମୁଚ୍ୟତେ ବୁଧଃ ।

କ୍ଷଣମପ୍ୟବତିଷ୍ଠତେ ଶ୍ଵସନ୍ ଯଦି ଜନ୍ତୁର୍ନମୁ ଲାଭବାନସୌ ।।

(ga) maraṇam prakṛtiḥ sarīriṇāṃ vikṛtiḥ jīvitam ucyate budhaiḥ /

kṣaṇam apya valisṭhate śvasan yadi jantur nanu lābhavān asau //

(ଘ) ଯଦ୍ୟ ନାସ୍ତି ସ୍ଵକ୍ଷଂପ୍ରଜ୍ଞା ଶାସ୍ତ୍ରଂ ତସ୍ୟ କରୋତି କିମ୍ ।

ଲୋଚନାଭ୍ୟାଂ ବିହୀନସ୍ୟ ଦର୍ପଣୋ କିଂ କରିଷ୍ୟତି ।।

(gha) yasya nāsti svayam prajāñ śāstram tasya karoti kim /

locanābhyāṃ vihinasya darpaṇo kiṃ kariṣyati //

୨୫- ପତ୍ରଲିଖନ

ଆବଶ୍ୟକତାନୁସାରେ ବିବିଧ ପ୍ରକାରର ପତ୍ର ଲେଖାଯାଇଥାଏ ।
ଯଥା - ବାର୍ତ୍ତାପ୍ରେରଣ ପାଇଁ, ନିମନ୍ତ୍ରଣ ପତ୍ର, ଅଭିନନ୍ଦନ ପତ୍ର ତଥା
ଆବେଦନ ପତ୍ର ଇତ୍ୟାଦି । ଏ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାରର ପତ୍ରଲେଖନର ଏକ କ୍ରମ
ରହିଛି, ସେସବୁର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ନିମ୍ନୋକ୍ତମତେ ଏଠାରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଉଅଛି ।

ପତ୍ରଲିଖନର କ୍ରମ -

୧. ଶୀର୍ଷକା
୨. ସମ୍ବୋଧନ କୁଶଳପ୍ରଶ୍ନାଃ ତ
୩. ବିଷୟଃ
୪. ସମାପ୍ତିଃ
୫. ନାମସ୍ଵାକ୍ଷରମ୍
୬. ପତ୍ରସଙ୍କେତଃ (ପତ୍ରସ୍ୟ ପ୍ରାପକସ୍ୟ, ପ୍ରେଷକସ୍ୟ ଚ)

୧. ଶୀର୍ଷକା

(କ) ପତ୍ରର ଆରମ୍ଭରେ କୌଣସି ମଙ୍ଗଳସୂଚକଶବ୍ଦ ଜଣେ ତା'ଜଛା
ଅନୁସାରେ ଲେଖିପାରେ । କିନ୍ତୁ ବାମ ପାର୍ଶ୍ଵରୁ ପ୍ରଥମେ ଯାହାକୁ ପତ୍ର
ଲେଖାଯାଏ, ମାନ୍ୟ ଅନୁସାରେ ତାଙ୍କୁ ସମ୍ବୋଧନ କରାଯାଇ
ପତ୍ରଲେଖିବା ଆରମ୍ଭ କରାଯାଏ ।

(ଖ) ପତ୍ରର ଦକ୍ଷିଣ କୋଣରେ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରୁ ପତ୍ର ଲେଖାଯାଏ ସେହି ସ୍ଥାନର
ନାମର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଥାଏ ।

(ଗ) ସ୍ଥାନ ଯେଉଁଠାରେ ଲେଖାଯାଇଥିବ ତାର ଠିକ୍ ତଳେ ଯେଉଁଦିନ ପତ୍ରଟି
ଲେଖାଯାଉଥିବ ସେହି ଦିନାଙ୍କଟି ଲେଖାଯାଇଥାଏ । ଦିନାଙ୍କକୁ ତିଥି,
ମାସ, ଯୁଗାଇ ଇତ୍ୟାଦିର ଆଧାରରେ ଅଥବା ଆଧୁନିକ ତାରିଖ ପ୍ରଦାନ
କରି ଲେଖାଯାଇଥାଏ ।

୨. ସମୋଧନଂ କୁଶଳପ୍ରଶ୍ନଃ ଚ - ପତ୍ର ଯିଏ ଦେଉଥାଏ ଏବଂ ଯାହାଙ୍କ ପାଖକୁ ଦିଆଯାଉଥାଏ ଉଭୟଙ୍କର ବୟସ, ସମ୍ବନ୍ଧ ଓ ସମ୍ପର୍କର ଆଧାରରେ ସମୋଧନ ବାକ୍ୟର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଥାଏ । ସମୋଧନ ପରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ପତ୍ରଗୁଡ଼ିକରେ କୁଶଳ ଜିଜ୍ଞାସା ସୂଚକ ବାକ୍ୟର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଥାଏ ।

(କ) ସମୋଧନମ୍

ମାନ୍ୟାଃ, ପୂଜ୍ୟାଃ, ମହୋଦୟାଃ, ଅୟି ତୋ ମାନ୍ୟାଃ, ପ୍ରିୟବନ୍ଧୋ, ଆଦରଣୀୟବନ୍ଧୋ, ବନ୍ଧୁବର, ପ୍ରିୟସହୋଦର, ପ୍ରିୟଭ୍ରାତଃ, ପ୍ରିୟଭଗିନି, ପ୍ରିୟସହୋଦରି, ତୀର୍ଥରୂପାଣାଂ ଚରଣସନ୍ନିଧୌ, ପୂଜ୍ୟାନାଂ ପିତୃଚରଣାନାଂ ଚରଣସନ୍ନିଧୌ, ତୀର୍ଥରୂପସମାନାନାଂ ଚରଣସନ୍ନିଧୌ, ମାତୃଶ୍ରୀଚରଣସନ୍ନିଧୌ, ମାତୃଶ୍ରୀସମାନାନାଂ ଚରଣସନ୍ନିଧୌ, ପରମପୂଜ୍ୟାନାଂ ଶ୍ରୀଚରଣାନାଂ ଚରଣସନ୍ନିଧୌ, ପରମ ପ୍ରିୟ ପାତ୍ର -----, ପ୍ରିୟମିତ୍ର, ସୁହୃଦ୍ବନ୍ଧେ, ପ୍ରିୟସଖା, ପ୍ରିୟବନ୍ଧସ୍ୟେ, ବସ୍ -----, ପ୍ରିୟ -----, ଚିରଞ୍ଜୀବିନ୍ ଜତ୍ୟାଦି ।

(ଖ) ନମସ୍କାରଃ / ଆଶୀର୍ବାଦଃ

ସାଦରଂ ବନ୍ଦନାନ୍ତି, ସବିନୟନପ୍ରଣାମାଃ, ପ୍ରଣାମାଃ, ନମଂସି, ନମଂସି ଭୂୟଂସି, ସ୍ବସ୍ତି, ସଭକ୍ତିକଂ ପ୍ରଣାମାଃ, ନମସ୍ତେ, ଭକ୍ତିପୂର୍ବକଂ ପ୍ରଣାମାଃ, ଶୁଭାଶିଷଃ, ଆଶିଷଃ, ଆଶୀର୍ବାଦଃ, ଦୀର୍ଘାୟୁଷଂ କାମୟେ ଜତ୍ୟାଦି ।

(ଗ) କୁଶଳପ୍ରଶ୍ନଃ

ଅହଂ କୁଶଳୀ (ପୁଂ), ଅହଂ କୁଶଳିନୀ (ସ୍ତ୍ରୀ), ସର୍ବଂ କୁଶଳମ୍, ଅତ୍ର ବୟଂ ସର୍ବେ କୁଶଳିନଃ, ଜଗନ୍ନାଥସ୍ୟ / ଭଗବତଃ / ଦେବସ୍ୟ ଦୟାୟା, କୃପୟା / କରୁଣୟା ସର୍ବଂ କୁଶଳମ୍, କୁଳଦେବତାନୁଗ୍ରହେଣ ଅତ୍ର ବୟଂ ସର୍ବେ କୁଶଳିନଃ, ଭବତଃ ଆଶୀର୍ବାଦେନ ଅହଂ କୁଶଳୀ (ପୁଂ) / କୁଶଳିନୀ

(ସ୍ରୀ) ଅସ୍ମି, ଭବାନ୍ କୁଶଳା (ପୁଂ), ଭବତୀ କୁଶଳିନୀ (ସ୍ରୀ), ତତ୍ର ସର୍ବଂ କୁଶଳଂ ଖଲୁ ? ତତ୍ର ସର୍ବେ କୁଶଳିନଃ ଖଲୁ ? ଭବନ୍ତଃ ସର୍ବେ କୁଶଳିନଃ, ଇତି ଭାବୟାମି / ବିଶ୍ୱସିମି / ଚିନ୍ତୟାମି ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଘ) ଆରମ୍ଭବାକ୍ୟାନି ଦ୍ୱିତ୍ରାଣି

ଭବତଃ ପତ୍ରଂ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ / ନ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ । ଭବତଃ ପତ୍ରଂ ହ୍ୟଃ / ପରହ୍ୟଃ / ପ୍ରପରହ୍ୟଃ / ତ୍ରିଚତୁରେଭ୍ୟଃ ଦିନେଭ୍ୟଃ ପୂର୍ବଂ / ଗତ ସପ୍ତାହେ / ଗତମାସେ / ସଦ୍ୟଃ ଏବ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ । ପତ୍ରସ୍ୟ ଆଶୟଃ / ଅର୍ଥପ୍ରାୟଃ ଜ୍ଞାତଃ / ଅବଗତଃ / ବିଦିତଃ / ଗୃହୀତଃ । ପତ୍ରଂ ପଠିତ୍ୱା ଅହଂ ସନ୍ତୁଷ୍ଟଃ / ବୟଂ ସର୍ବେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟଃ । ବହୁକାଳତଃ / ବହୋଃ କାଳତଃ ଭବତଃ ପତ୍ରମ୍ ଏବ ନାସ୍ତି । କାରଣଂ କିମିତି ନ ଜାନାମି । ଉତ୍ତରଲିଖନେ ବିଳମ୍ବଃ ଜାତଃ । କ୍ଷମ୍ୟତାମ୍ / କ୍ଷମାଂ ଯାତେ / କ୍ଷମାଂ ପ୍ରାର୍ଥୟେ / କ୍ଷତବ୍ୟଃ ଅହମ୍ / କ୍ଷତବ୍ୟୋଽୟଂ ଜନଃ ଇତ୍ୟାଦି ।

୩. ବିଷୟଃ - ପତ୍ରମାଧ୍ୟମରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ଯେଉଁ ବିଷୟ ଜଣାଇବା କଥା ସେହି ବିଷୟର ଉଲ୍ଲେଖ ଏହି ଅଂଶରେ କରାଯାଇଥାଏ । ପତ୍ରରେ ଛୋଟ ଓ ସରଳ ବାକ୍ୟର ପ୍ରୟୋଗ କରିବା ଶ୍ରେୟସ୍କର । ଲେଖିବା ସମୟରେ ଭାବସ୍ପନ୍ଦିତା ପ୍ରତି ବିଶେଷ ଧ୍ୟାନଦେବା ଉଚିତ । ଯେତେବେଳେ ପତ୍ରରେ ବିଷୟାନ୍ତର ବା ବିଷୟଭେଦର ଅବସର ଆସେ ସେତେବେଳେ ପୃଥକ୍ ଅନୁଛେଦ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ପତ୍ରରେ ଯେପରି କୌଣସି ବି କଥାର ପୁନରାବୃତ୍ତି ନ ହେବ ଓ ପତ୍ର ଅନ୍ତଥାରେ ଲମ୍ବା ନ ହେବ ସେଥିପ୍ରତି ଧ୍ୟାନଦେବା ଆବଶ୍ୟକ ।

୪. ସମାପ୍ତିଃ - ପତ୍ରରେ ଲେଖନୀୟ ସମସ୍ତ ବିଷୟ ସମାପ୍ତ ହେବା ପରେ ବୈଷୟିକ ପତ୍ରରେ ନମସ୍କାର ନିବେଦନାଦିର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଥାଏ । ଶେଷରେ 'ଇତି' ଶବ୍ଦର ଲେଖାହୁଏ ଓ ଇତି ଶବ୍ଦପରେ ପତ୍ରଲେଖକ ଓ ପତ୍ରଗ୍ରାହକଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧର ଆଧାରରେ ପଦେ ଦୁଇପଦ କଥା ଲେଖାଯାଇଥାଏ । ସମାପ୍ତିକୁ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ମତେ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିପାରିବା ।

(କ) ଅନ୍ତେ ଦ୍ଵିତୀଶି ବାକ୍ୟାନି

ନାନ୍ୟଃ ବିଶେଷଃ । ଅନ୍ୟଃ କୋଽପି ବିଶେଷଃ ନାସ୍ତି । ମମ
 ନମସ୍ଵାରାନ୍ ମାତ୍ରେ / ପିତ୍ରେ / ଶୁଭେଚ୍ଛାଂ ତ / ସର୍ବେଭ୍ୟଃ ନିବେଦୟତୁ ।
 ଜ୍ୟେଷ୍ଠେଭ୍ୟଃ ସର୍ବେଭ୍ୟଃ ପ୍ରଣାମାଃ / ନମସ୍ଵାରାଃ / କନିଷ୍ଠେଭ୍ୟଃ ଆଶୀର୍ବାଦାଃ ।
 ବାଳାୟ / ବାଳିକାୟୈ ଆଶିଷଃ / ଆଶୀର୍ବାଦାଃ । ଶାତ୍ରୁମ୍ / ଅବିଳମ୍ବେନ / ପତ୍ର-
 -ପ୍ରାପ୍ତେଃ ଅନନ୍ତରମ୍ ଏବ ଉତ୍ତରଂ ଲିଖତୁ । ତଦା ତଦା ପତ୍ରଂ ଲିଖତୁ ।
 ଉତ୍ତରଲିଖନଂ ମା ବିସ୍ମରତୁ । ଶିଷଂ ପତ୍ରାନ୍ତରେ / ଅଗ୍ରେ । ଶିଷଂ
 ଭବଦୁତ୍ତରପ୍ରାପ୍ତ୍ୟନନ୍ତରମ୍ । ଭବତଃ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ତରଂ ପ୍ରତୀକ୍ଷମାଣଃ / ପ୍ରତୀକ୍ଷମାଣା
 ବିରମାମି ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଖ) ଇତି

ଇତି ଭବଦୀୟଃ / ଦ୍ଵଦୀୟଃ ବିଶ୍ଵାସୀ (ପୁଂ) । ଇତି ଭବଦୀୟା /
 ଦ୍ଵଦୀୟା ବିଶ୍ଵାସିନୀ (ସ୍ତ୍ରୀ) । ଇତି ଭବଦଭିନ୍ନଃ / ଭବଦଭିନ୍ନା । ଇତି
 ଭବଦାଶୀର୍ବାଦାଭିଳାଷୀ / ଭବଦାଶୀର୍ବାଦାଭିଳାଷିଣୀ । ଇତି ଭବଦୀୟଂ
 ବିଶ୍ଵାସପାତ୍ରମ୍ । ଇତି ଭବତାଂ ବିଧେୟଃ । ଇତି ପ୍ରିୟସୁହୃତ୍ / ପ୍ରିୟସଖୀ ।
 ଇତି ଭବତ୍ୟାଃ ପ୍ରାଣପ୍ରିୟଃ / ଭବତଃ ପ୍ରାଣପ୍ରିୟା । ଇତି ଭବଛୁଭାକାଂକ୍ଷୀ / ଇତି
 ଭବଛୁଭାକାଂକ୍ଷିଣୀ । ଇତି ପ୍ରିୟଶିଷ୍ୟଃ / ପ୍ରିୟଶିଷ୍ୟା ଇତ୍ୟାଦି ।

୫. ନାମ ସ୍ଵାକ୍ଷରମ୍ - ‘ଇତି’ ପଦ ପରେ ଲେଖକ ନିଜର ନାମ ସ୍ଵାକ୍ଷର
 କରିଥାନ୍ତି । କାର୍ଯ୍ୟାଳୟରେ ପତ୍ର ଇତ୍ୟାଦିରେ ନାମ ସ୍ଵାକ୍ଷର ସହିତ
 ସ୍ଥାନସଙ୍କେତ ମଧ୍ୟ ଦିଆଯାଇଥାଏ ।

୬. ସଂକେତଃ- ପୂର୍ବୋକ୍ତ ସମସ୍ତ କ୍ରମାନୁସାରେ ପତ୍ରଲେଖିସାରିବାପରେ
 ପତ୍ର ଯାହାଙ୍କ ପାଖକୁ ପଠାଯାଉଛି ତାଙ୍କର ନାମ ଓ ଠିକଣା (ଗ୍ରାମ, ସ୍ଥାନର
 ନାମ, ଡାକ ଘରର ନାମ, ଜିଲ୍ଲାର ନାମ) ଅବଶ୍ୟ ଲେଖିବା ଉଚିତ । ପିନ୍

କୋଡ଼ ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରିବା ଆଜିର ପରିସ୍ଥିତିରେ ଏକାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ । ଯଦି ରାଜ୍ୟ ବାହାରକୁ ପତ୍ର ଯାଉଥାଏ ତେବେ ରାଜ୍ୟର ନାମ ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଲେଖକ ନିଜର ପତ୍ର ସଂକେତ ମଧ୍ୟ ଦେବା ଆବଶ୍ୟକ । କାରଣ କୌଣସି କାରଣ ବଶତଃ ପତ୍ର ଯଦି ଗ୍ରାହକ ପାଖରେ ନ ପହଞ୍ଚିପାରେ, ତେବେ ତାହା ପତ୍ର ଲେଖକ ପାଖକୁ ଫେରି ଆସିବ । କିମ୍ବା ଅପରିଚିତ ବ୍ୟକ୍ତି ପାଖକୁ ପତ୍ର ଲେଖୁଥିଲେ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ତର ମଧ୍ୟ ଆସିପାରିବ ।

ଏହିଭଳି ଉପଯୁକ୍ତ ରୀତିରେ ସଂସ୍କୃତରେ ମଧ୍ୟ ପତ୍ରାଚାର ହୋଇପାରିବ । ଏହାର କିଛି ନମୁନା ପ୍ରଦାନ କରାଯାଉଅଛି । ତଦନୁସାରେ ସଂସ୍କୃତ ପତ୍ନିଖନର ଅଭ୍ୟାସ ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତେ କରିପାରିବେ ।

ପିତା ପୁତ୍ର ପ୍ରତି

ଗୌତମନଗରମ୍

ଦିନାଙ୍କଃ ୧.୧୨.୧୨

ଚିରଜୀବିନେ ମହେନ୍ଦ୍ରାୟ ଶୁଭାଶିଷଃ,

ବୟଂ ସର୍ବେ ଅତ୍ର କୁଶଳିନଃ, ଦ୍ଵନ୍ଦ୍ଵାୟଃ କ୍ଷେମସମାଚାରଃ ଅପି ପତ୍ରମୁଖେନ ଜ୍ଞାତଃ ।

ତବ ଅନୁଜଃ ଅରବିନ୍ଦଃ ସମ୍ୟକ୍ ପଠନ୍ ଅସ୍ତି । ଗତପରୀକ୍ଷାୟାଂ ସଃ ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀମ୍ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣଃ । ଭବତଃ ବିଷୟେ ସଃ ତଦା ତଦା ପୂଜ୍ଞତି । ତବ ଅନୁଜା ଅପି ସମ୍ୟକ୍ ପଠନ୍ତୀ ଅସ୍ତି ।

ବସ୍ତୁ! ପଠନୀୟବିଷୟଂ ଶୁଦ୍ଧୟା ପଠତୁ । ଆହାରବିଷୟେ ଜାଗରୁକତା ଭବତୁ । ପ୍ରତିଦିନଂ ପ୍ରାତଃ / ସାୟଂ କଞ୍ଚିତ୍କାଳଂ ବ୍ୟାୟାମଂ କୁରୁ । ତବ କୁଶଳବାର୍ତ୍ତାଂ ପ୍ରତିସପ୍ତାହଂ ପତ୍ରଦ୍ଵାରା ସୂଚୟ ।

ତବ ମାତା ଅପି ସମ୍ବେଦମ୍ ଆଶୀର୍ବାଦମ୍ ଉକ୍ତବତୀ । ଅନ୍ୟଃ
ବିଶେଷଃ ନାସ୍ତି ।

ଇତି ତବ ଶୁଭାକାଂକ୍ଷୀ

ପିତା

ପ୍ରେଷକଃ -

ରବୀନ୍ଦ୍ର କୁମାର ଦାସଃ

ଗୃହକୁମାରଃ - ୫୪୩୨

ଗୌତମନଗରମ୍

ଭୁବନେଶ୍ୱରମ୍

ପ୍ରାପକଃ -

ମହେନ୍ଦ୍ର କୁମାର ଦାସଃ

ଗୃହକୁମାରଃ - ୪୩୨

ରାଧିଆ

ଭଦ୍ରକମ୍

ସୁତ୍ରଃ ପିତରଂ ପ୍ରତି

॥ ଶ୍ରୀଃ ॥

ବ୍ରହ୍ମପୁରମ୍

୧୦.୩.୧୩ମିତେ ଦିନାକେ

ପରମପୂଜ୍ୟାନାଂ ପିତୃଚରଣାନାଂ ପାଦଯୋଃ ସାଷ୍ଟାଙ୍ଗଂ ପ୍ରଣାମାଃ ।

ଅତ୍ର ଅହଂ କୁଣ୍ଡଳୀ । ତତ୍ର ଭବନ୍ତଃ ସର୍ବେ କୁଣ୍ଡଳିନଃ ଇତି ମନେ୍ୟ ।

ଅତ୍ର ମହାବିଦ୍ୟାଳୟେ ମମ ପଠନକାର୍ଯ୍ୟଂ ଉତ୍ତମରାଜ୍ୟା ପ୍ରଚଳତି ।

ଅସ୍ମାକଂ ପ୍ରଥମବର୍ଷସ୍ୟ ବାର୍ଷିକୀ ପରୀକ୍ଷା ସମାପ୍ତା । ଆଗାମିନି ଅପ୍ରେଲମାସେ

କେତନ ମମ ବନ୍ଧବଃ ଅଧ୍ୟାପକୈଃ ସହ ପରିଭ୍ରମଣାର୍ଥଂ ବାରାଣାସୀନଗରୀଂ

ପ୍ରତି ଗମିଷ୍ୟତି । ଅହମପି ତୈଃ ସାକଂ ପରିଭ୍ରମଣାର୍ଥଂ ଗନ୍ତୁମିଚ୍ଛାମି । ଏତଦର୍ଥଂ

ଭବନ୍ତଃ ଅନୁମତିପ୍ରଦାନଂ କୁର୍ବନ୍ତି ଚେତ୍ ଅହଂ ତତ୍ର ଗମିଷ୍ୟାମି । ତତ୍ର

ମାର୍ଗବ୍ୟୟସ୍ୟ କୃତେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟବ୍ୟୟନିମିତ୍ତଂ ଚ ଏକସହସ୍ରରୂପ୍ୟକାଶି

ଆବଶ୍ୟକାନି ଭବନ୍ତଃ ଅନୁମତ୍ୟା ସାକଂ ରୂପ୍ୟକାଶ୍ୟପି ପ୍ରେଷୟନ୍ତୁ ଇତି
ସବିନୟଂ ପ୍ରାର୍ଥୟାମି ।

ମାତୃଚରଣଯୋଃ ଅପି ମମ ବନ୍ଦନାନି । ସର୍ବାନ୍ ମମ
କୁଶଳସମାଚାରଂ ସୂଚୟନ୍ତୁ ।

ଇତି

ବିନୀତଃ ଭବଦାୟଃ ପୁତ୍ରଃ (ରମେଶଃ)

ପ୍ରେଷକଃ -

ପ୍ରାପକଃ -

ମାତା ପୁତ୍ରୀଂ ପ୍ରତି

ଆୟୁଷ୍ମତ୍ୟେ ପୁତ୍ରେୟ ଶୁଭାଶିଷଃ,

ସମ୍ବଲପୁରମ୍

କାର୍ତ୍ତିକ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା

ଯୁଗାଦଃ-୫୧୧୪

ଅହମତ୍ର କୁଶଳିନୀ, ଭବତ୍ୟାଃ ପିତା ଅପି କୁଶଳୀ ଅସ୍ତି ।

ଦୟା ଲିଖିତଂ ପତ୍ରଂ ମୟା ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ।

+୨ ଶ୍ରେଣୀଃ ପରୀକ୍ଷାୟାଂ ଦ୍ଵଂ ପ୍ରଥମଶ୍ରେଣୀୟାମ୍ ଉଭାର୍ଥା ଇତି
ଜ୍ଞାତ୍ଵା ଅହଂ ସନ୍ତୋଷ ମନୁଭବାମି । ଦ୍ଵମ୍ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷାନିମିତ୍ତଂ ପ୍ରବେଶିକା ପରୀକ୍ଷାଂ
ଦାତୁଂ ପ୍ରଚେଷ୍ଟାମପି କରୋଷି ଇତି ମହତଃ ସନ୍ତୋଷସ୍ୟ ବିଷୟଃ । ପ୍ରବେଶିକା
ପରୀକ୍ଷା ଯଦା ସମାପ୍ତା ଭବିଷ୍ୟତି ତଦା ଗୃହମାଗଚ୍ଛ । ବନ୍ଦଂ ସର୍ବେ ମିଳିତ୍ଵା
ମୁମ୍ଭଃ ମହାନଗରଂ ପ୍ରତି ଭ୍ରମଣାର୍ଥଂ ଗମିଷ୍ୟାମଃ । ଅନୁଜଃ ଦେବରାଜଃ

ତବ ପ୍ରତୀକ୍ଷାୟାମେବ ଅସ୍ତି । ଆହାରବିଷୟେ ସର୍ବଦା ସାବଧାନା ସଚେତନା
ଚ ଭବ । ସର୍ବାଦୌ ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟଂ ସଂରକ୍ଷଣୀୟମ୍ । ତତ୍ ପ୍ରତି ଯତ୍ କୃତ୍ବା
ପାଠବିଷୟେ ଅଗ୍ରେସର ।

ଅନ୍ୟତ୍ ସର୍ବମତ୍ର କୁଶଳମ୍ ଅସ୍ତି । ପତ୍ରଂ ଲିଖ ।

ଇତି

ଭବଦୀୟା ମାତା

ପ୍ରେଷିକା -

ପ୍ରାପିକା -

ପୁତ୍ରୀ ମାତରଂ ପ୍ରତି

ରାଉରକେଲା

ଅକ୍ଷୟତୃତୀୟା

ଯୁଗାବ୍ଦଃ - ୫୧୦୯

ମାତୃଶ୍ରୀଚରଣସନ୍ନିଧୌ

ସାଦରଂ ବନ୍ଦନାମ୍,

ଭବତ୍ୟାଃ ଆଶୀର୍ବାଦପତ୍ରଂ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ । ପତ୍ରଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ବା ଆନନ୍ଦଃ
ଅଭବତ୍ । ଭବତ୍ୟାଃ ସୂଚନାନୁସାରଂ ମମ ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟସ୍ୟ ଯଥାବିଧି ଯତ୍ କୁର୍ବତୀ
ଅସ୍ମି ।

ଆଗାମିମାସସ୍ୟ ଦ୍ବିତୀୟସପ୍ତାହେ ଅସ୍ଥାକଂ ବାର୍ଷିକୀ ପରୀକ୍ଷା
ଭବିଷ୍ୟତି । ପରୀକ୍ଷାସମନନ୍ତରମେବ ଦିନତ୍ରୟସ୍ୟ ଶୈକ୍ଷଣିକପ୍ରବାସଃ ଅସ୍ତି ।
ପ୍ରାଧ୍ୟାପକୈଃ ସହ ବୟଂ ସର୍ବେ ଗଚ୍ଛାମଃ । ପ୍ରବାସଂ ସମାପ୍ୟ ଯାବତ୍ତାପ୍ତଂ ଗୃହଂ
ପ୍ରତି ଆଗମିଷ୍ୟାମି ।

ଏତଂ ବିଷୟଂ ପୂଜ୍ୟଂ ପିତରଂ ସୂଚୟତୁ ମମ ନମସ୍କାରଂ ଚ
ସୂଚୟତୁ । ପ୍ରିୟାୟ ଅନୁଜାୟ କେଶବାୟ ଆଶିଷଃ ।

ଜତି ପ୍ରିୟସୁତ୍ରୀ

ଶୁଭଦର୍ଶିନୀ

ପ୍ରେଷିକା -

ପ୍ରାପିକା -

ଗୁରୁ ପ୍ରତି ଶିଷ୍ୟଃ

॥ ୐ ॥

କଟକମ୍

୫.୪.୧୨

ପରମାଦରଶାୟାନାଂ ପରମପୂଜ୍ୟାନାଂ ଗୁରୁଚରଣାନାଂ
ଚରଣାରବିନ୍ଦଯୋଃ ନମଂସି ଭୂୟଂସି । ଭବତାମ୍ ଆଶୀର୍ବାଦେନ ଅହମତୁ
କୁଶଳୀ ଅସ୍ମି, ପରୀକ୍ଷାୟାମପି ସମ୍ୟକ୍ ଲିଖିତବାନ୍ ଅସ୍ମି ।

ମମ ପ୍ରଥମ ବର୍ଷସ୍ୟ ବାର୍ଷିକୀ ପରୀକ୍ଷା ସମାପ୍ତା । ସମ୍ପ୍ରତି
ମହାବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ୟ ବାର୍ଷିକୋତ୍ସବନିମିତ୍ତଂ ପ୍ରସ୍ତୁତିଃ ପ୍ରଚଳତି । ବାର୍ଷିକୋତ୍ସବସ୍ୟ
ସମାପ୍ତ୍ୟନନ୍ତରମ୍ ଅହଂ ଗୃହଂ ଗମିଷ୍ୟାମି । ଅସ୍ମାକଂ ଗ୍ରୀଷ୍ମାବକାଶଃ ପ୍ରାୟତଃ
ଏକମାସଂ ଯାବତ୍ ଭବିଷ୍ୟତି । ତସ୍ମିନ୍ ସମୟେ ବ୍ୟାକରଣଂ ପଠିତୁମହଂ
ଭବତଂ ସକାଶଂ ଗମିଷ୍ୟାମି । କୃପୟା ଅବକାଶ ସମୟେ ମାଂ ବ୍ୟାକରଣଂ
ପାଠୟନ୍ତୁ ଜତି ପ୍ରାର୍ଥୟାମି ।

ଭବତଂ ପତ୍ରଂ ପ୍ରତୀକ୍ଷମାଶଃ ଅସ୍ମି ।

ଜତି

ଭବତାଂ ଶିଷ୍ୟଃ

ବିନୀତଃ (ଅବିନୀତଃ)

ପ୍ରେଷକଃ -

ପ୍ରାପକଃ -

ଗୁରୁଃ ଶିଷ୍ୟଂ ପ୍ରତି

॥ ଶ୍ରୀଃ ॥

ଜଗତସିଂହପୁରମ୍

ପ୍ରିୟ ଶିଷ୍ୟାୟ ଶୁଭାଶିଷଃ,

୨୫.୪.୧୨

ଭବତଃ ପତ୍ରଂ ମୟା ପ୍ରାପ୍ତମ୍ । ଭବତଃ ପତ୍ରଂ ପଠିତ୍ବା ମହାନ୍ ପ୍ରମୋଦଃ ଜାତଃ, ଯତଃ ଭବାନ୍ ଅବକାଶସ୍ୟ ସଦୁପଯୋଗଂ କରିଷ୍ୟତି । ପରୀକ୍ଷାୟାଂ ଭବାନ୍ ସମ୍ୟକ୍ ଲିଖିତବାନସ୍ତି କତି ଜ୍ଞାତ୍ବା ମନସି ଆନନ୍ଦୋଽପି ଭବତି । ଅନେନ ପ୍ରକାରେଣ ଭବାନ୍ ପ୍ରଚେଷ୍ଟଂ କରୋତି ଚେତ୍ ଅବଶ୍ୟଂ ଭବତଃ ଉନ୍ନତିଃ ଭବିଷ୍ୟତି ଯତଃ, “ଉଦ୍ୟୋଗିନଂ ପୁରୁଷସିଂହମୁପେତି ଲକ୍ଷ୍ମୀଃ” । ବାର୍ଷିକୋତ୍ସବବିଷୟେ ଭବାନ୍ ଅତ୍ର ଆଗତ୍ୟ ମାଂ ସୂଚୟତୁ । ଗ୍ରୀଷ୍ମାବକାଶେ ଅହମବଶ୍ୟମେବ ଭବତଂ ବ୍ୟାକରଣଂ ପାଠୟିଷ୍ୟାମି ।

ଅନ୍ୟଃ ବିଷୟଃ ବାରାନ୍ତରେ । ଶୁଭଂ ଭବତୁ ।

କତି ଶୁଭାକାଂକ୍ଷୀ

ଭବତଃ ଆଶୀର୍ବାଦକଃ ଗୁରୁଃ

ପ୍ରେସକଃ -

ପ୍ରାପକଃ -

ମିତ୍ରଂ ପ୍ରତି ପତ୍ରମ୍

କେନ୍ଦ୍ରାପଡ଼ା

୩୦.୦୯.୧୭

ପ୍ରିୟମିତ୍ର !

ବିଜୟାଦଶମୀପର୍ବଦିନସ୍ୟ ଶୁଭାଶୟାଃ ।

ଅତ୍ର ବୟଂ ସର୍ବେ କୁଶଳିନଃ । ଭବାନୁ ଅପି କୁଶଳୀ ଇତି ମନେୟ ।
 ଭବତଃ ପତ୍ରଂ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ । ପତ୍ରଲିଖନେ ବିଳମ୍ବଃ ଅଭବତ୍ । କୃପୟା
 କ୍ଷମ୍ୟତାମ୍ ।

ଭବାନୁ ସଂସ୍କୃତ - ପ୍ରବନ୍ଧ - ଲିଖନ - ପ୍ରତିଯୋଗିତାୟାଂ ପ୍ରଥମ-
 ପୁରସ୍କାରଂ ପ୍ରାପ୍ତବାନୁ ଇତି ଜ୍ଞାତ୍ୱା ମମ ଅତୀବ ସନ୍ତୋଷଃ ଅଭବତ୍ ।
 ସଫଳତାୟୈ ଅଭିନନ୍ଦନାନି । ଅହମପି ସଂସ୍କୃତକଥା - କଥନ
 ପ୍ରତିଯୋଗିତାୟାଂ ଦ୍ୱିତୀୟସ୍ଥାନଂ ପ୍ରାପ୍ତବାନୁ ଅସ୍ମି ।

ମମ ଅଧ୍ୟୟନଂ ସମ୍ୟକ୍ ପ୍ରଚଳତି । ସମ୍ପ୍ରତି ପୂଜାବକାଶଃ
 ପ୍ରଚଳତି । ଆଗାମିନଭେନ୍ଦ୍ରମାସେ ଅସ୍ତ୍ରାକଂ ସାଶ୍ୱାସିକୀ ପରୀକ୍ଷା
 ଭବିଷ୍ୟତି । ପରୀକ୍ଷାୟାଃ ଅନନ୍ତରଂ ତିସେନ୍ଦ୍ରମାସେ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ୟ
 କ୍ରୀଡ଼ୋତ୍ସବଃ ତଥା ଜାନୁଆରୀମାସେ ବାର୍ଷିକୋତ୍ସବଃ ଚ ଅସ୍ତି ।
 ବାର୍ଷିକୋତ୍ସବେ ଏକଂ ସଂସ୍କୃତନାଟକମପି ପ୍ରଦର୍ଶିତଂ ଭବିଷ୍ୟତି । ଦିନାଙ୍କଂ
 ସୁଚୟିଷ୍ୟାମି, ଅବଶ୍ୟମ୍ ଆଗଚ୍ଛତୁ । ବାର୍ଷିକୋତ୍ସବସ୍ୟ ଅନନ୍ତରଂ ମାର୍ଚ୍ଚମାସେ
 ବାର୍ଷିକପରୀକ୍ଷା ଭବିଷ୍ୟତି । ଅତଃ ମମ ଅଧ୍ୟୟନଂ ସମ୍ୟକ୍ ପ୍ରଚଳତି ।

ନାନ୍ୟଃ ବିଶେଷଃ । ପତ୍ରଂ ଲିଖତୁ । ଗୃହେ ସର୍ବାନୁ ମମ ବନ୍ଦନାନି
 ସୁଚୟତୁ ।

ଇତି ଭବଦୀୟଂ ମିତ୍ରଂ

ମହେଶଃ

ପ୍ରେଷକଃ -

ପ୍ରାପକଃ -

ସଖୀଂ ପ୍ରତି ସଖ୍ୟାଃ ପତ୍ରମ୍

ସମ୍ବଲପୁରମ୍

୧୫.୦୭.୧୨

ଅଯି ପ୍ରିୟସଖା !

ସଂକ୍ରାନ୍ତିପର୍ବଦିନସ୍ୟ ଶୁଭାଶୟାଃ ।

ଅତ୍ର ଅହଂ କୁଶଳିନୀ, ଭବତ୍ୟାଃ ବନ୍ଧୁନାଂ ଚ କୁଶଳଂ ସମ୍ଭାବୟାମି ।
ବହୁକାଳତଃ ଭବତ୍ୟାଃ ପତ୍ରମେବ ନାସ୍ତି । ଅତଃ ଅହମେବ ଲିଖନ୍ତୀ ଅସ୍ମି ।
ଇଦାନୀଂ ବା ଭବତୀ ଅବଶ୍ୟଂ ପତ୍ରଂ ଲିଖେତ୍ ଇତି ଚିନ୍ତୟାମି ।

ମହାବିଦ୍ୟାଳୟେ ମମ ବିଦ୍ୟାପ୍ରଗତିଃ ସାଧାରଣା ଅସ୍ତି । ଭବତ୍ୟାଃ
ଅଭ୍ୟାସଃ ସମ୍ୟକ୍ ପ୍ରଚଳତି ଇତି ମନେ । ମମ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟେ ଆଗାମି -
କୁଳାଭିମାନେ ବିଦିଧାଃ ସଂସ୍କୃତସ୍ବର୍ଣ୍ଣାଃ ଭବିଷ୍ୟନ୍ତି । ତତ୍ର ଅହଂ ସଂସ୍କୃତ-
ଭାଷଣସ୍ବର୍ଣ୍ଣାୟାଂ ଭାଗଂ ନେଷ୍ୟାମି । ସମ୍ପ୍ରତି ଗ୍ରାସ୍ତ୍ରାବକାଶଃ ପ୍ରଚଳତି ।
ଆଗାମିନି ଏକବିଂଶତିତମେ ଦିନାଙ୍କେ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟଃ ଉନ୍ମୋଚିତଃ
ଭବିଷ୍ୟତି । ଭବତୀ ଦିବସଦ୍ବୟନିମିତ୍ତଂ ମମ ଗୃହମ୍ ଆଗଚ୍ଛତୁ । ଅସ୍ଥାକଂ
ଗୃହେ ସର୍ବେ ଆନନ୍ଦିତାଃ ଭବିଷ୍ୟନ୍ତି ।

ଭବତ୍ୟାଃ ପତ୍ରଂ ପ୍ରତୀକ୍ଷମାଣା -----

ଇତି ଭବଦୀୟା ସଖୀ

ସୁଲେଖା

ପ୍ରେଷିକା -

ପ୍ରାପିକା -

ମିତ୍ରଂ ପ୍ରତି ଅଭିନନ୍ଦନସୂଚକଂ ପତ୍ରମ୍

॥ ଓମ୍ ॥

ପ୍ରିୟମିତ୍ର !

ବାଲେଶ୍ଵରମ୍

୬.୭.୨୦୧୨

ଭବତଃ ପତ୍ରଂ ମୟା ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ।

ଭବାନ୍ ପରୀକ୍ଷାୟାଂ ପ୍ରଥମଶ୍ରେଣୀୟାଂ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ସଂସ୍କୃତ ବିଷୟେ
 ସର୍ବାଧିକାଙ୍କାନ୍ ପ୍ରାପ୍ୟ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣପଦକଂ ପ୍ରାପ୍ତଂ ଯୋଗ୍ୟଃ ବିବେଚିତଃ ଇତି ଶୁଭା
 ଅତ୍ୟଧିକମାନନ୍ଦମନୁଭବାମି । କୃତିତ୍ ଜନାନାଂ କୃତେ ଏବଂ ସୌଭାଗ୍ୟସ୍ୟ
 ଅବସରଃ ଆଗଚ୍ଛତି । ଏତଦର୍ଥଂ ଭବତଃ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଅଭିନନ୍ଦନୀୟା । ଭବତଃ
 ପିତରୌ ଏବଂ ଅତ୍ୟଧିକ ଆନନ୍ଦିତୌ ଭବିଷ୍ୟତଃ । ଭବତ୍ ସଦୃଶଂ ପୁତ୍ରଂ
 ପ୍ରାପ୍ୟ ତୌ ଧନୈୟା ଏବଂ । ତତ୍ର ଆଗତ୍ୟ ଅହମ୍ ଅଭିନନ୍ଦନଂ ଜ୍ଞାପୟାମି
 ଇତି ଇଚ୍ଛାସୀତ୍ । କିନ୍ତୁ ସମ୍ପ୍ରତି ଅହଂ ପ୍ରବେଶିକା ପରୀକ୍ଷାନିମିତ୍ତଂ ପ୍ରସ୍ତୁତିଂ
 କରୋମି । ଅତଃ ପତ୍ର ମାଧ୍ୟମେନ ଏବଂ ହାର୍ଦ୍ଦିନି ଅଭିନନ୍ଦନଂ ଜ୍ଞାପୟାମି ।
 ଭବତଃ ମଙ୍ଗଳକାମନାଂ କୃତ୍ୱା ବିରମାମି ।

ଅନ୍ୟଃ ନ କୋଽପି ବିଶେଷଃ ।

ଇତି

ଭବସୁହୃତ୍ (ଗୋବିନ୍ଦଃ)

ପ୍ରେଷକ -

ପ୍ରାପକ -

ମିତ୍ରଂ ପ୍ରତି ସତ୍ୟପତ୍ରକଂ ପତ୍ରମ୍ / ଶୋକପତ୍ରଂ

॥ ଶ୍ରୀଃ ॥

ପ୍ରିୟ ମିତ୍ର ସୁରେଶ !

ଭବତଃ ପତ୍ରଂ ମୟା ପ୍ରାପ୍ତମ୍ । ତତଃ ଭବତଃ ପିତା
 ଦିବଙ୍ଗତଃ ଇତି ଜ୍ଞାତବାନ୍ । ଏତତ୍ ଜ୍ଞାତ୍ୱା ମମାପି ବହୁଦୁଃଖଂ ଜାତମ୍ ।
 ଭବତଃ ପିତା ସମାଜସେବୀ ଆସାତ୍ । ସମାଜସେବାୟାଂ ସଃ ସର୍ବଦୈବ
 ସର୍ବେଷାଂ- କୃତେ ଦଉତିଭଃ ଆସାତ୍ । ସଃ କଦାପି ସ୍ୱସ୍ୟ ବିଷୟେ ନ
 ଚିନ୍ତିତବାନ୍ । “ଜୀବନେ ଯାବଦାଦାନଂ ସ୍ୟାତ୍ ପ୍ରଦାନଂ ତତୋଽଧିକମ୍”
 ଇତି ନୀତିମ୍ ଅନୁସରନ୍ ସମଗ୍ରଂ ଜୀବନଂ ଯାପିତବାନ୍ । ଏତାଦୃଶସ୍ୟ
 ଭବତଃ ପିତୁଃ ବିଯୋଗ ସମାଚାରଃ ଯଦି ମୟି ଏବଂ ଶୋକଂ ଜନୟତି,
 ଭବତଃ କା କଥା ? ତଥାପି “ଜାତସ୍ୟ ହି ଧ୍ରୁବୋ ମୃତ୍ୟୁଃ” ଇତି ବୟଂ
 ଜାନୀମଃ । ଭବତଃ ପିତା ଶରୀରେଣ ଅଦୃଶ୍ୟଃ ଅପି ଯଶଃକାୟେନ ଜୀବତି
 ଇତି ଅହଂ ମନେମ୍ । ତେନ ଯଃ ମାର୍ଗଃ ଆରବ୍ୟଃ ତମ୍ ଅନୁସରନ୍ତଃ ବୟଂ
 ତଦାୟଂ ମନୋରଥଂ ସଫଳଂ କୁର୍ଯ୍ୟାମ ।

ଭଗବାନ୍ ଦିବଂଗତାୟ ଭବତଃ ପିତ୍ରେ ସଦ୍ଗତିଂ, ଭବଦ୍ଭ୍ୟଃ
 ସର୍ବେଭ୍ୟଃ ଦୁଃଖସହନଶକ୍ତିଂ ଚ ଦଦାତୁ ଇତି ପ୍ରାର୍ଥୟାମି ।

ଦ୍ୱାଦଶାହକାର୍ଯ୍ୟେ ଯୋଗଦାନଂ କର୍ତ୍ତୁମ୍ ଅହଂ ତତ୍ର
 ଆଗମିଷ୍ୟାମି ।

ଇତି

ଭବଦାୟଃ ପ୍ରିୟମିତ୍ରମ୍

ବିବେକାନନ୍ଦଃ ।

ପ୍ରେଷକ -

ପ୍ରାପକ -

ବିରାମଗ୍ରହଣାୟ ନିବେଦନପତ୍ରମ୍

ସବିଧେ -

ଅଧକ୍ଷ ମହୋଦୟାଃ / ପ୍ରାଚୀନ୍ୟାଃ

..... ମହାବିଦ୍ୟାଳୟଃ, ।

ମାନ୍ୟାଃ !

ଅହଂ ଶ୍ଵଃ ମମ ପରିବାରେଣ ସାକଂ ପୁଣ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରଦର୍ଶନାୟ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରଂ ପୁରୀଂ ପ୍ରତି ଗମିଷ୍ୟାମି । ଅତଃ ପଞ୍ଚ ଦିନାନାଂ କୃତେ (୨୦.୨.୧୨ ଓ ୨୪.୨.୧୨ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତମ୍) ବିରାମଂ ଯଜ୍ଞକୁ ଇତି ସାଦରଂ ପ୍ରଣାମପୂର୍ବକଂ ବିଜ୍ଞାପୟାମି ।

ମମ ଅନୁପସ୍ଥିତି ସମୟେ ପାଠ୍ୟମାନାନ୍ ପାଠାନ୍ ମିତ୍ରସକାଶାତ୍ ଜ୍ଞାତ୍ଵା ଅହଂ ପାଠକ୍ଷତିଂ ସମ୍ପୂରୟିଷ୍ୟାମି ।

ଦିନାଙ୍କଃ -

ଇତି ।

ସ୍ଥାନମ୍ -

ଭବତାଂ ବିନୟାବନତଃ

ଦୀନେଶଃ

+ ୨ ପ୍ରଥମବର୍ଷ ବିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଛାତ୍ରଃ / ଅତେବାସୀ

ଦୂରବାଣୀକେନ୍ଦ୍ରଂ ପ୍ରତି ନିବେଦନପତ୍ରମ୍

॥ ଶ୍ରୀ ॥

ସକାଶାତ୍,

ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବଦ୍‌ଗୀତା ଶିକ୍ଷଣକେନ୍ଦ୍ରମ୍

ଖାରବେଳ ନଗରମ୍

ଭୁବନେଶ୍ୱରମ୍

ସବିଧେ,

ବ୍ୟବସ୍ଥାପକଃ

ଦୂରବାଣୀ କେନ୍ଦ୍ରମ୍

ଭୁବନେଶ୍ୱରମ୍ - ୭

ବିଷୟ - ଦୂରବାଣୀ ଦୋଷ ନିରାକରଣମ୍

ମାନ୍ୟାଃ,

ଅସ୍ମାକଂ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟସ୍ୟ ଦୂରବାଣୀ (ସଂଖ୍ୟା - ୨୩୯୦୪୧୨) ତ୍ରିନ୍ ଦିବସାନ୍ କାର୍ଯ୍ୟଂ ନ କରୋତି । ଅତଃ ଅସ୍ମାକଂ ସମ୍ବନ୍ଧଃ କେନାପି ସାକଂ ନ ଭବତି । ଆଗାମିମାସେ ଅତ୍ର ଭୁବନେଶ୍ୱରେ ଗାତା ପ୍ରଶିକ୍ଷଣ ଦୃଷ୍ୟା ବିଶାଳ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମଃ ଭବିଷ୍ୟତି । ଅସ୍ମିନ୍ ଏବାବସ୍ଥାୟାମ୍ ଅସ୍ମାକଂ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟସ୍ୟ ଦୂରବାଣୀ କାର୍ଯ୍ୟଂ ନ କରୋତି । ଅତଃ ବୟଂ ବହୁ କଷମନୁଭବାମଃ ।

କୃପୟା ଶ୍ରୀତ୍ୱଂ କମପି ବିଶେଷଜ୍ଞଂ ସମ୍ପ୍ରେକ୍ଷ୍ୟ ଦୂରବାଣୀସଞ୍ଚାଳନଂ ସୁବ୍ୟବସ୍ଥିତଂ କୁର୍ବନ୍ତୁ ଇତି ସବିନୟଂ ପ୍ରାର୍ଥୟାମହେ ।

ଇତି

ଧନ୍ୟବାଦେନ ସାକଂ

କାର୍ଯ୍ୟାଳୟ ପ୍ରମୁଖଃ

ଦିନାଙ୍କଃ - ୧୦.୧.୨୦୧୩

ମହାବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ୟ ମୁଖପତ୍ରନିର୍ମିତଂ ବାର୍ତ୍ତାପ୍ରେକ୍ଷଣାର୍ଥଂ
ନିବେଦନପତ୍ରମ୍

॥ ଶ୍ରୀ ॥

ମାନ୍ୟାଃ ବିଦ୍ୱତ୍ପ୍ରବରାଃ,

ସାଦରଂ ବନ୍ଦନାନ୍ତି,

ଭବତଂ ସ୍ନେହେନ ଆଶୀର୍ବାଦେନ ଚ ଅସ୍ମାକଂ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ୟ

କାର୍ଯ୍ୟାଣି ସମ୍ୟକ୍ ପ୍ରଚଳନ୍ତି । ଭବାନ୍ ଗତେ ବର୍ଷେ (ପରୁତ) ଅସ୍ଥାକଂ
ମହାବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ୟ ବାର୍ଷିକୋତ୍ସବେ ସାଦରମ୍ ଉପସ୍ଥାୟ ଛାତ୍ରାଣାଂ କୃତେ
ଆଶୀର୍ବାଚନାନି ପ୍ରଦତ୍ତବନ୍ତଃ । ଭବତାଂ ସ୍ନେହଶୀଳବଚନାନି ସର୍ବେ
ସ୍ମରନ୍ତ୍ୟେବ ।

ଅସ୍ମିନ୍ ବର୍ଷେ ଅସ୍ଥାକଂ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ୟ ମୁଖପତ୍ରଂ
ପଞ୍ଚବିଂଶତିତମେ ବର୍ଷେ ପ୍ରବେଶଂ କରିଷ୍ୟତି । ଅତଃ ତନ୍ନିମିତ୍ତଂ
“ଶୁଭସନ୍ଦେଶଃ” କଣ୍ଠନ ଭବତଃ ପ୍ରେଷଣାୟ ଇତି ପ୍ରାର୍ଥୟେ । ସମ୍ପ୍ରତି
ମୁଦ୍ରଣକାର୍ଯ୍ୟଂ ପ୍ରଚଳତି । ଭବଦୀୟଃ ସନ୍ଦେଶଃ ମୁଖପତ୍ରଂ ମଣ୍ଡୟିଷ୍ୟତି
ଇତି ହେତୋଃ ନିବେଦନମ୍ ।

ଇତି ।

ଭବଦାଶୀର୍ବାଦାଭିଳାଷୀ
ମୁଖପତ୍ରସ୍ୟ ସମ୍ପାଦକଃ,
ପୁରୀ

ପୁସ୍ତକ ପ୍ରେଷଣବିଷୟେ ପତ୍ରମ୍

ସବିଧେ,

ମାନ୍ୟସଞ୍ଚାଳକଃ

ରାଜ୍ୟପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ ପ୍ରକାଶନ ସଂସ୍ଥା,

ଭୁବନେଶ୍ୱରମ୍

ଓଡ଼ିଶା

ମାନ୍ୟାଃ,

ଗତ ପୁସ୍ତକମେଲାୟାଂ ଭବଦ୍ଭିଃ ପ୍ରକାଶିତାନି କାନିଚନ ପୁସ୍ତକାନି
ମୟା ଦୃଷ୍ଟାନି । ତାନି ସର୍ବାଣି ଅସ୍ଥାକଂ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥାଗାରସ୍ୟ
କୃତେ ଅତ୍ୟନ୍ତମ୍ ଉପଯୋଗାନି ସନ୍ତି । ପୁସ୍ତକ ପ୍ରେଷଣବିଷୟେ ଭବତାଂ

କା ବ୍ୟବସ୍ଥା ଇତି ବୟଂ ନ ଜାନାମଃ । ଅତଃ ଭବଦ୍ଭିଃ ପ୍ରକାଶିତାନାଂ
ପୁସ୍ତକାନାମ୍ ଏକାଂ ପୁସ୍ତକସୂଚୀଂ ପ୍ରେଷୟତୁ । ପୁସ୍ତକପ୍ରେଷଣବ୍ୟବସ୍ଥାଂ ଚ
ଉଲ୍ଲିଖ୍ୟ ପତ୍ରମେକଂ ଶୀଘ୍ରଂ ପ୍ରେଷୟତୁ ଯେନ ବୟଂ ଅସ୍ଥାକଂ ଗ୍ରନ୍ଥାଗାରସ୍ୟ
କୃତେ ପୁସ୍ତକକ୍ରୟନିମିତ୍ତମ୍ ଆଦେଶପତ୍ରଂ ପ୍ରେଷୟାମଃ ।

ଅବିଳମ୍ବେନ ଭବତାଂ ପତ୍ରୋତ୍ତରଂ ନିରୀକ୍ଷେ ।

ଇତି, ଭବଦୀୟଃ

ଗ୍ରନ୍ଥାଗାରଅଧିକାରୀ

..... ମହାବିଦ୍ୟାଳୟଃ ।

ପତ୍ରିକାସମ୍ପାଦକଂ ପ୍ରତି - (ପ୍ରାର୍ଥନାପତ୍ରମ୍)

ସ୍ଥାନମ୍ - କଟକମ୍

ଦିନାଙ୍କଃ - ୩୦.୦୫.୧୨

ସବିଧେ

ସମ୍ପାଦକ ମହୋଦୟେଷୁ,

ଦୈନିକ 'ସମାଜଃ',

କଟକମ୍ ।

ମାନ୍ୟଃ ସମ୍ପାଦକଃ

ସାଦରଂ ବନ୍ଦନାନି ।

ଭବତାଂ ପତ୍ରିକାୟାଂ ମମ କାନିଚନ ଲିଖନାନି ପୂର୍ବଂ ପ୍ରକାଶିତାନି
ସନ୍ତି । ହାର୍ଦ୍ଦାନ୍ ଧନ୍ୟବାଦାନ୍ ସମର୍ପୟାମି । ଏତେନ ପତ୍ରେଣ ସହ “ଗୁଣାଃ
ପୂଜାସ୍ଥାନମ୍” ଇତି ବିଷୟମଧିକୃତ୍ୟ ପୃଷ୍ଠଦୟାମ୍ବକମ୍ ଏକଂ ଲିଖନଂ
ପ୍ରେଷିତମ୍ । ତତ୍ ସମ୍ୟକ୍ ଅବଲୋକ୍ୟ ପତ୍ରିକାୟାଂ ପ୍ରକାଶୟତୁ ଇତି

ସବିନୟଂ ପ୍ରାର୍ଥୟାମି । ଲିଖନେ ଯଥୋଚିତଂ ପରିବର୍ତ୍ତନଂ କର୍ତ୍ତୁମର୍ହତି
ଭବନ୍ତଃ ।

ଧନ୍ୟବାଦଃ ।

ଇତି ବିଶ୍ୱସ୍ତଃ
ବିଶ୍ୱାସର ଦାସଃ

ନିଯୁକ୍ତିନିମିତ୍ତମ୍ ଆବେଦନପତ୍ରମ୍

ପ୍ରେଷିକାୟାଃ ସକାଶାତ୍ -

ସୁଶ୍ରୀ ଶୁଭକରୀ

ତାରାଚାନ୍ଦ ପାଟଣା

ପିଠାପୁରମ୍, କଟକମ୍ ।

ପ୍ରାପକସ୍ୟ ସବିଧେ -

ମାନ୍ୟାଃ ଶାସନସଚିବାଃ

ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷାବିଭାଗଃ,

ଭୁବନେଶ୍ୱରମ୍ ।

ବଂଶୟ - ସଂସ୍କୃତବିଭାଗେ ଅଧ୍ୟାପିକାରୂପେଣ ନିଯୁକ୍ତିନିମିତ୍ତମ୍

ଆବେଦନପତ୍ରମ୍ ।

ମାନ୍ୟାଃ !

ତତ୍ରଭବଦ୍ଭିଃ ଗତ ସୋମବାସରସ୍ୟ (ଦିନାଙ୍କଃ ୪.୬.୧୨)
'ପ୍ରଜାତନ୍ତ୍ର' ପତ୍ରିକାୟାଂ ପ୍ରକାଶିତଂ ଦିଜ୍ଞାପନଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ଇଦମ୍
ଆବେଦନପତ୍ରଂ ପ୍ରେଷୟାମି । ମମ ପ୍ରାର୍ଥନାମ୍ ଅଜ୍ଞାକୃତ୍ୟ ଯଦି ଭବନ୍ତଃ କସ୍ମିନ୍
ମହାବିଦ୍ୟାଳୟେ ମାଂ ନିଯୋଜୟିଷ୍ୟନ୍ତି ତର୍ହି ଅହଂ ଯାବଚ୍ଛକ୍ତି ସେବାଂ କର୍ତ୍ତୁଂ
ପ୍ରୟତ୍ନଂ କରିଷ୍ୟାମି । ଅହଂ ସଂସ୍କୃତ - M.A - ପରୀକ୍ଷାୟାଂ ପ୍ରଥମଶ୍ରେଣୀମ୍

ଉତ୍ତରୀ । ମମ ମାଧ୍ୟମିକପରୀକ୍ଷାତଃ ସ୍ନାତକୋତ୍ତର M.A - ପରୀକ୍ଷା ଯାବତ୍ ପ୍ରମାଣପତ୍ରାଣାଂ ତଥା ଅଳ୍ପପତ୍ରାଣାଂ ପ୍ରତିକୃତୟଃ ଏତେନ ସହ ସଂଲଗ୍ନାଃ ସନ୍ତି !

ମମ ଜମାଂ ଯୋଗ୍ୟତାମ୍ ଅଜ୍ଞାକୃତ୍ୟ ଯଦି ମହ୍ୟମ୍ ଅତ୍ର ଅବକାଶଃ ଦୀୟତେ ତର୍ହି ଅହଂ ଶ୍ରଦ୍ଧୟା କାର୍ଯ୍ୟଂ କରୋମି ଇତି ପ୍ରତିଜ୍ଞାନେ । ଭବତଂ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ତରଂ ପ୍ରତୀକ୍ଷମାଣା ଅହଂ ବିରମାମି ।

ସ୍ଥୁଳମ୍ - କଟକମ୍

ଇତି

ଦିନାଙ୍କଃ - ୮.୦୭.୧୨

ବିଶ୍ୱସନାୟା

ସୁଶ୍ରୀ ଶୁଭଙ୍କରୀ

ବିବାହନିମନ୍ତ୍ରଣପତ୍ରମ୍

ଓଁ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ପ୍ରଜାପତିୟେ ନମଃ

ଅର୍ଯ୍ୟ ମାନ୍ୟାଃ !

ସାଦରଂ ବନ୍ଦନାନି ।

ପ୍ରଚଳତଃ ବୈଶାଖମାସସ୍ୟ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷସ୍ୟ ତୃତୀୟାୟାଂତିଥିଂ ମଙ୍ଗଳବାସରେ ୨୪.୦୪.୧୨ ମିତେ ଦିନାଙ୍କେ ମମ ଦ୍ୱିତୀୟପୁତ୍ରସ୍ୟ ଆୟୁଷ୍ମତଃ ମନୋଜସ୍ୟ ଭୁବନେଶ୍ୱରନିବାସିନଃ ଶ୍ରୀମତଃ ତାରାକାନ୍ତ ମିଶ୍ରଶର୍ମଣଃ ତୃତୀୟପୁତ୍ରା ଆୟୁଷ୍ମତ୍ୟା କନକଲତୟା ସହ ବୈଦିକବିଧ୍ୟାନୁସାରଂ ଶୁଭପରିଣୟଃ ଜୟଦେବବିହାରସ୍ୟ କଲ୍ୟାଣମଣ୍ଡପେ ଅନୁଷ୍ଠାୟତେ ।

ଅସ୍ମିନ୍ ଶୁଭବିବାହୋତ୍ସବେ ଭବନ୍ତଃ ସପରିବାରଂ ସମ୍ବୁଦ୍ଧିତଃ ସନ୍ତଃ ବଧୂବରୌ ଶୁଭାଶୀର୍ତ୍ତଃ ଅନୁଗୃହ୍ୟନ୍ତୁ ଇତି ପ୍ରାର୍ଥ୍ୟତେ ।

ଇତି ଭବତାମାଗମନାଭିଳାଷୀ

ଶ୍ରୀମତୀ / ଶ୍ରୀ -----

ବାଦାବବାଡ଼ି

କଟକମ୍ - ୧୨

ଜଙ୍ଗମଦୁରବାଣୀ - ୯୪୩୭୩୧୪୩୮୩

କାର୍ଯ୍ୟସୂଚୀ

୨୩.୦୪.୧୨ - ମଙ୍ଗଳକୃତ୍ୟମ୍

୨୪.୦୪.୧୨ - ବରାନ୍ତରାମନଂ ପାଣିଗ୍ରହଣଂ ଚ

୨୭.୦୪.୧୨ - ପ୍ରୀତିଭୋଜନମ୍ - ସାୟଂ ସପ୍ତବାଦନତଃ

ବାର୍ଷିକୋତ୍ସବସ୍ୟ ନିମନ୍ତ୍ରଣପତ୍ରମ୍

ବିକ୍ରମଦେବ-ସ୍ବୟଂଶାସିତ-ମହାବିଦ୍ୟାଳୟଃ,

ଜୟପୁରମ୍

ମହାଶୟାଃ !

ସାଦରଂ ପ୍ରଣାମାଃ ।

ବିଷୟମିମଂ ହର୍ଷଂ ହର୍ଷଂ ନିବେଦୟାମଃ ଯଦସ୍ମାକଂ
ମହାବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ୟ ବାର୍ଷିକୋତ୍ସବଃ ଆଗାମିନି ଜାନୁଆରୀମାସସ୍ୟ ଷୋଡ଼ଶେ
ଦିନାଙ୍କେ ସମ୍ପାଦ୍ୟତେ । ଉତ୍ସବେଃସ୍ମିନ୍ ନିମ୍ନାଙ୍କିତଃ ଅତିଥୟଃ ଯୋଗଦାନାୟ
ସଦୟଂ ସ୍ବାକୃତିଂ ପ୍ରଦତ୍ତବନ୍ତଃ ।

ମୁଖ୍ୟାତିଥୟଃ - ଶ୍ରୀମତଃ -----

ମୁଖ୍ୟବକ୍ତ୍ରାୟଃ - ଶ୍ରୀମତଃ -----

ସଭାକାର୍ଯ୍ୟଂ ପାର୍ଶ୍ବସୂଚ୍ୟାନୁସାରଂ ପ୍ରଚଳିଷ୍ୟତି । ଅତଃ ଛାତ୍ରେଃ

ମନୋରଞ୍ଜନକାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମାଃ ସମାଯୋଜିତାଃ ଭବିଷ୍ୟନ୍ତି ।

ସଦବସରେଃସ୍ମିନ୍ ଭବନ୍ତଃ ଉପସ୍ଥିତାଃ ସନ୍ତଃ ପ୍ରୋତ୍ସାହୟନ୍ତୁ ଇତି
ସବିନୟନଂ ନିବେଦ୍ୟତେ ।

ଇତି

ଛାତ୍ରସଂସଦଃ

ସଭାପତିଃ

ଅଧ୍ୟକ୍ଷଃ

ସମ୍ପାଦକଃ

କାର୍ଯ୍ୟସୂଚୀ

୧. ଅତିଥୀନାମ୍ ଆସନଗ୍ରହଣମ୍
୨. ଦୀପପ୍ରଜ୍ଵାଳନମ୍
୩. ସ୍ମାରତଗୀତମ୍
୪. ପରିଚୟପ୍ରଦାନଂ ମାଲ୍ୟାଦିଶଂଚ
୫. ବିବରଣୀପାଠଃ
୬. ମୁଖ୍ୟାତିଥେଃ ଭାଷଣମ୍
୭. ମୁଖ୍ୟବକ୍ତୃଃ ଭାଷଣମ୍
୮. ସଭାପତିଃ ଅଭିଭାଷଣମ୍
୯. ପୁରସ୍କାରବିତରଣମ୍
୧୦. ଧନ୍ୟବାଦାର୍ପଣମ୍
୧୧. ମନୋରଞ୍ଜନକାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମାଃ ।

ଗଣପତିପୂଜା-ନିମନ୍ତ୍ରଣ-ପତ୍ରମ୍

ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଗଣେଶାୟ ନମଃ

ବକ୍ରତୁଣ୍ଡ ମହାକାୟ ସୂର୍ଯ୍ୟକୋଟିସମପ୍ରଭ ।

ନିର୍ବିଘ୍ନଂ କୁରୁ ମେ ଦେବ ସର୍ବକାର୍ଯ୍ୟେଷୁ ସର୍ବଦା । ।

ଅଯି ମହାନୁଭାବଃ

ସାଦରଂ ବନ୍ଦନାନ୍ତି,

ଆଗାମି ଭାଦ୍ରମାସସ୍ୟ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷେ ଚତୁର୍ଥ୍ୟାଂ ତିଥିଂ
ପଣ୍ଡିତ(ବୁଧ)ବାସରେ ତଦନୁସାରଂ ଆଂଶ୍ୱେ ୧୯.୯.୨୦୧୨ ମିତେ
ଦିନାଙ୍କେ ଅସ୍ମାକଂ - ମହାବିଦ୍ୟାଳୟପରିସରେ ଶ୍ରୀଶ୍ରୀଗଣପତିଃ
ପୂଜନୋତ୍ସବଃ ଯଥାବିଧି -ଅନୁଷ୍ଠିତଃ ଭବିଷ୍ୟତି । ଅସ୍ମିନ୍ନବସରେ ଭବତଂ
ସାଦରମ୍ ଉପସ୍ଥିତିଃ ପ୍ରାର୍ଥ୍ୟତେ । ଇତି ।

ଭବତଂ ଦର୍ଶନାଭିଳାଷିଣଃ

ମହାବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ୟ ଅନ୍ତେବାସିନଃ,

ଭବାନୀପାଟଣାସ୍ୱୟଂଶାସିତମହାବିଦ୍ୟାଳୟଃ

କାର୍ଯ୍ୟସୂଚୀ

ଦିବା ୧୦ ଘଟିକାୟାଂ ପୂଜାରମ୍ଭଃ

ଦିବା ୧ ଘଟିକାୟାଂ ପୁଷ୍ପାଞ୍ଜଳିପ୍ରଦାନମ୍

ଦିବା ୨ ଘଟିକାୟାଂ ପ୍ରସାଦସେବନମ୍

ବର୍ଧାପନପତ୍ରମ୍

ପ୍ରିୟମିତ୍ର,

+ ୨ କକ୍ଷାୟାଂ ଶୋଭନାକ୍ଷେଃ ସମୁଦ୍ଧାଷ୍ଟାୟ

ଭବତେ ହାର୍ଦ୍ଦିକାନି ବର୍ଧାପନାନି ।

ଗିରାଂ ଦେବୀଂ ସମାରାଧ୍ୟ ତସ୍ୟାଃ ପ୍ରାପ୍ତୋଦନୁଗ୍ରହମ୍

ଭବାପତ୍ୟଂ ସରସ୍ୱତ୍ୟାଃ ପୂଜିତା ବରଦା ହି ସା ।।

ପ୍ରେଷକଃ :-

ନବବର୍ଷାଭିନନ୍ଦନପତ୍ରମ୍

ସେବାୟାମ୍ / ପ୍ରତିଷ୍ଠାୟାମ୍

ନବବର୍ଷଂ ସୁଖଦଂ, ମଙ୍ଗଳମୟଂ, ସୌଭାଗ୍ୟକରଂ ତ ଭୂୟାତ୍ ।

ପ୍ରେଷକଃ :-

ଶୁଭାଶଂସା / ଶୁଭକାମନା

ଶରୀରମାନ୍ୟଂ ଖଲୁ ଧର୍ମସାଧନମ୍

ଶ୍ରୁତଂ ମୟା, ବୁଝିଣୋ ଭବାନ୍ ।

ଭଗବତଃ ଅନୁଗ୍ରହେଣ ଶାନ୍ତ୍ରଂ ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟଲାଭଂ କରୋତୁ ଭବାନ୍ ।

ଶୁଭେଷା :-

ଶୁଭାଶଂସା

ଶୁଭାସ୍ତେ ସବୁ ପଦ୍ମନଃ

ଭବତାଂ ବିଦେଶଗମନଂ ବିଜ୍ଞାୟ ପ୍ରସନ୍ନତା ଜାତା ।

ଯାତ୍ରେୟଂ ନିର୍ବିଘ୍ନା ସୁଖଦା ଶୁଭଦା ଚ ଭୂୟାତ୍ ।।

ଶୁଭେଷା :-

୨୬- ଅନୁଛେଦ ସଂକ୍ଷିପ୍ତିକା (Precis)

‘ଭାରତସ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠେ ଦେ ସଂସ୍କୃତଂ ସଂସ୍କୃତି ସ୍ତଥା’ । ଅର୍ଥାତ୍ ଭାରତବର୍ଷ ସଂସ୍କୃତଭାଷା ଓ ମହନୀୟ ସଂସ୍କୃତି କାରଣରୁ ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କରିଛି । ଭାରତର ସଂସ୍କୃତିକୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ସଂସ୍କୃତଭାଷାର ଜ୍ଞାନ ଏକାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ । ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ହେଉଛି ଭାରତର ସାଂସ୍କୃତିକ ଭାଷା । ଏହା ବିଶାଳ ବାହ୍ୟ ଯୋଗୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସମୃଦ୍ଧ ହୋଇପାରିଛି । ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଲିଖନ ପଦ୍ଧତି ମଧ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସମୃଦ୍ଧ ଓ ବିଜ୍ଞାନ ସମ୍ମତ । ସାଧାରଣତଃ ତିନିପ୍ରକାରର ଲିଖନ ପଦ୍ଧତି ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୋଇଥାଏ । ଯଥା :- ସୂତ୍ରାତ୍ମକ, ବିବରଣାତ୍ମକ ଓ ସାରାଂଶ ଲିଖନାତ୍ମକ ।

ସୂତ୍ରାତ୍ମକ ପଦ୍ଧତି - ପ୍ରାଥମିକ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ବହୁତ ଗୁଡ଼ିଏ ବିଷୟକୁ ସୂତ୍ରାକାରରେ ମନେରଖିବା ପାଇଁ ଏହି ପଦ୍ଧତି ପ୍ରଚଳନ ହୋଇଥିଲା ।

ସାରାଂଶ ଲିଖନ ପଦ୍ଧତି - ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବା ବିଷୟର ସାରାଂଶ ସଂଗ୍ରହ କରିବା ଏ ପଦ୍ଧତିର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଅଟେ । ଏ ପଦ୍ଧତି ସର୍ବଦା ଉପାଦେୟ । ବିଶେଷତଃ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଏହା ଏକାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ । ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଷୟକୁ ପଢ଼ି ତାର ସାରାଂଶକୁ ହିଁ ଲେଖିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ ।

ଏ ପ୍ରକାର ସାରାଂଶ ଲେଖିବାର ଅଭ୍ୟାସ ଅନୁଛେଦର ସାରାଂଶ ଲେଖିବାରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥାଏ । ସମ୍ପ୍ରତି +୨ ପାଠ୍ୟକ୍ରମରେ ସଂସ୍କୃତ (ଆଧୁନିକ ଭାରତର ଭାଷା) ବିଷୟରେ ଏପରି ଅନୁଛେଦର ସାରାଂଶ ଲେଖିବା ବିଷୟ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଯାଇ ଅଛି । ଏହାର ନାମକରଣ କରାଯାଇଛି “ଅନୁଛେଦ ସଂକ୍ଷିପ୍ତିକା” । ଯେହେତୁ ଗୋଟିଏ ଅନୁଛେଦର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ କରଣ କରାଯାଉଛି ତେଣୁ ତାର ନାମକରଣ ଅନୁଛେଦ ସଂକ୍ଷିପ୍ତିକା କରାଯାଇଛି ।

ସାଧାରଣତଃ ଅନୁଛେଦର ସାରାଂଶ ଲେଖିବା ସମୟରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବିଷୟ ପ୍ରତି ଧ୍ୟାନ ଦେବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ ।

ଯଥା - ୧- ଅନୁଛେଦରେ ଯେତେ ପଦ ଥାଏ, ତାର ଏକତୃତୀୟାଂଶ (୧/୩) ପଦ ମଧ୍ୟରେ ସାରାଂଶଟିକୁ ଲେଖିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ ।

୨- ଅନୁଛେଦଟିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଷୟ ସାରାଂଶ ମଧ୍ୟରେ ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

୩- ଅନୁଛେଦଟିକୁ ପ୍ରଥମେ ଭଲଭାବରେ ପଢ଼ି ସେଥିରେ ଥିବା ପ୍ରମୁଖ ବିଷୟ ଗୁଡ଼ିକୁ ରେଖାଙ୍କିତ କରିବା ଦରକାର । ଫଳତଃ ସାରାଂଶ ଲେଖିବା ସମୟରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ଉପଯୁକ୍ତ ଶୈଳୀରେ ଉପସ୍ଥାପିତ ହୋଇପାରିବ । ଏଥିରେ ନିଜସ୍ବ ଭାଷାର ପ୍ରୟୋଗ ବାଞ୍ଛନୀୟ ।

ଏହାକୁ ଦୃଷ୍ଟିରେ ରଖି ନିମ୍ନରେ କିଛି ଉଦାହରଣ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଇଛି । ଆଶା କରାଯାଉଛି ଛାତ୍ର ଛାତ୍ରୀମାନେ ଏହା ପଢ଼ି ଏପରି ଅନୁଛେଦର ସାରାଂଶ ଲେଖିବାର ଅଭ୍ୟାସ ଉତ୍ତମ ଭାବରେ କରିପାରିବେ ।

ଅନୁଛେଦଃ

କର୍ତ୍ତ୍ତ୍ବିକ୍ ଗ୍ରାମେ ନାଟକପ୍ରଦର୍ଶନଂ ପ୍ରଚଳତି ସ୍ଥ । ଦର୍ଶକଃ ଉତ୍ସାହେନ ତଲ୍ଲୀନଃ ନାଟକଂ ପଶ୍ୟନ୍ତଃ ଆସନ୍ । ତନ୍ମଧ୍ୟେ କଣ୍ଠନ ଆରମ୍ଭାଧିକାରୀ ତତ୍ର ମଞ୍ଚମଧ୍ୟେ ସାକ୍ଷାତ୍ ପ୍ରବିଶ୍ୟ ନାଟକଦର୍ଶନେ ବିଚ୍ଛନ୍ନ ଉତ୍ସାହିତବାନ୍ । ଦର୍ଶକଃ ନାଟକସ୍ୟ କୁତୁହଳକରସ୍ୟ ଭାଗସ୍ୟ ଦର୍ଶନେ ନିବିଷ୍ଟଃ ଆସନ୍ । ତସ୍ମିନ୍ ସମୟେ ନାୟକରୂପେଣ ଅଭିନୟନ୍ତ ଜନମ୍ ଉଦ୍ଦିଷ୍ୟ ସଃ ଉଚ୍ଚୈଃ ଉକ୍ତବାନ୍, “ଭବତଃ କାରାବନ୍ଧନସ୍ୟ ଆଦେଶଃ ପ୍ରାପ୍ତଃ । ଦ୍ବରିତଂ ସର୍ବଂ ବିହାୟ ଆଗच्छତୁ” । । ସଃ କମପି ଅପରାଧଂ କୃତବାନ୍ ଜତି ବିଚିନ୍ତ୍ୟ ସର୍ବେ ଦର୍ଶକଃ ତୁଷ୍ଟଂ ସ୍ଥିତବନ୍ତଃ । ଜତ୍ୟବସରେ ଏକସ୍ୟ ବାଳସ୍ୟ ସିଂହଗର୍ଜନସ୍ବରଃ ଉତ୍ତତଃ - ଭୋଃ ! ଯାବତ୍ ନାଟକଂ ନ ସମାପ୍ତଂ ତାବତ୍ ଅତ୍ର ଭବାନ୍ ପ୍ରତୀକ୍ଷାଂ କରୋତୁ ।

ମଧ୍ୟେ ଆଗତ୍ୟ ଏବଂ ବିନ୍ଦୋପାଦନଂ କିଂ ନ୍ୟାୟମ୍ ? ସର୍ବେ ଦର୍ଶକାଃ
ହଠାତ୍ ବଳଂ ପ୍ରାପ୍ୟ ସମସ୍ପରେଣ ବାଳଂ ପ୍ରତି ସମର୍ଥନଂ ଜ୍ଞାପିତବନ୍ତଃ । ସ
ଏବ ବାଳଃ ନରେନ୍ଦ୍ରଃ ଆସାତ୍, ଯଃ ଅଗ୍ରେ ବିଶ୍ୱବିଖ୍ୟାତଃ ସ୍ୱାମୀ ବିବେକାନନ୍ଦଃ
ଇତି ସର୍ବତ୍ର ପରିଚିତଃ ।

ଅନୁଛେଦ ସଂକ୍ଷିପ୍ତିକା

କସ୍ମିଂଝିତ୍ ଗ୍ରାମେ ନାଟକ ପ୍ରଦର୍ଶନ ସମୟେ ଦର୍ଶକାନାମ୍
ଏକାଗ୍ରତାଭଙ୍ଗଂ କୃତ୍ୱା କଣ୍ଠନ ଆରକ୍ଷ୍ୟଧ୍ୱକାରୀ ମଞ୍ଚମଧ୍ୟେ ପ୍ରବିଶ୍ୟ ନାଟକ
ଦର୍ଶନେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକଃ ଅଭବତ୍ । ସଃ ନାୟକଭୂମିକାୟାମ୍ ଅଭିନୟତଃ
ଜନସ୍ୟ କାରାବନ୍ଧନାୟ ଉଚ୍ଚୈଃ ଉକ୍ତବାନ୍ । ଅସ୍ମିନ୍ ସମୟେ ଏକଃ
ବାଳଃ ସିଂହଗର୍ଜନଂ କୃତ୍ୱା ଉକ୍ତବାନ୍, "ଭୋଃ ! ମଧ୍ୟେ ବିଘ୍ନଂ ମା କୁରୁ ।
ନାଟକସମାପ୍ତିଂ ଯାବତ୍ ପ୍ରତୀକ୍ଷା କରଣୀୟା" । ଦର୍ଶକାଃ ତସ୍ୟ ବାଳସ୍ୟ
ଉକ୍ତିଂ ସମର୍ଥିତବନ୍ତଃ । ସଃ ଅଧିକାରୀ ନାଟକସମାପ୍ତିପର୍ଯ୍ୟନ୍ତମ୍ ଅପେକ୍ଷାଂ
କୃତବାନ୍ । ଜନ ପ୍ରଶଂସିତଃ ସଃ ବାଳକଃ ନରେନ୍ଦ୍ରଃ ଆସାତ୍, ଯଃ ଖଲୁ
ବିବେକାନନ୍ଦ ନାମ୍ନା ବିଶ୍ୱବିଖ୍ୟାତଃ ଅଭବତ୍ ।

ଅନୁଛେଦଃ

କସ୍ମିଂଝିତ୍ ଗ୍ରାମେ ଏକଃ କୃଷକଃ ବସତି ସ୍ତୁ । ତସ୍ୟ ଚତ୍ୱାରଃ
ପୁତ୍ରାଃ । ତେ ପରସ୍ପରଂ କଳହଂ କୁର୍ବନ୍ତି ସ୍ତୁ । କଦାପି ତେ ଐକ୍ୟବନ୍ଧାଃ ନ
ଅଭବନ୍ । ପିତୁଃ ଆଦେଶଂ ପ୍ରତି ତେ କର୍ଷପାତଂ ନ ଅକୁର୍ବନ୍ । ଗୃହେ
ସର୍ବଦା ଅଶାନ୍ତିଃ । କୃଷକଃ ତ ଚିନ୍ତାଗ୍ରସ୍ତଃ ଆସାତ୍ । କାଳକ୍ରମେଣ କୃଷକଃ
ବୃଦ୍ଧଃ ଅସୁସ୍ଥଃ ସଞ୍ଜାତଃ । ପୁତ୍ରାଣାଂ ସଂହତି ନିମିତ୍ତଂ ସଃ ଚିନ୍ତିତବାନ୍ ।
ଏକଦା ସଃ କାଷ୍ଠାନି ଆନାୟ ରକ୍ତା ବକ୍ତା ଗୁଚ୍ଛଂ କୃତବାନ୍ । ପ୍ରତ୍ୟେକଂ ପୁତ୍ରଂ
କ୍ରମେଣ ଆହୂୟ କାଷ୍ଠଗୁଚ୍ଛଂ ଭତ୍ତଂ ଜ୍ଞାପିତବାନ୍ । ତେ ତଥା କର୍ତ୍ତୁଂ ପ୍ରୟାସଂ
କୃତବନ୍ତଃ । ପରତ୍ରୁ ବିଫଳାଃ ସଞ୍ଜାତାଃ । କୃଷକଃ ଗୁଚ୍ଛତଃ କାଷ୍ଠଂ ପୃଥକ୍

କୃତବାନ୍ । ତତଃ ପ୍ରତିପୁତ୍ରମ୍ ଏକଂ କାଷ୍ଠଖଣ୍ଡଂ ଭଞ୍ଜୁଂ ସୂଚିତବାନ୍ । ତେ
ଅନାୟାସେନ ପ୍ରତିକାଷ୍ଠଖଣ୍ଡଂ ଭଗ୍ନଂ କୃତବନ୍ତଃ । ପିତା ପୁତ୍ରାନ୍ ପ୍ରତି
କଥିତବାନ୍ - “ପୁତ୍ରାଃ ! ଯାବତ୍ ଯୁୟଂ ସଂଘବନ୍ତାଃ ତାବତ୍ କଃ ଅପି
ଯୁଷ୍ମାକଂ ହାନିଂ ନ ଘଟୟିଷ୍ୟତି । ଯଦି କଳହେନ ପରସ୍ପରଂ ବିଭେଦଗ୍ରସ୍ତାଃ
ଭବିଷ୍ୟଥ ତର୍ହି ଶତ୍ରୁଃ ଛିଦ୍ରଂ ବିଲୋକ୍ୟ ଅନର୍ଥଂ କରିଷ୍ୟତି” । ପୁତ୍ରାଃ ପିତୁଃ
ଆଶୟଂ ଜ୍ଞାତ୍ୱା କଦାପି କଳହଂ ନ କୃତବନ୍ତଃ । ସଂହତ୍ୟା ସୁଖେନ ଚ କାଳଂ
ଯାପିତବନ୍ତଃ । ଏତତ୍ ଅବଲୋକ୍ୟ ପିତା ଶାନ୍ତ୍ୟା ତୋଷଂ ପ୍ରାପ ।

ଅନୁଛେଦ ସଂକ୍ଷିପ୍ତିକା

କର୍ତ୍ତୃକ୍ଷିଦ୍ଗ୍ରାମେ ଏକସ୍ୟ କୃଷକସ୍ୟ ଚତ୍ୱାରଃ ପୁତ୍ରାଃ ପିତୁଃ
ଆଦେଶମ୍ ଅମାନୟନ୍ତଃ କଳହରତାଃ ଆସନ୍ । ଏକଦା କୃଷକଃ ତେଷାଂ
ସଂହତି ନିମିତ୍ତଂ ଚିନ୍ତୟିତ୍ୱା ଏକଂ କାଷ୍ଠଗୁଚ୍ଛମାନାୟ ତଦ୍ଭଙ୍ଗାୟ ପୁତ୍ରାନ୍
ଭକ୍ତବାନ୍ । ପୁତ୍ରାଃ ବିଫଳାଃ ଅଭବନ୍ । ତତଃ ଗୁଚ୍ଛକାଷ୍ଠାନି ପୃଥକ୍ କୃତ୍ୱା
ଏକୈକଂ କାଷ୍ଠଂ ପୁତ୍ରେଭ୍ୟଃ ଦତ୍ତ୍ୱା ଭଞ୍ଜୁମୁକ୍ତବାନ୍ । ତେ ଅକ୍ଳେଶଂ
ତଦ୍ଭଙ୍ଗଂ କୃତବନ୍ତଃ । ଅନୈକ୍ୟସ୍ୟ କୁପରିଣାମଂ ଜ୍ଞାତ୍ୱା ପୁତ୍ରାଃ
ସଂହତାଃ ଜୀବନ୍ ନୀତବନ୍ତଃ । ଏତେନ ପିତା ଶାନ୍ତିଂ ପ୍ରାପ୍ତବାନ୍ ।

ଅନୁଛେଦଃ

କଣ୍ଠନ ଗ୍ରାମଃ । ତତ୍ର କଣ୍ଠନ ବଟବୃକ୍ଷଃ ଆସାତ୍ । ତସ୍ମିନ୍ ବୃକ୍ଷେ
କର୍ଷିତ୍ ସର୍ପଃ ବସତି ସ୍ମ । ସଃ ଅତୀବ ବିଷଧରଃ ଆସାତ୍ । ବୃକ୍ଷସ୍ୟ ସମୀପେ
ମାର୍ଗେଣ ଆଗତାନ୍ ସର୍ବାନ୍ ଅପି ସଃ ଦଶତି ସ୍ମ । ତସ୍ମାତ୍ କାରଣାତ୍ ଗ୍ରାମଜନାଃ
ତେନ ମାର୍ଗେଣ ଗମନାଗମନଂ କର୍ତ୍ତୁଂ ଭୟମ୍ ଅନୁଭବନ୍ତି ସ୍ମ । ଏକଦା
କଣ୍ଠନ ମୁନିଃ ତେନ ଏବ ମାର୍ଗେଣ ଗଚ୍ଛନ୍ ଆସାତ୍ । ତଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ସର୍ପଃ ‘ସଃ
ଦଂଶନୀୟଃ’ ଇତି ବେଗେନ ତତ୍ର ଆଗତବାନ୍ । ପରନ୍ତୁ ମହାତ୍ମନଃ ତସ୍ୟ
ପ୍ରଭାବତଃ ସର୍ପଃ ତଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ନ ଶକ୍ତଃ । ମୁନିଃ ଅପି ତଂ ସର୍ପମ୍ ଅହିଂସାୟାଃ

ମହତ୍ତ୍ୱଂ ବୋଧୂତବାନ୍ । ସର୍ପଃ ମୁନେଃ ବଚନେନ ପ୍ରଭାବିତଃ ଅଭବତ୍ ।
 ତଦାରଭ୍ୟ ସଃ ଦଂଶନଂ ତ୍ୟକ୍ତବାନ୍ । ଯଦ୍ୟପି ସର୍ପଃ ବିଷଧରଃ ତଥାପି
 ଜଦାନାଂ ସଃ ବିଷହୀନଃ ଇବ ବ୍ୟବହରତି ସ୍ମ । ଅତଃ ଜନାଃ ନିର୍ଭୟଂ
 ଗମନାଗମନଂ କୁର୍ବନ୍ତି ସ୍ମ । ଦୁଷ୍ଟାଃ ବାଳାଃ ତସ୍ୟ ଉପରି ଶିଳାଖଣ୍ଡଂ କ୍ଷିପନ୍ତି
 ପାତୟନ୍ତି ସ୍ମ । ପରନ୍ତୁ ସର୍ପଃ ଶାନ୍ତତୟା ତେଷାଂ ପାତଂ ସହତେ ସ୍ମ ।
 କାନିଚନ ଦିନାନି ଅତୀତାନି । ସଃ ମୁନିଃ ଯଦା ତତ୍ର ଆଗତବାନ୍, ତଦା
 ସର୍ପସ୍ୟ ଶରୀରଂ କ୍ଷତବିକ୍ଷତମ୍ ଆସାତ୍ । ସଃ ମୁନିମ୍ ଉକ୍ତବାନ୍ - “ସ୍ୱାମିନ୍ !
 ଭବତଃ ଉପାଦେଶକାରଣତଃ ଅହଂ ହିଂସାତରଣଂ ତ୍ୟକ୍ତବାନ୍ । ପରନ୍ତୁ
 ମମ ସ୍ଥିତିଃ ଶୋଚନୀୟା ଜାତା ଅସ୍ତି” । ତଦା ମୁନିଃ ଉକ୍ତବାନ୍ - “ତୋଃ
 ମିତ୍ର । ଅନ୍ୟାନ୍ ମା ଦଶତୁ, ପରନ୍ତୁ ପୁଞ୍ଜାରଂ ମା ତ୍ୟଜତୁ” । ସର୍ପଃ ତଥା
 କୃତବାନ୍ । ଫଳତଃ କୋଽପି ତସ୍ୟ ସମୀପଂ ନାଗତଃ । ସ ହିଂସାଂ ତ୍ୟକ୍ତ୍ୱାଽପି
 ଶାନ୍ତ୍ୟା ବସତି ସ୍ମ । ମୁନେଃ ଉପଦେଶାତ୍ ସର୍ପଃ ନୂତନଂ ଜୀବନଦର୍ଶନଂ
 ପ୍ରାପ୍ତବାନ୍ ।

ଅନୁଛେଦ ସଂକ୍ଷିପ୍ତିକା

କଞ୍ଚିତ୍ ବଚନେଷୁ ଏକଃ ବିଷଧରଃ ସର୍ପଃ ଆସାତ୍ ଯଃ ତତ୍ରାଗତାନ୍
 ସର୍ବାନ୍ ଦଶତି ସ୍ମ । ଏକଦା ତେନୈବ ମାର୍ଗେଣ ଏକଃ ମୁନିଃ ଆଗତବାନ୍ ।
 ତମପି ଦକ୍ଷୁ ଆଗତଃ ସର୍ପଃ ତସ୍ୟ ପ୍ରଭାବାତ୍ ତଂ ଦକ୍ଷୁ ନ ଶକ୍ତଃ । ମୁନିରପି ତଂ
 ସର୍ପମ୍ ଅହିଂସାୟାଃ ତତ୍ତ୍ୱଂ ବୋଧୂତବାନ୍ ଯେନ ସଃ ତଦାରଭ୍ୟ ଦଂଶନଂ
 ତ୍ୟକ୍ତବାନ୍ । ତତଃ ସର୍ବେ ନିର୍ଭୟଂ ଗମନାଗମନଂ କୃତବନ୍ତଃ । ଦୁଷ୍ଟାଃ
 ବାଳକାଃ ଶିଳାଖଣ୍ଡଂ କ୍ଷିପ୍ତ୍ୱା ସର୍ପସ୍ୟ ଶରୀରଂ କ୍ଷତବିକ୍ଷତଂ କୃତବନ୍ତଃ । କିୟତ୍
 ଦିନାନନ୍ତରଂ ମୁନିଃ ତତ୍ର ଆଗତ୍ୟ ସର୍ପସ୍ୟ କ୍ଷତଂ ଶରୀରଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ପୁଞ୍ଜାରବଲେନ
 ଭୟଂ ଜନୟିତୁମ୍ ଉପଦିଷ୍ଟବାନ୍ । ଫଳତଃ ସ ସୁଖେନ କାଳଂ ଯାପୟାମାସ ।

ଅନୁଚ୍ଛେଦଃ

ରାମାୟଣସ୍ୟ କାଳଃ । ରାମଃ ରାବଣଂ ହତବାନ୍ । ସୀତୟା ସହ
 ଅଯୋଧ୍ୟାନ୍ ଆଗତବାନ୍ ତ । ରାମସ୍ୟ ରାଜ୍ୟାଭିଷେକସମୟଃ । ସର୍ବତ୍ର
 ଆନନ୍ଦୋଲ୍ଲସଃ । ତଦାନାଂ ସର୍ବେଭ୍ୟଃ ପାରିତୋଷିକାଣି ଦତ୍ତାନି ।
 ଆଞ୍ଜନେୟସ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟଃ ଅପି ଆଗତଃ । ଆଞ୍ଜନେୟଃ ରାମସମାପନ୍
 ଆଗତବାନ୍ । ରାମସ୍ୟ ପାର୍ଶ୍ବେ ସୀତାମାତା ଆସୀତ୍ । ସା ସ୍ୱକାୟଂ କଣ୍ଠହାରମ୍
 ଆଞ୍ଜନେୟାୟ ଦତ୍ତବତୀ । ଆଞ୍ଜନେୟଃ ହାରଂ ସ୍ୱାକୃତ୍ୟ ବହିଃ ଗତବାନ୍ ।
 ଏକଂ ବୃକ୍ଷମ୍ ଆରୁହ୍ୟ ତତ୍ର ଉପବିଷବାନ୍ । କଣ୍ଠହାରସ୍ୟ ଏକଂ ମଣିଂ
 ସ୍ୱାକୃତ୍ୟ ଦତ୍ତେନ ଦତ୍ତବାନ୍ । ତଂ ମଣିମ୍ ଅଧଃ କ୍ଷିପ୍ତବାନ୍ । ଅନ୍ୟମେକଂ
 ମଣିଂ ସ୍ୱାକୃତ୍ୟ ଦତ୍ତେନ ଦତ୍ତବାନ୍ । ତଂ ମଣିମ୍ ଅପି ଅଧଃ କ୍ଷିପ୍ତବାନ୍ । ଏବମ୍
 ଏକୈକଶଃ ମଣିମ୍ ଅଧଃ କ୍ଷିପ୍ତବାନ୍ । ତତ୍ର ଏକଃ ନାଗରିକଃ ଏତତ୍ ସର୍ବଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା
 ଆଞ୍ଜନେୟଂ “ଭବାନ୍ ଇଦଂ କିଂ କରୋତାତି ପୃଷ୍ଟବାନ୍ ।” ମଣିଷୁ ଶ୍ରୀରାମଃ
 ଅସ୍ତି ବା ଇତି ପରାକ୍ଷାଂ କରୋମାତି ଉତ୍ତରଂ ଆଞ୍ଜନେୟଃ ଦତ୍ତବାନ୍ । ଏବଂ
 କିମର୍ଥମିତି ନାଗରିକଃ ପୃଷ୍ଟବାନ୍ । ଯତ୍ର ଶ୍ରୀରାମଃ ନାସ୍ତି ତେନ ମଣିନା ମମ
 କିଂ ପ୍ରୟୋଜନମ୍ ? ସର୍ବେ ମଣୟଃ ପରାକ୍ଷିତାଃ । ଏକସ୍ମିନ୍ ମଣୌ ଅପି
 ଶ୍ରୀରାମ ନାସ୍ତି । ଅତଃ ମମାନୁ କ୍ଷିପାମି” ଇତି ଉକ୍ତବାନ୍ ଆଞ୍ଜନେୟଃ ।

ଅନୁଚ୍ଛେଦ ସଂକ୍ଷିପ୍ତିକା

ରାମଃ ରାବଣଂ ହତ୍ୱା ସୀତୟା ସହ ଅଯୋଧ୍ୟାମାଗତବାନ୍ । ତତ୍ର
 ତସ୍ୟ ରାଜ୍ୟାଭିଷେକେ ସର୍ବେଭ୍ୟଃ ପାରିତୋଷିକାଣି ଦତ୍ତାନି । ହନୁମତେ
 ସୀତାମାତା କଣ୍ଠହାରଂ ଦତ୍ତବତୀ । ହନୁମାନଂ ବୃକ୍ଷୋପରି ଉପବିଷ୍ୟ ତସ୍ୟ
 ହାରସ୍ୟ ଏକୈକଂ ମଣିଂ ଦତ୍ତେନ ଦତ୍ତ୍ୱା ଅଧଃ କ୍ଷିପ୍ତବାନ୍ । ଏକଃ ନାଗରିକଃ
 ଏତତ୍ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ଏତସ୍ୟ କାରଣଂ ପୃଷ୍ଟବାନ୍ । ଏକସ୍ମିନ୍ ମଣୌ ଅପି ଶ୍ରୀରାମଃ
 ନାସ୍ତି ଅତଃ ତାନ୍ କ୍ଷିପାମି ଇତି ହନୁମାନୁ ଉକ୍ତବାନ୍ ।

ଅନୁଛେଦଃ

ସାଗରେ ବହୁବଃ ଜଳତରାଃ ନିବସନ୍ତି । ତେଷୁ କଣ୍ଠିଦେକଃ ମୟାଃ
 ପୃଥୁଳଃ ବିଶାଳଃ ଅସ୍ତି । ତଦର୍ଥଂ ତସ୍ୟ ମନସି ଗର୍ବଃ ଆସୀତ୍ । ସଃ ଅନ୍ୟାନ୍
 ଜଳତରାନ୍ ଆହୁୟ ଉକ୍ତବାନ୍ - “ଅହଂ ବିଶାଳଃ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ତ । ଅତ୍ର
 ଶାସନଂ କର୍ତ୍ତୁମ୍ ଲାଗ୍ନରେଣ ଅହଂ ପ୍ରେରିତଃ ରାଜପଦେ ନିଯୁକ୍ତଃ । ଅବ୍ୟପ୍ରଭୃତି
 ଅହଂ ଯୁଷ୍ମାକଂ ରାଜା । ଯଃ ମାଂ ନ ମାନୟିଷ୍ୟତି ତମ୍ ଅହମ୍ ଅବଶ୍ୟଂ ବହୁ
 ଦଣ୍ଡୟିଷ୍ୟାମି” । ଇମଂ ବୃତ୍ତାନ୍ତଂ ଶୁଭ୍ରା କଣ୍ଠିତ୍ ମକର ଅସହିଷ୍ଠଃ ସଂଜାତଃ ।
 ସଃ ଅନନ୍ୟୋପାୟଃ ତିମିଂ ନିକଷା ଗତ୍ୱା ଆହ - “ଭ୍ରାତଃ କଣ୍ଠିତ୍
 ଅଜ୍ଞାତକୁଳଶୀଳଃ ଅପରିଚିତଃ ବିଶାଳଃ ମୟାଃ ଆଗତ୍ୟ ଆତ୍ମାନଂ ରାଜାଜତି
 ସମୁଦ୍‌ଘୋଷ୍ୟ ରାଜତ୍ୱଂ କରୋତି । ଅତ୍ର ଭବାନ୍ ଏବଂ ଶରଣଂ, କମପି
 ପ୍ରତିକାରଂ କରୋତୁ । ଏତତ୍ ଶୁଭ୍ରା ତିମିଃ କୁଦ୍ଧଃ ଆସୀତ୍ । ରାଜପଦେ
 ସ୍ୱୟମ୍ ଅଭିଷିକ୍ତଂ ଗର୍ବିତଂ ମୟାଂ ସମାୟା ସମୁଚିତଶିକ୍ଷାପ୍ରଦାନାୟ ସ ସତ୍ତ୍ୱରଂ
 ଚଳିତବାନ୍ । ସ୍ୱାପେକ୍ଷୟା ବିଶାଳତରଂ ଭୟଙ୍କରଂ ତିମିଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ସଃ ମୟାଃ
 ଭୀତଃ କମ୍ପମାନଃ । ବିପଦି ସର୍ବଥା ଆତ୍ମରକ୍ଷା କରଣୀୟା ଇତି ହେତୋଃ
 ଗୋପନେନ ଶନୈଃ ସମୁଦ୍ରଂ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ କାମପି ନଦୀଂ ପ୍ରବିଶ୍ୟ ଆତ୍ମାନଂ
 ସୁରକ୍ଷିତଂ ଚକାର ।

ଅନୁଛେଦ ସଂକ୍ଷିପ୍ତିକା

ଜଳତରେଷୁ ଏକଃ ପୃଥୁଳକାୟଃ ମୟାଃ ଗର୍ବେଣ ଅହମ୍ ଲାଗ୍ନରେଣ
 ପ୍ରେରିତଃ ଭବତାମ୍ ରାଜା ଇତି ଉକ୍ତବାନ୍ । ପୁନଶ୍ଚ ଯଃ ମାଂ ନ ମାନୟିଷ୍ୟତି
 ତମହଂ ଦଣ୍ଡୟିଷ୍ୟାମି ଇତ୍ୟପି ଉକ୍ତବାନ୍ । ଏକଃ ଅସହିଷ୍ଠଃ ମକରଃ ତିମିଂ
 ନିକଷା ଗତ୍ୱା ଏତତ୍ ସର୍ବମୁକ୍ତବାନ୍ । ତିମିଃ କୁଦ୍ଧଃ ଭୂତ୍ୱା ମୟାଂ ସମୁଚିତଂ
 ଶିକ୍ଷୟିତୁଂ ସତ୍ତ୍ୱରମେବ ଚଳିତବାନ୍ । ସ୍ୱାପେକ୍ଷୟା ଭୟଙ୍କରଂ ତିମିଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା
 ସ ମୟାଃ ଭୟେନ ଆତ୍ମରକ୍ଷଣାୟ ସମୁଦ୍ରଂ ତ୍ୟକ୍ତ୍ୱା ନଦୀଂ ପ୍ରତି ପଳାୟନଂ
 କୃତବାନ୍ ।

୨୭ - ରୂଢ଼ି ପ୍ରୟୋଗ ବା ଲୋକୋକ୍ତି

ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭାଷାରେ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟବହାର ରାତି ଅଛି; ଯାହା ଭାଷାକୁ ସୁନ୍ଦର, ସାବଲୀଳ ତଥା ଆକର୍ଷଣୀୟ କରିଥାଏ । ଏହି ରାତି ପ୍ରୟୋଗର ଚାତୁର୍ଯ୍ୟ ଅନେକ ସମୟରେ ଆଭିଧାନିକ ବା ଆକ୍ଷରିକ ଅର୍ଥକୁ ବାଦ୍ଦେଇ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଅର୍ଥକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ପ୍ରକଟିତ ହୁଏ ଏବଂ ଏହାର ଆକର୍ଷଣୀୟ ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀ ନିମନ୍ତେ ଏହା ଲୋକମୁଖରେ ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ବଞ୍ଚିରହି ଲୋକୋକ୍ତି ଭାବରେ ସ୍ୱୀକୃତ ହୁଏ । ଗୃହୀତ ହୋଇଥିବା ଏହି ବିଶିଷ୍ଟ ଅର୍ଥ ବାସ୍ତବ ଅର୍ଥକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ଅଧୁରୁତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହାହିଁ ରୂଢ଼ି ଭାବରେ ପରିଚିତ ଅଟେ । ନିମ୍ନରେ କେତେଗୋଟି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଲୋକୋକ୍ତିର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଛି । ଯଥା ସମ୍ଭବ ଇଂରାଜୀ ଭାଷାରେ ତୁଲ୍ୟାର୍ଥକ ବାକ୍ୟମଧ୍ୟ ଦିଆଯାଇଛି ।

୧. ଅର୍ଦ୍ଧୋ ଘଟୋ ଘୋଷମୁପୈତି ନୂନମ୍ । ।

ଅଥବା

ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣକୁମ୍ଭୋ ନ କରୋତି ଶବ୍ଦମ୍ । (ଫମ୍ପା ମାଠିଆର ଶବ୍ଦ ବେଶୀ)

An empty vessel sounds much.

୨. ଇତୋ ଭ୍ରଷ୍ଟତୋ ନଷଃ । (ନା ଏ କୁଲର ନା ସେ କୁଲର)

A man Falls between two stools.

୩. ଅକର୍ମା ଭୁମିନିଯକଃ ।

A bad workman quarrels with his tools.

(ଅକର୍ମା ଯେଣେ ଯାଏ ଅପାଳକ ତେଣେ ଧାଏଁ)

Fortune forsakes the idle.

୪. ଆମୁଖାପାତି କଲ୍ୟାଣ କାର୍ଯ୍ୟସିଦ୍ଧି ହି ଶଂସତି ।
Coming events cast their shadows before
୫. ନିଃସାରସ୍ୟ ପଦାର୍ଥସ୍ୟ ପ୍ରାୟେଶାତମ୍ଭରୋ ମହାନ ।
Great cry, little wool.
୬. ନବାଗମାନାଂ ନବ ଏବ ପଦ୍ମାଃ ।
New lords, new laws.
୭. ଗତସ୍ୟ ଶୋଚନା ନାସ୍ତି ।
ଅଥବା ନିର୍ବାଣଦାପେ କିମ୍ନୁ ତୈଳଦାନମ୍ ।
ଅଥବା କାଳେ ଦତ୍ତଂ ବତ୍ ସ୍ତ୍ରୀହମକାଳେ ବହୁନାସ୍ତି କିମ୍ ?
Crying over spilt milk is useless.
୮. ଛିଦ୍ରେଷ୍ଟନର୍ଥା ବହୁଳାଭବନ୍ତି ।
ଅଥବା ବିପଦ୍ ବିପଦମନୁବଧ୍ନାତି ।
Misfortune never comes alone.
୯. ନ କୃପଞ୍ଜନନଂ ଯୁକ୍ତଂ ପ୍ରଦୀପ୍ତେ ବହ୍ନିନା ଗୃହେ ।
(ବାହାଘରବେଳେ ବାଇଗଣରୁଆ)
To saw seeds at the time of harvest.
୧୦. ହିମବତି ଦିବୌଷଧ୍ୟଃ ଶୀର୍ଷେ ସର୍ପଃ ସମାବିଷ୍ୟ ।
(ଆକାଶ କଇଆଁ ଚିଲିକା ମାଛ)
୧୧. ଅତିପରିଚୟାଦବଜ୍ଞା ସଂତତଗମନାଦନାଦରୋ ଭବତି ।
Familiarity breeds contempt.
୧୨. ଯାଚକୋ ଯାଚକଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ଶ୍ୱାନବତ୍ ଗୁରୁରାୟତେ ।
ଅଥବା ସ୍ୱଜନଃ ପରହିଂସକଃ ।
Two of the traders seldom agree.

୧୩. ମହାଜନୋ ଯେନ ଗତଃ ସଃ ପଦ୍ମଃ ।

Do what the great men do.

୧୪. ଶ୍ଵା ଯଦି କ୍ରିୟତେ ରାଜା ସ କିଂ ନାଶ୍ଵାତ୍ସ୍ୟପାନହମ୍ ।

(ରାଜା ହେଲେବି କୁକୁର ଜୋତା ଚାଟିବ)

ଅଥବା ସୁତପ୍ତମପି ପାନାୟଂ ଶମୟତ୍ୟେବ ପାବକମ୍ ।

ପାଣି ନିଜେ ଚାଟିଥିଲେ ବି ନିଆଁକୁ ଲିଭାଇ ଦିଏ ।

Old habits die hard.

୧୫. ନିରସ୍ତପାଦପେ ଦେଶେ ଏରଷ୍ଟୋଽପି ଦୁମାୟତେ ।

ଅଥବା ଯତ୍ର ବିଦୃଢ଼ନୋ ନାସ୍ତି ଶ୍ଳାଘ୍ୟସ୍ତ୍ରାଢ଼ଧାରପି ।

(ଅନ୍ଧଙ୍କ ଭିତରେ କଣ ରାଜା)

Figure among cyphers.

୧୬. ମହାନ ମହତ୍ୟେବ କରୋତି ବିକ୍ରମମ୍ । ଅଥବା ଅନୁହଂକୁରୁତେ

ଘନଧ୍ଵନିଂ ନତୁ ଗୋମାୟୁରୁତାନି କେଶରୀ । (କର୍ଣ୍ଣକୁ ଅର୍ଜୁନ

ସାଜେ ।) The great display their power only

before the great.

୧୭. ବଳା ବଳଂ ବେଢ଼ି ନ ବେଢ଼ି ନିର୍ବଳଂ । ଅଥବା ଗୁଣା ଗୁଣଂ

ବେଢ଼ି ନ ବେଢ଼ି ନିର୍ଗୁଣଃ । (ଗୁଣ ଚିହ୍ନେ ଗୁଣିଆ ।)

The might knows what might is, not the weak.

୧୮. ଅପି ଧନ୍ୱନ୍ତରିବୈଦ୍ୟଃ କିଂ କରୋତି ଗତାୟୁଷି । ଅଥବା

ନିର୍ବାଣଦାପେ କିମ୍ନୁ ତୈଳଦାନମ୍ ? ଲିଭିଲା ଦାପରେ ତେଲ ଦେଇ

କି ଲାଭ ? Death keeps no calender.

୧୯. ଜାତସ୍ତ୍ୟ ହି ଧୁବୋ ମୃତ୍ୟୁଃ । Death forgives none.

୨୦. କଣ୍ଠକେନୈବ କଣ୍ଠକମ୍ । (ଯେସାକୁ ଡେସା) Tit for tat. 'Or'
Set a thief to catch a thief. 'Or' Diamonds cut
diamonds.

୨୧. ଜୟୋଽପି ଲଘୁତାଂ ଯାତି ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରଖ୍ୟାପିତୈର୍ଗୁଣୈଃ । (ଆପଣା
ତୁଣ୍ଡରେ ଆପଣା ଗୁଣ, ଲଘୁଣା ହେଲେ ବି ଦିଶେ ଲବଣ ।)

Self praise is no recommendation.

୨୨. ବହ୍ନିରନ୍ଧ୍ରେ ଲଘୁକ୍ରିୟା । Much ado about nothing.

୨୩. ହିତାହିତଂ ବାକ୍ଷ୍ୟ ନିକାମମାତରେତ୍ । (ହାତେ ମାପି ଚାଖଣ୍ଡେ
ଚାଲିବା ।) Cut your coat according to your cloth.

୨୪. ଯୋ ଯଦପତି ବାଜଂ ହି ଲଭତେ ସୋଽପି ତତଫଳମ୍ । (ଯେମିତି
କର୍ମକୁ ସେମିତି ଫଳ ।) As you sow so you reap.

୨୫. ସର୍ବଃ ସ୍ୱାର୍ଥଂ ସମାହତେ । (ନିଜର ଅନ୍ଧପୁଅବି ପଦ୍ମଲୋଚନ ।)
Every potter praises his own pot. ଅଥବା ସର୍ବଃ କାନ୍ତମାନ୍ୟାଂ
ପଶ୍ୟତି । Every one thinks his own geese swan.

୨୬. ନ ହି ସୁଖଂ ଦୁଃଖୈର୍ବିନା ଲଭ୍ୟତେ । No pains no gains.

୨୭. ଦୁର୍ବଧୂୟୋତୋଽପି କିଂ ଯାତି ବାୟଃ କଳହଂସତାମ୍ ?

ଅଥବା ଅଜାରଃ ଶତଧୌତେନ ମଳିନତାଂ ନ ମୁଞ୍ଚତି ।

ଅଥବା ଭୂୟୋଽପି ସିଞ୍ଚ୍ୟ ପୟସା ଘୃତେନ ନ ନିମ୍ବବୃକ୍ଷୋ ମଧୁରଭୃମେତି ।

ଅଥବା ଆକଣ୍ଠଜଳମଗ୍ନୋଽପି ଶ୍ୱା ଲିହତ୍ୟେବ ଜିହ୍ୱୟା ।

ଅଥବା ନ ହି କଷ୍ଟୁରିକାମୋଦଃ ଶପଥେନ ନିବାର୍ଯ୍ୟତେ ।

Black will take no other hue.

୨୮. କଷଂ ଖଲୁ ପରାଶ୍ରୟଃ । Dependence is indeed painful.

୨୯. କୁପୁତ୍ରେଣ କୁଳଂ ନଷ୍ଟମ୍ ।

A bad descendant destroys the line.

୩୦. ଜଳବିନ୍ଦୁନିପାତେନ କ୍ରମଶଃ ପୂର୍ଯ୍ୟତେ ଘଟଃ ।
Many a little makes a mickle.
୩୧. ପୟଃପାନଂ ଭୁଜଙ୍ଗାନାଂ କେବଳଂ ବିଷବର୍ଦ୍ଧନମ୍ ।
Snakes venom increases by drinking milk.
୩୨. ବୀରଭୋଗ୍ୟା ବସୁନ୍ଧରା । Fortune favours the brave.
୩୩. ବଳୀ ବଳୀୟାନ୍ ତୁ ନୀତିମାର୍ଗଃ । Might is right.
୩୪. ବାଳନଂ ଶୋଭନଂ ବଳମ୍ । Cry is the only strength of a child.
୩୫. ପାଣୌ ପୟସା ଦଗ୍ଧେ ତକ୍ରଂ ପୁତ୍ରକୃତ୍ୟ ପାମରଃ ପିବତି ।
(ଯାହାକୁ ସାପ କାମୁଡ଼େ ତା' ମା' ପାଳ ଦଉଡ଼ି ଦେଖିଲେ ଡରେ ।)
A burnt child dreads the fire.
୩୬. ନିଜସଦନନିବିଷ୍ଠଃ ଶ୍ଵା ନ ସିଂହାୟତେ କିମ୍ ?
(ନିଜ ଗଳିରେ କୁକୁର ସିଂହ) । Every cock fights best of
its own dung hill.
୩୭. ଦୂରସ୍ଥାଃ ପର୍ବତାଃ ରମ୍ୟାଃ (ଦୂର ପରବତ ଦିଶେ ସୁନ୍ଦର) ।
Distance lends enchantment to the view.
'OR' Blue are the hills that are far from us.
୩୮. ଅର୍ଥମନର୍ଥଂ ଭାବୟ ନିତ୍ୟମ୍ (ଅର୍ଥ ହିଁ ଅନର୍ଥର ମୂଳ) ।
Wealth is the root of all calamities.
୩୯. ହରୋଃ ପଦାହତିଃ ଶ୍ଲାଘ୍ୟା ନ ଶ୍ଲାଘ୍ୟଂ ଖରରୋହଣମ୍ ।
ଅଥବା ଯାତ୍ରୀ ମୋଢା ବରମଧୁଗୁଣେ ନାଧ୍ୟମେ ଲବ୍ଧକାମା ।
It is wise to take refuge under the great.
୪୦. ଆତୁରେ ନିୟମୋ ନାସ୍ତି । ଅଥବା ଅକାଳେ ନିୟମୋ ନାସ୍ତି ।
Necessity knows no law.

୪୧. ବିଷକୁମ୍ଭଂ ପୟୋମୁଖମ୍ । A serpent under the flower.
'OR' A wolf in lamb's clothing.
୪୨. ଶନୈଃ ପଦ୍ମାଃ ଶନୈଃ କଦ୍ମା ଶନୈଃ ପର୍ବତଲତ୍ଵୟନମ୍ ।
(ଧୀର ପାଣି ପଥର କାଟେ) ।
Slow and steady wins the race.
୪୩. ନ ମୁନିଃ ପୁନରାୟାତୋ ନ ଚାସୌ ବର୍ଷତେ ଗିରିଃ ।
(ଷାଠିଏ ମହଣ ଘିଅ ହେବ ନାଁ ରାଧା ନାଟିବେ ?)
If the sky falls we shall catch larks.
'OR' If desires were horses, fools will ride them.
୪୪. ଗତସ୍ୟ ଶୋଚନା ନାସ୍ତି । Let bygone be bygone.
୪୫. ସଂସର୍ଗଜା ଦୋଷଗୁଣା ଭବନ୍ତି । (ସଙ୍ଗଦୋଷରେ ନାଶଯାଇ) ।
A black sheep infects the whole flock.
'OR' A rotten apple injures its companions.
୪୬. ବର୍ତ୍ତମାନେନ କାଳେନ ବର୍ତ୍ତୟନ୍ତି ମନାସିଶଃ । (ଯେ ଦେଶେ ଯାଇ
ସେ ଫଳ ଖାଇ) । When at Rome do as Romans do.
୪୭. ଯଥା ବୃକ୍ଷସ୍ତଥା ଫଳମ୍ । (ଯେମିତି ଠାକୁର ସେମିତି ପୂଜା) ।
Thank a man according to his rank.
୪୮. ଯେ ଗର୍ଜନ୍ତି ମୁହୁର୍ମୁହୁର୍ଭଲଧରା ବର୍ଷନ୍ତି ନୈତାଦୃଶାଃ ।
(ଗରଜିଲା ମେଘ ବରଷେ ନାହିଁ ଅଥବା ଭୁଜିଲା କୁକୁର କାମୁଡ଼େ ନାହିଁ) ।
A barking dog seldom bites.
୪୯. ଏକା କ୍ରିୟା ଦ୍ଵ୍ୟର୍ଥକରୀ ପ୍ରସିଦ୍ଧା (ରଥ ଦେଖା କଦଳୀ ବିକା) ।
To kill two birds with one stone.

୪୦. ନବା ବାଣୀ ମୁଖେ ମୁଖେ । (ଏକ ଆରେକ ଆନ) ।
The doctors differ.
୪୧. ଗତଃ କାଳୋ ନ ଚାୟାତି । (ରୁକୁଣା ରଥ ଅଣଲେଉଟା) ।
Time and tide wait for none.
୪୨. ଅଳ୍ପବିଦ୍ୟା ଭୟଙ୍କରୀ ।
Little knowledge is a dangerous thing.
୪୩. ପଣ୍ଡିତୋଽପି ବରଂ ଶତ୍ରୁର୍ନ ମୁଖ୍ୟୋ ହିତକାରକଃ ।
(ମୁଖ୍ୟମିତ୍ର ଅପେକ୍ଷା ବରଂ ପଣ୍ଡିତ ଶତ୍ରୁ ଭଲ) ।
A courageous foe is better than a cowardly friend.
୪୪. ଅଧିବାତ୍ ପୁରଂ ବରମ୍ । ଅଥବା ବରମଦ୍ୟ କପୋତୋ ନ ଶ୍ଵେ
ମୟୁରଃ । A bird in hand is better than two in the bush.
୪୫. ଅତିଦୟେ ହତା ଲଜା । (ଅତି ଗର୍ବରୁ ଲଜାଧିକ) ।
Pride goeth before a fall.
୪୬. ଏକସ୍ୟ ହି ବିବାଦୋଽତ୍ର ଦେଶ୍ୟତେ ନ ତୁ ପ୍ରାଣିନଃ ।
(ଗୋଟି ହାତରେ ତଳି ବଢେନି) । It takes two to make a row.
'OR' It needs two to make a quarrel.
୪୭. ଖଲଃ କରୋତି ଦୁର୍ବୃତ୍ତଂ ତନ୍ନି ଫଳତି ସାଧୁଷୁ ।
ଦଶାନନୋଽହରତ୍ ସୀତାଂ ବନ୍ଧନଂ ତ ମହୋଦଧେଃ ।।
(ଦୁଷ୍ଟ ନଷ୍ଟକରେ, ସାଧୁ ଭୋଗେ) । A good man suffers
due to the fault committed by a wicked.
୪୮. ପରୋମଦେଶେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟଂ ସର୍ବେଷାଂ ସୁକରଂ ନୃଣାମ୍ ।
ଧର୍ମେ ସ୍ଵାୟମନୁଷ୍ଠାନଂ କସ୍ୟଚିତ୍ତୁ ମହାତ୍ମନଃ ।।

(ଉପଦେଶ ଠାରୁ ଉଦାହରଣ ଶତଗୁଣେ ଉତ୍ତମ) ।

Example is better than precept.

୫୯. ସ ସୁହୃଦ୍ ବ୍ୟସନେ ଯଃ ସ୍ୟାତ୍ । (ଅସମୟର ବନ୍ଧୁ ହିଁ ପ୍ରକୃତ ବନ୍ଧୁ)

A friend in need is a friend indeed.

୬୦. କସ୍ୟାତ୍ୟକ୍ତଂ ସୁଖମୁପନତଂ ଦୁଃଖମେକାନ୍ତତୋ ବା ।

ଅଥବା ? (କାହାର ପୁଷ୍ପମାସ ତ' କାହାର ସର୍ବନାଶ) ।

Some have the hap, some stick in the gap.

୬୧. ଦାରିଦ୍ର୍ୟଦୋଷୋ ଗୁଣରାଶିନାଶୀ । (ଅଭାବେ ସ୍ୱଭାବ ନଷ୍ଟ) ।

A light purse is a heavy curse.

୬୨. ଜନନୀ ଜନ୍ମଭୂମିଷ୍ଠ ସ୍ୱର୍ଗାଦପି ଗରୀୟସି ।

(ଜନ୍ମଜଳା ମା' ଓ ମାଟିଠାରୁ କେହି ବଡ଼ ନୁହେଁ) ।

East or west home is the best.

୬୩. ତେ ହି ନୋ ଦିବସାଃ ଗତାଃ । (ସେ ଦିନ ଆମର ଆଉ ନାହିଁ) ।

Those palmy days are gone.

୬୪. ବିଶ୍ୱସ୍ତେଷୁ ଚ ବଞ୍ଚନାପରିଭବଶୌର୍ଯ୍ୟଂ ନ ଶୌର୍ଯ୍ୟଂ ହି ତତ୍ ।

ଅଥବା ଅଜ୍ଞମାରୁହ୍ୟ ସୁପ୍ତଂ ହି ହତ୍ୱା କିଂ ନାମ ପୌରୁଷମ୍ ।

(ବିଶ୍ୱାସରେ ବିଷ ଦେବାରେ କି ପୌରୁଷ ?)

It is a great sin to harm a person who comes for shelter.

୬୫. ଅପଦ୍ମାନଂ ତୁ ଗଚ୍ଛନ୍ତଂ ସୋଦରୋଽପି ବିମୁଞ୍ଚତି ।

(ଅବାଟରେ ଯିବା ଲୋକକୁ ନିଜ ଭାଇ ମଧ୍ୟ ଛାଡ଼ିଦିଏ) ।

A detracted man draws sympathy from none.

୬୬. ସଂଘେ ଶକ୍ତିଃ କଲୌ ଯୁଗେ । (ଏକତାହିଁ ବଳ) ।

Union is strength.

୨୭. ଶୁଭସ୍ୟ ଶାନ୍ତମ୍ । (ତୁରନ୍ତ ଦାନ ମହାପୁଣ୍ୟ) ।
He gives thrice who gives thrice.
୨୮. ପାବକୋ ଲୋହସଙ୍ଗେନ ମୁଦ୍‌ଗରେରିରିହନ୍ୟତେ ।
ଖଳଃ କରୋତି ଦୁର୍ବ୍ବଂ ତଦ୍ଧି ଫଳତି ସାଧୁଷୁ ।
(ସଙ୍ଗ ଗହଳେ ନାଶ ଯାଇ କୁମାରୀ ମାନେ ବିଚାରଇ)
Wicked persons commit fault and good men suffer.
୨୯. ବ୍ରବତେ ହି ଫଳେନ ସାଧବୋ ନ ତୁ କଣ୍ଠେନ
ନିଙ୍ଗୋପଯୋଗିତାମ୍ । (ସଜ୍ଜନମାନେ କଥାରେ ନୁହେଁ କାମରେ ଦେଖାନ୍ତି) ।
Great men do not extend lip service.
୩୦. ବନ୍ଧନଭ୍ରଷ୍ଟୋ ଗୃହକପୋତଶ୍ଚିଲ୍ଲୁୟା ମୁଖେ ପତିତଃ ।
(ମହରଗରୁ ଯାଇ କାନ୍ଥାରରେ ପଡ଼ିବା) ।
Out of the frying pan into the fire.
୩୧. ସର୍ବନାଶେ ସମୁପ୍ତନ୍ନେ ଅର୍ଥଂ ତ୍ୟଜତି ପଣ୍ଡିତଃ ।
(ଘରପୋଡ଼ିରୁ କୁଟାଖୁଏ ପାଇବା) ।
Something is better than nothing.
୩୨. ପକୋ ହି ନଭସି କ୍ଷିପ୍ତଃ କ୍ଷେପ୍ତଃ ପତିତି ମୂର୍ଦ୍ଧନି ।
(ଆକାଶକୁ ଛେପ ପକାଇଲେ ନିଜ ମୁହଁରେ ହିଁ ପଡ଼ିବା ସାର) ।
Slander hurts the slanderer.
୩୩. ନ ବିଡ଼ାଲୋ ଭବେଦ୍ୟତ୍ ତତ୍ କ୍ରାଡ଼ନ୍ତି ମୂଷକାଃ ।
(ବାଘ ନାହିଁ ଘରେ ମିରିଗ ନାଟ) ।
The mice will play; for, cat is away.
୩୪. କୋ ନ ଯାତି ବଶଂ ଲୋକେ ମୁଖେ ପିଣ୍ଡେନ ପୂରିତଃ ।
(ଦେବା ନେବାରେ ଦୁନିଆଁ ବଶ) ।
Friends are plenty when the purse is full.

୭୫. ପ୍ରକ୍ଷାଳନାଦି ପକ୍ଷ୍ୟ ଦୂରାଦସ୍ପର୍ଶନଂ ବରମ୍ ।
(କାଦୁଅକୁ ଯିବ କାହିଁକି, ଗୋଡ଼ ଧୋଇବ କାହିଁକି ?)
ଉପନ୍ୟାସପ୍ରତିବନ୍ଧାତ୍ ଅନର୍ଥୋପରିପ୍ରତିବନ୍ଧ ଏବ ବରମ୍ ।
Prevention is better than cure.
୭୬. ଅଶ୍ମତେ ସ ହି କଲ୍ୟାଣଂ ବ୍ୟସନେ ଯୋ ନ ମୁହ୍ୟତି ।
(ନିଆଁରେ ଘୋଡ଼ିଲେ ସୁନା ଉଡ଼ୁଳ) ।
Calamity is the touch stone of brave mind.
୭୭. ଉଦ୍ୟୋଗିନଂ ପୁରୁଷସିଂହମୁପେତି ଲକ୍ଷ୍ମୀଃ ।
(ମୂଲିଆପରି ଖଟିଲେ, ସାଆନ୍ତ ପରି ଖାଇବ) ।
Diligence is the mother of good luck.
୭୮. ନ ସୁବର୍ଣ୍ଣେ ଧୂନିସ୍ତାଦୃକ୍ ଯାଦୃକ୍ କାଂସ୍ୟେ ପ୍ରଜାୟତେ ।
All that glitters is not gold.
୭୯. ରତ୍ନାକରୋ ଜଳନିଧୁରିତ୍ୟସେବି ଧନାଶୟା ।
ଧନଂ ଦୂରନ୍ତୁ ବଦନଂ ପୁରିତଂ କ୍ଷାରବାରିଣା ॥
ଅଥବା ବିନାୟକଂ ପ୍ରକୁର୍ବାଣୋ ରଚୟାମାସ ବାନରମ୍ ।
One trying for better got worst. (ଦିଆଁ ଗତୁ ଗତୁ ବାନ୍ଦର ।)
୮୦. ଅଜ୍ଞାତ-କୁଳଶାଳସ୍ୟ ବାସୋ ଦେୟୋ ନ କସ୍ୟଚିତ୍ ।
Don't trust a stranger blindly.
୮୧. ଅଥବା ଭବିତବ୍ୟାନାଂ ଦ୍ଵାରାଣି ବର୍ତ୍ତନ୍ତେ ସର୍ବତ୍ର ।
(କପାଳ ଲିଖନ କେ କରିବ ଆନ ?)
What is lotted cannot be blotted.
୮୨. ବ୍ରଣେ କ୍ଷାରଂ ଜଳେନ୍ ଉଷମ୍ । (କଟା ଘା'ରେ ଚୁନ ଦେବା) ।
To add fuel to the fire.

୮୩. ଅପାତ୍ରେ ପ୍ରତିପତ୍ତିଷ୍ଠ । (ଦୁଷ୍ଟରୀକୁ ପାଟିଲା କଦଳୀ) ।
Cast pearls before a swine.
୮୪. ଅବଲୋକ୍ୟ ସ୍ୱକଂ ଦୋଷଂ ପରଦୋଷେ ପ୍ରମୋଦତେ ।
(ଚାଲୁଣୀ କହୁଛି ଛୁଞ୍ଚୁକୁ) । The pot calls the kettle black.
୮୫. ଅତିଭକ୍ତିଷୋରଲକ୍ଷଣମ୍ । (ଅତି ଭକ୍ତି ଚୋରର ଲକ୍ଷଣ) ।
Too much courtesy, too much craft.
୮୬. ବୃଥା ବୃଷ୍ଟିଃ ସମୁଦ୍ରେଷୁ । (ତେଲିଆ ମୁଣ୍ଡରେ ତେଲ) ।
To carry coal to Newcastle.
୮୭. ତୁଳସୀପତ୍ରମୁଗ୍ଧେନ ସୁବାସୋ ହି ବିଚିନ୍ୟତେ । (ତୁଳସୀ
ଦୁଇପତ୍ରରୁ ବାସେ) । Morning shows the day.
୮୮. ଦୀପତଳଂ ହି ତମାସାବୃତଂ ନୈବ ଦୃଶ୍ୟତେ । (ଦୀପତଳ ଅନ୍ଧାର) ।
Nearest the church farthest from heaven.
୮୯. ସଲିଲେ ତୁ ଗୃହଂ କୃତ୍ୱା ନକ୍ଷେଣ କଳହଃ କୃତଃ ।
(ପାଣିରେ ଘରକରି କୁମ୍ଭୀର ସଙ୍ଗେ କଳି) ।
To live in Rome and strife with Pope.
୯୦. ବହୁରମ୍ଭେ ଲଘୁକ୍ରିୟା । (ବେଶୀ ଲୋକରେ ମୁଷା ମରେନି) ।
Too many cooks spoil the broth.
୯୧. ମୌନଂ ସମ୍ମତିଲକ୍ଷଣମ୍ । (ମୌନ ହି ସମ୍ମତିର ଲକ୍ଷଣ) ।
Silence indicates consent.
୯୨. ଅଭ୍ୟାସଯୋଗଯୁକ୍ତେନ ସର୍ବଂ ଭବତି ସଂସିଦ୍ଧିଃ । (ଅଭ୍ୟାସ ବଳେ
ସର୍ବ ସିଦ୍ଧି) । Practice makes a man perfect.
୯୩. ପତନ୍ ଶିଶୁଶ୍ଚକ୍ଷୁର୍ଧ୍ୱବମ୍ । (ମଣିଷ ଠିକିଲେ ଶିଖେ) ।
Experience teaches better than wisdom.

୯୪. ସର୍ବବିଦ୍ୟାପ୍ରବିଷୋଃପି ପାରଦର୍ଶୀ ନ କୁତ୍ରଚିତ୍ (ସର୍ବଜ୍ଞାନୀ ଲୋକ କେଉଁଠିରେ ଟାଣୁଆ ନୁହେଁ) ।

Jack of all trades master of none.

୯୫. ଅଳ୍ପସ୍ୟ ହେତୋର୍ବହୁହାତୁମିଚ୍ଛନ୍ ବିଚାରମୁତଃ ପ୍ରତିଭାସି ମେ ତ୍ବମ୍ ।
(ହାତୀ ଗଳିପାଉଛି ପିମ୍ପୁଡ଼ି ପାଉଛି) । Pennywise, pound foolish.

୯୬. କଞ୍ଚବୃକ୍ଷୋଽପ୍ୟଭବ୍ୟାନାଂ ପ୍ରାୟୋ ଯାତି ପଲ୍ଲାଶତାମ୍ ।
(ଅଭାଗା ହାତରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ମାଟି) ।

Gold turns to clay in the hands of the unfortunate.

୯୭. ପଦଂ ହି ସର୍ବତ୍ର ଗୁଣୈର୍ନିଧୀୟତେ ।
(ଚିହ୍ନା ବ୍ରାହ୍ମଣର ପଇତା ଦରକାର ନାହିଁ) ।

A good wine needs no push.

୯୮. ଶୂର୍ପସ୍ୟ ସ୍ୱର୍ଗଲାଭେଽପି ସ୍ୱଭାବୋ ନୀତିରିଚ୍ୟତେ ।
(ଜିଜ୍ଞାସୁକୁ ଗଲେ ବି ଧାନ କୁଟିବ) ।

Habit is the second nature.

୯୯. ଅଶ୍ୱରୂପି ପର୍ବତତାମୁପୈତି ବାଟା ।
(ତିଳକୁ ତଳ କରିବା) । To make a mountain of a mole-hill.

୧୦୦. ପଦରହିତବିଚିତ୍ରୋ ଧାବତେ ଲୋକବାଦଃ ।
(ଉଡ଼ା କଥାର ଗୋଡ଼ ନଥାଏ) । Rumour has no legs.

୨୮ - ଛନ୍ଦଃ ପ୍ରକରଣ

ଛନ୍ଦସ୍ (କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ) - ଯାହା ଆନନ୍ଦପ୍ରଦାନ କରେ ତାହାକୁ ଛନ୍ଦ କୁହାଯାଏ । ‘ଚନ୍ଦି’ - ଧାତୁଃ ଆହ୍ଲାନଦେ । “ଚନ୍ଦୋରାଦେଃ ଛନ୍ଦଃ” - (ଭଗବିତ୍ - ୪/୨୧୯) ଇତି ଅସ୍ତୁନ, ଚଷ୍ୟ ଛନ୍ଦଃ ।

ଚନ୍ଦଃପତି = ଆହ୍ଲାନପତି, ଚନ୍ଦ୍ୟତେ ଅନେନ ବା ଛନ୍ଦଃ ।

ଛନ୍ଦଃ ର ଅର୍ଥ ପଦ୍ୟ ଏବଂ ଗାୟତ୍ରୀ ପ୍ରଭୃତି ଛନ୍ଦଃ ଅଟନ୍ତି (“ଛନ୍ଦଃ ପଦ୍ୟେଃ ଶିଳାଷେ ଚ” - ଇତ୍ୟମରଃ, ୩.୩. ୨୩୨; “ଗାୟତ୍ରୀ ପ୍ରମୁଖଂ ଛନ୍ଦଃ” - ଇତ୍ୟମରଃ, ୨.୭. ୨୨; “ଛନ୍ଦଃ ପଦ୍ୟେ ଚ ବେଦେ ଚ” - ଇତି ମେଦିନୀ, ୧୭୧. ୨୨) ।

ଇଂରାଜୀଭାଷାରେ ଛନ୍ଦଃ କୁ prosody ଏବଂ mètre ବୋଲି କହନ୍ତି ।

ପଦ୍ୟମ୍ - ସଂସ୍କୃତକାବ୍ୟ ଗଦ୍ୟ (prose) ଅଥବା ପଦ୍ୟ (verse) ରେ ରଚିତ ହୋଇଥାଏ । ପଦ୍ୟ ରଚନା ପାଇଁ ଛନ୍ଦଃ ଏକାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ । କୁହାଯାଏ - “ଛନ୍ଦୋବନ୍ଧଂ ପଦଂ ପଦ୍ୟମ୍” । “ପଦ୍ୟଂ ଚତୁର୍ଭୁଦା ତଳ କୃତଂ ଜାତିରିତି ଦ୍ଵିଧା” ।

ପାଦ - ପଦ୍ୟର ୪ଟି ପାଦ ଥାଏ । “ଜ୍ଞେୟଃ ପାଦଃ ଚତୁର୍ଥୋଽଂଶଃ” (କୃତରତ୍ନାକରଃ ୧) ଏହି ପାଦ ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା (number of syllables) ଦ୍ଵାରା ଅଥବା ମାତ୍ରା (syllabic instants) ଦ୍ଵାରା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇଥାଏ ।

ମାତ୍ରା - ମାତ୍ରା ସମୟପରିମାପକ । ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ - ହ୍ରସ୍ଵ, ଦୀର୍ଘ ଓ ପ୍ଳୁତ ଭେଦରେ ତିନିପ୍ରକାରର -

ଏକମାତ୍ରୋ ଭବେଦ୍ ହ୍ରସ୍ଵୋ ଦ୍ଵିମାତ୍ରୋ ଦୀର୍ଘ ଉଚ୍ୟତେ ।

ତ୍ରିମାତ୍ରସ୍ତୁ ପ୍ଳୁତୋ ଜ୍ଞେୟୋ ବ୍ୟଞ୍ଜନଂ ଚାର୍ଦ୍ଦମାତ୍ରକମ୍ ।।

ଅର୍ଥାତ୍ - ହ୍ରସ୍ବବର୍ଣ୍ଣ ଏକମାତ୍ରା ବିଶିଷ୍ଟ, ଦୀର୍ଘବର୍ଣ୍ଣ ଦୁଇମାତ୍ରା ବିଶିଷ୍ଟ, ପୁରବର୍ଣ୍ଣ ତିନିମାତ୍ରା ବିଶିଷ୍ଟ ଏବଂ ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରା ବିଶିଷ୍ଟ ଅଟନ୍ତି । ପୁରବର୍ଣ୍ଣର ବ୍ୟବହାର ବ୍ୟାକରଣଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏବଂ ବେଦରେ ହୋଇଥାଏ ।

ହ୍ରସ୍ବବର୍ଣ୍ଣ ଲଘୁ ଓ ଦୀର୍ଘବର୍ଣ୍ଣ ଗୁରୁ ଅଟନ୍ତି । ଅ, ଇ, ଉ, ଋ ପ୍ରଭୃତି ହ୍ରସ୍ବବର୍ଣ୍ଣ ଲଘୁ ଏବଂ ଏକମାତ୍ରା ବିଶିଷ୍ଟ ଅଟନ୍ତି ।

ଗୁରୁବର୍ଣ୍ଣ -

ସଂଯୁକ୍ତାଦ୍ୟଂ ଦୀର୍ଘଂ ସାନ୍ଦ୍ରସ୍ଵାରଂ ବିସର୍ଗସନ୍ନିଶ୍ଚୟମ୍ ।

ବିଜ୍ଞେୟମାକ୍ଷରଂ ଗୁରୁ ପାଦାତସ୍ତଂ ବିକଳେନ ॥ (ଶ୍ରୁତବୋଧଃ ।)

ଅର୍ଥାତ୍ ସଂଯୁକ୍ତବର୍ଣ୍ଣ (ଯୁକ୍ତାକ୍ଷର)ର ପୂର୍ବବର୍ଣ୍ଣ, ଅନ୍ଦ୍ରସ୍ଵାର ଯୁକ୍ତ, ବିସର୍ଗଯୁକ୍ତ ତଥା ଦୀର୍ଘବର୍ଣ୍ଣ ଗୁରୁ ଅଟନ୍ତି । ପାଦର ଅନ୍ତିମ ବର୍ଣ୍ଣ ବିକଳରେ ଗୁରୁ ହୁଏ । ହ୍ରସ୍ବ ବା ଲଘୁ ବର୍ଣ୍ଣର ଚିହ୍ନ - । ଓ ଦୀର୍ଘ ବା ଗୁରୁବର୍ଣ୍ଣର ଚିହ୍ନ - S ଅଟେ ।

ଗଣଃ - ପ୍ରତିଛନ୍ଦଃ କେତେକ 'ଗଣ'ରେ ବିଭକ୍ତ ଅଟେ । ଏହି ଗଣକୁ syllabic feet କହନ୍ତି । ଗଣମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା - ଆଠ (୮), ଯଥା - ଭ ଙ ସ ଯ ର ତ ମ ନ । ପ୍ରତିଗଣ ତିନିବର୍ଣ୍ଣ ବିଶିଷ୍ଟ ଅଟେ ।

ଆଦିମଧ୍ୟାବସାନେଷୁ ଭଜସା ଯାନ୍ତି ଗୌରବମ୍ ।

ଯରତା ଲାଘବଂ ଯାନ୍ତି ମନୌ ତୁ ଗୁରୁଲାଘବମ୍ ॥

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଗଣମାନଙ୍କର ସ୍ଵରୂପ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ।

ଭ ଗଣ = SII, ଯ ଗଣ = ISS, ମ ଗଣ = SSS,

ଙ ଗଣ = ISI, ର ଗଣ = SIS, ନ ଗଣ = III,

ସ ଗଣ = IIS, ତ ଗଣ = SSI ।

ଅନ୍ୟତ୍ର ଗଣ ବୁଝିବାପାଇଁ ଏଠାରେ ଦେଖାଯାଇଥାଏ ।

ଯଥା - । SS S IS । IS

ଯ ମାତା ରାଜ ଭାନ ସଲଗାଃ

ପ୍ରତିବର୍ଷକୁ ଗଣର ସଙ୍କେତ ରୂପେ ନିଆଯିବ । ତା ସହ ତା'ପର ବର୍ଷ ଦୁଇଟିକୁ ନେଇ ଗଣର ହ୍ରସ୍ୱଦୀର୍ଘ ଚିହ୍ନିବାକୁ ହେବ ।

ଯଥା - ଯ- । SS , ମ - SSS ଡ - SSI ର - S । S

ଯମାତା ମାତାରା ତାରାଜ ରାଜରା

ଜ - । S । , ଭ - S । । , ନ - । । । , ସ - । । S , ଲ - । , ଗ - S

ଜଭାନ ଭାନସ ନସଲ ସଲଗାଃ

ବୃତ୍ତମ୍ ଏବଂ ଜାତିଃ -

ପଦ୍ୟ 'ବୃତ୍ତମ୍' ଏବଂ 'ଜାତିଃ' ଭେଦରେ ଦ୍ୱିବିଧ ।

ବୃତ୍ତମ୍ - ଏହା ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ । ଏହା ତ୍ରିବିଧ ; ଯଥା -

(କ) ସମବୃତ୍ତମ୍, (ଖ) ଅର୍ଦ୍ଧସମବୃତ୍ତମ୍, (ଗ) ବିଷମବୃତ୍ତମ୍ । ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟାତମ୍ = ଅକ୍ଷରଗଣନା ପରିପ୍ରାପ୍ତ ବୃତ୍ତମ୍ ଉଚ୍ୟତେ ।

ଜାତିଃ - “ବୃତ୍ତମ୍ ଅକ୍ଷରସଂଖ୍ୟାତଂ ଜାତିର୍ମାତ୍ରାକୃତା ଭବେତ୍” ।

'ଜାତିଃ' ମାତ୍ରାସଂଖ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇଥାଏ । ମାତ୍ରାକୃତା = ମାତ୍ରାଗଣନା ନିର୍ଣ୍ଣାତା ଜାତିଃ ଜାତିସଂଜ୍ଞା ଭବତି ।

ଯତିଃ - ପଦ୍ୟ ଗାନ ସମୟରେ ବିରତି ବା ବିଶ୍ରାମସ୍ଥଳକୁ ଯତିଃ (pause) କହନ୍ତି - “ଯତି ବିହେଦସଂଜ୍ଞିତା” - ଛନ୍ଦୋମଞ୍ଜରୀ ତଥା ବୃତ୍ତରତ୍ନାକର ।

ପଦ୍ୟ ରଚନା ଏବଂ ଗାନରେ ଛନ୍ଦଃର ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂମିକା ଥିବାହେତୁ ଏହାକୁ ବେଦର ପାଦ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । - “ଛନ୍ଦଃ ପାଦୌ ତୁ ବେଦସ୍ୟ” । ବେଦର ୬ଟି ଅଙ୍ଗ, ଯଥା - ଶିକ୍ଷା, କଳ୍ପ, ଛନ୍ଦଃ, ଜ୍ୟୋତିଷ, ନିରୁକ୍ତ ଓ ବ୍ୟାକରଣ ମଧ୍ୟରୁ ଛନ୍ଦଃ ଏକ ପ୍ରମୁଖ ଅଙ୍ଗ ଅଟେ । ବସ୍ତୁତଃ ଛନ୍ଦଃ ହେଉଛି ପଦ୍ୟ ରଚନାର ନିୟମ ବା ନୀତି ।

ଏଠାରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ଛନ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ଲକ୍ଷଣ ଏବଂ ଉଦାହରଣଗୁଡ଼ିକ ‘ଶ୍ରୁତବୋଧ’, ‘ଛନ୍ଦୋମାଞ୍ଜରୀ’ ତଥା ‘ବୃତ୍ତରତ୍ନାକର’ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଗୃହୀତ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ହେଉଛି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଛନ୍ଦର ଲକ୍ଷଣ ସେହି ଛନ୍ଦର ଉଦାହରଣ ଅଟେ ଏବଂ ଉଦାହରଣରେ ପ୍ରାୟ ଛନ୍ଦର ନାମଟି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

୧. ଆର୍ଯ୍ୟା

ଲକ୍ଷଣ - ଯସ୍ୟାଃ ପ୍ରଥମେ ପାଦେ ଦ୍ଵାଦଶ ମାତ୍ରା ସ୍ତଥା ତୃତୀୟେଽପି ।

ଅଷ୍ଟାଦଶ ଦ୍ଵିତୀୟେ ଚତୁର୍ଥକେ ପଞ୍ଚଦଶ ସାର୍ଯ୍ୟା ॥

ଅର୍ଥ - ଯେଉଁ ଛନ୍ଦରେ ପ୍ରଥମ ଏବଂ ତୃତୀୟପାଦରେ ବାରଗୋଟି ଲେଖାଏଁ ମାତ୍ରା, ଦ୍ଵିତୀୟ ପାଦରେ ଅଠଗୋଟି ମାତ୍ରା ଏବଂ ଚତୁର୍ଥ ଚରଣରେ ପନ୍ଦରଗୋଟି ମାତ୍ରା ରହେ, ସେହି ଛନ୍ଦକୁ ଆର୍ଯ୍ୟାଛନ୍ଦ କୁହାଯାଏ ।

ଉଦାହରଣ -

S I I I I S S S S S I I S I S I I I I S

ସା ଜୟତି ଜଗନ୍ନାଥ୍ୟା ଦେବୀ ଦିବମୁତ୍ପତିଷ୍ଠରତିରୁଚିରା ।

S S I S I I I S S I I S S I S I S

ଯା ଦୃଶ୍ୟତେଃସ୍ମରତଳେ କଂସବଧୋତ୍ପାତ ବିଦ୍ୟୁଦିବ ।

(ଅନ୍ତମ ଅକ୍ଷର ବିକଳରେ ଦୀର୍ଘ)

୧ମ ପାଦ - S I I I I S S S = ୧୨ ମାତ୍ରା,

୨ୟ ପାଦ - S S I I S I S I I I I S = ୧୮ ମାତ୍ରା,

୩ୟ ପାଦ - S S I S I I I S = ୧୨ ମାତ୍ରା,

୪ର୍ଥ ପାଦ - S I I S S I S I S = ୧୫ ମାତ୍ରା,

(ଏହି ଛନ୍ଦରେ ପ୍ରତିପାଦରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସଂଖ୍ୟକ ଅକ୍ଷର ନଥାଏ) ।

୨. ଅନୁଷ୍ଟୁପ

ଲକ୍ଷଣ - ଶ୍ଳୋକେ ଷଷ୍ଠଂ ଗୁରୁ ଜ୍ୟେଷ୍ଠଂ ସର୍ବତ୍ର ଲଘୁ ପଞ୍ଚମମ୍ ।

ଦ୍ଵିଚତୁଷ୍ଟାଦୟୋ ହ୍ରସ୍ଵଂ ସପ୍ତମଂ ଦୀର୍ଘମନ୍ୟୟୋଃ ॥

ଅର୍ଥ - ଯେଉଁ ଛନ୍ଦର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦର ପଞ୍ଚମ ବର୍ଣ୍ଣଟି ଲଘୁ ଏବଂ ଷଷ୍ଠ ବର୍ଣ୍ଣଟି ଗୁରୁ ହୋଇଥାଏ; ଦ୍ଵିତୀୟ ଏବଂ ଚତୁର୍ଥ ପାଦର ସପ୍ତମ ବର୍ଣ୍ଣଟି ହ୍ରସ୍ଵ (ଲଘୁ) ଏବଂ ପ୍ରଥମ ତଥା ତୃତୀୟପାଦର ସପ୍ତମବର୍ଣ୍ଣଟି ଦୀର୍ଘ (ଗୁରୁ) ହୋଇଥାଏ; ତାହାକୁ ଅନୁଷ୍ଟୁପଛନ୍ଦ କୁହାଯାଏ ।

ଅନୁଷ୍ଟୁପଛନ୍ଦକୁ ଶ୍ଳୋକଛନ୍ଦ ବା ପଦ୍ୟଛନ୍ଦ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ ।
ଏହାର ପ୍ରତିପାଦରେ ୮ଟି ଲେଖାଏଁ ଅକ୍ଷରଥାଏ ।

I S S

I S I

ଉଦାହରଣ - ରାମଚନ୍ଦ୍ରଦୟାଦୃଷ୍ୟା ନିତ୍ୟଂ ବିଦ୍ୟାବିଳାସଭୃତ୍ ।

I S S

I S I

ବ୍ରହ୍ମଣିକରତାଂ ଯାତୁ ଭାରତେ ଶିଷ୍ୟମକ୍ଷଳୀ ॥

ସବୁପାଦରେ ପଞ୍ଚମ ବର୍ଣ୍ଣ ଲଘୁ, ଷଷ୍ଠ ବର୍ଣ୍ଣ ଗୁରୁ, ୧ମ ଓ
୩ୟରେ ୭ମ ବର୍ଣ୍ଣ ଗୁରୁ; ୨ୟ ଓ ୪ର୍ଥରେ ୭ମ ବର୍ଣ୍ଣ ଲଘୁ ।

୩. ଇନ୍ଦ୍ରବଜ୍ର

ଲକ୍ଷଣ - ଯତ୍ର ତ୍ରିଷଟ୍ ସପ୍ତମମକ୍ଷରଂ ସ୍ୟାଦ୍

ହ୍ରସ୍ଵଂ ତୁ ବୃତ୍ତେ ନବମଂ ଚ ତତ୍ତ୍ଵବତ୍ ।

ମତ୍ୟା ବିଲଜ୍ଜାକୃତବାକ୍ପତେ ହେ !

ତାମିନ୍ଦ୍ରବଜ୍ରାଂ ବୃତ୍ତେ କବାୟାଃ ॥

ଅନ୍ୟଲକ୍ଷଣ - ସ୍ୟାଦିନ୍ଦ୍ରବଜ୍ରା ଯଦି ତୌ ଜଗୌ ଗଃ ।

ଅର୍ଥ - ନିଜ ବୁଦ୍ଧିଦ୍ଵାରା ବୃହସ୍ପତିଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଲଜିତ କରିଥିବା ହେ ବୁଦ୍ଧିମାନ !

ଯେଉଁଠି ପ୍ରତିପାଦର ଦୃତୀୟ, ଷଷ୍ଠ, ସପ୍ତମ ଏବଂ ନବମ ଅକ୍ଷର ଗୁଡ଼ିକ
ଲଘୁ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଅକ୍ଷର ଗୁଡ଼ିକ ଗୁରୁ ହୋଇଥାନ୍ତି, ସେହି ଛନ୍ଦକୁ ଇନ୍ଦ୍ରବଜ୍ର
କୁହାଯାଏ ।

ଉଦାହରଣ - ଗୋଷ୍ଠେ ଗିରିଂ ସବ୍ୟକରେଣ ଧୃତ୍ୱା

ରୁଷ୍ଟେନ୍ଦ୍ରବଜ୍ରାହତି ମୁକ୍ତବୃଷ୍ଣେ ।

ଯୋ ଗୋକୁଳଂ ଗୋପକୁଳଞ୍ଚ ସୁସ୍ତଂ

ଚକ୍ରେ ସ ନୋ ରକ୍ଷତୁ ଚକ୍ରପାଣିଃ ॥

ପ୍ରତିପାଦ - ଡ, ଡ, ଜ, ଗ, ଗ, - S S I, S S I, I S I, S, S,

ପ୍ରତିପାଦରେ ୧୧ଟି ବର୍ଣ୍ଣଥାଏ ।

(ଗୋଷ୍ଠ - ଗୋଗୋଷ୍ଠ, ସବ୍ୟ, = ବାମ, ରୁଷ୍ଟ = କ୍ରୋଧାନ୍ୱିତ,

ବଜ୍ର = ଇନ୍ଦ୍ରାୟୁଧ) ।

୪. ଉପେନ୍ଦ୍ରବଜ୍ରା

ଲକ୍ଷଣ - ଯଦାନ୍ଦ୍ରବଜ୍ରାଚରଣେଷୁ ପୂର୍ବେ

ଭବନ୍ତି ବର୍ଣ୍ଣାଃ ଲଘବଃ କଦାଚିତ୍ ।

କୁଶାଗ୍ରବତ୍ ତାମ୍ବୁଲତେ ! ଚଦାନୀ -

ମୁପେନ୍ଦ୍ରବଜ୍ରା କଥିତା କବାହ୍ନେଃ ॥

ଅନ୍ୟଲକ୍ଷଣ - ଉପେନ୍ଦ୍ରବଜ୍ରା ଇତଜାସ୍ତତୋ ଗୌ ।

ଅର୍ଥ - ହେ କୁଶାଗ୍ରତୁଲ୍ୟ ତାମ୍ବୁଲକ୍ଷିୟୁକ୍ତ (ଛନ୍ଦୋଞ୍ଜାନାଭିଳାଷି) ! ଯଦି
ଇନ୍ଦ୍ରବଜ୍ରା ଛନ୍ଦରେ ପ୍ରତିପାଦରେ ପ୍ରଥମ ଅକ୍ଷରଟି ହ୍ରସ୍ୱ ହ୍ରସ୍ୱ (ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ୟ
ଅକ୍ଷର ଗୁଡ଼ିକ ଇନ୍ଦ୍ରବଜ୍ରାର ନିୟମାନୁସାରେ ରହେ) ତେବେ ତାହାକୁ
ଉପେନ୍ଦ୍ରବଜ୍ରା ଛନ୍ଦ କୁହାଯାଏ ।

ଉଦାହରଣ - ଉପେନ୍ଦ୍ର ! ବଜ୍ରାଦିମଣିଛଟାଜି-
ବିଭୂଷଣାନାଂ ହୁରିତଂ ବସୁଧେ ।
ସୁରାମି ଗୋପାଭିରୁପାସ୍ୟମାନଂ
ସୁରହୁମୁଲେ ମଣିମଣ୍ଡପସ୍ତମ ॥

ପ୍ରତିପାଦ - ଜ, ତ, ଜ, ଗ, ଗ = । S ।, S S ।, । S ।, S, S
ପ୍ରତିପାଦରେ ୧୧ଟି ବର୍ଣ୍ଣରହେ ।

(ବଜ୍ର = ହାରା, ସୁରହୁମ = କଦମ୍ବବୃକ୍ଷ, ଉପେନ୍ଦ୍ର = ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ) ।

୫. ଉପଜାତିଃ

ଲକ୍ଷଣ - ଯତ୍ର ଦୃଶୋରପ୍ୟନୟୋସ୍ତୁ ପାଦା -
ଭବନ୍ତି ସଦ୍‌ବୃତ୍ତତୟାଚିକାତ !
ବିଦୃଭିରାଦୈଃ ପରିକୀର୍ତ୍ତା ସା
ପ୍ରଯୁଜ୍ୟମାମିତୁ୍ୟପଜାତିରେଷା ॥

ଅନ୍ୟଲକ୍ଷଣ - ଅନନ୍ତରୋଦାରିତଲକ୍ଷଣାଜୈ
ପାଦୌ ଯଦାୟାବୁପଜାତୟସ୍ତାଃ ।

ଅର୍ଥ - ହେ ଉଚ୍ଚମନ୍ଦ୍ୟବହାର ଯୁକ୍ତ ଅତିସୁନ୍ଦର ! ଯେଉଁ ଛନ୍ଦରେ ଲଭୁବଜ୍ରା
ଏବଂ ଉପେନ୍ଦ୍ରବଜ୍ରା ଛନ୍ଦର ପାଦମାନଙ୍କର ମିଶ୍ରଣ ଘଟିଥାଏ ତାହାକୁ ଉପଜାତି
କୁହାଯାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ - ଉପଜାତିରେ ଲଭୁବଜ୍ରାର ଏକ ପାଦ ଏବଂ ଉପେନ୍ଦ୍ର
ବଜ୍ରାର ଦୁଇ ପାଦ; ଅଥବା ଉପେନ୍ଦ୍ର ବଜ୍ରାର ଏକ ପାଦ ଏବଂ ଲଭୁବଜ୍ରାର
ତିନି ପାଦ ରହିଲେ ମଧ୍ୟ ଉପଜାତି ଛନ୍ଦ କୁହାଯାଏ ।

ଉଦାହରଣ - ଅତ୍ରାନୁଗୋଦଂ ମୃଗୟାନିବୃତ୍ତ -
ପ୍ରରଜାବାତେନ ବିନୀତଶେଦଃ ।
ରହସ୍ବହୁତ୍‌ସଙ୍ଗାନିଷ୍ଠସ୍ତୂର୍ଦ୍ଧା

ସ୍ମରାମି ବାମାରତ୍ନହେଷୁ ସୁପ୍ତଃ ॥ (ରତ୍ନବଂଶ ୧୩ଶ ସର୍ଗ)

ଉପଜାତିରେ ପ୍ରତି ପାଦରେ ୧୧ଟି ବର୍ଣ୍ଣ ଥାଏ । ଏହି ପଦ୍ୟରେ -
୧୯ ପାଦ = SS | SS || S | SS = ଇନ୍ଦ୍ରବକ୍ତ୍ରା, ୩ୟ ପାଦ - ଇନ୍ଦ୍ରବକ୍ତ୍ରା
୨ୟ ଏବଂ ୪ର୍ଥ ପାଦ - IS | SS || S | SS = ଉପେନ୍ଦ୍ରବକ୍ତ୍ରା ।

୬ . ବଂଶସ୍ତୁମ୍

ଲକ୍ଷଣ - ଉପେନ୍ଦ୍ରବକ୍ତ୍ରାଚରଣେଷୁ ସନ୍ତି ଚେ-

ଦୁପାତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣା ଲଘବଃ କୃତା ଯଦା ।

ସଦାନତିକ୍ରାନ୍ତିତଭାରତାରତେ !

ବଦନ୍ତି ବଂଶସ୍ତୁମିଦଂ ବୁଧାସ୍ତଦା ॥

ଅନ୍ୟଲକ୍ଷଣ - ବଦନ୍ତି ବଂଶସ୍ତୁବିଳଂ ଜଟୌ ଜଟୌ । (୫, ୭)

ଅର୍ଥ - ହେ ପ୍ରଣତିବିଳସିତସରସ୍ବତୀରତେ ! ଯଦି ଉପେନ୍ଦ୍ରବକ୍ତ୍ରାଛନ୍ଦର ପ୍ରତିପାଦର ଅନ୍ତିମବର୍ଣ୍ଣ (ବଂଶସ୍ତୁଛନ୍ଦର ପ୍ରତିପାଦର ଉପାତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣଟି) ଲଘୁ ହୁଏ ତେବେ ତାହା ବଂଶସ୍ତୁଛନ୍ଦ ହୋଇଥାଏ । (ଉପେନ୍ଦ୍ରବକ୍ତ୍ରାର ପ୍ରତିପାଦରେ ୧୧ଟି ଏବଂ ବଂଶସ୍ତୁର ପ୍ରତିପାଦରେ ୧୨ଟି ବର୍ଣ୍ଣ ଥାଏ । ଏଣୁ ଉପେନ୍ଦ୍ରବକ୍ତ୍ରାଛନ୍ଦର ପ୍ରତିପାଦର ୧୧ଶ ଅକ୍ଷର ଗୁରୁ ହୋଇଥାଏ, ମାତ୍ର ବଂଶସ୍ତୁ ଛନ୍ଦର ପ୍ରତିପାଦର ୧୧ଶ ବର୍ଣ୍ଣ ଲଘୁ ଏବଂ ଦ୍ଵାଦଶ ବର୍ଣ୍ଣ ଗୁରୁ ହୁଏ)

ଉଦାହରଣ - ବିଳାସବଂଶସ୍ତୁବିଳଂ ମୁଖାନିଳୈଃ

ପ୍ରୟୁର୍ଯ୍ୟ ଯଃ ପଞ୍ଚମରାଗମୁଦ୍ଗରିନଃ ।

ବ୍ରଜାଙ୍ଗନାନାମପି ସକ୍ରଚେତସାଂ

ଜହାର ମାନଂ ସ ହରିଃ ପୁନାତୁ ନଃ ॥

ଏହି ପଦ୍ୟର ପ୍ରତିପାଦରେ ୧୨ଟି ଲେଖାଏଁ ବର୍ଣ୍ଣ ରହିଛି । ଉପେନ୍ଦ୍ର ବକ୍ତ୍ରାର ଲକ୍ଷଣ ୧୦ମ ବର୍ଣ୍ଣଯାଏ ଅବିକଳ ରହିଛି । ୧୧ଶ ବର୍ଣ୍ଣଟି ଲଘୁ ଏବଂ ଦ୍ଵାଦଶ ଅକ୍ଷରଟି ଗୁରୁ ହୋଇଛି ।

ପ୍ରତିପାଦ - ଙ, ଡ, ଢ, ର - IS I, SS I, IS I, S IS

୭. ବସନ୍ତତିଳକ

ଲକ୍ଷଣ - ଆଦ୍ୟଂ ଦ୍ଵିତୀୟମପି ଚେଦ୍ ଗୁରୁ ଚକଚ୍ଚର୍ଥମ୍

ଯତ୍ରାଷ୍ଟମଞ୍ଚ ଦଶମାତ୍ୟମୁପାତ୍ୟମତ୍ୟମ୍ ।

ଅଷ୍ଟାଭିରୁଦ୍ଧଳମତେ ! ବିରତିଷ୍ଠ ସଦ୍ଭବି-

ର୍ବଞ୍ଜାଃ ବସନ୍ତତିଳକାଂ କିଳ ତାଂ ବଦନ୍ତି ॥

ଅନ୍ୟଲକ୍ଷଣ - ଉକ୍ତା ବସନ୍ତ ତିଳକା ତତଜା ଜଗୌଗଃ । (୮, ୬)

ଅର୍ଥ - ହେ ଉଦ୍ଧଳବୁଦ୍ଧିବିଶିଷ୍ଟ ! ଯେଉଁ ଛନ୍ଦର ପ୍ରତିପାଦର ପ୍ରଥମ, ଦ୍ଵିତୀୟ, ଚତୁର୍ଥ, ଅଷ୍ଟମ, ଏକାଦଶ, ତ୍ରୟୋଦଶ, ଏବଂ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଅକ୍ଷର ଗୁରୁ (ଏବଂ ଅନ୍ୟବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକ ଲଘୁ) ଏବଂ ଅଷ୍ଟମ ତଥା ସଷ୍ଠ ବର୍ଣ୍ଣରେ ବିରତି/ ବିଶ୍ରାମ । ଯତିପାତ ହୁଏ; ତାହାକୁ ବସନ୍ତତିଳକା କୁହାଯାଏ ।

ଉଦାହରଣ - ନିନ୍ଦନ୍ତୁ ନାତିନିପୁଣାଃ ଯଦି ବା ସୁବନ୍ତୁ

ଲକ୍ଷ୍ମୀଃ ସମାବିଶନ୍ତୁ ଗଚ୍ଛନ୍ତୁ ବା ଯଥେଚ୍ଛମ୍ ।

ଅଦୈବ ବା ମରଣମସ୍ତୁ ଯୁଗାନ୍ତରେ ବା

ନ୍ୟାୟାତ୍ ପଥଃ ପ୍ରବିଚଳନ୍ତି ପଦଂ ନ ଧାରାଃ ॥

ଏହି ଛନ୍ଦରେ ପ୍ରତିପାଦରେ ୧୪ଟି ଅକ୍ଷର ଥାଏ (୮+୬) ।

ଏହାର ପ୍ରତିପାଦ -ତ, ଢ, ଢ, ଢ, ଗ, ଗ -SS I, S I I, IS I, IS I, S, S

୮. ମାଳିନୀ

ଲକ୍ଷଣ - ପ୍ରଥମମଗୁରୁ ଷଡ୍‌ଳଂ ବିଦ୍ୟତେ ଯତ୍ର ବୃତ୍ତେ

ଚଦନ୍ତୁ ଚ ଦଶମଂ ଚେଦକ୍ଷରଂ ଦ୍ଵାଦଶାତ୍ୟମ୍ ।

ଗିରିଭିରଥ ତୁରଙ୍ଗୈଃ ସ୍ୟାଜ ନୂନଂ ବିରାମଃ

ସୁକବିଜନମନୋଜ୍ଞା ମାଳିନୀ ସା ପ୍ରସିଦ୍ଧା ॥

ଅନ୍ୟଲକ୍ଷଣ - ନନମୟଯୁତେୟଂ ମାଳିନୀ ଭୋଗିଲୋକେଃ । (୮, ୭)

ଅର୍ଥ - ଯେଉଁ ଛନ୍ଦର ପ୍ରତିପାଦରେ ପ୍ରଥମରୁ ଷଷ୍ଠ (୬ଟି), ଦଶମ ଏବଂ ତ୍ରୟୋଦଶ ବର୍ଣ୍ଣ ଲଘୁଥାଇ ଅନ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ ଗୁଡ଼ିକ ଗୁରୁହୋଇଥାନ୍ତି ; ଅଷ୍ଟମ ଏବଂ ସପ୍ତମ ବର୍ଣ୍ଣରେ ବିରତି ବା ଯତିପାତ ହୁଏ; ତାହାକୁ ମାଳିନୀ କୁହାଯାଏ ।

ଉଦାହରଣ - ଅସିତଗିରିସମଂ ସ୍ୟାତ୍ କଞ୍ଚଳଂ ସିନ୍ଧୁପାତ୍ରେ

ସୁରତରୁବରଶାଖା ଲେଖନୀ ପତ୍ରମୁର୍ତ୍ତୀ ।

ଲିଖତି ଯଦି ଚୁହାଡ଼ା ଶାରଦା ସର୍ବକାଳମ୍

ତଦପି ତବ ଗୁଣନାମାଶଃ ପାରଂ ନ ଯାତି ॥

ଏହାର ପ୍ରତିପାଦରେ ୧୫ଟି ବର୍ଣ୍ଣ ରହେ ।

ପ୍ରତିପାଦ ର ସ୍ଵରୂପ ଯଥା - ନ, ନ, ମ, ଯ, ଯ - ।।।, ।।।, SSS, ISS, ISS

(ଗିରି = ୮, ତୁରଙ୍ଗ = ୭, ଅସିତ = କୃଷ୍ଣ, ଉର୍ବୀ = ପୃଥିବୀ, ଶାରଦା = ସରସ୍ୱତୀ, ଲେଖଃ = ଲେଖକାନ) ।

୯. ଶିଖରିଣୀ

ଲକ୍ଷଣ - ଯଦା ପୂର୍ବୋ ହସ୍ତୋ ଭବତି ମତିମନ୍ ! ଷଷ୍ଠକପରା-

ସ୍ତତୋ ବର୍ଣ୍ଣଃ ପଞ୍ଚ ପ୍ରକୃତିସରଳ ! ସ୍ତୁ୍ୟସ୍ତୁ ଲଘବଃ ।

ତ୍ରୟୋଽନେ୍ୟ ଚୋପାତ୍ୟଃ ସୁକବିଜନତାସୌଖ୍ୟକରଣୀ

ରସୈଃ ରୁଦ୍ରେର୍ଯସ୍ୟାଂ ଭବତି ବିରତିଃ ସା ଶିଖରିଣୀ ॥

ଅନ୍ୟଲକ୍ଷଣ - ରସୈଃ ରୁଦ୍ରେଞ୍ଚିନ୍ନା ଯମନ ସତଲାରଃ ଶିଖରିଣୀ (୬, ୧୧)

ଅର୍ଥ - ହେ ବୁଦ୍ଧିମାନ ! ଯେଉଁ ଛନ୍ଦର ପ୍ରତିପାଦର ପ୍ରଥମ, ସପ୍ତମ, ଅଷ୍ଟମ, ନବମ, ଦଶମ, ଏକାଦଶ, ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ, ପଞ୍ଚଦଶ ତଥା ଷୋଡ଼ଶ ଅକ୍ଷର ଲଘୁ ଥାଇ ଅନ୍ୟବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକ ଗୁରୁ ହୋଇଥାନ୍ତି; ତଥା ଷଷ୍ଠଏବଂ ଏକାଦଶ ବର୍ଣ୍ଣରେ ଯତିପାତ ହୁଏ; ତାହାକୁ ଶିଖରିଣୀ କୁହାଯାଏ ।

ଉଦାହରଣ - କଦାଚିତ୍ କାଳିନ୍ଦୀତଟବିଧିନସଙ୍ଗାତକବରେ।

ମୁଦାଭାରୀନାରୀବଦନକମଳାସ୍ବାଦମଧୁପଃ ।

ରମାଶମୁଦ୍ରହ୍ମାମରପତିଗଣେଶାର୍ଚ୍ଚିତପଦୋ

ଜଗନ୍ନାଥଃ ସ୍ବାମୀ ନୟନପଥଗାମୀ ଭବତୁ ମେ ॥

ଏହି ଛନ୍ଦର ପ୍ରତିପାଦରେ ୧୭ଟି ଅକ୍ଷର ଥାଏ । ଏହାର ପ୍ରତିପାଦର ସ୍ବରୂପ ଯଥା, -ଯ, ମ, ନ, ସ, ଭ, ଲ, ଗ - ISS, SSS, III, IIS, SII, IS

(ରସ = ୬, ରୁଦ୍ର = ୧୧ । ଉଦାହରଣ ଶ୍ଳୋକଟି ଜଗନ୍ନାଥାଷ୍ଟକରୁ ଗୃହୀତ) ।

୧୦. ମନ୍ଦାକ୍ରାନ୍ତା

ଲକ୍ଷଣ - ଚତ୍ବାରଃ ପ୍ରାଗ୍ ଯଦି ହି ଗୁରବୋ ଦୈ ଦଶୈକାଦଶୌ ଚେ-

ଛନ୍ଦୋଜ୍ଞାନପ୍ରସିତଧ୍ବକ୍ଷଣା ନନାରତଂ ଦ୍ବାଦଶାନ୍ତେୟୀ ।

ତଦ୍ବଚ୍ଚାନ୍ତେୟୀ ଯୁଗ-ରସ-ହୟୈର୍ଯତ୍ର ବୃତ୍ତେ ବିରାମଃ

ମନ୍ଦାକ୍ରାନ୍ତାଂ ପ୍ରବରକବୟଃ ସାଧୁ ତାଂ ସଜିରତେ ॥

ଅନ୍ୟଲକ୍ଷଣ - ମନ୍ଦାକ୍ରାନ୍ତା ଜଳଧି ସ୍ବତନ୍ତ୍ରୈଃ ସୌନତୌତାଦ୍ ଗୁରୁଚେତ୍

(୪, ୧୦, ୧୭)

ଅର୍ଥ - ହେ ଛନ୍ଦୋଜ୍ଞାନରେ ତୀକ୍ଷ୍ଣବୁଦ୍ଧିବିଶିଷ୍ଟ ! ଯେଉଁ ଛନ୍ଦର ପ୍ରତିପାଦରେ ପ୍ରଥମ ଚାରିଗୋଟି, ଦଶମ, ଏକାଦଶ, ତ୍ରୟୋଦଶ, ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ, ଷୋଡ଼ଶ ଏବଂ ସପ୍ତଦଶ ଅକ୍ଷର ଗୁରୁ ହୋଇ ଅନ୍ୟବର୍ଷଗୁଡ଼ିକ ଲଘୁ ହୋଇଥାନ୍ତି; ତଥା ଚତୁର୍ଥ, ଦଶମ ଏବଂ ସପ୍ତଦଶ ବର୍ଷରେ ଯତିପାତ ହୁଏ; ତାହାକୁ ମନ୍ଦାକ୍ରାନ୍ତା କୁହାଯାଏ ।

ଉଦାହରଣ - ଶାନ୍ତାକାରଂ ଭୁଜଗଶୟନଂ ପଦ୍ମନାଭଂ ସୁରେଶମ୍
 ବିଶ୍ୱାଧାରଂ ଗଗନସଦୃଶଂ ମେଘବର୍ଷଂ ଶୁଭାଙ୍ଗମ୍ ।
 ଲକ୍ଷ୍ମୀକାନ୍ତଂ କମଳନୟନଂ ଯୋଗିଭିର୍ଧାନଗମ୍ୟମ୍
 ବନ୍ଦେ ବିଷ୍ଣୁଂ ଭବଭୟହରଂ ସର୍ବଲୋକୈକନାଥମ୍ ॥

ଏହାର ପ୍ରତିପାଦରେ ୧୭ଟି ଅକ୍ଷର ରହେ ।

ପ୍ରତିପାଦର ସ୍ୱରୂପ, ଯଥା -ମ, ଭ, ନ, ତ, ତ, ଗ, ଗ - SSS, S II,

III, SS I, SS I, SS

(ଯୁଗ = ୪, ରସ = ୬, ହୟ = ୭, ଚତୁର୍ଥପରେ (୪+୬) ୧୦ମ,
 ତାପରେ (୧୦+୭) ୧୭ଶରେ ବିଶ୍ରାମ) ।

୧୧. ଶାଫୁଲବିକ୍ରାନ୍ତିତମ୍

ଲକ୍ଷଣ - ଆଦ୍ୟାଞ୍ଜେଦ୍ ଗୁରବସ୍ତୟୋ ଯଦି ତତଃ ଷଷ୍ଠଥା ଚାଷ୍ଟମଃ

ସ୍ୟାଦେକାଦଶତସ୍ତୟସ୍ତଦନ୍ତୁ ନନ୍ଦ୍ୱାଦଶାଦ୍ୟାନ୍ତିମଃ ।

ମାର୍ଗଶ୍ଚୈର୍ମୁନିଭିଷ୍ଟ ଯତ୍ର ବିରତିଷ୍ଟୟୋଽନୁସନ୍ଧାନକୃତ୍ !

ତଦ୍ବୃତ୍ତଂ ପ୍ରବଦନ୍ତି କାବ୍ୟରସିକାଃ ଶାଫୁଲବିକ୍ରାନ୍ତିତମ୍ ॥

ଅନ୍ୟଲକ୍ଷଣ - ପୂର୍ବ୍ୟାଞ୍ଜୈର୍ଯଦିମଃ ସକୌ ସତତଗାଃ ଶାଫୁଲବିକ୍ରାନ୍ତିତମ୍

(୧୨, ୧୯)

ଅର୍ଥ - ହେ ଛନ୍ଦଶାସ୍ତ୍ରାନୁସନ୍ଧାନକାରି ! ଯେଉଁ ଛନ୍ଦର ପ୍ରତିପାଦର ପ୍ରଥମ,
 ଦ୍ୱିତୀୟ, ତୃତୀୟ, ଷଷ୍ଠ, ଅଷ୍ଟମ, ଦ୍ୱାଦଶ, ତ୍ରୟୋଦଶ, ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ, ଷୋଡ଼ଶ,
 ସପ୍ତଦଶ ଏବଂ ଅନ୍ତିମବର୍ଷ ଗୁରୁ ହୋଇ, ଅନ୍ୟବର୍ଷଗୁଡ଼ିକ ଲଘୁ ହୋଇଥାନ୍ତି;
 ଏବଂ ପ୍ରତିପାଦର ଦ୍ୱାଦଶ ଏବଂ ଅନ୍ତିମ ଅକ୍ଷର ରେ ଯତିପାତ ହୁଏ; ତାହାକୁ
 ଶାଫୁଲବିକ୍ରାନ୍ତିତ ଛନ୍ଦ ବୋଲି କାବ୍ୟରସିକମାନେ କହନ୍ତି ।

ଉଦାହରଣ -

ଯା କୁନ୍ଦେନ୍ଦୁଷାରହାରଧବଳା ଯା ଶ୍ଵେତପଦ୍ମାସନା
ଯା ବାଣାବରଦଣ୍ଡମଣ୍ଡିତକରା ଯା ଶୁକ୍ଳବସ୍ତ୍ରାବୃତା ।
ଯା ବ୍ରହ୍ମାହ୍ମ୍ୟତଶଙ୍କରପ୍ରଭୃତିଭିର୍ଦେବୈଃ ସଦା ବନ୍ଦିତା
ସା ମାଂ ପାତୁ ସରସ୍ବତୀ ଭଗବତୀ ନିଃଶେଷଜାତ୍ୟାପହା ॥

ଏହି ଛନ୍ଦରେ ପ୍ରତିପଦରେ ୧୯ଟି ଅକ୍ଷର ଥାଏ । ଏହାର ସ୍ଵରୂପ, ଯଥା -
ମ, ସ, ଜ, ସ, ତ, ତ, ଗ - SSS, IIS, ISI, IIS, SS I, SS I, S
(ମାର୍ଗଣ୍ଡ = ଆଦିତ୍ୟ (ଦ୍ଵାଦଶ) = ୧୨, ମୁନି = ସପ୍ତର୍ଷି = ୭) ।

୧୨. ସ୍ତ୍ରଗୁରା

ଲକ୍ଷଣ -

ଚନ୍ଦ୍ରାରୋ ଯତ୍ର ବର୍ଷାଃ ପ୍ରଥମମଲ୍ଲବଃ ଷଷ୍ଠକଃ ସପ୍ତମୋଽପି
ଦ୍ଵୌ ତଦ୍ବଚ୍ଚ ଷୋଡଶାଦ୍ୟୌ ଶ୍ରୁତିଧରପଥଭୃତ୍ ! ଷୋଡଶାଦ୍ୟୌ ତଥାଦୈଃ ।
ଛନ୍ଦଃଶାସ୍ତ୍ରାଭିଳାଷିନ୍ ! ମୁନି-ମୁନି-ମୁନିଭିର୍ଦ୍ବିଶ୍ୟତେ ଚେଦ୍ ବିରାମଃ
ଶିଷ୍ୟ ! ସୁତେଃ କବାହ୍ନୈଃ ସତତନିଗଦିତା ସ୍ତ୍ରଗୁରା ସା ପ୍ରସିଦ୍ଧା ॥
ଅନ୍ୟଲକ୍ଷଣ - ମୃତ୍ୟୁନୈର୍ଯ୍ୟାନଂ ତ୍ରୟେଣ, ତ୍ରିମୁନିଯତିଯୁତା ସ୍ତ୍ରଗୁରା
କୀର୍ତ୍ତୟେନ୍ - (୭, ୧୪, ୨୧)

ଅର୍ଥ - ହେ ଶ୍ରୁତିଧରମାର୍ଗାନୁସାରି ! ହେ ଛନ୍ଦଶାସ୍ତ୍ରାଭିଳାଷି ! ହେ ଶିଷ୍ୟ ! ଯେଉଁ
ଛନ୍ଦର ପ୍ରତିପଦରେ ପ୍ରଥମ ଚାରିଗୋଟି ବର୍ଷ, ଷଷ୍ଠ, ସପ୍ତମ, ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ,
ପଞ୍ଚଦଶ, ସପ୍ତଦଶ, ଅଷ୍ଟାଦଶ, ବିଂଶତି ଏବଂ ଏକବିଂଶତି ଅକ୍ଷର ଗୁରୁ । ଦୀର୍ଘ
ହୋଇ, ଅନ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକ ଲଘୁ । ହ୍ରସ୍ଵ ହୋଇଥାନ୍ତି; ପ୍ରତିପାଦର ସପ୍ତମ,
ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଏବଂ ଏକବିଂଶତି ଅକ୍ଷର ରେ ଯତିପାତ ବିରତି । ବିଶ୍ରାମ ହୁଏ ;
ତାହାକୁ ସ୍ତ୍ରଗୁରାଛନ୍ଦ କୁହାଯାଏ ।

ଉଦାହରଣ -

ଯା ସୃଷ୍ଟି ସୃଷ୍ଟରାଦ୍ୟା ବହତି ବିଧୁତଂ ଯା ହବିର୍ଯା ଚ ହୋତ୍ରା
 ଯେ ଦେ କାଳଂ ବିଧରଃ ଶୁଚିବିଷୟଗୁଣା ଯା ସ୍ଥିତା ବ୍ୟାପ୍ୟ ବିଶ୍ୱମ୍ ।
 ଯାମାହୁଃ ସର୍ବବାଜପ୍ରକୃତିରିତି ଯଯା ପ୍ରାଣିନଃ ପ୍ରାଣବନ୍ତଃ
 ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଭିଃ ପ୍ରପନ୍ନସ୍ତନ୍ମୁଭିରବତୁ ବ ସ୍ଥାଭିରସ୍ଥାଭିରାଶଃ ॥

(ଅଭିଜ୍ଞାନଶାକୁନ୍ତଳମ୍) ।

ଏହି ଛନ୍ଦର ପ୍ରତିପାଦରେ ୨୧ଟି ବର୍ଣ୍ଣଥାଏ । ଏହାର ସ୍ୱରୂପ
 ଏହିପରି ଯଥା - ମ, ର, ଭ, ନ, ଯ, ଯ, ଯ - SSS, SIS,
 SII, III, ISS, ISS, ISS

(ମୁନି = (ସପ୍ତର୍ଷି) ୭, ମୁନି-ମୁନି-ମୁନିଭିଃ = ସପ୍ତମ, ଏହାପରେ
 (୭+୭=୧୪) ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ, ତାହାପରେ (୧୪+୭=୨୧) ଏକବିଂଶତି
 ଅକ୍ଷର / ବର୍ଣ୍ଣରେ ଯତିପାତ ହୁଏ) ।

ଉପସଂହାର - ପିଙ୍ଗଳ ମୁନିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଣୀତ ତଥା ପ୍ରସାରିତ ଏହି
 ଛନ୍ଦଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅନେକ ଛନ୍ଦମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷଣ, ଉଦାହରଣ ତଥା ବ୍ୟବହାର
 ରହିଛି । ଏଠାରେ ଶିକ୍ଷାର୍ଥମାନଙ୍କପାଇଁ ଦିଗ୍‌ଦର୍ଶନନ୍ୟାୟରେ କେତୋଟିମାତ୍ର
 ଛନ୍ଦ ବିଷୟରେ ସୂଚନାପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି । ଉପଯୁକ୍ତ ଛନ୍ଦଗୁଡ଼ିକର
 ବହୁଲବ୍ୟବହାର ଦୃଷ୍ଟହୁଏ ।

ଶୁଚିବୋଧ, ବୃତ୍ତରତ୍ନାକର, ଛନ୍ଦୋମଞ୍ଜରୀ ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଛନ୍ଦ
 ବିଷୟକ ଅଧିକ ତଥ୍ୟ ଜାତବ୍ୟ ।

୨୯ - ଅଳଂକାର ପ୍ରକରଣ

୧. ଶବ୍ଦାର୍ଥ - ଅଳଂକାରଃ = ଅଳମ୍ + କୃ + କରଣେ ଘଷ୍ଟ ।

(କ) ଅଳଂକାର ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଭୂଷଣ, ଏହାର ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ ହେଉଛି - ଆଭରଣ, ବିଭୂଷଣ, ମଣ୍ଡନ ଏବଂ ପରିଷ୍କାର ।

(ଖ) ଅଳଂକୃତ୍ୟତେ ଅନେନ ଇତି ଅଳଂକାରଃ । ଏହାଦ୍ୱାରା କାବ୍ୟ ଅଳଂକୃତ ହୁଏ; ତେଣୁ କାବ୍ୟର ଏହା ଏକ ପ୍ରମୁଖତତ୍ତ୍ୱ । ସେଥିପାଇଁ ଉପମା ପ୍ରଭୃତିକୁ କାବ୍ୟର ଅଳଂକାର ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

ଇଂରାଜୀରେ ଏହାକୁ figures of speech ଏବଂ ଏହି ଶାସ୍ତ୍ରକୁ Rhetorics କହନ୍ତି ।

୨. ଲକ୍ଷଣ - ବୈଚିତ୍ର୍ୟମଳଂକାର ଇତି ଅଳଂକାରସାମାନ୍ୟଲକ୍ଷଣମ୍ ।

(କ) ଭରତଃ - “ଅଳଂକାରୈର୍ଗୁଣୈର୍ଯେବ ବହୁଭିଃ ସମଳଂକୃତମ୍ ।
ଭୂଷଣୈରିବ ବିନ୍ୟସ୍ତେ ସ୍ତଦ୍ ଭୂଷଣମିତି ସ୍ମୃତମ୍” ॥
(ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରମ୍)

ଅଳଂକାରଃ ଦେହସ୍ୟ ଯଥା କୁଣ୍ଡଳାଦିଃ ତଦ୍ୱତ୍ ରଚନାୟାଃ
(କାବ୍ୟସ୍ୟ) ଭୂଷଣଭୂତଃ ।

(ଖ) ଦଣ୍ଡୀ - “କାବ୍ୟଶୋଭାକରଧର୍ମଃ” । (କାବ୍ୟାଦର୍ଶଃ)

(ଗ) ବିଶ୍ୱନାଥଃ - “ଶବ୍ଦାର୍ଥଯୋରସ୍ଥିରା ଯେ ଧର୍ମାଃ ଶୋଭାତିଶାୟିନଃ ।
ରସାଦାନୁପକୂର୍ବନ୍ତୋଽଳଂକାରାସ୍ତେଽଙ୍ଗଦାଦିବତ୍” ॥
(ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣଃ)

(ଘ) ଜଗନ୍ନାଥଃ - “କାବ୍ୟାନୁନୋ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟସ୍ୟ ରମଣୀୟତାପ୍ରଯୋଜକାଃ
ଅଳଂକାରାଃ” ॥ (ରସଗଙ୍ଗାଧରଃ) ।

(ଡ) “ଉତ୍କର୍ଷଦାଃ ଗୁଣାଃ ପ୍ରୋକ୍ତାଃ ଗୁଣାଳଂକାରରାଚୟଃ ।

ଅଳଂକାରଃ କଟକକୁଶଳାଦିବତ୍” ।। (ରସାମୃତଶେଷଃ) ।

ଅଳଂକାରର ଏହିପରି ବହୁଲକ୍ଷଣ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ଲକ୍ଷଣ ଗୁଡ଼ିକରୁ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଯେ - ଯେପରି ଅଳଙ୍କାର ଗୁଡ଼ିକ ଶରୀରର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବୃଦ୍ଧି କରନ୍ତି, ସେହିପରି ଭାବରେ ଅନୁପ୍ରାସ, ଯମକ, ଉପମା, ରୂପକାଦି ଅଳଙ୍କାରଗୁଡ଼ିକ କାବ୍ୟର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବର୍ଦ୍ଧନ କରିବାରେ ସହାୟକ ହୋଇଥାନ୍ତି ।

୩. ପ୍ରକାରଭେଦ

ଆଧାରଣତଃ କାବ୍ୟାଳଂକାର ଦ୍ଵିବିଧ - (କ) ଶବ୍ଦାଳଂକାର ଏବଂ (ଖ) ଅର୍ଥାଳଂକାର ।

(କ) ଶବ୍ଦାଳଂକାର - ଶବ୍ଦର ଆଧାରରେ ହେଉଥିବା ଅଳଙ୍କାର Figure of Speech pertaining to words, ଶବ୍ଦପରିବୃତ୍ତିସହ - ଅର୍ଥାତ୍ ଶବ୍ଦର ପରିବର୍ତ୍ତନକୁ ସହିପାରେ ନାହିଁ । ଯଥା - ଅନୁପ୍ରାସ (Aliteration) ପ୍ରଭୃତି ।

(ଖ) ଅର୍ଥାଳଂକାର - ଅର୍ଥର ଆଧାରରେ ହେଉଥିବା ଅଳଙ୍କାର Figure of Speech pertaining to imports, ଶବ୍ଦପରିବୃତ୍ତିସହ - ଅର୍ଥାତ୍ କୌଣସି ବିଶେଷଶବ୍ଦକୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରି ସେହି ସ୍ଥାନରେ ତତ୍ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚକ ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର କଲେ ମଧ୍ୟ ଅଳଂକାରର ସ୍ଥିତି ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହେ । ଯଥା - ଉପମା (Simile) ପ୍ରଭୃତି ।

ପୁନରୁକ୍ତବଦାଭାସ ପରି ଅଳଂକାର ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ ଉପରେ ଆଶ୍ରିତ; ଏଣୁ ତାହା “ଶବ୍ଦାର୍ଥାଳଂକାର ବା ଉଭୟାଳଂକାର” ଅଟେ ।

ଏଠାରେ ବିଶେଷଭାବରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଆଳଂକାରିକ ବିଶ୍ଵନାଥ କବିରାଜପ୍ରଣାତ ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣ ଗ୍ରନ୍ଥର ୧୦ମ ପରିଚ୍ଛେଦରୁ କେତେକ ପ୍ରମୁଖ ଅଳଂକାରର ଲକ୍ଷଣ-ଉଦାହରଣାଦି ଉପସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ଭେଦଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇନାହିଁ ।

ଅନୁପ୍ରାସଃ

ଲକ୍ଷଣ - ଅନୁପ୍ରାସଃ ଶବ୍ଦସାମ୍ୟଂ ବୈଷମ୍ୟେଽପି ସ୍ଵରସ୍ୟ ଯତ୍ ।

ଅର୍ଥ - (କୌଣସି ପଦ୍ୟର ଶବ୍ଦରେ) ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣର ସାଦୃଶ୍ୟ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଯଦି ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣର ସମାନତା ରହିଥାଏ; ତେବେ ତାହାକୁ ଅନୁପ୍ରାସ ଅଳଂକାର ବୋଲି କୁହାଯାଏ । (ଶବ୍ଦସାମ୍ୟ = ବ୍ୟଞ୍ଜନସାମ୍ୟ) ।

ଉଦାହରଣ - ଆଦାୟ ବକୁଳଗନ୍ଧାନନ୍ଦୀକୁର୍ବନ୍ ପଦେ ପଦେ ଭ୍ରମରାନୁ ।

ଅଯମେତି ମୟମନ୍ଦଂ କାବେରୀବାରୀପାବନଃ ପବନଃ ॥

ଅର୍ଥ - ବକୁଳକୁସୁମର ସୌରଭକୁ ଗ୍ରହଣ କରି (ସୁବାସିତ), ପ୍ରତିସ୍ଥଳରେ ଭ୍ରମରମାନଙ୍କୁ ଉନ୍ମତ୍ତ କରି, କାବେରୀ ନଦୀର ଜଳସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସିଥିବା ପବିତ୍ରକାରୀ (ସୁଶୀତଳ) ପବନ ମୃଦୁମୟ ଗତିରେ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଅଛି ।

ସମନ୍ୱୟ - ଏହି ପଦ୍ୟ ବିଶ୍ଵନାଥକବିରାଜଙ୍କ ପିତାଙ୍କର ରଚନା ।

ଏଥିରେ - ଗନ୍ଧାନୁ - ଅନ୍ଧୀ ରେ 'ନ' ଓ 'ଧ୍ୱ', କାବେରୀ-ବାରୀ ରେ 'ବ' ଓ 'ର' ପାବନଃ-ପବନଃ ରେ 'ପ୍'- 'ବ୍'- 'ନ୍'- ଏହି ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକର ସାଦୃଶ୍ୟ ରହିଛି ଏବଂ ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକର ବିଷମତା ରହିଛି । ଏଣୁ ଏହା ଅନୁପ୍ରାସ ଅଳଂକାର ଅଟେ ।

ଯମକମ୍

ଲକ୍ଷଣ - ସତ୍ୟର୍ଥେ ପୃଥଗର୍ଥାୟାଃ ସ୍ଵର-ବ୍ୟଞ୍ଜନ-ସଂହତେଃ ।

କ୍ରମେଣ ତେନୈବାବୃତ୍ତିର୍ଯମକଂ ବିନିରଦ୍ୟତେ ॥

ଅର୍ଥ - ଏକପ୍ରକାର ଅର୍ଥ (ସମାନାର୍ଥ) ଅଥବା ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଅର୍ଥକୁ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିବା ସ୍ଵର ତଥା ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣସମୂହର (ସାର୍ଥକ ବା ନିରର୍ଥକ ଶବ୍ଦର) ଠିକ୍ ସେହିକ୍ରମରେ ଆବୃତ୍ତିକୁ ଯମକ ଅଳଂକାର କୁହାଯାଏ ।

ଉଦାହରଣ -

ନବପଲ୍ଲୀପଲ୍ଲୀଶବନଂ ପୁରଃ ସୁତପରାଗପରାଗତପକ୍ଷମ୍ ।

ମୃଦୁଲତାତଳତାତମଲୋକଧରଃ ସ ସୁରଭିଂ ସୁରଭିଂ ସୁମନୋଭରେଷ୍ଠେ ॥

ଅର୍ଥ - ଏହି ପଦ୍ୟ ମାନ୍ଦକୃତଶିଶୁପାଳବଧ - ଷଷ୍ଠସର୍ଗ ଅନ୍ତର୍ଗତ ବସନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଉଦ୍ଧୃତ । ସେ (ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ) ନିଜସମ୍ମୁଖରେ ନବୀନପଲ୍ଲବଯୁକ୍ତ ପଲ୍ଲୀଶ ବନ ଶୋଭିତ, ବିକଶିତ ପରାଗପରିବ୍ୟାପ୍ତ ମଦୁ ବିମଣ୍ଡିତ, ମୃଦୁ ତଥା ଆତପ-ମ୍ଳାନ ଲତାଗ୍ରଭାଗସଂଯୁକ୍ତ, କୁସୁମଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରଚୁରତା ହେତୁ ସୌରଭମୟ ବସନ୍ତକୁ ଦର୍ଶନ କଲେ ।

ସମନ୍ୱୟ - ଏଠାରେ ‘ପଲ୍ଲୀଶ’, ‘ପରାଗ’, ‘ଲତାତ୍ର’ ଏବଂ ‘ସୁରଭି’ ଶବ୍ଦର ସେହିକ୍ରମରେ (ଯଥା - ପ+ଅ+ଲ+ଆ+ଶ+ଅ) ପୁନରାବୃତ୍ତି ଘଟିଥିବାରୁ ଏହା ଯମକାଳଂକାର ।

ପ୍ରଥମ ପଲ୍ଲୀଶ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ପଲ୍ଲବ ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟ ପଲ୍ଲୀଶର ଅର୍ଥ ପଲ୍ଲୀଶବୃକ୍ଷ । ସୁରଭିଂ ସୁରଭିମ୍ - ଏହା ମଧ୍ୟ ସେହି କ୍ରମରେ ଆବୃତ । ଏଠାରେ ‘ପଲ୍ଲୀଶ ଓ ସୁରଭିମ୍’ ର ଆବୃତ୍ତି ସାର୍ଥକ । ‘ପରାଗ - ପରାଗତ’ - ଏଠାରେ ପରାଗ ଅର୍ଥାତ୍ ରେଣୁ, ପରାଗତ ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ୟାପ୍ତ ଦ୍ୱିତୀୟ ପରାଗତରେ ଥିବା ପରାଗ ନିରର୍ଥକ । ‘ଲତାତ୍ର’ରେ ଗୋଟିଏ ‘ଲତାତ୍ର’ ର ଅର୍ଥ ଲତାର ପ୍ରାତରାଗ, ଅନ୍ୟଟି ମୃଦୁଲ-ତାତ୍ର ହେତୁ ନିରର୍ଥକ ।

ଶ୍ଳେଷଃ

ଲକ୍ଷଣ - ଶ୍ଳେଷେ ପଦୈରନେକାର୍ଥାଭିଧାନେ ଶ୍ଳେଷ ଇଷ୍ୟତେ ।

ଅର୍ଥ - ଯେଉଁଠାରେ ଶ୍ଳେଷପଦ (ଏକାଧିକ ଅର୍ଥଥିବା ପଦ) ର ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇ ଅନେକ ଅର୍ଥ ଅଭିହିତ (କଥିତ) ହୁଏ; ସେଠାରେ ଶ୍ଳେଷ ଅଳଂକାର ହୋଇଥାଏ ।

ଉଦାହରଣ -

ପ୍ରତିକୂଳତାମୁପଗତେ ହି ବିଧୌ ବିଫଳଦୃମେତି ବହୁସାଧନତା ।

ଅବଳମ୍ବନାୟ ଦିନଭର୍ତ୍ତୁରଭୁନଃ ନ ପତିଷ୍ୟତଃ କରସହସ୍ରମପି ॥

ଅର୍ଥ - ବିଧୁ ଅର୍ଥାର୍ ଚନ୍ଦ୍ର ଅଥବା ବିଧୁ ଅର୍ଥାର୍ ଦୈବ ପ୍ରତିକୂଳ ହେଲେ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ସାଧନ ବିଫଳ ହୋଇଥାଏ । ଅସ୍ତଗାମୀ ପତନଶୀଳ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ସହସ୍ର କିରଣ ଅଥବା ସହସ୍ର ହସ୍ତ ତାଙ୍କୁ (ଆକାଶରେ) ଧାରଣ କରି ରଖିବା ପାଇଁ ସମର୍ଥ ହେଲାନାହିଁ ।

ସମନ୍ୱୟ - ଏହି ପଦ୍ୟ ମାତ୍ରଙ୍କର ଶିଶୁପାଳବଧମ୍ ର ନବମସର୍ଗରୁ ଉଦ୍ଧୃତ । ଏଠାରେ ‘ବିଧୌ’ ଏକ ଶ୍ଳିଷ୍ପଦ । ବିଧୁ ଏବଂ ବିଧୁ - ଏହି ୨ଟି ଶବ୍ଦର ୭ମୀ ବିଭକ୍ତି ଏକବଚନରେ ‘ବିଧୌ’ରୂପ ହୋଇଥାଏ ! ବିଧୁଃ = ଦୈବମ୍, ବିଧୁଃ = ଚନ୍ଦ୍ରଃ । ସେହିପରି, ‘କର’ ଏକ ଶ୍ଳିଷ୍ପଦ, ‘କର’ର ଅର୍ଥ ହସ୍ତ ଏବଂ କିରଣ, ଏଣୁ ଏଠାରେ ଶ୍ଳେଷାଳଂକାର ହୋଇଅଛି ।

ଉପମା

ଲକ୍ଷଣ - ସାମ୍ୟଂ ବାଚ୍ୟମବୈଧର୍ମ୍ୟଂ ବାକ୍ୟୈକ୍ୟ ଉପମା ଦୃଶ୍ୟେଃ ।

ଅର୍ଥ - ଗୋଟିଏ ବାକ୍ୟରେ ଉପମେୟ ଏବଂ ଉପମାନ-ରୂପ ବସ୍ତୁଦୁଇଟିର ବୈଧର୍ମ୍ୟବିହୀନ ସାମ୍ୟ (ସାଦୃଶ୍ୟ) ବାଚ୍ୟ (ଅଭିହିତ) ହେଲେ ଉପମା ଅଳଂକାର ହୋଇଥାଏ ।

ଉଦାହରଣ -

ଜଗଜ୍ଜୟଂ ତେନ ଚ କୌଷମକ୍ଷୟଂ ପ୍ରଣାତବାନ୍ ଶୈଶବଶେଷବାନୟମ୍ ।

ସଖା ରତୀଶସ୍ୟ ରତୁର୍ଯଥା ବନଂ ବପୁଷ୍ଠଆଳିଙ୍ଗଦଥାସ୍ୟ ଯୌବନମ୍ ॥

ରାଜା ନଳ ଶୈଶବକୁ ଶେଷକରି (ଅତିକ୍ରମକରି) ଯୌବନ ପୂର୍ବରୁ ଜଗତ ଜୟ କରି ନିଜ ଉତ୍ସାର ଧନପୂର୍ଣ୍ଣ କରିଦେଲେ । କନ୍ଦର୍ପର ମିତ୍ର ବସନ୍ତ ରତୁ ବନକୁ ଆଳିଙ୍ଗନ କଲାପରି ଯୌବନ ନଳଙ୍କ ଶରୀରକୁ ଆଳିଙ୍ଗନ କଲା ।

ସମନ୍ୱୟ - ଏହି ପଦ୍ୟରେ ଯୌବନ = ଉପମେୟ । ବସନ୍ତରତ୍ନ = ଉପମାନ । ଉପମାବାଚକ ଶବ୍ଦ = ଯଥା । ବସନ୍ତ ସହ ଯୌବନର ସାଦୃଶ୍ୟ, ଆଲିଙ୍ଗନ କରିବା ସମାନ ଧର୍ମ ।

ଏଥିରେ ବୈଧର୍ମ୍ୟର ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ, ଅପର ପକ୍ଷେ ସାମ୍ୟ ବାଚ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ ଓ ଉକ୍ତ ଧର୍ମସବୁ ଏକତ୍ର ଥିବାରୁ ଉପମାଳଂକାର ହୋଇଅଛି । ସବୁଧର୍ମ ଥିବାରୁ ଏହା ପୂର୍ଣ୍ଣୋପମା । ଉପମେୟ - ବର୍ଣ୍ଣନାୟବସ୍ତୁ, ଉପମାନ - ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବସ୍ତୁ, ଯଥା-ଜବ ଆଦି-ଉପମାବାଚକ ଶବ୍ଦ, ଉଭୟ ମଧ୍ୟରେ ସାଧାରଣଧର୍ମ, ଏସବୁ ଏକତ୍ର ଥିଲେ ପୂର୍ଣ୍ଣୋପମା ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ : ଯାହାର ତୁଳନା କରାଯାଏ ତାହା ଉପମେୟ; ଯଥା - ମୁଖ ଏବଂ ଯେଉଁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବସ୍ତୁସହ ତୁଳନା କରାଯାଏ ତାହା ଉପମାନ; ଯଥା - ଚନ୍ଦ୍ର ।

ରୂପକମ୍

ଲକ୍ଷଣ - ରୂପକଂ ରୂପିତାରୋପାଦୃଶ୍ୟେ ନିରପହୁବେ ।

ଅର୍ଥ - ବିଷୟ ଅଥବା ଉପମେୟ ଅଗୋପିତ (ଅନାଚ୍ଛାଦିତ) ଥାଇ ତାହା ଉପରେ ଉପମାନ ର ଆରୋପ ହେଲେ ରୂପକ ଅଳଂକାର ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ - ଆହବେ ଜଗଦୁଦ୍ଧତ ! ରାଜମଣ୍ଡଳ-ରାହବେ ।

ଶ୍ରୀନୃସିଂହମହାପାଳ ! ସ୍ୱସ୍ତ୍ୟସ୍ତୁ ଚବ ବାହବେ ।।

ଅର୍ଥ - ହେ ପରାକ୍ରମୀ ନରସିଂହଦେବ ମହାରାଜ ! ଯୁଦ୍ଧରେ ଶତ୍ରୁପକ୍ଷର ରାଜମଣ୍ଡଳରୁପା ରାଜମଣ୍ଡଳ (ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳ) ପାଇଁ ଆପଣଙ୍କର ବାହୁରୂପକ ରାହୁର ମଙ୍ଗଳ ହେଉ ।

ସମନ୍ୱୟ - ଏଠାରେ ‘ରାଜମଣ୍ଡଳ’ = ଶ୍ଳିଷ୍ଟପଦ, ଏହାର ଦୁଇଅର୍ଥ ୧. ରାଜସମୂହ ୨. ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳ, ଶତ୍ରୁ ରାଜସମୂହ = ଉପମେୟ, ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳ = ଉପମାନ, ବାହୁ = ଉପମେୟ, ରାହୁ = ଉପମାନ, ଉପମେୟ ଠାରେ ଉପମାନର ଆରୋପ ବା ଅଭେଦକଟ୍ଟନା ହେତୁ ରୂପକାଳଂକାର ।

ଅପହୃତିଃ

ଲକ୍ଷଣ - ପ୍ରକୃତଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତାନ୍ୟସ୍ଥାପନଂ ସ୍ୟାଦପହୃତିଃ ।

ଅର୍ଥ - ପ୍ରକୃତ (ଉପମେୟ)କୁ ନିଷେଧ କରି ତାହା ଉପରେ ଯଦି ଅପ୍ରକୃତ (ଉପମାନ)କୁ ସ୍ଥାପନ କରାଯାଏ, ତାହାହେଲେ ଅପହୃତି ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ।

(ଉପମେୟକୁ ପ୍ରକୃତ, ପ୍ରାକରଣିକ, ବିଷୟ, ପ୍ରସ୍ତୁତ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦରେ ଏବଂ ଉପମାନକୁ ଅପ୍ରକୃତ, ଅପ୍ରାକରଣିକ, ବିଷୟୀ, ଅପ୍ରସ୍ତୁତ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦରେ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ ।)

ଉଦାହରଣ - ନେତ୍ରଂ ନଭୋମଣ୍ଡଳମୟୁରାଗି -

ନୈତାଣ୍ଡ ତାରା ନବଫେନଖଣ୍ଡଃ ।

ନାୟଂ ଶଶୀ କୁଣ୍ଡଳିତଃ ଫଣୀନ୍ଦ୍ରୋ

ନାସୌ କଳଙ୍କଃ ଶୟିତୋ ମୁରାରିଃ ।।

ଅର୍ଥ - ଏହା ଆକାଶ ମଣ୍ଡଳ ନୁହେଁ, ସାଗର ଅଟେ । ଏଗୁଡ଼ିକ ତାରକା ନୁହନ୍ତି, ନୂତନଫେନଖଣ୍ଡ ଅଟନ୍ତି । ଏହା ଚନ୍ଦ୍ର ନୁହେଁ, କୁଣ୍ଡଳାକୃତି ଅନନ୍ତ ନାଗ । ଏହା (ଚନ୍ଦ୍ରର) କଳଙ୍କ ନୁହେଁ, ଶୟିତ ବିଷ୍ଣୁ ଅଟନ୍ତି ।

ସମନ୍ୱୟ - ଉପମେୟ - ଆକାଶ, ତାରକା, ଚନ୍ଦ୍ର ଏବଂ କଳଙ୍କ କୁ ନିଷେଧ କରି, ଉପମାନ - ସାଗର, ଫେନଖଣ୍ଡ, କୁଣ୍ଡଳିତ ଶେଷନାଗ ଏବଂ ଶୟନକରିଥିବା ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଆରୋପ ବା ସ୍ଥାପନ କରାଯାଇଥିବାରୁ ଏଠାରେ ଅପହୃତି ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଅଛି ।

ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା

ଲକ୍ଷଣ - ଉବେତ୍ ସମ୍ଭାବନୋତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା ପ୍ରକୃତସ୍ୟ ପରାମ୍ଭନା ।

ଅର୍ଥ - ପ୍ରକୃତ (ଉପମେୟ)କୁ ପର (ଉପମାନ) ଭାବରେ ସମ୍ଭାବନା କରାଗଲେ ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ - ଚନ୍ଦ୍ରଦୀପ୍ତିଧାରୟା ରୟାଦ୍
ଗତୟା ଲୋକବିଲୋକନାମସୌ ।
ଛଦହେମକଷନ୍ତିବାଳସତ୍
କଷପାଷାଣନିଜେ ନଭସ୍ତୁଲେ ॥

ଅର୍ଥ - ସେହି ହଂସ ଦୁଇ ଗତିରେ ଉଡ଼ିଯିବାରୁ କଷଟିପଥର ସଦୃଶ
ଶ୍ୟାମବର୍ଣ୍ଣ ଆକାଶରେ ଭଲ ମନ୍ଦ ପରୀକ୍ଷା ସକାଶେ ନିଜର ତେଜଦ୍ୱାରା ପକ୍ଷ
ଘଷିଲାପରି ଦେଖାଗଲା ।

ସମନ୍ୱୟ - ଏଠାରେ ପ୍ରକୃତ ଚନ୍ଦ୍ରଧାରାକୁ ବେଗବଶରୁ ଅପ୍ରକୃତ
ସୁବର୍ଣ୍ଣକକ୍ଷଣ ରେଖାଦ୍ ରୂପରେ ଡର୍କଣା ବା ସମ୍ଭାବନା କରାଯିବାରୁ
ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷାଳଙ୍କାର ହେଲା ।

ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଃ

ଲକ୍ଷଣ - ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତସ୍ତୁ ସର୍ଥମର୍ଥସ୍ୟ ବସ୍ତୁନଃ ପ୍ରତିବିମ୍ବନମ୍ ।

ଅର୍ଥ - ସମାନଧର୍ମଯୁକ୍ତ ଉପମେୟ ଏବଂ ଉପମାନର ବିମ୍ବ -
ପ୍ରତିବିମ୍ବଭାବ (ସାଦୃଶ୍ୟ) ପ୍ରତୀତ ହେଲେ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ ।
ଉଦାହରଣ -

ଅବିଦିତଗୁଣାପି ସତ୍ତ୍ୱକବିଭଣିତିଃ କର୍ଣ୍ଣେଷୁ ବମତି ମଧୁଧାରାମ୍ ।
ଅନଧ୍ୱଗତପରିମଳାପି ହି ହରତି ଦୃଶଂ ମାଳତୀମାଳା ॥

ଅର୍ଥ - ଉତ୍ତମ କବିଙ୍କର ରଚନା, ଯାହାର ଗୁଣ (କାବ୍ୟଗୁଣ) କୁ
ପାଠକ / ଶ୍ରୋତା ଜାଣିନାହାନ୍ତି; ତଥାପି ତାହା କର୍ଣ୍ଣରେ ମଧୁଧାରା ବର୍ଷଣ
କରେ । ମାଳତୀମାଳାର ସୁଗନ୍ଧକୁ (ଦୂରରୁ ଦେଖୁଥିବା) ଦର୍ଶକ ଆଦ୍ରାଣ କରି
ନ ପାରିଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ନୟନ ଆକର୍ଷକ ହୋଇଥାଏ ।

ସମନ୍ୱୟ - ଏହି ପଦ୍ୟ ସୁବନ୍ଧୁଙ୍କର ବାସବଦତାରୁ ଉଦ୍ଧୃତ ।
ଏଠାରେ ସତ୍ତ୍ୱକବିଭଣିତିଃ = ଉପମେୟ ଏବଂ ମାଳତୀମାଳା = ଉପମାନ ।

ଉପମେୟର ଧର୍ମ - ମଧୁଧାରା ବର୍ଷଣ ଏବଂ ଉପମାନର ଧର୍ମ - ନୟନହରଣ
ମଧ୍ୟରେ ବିମୁପ୍ରତିବିମ୍ବଭାବ ପ୍ରତୀତ ହେଉଥିବାରୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଅଳଂକାର
ହୋଇଅଛି ।

ବ୍ୟତିରେକଃ

ଲକ୍ଷଣ - ଆଧିକ୍ୟମୁପମେୟସ୍ୟୋପମାନାନ୍ ନ୍ୟୁନତାଽଥବା, ବ୍ୟତିରେକଃ... ।

ଅର୍ଥ - ଉପମାନ ଠାରୁ ଉପମେୟର ଆଧିକ୍ୟ ଅଥବା ନ୍ୟୁନତା
ପ୍ରତିପାଦିତ ହେଲେ ବ୍ୟତିରେକ ଅଳଂକାର ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ -

କ୍ଷୀଣଃ କ୍ଷୀଣୋଽପି ଶଶୀ ଭୂୟୋ ଭୂୟୋଽଭିବର୍ତ୍ତତେ ସତ୍ୟମ୍ ।

ବିରମ ପ୍ରସାଦ ସୁନ୍ଦରି ! ଯୌବନମନିବର୍ତ୍ତ ଯାତଂ ତୁ ॥

ଅର୍ଥ - ଚନ୍ଦ୍ର ବାରମ୍ବାର ତନ୍ମୁତା (କ୍ଷୀଣତା / କୃଷତା)କୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ
ମଧ୍ୟ ପୁନଶ୍ଚ ଅଭିବୃଦ୍ଧି ଲାଭକରେ; ଏହା ସତ୍ୟ, ମାତ୍ର ଯୌବନ ଥରେ ଗଲେ
ଆଉ ଫେରିଆସେ ନାହିଁ । ଏଣୁ ହେ ସୁନ୍ଦରି ! ମାନ ତ୍ୟାଗକର ଏବଂ ପ୍ରସନ୍ନ
ହୁଅ ।

ସମନ୍ୱୟ - ଏଠାରେ ଯୌବନ = ଉପମେୟ ଏବଂ ଚନ୍ଦ୍ର =
ଉପମାନ । ଚନ୍ଦ୍ରର କ୍ଷୟ ପରେ ବୃଦ୍ଧି ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଯୌବନର କ୍ଷୟପରେ ବୃଦ୍ଧି
ନାହିଁ । ଏଣୁ ଉପମାନ ଚନ୍ଦ୍ରଠାରୁ ଉପମେୟ ଯୌବନର ନ୍ୟୁନତା (ଅପକର୍ଷ)
ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଠାରେ ବ୍ୟତିରେକ ଅଳଂକାର ହୋଇଅଛି ।

ଅକଳଙ୍କଂ ମୁଖଂ ତସ୍ୟା ନ କଳଙ୍କୀ ବିଧୂର୍ଯ୍ୟଥା - ରମଣୀୟ ମୁଖ
କଳଙ୍କ ରହିତ । ଚନ୍ଦ୍ରରେ କଳଙ୍କ ଥିବାରୁ ସେ କଳଙ୍କୀ । ଉପମାନ କଳଙ୍କୀ
ଚନ୍ଦ୍ରଠାରୁ ଉପମେୟ ନିଷ୍କଳଙ୍କ ରମଣୀୟ ମୁଖର ଆଧିକ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦିତ ହେବାରୁ
ବ୍ୟତିରେକ ଅଳଂକାର ।

ସମାସୋକ୍ତିଃ

ଲକ୍ଷଣ - ସମାସୋକ୍ତିଃ ସମୈର୍ଯତ୍ କାର୍ଯ୍ୟ-ଲିଙ୍ଗ-ବିଶେଷଣୈଃ ।

ବ୍ୟବହାର-ସମାରୋପଃ ପ୍ରସ୍ତୁତେନ୍ୟସ୍ୟ ବସୁନ୍ଃ ।।

ଅର୍ଥ - କାର୍ଯ୍ୟ, ଲିଙ୍ଗ ଏବଂ ବିଶେଷଣ ସମାନ ଥାଇ ପ୍ରସ୍ତୁତ (ଉପନେୟ) ରେ ଅପ୍ରସ୍ତୁତ (ଉପମାନ)ର ବ୍ୟବହାର ଆରୋପିତ ହେଲେ ସମାସୋକ୍ତି ଅଳଂକାର ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ - ବ୍ୟାଧୁଃ ଯଦ୍ ବସନମୁକ୍ତଲୋଚନାୟାଃ

ବକ୍ଷୋଜୟୋଃ ଜନକକୁମ୍ଭବିଳାସଭାଜୋଃ ।

ଆଲିଙ୍ଗସି ପ୍ରସଭମଙ୍ଗମଶେଷମସ୍ୟାଃ

ଧନ୍ୟସ୍ତମେବ ମଳୟାଚଳଗନ୍ଧବାହ ! ।।

ଅର୍ଥ - ହେ ମଳୟ ପବନ ! ତୁମେ ବାସ୍ତବରେ ଧନ୍ୟ । କାରଣ ଏହି ପଦ୍ମନୟନା (ସୁନ୍ଦରାନାୟିକା)ର ସୁବର୍ଣ୍ଣକଳଶ ସଦୃଶ କୁଚଯୁଗଳରୁ ବସନ ଅପସାରିତ କରି ତାହାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣଅଙ୍ଗକୁ ତୁମେ ବଳପୂର୍ବକ ଆଲିଙ୍ଗନ କରୁଅଛ ।

ସମନ୍ୱୟ - ଏଠାରେ ମଳୟପବନ = ଉପନେୟ ଏବଂ ହଠକାମୁକ = ଉପମାନ । ସମାନକାର୍ଯ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ ମଳୟପବନଠାରେ ହଠକାମୁକର ବ୍ୟବହାର ଆରୋପିତ ହୋଇଥିବାରୁ ସମାସୋକ୍ତି ଅଳଂକାର ହୋଇଅଛି ।

ବ୍ୟାଜସ୍ତୁତିଃ

ଲକ୍ଷଣ - ଉକ୍ତା ବ୍ୟାଜସ୍ତୁତିଃ ପୁନଃ ।

ନିନ୍ଦା-ସ୍ତୁତିଭ୍ୟାଂ ବାଚ୍ୟାଭ୍ୟାଂ ଗମ୍ୟତ୍ ସ୍ତୁତି-ନିନ୍ଦୟୋଃ ।।

ଅର୍ଥ - ବାଚ୍ୟ ନିନ୍ଦାରୁ ସ୍ତୁତି ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲେ, ଅଥବା ବାଚ୍ୟ ସ୍ତୁତିରୁ ନିନ୍ଦା ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲେ ବ୍ୟାଜସ୍ତୁତି ଅଳଂକାର ହୋଇଥାଏ ।

ଉଦାହରଣ - ସ୍ତନଯୁଗମୁକ୍ତାଭରଣାଃ କଣ୍ଠକଳିତାଙ୍ଗୟସ୍ୟୋ ଦେବ !

ଦୃଢ଼ି କୁପିତେଽପି ପ୍ରାଗିବ ବିଶ୍ୱସ୍ତା ଦ୍ୱିର୍ଞ୍ଜୟୋ ଜାତାଃ ।।

ଅର୍ଥ - ହେ ମହାରାଜ ! ଆପଣ କ୍ରୋଧିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଆପଣଙ୍କ ଶତ୍ରୁଙ୍କର ରମଣାଗଣ ପୂର୍ବବତ୍ ସ୍ତନଯୁଗମୁକ୍ତାଭରଣା, କଣ୍ଠକଳିତାଙ୍ଗୟସି ତଥା ବିଶ୍ୱସ୍ତା ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି ।

ସମନ୍ୱୟ - ଉକ୍ତପଦ୍ୟରେ ନିନ୍ଦାବାଚ୍ୟରୁ ସ୍ତୁତିବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଉଅଛି ।
ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଯଥା - ଆପଣ କ୍ରୁଦ୍ଧହେଲେବି ଶତ୍ରୁନାରୀମାନେ ପୂର୍ବପରି ସ୍ତନଯୁଗଳରେ ମୁକ୍ତାହାରାଦି ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ଅଙ୍ଗଲତା ପ୍ରେମରେ ରୋମାଞ୍ଚିତ ହୋଇଛି ଏବଂ ସେମାନେ ନିଶ୍ଚିନ୍ତା ହୋଇଛନ୍ତି ।
ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ ଯଥା - ଆପଣ କ୍ରୁଦ୍ଧ ହେବାରୁ - (ଆପଣଙ୍କ ଶତ୍ରୁମୃତହେବାରୁ) ଶତ୍ରୁନାରୀମାନେ ବକ୍ଷଃସ୍ଥଳରୁ ଆଭରଣତ୍ୟାଗ କରିଛନ୍ତି; ବନପ୍ରାନ୍ତରେ (ଭୟରେ) ବିଚରଣ ହେତୁ ଅଙ୍ଗ କଣ୍ଠକସଂଲଗ୍ନ ହୋଇଛି ଏବଂ ସେମାନେ ବିଧବା (ବିଶ୍ୱସ୍ତା) ହୋଇଛନ୍ତି । ଏଣୁ ବାଚ୍ୟାର୍ଥରେ ରାଜାଙ୍କର ନିନ୍ଦାରୁ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥରେ ତାଙ୍କର ସ୍ତୁତି ପ୍ରଣୀତ ହେବା ହେତୁ ଏଠାରେ ବ୍ୟାଞ୍ଜସ୍ତୁତି ଅଳଂକାର ହୋଇଛି ।

ଅର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାସଃ

ଲକ୍ଷଣ - ସାମାନ୍ୟ ବା ବିଶେଷେଣ ବିଶେଷସ୍ତେନ ବା ଯଦି ।

କାର୍ଯ୍ୟଂ ବା କାରଣେନେଦଂ କାର୍ଯ୍ୟେଣ ଚ ସମର୍ଥ୍ୟତେ ।।

ସାଧର୍ମ୍ୟେଣେତରେଣାର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାସୋଽଞ୍ଜୟା ତତଃ ।।

ଅର୍ଥ - ଯଦି ବିଶେଷଦ୍ୱାରା ସାମାନ୍ୟ, ସାମାନ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ବିଶେଷ; କାରଣ ଦ୍ୱାରା କାର୍ଯ୍ୟ, ଅଥବା କାର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ୱାରା କାରଣ ସମର୍ଥ୍ୟତ ହୁଏ; ତେବେ ଅର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାସ ଅଳଂକାର ହୋଇଥାଏ । ସାଧର୍ମ୍ୟ ଏବଂ ବୈଧର୍ମ୍ୟ ରେ ସାମାନ୍ୟ-ବିଶେଷ-କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣ ର ସମର୍ଥନ ହେତୁ ଏହା ଆଠ (୮) ପ୍ରକାର ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ - ବୃହତ୍‌ସହାୟାଃ କାର୍ଯ୍ୟାତଂ ଷୋଡ଼ାୟାନପି ଗଚ୍ଛନ୍ତି ।

ସମ୍ଭୂତାସୋଽମତ୍ୟୋତି ମହାନଦ୍ୟା ନଗାପଗା ।।

ଅର୍ଥ - ବୃହତ୍ ସହାୟତା ଲାଭ କଲେ କ୍ଷୁଦ୍ର ମଧ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟରେ ସାଫଲ୍ୟ ଅର୍ଜନ କରେ । (ଯେପରି) ବଡ଼ନଦୀ ସହ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇ କ୍ଷୁଦ୍ର ପାର୍ବତ୍ୟ ନଦୀ ମଧ୍ୟ ସାଗର ଅଭିମୁଖେ ଗତି କରେ ।

ସମନ୍ୱୟ - ଏଠାରେ ବିଶେଷ ଦ୍ୱାରା ସାମାନ୍ୟ ସମର୍ଥତ ହୋଇଅଛି । ଶ୍ଳୋକର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧ ସାମାନ୍ୟ ବାକ୍ୟ, ଯଥା - ବଡ଼ର ସାହାଯ୍ୟ ପାଇ ଛୋଟ ମଧ୍ୟ ସଫଳତା ପାଏ । (ସାମାନ୍ୟ = ସାର୍ବଜନୀନ, ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଇଁ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ) । ଦ୍ୱିତୀୟାର୍ଦ୍ଧ ବିଶେଷବାକ୍ୟ, ଯଥା - ବଡ଼ନଦୀ ସହ ମିଶି ଛୋଟ ନଦୀ ସାଗର ସଙ୍ଗମ ଲାଭ କରିପାରେ । ଏଣୁ ଏଠାରେ ଅର୍ଥାନ୍ତର ନ୍ୟାସ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଅଛି ।

ବିଭାବନା

ଲକ୍ଷଣ - ବିଭାବନା ବିନା ହେତୁ କାର୍ଯ୍ୟୋପରିସୂଚ୍ୟତେ ।

ଅର୍ଥ - କାରଣ ନ ଥାଇ କାର୍ଯ୍ୟର ଉତ୍ପତ୍ତି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିଲେ ବିଭାବନା ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ - ଅନାୟାସକୃଣଂ ମଧ୍ୟମଶଙ୍କଟରଲେ ଦୃଶ୍ୟେ ।

ଅଭୂଷଣମନୋହାରି ବପୁର୍ବୟସି ସୁଭୁବଃ ।।

ଅର୍ଥ - ସୁନ୍ଦର ଭୂଲତାଯୁକ୍ତା ତରୁଣୀର ଯୌବନକାଳରେ କଟିଦେଶ ବିନା ଶ୍ରମରେ କ୍ଷୀଣ, ନୟନଦ୍ୱୟ ବିନା ଶଙ୍କାରେ ଚଞ୍ଚଳ ଏବଂ ଶରୀର ବିନା ଅଳଙ୍କାରରେ ମଧ୍ୟ ମନୋହର ହୋଇଅଛି ।

ସମନ୍ୱୟ - କଟି କ୍ଷୀଣ ହେବାର ହେତୁ ଆୟାସ (ଶ୍ରମ), ନୟନଚଞ୍ଚଳତାର କାରଣ ଶଙ୍କା ଏବଂ ଶରୀରର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଦ୍ଧନର କାରଣ ଭୂଷଣ । ମାତ୍ର ଏଠାରେ ବିନା ଶ୍ରମରେ କଟି କ୍ଷୀଣ, ବିନା ଶଙ୍କାରେ ନୟନ

ଚଞ୍ଚଳ ଏବଂ ବିନା ଭୂଷଣରେ ଶରୀର ମନୋହର ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ।
 କାରଣ ନ ଥାଇ କାର୍ଯ୍ୟ ଦେଖାଦେବାରୁ ବିଭାବନା ଅଳଙ୍କାର ହେଲା ।
 (ଅବଶ୍ୟ - ଏସବୁର କାରଣ ଭାବରେ ଯୌବନ (ବୟସ) ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ
 ଥିବାରୁ ଏହା ଉକ୍ତ ନିମିତ୍ତା ବିଭାବନା ଅଟେ ।)

ବିଶେଷୋକ୍ତିଃ

ଲକ୍ଷଣ - ଯତି ହେତୌ ଫଳାଭାବେ ବିଶେଷୋକ୍ତିଃ ପ୍ରାପ୍ତା ।

ଅର୍ଥ - କାରଣ ଥାଇ କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତି ବର୍ଣ୍ଣିତ ନ ହେଲେ ବିଶେଷୋକ୍ତି
 ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ - ଧନିନୋଽପି ନିରୁଦ୍ଧାଦା ଯୁବାନୋଽପି ନ ଚଞ୍ଚଳଃ ।

ପ୍ରଭବୋଽପ୍ୟପ୍ରମତାସ୍ତେ ମହାମହିମଶାଳିନଃ ।।

ଅର୍ଥ - ମହାମହିମାନ୍ବିତବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଧନବଳ ହେଲେବି
 ଉନ୍ନତଶୂନ୍ୟ, ଯୌବନସମ୍ପନ୍ନ ହେଲେ ବି ଅଚଞ୍ଚଳ, କ୍ଷମତାଶାଳୀ ହେଲେବି
 ଅପ୍ରମତ (ଅସାବଧାନ ନୁହନ୍ତି) ହୋଇଥାନ୍ତି ।

ସମନ୍ୱୟ - ଧନ ହେଉଛି ଉନ୍ନତତାର, ଯୌବନ ଚଞ୍ଚଳତାର ଏବଂ
 କ୍ଷମତା ପ୍ରମତତାର କାରଣ । ଏ ସମସ୍ତ କାରଣ ଥାଇ ମଧ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ-ଉତ୍ପତ୍ତି
 ହେଉ ନ ଥିବାରୁ ଏଠାରେ ବିଶେଷୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର ହେଲା । ଅବଶ୍ୟ ସମସ୍ତ
 କାରଣ ଥାଇ ମହାମହିମଶାଳିନ୍ ହେତୁ କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତି ନ ହେବା ବର୍ଣ୍ଣିତ
 ହୋଇଥିବାରୁ ଏଠାରେ ଉକ୍ତ-ନିମିତ୍ତା ବିଶେଷୋକ୍ତି ହୋଇଛି । ଯେଉଁଠି ହେତୁ
 ନ ଥିବ ସେଠାରେ ଅନୁକ୍ତନିମିତ୍ତା ବିଶେଷୋକ୍ତି ହେବ ।

ସ୍ୱଭାବୋକ୍ତିଃ

ଲକ୍ଷଣ - ସ୍ୱଭାବୋକ୍ତିର୍ଦୂରହାର୍ଥ-ସୃଜିତା-ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନମ୍ ।

ଅର୍ଥ - ଯେଉଁଠାରେ କୌଣସି ବସ୍ତୁର ନିଜସ୍ୱ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଏବଂ
 ସ୍ୱରୂପ କେବଳ କବିଜନବୋଧଗମ୍ୟ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୁଏ, ସେଠାରେ
 ସ୍ୱଭାବୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ ।

ଉଦାହରଣ - ଲାଙ୍ଗୁଳେନାଭିହତ୍ୟା ଶିତିତଳମସକୃଦ୍ ଦାରୟନ୍ନଗ୍ରପଭ୍ୟାମ୍
 ଆନୁନେୟବାବଲୀୟ ଦ୍ରୁତମଥ ଗଗନଂ ପ୍ରୋତ୍ପତନ୍ ବିକ୍ରମେଣ ।
 ସୂର୍ଜଦ୍ ହୁଙ୍କାରଘୋଷଃ ପ୍ରତିଦିଶମଣ୍ଡଳାନଂ ଦ୍ରାବୟନ୍ନେଷ ଜହନ୍
 କୋପାବିଷ୍ଠଃ ପ୍ରବିଷ୍ଠଃ ପ୍ରତିବନମରୁଣୋଽହ୍ନନଚକ୍ଷୁଷରକ୍ଷୁଃ ॥

ଅର୍ଥ - ଲାଙ୍ଗୁଳରେ ଭୂପୃଷ୍ଠକୁ ବାରମ୍ବାର ଆଘାତ କରି, ଅଗ୍ରପାଦଦୁଇଟି ଦ୍ଵାରା (ଭୂପୃଷ୍ଠକୁ ବାରମ୍ବାର) ବିଦାର୍ଣ୍ଣ କରି, ଶରୀରକୁ ସଙ୍କୁଚିତ କରି, ଶୀଘ୍ର ପରାକ୍ରମ ସହିତ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵକୁ ଲମ୍ଫପ୍ରଦାନ କରି, ହୁଙ୍କାର ଶବ୍ଦରେ ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ଵର ସମସ୍ତ ଜୀବଜନ୍ତୁ ମାନଙ୍କୁ ବିତାଡ଼ିତ କରି, କ୍ରୋଧହେତୁ ଆରକ୍ତ ସ୍ଵାତ ଚକ୍ଷୁ ଯୁକ୍ତ ଏହି ଚରକ୍ଷୁଃ (ହେଟାବାଘ) ଅରଣ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କଲା ।

ସମନ୍ୱୟ - ଉକ୍ତ ଶ୍ଳୋକରେ ଏକ କୃତ୍ରିମ ଚରକ୍ଷୁ (ହେଟାବାଘ)ର ସ୍ଵରୂପ ଏବଂ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଏହି ସ୍ଵରୂପ ଏବଂ କ୍ରିୟାକଳାପ କବିଜନ ଉତ୍କଳୀୟ ଭାବରେ ପ୍ରଦତ୍ତ । ଏଥିରେ କବି କଳ୍ପନାର ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣରେ ଚରକ୍ଷୁର କାନନପ୍ରବେଶ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇ ଏକ ଚମତ୍କାରିତା ସୃଷ୍ଟି ହେଉଥିବାହେତୁ ସ୍ଵଭାବୋକ୍ତି ଅଳଂକାର ହେଲା । ବସ୍ତୁସ୍ଵଭାବ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କାବ୍ୟିକ ଚମତ୍କାରିତା ରହିଲେ ସ୍ଵଭାବୋକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । କେବଳ ବସ୍ତୁସ୍ଵଭାବର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଏହି ଅଳଙ୍କାର ହୁଏନାହିଁ ।

ବି.ଦ୍ର. - ଅଳଙ୍କାରଶାସ୍ତ୍ରରେ ଶତାଧିକ ଅଳଂକାରର ଲକ୍ଷଣ ଉଦାହରଣାଦି ନିରୂପିତ ହୋଇଅଛି । ଏଠାରେ କେବଳ ଦିଗ୍‌ଦର୍ଶନ ନ୍ୟାୟରେ କେତୋଟି ଅଳଂକାରର ସୂଚନା ମାତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଅଛି ।

୩୦ - ଅର୍ଥଗତପାର୍ଥକ୍ୟ

ସନ୍ଧିଗତପାର୍ଥକ୍ୟ

ଅଦୈବ - ନିଶ୍ଚୟ ଆଜି । (ଅହମଦୈବ ଗୃହଂ ଗମିଷ୍ୟାମି ।)

ଅଦ୍ୟେବ - ଆଜିରେ ନୈଶ୍ଚିତ୍ୟ ନାହିଁ । (ରାମଃ ଅଦ୍ୟେବ ଗୃହଂ ଗମିଷ୍ୟତି)

ସୀମନ୍ତଃ - ସୁରୁ । (ତସ୍ୟାଃ ସୀମନ୍ତଃ ମନୋରମଃ ।)

ସୀମାନ୍ତଃ - ସୀମାର ଶେଷ । (ରାଜ୍ୟସ୍ୟ ସୀମାନ୍ତଃ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷଗ୍ରସ୍ତଃ ।)

ସାରଙ୍ଗଃ - ମୟୂର, ମୃଗ ଓ ହସ୍ତୀ ଇତ୍ୟାଦି । (ସାରଙ୍ଗଃ କୁଞ୍ଜତି / ଧାବତି ।)

ସାରାଙ୍ଗଃ - ବୀର । (ଭୀମଃ ସାରାଙ୍ଗଃ ଅଭବତ୍ ।)

ଗବ୍ୟୁତିଃ - ଦୁଇକୋଶ (ମୟା ଗବ୍ୟୁତିଃ ଅତିକ୍ରାନ୍ତା ।)

ଗୋୟୁତିଃ - ଗୋରୁଫଳ (ଗୋୟୁତିଃ ଶୋଭତେ ।)

କ୍ରୟମ୍ - କ୍ରୟ ପାଇଁ ସୁସଜ୍ଜିତ ଜିନିଷ ।

କ୍ରେୟମ୍ - କିଣାଯୋଗ୍ୟ ।

ଶବ୍ଦରୂପଗତ ପାର୍ଥକ୍ୟ

ଅମୀ - ସେମାନେ । (ଅମୀ ବାଳକାଃ କ୍ରୀଡ଼ନ୍ତି ।)

ଅମୀ - ରୋଗୀ । (ଅମୀ ଔଷଧସ୍ୟ ସେବନଂ କରୋତି ।)

ମିତ୍ରମ୍ - ବନ୍ଧୁ । (ମିତ୍ରଂ କ୍ରୀଡ଼ତି ।)

ମିତ୍ରଃ - ସୂର୍ଯ୍ୟ । (ମିତ୍ରଃ ପ୍ରାତଃ ଉଦୟତି ।)

ଏକଃ - ଜଣେ ବା ଗୋଟିଏ । (ଏକଃ ବୃକ୍ଷଃ ଗଚ୍ଛତି ।)

ଏକେ - କେହି କେହି । (ଅଧୁନା ଏକେ ମିଥ୍ୟା ବଦନ୍ତି ।)

ତ୍ରିଂଶତ୍ - ତିରିଶ । (ତ୍ରିଂଶତ୍ ବାଳକାଃ କ୍ରୀଡ଼ନ୍ତି ।)

ତ୍ରିଶରମଃ - ତିରିଶ ସଂଖ୍ୟାର ପୂରକ । (ତ୍ରିଶରମଃ ବାଳକଃ ପଠତି ।)

ଦ୍ଵାଦଶ - ବାର । (ଦ୍ଵାଦଶ ଜନଃ ପୁରୀଂ ଗଚ୍ଛତି ।)

ଦ୍ଵାଦଶଃ - ବାର ସଂଖ୍ୟାର ପୂରକ । (ଦ୍ଵାଦଶଃ ଛାତ୍ରଃ ସମ୍ୟକ୍ ବଦତି ।)

ଅର୍ଥୀ - ସେବକ (ସେବକାର୍ଥୀନୁଜୀବିନଃ ।)

ଅର୍ଥୀ - ଭିକାରୀ (ମାର୍ଗଶୋ ଯାତକାର୍ଥୀନୌ ।)

ଅର୍ଥବୀନ୍ - ଧନୀ ।

ପ୍ରାର୍ଥୀ - ପ୍ରାର୍ଥନାକାରୀ । (ସ ଜୀବିକାୟୈ ପ୍ରାର୍ଥୀ ଭବତି ।)

ଶାକ୍ତଃ - ଶକ୍ତିପୂଜକ । (ଶାକ୍ତଃ ଦୁର୍ଗାଂ ପୂଜୟତି ।)

ଶକ୍ତଃ - ସମର୍ଥ । (କଃ ଜଦଂ କର୍ତ୍ତୁଂ ଶକ୍ତଃ ଭବିଷ୍ୟତି ।)

ସକ୍ତଃ - ଲଗ୍ନ । (ମନୁଷ୍ୟଃ ବିଷୟଂ ପ୍ରତି ସକ୍ତଃ ।)

ଦ୍ଵେ ଶତେ - ଦୁଇଶହ । ସାଧୁ - ଭଲଭାବରେ ।

ଦ୍ଵିଶତମ୍ - ଶହେଦୁଇ । ସାଧୁଃ - ସଜ୍ଜନ ।

ଦ୍ଵାବିଂଶତିଃ - ବାଇଶି । ଦାନଃ - ଦରିଦ୍ର ।

ଦ୍ଵେ ବିଂଶତୀ - ଦୁଇକୋଡ଼ି । ଦିନମ୍ - ଦିବସ ।

ଅହନି, ଅହି - ଦିନରେ । ତରଣିଃ - ସୂର୍ଯ୍ୟ ।

ଅହନୀ, ଅହ୍ନୀ - ଦୁଇଟି ଦିନ । ତରଣୀ - ନୌକା ।

ସ୍ଵେଷାମ୍ - ଆତ୍ମାୟମାନଙ୍କର । ସ୍ଵର୍ - ସ୍ଵର୍ଗ ।

ସ୍ଵାନାମ୍ - ଜ୍ଞାତିମାନଙ୍କର । ସ୍ଵରଃ - ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ ।

ଜ୍ଞାନମ୍ - ଜଳିବା କାର୍ଯ୍ୟ । ଅନଳଃ - ଅଗ୍ନି ।

ଜ୍ଞାନଃ - ଅଗ୍ନି । ଅନିଳଃ - ପବନ ।

ମଧୁ - ମଧୁ ।	ଚିରମ୍ - ବହୁ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ।
ମଧୁଃ - ବସନ୍ତକାଳ ।	ଚିରମ୍ - ଚିରାଲୁଗା ।
ଶତମ୍ - ଶହେ ।	ବରଃ - ଶ୍ରେଷ୍ଠ ।
ଶତାନି - ଶହ ଶହ ।	ବରମ୍ - ଭଲ ।
ଶୁନି - କୁକୁରଠାରେ ।	ସୁରଃ - ଦେବତା ।
	ସୂରଃ - ସୂର୍ଯ୍ୟ ।
ଶୁନୀ - କୁକୁରୀ ।	ଶୂରଃ - ବୀର ।
ଆମ୍ରମ୍ - ଆମ୍ରଫଳ ।	ରାଞ୍ଜୀ - ରାଣୀ ।
ଆମ୍ରଃ - ଆମ୍ରଗଛ ।	ରାଞ୍ଜି - ରାଜାଙ୍କଠାରେ ।
ନରଃ - ଜଣେ ମାନବ (ନର ଶବ୍ଦରୁ)	
ନରଃ - ମାନବମାନେ (ନୃ ଶବ୍ଦରୁ)	
ତମ୍ବକମ୍ - ତମ୍ବାଫୁଲ ।	ପ୍ରତୀପଃ - ବିପରୀତ ।
ତମ୍ବକଃ - ତମ୍ବାଗଛ ।	ପ୍ରଦୀପଃ - ଦୀପ ।
ପାତଳମ୍ - ଗୋଲାପ ଫୁଲ ।	ଯବଃ - ଯବଧାନ ।
ପାତଳଃ - ଗୋଲାପ ଗଛ ।	ଜବଃ - ଦୁତ ।
କୂଳମ୍ - ନଦୀକୂଳ (ତଟ) ।	ସିତମ୍ - ଶୁକ୍ଳବର୍ଣ୍ଣ ।
କୂଳମ୍ - ବଂଶ ।	ଶୀତମ୍ - ଶୈତ୍ୟଯୁକ୍ତ ।
ଉପାଦାନ - ଉପକରଣ ।	ପଟଃ - ବସ୍ତ୍ର ।
ଉପଧାନ - ତକିଆ ।	ପଟଃ - ଶ୍ରେଷ୍ଠ ।
ନିର୍ଦ୍ଦିନ - ଧନହୀନ ।	ବିଷମ୍ - ମୃଣାଳ ।
ନିଧନ - ବିନାଶ ।	ବିଷମ୍ - ଗରଳ ।

ନିଦାନ - କାରଣ ।

ନିଧାନ - ଆଧାର ।

ଗିରୀଶଃ - ପର୍ବତ / ହିମାଳୟ ।

ଲାସ୍ୟ - ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କର ଲାଳିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ନୃତ୍ୟ ।

ଆସ୍ୟ - ମୁଖ ।

ଗିରିଶଃ - ଶିବ ।

ଅଂସଃ - ସ୍ୱର ।

ଲକ୍ଷଂ - ଶତସହସ୍ର ସଂଖ୍ୟା ।

ଅଂଶଃ - ଭାଗ ।

ଲକ୍ଷ୍ୟଂ - ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ।

ଧନ୍ୟଃ - ପ୍ରଶଂସାର୍ହ ।

ଲେଖ୍ୟଂ - ଚିତ୍ର ।

ଧାନ୍ୟଂ - ଧାନ ।

ଲକ୍ଷ୍ମ - ଚିହ୍ନ ।

ଧାନଂ - ଏକାଗ୍ରତା (ମନର) ।

ବଧଃ - ବିନାଶ ।

ସରଃ - ପୁଷ୍କରିଣୀ ।

ବଦ୍ଧଃ - ବନ୍ଧାହୋଇଥିବା ।

ଶରଃ - ତୀର ।

ଚୂଡ଼ଃ - ସ୍ଥୂଳିତ ।

ସ୍ୱରଃ - ଧ୍ୱନି ।

ଚୂଡ଼ଃ - ଆଗ୍ରମୁକୁଳ ।

ଅବହିତମ୍ - ମନଯୋଗସହିତ ।

ଶିଳଂ - ପ୍ରସ୍ତର ।

ଅବହିତମ୍ - ଅନୁଚିତ ।

ଶୀଳଂ - ସ୍ୱଭାବ ।

ଅଭିହିତମ୍ - କଥିତ ।

କୃତିଃ - କାର୍ଯ୍ୟ ।

ଅସନଂ - କ୍ଷେପଣ ।

କୃତୀ - କୁଶଳ ।

ଅଶନଂ - ଭୋଜନ ।

କୃତିଃ - ବ୍ୟାଘ୍ରଚର୍ମ ।

ସକଳଂ - ସବୁ ।

ଚରିତଂ - କାର୍ଯ୍ୟ, ଆଚରଣ ।

ଶକଳଂ - ଖଣ୍ଡ ।

ଚରିତ୍ରଂ - ସ୍ୱଭାବ ।

ଅନେକଃ - ଏକରୁ ଅଧିକ ।

ଇତି - ଶେଷ ।

ଅନୈକ୍ୟଂ - ପ୍ରଭେଦ ।

ଏତି - ଯାଉଛି ।

ଦୀପଃ - ପ୍ରଦୀପ ।

ଦ୍ଵୀପଃ - ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଜଳବେଷିତ ଜଳଭାଗ ।

ଦ୍ଵିପଃ - ଦ୍ଵସ୍ତ୍ରୀ ।

କେଶରଃ - ସିଂହର ଗ୍ରୀବା ଦେଶସ୍ଥ କେଶଗୁଚ୍ଛ ।

କେସରଃ - ପୁଷ୍କର ସୂକ୍ଷ୍ମ ରଜ ।

ନଟଃ - ଅଭିନେତା ।

କମଳଂ - ପଦ୍ମ ।

ନାଟ୍ୟଂ - ନାଟ୍ୟକଳା ।

କୋମଳଂ - ନରମ ।

ନୃତ୍ୟଂ - ଅଭିନୟଯୁକ୍ତ ନୃତ୍ୟ ।

ପ୍ରସାଦଃ - ଅନୁଗ୍ରହ ।

ନୃତ୍ତଂ - ଅଭିନୟବିହୀନ ଅଙ୍ଗ ବିକ୍ଷେପ । ପ୍ରାସାଦଃ - ଅଙ୍ଗାଳିକା ।

ବଧ୍ୟଂ - ବଧଯୋଗ୍ୟ ।

ଶ୍ରବଣଂ - ଶୁଣିବା ।

ବାଧ୍ୟଂ - ନିଶ୍ଚିତ ।

ସ୍ରବଣଂ - କ୍ଷରିବା ।

ମଧ୍ୟଂ - ମଝିରେ ।

ବିଦୁରଃ-ମହାଭାରତୀୟ ଚରିତ୍ର ।

ମେଧ୍ୟଂ - ପବିତ୍ର ।

ବିଦୁରଃ - ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ।

ଆହୂତିଃ - ଯଜ୍ଞରେ ହବନ କରିବା ।

ଆହୂତିଃ - ଆହ୍ୱାନ ।

ଯାତଂ - ଗତ ।

ବଳିଃ - ପୂଜା ଉପକରଣ ।

ଜାତଂ - ଉତ୍ପନ୍ନ ।

ବଳୀ-ବଳବାନ୍ / ରାକ୍ଷସ ବିଶେଷ ।

ପକ୍ଷଃ-ପଦରଦିନ ସମୟଅବଧି ପକ୍ଷର ଡେଣା ।

ପକ୍ଷ-ଭୁଲତାର ରୋମରାଜି ।

ନିଶିତଃ - ଶାଣିତ ।

ସଦୃଶଃ- ପଶୁସମୂହର

ନିଶୀଥଃ - ଅର୍ଦ୍ଧରାତ୍ର ।

ସଦୃଶଃ-ବଦାନୁଷ୍ଠ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ।

ଦାରାଃ - ସ୍ତ୍ରୀ ।	ବାଳିଶଃ - ମୂର୍ଖ ।
ଦ୍ଵାରଂ - ପ୍ରବେଶପଥ ।	କାଳୀଶଃ - ନାରୀରତ୍ନ ।
ପରିକ୍ଷା - ପରିଚ୍ଛା ।	ସନ୍ଦେହଃ - ଅବିଶ୍ଵାସ ।
ପରୀକ୍ଷା - ଉତ୍ତମରୂପେ ଦେଖିବା ।	ସନ୍ଦେହଃ - ସମ୍ବନ୍ଧଃ ।
ପରିଖା - ଗତଖାଇ ।	ଅର୍ଦ୍ଧଃ - ମୂଲ୍ୟ ।
	ଅର୍ଦ୍ଧ୍ୟଃ - ପୂଜାଦ୍ରବ୍ୟ ।
ପଲ୍ଲବଃ - ପତ୍ର ।	
ପେଲବଃ - କୋମଳ ।	ମତମ୍ - ଇଚ୍ଛା ।
ନିର୍ଜରଃ - ଦେବତା ।	ମରଃ - ପାଗଳ ।
ନିର୍ଝରଃ - ଝରଣା ।	ପୀତଃ - ହଳଦିଆ ।
ବନ୍ଧନଂ - ପ୍ରଶଂସାଯୁକ୍ତ ଗାନ ।	ପିତଂ - ଶରୀରସ୍ଥ ଧାତୁ ।
ବନ୍ଧନଂ - ବନ୍ଧାହେବା ।	ଲକ୍ଷଣମ୍ - ଚିହ୍ନ ।
ନାୟକଃ - ନେତା ।	ଲକ୍ଷ୍ମଣଃ - ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଭ୍ରାତା ।
ନୈୟାୟିକଃ - ଯେ ନ୍ୟାୟଜାଣେ ।	ଅଗିତଃ - ଭକ୍ଷିତ ।
ବସନଂ - ବସ୍ତ୍ର ।	
ବ୍ୟସନଂ-ମୃଗଯାଦି କାମଜବୋଷ ବିଶେଷ ।	ଅଶୀତଃ - ଯାହା ଶୀତ ନୁହେଁ ।
ପୃଷ୍ଠଃ - ପଟରାଯାଇଥିବା ।	ଅସିତଃ - କୃଷ୍ଣ ।
ପୃଷ୍ଠଃ - ପିଠି ।	ପରସ୍ତମ୍ - ପରରଦ୍ରବ୍ୟ ।
	ପରଶ୍ଚଃ - ଆସନ୍ନାକାଳି ।
ଆୟତ୍ତଃ - ଅଧୀନ ।	
ଆୟତମ୍ - ସମାନ୍ତରାଳ କ୍ଷେତ୍ର ।	

ସକରଃ - ମିଶ୍ର ।	ଶକ୍ୟଂ - ସାଧ୍ୟ ।
ଶକରଃ - ଶିବ ।	ସଖ୍ୟଂ - ବନ୍ଧୁତା ।
ସବଳଂ - ବଳଶାଳୀ ।	ପ୍ରତିକ୍ଷଣଂ - ଅନୁକ୍ଷଣ, ସର୍ବଦା ।
ଶବଳଂ - ଚିତ୍ରିତ ।	ପ୍ରତୀକ୍ଷଣ - ସମ୍ୟକ୍ ଦେଖିବା ।
ମେଧଃ - ଯଜ୍ଞ ।	ଦୃତଃ - ତର ।
ମେଦଃ - ଚର୍ବି ।	ଦୃଢ଼ତଂ - ପଶାଖେଳ ।
ସୁନ୍ଦଃ - କାର୍ତ୍ତିକେୟ ।	ଗୋଲକଃ - ଗୋଲାକାର ବସ୍ତୁ ।
ସୁନ୍ଦଃ - କାନ୍ଧ ।	ଗୋଲୋକଃ - ସ୍ୱର୍ଗପୁର ।
ପୁଷ୍କରଂ - ପଦ୍ମ ।	ଦ୍ରବଃ - ତରଳପଦାର୍ଥ ।
ପୁଷ୍କଳଂ - ବହୁଳ ।	ଦ୍ରବ୍ୟମ୍ - ପଦାର୍ଥ ।
ଗୁରଃ - ପୁତ୍ର ।	ସକାରଃ - ପରିଚର୍ଯ୍ୟା ।
ସୂତଃ - ସାରଥୀ ।	ସୀକାରାଃ - କମ୍ପ ।
ଶସ୍ତ୍ରଃ - ଶାପଗ୍ରସ୍ତ୍ର ।	ଉପାସିତଃ - ଉପାସନାପ୍ରାପ୍ତ ।
ସସ୍ତ୍ର - ସାତ ।	ଉପୋଷିତଃ - ଉପବାସ ।
ଜାଳଂ - ମାଛଧରିବା ଉପକରଣ ।	ସମଂ - ସମାନ ।
ଜାଳଂ - ସମୂହ ।	ଶମଂ - ଶାନ୍ତି ।
ଆର୍ତ୍ତଃ - ପୀଡ଼ିତ ।	ସ୍ୱସ୍ତ - ଭଉଣୀ ।
ଆରଃ - ଗୃହୀତ ।	ଶୁଶ୍ରୁଃ - ଶାଶୁ ।
ପୁରଂ - ନଗର ।	ପୁତଃ - ନରକବିଶେଷ ।
ପୁରଂ - ପ୍ରବାହ ।	ପୂତଃ - ପବିତ୍ର ।

ଭୀତଃ - ଭୟ ।	ରୁତଃ - ଧ୍ବନି ।
ଭିରିଃ - କାନ୍ଦୁ ।	ରତଃ - ପୀଡ଼ିତ ।
ଅନ୍ୟପୁଷଃ - କୋକିଳଃ ।	ଜଗଃ - ସ୍ବାମୀ ।
ଅନ୍ନପୁଷଃ - ଅନ୍ନଦ୍ୱାରା ପାଳିତ ।	ଜଷଃ - ଲଙ୍ଗଳର ଦଣ୍ଡ ।
ବୃଷଃ - ବର୍ଷା ।	ନିରାସଃ - ନିକ୍ଷେପ / ତ୍ୟାଗ ।
ବୃଷିଃ - ଯାଦବ ।	ନିରାଶଃ - ଆଶାଶୂନ୍ୟ ।
ବିସ୍ମୃତଃ - ଭୁଲିଯାଇଥିବା ।	ଅଳିକଃ - ଲଲାଟ ।
ବିଶ୍ରୁତଃ - ବିଖ୍ୟାତ ।	ଅଳୀକଃ - ମିଥ୍ୟା ।
ସୂଚୀ - ଛୁଞ୍ଚି ।	ସୁତା - ଜନ୍ମା ।
ଶୁଚିଃ - ପବିତ୍ର ।	ସୂତା - ଜନ୍ମିତା ।
ବିଶଦଃ - ସ୍ପଷ୍ଟ ।	
ବିଷଦଃ - ଯେ ବିଷଦିଏ ।	

ସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରତ୍ୟୟଗତ ପାର୍ଥକ୍ୟ

ପାଣିଗୃହୀତୀ - ବିବାହିତା ସ୍ତ୍ରୀ ।	ଉପାଧ୍ୟାୟା - ସ୍ୱୟଂ ଶିକ୍ଷୟିତ୍ରୀ ।
ପାଣିଗୃହୀତା - ରକ୍ଷିତା ସ୍ତ୍ରୀ ।	ଉ ପ । ଧ । ଯ । ନ 1 -
ଉପାଧ୍ୟାୟକର ସ୍ତ୍ରୀ ।	
ସୂର୍ଯ୍ୟା - ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଦେବୀ ସ୍ତ୍ରୀ (ଛାୟା) ।	
ସୂରୀ - ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ମାନବୀ ସ୍ତ୍ରୀ (କୁତୀ) ।	
କ୍ଷତ୍ରିୟା - କ୍ଷତ୍ରିୟଜାତୀୟା ସ୍ତ୍ରୀ ।	ଗୋପା - ଗଉଡ଼ ଜାତୀୟ ସ୍ତ୍ରୀ ।
କ୍ଷତ୍ରିୟୀ - କ୍ଷତ୍ରିୟର ସ୍ତ୍ରୀ ।	ଗୋପୀ - ଗଉଡ଼ର ସ୍ତ୍ରୀ ।
ବୈଶ୍ୟୀ - ବୈଶ୍ୟର ସ୍ତ୍ରୀ ।	ଶୂଦ୍ରୀ - ଶୂଦ୍ରର ସ୍ତ୍ରୀ ।
ବୈଶ୍ୟା - ବୈଶ୍ୟଜାତୀୟା ସ୍ତ୍ରୀ ।	ଶୂଦ୍ରା-ଶୂଦ୍ରଜାତୀୟା ସ୍ତ୍ରୀ ।

ପତିମତୀ - ପ୍ରଭୁଯୁକ୍ତା । ଯବାନୀ - ଖରାପ ଯବ ।

ପତିବନ୍ଧୁ - ସଧବା । ଯବନୀ - ଯବନର ସ୍ତ୍ରୀ ।

ଯବନାନୀ-ଯବନମାନଙ୍କର ଅକ୍ଷର ।

ଆଚାର୍ଯ୍ୟା-ସ୍ୱୟଂ ଶିକ୍ଷୟିତ୍ରୀ । ତାରିକା - ଉଦ୍ଧାର କର୍ତ୍ତ୍ରୀ ।

ଆଚାର୍ଯ୍ୟାନୀ-ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀ । ତାରକା - ନକ୍ଷତ୍ର ।

ସୁଳା - କୃତ୍ରିମ ସ୍ଥାନ । ବ୍ରହ୍ମାଣୀ-ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ପତ୍ନୀ ।

ସୁଳୀ - ଅକୃତ୍ରିମ ସ୍ଥାନ । ବ୍ରାହ୍ମଣୀ - ବ୍ରାହ୍ମଣପତ୍ନୀ ।

ଶୁନି - ଶୁନ୍ ଶବ୍ଦର ଓମା ଏକବଚନ ।

ଶୁନୀ - କୁକୁରୀ ।

ଅରଣ୍ୟାନି - ଅରଣ୍ୟ ସମୂହ । ହିମାନି - ହିମ ସମୂହ ।

ଅରଣ୍ୟାନୀ - ମହତ ଅରଣ୍ୟ । ହିମାନୀ - ମହତ୍ ହିମ ।

ଭବତୀ - ଆପଣ (ସ୍ତ୍ରୀ) । ଦ୍ୱିଦନ୍ତଃ - ହାତୀ ।

ଭବତୀ - ରହିଥିବା ସ୍ତ୍ରୀଲୋକ । ଦ୍ୱିଦନ୍-ଦୁଇଟି ଦାନ୍ତ ଉଠିଥିବା ଶିଶୁ ।

ହଂସୀ - ହଂସର ସ୍ତ୍ରୀ । ଗୌରମୁଖୀ-ଗୌରବର୍ଣ୍ଣ ମୁଖଯୁକ୍ତ ରମଣୀ ।

ହଂସି - ହତ୍ୟାକର । ଗୌରମୁଖା - ରାକ୍ଷସୀର ନାମ ।

ଅର୍ଯ୍ୟ - ବୈଶ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀ ।

ଅର୍ଯ୍ୟାଣୀ / ଅର୍ଯ୍ୟା - ବୈଶ୍ୟ ନାରୀ ।

ବିଭକ୍ତିର ପାର୍ଥକ୍ୟ

ଗୁରୁଃ ଶିଷ୍ୟାୟ କୁଧତି - ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟ ଉପରେ ରାଗୁଅଛନ୍ତି ।

(କୁଧାଦି ଯୋଗେ ୪ର୍ଥୀ)

ଗୁରୁଃ ଶିଷ୍ୟମଭିକୁଧତି - ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟ ଉପରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ରାଗୁଅଛନ୍ତି ।

(ଉପସର୍ଗ ଯୁକ୍ତ କୁଧିଯୋଗେ ୨ୟା)

ମାସେନ ଅଧାତମ୍-ମାସକ ମଧ୍ୟରେ ପତା ସରିଛି । (ଅପବର୍ଣ୍ଣେ ଗାୟା)
ମାସମଧାତମ୍ - ମାସେବ୍ୟାଧି ପତିଅଛି ମାତ୍ର ପତା ସରିନାହିଁ ।

(ବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟର୍ଥେ ଦ୍ଵିତୀୟା) ।

ବିବାଦେନ ଅଳମ୍-ବିବାଦ କରନାହିଁ । (ବାଧାର୍ଥକ ଅଳଂଯୋଗେ ଗାୟା)
ବିବାଦାୟ ଅଳମ୍ - ବିବାଦ କରିବା ପାଇଁ ସମର୍ଥ ।

(ସମର୍ଥାର୍ଥକ ଅଳଂ ଯୋଗେ ଚତୁର୍ଥୀ) ।

ଧନଂ ଦାତା - ଧନ ଦେବାରେ ଅଭ୍ୟସ୍ତ , (ଦା + ଶାଳାର୍ଥେ ତୁନ୍)

ଧନସ୍ୟ ଦାତା - ଧନ ଦେବା ଲୋକ । (ଦା + ତୃଚ୍)

ପ୍ରତି - ଦାନଂ ପ୍ରତି ଦୟାଂ କୁରୁ । (ପ୍ରତି)

ପ୍ରତି - ପୁତ୍ରଃ ପିତୁଃ ପ୍ରତି । (ପ୍ରତିନିଧି)

ରାଜା ସର୍ବେଷାଂ ପୂଜିତଃ -ରାଜାଙ୍କୁ ସର୍ବେଷ୍ଠେ ପୂଜା କରନ୍ତି ।

(ପୂଜ+ବର୍ତ୍ତମାନେ ଛ)

ରାଜା ସର୍ବେଃ ପୂଜିତଃ - ରାଜାଙ୍କୁ ସର୍ବେଷ୍ଠେ ପୂଜା କରୁଥିଲେ ।

(ପୂଜ + ଅତୀତେ ଛ)

ଦରିଦ୍ରଃ ଗୃହମୁପବସତି - ଗରିବଟି ଘରେ ବାସ କରୁଅଛି ।

ଦରିଦ୍ରଃ ଗୃହେ ଉପବସତି - ଗରିବଟି ଘରେ ଉପବାସରେ ଅଛି ।

ରଜକସ୍ୟ ବସଂ ଦେହି - ଧୋବାକୁ ଲୁଗା ସଫାପାଇଁ ଦିଅ ।

(ସମ୍ବନ୍ଧସାମାନ୍ୟ ସ୍ଵଷୀ)

ରଜକାୟ ବସଂ ଦେହି - ଧୋବାକୁ ଲୁଗା ପ୍ରଦାନ କର ।

(ସମ୍ପ୍ରଦାନେ ଚତୁର୍ଥୀ)

ସାଧୁଃ ସନ୍ନାଗମ୍ ଅଭିନିବିଶତେ । (ଉଦ୍‌ଲୋକ ଭଲବାଚକୁ ମନ ଦିଏ । (ଅଭିନିବିଶତ୍)

ବାଳକାନାଂ ପାଠେ ଅଭିନିବେଶଃ ଅସ୍ତି । (ବାଳକମାନଙ୍କର ପାଠରେ ଆଗ୍ରହ ଅଛି ।) (କୃଚିତ)

ଗୁରବେ ନମଃ । (ଗୁରୁଙ୍କୁ ନମସ୍କାର) (ନମଃ ସ୍ୱର୍ତ୍ତଯୋଗାତ)
ବାଳକଃ ଗଣେଶଂ ନମସ୍କରୋତି । (ବାଳକ ଗଣେଶଙ୍କୁ ନମସ୍କାର କରୁଛି)

(ଉପପଦ ବିଭକ୍ତେଃ.....)

ଅବ୍ୟୟଗତ ପାର୍ଥକ୍ୟ (ଅର୍ଥଗତ)

ଆ - ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ଠାରୁ । ଆଃ - ଘୃଣା, ଆନନ୍ଦ ।

ହା - ଦୁଃଖସୂଚକ । ହି - ଯେଣୁ ।

ସ୍ୱୟଂ - ନିଜେ । ସାୟମ୍ - ସନ୍ଧ୍ୟା ।

ଅତଃ - ଏଣୁ । ଉତ - ଅଥବା ।

ନ - ନିଷେଧାର୍ଥରେ । ନୁ - ପ୍ରଶଂସାତକ ।

ସମାସଗତ ପାର୍ଥକ୍ୟ (ଅର୍ଥଗତ)

ମହାଧନମ୍ - ବହୁଧନ (କର୍ମଧାରୟ) ।

ମହନ୍ନମମ୍ - ମହତ୍ଲୋକର ଧନ (ଷଷ୍ଠୀତତ୍)

ମହାଧନଃ - ପ୍ରଚୁରଧନ ଥିବାଲୋକ । (ବହୁ)

ସୁନ୍ଦରୀ ବୁଦ୍ଧି - ସୁନ୍ଦରୀର ବୁଦ୍ଧି (ଷଷ୍ଠୀତତ୍)

ସୁନ୍ଦରବୁଦ୍ଧିଃ - ଭଲବୁଦ୍ଧି (କର୍ମଧାରୟ)

ଇନ୍ଦ୍ରସଖା - ଇନ୍ଦ୍ର ବନ୍ଧୁ ଯାହାଙ୍କର ସେ (ବହୁବ୍ରୀହି)

ଇନ୍ଦ୍ରସଖଃ - ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ବନ୍ଧୁ (ଷଷ୍ଠୀତତ୍)

ନୀଳାମ୍ବରଃ - ନୀଳଲୁଗା ପିନ୍ଧିଥିବା ଲୋକ (ବହୁବ୍ରୀହି)

ନୀଳାମ୍ବରମ୍ - ନୀଳଲୁଗା (କର୍ମଧାରୟ)

ପ୍ରିୟସଖା - ପ୍ରିୟବନ୍ଧୁ ଯାହାର ସେ (ବହୁବ୍ରୀହି)

ପ୍ରିୟସଖଃ - ପ୍ରିୟବନ୍ଧୁ (କର୍ମଧାରୟ)

ପୂର୍ବରାତ୍ରଃ - ରାତ୍ରିର ପୂର୍ବଭାଗ (ଏକଦେଶୀ ତତ୍ପୁରୁଷ)

ପୂର୍ବରାତ୍ରିଃ - ପୂର୍ବଦିବସର ରାତ୍ରି (କର୍ମଧାରୟ)

ଦ୍ୟୁହଃ - ଦୁଇଦିନର ସମ୍ପତ୍ତି (ସମାହାର ଦ୍ୱିଗୁ)

ଦ୍ୟୁହଃ - ଦୁଇ ଦିନରେ ଜାତ (ତଦ୍ୱିତୀର୍ଥ ଦ୍ୱିଗୁ)

(ଏହିପରି ସପ୍ତାହଃ, ସପ୍ତାହଃ, ଦଶାହଃ, ଦଶାହଃ, ପଞ୍ଚାହଃ, ପଞ୍ଚାହଃ
ଇତ୍ୟାଦି ।)

ପଞ୍ଚଗବମ୍ - ପାଞ୍ଚଟି ଗୋରୁର ସମ୍ପତ୍ତି (ସମାହାର ଦ୍ୱିଗୁ)

ପଞ୍ଚଗୁଃ - ପାଞ୍ଚଟି ଗୋରୁ ଯାହାର (ତଦ୍ୱିତୀର୍ଥ ଦ୍ୱିଗୁ)

(ସେହିପରି ଦଶଗୁଃ, ଦଶଗବମ୍, ନବଗୁଃ, ନବଗବମ୍, ସପ୍ତଗୁଃ,
ସପ୍ତଗବମ୍, ଦ୍ୱିଗୁଃ, ଦ୍ୱିଗବମ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।)

ଭଗ୍ନଧନୁଃ - ଭଙ୍ଗା ଧନୁ ଯାହାର ସେ (ବହୁବ୍ରୀହି)

ଭଗ୍ନଧନୁଃ - ଭଙ୍ଗାଧନୁ (କର୍ମଧାରୟ)

ଭଗ୍ନଶାଖଃ - ଭଙ୍ଗା ତାଳ ବିଶିଷ୍ଟ ଗଛ (ବହୁ)

ଭଗ୍ନଶାଖା - ଭଙ୍ଗା ତାଳ (କର୍ମଧାରୟ)

ସୁଗନ୍ଧଃ - ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ଗନ୍ଧଯୁକ୍ତ (ସୁଗନ୍ଧଃ ବାୟୁଃ ବହତି)

ସୁଗନ୍ଧଃ - ଅସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ଗନ୍ଧଯୁକ୍ତ (ସୁଗନ୍ଧଃ ଆପଣିକଃ ଯାତି)

ସୁଲକ୍ଷଣଃ - ବଡ଼ ବଡ଼ ଚକ୍ଷୁ ବିଶିଷ୍ଟ ଲୋକ ।

ସୁଲକ୍ଷିଃ - ବଡ଼ ବଡ଼ ଗଣ୍ଠିଥିବା ଆଖୁ କିମ୍ବା ବାଉଁଶ ।

ଦାସ୍ୟାଃ ପୁତ୍ରଃ - ନିନ୍ଦିତ (ଅଲୁକ୍ ସମାସ) ।

ଦାସ୍ୟାଃ ପୁତ୍ରଃ ଚୌରଃ ପଳାୟତେ ।

ଦାସୀପୁତ୍ରଃ - ଦାସୀର ପୁଅ (ଷଷ୍ଠୀତତ୍ପୁରୁଷ) । ଦାସୀପୁତ୍ରଃ କ୍ରୀଡ଼ତି ।

ଦେବାନାଂ ପ୍ରିୟଃ - ମୂର୍ଖ (ଅଲୁକ୍ ସମାସ)

ଦେବପ୍ରିୟଃ - ଭକ୍ତ (ଷଷ୍ଠୀତତ୍ପୁରୁଷ)

ଦ୍ଵିଦନ୍ - ଦୁଇଟିଦାନ୍ତ ଉଠୁଥିବା ପିଲା ।

ଦ୍ଵିଦନ୍ତଃ - ହାତୀ ।

ପୂର୍ବାହ୍ନଃ - ଦିନର ପୂର୍ବଭାଗ ଅନୁଗୁ - ଗୋରୁ ପଛରେ ।

ପୂର୍ବାହ୍ନଃ - ପୂର୍ବଦିବସ । ଉପଗୁ - ଗୋରୁନିକଟରେ ।

ବସୁନ୍ଧରା - ବସବେ ଧରତି ଯା ।

ବସୁନ୍ଧରା - ବସୁନ୍ ଧରତି ଯା ।

ମହାରାଜୀ - ମହାରାଜାଙ୍କର ପତ୍ନୀ ।

ମହାରାଜୀ - ମହତୀ ରାଜୀ ।

ତଦ୍ଵିତ

ବାଗୁ - ସୁବକ୍ତା । ପିତୃବତ୍ - ପିତୃତୁଲ୍ୟ ।

ବାତାଳଃ - କୁସ୍ଥିତବକ୍ତା । ପିତୃମତ୍ - ପିତୃଯୁକ୍ତ ।

ପ୍ରେୟାନ୍ - ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରେ ଅଧିକ ପ୍ରିୟ । ଅନ୍ୟଦା - ଅନ୍ୟଦିନେ ।

ପ୍ରେଷଃ - ସମସ୍ତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଧିକ ପ୍ରିୟ । ଅନ୍ୟଥା - ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ।

ସର୍ବଦା - ସବୁସମୟରେ ।

ଉଦନ୍ତାନ୍ - ସମୁଦ୍ର ।

ସର୍ବଥା - ସବୁ ପ୍ରକାର ।

ଉଦବାନ୍ - ଜଳବିଶିଷ୍ଟ ।

କ୍ରିୟା

ବୟତି - ଲୁଗା ବୁଣୁଅଛି ।

ଅସ୍ତି - ଅଛି ।

ବପତି - ବାଜବପନ କରୁଛି । ଆସ୍ତେ - ବସିଅଛି ।

ଭାଷତେ - କହୁଅଛି । ବେରି - ଜାଣୁଅଛି ।

ଭାସତେ - ଶୋଭା ପାଉଅଛି । ବିନ୍ଦତି - ଲାଭ କରୁଅଛି ।

ଶିକତ

ପାୟୟତି - ପିଆଉଅଛି ।

ଯାପୟତି - ଯାପନ

କରୁଅଛି । ପାଳୟତି - ପାଳନକରୁଅଛି । ଜାପୟତି -
ଜୟକରାଉଅଛି ।

ଭାଷୟତେ - କର୍ତ୍ତା ଭୟର କାରଣ ହେଲେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।

(ସର୍ପଃ ବାଳକଂ ଭାଷୟତେ)

ଭାୟୟତି - କର୍ତ୍ତା ଭୟର କାରଣ ନ ହେଲେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।

(ରାମଃ ସର୍ପେଣ ବାଳକଂ ଭାୟୟତି)

ବିସ୍ମାପୟତେ - କର୍ତ୍ତା ବିସ୍ମୟର କାରଣ ହେଲେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।

(ଐନ୍ଦ୍ରଜାଲିକଃ ମାଂ ବିସ୍ମାପୟତେ)

ବିସ୍ମାୟୟତି - କର୍ତ୍ତା ବିସ୍ମୟର କାରଣ ନ ହେଲେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।

(ରାମଃ ଐନ୍ଦ୍ରଜାଲିକେନ ମାଂ ବିସ୍ମାୟୟତି)

ରଜୟତି - ଶିକାର କରୁଅଛି । ଚାଳୟତି - ଶାସନ କରୁଅଛି ।

ରଞ୍ଜୟତି - ରଙ୍ଗ କରୁଅଛି । ଚଳୟତି - ଦୋହଲାଉଛି ।

ସାଧୟତି - ଇହଲୋକରେ ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ । (ଭିକ୍ଷୁଃ ଅନ୍ନଂ ସାଧୟତି) ।

ସେଧୟତି - ସ୍ୱର୍ଗ ଫଳଲାଭ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।

(ମୁନିଃ ତପଃ ସେଧୟତି)

ନିଶାମୟତି - ଦେଖୁଅଛି ।

ନିଶମୟତି - ଶୁଣୁଅଛି ।

ନାମଧାତୁ

ପୁତ୍ରୀୟତି - ନିଜର ପୁଅ ଇଚ୍ଛା କରୁଅଛି । (ଆତ୍ମନଃ ପୁତ୍ରମିଚ୍ଛତି ।)

ପୁତ୍ରୀୟତେ-ପୁଅ ପରି ଆଚରଣ କରୁଅଛି । (ପୁତ୍ର ଇବ ଆଚରତି ।)

ଅଶନୀୟତି-ଖାଦ୍ୟ ଖାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଛି । (ଅଶନଂ ଭୋକ୍ତୁମିଚ୍ଛତି ।)

ଅଶନୀୟତି-ନିଜର ଖାଦ୍ୟ ଇଚ୍ଛା କରୁଅଛି । (ଆତ୍ମନଃ ଅଶନମିଚ୍ଛତି ।)

ଧନୀୟତି - ଲୋଭ କରୁଅଛି । (ଧନୀ ଧନମିଚ୍ଛତି ।)

ଧନୀୟତି - ନିଜର ଧନ ଇଚ୍ଛା କରୁଅଛି । (ଆତ୍ମନଃ ଧନମିଚ୍ଛତି ।)

ଉଦ୍ୟୟତି - ପାଣିପିଇବାକୁ ଇଚ୍ଛାକରୁଅଛି । (ଉଦକଂ ପାତୁମିଚ୍ଛତି ।)

ଉଦକୀୟତି-ନିଜର ପାଣି ଇଚ୍ଛା କରୁଅଛି । (ଆତ୍ମନଃ ଉଦକମିଚ୍ଛତି ।)

ପିତ୍ରୀୟତି - ନିଜର ପିତା ଇଚ୍ଛା କରୁଅଛି । (ଆତ୍ମନଃ ପିତର ମିଚ୍ଛତି ।)

ପିତ୍ରୀୟତେ-ପିତାପରି ଆଚରଣ କରୁଅଛି । (ପିତା ଇବ ଆଚରତି ।)

ସଖୀୟତି-ନିଜର ସଖା ଇଚ୍ଛା କରୁଅଛି । (ଆତ୍ମନଃ ସଖାୟମିଚ୍ଛତି ।)

ସଖୀୟତେ-ସଖା ପରି ଆଚରଣ କରୁଅଛି । (ସଖାଇବ ଆଚରତି ।)

ପରସ୍ମୈପଦ ଓ ଆତ୍ମନେପଦ ପ୍ରକ୍ରିୟା

ଅନୁକରୋତ-ଅନୁକରଣ କରୁଅଛି । (ପୁତ୍ରଃ ପିତରମନୁକରୋତି ।)

ପରାକରୋତ-ଆଶ୍ରାୟ କରୁଅଛି । (ବିଚାରପତିଃଆବେଦନଂ ପରାକରୋତି ।)

- ସଂକ୍ରୀତତି - ଶବ୍ଦ କରୁଅଛି । (ଶକଟଚକ୍ରଂ ସଂକ୍ରୀତତି ।)
 ସଂକ୍ରୀତତେ - ସମ୍ୟକ୍ କ୍ରୀତା କରୁଅଛି । (ରାମଃ ସଂକ୍ରୀତତେ ।)
 ଭୁନକ୍ତି - ପାଳନ କରୁଅଛି । (ରାଜା ପ୍ରଜାଃ ଭୁନକ୍ତି ।)
 ଭୁଞ୍ଜେ - ଭୋଜନ କରୁଅଛି । (ସଃ ଅନ୍ନଂ ଭୁଞ୍ଜେ ।)
 ଆଦଦାତି - ବିସ୍ତାର କରୁଅଛି । (ବ୍ୟାଘ୍ରଃ ମୁଖମାଦଦାତି ।)
 ଆଦରେ - ଆଦାୟ କରୁଛି । (ରାଜା କରମାଦରେ ।)
 ବସତି - ବାସ କରୁଅଛି । (ସ ଗୃହେ ବସତି ।)
 ବସ୍ତେ - ପିନ୍ଧୁଅଛି । (ରାମଃ ବସ୍ତ୍ରଂ ବସ୍ତେ ।)
 ଆହୃୟତି - ଡାକୁଅଛି । (ପିତା ପୁତ୍ରମାହୃୟତି ।)
 ଆହୃୟତେ-ସ୍ୱର୍ଗା କରୁଅଛି । (ଭୀମଃ ଦୁଃଶାସନଂ ଯୁଦ୍ଧାୟ ଆହୃୟତେ ।)
 ଉତ୍ତିଷ୍ଠତେ-ପ୍ରକୃତ ଉତ୍ଥାନ ବୁଝାଉନାହିଁ । (ଜନଃ ମୁକ୍ତୋ ଉତ୍ତିଷ୍ଠତେ ।)
 ଉତ୍ତିଷ୍ଠତି - ଉଠୁଅଛି । (ବ୍ରାହ୍ମଣଃ ଆସନାଦୁତ୍ତିଷ୍ଠତି ।)
 ସଞ୍ଚରତେ - ଯାନାଦିରେ ଭ୍ରମଣ କରୁଅଛନ୍ତି । (ରାଜା ରଥେନ ସଞ୍ଚରତେ ।)
 ସଞ୍ଚରତି - ଯାନାଦି ବିନା ଭ୍ରମଣ କରୁଅଛି । (ଦରିଦ୍ରଃ ପଥଃ ସଞ୍ଚରତି ।)
 ଆକ୍ରମତେ - ଜ୍ୟୋତି ପଦାର୍ଥର ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱଗମନ ବୁଝାଏ । (ସୂର୍ଯ୍ୟଃ ଆକ୍ରମତେ ।)
 ଆକ୍ରମତି-ଜ୍ୟୋତିହୀନ ପଦାର୍ଥର ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱଗମନ ବୁଝାଏ । (ଧୂମଃ ଆକ୍ରମତି ।)
 ପ୍ରକ୍ରମତେ - ଆରମ୍ଭ କରୁଅଛି । (ବାଳକଃ ପଠିତୁଂ ପ୍ରକ୍ରମତେ ।)
 ପ୍ରକ୍ରମତି - ଯାଉଅଛି । (ରାମଃ ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ପ୍ରକ୍ରମତି ।)
 ଉପକ୍ରମତେ - ଆରମ୍ଭ କରୁଅଛି । (ସ କ୍ରୀଡ଼ିତୁ ମୁପକ୍ରମତେ ।)
 ଉପକ୍ରମତି - ଆସୁଅଛି । (ଗୋବିନ୍ଦଃ କଟକାତ୍ ଉପକ୍ରମତି ।)

ଉଚ୍ଚରତି - ଅକର୍ମକ । (ଧୂମଃ ଉଚ୍ଚରତି ।)
 ଉଚ୍ଚରତେ - ସକର୍ମକ । (ଶିଷ୍ୟଃ ଗୁରୁବାକ୍ୟମୁଚ୍ଚରତେ ।)
 ସଞ୍ଜାନୀତେ - ଇଚ୍ଛା କରୁଅଛି । (ସ ଶତଂ ମୁଦ୍ରାଃ ସଞ୍ଜାନୀତେ ।)
 ସଞ୍ଜାନାତି - ସ୍ମରଣ କରୁଅଛି । (ପିତା ପୁତ୍ରଂ ସଞ୍ଜାନାତି ।)
 ଉପଯଜ୍ଞତେ - ବିବାହକରୁଅଛି । (ରାମଃ ସୀତାମୁପଯଜ୍ଞତେ ।)
 ଉପଯଜ୍ଞତି-ବଦଳାଉଛି । (କୃଷକଃ ଧାନେ୍ୟନ ମୁଦ୍‌ଗମୁପଯଜ୍ଞତି ।)
 ଆହତେ - ଅକର୍ମକ । (ସ ମମ ମସ୍ତକେ ଆହତେ ।)
 ଆହନ୍ତି - ସକର୍ମକ । (ବାଳକଃ ସାରମେୟମାହନ୍ତି ।)
 ଉତ୍ତପତେ - ଅକର୍ମକ । (ସୂର୍ଯ୍ୟଃ ଉତ୍ତପତେ ।)
 ଉତ୍ତପତି - ସକର୍ମକ । (ସୂର୍ଯ୍ୟଃ ପୃଥ୍ବୀମୁତ୍ତପତି ।)
 ବିବଦନ୍ତେ-ପରସ୍ପର ବିବାଦ କରୁଅଛନ୍ତି । (ବାଳକାଃ ମିଥଃ ବିବଦନ୍ତେ ।)
 ବିବଦନ୍ତି - ବିଶେଷ ଭାବରେ କହୁଅଛନ୍ତି । (ଜନାଃ ବିବଦନ୍ତି ।)
 ଯଜତେ - କ୍ରିୟାଫଳ କର୍ତ୍ତୃଗାମୀ । (ବ୍ରାହ୍ମଣଃ ଯଜତେ ।)
 ଯଜତି - କ୍ରିୟାଫଳ ପରଗାମୀ । (ପୁରୋହିତଃ ଯଜତି ।)
 ସେହିପରି ଦାସ୍ୟତି, ଦାସ୍ୟତେ, କରୋତି, କୁରୁତେ ପ୍ରଭୃତି ହୁଏ ।
 ସୃଜତେ-କର୍ତ୍ତାର ଭକ୍ତି ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଅଛି । (ଭକ୍ତଃ ମାଳାଂ ସୃଜତେ ।)
 ସୃଜତି-କର୍ତ୍ତାର ଭକ୍ତି ପ୍ରକାଶିତ ହେଉନାହିଁ । (ମାଳାକାରଃ ମାଳାଂ ସୃଜତି ।)

କୃଦନ୍ତ

ପ୍ରେଷ୍ୟ - ବାସକରି । ପ୍ରବସ୍ୟ - ପିନ୍ଧି ।
 ଉଷିରା - ବାସକରି । ବସିରା - ପିନ୍ଧି ।
 ବସିରୁମ୍ - ବାସ କରିବା ପାଇଁ । ବସୁମ୍ - ପିନ୍ଧିବା ପାଇଁ ।
 ପରିତ୍ୟାଜ୍ୟ-ପରିତ୍ୟାଗର ଯୋଗ୍ୟ । ପରିତ୍ୟାଜ୍ୟ-ପରିତ୍ୟାଗ କରି ।

ଅଭିଧାୟ - କହି ।	ନିଧାୟ - ରଖୁ ।
ଲଭ୍ୟମାନଃ-ଲାଭ କରା ହେଉଥିବା ।	ଲଭମାନଃ - ଲାଭ କରୁଥିବା ।
ନିଶାମ୍ୟ - ଦେଖୁ ।	ନିଶମ୍ୟ - ଶୁଣି ।
ଉତ୍ଥାୟ - ଉଠି ।	ଉତ୍ଥାପ୍ୟ - ଉଠାଇ ।
ପାତ୍ନା - ପାନକରି ।	ପାତ୍ନା - ରକ୍ଷାକରି ।
ପ୍ରଦାୟ - ପ୍ରଦାନ କରି ।	ପ୍ରଦେୟଃ - ପ୍ରଦାନର ଯୋଗ୍ୟ ।
ଗୃହୀତା - ଗୃହଣ କରାଯାଇଥିବା ସ୍ତ୍ରୀ ।	ଗୃହୀତା - ଗୃହଣ କର୍ତ୍ତା ।
ସେବମାନଃ-ସେବା କରୁଥିବା ।	ସେବ୍ୟମାନଃ- ସେବା କରାହେଉଥିବା ।

ଅନୁଶୀଳନୀ

୧. ପ୍ରଭେଦଂ ପ୍ରଦର୍ଶୟତ -

ନାରିକେଳମ୍ - ନାରିକେଳଃ,	ପ୍ରଦାୟ - ପ୍ରଦାପ୍ୟ,
ଆସୀନଃ - ଆସନମ୍,	ପୀତାମ୍ବରଃ - ପୀତାମ୍ବରମ୍,
ବିଶତି - ବସତି,	ରୋହୟତି - ରୋପୟତି ।

୨. ବାକ୍ୟେନ ପ୍ରଦର୍ଶୟତ -

ସଞ୍ଜାନାତି, ପ୍ରବସ୍ୟ, ରଜୟତି, ଉଦନ୍ୟତି, ସୁଗନ୍ଧଃ, ଆସ୍ତେ,
ଚଳୟତି, ପ୍ରକ୍ରାମତି ।

୩୧- ଅଶୁଦ୍ଧି - ସଂଶୋଧନ

୧. ଅହଂ ପଞ୍ଚାନି ଫଳାନି ଗୃହଂ ନୟାମି ।

(ଶୁଦ୍ଧବାକ୍ୟ) = (ଶୁ) ଅହଂ ପଞ୍ଚ ଫଳାନି ଗୃହଂ ନୟାମି ।

୨. ସଃ, ଦ୍ଵମ୍, ଅହଂ ଚ ମନ୍ଦିରଂ ଗଚ୍ଛନ୍ତି ।

(ଶୁ) - ସଃ, ଦ୍ଵମ୍, ଅହଂ ଚ ମନ୍ଦିରଂ ଗଚ୍ଛାମଃ ।

୩. ଗୋବିନ୍ଦଃ ଗୁରବେ ନମସ୍କରୋତି ।

(ଶୁ) - ଗୋବିନ୍ଦଃ ଗୁରୁଂ ନମସ୍କରୋତି ।

୪. କବିଃ ରାଜଃ ଧନଂ ଯାଚତେ ।

(ଶୁ) - କବିଃ ରାଜାନଂ ଧନଂ ଯାଚତେ ।

୫. ଦେବଦତ୍ତଃ ଯଜ୍ଞଦତ୍ତସ୍ୟ ମିତ୍ରଃ ଆସାତ୍ ।

(ଶୁ) - ଦେବଦତ୍ତଃ ଯଜ୍ଞଦତ୍ତସ୍ୟ ମିତ୍ରମାସାତ୍ ।

୬. ଗୁରୁଃ ଶିଷ୍ୟାନ୍ ଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରଦଦାତି ।

(ଶୁ) - ଗୁରୁଃ ଶିଷ୍ୟତ୍ୟଃ ଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରଦଦାତି ।

୭. ପାଠସ୍ୟ ପୂରିତେ ସତି ଅବକାଶଃ ଭବିଷ୍ୟତି ।

(ଶୁ) - ପାଠେ ପୂରିତେ ସତି ଅବକାଶଃ ଭବିଷ୍ୟତି ।

୮. ବଚ୍ଚଃ ତ୍ରିଷ୍ଟୁ ଦିବସେଷୁ ବ୍ୟାକରଣମ୍ ଅଧାତବାନ୍ ।

(ଶୁ) - ବଚ୍ଚଃ ତ୍ରିଭିର୍ଦିବସୈଃ ବ୍ୟାକରଣମ୍ ଅଧାତବାନ୍ ।

୯. ଶ୍ୟାମା ମମ ବଚନାନି ବିଶ୍ଵସିତି ।

(ଶୁ) - ଶ୍ୟାମା ମମ ବଚନେଷୁ ବିଶ୍ଵସିତି ।

୧୦. ବାନରଃ ଶିଳାୟାମ୍ ଅଧିଶେତେ ସ୍ଥ ।

(ଶୁ) - ବାନରଃ ଶିଳାମଧିଶେତେ ସ୍ଥ ।

୧୧. କୁପୁତ୍ରଃ କଦାପି ସ୍ବପିତୁଃ ପ୍ରେମପାତ୍ରଃ ନ ଭବତି ।

(ଶ୍ରୁ) - କୁପୁତ୍ରଃ କଦାପି ସ୍ବପିତୁଃ ପ୍ରେମପାତ୍ରଂ ନ ଭବତି ।

୧୨. ଶୁଣାଃ ଗୁଣିଷ୍ଠ ପୂଜାସ୍ଥାନାନି ।

(ଶ୍ରୁ) - ଗୁଣାଃ ଗୁଣିଷ୍ଠ ପୂଜାସ୍ଥାନମ୍ ।

୧୩. ରାମଃ ବିବାହସ୍ୟ ଅନନ୍ତରଂ ସୀତାଂ ପରିଣାତବାନ୍ ।

(ଶ୍ରୁ) - ରାମଃ ବିବାହାଦନନ୍ତରଂ ସୀତାଂ ପରିଣାତବାନ୍ ।

୧୪. ଅସ୍ୟ ନଗରସ୍ୟ ଉତ୍ତରଂ ନଦୀ ବହତି ।

(ଶ୍ରୁ) - ଅସ୍ୟ ନଗରସ୍ୟ ଉତ୍ତରେଣ ନଦୀ ବହତି ।

୧୫. ତତଃ ସା ବାଳା ଗୁରୋଃ କୃପାଭାଜନଃ ଜାତଃ ।

(ଶ୍ରୁ) - ତତଃ ସା ବାଳା ଗୁରୋଃ କୃପାଭାଜନଂ ଜାତା ।

୧୬. ଅସ୍ୟ ବନସ୍ୟ ଅଭିତଃ (ପରିତଃ / ସର୍ବତଃ) କ୍ଷେତ୍ରମ୍ ଅସ୍ତି ।

(ଶ୍ରୁ) - ଇଦଂ ବନମ୍ ଅଭିତଃ (ପରିତଃ / ସର୍ବତଃ) କ୍ଷେତ୍ରମ୍ ଅସ୍ତି ।

୧୭. କୃଷ୍ଣସ୍ୟ ରତେ ନ କୋଽପି ଉଦ୍ଧର୍ତ୍ତୁଂ ଶକ୍ନୋତି ।

(ଶ୍ରୁ) - କୃଷ୍ଣାତ୍ ରତେ ନ କୋଽପି ଉଦ୍ଧର୍ତ୍ତୁଂ ଶକ୍ନୋତି ।

୧୮. ପିତା ସ୍ବଶିଶ୍ଠଂ ସ୍ନିହ୍ୟତି ।

(ଶ୍ରୁ) - ପିତା ସ୍ବଶିଶୌ ସ୍ନିହ୍ୟତି ।

୧୯. ଗଚ୍ଛତୀଂ ବାଳିକାଂ ପୁଷ୍ପଂ ଦେହି ।

(ଶ୍ରୁ) - ଗଚ୍ଛତ୍ବେ୍ୟ ବାଳିକାୟୈ ପୁଷ୍ପଂ ଦେହି ।

୨୦. ବିଦ୍ଵାନାନାଂ ମନେଷୁ ଭଗବାନସ୍ୟ କୀଦୃଶଃ କଚ୍ଚନା ବର୍ତ୍ତତି ।

(ଶ୍ରୁ) - ବିଦୁଷାଂ ମନଃସୁ ଭଗବତଃ କୀଦୃଶା କଚ୍ଚନା ବର୍ତ୍ତତେ ।

୨୧. ଭାରବିସ୍ୟ ଛନ୍ଦୋଃ ସର୍ବେ ଜଗତି ତସ୍ୟ କୀର୍ତ୍ତିଃ ପ୍ରସରତ୍ ।

(ଶ୍ରୁ) - ଭାରବେଃ ଛନ୍ଦୋଭିଃ ସର୍ବସ୍ମିନ୍ ଜଗତି ତସ୍ୟ କୀର୍ତ୍ତିଃ ପ୍ରାସରତ୍ ।

୨୨. ବହବୋ ଦାନବାଃ ସ୍ବକୁବୁଦ୍ଧିନା ଅମରନ୍ ।

(ଶ୍ରୁ) - ବହବଃ ଦାନବାଃ ସ୍ବକୁବୁଦ୍ଧିଭିଃ ଅମ୍ରିୟନ୍ତ ।

୨୩. ଶୀତୋଷ୍ଠେ ସଦା ସହିତବୈଧା ଦଧୂତୃତୌ ପ୍ରତିଦିନେ ଭୁଞ୍ଜିତବ୍ୟୌ ଚ ।

(ଶୁ) - ଶୀତୋଷ୍ଠୌ ସଦା ସୋଡ଼ବ୍ୟୌ ପ୍ରତିଦିନଂ ଚ ଦଧୂତୃତଂ ଭୋକ୍ତବ୍ୟମ୍ ।

୨୪. ଅସତ୍ୟସ୍ୟ ଚିତ୍ତୟନ୍ ପରସ୍ୟ ଧନଂ ଗୃହଣନ୍ ଧନବାନେଷୁ ମମ ଶ୍ରଦ୍ଧା ନାସ୍ତି ।

(ଶୁ) - ଅସତ୍ୟଂ ଚିତ୍ତୟନ୍ ପରସ୍ୟ ଧନଂ ଗୃହଣୟନ୍ ଧନବସ୍ତୁ ମମ ଶ୍ରଦ୍ଧା ନାସ୍ତି ।

୨୫. ଦଧୂମ୍ ଅଦିତ୍ୱା ପୟଂ ନିପାତ୍ୱା ଚ ତସ୍ୟୈ କନ୍ୟାୟୈ ଧନଂ ଯଜ୍ଞ ।

(ଶୁ) - ଦଧୂ ଜଗଧୂ, ପୟଃ ନିପାୟ ଚ ତସ୍ୟୈ କନ୍ୟାୟୈ ଧନଂ ଯଜ୍ଞ ।

୨୬. ଅହଂ ବୁଦୁଷତି, ତ୍ୱଂ ଦିଦାସତି, ବୟଂ ଲିଲିଷ୍ଠତି, ଯୁବାଂ ବିବଧୂବା
ଆବାଂ ଦିଦୃଶିଷତି ଚ ।

(ଶୁ) - ଅହଂ ବିବକ୍ଷାମି, ତ୍ୱ ଦିଦୃସି, ବୟଂ ଲିପସ୍ୟାମହେ, ଯୁବାଂ ବିବଧୂଷଃ,
ଆବାଂ ଚ ଦିଦୃକ୍ଷାବହେ ।

୨୭. ଦୁଷ୍ଟସ୍ୟ ସେବନ୍ କୁକ୍ଷେତ୍ରେ ଅଧିଶୟନ୍ ବା ପୁରୁଷୋ ମାଂ ନ
ରୋଚତେ ।

(ଶୁ) - ଦୁଷ୍ଟଂ ସେବମାନଃ କୁକ୍ଷେତ୍ରମ୍ ଅଧିଶୟାନଃ ବା ପୁରୁଷୋ ମହ୍ୟଂ ନ
ରୋଚତେ ।

୨୮. ସପ୍ତମାୟାଂ କକ୍ଷାୟାଂ ଶିକ୍ଷତା ସଦଗ୍ରହାନ୍ ଅଧୀୟତା ବାଳିକାୟାଂ ମମ
ଆଦରୋଽସ୍ତି ।

(ଶୁ) - ସପ୍ତମ୍ୟାଂ କକ୍ଷାୟାଂ ଶିକ୍ଷୟନ୍ତ୍ୟାଂ ସଦଗ୍ରହାନ୍ ଅଧୀୟାନାୟାଂ
ବାଳିକାୟାଂ ମମ ଆଦରୋଽସ୍ତି ।

୨୯. ଶୋଭନଂ ଗିରଂ ବଦିତ୍ୱା ବାଳକାତ୍ ପ୍ରଶ୍ନଂ ପୃଛିତ୍ୱାସୌ ଗାମଦୁହତ୍ ।

(ଶୁ) - ଶୋଭନାଂ ଗିରମ୍ ଉଦିତ୍ୱା, ବାଳକଂ ପ୍ରଶ୍ନଂ ପୃଷ୍ଠା ଅସୌ ଗାମଧୁଷତ୍ ।

୩୦. ଏଷୋ ମାନବୋ ଦିବତି, ଧନଂ ଭିକ୍ଷତି, ବୁଦ୍ଧିବାନମସ୍ତୁୟତି, ବିଷଂ
ଭୁଞ୍ଜତି ଚ ।

(ଶୁ) - ଏଷ ମାନବୋ ଦାବ୍ୟତି, ଧନଂ ଭିକ୍ଷତେ, ବୁଦ୍ଧିମତେ ଅସ୍ତୁୟତି ବିଷଂ
ଚ ଭୁଞ୍ଜେ ।

୩୧. ହସନ୍ତା ବାଳିକାୟାଃ ସୁନ୍ଦରାଃ ସଖ୍ୟା ତ୍ରାଣି ଗ୍ରନ୍ଥାନି ଅପଠନ୍ତ ।

(ଶୁ) - ହସନ୍ତାୟାଃ ବାଳିକାୟାଃ ସୁନ୍ଦର୍ଯ୍ୟାଃ ସଖ୍ୟାଃ ତ୍ରାନ୍ ଗ୍ରନ୍ଥାନ୍ ଅପଠନ୍ ।

୩୨. ଜଗନ୍ନାତାୟାଃ ଓଜଂ ନିରାକ୍ଷିତ୍ୱେନ୍ଦୋର୍ଜ୍ୟୋତିଂ କଃ ସ୍ମୃହ୍ୟତି ।

(ଶୁ) - ଜଗନ୍ନାତୁଃ ଓଜଃ ନିରାକ୍ଷ୍ୟ ଜନ୍ଦୋର୍ଜ୍ୟୋତିଷେ କଃ ସ୍ମୃହ୍ୟତି ।

୩୩. ତ୍ୱଂ ଶିରଂ ପ୍ରକ୍ଷାଳିତ୍ୱା, ନଭଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା, ବକ୍ଷେ ତୈଳଂ ମର୍ଦ୍ଦିତ୍ୱା ସ୍ରୋତେ ସ୍ନାହି ।

(ଶୁ) - ତ୍ୱଂ ଶିରଃ ପ୍ରକ୍ଷାଳ୍ୟ, ନଭଃ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା, ବକ୍ଷସି ତୈଳଂ ମର୍ଦ୍ଦିତ୍ୱା ସ୍ରୋତସି ସ୍ନାହି ।

୩୪. ରାମୋ ଭୃତ୍ୟଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ କାରୟତି ଶିଷ୍ୟେଣ ଗ୍ରାମେ ଗମୟତି,
ସେବକେନ ଭାରଂ ବାହୟତି ଚ ।

(ଶୁ) - ରାମଃ ଭୃତ୍ୟେନ କାର୍ଯ୍ୟଂ କାରୟତି, ଶିଷ୍ୟଂ ଗ୍ରାମଂ ଗମୟତି,
ସେବକେନ ଚ ଭାରଂ ବାହୟତି ।

୩୫. ଜୀର୍ଣ୍ଣାନ୍ ବାସାଂସି ତ୍ୟଜିତ୍ୱା ସୋ ଗାଂ ଦୁହିତୁମାରଭତି ।

(ଶୁ) - ଜୀର୍ଣ୍ଣାନି ବାସାଂସି ତ୍ୟଜ୍ତ୍ୱା ସଃ ଗାଂ ଦୋଷୁମାରଭତେ ।

୩୬. ଆବାଂ ତତ୍ର ସାଦକ୍ଷ୍ୟତି, ବସିକ୍ଷ୍ୟତି, ଭୋଜନଂ ପଚିକ୍ଷ୍ୟତି, ଭକ୍ଷିକ୍ଷ୍ୟତି,
ପ୍ରଭୁଂ ନମିକ୍ଷ୍ୟତି ଚ ।

(ଶୁ) - ଆବାଂ ତତ୍ର ସଦ୍‌ସ୍ୟାବଃ, ବଦ୍‌ସ୍ୟାମଃ, ଭୋଜନଂ ପକ୍ଷ୍ୟାବଃ,
ଭକ୍ଷୟିକ୍ଷ୍ୟାବଃ ପ୍ରଭୁଂ ଚ ନମ୍‌ସ୍ୟାବଃ ।

୩୭. ତେ ତବ ଦାରାଃ ଭବନ୍ତି ।

(ଶୁ) - ସା ତବ ଦାରାଃ ଭବନ୍ତି ।

୩୮. ବିରାଡ୍‌ରୂପେ ଅର୍ଜୁନଃ କୃଷ୍ଣସ୍ୟ ମହିମାମ୍ ଅପଶ୍ୟତ୍ ।

(ଶୁ) - ବିରାଡ୍‌ରୂପେ ଅର୍ଜୁନଃ କୃଷ୍ଣସ୍ୟ ମହିମାନମପଶ୍ୟତ୍ ।

୩୯. ସର୍ବଃ ସର୍ବଂ ନ ଜାନନ୍ତି ।

(ଶୁ) - ସର୍ବଃ ସର୍ବଂ ନ ଜାନାତି ।

୪୦. ମମ ପାଶ୍ୱେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ନାସ୍ତି ।

(ଶୁ) - ମମ ପାଶ୍ୱେ ଲକ୍ଷ୍ମୀଃ ନାସ୍ତି ।

୪୧. ଅନ୍ୟ ଜନ୍ମେ ହିରଣ୍ୟକଶିପୁଃ ରାବଣଃ ଅଭବତ୍ ।

(ଶୁ) - ଅନ୍ୟସ୍ମିନ୍ ଜନ୍ମନି ହିରଣ୍ୟକଶିପୁଃ ରାବଣଃ ଅଭବତ୍ ।

୪୨. ରାମସ୍ୟ ମନେ ରାକ୍ଷସାଃ ଯଶଂନ କୃତ୍ୱା ଭୟମ୍ ଅକୁର୍ବନ୍ ।

(ଶୁ) - ରାମସ୍ୟ ମନସି ରାକ୍ଷସାଃ ଯଶଃ ନ କୃତ୍ୱା ଭୟମକୁର୍ବନ୍ ।

୪୩. ତଦା ଶୃଗାଳଃ ପଞ୍ଚଦ୍ ପ୍ରାପ୍ତଃ ।

(ଶୁ) - ତଦା ଶୃଗାଳଃ ପଞ୍ଚଦ୍ ପ୍ରାପ୍ତବାନ୍ ।

୪୪. ଜମ୍ ପୁଷ୍ପକଂ ପଠତ ।

(ଶୁ) - ଜଦ୍ ପୁଷ୍ପକଂ ପଠତ ।

୪୫. ସଃ ମହତି ଆପଦି ନିପତ୍ୟ ମହାନ ଶର୍ମମ୍ ପ୍ରାପ୍ନୋତ୍ ।

(ଶୁ) - ସ ମହତ୍ୟାମାପଦି ନିପତ୍ୟ ମହତ୍ ଶର୍ମ ପ୍ରାପ୍ନୋତ୍ ।

୪୬. ମାର୍ଗେ ହସ୍ତିଃ ପଳାୟତେ ।

(ଶୁ) - ମାର୍ଗେ ହସ୍ତୀ ପଳାୟତେ ।

୪୭. ଚୌରଃ ମିଥ୍ୟାଂ ବଦତି ।

(ଶୁ) - ଚୌରଃ ମିଥ୍ୟା ବଦତି ।

୪୮. ବାଳକେନ ହରିଣା ଦୃଷ୍ଟଃ ।

(ଶୁ) - ବାଳକେନ ହରିଣା ଦୃଷ୍ଟା ।

୪୯. ପିତାପୁତ୍ରୌ ଉଦ୍ୟାନଂ ଗତବାନ୍ ।

(ଶୁ) - ପିତୃପୁତ୍ରୌ ଉଦ୍ୟାନଂ ଗତବତ୍ତୌ ।

୫୦. ଗୋପାଳଃ ଜଳଂ ବିହରଣଂ କରୋତି ।

(ଶୁ) - ଗୋପାଳଃ ଜଳସ୍ୟ ବିହରଣଂ କରୋତି ।

୫୧. ଅଶୋକଃ ରାଜ୍ୟଂ ଶାସନଂ ଚକାର ।

(ଶୁ) - ଅଶୋକଃ ରାଜ୍ୟସ୍ୟ ଶାସନଂ ଚକାର ।

୫୨. ଗୁରୁଃ ଶିଷ୍ୟାତ୍ ଅବଦିତ୍ ।

(ଶୁ) - ଗୁରୁଃ ଶିଷ୍ୟମ୍ ଅବଦିତ୍ ।

୫୩. ବାଳକଃ ଚନ୍ଦ୍ରମାଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ପ୍ରସାଦତି ।

(ଶୁ) - ବାଳକଃ ଚନ୍ଦ୍ରମସ୍ୟଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ପ୍ରସାଦତି ।

୫୪. ନୃତ୍ୟନ୍ ନାରୀ ଦର୍ଶନୀୟଃ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଃ ।

(ଶୁ) - ନୃତ୍ୟନ୍ତୀ ନାରୀ ଦର୍ଶନୀୟା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟା ।

୫୫. ବିଦେଶୀୟେଷୁ ଗତେଷୁ ଅସ୍ଥାକଂ ଦେଶସ୍ୟ ନବୀନକରଣଃ ଅଭବତ୍ ।

(ଶୁ) - ବିଦେଶୀୟେଷୁ ଗତେଷୁ ଅସ୍ଥାକଂ ଦେଶସ୍ୟ ନବୀନକରଣମଭବତ୍ ।

୫୬. ତଦନନ୍ତରମ୍ ଅସ୍ଥାକଂ ଦେଶେ ରାଷ୍ଟ୍ରୀୟଚେତନାୟାଃ ଜାଗରିତ ଅଭୂତ୍ ।

(ଶୁ) - ତଦନନ୍ତରମ୍ ଅସ୍ଥାକଂ ଦେଶେ ରାଷ୍ଟ୍ରିୟଚେତନାୟାଃ ଜାଗରଣମଭୂତ୍ ।

୫୭. ଅୟମ୍ ପର୍ବତୋ ବହିମାନ ଧୂମ୍ରଭାତ୍ ।

(ଶୁ) - ଅୟଂ ପର୍ବତୋ ବହିମାନ ଧୂମ୍ରବଭ୍ରାତ୍ ।

୫୮. ଅସ୍ୟ ବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ୟ ଉନ୍ନତେଃ ଶ୍ରେୟମ୍ ପ୍ରାଚୀର୍ଯ୍ୟହୋଦୟଃ ଲଭତେ ।

(ଶୁ) - ଅସ୍ୟ ବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ୟୋନ୍ନତେଃ ଶ୍ରେୟଃ ପ୍ରାଚୀର୍ଯ୍ୟହୋଦୟଃ ଲଭତେ ।

୫୯. ସର୍ବପ୍ରଥମଂ ଭାରତୀୟେଷୁ ଏବ ସଂସ୍କୃତେଃ ଉଦୟଂ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚରଂ ଭବତି ।

(ଶୁ) - ସର୍ବପ୍ରଥମଂ ଭାରତୀୟେଷୁ ଏବ ସଂସ୍କୃତେଃ ଉଦୟଃ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚରଃ ଭବତି ।

୬୦. ଅତଃ ମାନବୈଃ ସ୍ୱକର୍ତ୍ତବ୍ୟେଷୁ ସଂଲଗ୍ନଂ ଭବିତବ୍ୟମ୍ ।

(ଶୁ) - ଅତଃ ମାନବୈଃ ସ୍ୱକର୍ତ୍ତବ୍ୟେଷୁ ସଂଲଗ୍ନୈଃ ଭବିତବ୍ୟମ୍ ।

୬୧. ସଂନ୍ୟାସଃ ଚତୁର୍ଥୁ ଆଶ୍ରମେଷୁ ଅତିମମ୍ ଆଶ୍ରମମ୍ ଅସ୍ତି ।

(ଶୁ) - ସଂନ୍ୟାସଃ ଚତୁର୍ଥୁ ଆଶ୍ରମେଷୁ ଅତିମଃ ଆଶ୍ରମଃ ଅସ୍ତି ।

୬୨. ଭାରତୀୟସଂସ୍କୃତିଃ ସଂସ୍କୃତିଷୁ ପ୍ରାଚୀନତରା ।

(ଶୁ) - ଭାରତୀୟସଂସ୍କୃତିଃ ସଂସ୍କୃତିଷୁ ପ୍ରାଚୀନତମା ।

୬୩. ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଃ ପାଣ୍ଡବାନ୍ନାସ୍ମିହ୍ୟତ୍ ।

(ଶୁ) - ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଃ ପାଣ୍ଡବେଷୁ ନ ଅସ୍ମିହ୍ୟତ୍ ।

୬୪. ସା ମମ ବଚନଂ ନ ବିଶ୍ୱସିତି ।

(ଶୁ) - ସା ମମ ବଚନେ ବ ବିଶ୍ୱସିତି ।

୬୫. ହେ ଜଗନ୍ନାଥ ! ମେ ସର୍ବାଣି ପାପାନି କ୍ଷମସ୍ୱ ।

(ଶୁ) - ହେ ଜଗନ୍ନାଥ ମମ ସର୍ବାଣି ପାପାନି କ୍ଷମସ୍ୱ ।

୬୬. ଦୁର୍ଜନଃ ସଜ୍ଜନାନାଂ ନିନ୍ଦତି ।

(ଶୁ) - ଦୁର୍ଜନଃ ସଜ୍ଜନାନ୍ ନିନ୍ଦତି ।

୬୭. ଶିଶୁଃ ଶିଳାୟାଂ ଅଧିଶେତେ ।

(ଶୁ) - ଶିଶୁଃ ଶିଳାଂ ଅଧିଶେତେ ।

୬୮. କ୍ରୋଧଃ ଲୋଭଃ ସଦା ତ୍ୟାଜ୍ୟେ ।

(ଶୁ) - କ୍ରୋଧଃ ଲୋଭଃ ସଦା ତ୍ୟାଜ୍ୟେ ।

୬୯. ମାତ ଚ ପିତା ଚ ପାଳିତବ୍ୟେ ।

(ଶୁ) - ମାତା ପିତା ଚ ପାଳିତବ୍ୟେ ।

୭୦. ବିଦୁଷକଃ ସଦୃଂ ଗଦା ରାଜାନଂ ନ୍ୟବେଦୟତ୍ ।

(ଶୁ) - ବିଦୁଷକଃ ସଦୃଂ ଗଦା ରାଜେ ନ୍ୟବେଦୟତ୍ ।

୭୧. ପ୍ରାଚୀର୍ଯ୍ୟଃ ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ପରିତଃ ପ୍ରାକାରଂ ନିର୍ମାପୟତି ।

(ଶୁ) - ପ୍ରାଚୀର୍ଯ୍ୟଃ ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ପରିତଃ ପ୍ରାକାରଂ ନିର୍ମାପୟତି ।

୭୨. ବିଦ୍ୟାବିଷୟେ ଗୁରୁଜନାଃ ନ ଦୋଷାସ୍ତଦାଃ ।

(ଶୁ) - ବିଦ୍ୟାବିଷୟେ ଗୁରୁଜନାଃ ନ ଦୋଷାସ୍ତଦଂ ।

୭୩. ହିମାଳୟଃ ଭାରତସ୍ୟ ଉତ୍ତରଃ ବିଦ୍ୟତେ ।

(ଶୁ) - ହିମାଳୟଃ ଭାରତସ୍ୟୋତ୍ତରେଣ ବିଦ୍ୟତେ ।

୭୪. ସଃ ପୁରୁଷଃ ପାଦସ୍ୟ ଖଞ୍ଜଃ, ଅକ୍ଷଃ କାଶଃ, ମୁଖସ୍ୟ ମୂଳଃ,

ଶ୍ରୋତ୍ରସ୍ୟ ବଧିରଃ ଅସ୍ତି ।

(ଶୁ) - ସ ପୁରୁଷଃ ପାଦେନ ଖଞ୍ଜଃ, ଅକ୍ଷା କାଶଃ, ମୁଖେନ ମୂଳଃ,

ଶ୍ରୋତ୍ରେଣ ବଧିରଃ ଅସ୍ତି ।

୭୫. ଦୂତାଃ ସର୍ବଂ ବୃତ୍ତାନ୍ତଂ ରାମମ୍ ଅକଥୟନ୍ ।

(ଶୁ) - ଦୂତାଃ ସର୍ବଂ ବୃତ୍ତାନ୍ତଂ ରାମାୟ ଅକଥୟନ୍ ।

୭୬. ବାଳକଃ ବ୍ୟାଘ୍ରଂ ବିଭୀତି ।

(ଶୁ) - ବାଳକଃ ବ୍ୟାଘ୍ରାତ୍ ବିଭୀତି ।

୭୭. ଦ୍ଵାମ୍ ଅନଧ୍ୟୟନମ୍ ରୋଚତେ ।

(ଶୁ) - ତୁଭ୍ୟମ୍ ଅନଧ୍ୟୟନଂ ରୋଚତେ ।

୭୮. ବର୍ଷଦ୍ଵୟେ ସକୃଦପି ଭବାନ୍ ମମ ଗୃହେ ନ ଆଗଚ୍ଛଃ ।

(ଶୁ) - ବର୍ଷଦ୍ଵୟେ ସକୃଦପି ଭବାନ୍ ମମ ଗୃହଂ ନାଗଚ୍ଛତ୍ ।

୭୯. ସଃ ରଥଯାନେନ ନଗରଂ ଯାତି ।

(ଶୁ) - ସ ରଥଯାନେନ ନଗରଂ ଯାତି ।

୮୦. ମୂର୍ଖେଣ ବିଦୁଷାଂ ସଭା ନ ପ୍ରବେଷ୍ୟମ୍ ।

(ଶୁ) - ମୂର୍ଖେଣ ବିଦୁଷାଂ ସଭା ନ ପ୍ରବେଷ୍ୟା ।

୮୧. ବୁଦ୍ଧସ୍ୟ ଭାର୍ଯ୍ୟାୟାଃ ରାହୁଲୋ ନାମ ପୁତ୍ରଃ ଅଜାୟତ ।

(ଶୁ) - ବୁଦ୍ଧସ୍ୟ ଭାର୍ଯ୍ୟାୟାଂ ରାହୁଲୋ ନାମ ପୁତ୍ରଃ ଅଜାୟତ ।

୮୨. ଭବାନ୍ ଦୁଷ୍ଟାନାଂ ସହ କଥଂ ଗଚ୍ଛତି ?

(ଶୁ) - ଭବାନ୍ ଦୁଷ୍ଟେଷ୍ଠ ସହ କଥଂ ଗଚ୍ଛତି ?

୮୩. ଜମଂ ଦିବସମାରତ୍ୟ ସାମୁଦ୍ରିକଃ ଅବକାଶଃ ଅଭବତ୍ ।

(ଶୁ) - ଅସ୍ମାତ୍ ଦିବସାଦାରତ୍ୟ ସାମୁଦ୍ରିକଃ ଅବକାଶଃ ଅଭବତ୍ ।

୮୪. ଅତ୍ରସ୍ୟ ସର୍ବେ ଜନାଃ ସନ୍ତି, ପରନ୍ତୁ ତତ୍ରସ୍ତ୍ରଃ କୋଽପି ଜନୋ ନାସ୍ତି ।

(ଶୁ) - ଅତ୍ରତ୍ୟାଃ ସର୍ବେ ଜନାଃ ସନ୍ତି, ପରନ୍ତୁ ତତ୍ରସ୍ତ୍ରଃ କୋଽପି ଜନୋନାସ୍ତି ।

୮୫. ଜମାଂ ଲେଖନୀଂ ରାମସ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନଂ ନାସ୍ତି ।

(ଶୁ) - ଅନୟା ଲେଖନ୍ୟା ରାମସ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନଂ ନାସ୍ତି ।

୮୭. ସବଳା ନିର୍ବଳାନ୍ ଶାସତେ ।

(ଶୁ) - ସବଳାଃ ନିର୍ବଳାନ୍ ଶାସତେ ।

୮୭. ଗୋପଃ ଗାବଂ ପୟାନ୍ ଦୋଷ୍ଠି ।

(ଶୁ) - ଗୋପଃ ଗାଂ ପୟଃ ଦୋଷ୍ଠି ।

୮୮. ସ୍ୱାମୀ ଭୃତ୍ୟଂ ନଗରଂ ଗମୟତି ।

(ଶୁ) - ସ୍ୱାମୀ ଭୃତ୍ୟେନ ନଗରଂ ଗମୟତି ।

୮୯. ସିଂହଃ ବନସ୍ୟ ଶାସତେ ।

(ଶୁ) - ସିଂହଃ ବନଂ ଶାସ୍ତେ ।

୯୦. ରାଜା ପ୍ରଜାନାମ୍ ପାଳୟତି ।

(ଶୁ) - ରାଜା ପ୍ରଜାଃ ପାଳୟତି ।

୯୧. ଅତ୍ର ପଞ୍ଚ ପୁତ୍ରକମ୍ ଅସ୍ତି ।

(ଶୁ) - ଅତ୍ର ପଞ୍ଚ ପୁତ୍ରକାନି ସନ୍ତି ।

୯୨. ବ୍ୟାସଃ ଯୁଧିଷ୍ଠିରମ୍ ଉବାଚ - ଅଳଂ ବିଷାଦସ୍ୟ ।

(ଶୁ) - ବ୍ୟାସଃ ଯୁଧିଷ୍ଠିରମ୍ ଉବାଚ - ଅଳଂ ବିଷାଦେନ ।

୯୩. ସଃ ସ୍ୱମିତ୍ରେଃ ପ୍ରେମେନ ବ୍ୟବହରତି ।

(ଶୁ) - ସଃ ସ୍ୱମିତ୍ରେଃ ପ୍ରେମଣା ବ୍ୟବହରତି ।

୯୪. ଗୁରୁଃ ଶିଷ୍ୟାତ୍ ପ୍ରଶ୍ନଂ ପୂଚ୍ଛତି ।

(ଶୁ) - ଗୁରୁଃ ଶିଷ୍ୟଂ ପ୍ରଶ୍ନଂ ପୂଚ୍ଛତି ।

୯୫. ତ୍ରିଦେବଂ ନମଃ ।

(ଶୁ) - ତ୍ରିଦେବାୟ ନମଃ ।

୯୬. ପିତୁଃ ଭୋଜନଂ କୃତେ ସତି ପୁତ୍ରଃ ଫଳଂ ଆନୟତ୍ ।

(ଶୁ) - ପିତରି ଭୋଜନଂ କୃତବତି ସତି ପୁତ୍ରଃ ଫଳମାନୟତ୍ ।

୯୭. ଅତ୍ର ଗୁରବଃ ଏବ ପ୍ରମାଣଃ ସନ୍ତି ।

(ଶୁ) - ଅତ୍ର ଗୁରବଃ ଏବ ପ୍ରମାଣଂ ସନ୍ତି ।

୯୮. ତଦା ସଃ ସ୍ୱପ୍ରାଣଂ ଅତ୍ୟଜତ୍ ।

(ଶୁ) - ତଦା ସଃ ସ୍ୱପ୍ରାଣାନ୍ ଅତ୍ୟଜତ୍ ।

୯୯. ତସ୍ୟ ଗୃହେ ଚତୁରଃ କନ୍ୟାଃ, ତିସ୍ରଃ ପଲାନି ସନ୍ତି ।

(ଶୁ) - ତସ୍ୟ ଗୃହେ ଚତସ୍ରଃ କନ୍ୟାଃ, ତ୍ରୀଣି ପଲାନି ସନ୍ତି ।

୧୦୦. ଗୋପଃ ଗାଂ ଦୁଗ୍ଧଂ ଦୋହତି, ଅଦୋହତ, ଦୋହିଷ୍ୟତି, ଦୋହେତ୍ ।

(ଶୁ) - ଗୋପଃ ଗାଂ ଦୁଗ୍ଧଂ ଦୋଗ୍ଧି, ଅଧୁକ୍ଷତ, ଧୋକ୍ଷ୍ୟତି, ଦୁହ୍ୟାତ୍ ।

୧୦୧. ଅଧ୍ୟାପକଃ ଛାତ୍ରଂ ଲେଖଂ ଲେଖୟତି ।

(ଶୁ) - ଅଧ୍ୟାପକଃ ଛାତ୍ରେଣ ଲେଖଂ ଲେଖୟତି ।

୧୦୨. ଅସ୍ୟ ଗୃହସ୍ୟ ବସନ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣେ କେଚନ ଗୁଣାନି କେଚନ ଦୋଷାନି ସନ୍ତି ।

(ଶୁ) - ଅସ୍ମିନ୍ ଗୃହେ ବସତି ବ୍ରାହ୍ମଣେ କେଚନ ଗୁଣାଃ କେଚନ ଦୋଷାଃ ସନ୍ତି ।

୧୦୩. ବିପ୍ରଃ ନୃପାତ୍ ଧନଂ ଯାଚତେ ।

(ଶୁ) - ବିପ୍ରଃ ନୃପଂ ଧନଂ ଯାଚତେ ।

୧୦୪. ଅଦ୍ୟ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଃ କିଞ୍ଚିଦ୍ ବକ୍ତୁମ୍ କାମଃ ପଠିତୁମ୍ କାମଃ ଅସ୍ତି ।

(ଶୁ) - ଅଦ୍ୟ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଃ କିଞ୍ଚିଦ୍ ବକ୍ତୁକାମଃ ପଠିତୁକାମଃ ଅସ୍ତି ।

୧୦୫. ମୟା ଦୟା ତ ଗ୍ରହଂ ପଠନାୟଃ ।

(ଶୁ) - ମୟା ଦୟା ତ ଗ୍ରହଃ ପଠନାୟଃ ।

୧୦୬. ଶ୍ୟାମଦେବଃ ଗୁରବେ ବ୍ୟାକରଣମ୍ ଏକବର୍ଷମ୍ ଅଧ୍ୟାତେ ।

(ଶୁ) - ଶ୍ୟାମଦେବଃ ଗୁରୋଃ ବ୍ୟାକରଣମ୍ ଏକବର୍ଷମ୍ ଅଧ୍ୟାତେ ।

୧୦୭. ଭକ୍ତ ମନେ ଚେତେ ଭଗବତଃ ଧ୍ୟାୟତି ।

(ଶୁ) - ଭକ୍ତଃ ମନସି, ଚେତସି ଭଗବତଂ ଧ୍ୟାୟତି ।

୧୦୮. ମାନବଃ ଜୀବନେ ବହୁବଃ ଏନାଂସି କୁରୁତେ ।

(ଶ୍ରୁ) - ମାନବଃ ଜୀବନେ ବହୁନି ଏନାଂସି କୁରୁତେ ।

୧୦୯. ଅର୍ଜୁନଃ ନକୁଳେନ ବଳବତ୍ତରଃ ଆସାତ୍ ।

(ଶ୍ରୁ) - ଅର୍ଜୁନଃ ନକୁଳାତ୍ ବଳବତ୍ତରଃ ଆସାତ୍ ।

୧୧୦. ଅୟଂ ମଲ୍ଲଃ ସର୍ବମଲ୍ଲେଭ୍ୟଃ ପୁଷ୍ପତରଃ ।

(ଶ୍ରୁ) - ଅୟଂ ମଲ୍ଲଃ ସର୍ବମଲ୍ଲେଷୁ ପୁଷ୍ପତମଃ ।

୧୧୧. ରଗବେଦଃ ବିଶ୍ୱସ୍ୟ ସମଗ୍ରସାହିତ୍ୟେନ ବିଶାଳତମଂ ପ୍ରାଚୀନତମଂ ଚାସ୍ତି ।

(ଶ୍ରୁ) - ରଗବେଦଃ ବିଶ୍ୱସ୍ୟ ସମଗ୍ରସାହିତ୍ୟେଷୁ ବିଶାଳତମଃ ପ୍ରାଚୀନତମଃ ଚାସ୍ତି ।

୧୧୨. ଅୟଂ ଫଳଂ ସର୍ବେଭ୍ୟା ମଧୁରତମଃ ଅସ୍ତି ।

(ଶ୍ରୁ) - ଇଦଂ ଫଳଂ ସର୍ବେଷୁ ଫଳେଷୁ ମଧୁରତମମସ୍ତି ।

୧୧୩. କୈକେୟୀ ସର୍ବାଭ୍ୟା ସ୍ତ୍ରୀଭ୍ୟା କୁରତମା ଆସାତ୍ ।

(ଶ୍ରୁ) - କୈକେୟୀ ସର୍ବାସୁ ସ୍ତ୍ରୀଷୁ କୁରତମା ଆସାତ୍ ।

୧୧୪. ଅୟଂ ପୁରୁଷଃ ସର୍ବେଭ୍ୟା ଜନେଭ୍ୟା ଦୀର୍ଘତମଃ ।

(ଶ୍ରୁ) - ଅୟଂ ପୁରୁଷଃ ସର୍ବେଷୁ ଜନେଷୁ ଦୀର୍ଘତମଃ ।

ଅନୁଶୀଳନୀ

ସଂଶୋଧନଂ କୁରୁତ -

୧. ଆଭାରଃ ଗବା ଦୁଗ୍ଧଂ ଦୋଗ୍ଧି ।

୨. ସଃ ମତ୍ ପଶବଂ ଯାତତେ ।

୩. ବାମନଃ ବଳେର୍ବସୁଧାମୟାତତ ।

୪. ସଃ ଦୁଗ୍ଧାତ୍ ପାୟସଂ ପଚତି ।

୫. କର୍ଣ୍ଣିତ୍ ବାଳଃ ଶିଳାୟାମଧୁଶେତେ ।

୬. ସଂନ୍ୟାସୀ ପର୍ଯ୍ୟଙ୍କେ ନାଧୁଶେତେ ।

୭. ଧ୍ରୁବଃ ସିଂହାସନେ ନାଥତିଷ୍ଠତ୍ ।
 ୮. ଦରିଦ୍ରଃ କଦ୍ଦାୟାମଧାସ୍ତେ ।
 ୯. ରତେ ରାମସ୍ୟ ନ କୋଽପି ରାବଣଂ ହନ୍ତୁଂ ସମର୍ଥ ଆସାତ୍ ।
 ୧୦. ସଂସାରେ ଏତାଦୃଶାଃ ଜନାଃ ଭିନ୍ନସମର୍ଥା ଭବନ୍ତି ଯଥା : ଅକ୍ଷଣଃ
 କାଶଃ, ପାଦସ୍ୟ ଖଞ୍ଜଃ, କର୍ଣ୍ଣସ୍ୟ ବଧୂରଃ, ଶିରସଃ ଖଲ୍ଲୁଟଃ ଇତ୍ୟାଦୟଃ ।
 ୧୧. ବିଷ୍ଣୁଦତ୍ତଃ ଯଜ୍ଞଦତ୍ତେ କୃଧତି, ଦୁହ୍ୟତି, ଈର୍ଷ୍ୟତି, ଅସୂୟତି ।
 ୧୨. ପ୍ରବଞ୍ଚକଃ ଜନଃ କଦାପି ବିଶ୍ୱାସପାତ୍ର ନ ଭବତି ।
 ୧୩. ତସ୍ୟାତରଣବିଷୟେ ଗୁରବଃ ଏବ ପ୍ରମାଣାଃ ।
 ୧୪. ତେ ଗୁରବେ ନମସ୍କୁର୍ବନ୍ତି ।
 ୧୫. କିୟାନ୍ ଛାତ୍ରାଃ ତସ୍ୟ ଗୃହଂ ନିବସନ୍ତି ।
 ୧୬. ଭବାନ୍ କୃତଃ ଆଗଛସି ।
 ୧୭. ପୁରୁଷାଣାଂ ନବତିଃ ଶତଂ ସ୍ତ୍ରୀଣାମତ୍ର ନିବସନ୍ତି ।
 ୧୮. ଜନଂ ଦିବସଂ ଜନାଂ ତାରିକାଂ ବା ପ୍ରାରଭ୍ୟ ଅହଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ ନ କରିଷ୍ୟାମି ।
 ୧୯. ପିତା ସ୍ୱପୁତ୍ରାତ୍ ପ୍ରେମଂ କରୋତି ।
 ୨୦. ସଃ ଗୁରୁଣା ବ୍ୟାକରଣମଧ୍ୟାତେ ।
 ୨୧. ଦ୍ରୌପଦୀ ଯୁଧିଷ୍ଠିରସ୍ୟ ସହ ଉବାସ ।
 ୨୨. ଜନଃ ସୁଖେନ ଅରଣ୍ୟେ ନ ନିବସନ୍ତି ।
 ୨୩. ଗ୍ରାମସ୍ୟ ବହିଃ ରାଜମାର୍ଗଃ ବିଦ୍ୟତେ ।
 ୨୪. ଗ୍ରାମସ୍ୟ ପୂର୍ବଂ ଦେବାଳୟଃ ଅସ୍ତି ।
 ୨୫. ପ୍ରବଞ୍ଚକଃ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ଶପତି ।

୩୨ - ଧାତୁକୋଷ

ସଂସ୍କୃତର ଧାତୁଗୁଡ଼ିକ ଦଶଗୋଟି ଗଣରେ ବିଭକ୍ତ ।

ଭ୍ରାତ୍ୟଦାଦା ଛୁହୋତ୍ୟାଦିଦିବାଦିଃ ସ୍ବାଦିରେବ ଚ ।

ତୁଦାଦିଷ୍ଟ ରୁଧାଦିଷ୍ଟ ଚନ-କ୍ରାଦି-ଚୁରାଦୟଃ ।।

୧. ଭ୍ରାଦି ଗଣ, ୨. ଅଦାଦି ଗଣ, ୩. ଛୁହୋତ୍ୟାଦି ଗଣ, ୪. ଦିବାଦି ଗଣ,
୫. ସ୍ବାଦି ଗଣ, ୬. ତୁଦାଦି ଗଣ, ୭. ରୁଧାଦି ଗଣ, ୮. ଚନାଦି ଗଣ, ୯.
କ୍ରାଦି ଗଣ, ୧୦. ଚୁରାଦି ଗଣ ।

ଧାତୁସୂଚୀ ପଠନ ଶୈଳୀ -

ଗଣପାଠ - ଧାତୁ ନିକଟରେ ଦିଆଯାଇଥିବା ସଂଖ୍ୟାଗୁଡ଼ିକ ଗଣ
ଗୁଡ଼ିକୁ ସୂଚାଇଅଛି, ଯଥା - ୧ ସଂଖ୍ୟା ଲେଖାହେଲେ ତାହା ଭ୍ରାଦିଗଣକୁ
ସୂଚାଇବ ।

‘ଆ’ ‘ପ’ ‘ଉ’ - ଯଦି ଧାତୁ ନିକଟରେ ଲେଖାଯାଇଥିବା ସଂଖ୍ୟା
ସହ ‘ଆ’ କିମ୍ବା ‘ପ’ କିମ୍ବା ‘ଉ’ ଲେଖାଯାଇଥିବ ତେବେ ତାହା ଯଥାକ୍ରମେ
ଆମ୍ଭନେପଦୀ ଧାତୁ, ପରସ୍ମୈପଦୀ ଧାତୁ ଓ ଉଭୟପଦୀ ଧାତୁକୁ ବୁଝାଇବ ।

ଉଦାହରଣ - ଅଘ୍ନ, ପାପକରଣେ (to go wrong, to sin) -
ଅଘ୍ନୟତି - ତେ (୧୦.ଉ) - ଅର୍ଥାତ୍ ଅଘ୍ନଧାତୁ ଚୁରାଦିଗଣୀୟ ଉଭୟପଦୀ
ଧାତୁ ।

ଅ

ଅଘ୍ନ-(ପାପକରଣେ) to go wrong, to sin - ଅଘ୍ନୟତି - ତେ । (୧୦-ଉ)

ଅଙ୍କ-(ଲକ୍ଷଣେ) to mark - ଅଙ୍କତେ । (୧ - ଆ)

ଅଗ୍ - (ଗତୌ ଅବିସ୍ମୃତ୍ୟଧନେ ଚ) to go, to speak indistinctly - ଅଗତିତେ ।
(୧-ଉ)

ଅଞ୍ଜ - (ଗତି ପୂଜନଯୋଃ) to go, to worship - ଅଞ୍ଜତି । (୧ - ପ)

ଅଗ୍ - (ଗତୌ) to roam, to wander - ଅଗତି । (୧ - ପ)

ଅଭ୍ - (ଅତିକ୍ରମଣ ହିଂସାୟୋଃ) to transgress, to kill - ଅଭତେ । (୧ - ଆ)

ଅଶ୍ - (ଶବ୍ଦେ) to sound - ଅଶତି । (୧ - ପ)

ଅଗ୍ - (ସାତତ୍ୟଗମନେ) to go constantly - ଅଗତି । (୧ - ପ)

ଅଦ୍ - (ଭକ୍ଷଣେ) to eat - ଅଭି । (୨ - ପ)

ଅଭ୍ - (ବନ୍ଧନେ) to bind - ଅଭତି । (୧ - ପ)

ଅଭ୍ - (ଦୃଷ୍ଟ୍ୟପତ୍ତାତେ ଦୃଷ୍ଟ୍ୟପଦଂହାରେ) to be blind, to close the eyes
- ଅଭୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ଅମ୍ - (ଗତିଶବ୍ଦସଂଭବିଷ୍ଟ) to eat, to sound, to go - ଅମତି । (୧ - ପ)

ଅୟ୍ - (ଗତୌ) to go - ଅୟତେ । (୧ - ଆ)

ଅର୍ଜ୍ - (ତପନେ ସ୍ତବନେ ଚ) to heat, to praise - ଅର୍ଜୟତି - ତେ ।
(୧୦ - ଉ)

ଅର୍ଘ୍ - (ମୂଲ୍ୟେ) to be worth, to praise - ଅର୍ଘତି । (୧ - ପ)

ଅର୍ଚ୍ - (ପୂଜାୟାମ୍) - to worship - ଅର୍ଚ୍ଚତି । (୧ - ପ)

ଅର୍ଜ୍ - (ଅର୍ଜନେ) - to procure - ଅର୍ଜତି । (୧ - ପ)

ଅର୍ - (ଗତୌ ଯାଚନେ ଚ) - to ask, to beg - ଅର୍ତତି । (୧ - ପ)

ଅର୍ହ୍ - (ପୂଜାୟାଂ ଯୋଗତ୍ୱେ ଚ) to worship, to deserve -
ଅର୍ହତି । (୧ - ପ)

ଅଳ୍ - (ଭୂଷଣପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତିବାରଣେଷୁ) to adorn, to prevent, to be competent, - ଅଳତି - ତେ । (୧ - ଭ)

ଅଶ୍ - (ଭୋଜନେ) to eat - ଅଶ୍ନାତି । (୯ - ପ)

ଅସ୍ - (ଭୁବି) to be - ଅସ୍ତି । (୨ - ପ)

ଅସ୍ - (କ୍ଷେପଣେ) - to throw - ଅସ୍ୟତି । (୪ - ପ)

ଆ

ଆହ୍ - (ଆୟାତ୍ନେ) to lengthen - ଆହୁତି । (୧ - ପ)

ଆପ୍ - (ବ୍ୟାପ୍ତୌ / ପ୍ରାପ୍ତୌ ଚ) to pervade, to obtain - ଆପ୍ନୋତି । (୫ - ପ)

ଆସ୍ - (ଉପବେଶନେ) to sit - ଆସ୍ତେ । (୨ - ଆ)

ଇ

ଇ - (ଗତୌ) to go - ଇୟତି (୧ - ପ); ଐତି (୨ - ପ) ।

ଇଶ୍ - (ଗତୌ) to go, to move - ଐଶତି । (୧ - ପ)

ଇଗ୍ - (ଗତୌ) to go, to agitate - ଇଜତି । (୧ - ପ)

ଇର୍ - (ଗତୌ) to go - ଐତି । (୧ - ପ)

ଇୟ୍ - (ପରମୈଶ୍ବର୍ଯ୍ୟେ) to have great power - ଇୟତି । (୧ - ପ)

ଇଷ୍ - (ଇଚ୍ଛାୟାମ୍) to wish - ଇଚ୍ଛତି । (୬ - ପ)

ଇଷ୍ - (ଗତୌ) to go - ଇଷ୍ୟତି । (୪ - ପ)

ଈ

ଈ - (ଗତୌ) to go - ଈୟତେ । (୪ - ଆ)

ଈଷ୍ - (ଦର୍ଶନେ) to look at - ଈଷତେ । (୧ - ଆ)

ଈଜ୍ - (ଗତିକୁସ୍ମନୟୋଃ) to go, to censure - ଈଜତେ । (୧ - ଆ)

ଉଚ୍ - (ସୁତୌ) to praise - ଉଚ୍ଚତେ । (୨ - ଆ)

ଈର - (ଗତୌ) to go, to shake - ଈରତି । (୧ - ପ)

ଈର - (କ୍ଷେପେ) to move, to throw - ଈରୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ଈର୍ଷ୍ୟ - (ଈର୍ଷ୍ୟାୟାମ୍) to envy - ଈର୍ଷ୍ୟତି । (୧ - ପ)

ଉ

ଉଷ୍ - (ସେଚନେ) to sprinkle, to wet - ଉଷତି । (୧ - ପ)

ଊଷ୍ - (ଗତୌ) to go, to move - ଊଷତି । (୧ - ପ)

ଉଚ୍ - (ସମବାୟେ) to collect together - ଉଚ୍ୟତି । (୪ - ପ)

ଉଞ୍ - (ବିବାସେ) to finish, to abandon - ଉଞ୍ଜତି । (୧ - ପ)

ଉଞ୍ଜ୍ - (ଉତ୍ସର୍ଗେ) to abandon, to avoid - ଉଞ୍ଜୟତି । (୬ - ପ)

ଉଠ୍ - (ଉପଘାତେ) to strike, to destroy - ଉଠତି । (୧ - ପ)

ଉଭ୍ ବା ଉମ୍ - (ପୂରଣେ) to fill with - ଉଭତି or ଉମତି । (୬ - ପ)

ଉର୍ଦ୍ - (ମାନେ କ୍ରୀଡ଼ାୟାଂ ଚ) to measure, to play - ଉର୍ଦ୍ଧତେ ।

(୧ - ଆ)

ଉର୍ - (ହିଂସାୟାମ୍) to kill - ଉର୍ବତି । (୧ - ପ)

ଉଷ୍ - (ଦାହେ) to burn - ଊଷତି । (୧ - ପ)

ଉ

ଉନ୍ - (ପରିହାଶେ) to lessen - ଉନ୍ୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ଉର୍ଜ୍ - (ବଳ ପ୍ରାଣନୟୋଃ) to strengthen, to live - ଉର୍ଜତି,

ଉର୍ଜୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ଉଷ୍ - (ରୁଦ୍ଧାୟାମ୍) to be diseased or disordered - ଊଷତି । (୧ - ପ)

କଞ୍ଚୁ - (ଗାତ୍ରବିଘର୍ଷଣେ) to rub, to scratch - କଞ୍ଚୁୟତି - ଡେ ।
(୧ - ଉ)

କଞ୍ଚୁ - (ଶ୍ଳାଘାୟାମ୍) to praise, to boast - କଞ୍ଚୁତେ । (୧ - ଆ)

କଥ - (ବାକ୍ୟପ୍ରବନ୍ଧେ) to tell - କଥୟତି - ଡେ । (୧୦ - ଉ)

କମ୍ପ - (ଚଳନେ) to shake, to tremble - କମ୍ପତେ । (୧ - ଆ)

କମ୍ - to go - କମତି । (୧ - ପ)

କର୍ଷ - (ଭେଦନେ) to pierce - କର୍ଷୟତି - ଡେ । (୧୦ - ଉ)

କର୍ତ୍ - (ଶୈଥିଲ୍ୟେ) to slacken - କର୍ତ୍ତୟତି - ଡେ । (୧୦ - ଉ)

କଲ - (ଗତୌ ସଂଖ୍ୟାନେ ଚ) to go, to count - କଲୟତି - ଡେ ।
(୧୦ - ଉ)

କଶ - (ଶବ୍ଦେ) to sound - କଶତି । (୧ - ପ)

କଷ - (ଘର୍ଷଣେ) to test, to scratch - କଷତି । (୧ - ପ)

କସ - (ଗତୌ) to go - କସତି । (୧ - ପ)

କାଂକ୍ଷ - (କାଂକ୍ଷାୟାମ୍) to desire, to wish - କାଂକ୍ଷତି (୧-ପ) ।

କାଶ - (ଦୀପ୍ତୌ) to shine - କାଶତେ । (୧, ୪ - ଆ)

କାସ - (ଶବ୍ଦ କୁହାୟାମ୍) to cough - କାସତେ । (୧ - ଆ)

କାଳ - (ବନ୍ଧନେ) to bind - କାଳତି । (୧ - ପ)

କୁପ - (କ୍ରୋଧେ) to be angry - କୁପୟତି । (୪ - ପ)

କୁର୍ - (କ୍ରୀଡ଼ାୟାମ୍) to play - କୁର୍ତ୍ତେ । (୧ - ଆ)

କୁହ - (ବିସ୍ମାପନେ) to astonish - କୁହୟତେ । (୧୦ - ଆ)

କୁ - (ଶବ୍ଦେ) to sound - କୁନାତି - କୁନୀତେ । (୯ - ଉ)

କୁ - (ଶବ୍ଦେ) to sound, to cry in distress - କୁବତେ । (୭-ଆ)

କୁଞ୍ଜ - (ଅବ୍ୟକ୍ତେ ଶବ୍ଦେ) to coo - କୁଞ୍ଜତି । (୧ - ପ)

କୁ - (ହିଂସାୟାମ୍) to hurt, to kill - କୃଣୋତି - କୃଣୁତେ । (୫ - ଉ)

କୃ - (କରଣେ) to do - କରୋତି - କରୁତେ । (୮ - ଉ)

କୃତ୍ - (ଛେଦନେ) to cut, to divide - କୃତ୍ତିତି । (୬ - ପ)

କୃଶ୍ - (ତନ୍ୟକରଣେ) to become lean or thin - କୃଶ୍ୟତି । (୪-ପ)

କୃଷ୍ - (ବିଲେଖନେ) to draw, to plough - କର୍ଷତି । (୧ - ପ)

କୁଦ୍ - (ରୋଦନେ-ଆହ୍ୱାନେ) to cry, to weep, to call - କ୍ରନ୍ଦତି ।
(୧ - ପ)

କ୍ରୀ - (ଦ୍ରବ୍ୟବିନିମୟେ) to buy, to purchase - କ୍ରୀଣାତି - କ୍ରୀଣାତେ ।
(୯ - ଉ)

କ୍ରୀଡ୍ - (କ୍ରୀଡ଼ାୟାମ୍) to play, to amuse one self - କ୍ରୀଡ଼ତି ।
(୧ - ପ)

କୁଧ୍ - (କ୍ରୋଧେ) to be angry - କୁଧତି । (୪ - ପ)

ଖ

ଖଞ୍ଜ - (ଗତିବୈକଲ୍ୟେ) to limp, to walk lame - ଖଞ୍ଜତି । (୧ - ପ)

ଖଞ୍ଜ - (ଭେଦନେ) to break, to disturb - ଖଞ୍ଜତେ - ଖଞ୍ଜନ୍ତି - ତେ ।
(୧୦ - ଉ)

ଖନ୍ - (ଅବଦାରଣେ) to dig - ଖନ୍ତି-ତେ । (୧ - ଉ)

ଖର୍ବ୍ - (ଗର୍ବେ) to be proud, to go, to move ଖର୍ବତି । (୧ - ପ)

ଖଲ୍ - (ଚଳନେ, ସଞ୍ଚୟେ) to move, to gather - ଖଳତି । (୧ - ପ)

ଖାଦ୍ - (ଭକ୍ଷଣେ) to eat, to devour - ଖାଦତି । (୧ - ପ)

ଝୁଝୁ - (ପରିତ୍ରାପେ, ପରିତ୍ରାପେ) to strike, to afflict - ଝୁଝୁତି । (୬ - ପ)
 ଖେଲୁ - (ଚଳନେ) to shake, to move to and fro - ଖେଲୁତି । (୧ - ପ)

ଗ

ଗଦ୍ - (ବ୍ୟକ୍ରାୟାଂ ବାଚି) to speak - ଗଦତି । (୧ - ପ)

ଗମ୍ - (ଗତୌ) to go - ଗଛତି । (୧ - ପ)

ଗର୍ଜ୍ - (ଶବ୍ଦେ) to thunder, - ଗର୍ଜତି, । (୧ - ପ)

to roar - ଗର୍ଜୟତି - ତେ । (୧୦-ଉ)

ଗର୍ଭ୍ - (ଶବ୍ଦେ) to sound, to roar - ଗର୍ଭତି, । (୧ - ପ),

ଗର୍ଜୟତି - ତେ । (୧୦-ଉ)

ଗଲ୍ - (ଭକ୍ଷଣେ, ପ୍ରାବେ ତ) to drop, to fall down, to eat - ଗଲତି ।
 (୧ - ପ), ଗଲୟତି । (୧୦-ଆ)

ଗାହ୍ - (ବିଲୋଡନେ) to dive into, to bathe - ଗାହତେ । (୧ - ଆ)

ଗୁଢ୍ - (କ୍ରୀଡାୟାମ୍) to play, to sport - ଗୋଦତେ । (୧ - ଆ)

ଗୁପ୍ - (ରକ୍ଷଣେ) to defend, to protect, to conceal -
 ଗୋପୟତି । (୧ - ପ)

ଗୁପ୍ - (ନିନ୍ଦାୟାମ୍) to censure - ଉଗୁପୟତେ । (୧ - ଆ)

ଗୁପ୍ - (ବ୍ୟାକୁଳତ୍ୱେ) to be confused - ଗୁପ୍ୟତି । (୪ - ପ)

ଗୁପ୍ - (ଭାଷାୟାଂ, ଭାସନେ) to speak, to shine - ଗୋପୟତି
 - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ଗୁପ୍, ଗୁଞ୍ଜ - (ଗ୍ରହେ) to string together - ଗୁପତି, ଗୁଞ୍ଜତି । (୬ - ପ)

ଗୁହ୍ - (ଘଂବରଣେ) to cover, to keep secret - ଗୁହତି -
 ଗୁହତେ । (୧ - ଉ)

ଗୁ - (ସେଚନେ) to sprinkle, to wet - ଗରତି । (୧ - ପ)

ଗୁ - (ନିଗରଣେ) to swallow, to emit - ଗିରତି, ଗିଲତି । (୬ - ପ)

ଗୁ - (ଶବ୍ଦେ) to call out, to speak - ଗୁଣାତି । (୧-ପ)

ଗୈ - (ଶବ୍ଦେ) to sing - ଗାୟତି । (୧ - ପ)

ଗୁରୁ - (ସନ୍ଧର୍ଭେ) to put together, - ଗୁଥାତି, । (୯ - ପ)

ଗୁରୁ - (ସନ୍ଧର୍ଭେ ବନ୍ଧନେ ଚ) to string together, to compose -
ଗୁରୁୟତି, ଗୁରୁୟତେ । (୧୦-ଉ)

ଗ୍ରସ୍ - (ଅଦନେ) to swallow - ଗ୍ରସତେ । (୧ - ଆ)

ଗ୍ରସ୍ - (ଗ୍ରହଣେ) to take - ଗ୍ରାସୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ଗ୍ରହ୍ - (ଉପାଦାନେ) to take hold of, to seize - ଗ୍ରହଣାତି, ଗ୍ରହଣାତେ ।
(୯ - ଉ)

ଗ୍ଲସ୍ - (ଅଦନେ) to eat - ଗ୍ଲସତେ । (୧ - ଆ)

ଗ୍ଲ୍ - (ହର୍ଷକ୍ଷୟେ) to be weary - ଗ୍ଲୟତି । (୧ - ପ)

ଗ୍ଲୋପ୍ - (ଦୈନ୍ୟେ, କମ୍ପନେ) to be poor, to tremble - ଗ୍ଲୋପତେ ।
(୧ - ଆ)

ଘ

ଘୁଷ୍ - (ଅବିଶଦନେ, ଶବ୍ଦେ ଇତ୍ୟନ୍ୟେ) to sound, to declare -
ଘୋଷତି । (୧ - ପ)

ଘୂର୍ଷ୍ - (ଭ୍ରମଣେ) to move to and fro, to whirl - ଘୂର୍ଷତି, (୬-ପ),
ଘୂର୍ଷତେ (୧ - ଆ)

ଘ୍ - (ସେଚନେ) to sprinkle, to cover (ପ୍ରସ୍ରବଣେ, ଛାନଦେ) -
ଘରତି । (୧ - ପ), ଘାରୟତି - ତେ (୧୦-ଉ)

ଘ୍ - (ଦୀପ୍ତ୍ୟା) to shine, to burn - ଘ୍ ଶୋତି, ଘ୍ ଶୁତେ । (୮ - ଉ)

ଘ୍ - (ସ୍ପର୍ଶାୟା / ସଂଘର୍ଷେ ଚ) to rub, to crush, to rival -
ଘର୍ଷତି । (୧ - ପ)

ଘା - (ଗନ୍ଧୋପାଦାନେ) to smell - ଛିନ୍ନତି । (୧ - ପ)

ଚ

ଚକ୍ - (ତୃପ୍ତ୍ୟା, ପ୍ରତିଷ୍ଠାତେ ଚ) to be satisfied, to resist - ଚକତେ ।
(୧ - ଆ), (ତୃପ୍ତ୍ୟା) to be satisfied - ଚକତି । (୧ - ପ)

ଚକାସ୍ - (ଦୀପ୍ତ୍ୟା) to shine, to be prosperous - ଚକାସ୍ତି,
ଚକାସ୍ତେ । (୨ - ଉ)

ଚି - (ଚୟନେ) to heap up, to collect - ଚିନୋତି, ଚିନ୍ନତେ । (୫ - ଉ)
to gather - ଚୟୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ଚିତ୍ - (ସଂଜ୍ଞାନେ) to notice, to understand - ଚେତତି । (୧ - ପ)
(ସଂଚେତନେ) to perceive, to be anxious - ଚେତୟତେ (୧୦ - ଆ)

ଚିନ୍ - (ସ୍ମର୍ୟାମ୍) to think, consider - ଚିନ୍ତୟତି, ଚିନ୍ତୟତେ । (୧୦ - ଉ)
to think - ଚିନ୍ତତି । (୧ - ପ)

ଚିଲ୍ - (ବସନେ) to dress, to put on clothes - ଚିଳତି । (୬ - ପ)

ଚୁଡ୍ - (ସଂବରଣେ) to conceal - ଚୁଡ଼ତି । (୬ - ପ)

ଚୁଦ୍ - (ସଂଚୋଦନେ) to direct, to throw - ଚୋଦୟତି - ତେ ।
(୧୦ - ଉ)

ଚୁପ୍ - (ମନ୍ଦାୟାଂ ଗତୌ) to move slowly - ଚୋପତି । (୧ - ପ)

ଚୁମ୍ - (ବକ୍ରସଂଯୋଗେ) to kiss - ଚୁମତି । (୧ - ପ) । (ହିଂସାୟାମ୍)
to kill - ଚୁମ୍ବୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ଚୁର - (ସ୍ତେୟେ) to steal, to take - ଚୋରୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ଚୂପ୍ - (ସଂଦୀପନେ) to kindle - ଚର୍ପୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ଚେଲ୍ - (ଚଳନେ) to move, to go - ଚେଳତି । (୧ - ପ)

ଚେଷ୍ - (ଚେଷ୍ଟାୟାମ୍) to make efforts - ଚେଷ୍ଟତେ । (୧ - ଆ)

ଚୁଃ - (ଗତୌ) to go, to drop down - ଚ୍ୟବତେ । (୧ - ଆ)

ଛ

- ଛଦ୍ - (ଆଛାଦନେ) to cover - ଛଦତି - ତେ । (୧ - ଉ)
 ଛଦ୍ - (ସଂଚରଣେ) to conceal - ଛାଦୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)
 (ଅପଚାରଣେ) to remove - ଛଦୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)
 ଛମ୍ - (ଅଦନେ) to eat - ଛମତି । (୧ - ପ)
 ଛର୍ଦ୍ - (ବମନେ) to vomit - ଛର୍ଦୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)
 ଛିଦ୍ - (ଦୈଧାକରଣେ) to cut, to mon - ଛିନତି-ଛିନ୍ତେ । (୭ - ଉ)
 ଛେଦ୍ - (ଦୈଧାକରଣେ) to divide, to cut - ଛେଦୟତି - ତେ ।
 (୧୦ - ଉ)

ଜ

- ଜନ୍ - (ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବେ) to be born - ଜାୟତେ । (୪ - ଆ)
 ଜପ୍ - (ବ୍ୟକ୍ରାନ୍ତାଂବାଚି ମାନସେ ଚ) to mutter - ଜପତି । (୧ - ପ)
 ଜମ୍ - (ଅଦନେ) to eat - ଜମତି । (୧ - ପ)
 ଜଞ୍ - (ବ୍ୟକ୍ରାନ୍ତାଂ ବାଚି) to murmur, to prattle - ଜଞ୍ଜତି । (୧ - ପ)
 ଜଷ୍ - (ହିଂସାୟାଂ) to hurt, to kill - ଜଷତି । (୧ - ପ)
 ଜସ୍ - (ମୋକ୍ଷଣେ) to set free - ଜସ୍ୟତି । (୪ - ପ)
 (ହିଂସାୟାମ୍, ତାଡ଼ନେ ଚ) to hurt - ଜାସୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)
 ଜାଗ୍ - (ନିଦ୍ରାକ୍ଷୟେ) to awake - ଜାଗତି । (୨ - ପ)
 ଜୀବ୍ - (ପ୍ରାଣଧାରଣେ) to live - ଜୀବତି । (୧ - ପ)
 ଜୁଷ୍ - (ହିଂସାୟାମ୍) to kill - ଜୁଷତି । (୧ - ପ)
 ଜୂୟ୍ - (ଗାତ୍ରବିନାମେ) to yawn - ଜୂୟତେ । (୧ - ଆ)
 ଜ୍ଞପ୍ - (ଜ୍ଞାନେ ଜ୍ଞାପନେ ଚ) to know, to cause to know - ଜ୍ଞାପୟତି
 - ତେ । (୧୦ - ଉ)
 ଜ୍ଞା - (ଅବବୋଧନେ) to know - ଜାନାତି - ଜାନାତେ । (୯ - ଉ)

ଜ୍ଞା - (ନିର୍ଦ୍ଦେଶ) to direct - ଜ୍ଞାପୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ଜ୍ୱର - (ରୋଗେ) to be hot with fever - ଜ୍ୱରତି । (୧ - ପ)

ଜ୍ୱଳ - (ଦୀପ୍ତୋ) to burn, to glow - ଜ୍ୱଳତି । (୧ - ପ)

ଝ

ଝଟ୍ - (ସଂଗ୍ରହେ) to be collected to gather - ଝଟତି । (୧ - ପ)

ଝମ୍ - (ଅଦନେ) to eat - ଝମତି । (୧ - ପ)

ଝଷ୍ - (ହିଂସାୟାମ୍) to kill - ଝଷତି । (୧ - ପ)

ଚ

ଚକ୍ - (ବନ୍ଧନେ) to bind, to tie - ଚକତି, (୧ - ପ) ଚକୟତି ତେ, (୧୦ - ଉ)

ଚକ୍ - (ବୈକୁଞ୍ଚ୍ୟେ) to be confused - ଚକତି । (୧ - ପ)

ଚିକ୍ - (ଗତୌ) to go, to move - ଚେକତେ । (୧ - ଆ)

ଚିପ୍ - (କ୍ଷେପେ) to throw, to send - ଚେପୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ଡ

ଡପ୍ - (ସଂଗ୍ରହେ) to gather, to heap - ଡାପୟତି । (୧୦ - ଆ)

ଡମ୍ - (କ୍ଷେପେ) to throw - ଡମୟତି - ତେ । (୧୦ - ଆ)

ଡିପ୍ - (କ୍ଷେପେ) to throw - ଡିପୟତି । (୧ - ଆ)

ଡୀ - (ବିହାୟାଗତୌ) to fly, to go - ଡୟତେ, ଡାୟତେ । (୧ - ଆ)

ଡ଼

ଡ଼କ୍ - (ହସନେ ସହନେ ଚ) to laugh, to bear - ଡ଼କତି । (୧ - ପ)

ଡ଼ନ୍ - (ବିସ୍ତାରେ) to spread, to go - ଡ଼ନତି, ଡ଼ନୁତେ । (୮ - ଉ)

ତଦ୍ - (କୁହୁଧାରଣେ) to support, to govern - ତତ୍ତ୍ୱତେ । (୧୦-ଆ)

ତପ୍ - (ସତାପେ) to shine, to heat - ତପତି । (୧ - ପ)

ତପ୍ - (ଶୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟେ) to rule, to be powerful - ତପ୍ୟତେ । (୪-ଆ)

ତପ୍ - (ଦାହେ) to heat - ତାପୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ତମ୍ - (କାଂକ୍ଷାୟାଂ ଶେଦେ ଚ) to be anxious, to be fatigued -
ତାମ୍ୟତି । (୪ - ପ)

ତଜ୍ - (ବିଚକ୍ଷେ) to guess, to suppose - ତଜ୍ଜୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ତଜ୍ - (ଭୟନେ) to threaten, to blame - ତଜ୍ଜତି, ତଜ୍ଜୟତେ ।
(୧ - ପ), (୧୦ - ଆ)

ତିପ୍ - (କ୍ଷରଣେ) to drop down, to sprinkle - ତେପତେ । (୧ - ଆ)

ତୁଦ୍ - (ବ୍ୟଥନେ) to strike, to wound - ତୁଦତି - ତେ । (୬ - ଉ)

ତୁଦ୍ - (ଅନ୍ୱେଷଣେ) to search - ତୁଦତି । (୧ - ପ)

ତୁପ୍ - (ହିଂସାୟାମ୍) to kill - ତୋପତି, ତୁପତି । (୧ - ପ), (୬ - ପ)

ତୁଷ୍ - (ତୁଷ୍ଟି) to be pleased - ତୁଷ୍ୟତି । (୬ - ପ)

ତୃପ୍ - (ତୃପ୍ତ୍ୟା) to become satisfied - ତୃପ୍ୟତି । (୪ - ପ)

ତୁ - (ପ୍ରାବହନେ) to cross over, to swim - ତରତି । (୧ - ପ)

ତ୍ୟଜ୍ - (ହୀନୌ) to abandon - ତ୍ୟଜତି । (୧ - ପ)

ତ୍ରପ୍ - (ଲଜ୍ଜାୟାମ୍) to be ashamed - ତ୍ରପତେ । (୧ - ପ)

ତ୍ରସ୍ - (ଭୟବେଶେ) to tremble, to fear - ତ୍ରସତି, ତ୍ରସ୍ୟତି ।
(୧-ପ), (୪ - ପ)

ତ୍ରସ୍ - (ଗ୍ରହଣେ ଧାରଣେ ବାରଣେ ଚ) to take, to hold, to
oppose - ତ୍ରାସୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ତ୍ରାସ୍ - (ଭାଷାୟାମ୍) to speak - ତ୍ରାସତି, (୧ - ପ) ତ୍ରାସୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ତ୍ରୁର୍ - (ଛେଦନେ) to tear - ତ୍ରୁର୍ୟତି, (୧ - ପ) ତ୍ରୋଟୟତେ
(୧୦ - ଆ) ।

ତ୍ରୈ - (ପାଳନେ) to protect - ତ୍ରାୟତେ । (୧ - ଆ)

ଭ୍ର - (ସଂବରଣେ) to cover - ଭ୍ରଚତି । (୧ - ପ)

ଭଞ୍ଜ - (ଗତୌ) to go, to move - ଭଞ୍ଜତି । (୧ - ପ)

ଭ୍ର - (ସଂତ୍ରମେ) to hurry, to move with speed - ଭ୍ରତେ । (୧ - ଆ)

ଭିଷ୍ - (ଦୀପ୍ତୌ) to shine, to glitter - ଭେଷତି - ତେ । (୧ - ଉ)

ଦ

ଦଂଶ - (ଦଂଶନେ ଭାଷାୟାମ୍ ଚ) to bite, to sting - ଦଂଶତି, ଦଶତି । (୧ - ପ)

ଦଂଶ - (ଦଂଶନେ) to bite - ଦଂଶୟତେ । (୧୦ - ଆ)
(ଭାଷାୟାମ୍) to speak ଦଂଶୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ଦଣ୍ଡ - (ଦଣ୍ଡନିପାତନେ ଦମନେ ଚ) to fine, to punish - ଦଣ୍ଡୟତି
- ତେ । (୧୦ - ଉ)

ଦଦ - (ଦାନେ) to give - ଦଦତେ । (୧ - ଆ)

ଦଧ - (ଧାରଣେ) to hold - ଦଧତେ । (୧ - ଆ)

ଦମ - (ଉପଶମେ) to be tamed - ଦାମ୍ୟତି । (୪ - ପ)

ଦହ - (ଭସ୍ମାକରଣେ) to burn, to pain - ଦହତି । (୧ - ପ)

ଦା - (ଦାନେ) to give - ଦୟତି, ଦଦାତି, ଦତ୍ତେ । (୧ - ପ)

ଦିବ୍ - (କ୍ରୀଡାବିଜିଗୀଷାବ୍ୟବହାରଦ୍ବ୍ୟତିସ୍ଥୁତିମୋଦନଦୟାମୁକାନ୍ତିଗତିଷ୍ଠ)
to play, to shine to wish etc - ଦୀବ୍ୟତି । (୪ - ପ)

ଦୀପ୍ - (ଦୀପ୍ତୌ) to shine, to burn - ଦୀପୟତେ । (୪ - ଆ)

- ଦୁ - (ଉପତାପେ) to distress - ଦୁନୋତି । (୫ - ପ)
 ଦୁହ - (ପ୍ରସୂରଣେ) to milk - ଦୋହି, ଦୁହେ । (୨ - ଉ)
 ଦୁହ - (ଅର୍ଦ୍ଧନେ) to hurt, to give pain - ଦୋହତି । (୧ - ପ)
 ଦୁ - (ପରିତାପେ) to suffer, pain - ଦୁୟତେ । (୪ - ଆ)
 ଦୃଘ - (ହର୍ଷମୋହନୟୋଃ) to be glad - ଦୃଘ୍ୟତି । (୪ - ପ)
 ଦୃଶ - (ପ୍ରେକ୍ଷଣେ) to see, to visit - ପଶ୍ୟତି । (୧ - ପ)
 ହୁ - (ହିଂସାୟାମ୍) to kill - ହୁଣାତି, ହୁଣାତେ । (୯ - ଉ)
 ଦିଷ୍ - (ଅପ୍ରୀତୌ) to hate - ଦେଷି, ଦିଷେ । (୨ - ଉ)

ଧ

- ଧକ୍ - (ନାଶନେ) to destroy - ଧକ୍ଷୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)
 ଧଶ୍ - (ଶବ୍ଦେ) to sound - ଧଶତି । (୧ - ପ)
 ଧନ୍ - (ଗତୌ) to go - ଧନ୍ତି । (୧ - ପ)
 ଧା - (ଧାରଣପୋଷଣଯୋର୍ଦ୍ଧାନେ ଚ) to put, to grant, to bear -
 ଦଧାତି, ଧରେ । (୩ - ଉ)
 ଧାର୍ - (ଗତିଶୁଦ୍ଧ୍ୟାଃ) to rub, to wash - ଧାରତି - ତେ । (୧ - ଉ)
 ଧୂର୍ - (ପ୍ରୀଣନେ) to delight, to please - ଧୁନୋତି । (୧ - ପ)
 ଧୀ - (ଆଧାରେ) to hold - ଧୀୟତେ । (୪ - ଆ)
 ଧୁ - (କମ୍ପନେ) to shake - ଧୁନୋତି, ଧୁନ୍ନୁତେ । (୫ - ଉ)
 ଧୁ - (କମ୍ପନେ) to shake - ଧବତି - ତେ (୧ - ଉ), ଧୁବତି,
 ଧୂନୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)-ଧୁନୋତି, ଧୁନ୍ନୁତେ; ଧୁନାତି,
 ଧୁନାତେ । (୫, ୯-ଉ)

ଧୁ - (ବିଧୁନନେ) - ଧୁବତି । (୬-ପ)

ଧୃ - (ଅବସ୍ଥାନେ) to exist, to be - ଧ୍ରାୟତେ । (୬ - ଆ)

ଧୃ - (ଧାରଣେ) to hold, to bear - ଧରତି - ତେ । (୧-ଉ) ଧାରୟତି -
ତେ । (୧୦ - ଉ)

ଧୈ - (ଚିନ୍ତାୟାମ) to think of, to ponder over - ଧାୟତି । (୧ - ପ)

ଧ୍ଵଞ୍ - (ଅବସ୍ତ୍ରସନେ ଗତୌ ଚ) to fall down, to perish - ଧ୍ଵଞ୍ସତେ ।
(୧ - ଆ)

ଧ୍ଵନ୍ - (ଶବ୍ଦେ) to sound to echo, to thunder - ଧ୍ଵନତି । (୧
- ପ)

ଧ୍ଵନ୍ - (ଅବ୍ୟକ୍ତେ ଶବ୍ଦେ) to sound indistinctly - ଧ୍ଵନ୍ୟତି - ତେ ।
(୧୦ - ଉ)

ନ

ନକ୍ - (ନାଶନେ) to perish - ନକ୍ଷୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ନଶ୍, ନଷ୍ - to go - ନଶତି, ନଷତି । (୧ - ପ)

ନଟ୍ - (ନାଟ୍ୟେ) to dance, to act - ନଟତି । (୧ - ପ)

ନଦ୍ - (ଅବ୍ୟକ୍ତେ ଶବ୍ଦେ) to sound - ନଦତି । (୧ - ପ)

ନଦ୍ - to speak, to shine - ନାଦୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ନନ୍ - (ସମୃଦ୍ଧୌ), to be pleased - ନନ୍ଦତି । (୧ - ପ)

ନମ୍ - (ପ୍ରହରୈ ଶବ୍ଦେ ଚ) to salute, to bend - ନମତି । (୧ - ପ)

ନର୍ଦ୍ - (ଶବ୍ଦେ) to roar, to sound - ନର୍ଦତି । (୧ - ପ)

ନଳ୍ - (ଭାଷାୟାମ) to speak - ନାଳୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ନଶ୍ - (ଅବଶନେ) to be lost, to perish - ନଶ୍ୟତି । (୪ - ପ)

ନିନ୍ - (କୁସ୍ତାୟାମ) to blame, to condemn - ନିନ୍ଦତି । (୧-ପ)

ନୀ - (ପ୍ରାପଣେ) to lead, to carry off - ନୟତି - ତେ । (୧ - ଉ)

ନୁ - (ସୁତୌ) to praise, to commend - ନୌତି । (୬ - ପ)

ନୁ - (ସୁପୌ) to praise - ନୁବତି । (୬-ପ)

ନୁଦ୍ - (ପ୍ରେରଣେ) to push, to incite - ନୁଦତି - ତେ । (୬ - ଉ)

ନୃଦ୍ - (ଗାତ୍ରବିକ୍ଷେପେ) to dance - ନୃଦ୍ୟତି । (୪ - ପ)

ପ

ପଦ୍ - (ପାକେ) to cook, to digest - ପଦତି - ତେ । (୧ - ଉ)

ପଠ୍ - (ବ୍ୟକ୍ରାନ୍ତାଂ ବାଚି ଲିଖିତାକ୍ଷରବାଚନେ ଚ) to read, to study - ପଠତି । (୧ - ପ)

ପଣ୍ - (ବ୍ୟବହାରେ) to bargain, to bet or stake at play - ପଣତେ । (୧ - ଆ)

ପଡ୍ - (ଗତୌ)- to fall, to fly - ପଡତି । (୧ - ପ)

ପା - (ପାନେ) to drink, to absorb - ପିବତି । (୧ - ପ)

ପା - (ରକ୍ଷଣେ) to protect, to rule - ପାତି । (୨ - ପ)

ପାଳ୍ - (ରକ୍ଷଣେ) to protect - ପାଳୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ପିଷ୍ - (ସଞ୍ଚୁର୍ଣ୍ଣନେ) to grind, to hurt - ପିନଷି । (୭-ପ)

ପିସ୍ - (ଗତୌ) to go - ପେସତି, (୧-ପ) ପେସୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ପୀ - (ପାନେ) to drink - ପୀୟତେ । (୪ - ଆ)

ପୀଡ୍ - (ସଂଘାତେ) to hurt, to oppose - ପୀଡୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ପୁର୍ - (ଅଗ୍ରଗମନେ) to go ahead - ପୁରତି । (୬ - ପ)

ପୁଷ୍ - (ପୁଷ୍ଟୌ) to nourish - ପୁଷ୍ୟତି, ପୋଷତି, ପୁଷ୍ପାତି । (୪ -ପ)

ପୁ - (ପାବନେ) to purify - ପୁନତି, ପୁନାତେ । (୯ - ଉ), ପବତେ (୧-ଆ)

ପୂଜ୍ - (ପୂଜାୟାମ) to adore - ପୂଜୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

- ପୂର - (ଆପ୍ୟାୟନେ) to satisfy - ପୂର୍ଯ୍ୟତେ । (୪ - ଆ)
 ପୂର - (ପୂରଣେ) to fill, to cover - ପୂରୟତି - ତେ । (୧୦- ଉ),
 ପୂରତି (୧-ପ)
 ପ୍ରଥ - (ପ୍ରଖ୍ୟାୟନେ) - to become famous - ପ୍ରଥୟତି - ତେ ।
 (୧୦ - ଉ) .
 ପ୍ରୀ - (ତପ୍ତଶ୍ରେ) to please - ପ୍ରୀଣାତି, ପ୍ରୀଣାତେ । (୯ - ଉ)
 ପ୍ରୀଣୟତି-ତେ(୧୦-ଉ)
 (ପ୍ରୀତୌ)to feel affection for, to be satisfied ପ୍ରୀୟତେ ।
 (୪-ଆ), ପ୍ରୀୟତି-ତେ(୧-ଉ)

ଫ

- ଫଳ - (ନିଷ୍ପତ୍ତୌ ବିସରଣେ ଚ) to result - ଫଳତି । (୧ - ପ)
 ଫୁଲ୍ଲ - (ବିକସନେ) to blow - ଫୁଲ୍ଲତି । (୧ - ପ)
 ଫେଲ୍ - (ଗତୌ) to go - ଫେଲତି । (୧ - ପ)

ବ

- ବଦ୍ - (ସ୍ଥିର୍ଯ୍ୟେ) to be steady - ବଦତି (୧-ପ) ।
 ବଧ୍ - (ସଂଯମନେ) to bind, to restrain - ବଧୟତି, ବଧୟତେ । (୧୦-ଉ)
 ବନ୍ଧ୍ - (ବନ୍ଧନେ) to bind, to from - ବଧ୍ନାତି । (୯ - ପ)
 ବାଧ୍ - (ଲୋଭନେ) to oppress, to torment - ବାଧତେ । (୧ - ଆ)
 ବିନ୍ଧ୍ - (ଅବୟବେ) to split - ବିନ୍ଧତି । (୧ - ପ)
 ବୁଧ୍ - (ବୋଧନେ) to know, to esteem - ବୋଧତି, ବୋଧତେ,
 (୧ - ଉ), ବୁଧତେ । (୪ - ଆ)
 ବୁ - (ବ୍ୟକ୍ତାୟାଂ ବାଚି) to speak - ବ୍ରବାତି, ବ୍ରୁତେ । (୨ - ଉ)

ଭ

- ଭକ୍ଷ - (ଅବନେ) to eat, to bite - ଭକ୍ଷୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)
 ଭଜ - (ସେବାୟାମ୍) to serve, to honour - ଭଜତି - ତେ । (୧ - ଉ)
 ଭଣ - (ଶବ୍ଦେ) to speak, to call - ଭଣତି । (୧ - ପ)
 ଭା - (ଦୀପ୍ତ୍ୟା) to shine - ଭାତି । (୨ - ପ)
 ଭାଜ - (ପୃଥକ୍କରଣେ) to divide - ଭାଜୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)
 ଭାଷ - (ବ୍ୟକ୍ରାୟାଂ ବାଚି) to speak - ଭାଷତେ । (୧ - ଆ)
 ଭିକ୍ଷ - (ଭିକ୍ଷାୟାଂ ଲାଭେ ଶିଳାଭେ ଚ) to beg - ଭିକ୍ଷତେ । (୧ - ଆ)
 ଭିଦ୍ - (ବିଦାରଣେ) to separate - ଭିନନ୍ତି, ଭିନ୍ନେ । (୭ - ଉ)
 ଭୀ - (ଭୟେ) to fear - ବିଭେତି । (୧ - ଆ)
 ଭୁଜ୍ - (ପାଳନାଭ୍ୟବହାରୟୋଃ) to protect - ଭୁଜନ୍ତି, ଭୁଞ୍ଜେ । (୭ - ଉ)
 ଭୂ - (ସତ୍ତାୟାମ୍) to be, to be born - ଭବତି । (୧ - ପ)
 ଭୂଷ - (ଅଳଙ୍କାରଣେ) to adorn ଭୂଷୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)
 ଭୃ - (ଭରଣେ) to nourish - ଭରତି - ତେ । (୧ - ଉ)
 ଭ୍ରାଶ୍ - (ଅବସ୍ତ୍ରାସନେ) to fall, to decline - ଭ୍ରାଶତେ, । (୧ - ଆ)
 (ଅଧଃପତନେ) to fall - ଭ୍ରାଶ୍ୟତି । (୪ - ପ) -
 ଭ୍ରାସ୍ - (ଅବସ୍ତ୍ରାସନେ, ଅଧଃପତନେ) - ଭ୍ରାସତେ, (୧ - ଆ) ଭ୍ରାସ୍ୟତି । (୪ - ପ)

ମ

- ମଞ୍ଜ - (ଗତୌ) to go - ମଞ୍ଜତି । (୧ - ପ)
 ମଦ୍ - (ହର୍ଷଲ୍ଲେପନୟୋଃ) to be glad, to be in a pitiable condition - ମାଦ୍ୟତି । (୪ - ପ) (ତୃପ୍ତିଯୋଗେ) ମାଦୟତେ (୧୦ - ଆ)
 ମନ୍ - (ଜ୍ଞାନେ) to know, to think - ମନ୍ୟତେ, (୪ - ଆ) ମନ୍ନୁତେ ।
 (ସ୍ତମ୍ଭେ) to be proud - ମାନୟତେ । (୧୦ - ଆ)

ମନ୍ତ୍ର - (ଚୁପ୍ପଦିଷଣେ) to consult, to advise - ମନ୍ତ୍ରଣେ । (୧୦ - ଅ)

ମନ୍ତ୍ର - (ବିଲୋଡ଼ନେ) to stir, to churn, to agitate - ମନ୍ତ୍ରଣି, (୧ - ପ)
ମନ୍ତ୍ରାତି । (୯ - ପ)

ମନ୍ତ୍ର - (ପୂଜାୟାମ୍) to honour - ମନ୍ତ୍ରଣି, ମନ୍ତ୍ରଣତି - ତେ, ମନ୍ତ୍ରଣତେ ।
(୧ - ପ), (୧୦ - ଉ)

ମାର୍ଗ - (ଅନ୍ୱେଷଣେ) to seek for - ମାର୍ଗଣି, ମାର୍ଗଣତି - ତେ ।
(୧ - ପ), (୧୦ - ଉ)

ମିଳ - (ସଂଗମେ) to join, to be united - ମିଳତି - ତେ । (୬ - ଉ)

ମୁକ୍ତ - (ମୋକ୍ଷଣେ) to loose, to set free - ମୁକ୍ତତି - ତେ । (୬ - ଉ)

ମୁକ୍ତ - (ହର୍ଷେ) to rejoice, to be glad - ମୋଦତେ । (୧ - ଆ)

ମୁହଁ - (ମୋହସମୁହୁତୟୋଃ) to faint, to become senseless -
ମୁହଁତି, । (୧ - ପ)

ମୁଷ - (ସ୍ତେୟେ) to steal, to carry off - ମୁଷାତି । (୯ - ପ)

ମୁହ - (ବୈଚିତ୍ୟେ) to faint - ମୁହ୍ୟତି । (୪ - ପ)

ମୃ - (ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗେ) to die, to perish - ମ୍ରିୟତେ । (୬ - ଆ)

ମୃଗ - (ଅନ୍ୱେଷଣେ) to hunt, to examine - ମୃଗ୍ୟତି । (୪ - ପ)

ମୈ - (ହର୍ଷକ୍ଷୟେ) to fade, to be sad - ମ୍ଲୟତି । (୧ - ପ)

ଯ

ଯତ୍ - (ପ୍ରୟତ୍ନେ) to attempt, to labour - ଯତତେ । (୧ - ଆ)

(ନିକରୋପସାହାୟେ) to injure, to encourage - ଯତୟତି - ତେ (୧୦ - ଉ)

ଯା - (ପ୍ରାପଣେ) to go, to pass away - ଯାତି । (୨ - ପ)

ଯାତ୍ - (ଯାତ୍ରାୟାମ୍) to beg - ଯାତତି - ତେ । (୧ - ଉ)

ୟ - (ବନ୍ଧନେ) to join, to mix - ଯୁନାତି, ଯୁନାତେ । (୯ - ଉ)

ଯୁଜ୍ - (ସଂଯମନେ) to unite - ଯେଜତି, (୧ - ପ), ଯେଜୟତି - ତେ । (୧୦-ଉ)

ଯୁଜ୍ - (ସମାଧ୍ୟାୟେ) to concentrate the mind - ଯୁଜ୍ୟତେ । (୪-ଆ)

ଯୁଜ୍ - (ଯୋଗେ) to unite - ଯୁନକ୍ତି, ଯୁଜ୍ଜେ । (୭-ଉ)

ଯୁଧ୍ - (ସଂପ୍ରହାରେ) to fight - ଯୁଧତେ । (୪ - ଆ)

ୟୁଷ୍ - (ହିଂସାୟାମ୍) to injure, to kill - ଯୁଷତି । (୧ - ପ)

ର

ରଞ୍ - (ଗତୌ) to move - ରଞ୍ଜତି । (୧ - ପ)

ରକ୍ଷ୍ - (ପାଳନେ) to protect - ରକ୍ଷତି । (୧ - ପ)

ରଚ୍ - (ପ୍ରତିଯନ୍ତ୍ରେ) to arrange, to write, to adorn -

ରଚୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ରଞ୍ଜି - (ରାଗେ) to be coloured, to be pleased - ରଞ୍ଜତି - ତେ,

ରଞ୍ଜୟତି - ତେ । (୧ - ଉ), (୪ - ଉ) to dye etc. ରଞ୍ଜୟତି - ତେ ।

to hunt deer. ରଞ୍ଜୟତି - ତେ

ରଚ୍ - (ପରିଭାଷଣେ) to shout, to call out - ରଚତି । (୧ - ପ)

ରଶ୍ - (ଶବ୍ଦେ) to sound, to rejoice - ରଶତି । (୧ - ପ)

ରମ୍ - (କ୍ରୀଡ଼ାୟାମ୍) to play, to take rest - ରମତେ । (୧ - ଆ)

ରୟ୍ - (ଗତୌ) to go, to move - ରୟତେ । (୧ - ଆ)

ରାଜ୍ - (ଦୀପ୍ତ୍ୟାୟାମ୍) to shine, to glitter - ରାଜତି - ତେ । (୧ - ଉ)

ରାଧ୍ - (ବୃଦ୍ଧ୍ୟାୟାମ୍) to grow, to prosper - ରାଧତି । (୪ - ପ)

ରୁ - (ଶବ୍ଦେ) to cry, to yell - ରୌତି, ରବାତି । (୨ - ପ)

ରୁଚ୍ - (ଦୀପ୍ତାବଭିପ୍ରୀତୌ ଚ) to shine, to look beautiful -

ରୋଚତେ । (୧ - ଆ)

ରୁଜ୍ - (ଭଙ୍ଗେ) to break to pieces, to pain - ରୁଜତି । (୭ - ପ)

ରୁଦ୍ - (ଅଶ୍ରୁବିମୋଚନେ) to cry, to weep, to roar - ରୋଦିତି । (୨ - ପ)

ରୁଧ୍ - (ଆବରଣେ) to besiege, to oppose, to oppress -

ରୁଣନ୍ତି, ରୁନ୍ଧେ । (୭ - ଉ)

ରୁଷ୍ - (ପାରୁଷ୍ୟେ) to be rough - ରୁଷୟତି - ଡେ । (୧୦ - ଉ)

ରୁପ୍ - (ରୂପକ୍ରିୟାୟାମ୍) to find out, to consider, to fix - ରୁପୟତି
- ଡେ । (୧୦ - ଉ)

ରୁଷ୍ - (ଭୂଷାୟାମ୍) to adorn, to decorate - ରୁଷନ୍ତି । (୧ - ପ)

ରେଚ୍ - (ପରିଭାଷଣେ) to speak, to ask - ରେଚନ୍ତି । (୧ - ଉ)

ରେଷ୍ - (ଅବ୍ୟକ୍ତେ ଶବ୍ଦେ) to utter an indistinct sound -
ରେଷତେ । (୧ - ଆ)

ରୈ - (ଶବ୍ଦେ) to sound, to bark at - ରାୟତି । (୧ - ପ)

ଲ

ଲକ୍ଷ୍ - (ଆଲୋଚନେ) to perceive, to observe - ଲକ୍ଷତେ । (୧ - ଆ)

ଲକ୍ଷ୍ - (ଦର୍ଶନାଙ୍କନୟୋଃ) to notice, to define - ଲକ୍ଷୟତି - ଡେ ।
(୧୦ - ଉ)

ଲଜ୍ - (ହ୍ରାଡ଼ନେ) to be ashamed - ଲଜତେ । (୬ - ଆ)

ଲଜ୍ - (ପ୍ରକାଶନେ) to appear - ଲଜୟତି - ଡେ । (୧୦ - ଉ)

ଲଭ୍ - (ପ୍ରାପ୍ତୌ) to get, to have - ଲଭତେ । (୧ - ଆ)

ଲା - (ଆଦାନେ ଦାନେ ଚ) to take, to obtain - ଲାତି । (୨ - ପ)

ଲିଖ୍ - (ଅକ୍ଷରବିନ୍ୟାସେ) to write, to touch - ଲିଖନ୍ତି । (୬ - ପ)

ଲୀ - (ଶ୍ଳେଷଣେ) to adhere, to melt - ଲିନାତି । (୯ - ପ),
to stick, to lie on ଲୀୟତେ (୪-ଆ)

ଲୁପ୍ - (ଛେଦନେ) to break - ଲୁମ୍ପତି - ତେ । (୬ - ଉ)

ଲୁ - (ଛେଦନେ) to cut off, to divide - ଲୁନାତି, ଲୁନାତେ । (୯ - ଉ)

ଲୁଷ୍ - (ଭୂଷାୟାମ୍) to shine - ଲୁଷ୍ପତି । (୧ - ପ)

ଲୋକ୍ - (ଦର୍ଶନେ) to see, to perceive - ଲୋକତେ । (୧ - ଆ)

ବ

ବଚ୍ - (ପରିଭାଷଣେ) to speak, to relate - ବଚତି, ବକ୍ତି, (୨ - ପ)
ବଚତି (୧ - ପ), ବାଚୟତି - ତେ (୧୦ - ଉ)

ବଦ୍ - (ବ୍ୟକ୍ତାୟାଂ ବାଚି) to tell, to say - ବଦତି । (୧ - ପ)
ବଦତି - ତେ (୧ - ଉ) ବଦୟତି - ତେ (୧୦ - ଉ)

ବନ୍ଧ୍ - (ଅଭିବାଦନସ୍ତୁତ୍ୟାୟାଃ) to salute, to adore - ବନ୍ଧତେ । (୧ - ଆ)

ବପ୍ - (ବାଜବପନେ) to sow, to seatter - ବପତି - ତେ । (୧ - ଉ)

ବମ୍ - (ଉଦ୍‌ଗିରଣେ) to vomit to pour out - ବମତି । (୧ - ପ)

ବର୍ - (ଉପସାୟାମ୍) to ask for, to get - ବରୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ବସ୍ - (ନିବାସେ) to dwell, to be - ବସତି । (୧ - ପ), ବସୟତି-ତେ (୧୦-ଉ)

(ସ୍ନେହଛ୍ଛେଦାପହରଣେଷୁ) to love, to cut, to take away

ବାସୟତି-ତେ (୧୦-ଉ)

ବସ୍ - (ଆଚ୍ଛାଦନେ) to wear, to put on - ବସ୍ତେ । (୨ - ଆ)

ବହ୍ - (ପ୍ରାପଣେ) to carry, to marry - ବହତି - ତେ । (୧ - ଉ)

ବିଦ୍ - (ଜ୍ଞାନେ) to know, to regard - ବେଦି । (୨ - ଉ)

ବିଦ୍ - (ସଭାୟାମ୍) to happen, to be - ବିଦ୍ୟତେ । (୪ - ଆ)

(ଲାଭେ) to get, to find, to feel ବିନ୍ଦତି-ତେ । (୬ - ଉ)

ବୃ - (ବରଣେ) to choose - ବୃଣାତି, ବୃଣାତେ । (୫ - ଉ)

ବୃଦ୍ - (ବର୍ତ୍ତନେ) to exist, to live on, to occupy - ବର୍ତ୍ତତେ । (୧ - ଆ)

ବୃଧ୍ - (ବୃଦ୍ଧୌ) to grow - ବର୍ଦ୍ଧତେ । (୭ - ଆ)

(ଭାଷାୟାଂ ଦୀପ୍ତୌ) to speak, to shine ବର୍ଦ୍ଧତି (୧-ପ) ବର୍ଦ୍ଧୟତି-
ତେ (୧୦-ଉ)

ବେପ୍ - (କମ୍ପନେ) to tremble - ବେପତେ । (୧ - ଆ)

ବୈ - (ଶୋଷଣେ) to dry - ବାୟତି । (୧ - ପ)

ବ୍ୟଥ୍ - (ଭୟଚଳନୟେ) to fear, to be afflicted - ବ୍ୟଥତେ । (୧ - ଆ)

ବ୍ୟୟ୍ - (ଗତୌ) to go - ବ୍ୟୟତି - ତେ । (୧ - ଉ)

ବ୍ୟୟ୍ - (ବିଭସ୍ତସ୍ତୁସ୍ତୌ) to spend - ବ୍ୟୟତି - ତେ । (୧୦-ଉ)

ବ୍ୟଧ୍ - (ତାଡ଼ନେ) to hurt, to pierce - ବିଧତି । (୪ - ପ)

ବ୍ରଜ୍ - (ଗତୌ) to proceed - ବ୍ରଜତି । (୧ - ପ)

ଶ

ଶକ୍ - (ମର୍ଷଣେ) to endure, to be able - ଶକ୍ୟତି -ତେ । (୪ - ଉ)

ଶକ୍ - (ଶକ୍ତୋ) to be powerful - ଶକ୍ନୋତି । (୫ - ପ)

ଶଠ୍ - (କୈତବେ) to deceive, to hurt - ଶଠତି । (୧ - ପ)

ଶପ୍ - (ଆକ୍ରୋଶେ) to curse, to blame - ଶପତି - ତେ । (୧ - ଉ),
(୪ - ଉ)

ଶବ୍ - (ଉପସର୍ଗାଦାବିଷ୍ମାରେତ) to sound, to call out ଶବ୍ନତି -
ତେ । (୧୦ - ଉ)

ଶମ୍ - (ଉପଶମେ) to grow calm, to stop - ଶାମ୍ୟତି । (୪ - ପ)

ଶାସ୍ - (ଅନୁଶିଷ୍ଟେ) to govern, to advise, to inform - ଶାସ୍ତି । (୨ - ପ)

ଶା - (ସ୍ବପ୍ନେ) to sleep, to lie down - ଶେତେ । (୨ - ଆ)

ଶୁଚ୍ - (ଶୋକେ) to grieve for, to regret - ଶୋଚତି । (୧ - ପ)

ଶୁ - (ଶ୍ରବଣେ) to hear, to obey - ଶୁଣୋତି । (୧ - ପ)

ଶ୍ଲାଘ୍ - (କହ୍ନେ) to praise, to boast of - ଶ୍ଲାଘତେ । (୧ - ଆ)

ଶ୍ଲିଷ୍ - (ଆଲିଙ୍ଗନେ) to embrace - ଶ୍ଲିଷ୍ୟତି । (୪ - ପ)

ସ

ସଦ୍ - (ବିଶରଣଗତ୍ୟବସାଦନେଷ୍ଟୁ) to break, to go to decay, to
sinkdown etc. - ସାଦତି । (୧ - ପ), (୬ - ପ), to go
ସାଦୟତି - ତେ (୧୦-ଉ)

ସହ୍ - (ମର୍ଷଣେ) to suffer, to forbear - ସହତେ, । (୧ - ଆ)
ସହତି । (୧-ପ), ସାହୟତି - ତେ । (୧୦-ଉ)

ସହ - (ତୃପ୍ତା) to be pleased - ସହ୍ୟତି । (୪-ପ)

ସାମ୍ - (ସାନ୍ତୁପୟୋଗେ) to conciliate - ସାମୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ସିର - (କ୍ଷରଣେ) to sprinkle, to water, to pour in - ସିଞ୍ଚତି - ତେ । (୬ - ଉ)

ସିଧୁ - (ଗତ୍ୟାମ୍) to go, to run - ସେଧତି । (୧ - ପ)

ସ୍ବ - (ଗତୌ) to go - ସରତି । (୧ - ପ)

ସୃଜ - (ବିସର୍ଜେ) to create, to let loose - ସୃଜତି । (୬ - ପ)

(ବିସର୍ଜେ) to create, to let loose - ସୃଜତେ । (୪-ଆ)

ସେବ - (ସେବନେ) to serve, to pursue - ସେବତେ । (୧ - ଆ)

ସ୍ବନ - (ଶବ୍ଦେ) to sound, to thunder - ସ୍ବନତି, (୧ - ପ),

ସ୍ବନୟତି - ତେ । (୧୦ - ଉ)

ସ୍ତୁ - (ସ୍ତୁତୌ) to praise, to worship by hymns - ସ୍ତୋତି,

ସ୍ତୁବୀତି, ସ୍ତୁତେ, ସ୍ତୁବାତେ । (୨ - ଉ)

ସ୍ବ - (ଆଛାଦନେ) to cover - ସ୍ବଶୋତି, ସ୍ବଶ୍ଚୁତେ । (୫ - ଉ)

ସ୍ଥା - (ଗତିନିବୃତ୍ତୌ) to stand, to wait, to be - ତିଷ୍ଠତି । (୧ - ପ)

ସ୍ନା - (ଶୌଚେ) to bathe - ସ୍ନାତି । (୨ - ପ)

ସ୍ନିହ - (ସ୍ନେହେ) to have affection for - ସ୍ନିହ୍ୟତି । (୪ - ପ)

ସ୍ବୟ - (କିଞ୍ଚିତ୍ ତଳନେ) to throb - ସ୍ବୟତେ । (୧ - ଆ)

ସ୍ପର୍ଧ - (ସଂଘର୍ଷେ) to contend with, to challenge - ସ୍ପର୍ଧତେ । (୧ - ଆ)

ସ୍ପର୍ଶ - (ସଂସ୍ପର୍ଶନେ) to touch, to come in contact with - ସ୍ପର୍ଶତି । (୬ - ପ)

ସ୍ପୃହ - (ଇଚ୍ଛାସାଧନା) to desire, to envy - ସ୍ପୃହୟତି - ଡେ । (୧୦ - ଉ)

ସ୍ପୁଟ - (ବିକସନେ) to split open, to blossom - ସ୍ପୁଟତି । (୬ - ପ)

to blow, to burst open, to break, ସ୍ପୁଟତି - ଡେ । (୧ - ଆ)

ସ୍ମି - (ଲକ୍ଷ୍ୟକ୍ଷନେ) to smile, to bloom - ସ୍ମୟତେ । (୧ - ଆ)

ସ୍ମ - (ଚିନ୍ତାଧାରା) to remember - ସ୍ମରତି । (୧ - ପ)

ସ୍ୱାଦ - (ଆସ୍ୱାଦନେ) to please, to eat - ସ୍ୱାଦତେ । (୧ - ଆ)

ସ୍ୱନ - (ଶବ୍ଦେ) to sound, to sing - ସ୍ୱନତି । (୧ - ପ)

ସ୍ୱପ - (ଶୟନେ) to sleep - ସ୍ୱପତି । (୨ - ପ)

ସ୍ୱାଦ - (ଆସ୍ୱାଦନେ) to taste - ସ୍ୱାଦୟତି - ଡେ । (୧୦ - ଇ)

ହ

ହର - (ଦୀପ୍ତ୍ୟା) to shine, to be bright - ହରତି । (୧ - ପ)

ହନ୍ - (ହିଂସାଗତ୍ୟାଃ) to kill, to beat, to hurt - ହନ୍ତି । (୨ - ପ)

ହୟ - (ଗତୌ) to worship, to sound - ହୟତି । (୧ - ପ)

ହଲ - (ବିଲେଖନେ ଗତୌ ଚ) to plough, to go - ହଲତି । (୧ - ପ)

ହା - (ତ୍ୟାଗେ) to abandon, to resign, to omit - ଜହତି । (୩ - ପ)

ହି - (ଗତୌ ବୃଦ୍ଧୌ ଚ) to go, to promote - ହିନୋତି । (୫ - ପ)

ହିଂସ - (ହିଂସାୟାମ୍) to kill - ହିଂସତି, ହିନସ୍ତି । (୧ - ପ), (୭ - ପ), ହିଂସୟତି
- ଚେ । (୧୦ - ଉ)

ହୁ - (ଦାନାଦନୟେଷ) to offer, to perform sacrifice - ହୁହୋତି । (୩ - ପ)

ହୁ - (ହରଣେ) to take, to win, to obtain, to deprive of -
- ହରତି - ଚେ । (୧ - ଉ)

ହୃଷ - (ତୁଷ୍ଟୌ) to be delighted - ହୃଷ୍ୟତି । (୪ - ପ)

(ଅଳୀକେ) to tell a lie - ହର୍ଷତି । (୧ - ପ)

ହେଲ - (ଅନାଦରେ) to disregard - ହେଳତେ । (୧ - ଆ)

ହେଷ୍ଠ, ହେଷ୍ଠ - (ଅବ୍ୟକ୍ରଶବେ) to roar - ହେଷତେ, ହେଷତେ । (୧ - ଆ)

ହ୍ରୀ - (ଲଜାୟାମ୍) to be ashamed - ଜିହ୍ରେତି । (୩ - ପ)

ହ୍ରସ୍ - (ଶବ୍ଦେ ଲାଘବେ ଚ) to sound, to disappear, to
lessen. - ହ୍ରସତି । (୧ - ପ)
